

REIGO LOKK

Sepistades natsiooni:
taasiseseisvunud Eesti
etnoliitilised konfliktid

REIGO LOKK

Sepistades natsiooni:
taasiseseisvunud Eesti
etnoliitilised konfliktid

Tartu Ülikooli ajaloo- ja arheoloogia instituut, Tartu, Eesti

Kaitsmisele lubatud TÜ filosoofiateaduskonna ajaloo ja arheoloogia instituudi nõukogu otsusega 27. jaanuaril 2015. a.

Juhendaja: prof. Eero Medijainen

Oponent: prof. Kari Alenius (Oulu Ülikool)

Doktoritöö kaitsmine toimub 26. märtsil 2015. aastal kell 16.15 Tartu Ülikooli senati saalis, Ülikooli 18–204, Tartu.

ISSN 1406-443X

ISBN 978-9949-32-771-3 (trükk)

ISBN 978-9949-32-772-0 (pdf)

Autoriõigus: Reigo Lokk, 2015

Tartu Ülikooli Kirjastus

www.tyk.ee

SISUKORD

SISSEJUHATUS	8
Probleemiasetus	9
Töö struktuur	11
Metoodika	13
Uurimisseis	15
Allikad	20
1. RAHVUS JA NATSIONALISM	25
1.1. Rahvuslusteooriatest	26
1.2. Identiteet ja etnilisus	32
1.3. Mõisteid	34
1.4. Rahvusriikluse lähtekohad	38
1.4.1. Rahvusluse tüübid	38
1.4.2. Rahvus <i>versus</i> riik	46
1.5. Poliitiline ehitusplats	53
1.5.1. Kontseptuaalsed kitsaskohad	56
1.5.2. Rahvuse-ehitamine	60
1.5.3. Riigi-ehitamine	68
1.5.4. Võimalikud vastasseisud	70
1.6. Kokkuvõte	74
2. ETNOPOLIITILISED KONFLIKTID	79
2.1. Konflikt: tunnused, tüübid, allikad	80
2.2. Etnopoliitiline mobilisatsioon	87
2.2.1. Psühholoogilis-kognitiivsed seletused	88
2.2.2. Instrumentaalsed seletused	89
2.3. Siirdeühiskond	94
2.4. Etnilisuse politiseerumine Eestis	102
2.5. Kokkuvõte	104
3. EESTI ETNOPOLIITIKA ALUSED	107
3.1. Etnodemograafiline situatsioon ja selle kujunemise tagamaid	108
3.2. Ideoloogilise polarisatsiooni juhtmotiivid	118
3.2.1. Eksistentsiaalsed hirmud	121
3.2.2. Julgeolekutajud	123
3.2.3. Lojaalsusküsimus	126
3.2.4. Sotsiaalsed representatsioonid	129
3.2.5. Vähemuse staatus	137
3.3. Etnopoliitika institutsionaalsed nurgakivid	146
3.3.1. Restitutsioon	147
3.3.2. Kodakondsuspoliitika	148
3.3.3. Välismaalaste sünd	161
3.3.4. Kultuuriautonoomia	166
3.4. Rahvusvaheline mõõde	173
3.4.1. Mõjutused Idast	173
3.4.2. Lääne determinant	177

3.5. Etnopoliitiline süsteem.....	184
3.5.1. Rahvusriik	185
3.5.2. Multikulturalism.....	187
3.5.3. Kvaasidemokraatiad	190
3.5.4. Etniline demokraatia	194
3.5.5. Etniline kontroll.....	197
3.5.6. Pandora laegas: lootusrikkaid tagajärgi ja natsiooni ehitamise põhiprobleeme	203
3.6. Kokkuvõte.....	214
4. RAHVUSTAV EESTI.....	217
4.1. Demograafiline rahvustamine	218
4.1.1. Rändepoliitika	218
4.1.2. Dekolonisatsioon.....	229
4.1.3. Siserände suunamisest.....	244
4.2. Kultuuriline unifitseerimine.....	248
4.2.1. Keelepoliitika.....	249
4.2.2. Hariduspoliitika	260
4.2.2.1. Ajalooõpe.....	263
4.2.2.2. Venekeelse hariduse probleemistik.....	265
4.2.3. Infopoliitika.....	271
4.2.4. Sümboltasand.....	275
4.2.5. Avaliku ruumi eestistamine	278
4.3. Valitsuse integratsioonistrateegia.....	280
4.4. Rahvusvahelised kaasarhitektid	291
4.4.1. Lääneriikide roll.....	291
4.4.2. Venemaa konkureerivad impulsid	293
4.5. Identiteedistamispoliitika	300
4.5.1. Baaskomplikatsioonid	301
4.5.2. Kaasavate nihete lisandumine	303
4.5.3. Riigiidentiteedi paradigma	306
4.5.4. Kultuuripoliitika.....	309
4.6. Paabeli torn: „ühise keele” leidmise edu, ebaedu ja tasapind	312
4.7. Kokkuvõte.....	315
5. RIIKILOOV EESTI.....	319
5.1. Regionaalpoliitika	319
5.2. Majandussfääri etnilised ebakõlad	321
5.3. Kirde-Eesti separatismitendentsid	331
5.3.1. Narva erimajandustsoon.....	333
5.3.2. Kirde-Eesti autonoomia	339
5.3.3. 1993. aasta kriis	348
5.3.4. Summutavad sisemised põhjused.....	358
5.4. Välisagentuuride panus	363
5.4.1. VVO-d konfliktijuhtijaina.....	364
5.4.2. Venemaa: „karu” kes möirgas, ent ei äianud?	366
5.5. Kagu-Eesti etnoregionalism	370
5.5.1. Setud	370
5.5.2. Võrukesed.....	373
5.5.3. Riigi reaktsioonid.....	375

5.6. Achilleuse kand: riigi-ehitamise tagajärgi ja põkkekohti	381
5.7. Kokkuvõte	382
ÜLDJÄRELDUSED	387
KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS	396
Arhiiviallikad	396
Publitseeritud allikad	397
Kirjandus	402
LISAD	448
SUMMARY	452
ELULOOKIRJELDUS	462
CURRICULUM VITAE	463

SISSEJUHATUS

Vaatamata süvenevatele „üleilmastumise” tendentsidele pole mitmete ühiskonnateoreetikute ennustused rahvusluse kui fenomeni peatsest kadumisest tänini paika pidanud. Rahvuslikud kategooriad, rohkem või vähem kujuteldavad, on ka 21. sajandil sotsiaalne reaalsus. Enesemääramise idee kannab kogu maailmas jätkuvalt arvestatavat legitiimsust ja territoriaalselt defineeritud rahvusriik püsib endiselt poliitilise elukorralduse domineerivaima vormina. Samamoodi kuuluvad etatistlikud ja etnokultuurilised identiteedid jätkuvalt indiviidide tänapäeval küllalt mahukasse „identiteetide portfelli”, olles potentsiaalsete enesemääratluste seas võrdlemisi väärtustatud ning elujõulised. Siiski ei ole rahvus ilmselt kunagi päris valmis produkt ja konkreetne rahvuslus peab end mitmesuguste spetsiifiliste meetmete abil igapäevaselt taastootma. Kuna ükskõik millise kollektiivse identiteedi sepiistamine on paljuski permanentne ning lõputa protsess, saab sisuliselt kõiki rahvusriike lugeda ühtlasi rahvustavateks riikideks.¹

Nendes ei nähta vaeva mitte üksnes sellega, kuidas arendada välja funktsioneeriv administratiivaparatuur ning tagada territoriaalne julgeolek, vaid saavutada ka teatavat sotsiaalset, poliitilist, majanduslikku ja kultuurilist ühtlustatust ühiskonnas, mis sageli on killustunud, teineteisega lõdvalt seotud või koosneb koguni üksteise suhtes antagonistlikest etnilistest gruppidest. Reeglina püütakse avalikule ruumile anda mingit eripärast „rahvuslikku” iseloomu. Vahel on nende sotsiaalsete ning poliitiliste protseduuride tähistamiseks tarvitatud ka väljendeid nagu „rahvuse ülesehitamine” (ingl *nation-building*) ja/või „riigi-ehitamine” (*state-building*). Markeerides niiviisi toiminguid, mille sihiks on kasvatada kogu riigi maa-alal ühiste avalike institutsioonide kohalolu, rakendada keele-, haridus-, kodakondsus-, rändepoliitilisi jms meetmeid, mis enamasti pole etnokultuuriliselt neutraalsed ning mille eesmärgiks on kaitsta või edendada teatud rahvuslikku identiteeti.² Iseäranis tugevasti tunnetatakse vajadust taoliste praktikate järele maades, mida iseloomustab suhteline etniline kirevus. Samuti olukordades, kus võimule tulnud poliitiline režiim püüab varemalt alla surutud keelte ja kultuuride positsioone riiklike vahenditega oluliselt parandada.

Eriti keerulised on need ülesanded eelmodernsete või postimperiaalsete ning mitmesuguseid paralleelseid üleminekufaase läbivate uute poliitiliste moodustiste puhul, kus riigi ning tema üldjuhul heterogeense rahvastiku identiteedid ei pruugi automaatselt kokku langeda. Probleemi illustreeritakse siin tihtipeale näidetega Ottomani ja Austria-Ungari impeeriumide järglasmaadest, postkoloniaalsest Aafrikast või postkommunistlikust Ida-Euroopast, mille osas arvukad autorid ühtlasi konstateerivad, et riigimõtlemine on neis regioonides olnud pikemat aega eeskätt etnotsentrilist kui n-ö kodanikupõhist laadi.³ Ühiskonna homogeniseerimine osutus nimetatud paigus sageli üsna okkaliseks protsessiks. Lõkkele lõõnud etnilised konfliktid kujunesid poliitilise, majandusliku ning sotsiaalse siirde õnnestumisele märkimisväärseks proovikiviks.

Eesti Vabariik asus pärast Nõukogude Liidu kokkuvarisemist samuti laiaulatuslike reformide teele. Tekkinud komplikatsioonidest üheks kõige olulisemaks ja teravamaks probleemiks sai okupatsiooniaastail põhjalikult muutunud rahvastiku etnodemograafiline koosseis. Nn venekeelse elanikkonna küsimuste lahendamist on võimalik pidada omariikluse kindlustamisel suisa võtmetähtsusega valdkonnaks. Etnilised eestlased, kes mäletasid mitmesuguseid nõukogude repressioone ning muulaste massilist immigratsiooni üldjoontes vastustasid, olid

¹ Vt R. Brubaker. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

² W. Kymlicka. „Nation-building and Minority Rights: Comparing West and East”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26: 2 (2000).

³ Vt nt K. Barkey, M. von Hagen (eds.). *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* (Boulder, Oxford: Westview Press, 1997); A. Su. *Nationalism and Nation Building in Africa* (Basel: Basileia Publications, 1992); G. Smith et al. *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).

venelaste kui peamise negatiivse etnilise Teise⁴ suhtes sisse võtnud kaitseasendi. Valdavalt russofoonsed sisserändajad seisid aga silmitsi ebamugava situatsiooniga, kus nende nõukogude aegsed keelelised privileegid kadusid ja vahetunud keskvoim hakkas neile esitama mõningaid Eesti rahvusriigi loogikast lähtuvaid nõudmisi. Seega tuli poliitilistel otsustajatel etniliste vähemuste ning riigi dominantrahvuse huvide vahel pidevalt tasakaaluseisundeid otsida. Tullles sealjuures toime väljakutsetega, kuidas ühelt poolt säilitada eesti rahvusest ja Eesti kodakondsusega inimestele teatud põhiseadusest tulenevad eesõigused. Ent teisalt ka ennetada konflikte, maandada pingeid, tagada territoriaalset terviklikkust, ühiskondlikku sidusust, stabiilsust ning talitlusvõimet.

Käesoleva uurimuse keskmes on taasiseseisvunud Eesti etnopolitiiliste vastasseisude vaatlamine, mida mõtestatakse suuresti natsiooniloome ning riigi-ehituse kontseptsioonide kontekstis. Hoolimata teatavatest semantilistest ja kogu taolise käsitlusviisi suhtelisest noorusest tingitud komplikatsioonidest on siinkohal lähtutud eeldusest, et nn ehituste-diskursus kujutab endast siiski ühiskondlik-poliitiliste protsesside uurimisel väärt analüütilist tööriista. Liati kui vastavat teoreetilist arsenalit korrastada, edasi komplekteerida ning viimistleda. Nii on väitekirja üheks oluliseks eesmärgiks ka antud kontseptuaalse ruumi selgitamine. Püüdes Eesti Vabariigi näitel varustada natsionalismiuuringuid mitte ainult deskriptiivsete, vaid ühtlasi eriomaste analüütiliste ja teoreetiliste vahenditega, aidates kaasa spetsiifilisema uurimisraamistiku väljaarendamisele.

Osaliselt võib postkommunistliku Eesti natsioonikujundusega seotud tahke leida riigi-teaduslikest ning sotsioloogilise kallakuga töödest, ent selle rahvastavate poliitikate integreeritud ja süsteemset üldkäsitlust seni avaldatud ei ole. Kõnelemata mingitest (laiematest) katsetustest ajalookirjutuse vallas. Ilma üksikküsimuste juurest edasi liikumiseta on aga ühiskondlikke protsesse keeruline mõista mistahes uurijal. Ehkki ka detailide puhul pole muidugi veel kaugeltki kõik lüngad täidetud, millesse just ajaloo-alaste meetoditega kindlasti arvestataval määral panustada saab.

Järgnevas doktoritöös esitataksegi esmakordselt koondpilt 1991. aastal taas maailma poliitilisele kaardile ilmunud Eesti riigi- ja rahvuse-ehitamise dünaamikatest. Võetakse „meie igapäevane rahvuslus“⁵ osadeks lahti ning analüüsitakse lähemalt selle sisemisi konstruktsioone ja praktilisi toimemehhanisme. Vaadeldakse, milline oli poliitiliste otsuste kujunemise taust ning missugused olid nende (esialgsed) tagajärjed. Tõstes tulipunkti nii valdkondade strateegiliste meetmete kui konkreetsete huvigruppide vahelised konfliktid. Ühtlasi käsitletakse Eesti natsiooni sepiistamise kaasavaid ja välja sulgevaid külgi ning uuritakse, kas ja millised nihked riigi etnopolitikas viimasel paaril aastakümnel aset on leidnud. Ning et poliitiline elu ei toimu demokraatia tingimustes sugugi vaakumis, võimaldab Eesti probleemistik jälgida rahvuse-ehituse ning riigi konsolideerimisega seonduvaid aspekte tihedas interaktsioonis vähemuste ja välismõjuritega.

Probleemiasetus

20. sajandi teisel poolel tuule tiibadesse saanud natsionalismiuuringud on andnud tulemuseks riulite kaupa trükiseid, mis käsitlevad rahvusluse teket, selle levikut, erinevaid ideoloogilisi rõhuasetusi, väljendusvorme, ühiskondlikke mõjusid jpm. Ometi pole jõutud veel kuigi palju kirjutada natsiooniloome konkreetsetest praktikatest.⁶ Koguni rahvuse- ja riigi-ehitamise

⁴ A. Triandafyllidou. „National Identity and the ‘Other’”, *Ethnic and Racial Studies*, 21: 4 (1998).

⁵ Vrd M. Billig. *Banal Nationalism* (London: Sage, 2006 [1995]).

⁶ Parimal juhul on keskendutud esimeste uusaegsete rahvusriikide rajamisega seonduvate integratsioonidünaamikate vaatlemisele. Nt C. Tilly (ed.). *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1975); E. Weber. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976); K. Robbins. *Nineteenth-century Britain: England, Scotland, and Wales. The Making of a Nation* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1989). Siin tuleb aga arvestada tõika, et varasemad protsessid leidsid nii rahvuslike identiteetide evolutsioonietapi, eeskujude, tarvitatavate vahendite kui näiteks ühiskondlike siirete kompleksuse mõttes aset üsna erinevates tingimustes ega ole täielikult üle kantavad tänasesse päeva.

metafoorid, mida kaasaegse rahvusriigi kujundamise raames toimuvate sotsiaalsete, poliitiliste ning majanduslike integratsiooniprotsesside portreerimisel võrdlemisi tihti kasutatakse, on leidnud paradoksaalsel moel haruharva täpsemat piiritlemist. Sageli ei ole ka tänapäeva erialakirjanduses sugugi selge, mida siis selle nn rahvusliku ülesehitamise all õieti mõeldakse. Tavaliselt toda terminit isegi ei defineerita, vaid kasutatakse akadeemilistes diskussioonideski silmapaistvalt ebamäärasel ja järjekindlusel moel justkui sõnakõlksuna. Võib lausa nentida, et rahvuse-ehitamine on ilming, mida ühiskonnateadused pole seni vaevunud veel korralikult kirjeldama. Vähemalt mitte eraldi välja töötatud detailsemas teoreetilises raamistikus.

Üks oluline põhjus, miks nende liitsõnade pruukimisel kohati märkimisväärsed sisulised lahknevused ning komplikatsioonid esinevad, on tõenäoliselt tingitud angloameerika kultuuri-ruumis valitsevast semantilistest segadusest inglise keelsete mõistetega „nation” ja „state”. Neid nüüdseks lingvistiliselt vägagi sünonüümseid sõnu on pillutud kordamööda laialt skaalal ning sedavõrd ohtralt, et need kipuvad olema analüütiliselt tähendusest juba peaaegu tühjaks nõrgunud. Paraku devalveerib taoline lõtv lähenemine antud reaalselt ekspluateeritavate väljendite tähendussisu ega võimalda kuigi hästi tähele panna kogu kõnealuse „konstruktsiooniprotsessi” kompleksust ja nüansirikkust. Vastav teoreetiline taustsüsteem on siiani üllatavalt puudulik ning vähearenenud siiski mitte üksnes terminoloogilise vaid osaliselt ka kontseptuaalse hägususe tõttu. Eriti selles osas, kas ja kuidas suhestuvad omavahel rahvuseloo ning riigi-ehitus.

Seepärast tuleks metodoloogiliste segaduste vältimiseks neid „rahvastavate riikide” erinevaid kihte märksa sügavamalt lahata. Kõnealuste käibefraaside tähendusväljade täpsustamine ühes sisu kaardistamisega võimaldab rahvuslusi hõlpsamini/teistmoodi dekonstrueerida, luua senisest koherentsemad kontseptuaalseid mudeleid ning varustada natsionalismiuuringuid teoreetiliste ja empiiriliste vahenditega, mille pinnalt riikide etnopolitiilist maastikku täiendavalt analüüsida. Samuti joonistuvad niiviisi märksa paremini välja jutuks olevate protsesside vastasmõjud. Nõnda ongi töö kõrvalambitsiooniks muuhulgas metodoloogilist debatti ergutada ning teoreetilisi vaatenurki lihvida.

Nõukogudejärgse Eesti etnopolitiika koos selle tulemusi fikseeriva seadusandlusega omandas kaju kindlas ühiskondlik-poliitilises kontekstis, mida iseloomustas Eesti iseseisvuse taastamine ning riigi Venemaa mõjutsoonist välja pürgimine. Idasuunalise immigratsiooni tõttu märgatavalt teisenenud etnodemograafilise situatsiooni valguses kerkis sealjuures esile sõlmküsimus, millised peaksid olema riigi- ja rahvuse-ehituse alustalad ehk kuidas tagada terve Eesti territooriumil keskvoimu kontroll ning mitmete elusfääride edenemiseks hädavajalik sotsiaalne sidusus.⁷ Peale üksikute mainimiskordade neid arhitektoonilisi kontseptsioone samas Eesti vastavate protsesside analüüsimisel ja kirjeldamisel süvitsi rakendatud ei ole. Lisaks uurijate nappusele on selle taga nähtavasti suures osas ka eelviidatud probleemid. Seega on töö eesmärgiks määratleda Eesti Vabariigi natsiooniloo üldised tunnusjooned ning demonstreerida siinkohal peamisi keskvoimude poolt algatatud ametlikke abinõusid ja nende elluviimisel esile kerkinud katusumusi. Vaagida, millistest asjaoludest ning printsiipidest otsuste langetamisel juhinduti. Viimase puhul jääks aga igasugune analüüs paratamatult ahtaks kui ei võetaks arvesse erinevate natsionalismide interaktsioone ja laiemat rahvusvahelist fooni. Sestap asetatakse uurimuses eraldi luubi alla, missugust rolli etendas kohapealsete poliitiliste protsesside mõjutamise juures Vene Föderatsioon kui „vähemuste väliskodumaa” ning mil moel kujundasid Eesti etnopolitiikat Euroopa valitsustevahelised organisatsioonid. Teisisõnu käsitletakse taolise mitmevälja skeemi abil seda, kuidas ja millistes dimensioonides rahvuslus Eestis formaalsel (ning argi-) tasandil toiminud on. Väidan, et rahvust ja riiki puudutavate „ehitusplatside” eristamine võimaldab poliitilise režiimi omadusi kokkuvõttes paremini mõista. Nende protseduuride struktuursed vastasmõjud saavad selgemini nähtavaks. Samuti aitab esitletavate nähtuste avamine tuvastada või täiendavalt seletada mitmeid ühiskondlike pingete allikaid.

---

⁷ Euroopas tehti teadliku ja süsteemsema nn integratsioonipoliitikaga algust Rootsis 1970-ndatel, Hollandis 1980-ndatel ja teistes praegustes Euroopa Liidu liikmesmaades valdavalt 1990-ndatel aastatel.

Käesolev töö ei pretendeeri igast Eesti rahvastavate meetmete valdkonnast kõikehõlmava ülevaate andmisele. Rõhuasetus on Vabariigi etnoliitika väljaarendamise protsessil, sellega seotud kvalitatiivsetel nihetel ning (diskursiivsetel) konfliktidel. Eeskätt on sihiks saada Eesti kodakondsus-, keele-, haridus-, rände-, identiteedi- jt poliitikate ajaloo põhijoonte rekonstrueerimise läbi ettekujutus riikluse filosoofiast ning homogeniseerimispraktikate olemusest. Sealjuures vaadeldakse loomulikult ka oluliste seadusandlike aktide sisu, ent kogu vastava õigusruumi detailsemat tutvustamist reeglina ette ei võeta. Niisamuti ei ole eesmärgiks seadusloome üksikasjad, poliitiliste parteide platvormid või näiteks vabasektori tegevuste käsitletu. Küll aga püütakse tehtud empiirilist ja teoreetilist tööd mitte ainult juhtumianalüüside alusel rikastada, vaid ka nende katkeid omavahel mõtestatult kokku sõlmida. St ühtlasi katset ühendada akadeemilisest aspektist paljuski osakesteks fragmenteerunud ainekstervikpildiks, mis lubaks teemakohaseid elemente soovi korral laiemalt kontekstualiseerida.

Poliitiliseks sepikojaks on antud uurimuses taasiseseisvunud Eesti Vabariik, ehkki efektiivsemaks üldistamiseks või mõningate momentide võrdlemisel osutub ajuti vajalikuks märksa avaram geograafiline haare. Ajalises plaanis keskendutakse laias laastus samale perioodile. Ehk 1991. aastale järgnenud kahele dekaadile, mil sai astuda reaalseid riiki konstitueerivaid samme ning etnoliitilised alternatiivid kasvasid tuntavalt. Mitmed olulised protsessid käivitusid siiski juba 1980-ndate lõpul. Ühed neist on otsa saanud või oma aktuaalsuse minetanud, teised kestavad alles praegugi. Seega üldarvestuslikult pole täpne periodiseerimine kuigi lihtne ja sõltub suuresti temaatilisest vaatepunktist. Näiteks võib Eesti kui rahvastava riigi mentaliteedi sotsiaalset kõrgaega piiritleda ajavahemikuga 1991–1994.⁸ Teatud tahkude vaatluse saaks ehk lõpetada aastaga 2004, kui Lääne institutsioonide surve Eestile tema Euroopa Liiduga ühinemise järel järsult langes. Kuna aga terve rida uuritavaid protsesse on dünaamilised ning mõneti ka permanentse loomuga, siis kronoloogilised raamid parajasti loetavas töös väga jäigalt tõmmatud ei ole.

Töö struktuur

Struktuuriliselt jaguneb väitekiri üldjoontes teoreetiliseks osaks (1–2 ptk), mis seab paika edasise käsitlemise kontseptuaalsed juhtnöörid ja milles esitletakse selle uurimuse jaoks olulisi mõisteid ja taustsüsteeme; ning empiiriliseks osaks (3–5 ptk), mis hõlmab postsovetlikku Eestit puudutavate juhtumite analüüsi.

Esimeses peatükis on teemasse sissejuhatavalt vaatluse all peamiste natsionalismiteooriate karakteristikud. Määratletakse vajalikke alustermineid nagu rahvus, etnilisus, identiteet jms. Püütakse selgust luua ka Eesti Vabariigi seadusandlikes organites arutlusel olnud etnilise vähemuse, vähemusrahvuse ja rahvusvähemuse mõistete kasutamisel. Kaasaja poliitilise elu rahvusriikliku korralduse raames antakse ülevaade vastasmõjulisest suhete süsteemist rahvastavate riikide, rahvusvähemuste, viimaste „väliskodumaade” ning kaalukate internatsionaalsete organisatsioonide vahel. Ehk märgistatakse pingevälju, mis äsjamöödunud aastatel eeskätt just etniliselt kirevas Kesk- ja Ida-Euroopas, sh Baltimaade puhul aktuaalsed on olnud. Selgitatakse, miks tasub rahvastava üksuse natsiooniloomingu ning riigikujunduse meetmeid erinevate kategooriatena käsitleda. Seejärel vaadatakse rahvuse ja riigi ülesehitamise diskursus kriitiliselt üle ning tehakse katset vastavat mõisteparatit korrastada ja kõhetuvõitu kontseptuaalsele karkassile praktiliste näidete varal pisut enam n-õ liha luudele kasvatada. Täpsemalt klassifitseeritakse nende nähtuste olemust iseloomustavaid kriteeriume ning tuumelemente. Teiste sõnadega üritatakse välja tuua tüüpilised strateegilised võtted, mida tänapäeval riigi eduka käekäigu tagamiseks, identiteetide taastootmiseks, väärtuste kultiveerimiseks ja ühiskonna

---

⁸ M. Heidmets, M. Lauristin. „Learning from the Estonian Case”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002), 320. Käesoleva töö autor sedavõrd kitsa periodiseeringuga ei nõustu.

liidendamiseks kasutatakse. Mõistete sisustamise kõrval analüüsitakse rahvuse-ehituse protsessi vedureid, peamisi sihtrühmi ning natsiooni konsolideerimise levinumaid liike. Viimaks vaadeldakse kõnealuste kontseptsioonide omavahelist (sõltuvus)vahekorda. Esmakordselt juhitakse tähelepanu probleemile, et riigi-ehituse ja rahvuse kujundamise projektid võivad hakata kultuuriliselt heterogeenses keskkonnas teineteise sihtidele vastu töötama ning osundatakse mõningatele klassikalistele komplikatsioonidele.

Teine peatükk arutleb kõigepealt, mis on konflikt, sealhulgas etniline ja etnoliitiline konflikt, ning peegeldab põgusalt nende võimalikke väljendusvorme. Kuivõrd kollektiivseid enesemääratlusi (taas)luuakse osaliselt vastandumise kaudu ja „oma” rühma huve kiputakse seadma esiplaanile, on mitmesugused vastuolud gruppidevaheliste suhete tasandil sageli möödapääsmatud. Seega tutvustatakse konflikti allikate paremaks tuvastamiseks keskseid sotsiaalsühholoogilisi, instrumentaalseid ning konstruktivistlikke seletusviise – miks ja millistel tingimustel etnoliitiline mobilisatsioon tavaliselt aset leiab. Kuna nn üleminekuühiskondades need protsessid spetsiifilistel põhjustel reeglina hoogustuvad, tuuakse sotsiaalsete lahkkelide arengu kontekstis sisse ka seni äärmiselt alakajastatud siirdemoment. Eesti-sarnase postkommunistliku riigi, – kus demokratiseerimise, turumajandusele ümberlülitumise ning riiklike institutsioonide rajamise taustal tuli anda ühtlasi uus kvaliteet elanikkonna ühtekuuluvuse lähtekohtadele, – teravnenud rahvusprobleemaatika mõistmise juures on see asjaolu ülimalt oluline. Liiatigi käivad eelmainitud üleminekuaspektid tükati ühte jalga ka jutuksolevate „ehitustööde” algtogete või intensiivistumisega. Peatüki teises pooles avatakse Ida-Euroopa siirdeühiskondades (etnilise alatooniga) natsionalismiideoloogia mõjule pääsemise põhjusi. Samuti proovitakse visandada, kuidas rahvusidentiteedid Eestis kui paralleelselt võrdlemisi individualistlikke väärtusi kandval maal⁹ küllalt kiiresti politiseerusid. Mitmetest teguritest tähtsaimaks on siinkohal hinnatud etnoliitilise võimutasakaalu muudatustest tingitud nihkeid kunagise NSV Liidu dominantrahvuse ja vähemuse staatuses, mis seostub muuhulgas postimperialistlike mustritega. Teooriaplokk tervikuna kujutab endast kompassi, mille abil ülal kirjeldatud maastikel edaspidi tõhusamalt orienteeruda.

Kolmas peatükk keskendub Eesti rahvuspoliitika põhialuste piiritlemisele. Nende küpsemise osas ei saa mööda vaadata Nõukogude aegsete rahvastikuprotsesside järelmitest, mis toonast rahvussuhete kliimat otsustavalt kujundas. Seepärast on endiste liiduvabariikide piire ületava rände puhul fookusesse võetud nii majanduslik, poliitiline kui mõneti uudsem demograafiline selgitusmudel. Sisserände olemust puudutavad üldised arusaamad ei suunanud ju mitte üksnes hilisemaid poliitilisi valikuid ja inimeste staatust, vaid haakuvad otsapidi ka näiteks valdavalt venekeelsete immigrantide nimetamise probleemiga, mida siinjuures veidi põhjalikumalt ka vaetakse.

Peale seda seatakse eesmärgiks uurida Eesti Vabariigi baasideoloogiat. Käsitledes esmalt kogu poliitilisele debatile enim mõju avaldanud kollektiivpsühholoogilisi taustu ning sotsiaalseid representatsioone. Seejärel aga ideestikke, mille põhjal määratleda taasiseseisvunud riigi kõrgeima otsustusõigusega *demos*. Vaidlused ei keenud siin ainult kodakondsus- ja välismaalaste poliitika, vaid ühtlasi näiteks ka etnilistele vähemustele autonoomia eraldamise võimaldamise ning selle vormi ümber. Ajalooliste seikadega peaaegu sama oluline oli nende diskussioonide tüürimise juures rahvusvaheline mõõde, mistõttu antakse aimu nii Venemaa diplomaatilise ja majandusliku surve kui Lääne agentuuride sekkumise tulemuslikkusest. Lõpuks juureldakse Eesti juriidiliste praktikate valgel selle etnoliitilise režiimi tüübi üle. Ehk siis

---

⁹ Vt nt M. Lauristin, T. Vihalemm. „Changing Value Systems: Civilizational Shift and Local Differences” *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*, eds. M. Lauristin et. al (Tartu: Tartu University Press, 1997), 256, 262–263; G. Hofstede. *Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (Thousand Oaks: Sage, 2000), 500, 502; A. Realo. „Comparison of Public and Academic Discourses: Estonian Individualism and Collectivism Revisited”, *Culture & Psychology*, 9: 1 (2003), 66–67.

analüüsitakse, missuguse struktuuri ning koostisega oli see vundament, millele Eesti edasine rahvuse- ja riigi-ehitamine tuginema hakkas. Jätmata märkimast tolle süsteemi mõningaid natsiooniloomse seisukohalt olulisi tagajärgi.

Neljandas peatükis käsitletakse rahvastava Eesti nurgakive. Demonstreerides meetmeid, mida on kasutatud rahvusliku ühtsuse, elanikkonnaülese solidaarsuse ning jagatud riigiidentiteedi esile kutsumiseks. Demograafilises dimensioonis jälgitakse Eesti rändepoliitikat ja vastavate protsesside juhtimist toetanud diskursiivset fooni. Rahvuskujunduse kultuurilise külje pealt lahatakse aga keele-, haridus- ning infopoliitika sfääri ühes avaliku ruumi sümboolse eestistamise katsetega. Tähelepanu pööratakse ka integratsioonipoliitika kui mitmeid erinevaid eluvaldkondi koondava katussüsteemi tekkele ja kombatakse, missugune on olnud nende keskvoimu poolt koordineeritud kavade tekstuur. Oma pitsati vajutasid eelnimetatuile mitte üksnes Lääne valitsustevahelised organisatsioonid, vaid ka Vene Föderatsiooni konkureerivad „kaasmaalaspoliitikad”. Lisaks vaadeldakse, kuidas olid rahvuse-ehitamise strateegiad seotud sotsiaalse kaasamise ja/või välistamise praktikatega. Kas ning milliseid etnopolitiilisi nihkeid aja jooksul toimunud on. Iseäranis aktiivset „võitlust hingede pärast” võib kahtlemata täheldada naturalisatsiooni vallas, ent teatavaid ponnistusi saab eraldi välja tuua ka rahvastiku identiteedikujunduse alal. Ühtlasi kaalutakse nende Eesti rahvastavate poliitikate esialgseid tulemusi. Otsides muuhulgas vastust küsimusele, mis iseloom sel rahvuse ülesehitamisel üldjoontes on olnud.

Viiendas peatükis on peatähelepanu rahvusterritooriumi konsolideerimise „kõvematel” tahkudel, peatudes pikemalt riigiehituse administratiivse, majandusliku ning jõustruktuurilise koega tegevustel. Hakatuseks viidatakse regionaalpoliitilistele programmidele, mille kõrval-eesmärgina on figureerinud Eesti riigi kohaloleku suurendamine selle äärealadel, eelkõige Ida-Virumaal. Sarnaseid territoriaalselt ühtesiduvaid ülesandeid on täitnud ka mitmed majanduslikud investeeringud, kuigi ekskommunistlikus ruumis kaldusid erinevad sotsiaal-majanduslikud lõhed siiski pigem kiirelt laienema. Seetõttu püütakse jõuda selgusele, kas kahe arvukaima keelkogukonna lõikes tekkinud ebasümmeetriliste toimetulekunäitajate taga võis peituda riigi etnilise varjundiga majanduspoliitika, eriti erastamisprotsess.

Samas harutatakse senisest märksa üksikasjalikumalt lahti Kirde-Eesti separatismiteemaatikat. Sondeeritakse, kui tugevad ja mis laadi nood tendentsid olid, kuidas idanesid ning mil moel vastavad initsiatiivid summutati. 1993. a. kriisi taandumisel takseeritakse sealjuures hoolikamalt väliseid mõjutegureid. Ühtaegu käsitletakse riivamisi Kagu-Eesti etnoregionalismi koos riigipoolsete reaktsioonidega. Viimaks serveeritakse lugejale Eesti riigi-ehituse kesktõmbelisi ja -tõukelisi tagajärgi ning tuuakse lühidalt välja mõned enam esileküündinud vastuolud selle natsiooniloomse sihtidega.

Tööd läbivaks teljeks on taasiseseisvunud Eesti etnopolitiiliste arengute analüüs, kuid punase „jutulõngana” (vrd ingl *storyline*) põimub selle ümber ka konfliktsituatsioonide detailsem käsitelu. Seda nii kontseptsioonide, protsesside kui erinevate huvigruppide vahel. Vaadeldakse kuidas on avanenud etnilise värvinguga poliitiline võitlus võimusuhte muutmise, keelte staatuse, hariduskorralduse jms ühiskonda ühtlustavate hoobade rakendamise üle. Piike ei murtud neis küsimustes sugugi üksnes siseriiklikul tasandil. Ühtlasi hoitakse kirbul ideelisi vastasseise Eesti riigimõtte, rahvastavate tööriistade valiku ning elluviidava etnopolitiilise liini kaasavusastme osas. Seiratakse mitte ainult konfrontatsioonide peamisi põhjusi, vaid kohati näiteks sedagi, mis on kollektiivseid konflikte kõige tõenäolisemalt ohjanud.

Metoodika

Antud tööd iseloomustab mõneti eripalgeliste meetodite rakendamine ja nn interdistsiplinaarsus. See tähendab, et mõne konkreetse probleemi vaatlemiseks on vajadusel ühendatud mitmete teadusharude kogemused ning teooriad. Viimasega ei kaasne kindlasti mitte eri metodoloogiate

kokteiliks kokkusegamine, küll aga eri distsipliinide teadmiste ja uurimistulemuste teadlik integreerimine. Niisugune lähenemisviis annab võimaluse uuritavat teemat komplekssemalt analüüsida, nähtusi paremini mõista, liigkitsaid vaatevälju avardada, rohkemate faktidega opereerida või nt olemasolevat infot viljakamalt kasutada.¹⁰

Kõige laiemas laastus on siin tegemist kvalitatiivse uurimisstrateegia tarvitamisega, mis vastab hästi erinevate sotsiaalsete kontekstidega arvestamise ning reaalsete inimprotsesside tõlgendamise eesmärkidele.¹¹ Kitsamalt võttes on analüüsimeetodiks klassikaline juhtumi(te)uuring (ingl *case study*, sks *Fallstudie*). Üldaktsepteeritud arusaamade kohaselt loetakse neid paljuski hädavajalikeks, et lisada teooriasse kirjeldavat komponenti.¹² Samuti võimaldavad näidisjuhtumi uuringud eksisteerivat teoreetilist raamistikku testida, kohandada ja kaasajastada.¹³

Sellega aga väitekirjas pruugitavad kvalitatiivsete uuringute vormid täpsemal vaatlusel ei piirdu. Ning nagu ajaloo distsipliinile sageli omane, siis mingil määral on ilmselt tegu ka narratiivse uurimisega (*narrative inquiry*). Püüdes indiviidide või kollektiivide poolt esitatud lugude (ehk „sündmuste korrastatud tõlgenduste”) kirjeldamise/ kõrvutamise abil ühiskondlikke arenguid mõtestada.¹⁴ Tuvastamaks potentsiaalseid probleeme, profileerimaks hõlpsamalt muidu tihti näiliselt üksikjuhtumeid, selgitamaks nähtuste põhjuseid ja kogemuste unikaalsust, rakendatakse töös paiguti muuhulgas võrdlevat meetodit ning tõmmatakse Eesti puhul aeg-ajalt paralleele teiste riikidega.¹⁵ Oluliseks metodoloogiliseks lähtepunktiks on loomulikult ka allikakriitika. Kasutades seega uurimisobjektidest parema pildi saamiseks, andmete kontrolliks ja ebakõlade vahel otsuste langetamiseks võimalikult erinevaid allikmaterjale. Taoline tüübilt lahknevate meetodite kombineerimine täidab komplementaarset rolli, mis kokkuvõttes tõenäoliselt suurendab sotsiaalsete situatsioonide adumistäpsust.

Teadusalade lõikes esindab käesolev töö poliitilist lähiajalugu. Üldises plaanis kuulub uurimus siiski ka natsionalismiuuringute valdkonda, mis keskendub riigivõimu teostava poliitilise süsteemi rahvastavatele ning sellega seonduvatele konfliktsetele momentidele. Niisiis leiab järgnevatelt lehekülgedelt ühe Eesti ajaloo tahu empiirilise rekonstruktsiooni, mida lisaks kvalitatiivsetele juhtumianalüüsile toetavad veel teemakohaste sotsioloogiliste uuringute käigus kogutud statistilised andmed.

Järelduste tegemisel kasutatava kvantitatiivse teabe valikute osas tuleb siinkohal anda mõned täiendavad kommentaarid. Esiteks muudavad enne 2010-ndaid aastaid Eesti rahvastiku kohta kogutud arvulise koondinfo jälgimise keerulisemaks mõningased lahkuminekul Statistikaameti valdavalt rahvaloendustele tugineva andmestiku ja Rahvastikuregistri jooksvate rahvastikusündmuste põhise andmebaasi vahel, mis olid üldjoontes tingitud erinevast arvestusmetoodikast.¹⁶ Teiseks võivad problemaatilised olla ka väiksemate sotsioloogiliste uuringute tulemused. Sageli on avaliku arvamuse küsitlused läbi viidud erineva mõõtmisviisi alusel, tootes

¹⁰ Vt nt J. Klein. *Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice* (Detroit: Wayne State University Press, 1990); R. Frodeman (ed.). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (Oxford: Oxford University Press, 2011).

¹¹ Pikemalt loe nt M. Patton. *Qualitative Research & Evaluation Methods* (Thousand Oaks: Sage, 2002); U. Flick. *An Introduction to Qualitative Research* (London: Sage, 2006); M.-L. Laherand. *Kvalitatiivne uurimisviis* (Tallinn: Info-trükk, 2008).

¹² G. King et al. *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 44.

¹³ H. Eckstein. „Case Study and Theory in Political Science”, *Handbook of Political Science*, vol. 7: *Strategies of Inquiry*, eds. F. Greenstein, N. Polsby (Reading: Addison-Wesley, 1975). Kvalitatiivsest juhtumiuuringust vt nt veel R. K. Yin. *Case Study Research: Design and Methods* (Thousand Oaks: Sage, 2003); Laherand. *Kvalitatiivne uurimisviis*, 74–87.

¹⁴ Või nagu väidab Laherand: „Inimesed jutustavad lugusid, aga analüüsi käigus saavad neist narratiivid”. // Laherand. *Kvalitatiivne uurimisviis*, 160. Ülevaadet narratiivsetest uuringutest pakub ka nt J. Elliott. *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches* (London: Sage, 2009).

¹⁵ C. Ragin. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (Berkeley: University of California Press, 1989); J. Kocka. „Comparison and Beyond”, *History and Theory*, 42: 1 (2003).

¹⁶ Lähemalt vt nt T. Raitviir (koost.). *Rahvuste Tallinn: Statistilis-sotsioloogiline ülevaade* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 2009), 21.

küllalt varieeruvaid või harvem koguni kergelt vastuolulisi tagajärgi. Tihtilugu on isegi samatüübilisi ning seriaalseid uuringuid raske omavahel võrrelda, sest ankeetide küsimused/sõnastused kipuvad aja jooksul varieeruma ja otseseid paralleele pole paljudel juhtudel võimalik vedada. Liitagi puudub Eestis (eriti selle 1990-ndate aastate) etnopolitiiliste näitajate kohta käiv järjepidev ning samadest tehnilistest printsiipidest lähtuv andmepank. Pealekauba ei pruugi valimid olla alati kuigi representatiivsed, seda ka suhteliselt väikese väljavõtuga n-õ kvalitatiivsete küsitlusuuringute korral. Nii on saadud tulemuste laiendamine kogu elanikkonnale või mingitele suurematele sihtrühmadele sageli enam kui küsitav, suutes parimal juhul pakkuda vaid vahelduva olulisusastmega lisateavet.

Ometi võib väita, et erinevaid uuringuid aegteljel kõrvu asetades ja mitmeid meetodilisi kitsaskohti arvesse võttes on võimalik ühiskonnas valitsenud tendentsidele mingil määral ikkagi pihta saada. Selleks, et tagada statistiliste muutujate esinduslikkust, andmete usaldusväärsust ning minimeerida vigu, olen võimalusel eelistanud töös kasutada maksimaalselt suure valimiga (ingl *sample*) teostatud uuringute tulemusi. Ehk statistiliselt pinnalt tehtavate järelduste üldistusjõu kasvatamiseks on soovitud väljavõtukogumiks vähemalt 1000 respondenti. Suured valimimahud kuluvad marjaks ära ka nt elanikkonna väiksemate alarühmade analüüsi või siis eeskätt just juhuslike valimite (*probability samples*) täpsuse juures.¹⁷ Samamoodi eelistan pikemate ajaliste trendide vaatlemisel tarvitada nn longituuduuringute andmeid, kus küsimustike sisu on reeglina püsivam, uuringud kergemini võrreldavad, statistilised nihked tulevad paremini esile jms. Kvantitatiivse külje usaldusväärsuse huvides ning samuti ka „leidude” suuremat üldkogumit hõlmava peegeldusvõime säilitamise eesmärgil rahvusgruppide soolisi ja vanuselisi erinevusi töös enamasti välja toodud ei ole.

Uurimisseis

Piltlikult öeldes on kogu postkommunistlik Euroopa täitnud peale 1989. aastat suuresti nn sotsiaalteaduste labori rolli, kus on testitud olemasolevaid teooriaid ja lihvitud kiirelt muutuvate ühiskondlike olude taustal mitmesuguseid rahvusküsimustega seonduvaid kontseptsioone. Historiograafilises plaanis peab siin paraku aga tunnistama märksa tõsisemaid puudujääke. Eesti rahvusriigi ülesehitamisega haakuvaid aspekte on seni uurinud pigem teised distsipliinid, enda režiimomastest vaatevinklitest/metoodikatest lähtuvalt ning reeglina rohkem üksiktahkude lõikes. Veidi enam on tegeletud küll 19. sajandi rahvusliku ärkamisaja¹⁸ ja natuke ka sõdadevahelise perioodiga¹⁹, kuid riikliku iseseisvuse taastamisjärgne etapp pole antud ainese mõttes ajaloolaste poolt (põhjalikumat) käsitlemist praktiliselt veel leidnud. Ühest küljest on see nende vaateväljast teenimatult kõrvale jäänud ilmselt seetõttu, et ajaline distants sündmustega on suhteliselt väike ning ligipääs arhiividokumentidele raskendatud või puudub sootuks. Teisalt on

¹⁷ Valimi esinduslikkusest vt I. Traat, J. Inno. *Tõenäosuslik valikuuring* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997); J. Bethlehem. *Applied Survey Methods: A Statistical Perspective* (Hoboken: John Wiley, 2009).

¹⁸ Nt E. Jansen. *Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004); M. Laar. *Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad* (Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 2005).

¹⁹ Vt K. Aun. „The Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia”, *Yearbook of the Estonian Learned Society in America*, I, 1951–1953 (New York, 1954); E. Müüripeal. *Kultuuriautoomia: Eesti Vabariigi vähemusrahvuste haridus- ja keelepoliitika aastail 1918–1940*. Magistritöö. Käsikiri (Tallinna Pedagoogikaülikool, 1999); K. Henno. „Riiklikust isikunimekorraldusest aastatel 1918–1940”, *Õiguskeel*, 4 (2002); K. Alenius. *Ajan ihanteiden ja historian rasitteiden ristipainessa: Viron etniset suhteet vuosina 1918–1925* (Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 2003); M. Housden. „Cultural Autonomy in Estonia: One of History’s ‘curiosities’?”, *The Baltic States and Their Region: New Europe or Old?*, ed. D. J. Smith (Amsterdam, New York: Rodopi, 2005); K. Alenius. „The Birth of Cultural Autonomy in Estonia: How, Why, and for Whom?”, *Journal of Baltic Studies*, 38: 4 (2007); K. Alenius. „Dealing with the Russian Population in Estonia, 1919–1921”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2012); H. Rohtmets-Aasa. *Eesti Vabariigi sissereändepoliitika aastatel 1920–1923* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013).

tagasihoidlik uurimisseis ehk seletatav ka kerge pelgusega „tegeleda teemadega, mida erinevate riikide või poliitiliste jõudude poolt aegajalt rahvusvahelisse päevapoliitikasse kista püütakse”.²⁰

Naaberdistsipliinide raames tehtu on ajalookirjutusele siiski märkimisväärseks abiks. Ehkki selguse huvides olgu siinsamas kohe ära mainitud, et järgnevalt ei anta teemasepuutuvast kirjandusest mingit terviklikku ja ammendavat ülevaadet, vaid piirduakse käesolevat tööd valdkonniti enim toetava nimetamisega. Üldisemal tasandil tuleb kindlasti esile tõsta USA sotsioloog R. Brubakerit, kes 1990-ndate aastate keskpaiku Ida- ning Kesk-Euroopa näidete kolme varieeruva rõhuasetusega rahvusluse – riigirahvuse, rahvusvähemuse ning viimase ajaloolise emamaa natsionalismi – omavahelisi vastasmõjusid üksikasjalikumalt demonstreerima asus.²¹ Neljanda koefitsiendina tõi D. J. Smith, viidates just Eesti kontekstidele, antud võrrandisse peagi sisse ka kaalukad valitsustevahelised organisatsioonid.²² Rahvuse ülesehitamise sihtidest, strateegiatest, vahenditest ja probleemidest postkommunistlikus ruumis on maalinud laiemat pilti nt Norra ning Leedu taustaga politoloogid.²³

Konkreetselt juhtumianalüüsi juurde tülles on kohalikud demograafid ning ajaloolased jõudnud õnneks üksjagu kaardistada Eesti Teise maailmasõja järgse etnodemograafilise situatsiooni kujunemist, mille juhtivaks hoovaks oli kahtlemata nõukogude aegne massiline immigratsioon.²⁴ Samuti ei ole sotsiaalteadlased sugugi mööda vaadanud viimase okupatsiooni aastakümnetel järjest jäsemaks muutunud rahvussuhetest, ühiskonna segregatiivsetest momentidest ja tänasesse päeva välja ulatuvatest vastastikku sageli umbusklikest hoiakutest.²⁵ Mitmesugused siirdeprotsessid, kodanikuühiskonna ja Eesti rahvusriigi taastamine on leidnud võrdlemisi laiahaardelist käsitlemist.²⁶ Teatud rahvustavate poliitikate algfaase puudutavad põgusalt ka mõned Eesti ajaloo retrospektiividele, sh esimestele postkommunistlikele üleminekuaastatele orienteeritud monograafiad.²⁷

Eesti etnopolitiika juriidiliste tugitalade osas on selle õigusliku järjepidevuse doktriini kõige põhjalikumalt analüüsinud politoloogiprofessor V. Pettai.²⁸ Eelnevaga seoses on küllaltki palju

²⁰ M. Maripuu. *Omaavalitsuseta omavalitsused: halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012), 24.

²¹ Brubaker. *Nationalism Reframed*.

²² D. J. Smith. „Framing the National Question in Central and Eastern Europe: A Quadratic Nexus?”, *The Global Review of Ethnopolitics*, 2: 1 (2002).

²³ P. Kolstø. *Political Construction Sites: Nation-building in Russia and the Post-Soviet States* (Boulder, Colorado: Westview Press, 2000); P. Kolstø, H. Melberg. „Integration, Alienation, and Conflict in Estonia and Moldova at the Societal Level: A Comparison”, *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. P. Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers, 2002); D. Budryte. *Taming Nationalism? Political Community Building in the Post-Soviet Baltic States* (Aldershot: Ashgate, 2005).

²⁴ K. Katus. „Migratsioon ja selle mõju demograafilisele olukorrale Eestis”, *Poliitika*, 5 (1990); L. Tepp. „Välismigratsiooni põhjused, migrantide paikus ja Eesti rahvastiku sünnikohad 1989. aasta rahvaloenduse andmetel”, *Eesti Statistika*, 11 (1994); K. Katus, A. Puur, L. Sakkeus. „Development of National Minorities in Estonia”, *The Demographic Characteristics of National Minorities in Certain European States*. Volume 2. Eds. W. Haug et al. (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2000); D. Vseviov. *Nõukogudeaegne Narva: elanikkonna kujunemine 1944–1970* (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2001); O. Mertelsmann. „Ida-Virumaale sisse-rändamise põhjused pärast Teist maailmasõda”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2007).

²⁵ Nt A. Saar. „Nõukogude pärand rahvussuhete hoiakute mõjutajana”, *Eesti: rahvussuhted ja ebavõrdse kohtlemise probleemid Tallinnas* (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2006); P. Petersoo. „Reconsidering Otherness: Constructing Estonian Identity”, *Nations and Nationalism*, 13: 1 (2007); K. Korts. „Inter-Ethnic Attitudes and Contacts Between Ethnic Groups in Estonia”, *Journal of Baltic Studies*, 40: 1 (2009).

²⁶ Vt M. Lauristin et al. (eds.). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition* (Tartu: Tartu University Press, 1997); R. Ruutsoo. *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States: Impact of Traditions on Mobilization and Transition 1986–2000 – Historical and Sociological Study* (Rovaniemi: Lapin Yliopistopaino, 2002); T. Vahter. *Vaba riigi tulek 1991. Kuus otsustavat kuud* (Tallinn: Eesti Ekspress, 2011).

²⁷ R. Taagepera. *Estonia: Return to Independence* (Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1993); A. Lieven. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence* (New Haven, London: Yale University Press, 1993), 274–289, 302–315.

²⁸ V. Pettai. *Framing the Past as Future: The Power of Legal Restorationism in Estonia* (Columbia University, 2004).

lahti selgitatud Eesti restitutsioonilise kodakondsuspoliitika põhimõtteid ning võetud visandada tolle peamisi poliitilisi arengutendentse.²⁹ Pisut on tähelepanu jagunud ka nihetele riigi kodakondsuspoliitika ideoloogilises ja normatiivses raamistikus.³⁰ Teiseks suuremaks diskussiooni objektiks võib pidada vahetult pärast iseseisvuse ennistamist tekitatud lahknevusi Eesti püselanikkonna õiguslikus staatuses.³¹ Samaaegselt on kuigipalju arutletud Eesti etnopolitiitilise süsteemi olemuse üle.³²

Natsiooniloome vallas leidub üksikuid rahvastikupoliitika ülevaateid, mis Vabariigi demograafilist olukorda ning üldise tegevussfääri põhisuunitlusi osaliselt kokku võtavad.³³ Spetsiifilisemaks minnes võib tõdeda, et Eesti rahvastava sisuga rändepoliitika on akadeemilises võtmes seni tugevalt alakajastatud, ehkki mõningaid ainevaldkonda riivavaid kirjutisi maksab siiski meeles hoida.³⁴ Erinevalt nn demograafilisest rahvastamisest on Eesti etniliselt kireva elanikkonna kultuuriline ühtlustamine märksa paremini dokumenteeritud. Iseäranis kasulikku seirelist informatsiooni tootis ajaloolastele siin haridusministeeriumi poolt tellitud Eesti ülikoolide vaheline uuringu- ja arendusprogramm „Mitte-eesti noorte integratsioon eesti ühiskonda” (käibenimega VERA-projekt). Selle rühmatöö tulemusena ilmusid aastatel 1997–98 kolm suhteliselt laia profiiliga artiklite kogumikku. Esmalt „Vene noored Eestis”³⁵, mis kirjeldas nende 90-ndate keskpaiga seisu peegeldavaid identiteedidünaamikaid, väärtusi, hoiakuid, asendit tööturul, lõimumise perspektiive jm. Seejärel avaldati „Vene küsimus ja Eesti valikud”³⁶, kus

²⁹ Nt A. Park. „Explaining Estonian Citizenship Policy: A Case Study in Post-Imperial Relationships”, *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences*, 44: 3 (1995); R. Visek. „Creating the Ethnic Electorate through Legal Restorationism: Citizenship Rights in Estonia”, *Harvard International Law Journal*, 38: 2 (1997); R. Ruutsoo. „Eesti kodakondsuspoliitika ja rahvusriigi kujunemise piirjooned”, *Vene küsimus ja Eesti valikud*, koost. M. Heidmets (Tallinn: TPU Kirjastus, 1998); T. Saarts. *Eesti kodakondsuspoliitika kujunemine 1988–1998 läbi eestkostekoalitsioonide raamistu*. Magistritöö. Käsikiri (Tallinna Pedagoogikaukool, 2005); L. Kalev, R. Ruutsoo. „Kodakondsus ja mitmik kodakondsus euroopastuvus Eestis”, *Acta Politica*, 3 (2009).

³⁰ Nt P. Tammppuu. „Kodakondsus, identiteet ja kuulusus: erinevad tõlgendusviisid ning nende muutumine Eesti avalikkuses”, *Integratsioonikäsitluse muutumine meediapiildis: integratsiooni meediamonitoring 1999–2003*, koost. R. Kõuts (Tartu: Balti Ajakirjandusuurijate Assotsiatsioon, 2004).

³¹ Vt H.-J. Uibopuu. „Die rechtliche Stellung der Minderheiten in Estland”, *Das Minderheitenrecht europäischer Staaten*, Teil 2, eds. J. A. Frowein et al (Berlin, New York: Springer, 1993); J. Reinikainen. *Right against Right: Membership and Justice in Post-Soviet Estonia*, (Stockholm: University of Stockholm, 1999); J. Ester. „Välismaalaste õigussuhted Eestis: denizenshipi väljakutsed riigivõimule”, *Acta Politica*, 3 (2009), 155–175.

³² G. Smith. „The Ethnic Democracy Thesis and the Citizenship Question in Estonia and Latvia”, *Nationalities Papers*, 24: 2 (1996), 199–216; P. Järve. „Ethnic Democracy and Estonia: Application of Smootha’s Model”, *ECMI Working Paper # 7* (Flensburg: ECMI, 2000); N. Melvin. „Post-Imperial Ethnocracy and the Russophone Minorities of Estonia and Latvia”, *The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe: State-Building, Democracy, and Ethnic Mobilization*, ed. J. P. Stein (Armonk, New York: M. E. Sharpe, 2000); R. Vetik. „Multicultural Democracy as a New Model of National Integration in Estonia”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 2002; V. Pettai, K. Hallik. „Understanding Processes of Ethnic Control: Segmentation, Dependency and Co-optation in Post-Communist Estonia”, *Nations and Nationalism*, 8: 4 (2002), 505–529; M. E. Commercio. „Systems of Partial Control: Ethnic Dynamics in Post-Soviet Estonia and Latvia”, *Studies in Comparative International Development*, 43: 1 (2008), 81–100; T. H. Malloy. „Social Cohesion Estonian Style: Minority Integration Through Constitutionalized Hegemony and Fictive Pluralism”, *Minority Integration in Central Eastern Europe: Between Ethnic Diversity and Equality*, eds. T. Agarín, M. Brosig (Amsterdam, New York: Rodopi, 2009).

³³ J. Viikberg. „Eesti Vabariigi rahvastik ja rahvastikupoliitika 1990. aastatel”, *Kaks algust: Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad*, koost. J. Ant (Tallinn: Umara Kirjastus, 1998); A. Veidemann. „Eesti rahvus- ja rahvastikupoliitika”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rihmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeedia-kirjastus, 1999); L. Maripuu, M. Ainsaar. *Ülevaade Eesti rahvastiku olukorrast ja rahvastikupoliitikast 1990–2008* (Tallinn: Rahvastikuminiistri büroo, 2008).

³⁴ A. Toots. „Immigration in Estonia: Politics and Policy”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, April 1994, 70–79 & May 1994, 68–81; H. Kulu. „Policy towards the Diaspora and Ethnic (Return) Migration: An Estonian case”, *GeoJournal*, 6: 3 (2000), 135–143; M. Eber. „Tagasipõrdumise riiklik toetamine: sihtasutuse Eesti Migratsioonifond rollist Eestisse tagasipõrdumisel”, *Tagasi koju? Konverents eestlaste repatrieerumistest*, toim. O. Lukason (Tartu: Korporatsioon Rotalia, 2008); Lokk. *Post-kommunistliku Eesti Vabariigi rändepoliitika*.

³⁵ P. Järve (koost.). *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik* (Tallinn: Avita, 1997).

³⁶ M. Heidmets (koost.). *Vene küsimus ja Eesti valikud* (Tallinn: TPU Kirjastus, 1998).

rahvusproblemaatikat erinevate nurkade alt vanusgruppide ülesemalt valgustati; ning eraldi haridussfäärile pühendatud koguteos.³⁷ Neid täiendab suuresti M. Lauristini ja M. Heidmetsa käesoleva sajandi algul kahasse toimetatud raamat *Vene vähemuse väljakutse*.³⁸ Viimane sisaldab endas nii rahvusliku värvinguga poliitiliste, sotsiaalmajanduslike, ajakirjanduslike, kultuuriliste ning hariduslike kitsaskohtade analüüse kui arvukat statistilist allikmaterjali.

Rahvuse-ehitamise keelelise dimensiooni käsitlemisel kasutatava kirjanduse valik on antud töö aspektist üks röömustavamaid. Leidub isegi paar Eesti keeleseaduste etnopolitiilistesse taustadesse sügavamalt sissekiikavat artiklit.³⁹ Vast kõige rohkem on aga tegeletud Eesti sotsiolingvistikulise olukorra väljaselgitamise, inimeste keeleoskuse mõõtmise⁴⁰, keelepoliitika sise- ja välispolitiiliste kontekstide jälgimise ning selle tagajärgede hindamisega.⁴¹ Mõnevõrra vähem esineb Eesti haridusmaastiku rahvustamist lahkavaid uurimusi. Enim on asjassepuutuvatest tahkudest vaetud vene koolide eestikeelsele õppele ümber lülitamist.⁴²

Seevastu süsteemse identiteedikonstrueerimise, info- või näiteks vähemustele suunatud kultuuripoliitika vallas eksisteerivad tänini tähelepanuväärsed lüngad. Aeg-ajalt on püütud küll täpsemalt tuvastada Eesti venekeelse elanikkonna infovälju ja meediakasutust⁴³, ent käsitlusi riigi ponnistustest alternatiivsete meediaprogrammide pakkumise osas ei leidu. Avaliku ruumi „eestistamise” mõõtmises on seni sisuliselt ette näidata vaid keeleteadlaste rohkem kui kümne aasta tagune „Nimekorralduse analüüs”.⁴⁴ Eesti riigiidentiteedi kultiveerimist ja monumentaaltraditsioone – rõhuasetusega eelkõige sellega haakuvatel pingetel ning n-ö sümbolite sõdadel – reflekteerivad ometi teatud määral ka mõned mäluoliitika vastu huvi tundvad ajaloolased.⁴⁵

Siiani valdavalt keelekeskne, ehkki oma kontseptuaalsete lähtepunktide tõttu üsna erinevaid rahvustuvaid eluallasid hõlmav riiklik integratsioonipoliitika on ministeeriumide eelarvetes etteplaneeritud regulaarsetest monitooringutest tulenevalt akadeemilise luubi alla sattunud õnneks korduvalt. Sotsioloogid asusid vastavaid momente kirja panema juba enne ametliku programmi sündi, takseerides muuhulgas teemakohaste ühiskondlike hoiakute evolutsiooni.⁴⁶ 21. sajandil ehk programmi käivitudes lisandusid neile ühtlasi mõnede lõimumispoliitika

³⁷ Marju Lauristin et al (toim.). „Mitmekultuuriline Eesti: väljakutse haridusele.” (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).

³⁸ M. Lauristin, M. Heidmet (eds.). *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia* (Tartu: Tartu University Press, 2002).

³⁹ Nt T. Ü. Raun. „The Estonian SSR Language Law (1989): Background and Implementation”, *Nationalities Papers*, 23: 3 (1995), 515–534; P. Järve. „Two Waves of Language Laws in the Baltic States: Changes of Rationale?”, *Journal of Baltic Studies*, 33: 1 (2002), 78–110.

⁴⁰ Vt nt T. Vihalemm. „Estonian Language Competence, Performance, and Beliefs on Acquisition among the Russian-speaking Inhabitants of Estonia 1989–1997”, *International Journal of Sociology of Language*, 139: 1 (1999), 69–85; I Proos. „Eestivenelaste keeleoskus ja suhtumine 2007. aasta gümnaasiumireformi”, *Uuringu Integratsiooni Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005).

⁴¹ Teiste seas I. Tomusk. *Eesti keelepoliitika põhimõtted ja dünaamika eurointegratsiooni ning rahvusvaheliste inimõiguste kontekstis* (Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus, 2002); M. Siiner. „Planning Language Practice: A Sociolinguistic Analysis of Language Policy in Post-Communist Estonia”, *Language Policy*, 5: 2 (2006), 161–186; G. Hogan-Brun et al. *Language Politics and Practices in the Baltic States* (Tallinn: Tallinn University Press, 2009).

⁴² Nt V. Jakobson et al. „Vene kooli reformi käsitlemine Riigikogus ning eesti- ja venekeelses ajakirjanduses”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998); S. Vare. „Eesti hariduse keelepoliitika”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*; K. Kello et al. „Eestikeelsele õppele üleminek vene õppekeelele gümnaasiumis: erinevad perspektiivid, erinevad valmisolekud”, *Haridus*, 11/12 (2009), 1–7.

⁴³ P. Vihalemm. „Meedia ja infoväli”, *Integratsiooni monitooring 2011*, (Tallinn: Poliitikauringute Keskus Praxis, 2012).

⁴⁴ E. Alender et al. *Nimekorralduse analüüs* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003).

⁴⁵ K. Brüggemann, A. Kasekamp. „The Politics of History and the ‘War of Monuments’ in Estonia”, *Nationalities Papers*, 36: 3 (2008), 425–448; M. Tamm, S. Halla. „Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mälu- ja identiteetikonfliktist”, *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis*, koost. P. Petersoo, M. Tamm (Tallinn: Varrak, 2008); M. Tamm. „Mäluoliitika”, *Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011*, koost. R. Vetik (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012).

⁴⁶ Vt A. Kirch (ed.). *The Integration of Non-Estonians into Estonian Society: History, Problems and Trends* (Tallinn: Estonian Academy Publishers, 1997).

peaarhitektide sulest pärinevad strateegiavalikute selgitused.⁴⁷ Kohalike seirete kõrval on integratsiooniava täitmise tulemuslikkust hinnanud ka paar välisautorit.⁴⁸

Taasiseseisvunud Eesti riigi-ehituse kahe esimese dekaadi peamistest suundadest pakuvad ilmselt kompakitsema ülevaate sealsed politoloogid.⁴⁹ Rahvustava riigi majanduslikust perspektiivist aitavad mineviku rekonstrueerimisele ja järeltulete tegemisele enim kaasa eriteadlaste uuringud, kus fikseeritakse eestlaste ning mitte-eestlaste vahelisi lahknevusi tööhõives, töötuses ja sissetulekutes.⁵⁰ Tänu Taani teadur E. A. Anderseni doktoritööle, mis käsitleb ajavahemikul 1987–1995 teostatud Eesti erastamispoliitika tulemite etnilist mõõdet⁵¹, on võimalus paremini paralleele otsida ka sellest sfäärist.

Enamikke Eesti postkommunistliku perioodi etnopolitiilisi konfliktikoldeid on vähemasti märksõnade näol ära nimetatud õige mitmetes kirjutistes⁵², kuid juhtumipõhiseid või pikemat aegtelge arvestavaid sügavamaid analüüse napib. Näiteks Kirde-Eesti 1990-ndate aastate alguse separatistmitendentsidega seonduva autonoomiareferendumi „kriisi” telgitaguseid on tegelikult akadeemilisel tasandil korralikumalt läbi valgustada püüdnud üksnes ajaloolane I. Elling.⁵³ Riiklikest reaktsioonidest Eesti kagunurga etnoregionalismi laadsetele avaldustele saab paradoksaalsel kombel lugeda ehk isegi natukene rohkem.⁵⁴

Postsotsialistliku Venemaa identiteediotsingud, natsionalismi ideoloogia ning rahvuse-ehituse dilemmad köidavad mitmesuguseid uurijaid juba pikemat aega. Lisaks rahvuspiiride määratlemise kontseptuaalsetele küsimustele⁵⁵ vaadeldakse, kuidas on vastavad diskursused kajastunud Vene Föderatsiooni seadusandluses⁵⁶ ja poliitilistes sammudes.⁵⁷ Endises Nõukogude Liidu ruumis viljeletava „lähivälismaa” visiooni hõngulise „kaasmaalaspoliitika” jälgimise juures ei ole päris unustatud ka Venemaa analoogseid tegevusliine Eestis.⁵⁸ Seda, mil viisil suhestus suur

⁴⁷ Nt R. Vetik. „Integration Policies”, *The Russian Second Generation in Tallinn and Kohila-Järve: The TIES Study in Estonia*, eds. R. Vetik, J. Helemäe (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011).

⁴⁸ Sh M. Brosig. „A Plan for the Future? The Estonian State Integration Programme on National Minorities 2000–2007”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2 (2008), 1–19.

⁴⁹ L. Kaley, L. Roosmaa. „Riikluse ülesehitamine”, Vetik. *Eesti poliitika*.

⁵⁰ Nt M. Pavelson, M. Luuk. „Non-Estonians on the Labour Market: A Change in the Economic Model and Differences in Social Capital”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*; S. Krusell. „Eestlaste ja mitte-eestlaste palkade erinevus”, *Trepist alla ja üles: Edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*, toim. E. Saar (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002); K.-O. Leping, O. Toomet. „Emerging Ethnic Wage Gap: Estonia during Political and Economic Transition”, *Journal of Comparative Economics*, 36: 4 (2008), 599–619.

⁵¹ E. A. Andersen. *An Ethnic Perspective on Economic Reform: The Case of Estonia* (Aldershot: Ashgate, 1999).

⁵² Vrd nt K. Hallik. „Ethnopolitical Conflict in Estonia”, *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*, eds. L. Drobizheva et al. (Armonk: M. E. Sharpe, 1996); G. Evans. „Ethnic Schism and the Consolidation of Post-Communist Democracies: The Case of Estonia”, *Communist and Post-Communist Studies*, 31: 1 (1998), 57–74.

⁵³ I. Elling. „The 1993 Narva Referendum Crisis”, *Crisis Management in Estonia: Case Studies and Comparative Perspectives*, eds. E. Stern, D. Nohrstedt (Stockholm: Swedish Agency for Civil Emergency Planning, 2001). Sealsete kohalike volikogude töökeele problemaatikast vt nt ka I. Tomusk. „Vaidlused kohaliku omavalitsuse asjaajamisekeele üle Narvas ja Sillamäel”, *Õiguskeel*, 4 (2004), 19–27.

⁵⁴ Nt M. Siiner et al. „Piirkondlike keelekujude tunnustamisest Eestis ja Prantsusmaal Euroopa Liidu keelepoliitika taustal”, *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, 53 (2007) (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2008); I. Jääts. „Lugege meid üle! Kagu-Eesti etnoregionalistlikud liikumised ja viimane rahvaloendus”, *Akadeemia*, 6 (2013), 1076–1110.

⁵⁵ Nt S. G. Simonsen. „Raising „The Russian Question”: Ethnicity and Statehood – *Russkie* and *Rossiia*”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 2: 1 (1996), 91–110.

⁵⁶ V. Tolz. „Conflicting ‘Homeland Myths’ and Nation-State Building in Postcommunist Russia”, *Slavic Review*, 57: 2 (1998), 267–294; O. Shevel. „Russian Nation-building from Yel’tsin to Medvedev: Ethnic, Civic or Purposefully Ambiguous?”, *Europe-Asia Studies*, 63: 2 (2011), 179–202.

⁵⁷ I. Zevelev. *Russia and Its New Diasporas* (Washington: United States Institute of Peace Press, 2001); N. Kosmarskaya. „Russia and Post-Soviet ‘Russian Diaspora’: Contrasting Visions, Conflicting Projects”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 17: 1 (2011), 54–74.

⁵⁸ Vt J. Kivirähk. „The ‘Humanitarian Dimension’ of Russian Foreign Policy in Estonia”, *The ‘Humanitarian Dimension’ of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine, and the Baltic States*, ed. G. Pelnēns (Riga: Centre for East European Policy Studies, 2010); H. Conley et al. *Russian Soft Power in the 21st Century: An Examination of Russian Compatriot Policy in Estonia* (Washington: Center for Strategic and International Studies, 2011).

idanaaber näiteks Ida-Virumaa autonoomiakavadesse või kuidas on Vene natsiooniloome mõjutanud Eesti oma, kohtab teaduskirjanduslikes aruteludes paraku vähe.⁵⁹

Interaktiivse kvarteti neljanda „mängija” ehk Euroopa valitsustevaheliste organisatsioonide rollist on ilmunud analüüse nii kodu- kui välismaistelt autoritelt. Üldjoontes harunevad uurijate aktendid siin kaheks. Ühed, kes valdavalt enne Eesti Euroopa Liiduga ühinemist demonstreerisid, mis vallas ja kui edukalt töötasid selle kandidaatmaaks oleku päevil liikmelisuse eeltingimusena riigi etnopolitika liberaliseerimise „nõuded”. Tehes tihtipeale võrdlusi teiste sarnaseid huve ilmutanud maadega.⁶⁰ Või keskendudes Euroopa institutsioonide ja Eesti keskvoimude dialoogile mingis kitsamas rahvuspoliitilises sfääris.⁶¹ Ning teised, kes on nn Lääne agentuuride sekkumist käsitlenud pigem konfliktiennetuse rakursist.⁶²

Seega kokkuvõttes valitseb hetkel olukord, kus Eesti rahvusriigi kujundamisega haakuvate üksikküsimuste käsitlusi mõneti leidub, kuid laiemaid ülevaateid, suuremat pilti arvestavaid tervikünteese ja monograafiaid kipub vajaka jääma. Kasutamist ootav materjal on distsipliinide lõikes sageli äärmiselt killustunud ning ajaloolased (Eesti) kaasaegse rahvusluse uurimisse seni vägagi tagasihoidlikult panustanud. Samuti ei ole siinkirjutajale teadaolevalt otseselt keegi lähenenud kogu sellele (kohalikule) temaatikale niisuguses raamistuses nagu seda sissejuhatuses esimeses peoles kirjeldatakse.

Allikad

Töö peamise allikalise baasi moodustavad Eesti avalik-õiguslikes arhiivides säilitatavad arhiivimaterjalid. Põhiosa neist kujutab endast erinevatel võimutasandil paiknevate administratiivasutuste dokumente, mida mitmete probleemide paremaks lahti harutamiseks on uuritud paralleelselt. Vastavalt päritolule on laias laastus tegu riigi kesk-, maakondlike ja munitsipaalasutuste tegevuse käigus loodud ainesega. Ehk kahanevas reas võimuastmete põhjal: (1) keskkadministratsiooni; (2) maavalitsus-; ning (3) kohalike omavalitsusorganite arhiivimoodustajatega.

Esimeses järjekorras mainitud materjalid asuvad enamalt jaolt Eesti Riigiarhiivis. Poliitilisel üleminekuperioodil tegutsenud keskvalitsuse koosolekute protokollid, otsused, määrused ja korraldused ühes algmaterjalidega asuvad „Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu” fondis (ERA, fond R-1). 2011–12 edastas Riigikantselei Riigiarhiivile taasiseseisvunud Eesti kahe esimese kümnendi valitsuste tööd puudutava dokumentatsiooni. Lisaks nimetatud tüüpilistele haldus-

---

⁵⁹ Õigupoolest vaid viimase osas on mõned autorid läinud oma analüüsides pealiskaudsetest oletustest veidi kaugemale. Nt D. Galbreath, kes käsitleb perioodi 1991–2001 (*Nation-Building and Minority Politics in Post-Socialist States: Interests, Influence, and Identities in Estonia and Latvia* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005), ch. 8). Või J. Schulze, kelle uuringud puudutavad juba rohkem 21. sajandi olukorda („Estonia Caught Between East and West: EU Conditionality, Russia’s Activism and Minority Integration”, *Nationalities Papers*, 38: 3 (2010), 361–392).

⁶⁰ Nt E. Berg, W. van Meurs. „Borders and Orders in Europe: Limits of Nation- and State-Building in Estonia, Macedonia and Moldova”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18: 4 (2002), 51–74; J. Kelley. *Ethnic Politics in Europe: The Power of Norms and Incentives* (Princeton: Princeton University Press, 2004); V. Pettai, K. Kallas. „Conditionality Amidst a Legal Straightjacket”, *Minority Rights in Central and Eastern Europe*, ed. B. Rechel (London, New York: Routledge, 2009).

⁶¹ E. Jurado. „Complying with European Standards of Minority Education: Estonia’s Relations with the European Union, OSCE and Council of Europe”, *Journal of Baltic Studies*, 34: 4 (2003), 399–431; G. Hogan-Brun, S. Wright. „Language, Nation and Citizenship: Contrast, Conflict and Convergence in Estonia’s Debate with the International Community”, *Nationalities Papers*, 41: 2 (2013), 240–258.

⁶² Nt R. Zaagman. *Conflict Prevention in the Baltic States: The OSCE High Commissioner on National Minorities in Estonia, Latvia and Lithuania* (Flensburg: European Centre for Minority Issues, 1999); C. Neukirch. *Konfliktmanagement und Konfliktprävention im Rahmen von OSZE-Langzeitmissionen: Eine Analyse der Missionen in Moldau und Estland* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2003); R. Lokk. „The Role of International Governmental Organisations in Conflict Prevention in Post-Communist Estonia”, *Immigration and Emigration in Historical Perspective*, ed. A. K. Isaacs (Pisa: Pisa University Press, 2007).

aktidele sisaldab „Riigikantselei” arhiiv (ERA, f. 5046) muuhulgas ministeeriumide vahelist poliitilist kirjavahetust, ametkondlikke kooskõlastusi ning seletuskirju või siis näiteks rahvussuhete ministrite tegevusaruandeid. Ühtlasi avanes antud töö autoril võimalus kuulata E. Savisaare 1990-ndate aastate alguse valitsuskabineti istungite fonogramme, mis paiknevad Eesti Filmiarhiivis (EFA, f. 309).

Eesti natsioonikujunduse planeerimise ajaloo seisukohalt küllalt olulised hiljuti Riigiarhiivile üle antud säilikud on koondatud ajavahemikul 1997–2009 tegutsenud „Rahvastikuministri Büroo” fondi (ERA, f. 5040). Tolle Riigikantselei teenindusallasse kuulunud rahvastikuküsimustega tegelema ministri kontori arhivaalidest olen enim kasutanud tema poolt Vabariigi Valitsuse istungitele esitatud integratsioonipoliitika alast dokumentatsiooni. Iseäranis valdkondlike seaduste eelnõusid, poliitilisi ettepanekuid ja tegevuskavu. Samuti ministri büroo poolt juhitud valitsuskomisjonide materjale ning ministri tööülesannete täitmiseks läbiviidud uuringute andmeid. Vähem vaatlesin ministri pädevusse määratud tegevussfääride koordineerimise ja projektide rahastamistoetustega seonduvat kirjavahetust. Mõningaid materjale, mis puudutavad mitte ainult rahvastikuministri toiminguid, vaid ka ministeeriumide vahelist või nende välispidist etnoliitiliste küsimustega haakuvat korrespondentsi, olen saanud otse Riigikantselei Tallinnas Tatari tänaval asuvast arhiivist digitaalsel kujul.

Huvitavaid leide pakkusid ka Eesti Riigiarhiivis hoiustatavad eksiilvalitsuse säilikud (ERA, f. 4969). Need kätkevad endas näiteks Eesti pagulasvalitsuse, Eesti Komitee ning Eesti Ülemnõukogu esindajate vahel aset leidnud nõupidamiste kokkuvõtteid. Lisaks hõlmab eksiilvalitsuse Eesti riigivõimuasutuste, üksikisikute ja poliitiliste rühmitustega kirja teel toimunud suhtlus nende organisatsioonide dokumentide koopiaid, memorandumeid, pöördumisi jm. Mõistagi olid selle kõrval asjakohased ka mõningad kodakondsusproblemaatika kohta käivad Vabariigi Presidendi nimel väljastatud dekreedid, deklaratsioonid ning pressiteated.

Parlamendi arhiividokumente sisaldav „Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei” fond (ERA, f. R-3) on säilikute poolest mahukas. Töö suunitlusest lähtuvalt huvitasid mind esmajoones poliitilise siirde kõrgajal tegutsenud Ülemnõukogu istungjärkude stenogrammide, otsused, avaldused ja manifestatsioonid. Peale selle kõitsid tähelepanu mõningad Ülemnõukogu Presiidiumi koosolekute protokollid ning viimase seadusandlikud aktid. Samas kollektsioonis leiduvad ka Ülemnõukogu alaliste ja ajutiste erikomisjonide – mis tegelesid näiteks rahvussuhete, Ida-Virumaa põliselanike probleemide uurimise, eesti keele staatuse, kodakondsuse ning riikliku sümbolika küsimuste, maa- ja omandireformiga – istungite materjalid. Parlamentaarse tasandiga tihedalt seotud on veel 1991. a. septembris Eesti Vabariigi konstitutsiooni väljatöötamiseks ellu kutsutud Põhiseaduse Assamblee arhiiv (ERA, f. R-2324). Kodakondsuspoliitika arenguloo kaardistamisel kasutasin nii Assamblee istungite stenogramme kui kodanike põhiõiguste, vabaduste ja kohustuste määratlemise ealdi vaeva näinud 2. toimkonna koosolekute protokolle.

Ühtlasi oli mitmete etnoliitilises plaanis võtmetähtsusega õigusaktide sünnilugudes suurema selguse saamiseks põhjust külastada Riigikogu Arhiivi (RKA, n. 2). Sealsamas talletatakse muuhulgas „Vene Föderatsiooni ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste lepingu täitmise kontrolli komisjoni” ehk teisisõnu, üheks peamiseks kodakondsuspoliitiliseks tüliõunaks kasvanud nn jaanuarileppe materjale (nimistu nr. 4). Töötasin antud allikate raames läbi näiteks komisjonide koosolekute protokollid, vastavad lisad ning Eesti töörühma omavahelise kirjaliku kommunikatsiooni.

Osa relevantseid dokumente asub endiselt nende tekkekohas, olles mõneti süstematiseeritud ja arhiveeritud. Maakondlike asutuste kontekstis võib viidata Jõhvis paiknevale Ida-Viru Maavalitsuse Arhiivile (IVMA), kus hoitakse teiste seas Ida-Viru Maavolikogu, sealse Omavalitsuste Liidu ning loomulikult Maavalitsuse kahe esimese dekaadi arhivaale. Haarasin vaatluse alla nii Ida-Viru kõrgeimate omavalitsusorganite istungite protokollid ja määrused kui pöördumised riigi keskvoimude poole, milles kohapealsed olud ning rahvuspoliitilised

pingeväljad puhuti üsnagi hästi välja joonistusid. Küllalt rahvastava koega oli ka nt Maavalitsuse immigratsioonikomisjonist maha jäänud informatsioon.

Kõige madalama võimutasandi analüüsil keskendusin samuti Ida-Virumaale, kus tulised vastureaktsioonid Tallinnast tulnud administratiivsetele korraldustele tõid endaga kaasa selle, et 1990-ndate aastate alguses rullus just nimetatud regioonis vaataja ees lahti üks etnoliitiliste konfliktide põhiareene. Narva Linnavolikogu kui separatistliku liikumise lipulaeva dokumentatsiooni on saadetud paljusi Narva Linnaarhiivi (NLA, f. 129) ning sestap on seda ka suhteliselt hästi säilinud. Väitekirjas tehtavad järeldused tuginevad siin suuresti kohaliku volikogu koosolekute (küllaltki stenograafilistele) protokollidele, vastu võetud otsustele, avaldustele, poliitilistele pöördumistele ja ettepanekutele. Takseerisin ka Narva Linnavalitsuse fondi, kuid poliitilises mõttes osutus see paraku võrdlemisi sisutühjaks.

Sillamäe Linnavolikogu paberid asuvad hetkeseisuga jätkuvalt Sillamäe Linnakantseleis. Alates 1996. aastast tekkinud volikogu istungite protokollide, otsuste ning määruste kohta leidub seal igati korralik nimistu. Varasemat on kahjuks säilinud/säilitatud fragmentaarselt. Siiski õnnestus üsna mitmeid ajavahemikust 1991–1993 pärinevaid dokumente koha peal lugeda. Mõned töös kasutatud linnavolikogu ja linnavalitsuse materjalide koopiad on jõudnud ka Sillamäe Linna Keskraamatukokku.

Kohtla-Järve Linnakantselei arhiiv on hästi korrastatud, ent sealgi esineb 1990-ndate aastate esimese poole linnavõimuorganite tegevuse jälgitavuses teatavaid lünki. Uurisin olemasolevate teadmiste põhjal pisteliselt nii kohaliku linnavalitsuse kui linnavolikogu istungjärkude protokolle ning resolutsioone. Ligi veerand sajandit tagasi Eesti keskvoimudele märkimisväärselt muret valmistanud Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe linnavolikogude ühisistungeid puudutavate allikmaterjalide hulk osutus lokaalsetes arhiivides äärmiselt tagasihoidlikuks.

Olulist lisainfot, eeskätt Eesti riigi ideoloogia kujundamisel ning mitmete praktiliste küsimuste lahendamisel, pakub üleminekuperioodi ühiskondlike survegruppide ja poliitiliste massiliikumiste sammudega tutvumine. Rahvarinde fond paikneb tänaseks Eesti Riigiarhiivis (ERAF, f. 9599). Samas hoiustatakse ka Eesti Kongressi valimiste ning registreerimisaktsioonidega seotud dokumente (ERA, f. R-2327). Fotod, heli- ja videokassetid, Eesti Kongressi ning Eesti Komitee istungite materjalid eraldati Eesti Rahvusraamatukogu arhiiviosakonnale (ERRA, f. 2). Sealsed allikad aitasid iseäranis just riigi kodakondsuspoliitika evolutsiooni täpsustamisele üksjagu kaasa. Samuti tasub viidata pisut hilisemast ajast pärinevale Dekoloniseerimise Algatuskeskuse dokumentatsioonile, mis asub juhtumisi Riigiarhiivi „Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei” fondis (ERAF, f. 9601).

Riikliku rändepoliitika ajaloost annavad hea ülevaate kunagise Eesti Migratsioonifondi materjalid, mille tõttu on kasutatud Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutuse (MISA) ehk järglasinstitutsiooni arhiivi teenuseid. Suurima luubi alla said võetud tagasipöördumis- ja väljarändetoetuste taotluste rahuldamisega seotud majandusaasta aruanded ning setude ümberasumisprobleemi lahendamise erikomisjoni dokumendid.

Ühtaegu ammutasin statistilise iseloomuga informatsiooni Eesti Sotsiaalteadusliku Andmearhiivi (ESTA) kogudest. Too Tartu Ülikooli sotsiaalteaduskonna juures asetsev instants koondatab endas Eesti ühiskonda aastail 1975–1994 puudutanud uuringute andmebaaside kõrval ka näiteks Eesti Raadio mitteelektroonseid arhiivimaterjale. Kui kõnealuse hoiupanga andmestikud välja arvata, pole kõiki neid eelnevalt loetletud asju akadeemiliseks uurimiseks varem üldjuhul kasutatud. Seega toob käesolev töö ühtlasi käibele mitmesuguseid uusi arhiiviallikaid.

Uurimise käigus ilmses aga ka mõningaid spetsiifilisi probleeme. Esiteks tuleb tõdeda, et teave paljude huvialuste teemade osas on vägagi katkendlik ja arhiivimaterjalid kipuvad olema fragmentaarsed. Häda ei seisne mitte niivõrd ajaloolastele kaunis tuttavas allikate „laili-pillutatuses”, kuivõrd juba eelpool vihjatud situatsioonis, kus dokumente on säilinud äärmiselt ebaühtlaselt. Võib eeldada, et mitmeid pabereid polegi teatud põhjustel sihilikult arhiiviainesena talletatud. Samas on osa (ametiasutuste) fonde jätkuvalt korrastamata ning kirjeldamata. Paaril

üksikul juhul pidin tunnistama ka olukorda, kus juba arhiveeritud säilikud või selle komponendid on hiljem teadmata kombel kaduma läinud.

Teine suurem probleemide ring assotsieerub informatsioonile ligipääsetavusega. Erinevate jõustruktuuride salajase info kasutamine akadeemiliseks otstarbeks ei ole endastmõistetavalt lähitulevikus veel aastakümnetegi jooksul mõeldav. Aga ka paljud n-õ tsiviildokumendid sisaldavad kaitstavat teavet, mistõttu muuhulgas arvestatav osa mõnedest arhiivifondidest on (tava)uurijatele kättesaamatu. Isegi vaatamata kehtestatud juurdepääsupiirangutele on näiteks Eesti Filmiarhiivi üle antud Vabariigi Valitsuse istungite fonogrammide tihtipeale lünklikud ja ilmselt „tsensorite” poolt kuidagi sensitiivseks loetud pävakorrapunktide arutelu lintidelt paiguti puudu. Mõned instantsid eesotsas Vene Föderatsiooni suursaadkonnaga polnud koostööaltid kas või statistilise üldinfo väljastamisel.

Allikate kohatise nappuse ning salastatuse taustal kerkib üles küsimus selle võimalikest negatiivsetest mõjudest analüüsi etapile. Teatud probleemide olemasolu ei saa siin kahtlemata eitada. Näiteks tuleb tõenäoliselt leppida, et otsuste langetamise tagapõhjad võivad seetõttu ajuti ebaselgeks jääda. Protokollid või koguni stenogrammide reeglina kõiki debatte ja otsuste tegemisele eelnenud protsesse ei peegelda. Iseäranis raske on toimunud tuvastada kui ettevaatuse mõttes peetakse aru omakeskis või n-õ suletud diktofoniga. Ning ilmselt inertsist võis 90-ndate algul, vähemasti mõnedes piirkondades, jätkuda ka nõukogude süsteemile omane nn telefoniõiguse praktika ehk „juhtimismeetod, kus korraldused anti edasi suusõnal ning neist ei pruukinud jääda dokumentaalset jälge”.⁶³ Samuti võib allikakriitika seisukohalt kahtlustada, kas laiemale avalikkusele kättesaadavad aktid on alati piisavalt representatiivsed. Sellele küsimusele on äsjamainitud momentidest johtuvalt mõistagi keeruline vastata, kuid kõrvuti kasutatavate allikate – nagu võimuasutuste sisese asjaajamise või kinniste istungite tulemid – iseloom lubab pigem oletada, et enamik neist on usaldusväärsed.

Maha ei maksa salata ka mõningaid tehnilist laadi komplikatsioone. Näiteks on valitsuskabineti eelnimetatud fonogrammide heli kuuldavus tükati nii halb, et kõnest arusaamine kujutab endast tõelist katsumust. Ühtlasi võib ilma spetsiaalsete abivahenditeta aeg-ajalt segaseks jääda parajasti kõnelev isik. Peale selle olen võtnud enda kohuseks kaitsta töö tulemuste mistahes vormis avaldamisel delikaatsete isikuandmete puhul rangelt uuritavate anonüümsust. Ehk kokkuvõttes peavad uurijad igasuguse konfidentsiaalse informatsiooni korral sageli lihtsalt ootama, millal kehtestatud juurdepääsupiirangud aeguvad.

Arhiivifondide kõrval kasutatakse töös võrdlemisi arvukalt ka riigikantselei, sise-, kultuuri- ning haridus- ja teadusministeeriumi dokumendiregistritest pärinevaid valitsusprogramme, strateegilisi arengukavu, riigiteenistujate kõnesid jm ametlikku teavet. Info hõlpsama kontrollitavuse huvides on Riigikogu stenogrammide puhul viidatud arhiivimaterjalide asemel Riigikogu Kantselei poolt publitseeritud köidetele.

Olulisel kohal on uurimuses kindlasti mitmesugused normatiivsed allikad. Seadusandlike aktide osas on tuginetud nii paberandjal kui internetikeskkonnas kättesaadavatele dokumendikogudele. Seoses Eestiga võib esile tõsta näiteks Riigi Teatajas avaldatud õiguslikke regulatsioone ning Vene Föderatsiooni raames selle erinevaid administratiivakte tutvustavaid kesk-
bülletääne.⁶⁴

Arvandmete lõikes tarvitatakse töös riiklike statistikalituste poolt kogutud infot. Sealjuures ei piirduta näiteks trükis avaldatud rahvaloenduse tulemustega, vaid rakendatakse mh aktiivselt Eesti Statistikaameti interneti koduleheküljel paikneva andmebaasi täiendavaid võimalusi. Selle toel sõelutakse eraldi välja mitmed Eesti majanduse, sotsiaalelu ja rahvastikunäitajate annuaalsed aegread.⁶⁵ Siiski tuleb kasutajal siin arvestada teatud kõikumistega statistikanäitajate

⁶³ I. Paavle. *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009), 29.

⁶⁴ Nt *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание*. Москва: Юридическая литература, 1994–.

⁶⁵ Vt Statistikaamet – <http://pub.stat.ee/px-web.2001/dialog/statfile2.asp>.

järjepidevuses, kvaliteedis ning täpsuses. Nt puudub riigil pea täielikult 2000-ndate aastate alguse Eesti välisrände alane statistika.

Üheks omaette allikaliigiks saab vaieldamatult pidada ajakirjanduslikku perioodikat. On ju sageli just žurnalistika see, mis sotsiaalset reaalsust osaliselt suunab, konstrueerib ning tõlgendab. Meedia kaudu kipuvad inimestega suhtlema riigivõimu esindajad. Ühiskondlikud suhtumised, hoiakud ja ideed aga peegelduvad ajakirjanduse veergudel märksa laiemas spektris. Seega olen hoolega jälginud kogu vaadeldava perioodi jooksul ilmunud trükimeediat. Paber-versioonide puudumisel on kasutatud ajalehtede internetiarhiive. Spetsiifiliseks allikmaterjali kategooriaks võib lugeda ka uuritava ajavahemiku kohta käivaid mälestusi.⁶⁶

Tänuavaldus: Täna abi ja heade nõuannete eest prof. Eero Medijainenit, kelle positiivsele suhtumisele olen saanud alati kindel olla. Olen sügavalt tänulik ka kõigile teistele, kes selle uurimistöö ilmumisele kaasa aitasid: Andres Andresen, Andres Kustola, Andu Rämmer, Ann Katherine Isaacs, Anniki Vahkal, Ene Leius, Gregory Dunn, Helen Rohtmets-Aasa, Inne Toome, Jaan Loderaud, James Wollen, Kieran German, Maio Vaniko, Martin Eber, Paavo Annus, Sirje Older, Sirlil Paimre, Steven Ellis, Tiia Ilus, Tiia Morozova, Viktoria Sergejeva. Suurima tänu võlgnen aga oma kallitele vanematele ning abikaasale nende igakülgse toetuse ja kannatlikkuse eest.

---

⁶⁶ Tolleaegseid meenutusi on avaldanud nt O. Morozov. „Memoirs of a Leader of the Intermovement of Estonia”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, January 1994; M. Laar. *Eesti uus algus* (Tallinn: Konrad Adenaueri Fond, 2002); E. Savisaar. *Peaminister: Eesti lähiajalugu 1990–1992* (Tartu: Kleio, 2004); T. Made. *Ükskord niikuinii: 1986–1991* (Tallinn: Argo, 2006); H. von Wistinghausen. *Vabas Eestis: Esimese Saksa suursaadiku mälestused 1991–1995* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008); L. P. Fredén. *Tagasitulekud: Rootsi julgeolekupoliitika ja Balti riikide iseseisvuse uus algus 1991–1994* (Tallinn: SA Kultuurileht, 2009).

I. RAHVUS JA NATSIONALISM

Kõige laiemas plaanis võib rahvuslust (pr *nationalisme*, sks *Nationalismus*, ingl *nationalism*) vaadelda kompleksse sotsiaalse nähtusena, mille objektiks on rahvus. Rahvusprotsesside teadlik ja süstemaatiline uurimine kerkis akadeemilisele areenile suhteliselt hiljuti – mitte oluliselt varem kui alles pärast Teist maailmasõda. Pikka aega tegelesid sellega valdavalt ajaloolased, kuid tänapäeval on rahvusluse uuringute näol tegemist interdistsiplinaarse teadusharuga, kus kohtuvad õige mitmed erinevad uurimissuunad, mille seas domineerivad jätkuvalt ajalugu (sh ideede ajalugu), filosoofia, politoloogia, sotsioloogia ja etnoloogia (sotsiaalanthropoloogia).

Iseäranis paaril viimasel kümnendil taas elustunud akadeemilist huvi natsionalismi vastu on seostatud ühelt poolt just külma sõja järgses Ida-Euroopas aset leidnud poliitiliste protsessidega. Teisalt aga on olnud võimalik täheldada rahvusluse elavnemist ka Lääne-Euroopas ning maailma mastaabis laiemalt, puudutades mh näiteks separatismi, etnoregionalismi ja „immigrantide vastu suunatud ksenofoobiat”.¹ Siinkohal on ühtlasi põhjust pöörata kõrgendatud tähelepanu mõistega „natsionalism” sageli kaasnevatele negatiivse iseloomuga tähendusvarjunditele, mis eeskätt Läänemaailma ühiskondlikus teadvuses on ajaloolistel põhjustel olnud küllaltki levinud. Natsionalism kui (pigem positiivse alatooniga) patriotismi kõverpeegel on muutunud peale Teist maailmasõda üha enam pejoratiivseks terminiks, mida kasutatakse kollektiivse isekuse, rõhumise või agressiivsuse mis tahes vormi kirjeldamiseks.² Eesti keelekasutuski pole analoogsetest arengutest päris puutumata jäänud. Kui eesti oma sõna „rahvuslus” on säilitanud veel osalt oma positiivse kõla, siis selle rahvusvahelisele vastele „natsionalism” on väidetavalt ka eesti keeles juba võrdlemisi ammu³ külge kleepunud negatiivne kõrvaltähendus. Nii tähistab „natsionalism” kohati Eestiski taunimisväärseks peetavaid rahvusluse või siis patriotismi liialdatud vorme.⁴ Seetõttu on Eesti trükimeedias ilmunud antud terminoloogiliste varjundite vahel hõlpsama vahetegemise eesmärgil ka ettepanekuid eristada eesti keeles teadlikult „natsionalismi” kui negatiivset, enesekeskset ja agressiivset ideoloogiat ning „rahvuslust” kui positiivset, patriootilist, ennast teadvustavat ja rahumeelset ilmavaadet.⁵ Eesti akadeemilise ringkonna esindajad on kippunud selles küsimuses jääma seisukohale, et rääkimine n-õ heast ja halvast rahvuslusest pole teaduslikult põhjendatud ning rahvuslust või patriotismi ei peaks eos märgistama automaatselt millegi positiivseks, kuna üks nähtus võib muunduda ka teiseks. Pigem tuleks viimaseid käsitleda neutraalsete mõistetena, mis vastavalt kontekstile võivad endas kanda nii positiivset kui negatiivset laengut.⁶ Seega eelnevast lähtuvalt olgu selguse huvides märgitud, et kuigi mõistel „natsionalism” võib mitmetes keeltes olla negatiivne kaastähendus, kasutatakse käesolevas töös antud sõna neutraalsena. Samuti tarvitatakse termineid „rahvuslus” ja „natsionalism” siin ja edaspidi sünonüümidena.

¹ U. Özkirimli. *Contemporary Debates on Nationalism: A Critical Engagement* (New York; Oxford: Palgrave Macmillan, 2005), 3–4.

² H. Seton-Watson. *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (Boulder: Westview Press, 1977), 2.

³ „Natsionalism” oli selgelt taunitav nt nõukogude „internatsionalistlikus” retoorikas. // Vt nt K. Haav. „Venelaste suhtumine eesti rahva enesemääramisõigusesse”, *Eesti rahvas ja stalinlus. Ajalugu ja tänapäev*, K. Haav, R. Ruutsoo (Tallinn: Olion, 1990), 107; A. Кирх, М. Кирх. „Нужна ли региональная национальная политика”, *Национальные процессы в СССР*, ред. М. Н. Губогло (Москва: Наука, 1991), 147. Tolleaegne tuntud rahvusluse uurija Ea Jansen märgib, et Nõukogude Liidu kirjanduses ja ühiskondlikus teadvuses oli „natsionalism” nihkunud marurahvusluse, sotsialismivaenulikkuse, tagurlikkuse, kolkluse, etnilise egoismi jms hukkamõistetavate asjade sünonüümiks. Selle üldhalvustav ning sildistav kasutus oli ühtlasi levinud ka eestikeelses trükisõnas. // E. Jansen. „Natsionalismist”, *Looming*, 3 (1991), 380.

⁴ Vt nt E. Piirimäe. „Rahvusluse terminoloogiast”, *Eesti Päevaleht*, 28.08.2007; I. Masso. „Rahvuslikkus ja konservatiivsus”, *Eesti Päevaleht*, 15.01.2008.

⁵ Nt H. Suurkask. „Rahvuslane ei ole natsionalist”, *Eesti Päevaleht*, 23.08.2007.

⁶ Eva Piirimäe. „Rahvusluse terminoloogiast”, *Eesti Päevaleht*, 28.08.2007.

Vaatamata mitmetele terminoloogilistele kitsaskohtadele võivad arutlused rahvusluse ja rahvuste üle keskenduda väga erinevatele probleemidele, nagu näiteks rahvusluse tekkimise aeg, nn *Ida ja Lääne tüüpi* natsionalismi eristamine, tihti on teadlaste hulgas suuremaid lahkelsid põhjustanud rahvuste olemasolu antiigis ja keskajal jne. Vaidlusi on esinenud ajaloolaste seas, kaasajal sageli ka (ajaloolises) sotsioloogias ning teistes ühiskonnateadustes. Seda kõike silmas pidades tulevadki alljärgnevalt lühidalt vaatluse alla mõned olulisemad ning domineerivad rahvuslusteooriad.

I.1. Rahvuslusteooriatest

Analüütikud üle kogu maailma on tulnud aja jooksul välja terve rea teooriatega, mille sihiks on pakkuda rahvusluse ja rahvuste olemuse tabamisel universaalseid seletusi, kuid diskussioonid selles vallas kestavad tänini. Üldjoontes võib erialases kirjanduses teemale lähenemisel täheldada kolme erinevat võimalust; ehk natsionalismiteoreetilised debatid on leidnud aset peaaegselt „modernistide” (konstruktivistide), „etosümbolistide” (perennialistide) ning „primordialistide” (essentsialistide) vahel.⁷ Enamasti käivad vastavad vaidlused etnilise identiteedi konstrueerituse määra, ent samuti ka rahvuste tekkimisaja ning olemasolu üle.

1) *Primordialistlik* ehk anti-modernne seletusviis lähtub eeldusest, et etnilisus on inimese sünnipärane omadus. Essentsialistliku lähenemise lähteid on võimalik leida näiteks Johann Gottfried Herderi, Johann Gottlieb Fichte, Charles Maurras’ ja Joseph Arthur de Gobineau töödest. 20. sajandi teisel poolel on primordialistlik vaade assotsieerunud valdavalt nimedega nagu Clifford Geertz⁸, Vernon Reynolds või Pierre van den Berghe. Viimane on nn sotsiobioloogilise suunitluse eestvedajana vahest üks primordialistliku koolkonna mõjukamaid esindajaid. Van den Berghe käsitleb etnilisi rühmi ja rahvusi sugulusgruppide või laiendatud perekonnana (ingl *extended family*) ning väidab, et rahvuslus kui kultuuriliselt sarnaste inimeste solidaarsust eeldav ja ühtlasi sotsiaalsetele impulssidele tuginev liikumine on bioloogiliselt determineeritud. Rahvust eristab kõigist teistest kollektiivsetest identiteetidest juuresandil hõimutunne, usk ühisesse põlvnemisse ning ka grupi liikmete etnosentriline soosimine ehk etniline nepotism. Seega on natsionalismi näol tegemist hõimukaaslaste eelistamisele suunatud bioloogiliste stiimulite ratsionaliseerimise *resp.* realiseerimisega. Reproduktiivse käitumise kontekstis tagab eeldatav sugukondlusele baseeruv seleksioon (*kin selection*) ühtlasi suurema tõenäosusega teatud geenikombinatsioonide, sh indiviidi geneetilise pärandi säilimise. Seetõttu vaatleb van den Berghe natsionalismi omamoodi teadvustatud darvinismina.⁹

Põhimõtteliselt ühendab kõiki etniliste kategooriate „ürgalguslikkusesse” usku laias laastus arusaam, et rahvused või etnilised rühmad on loomulik, objektiivne, olemuslik ja orgaaniline antus, millesse kõik inimesed universaalselt jaotuvad. Etnilist kuuluvust käsitletakse mitte sotsiaalse konstruktsiooni, vaid kaasasündinud nähtusena – st mingi rahvuse liikmeks sünnitakse. Taolise orgaanilise arusaama kohaselt on rahvused realiteet, mis on olemas olnud juba „ennemuistsetest aegadest” peale. Väga sageli ei erista essentsialistid sealjuures teineteisest

⁷ Vrd U. Özkirimli. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction* (Basingstoke: Palgrave, 2000), 60–61.

⁸ C. Geertz. „Primordial Ties”, *Ethnicity*, eds. J. Hutchinson, A. D. Smith (Oxford: Oxford University Press, 1996), 40–45. Samas tuleb märkida, et kuigi USA antropoloog C. Geertzi peetakse sageli küll primordialistliku koolkonna rajajaks või lausa patrooniks, ei ole see tema 1960-ndate algusaastatest pärit põhjaladav originaaltekst kriitilisel lugemisel tegelikult sugugi nii väga klassikaliselt „primordiaalne”. // C. Young. „The Temple of Ethnicity”, *World Politics*, 35: 4 (1983), 660. Pealegi on selles kontekstis võimalik tuvastada veelgi varasemaid pioneere. Nt üks esimesi, kes primordialismi kui analüütilist kontseptsiooni kasutas, oli Ühendriikide sotsioloog E. Shils // „Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory”, *British Journal of Sociology*, 8: 2 (1957), 130–145.

⁹ P. van den Berghe. „Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective”, *Ethnic and Racial Studies*, 1: 4 (1978), 401–411; P. van den Berghe. *The Ethnic Phenomenon* (New York; Oxford: Elsevier, 1981). Vt ka R. Shaw, Y. Wong. *Genetic Seeds of Warfare: Evolution, Nationalism, and Patriotism* (Boston: Unwin Hyman, 1989).

ka etnilist rühma ja rahvust.¹⁰ Primordialistlik perspektiiv näeb seega rahvusi n-ö käega-kombatavate ja püsivate üksustena, milles on põhiosas esindatud subjektide järjepidevus ning mis kätkevad endas selgelt määratletud inimkoosluse väidetavalt eripärasel iseloomu, kultuuri ja poliitilisi taotlusi. Rahvused on siin selgelt pigem natsionalismi allikaks kui väljendusvormiks.

Püüdes hinnata selle uurimissuuna positsiooni tänapäeva teadusmaastikul, võib nõustuda etnoloog I. Jäätsiga, kes kokkuvõtlikult leiab, et primordialism „on õigupoolest pigem veendumus kui teaduslik teooria”.¹¹ On küllaltki tavapärane, et primordialistlikud arusaamad on olnud äärmiselt levinud ja pooldatud nn rahvuslaste seas, seevastu kaasagsete natsionalismiuurijate seas leidub aga essentsialiste üsna vähe.¹² See ei ole maailmas hetkel kuigi populaarne uurimissuund, tänapäevane teadlaskond peab essentsialismi liialt deterministlikuks ning on püüdnud sellest üha enam distantseeruda.¹³ Mõned uuemad erialaentsüklopeediad on jõudnud ka ilmselt mõnevõrra ennatlikule või vähemasti vaieldavale seisukohale, et „poliitiliselt ebakorrektsed” primordialistlikud perspektiivid on end akadeemilises žanris laialdaselt diskrediteerinud ning seega on need kogu rahvuste olemuse alases diskussioonis juba täiesti kõrvalise tähtsusega.¹⁴

2) Oluliselt mõjukamana on natsionalismiuuringutes tänase päevani püsinud nn *modernistlik* vaade (Max Weber, Benedict Anderson, Ernest Gellner). Eeskätt sotsioloogilise rõhuasetusega modernismi põhipostulaadid sõnastati oma esmasel kujul juba 1960-ndail aastail, ehkki juhtivaks suundumuseks kujunes antud koolkond alles 1980-ndate algul, mil nägid ilmavalgust mitmed antud kontekstis klassikalised teosed.¹⁵ Praeguseks on modernistlikus paradigmas võimalik identifitseerida üsna erinevaid seletusi, millest osa tõstab esiplaanile rahvusluse sotsiaal-majanduslikke aluseid; osa omakorda rõhutab selle poliitilisi alustugesid; kui ka neid, mis vastukaaluks kausaalsetele seletusmudelitele on oma tonaalsuses pigem funktsionalistlikku laadi. Vaatamata mitmetele olulistele erinevustele jagavad „modernistid” seisukohta, et rahvuste ja rahvusluse teket ajaloos ning olemasolu tänapäeval tuleks näha johtuvana suurtest sotsiaalsetest, poliitilistest ning majanduslikest muudatustest uusajal. Kõnealused nähtused kujunesid välja moderniseerumisega kaasnenud transformatsioonide tõmbetuultes, olles tihedalt seotud kaasagse kapitalismi, industrialiseerimise, ilmalikustumise, standardiseeritud haridussüsteemi, modernse bürookraatliku riigi jms. Ernest Gellneri skeemi kohaselt on natsionalismi tekkepõhjused fundamentaalselt majanduslikku laadi, kuna moderniseerivas ühiskonnas eksisteeris objektiivne ja instrumentaalne vajadus teatava poliitilise üksuse elanikkonna suurema kultuurilise homogeensuse järele. Rahvusriikide esiletõus on seega paratamatu, sest vaid neile omaste mehhanismide abil ollakse võimelised tagama industriaalühiskonna efektiivseks funktsioneerimiseks hädavajalikku hariduslikku, keelelist ja majanduslikku ühtsust.¹⁶ Modernistid demonstreerivad, et alles uusaeg tõi endaga kaasa radikaalsed ning põhimõttelised muutused kommunikatsioonis, sotsiaalses mobiilsuses ja ühiskonnakorralduses ning enne seda eksisteerinud ühiskondlikke formatsioone ei saa käsitleda rahvustena nende kaasagse kujul.¹⁷ Erinevalt primordiaalsest mõtteviisist nähakse modernismiteoorias rahvusi pigem natsionalismi

¹⁰ Nt S. Grosby. „The Verdict of History: The Inexpungeable Tie of Primordality – A Response to Eller and Coughlan”, *Ethnic and Racial Studies*, 17: 2 (1994), 164–171; I. Jääts. *Etnilised protsessid Vene impeeriumi siseperifeerias 1801–1904. Komi rahvusluse sünn* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005), 22.

¹¹ Jääts. *Etnilised protsessid*, 22.

¹² Özkirimli. *Theories of Nationalism*, 67; Jääts. *Etnilised protsessid*, 22.

¹³ S. Bollerup, C. Christensen. *Nationalism in Eastern Europe: Causes and Consequences of the National Revivals and Conflicts in Late-Twentieth-Century Eastern Europe* (Basingstoke: Macmillan, 1997), 36.

¹⁴ Nt L. Cox. „Nation-state and Nationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007), 3149.

¹⁵ Nt E. Gellner. *Nations and Nationalism* (London: Phoenix, 1997 [1983]); B. Anderson. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, New York: Verso, 1991 [1983]).

¹⁶ Kuigi ka Gellner tõdeb: pole sugugi lõpuni selge, miks ühest etnilisest grupist kujuneb moodne rahvus poliitiliste ambitsioonidega, teisest mitte. // Gellner. *Nations and Nationalism*, 47.

¹⁷ Nt Benedict Anderson seletab rahvusluse teket kolme faktori – kapitalismi, trükikunsti ning keeltepaljususe – fataalselt üheaegse vastastikuse mõjuga uusaja algul. // Anderson. *Imagined Communities*, 37–46.

poolt leiutatutena kui et nad oleksid viimase konkreetseks allikaks.¹⁸ Selles kontekstis on ka rahvuslus kui moderniseerumise produkt oma olemuselt suhteliselt hiline nähtus, milliste ideede leviku puhul piirdatakse enamasti Suure prantsuse revolutsiooni järgse perioodiga.

Kuna modernistlikust vaatenurgast rahvuslus n-õ loob rahvusi¹⁹, siis haakuvad viimasega tihedalt ka mitmesugused *konstruktivistlikud* seletused.²⁰ Konstruktivistlikus panoraamis käsitletakse rahvuslust paljuski väljamõeldud kategooria, ühiskondliku uskumuse, fiktiivse müütide kogumina ning rahvust omakorda kollektiivse narratiivina. Palju on siinkohal viidatud Benedict Andersoni „kujutletud kogukondade” kujundile.²¹ Samuti on tänasel akadeemilisel maastikul tõepoolest küllaltki levinud praktika uurida rahvusluse tärkamise ning levimise analüüsimisel suuresti ka konkreetseid inimesi ja ideid teatud ajaloolistes situatsioonides. Nimelt leiavad mitmed autorid, et rahvusidentiteediga seonduvat ei ole põhjust käsitada mitte niivõrd isetekkelise ja objektiivse lähtekohana, vaid ennekõike rahvusliku intelligentsi jõupingutuste tulemina, mille juures on välja filtreeritud sobivad kultuurilised ja poliitilised elemendid.²² Iseäranis ilmekalt esindab seda seisukohta Briti ajaloolane Elie Kedourie, kes oma 1960. aastal ilmunud raamatus „Natsionalism” leiab, et rahvuslus on suuresti 19. sajandi alguse filosoofide mõtteleoming, poliitiline doktriin, mida mõned eliidigrupid oma huvides teadlikult ära kasutavad.²³

Vastukaaluks modernistide sotsioloogilisele determinismile on lisaks ideeajaloolisele ja isikukesksele lähenemisele esile tõstetud ka sotsiaalse kommunikatsiooni rolli. Näiteks on tuntud kommunikatsiooniteoreetik Karl W. Deutsch jõudnud järeldusele, et märksa enam kui kollektiivsed sümbolid, väärtused või muud jagatud jooned, hoiab ja kinnitab indiviide ühtse rahvuskogukonnana see, kuidas inimesed neid kommunaalseid elemente omavahel edastavad ning kuivõrd seeläbi kujundatakse ühist teadvust. Deutschi järgi ei suuda identiteeti moodustavad komponendid saavutada mobiliseerivat jõudu kui neid kultuurilisi koode piisavalt efektiivselt grupi liikmeskonna raames üksteisele edasi ei anta ega võimendada.²⁴ Filoloogia-professor Martin Ehala on väitnud, et „mitte üksnes rahvus, vaid igasugune kollektiivne identiteet on kommunikatiivne ja seega konstruktivistlik. Ehk teisisõnu – ükski kollektiivne identiteet ei eksisteeri *a priori*, vaid tekib tänu kommunikatsioonile ja on olemas niikaua, kuni teda jätkuva kommunikatsiooniprotsessi käigus taasluuakse”.²⁵

Konstruktivistide arvates on rahvused niisiis millalgi inimeste endi poolt ellu kutsutud, n-õ sotsiaalselt konstrueeritud. Antud juhul on ilmselt oluline märkida, et modernistid on reeglina ühtlasi ka konstruktivistid, ent iga konstruktivist ei pruugi olla modernist.²⁶ Enamjaolt puudutab suuresti ühist platvormi jagava modernismi ja konstruktivismi kriitika aga üpris sarnaseid punkte. Nimelt on vastava tandemi ühe peamise puudujäägina esile tõstetud raskusi nt seletada asjaolu: miks ja kuidas on rahvus kui oma olemuselt väidetavalt „fiktsioon”, olnud inimeste

¹⁸ Gellner. *Nations and Nationalism*, 55.

¹⁹ E. Hobsbawm. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990), 10.

²⁰ Vt nt F. Barth. „Introduction”, *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, ed. F. Barth (Boston: Little, Brown & Co., 1969); A. Cohen. *The Symbolic Construction of Community* (London; New York: Routledge, 1992); H. Ting. „Social Construction of Nation – A Theoretical Exploration”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 14: 3 (2008), 453–482.

²¹ Selle järgi võib rahvust vaadelda kujutletava kogukonnana (*imagined community*), mille liikmed „ei saa kunagi enamikku oma rahvusaaslastest teadma, ei kohtu nendega või isegi kuule neist, ent neist igapäevases elab kujutelm nende ühtekuuluvusest”. // Anderson. *Imagined Communities*, 6.

²² Vt nt L. Greenfeld. *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge et al.: Harvard University Press, 1993); R. Máiz. „Politics and the Nation: Nationalist Mobilisation of Ethnic Differences”, *Nations and Nationalism*, 9: 2 (2003), 195–212.

²³ E. Kedourie. *Nationalism* (London: Hutchinson University Library, 1974), 9.

²⁴ K. Deutsch. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge: MIT Press, 1969).

²⁵ M. Ehala. „Etnolingvistilise arengu ökoloogia: teesid”, *Akadeemia*, 3 (2007), 515.

²⁶ Jääts. *Etnilised protsessid*, 22.

kujutlusvõime sütitamises ning nende käitumise mõjutamisel sedavõrd edukas. Samuti on võimalik väita, et (äärmusliku) modernismi võrdlemisi jämedakoeline postulaat – rahvuslus sünnitab rahvusi seal, kus neid ei eksisteeri – alahindab eelindustrialsete etnokultuuriliste kogukondade panust rahvuslike koosluste kujunemisel. Süsteemse poole pealt on sageli vaidlustatud natsionalismi tagatiseta sidumist industrialismi ja kapitalismiga, ehkki reaalselt on rahvuslus tihti olnud kohal ka paikades, kus industriaalühiskond ja kapitalism on nõrgalt arenenud või puuduvad sootuks jms.

3) *Etnosümbolism* või paralleelmõistena *perennialism* ongi natsionalismiuuringutes kolmas kande koolkond, mida on võimalik portreerida kui primordialismi ja konstruktivismi vahelist keskteed. Etnosümbolistide kilda liigitatud autorid (John A. Armstrong; Anthony D. Smith, John Hutchinson)²⁷ viitavad üldjoontes, et paljud „kujuteldavad kogukonnad” ei ole üksnes moderniseerumise produkt, vaid on erineval kujul, erinevas suuruses ning eri nimede all eksisteerinud juba alates antiigist. Rahvusi ei looda „eimillestki”, ehk ka imaginaarsed kooslused peavad omama teatavat materiaalist alust. Seega rõhutavad perennialistid sageli sajanditevanuste etnokultuuriliste formatsioonide olemasolu ja arvestatavat püsivust, nähes mitmetes kaasaegsetes rahvustes nende jätkajat. Perennialistliku kontseptsiooni kohaselt on pikemas ajalisel perspektiivis võimalik modernsete ning premodernsete kollektiivsete identiteetide osas tuvastada teatud järjepidevusi. Ühtlasi aitavat just need etniliste identiteetide pikaajalised ja sügavad juured seletada rahvustunde suhtelist püsivust, emotsionaalset veetlust ning mobiliseerivat jõudu.

Samas mõönab ka perennialistide üks käilakujusid Anthony D. Smith modernismiajastu ilmselgeid pitserijälgi ning tõdeb, et etnilisuse ja rahvuse ühte patta asetamine on suuresti ekslik. Samuti võib tema järgi etnosi enamasti pidada üsna vanaks, ilma et nad oleksid sealjuures otseselt ürgne või loomulik antus²⁸, mistõttu vahel viidatakse A. D. Smithile kui suisa „kvalifitseeritud modernistile”. Teine mõjukas autor John Armstrong näeb rahvusi küll eelmodernsete sotsiaalsete kategooriatena, seevastu aga natsionalism kui eliidi poolt sageli rakendamist leidev poliitiline ideoloogia on ka temal üheselt kaasaegne nähtus. Alates uusajast hakkab rahvuslikult defineeritud eliit üha enam seirama elanikkonna seas üldlevinud veendumusi ja sümboleid, et rahvusluse egiidi all oma toetajaskonda nii staatuseliste, territoriaalsete kui materiaalsete huvide edendamiseks mobiliseerida.²⁹ Sellegipoolest käsitlevad mitmed modernistliku koolkonna apoloogid etnosümbolismi tihti paarisrakendis primordialismiga või siis vaatlevad seda viimase mõõdukama ehk lahjendatud vormina. Kriitika aluseks on reeglina arusaam, et etnosümbolistliku suuna esindajad ikkagi ei näe/ei tunnista piisavalt rahvuste evolutsioonis viimasel paaril sajandil aset leidnud olulisi kvalitatiivseid muutusi, toonitades liigselt rahvuste (etniliste rühmade) nn tuumelementide sajanditepikkust muutumatust.³⁰ Perennialistid pareerivad seda harilikult väitega, et ehkki tuleks hoiduda eelmodernsete kultuuriliste identiteetide kriitikavabast samastamisest spetsiifiliste „rahvuslike” identiteetidega, on siinkohal siiski tarvilik teadvustada sageli ka empiirilisel tõendataval kultuurilisel järjepidevust, mis pakub ainet ja viljakat pinnast, kus rahvuslased saavad „oma” rahvust ehitada ning mobiliseerida. Sealjuures tõstavadki etnosümbolistid rahvusidentiteedi konstrueerimise juures esile müütide ja sümbolismi kesksel rolli. Rahvusi on kujundanud mitte ainult pikemaajaline kollektiivsete kogemuste akumulatsioon, vaid ka nende sümboolika, väärtused ning ajalooline mälu, mida kaasaegsed rahvuslased saavad

²⁷ J. Armstrong. *Nations Before Nationalism* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982); J. Hutchinson. *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State* (Boston: Unwin Hyman, 1987).

²⁸ A. D. Smith. *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford; Cambridge: Blackwell, 1995 [1986]).

²⁹ J. Armstrong. *Nations Before Nationalism*.

³⁰ Özkirimli. *Theories of Nationalism*, 2000: 68–70; Jääts. *Etnilised protsessid*, 22–23.

etnokultuurilise pärandi osana spetsiifilise rahvusühtsuse ja rahvusliku identiteedi sepiistamisel ära kasutada.³¹

Ühiseks jooneks kõigi eelnevate suunitluste juures on see, et vaatamata erinevatele rahvuste tekkimise dateeringutele, käsitleb lõviosa uurijaid rahvuslust massifenomeni mõttes alles uusaja tingimustes tekkinuna. See aga ongi erinevate teooriate lõikes hetkel suurim ühisosa. Lahtisi otsi ja küsitavusi leidub veel piisavalt palju, kuigi tänaseks on binaarne vastuolu nn modernistide ja primordialistide vahel paljuski kaotanud oma selge, konfrontatsioonilise iseloomu. Modernistid on hakanud aktsepteerima, et n-õ rahvusteadvus ja mõningad moodsate rahvuste karakteristikud olid mõne etnilise koosluse puhul olemas juba enne 18. sajandi lõppu ning see oli kaasaegsete rahvuste loomisel tihti koguni vajalik. „Etnitsistid“ mõnavad aga, et majanduslikud ja sotsiaalsed muutused on paljudel juhtudel põhjalikult modifitseerinud nii rahvusi kui rahvusidentiteeti. Seetõttu pakutakse üha enam välja komplementaarseid sümbiootilisi käsitlusi, kus primordiaalsed ja instrumentaalsed seletused on kombineeritud.³²

Lisaks konsensuse puudumisele rahvuste olemusest tekitab täiendavaid akadeemilisi komplikatsioone ka rahvusluse sisu määratlemine.³³ Erialases kirjanduses on käsitletud natsionalismi ühtesid või teisi dimensioone – emotsionaalseid, kultuurilisi ning poliitilisi – või nende sünteesi, ent nagu rahvusel, puudub ka rahvuslusel üldaktsepteeritud teaduslik seletus. Eeltoodud suuremate sotsioloogiliste seletusmodelite kõrval esineb ka mitmeid alternatiivseid tõlgendusvõimalusi, mis rangelt võttes ei ole eraldiseisvad geneesiteooriad, küll aga aitavad valgustada selle äärmiselt dünaamilise nähtuse mõningaid spetsiifilisi aspekte. Nt tuginedes Prantsuse sotsiaalfilosoof Michel Foucault ja Briti kultuuriteoreetik Stuart Hallile on välja pakutud ka perspektiiv, mis näeb natsionalismi teatud laadi „diskursusena”, olemasolevate keeleliselt korraldatud ja sotsiaalselt paika asetatud „kogemuste” kogumina. Rahvusi mõistetakse antud paradigmas kui diskursiivseid formatsioone (ingl *discursive formations*), mis ei ole niivõrd verifitseeritavad empiirilisel alusel, kuivõrd neid saab käsitleda hoopis omamoodi kognitiivsete raamistutena, mis tõusetuvad teatud poliitilises ja kultuurilises keskkonnas. Ehk tajutavad rahvuslikud kogukonnad baseeruvad eelkõige nende kollektiivset identiteeti taastootvale mõtlemisele, kõnelemisele ning tegevusele.³⁴

Paljuski kognitiivse kallakuga on ka natsionalismi võtmes sageli küll manifesteerimist leidvad, kuid teaduslikus plaanis mitmeti problemaatilised ning raskesti mõõdetavad „passionaarsed” momendid. Siiski on mõned tunnustatud autorid eesotsas Walker Connoriga rõhutanud ühtlasi rahvusluse irratsionaalsemat ja abstraktsemat külge. Tema järgi ei ole rahvuse tuum oma sisult aineiline ega sündinud fakt, vaid pigem mentaalsete hoiakute küsimus. Tunnetusliku üksusena on rahvus see, mida inimesed usuvad rahvus olevat. Seetõttu nimetab Connor rahvust ka etnopsühholoogiliseks nähtuseks (*ethnopsychological phenomena*).³⁵ Seoses eelnevaga on juba alates esimeste rahvusriikide tekkest muuhulgas täheldatud, et natsionalismi võimekust inspireerida kedagi pühendunud ideelisele tegevusele võib paljuski kõrvutada religiooniga.

³¹ Vt A. D. Smith. *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* (London; New York: Routledge, 1998), ch. 8; A. D. Smith. *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach* (London; New York: Routledge, 2009), ch. 2; Greenfeld. *Nationalism*.

³² Nt Bollerup, Christensen. *Nationalism in Eastern Europe*; D. Laitin. *Nations, States, and Violence* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007), ch. 2–3.

³³ Mõned ajaloolased leiavad, et rahvusluse sisu on analüütiliselt määratlematu, kuna konkreetse rahvuse ideoloogilised väärtused, selle n-õ ühisosa on nii ajas kui ruumis pidevas muutumises ja ümberhindamises. Nt E. Piirimäe. „Liberalism, vabaturumajandus ja rahvuslus”, *Sirp*, 20.10.2006.

³⁴ Nt C. Calhoun. *Nationalism* (Buckingham: Open University Press, 1997); G. Delanty, P. O'Mahony. *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation* (London: Sage, 2002); C. Sutherland. „Nation-Building through Discourse Theory”, *Nations and Nationalism*, 11: 2 (2005), 185–202. Kognitivismi haavatavate külgedena võib esitada tendentsi, et see kipub rahvusi pahatihti taandama üksnes nende sümbolistlikele ja diskursiivsetele dimensioonidele.

³⁵ W. Connor. „Nation-Building or Nation-Destroying?”, *World Politics*, 24: 3 (1972), 337, 339; R. Brubaker, M. Love-man, P. Stamatov. „Ethnicity as Cognition”, *Theory and Society*, 33: 1 (2004), 31–64.

Viimase sajanditepikkust rolli pakkuda ühiskonnas teatavat ühtekuuluvustunnet, asus moderniseerumisreformide keerises paralleelselt täitma ja järk-järgult koguni asendama märksa uuem rahvusluse kontseptsioon. Seetõttu on mõned autorid viidanud ka rahvuslusele kui religiooni surrogaadile.³⁶

Kokkuvõttes ei ole kõikehõlmavat ja kõiki rahuldavat rahvuslust seletavat teooriat paraku veel luua õnnestunud. Liiatigi kerkib siinkohal teravalt esile ka vastava „suure narratiivi” võimalikkuse ja põhjendatuse küsitavus. Mitmed teoreetilised analüüsid osundavad tõigale, et natsionalism võib eri ajaloo- ning kultuurikontekstides võtta väga eripalgelisi vorme, olles mingi ühe üldise teooriaga hõlmamiseks ja igakülgeks ära seletamiseks liialt kompleksne nähtus.³⁷ Taolisele eesmärgile pretendeerimata võib üldjuhul siiski öelda, et natsionalism on nii ideoloogia kui käitumisvorm, ehk kombinatsioon diskursusest, tegevusest ja struktuurist.³⁸ Samuti saab rahvuslust defineerida laiemas ning kitsamas tähenduses. Selle avaramas mõõtmes on natsionalism (reeglina) territoriaalselt markeeritud rahvusrühma poliitilise identiteedi kujunemine, mis leiab aset kaasaegse riigi ja sellega seotud ühiskondlike protsesside tulemusena. Inimeste rahvusliku eneseteadvuse konstrueerimise kõrval kaitseb ja edendab natsionalism mingi konkreetse rahvuse huve. Need huvid võivad poliitilises plaanis kätkeada eraldi rahvusliku riigi olemasolu, kuna natsionalismi doktriini kohaselt on rahvus suveräänsuse ja poliitilise legitiimsuse peamiseks allikaks, ehkki alati see nii olla ei pruugi. Oma kitsamas tähenduses viitabki natsionalism modernsele poliitilisele ideoloogiale, mille objektiks on eksisteeriv või kavandatav rahvusriik, kus poliitilised piirid peaksid ühte langema rahvuspiiridega.³⁹ Seetõttu võib natsionalismi ideoloogia olla nii uusi riike rajav kui olemasolevaid lõhkuv. Näiteks avaldus rahvusluse poliitiline sisu 19. ja 20. sajandi Euroopas, mil see kontseptsioon oli oma tõusuvees, põhiliselt kolmel viisil: 1) Prantsusmaale, Suurbritanniale jt tsentraliseeritud riikidele omase „riigirahvuslusena”; 2) suuremate killustatud rahvaste ühinemispüüdena (Saksamaal, Itaalias); 3) vabanemisiikumistena, mis haarasid eelkõige Austria-Ungari, Tsaari-Venemaa ja Türki piires elavaid rahvusvähemusi, mõneti puudutas see ka rahvusgruppe homogeensemates Lääne- ja Põhja-Euroopa maades.⁴⁰

Seoses „globaalkülastumise” ja üleilmastumisprotsessidega on viimastel aastatel asutud mõnikord opereerima ka „transnatsionaalsuse” (*transnational*) või *postnatsionalismi* mõistetega.⁴¹ Siiani pole aga mitmete ühiskonnateoreetikute ennustused rahvusluse kui fenomeni peatsest kadumisest enamasti paika pidanud. Rahvusliku enesemääramise idee naudib jätkuvalt ülemaailmset legitiimsust ning territoriaalselt defineeritud rahvusriik ei ilmuta otseselt mingeid erilisi hääbumise märke. Võib koguni väita, et rahvusluse käsitlemist „vanamoelise eneseteadvuse vormina” tuleb lugeda esialgu ennatlikuks ning rahvusriik on enamike rahvusvaheliste organisatsioonide põhikomponendina ka tänasel päeval poliitilise elukorralduse domineerivaim väljund.

Natsionalismi potentsiaalne resistentsus peegeldub ühtlasi asjaolus, et kõige laiemas plaanis pole rahvuslus „pelgalt poliitiline doktriin, ideoloogia, sotsiaalne liikumine või religiooni surrogaat. Natsionalism on spetsiifiline kultuurimudel, kaasaja kultuuriline raamistik, peamine kultuuriline mehhanism kaasaegse ühiskonna ülesehitamisel, korda loov ühiskondlik-poliitiline arusaam, mis kujundab ja varustab tähendusega meid ümbritsevat sotsiaalset reaalsust ning on

³⁶ Nt on rahvuslust esitletud religiooni funktsionaalse ekvivalendina mõnedes É. Durkheimi töödes. // *The Elementary Forms of Religious Life* (New York: Free Press, 1965 [1915]).

³⁷ Özkirimli. *Theories of Nationalism*, 226–228; Jääts. *Etnilised protsessid*, 23.

³⁸ M. Guibernau. „Nations without States: Catalonia, A Case Study”, *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*, eds. M. Guibernau, J. Rex (Cambridge: Polity Press, 1999), 133.

³⁹ Gellner. *Nations and Nationalism*, 1.

⁴⁰ E. Jansen. „Rahvas ja rahvus”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 393; Vt ka A. Orridge. „Varieties of Nationalism”, *The Nation-State: The Formation of Modern Politics*, ed. L. J. Tivey (Oxford: Martin Robertson, 1981).

⁴¹ Vt M. Berezin. „Postnationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007).

ühtlasi prismaks, läbi mille me seda reaalsust näeme. [...] Diskursus, mis kujundab pidevalt meie teadvust ning seda, kuidas me mõtestame maailma”.⁴² Seega vaatamata oma teatavale fiktiivsusvarjundiga sotsiaalsele konstrueeritusele püsib rahvus selle liikmete ja kõrvalseisjate meeles reeglina fundamentaalse ning reaalset eksisteeriva kooslusena nii kollektiivi kui üksikisiku tasandil. Ehk kuna valdav enamus tänapäeva inimesi mõtleb suuresti rahvuslikes kategooriates, võib ka käesolevas töös „rahvust” käsitleda kui objektiivselt võttes olemasolevat n-ö sotsiaalset fakti.

I.2. Identiteet ja etnilisus

Igasugused sotsiaalsed kategooriad, sealhulgas etnilised, on tihedalt seotud mõistega „identiteet”. Ehkki antud termin on võrdlemisi suure tähendusmahuga, võiks seda üldjoontes määratleda kui ühtekuuluvus- või samasustunnet. Identiteedi funktsioon kipub enamasti olema üsna komplementaarse iseloomuga, alates mõneti vastuolulisest samastumis- ja eristumisvajaduse rahuldamisest kuni enesehinnangu säilitamise või kergitamise iha ning tähenduslikkuse ja järjepidevustunde pakkumiseni.⁴³ Sotsiaalpsühholoogid loevad turva- ja kuuluvustunde taotlemist ning soovi leida teisi endaga välimuse, vaadete ja kommete poolest enam-vähem sarnaseid isendeid inimkonna loomulikuks vajaduseks.⁴⁴

Sealjuures tuleks identiteedi mõistet käsitleda paralleelselt nii rühma kui isiksuse tasandil. Identiteediuurijad väidavad tavaliselt, et identifitseerumisprotsess kui selline kulgeb reeglina kahte trajektoori pidi. Ühelt poolt hõlmab see sotsiaalse liigitamise (ingl *social categorization*) all tuntud mehhanism avalikult pakutavat välispidist määratlust, teisalt aga kätkeb kas identiteetide (osalist) omandamist (*internalization*) või siis kõrvale lükkamist omakorda seestpoolt lähtuvatele arengutele tuginevalt.⁴⁵ Ühtlasi osundab sotsiaalse identiteedi teooria (Michael Billig, Henri Tajfel, John Turner) seigale, et kuna inimesed kalduvad võrdlema „oma” gruppi teiste gruppidega, on indiviidi eneseväärikus sageli seotud grupi staatusega, millega ta end identifitseerib. Selle kõrval on mitmed sotsiaalpsühholoogilised uuringud näidanud, et kõikvõimalikud sotsiaalsed kategoriseeringud on inimühiskonnas suhteliselt kergesti esile kutsutavad ning grupisisese solidaarsuse määr sõltub paljuski gruppidevahelise rivaliteedi intensiivsusest.⁴⁶ Vastavast fenomenist tuleb etnilist laadi konfliktide analüüsi raames mõnevõrra pikemalt juttu teises peatükis.

Tänapäeva ühiskondi iseloomustab enamasti enesemääratlusvalikute ja identiteetide paljususe ehk mitmene identifitseerumine. Iga indiviid kannab endaga piltlikult öeldes kaasas „identiteetide portfelli”. Inimene võib (nii reaalset kui ka kujutluslikult) kuuluda korraga mitmesse kooslusesse, st tal võib olla arvukalt kollektiivseid omavahel suuremal või vähemal määral seotud identiteete. Ajaloost tuntud domineerivatest kollektiivsetest identiteetidest on industriaalühiskonnas jõulisemalt esindatud neli – etniline, religioosne, poliitiline ja sotsiaalne identiteet

---

⁴² Jääts. *Etnilised protsessid*, 24.

⁴³ A. Valk, A. Realo. „Eessõna”, *Eesti ja eestlased teiste rahvuste peeglis*, koost. A. Valk, A. Realo (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 18.

⁴⁴ Nt V. Volkan. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (Boulder: Westview Press, 1998), 23.

⁴⁵ Vt nt R. Jenkins. *Social Identity* (London, New York: Routledge, 1996).

⁴⁶ 1970-ndatel viis Briti sotsiaalpsühholoog H. Tajfel läbi terve rea nupukaid eksperimente, mille tagajärjel ilmnis, et subjektid (kes teineteisest objektiivsetel alustel praktiliselt milleski ei erinenud) jagunesid ka võrdlemisi triviaalse või situatsioonilise ühisosa alusel hõlpsasti sise- ja välisgrupiks. Nt selle põhjal, kas katseisikud eelistasid Klee või Kandinsky maale. Muuhulgas ilmnis uuringust, et mingile grupile orienteeritud käitumise esile kutsumiseks võib piisata lihtsalt sellest kui inimesele öelda, et ta kuulub teatavasse gruppi. Samuti täheldati, et ka eksperimentaalsetel eesmärkidel „kunstlikult” moodustatud grupid hakkavad kiirelt käituma konkurentidena. // H. Tajfel. „Social Identity and Intergroup Behaviour”, *Social Science Information*, 13: 2 (1974), 65–93; H. Tajfel. *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).

(klassikuuluvus).⁴⁷ Võrreldes erinevate sotsiaalsete enesemääratlustega on rahvusidentiteet suhteliselt stabiilne fenomen. Selles osas, kas ajalooliselt kujunenud identiteet püsib või pikapeale muutub, eksisteerib siiski lahknevaid arusaamu. N-õ primordialistlikust seisukohast lähtuvalt on näiteks rahvusidentiteet inimese jaoks ette määratud ega ole otseselt sotsialiseerumisprotsessi tulemus.⁴⁸ Teine, identiteediuringutes viimasel ajal üks populaarsemaid ja viljakamaid lähenemisviise haakub sotsiaal-konstruktivismiga.⁴⁹ Viimatinimetatu puhul eeldatakse, et identiteedi näol on tegemist inimõtlemise saadusega, mis ei väljenda mitte oma kandjate väidetavalt kaasasündinud omadusi, vaid inimeste ja gruppidevahelisi suhteid muutuv keskkonnas. Identiteedid on kontekstuaalsed, dünaamilised kategooriad, mis ei pruugi olla kuigi stabiilsed ning mida pideva sotsiaalse vastastoime käigus valikuliselt konstrueeritakse ning rekonstrueeritakse.⁵⁰ Mõned teadlased on juhtinud tähelepanu ka identiteedile kui komposiitsüsteemile, mis hõlmab ühtaegu nn tuumidentiteete (*core identities*), ajutisi identiteete ning situatiivseid identiteete. Tuumikidentiteedid on võrdlemisi stabiilsed ja dominantsed, eksisteerivad suhteliselt pika aja vältel ning teisenevad printsiipiaalselt üksnes märkimisväärsete ühiskondlike muutuste korral. Mõned tuumidentiteedi kihistused võivad suuremate võnkumisteta alal püsida kogu indiviidi elu jooksul. Lühiajalised identiteedid on seevastu ebajärjepidevamad ning variatsioonid leiavad nende puhul aset küllaltki sageli. Situatsioonilised identiteedid on aga seotud konkreetsete olukordadega ning neist ülimalt sõltuvad. Eelnevate raames on samas tegemist olulise „ehitusmaterjaliga” nii ajutiste kui tuumidentiteetide loomeks.⁵¹

Tulles konkreetsemalt rahvuslike identiteedikategooriate juurde, viitab konstruktivism niisiis, et analoogselt teistele samastumisvormidele, kujuneb ka etniline või rahvuslik identiteet välja eelkõige sotsialiseerumisprotsesside tulemusena. Etnilisust on peetud suguluse või hõimluse järel reeglina üheks inimeste kollektiividesse klassifitseerimise ja määratlemise kõige valdavaimaks viisiks. Sellele vaatamata ei ole etnilisus võrreldes teiste sotsiaalsete identiteetidega (nt riiklike, regionaalsete, professionaalsete, sooliste jt) sageli kuigi täpselt defineeritav.⁵² Indiviidi tasandil kujutab etniline identiteet endast harilikult üht tema suhteliselt kõrge stabiilsusastmega kollektiivsetest identiteetidest, mille kognitiivne ja emotsionaalne tähendusisus võib erinevate isikute puhul paljuski varieeruda. Sarnaselt mõningatele teistele sotsiaalsetele identiteetidele aitab etniline identiteet kompenseerida või leevendada indiviidi eksistentsiaalset ebakindlust,

⁴⁷ R. Ruutsoo. „Identiteet”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 181–182; I. Neumann. *Uses of the Other: 'The East' in European Identity Formation* (Manchester: Manchester University Press, 1999), 5.

⁴⁸ Diskussiooni kohta loe lähemalt nt J. Stone, B. Piya. „Ethnic Groups”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007), 1457–1458.

⁴⁹ Antud lähenemisviisi kohaselt ei ole enesestmõistetavaks peetav ning indiviidide käitumist mõjutav reaalsus objektiivne antus, vaid loodud inimeste endi poolt kommunikatsiooni käigus. Vt P. Berger, T. Luckmann. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (London: Penguin Books, 1991 [1966]); V. Burr. *Social Constructionism* (London: Routledge, 2003); Eestiga seoses vt nt M. Lagerspetz. *Constructing Post-Communism: A Study in the Estonian Social Problems Discourse* (Turku: Turun Yliopisto, 1996).

⁵⁰ Vt Barth. Introduction; R. Wodak et al. *The Discursive Construction of National Identity* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009). Siingi tuleb rõhutada, et kollektiivsed identiteedid on küll sotsiaalselt konstrueeritud, ent oma kandjate jaoks piisavalt reaalsed. // G. Schöpflin. „Rahvusriik, moodsus, demokraatia”, *Vikerkaar*, 10/11 (2005), 104.

⁵¹ K. V. Korostelina. „Readiness To Fight in Crimea: How It Interrelates with National and Ethnical Identities”, *Identity Matters: Ethnic and Sectarian Conflict*, eds. J. L. Peacock et al. (New York: Berghahn Books, 2007), 50–51. // Refereeritud: Kirch et al. *Etics*, 10.

⁵² On kõlanud ka argumente, mille kohaselt sõnu nagu „identiteet” ja „etnilisus” (ingl *ethnicity*) on pillatud laialt skaalal sedavõrd ohtralt, et nad on muutunud analüütiliselt tähendusest tühjenenud mõisteteks. // Vt R. Jenkins. „Ethnicity”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007), 1477; R. Brubaker, F. Cooper. „Beyond 'Identity'”, *Theory and Society*, 29: 1 (2000), 1–47. Üldjuhul on etnilisuse mõistet kasutatud koondnimetusena grupi keelaliste, kultuuriliste ning ka rassiliste eripärade tähistamiseks. // Nt D. Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley et al.: University of California Press, 1985). Ka Eesti etnoloog Jäätzil figureerib „etniline” eeskätt keelde, kultuuri ja rassi puutuvana. // Jääts. *Etnilised protsessid*, 26. Tihti tõstetakse võrreldes teiste sotsiaalsete rühmitustega etniliste kategooriate puhul sarnaselt rahvusele ainulaadse joonena esile ka usku ühisesse päritollu.

kahandada määramatust enda ümber, pakkuda moraalset orientatsiooni jms.⁵³ Psühholoogid Valk ja Karu on etnilist identiteeti defineerinud kui (a) oma päritolugrupi tavapäraseid kultuurilisi praktikaid puudutavate hoiakute kombinatsiooni ning (b) vastava grupikuuluvustunde olemasolu.⁵⁴ Rahvusidentiteedi jäikuse osas on ühest vastust keeruline anda. Kõige üldisemas plaanis peetakse seda suhteliselt staatiliseks kategooriaks, ehkki sunnimeetmete kõrval on modernsetes, dünaamilistes ja väga paljudest kommunikatsiooniväljadest läbistatud ühiskondades täheldatud piisavalt ka vabatahtlikku ümberrahvustumist.⁵⁵ Eriti puudutab see aspekt etnilisi minoriteete. Loobumine oma senisest etnilisest identiteedist toimub sealjuures siiski enamasti järkjärguliselt, (kaudse) välise surve mõjul ning alati individuaaltasandil. Ajalugu ei tunne näiteid, kus mõni rahvusgrupp on kollektiivselt otsustanud identiteedivahetuse kasuks.⁵⁶ Märksa kindlam on väita, et ehkki tänapäeva inimese baaskarakteristikute hulka kuuluv, on etniline identiteet eripalgeline ja pidevalt arenev nähtus ning mitte niivõrd selle protsessi lõplikult kinnistunud tulemus.

I.3. Mõisteid

Lähtudes osalt eelnevatest teoreetilistest arusaamadest võib katsuda lahti mõtestada ka mõningaid olulisemaid rahvusega seonduvaid põhitermineid. Vaatamata teatavatele edusammudele ühiskonnateaduste vallas valitseb vastava sõnavara puhul endiselt märkimisväärne segadus. Rahvas ja rahvus ning nende tuletised nagu rahvuslus, rahvuslikkus või omakorda rahvalikkus ja etnilisus on jätkuvalt raskesti defineeritavad mõisted, mida kasutatakse nii akadeemilisel kui ka argitasandil paljudes eri tähendustes ja tähendusnüanssides; neid võidakse samastada või tunduvalt eristada.⁵⁷ Tüüpilisteks põhjusteks näiteks see, et mitmeid nimetatud kategooriaid on võrdlemisi keeruline empiirilisel fikseerida, samuti rahvuste avaldumistunnuste sotsioloogiline diversiteet, nende kultuurilistest või poliitilistest määratlemiskriteeriumitest tingitud lahknevused või lihtsalt keeletraditsioonilised eripärad. Eesti puhul lisandub ühtlasi oluline probleem, et eesti keelne rahvusterminoloogia on teaduskäibes veel paljuski kristalliseerumata ning alles suhteliselt varases kujunemisjärgus. Seega püütakse diskussiooni jätkamiseks lisada nii siin kui tükkati ka järgnevates peatükkides omapoolne asjakohane panus.

Sarnaselt rahvuslusele, teadlastel paraku mingisugust absoluutset konsensust *rahvuse* ehk *natsiooni* (pr ja ingl *nation*; sks *Nation*; hisp *nación*; vene *нация*) kontseptsiooni defineerimise osas ei ole. Euroopas tugineb mõistete rahvus ning *rahvas* (*people*; *Volk*; *peuple*, *народ*) kasutamise ja sisuline tõlgendamine suuresti Rooma traditsioonile. Seal tähistas rahvas – *populus* – eelkõige Rooma kodanikkonda (*populus Romanus*), aga ka lihtsalt inimhulka ning hilisemal ajal mh osalt lihtrahvast.⁵⁸ Termin *rahvus* prototüüp, ladinakeelne mõiste *natio* on etimoloogiliselt lähedalt seotud verbiga *nāsci* („sündima”, „tekkima”), mis viitab selles tähenduses ennekõike nii bioloogiliselt kui geograafiliselt ühisele päritolule. Näiteks võisid mõned isikud olla ühe perekonna liikmed ja/või sündinud samas paigas, regioonis, linnas jne. Uurijad on ühtlasi tuvastanud, et kunagi tähistati sõnaga *natio* „välismaalasi” ning algselt oli sel ka halvakspanev

⁵³ E. Piirimäe. „Liberalism, vabaturumajandus ja rahvuslus”, *Sirp*, 20.10.2006. Norra sotsiaalanthropoloog T. Eriksen märgib ühtlasi, et see mis siduvat etnilist identiteeti loob, on eeskätt grupi veendumus oma kultuurilisest erilisusest ning mitte tingimata objektiivsed kultuurilised erinevused ise. // Eriksen. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (London: Pluto Press, 1993), 11–12.

⁵⁴ A. Valk, K. Karu. „Ethnic Attitudes in Relation to Ethnic Pride and Ethnic Differentiation”, *The Journal of Social Psychology*, 141: 5 (2001), 584.

⁵⁵ Ruutsoo. Identiteet, 182; Rahvusliku identiteedi muutumise problemaatikat käsitleb ka nt M. Uba. *Rahvusliku enesemääratluse muutumise võimalused: Rahvusliku identiteedi konstrueerimine Teise maailmasõja järgse Eesti, Soome, Ida-Saksa, Lääne-Saksa, Austria ja Šveitsi ajakirjanduses*. Magistritöö. Käsikiri. (Tartu Ülikool: Sotsioloogia osakond, 2000).

⁵⁶ H. Mölder. „Rahvusriik ja etnilisus tänapäeva maailmas”, *Akadeemia*, 10 (1997), 2037.

⁵⁷ G. Brunner. *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa* (Gütersloh: Bertelsmann, 1993), 17–18.

⁵⁸ Jansen. *Rahvas ja rahvus*, 388.

kõrvaltähendus. Keskajal natsiooni mõiste mõneti laienes, sellega hakati tähistama näiteks ühest ja samast piirkonnast pärit kaupmehi, ülikoolide õppejõude, üliõpilasi jt.⁵⁹ Seega erines mõiste *natio* oluliselt sellest, mida me tänapäeva kontekstis sõna „rahvus” all mõistame.

Tänaused uurijad on üldiselt üksmeelel selles, et rahvus ehk natsioon on grupp inimesi, kes tunnevad ennast ühise ajaloo, religiooni, kultuuri, päritolu ja territooriumiga seotud kogukonnana.⁶⁰ Vastavaid definitsioone võib kirjanduses kohata õige mitmeid. Olgu siinkohal prominentsematest esitatud veel nt Anthony D. Smithi multidimensionaalne rahvuse määratlus. Tema järgi on rahvus „teatavat nime kandev ajaloolis-kultuuriline kogukond, millel on ühtne territoorium, majandus, hariduskorraldus ning juriidiline süsteem”.⁶¹ Kriitiliselt hinnates ei ole tõepoolest lihtne sellisele määratlusele vastavaid rahvusi antiigist ega keskajast leida, ehkki teatud kultuurilised kogukonnad neil perioodidel kahtlemata eksisteerisid. Seepärast peab enamuse analüütikuid rahvusluse kui massifenomeni kõrval ka „täisväärtuslikku” natsiooni alles uusajal ilmuvaks nähtuseks.⁶²

Vahel on mõiste „rahvuslik” (ingl *national*) asendatud algselt kreeka keelest pärineva terminiga „*etniline*” (ingl *ethnic*). Lingvistiliselt tähistas etnos (kr *ethnos*) ühise päritoluga inimgrupp, „kildkonda”, „rahvast”, „hõimu”.⁶³ Enamasti on etniliste gruppide ja rahvuste vahel tõepoolest võimalik tuvastada paljugi sarnast. Mõlemat iseloomustab nimi ja grupiteadvus, ühine kultuur, müüdid, ajalugu, jagatud solidaarsustunne ning ühine kodumaa (või mälestus sellest). Mõned näevadki rahvusi kui laiendatud etnilisi gruppe⁶⁴; teised rõhutavad, et kui etnilised grupid on põhiolemuselt kultuurilised ja eksklusiivsed (etnilise grupiga ei saa kuigi lihtsalt „liituda”), siis rahvused on kaasahaaravamad ning lõppkokkuvõttes määratletud ennekõike poliitiliselt.⁶⁵ Teisisõnu, rahvuse ja etnilise grupi põhierinevusena on võimalik vaadelda esimese poliitilist mõõdet. Rahvusi saab käsitleda poliitiliselt eneseteadlike etniliste gruppidega, mille liikmed ja nende liidrid püüavad luua või säilitada spetsiifilisi poliitilisi struktuure, mis harilikult on seotud suveräänse riikluse vormidega. Etnilisel grupil on aga poliitiline dimensioon oluliselt nõrgem või puudub sootuks. Kuigi ka viimane jagab teatud kommunaalset identiteeti ning ühiseid

---

⁵⁹ Mõningates keskaegsetes Lääne-Euroopa ülikoolides markeeriti ladinakeelse nimisõnaga *nationem* tudengite päritolumaad või usulise kuuluvuse printsiibil moodustunud sektioone. Suuresti enne Prantsuse kodanlikku revolutsiooni võidi „natsiooni” raames käsitleda ka üksnes aadlit ja vaimulikkonda ehk rahvale vastanduvat aristokraatiat. // G. Zernatto. „Nation: The History of a Word”, *Review of Politics*, 6: 3 (1944), 353–356, 362–363. *Natio* mõistega seonduva kohta vt lisaks R. Averkorn. „The Process of Nationbuilding in Medieval Germany. A Brief Overview”, *Nations and Nationalities in Historical Perspective*, ed. G. Hålfdanarson, K. Isaacs (Pisa: Università di Pisa, 2001), 178–179; Cox. Nation-state, 3144.

⁶⁰ J. Kellas. *The Politics of Nationalism and Ethnicity* (London: The Macmillan Press, 1994), 2. „Erinevate rahvuste juures (ent mõnikord ka sama rahvuse juures eri aegadel) on nende tunnuste tähtsus ja väärtustatus rahvuse enesepildis erinev.” // E. Piirimäe. „Patriotism, rahvuslus, liberalism. Sissejuhatus”, *Rahvuslus ja patriotism: Valik kaasaegseid filosoofilisi võtmetekste*, koost. E. Piirimäe (Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2009), 37. Siinkohal on oluline märkida, et kõikvõimalike rahvuslike koosluste eneseteadvus põhineb paljuski just oma (ning välisgrupi) liikmete vastastikusel tunnustusel ja uskumusel, et nad omavad teatavaid karakteristikuid, mis eristavad neid teistest. // D. Miller. *On Nationality* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 22.

⁶¹ A. D. Smith. *National Identity* (Reno et al.: University of Nevada Press, 1993), 14.

⁶² Mõned allikad viitavad, et ka sõna „natsionalism” ise on võrdlemisi hilise tekkega. Sauvigny järgi ilmus see esmakordselt kirjandusse 1798. aastal ning seejärel taas mitte enne kui alles aastal 1830. Veel enam, selle puudumine leksikonidest kuni praktiliselt 19. sajandi lõpuni/20. sajandi alguseni viitab sellele, et mõiste kasutamine ei olnud maailmas veel hiljaaegu kuigi ulatuslik. // G. de Sauvigny. „Liberalism, Nationalism, and Socialism: The Birth of Three Words”, *The Review of Politics*, 32: 2 (1970), 155–161.

⁶³ W. Connor. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding* (Princeton: Princeton University Press, 1994), 100.

⁶⁴ Muuhulgas hõlmab suurem osa „rahvusi” enda sees enam kui üht etnilist rühma (*ethnic group*), mistõttu mõned teadlased kasutavad etnilistest gruppidest rääkides ka raskesitõlgitavat mõistet „subnatsionaalsed” rühmad (*subnations*). // Volkan. *Bloodlines*, 23.

⁶⁵ Vt A. Heywood. *Politics* (Houndmills, New York: Palgrave MacMillan, 2002), 168; S. Olzak. „Ethnic, Racial, and Nationalist Movements”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. III, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007), 1466.

kultuurilisi koode, puuduvad selle puhul erinevalt rahvusest kollektiivsed poliitilised pürgimused.⁶⁶

Kaudselt on siinjuures seega samuti võimalik kategoriseerida grupi suhtelise staatuse alusel. Kui rahvuse moodustab enamasti ühiskonna enamusgrupp, kes vastavalt rahvusluse põhi-eesmärgile on juba saavutanud oma territooriumi, poliitilise ja majandusliku võimu, siis sõna etnilisus seostub erialakirjanduses sageli ka nende kultuuriliste gruppidega, kes on poliitiliselt või geograafiliselt „marginaalsemad”. Väga sageli on nn etniline grupp mingi territoriaalselt määratletud üksuse vähemusgrupp.⁶⁷ Lisaks sellele, et etnilised grupid on tavaliselt väiksemad ja tuginevad selgemini ühisele algupärale, ulatuvad nad suurema tõenäosusega ka kaugemale ajalukku, samas kui rahvuste puhul on ehk määravamaks teguriks kindel aeg ja koht.⁶⁸

Omaette keeruline probleem on segadus etnilise vähemuse, vähemusrahvuse ja rahvusvähemuse mõistete kasutamisel. Vähemust ehk minoriteeti määratledes on seda sageli võrreldud enamusrahvusega ning iseloomustatud peamiselt järgmiste tunnuste kaudu: arvuline vähemus ning etniline, kultuuriline, keeleline, usuline või muu eripära ja ühine soov neid erisusi säilitada.⁶⁹ Neile tunnustele lisandub ajalooline vaatevinkel, st asjaolu, kas vähemusrühm identifitseerib end sellisena juba pikemat aega ning kas vähemusrühma kuuluvad inimesed on kaua asunud mingi riigi maa-alal.⁷⁰ Ühest ja samast rahvusest immigrandid oma saabumismaal (ingl *country of arrival, country of reception*) juriidilises tähenduses vähemust ei moodusta.⁷¹

Põlisuse kõrval domineerib vähemuste klassifitseerimisel poliitilistest piiridest lähtuv riigi-keskne käsitlus. Ka „Eesti keele sõnaraamat”⁷² tõlgendab *rahvusvähemust* väljaspool oma riiki elava kogukonnana ning mõistab vähemusrahvuse all omariikluseta etnilisi gruppe nagu nt kurdid, baskid jt. Vahel on etnilist vähemust määratletud veelgi kitsamast ruumilisest kontekstist lähtuvalt. Teatud riigi territooriumil asetsev etnokultuuriline vähemusrühm võib paikneda kas: 1) riigi äärealadel; 2) saarekestena riigi sisemuses; või 3) hajusalt rändlevana kogu riigi maa-alal. Näiteks Prantsuse inimgeograaf A.-L. Sanguin jaotabki seoses eelnevaga etnilised vähemused kahte kategooriasse – rahvusvähemused ja omariikluseta etnosed (ehk vähemusrahvad). Rahvusvähemus on tal riigi piirialade läheduses elav kogukond, kelle etniline taust, keel, kombestik, rahvuslikud sümpaatiad jms on tihedalt seotud naaberriigiga. Antud tüüpi on võimalik liigitada näiteks sakslased Taanis, taanlased Saksamaal, ungarlased Slovakkias, slovakiid Ungaris, rootslased Soomes jne.⁷³

Vähemusrahvus on väike eraldatum kogukond, kel tuleb üksinda kaitsta ja alal hoida keelt, mida ei kõnelda kusagil mujal. Vähemusrahvus ei saa toetuda suveräänse riigi statuudile ega ka

⁶⁶ Vt Heywood. *Politics*, 106; Stone, Piya. *Ethnic Groups*, 1457. Vahel kasutatakse poliitiliste ambitsioonideta n-ö etnograafiliste koosluste suhtes erialakirjanduses ka mõistet *ethnie*. // Smith. *The Ethnic Origins*; J. Laponce. „Research on Ethnies and Nations: Comparing is the Way, But Comparing What?”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 14: 2 (2008), 227.

⁶⁷ Vt nt K. Karu-Kletter, A. Valk. „Eestlaste identiteet Eestis ja Rootsis: Eri kontekstide ja põlvkondade võrdlus”, *Akadeemia*, 9 (2005), 1974. Mõnikord võidaksegi terminit „etniline grupp” rakendada otseselt üksnes vähemuste või riigiõiguslikult „teiste” kogukondade määratlemiseks, samal ajal kui enamusrahvus(ed) või dominantgrupid ise end sugugi „etnilistena” ei vaatle. Nii on nt Suurbritannias tavaks rakendada mõistet „etnilised vähemused” suuresti vaid „värviliste” immigrandide kohta. Mõnel teisel maal tähistab see omariikluseta gruppe nagu nt Austraalia aborigeenid, saamid (Skandinaavia riikides), romad ehk mustlased või Põhja-Ameerika indiaanlased, kes vahel tõepoolest elavad ühtlasi ka väljaspool modernset majandust ja ühiskonda. // M. Guibernau, J. Rex (eds.). *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration* (Cambridge: Polity Press, 1999), 4.

⁶⁸ Kellas. *The Politics of Nationalism*, 4.

⁶⁹ Miller. *On Nationality*, 22.

⁷⁰ W. Kymlicka. „Estonia’s Integration Policies in a Comparative Perspective”, *Estonia’s Integration Landscape: From Apathy to Harmony* (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000), 33.

⁷¹ K. Katus (toim.). *Mitmekeelne demograafiasõnastik: Eesti väljaanne* (Tallinn: Eesti Demograafia Assotsiatsioon, 1993), 27.

⁷² T. Ereht et al. *Eesti keele sõnaraamat: ÕS 1999* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 1999), 652, 924.

⁷³ A.-L. Sanguin. „Les minorités ethniques en Europe. Quelques problématiques spatiales”, *Bulletin de l’Association de Géographes Français*, 66: 3 (1989), 205–207.

naabruses asuvale emarahvale või kultuurilisele tagamaale.⁷⁴ Sisuliselt on aga kõigi kolme eeltoodud mõiste täpsem piiritus paraku küllalt ähmane ning tänapäeva teaduskirjanduses rakendatakse neid üsna sageli sünonüümidenä. Eestis üks väheseid vastavate terminoloogiliste kitsaskohtadega tõsisemalt tegelenud filoloog Jüri Viikbergi meelest tuleks siinkohal eelistada ja kasutada eesti keele loomulikult teel väljakujunenud nimetusi nagu „vähemusrahvus” ning „enamusrahvus” (*resp.* „vähemuskeel”, „enamuskeel”). Samuti jääb ka Viikberg seisukohale, et „vähemusrahvus” ja „rahvusvähemus” võiksid olla paralleelselt tarvituselevõetud sünonüümid, mitte üksteisest semantiliselt väljalolulisel määral lahknevad terminid.⁷⁵ Samas kui lähtuda rahvusrühmade määratlemisel eeskätt rahvusriiklikest väljunditest, piiride kulgemisest ehk geopoliitilisest hetkeseisust, võib tänases Eestis elavaid suuremaid etnilisi vähemusgruppe nagu venelased, ukrainlased, valgevenelased, soomlased, juudid jmt pidada üheselt rahvusvähemusteks. Tuues aga mängu faktorid nagu põlisusaste, spetsiifiline ajalooline kontekst või indiviidide erinev õiguslik staatus, muutub võrrand oluliselt keerukamaks ning annab alust Eesti etniliste minoriteetide klassifitseerimise teema juurde edaspidi veel eraldi tagasi pöörduda.

Kuna vastavad terminoloogilised nüansid on suuresti taandatavad ka taasiseseisvunud Eesti kodakondsusproblematikale⁷⁶, pole kuigi üllatav, et dilemma – kas kasutada seadustekstides varianti „rahvusvähemus” või „vähemusrahvus” – kerkis 1990-ndate aastate algul Eesti Vabariigi seadusandlikes organites arutelude keskpunkti küllalt sageli. Iseäranis tuli antud küsimusega rinda pista Eesti konstitutsiooni koostavas Põhiseaduse Assamblees, nii selle temaatilistes toimkondades kui täiskogul.⁷⁷ Kokkuvõtlikult koorub tolaeagsetest debattidest esile, et mõnede delegaatide arvates võis mõistet „rahvusvähemus” (vrd ingl *national minority*, sks *nationale Minderheit*, vene *национальное меньшинство*) pidada sisutühjaks indoeuroopa keeltest lähtuvaks toortõlkeks või suisa eesti keelde sobimatuks ning ebatraditsiooniliseks „sovetlikuks” nähtuseks. Mõned rahvasaadikud leidsid, et tegemist on põhimõtteliselt keeleliste sünonüümidega ja pigem maitseküsimusega, mõned aga püüdsid kahele mõistele omistada siiski teatavaid eritähendusi.⁷⁸ Diskussioonide tulemusena kirjutati Eesti põhiseadusesse sisse viimaks vähemusrahvuse-mõiste (§ 50–52). Sealt alates opereerivad ka muud Eesti seadusaktid enamasti mõistega „vähemusrahvus” (lisaks põhiseadusele nt kodakondsuse seadus, kohaliku omavalitsuse korralduse seadus, keeleseadus). Terminoloogilist kirevust ja piiratud semantilist konsensust ilmestab siingi tõik, et päris rakendusega ei ole jäänud teinegi termin. Mõistet „rahvusvähemus” on kasutatud näiteks haridusseaduses ja rahvusvaheliste lepingute ratifitseerimise seadustes, samuti uuemates valitsuse dokumentides (nt Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007).⁷⁹

⁷⁴ Sanguin. *Les minorités ethniques*, 207.

⁷⁵ J. Viikberg. „Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest”, *Keel ja Kirjandus*, 3 (2001). Ühtlasi pakub ta välja omapoolse definitsiooni: „vähemusrahvus on riigi territooriumil põliselt elunev rühm selle riigi kodanikke, kes erinevad põhirahvusest etnilise kuuluvuse, keele, usu või kultuurilise omapära poolest” // Samas, 201.

⁷⁶ Vt Eesti Riigiarhiiv (ERA), f. R-2324, n. 1, s. 14, l. 33, 36.

⁷⁷ Vt nt ERA, f. R-2324, n. 1, s. 10, l. 12; ERA, f. R-2324, n. 1, s. 11, l. 114–121.

⁷⁸ ERA, f. R-2324, n. 1, s. 11, l. 114–115, 117, 119; ERA, f. R-2324, n. 1, s. 14, l. 33, 36.

⁷⁹ I. Tomusk. „Riigikeel on riigi keel”, *Õiguskeel*, 1 (2002), 13, viide 2. Täpsemalt eristab 2000. a. ellu kutsustud riiklik integratsiooniprogramm antud territooriumil pikemat aega elanud rahvuskogukondi kui „rahvusvähemusi” ja hiliseid asukaid kui „etnilisi vähemusi”, ehkki selle tekstis kasutatakse lühiduse ja ühtlustamise otstarbel siiski nii põlisvähemuste kui pärast Teist maailmasõda Eestisse sisserännanud etniliste rühmade üldnimetajana mõistet „etniline vähemus”. // *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007: Riiklik programm*. Kiidetud heaks Vabariigi Valitsuse poolt 14.03.2000. a. (Tallinn: Minister Katrin Saksa büroo, 2000), 44. Dokumentis peetakse muuhulgas vajalikuks selgitada, et kuna rahvusvahelises õiguses mõistet „vähemusrahvus” ei tunta, on põlisvähemuste puhul korrektne tarvitada mõistet „rahvusvähemus”. // Samas, 44, viide 6.

I.4. Rahvusriikluse lähtekohad

I.4.1. Rahvusluse tüübid

Mitmed autorid on natsionalismi puudutavates kirjutistes tuginenud eristusele nn Lääne tüüpi rahvusluse ehk riigirahvusluse (*civic nationalism*) ja Ida tüüpi rahvusluse ehk kultuurirahvusluse (*cultural nationalism*) vahel. Mõistelistekvivalentidena ringlevad sealjuures võrdväärse sagedusega terminid nagu nt „etniline natsionalism” või siis „vabariiklik natsionalism“ ehk poliitiline või kodanikurahvuslus.⁸⁰ Ühtlasi eeldatakse, et riigirahvusluses justkui praktiliselt puudub spetsiifiline kultuurilis-etniline element. Samuti lähtub see seletusmudel suuresti presumptsioonist, et rahvusluse tekkemehhanismides ning ajaloolistes tähendusvarjundites eksisteerivad olulised kvalitatiivsed lahknevused.

Teadaolevalt esimestena eristasid kultuurilist ja territoriaalset natsionalismi Saksa ajaloolane Friedrich Meinecke ning USA ajaloolane Carlton Hayes. F. Meinecke tegi oma 20. sajandi algul ilmunud teoses „Kosmopolitism ja rahvusriik” vastavalt rahvuste kujunemise raamtingimustele vahet riigi- ja kultuurirahvustel (*Staatsnation* ja *Kulturnation*).⁸¹ Ent kui juba Meinecke tekstides on sellise dualistliku tüpologia juures aimata teatavat väärtuskoormatust, siis C. Hayes’i võib rahvusluseuuringutes pidada ka üheks esimeseks suhteliselt neutraalse ideoloogilise jaotuse loojaks.⁸² Hilisemate autoritele üle kogu maailma on aga enim mõju avaldanud siiski pigem Ameerika Ühendriikide filosoofi ja ajaloolase Hans Kohni käsitlus, kes toetus suuresti just Meinecke kontseptsioonile. Põhijoontes jagab Kohn natsionalismi voluntaristlik-tahteliseks „Lääne” ja kultuurilis-orgaanilise kallakuga „Ida” tüübiks.⁸³ Tema teooria kohaselt muutus uusaja algupoolel osades Lääne-Euroopa n-õ tuumikriikides ja Põhja-Ameerikas domineerivaks ideoloogiaks kodanikurahvuslus, samal ajal kui Ida-Euroopas ja Lääne-Euroopa perifeersetes piirkondades hakkasid prevaleerima natsionalismi etnilised küljed.⁸⁴ Seega saab väita, et natsionalismi dihhotoomsed tõlgendused hõlmavad erinevaid ajaloolisi kogemusi juba rahvuste ning riikide tekke küllalt varajastes faasides.

Riigirahvusluse kontseptsiooni järgi arenes keskne rahvuskehand Läänes⁸⁵ modernismi-perioodil suuresti välja bürokraatlikust riigist. Võrreldes Idaga kujunes riiklus seal välja mõnevõrra varem ning riigivõimu kontrollivad grupid, olgu nendeks siis kas eelmodernne aristokraatia või kaasaegne kodanlus, asusid kinnitama ning edendama rahvuslikku enesekuvandit, mis oli valdavalt poliitilise iseloomuga. Lääne-Euroopa suurriikides nagu nt Inglismaal ja Prantsusmaal asetus rõhk ennekõike universaalsetele õiguslikele institutsioonidele, kodakondsusele (sageli tuginedes nn *ius soli* õigusprintsipi) ja kommunaalsele kultuurile. Antud mudeli kohaselt lähtub rahvuse kujunemine riigi olemasolevatest territoriaalsetest piiridest ehk rahvuslik identiteet rajatakse ennekõike poliitilisele vundamendile. Selle protsessiga käib reeglina kaasas riikliku administratsiooni tsentraliseerimine ja rahvastiku hariduslik unifikatsioon, mille tagajärjel elanikkonna kultuuriline heterogeensus enamasti paratamatult väheneb. Poliitilise rahvusluse sihiks on luua „riiklik kogukond”, mis baseerub territooriumil, riiklikul sümbolikal, põhiseadusel, jagatud ühishäärtustel ning ametlikul keel(t)el.⁸⁶ Püütakse

⁸⁰ Sotsiaalfilosoof Jürgen Habermas on rääkinud antud kontekstis ka „põhiseaduspatriotismist” (*constitutional patriotism*). // J. Habermas. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory* (Oxford: Polity, 1998), 225–226.

⁸¹ F. Meinecke. *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates* (München, Berlin: Oldenbourg, 1922 [1907]).

⁸² C. J. Hayes. *Essays on Nationalism* (New York: Macmillan, 1933).

⁸³ Lääs ja Ida on antud kontekstis mõlemad pigem kultuurilised kui geograafilised määralused.

⁸⁴ H. Kohn. *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background* (New York: Macmillan, 1944); H. Kohn. *The Age of Nationalism: The First Era of Global History* (Westport: Greenwood Press, 1962).

⁸⁵ Kohni järgi laias laastus Elbe/Reini jõest läände jääv Euroopa ning selle mõjusfäär. Ida-ja Kesk-Euroopa kõrval on kultuurilise rahvusluse mudelisse kuuluvana tavaliselt nähtud ka Aafrikat ja Aasiat.

⁸⁶ E. Kaufmann. „Domineeriv rahvus ja integratsioon: Eesti juhtum”, *Integratsiooni kontseptuaalsed alused ja parimad praktikad*. Rahvusvaheline konverents Tallinnas, 18.–19. oktoobril 2007 (Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus, 2008), 33.

süvendada lojaalsust ühise keskvõimu suhtes, riik n-õ ehitab natsiooni. Kodanikupõhise rahvusluse puhul on aktsent seetõttu kodanike poliitilisel võrdsusel, jagatud osalusel ja identiteedil, mis tugineb pigem teatud riigis elamisele kui mõne etnilise grupi liikmeks olemisele. Ühe ruumilise koosluse piires on iga kodanik sellise (riigi)rahvuse liige ehk hoolimata indiviidi etnilisest taustast, usulisest kuuluvusest või emakeelest määratletakse tema rahvust sageli eeskätt kodakondsuskriteeriumi alusel.⁸⁷ Riigirahvusluse klassikaliste näidetena on tihtilugu esile tõstetud Hollandit, Šveitsi, Prantsusmaad, Suurbritanniat ja USA-d.

Seevastu piirkonnis, kus riigiloomega kaasnenud pinged olid pikaldasemad ning ühiskonnasisene antagonism teravam, omandas nii indiviidide enesemääratlus kui riikluse *raison d'être* tunduvalt etnilisema vormi. Näiteks kattusid idapoolsema Euroopa, Aasia ja Aafrika poliitiliste üksuste piirid selle elanikkonna kultuuriliste või etniliste piiridega tunduvalt väiksemas ulatuses, mistõttu rahvusluse sihiks kujunes neis regioonides pigem eksisteerivate rajajoonte muutmine, et saavutada reaalse etnograafiliste asustusmustritega suuremat kooskõla. Erinevalt Lääne mudelist tekkis Ida-Euroopa nn kultuurrahvuslus 19. sajandi teisel poolel paljuski ka multikultuursete impeeriumite omariikluseta rahvaste vastandumise ning vastu-seisuna valdavalt võõrkeelse eliidi domineerimisele. Tihtipeale tähendas see imperiaalses kontekstis ühtlasi seda, et dominantse etnilise grupi poolt valitsetava poliitiliselt marginaalse kogukonna intelligents asus oma autonoomiataotluste legitimeerimisel (või seal, kus rahvuslik liikumine oli kaugemale arenenud, ka iseseisvale riigile pretendeerimisel) suuresti toetuma etnilistele sümbolitele ja müütidele.⁸⁸ Siin tugevnes esmalt spetsiifiline kultuuriidentiteet, mis politiseerudes kujundas edaspidi üha enam ka riikliku mõtte iseloomu. Etnilisele natsionalismile on omane tendents, et kultuuriliselt konsolideerunud rahvus pigem eelneb riigile ning püüab seda haritlaste abiga (taas)luua ja mitte vastupidi. Niisamuti võib teatav rahvus etnilise kontseptsiooni kohaselt ulatuda ka üle olemasoleva poliitilise üksuse piiride.⁸⁹ Etniline rahvuslus rõhutab reeglina genealoogilist kuuluvustunnet, keelt ja kultuuri, kodakondsuse põhikriteeriumiks on üldjuhul suhteliselt välistava iseloomuga *ius sanguinis*'e printsiip. Suuremat rolli on kultuurrahvuslusele omistatud nt Jaapani, Saksamaa ning enamike Aafrika, Balkani, Ida- ning Kesk-Euroopa riikide puhul.⁹⁰

Mitmed uurijad, sealhulgas Kohn, on leidnud, et taolised rahvaste kahetise iseloomuga interpreteeringud on ühtlasi taandatavad juba vähemalt valgustusajastusse või romantismperioodi tagasiulatuvatesse ideoloogilistesse lahknevustesse. Rahvuse kui poliitilise kogukonna

⁸⁷ Vt nt S. Lakoff. „Democracy”, *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1, eds. A. J. Motyl et al. (San Diego: Academic Press, 2001), 101; K. Crawford. *East Central European Politics Today: From Chaos to Stability?*, (Manchester: Manchester University Press, 1996), 125–126.

⁸⁸ Smith. *The Ethnic Origins*, 136–138; M. Hroch on antud kontekstis muuhulgas välja pakkunud nn dominantse ja mittedominantse rahvusluse eristuse. // *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (New York: Columbia University Press, 2000), xiii.

⁸⁹ P. Roter. „Locating the ‘Minority Problem’ in Europe: A Historical Perspective”, *Journal of International Relations and Development*, 4: 3 (2001), 235.

⁹⁰ A. J. Motyl et al. (eds.). *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 2 (San Diego: Academic Press, 2001), 151. Mõned autorid märgivad ühtlasi, et etnilise ja kultuurilise natsionalismi mõisteline võrdsustamine võib olla eksitav, kuna need eristuvad oma avatuse poolest n-õ välisesse ringi kuuluvatesse isikutesse suhtumisel. Kui etniline rahvuslus olevat välistavam, tõrjumav ja seetõttu sageli paradoksaalselt ka assimilatiivsem, siis kultuuriline natsionalism jälle esimesest inklusiivsem/neutraalsem variant, mis eeldab sisuliselt vaid ametliku keele/kultuuri täiendavat omandamist. // K. Nielsen. „Cultural Nationalism, Neither Ethnic nor Civic”, *Theorizing Nationalism*, ed. R. Beiner (Albany: State University of New York Press, 1999), 125–126; W. Kymlicka, „Misunderstanding Nationalism”, *Samas*, 132–133. Kumbki teadlane viitab siin oma empiirilisele uurimisobjektile, ehk Quebecile ja Flandriale, millede rahvuslust on liigitatud etniliseks, kuigi tegelikult oleks korrektsem määratlus ehk kultuuriline. Siinkirjutaja arvates võib taolist diferentseerivat lähenemist lugeda osaliselt põhjendatuks, eriti mis puudutab riikide valitsustasandi etnopolitiliste süsteemide valikuid ning nende võrdlevaid käsitlusi. Vastava eristuse analüütilist potentsiaali kahandab aga olulisel määral see, et ühiskondliku tavateadvuse lõikes kipuvad antud rahvusluse mõlemad väidetavad erivormid nii oma diskursiivsetes kui tegelikes praktikates siiski suurel määral kattuma.

kontseptsiooni puhul on siinkohal saanud tavaks viidata Prantsuse kirjamees Ernest Renan'i kõrval ka näiteks 18. sajandi valgustusfilosoof Jean-Jacques Rousseau vabaduse ja võrdsuse ideedest inspireeritud kirjutistele.⁹¹ Nende kohaselt tuleb rahvuslusel võitluses dünastilise võimuga võrdsustada oma kodanikud mitte üksnes poliitilise staatuse poolest, vaid lugeda teatud riigi kodanikuks olemine ühtviisi samaväärseks vastava rahvuse liikmelisusega. Kultuurilistel kriteeriumitel baseeruva rahvusmääratluse korral on aga enamasti tähelepanu juhitud saksa filosoof Herderi või Fichte töödele, mis toonitasid inimkonna peamise ühiskondliku alusjaotisena korduvalt just eeskätt kliimast, keskkonnast, keelest, kultuurist ja pärilikkusest lähtuvat etnilist partikulaarsust. Seega tugineb kodanikurahvuslus üldjoontes enam riigi poliitilistele alusväärtustele nagu näiteks demokraatiale või õigusruumile ning on erinevalt kultuurilisest natsionalismist avatud põhimõtteliselt kõigile, kes vastavaid poliitilisi väärtusi aktsepteerivad. Rahvusidentiteeti loetakse selles perspektiivis reeglina avatud ja voluntaristlikuks kategooriaks, mida igapähele on võimalik elu jooksul tahteliselt omandada. Teisel juhul kaldutakse inimese rahvust pidama pigem sünnipäraseks kategooriaks, mida ei ole võimalik muuta ning millel pole peaaegu midagi pistmist indiviidi tahtega. Tavaliselt kipuvad suuremal määral kultuurirahvuslusest mõjustatud rahvad nägema end eksklusiivsete gruppidenä, mis üldjoontes sarnanevad arusaamadele n-ö laiendatud perekonnast. See tähendab, et kuuluvust mõne rahvuse hulka ei käsitleta johtuvat enesele vabatahtlikult võetud poliitilisest (riigi)truudusest või lihtsalt subjektiivsest enesemääratlusest, vaid „geneetiliselt” päritud ja permanentsest etnilisest identiteedist lähtuvana.⁹² Samuti ollakse esitatud kahesuse osas sageli veendunud, et „erinevad natsionalismitüübid määravad suuresti ära nende mõju all kujunenud ühiskondade mõtteviisi, käitumismustrid ning poliitiliste ja ühiskondlike institutsioonide iseloomu”.⁹³

Kuigi vastavat metodoloogilist jaotust võib lugeda sügavalt ideoloogiliseks ning seda on viimastel aastatel üha enam kritiseerima asunud, püsib selline mudel kõigele vaatamata siiani mõjukana. Väga paljud kaasaegsed uurijad üle kogu maailma kasutavad Meineckeale ning Kohnile tuginedes jätkuvalt riigirahvusluse ning kultuurirahvusluse analüütilist vastandamist, ehkki lähemal vaatlusel joonistuvad tänaste autorite käsitlusviiside lõikes siiski tavaliselt välja ka mõningad väiksemad diferentsid.⁹⁴ Samuti ei tugineta taolistel puhkudel pelgalt historiograafilistele argumentidele, vaid mitmed teadlased näevad tõlgendusmuustrite teatavat ajalooliste järjepidevust ka tänaste Ida ja Lääne rahvusidentiteetide juures. Iseäranis kipub niisugune dualistlik lähtepositsioon figureerima postkommunistliku „uue” ning „vana” Euroopa rahvusprobleematika kõrvutamise korral. Arvukad autorid on olnud võrdlemisi karmed kleepima NSV Liidu, Jugoslaavia ning Tšehhoslovakkia lagunemise järel iseseisvunud riikide režiimidele külge „etnilise” natsionalismi silti.⁹⁵ Sealjuures ei asetse probleemi kese mitte niivõrd eri arusaamades, mis on rahvuste ja rahvusluse lähtekohad, vaid ideoloogilistes rõhuasetustes, mida nendega

⁹¹ Kuigi Rousseau kunagi otseselt rahvusküsimusega ei tegelenud ning natsionalismi fenomeni lahata ei püüdnud või seda tõenäoliselt isegi veel ei tundnud, saab tema puhul mõõndustega rääkida rahva suveräänsuse printsiibist, mida ta formuleeris „üldise tahte” resp. ühiskonna üldise hüve ideena ja mis pisut hiljem kajastub 1789. a. Prantsuse revolutsioonis. // Heywood. *Politics*, 109.

⁹² Greenfeld. *Nationalism*, 11.

⁹³ Jääts. *Etnilised protsessid*, 31.

⁹⁴ Vastavat terminoloogiat ning teoreetilist raamistikku on kasutanud näiteks J. Plamenatz. „Two Types of Nationalism”, *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, ed. E. Kamenka (London: Edward Arnold, 1976); R. Brubaker. „Citizenship Struggles in Soviet Successor States”, *International Migration Review*, 26: 2 (1992), 269–291; Greenfeld. *Nationalism*; L. Hagendoorn, J. Pepels. „European Nations and Nationalism: An Introductory Analysis”, *European Nations and Nationalism: Theoretical and Historical Perspectives*, eds. L. Hagendoorn et al. (Aldershot: Ashgate, 2000).

⁹⁵ Nt J. G. Pilon. *The Bloody Flag: Post-Communist Nationalism in Eastern Europe. Spotlight on Romania* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1992); M. Ignatieff. *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (Toronto: Penguin Book Canada, 1994). Mõnikord opereeritakse antud kontekstis ka mõistetega nagu „etnonatsionalism” või „rahvuse-ehitamise etniline mudel”. // P. Kolstø. „National Symbols as Signs of Unity and Division”, *Ethnic and Racial Studies*, 29: 4 (2006), 678.

seostatakse.⁹⁶ Natsionalismidiskursuses on just etnilist natsionalismi peetud mitmetel ajaloolistel põhjustel juba pikemat aega tunduvalt võimsamaks, plahvatusohtlikumaks ning destruktivsemaks jõuks kui selle Lääne varianti.⁹⁷ Kui riigirahvuslust on seostatud kaasavuse, liberaalse demokraatia ja selle egalitaarsete normatiividega, siis kõiki teisi natsionalismi vorme (etnilisi, religioosseid jms) on tihtipeale peetud autoritaarseteks ning kollektivistlikeks poliitilisteks ideoloogiateks, mis demokraatia printsiipidega kuigi hästi ei harmoneeru.⁹⁸ Poliitikateoreetikute poolt esitatud eristused pole siinkohal enamasti mitte üksnes deskriptiivsed ja analüütilised, vaid ka preskriptiivsed ning normatiivsed. Mitmesuguste potentsiaalsete konfliktide ohjamise juures käsitletakse riigirahvuslust selgelt positiivsema, etnilist natsionalismi aga negatiivsema varjundiga. Kas seesugust teravat vahejoont ka tegelikult tõmmata saab, on paljuski küsitav. Samuti ei saa hoolikamal vaatlusel sugugi põhjendatuks pidada väidet, et erinevates poliitilist laadi rahvusidentiteetides pole olemas sellist olulist ühisosa, milles sisalduvad vähemalt mõned kultuurielemendid.⁹⁹

Vähemalt kusagil alates 1990-ndate aastate keskpaigast on üha kasvav teadmiste hulk hakanud natsionalismiuuringutes eelnevaid manihheistlikke arusaamu nii teoreetilise kui empiirilise külje pealt üha enam kahtluse alla seadma. Kohni klassikalist tüpoloogiat täielikult vaidlustavaid käsitlusi ei ole ilmunud küll palju, kuid laias laastus võib senist kriitikat jagada siiski nii normatiivseks, kontseptuaalseks kui empiiriliseks. Esimesel juhul suhtuvad mitmed autorid arvustavalt niisuguse dihhotoomiaga sageli kaasnevatesse normatiivsetesse tendentsidesse, mille juures eksisteerib oht hinnata maailma üksnes ühe kindla kultuuri seisukohalt. Näiteks on USA politoloog Bernard Yack osundanud siin olulise momendina ka üleüldisele inimlikule kalduvusele tõmmata kõikvõimalikke kontrastseid paralleele, mis võivad sageli olla ülemäära lihtsustatud, mitte ainult kodaniku/etniline teoreetilise dualismi, vaid seejuures ka nt ratsionaalse/emotsionaalse, vabatahtliku/päritud, hea/halva või meie/nende vahel.¹⁰⁰

Kontseptuaalsel tasandil vastustatakse eelkõige jäika jaotussüsteemi, mis klassifitseerib rahvused vastastikku eksklusiivsetesse ning vastandmärgilistesse etnilistesse ja kodaniku-põhistesse natsionalismikategooriatesse. Rida prominentseid teoreetikuid, eesotsas Anthony Smithiga nõustuvad küll sellega, et Lääne ja Ida rahvusluse mudelid omavad erinevat ajaloolist tüve, kuid leiavad samas, et tegelikult kätkeb iga rahvuslus endas erineval määral ning erineval kujul nii poliitilisi kui etnilisi elemente. Ühtlasi juhitakse siin tähelepanu asjaolule, et ka tänapäeval peab iga rahvus kui selline omama vähemalt mingisugust ühist ajaloomälu (sh ühiseid päritolu- ja põlvnemismüüte) ning jagatud kultuurisümboleid. Vastasel korral saaksime kõnelda pelgalt territoriaalsetest riikidest ilma igasuguse kultuurilise sisuta. Kaasaegse rahvuse kutsu ellu nende kultuuriliste või „etniliste” ja poliitiliste, territoriaalsete ning majanduslike ehk „etatistlike” elementide läbipõimumine. Vahel domineerivad selles konjunktuuris riikliku iseloomuga koostisosad, teistel aegadel võivad aga esiplaanil olla just keelelis-kultuurilist laadi komponendid. Sarnaselt eilsetele etnilistele kooslustele vajavad ka tänased rahvused ühiseid müüte, mälestusi ja sümboleid, kuna need aitavad luua ja säilitada solidaarsussidemeid, mis konkreetset rahvast seesmiselt tsementeerivad ja väliselt iseloomustavad. Nii osutuvad A. Smithi järgi isegi kõige kodakondsuspõhisemad ning „poliitilise” identiteediga riigid elik rahvad lähemal vaatlusel sageli „etnilisteks” ja „keelelisteks”.¹⁰¹ Samuti on kaasaegne poliitiline filosoofia esitanud viimasel ajal järjest teravamaid küsimusi teemal – kas n-õ kodanikuriik saab

⁹⁶ E. Piirimäe. „Rahvusluse terminoloogiast”, *Eesti Päevaleht*, 28.08.2007.

⁹⁷ H. Seton-Watson. *The East European Revolution* (New York: Frederick A. Praeger Publishers, 1956), 19; J. Richards. „Ethnicity and Democracy”, *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, ed. K. Cordell (London; New York: Routledge, 1999), 18.

⁹⁸ Lakoff. *Democracy*, 102–105.

⁹⁹ T. Mätlik. „Kultuurikogukondade huvidekaitse”, Loone et al. *Konflikt*, 167–168.

¹⁰⁰ B. Yack. „The Myth of the Civic Nation”, *Theorizing Nationalism*, ed. R. Beiner (Albany: State University of New York Press, 1999), 105.

¹⁰¹ Smith. *National Identity*, 13; Smith. *Nationalism and Modernism*, 126.

üleüldse olla kultuuriliselt neutraalne? Vastus sellisele pärimisele kipub reeglina olema eitav, sest tänapäevane riik peab paratamatult langetama valikuid, missugust keelt (või keeli) valitsuses, riigibürokraatias, kohtutes ja koolides ametlikult kasutatakse ning ainuüksi juba see miinimumnõue toob sisse teatud kultuurilist laadi ettekirjutused.¹⁰² Põhimõtteliselt on võimalik väita, et ka enamikes Läänemaailma ühiskondades on olemas teatav enamusrahvus või domineeriv etniline grupp, mis näeb riiki enda pikendusena.¹⁰³ Ning sisuliselt kõik n-õ liberaalsed demokraatiad edendavad erineval määral avalikku kultuuri, mis baseerub nimirahvus(t)e keelel, kultuuril, sümbolitel, religioonil, ajalool jne. Pärismaine ja/või ühiskondlikus plaanis tooni andev etniline grupp on enamasti selle riigi juuretis, millele mitmekesisus on kerkima pandud. Lõviosa neist ühiskondadest omab vaatamata kõigele „dominantset kultuuri ja väärtussüsteemi”, mis vahel vältimatult asetab rahvuslikud vähemused marginaalsesse rolli.¹⁰⁴ Ehk teisisõnu, ka kodanikurahvuslus eeldab ühiskonnas kindlate väärtuste ja hoiakute tunnustamist, mistõttu ükski riik ei ole „kultuuriliselt neitsilik”.

Empiirika vallas minnakse kriitika osas kohati veelgi kaugemale ning mitmed tuntud autorid suhtuvad rahvusluse jäika lahterdamise üha rangemalt.¹⁰⁵ Ukraina politoloog Taras Kuzio väidab koguni, et nii Lääne kui Ida tüüpi natsionalism toetuvad mitte üksnes tugevale etnilisele vundamendile, vaid et esimene on väliselt mõneti kodanikukesksemaks muutunud alles alates 1960-ndatest aastatest. Samas kui klassikalised Lääne ühiskonnad on asunud mõningatest etnilise riigi šabloonidest tasapisi eemalduma kõigest viimase poole sajandi vältel, ei jää neist arengus palju maha ka Ida-Euroopa – enamus endise „idabloki” maadest muutus Kuzio arvates võrdväärtseteks kodanikuriikideks napid kolm aastakümnet hiljem ehk juba 1990-ndatel.¹⁰⁶ Enamasti tavatsetakse sellistel puhkudel viidata näiteks Ameerika Ühendriikidele, mis on suure osa oma eksistentsi jooksul olnud tegelikult küllalt „anglo-konformistlik” ning postuleerinud, heaks kiitnud ja eeldanud sulandumist inglise keelsesse protestantlikku baaskultuuri. Vahel on uurijad ühtlasi välja toonud, et kui võtta arvesse erinevaid hääleõigus-, naturalisatsiooni- ja immigratsioonipiiranguid, on vastav seadusandlus üle 80% Ühendriikide ajaloost takistanud enamikel maailma eri nurkadest pärit inimestel saada USA täieõiguslikeks kodakondseteks kas siis nende rassi, rahvuse või soo tõttu.¹⁰⁷ Ehkki näiteks Euroopa kodanikunatsionalismi „lipulaevad” Suurbritannia või Prantsusmaa ei ole küll kunagi kehtestanud oma rändepoliitika raames sellist rassilist ja etnilist kvoodisüsteemi nagu seda praktiseeriti Ameerika Ühendriikides aastail 1924–1978, pole nende siseriiklikud või välismaised initsiatiivid olnud alati kultuuripimedalt

¹⁰² Vt nt W. Kymlicka. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* (Oxford: Clarendon Press, 1995), 4–6; Miller. *On Nationality*; D. Brown. „Are there good and bad nationalisms?”, *Nations and Nationalism*, 5: 2 (1999), 281–302.

¹⁰³ Näiteks isegi kirjanduses korduvalt esile tõstetud nn Prantsuse poliitilise rahvusriikluse mudeli puhul on ühiskondliku sidususe ametlikuks lähtekohaks siiski prantsuse keel ja kultuur, mille pinnal rahvastiku ühist meie-tunnet riikliku katuse all alaliselt kultiveeritakse. Seegi illustreerib asjaolu, et klassikaline kahe rahvusluse tüübi vaheline piirjoon ei pruugi olla sugugi hõlpsasti määratletav.

¹⁰⁴ T. Kuzio. „Nationalising States’ or Nation-Building? A Critical Review of the Theoretical Literature and Empirical Evidence”, *Nations and Nationalism*, 7: 2 (2001), 145–147.

¹⁰⁵ Kymlicka. *Multicultural Citizenship*; Kymlicka. *Misunderstanding Nationalism*; T. Nieguth. „Beyond Dichotomy: Concepts of the Nation and the Distribution of Membership”, *Nations and Nationalism*, 5: 2 (1999), 155–173; Nielsen. *Cultural Nationalism*.

¹⁰⁶ Kuzio. *Nationalising*; T. Kuzio. „The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn’s Framework for Understanding Nationalism”, *Ethnic and Racial Studies*, 25: 1 (2002), 35–36. Sama seisukohta esindab üldjoontes ka nt S. Auer. „Nationalism in Central Europe. – A Chance or a Threat for the Emerging Liberal Democratic Order?”, *East European Politics and Societies*, 14: 2 (2000), 213–245.

¹⁰⁷ R. Smith. *Civic Ideals: Conflicting Visions of Citizenship in U.S. History* (New Haven: Yale University Press, 1997), 15. Assimilatsiooni osas vt nt R. Brubaker. „The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its Sequels in France, Germany, and the United States”, *Ethnic and Racial Studies*, 24: 4 (2001), 539–542. Ka näiteks piisavalt sageli „kodanikuriikide” sekka klassifitseeritud Austraalia võimud keeldusid oma aborigeenidest põliselanikkonnale kodaniku- ja hääleõigust andmast veel kuni 1967. aastani. // Vt nt R. Grant, E. Clarence. „The Implications of Globalization in the Construction of the Australian ‘Nation’: Multiculturalism and Democracy”, *Contemporary Politics*, 4: 2 (1998), 138.

neutraalsed.¹⁰⁸ Ei saa mööda vaadata tõigast, et hoolimata riigiti lahknevaist ajaperioodidest, kogemustest, poliitilisest praksisest ning selle intensiivsusest astusid sisuliselt pea kõik Euroopa valitsused viimaks samme, mis homogeniseerisid nende maade (algset) etniliselt või kultuuriliselt heterogeenset elanikkonda.¹⁰⁹

Seega saab kaht kõnesolevat natsionalismitüüpi teineteisele vastandada vaid tinglikult. Siinkohal on ka mõned Eesti silmapaistvamad uurijad jõudnud juba suhteliselt varakult järeldusele, et pigem võib teatud identifitseeritavate vahede puhul tegemist olla lihtsalt rahvusluse eri arengufaasidega, mis peegeldavad parasjagu mingi konkreetse maa rahvusliku liikumise seisundit ehk selle politiseerumise astet.¹¹⁰ Alaväärtustamata mõningasi maa geograafilisest asendist tingitud paratamatuid mõjusid, kuid hoiatades samas liigse geograafilise determinismi karide eest, väidavad osad teadlased, et nn etniliste ja kodanikupõhiste faktorite vaheline tasakaal sõltub ennekõike sellest, millal riigi- ja rahvuse-ehitamise projektidega kusagil algust tehti. Eeldades, et küsimus seisneb suuresti spetsiifilistes vahekordades ning ammutades ainest E. Kaufmanni ja A. D. Smithi töödest, pakub T. Kuzio välja omamoodi evolutsioonilise mudeli, mis seostab teatud riigis esinevate kodanikukesksemate ja kitsamalt etnilise tagapõhjaga praktikate proportsionaalset segu justnimelt selle riigi vanuse ja demokraatlike institutsioonide konsolideeritusega. Ehk deduktiivselt võetuna – mida noorem on riik ja mida piiratumad on võimalused arendada laiemale konsensusele tuginevat demokraatiat, seda etnilisema arhitektoonikaga ta reeglina olema kipub.¹¹¹ Üks põhjus, miks eksisteerib tänase Euroopa ida ja lääneosade vahel näiline erinevus, võib seisneda selles et vastupidiselt Idale ei esine Läänes enam väga tugevaid „tunge” sealseid liberaalseid demokraatiasid rahvusliku sisuga täita. Kas siis seetõttu, et pärast sajanditepikkust ning vastuolulist „rahvuse-ehitamist” on nad nüüdseks muutunud juba etnilis-kultuuriliselt piisavalt homogeenseks; või siis seepärast, et pakilised etnilist laadi erinevused või vajadused on suudetud ära kohandada teatud institutsionaalsete regulatsioonimehhanismide teel.¹¹² Samuti võib etniline rahvuslus mängida suuremat rolli ühiskondades, kus tsiviilkultuur tervikuna on suhteliselt nõrk ning vähearenenud. Näiteks reflekteerib see sageli autoritaarse, koloniaalse või totalitaarse ühiskonnakorra poolt jäetud tühimikke. Ungari päritolu Briti sotsiaalteadlase György Schöpflini hinnangul on etniline sentiment idapoolsemas Euroopas hetkel tugevam lihtsalt seetõttu, et erinevalt Läänest evib see muuhulgas täiesti iselaadset kommunistiehitamise kogemust. Pikemaajaline sovetiseerimispoliitika elimineeris suhteliselt kiiresti kõikvõimalikud traditsioonilised kodanikuinstitutsioonid ja kodanikuühiskonnale omased käitumismustrid. Seega ei ole kuigi ootamatu, et eelkõige just etno-natsionalism omandas post-sotsialistlikes maades sedavõrd ulatusliku esileküündivuse, sest nende avalikus sfääris polnud koheselt võtta ühtki teist poliitiliselt kandvat identiteeti, mis seda vaakumit võinuks efektiivselt täita.¹¹³ Isegi kui tõlgendada kodanikunatsionalismi tavatähenduslikku sisu võrdlemisi kaasaarvava ja üldloomulise patriotismina¹¹⁴, pole näiteks Balti regioonis olnud ka lihtsalt aega või ajaloolist võimalust, et riiklikud institutsioonid ning lojaalsuse mõiste saanuks areneda

---

¹⁰⁸ Näiteks teadaolevalt diskrimineerisid või häbistasid Prantsusmaa Kolmanda Vabariigi kooliõpetajad süstemaatiliselt neid õpilasi, kes kõnelesid etaloniks seatud prantsuse keelest lahknevaid kohalikke keeli või dialekte. // Weber. *Peasants into Frenchmen*, 313.

¹⁰⁹ C. Tilly. „Reflections on the History of European State-Making”, Tilly (ed.). *The Formation*, 43.

¹¹⁰ Nt Jansen. Natsionalismist, 384.

¹¹¹ Kuzio. *The Myth*.

¹¹² Sellele vaatamata võivad vähemuste kõrval näiteks nn hilisimmigrandid, eriti kui nende kultuuriline taust erineb oluliselt uuest keskkonnast, tunda et nende võõrustajamaa on vägagi „rahvastav riik”. // K. Duvold. *Making Sense of Baltic Democracy: Public Support and Political Representation in Nationalising States* (Örebro: Universitetsbiblioteket, 2006), 132.

¹¹³ G. Schöpflin. *Nations, Identity, Power* (London: Hurst & Company, 2000), 279. Kommunisti ja rahvusluse interaktsiooni kohta loe lähemalt alapeatükis 2.3.

¹¹⁴ Diskussioonist vt W. Connor. „Ethnonationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. III, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007), 1486.

etnilise rahvuse kontseptsioonist eraldi. Sellest lähtuvalt eksisteerib seal „patriotism” sõna mittehuvuslikus tähenduses kohati tagasihoidlikul määral.

Vaatamata taoliste üldistele asjakohastele tähelepanekutele kulges kõnesolev debatt kuni päris uue aastatuhande alguseni paljuski jätkuvalt teoreetiliste suuniluste rüpes, kus domineerisid valdavalt ajaloolased ja politoloogid. Esmajoones tugineti neis arutlustes argumentatsioonile, et vastuokslik tekstuur joonistub siin selgelt välja ainuüksi „Lääne” ning „Ida” ühiskondade ametlikke rahvuspoliitikaid analüüsid.¹¹⁵ Kui vastavas kirjanduses mingit empiirilist andmestikku üldse kasutati, kätkes see endas enamasti poliitikute avaldusi, meediadiskussiooni mõõdistusi või konkreetseid poliitikaid puudutavat dokumentatsiooni. Märksa vähem pöörati tähelepanu tavainimese – sealhulgas erinevate rahvusgruppide liikmete – hoiakutele ja arvamustele, mis vähemalt osaliselt oli tingitud sotsioloogiliste andmete puudulikkusest.¹¹⁶ Samuti oli üsna pikka aega ja on mõningal määral tänaseni levinud tava kirjeldada Lääne-Euroopa riike justkui ilma suuremate etniliste probleemideta, praktiliselt integreeritud ja konsolideerunud maadena, mida nad tegelikkuses (enam) kaugeltki olla ei pruugi. Iseäranis paari viimase dekaadi jooksul ilmunud uurimused näitavad üheselt, et etnoregionalism, separatism, immigrantide vastased meeolud ning sellest toituv (parem)äärmuslus ei ole sugugi puutumata jätnud ka vana Euroopat. Rahvuslusele apelleerivad poliitilised parteid, etnilise taustaga terroriaktid ja välismaalaste vastu suunatud rünnakud näivad olevat tõusuteel enamikes Lääne-Euroopa riikides, eriti Belgias, Hollandis, Prantsusmaal, Saksamaal ja Suurbritannias.¹¹⁷ Veel enam, mitmed eelnevail aastail läbiviidud laiahaardelised sotsioloogilised uuringud viitavad, et ka klassikalised kodanikuriigid ei toeta mitte alati föderalismiga ega muid territoriaalautonoomia alaseid lahendeid ning et tugevad kultuuriliselt homogeniseerivad tendentsid on liberaalsetes demokraatias endiselt laialt levinud. Samamoodi annavad ka vana Euroopa kodanike seas tooni rahvuslikul, rassilisel, usulisel või kultuurilisel pinnal välistavad hoiakud, mis kajastuvad näiteks immigratsiooni piiramise pooldamises ning legaalsele migrantidele kodanikuõiguste andmise vastasuses.¹¹⁸ Õigupoolest vaidlustavad õige mitmed värskemad spetsiifilised uurimused oluliselt valitsevaid arusaamu, mille kohaselt kodanikunatsionalism on dominantne Lääne-Euroopas ja Põhja-Ameerikas ning kultuurirahvuslus omakorda võimutseb Kesk- ja Ida-Euroopas. Üldjoontes järeldub nendest uuringutulemustest, et kuigi eksisteerib mõningaid indikaatoreid, mis vastavad dualistlikku stereotüüpi kinnitavad, on see isegi teatava vettpidavuse korral poolik tõde ning paljude seireandmete alusel pigem vale. Lääne kodanikurahvused osutusid seni arvatust märksa „etnilisemateks” ja Ida kultuurirahvused kohati tunduvalt „poliitilisemateks” ning identiteetide põhiolomuse osas substantiaalsed erinevused regioonide vahel suuresti puudusid. Mõningatel juhtudel demonstreerivad Euroopa idakaare maade kohta kogutud andmed koguni kõrgemat kodanikuorientatsiooni kui nende läänepoolsete naabrite näitajad. Seega Ida- ja Kesk-Euroopa näol otseselt mingist rahvusluse erisordist rääkida justkui ei saa.¹¹⁹ Seevastu mõned täiendavad uuringud, mis tuginevad valdavalt Eurobaromeetri

---

¹¹⁵ Nt Brubaker. *Citizenship Struggles*.

¹¹⁶ J. Janmaat. „Popular Conceptions of Nationhood in Old and New European Member States: Partial Support for the Ethnic-Civic Framework”, *Ethnic and Racial Studies*, 29: 1 (2006), 55.

¹¹⁷ Loe nt Connor. *Nation-Building*, 350; P. Ignazi. *Extreme Right Parties in Western Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2003); R. Koopmans, S. Olzak. „Discursive Opportunities and the Evolution of Right-Wing Violence in Germany”, *American Journal of Sociology*, 110: 1 (2004), 198–230; C. Mudde. *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007); S. Schneider. „Anti-Immigrant Attitudes in Europe: Outgroup Size and Perceived Ethnic Threat”, *European Sociological Review*, 24: 1 (2008), 53–67.

¹¹⁸ Vt P. Scheepers et al. „Ethnic Exclusionism in European Countries: Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat”, *European Sociological Review*, 18: 1 (2002), 17–34.

¹¹⁹ Vrd nt F. Jones, P. Smith. „Diversity and Commonality in National Identities: An Exploratory Analysis of Cross-National Patterns”, *Journal of Sociology*, 37: 1 (2001), 45–63; S. Shulman. „Nationalist Sources of International Economic Integration”, *International Studies Quarterly*, 44: 3 (2000), 365–390. Enamasti lahatakse taolistes uuringutes riikide lõikes inimeste arusaamu rahvusidentiteedi sisust, analüüsitakse rahvusliikmelisuse (ingl *national membership*) kriteeriume ning võrreldakse rahva hoiakuid riikliku immigratsiooni-, integratsiooni ja kultuuripoliitika suhtes.

andmestikele, Ida–Lääs teljelist eristumist siiski ennemini toetavad. Viimased tõstavad esile, et ehkki teatavad ksenofoobiailmingud olid 21. sajandi algul Lääne respondentide hulgas isegi mõnevõrra levinumad, korreleerub antud tendentsidega eelkõige üksnes rahvuslike enesemääratluste päevakorraline intensiivsus, mitte aga nende kvalitatiivne loomus. Ehk nt siserändajatesse ja välismaalastesse suhtumisel ei loe muude isikuomaduste kõrval mitte niivõrd rahvusliku identiteedi „tüüp” (etniline, kultuuriline, poliitiline), kuivõrd rahvusidentiteedi ning rahvustunnete *tugevus*.¹²⁰ Eurobaromeetri tulemuste järgi peavad Ida- ja Kesk-Euroopa maad rahvusliku eneseteadvuse poliitilist mõõdet siiski vähemtähtsaks ning käsitlevad kultuurilisi ja etnilisi kriteeriume rahvuskehandi sisu määratlemise juures märksa olulisematena kui seda reeglina tehakse Lääne regioonis. Kuigi kohniliku paradigma raames esineb tänaseks mõne riigi, nagu nt Austria või (Lääne)-Saksamaa puhul, teatavaid „hälbeid”, kattuvad tuvastatud asjaolud olulisel määral konventsionaalse vastandliku skeemiga. Liiatigi näib väga oluline murdejoon nende leidude põhjal kulgevat piki endist „raudset eesriiet”. Võrreldes traditsiooniliste kapitalistlike lääneriikidega, väljendavad kõik kunagise sotsialismileeri maad omariikluse poliitilise mõõtmel asemel tunduvalt tugevamat poolehoidu ikkagi rahvuskesksele dimensioonile.¹²¹

Kahtlemata ei lase mõiste natsionalism end kergesti määratleda ja poliitikafilosoofide kategooriatesse sobitada. Võib ju väita, et puhast riigi- või kultuurirahvuslust polegi maailmas olemas, ehkki omalaadsete ideaaltüüpaažide mõttes saab neist poliitikateooriates siiski rääkida.¹²² Praktikas langevad vaadeldud tüübid ühelt poolt tihti kokku, teisest küljest on natsionalismi komponendid ka ise ajas pidevas muutumises. Igas rahvusluses eksisteerib nii kultuuriline kui poliitiline aspekt, võimalikud eripärad sõltuvad peamiselt sellest, missugune rõhuasetus kusagil parajasti domineerib. Lähtudes teatud rahvusidentiteeti konstitueerivate elementide kombinatsioonist figureerib mõnedes sotsiaalsetes kooslustes tugevamalt territoriaalse iseloomuga kodanikueetos, samas kui teiste juures on ülekaalus jälle etnilis-kultuurilised hõimused. Etnilise natsionalismi silmapaistvam esindatus riigi ja rahvuse konsolideerumise varastes faasides võib aga kehtida nii Ida kui Lääne kohta. Asjaolu, et endise idabloki poliitika näib tänapäeval ehk rohkem rahvuskeskne, võib olla tingitud ka samasuguste protsesside erinevast ajalisest nihestusest.¹²³ Ühtlasi ei võta kirjeldatud teoreetilised mudelid moodsa rahvusriikluse ehitamise puhul sageli piisavalt arvesse Ida-Euroopa imperiaalset pärandit, kuna läänepoolsete piirkondade kogemus oli selles osas märgatavalt erinev. Postimperiaalsete riigiloomeprotsesside lähem vaatlemine pakub siinkohal häid võimalusi oksidentaalse iseloomuga teoreetilise raamistiku täiendamiseks ning korrigeerimiseks.¹²⁴

Igal juhul esinevad nii etatistlikud kui etnilised elemendid enamikes ühiskondades paralleelselt, luues mitmekesiseid ja sageli komplementaarseid identiteete. Isegi kui suur osa erialakirjandusest praagib sealjuures traditsioonilise paindumatu vastanduse – põhiseaduspatriootiline Lääs *versus* rahvusromantiline Ida – tänaseks välja, tajub see siiski „kultuurilisi” ja

¹²⁰ M. Hjerm. „National Sentiments in Eastern and Western Europe”, *Nationalities Papers*, 31: 4 (2003), 424–425; Janmaat. *Popular Conceptions*.

¹²¹ Janmaat. *Popular Conceptions*, 62–65. Vt ka G. Ariely. „Nationhood across Europe: The Civic-Ethnic Framework and the Distinction between Western and Eastern Europe”, *Perspectives on European Politics and Society*, 14: 1 (2013), 123–143.

¹²² Auer. *Nationalism*, 217–218. R. Brubaker leiab, et kategooriate „etniline/kodaniku” range tõlgitsuse korral sobituvad kummassegi liiki üksnes vähesed juhtumid ning laiemalt võttes passivad mõlemasse kategooriasse praktiliselt kõik olukorrad. Seega on vastav eristamine analüütiliselt problemaatiline kui mitte kasutu. // Brubaker. *Ethnicity Without Groups* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2004), ch 6. L. Greenfeld märgib, et ehkki tegelikult elus kipub prevaleerima segatüüp, varieerub nende mikstuuride koostis piisavalt väljapaistvalt, et õigustada nii antud klassifikatsiooni kui nende mõistete analüütilist rakendatavust. // Greenfeld. „Etymology, Definitions, Types”, *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1, eds. A. J. Motyl et al. (San Diego: Academic Press, 2001), 261.

¹²³ Kuzio. *The Myth*, 29. Vahel käsitletakseki neid kahte ideaaltüüpi rahvusluse eri staadiumitena – „edukast” kultuurirahvuslusest võib saada kodanikurahvuslus ning vastupidi. // Jääts. *Etnilised protsessid*, 45.

¹²⁴ Sama ideed väljendab sisuliselt ka nt K. Barkey. „Thinking About Consequences of Empire”, Barkey, Hagen. *After Empire*, 100–101.

„territoriaalseid” sotsiaalseid identiteete jätkuvalt eraldi kategooriatena. Täpsemalt funktsioneerib vastav dihhotoomia ilmselt mitte niivõrd seadusandluses kui sellises või haridussüsteemis tervikuna, vaid valdavalt erinevate viisidena, kuidas ühiskonnas „rahvuslikke” piire ette kujutatakse või konstrueeritakse. Probleem ei seisne ka otseselt selles, kas mõni rahvuskontseptsioon on juba olemuslikult teistest konfliktsem või kui kõrged on mõne geograafilise piirkonna rahvuslikud barjäärid, vaid pigem sõlmküsimumes, mil määral on need erinevad ideoloogilised rõhuasetused seotud konkreetsete poliitiliste strateegiatega kujundamisega. Sarnaselt näiteks W. Kymlickale ja T. Kuziole näeb Glasgow ajaloo professor David J. Smith kodanikupõhise ning etnilise rahvusriigi vaheliste lahknevuste põhituumana latentsete kultuurikomponentide olemasolu asemel hoopis enam nende maade demokratiseerumise ja ühiskondliku kaasavuse määra. Sealhulgas riigi valmisolekut võimaldada kõigi kodanike kõrval ka alalistel elanikel, sõltumata päritolust, lõimuda poliitikasse, majandusse ning avalikku kultuuri.¹²⁵ Seepärast on varieeruva valikuvabaduse astme toonitamiseks hakatud siin mõnedes veidi hilisemates teoreetilistes töodes mõisteid *etniline/kodaniku* asendama adjektiividega *orgaaniline/voluntaristlik*.¹²⁶ Samuti on mõlemad natsionalismitüübid olnud paljurahvuselistes ühiskondades etniliste vähemuste üle kontrolli saavutamise vahenditeks, võimaldades domineerival eliidil ja põhirahvusel oma privilegeeritud kultuurilist ning poliitilist positsiooni tsementeerida. Empiirilised tõendid näitavad sealjuures, et etniliselt heterogeensetes maades võib riigivõimu tsentraliseerimispretensioonide, dominantrahvuse hegemooniapüüdluste ja etnopolitiilise konkurentsi korral esile kerkida pikaajaline endeemiline ebastabiilsus. Postimperiaalsetes ning rahvuslikul alusel lõhestunud ühiskondades võivad mitmesugused konfliktid osaliselt võimenduda ka spetsiifilistest „rahvustava” riigi initsiatiividest tingituna.

I.4.2. Rahvus versus riik

Paljurahvuselistes modernsetes ühiskondades valitsused on seisnud sageli silmitsi ülesandega, missugune „rahvuslik” vorm ja sisu riigi avalikule ruumile, institutsioonidele, seadusandlusele, haridussüsteemile ning rahvuspoliitikale tervikuna anda. Ehk milliste etnokultuuriliste karakteristikute ümber riigi elanikkonna poliitiline ja territoriaalne identiteet ehitada. Seejuures tõstatuvad enamasti üles küsimused, kuidas tagada ühest küljest riigi territoriaalne terviklikkus, julgeolek ja elujõuliseks funktsioneerimiseks piisav poliitiline konsensus ja legitiimsus. Teisest küljest aga nii enamuse kui vähemus(t)e kultuuriline säilumine ning jätkusuutlikkus. Eriti teravad on need probleemid postimperiaalsete ning mitmesuguseid paralleelseid ülemineku- ja arengufaase läbivate uute nn rahvusriikide puhul.

Ühtlasi leiab tänasel päeval suurem osa rahvuslikke vastasseise aset pigem riigi sees kui riikide vahel, mis võimalikus konfliktisituatsioonis viitab ka kommunaalsete piiride osatähtsuse kasvule.¹²⁷ Põhjuseks maailma etnilis-religioosne pluralism ning asjaolu, et puhtalt ühe rahvusega samastatavaid riike praktiliselt pole. Kriitilisemate uurijate hinnangul on vaid ligikaudu kümnendik kõigist riikidest etniliselt piisavalt homogeenised, et kanda rahvusriigi

¹²⁵ D. Smith. „Managing Multiculturalism: The Regulation of Ethnopolitical Disputes in Post-Soviet Estonia and Latvia”, *The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples*, ed. M. Lehti (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005), 210.

¹²⁶ Nt A. D. Smith. *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism* (Hanover, NH: University Press of New England, 2000); A. D. Smith. *Nationalism: Theory, Ideology, History* (Cambridge: Polity Press, 2001). Erinevalt kultuurrahvuseluse omasest käsitusest on individid poliitilisse rahvuskogukonda koondunud eeskätt tunnuste alusel nagu ühine kodakondsus, riigi institutsioonide ja seaduste respekterimine, usk teatud poliitilistesse printsiipidesse jne. Ernest Renani tuntud tsitaat rahvuse olemusest kui „igapäevasest rahvahääletusest” viitab siinkohal tabavalt just kodanikurahvuseluse tahtelisele ja subjektiivsele loomusele. // Renan. „Mis on rahvus?”, *Vikerkaar*, 2/3 (2002) [1882], 106.

¹²⁷ T. Gurr. „Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System”, *International Studies Quarterly*, 38: 3 (1994), 347–377; F. Cohen. „Proportional Versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies”, *Comparative Political Studies*, 30: 5 (1997), 608–609.

tiitlit.¹²⁸ Sellest lähtuvalt eksisteerib riigi elanikkonna siseselt reeglina mitmeid rahvuslikke lojaliteete, mis üldjuhul otseselt mingeid poliitilisi pingeid ei põhjusta. Mõned analüüsid näitavad siiski, et rahvuse ja riigi piiride mastaapse kattumatus korral võib sageli problemaatiliseks osutada ka rahvusriigi institutsionaalsete struktuuride aktsepteerimine etniliste vähemuste poolt.¹²⁹

Kuigi pilk gloobusele tüleb, et üksnes väheseid maid saab liigitada rahvusriikideks selle sõna lahjendamata tähenduses, on osundamine kõigile poliitiliselt suveräänsetele üksustele kui rahvusriikidele muutunud ikkagi äärmiselt üldlevinud tavaks. Mitmed tänapäeva teoreetikud seevastu on käsitlenud mõistet „rahvusriik” (ingl *nation state*) võrdlemisi ettevaatlikult, sest selgi terminil puudub ühtne tõlgendus. Üks võimalik definitsioon, mis teatud ühiseid parameetreid arvestades sõelale võiks jääda, kõlab järgmiselt:

Rahvusriik on riigitüüp, kus poliitiline süsteem ja riiklikud huvid tulenevad ühe end etniliselt identifitseerinud grupi, põhirahvuse, huvidest. See ei välista teiste rahvusgruppide paiknemist rahvusriigi territooriumil, kuid nende õigused on delegeeritud põhirahvuse poolt.¹³⁰

Praktikas tähendab see üldjuhul seda, et põhirahvuse kätte on koondunud kontroll seadusandliku, täidesaatva ja kohtuvõimu üle, samuti on tema valduses olulised täitevvahendid nagu relvajõud või politsei.¹³¹ Seega kui lähtuda rahvusriigi traditsioonilisest kontseptsioonist, võib etnokultuuriliselt mitmekesine rahvusriik olla oksüümoron¹³², ent seda pisut avaramalt defineerides ei pruugi see enam sugugi nii vastandlik näida. Pealegi figureerib kõigele vaatamata enamikes etniliselt kirevates maades muude enesemääratlusvormide seas ka arvestatav ühtne „riigi-rahvuslik” identiteet.

Ajaloolises plaanis on taoline „rahvusriiklik” poliitika või rahvusriigi ülesehitamine olnud suuresti sissepoole vaatav protsess, mis väljendub psühholoogiliste, poliitiliste, institutsionaalsete ning geograafiliste piiride loomises ja/või tugevdamises. Ühtaegu kaasneb sellega mitmete poliitiliste, sotsiaalsete ning majanduslike süsteemide kehtestamine, mille eesmärgiks on „rahvusliku” võimu ja rikkuse kasvatamisele kaasaaitamine.¹³³ Kontseptuaalsel tasapinnal annab aga pea alati tooni võtmetähtsusega eeldus, et põlist põhirahvust mõistetakse riigi legitiimse omanikuna ning riiki esitletakse nimirahvuse (ingl *titular nationality*; vene *титульная нация*) riigina.¹³⁴ Veel enam, riigi ainuvaldamisele pretendeerimine tähendab sageli seda, et autohtoonne (ja välistava eetosega) rahvuskogukond leiab enda „pärismaisele” positsioonile tuginevalt õigustusi kontrollimaks valitsemist omakeskis. Riigi „omandiõiguse” idee ei piirdu kaugeltki mitte ainult idapoolse või sotsialismijärgse Euroopaga. Ka vanemates demokraatias, kus

¹²⁸ Connor. Ethnonationalism, 3142. Kuna lõviosa neist „rahvusriikidest” on elanikkonna koosseisult mitmerahvuselised, on seega vahel kasutamist leidnud ka mõiste „rahvuslikud riigid” (ingl *national states*). // Nt Tilly. *The Formation*.

¹²⁹ I. Veit-Brause. „Rethinking the State of the Nation”, *The State in Transition: Reimagining Political Space*, ed. J. A. Camilleri et al. (Boulder; London: Lynne Rienner Publishers, 1995).

¹³⁰ Mölder. *Rahvusriik*, 2026.

¹³¹ Samas.

¹³² Vt M. Similä. „Kas mitmekultuuriline rahvusriik on oksüümoron?”, *Integratsiooni kontseptuaalsed alused ja parimad praktikad*. Rahvusvaheline konverents Tallinnas, 18.–19. oktoobril 2007 (Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus, 2008).

¹³³ Vt J. Hippler. *Ethnicity, State, and Nation-Building – Experiences, Policies and Conceptualization*. 2002. <http://www.jochen-hippler.de/Aufsätze/Nation-Building/nation-building.html>. (vaadatud 25.07.2014).

¹³⁴ Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, 201–204. Siinkohal on titulaarrahvuse termin üldjoontes samastatav ka riigirahvusega (sks *Staatsvolk*; ingl *state-bearing nation*), ehk riigi loonud etnilise grupiga, kes sellega suures osas identifitseerub, moodustab suurema osa selle eliidist ning on domineeriva kultuuri allikaks. Ühes riigiterritooriumi ja riigivõimuga on riigirahvus poliitilises tähenduses samas modernse riigimõiste konstitutiivne element ning seetõttu ühtlasi kvaasijuriidiline kategooria. Riigi elanikkonnast ei kuulu riigirahvuse hulka reeglina välismaalased ja kodakondsuseta isikud. Selles valguses ei ole „rahvus” sarnaselt „vähemusele” mitte ainult sotsioloogiline, vaid mõneti ka õiguslik mõiste (sks *Rechtsbegriff*). // U. Ra’anan. „The Nation-State Fallacy”, *Conflict and Peacemaking in Multi-ethnic Societies*, ed. J. V. Montville (New York; Toronto: Lexington Books, 1991), 6; Brunner. *Nationalitätenprobleme*, 20–24.

immigrandid jäävad enamasti samamoodi riiklikust rahvuskehandist kõrvale, on see üsna tüüpiline välistava poliitilise retoorika allikas.¹³⁵ Vähemusrahvusi käsitletakse antud paradigmas aga kõrvalekaldena poliitilisest „normist” (homogeenne rahvusriik). Et tavaliselt leiab riigi titulaarrahvusest erineva eneseteadvusega etniline vähemusgrupp end nii kodaniku- kui kultuur-rahvuselise iseloomulike praktikate elluviimise juures iseenda identiteedi säilitamisel pea alati teatavas konfliktisituatsioonis dominantgrupi eesmärkidega, tõlgendatakse vähemusi eeskätt kui probleemi.¹³⁶ Etniliste minoriteetide vastupanu kultuurilistele ühtlustamistendentsidele võib osutada tõsiseks komistuskiviks ühiskondliku sidususe kasvatamisel või riigi territoriaalse integratsiooni teostamisel tervikuna. Seepärast on lähiajaloo kipunud vähemusi nägema destabiliseerivate kooslustena, mis seavad takistusi edukale riigiloomele ja selle säilitamisele. Riigi piirialadel enamusi moodustades aga õnnestuvad sisemaist ja regionaalset stabiilsust ning potentsiaalsete etniliste konfliktide näol ka rahvusvahelist julgeolekut. Äärmuslikematel juhtudel esitab see kõik omakorda märkimisväärseid väljakutseid rahvusriigi unifitseeritusele.¹³⁷ Kahtlemata tuleb iga konkreetse juhtumi puhul eraldi jälgida, kas vähemused tahavad käimasolevas rahvusriigi ülesehitamise projektis kaasa lüüa, töötavad sellele vastu või eelistavad jääda kõrvaltvaatajateks.

Viimastel aastatel märgatavalt intensiivistunud postkommunistliku siirdeperioodi uurimine on soodustanud rahvusprotsesside käsitlemisel ka uute täiendavate kontseptsioonide teket. Muuhulgas kuulub nende hulka „rahvusriigi” ja „rahvustava riigi” eripärade kaardistamine. Võrdlemisi levinud tavateadmiste kohaselt kuulutasid kogu idapoolsemas Euroopas 20. sajandi vältel tekkinud ning taastatud riikide liidrid need enamasti välja rahvuslike riikidena.¹³⁸ USA sotsioloog Rogers Brubaker on 1990-ndate aastate keskel viimaste kirjeldamiseks kasutusele võtnud ehk pisut veelgi mitmetähenduslikuma mõiste „rahvustavad riigid” (*nationalizing states*).¹³⁹ Olles etniliselt heterogeensed, tajutakse neid sellele vaatamata kui rahvusriike, kelle domineeriv eliit kaitseb ja edendab (erineval määral) riigi nimirahvuse keelt, kultuuri, demograafilist positsiooni, majanduslikku heaolu või poliitilist hegemooniat.¹⁴⁰

Ühiskonnaliikmete etnilise ja poliitilise identiteedi kujundamine ning säilitamine on nii eliidi kui üksikisiku paljudest valikutest sõltuv lakkamatu protsess. Seega kujutab rahvusküsimuse sisu multietnilises Ida- ja Kesk Euroopas endast sageli dünaamilist suhete süsteemi, mille osapoolteks on Brubakeri järgi: 1) uued või taasiseseisvunud *rahvustuvad riigid*, mille elanikkond on etniliselt heterogeenne, kuid millele vaatamata nad peavad end traditsioonilises tähenduses

---

¹³⁵ Duvold. *Making*, 64.

¹³⁶ W. Connor. „The Ethnopolitical Challenge and Governmental Response”, *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, ed. P. F. Sugar. (Santa Barbara: ABC-Clio, 1980), 173. P. Roter mõistab nn „vähemuste probleemi” (ingl *minority problem*) kui sotsiaalset konfliktisituatsiooni vähemasti kahe osapoole (st etniliste gruppide, kellest üks on enamasti mitte-dominantses olukorras) vahel, kel on teineteisele vastukäivad huvid või kus püütakse oma eesmärged edendada vastastikku välistaval moel. // Roter. *Locating*, 222, 230.

¹³⁷ Vt Roter. *Locating*.

¹³⁸ Mõnikord on ka 1980-ndate aastate lõpul käivitunud sotsiaalsete nähtuste kohta tarvitatud mõistet „rahvuslik liikumine” (ingl *national movement*), „mõistes selle all organiseeritud jõupingutusi omandada kõiki „küpse” rahvuse atribuute ehk teisisõnu kõiki tunnuseid, mis iseloomustavad juba olemasolevaid rahvusriike”. // M. Hroch. „Uus rahvuslus” ja selle ajalooline taust. Vanade ja uute rahvuslike liikumiste võrdlus”, *Vikerkaar*, 10/11 (2005), 85. Selles mõttes haakub taoline arusaam Ida-Euroopa riikide vahepeal paljuski katkestatud moderniseerumisprotsessi tajutud jätkamisvajaduse ideedega. Ühtlasi on need 20. sajandi lõpu rahvuslikud liikumised Hrochi arvates õige mitmetes aspektides võrreldavad 19. sajandi omadega. // Samas, 88.

¹³⁹ Brubakeri mõistele *nationalizing* pole siiani kahjuks head eestikeelset vastet. Vahel on tarvitatud kirjapilti „rahvustuv” // Nt K. Brüggemann, A. Kasekamp. „Ajaloopoliitika ja „monumentide sõda” Eestis”, Petersoo, Tamm (koost.). *Monumentaalne konflikt*, 87. Välja on pakutud ka väljendeid nagu „rahvuslust rõhutav riigi loomine”, „rahvuse printsiibi institutsionaliseerimine” // R. Kõuts. „Rahvuslus, multikultuurilisus ja liberaalne lähenemine enamuse-vähemuse suhetes ning meedias”, *Akadeemia*, 9 (2004), 1955; või „rahvust ülesehitav poliitika” // T. Saarts. „Eesti ja Läti kodakondsuspoliitika võrdlus taasiseseisvusajal”, *Acta Politica*, 3 (2009), 134.

¹⁴⁰ Brubaker. *Nationalism Reframed*, 46, 57; R. Brubaker. „Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in post-Soviet States”, *Ethnic and Racial Studies*, 34: 11 (2011), 1785–1814.

rahvusriikideks; 2) nende riikide arvukad, eneseteadlikud ja erineval tasemel organiseerunud ning poliitiliselt tõrjutud *rahvusvähemused*, kes osutavad vastupanu kas reaalsele või kujuteldavale assimilatsiooniprotsessile või diskrimineerimisele ning kelle poliitilised liidrid sellest lähtuvalt esitavad samuti nõudmisi oma autonoomsele positsioonile etnilisel alusel; 3) *vähemuste väliskodumaad*, kelle poliitiline eliit osutab neile materiaalselt ja moraalset abi, jälgib tähelepanelikult oma rahvuskaslaste olukorda ning võib pidada viimaste õiguste ja huvide kaitsmist oma privileegiks või koguni kohustuseks.¹⁴¹

Mis puudutab vastava „tuumikrahvuse” (jaoks eksisteeriva) riigi etnopolitiilisi praktikaid, siis siin on võimalik märgata mitut alaliselt taamal asetsevat võtmelementi: a) mõistagi käsitleb partikulaarne, etnokultuurilisel alusel määratletud ning kodanikkonnast või kogurahvastikust eristatav rahvus siingi riiki eelkõige enda „omandina”; b) riigivõim rakendatakse põhirahvuse olukorda sihivõimelt „heastavate”, „parandavate” või „kompenseerivate” projektide teenistusse. Nimelt pole antud kontekstis sugugi harvad juhud, kus põhirahvuse positsiooni representeeritakse eliidi või vähemasti selle olulise osa poolt eelneva poliitilise režiimi ajal osaks saanud diskrimineerimise ja repressioonide tõttu nõrgestatuna ning arengupeatuse all kannatavana.¹⁴² Sealjuures ei pruugi rahvastav võimuladvik ega ka rahvas olla alati üksmeelel, missuguseid hüvitavaid vahendeid tarvitusele tuleks võtta. Üpris tõenäoline resultaat on see, et eksisteerib erinevaid omavahel võistlevaid etnopolitiilisi strateegiaid. Näiteks võivad kõvema kursi pooldajad ekstreemsematel puhkudel ette panna koguni vähemuste füüsilist likvideerimist või maalt väljasaatmist, samas kui mõõdukamad n-õ peavoolumavad toetavad tavaliselt lõimivamat lähenemist ning pikemaajalise sihikuga assimilatsiooni.¹⁴³ Üldjoontes sõltub etniliste elementide institutsionaliseerimise määr suuresti sellest, millises ulatuses tunnetab tuumikrahvus oma positsioone haavatavana ja järjepidevat eesthooldust vajavana. Nii võidakse naabruses asuva vähemuste etnilise emamaa osavõtlikku tähelepanu protežeerida oma teises riigis elavate vähemuste õigusi ja huve, tajuda sealse eliidi poolt riigi suveräänsuse proovilepanekuna, mis võib rahvastavaid ning kompenseerivaid praktikaid pigem intensiivistada kui leevendada.¹⁴⁴

Lisaks regionaalsetele suurvõimudele, nagu näiteks Suurbritannia teatud postkoloniaalsetes riikides, mõjutavad erinevaid etnopolitiilisi konfiguratsioone laiemas mastaabis vähemuste etnilised „kodumaad” (*external national ‘homelands’, kin-states* või ka *minority’s lobby states*), milledega vähemused end sageli identifitseerivad ning mis teostavad nende nimel diplomaatilist ja/või sõjalist sekkumist. Siinkohal täpsustab Brubaker, et „kodumaa” ei pea tingimata viitama paigale, kus vähemus või tema eelkäijad kunagi tegelikult elasid. Samuti ei pea etniline vähemus mõnest välisriigist või riigi territooriumist kui oma kodumaast otseselt isegi mõtlema. Välised rahvuslikud kodumaad ei ole siinkohal mitte niivõrd etnodemograafilised faktid, vaid need konstrueeritakse säärastena eelkõige läbi poliitilise tegevuse ja retoorika. Harilikult hõlbustab mõne riigi rahvusvähemuse väliseks etniliseks „kodumaaks” muutumist ühtlasi see, kui etnilist diasporaad teistes maades määratletakse ühe ja sama rahvuse liikmetena.¹⁴⁵ Tänapäeval portreeritakse patroneeriva ning olukorda jälgiva vähemuste väliskodumaa rollis sageli näiteks Rumeeniat, Ungarit või Vene Föderatsiooni. Üks probleem, mis seejuures siiani praktiliselt täiesti luubi alt välja on jäänud, seisneb selles, miks neid vaieldamatult arvukate etniliste diasporaadega maid kunagi ennast „rahvastuvate” riikide kilda ei arvata. Kuigi oleks võrdlemisi keeruline väita, et mainitud maad ise rahvusriiklike poliitikatega sugugi hõivatud ei ole. Iseäranis on rahvastava riigi perspektiivist mingil põhjusel pääsenud Venemaa ning enamus

¹⁴¹ Brubaker. *Nationalism Reframed*, 60–70.

¹⁴² Analoogses valguses võidakse esitleda (ja väga sageli esitletaksegi) mitte üksnes minevikku jäänud multinatsionaalsete riikide endisi vähemusi, vaid ka nende kunagisi dominantrahvuseid, nt serblasi Serbias või venelasi Venemaal. Selle hüvitamise nimel nähakse uuel riigil lasuvat voli või koguni vastutus kaitsa ning eelisarendada põhirahvuse poliitilisi, kultuurilisi, majanduslikke ja demograafilisi huve. // Samas, 103–104.

¹⁴³ Duvold. *Making*, 130.

¹⁴⁴ Brubaker. *Nationalism Reframed*, 53.

¹⁴⁵ Samas, 58.

teadlasi tahab rahvuse-ehitamisega tegelevate riikide (vahel justkui taunitavamasse) rolli suruda pigem teisi maid ja jätta Vene Föderatsioonile pelgalt toetava ja järelevalvet teostava etnilise emamaa osa.¹⁴⁶ Seetõttu leiab vastav diskussioon edasiarendamist ka Venemaa siseseid etnopolitiilisi põhitendentse puudutavas alapeatükis 4.4.2. Nii või teisiti täidavad nn vähemuste väliskodumaad tavaliselt mitut funktsiooni. Ühest küljest on just etnilisi sidemeid loetud tihti üheks põhiteguriks, mis mõjutab etnopolitiilise konfrontatsiooni korral naabruses asuva riigi juhtkonda üleaedse separatistlikke liikumisi toetama või koguni teistesse maadesse sisse tungima.¹⁴⁷ Teiselt poolt üritavad niisugused „hõimuriigid“ mõju avaldada mitte üksnes naabermaa vähemustepoliitikale, vaid nende tegevus võib olla olulise tähtsusega ka minoriteetide elukohariigi rahvusluse taltsutamise võtmes.

Taoline riigipiire ületav natsionalism (ingl *transborder nationalism*) on otseses opositsioonis rahvustuvate riikide põhirahvuse eesmärkidega, kuid nendega samas ka igati dünaamilises interaktsioonis. Näiteks võivad rahulolematute vähemuste või nende etniliste kodumaade protestiaktatsioonid viia reaktsioonina rahvusriigi põhietnose huvidest lähtuvate projektide võimendumisele. Vähemust võidakse süüdistada ebalojaalsuses ning nende ajaloolist emamaad teise riigi siseasjadesse sekkumises. Niisiis kipub mainitud kolme „rahvusluse“ vahel 20. sajandi juhtumianalüüside valguses välja kujunema poliitiline pingeväli, mille osapooled teineteist vastastikku reflekteerivad ning mis seejuures omavahel tihedalt suhestuvad (vt joonis 1). Selle vastasmõjulise triaadi (*triadic nexus*) üheks klassikaliseks näiteks oli sõdadevaheline Ida- ja Kesk-Euroopa. Eriti tuleb siinkohal silmas pidada arvukat saksa rahvusvähemust Poolas ning Tšehhoslovakkias, kellega Saksamaa oma välispoliitika teostamisel arvestas. Antud vahekord oli sügavalt konfliktne juba Weimari vabariigi perioodil ning sai saatuslikuks natsionaalsotsialistide võimuletulekuga.¹⁴⁸

Erinevalt modernisatsiooniteooria kõrgajal ilmunud mahukast kirjandusest territoriaalsele autonoomiale või riiklusele pürgivate (ingl nn *state-seeking*) natsionalismide kohta, keskendub Brubaker eelkõige juba olemasolevate riikide sisestele rahvustumispoliitikatele. Vastavate riikide eesmärgid pole tihti enam nii ühesed ja konsensuslikud ning võrdlemisi raske on ka tuvastada, mis nende rahvusriikide poliitika juures omab spetsiifiliselt rahvustavat sisu.¹⁴⁹ Kõige üldisem seletus on see, et väidetavalt muutub natsionalism neis ühiskondades täiendavaks, äärmiselt laiahaardeliseks ja peaaegu permanentseks poliitikategemise aspektiks, hõlmates nii formaalseid kui mitteformaalseid praktikaid, mida teostatakse nii riigi siseselt kui sellest väljaspool. Ka „etnilisusest“ saab eripärane poliitiline sihtis, mida tajutavalt hapra rahvusriigi konsolideerimisel ära kasutada.¹⁵⁰ Kuidas rahvustavat riigi-ehitamist täpsemalt mõista ning milliseid kategooriaid on siin võimalik eristada, tuleb eraldi vaatluse alla järgmises alapeatükis.

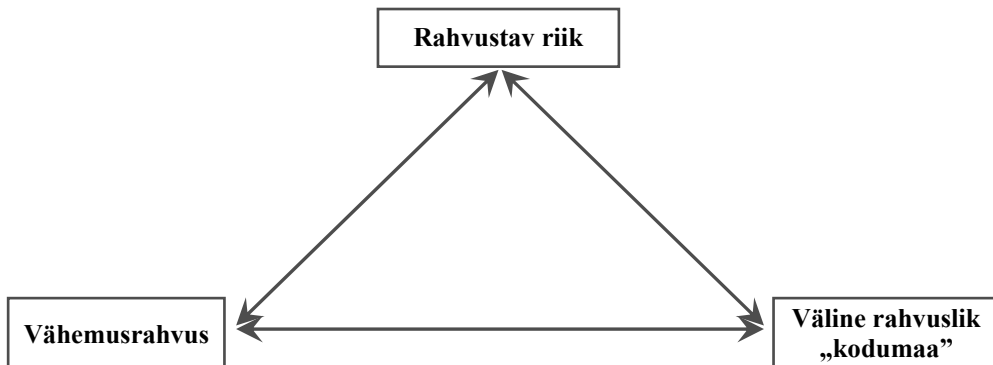
¹⁴⁶ Vastavat kriitikat on põgusalt teinud Kuzio. *Nationalising*, 137, 141–142.

¹⁴⁷ Nt S. Saideman. „Inconsistent Irredentism? Political Competition, Ethnic Ties, and the Foreign policies of Somalia and Serbia”, *Security Studies*, 7: 3 (1998), 51–93.

¹⁴⁸ Brubaker. *Nationalism Reframed*, 55–58; R. Lokk. „The Russian Minority in Post-Communist Estonia: A Comparison with Czech-Sudeten German Relations between the Wars”, *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*, eds. C. Lévai, V. Vese (Pisa: Università di Pisa, 2003), 217–239.

¹⁴⁹ Üks tavapärasemaid riiklike eesmäärke on siin nt ühiskonna avaliku sfääri keeleline standardiseerimine ja haridussüsteemi ühtlustamine. Lisaks on olemas ka mitteformaalsed (varjatunud) rahvustavad mehhanismid, sh kunst, kirjandus, kontserdid, kinematograafia, popkultuur jne, mis samuti (rahvus)identiteeti levitavad ning taastoodavad.

¹⁵⁰ Barkey. *Thinking*, 107.

Joonis 1. *Rahvustava ühiskonna interaktiivne kolmnurk.*

Kõige novaatorliku kõrval esinevad Brubakeri kontseptuaalse raamistiku puhul paraku ka mõningad ebamäärasused, paiguti ehk koguni kitsaskohad. Tema analüütilist mudelit tabanud kriitikat saab laias laastus jagada peamiselt kaheks. Esiteks jääb siingi mõneti ebaselgeks, kus lõpeb „rahvustav natsionalism” ja algab „kodanikurahvuslus”. Ühtlasi astub Brubaker, vanade dualistlike stereotüüpide pinnalt, pisut ehk laiemat horisonti piiravasse lõksu, kui seostab rahvustavaid praktikaid üksnes Ida-Euroopaga. Vaatamata sellele, et enamus Lääne demokraatiaid omab samuti mõnd tuumikrahvust, kes on avalikus ruumis reserveerinud omale teatud etnokultuurilist laadi privileegid ning kelle ajaloomälu, rahvussümboolika, keel jms riigis domineerib. Seega pole välistatud võimalus, et „rahvustavat rahvuslust” kutsutakse Läänes lihtsalt teistsuguste, pehmemakõlaliste nimedega, kuigi sisu jääb samaks.¹⁵¹ Teiseks juba eelnevalt vihjatud tendents, mille kohaselt iga „toimija” vaatlemine kipub sellel vastasmõjulisel areenil kinni jääma poliitilisse ühedimensionaalsusse. Ehk riike käsitletakse kas üksnes „etniliste patroonide” või „rahvustavate režiimidena”.¹⁵² Samamoodi võivad mitmed rahvusvähemuse liikmed „kodumaana” määratleda ka oma alalist elukohta. Viimase probleemistikuga haakub asjaolu, et ehkki see kontseptsioon eeldab vastavate mängijate käsitlemist suuresti „unitaarsena”, koosnevad need tegelikkuses enamasti üsna erinevatest indiviididest, huvigruppide ning poliitilistest rühmitustest, kes alatasa nii omakeskis kui iga „välismängijaga” konkureerivad.¹⁵³ Teatavat subjektiivsust ja seda, et tolle kolmnurga „elemendid” ei ole homogeense konsistentsiga, on Brubaker tajunud siin tegelikult ka ise. Seega ei peaks antud mudeli kolme komponenti tema järgi võtma kui lõplikult fikseeritud üksusi, vaid kui diferentseeritud ning alaliselt vaidlustatud poliitilisi välju, mis omavahelises interaktsioonis üksteist vastastikku mõjutavad.¹⁵⁴ Viitamaks valitsevatele ühiskondlikele soodumustele on kõikvõimalike ideaaltüüpaažidega paratamatult kaasnev teatud abstraherituse tasand tõenäoliselt paljuski ka mõõdapääsmatu.

Maailmasõdade vahelise Kesk-Euroopa rahvustavate riikidega mõneti analoogne situatsioon kujunes vahetult pärast Nõukogude Liidu lagunemist välja Venemaa, teda ümbritsevate postkommunistlike maade ja neis paiknevate venekeelsete vähemuskoogukondade vahel.¹⁵⁵ Teisisõnu võib täheldada samalaadset dünaamilist kolmiksidet *rahvustuva riigi* nagu Eesti Vabariigi (või nt

¹⁵¹ Vt nt Duvold. *Making*, 131–132.

¹⁵² R. Kaiser, E. Nikiforova. „Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands”, *Ethnic and Racial Studies*, 29: 5 (2006), 940.

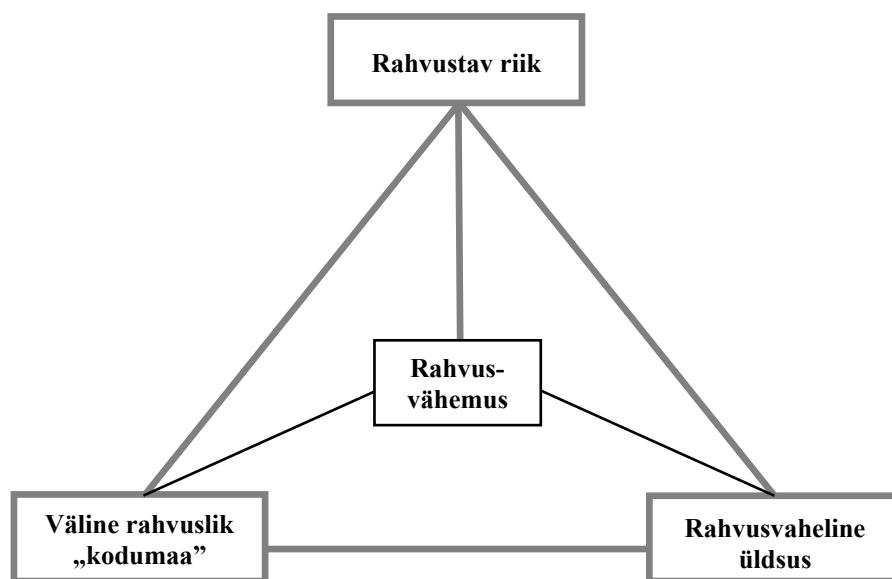
¹⁵³ Vt nt E. Jenne. „A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that Did not Bite in 1990s Yugoslavia”, *International Studies Quarterly*, 48: 4 (2004), 732.

¹⁵⁴ Brubaker. *Nationalism Reframed*, 8, 60.

¹⁵⁵ R. Lokk. *Etnopoliitilised konfliktid riigi-ehitamisel: sõdadevaheline Tšehhoslovakkia ja postkommunistlik Eesti Vabariik*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajaloo osakond, 2005).

Läti Vabariigi), sealsete valdavalt vene keelt kõnelevate *rahvusvähemuste* ning *vähemuste etnilise emamaa* (mis silmatorkavalt suurel määral kattub praeguse Vene Föderatsiooniga või taandub sellele) juures. Nähtuse kronoloogiline periodiseerimine ja võimalik kestvus on esialgu veel piisavalt lahtised. Mõne Eesti sotsioloogi hinnanguil vastab antud pingeväljast tulenev sotsiaalpsühholoogiline kliima eelkõige ajavahemikule 1991–1994¹⁵⁶, ent see võib ulatuda ka tänasesse päeva. Igatahes näitab R. Brubakeri triaad tõepoolest ilmekalt, miks endise NSV Liidu territooriumil tekkinud või taastatud rahvusriigid on sealsete rahvusvähemuste positsiooni ja nende õiguste väidetava ahistamise küsimuse tõttu muutunud märklauaks vähemuste etnilise kodumaa poliitilisele survele. Kuigi see olukord meenutab teatud mõttes sõdadevahelist Poolat ning Tšehhoslovakkia, on tänapäeva „internatsionaliseerivas” Euroopas kõigil sellelaadsetel suhetel siiski märksa laiem rahvusvaheline tähendus.¹⁵⁷

Brubakeri kontseptsiooni vast olulisim puudujääk seisnebki hoopis selles, et ta jätab postsotsialistliku Ida- ja Kesk-Euroopa identiteedipoliitikate kujundamise juures unarusse laiema rahvusvahelise konteksti ning mõjukamate rahvusvaheliste organisatsioonide rolli. Seetõttu soovitab politoloog David Smith, Eesti juhtumit näiteks tuues, rääkida pigem interaktiivsest nelinurgast (*quadratic nexus*), mille osisteks on lisaks rahvastavatele riikidele, vähemustele ja nende ajaloolistele emamaadele ka suuremad „euro-atlantilised” (*Euro-Atlantic*) institutsioonid (vt joonis 2).¹⁵⁸ Kuigi tuleb märkida, et viimane muutuja ei olnud vähemalt 1990-ndate aastate esimesel poolel selles võrrandis sugugi konstantne ning antud pingeväli on niisuguse teadlikult laiendatud nurga alt seni võrdlemisi vähest käsitlemist leidnud, on ilma multilateraalsele mõõtmele viitamata rahvuspoliitilisi arenguid postkommunistlikes riikides suhteliselt raske mõista. Sellest tulenevalt on Brubakeri klassikalise teooria täiendust edaspidi arvesse võetud ka käesolevas töös.

Joonis 2. „Neliknexus” ehk etnopolitiitilise kolmnurga rahvusvaheline mõde.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Heidmets, Lauristin. Learning, 320.

¹⁵⁷ K. Hallik. „Eestimaa venelased: kas Eestimaa või Venemaa vähemus”, Heidmets. *Vene küsimus*, 204.

¹⁵⁸ Smith. Framing.

¹⁵⁹ Demuth. *Politics*, 220 alusel modifitseeritud mudel.

I.5. Poliitiline ehitusplats

Eelõeldu taustal on võrdlemisi lihtne järeldada, et kuna ükskõik millise rahvusidentiteedi sepiastamine on paljuski permanentne ja lõputa protsess, saab sisuliselt kõiki rahvusriike lugeda ühtlasi rahvustuvateks riikideks. Varieerub vaid vastavate projektide intensiivsus. Vahel on nende sotsiaalsete ning poliitiliste protseduuride tähistamiseks, mis peaksid andma avalikule ruumile eripärast „rahvuslikku” iseloomu, tarvitatud ka väljendeid nagu „rahvuse ülesehitamine”, „rahvuse kujundamine” (ingl *nation-building*) ja/või „riigi-ehitamine” (ingl *state-building*).¹⁶⁰ Iseäranis tugevasti tunnetatakse vajadust niisuguste praktikate järele maades, mille praegune legitiimsus tuleneb endise režiimi kontekstis mittedominantsetest (vähemus)rahvustest. Näiteks käsitleb taoliste riikide poliitiline eliit rahvuse-ehitamist sageli elulise tähtsusega vahendina varemalt allutatud keelte ja kultuuride velmamiseks. Või nähakse viimases etniliselt heterogeense ühiskonna sisemist konsolideeritust tõstvat instrumenti. Mõnikord on rahvuse-ehitamise kompenseeriva vajaduse aktuaalsust toonitatud ka võimalike sotsiaal-majanduslike probleemide ning üleüldise elatustasemega rahulolematuse valguses, mida võib lugeda täiendavaks riskiks riiklikule stabiilsusele.¹⁶¹

Kahtlemata on riigiloomes ja nn rahvuse-ehitamises olnud võrdlemisi keerulised ülesanded just postkommunistlikus Ida-Euroopas, sest paljudes sealsetes maades ei pruugi riigi ja tema rahvastiku identiteet automaatselt kokku langeda. Arvukad autorid kalduvad siinjuures ühtlasi konstateerima, et riigimõtlemine on antud regioonis ning perioodil olnud tihti pigem etnotsentriline, tehes selle reeglina „rohkem etno-kultuuriliseks kui poliitiliseks tõsiasjaks”.¹⁶² Põhimõtteliselt on endise sotsialismileeri puhul võimalik väita, et raudse eesriide langemisele järgnes seal kompleksne interaktsioon ühelt poolt rahvuse- ja riigi-ehitamise, muuhulgas nende erinevate tonaalsuste, ning teisalt demokraatiale ja turumajandusele ülemineku vahel.¹⁶³ Tuntud Kanada poliitikafilosoof W. Kymlicka peab ilmseks, et ka taasiseseisvunud Eesti järgib rahvust ülesehitava riigi mudelit. See ei ole ega püüagi olla etnokultuuriliselt neutraalne, kuid tegeleb samal ajal ka ühiste ühiskondlike institutsioonide levitamisega üle kogu oma territooriumi. Lisaks sellele matkib Eesti sarnaselt teistele hilis-demokratiseeruvatele Ida- ja Kesk-Euroopa maadele mitmeid samalaadseid rahvusriigi ülesehitamise vahendeid, mida ka vanad Lääne demokraatiad laialdaselt praktiseerivad. Nende hulka kuuluvad näiteks ametlik riigikeele-keskne keelepoliitika; püüded luua ühtne riiklik haridussüsteem; rände- ja naturalisatsioonipoliitika rakendamine, mille eesmärgiks on kaitsta või edendada teatud rahvuslikku identiteeti; administratiivsete üksuste piiride ning regioonide etnodemograafilise koostise ümberkujundamine kahandamiseks neis etniliste vähemuste osakaalu jne.¹⁶⁴ Mõnede kriitilisemate hinnangute kohaselt pole need rahvuse- ja riigi-ehitamise projektid Balti riikides olnud erinevatel põhjustel tandemina kuigi efektiivsed või on koguni ebaõnnestunud.¹⁶⁵

Väliselt mõneti ebaloogilisel kombel ongi vastavaid mõisteid eeskätt 1990-ndate aastate siirdeprobleemide kontekstis üha rohkem kasutama hakatud, kuid seejuures haruharva täpsemalt

¹⁶⁰ Antud mõistete defineerimine on olnud siiani suhteliselt vaba. Tihti on rahvuse-ehitamist ja riigi-ehitamist määratletud üldsõnaliselt protsessidena, mis viitavad rahvusriikide väljakujunemisele viinud tegevustele. // Nt Roter. Locating, 240, viide 4. Konkreetsemalt „rahvuslikku ülesehitust” võib aga kõige laiemas plaanis mõista ühiskonna kui terviku kokkusidumise ja sotsiaalse ühtlustamisena. // R. Vetik. *Eesti ühiskonna integratsiooniprogrammi 2008–2013 üldideoloogia kontseptuaalne põhjendamine* (Tallinn: MEIS, 2007), 4. Terminoloogilisest diskussioonist lähemalt vt allpool.

¹⁶¹ J. Janmaat. „Nation Building, Democratization and Globalization as Competing Priorities in Ukraine’s Education System”, *Nationalities Papers*, 36: 1 (2008), 1.

¹⁶² Berg, Meurs. *Borders and Orders*, 51.

¹⁶³ Neil Melvini järgi on väljumine autoritaarsusest nõudnud Ida-Euroopas suisa kolme eraldiseisvat projekti: riigi-ehitamine, rahvuse kujundamine ning suhteliselt autonoomne tsiviilsfääri edendamine. // Melvin. *Post-Imperial Ethnocracy*, 130.

¹⁶⁴ Kymlicka. *Estonia’s*, 45–46; Kymlicka. *Nation-building*, 195–196.

¹⁶⁵ Nt Melvin. *Post-Imperial Ethnocracy*, 130.

piiritletud või mingit sorti teoreetilises raamistikus lähemalt analüüsitud. Sageli ei ole ka tänapäeva erialakirjanduses sugugi selge, mida siis selle nn rahvusliku ülesehitamise all täpsemalt mõeldakse. Tavaliselt seda terminit ei defineerita, vaid kasutatakse ka akadeemilistes diskussioonides silmapaistvalt ebamäärasel ja järjekindlusetul moel. Tuleb isegi nentida, et rahvuse-ehitamine on ilming, mida ühiskonnateadused pole seni veel kuigi korralikult kirjeldama vaevunud. Üks oluline põhjus, miks nende liitsõnade pruukimisel esinevad kohati märkimisväärsed komplikatsioonid, on tingitud tõenäoliselt angloameerika kultuuriruumis valitsevast semantilisest segadusest inglise keelsete mõistetega „nation” ja „state”. Ühest küljest võib leida, et ei ole erilist vahet, kumma mõiste keegi sellest nüüdseks lingvistiliselt vägagi sünonüümsest paarist välja valib ning tarvitusele võtab. Teiselt poolt tuleb aga alljärgnevalt peagi testimisele hüpotees, et rahvuse- ja riigi-ehitamine ilmselt ikkagi pole päris samatähenduslikud kategooriad ning tegu võib olla küll osaliselt kattuvate, ent siiski piisavalt eripalgeliste praktikatega. Seega püütakse esmalt lahata võimalikke argumente nende kontseptsioonide eritlemiseks ja seejärel juba näidata, et rahvuse ehk siis riigi-ehitamise seostatavad erilaadsed aktsendid ning sellelt pinnalt vastanduvad tendentsid võivad sotsiaalse tegelikkuse peegeldamisel olla teinekord üsnagi olulise tähtsusega.

Nagu eelnevalt märgitud, taandub kaalukas osa probleemist terminoloogilisele ambivalent-susele. Inglisekeelset sõna *nation* kasutatakse tänapäeval esmajoones viitamaks kas teatud kindlale poliitilisele inimühendusele või siis mingile eneseteadvust ja kokkukuuluvustunnet omavale etnilis-kultuurilisele kogumile. Nii kätkeb mõiste „natsioon” endas küllaltki erinevaid tähendusi, ent sellegipoolest tarvitatakse seda äärmiselt sageli „riigi” (*state*) sünonüümina. Rahvuse- ja riigi-ehitamine peegelduvad mõlemad teataval määral küll üheskoos mudelis „rahvusriik” (*nation-state*), kuigi tegelikult on olukord nende terminite tõlgendamise märksa keerukam, ebamäärasem ning kohati ka vastuoluline.¹⁶⁶ Näiteks võivad paljud inglise keelt emakeelena kõnelevad inimesed möönda, et mõned „riigid” on ühtlasi n-ö rahvused (*nation*), ent enamus ei nõustu samas väitega, et (igasugune) rahvus on riik.¹⁶⁷ Seepärast leidis grupp briti taustaga eriteadlasi juba enne Teist maailmasõda, et üks takistusi, mis natsionalismi-alaseid akadeemilisi uuringuid segab, on just keeleline korratus.¹⁶⁸ Kaasaja teadlastest on võtmesõnade „rahvus” ja „riik” sagedast seotut ning segaduskülvavat riskasutamist ehk enim kritiseerinud W. Connor, kes nendib ühtlasi, et tulemuseks on laiem terminoloogiline kaos.¹⁶⁹ Põhiprobleemid, mis siinkohal tõstatuvad, on seotud tõi-gaga, et lisaks arvestatavale veesegamisele inglise keelses teadusruumis hägustab antud terminite suvaline ekspluateerimine ka neid mõisteid ennast. Pealegi olukorras, kus „natsiooni” adutakse eeskätt potentsiaalse riikliku koetisena, muudetakse see tihti ühemõõtmeliseks objektiks ja surutakse sobimatusse vormi, mis ei võta piisavalt arvesse rahvust kui autonoomset identiteedi allikat. Nii koorub ka näiteks „lojaalsusest” kõneldes vahel välja paras kontseptuaalne saspundar: millisele üksusele see siis kuulub või kuuluma peaks – kas rahvusele või riigile.¹⁷⁰

¹⁶⁶ Heywood. *Politics*, 106; S. Croucher. „Perpetual Imagining: Nationhood in a Global Era”, *International Studies Review*, 5: 1 (2003), 2–8. Kaudselt on küsimus ka poliitilise ning kultuurilise kogukonna mõistelises samastamises või mitte-samastamises. Kesk- ja Ida-Euroopas, kus rahvuse määratlemisel domineerivad saksa romantismi eeskujud, kandub suurem rõhuasetus kultuurile ja keelele. Seetõttu on „rahvus” ning „rahvuse-ehitamine” ka Eesti kontekstis ennekõike etnokultuurilised ja mitte poliitilised terminid. // M. Hint. „State Nation vs Ethnic Nation: A Comparison of Western and Eastern European Tradition”, *The Baltic Review*, 17 (1998), 42–43.

¹⁶⁷ Seton-Watson. *Nations and States*, 1; A. Liebich. „Must Nations Become States?”, *Nationalities Papers*, 31: 4 (2003), 455.

¹⁶⁸ *Nationalism: A Report by A Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs* (London: Oxford University Press, 1939), xvi–xvii. Vastavat segadust on püüdnud klaarida ilmselt ühena esimestest juba Max Weber. // „The Nation”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, eds. H. H. Gerth, C. W. Mills (New York: Oxford University Press, 1958), 171–179.

¹⁶⁹ W. Connor. „A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ...”, *Ethnic and Racial Studies*, 1: 4, (1978), 378–379.

¹⁷⁰ Liebich. *Must Nations Become*, 455–456.

Kuidas selline sõnade äravahetamise tava tekkis, on mõneti ebaselge, ehkki mõningail andmeil oli see muutunud juba 17. sajandi lõpuks üsna tavapäraseks keeleliseks praktikaks.¹⁷¹ Spetsialistid on siin välja pakkunud peamiselt kolme erinevat seletust. Esimene neist hõlmab „rahvast” lähtuva suveräniteedi doktriini kiiret ja laialdast levikut varauusajal, mis kinnistus 17. ning 18. sajandi filosoofide nagu näiteks John Locke'i kirjutistes. Valgustusaegsete mõtlejate revolutsioonilised arusaamad rahvast (ingl *the people*) kui kogu poliitilise võimu subjektist töid peagi endaga kaasa selle, et tekkis kalduvus võrdsustada ka „nation” kogu rahva või kodanikkonnaga ning riik ja rahvas muutusid seeläbi paljuski sünonüümideks. Teiseks võis tendents neid kahte nimisõna samastada Connori arvates välja kujuneda lühendava stenograafilise alternatiivina sidekriipsuga eraldatud liitmõistele rahvus-riik (ingl *nation-state*). Kuigi viimane peaks ideaalis viitama muidugi situatsioonile, kus rahvuse territoriaalsed piirid enam-vähem kattuvad selle „omandina” käsitletava riigi piiridega, on rahvusriigi mõistet hakatud valimatult kohaldama pea kõikide riikide suhtes.¹⁷² Kolmandaks kahtlustatakse segaduse külvamises konkreetset mõistet „internatsionaalne” (sks ja ingl *international*), mille sünnist arvataksegi johtuvat *natio*-tüveliste sõnade tänaseni püsiva tähendusnihke algust. Nimelt võttis inglise filosoof Jeremy Bentham 1780-ndatel aastatel kasutusele termini „internatsionaalne” eeskätt riikidevaheliste suhete tähistamiseks, mistõttu „nation” hakkab sealtmaalt alates üldises keelepraktikas vargsi tähendama ka riiki.¹⁷³ Seda miks taoline terminoloogiline segadus on aga pikkamisi põlistunud, on sellegipoolest mõneti raske seletada, sest tegelikkuses ollakse mõistete *nation* ja *state* erinevatest tähendusväljadest ka anglofoonide seas piisavalt hästi teadlikud.

Faktiks jääb, et nüüdseks on mõlemad mõisted mähkunud anglo-ameerika (ning seeläbi suuresti ka juba ülejäänud) teadusilmas suhteliselt ükskõikse ümberkäimise tõttu üha tihedamasse ebamäärasusse.¹⁷⁴ Distsipliinide lõikes on vastava oskussõnavara ebaselge ning ebakohase kasutamise teiste hulgas ehk enim välja paistnud „rahvusvahelised suhted” (ingl *International Relations*), mis korrektselt võttes peaks kandma pigem nimetust „riikidevahelised suhted” (*Interstate Relations*). Rahvusvaheline õigus (ingl *International Law*) kujutab endast samuti üht ilmekat näidet sagedastest, ent ebatäpsetest tendentsidest riiki ja rahvust mõisteliselt samastada. Institutsionaalsel tasapinnal illustreerivad asjaolu, et neid kahte kontseptsiooni kiputakse käsitlema sünonüümidena, organid nagu näiteks Rahvusvaheline Kohus (*International Court of Justice*), Rahvusvaheline Valuutafond (*International Monetary Fund*) või Rahvusvaheline Olümpiakomitee (*International Olympic Committee*). Reaalses elus pole kõigil neil arvukatel valitsustevahelistel organisatsioonidel, mille nimi algab sõnaga „internatsionaalne”, maailmas domineerivate kultuuriliselt heterogeensete poliitiliste koosluste tõttu paraku suurt midagi pistmist rahvustega. Ühtlasi ei peegelda ka liikmestaatus vastavates organisatsioonides või nende funktsioonid sisuliselt mingit otsust suhet rahvuste kui sellistega.¹⁷⁵ Samuti kajastuvad momendid, kus *natio*-tüvelised terminid on selgelt kasutusel „riigi” asendajana, võrdlemisi üheselt kunagistes ja tänastes mastaapsetes ühingutes nagu Rahvasteliit (*League of Nations*) või Ühinenud Rahvaste Organisatsioon (*United Nations*).¹⁷⁶ Äärmiselt küsitavaks võib osutuda rääkimine rahvusvaluutast (ingl *native currency*). Eesti kontekstis on mõneti probleemsed nimetused Rahvuskooper Estonia või Rahvusraamatukogu, mis paljuski laiendavad rahvuse tähendusvälja riiklikule skaalale. Vaatamata esinemisele Eesti seadusandlikes tekstides, ei ole olemas ka rahvusparke, sest õigupoolest on tegu riiklike kaitsealadega. Kõik eelnevad on seega mitte üksnes eestlaste, vaid Eesti riiki esindavate asutuste tähenduses täpsust eeldava

¹⁷¹ Connor. *Ethnonationalism*, 95.

¹⁷² Connor. *Nation-Building*, 333–334.

¹⁷³ Özkirimli. *Theories of Nationalism*, 58.

¹⁷⁴ Üht ilmekat näidet mõiste *nation* lõdvast kasutusviisist vt nt J. Johnston. *Lesbian Nation: The Feminist Solution* (New York: Simon and Schuster, 1973).

¹⁷⁵ Vt lähemalt Connor. *Nation-Building*, 333; Connor. *Ethnonationalism*, 97.

¹⁷⁶ Mõned autorid leiavad, et nimetus ÜRO on selgelt eksitav ning õigem oleks seda kutsuda Suveräänsete Riikide Assambleeks. // M. Moore. „On National Self-determination”, *Political Studies*, 45: 5 (1997), 901.

keelekorralduse üldiste printsiipidega vastuolus.¹⁷⁷ Kuigi „rahvuslikus” jalgpalli- või jäähokimeeskonnas mängib arvukalt etnilisi mitte-estlasi, armastatakse spordi tasandil kõnelda Eesti rahvuskoondisest. Samuti rahastab ja edastab Eesti Rahvusringhääling oma programmis ka mitmeid muukeelseid saateid.

Analoogne tähendusnihe on üle kandunud mõistele rahvuse-ehitamine (*nation-building*), mida kirjanduses tänaseni küllalt sageli kohtab, kuid mille all mõeldakse enamasti hoopis elujõuliste riikide loomist.¹⁷⁸ Samas tuleneb eelnevast, et ehkki nii rahvuse kui riigi juures on esindatud äärmiselt tugev poliitiline varjund, on mõlemad siiski üsna selgelt eristuvad nähtused. Riigi näol on tegemist eeskätt poliitilis-bürokratliku aparaadiga, mille eesmärgiks on kontrollida oma elanikkonda, territooriumi ning ressursse.¹⁷⁹ Seevastu rahvus tähistab siinkohal pigem avaramat kollektiivset identiteeti, inimesi koondavat nn „imaginaarset kogukonda”, mis kokkuvõttes võib neid tõepoolest aeg-ajalt tähelepanuväärsel määral osalema panna ka poliitilises ühistegevuses. Seetõttu ei ole ühtlasi rahvuse- ja riigi-ehitamise objekte ilmselt põhjust käsitleda päris unitaarsena. Paraku on nende kategooriate inglise traditsioone järgiv samastamine oluliselt desorienteerinud kogu rahvuse-ehituse mõistega seonduvat diskussiooni ning halvimal juhul koguni ähmastanud või piiranud poliitiliste realiteetide adumist. Kontseptuaalse segaduse kahandamiseks tuleks antud „ehituste” erinevaid kihte ja rõhuasetusi määratleda tunduvalt üksikasjalikumalt, mida peatüki järgnevas osas ongi teha püütud.

1.5.1. Kontseptuaalsed kitsaskohad

Arusaam, et rahvused ei kerki välja maa seest, vaid vajavad sihipärast ja pikemaajalist n-ö ehitustööd, peegeldub juba Itaalia riigimees Massimo d’Azeglio enam kui saja viiekümne aasta taguses retoorilises küsimuses: „Itaalia on loodud, ent kes looks nüüd itaallased?”¹⁸⁰ Otsene mõiste *rahvuse-ehitamine* (ingl *nation-building*, harvem *nation-making*; sks *Nationbildung*, vahel ka *Nationwerdung*) ise on samuti suhteliselt eakas, leides teaduskäibes ajuti laialdasemat rakendamist, et seejärel esineda kirjanduses taas tunduvalt tagasihoidlikumal määral.¹⁸¹ Täna-seks on „rahvuse ülesehitamine” siiski võrdlemisi levinud arhitektuuriline metafoor, mida on kasutatud põhiliselt moodsa rahvusriigi kujunemise raames toimuvate sotsiaalsete, poliitiliste ja

¹⁷⁷ T. Ojamaa, K. Labi. „Natsioon, natsionalism ja muusika: Eesti näide”, *Akadeemia*, 11 (2007), 2347–2348. Rahvus-pargi, rahvusteatri, rahvusraamatukogu jms puhul on muidugi kahtlemata võimalik rõhuda ka perspektiivile, et need institutsioonid peavad tegelema ka spetsiifilise rahvuskultuuripärandi hoidmisega, mitte tähistama üksnes (riiklikku) omandisuhet. Nt rahvuspargi raames säilitatakse reeglina ju lisaks looduskeskkonnale ka sealsele elanikkonnale n-ö iseloomulikku kultuuripärandit. // Vt nt Looduskaitseamet. *Riigi Teataja*, 38, 258, 1 (2004) § 26 lg 1.

¹⁷⁸ Üks paljudest näidetest, kus mõistet äärmiselt laias spektris käsitletakse on R. Kostić. „Nationbuilding as an Instrument of Peace? Exploring Local Attitudes towards International Nationbuilding and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina”, *Civil Wars*, 10: 4 (2008), 384–412.

¹⁷⁹ Nt M. Mann. *The Sources of Social Power. Volume II. The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914* (Cambridge: Cambridge University Press 1993), 55.

¹⁸⁰ Lausutud Itaalia parlamendi esmakogunemisel Torinos 1860. aastal. // E. Latham. *Famous Sayings and Their Authors: A Collection of Historical Sayings in English, French, German, Greek, Italian, and Latin* (London: Swan Sonnenschein & Co., 1906), 234.

¹⁸¹ Teedrajavalt kajastus antud mõiste 1960-ndate aastate algul kahe politoloogia valda kuuluva teose pealkirjades: L. Pye. *Politics, Personality and Nation-Building: Burma’s Search for Identity* (New Haven: Yale University Press, 1962) ja K. Deutsch, W. Foltz (eds.). *Nation-Building* (New York: Atherton Press, 1963). Tegelikult on võimalik üksikuid jälgi tuvastada aga veelgi varasemast ajast. Teadaolevalt kasutas USA diplomaat ja pedagoog N. Butler vastavat terminit Ameerika Ühendriikide integratsiooni näitel ning seda etnokultuurilises tähenduses juba ühes oma 1916. aastal New Yorgis peetud kõnes. // Butler. *The Building of the Nation*. Address delivered at the Annual Luncheon of the Associated Press at the Waldorf-Astoria, New York, April 25, 1916, 5–6. Peale selle kandis Butleri 1920-ndate aastate keskel ilmunud raamat nimetust *Building the American Nation: An Essay of Interpretation* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1926 [1923]).

majanduslike integratsiooniprotsesside kirjeldamiseks.¹⁸² Esmajoones oli see mitmekülgsest eduka riigikorralduse võtmekontseptsioon 1950–60-ndail aastail. Iseäranis agaralt pruukis siis antud mõistet struktuuralsest funktsionalismist innustunud ja suuresti Ameerika Ühendriikidega seonduv nn poliitilise arengu koolkond (*political development school*) eesotsas Gabriel Almond'iga.¹⁸³ Mainitud akadeemikud eristusid küll pisut rõhuasetuste poolest, kuid esindasid sellele vaatamata 60-ndail populaarseks saanud klassikalist modernisatsiooni-paradigmat. Majanduskasvu eeltingimuseks käsitleti selles uudes moderniseerumise diskursuses turumajandust ning poliitilise arengu eeldusena omakorda rahvusriiki, mida üheskoos vaadeldi ühiskonna „kaasajastamise” kesksete tugisammastena. Mõned toonitasid rahvuse-ehitamise protsessi juures urbaniseerumise ja sotsiaalse kommunikatsiooni rolli¹⁸⁴, teised hariduslikku ekspansiooni ning sotsiaalse mobiilsuse laienemist, kolmandad teatud huvide koondamist või nn poliitilise religiooni funktsioone. Samas viitasid politoloogid antud terminiga mitte ainult riigijuhtide poolt algatatud sihipärastele strateegiatele, vaid ka planeerimatutele ühiskondlikele muudatustele.¹⁸⁵ Kõigile neile teooriatele oli aga tervikuna omane idee ja ideaal rahvusest kui ühtsest poliitilis-territoriaalsest kodanikekooslusest.

Samuti moodustas rahvuse ehitamise kontseptsioon käimasolnud külma sõja kontekstis ideoloogilises mõttes osa ka Lääne strateegiast ohjeldada sotsialismi NSV Liidus ning Kolmanda Maailma riikides. Selle „paketi” näol kavatseti pakkuda alternatiivi kommunistliku retoorika lipu all kulgevate revolutsioonide võidukäigule ning aidata vastiseseisvunud riikidel omandada arenenud maadele sarnaseid poliitilisi institutsioone, infrastruktuuri, majandust ja sotsiaalset sidusust.¹⁸⁶ Sealjuures peegeldas rahvuse kujundamise teooria eelkõige Lääne realiteete ning püüdlas lääneriikide modernistliku evolutsiooni mõistmisele ja jälgendamisele. Teise maailmasõja järgse dekoloniseerimislaine harjal välja töötatud moodsad moderniseerumisteoreetilised põhialused kirjeldasid Läänemaailma uutmisajalugu matkivaid ideaale ning töötasid mh endiste asumaade edukaks riigiloomeks ja majandusarenguks välja standardsed tingimused, faasid ning seiratavad dimensioonid. Ehk nii majandusteadlased, politoloogid kui sotsioloogid võtsid 20. sajandi keskpaiku suuresti aluseks arusaama, et mistahes maailma nurgas toimuvaid ühiskondlikke protsesse on võimalik taandada USA või mõningate Lääne-Euroopa riikide analoogiatele.¹⁸⁷ Taoliselt platvormilt püüti luua universaalset võrdlussüsteemi, mis tugineks laias laastus samalaadseks peetavate spetsiifiliste ajalooliste kogemuste ja pöördepunktide jälgimisele. Seega on antud veendumuse puhul, mille kohaselt eksisteerib mingi üleüldine ja objektiivne mõõdupuu, võimalik märgata ka üksjagu positivistlikke noote. Teiseks kimbutab niisugust Lääne etalonidest lähtuvat evolutsiooniteoreetilist lähenemisviisi tugev kalduvus teleoloogiasse ning langemine etnotsentrismi lõksu.

Lääneeuroopalik mudel on olnud ajalooliselt paljuski eeskujuks ka selles plaanis, et edukat rahvusriigi ehitamist seostatakse vastava maa elanikkonna maksimaalse kultuurilise homogeensuse tagamise poole pürgimisega. Säärase üldlevinud perspektiivi kohaselt nõuavad nii ratsionaalne ja modernne riik kui turumajandus ja liberaalne demokraatia eeltingimuseks teatud

---

¹⁸² Vastav kõnekujund vihjab muuhulgas vahetult justkui teadlikult tegutsevate agentide – arhitektide, inseneride, puuseppade jms – olemasolule. // Kolstø. *Political Construction Sites*, 16. Mõnikord harvem on samas võttes räägitud ka „rahvuse kujundamisest” (*national engineering*). // Vt W. Norman. *Negotiating Nationalism: Nation-Building, Federalism, and Secession in the Multinational State* (Oxford: Oxford University Press, 2006), 33, 37.

¹⁸³ Vt lähemalt R. Bendix. *Nation-Building and Citizenship: Studies of our Changing Social Order* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1996 [1964]), xvii–xviii.

¹⁸⁴ Deutsch. *Nationalism and Social Communication*.

¹⁸⁵ Tilly (ed.). *The Formation*.

¹⁸⁶ J. B. Atwood. „Nation Building and Crisis Prevention in the Post-Cold War World”, *Brown Journal of World Affairs*, 2: 1 (1994), 11; J. Hippler. „Violent Conflicts, Conflict Prevention and Nation-building – Terminology and Political Concepts”, *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?* ed. J. Hippler (London: Pluto Press, 2005), 5.

¹⁸⁷ Vt Connor. *Nation-Building*, 344–347.

määral rahvuslikku ühtsust.¹⁸⁸ Riigi rahvastiku keeleline ning hariduslik standardiseerimine on majanduse moderniseerimisel, riigiparaadi funktsioneerimisel ja harmoonilisema kodanikkonna loomisel hädavajalik. Seetõttu ei käsitle modernismiteooriad kultuurilist homogeniseerimist mitte üksnes rahvuse-ehitamise sageli kaasneva tendentsina, vaid pigem lausa (rahvus)riigi ellujäämise olulise eeldusena. Nii kippusid ülalmainitud teoreetikud¹⁸⁹ seejuures võimalikke ettetulevaid etnilisi probleeme reeglina eirama või siis pidama neid suhteliselt vähetähtsateks. Nende aprioorsete oletuste kohaselt oli etnilise grupi lojaalsus iseenesestmõistetavalt ühilduv lojaalsusega riigile, või et etniliste vähemuste identiteedil ei ole pikka iga ning see kängub peagi moderniseerumise käigus.¹⁹⁰ Ühtlasi kerkib siingi esile moment, et 1960-ndate aastate kirjandus ei pea enamasti kõige selle „rahvusliku” all silmas midagi muud kui poliitilist mõõdet, mille tagajärjel on rahvuse-ehitamine ja riiklik integratsioon neis aksioomina suuresti samastatud.¹⁹¹ Praktikaks tõi see endaga kaasa selle, et dominantne rahvusliku eliidi kultuur säilitas enamikes paikades ühiskondliku sidusaine staatuse, samas kui etniliste vähemuste omi peeti jätkuvalt tagurlikeks, tülikateks või koguni ohtlikeks ühtsuse lõhestajateks. Rahvusvähemuste keeli pigem ignoreeriti, ja juhul kui peavoolust lahknevaid kultuure sellise „rahvuse-ehitamise” käigus üldse alal hoida võimaldati, olid need reeglina surutud kitsamasse privaatsfääri.¹⁹²

1970–80-ndatel aastatel muutus rahvuse-ehitamise mõiste nii akadeemilises kui poliitilises vallas võrdlemisi ebapopulaarseks ning vajus mõneks ajaks sisuliselt unustusse. Iseäranis kompromiteeris antud kontseptsiooni viimase ideoloogiline ellurakendamine Vietnami sõjaga kaasnevas retoorikas, külgekleepunud assotsiatsioonid erinevate militaarstrateegiate ja vägivaldsete poliitiliste vormidega sihtmaid „rahustada”. Seoses Nõukogude Liidu lagunemisega kaasnenud külma sõja vaibumisega see termin 1990-ndatel aastatel taas elustati ning tuli uuesti käibele komplekssete raskemat sorti konfliktide kontekstis, eriti kui need tükkisid omama jõulist etnopolitiilist mõõdet või kätkesid riiklike struktuuride kokkuvarisemise elemente. Toonaste uute rahvusriikide tekkimise kiiluvees intensiivistunud poliitiliste keeriste ja otsuste relva-kokkupõrgete taustal on rahvuse-ehitamise (õigemini küll riigi ülesehitamise) kontseptsiooni maailm tasandil süsteemsemalt kasutatud järgmistes valdkondades: ennetava poliitilise valikuna vältimaks riigi lagunemist ning ühiskondlikku killustumist; kui sõjalise konfliktijuhtimise alternatiivi; militaarsete interventsioonide sotsiaalsemat laadi paralleelkomponendina või siis on seda mõistetud ka juba otseselt konfliktijärgsete poliitikate ühe võtmelemendina.¹⁹³ Geograafiline haare on olnud sealjuures äärmiselt lai, ulatudes näiteks Haitist, Somaaliast, Sierra Leonest, Ida-Timorist, Kambodžast või Palestiinast Kosovo, Bosnia ja Hertsegoviina või Afganistanini.¹⁹⁴ Lisaks külma sõja aegsetele geopoliitilist laadi välistele suunamistele on nii rahvuse- kui riigiehitamise mõisteid käsitletud eriti just seoses 2001. aasta 11. septembril USA-d tabanud terrorirünnakute järel tuule tiibadesse saanud rahvusvaheliselt koordineeritud

¹⁸⁸ Vt D. Rustow. „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model”, *Comparative Politics*, 2: 3 (1970), 337–363; Gellner. *Nations and Nationalism*.

¹⁸⁹ Ka nt G. Almond, J. Coleman (eds.). *The Politics of Developing Areas* (Princeton: Princeton University Press, 1960).

¹⁹⁰ Viimase osas on terava kriitikaga silma paistnud W. Connor, kes osundab, et etnokultuuriline identiteet on maailmas ka kaasajal jätkuvalt tugev ning etniline element mängib riikide homogeniseerimisel endistviisi suurt rolli. Seni on vähe tõendeid, et modernsed kommunikatsioonid etnilise teadvuse kui ühe levinud kollektiivse identiteedi vormi hävitavad. // Connor. *Nation-Building*; Connor. *Ethnonationalism*.

¹⁹¹ Brubaker. *Nationalism Reframed*, 80–81.

¹⁹² Vt nt J. Pfaff-Czarnecka. „Democratisation and Nation-building in ‘Divided Societies’”, *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?*, ed. J. Hippler (London: Pluto Press, 2005), 31.

¹⁹³ Hippler. *Violent Conflicts*, 4–6. Chesterman kasutab näiteks üksnes riigi-ehitamise mõistet, väites et rahvuse-ehitamine on omane eelkõige postkoloniaalsetele situatsioonidele. // S. Chesterman. *You, The People: The United Nations, Transitional Administration, and State-Building* (Oxford: Oxford University Press, 2004), 4.

¹⁹⁴ Vt Hippler. *Ethnicity*; C. Goetze, D. Guzina. „Peacebuilding, Statebuilding, Nationbuilding – Turtles All the Way Down?”, *Civil Wars*, 10: 4 (2008), 319–347.

demokratiseerimisprotsessidega Lähis-Idas.¹⁹⁵ Enamasti ilma, et neid mõisteid ühtlasi täpsemalt piiritletak. Seega võidakse „rahvuse-ehitamise” raames ühest küljest viidata näiteks multilateraalsel tasandil osutatavale abile või diplomaatilisele stabiliseerimisele, ent teisalt ka välismaailma egiidi all toimuvale konfliktipreventsioonile¹⁹⁶, sihtmaade otsesele poliitilisele restruktureerimisele, riikliku ja sotsiaalse integratsiooni tugevdamisele, rahutagamisele või koguni okupatsioonipoliitikale jms.

Niisiis on rahvuse kujundamise kontseptsioon tervikuna kahtlemata varustanud poliitika-teaduste arsenalil mõneti hädavajaliku mooduliga, mille abil tabada, kirjeldada ja analüüsida modernse riigiloomega kaasnevaid makroajaloolisi ning -sotsioloogilisi dünaamikaid. Näiteks Norra poliitikateadlase ja sotsioloog Stein Rokkani klassikalise käsitluse järgi saab „natsiooni” rajamist jagada oma sisu poolest nelja faasi: 1) territooriumi majanduslik hõlmamine (ingl *economic penetration*); 2) kohaliku rahvastiku kultuuriline standardiseerimine; 3) selle elanikkonna poliitilise osaluse hüppeline kasvatamine ja integreerimine haldussüsteemidega; 4) administratiivaparaadi laienemine ja materiaalses sfääris toimuv ümberjaotamine, mis kõik ühtekokku viibki välja moodsa heaoluriigi tekkele.¹⁹⁷ Samas nagu näha, markeerib Rokkan mustreid, mis ilmselgelt hästi klappivad kokku vanade õhtumaiste riikide kujunemisega, kus üleminek ühelt arengufaasilt teisele toimus etapiviisiliselt, ehkki võttes sageli aega sajandeid. Seevastu Ida-Euroopa uemates suveräänsetes üksustes, mille puhul standardiseerimise, osaluse ja ümberjagamise staadiumid leiavad aset paljuski samaaegselt, tunduvalt lühema perioodi sees, teineteisega sageli vastuolus olevana ning ühiskonda pingestades, taoline multidimensionaalne tähendusmudel üksinda enam nii mõndagi haarata ega seletada ei suuda. Veidi kaasaegsemate riigiteooriate kohaselt on laiemas plaanis iga iseseisev poliitiline üksus paratamatult haaratud permanentsetest tegevustest nagu ühiskonnakujundus (ingl *societalization*) ja riigikujundus (*statization*), mis eraldi võttes toodavad ühiskonnatulemeid (*society effects*) ja riigitulemeid (*state effects*) ning mille koondsumma peegeldab seega teatud riigi ja ühiskonna sisu mingil konkreetsel ajahetkel.¹⁹⁸ „Rahvusriigi ülesehitus” sõlmib vastavad eesmärgid küll pealtnäha kenasti kokku, kuid pelgalt nimetamisega rahuldudes jääksid selle liitmõiste sõnapoolte eripalgelised sihid endiselt avamata ning kohati on nende poliitikate koondamine päris ühe rubriigi alla ka analüütiliselt raskestiteostatav ülesanne. T. Kuzio arvates võiks aidada olukorda märksa paremini lahti mõtestada see, kui käsitleda riiklusesse ja rahvusesse puutuvat mitte tihkelt ning ühtlaselt kattuvana, vaid need ülimalt vastasmõjulised, ent „kontseptuaalselt ja ajalooliselt erinevad protsessid”¹⁹⁹ teineteisest rangemalt eraldada (Kuzio, *Transition*, 2001: 169). Rahvuse- ja riigi-ehitamise vastanditena määratlemist on varem kirjanduses küll mõningail

---

¹⁹⁵ Nt M. Berger (ed.). *From Nation-Building to State-Building* (London: Routledge, 2008). Saksa politoloog J. Hippler on tõstatanud muuhulgas küsimuse, kas see „demokraatia ekspordi” tüüpi rahvusvaheliste initsiatiivide paistel alates 1990-ndatest aastatest taas huviorbiiti tõusnud kontseptsioon sisaldab teoreetilisi ja praktilisi abivahendeid ka tänastele konfliktiohjamise probleemidele nii postkommunistlikes kui nn „ebaõnnestunud riikides” (*failed states*) Kolmandas Maaailmas. Tuginedes juhtumianalüüsile, on Hippler ise selles osas skeptiline, juhtides tähelepanu asjaolule, et „rahvuse-ehitamise” poliitika ei kuulu sageli mitte probleemi lahenduse, vaid pigem ajendite juurde. Näiteks just oma algfaasis võib rahvuse-ehitamine toimida konflikti teravust tõstvana, kuna vastavatele algatustele eelneb tihtilugu sügav sotsiaalne desintegratsiooni etapp, eriti kui tegemist on loomult agressiivsemate rahvuse sepiistamise projektidega. // Vt J. Hippler. „Nation-states for Export? Nation-building between Military Intervention, Crisis Prevention and Development Policy”, J. Hippler (ed.). *Nation-Building*, 173.

¹⁹⁶ Nt Kostić. *Nationbuilding*. Vahel tähistatakse seda ka eraldi mõistega – „välismaine riigi ülesehitus” (ingl *external nation-building; outside-imposed nation-building*).

¹⁹⁷ S. Rokkan. „Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe”, Tilly (ed.). *The Formation*.

¹⁹⁸ B. Jessop. *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place* (Cambridge: Polity Press, 1990), 4–9; Eesti keelsed terminid on laenatud L. Kalev. *Rahvussuhete ja integratsioonipoliitika hetkeolukorra analüüs* (Tallinna Ülikool, 2007), 4. ERA, f. 5040, n. 2, s. 292.

¹⁹⁹ J. Linz, A. Stepan. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996), 20.

juhtudel põgusalt esinenud²⁰⁰, kuid selline teguviis on siiski haruldane ning siiani üllatavalt vähe tähelepanu pälvinud. Seega ongi järgnevalt püütud visandada käesoleva töö seisukohalt oluline kontseptuaalne raamistik, mis praegusi teoreetilisi lünki arvesse võtab ja neid võimaluste piires täita üritab. Viimane tugineb ühtlasi eeldusele, et vastavate tahkude detailsema analüüsi pinnalt saab tulevikus ehk märksa hõlpsamalt vaadelda ka etnopolitiikaid puudutavaid diskursiivseid dünaamikaid ühes oma konkreetsete praktiliste väljunditega. Olgu siinkohal selguse huvides etteruttavalt ära märgitud ka peamine süsteemi täiendav moment, milleks on eelmises alapeatükis käsitlemist leidnud R. Brubakeri kolmnurga ühe komponendi ehk „rahvustava” riigi jagamine omakorda kaheks eraldiseivaks osiseks – riigi-ehitamiseks ja rahvuse vormimiseks. Antud kategooriate täpsem kaardistamine on nende protsessidega sageli kaasnevate vastuolude hoomamise juures ilmselt paljuski möödapääsmatu.

Mida see peatüki algul viidatud üldsõnaline lühidefinitsioon – ühiskonna kui terviku sotsiaalne, poliitiline, majanduslik ja kultuuriline ühtlustamine – siis endas sisuliselt kätkeb? Kõige laiemalt võttes peegeldub selles kaasaegse maailma tüüpsituatsioon, kus etniliselt heterogeensed rahvusriigid suurendavad või kannavad endas sageli riski, et tugeva ühise identiteedi ja sotsiaalse sidususe vaegus võib hakata ohustama nende unitaarust. Rahvus vajab püsimiseks mitmesuguste spetsiifiliste meetmete rakendamist, mille abil ühiskonna liikmetele põlvkondade üleselt rahvuslikku ideoloogiat sisendada ning nende sotsiaalset teadvust rahvusluse kaanonite kohaselt süstemaatiliselt disainida. Rahvus ei ole kunagi päris valmis ning konkreetne rahvuslus peab end igapäevaselt taastootma.²⁰¹ Viimasega seotud eripalgeliste dimensioonide tuvastamine ei taandu siinkohal pelgalt terminoloogiliseks probleemiks, vaid annab aimu kogu antud protsessi tunduvalt heterogeensemast olemusest. Esmalt püüame lähemalt lahti mõtestada eelmainitud põhjustel vahest kõige avarama tähendusmahuga rahvuse-ehitamise kategooriat.

I.5.2. Rahvuse-ehitamine

Saksa politoloog J. Hippler, kes on üks vastava mõiste lahkamisel pisut enam süvitsi läinud teadlasi, on selle termini praktiseerimise juures eristanud kahte peamist rakendusviisi. Neist esimene on loomult deskriptiivne ning markeerib ühiskonna reaalsete, minevikus või olevikus kulgevate sotsiaal-poliitiliste arengute kirjeldust. Kuna pea kõik liberaalsed demokraatiad on taoliste protsessidega paratamatult hõivatud, tähistab rahvuse-ehitamise mõiste seesuguses analüütilises võtmes (reeglina pikemaajalist) evolutsiooni, mis ideaalis võimaldab kindlas poliitilises ruumis algselt teineteisega võrdlemisi lõdvalt seotud rühmadel kujuneda ühtseks sootsiumiks, millele tänapäeval vastab laias laastus integreeritud rahvusriik.²⁰²

Teine domineeriv lähenemisviis on seevastu normatiivse kallakuga ja keskendub juba teatud eesmärkide süsteemile või poliitilistele strateegiatele. Enamasti üritavad riigi sisemised agendid või ka väljapoolt sekundeerivad jõud selle erinevaid sotsiaalseid grupe enam-vähem kokku traageldada, et ühtlasi ületada ühiskonna „eelmodernne” ehk nn sugukondlik faas.²⁰³ Funktsionaalsete põhjustena võib siin tuvastada näiteks sotsiaalse stabiilsuse, julgeoleku ja majandusarengu võimaluste parandamise sihte. Samuti saab rahvuse kujundamise rolli vaadelda

²⁰⁰ Vt nt G. Hosking. *Russia: People and Empire, 1552–1917* (Cambridge: Harvard University Press, 1997), xxiv; A. von Bogdandy et al. „State-Building, Nation-Building, and Constitutional Politics in Post-Conflict Situations: Conceptual Clarifications and an Appraisal of Different Approaches”, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 9 (2005), 579–613. Kõige konkreetsemalt on vastavaid aspekte eristanud ilmselt Norra riigiteadlane P. Kolstø („Nation-Building in Russia: A Value-Oriented Strategy”, *Nation-Building and Common Values in Russia*, eds. P. Kolstø, H. Blakkisrud (Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers, 2005), 8), aga detailsemalt ta seda ideed edasi ei arenda.

²⁰¹ Jääts. *Etnilised protsessid*, 44; H. Mylonas. *The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).

²⁰² Hippler. *Violent Conflicts*, 6; Hippler. *Nation-states*, 13–14.

²⁰³ Vt Hippler. *Ethnicity*.

teatud ühiskondadele omaste etnokultuuriliste märgiste säilitamise kontekstis.²⁰⁴ Viimane haakub tihedalt rahvusriigina määratletud etnopolitiilise korralduse loomise või tugevdamise eesmärkidega, juhul kui see näib täitvat vastavat otstarvet efektiivsemalt kui eelnevalt eksisteeriv sotsiaalne süsteem, varustab end rahvustuva riigi keskmesse asetanud rahvusgruppi täiendavate ressurssidega ning samal ajal kahandab nende võimalike oponentide konkurentsivõimet. Seetõttu on rahvuse-ehitamine rahvusriigi omaduste poole pürgimise mõistes selle poliitilise ja vaimu-eliidi poolt sageli aktiivselt ette võetud ühest küljest rahvuse konstrueerimise alalise vajaduse tõttu, ent teisalt võib samas mängu tulla ka pretendeerimine teatud ühiskonnas kontrolli, domineerivuse ning eelispositsiooni saavutamisele. Nii võib rahvuse-ehitamise projekt, sõltuvalt poliitilistest asjaoludest ja mängus osalejatest, omada mõningatel tingimustel muuhulgas hegemoonset või koguni imperiaalset varjundit. Igatahes on rahvuse kujundamise mõistel antud kontekstis pigem kontseptuaalse ehk programmilise „arengukava” iseloom kui et see püüab otseselt kirjeldada või analüüsida sotsiaalseid ja poliitilisi protsesse. Kindlasti ei maksa seejuures aga unustada, et igapäevakasutuses need kaks terminoloogilist kasutusala – deskriptiivne *versus* normatiivne – ülimalt sagedasti kattuvad.

Kokkuvõttes hõlmavad mõlema eelkäsitletud mõiste retseptsioonid väga eripalgelisi dimensioone vastavalt nende eesmärkidele, ajalistele raamidele, lokaalsele kontekstile, kasutamiskõlbulikele mehhanismidele ning konkreetsetele resultaatidele. Samas on sisuliselt kõigis rahvuse vormimise protsessides olemas teatud jälgitavad tuumelemendid, mis sõltumata uni-kaalsest keskkonnast ühiskondades siiski tihtilugu korduma kipuvad. J. Hippler ise on eristanud eduka rahvuse-ehitamise juures kolme, enamasti omavahel tihedas interaktsioonis olevat, kesket komponenti või baaskriteeriumi: a) ühendav ideoloogia; b) ühiskonna integratsioon ja c) funktsionaalne riigiaparaat.²⁰⁵

Esimene tingimus lähtub äratundmisest, et nii ühiskonna või juhtpoliitikate fundamentaalsem restruktureerimine kui ka sellelt pinnalt energiat ammutav sotsiaalne mobiliseerumine nõuavad tavaliselt eraldi süstemaatilist legitimeerimist. Vastav protsess eeldab paratamatult mingi üldisema „rahva” moodustumist, mida võib konstitueerida väga erineval viisil.²⁰⁶ Taoline liidendav ja siduv ideoloogia ei pea tingimata tähendama eelnevate makrotasandi identiteetide ja ideoloogiate (täielikku) asendamist. Küll aga peab see olema piisavalt kandev veenmaks niihästi riigirahvust kui etnilisi vähemusi jms allrühmitusi, et vaatamata teatavatele erinevustele on neil ka midagi ühist, mis on substantsiaalne ja sotsiaalselt piisavalt tähendusrikas ning diferentseerib neid teistest analoogsetest kooslustest (ehkki kelle teises riigis või sootsiumis elavad liikmed võivad tegelikkuses jagada esimestega samu etnolingvistilisi või religioosseid karakteristikuid). Ühendavad ideestikud või identiteedid võivad koonduda ja sageli kontsentreeruvadki otseselt „etnilise”, „rahvusliku”, kultuurilise või „rassilise” tuuma ümber.²⁰⁷ Teisalt ei pruugi antud ideoloogia olla alati tingimata seotud „rahvusega”, vaid seda aspekti võidakse (vähemasti ajutiselt) korvata ka muude identiteedipõhjude ja väärtusmudelite nagu näiteks religiooni või siis mõningate sekulaarsete ideoloogiate (sotsialism, turumajandus, ent ka nn põhiseaduspatriotism, õigusriik, demokraatia) abil. Maailmavaateliselt on siin nii akadeemilises kui poliitilises plaanis igal juhul liikumapanevaks jõuks arusaam, et riigi jätkusuutliku funktsioneerimise, üldiste

²⁰⁴ Vahel on „rahvuse ehitamist” defineeritudki ennekõike riikliku poliitikana, mis püüab nimirahvuse keele ja kultuuri edendamise ning näiteks vähemuskeelte kasutamise piiramisega avalikus sfääris suurendada vastava maa kultuurilist homogeensust ja poliitilist sidusust. // Janmaat. *Nation Building*, 2–3.

²⁰⁵ Vt Hippler. *Violent Conflicts*, 7–9.

²⁰⁶ Taasiseseisvunud Eestis on niisugusteks ideoloogilisteks leitmotiivideks olnud nt rahvusriik ja restitutsionism (vt ptk 3).

²⁰⁷ Vt Hippler. *Ethnicity*. Omaette keeruline küsimus, mis vajab ühtlasi edasist uurimist, puudutab kategoriseerimisega seotud aspekti, kas rahvuse-ehitamise näol on tegemist natsionalismiga ja millised üldse on nende omavahelised seosed? Senise fragmentaarse teoreetilise kirjanduse puhul jääb pigem mulje, et „natsionalismi” vorme kõige laiemas tähenduses saab tõepoolest vaadelda ka rahvuse-ehitamise klassikalise ideoloogiana ning mõni autor ongi käsitletud viimast kui „natsionalismi pimedamat ja vähemkajastatud külge”. // Norman. *Negotiating Nationalism*, 24.

hüvede kättesaadavuse ja stabiilsuse tagamiseks peavad selle püsielanikud/kodanike enamus aktsepteerima teatud ühiväärtusi ning evima jagatud lojaalsust riigi institutsioonide ja sümbolite suhtes. Ajalooline kogemus paraku ei kinnita, et kaasaegses ühiskonnas tekiks sedalaadi ühtsustunne alati päris spontaanselt, mistõttu n-õ õiget sorti ja sobivat kommunaalsuspaketti saabki riik kõige hõlpsamalt kokku panna ning reprodutseerida just rahvuse-ehitamise valitud ideoloogia alusel.²⁰⁸

Teiseks rahvuse-ehitamise elulise tähtsusega komponendiks on kogurahvastiku liidendamine rohkem või vähem lõdvalt seotud gruppide sidusamaks ja arvestatavat kokkukuuluvustunnet omavaks ühiskonnaks. Ehk teisisõnu tähistab rahvuse „rajamine” siin laiemat integratsiooni-protsessi arhitektoonilist metafoori, mille kaugemaks eesmärgiks on ühendada mingi territooriumi elanikkond ühise nimetaja – natsiooni alla.²⁰⁹ See on mõeldud vähehaaval sisendama spetsiifilist lojaalsust ning tekitama heterogeenses ühiskonnas ühist eesmärgitunnetust, koostööharjumust inimeste vahel, kes eelnevalt on sageli mõelnud endist pigem välistavates kategooriates. Seega võib rahvuste-ehitamist vaadelda ka kollektiivse identiteediloome (*identity-building*) ühe tavapäraseima raamtingimusena legitimeerimaks mh teatud poliitilisel maa-alal avalikku võimu. Oma olemuselt on see enamasti seesmistest tõukejõududest lähtuv protsess, mis tihtilugu mitte üksnes ei projitseeri teatud populatsioonile tähendusrikast tulevikku, vaid tugineb ühtlasi ka juba olemasolevatele traditsioonidele, institutsioonidele ja kommetele, mida konkreetse rahvuse unikaalsus- ja suveräänsuspretensioonide tsementeerimiseks taasmääratletakse mingit laadi ametlike parameetritena.²¹⁰ Kuna praktilisel tasandil on rahvuse kujundamise juures tüüpiliseks väljakutseks eeskätt etniliste vähemuste integratsioon rahvastervikuga, hõlmab see poliitika väga sageli ka märkimisväärseid kultuurilise ja keelelise homogeniseerimise elemente. Viimane ei tähenda, et kaasaegses maailmas peavad kõik riigi alamad ilmingimata jagama sama kultuuri, ent sotsiaalse mobiilsuse, avaliku haldusefektiivsuse tagamiseks ning kodurahu säilitamiseks näeb rahvastava riigi paradigma vähemasti reeglina ette, et selle rahvastiku osad käsitleksid end ühe eripärase poliitilise rahvuse liikmetena ühes sellele omase keelelise repertuaariga.²¹¹ Resultaat, milleks on koherentsem ja tugevam kommunaalidentiteet, võimaldab riiklikel institutsioonidel inimesi *resp.* kodanikke ning vahendeid vajadusel hõlpsamini mobiliseerida, toetada demokraatlikke praktikaid, tegeleda ressursside egalitaarsel printsiibil ümberjaotamisega, sõdida jpm.

Kolmanda osisena figureerib eelmainitud skeemis toimiv riigiaparaat, mille kontseptualiseerimise puhul ka Hippler ise pillab mõiste riigi-ehitus (*state-building*).²¹² Siinkohal on rahvuste ehitamise peamiseks baastingimuseks vastava infrastruktuuri ja kommunikatsioonivõrgustike olemasolu, „rahvusliku” majandussfääri arendamine ning riigiaparaadi üldine valitsemisvõimekus. Teatava rahvasterritooriumi reaalne kontrollimine nõuab esiteks kahtlemata seda, et eriomane ühiskond on ülaltoodud protsesside valguses konstitueerinud end spetsiifilist eneseteadvust jagava poliitilise kooslusena. Riik vajab lojaalset kaadrit, kes on oma ametis solidaarsed pigem riigi ja selle alalise elanikkonnaga tervikuna, mitte ei samasta ennast esmajärjekorras

²⁰⁸ Väärtuste kultiveerimise võtmetähtsusest vt Miller. *On Nationality*, 11, 121; D. Weinstock. „Four Kinds of (Post-)nation-building”, *The Fate of the Nation-State*, ed. M. Seymour (Montreal: McGill – Queen’s University Press, 2004), 56; Hippler. *Violent Conflicts*, 7–8.

²⁰⁹ E. Berg. „Etnosotsiaalsed protsessid”, *Akadeemia*, 1 (1994), 167; Vahel on selles kontekstis viidatud ka rahvuse-ehitamisele kui „rahva” ülesehitusele (*people building*). // T. Kuzio. *Theoretical and Comparative Perspectives on Nationalism: New Directions in Cross-Cultural and Post-Communist Studies* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007), 61.

²¹⁰ Bogdandy et al. *State-Building*, 586; Kostić. *Nationbuilding*, 385. Mõnes mõttes kattub eelnevate komponentidega ka nn sotsiaalse suunamise (*social engineering* või ka *sociotechnics*) mõiste, millega vahel markeeritakse katseid süsteemselt juhtida/mõjutada populaarseid hoiakuid ja sotsiaalseid käitumisi laiemale skaalal, ükskõik kas siis valitsuse poolt või eraalgatuslikul tasandil. // Vt nt A. Podgórecki et al. (eds.). *Social Engineering* (Ottawa: Carleton University Press, 1996).

²¹¹ Niisugune kaasav katusidentiteet ei eelda rahvusluse liberaalsemate tõlgenduste kohaselt tingimata kultuuriliste vähemusgruppide väljajuurimist ja on seega ühildatav sisemise pluralismiga. – Nt Miller. *On Nationality*, 11.

²¹² Hippler. *Ethnicity*; Hippler. *Violent Conflicts*, 9.

partikulaarsete sotsiaalsete, etniliste või usukogukondadega. Sel viisil saab riigist ühiskonna poliitilise organiseerumise kehtustus, mis võib omakorda peagi hakata neid institutsionaliseeritud identiteete kogu demograafilise spektri lõikes taastootma. Viimast eeldab teatud praktilist teovõimekust nagu näiteks piirikontrolli kehtestamine, efektiivse fiskaal- ja tollisüsteemi loomist, stabiilse majanduskeskkonna tagamist, autonoomset õigussüsteemi ning toimiva ja kogu maal aktsepteeritud administratiivaparaadi rajamist. Soovides olla seejuures edukas pikema aja vältel, peab riigivõim iseäranis suutlik olema jõumonopoli kehtestamises terve oma „rahvus-territooriumi” ulatuses.

Vaatama asjaolule, et see kolmik toimib tavaliselt tihedasti koos, ei ole tegemist päris ühe ja sama nähtusega ei empiirilisel ega teoreetilisel, mida aitab loodetavasti demonstreerida nii eelnev kui ka järgnev arutelu ühes konkreetsete näidetega. Seega tuleks analüütiliste edusammude huvides riigi-ehitamise kategooria sellest jaotisest märksa selgemalt välja tõsta. Riigi-ehitus on ise võrdlemisi suveräänne protsess ning ei pruugi lühemas või pikemas perspektiivis otseselt rahvuse kujundamisest üldse kuigi palju sõltuda. Pealegi eelistakse etniliste pingete kontekstis (nt Iisraelis, Kasahstanis, Kataloonias, Moldovas, Põhja-Iirimaal jm) sageli tegeleda riigi-ehituse põhivaldkondadega hoopis eraldi ning asetada rahvuse sepiamise alasile kogu-rahvastiku asemel üksnes eksklusiivselt mõni kindel rahvusgrupp.²¹³ Vähemasti mingil ajahetkel võidakse üritada neid protseduure teineteisest ka teadlikult lahutada. Probleem ei seisne ainult selles, et sõna „nation” on paljudes keeltes mitmetähenduslik. Pigem viitab antud mõõdete ühte patta panemise küsitavusele muuhulgas kasvõi juba seegi, et nende ehituste erinevad eesmärgid ja objektid võivad olla lisaks teatavale tasakaalustavale momendile ühtlasi nii rahvusrühmade vaheliste kui rühmasiseste konfliktide allikaks. Kõik see annab alust väita, et riigi ülesehitamine on rahvuse-ehituse iseseisev paralleelkomponent, mitte orgaaniline koostisosa.²¹⁴

Nüüd on aga aeg lähemalt vaagida vastavaid sotsiaaltehnoogilisi võtteid, asetades esmalt eraldi luubi alla rahvuse- ning seejärel riigi-ehitamise levinuimad strateegiad. Esimese puhul võib kergesti jääda mulje, et võimude püüdlused on suunatud siin alati eeskätt etnose ja riigikorra maksimaalse korrespondentsi saavutamisele.²¹⁵ Teoreetilisel saab mõnda poliitilist üksust rahvuslikus plaanis homogeensemaks muuta riigipiiri kohandamise (ingl *frontier adjustment*), teatud rahvastikuosa(de) omakultuuri viljelemise piiramise või takistamise, assimileerimise, väljarände soodustamise, lahkuma sundimise, deporteerimise, etnilise puhastuse, genotsiidi jms kaudu. Tegelikult leiab maailma ajaloost nii verisemaid kui tunduvalt rahumeelsemaid rahvuse-ehitamise protsesse, kusjuures ülekaalus on pigem viimased. Vahel on see poliitikatest, mis üritavad kultuurilist mitmekesisust sootuks elimineerida, nagu sundassimilatsioon või etniline tagakiusamine, üldse selgelt lahutatud.²¹⁶ Rahvuste kujundamine sisaldab endas reeglina äärmiselt erinevaid dimensioone, mis ei piirdu üksnes repressiivse alatooniga aktsioonidega või on nendega hoopiski opositsioonis.

Kuna rahvastiku identifitseerumise imperatiiv on rahvuse-ehitamise üks peamisi impulsse, haakub see tihedalt eelkõige ikkagi identiteedipoliitika ja selle võtetega (vt ptk 4.5). Ideelises mõttikavas seondub rahvuse-ehitamine ühiskondlike alusväärtuste sotsialiseerimise ning poliitilist laadi püüetega kutsuda poliitilise üksuse raames esile jagatud identiteete, kus need

²¹³ Tulgu see soov siis enamusest või vähemusest.

²¹⁴ Pisut ümberpööratud võtmes, ent kaudselt toetab seda empiiriliste tähelepanekutele tuginevat seisukohta ka Norra politoloogide mõttekäik, mis näeb administratiivse, institutsionaalse, majandusliku ja militaarise iseloomuga praktikaid riigi-ehituse funktsionaalsete põhialuste juurde kuuluvana, nimetades neid riigi arhitektoonika nn kõvadeks (*hard*) aspektideks. Rahvuse-ehitamine puudutab erinevalt viimasest aga omakorda riigi konsolideerimise „pehmemaid” (*soft*) tahke nagu jagatud identiteedi ning riigi elanikkonna ühtekuuluvustunde konstrueerimine läbi hariduse, propaganda, ideoloogia, riigisümboolika jms. // Kolstø. Nation-Building, 8; P. Kolstø, H. Blakkisrud. „Living with Non-recognition: State- and Nation-building in South Caucasian Quasi-states”, *Europe-Asia Studies*, 60: 3 (2008), 484.

²¹⁵ Nt D. Laitini veidi lihtsustatud lähenemine käsitlebki rahvuse-ehitamist ennekõike poliitikanähtuse, mille sihiks on viia riigi piirid vastavusse rahvuse piiridega. // Laitin. *Nations*, 19–20.

²¹⁶ Üheks niisuguseks autoriks on Janmaat. *Nation Building*, 3.

hetkel puuduvad või on problemaatilised. Oluline ei ole siin aga sageli just mitte niivõrd „kvantiteet”, kuivõrd „kvaliteet”. Nimelt on USA politoloog W. Norman juhtinud õigustatult tähelepanu momendile, et vastav poliitiline tegevus ei tähenda üksnes rahvuse loomist mõnest varemalt muudele identiteedikomponentidele tuginevast kooslusest või siis olemasoleva rahvusidentiteedi *tugevamaks* muutmist. Enamikel juhtudel rahvusidentiteet kui selline juba eksisteerib ning poliitilised agendid üritavad seda kujundada pigem kvalitatiivses plaanis, puudutades teatud rahvusidentiteedile iseloomulikuks peetavaid väärtusi ning veendumusi.²¹⁷ Identiteetide (re)konstrueerimise praktikas kasutatakse kogu maailmas valdavalt kultuurilisi, mütoloogilisi ja sümbolilisi ressursse. Äärmiselt tihti ei põlata seejuures ära ka ajaloomärga manipuleerimist. Nii peegeldab rahvuse-ehitamine ühtviisi poliitilise integratsiooni sotsiaalsühholoogilisi aspekte. Mõne poliitikasühholoogi arvates tuleks viimast eristada nt kitsamatest poliitilise osaluse (ingl *political participation*) või sotsiaalse mobilisatsiooni küsimustest, lisades et pelgalt sunduslik poliitiline võim üksi ei pruugi olla rahvusriigi kontinuiteedi tagamise osas sugugi otsustav tegur. Jõupoliitika loob küll tihtilugu riigi, ent selle kestvuse kindlustab pikemas perspektiivis üksnes see, kui rahvus on rajatud ka massisühholoogilisel tasandil.²¹⁸ Mõõdapääsmatuks märksõnaks on siinkohal kahtlemata gruppidevaheline kommunikatsioon kõige laiemas tähenduses.²¹⁹

Millised on siis efektiivseimad vahendid, mida poliitilised liidrid ja riiklikud institutsioonid identiteetide reprodutseerimiseks ära saavad kasutada? Vastus sellele küsimusele varieerub mõistagi nii ühiskonniti kui ajaperiooditi. Samuti sõltub see paljuski sellest, millist tüüpi rahvuse-ehitamise projektist käib jutt. Üldjoontes võib kaasaegsetes ühiskondades rahvuse kujundamise tüüpilisemate nurgakividena (mille enamikku lahatakse edaspidi üksikasjalikumalt töö näidisjuhtumite raames) siiski üles loetleda: ametlikku hariduspoliitikat; keelepoliitikat; kodakondsuspoliitikat; rahvastikupoliitikat; rändepoliitikat; rahvuslike sümbolite, tähtpäevade, rutiinide ning rituaalide kultiveerimist; avaliku ruumi ja geograafiliste objektide kujundamist ning (ümber)nimetamist; meediapoliitilist regulatsiooni; spordisüsteemide edendamist (eriti rahvusvahelise konkurentsivõime aspektist lähtuvalt); kohustuslikku ajateenistust; ka sõdimist ning selle abil patriotismi mütologiseerimist.²²⁰ Levinuimate identiteeti konstrueerivate meetmete hulka on võimalik lisada ka nt teatud religiooni(de) institutsionaliseerimise, kuna tihtilugu on rahvusidentiteet mõne konfessiooniga lähedalt seotud (nn rahvusreligioonid). Samuti subsiddeerib ja koordineerib sisuliselt iga riik kõige erinevamat sorti kultuurilisi praktikaid. Vahel on võrdlemisi lõdvalt lõimitud ühiskonnagruppide konsolideerimiseks ametlikult ellu kutsutud koguni eraldi „integratsioonipoliitika”, milline pakett koosneb tavaliselt eelnimetatud elementide eripärasest kombinatsioonist. Nagu natsionalismi, nii on ka rahvuse ülesehitamise seesmised komponendid ja nende osakaal ajas muutuvad ning põhimõtteliselt võib teatud ühiskonnas „rahvusliku” tähenduslikkuse omandada pea igasugune sotsiaalne või poliitiline valdkond. Inimeste kollektiivsetele identiteetidele võivad tänapäeval mõju avaldada väga mitmed riiklikult sanktsioneeritud ja koguni erasfääris või kommertsiaalsel tasapinnal kulgevad tegevused. Üldistavalt öeldes tekitatakse ühiskonnaliikmetes sarnaseid enesemääratlusi enamasti kultuurilise unifitseerimise ning standardiseerimise teel. Et rahvus on suuresti kultuuriline kontseptsioon²²¹, kätkeb iga rahvuse-ehitamise protsess endas seega ka teatud kultuurilist

²¹⁷ Norman. *Negotiating Nationalism*, 33, 42. Diskursiivseid võtteid, kuidas poliitilised jõud ja institutsioonid olemasolevate rahvusidentiteetide elemente modifitseerida püüavad, vt samas, 40–42.

²¹⁸ W. Bloom. *Personal Identity, National Identity and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993), 56.

²¹⁹ Seda et rahvuse kujundamine on suuresti kommunikatiivne tegevus, mis eeldab erinevate – nii materiaalsete kui intellektuaalsete – kommunikatsioon- ja kontaktvõrgustike tekitamist, käsitleb teedrajavalt Karl Deutschi sotsiaalse kommunikatsiooni teooria. // Deutsch. *Nationalism and Social Communication*.

²²⁰ Viimase kohta vt täpsemalt Norman. *Negotiating Nationalism*, 46.

²²¹ Bogdandy et al. *State-Building*, 587.

interventsiooni²²² ja selle mõningane akultureeriv varjund on sageli paralleelselt käivitatavatele vähemuste „positiivse diskrimineerimise” (ingl *affirmative action*) programmidele vaatamata raskesti maskeeritav.

Eelnevast ja ka senisest kirjandusest jääb muuhulgas kõlama mõte, et rahvuse ehitajad samastavad need riiklikud struktuurid, sümbolid ja traditsioonid jäigalt titulaarrahvusega ning kogu protsessi sisuks on vaid etnilise enamuse sotsiaalse kultuuri (*societal culture*) mahitamine ning difusioon üle kogu konkreetse rahvusriigi territooriumi.²²³ Tavaliselt just nii see tõesti kipubki olema, kuid samas pole asi siiski sedavõrd lineaarne. Kõigepealt ei ole nn enamus-kultuur rangelt võttes sugugi staatiline, vaid aegamisi vastastikuste koosmõjude käigus formuleeruv küllaltki heterogeenne nähtus. Samuti ei pruugi vastavad projektid tänastes info-tehnoloogilisi revolutsioone läbivais ühiskondades alati sugugi eeldada, et indiviidide enamik identifitseerib end ametlikest meetmetest hoolimata üksnes rahvusriigiga. Seepärast püüavad need rahvastavad programmid tavaliselt targu läheneda diferentseeritult ning vormida sihtgruppide lõikes identiteetide üsna erinevaid tahke. Näiteks on W. Norman eritlenud siin kolme peamist arhetüüpset konteksti, kus niisugune suunatud rahvuse-ehitamine üldjuhul aset leiab: 1) puudutab nimirahvuse ühtlustamist; 2) on orienteeritud etnilistele põlisvähemustele; ning 3) n-ö immigratsioonivähemustele. Mainitud uurija mõonab seejuures mõistagi ka ise, et praktikas ei ole neid kategooriaid alati lihtne eristada ja enamik konkreetseid juhtumeid on märksa segasema ning komplekssema iseloomuga.²²⁴ Globaliseeruva maailma ja mitmete Euroopa piirkondade etnodemograafiliste struktuuride valguses võib eelnevatele punktidele lisada neljanda momendina veel välisriikides elavatele eeldatavatele rahvuskaaslastele ehk ühise kultuuri kandjatele suunatud identiteedi säilitamise ja/või konstrueerimise sihi. Vahel ei pea rahvuse-ehitamise eesmärgid piirduma ka ainuüksi vanemate või uuemate riigirahvuste keelte ja kultuuride edasikandega. Nii on teadlased ühiskonna eduka stabiliseerimise osas ühe olulise täiendava aspektina sisse toonud näiteks abstraktsema „leppimise” (*reconciliation*) mõiste. Iseäranis aktuaalseks peetakse sedalaadi toiminguid pärast võimalikke militaarkokkupõrkeid, kodusõdu, vägivallaakte, sotsiaalseid rahunusi jm tegelikke või tajutud (etnilisi) konfliktsituatsioone ning seeläbi rahvuslikult lõhestunud ühiskondades.²²⁵

Rääkides kogu protsessi veduritest, ei ole kuigi raske märgata, et poliitilisel ehitusplatsil võivad toimeta nii erinevad seesmisid kui välismaised brigaadid või koguni üksikisikud. Reeglina on rahvuse konstrueerimise puhul juhtoina rollis n-ö eliit (poliitilised ja majanduslikud liidrid, intellektuaalid, õpetajad jt) ning enamikel juhtudel domineerib selles aktiivne ülevalt-alla suunitlus kui et rahvusriik evolutsioneerub loomulikult teel välja ühiskonnast.²²⁶ Seega on siiani olnud põhjust kõnelda valdavalt keskvõimude poolt koordineeritud jõupingutustest, ehkki tuleb arvestada, et kaasaegses demokraatlikus ruumis ei saa ükski poliitik või instants inimese identiteeti vägisi muuta. Kahtlemata leidub nii olevikus kui minevikust paiku, kus poliitilised liidrid omavad rahvusidentiteetide sepiastamise juures märksa suuremat mõjuvõimu, ent avatud

²²² R. Utz. „Nations, Nation-Building, and Cultural Intervention: A Social Science Perspective”, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 9 (2005), 617, 638–641.

²²³ Vt nt W. Kymlicka. „Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe”, *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, eds. W. Kymlicka, M. Opalski (Oxford: Oxford University Press, 2001).

²²⁴ Norman. *Negotiating Nationalism*, 38–40.

²²⁵ Pärast keerulisi ajaloo perioode on selles mõõdtes suurema sotsiaalse integratsiooni ja rahvusühisuse esilekutsumise strateegiana sageli välja toodud kannatuste tunnustamist, erinevate ajalookäsitluste representeerimist, täiendamist ning ühisosa leidmist ja endiste „vaenlastega” rahumeelse kooseksisteerimise või ka ühise tuleviku projekteerimist. // C. Prager, T. Govier (eds.). *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts* (Waterloo: Wilfried Laurier University Press, 2003); E. Daly, J. Sarkin. *Reconciliation in Divided Societies: Finding Common Ground* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007).

²²⁶ Utz. Nations, 633–636; Hippler. *Violent Conflicts*, 11. Konkreetsemalt aga näiteks perestroika aegse Eesti rahvaliidumiste ja rohujuure tasandi algatuste taustal võib lähem uurimine kahtlemata tuvastada, et teatud tingimustel osutub eliidi ning massi sümbioosi paiguti tavapärasest ka tunduvalt tihedamaks ja mitmekülgsemaks.

ühiskonnas on rahvuse vormimise vahendid siiski mitmeti piiratud. Näiteks ei tähenda kindla rahvustunde olemasolu veel kogu (elitaarse alatooniga) diskursiivse välja pimesi aktsepteerimist. Kõiki informatsiooniallikaid ei ole ideoloogilise vaba konkurentsi tingimustes kunagi võimalik 100%-liselt kontrollida, poliitilised oponendid ja meediakommentaatorid reageerivad enamasti kiirelt „rahvusliku kaardi” ekspluateerimisele, efektiivse ringhäälingu ning haridussüsteemi olemasolu muudab teisalt massidele „ajupesu” tegemise oluliselt komplitseeritumaks jms.²²⁷ Pealegi on vastavasisuline edu lühema aja vältel harv nähtus ka totalitaarsetes ühiskondades. Lisaks sekkub identiteetide kujundamisse omalt poolt ühtlasi erasektor, mille alla mahub terve müriaad tegevusi, kuhu on kaasatud nii üksikindiviide kui korporatsioone. Eratasandi mõtmes annavad oma panuse näiteks arvamusiidrite, poliitikaekspertide ja ajakirjanike sõnavõtted, kunstnike, kirjanike, muusikute, filmitegijate, reklaamikirjutajate tööd, spordisangarite saavutused jne. Mõistagi on äärmiselt raske mõõta, kas ja kui palju mõju neil igapäev eraldi ja kokkuvõttes indiviidi identiteeti kujundavate veendumuste, väärtuste ning tundmuste lakkamatule arengule on. Ühiskonnateadlased ja ka poliitikafilosoofid kipuvad siinkohal tavaliselt kesken-duma pigem riigiinstitutsioonide kaalukale rollile, kuid modernses või postmodernses maailmas ning pea permanentse informatsioonirevolutsiooni tingimustes ei saa vabasektorist lähtuvaid impulsse sugugi alahinnata.²²⁸

Niisamuti võidakse natsiooni ülesehitamist viljeleda otsesemal või kaudsemal moel. Ühest küljest võib see olla avaliku poliitika kindel ja ettekavatsetud eesmärk.²²⁹ Teiselt poolt võib valitsus jääda vastavasuunalises töös ka suhteliselt passiivseks, lootes mitte niivõrd spetsiifilistele sihtagentuuridele, vaid pigem sellele, et riiklikud „kõrvaltegevused” kutsuksid viimaks ise solidaarsuse või vajalikuna tajutud ühise kultuuri esile. Igal juhul ei tohiks jätta siinjuures märkimata n-ö projektist kinnipidamise ülimalt keerukust. Rahvuse-ehitamist raamistavad erinevad poliitilised struktuurid ning sotsiaalsed protsessid, mis paljuski arhitektide otsesele kontrollile ei allu.²³⁰ Iseäranis iseseisvalt näib toimivat siin väljaarenenud „kodanikuühiskond”, mille subjektide täielik manipuleeritavus jääb sageli enam kui küsitavaks. Ehkki ühiskonna unifitseerimine sisaldab endas enamasti teadvustatud või koguni teaduslikku poolt (institutsioonide koostöö, sotsiaalse mõjutamise tehnikate, propaganda planeerimine jms), kätkeb see endas alati väga suurel määral ka hetkekonjunktuurist lähtuvat loomingulist lähenemist. Vahel on rahvastikurühmade identiteeti kujundavate poliitikate tagajärjed selgemini prognoositavad, vahel aga mitte. Lõviosa rahvusidentiteetide evolutsioonist toimubki suuresti ettekavatsematult ning strateegiliste otsustajate võimekus uusi enesemääratlusi tahtlikult konstrueerida on sageli küllalt piiratud. Samamoodi võib identiteedimuutusi panna tihtilugu ka teatud poliitikate ja/või institutsioonide tahtmatute tulemite arvele.²³¹ Seega kuna lisaks pole ehitajatel oma töös tavaliselt aluseks võtta pea mingit konsensuslikku ideaalprojekti või siis ei suudeta sellest lõpuni kinni hoida, on taoline (teadlik) sotsiaalne konstruktivism siin absoluutses mõttes muidugi problemaatiline.

Kindel on aga see, et identiteedid, sh rahvusidentiteedid, võivad aja jooksul muutuda. See-pärast tuleks ka rahvuse-ehitust vaadelda kui pikaldast, sageli aastakümneid või lausa sajandeid

²²⁷ Norman. *Negotiating Nationalism*, 45. Seda, et taoliste ülalt-alla poliitiliste protsesside lõpliku formuleerumise juures ei tohiks unustada rahvatasandi mõjusid, tõstab esile ka A. Polese. „Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building?”, *Studies of Transition States and Societies*, 3: 3 (2011).

²²⁸ Norman. *Negotiating Nationalism*, 68.

²²⁹ Vahel on seda nimetanud ka lausa hariduslike ja religioossete struktuuridega sihilikuks manipuleerimiseks. // Nt Bloom. *Personal Identity*, 143.

²³⁰ Hippler. *Violent Conflicts*, 6.

²³¹ Nt infotehnoloogilised kommunikatsioonivahendid (internet, raadio, televisioon), mis paljudel juhtudel on võimude poolt kasutusele võetud ning sponsoreeritud just identiteetide kujundamise ja kindlustamise eesmärkidel. Ühtlasi peituvad nende kanalite käigushoidmise taga sageli ka hoopis muud, nt meelelahutusäriiga seotud kaalutlused. Sõltumata algsetest kavatsustest võib aga lõpptulemus olla analoogne – rahvuskaaslastel/elanikkond tarbib samu programme ning jagab seetõttu ühist informatsioonivälja, emotsioone, muljeid, sümboleid ja kultuurimälu. // Norman. *Negotiating Nationalism*, 24, 33, 43, 45.

kestvat protsessi oma tõusude ja mõõnadega. Natsiooni loome on lakkamatuid re-interpreteeringuid, taasavastamisi ja rekonstruktsioone hõlmav korduva iseloomuga tegevus, mida tuleb perioodiliselt uuendada. Iga põlvkond peab moderniseerima ühiskonnakorraldust ning selle stratifikatsioonüsteeme minevikust laenatud traditsioonide, väärtuste ja sümbolite valguses, mis domineerivate sotsiaalsete gruppide ja institutsioonide vajadusi ning taotlusi kõige paremini teenivad.²³² Nii ei saa me rahvuse ülesehitamise puhul reeglina rääkida ka millestki lõpetatust ehk valmis asjast.

Kui aga tõdeda, et rahvuse kujundamise intensiivsus võib varieeruda, kas saab siis sellisel juhul kokkuvõttes tuvastada ka mingeid spetsiifilisemaid natsiooni konsolideerimise tüüpe? Mitmed uurijad näevad kogu maailma tänaste riikide natsiooniloomes suuresti juba eelkäsitatud probleemi, mida poliitikateadustes portreteeritakse tavaliselt välistavamalt laadi etnonatsionalismi ja assotsiatiivsema kodanikurahvuse vahelise dilemmana.²³³ Tunduvalt harvem on kõneldud ka rahvuste ehitamise n-õ tugevamatest ja pehmematest versioonidest²³⁴, mida empiirilisel on samuti võrdlemisi raske mõõta. Üks eraldi jälgitav ning äärmiselt oluline meede võib siinkohal kahtlemata olla valitsev etnopolitiiline režiim ise. Täpsemalt selle põhiseaduslikud alused ja muud siduvad klauslid, mis süsteemi tasandil sageli otsustavad, milliseid identiteete ametlikult soositakse ning missugused rahvuse-ehitamise vahendid enamuse või vähemuse kätte antakse. Näiteks võib siin mainida mitmesuguseid föderatiivseid ehk siis konsotsionaalse kallakuga etnopolitiilisi mudeleid, mis püüavad samuti kodanike ja riigi vahelisi sidemeid tugevdada, kuid teevad seda ilma ühe teatava grupi keelt ja kultuuri ainuprivilegeeritud positsioonile asetamast. Kanada poliitikafilosoof Daniel Weinstock on jaganud natsiooni kujundamise poliitilised praktikad aga neljaks ideaaltüübiks: a) enamusest lähtuv rahvuse-ehitamine (*majority nation-building*); b) konstitutsionaalne (*constitutional*); c) sulamlük (*transformative*); ning d) orgaaniline (*organic*).²³⁵

Neist esimene on oma olemuselt üsnagi maksimalistliku loomuga positsioon, mille kohaselt peab elanikkonna kultuurilise konvergentsi aluseks olema rangelt enamusgrupi kultuur. Ehk siis immigrandid ja etniliste vähemuste liikmed peaksid ideaalis kohanduma etnilise enamuse keele, traditsioonide, sümbolika ning teatud maades ka religiooniga. Sarnaseid lähtekohti on suuresti järginud nii Euroopa 18.–19. sajandi rahvuse-ehitamise praktika kui globaalses plaanis ka 20. sajandi koloniaalne faas (dominantkultuuri propageerimine; nn anglokonformistlikud integratsiooni- resp. assimilatsiooniskeemid Austraalias, Kanadas, USA-s, Uus-Meremaal jm).²³⁶

Konstitutsionaalse rahvuse-ehitamine mudeli kultuurilise lähenemise eeldus on aga märksa vähenõudlikum. Esmajoones käteb see endas põhiseaduslikes juhtnöörides pigem poliitiliste väärtuste kilbiletõstmist, millest peaks kujunema kõigi identiteediloomes valda kuuluvate algatuste kese. Tegelikuses võib viimane võtta siiski küllalt erinevaid vorme, kuna need ühiskondlikult siduvates dokumentides talletatud poliitilised väärtused on sageli kas rohkem või vähem pretensioonikad. Seepärast on antud tüüpi paraku kohati ka keeruline eristada strateegiatega, mille eesmärgiks on tunduvalt ulatuslikuma kultuurisiduse saavutamine. Kaasaegses poliitilises filosoofias tuntuima nimenä figureerib selles kontekstis aga ilmselt Jürgen Habermas ja tema „põhiseaduspatriotism”.²³⁷ Kui enamusest lähtuva natsiooni-ehitamise variandi puhul prevaleerib arusaam, et vastav protsess peab välja jõudma sügavale kodanike kultuurilise

²³² Vt Smith. *The Ethnic Origins*, 206–207.

²³³ Nt E. Martínez-Herrera. „From Nation-building to Building Identification with Political Communities”, *European Journal of Political Research*, 41: 4 (2002), 423.

²³⁴ Janmaat. *Nation Building*, 2.

²³⁵ Weinstock. *Four Kinds*, 53–56.

²³⁶ Samas, 61.

²³⁷ Habermas. *The Inclusion of the Other*, 225–226. Praktilises mõttes mahub siia kategooriasse kenasti ka nt Kanada „põhikirjaline patriotism” (*charter patriotism*), mida kehasas iseäranis 1982. a. pärinev konstitutsiooniline akt ning mis lootis tsementeerida Kanada identiteeti teatud põhiseaduslike printsiipide ümber. // Vt nt C. Taylor. „Can Canada Survive the Charter?”, *Alberta Law Review*, 30: 2 (1992), 427–447.

enesemääratluse tuumani, siis konstitutsioonilise rahvuse kujundamise raames võivad enamini poliitilise iseloomuga konstruktsioonid jätta kodanike sügavamad enesekontseptsioonid puutumata.

Transformatiivse ehk sünkretistliku rahvusloome postulaadi kohaselt sõltub poliitilise kogukonna sidususe valem Weinstocki järgi sellest, mil määral ja missuguseid kultuurilisi koode ühiskonna liikmed parasjagu jagavad. Taotletav ühiskultuur ei pea taolise praktika pooldajate väitel tingimata privilegeerima enamusrupi sümboolikat ning traditsioone, vaid kogu säärane protsess peaks rajanema üldjoontes kõigi ühiskonnas domineerivate etniliste allüksuste pärandile. Uus avalik kultuur, pole tähtis kui heterogeenne ja vastuoluline, sünnib põlisrahvaste valdava enamuse või harvemini suisa ka hilisemate sisserändajate panuse baasil²³⁸, ehkki oma olukorrast lähtuvama iseloomu tõttu võib selle konglomeraadi püsivusaste olla sageli eba-stabiilsem. Teatavate mõõndustega on siin võimalik viidata nt Bosnia ja Hertsegoviinale, Lõuna-Aafrika Vabariigile või ka Šveitsi Konföderatsioonile. Kui kõik kolm kirjeldatud rahvuse kujundamise strateegiat jagavad otseselt või kaudselt eeldust, et ühise avaliku kultuuri edendamine, olgu ta siis „paks” või „õhuke”, on valitsuse tasandil legitiimne, kohane ning vajalik tegevus, siis viimane ja neljas tüüp – orgaaniline rahvuse-ehitamine – seda vajadust suuresti eitab.

Orgaanilise strateegia kohaselt reeglina küll ei vaidlustata teatud sotsiaalse ühtekuuluvustunde elulist tähtsust, ent ollakse seisukohal, et nõutav kultuuriline ühisosa võib tekkida ka jagatud poliitiliste institutsioonide toimimise planeerimatute tagajärgedena. Juhuse tahtel pikemaks ajaks läbikäimisele ning ühistegevusele avatud ehk sunnitud ühiskonnaliikmete seas kujunevad paratamatult välja koostööharjumused, afektiivsed sidemed ja ühised vaatenurgad. Mingit kindlat kultuuri sihipäraselt ei kultiveerita, asjadel lastakse kulgeda rohkem omasoodu. Makro tasandil saab suuresti läbi taolise isekorraldusliku prisma vaadelda näiteks võimaliku Euroopa poliitilise kogukonna järk-järgulist teket. Võrreldes enamusest lähtuva või transformatiivse natsiooniloomega on viimase puhul tegemist olemuslikult n-ö alt-üles, ülipassiivse ja minimaalselt kohustava rahvuse-ehitamise vormiga, nii et tegelikult võib isegi Weinstockile pisut oponentides tõstatada küsimuse, kas see mudel üldse rahvuse kujundamise kui siiski mõningast aktiivsust nõudva protsessi alla kvalifitseerub. Mis puudutab Eesti Vabariigi etno-poliitilist süsteemi, siis tuleb selle natsiooniloomete tüüp edaspidi testimisele loomulikult kõiki võimalikke asjaolusid arvesse võttes.

I.5.3. Riigi-ehitamine

Kuna nii rahvused kui etnilised grupid on oma loomult suuresti territoriaalsed, pretendeerides assotsiatsioonidele mingi kindla geograafilise asukohaga, nõuab igasugune rahvuse-ehitamise ideoloogia poliitiliselt piiritletud ehitusplatsi. Seal kulgevad ühtaegu protsessid, mida eelnevalt sai liigitatud rahvusterritooriumi konsolideerimise „kõvaks” kategooriaks ehk *riigi-ehitamiseks*. Poliitiliselt organiseeritud üksuste üheks peamiseks ja pidevaimaks probleemiks on see, kuidas majanduslikult ning poliitiliselt rohkem või vähem erinevad regioonid omavahel efektiivselt tervikuks siduda. Riigi²³⁹ ülim eesmärk on üldjuhul samas ka territoriaalne integratsioon: säilitada territoriaalset tervikkust ning kindlustada neis piires rahva toetuse ja poliitilise

²³⁸ Asjakohane on siin nt G. Bouchard'i mõiste „hübriidistumine” (*l'hybridation*). // Bouchard. *Genèse des nations et cultures du Nouveau Monde: Essai d'histoire comparée* (Québec: Boréal, 2001), 375.

²³⁹ Viidates konkreetselt modernsele riigile, võib kasutada Max Weberi klassikalist kontseptsiooni: sõltumatute ja tsentraliseeritud avalike institutsioonide kogum, mis füüsilise jõu monopoli toel omab suutlikkust kehtestada kindlal territooriumil siduv õiguskord ning administratiivsed süsteemid. // M. Weber. *Gesammelte politische Schriften* (Tübingen: Mohr, 1971), 506; Vt ka nt Mann. *The Sources of Social Power*, 55.

autoriteediga leppimise kaudu riigi legitiimsust.²⁴⁰ On ütlematagi selge, et kultuuriliselt eriilmeliste piirkondade puhul võib siin kaasajal arvestatavaid väljakutseid esitada esmajoones rahvustegur.

Riigi-ehitamise mõiste viitab elujõuliste poliitiliste, õiguslike, majanduslike ja administratiivsete institutsioonide loomisele, võimaldamaks riigil mitte üksnes tõhusamalt toimida ning pakkuda selle elanikkonnale avalikke hüvesid, vaid omandada ka vägivallamonopol ja kontrollida iseseisvalt oma maa-ala.²⁴¹ Keskvõimule alluvate institutsioonide rajamine, restruktureerimine ja/või tugevdamine kattub muuhulgas ühtlasi n-õ keskuse formeerumise, tsentraliseerimise ning perifeeria inkorporeerimise problemaatikaga. Seega kõige laiemas tähenduses kuulub riigiehituse konteksti ilmselt ka regionaalpoliitika, mille teoreetilistele üksikasjadele käesolev töö siiski ei keskendu. Küll aga võib riigi-ehitust kindlasti käsitleda kui halduspraktikat, poliitilist integratsiooni, mis sarnaselt natsiooniloomel on samuti märkimisväärselt mitmemõõtmeline protsess. Näiteks bürokraatliku administratiivaparaadi valitsemis- ja planeerimisvõimekuse tagamine, õigus- ja kohtusüsteemi väljatöötamine, seaduste ellurakendamine ning nende täitmise järelevalve. Antud sfääri kuulub ka konflikti reguleerimise võimekus mitte ainult juriidilist laadi dispuutide lahendamise näol, vaid ka sise- ja välisjulgeoleku kindlustamise abil (politsei, piirikontroll, luuretalitus, kaitsevägi, ajateenistus jne). Ühtlasi kätkeb riigi-ehitamine endas majanduslike ning kommunikatiivsete infrastruktuuride arendamist, rahanduspoliitikat, maksukogumissüsteemi toimimist, stabiilse majandus- ja kaubanduskeskonna loomist ning säilitamist. Vastavate strateegiliste momentide nimistu ei ole mõistagi kaugeltki lõplik, vaid see võib hõlmata üsna mitmesuguseid meetmeid, alates kõige erinevamate siseriiklikest sotsiaal- ja tervishoiuteenuste koordineerimise valdkondadest kuni keskkonnaplaneerimise ja välispoliitiliste agentuurideni välja. Praktikaks on riigi-ehitamine lisaks regionaalse sidususe suurendamisele sageli seotud võimujao, võimuse osalemise ning vahetu poliitilise dialoogiga. Nii nagu rahvuse ülesehitamise puhul, võib ka riigi-ehitamise juures elanikkonna sotsiaalne kaasatusaste olla küllalt varieeruv, ehkki viimase iseloom on tavaliselt enam administratiivne, õigusriikluse põhimõtetest kantud ja personaalsem. Erinevalt natsiooniloomest, riigiehitus otseselt erinevate ühiskonnarühmade identiteedi mõjutamise, muutmise ning seadistamisega ei tegele.

Küsimusele, missugune on nende kategooriate omavaheline sõltuvusvahekord ning kumb nendest protsessidest on tooniandvam, ei ole lihtne pakkuda ühest vastust. Mõnikord on rahvusliku eliidi suunamisel toimuvat kultuurilist standardiseerimist, mis püüab luua rahvusriiklikku identiteeti läbi hariduse, massimeedia või riigisümboolika, peetud üksi ka vähetulemuslikuks. Nt ajaloo professor J. Breuilly loeb tugeva riigiidentiteedi vormimise juures märksa olulisemaks just maa poliitilist ja majanduslikku korraldust, ilma milleta pole rahvuse-ehitamise projektidel suuremat mõju.²⁴² Ilma ühise identiteedita on toimiv kodanikuühiskond küll komplitseeritud kui mitte võimatu, ent üldlevinud enesemääratlus ei taga iseenesest ja eraldi võttes veel riigi elujõulisust.²⁴³ Poliitikaprofessor S. Rokkani järgi on poliitilised süsteemid, kaasaratud rahvusriik, põhimõtteliselt vaadeldavad kahemõõtmelise, organiseerides ning institutsionaliseerides võimu nii territooriumi kui selle elanikkonna üle.²⁴⁴ Praktikaks ei saa üks läbi ilma teiseta ja edukas

²⁴⁰ E. Berg. *Estonia's Northeastern Periphery in Politics: Socio-Economic and Ethnic Dimensions* (Tartu: Tartu University Press, 1999), 12; B. de Guevara. „The State in Times of Statebuilding”, *Civil Wars* 10: 4 (2008), 361; *Supporting Statebuilding in Situations of Conflict and Fragility: Policy Guidance* (Paris: OECD, 2011), 35–38.

²⁴¹ F. Fukuyama. *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century* (London: Profile, 2004), ix; Kostić. *Nationbuilding*, 385; Guevara. *The State*, 348, 356. Eduka riigi-ehitamise näidetena on esitletud liitlaste okupatsiooni ja rekonstruktsioonipoliitikaid Teise maailmasõja järgsel Lääne-Saksamaal ja Jaapanis, aga esile on tõstetud ka nt Kambodža või postkommunistlikku Poolat. // Bogdandy et al. *State-Building*, 584.

²⁴² J. Breuilly. *Nationalism and the State* (Manchester: Manchester University Press, 1993), 276–277.

²⁴³ Nt Haiti puhul võib öelda, et selle kodanikel on tugev ühine identiteet juba olemas, aga riik on sellele vaatamata paljuski nurjunud. // M. Ottaway. „Nation Building”, *Foreign Policy*, 132 (2002), 17.

²⁴⁴ S. Rokkan. *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe* (Oxford: Oxford University Press, 1999), 62–69, 82–84.

rahvustav riik vajab seega kõigi tasandite funktsioneerimist. Riigi ideoloogiliste struktuuride konsolideerimiseks kasutatakse avalikke institutsioone ning nende vahendeid.²⁴⁵ Teisalt on riigiehituslikud elemendid ise vältimatult identifitseerumiskeskonda kujundavad tegurid. Nii etniliste enamuste kui vähemuste lõikes luuakse rahvuslikku unifikatsioonist riigi paternalistliku ja/või selle maksimumsajate jaoks kuidagi kasulikuks hinnatava tegevusega, puudutagu see siis haridussüsteemi käigushoidmist, majanduskliima kujundamist, transpordivõrgustike arendamist, kaitse-, tööturu- või sotsiaalpoliitika (ingl *welfare policy*) teostamist. Kui keskvoim ei funktsioneerigi piisavalt efektiivselt, on raske esile kutsuda konkreetse riigiga samastumist. Ning ilma teatava natsiooniloome alase eduta on keeruline muuta habrast ja ebatõhusat riiki hästitoimivaks.

Sellele, et need nähtused käivad käsikäes, viitab juba kasvõi asjaolu, et kummagi ehitusvälja mitmeid olulisi aspekte ei ole kuigi hõlbus üheselt katalogiseerida. Näiteks hariduse, sõjaväeteenistuse või kodakondsuse puhul. Lugeses kodanike võrdset ligipääsu haridussüsteemile võtmeks, mis avab nende jaoks majanduslikke perspektiive ning võimaldab muuhulgas elatist teenida avalik-õiguslikus sfääris, võib see teatud mõttes figureerida mõlemas jaotises. Sõjaväe mõõdet saab ühelt poolt interpreteerida lähtuvalt riigi ja selle territooriumi kaitse kategooriatest, kuid samas omab üleüldine kohustuslik armeeteenistus patriotismi kasvatamise kõrval ka teatavat ühtsustavat ning siduvat mõju. Samuti võib tekkida segadus, millisesse kategooriasse – kas rahvuse- või riigi-ehitamise alla – kuulub nt kodakondsuse institutsioon.²⁴⁶ Paraku on taoliste „ehitusplokkide” vahelised piirjooned sageli ähmased ja eksisteerivad mitmed „hallid tsoonid”, mille konsistents pole üheselt määratletav. Valdlike rõhuasetuste avaldumine konkreetsetes sotsiaalses keskkonnas sõltub ajaperioodist, poliitilistest eesmärkidest ning parajasti rakendatavatest ühiskondlikult tähendusrikastest markeritest. Seega on igasugune normatiivne (st ideaaltüüpidele keskenduv) analüüs siin võimalik üksnes teatud praktikaid üldistades. Antud juhul on aga eelkõige oluline mõista, et riigi- ning rahvuse ülesehitamise näol on tegemist ühe ja sama poliitilise üksuse konsolideerimisprotsessi kahe erineva küljega, mis eksisteerivad paralleelselt: esimene määratleb ja vormib „rahvuse” olemust sotsiokultuurilisel tasandil. Teine leiab kitsamalt aset poliitilises sfääris ning määratleb ära riigi piirid ja nende raames loodavad poliitilised institutsioonid, millest inimeste lojaalsus inspiratsiooni võib ammutada. Riiklikku territooriumi võib seega käsitleda omamoodi konteinerina, mida natsiooniloome praktikad järkjärgult rahvusteadvusega täita püüavad. Ehkki need on omavahel tihedalt seotud nähtused, saab mõne autori arvates riikluse probleeme lahendada seadusandluse ning määruste abil tunduvalt lühema aja vältel kui „konsolideerida rahvuslikke identiteete inimeste südames ja peades”.²⁴⁷ Viimane võib tõesti aega võtta terveid inim põlvi, olles sageli äärmiselt konfliktne protsess, mis ei jäta aga sugugi ka poliitilist laadi ettevõtmistele kaikkaid kodaratesse loopimast.

I.5.4. Võimalikud vastasseisud

Seda, et riigi-ehitamise ja rahvuse kujundamise projektid võivad olla kultuuriliselt heterogeenses ühiskonnas raskesti ühildatavad ning kontraproduktiivsed, ei ole erialakirjanduses, paljuski ka vastava kontseptuaalse raamistiku kujunemisejärgus oleku tõttu, siiani veel kuigi palju täheldatud. Näiteks võib isegi lausetatistlikust vaatevinklist lähtuv poliitiliste institutsioonide kujundamine konfliktijärgses lõhestunud ühiskonnas eraldusjooni süvendada, pärssides natsiooniloomet ja takkapihta omakorda ka riigi-ehitamist. Tavaliselt peitub probleemi raskuskese siiski

²⁴⁵ Nt Louis Althusserilt pärineb siinkohal neid kahte valdkonda siduv mõiste „ideoloogiline riigiaparaat”. // Althusser. „Ideoloogia ja ideoloogilised riigiaparaadid”, *Akadeemia*, 7 (2006), 1463–1469. Samuti tuleb silmas pidades, et kuna avalik-õiguslikud institutsioonid toodavad ühiskonnas märksa laiemat poliitilist sotsialiseerumist, hõlmab iga riigiehitamise protsess endas ühtlasi seesmiselt ka teatavat rahvuse konsolideerumise protsessi. // Martínez-Herrera. *From Nation-building*, 425.

²⁴⁶ Viimase kohta vt Liebich. *Must Nations Become*, 454. Eestiski valib teatud kultuurilise kompetentsi alusel defineeritud kodanikkond, rahvuskoostisest sõltumata, nime poolest mitte Rahvus- vaid Riigikogu.

²⁴⁷ T. Kuzio. „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?”, *Politics*, 21: 3 (2001), 175.

elanikkonda potentsiaalselt ühendavate traditsioonide puudumises või üleüldises nõrkuses. Seepärast peetakse riigi poolt juhitavaid unifitseerimis- ja homogeniseerimispraktikaid sageli kaasaegse ühiskonna normaalse majandusliku ning sotsiaalse arengu tagamise eeltingimusteks. Lingvistiline, kultuuriline ja hariduslik standardiseerimine on vältimatu nii riigiaparaadi funktsioneerimise kui harmoonilisema ning lojaalsema kodanikkonna loomisel. Samuti võib igakülgne kaugeleulatavam ühtlustamisprotsess tulla kasuks (arengupeatusega) perifeeriade hõlmamisel. Ühtlasi on rahvuse-ehitamise „modernistlik” koolkond näinud etniliste vähemuste absorbeerumist dominantgrupi hulka mitte üksnes n-õ ajaloolise paratatusena, vaid kasulikuna ka minoriteetidele endile. Esmajoones väljendub viimane nende vertikaalse sotsiaalse mobiilsuse ja võrdsete võimaluste kasvus.²⁴⁸ Samas võib mõneti sunnitud homogeensuse nõue kaasa tuua ka mitmeid negatiivseid järelmeid. Reaalses elus kipub selline institutsionaalses plaanis esilekutsutud rahvuse ülesehitamine pea alati süvendama teatud sorti etnopolitiilisi vastasseise riigiaparaadi ning erinevate ühiskonnarühmade vahel.²⁴⁹ Seejuures võib nende edendatavate elementide vormi, sisu ja ulatuse rakendamise suhtes varieeruva intensiivsusega lahkkelisid ette tulla nii „sisegrupi” raames kui gruppide vaheliselt (vt joonis 3). Näiteks võivad siin eksistentsiaalsel või turvakaalutlustel lahvatada arvestatavad erimeelsused mingi konkreetse rahvuskultuuri iseloomu ning selle „autentsuse” tagamise tingimuste osas; rahvastava enamusgrupi välistavam tiib võib neid standardiseerivaid protsesse tõlgendada sunnitud solidaarsusena ja seeläbi põhimõtteliselt taunitavatena. Ühisosa juurutamine dominantkultuuri baasil, mis küllalt tihti on ka poliitilise üksuse põhiseaduses fikseeritud ülesanne, kätkeb endas riski, et teatud grupp näeb riigi vastavates initsiatiivides ükskõiksust, ohtu või koguni pahtahtlikkust nende partikulaarse kultuurilise identiteedi suhtes.²⁵⁰ Ühiskonna konsolideerimine ei ole praktikas tõepoolest etnokultuuriliselt üdini neutraalne ning rahvusriikide integratsiooniprojektid on – iseäranis varasematel ajalooetappidel – küllalt sageli ka vähemusrahvusi marginaliseerinud ning lokaalseid identiteete asendanud või koguni hävitanud.²⁵¹

Hilisemad uurijad²⁵² ongi püüdnud taolise funktsionalistliku teleoloogia ning „modernistliku” evolutsionismi analüütilise raamistiku kitsaskohti üha enam vältida. Ühtlasi on loobunud eeldusest, et etnilisele diversiteedile vaatamata on rahvuse- ja riigi-ehitamise näol tegemist mahedalt sujuvate ning peaaegu automaatsete protsessidega. Viimaste olemus, meetmed, tempo ja avatuse määr on kahtlemata varieeruvad, ent üldjoontes võib oletada, et mida eksklusiivsemad ehk nõudlikumad nt natsiooniloome põhialused on, seda enam konfrontatsioonipotentsiaali need endas (vähemasti ajutiselt) kätkevad. Harilikult leiab riigi nimirahvuse omast eristuva identiteediga etniline vähemusgrupp end nii kodaniku- kui kultuurrahvuslusele iseloomulike poliitiliste elluviimise juures pea alati iseenda identiteedi säilitamisel dominantgrupi plaanidega konfliktisituatsioonis olevana.²⁵³ Sihtrühmade sotsiaalse standardiseerimisega ei pruugi sugugi kaasneda riiklikult soovitud identifikatsiooniprotsesside käivitumine ning poliitiline truudus rahvastavale üksusele. Tuleb arvestada, et etniliselt heterogeenses riigis on siiski varmad tõstatuma ka rivaalitsevad rahvuse-ehitamise projektid, mis tihtipeale konkureerivad sama elanikkonna(osa) meelte, südame, identiteetide ja lojaalsuste pärast.²⁵⁴ Rahvastavad poliitikad võivad esitada väljakutseid juba olemasolevatele identiteetidele, genereerida minoriteetide

²⁴⁸ Kolstø. *Political Construction Sites*, 20–21.

²⁴⁹ Vt Hippler. *Violent Conflicts*, 11; A. Leoussi. „Nationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007), 3153–3154.

²⁵⁰ Weinstock. *Four Kinds*, 64–65.

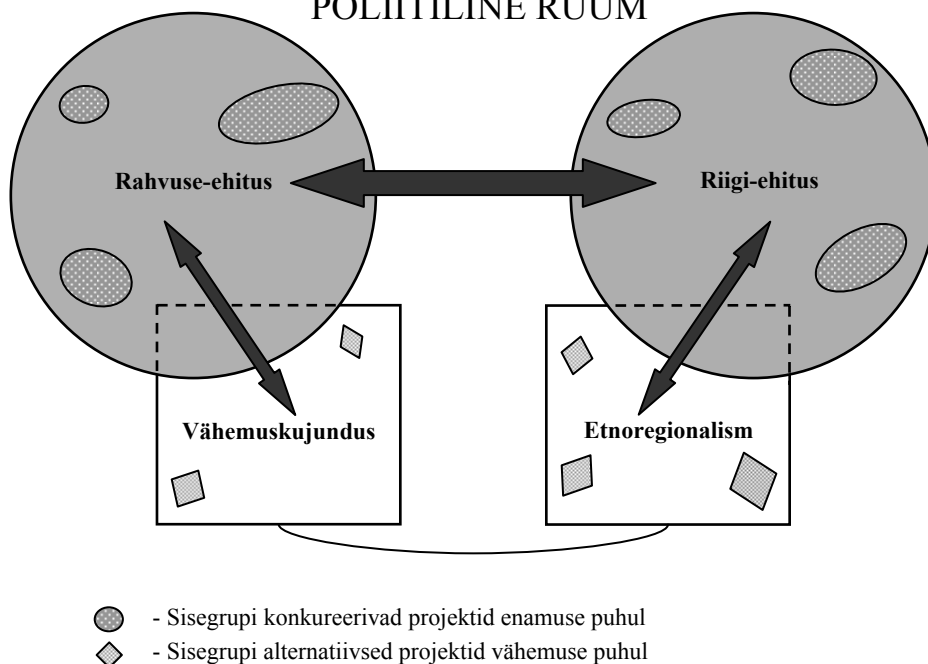
²⁵¹ Vt Connor. *Nation-Building*.

²⁵² Nt Brubaker. *Nationalism Reframed*.

²⁵³ Connor. *The Ethnopolitical Challenge*, 173.

²⁵⁴ Norman. *Negotiating Nationalism*, 29.

POLIITILINE RUUM

Joonis 3. Riigi unifitseerivate praktikate vastasmõjud ja võimalikud konflikt-/pingeväljad.

hulgas rahulolematuse ja suhtelise võõrandumise ilminguid²⁵⁵ ning panna neid osutama vastupanu tegelikule või näilisele assimilatsioonile. Tavaliselt on rahvusvähemused reageerinud enamusrahvuse ülesehitamisele oma võistleva rahvuse ülesehitamisega, püüdes säilitada ja suurendada oma autonoomset positsiooni ning kasutades sageli keskvoimuga analoogseid tööriistu. Seejuures on levinud arusaamad, et vähemused, kes peavad ennast selgelt eristuvateks „rahvusteks”, on ebalojaalsed ja potentsiaalselt riigist eralduda soovivad. Seetõttu osutuvad rahvusvähemused natsiooni kujundamise kampaaniate puhul sageli esimeseks märklauaks.²⁵⁶ Iseäranis etniliselt heterogeensetel piirialadel on vähemusgrupid olnud läbi ajaloo intensiivsema kultuurilise homogeniseerimise objektideks, sest rahvusriigid soovivad enamasti etnilisele kriteeriumile argumenteerivat piirirevisionismi takistada.²⁵⁷ Empiirilised tõendid näitavad muuhulgas, et rahvusvähemustele tugeva akultureeriva surve avaldamine pole reeglina andnud loodetud tulemusi ning etnilise identiteedi vastupidavust on selgelt alahinnatud. Ükskõik millal ja kuidas rahvusidentiteet ka on tekkinud ning maksma pandud, on seda enamikel juhtudel ilma füüsiliste repressioonideta edaspidi väga raske kui mitte võimatu välja juurida. Selle konflikte sütitada suutev jõud ei näita hääbumise märke ka postindustriaalsetes ühiskondades.²⁵⁸ Saksa õigusteadlased on iseloomustanud olukorda, kus riigi elanikkonnal puudub ühtne katusidentiteet,

²⁵⁵ Vähemuste nn relatiivse deprivatsiooni kontseptsiooni on lähemalt käsitlenud nt J. Auvinen. „Political Conflict in Less Developed Countries 1981–89”, *Journal of Peace Research*, 34: 2 (1997), 177–178.

²⁵⁶ J. Bugajski. „The Fate of Minorities in Eastern Europe”, *Journal of Democracy*, 4: 4 (1993), 86–87. Ühtlasi suureneb repressioonide oht. Mõned vägivaldsed konfliktid võivad vallanduda just agressiivsemate rahvuse-ehitamise projektide tagajärjel. Eriti nn sunniviisilise demograafilise rahvastamise juhtudel.

²⁵⁷ Roter. Locating, 229.

²⁵⁸ A. D. Smith. „A Europe of Nations – or the Nation of Europe?”, *Journal of Peace Research*, 30: 2 (1993), 131; Kymlicka. *Estonia's*, 33–35. Kui mõnel osapoolel on rahvusvahelises plaanis olemas patroneeriv või sellele pretendeeriv riik ehk midu mõjukas sekkumisaldis supranatsionaalne institutsioon, võib seegi pingsituatsiooni puhkudel olla üks olulisi determinante.

suhteline konsensus enamuse otsustuste ja ümberjaotuspoliitikate suhtes kaob ning avalike institutsioonide õigus valitseda seatakse küsimärgi alla, mõistega natsiooni läbipõrumine (ingl *nation failure*). Rahvuse-ehitamise nurjumist saab ühtaegu käsitleda riikliku läbikukkumise raskendava vormina. Ühist poliitilist ruumi jagavad kogukonnad võivad jaguneda üksnes piki klassilisi, keelelisi, etnilisi või konfessionaalseid piire, mille taustal ei ole välistatud lepitamatud lahkkelid, mis muudavad kesk võimu poolsete valikute aktsepteerimise vähetõenäoliseks või hoopis võimatuks.²⁵⁹ Taoline situatsioon võib pädida halvimal juhul vägivalda või (kodu)sõjaga.

Lõpetuseks vaatleme, millised on lisaks identiteedikonfliktidele tüüpilised etnopolitiilised momendid, mis rahvuse- ja riigi konsolideerimisele siseriiklikult suurimaid väljakutseid esitavad. Kõige sagedamini figureerivad siinkohal kolm interaktiivset kõrgepingelist välja: raskused n-õ rahvuskehandi fikseerimisel; poliitiline konkurents; ning etnoregionalism. Neist esimene on seotud kitsamalt identiteedipoliitika ja *demos*'e määratlemisega. Natsiooni formeermist on võimalik paljuski kirjeldada ka selle liikmetelt teatud sotsiaalset mobiliseerumist ning poliitilist osalust eeldavana. Rahvuse-ehitamine muutub aga oluliselt komplitseeritumaks kui puudub üksmeel, kes siis tegelikult selle (poliitilise) „meie” ridadesse mahub või sinna kuuluma peaks. Eriti võib see olla vaidlustatud etniliselt lõhestunud ühiskondades, kus tihtipeale ei suudeta kokku leppida, kes moodustavad riigi „legitiimse” elanikkonna, valijate ringi ega ka nt kodakondsuse kui ühiskonda siduva kriteeriumi formaadi ja sisu osas. Sama kehtib sageli identiteediloomingu projekti süžee puhul.²⁶⁰ Seetõttu on teatavat eliidikonsensust loetud rahvuse-ehitamise edukuse tagamisel üheks võtmetähtsusega elemendiks, kuna ilma selleta pole kuigi tõenäoline, et nende poolt esitletavat interpretatsiooni ning väärtused elanikkonna hulgas laiemalt leviks.²⁶¹ Paraku aga kipuvad siin pead tõstma pigem erinevad paradigmaatilised konfliktid nii dominantrahvuse ja poliitiliste arhitektide vahel kui viimaste sees. Analoogilised probleemid pole olnud kindlasti mitte võõrad ka taasiseseisvunud Balti riikidele.

Teine aspekt puudutab poliitilist võimuvõitlust ning sellega kaasnevat kontrollimehhanisme. Sageli on rahvuse-ehitamise projektide käimalükkavaks jõuks nii enamuse kui vähemuse tasandil olnud küll vastastikused eksistentsiaalsed hirmud²⁶², kuid samal ajal on nende puhul alati tegemist ka ülimalt poliitiliste protsessidega, millel on lähemalt pistmist avaliku domineerimise ja võimuga. Iga natsiooni disainimise protsess hõlmab uute poliitiliste ning sotsiaalsete struktuuride loomist ja vanade väljavahetamist, mistõttu on kõikmõeldavad rahvastavad mehhanismid paratamatult seotud võimu ühiskondliku ümberjaotusega. Riigiasutuste keel, kodakondsuse saamise nõuded ning hariduskorraldus määravad reeglina ära teatud etnokultuuriliselt defineeritud grupi eelispositsiooni ja seega ka võimaliku konflikti tuuma. Nii on siia sisse kodeeritud erinevad vastasseisud, mis leiavad aset kas poliitilisel, kultuurilisel, majanduslikul, sotsiaalsel või suisa sõjalisel tasandil.²⁶³ Protsess võib olla konfliktne juba ainuüksi seepärast, et vahetu või varjatuma antagonismi korral ei võeta tihtipeale sihiks mitte ühiskonna kui terviku integratsiooni, vaid rahvuse-ehitamise katteloori taga kerkib ahvatleva alternatiivina esile hoopis ühe etnilise grupi kontrolli taotlev ning teisi rahvusühmi kõrvale/maha suruv projekt. Piir nende strateegiliste võtete vahel võib olla mõnikord kaunis õhuke ja konkureeriv etnopolitiiline mobilisatsioon ei pruugi lasta end kaua oodata.

Kolmanda momendi puhul tuleb jõuliselt mängu natsiooni-ehituse seesmine kaldumus enamike kui mitte kõigi süsteemide tsentraliseerimisele, mis võib heita kinda riigi territoriaalsele

²⁵⁹ Bogdandy et al. *State-Building*, 585. Enamasti sekundeerib siin ka asjaolu, et rahvuse prevaleeriv ideoloogiline projektsioon ei suuda paljusid subjekte (enam) piisaval määral veenda. Ühtlasi puudub üksmeel kultuuritraditsioonide, tavade, sümbolika, rituaalide ja ajaloomälu tõlgendamise osas ehk n-õ „tarvitamiskõlblik minevik” (*usable past*). // W. Bouwsma. *A Usable Past: Essays in European Cultural History* (Berkeley: University of California Press, 1990).

²⁶⁰ Vt nt Hippler. *Violent Conflicts*, 11–12; Polese. *Language*, 40.

²⁶¹ Vt Utz. *Nations*, 633–636.

²⁶² Seotud nt kultuurielu, keelekasutuse, emakeelse hariduse kättesaadavuse, riikliku suveräänsuse püsimees jms.

²⁶³ Hippler. *Ethnicity*; Hippler. *Violent Conflicts*, 12–13.

terviklikkusele. Tihti pakub keskvõimude unifikseeriva loomuga tegevus väljundi perifeersete (eriti kui tegu on ruumiliselt kontsentreerunud vähemustega) regioonide poliitikutele, võimaldades neil demonstreerida väidetavaid struktureid ebakõlasid, kujundada ning kanaliseerida oponeerivalt meelestatud massi arvamust. Ühtlasi kannustab olemasolevale riigile vastandumist lootus viia etnoregionaalsele ambitsioonide realiseerimise kaudu segamatult läbi omaenese rahvuse-ehitamise projekte.²⁶⁴ Pöördvõrdeliselt võib mõne piirkonna infrastruktuuride arengu alane suhteline edu või ebaedu, näiteks majanduslikus sfääris, õhutada regionaalset separatismi ja õõnestada omakorda natsiooniloome väljavaateid. Seega kokkuvõttes võivad rahvastava riigiga seotud tegurid ajendada mõne rahvastikuosa pretendeerimist territoriaalsele autonoomiale, erinevatele föderaalsetele lahendustele, setsessioonile või irredentistlikele manöövritele. Loomulikult on rahvuse-ehitamise suhe regionalismiga paiguti piisavalt erinev. Näiteks P. Kolstø õigustatud osunduse kohaselt ei pea tugeva etnilise või regionaalse identiteedi ning jagatud laiema riigiidentiteedi vahel olema tingimata ületamatuid vastuolusid. Püsiv poliitiline enesemääratlus võib mõnikord välja areneda just esileküündivate subnatsionaalsete struktuuride toel ja etnoregionalistlik konsolideerumine saab eksisteerida paralleelselt riigikeskse läheneemisega.²⁶⁵ Sellest tingituna haakub separatismiprobleem suuresti ka küsimusega keskvalitsuse siduvate praktikate intensiivsuse n-ö adekvaatsuse doseerimisest ning riigi etnopolitiilisest süsteemist tervikuna, mis iga maa puhul moodustab võrdlemisi ainulaadse konteksti.

I.6. Kokkuvõte

Erialane kirjandus, milles rahvusküsimust on mitmekülgset käsitletud nii fenomenoloogilis-tüpologiseerivast kui ka ajaloolis-sotsiaalsest aspektist, pärineb valdavalt Teise maailmasõja järgsest ajast. Üldjoontes võib erinevate autorite puhul rahvuslusele ja rahvustele lähenemisel täheldada nn modernistlikku, etnosümbolistlikku ning primordiaalset perspektiivi või siis nende sünteesi. Ajaloolased võivad diskuteerida rahvusluse täpse sünnimomendi üle, kuid enamuse tänaseid ühiskonnateadlasi on veendumusel, et massifenomeni mõttes on natsionalism uusaegne liikumine ja ideoloogia, mis tekkis 18. sajandi teisel poolel peamiselt Lääne-Euroopas. Samas on rahvusluse näol tegemist küllaltki kompleksse dünaamilise nähtusega, mis seab maailmatunnetuse keskmesse etnokultuurilised kategooriad ning kaitseb ja edendab reeglina mingi konkreetse rahvuse huve. Seetõttu võib rahvuslusel olla mitmeid erinevaid avaldumisvorme ning ühte kõikehõlmavat ja kõiki rahuldavat natsionalismi seletavat teooriat siiani pole.

Kuna natsionalismiidee käsitleb rahvust enamasti riikliku suveräänsuse ja poliitilise legitiimsuse peamise allikana, puudutab see ühtlasi inimeste rahvusliku eneseteadvuse alalist (re)konstrueerimist. Kollektiivne enesemõistmine ei ole staatiline, vaid pidevas muutumises, mida vastastikuse ühiskondliku refleksiooni käigus valikuliselt taastluuakse. Identiteete on nii rühma kui indiviidi tasandil mitmeid, ent selle etniline mõõde on kaasajal olnud üks stabiilsemaid ning emotsionaalselt laetud sotsiaalse enesemääratluse aspekte. Kui etnilistest gruppidest räägitakse pigem etnograafilis-kultuurilisest kontekstis, siis rahvuste puhul lisanduvad selgemalt poliitilised ambitsioonid. A. D. Smithi klassikalise definitsiooni kohaselt on rahvus kultuuriliselt eraldiseisev kogukond, mis omab ühtset nimetust, territooriumi, majandusruumi, hariduskorraldust ja juriidilist süsteemi. Ehkki need on sotsiaalselt konstrueeritud või lausa „leiutatud” ning raskesti mõõdetavad suurused, ei välista see vastava akadeemilise analüüsi võimalikkust:

²⁶⁴ Riigita rahvaste ja vähemusgruppide etnoregionaalse iseloomuga rahvuse-ehitamisest vt nt M. Keating. „Stateless Nation-Building: Quebec, Catalonia and Scotland in the Changing State System”, *Nations and Nationalism*, 3: 4 (1997), 689–717.

²⁶⁵ Kolstø. Nation-Building, 9–10.

„Kuna (...) valdav enamus tänapäeva inimesi mõtleb rahvuslikes kategooriates või on suisa rahvuslased, siis on rahvused reaalsed küllalt”.²⁶⁶

Tänapäeval on natsionalism olnud kogu planeedil riigiloome lähtekohtade ning rahvusriiklusele pretendeerivate territoriaalsete üksuste poliitilise ja kultuurilise homogeniseerimise tagune domineeriv ideoloogia. Märkimisväärne osa rahvusprotsesse lahkavaid teaduslikke skeeme tugines sealjuures vähemasti 20. sajandil arusaamale, et (a) eksisteerivad mitmed erilaadsed tunnused, mis võivad olla rahvusliku ühtsuse ja enesemääratluse aluseks; ning (b) see kuuluvust ja identiteeti moodustavate tunnuste segu on eri rahvastel varieeruv. Sealte koorub välja ideaaltüüpidel põhinev binaarne klassifikatsioon, mis eristab ühelt poolt nn kodaniku, poliitilisi ja/või territoriaalseid rahvusi ning millele vastanduvad teisalt etnilised või kultuurilised rahvused. Taolise kontseptuaalse kahendsüsteemiga paralleelselt astub enamasti mängu ka geograafiline diferentseerimine, mille kohaselt rahvusidentiteedi poliitilised komponendid prevaleerivad enam läänepoolses Euroopas ja Ameerika Ühendriikides ning etnilised komponendid omakorda Euroopa kesk- ja idaosas, Aafrikas või Aasias. Kui esimese tüübi puhul sünnib rahvusühtsus ajaloolistel põhjustel pigem juba eksisteerivate riigistruktuuride rüpes, siis teise variandi korral tugineb rahvusidentiteedi teke etnokultuurilistele karakteristikutele ning riigiloome on alles sellele järgnev samm. Vastav dihhotoomia on olnud natsionalismiuuringutes pikka aega üks enimkasutatavaid kontseptuaalseid nurgakive.

Viimastel aastatel on hakatud aga üha rohkem teadvustama niisuguse retoorika tugevalt normatiivset alatooni. Kuigi ideaaltüpoloogilises plaanis saab siin teatavaid regionaalseid erisusi mõningal määral tõepoolest tuvastada, ei saa mööda vaadata kogu seda debatti sageli tabanud etnotsentristest tõlgendustest, mis võrdsustavad rahvusluse „healoomulised” kodanikuaspektid kitsalt Läänega, kõrgema ühiskondliku arengutaseme ja kõige taolisega, mida loetakse n-ö progressiivseks ja valgustatuks. Reini jõest ida poole jäävatel aladel valitseb seevastu „pahaloomuline” kultuurinatsionalism, mis seostub antud tõlgenduste järgi arhailise, autoritaarse, tagurliku, kollektivistliku ning nii riigi siseselt kui väliselt teiste rahvuste suhtes agressiivse poliitilise ideoloogiaga. Tegelikuses kuigi kõrget müüri kultuurrahvusluse ja kodaniku-rahvusluse vahel märgata ei ole, kuna esiteks leidsid paljud 20. sajandi „Ida” rahvusriikide ehitamisega võrreldavad, etnilise tuumikrahvuse pärandile toetuvad, tsentraliseerivad ning homogeniseerivad protsessid varasematel ajalooperioodidel aset ka „Läänes”. Ühtlasi näitab sinne analüüs, et mitmesugused integratiivsetest *resp* assimilatiivsetest tendentsidest lähtuvad poliitilised probleemid on õhtumaades märgatavad veel tänaselgi päeval ja sealsete tsiviilühiskondade rahvuskultuurilise neutraalsuse idee praktikas pigem müüt. Teiseks järgneb siit, et tavaliselt võib poliitilisi ning kultuurilisi elemente leida *kõigi* natsionalismi avaldumisvormide puhul. Täiesti kultuuripime riigiloome eksisteerib üksnes teoorias ehk eeskätt on see traditsioonide, keele, ajaloomälu ja tsiviil sfääri ühendus kui nende jäik separatsioon, mis annab rahvusprintsibile selle eripärase spetsialiteedi. Käesolevas käsitluses jõutakse muuhulgas järeldusele, et kodanlike ja etniliste elementide proportsionaalne suhe sõltub ajastust, selle raames toimuvatest evolutsioonilistest rõhuasetustest ning asjaolust kui kaugele on mingis konkreetses riigis demokratiseerimisega jõutud. Ida-Euroopa aegruumi mõneti etnilisema iseloomuga rahvusriiklust võib seega panna ka pikaajase kodanikuühiskonna puudumise ja võõrvõimu ikke all elamise ehk imperialismipärandi arvele. Ehkki niisugusest analüütiliselt mõneti problemaatilisest ning osalt ka empiirilisel vigasest must-valgest dihhotoomiast võiks sellisel kujul pigem loobuda, on samas siiski alati oluline jälgida, kas ja kuivõrd erinevad rahvuskontseptsioonid konkreetse riigi poliitiliste strateegiate valikuid mõjutavad.

Rahvuste ja riigipiiride krooniline kattumatus, ent veel enam Euroopa postkommunistlikud ühiskonnaprotsessid on andnud alust mitmete uute mõistete tekkele. Ühe niisuguse kontseptuaalse võtmeteterminina figureerib algselt USA sotsioloog R. Brubakeri poolt kasutusele võetud

---

²⁶⁶ Jääts. *Etnilised protsessid*, 43.

nn rahvustuv, proaktiivsemas variandis ka „rahvustav” riik (*nationalizing state*). Viimase abil kirjeldatakse eelkõige olukorda, kus paljurahvuselistel impeeriumidel kokkuvarisemisest võrsunud uusi (või taastatud) riike tajutakse samalaadsele etnilisele kirevusele vaatamata ohustatud rahvusriikidena, mistõttu sellele institutsioonid rakendatakse riigi nimirahvuse keele, kultuuri, demograafilise positsiooni, majandusliku või poliitilise domineerivuse kehtestamise, säilitamise ning edendamise teenistusse. Põhietnose rahvustavad eesmärgid satuvad seepeale sageli konfrontatsiooni rahvuslike vähemuste paljuski sarnastele komponentidele tuginevate natsionalismi vormidega. Riigid, kelle etnilis-kultuurilised sugulasrahvad elavad vähemusena naaberriikides, esitlevad aga end nende tõelise „kodumaana”, pretendeerivad antud minoriteetide huvide kaitsmisele ja mõningail juhtudel ka inkorporeerimisele. Aja jooksul on vastavasse kolmest muutujast koosnevasse valemisse neljanda mõjutegurina juurde lisandunud dominantsed valitsustevahelised organisatsioonid. Mõistagi ei ole moodustuva interaktiivse kvadraadi „nurgad” ise reeglina konstantsed üksused, vaid erinevate toimijate poolt diferentseeritud, alaliselt vaidlustatud väljad. Samuti ei piirdu see skeem reaalsuses kaugeltki mitte üksnes Ida-Euroopaga. Siiski võib mitmete eelmise sajandi juhtumianalüüside näidetel struktuurilises mõttes analoogset situatsiooni täies ulatuses täheldada iseäranis selgelt just NSV Liidu lagunemise järgse Vene Föderatsiooni, teda ümbritsevate endiste liiduvabariikide ning neis paiknevate venekeelsete vähemuste vahel. Seega lisab antud dünaamiline nelikside (*quadratic nexus*) hädavajaliku legendi ükskõik millisel Eesti etnopolitiilisel maastikul orienteerumiseks.

Samalaadse instrumendi rolli on ühiskondlik-poliitiliste protsesside uurimisel täitnud rahvuse-ehitamise (*nation-building*) ja riigi-ehitamise (*state-building*) diskursus. 1960-ndail aastail moodsate moderniseerimisteooriate laineharjal aktiivsesse käibesse tulnud mõisted olid mõeldud kirjeldama kompleksseid integratsiooniprojekte, mis kokkuvõttes viivad kaasaegsete rahvusriikide väljakujunemisele. Toona kätkesid need endas suuresti nn Kolmanda Maa dekoloniseerimisega seotud nähte, Lääne positivistlikele paradigmatel tuginevaid ambitsioonikaid programme aidata vastiseseisvunud riikidel omandada arenenud maadele omaseid poliitilisi institutsioone, infrastruktuuri, majandussituatsiooni ning sotsiaalset sidusust. Hilisemal perioodil on mõlemad mõisteid kasutatud sageli ka rahvusvahelise üldsuse tegevussuhtide selgitamiseks erinevates konfliktijärgsetes ühiskondades. Seega kajab antud kontseptsiooni põhjast vastu arvestatav sotsiaalkonstruktivistlik alusloogika – veendumus, et on võimalik esile kutsuda, rajada, vormida või korrastada teatud vaimset, sotsiaalset ja füüsilist ruumi ning selle iseloomu suunata ehk ümber kujundada.

Analüütilises plaanis on rahvuse ning riigi ülesehitamise vallas tööpõld veel võrdlemisi lai. Muuhulgas varjutab viimast iseäranis angloameerika keeletraditsioonis tugevasti juuri ajanud terminoloogiline segadus, mistõttu kontseptuaalne ebamäärasus on siin suhteliselt kõrge ning neid nähtusi ei ole reeglina konkreetselt defineerida püütudki. Keelelise mitmetähenduslikkuse olukorras komplitseerib niisugune lõdvapoolne mõistekasutus paraku aga kogu protsessi nüansirikkuse tajumist. Sestap tuleb nende dünaamikate eripäraste loomuomaduste identifitseerimisel veel üksjagu vaeva näha. Ühtlasi on vastavaid kategooriaid senistes kirjutistes enamasti käsitletud kui mingite laiemate probleemide (nt legitimiinne etnopolitiiline süsteem, setsessionism, demokraatia) struktuurseid kaasnähte, mida parimal juhul muuhulgas pisteliselt puudutatakse, mitte aga eraldi spetsiifilise uurimisobjektina. Vihjeid rahvuse- ja riigi-ehituse sisuliseks eritlemiseks kohtab siiani haruharva. Seega visandatakse käesolevas peatükis esmakordselt terviklikum kontseptuaalne raamistik, mis praegusi levinumaid teoreetilisi puudujääke arvesse võtab ning üritab välja pakkuda olulisemaid pidepunkte, millest lähtuvalt neid ühiskonnaelu tahke hõlpsamini analüüsida. Seejuures on „rahvustav riik” jagatud kaasaegsete etnopolitiiliste juht-mehhanismide funktsioneerimise paremaks mõistmiseks kaheks kvalitatiivselt eraldiseisvaks osiseks: rahvuse-ehitamiseks ja riigi-ehitamiseks.

Rahvuse ehk natsiooni kujundamine peegeldab enam teatavaid psühhodünaamikaid ning samastub suuremal määral identiteedipoliitikaga. Eesmärgiks liita elanikkonna etnokultuuriliselt

erinevad sotsiaalsed rühmad vähehaaval sidusamaks tervikuks, luues, levitades, säilitades ja arendades riigi tasandil kollektiivseid identiteete, väärtusi ning uusi lojaliteete. Rahvastiku eripalgelisi grupe hõlmava ühisidentiteedi ehk nn rahvusliku kuuluvustunde kultiveerimine võimaldab legitimeerida teatud võimustruktuure ja kindlustada riigi funktsioneerimisvõimekust. Tüüpilised vahendid, mille abil riigi rahvuslikku vormi rahvusliku sisuga täidetakse, puudutavad reeglina jagatud sümboolika, keele, tsentraliseeritud haridussüsteemi, kultuurielu koordineerimise, religioonipoliitika, riiklike tseremooniate ning propagandaaparaadi olemasolu. Nii avaliku identiteedi teket kui ühiskondlikku stabiilsust loodetakse tsementeerida ka ametliku rände-, rahvastiku- ning kodakondsuspoliitika kaudu. Samuti võivad sihtgrupp ja subjektid natsiooni konsolideerumise puhul varieeruda avaramast *demos*'est kuni üksnes mõne kindla etnoseni. Rahvuse-ehitamise intensiivsus ning strateegiad on aegruumis tavaliselt erinevad. Antud juhul on natsiooniloomelise poliitilised praktikad, inspireerituna Kanada poliitikafilosoof D. Weinstockist, lahterdatud neljaks – enamusest lähtuvaks; konstitutsionaalseks; transformatiivseks ja orgaaniliseks – ideaaltüübiks. Reeglina on neis protsessides veduri rollis n-õ eliit, kel ühest küljest on oluliselt laiemad võimalused mõjutada seda, kuidas inimesed oma identiteete mõtestavad. Teisalt aga pole poliitiliste liidrite kontroll nende sündmuste üle kunagi absoluutne ning rahvast enamasti päris plaani järgi ja lühiajalises perspektiivis konstrueerida ei saa. Pigem on rahvuse-ehitamist võimalik kirjeldada kui dünaamilist, lõpuni määratlematut, ettearvamatute resultaatidega, konkreetse finišijooneta protsessi, mis ei lakka ilmselt pea kunagi just nagu ka rahvusidentiteet ei ole iial täiesti valmis produkt. Administratiivsema iseloomuga riigi-ehitamise kontseptsiooni aluseks on seevastu idee funktsionaalsest, juhitudast ning territoriaalselt integreeritud riigist. Põhielementideks poliitiliste valitsusinstitutionide rajamine, haldusaparaadi teovõimekuse tagamine, riigikaitse edendamine, õigus- ja kohtusüsteemi väljatöötamine, sotsiaal-, majandus-, maksu- ning fiskaalpoliitika elluviimine.

Sellele, missugune on nende kategooriate omavaheline sõltuvusvahekord ja hierarhia, ei saa paraku anda ühest hinnangut. Osaliselt ühendavad viimased poliitilise, majandusliku või kultuurilise naturiga „loomulikke” arenguid, osalt võivad aga olla teadlikult suunatud. Selgemapiirilsem on see, et rahvuse- ning riigi-ehitamise näol kipub olema tegemist omavahel tihedalt läbipõimunud ja teineteist vastastikku võimendavate sünkroonsete lõputa protsessidega. Edukas riigikorraldus eeldab selle elanikkonna teatavat konsolideerimist. Antud otstarbeks kasutatavad avalikud institutionid võivad aga omada mitte üksnes sotsiaalselt ühtlustavat mõju, vaid olla ka ise teatud kollektiivse identiteedi kandjad. Lisaks põimib infrastruktuuriline tasand läbi poliitilise võimujaoituse ning sotsiaal-majanduslike praktikate sidusamalt kokku ka ühiskonda ennast, soodustades omakorda tagajärjekat natsiooniloomet. Seega võib rahvuse- ja riigi-ehitust vaadelda kui ühe ning sama mündi kahte erinevat poolt, kus konkreetsetest rõhuasetustest lähtuvalt on peal kord üks, kord teine külg. Samas tuvastab käesolev analüüs mõningate juhtumite valguses seda, et teatud tandemprintsibile vaatamata elab kumbki osapool ühtlasi ka selgelt oma elu ja tegu ei ole tautoloogiaga. Kokkuvõttes tähistab rahvuse kujundamine eeskätt kindlate etnokultuuriliste dimensioonide konfiguratsiooni, mis administratiivsemat laadi riigi-ehitusest olemuslikult piisavalt erineb.

Töö esimeses peatükis juhitakse ühtlasi tähelepanu asjaolule, et riigi- ja rahvuse-ehitamise projektid võivad olla etnilisel alusel polariseerunud ühiskonnas raskesti ühildatavad või teatud määral koguni kontraproduktiivsed. Antud kontekstis esilekerkivaid konfliktseid aspekte kaasaegses erialakirjanduses, vähemasti nende seletusmodelite raames, siiani praktiliselt käsitletud ei ole. Ka 20. sajandi keskpaiga moderniseerumisteooriad kaldusid riikide kultuurilist heterogeensust ning natsionalismiprobleeme suuresti ignoreerima või pidasid etnilist identiteeti sotsiaalsete integratsiooniprotsesside juures vähetähtsaks ehk siis ajutiseks takistuseks. Tegelikult tuleb aga kõnealuste kategooriatega kaasnevate vastuolude vaatlemist lugeda üsna oluliseks, kuna see võimaldab lähemalt valgustada nii nende projektide iseloomu, omavahelisi suhteid kui nähtuste endi ajendeid. Nimelt on rahvastiku homogeniseerimise üheks kaugemaks

põhieesmärgiks enamasti konfliktide tekkevõimaluste kahandamine. Et kaasaegne rahvusriik ei ole üldjuhul oma natsiooni ülesehitamise praktikates etnokultuuriliselt erapooletu, näitavad empiirilised tõendid reeglina eri ühiskonnarühmade identiteetide survestatusest tulenevate pingete kasvu. Iseäranis just rahvuse vormimine võib olla alaliselt vaidlustatud, isegi vägivaldne protseduur, mis puudutab nii kogukondade vaheliste füüsiliste kui vaimsete piiride (re)defineerimist, rahva liikmelisuse ja rahvuse spetsiifilise „sisu” määratlemist. Identiteedikonfliktide kõrval on siin tüüpilisteks probleemseteks momentideks ka viimastega sageli kaasnev poliitiline konkurents ning etnoregionalism. Seetõttu võib igasugusele sotsiaalsele sidususele orienteeritud poliitika hakata võimu legitiimsusele, rahvusliku riigi põhimõtetele, selle territoriaalsele terviklikkusele ning majanduslikele arengueesmärkidele teatud tingimustel hoopis väljakutseid esitama. Etnilised konfliktid aga samal ajal rahvuse ja riigi ülesehitamise projektide osalt teineteisele vastukäivate suunitluste tõttu omakorda võimendada.

2. ETNOPOLIITILISED KONFLIKTID

Sotsiaalpsühholoogidel on tavaks toonitada, et sisuliselt iga etnilisel, kultuurilisel, religioosel, soolisel, professionaalsel või muul pinnal moodustuv inimrühm alustab oma identiteedi kinnitamist eristavast vastandumisest. Nii grupi kui üksikisiku tasandil pidevas muutumises olev ühiskondlike piiride konstrueerimise protsess on indiviidi sotsialiseerimise kõrval täiendav oluline mehhanism, mille abil kollektiivseid enesemääratlusi (taas)luuakse. „Mina” vs „Teine” (ingl *the Other*; sks *der Andere*; vene *иной*) on „ühtse eneseteadvustusakti kaks poolt ja teineteiseta võimatud”.¹ Ilma erinevusest ei ole sarnasust, „meid” ei saa eksisteerida ilma tegeliku või kujuteldava „nendeta”.² Üks esimesi, kes grupikontaktide käigus kujunevate piiritletute tähtsust kollektiivsete identiteetide säilitamisel selgelt rõhutas, oli ilmselt Norra sotsiaalanthropoloog Fredrik Barth.³ Piiride kontseptsioon viitab siin ühtlasi sellele, et sotsiaalsed kategooriad moodustuvad reeglina sisse- ja väljaarvamise kontekstis. Ehk tegemist on loomult võrdlemisi dialektilise protsessiga – mida tugevam on „meie”-tunne, seda jõulisemalt kipub aset leidma ka „nende” välistamine.

Sotsiaalse identiteedi teooria (*social identity theory*) väidab sealhulgas, et indiviididel on printsiipaalne vajadus kuidagi eripärase, positiivse identiteedi järele ning soodumus tajuda oma gruppi välisgruppidest paremana. Tüüpiliselt tõstetakse „meie” enesehinnangut üldjuhul „nende” devalveerimise, madaldamise ja erinevuste rõhutamise kaudu. Teisisõnu omistatakse sisegrupile tavaliselt positiivseid ning välisgrupile negatiivseid iseloomu- ja käitumisjooni. Ühtlasi kinnitavad vastavad uuringud, et taolised etnotsentrilised hoiakud ning viimastest tulenevad vastuolud on gruppidevaheliste suhete tasandil sageli möödapääsmatud, kuna täidavad mitmeid olulisi emotsionaalseid, kognitiivseid ja sotsiaalseid funktsioone.⁴ Sealjuures kiputakse rühmasisesest erinevusi pidama suhteliselt väikesteks ning samal ajal n-ö mõttes alla kirjutama selle suurtele erisustele võrdluses Teisega. Ehkki Meie-kujutluspildi tekkimise juures omandavad nt etniliste gruppide vahelistest objektiivsetest lahknevustest sageli olulisema tähenduse tegelikkuses pigem need karakteristikud, mida grupp ise antud hetkel tähtsustab, samas kui osad silmnähtavaid sarnasusi (või ka erinevusi) ignoreeritakse.⁵ Spetsiifiliste ajaloolis-poliitiliste situatsioonide valguses räägitakse teoreetilises plaanis olulistest või „täenduslikest Teistest” (*significant others*)⁶, n-ö negatiivsetest ning positiivsetest Teistest⁷, tõelistest ja kujuteldavatest Teistest jms. Kõik nad võivad esineda nii sisemises kui välises kontekstis ning olla omavahel seotud. Kuna identiteediurijate töödest koorub esile asjaolu, et eestlaste seas on etniline eristamine suhteliselt tugev⁸, tulevad domineerivad Teisesuse vormid Eesti Vabariigi näitel edaspidi lähema vaatluse alla alapeatükis 3.2.4. Tihtipeale käib taoline dualism kaasas ka mõningate ideoloogiliste süsteemidega, olles iseäranis loomupärane element nt natsionalismi doktriini juures.

¹ J. Lotman. *Kultuur ja plahvatus* (Tallinn: Varrak, 2001), 44.

² St ühtlasi, et eneseidentifitseerimisest ehk *endodefineerimisest* üksi ei piisa. On vajalik, et mingi grupp saaks eraldi seisvaks/omanäoliseks tunnistatud ka teiste poolt (nn *eksodefineerimise* akt). // Jenkins. *Ethnicity*, 51–73.

³ Barth. Introduction. „Teisesuse” (*otherness*) diskursust ning Teiste rolli rahvusidentiteedi (re)formeerumise juures käsitlevad ka nt E. Sampson. *Celebrating the Other: A Dialogic Account of Human Nature* (Boulder: Westview Press, 1993); Triandafyllidou. *National Identity*; Neumann. *Uses of the Other*; H. Donnan, T. Wilson. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State* (Oxford; New York: Berg, 1999).

⁴ Vt J. Turner. „Social Comparison and Social Identity: Some Prospects for Intergroup Behaviour”, *European Journal of Social Psychology*, 5: 1 (1975); Tajfel. *Human Groups*; K. Monroe et al. „The Psychological Foundations of Identity”, *Politics Annual Review of Political Science*, 3 (2000).

⁵ Barth. Introduction, 14.

⁶ Triandafyllidou. *National Identity*.

⁷ P. Petersoo. „Kas „teine” on alati negatiivne?”, *Vikerkaar*, 10/11 (2005); Petersoo. *Reconsidering Otherness*.

⁸ Nt A. Valk. „Ethnic Identity, Ethnic Attitudes, Self-Esteem, and Esteem Toward Others Among Estonian and Russian Adolescents”, *Journal of Adolescent Research*, 15: 6 (2000); Valk, Karu. *Ethnic Attitudes*.

Seega tegelevad inimkooslused mitte üksnes kultuurilise taastootmise, vaid ka oma füüsiliste või mentaalsete piiride kaitsmisega, mistõttu teatav konfliktus on grupisuhete aluseks olevatesse psühholoogilistesse mehhanismidesse sisse kodeeritud. Samas ei vii sisegrupi kõrge sidusus ja identiteediloo me loogikast lähtuv vastandumise vajadus veel ise ilmtingimata välja konflikti küpsemise või eskaleerumiseni⁹, vaid eeldab märksa komplekssemate kausaalsete momentide olemasolu. Seda miks, kuidas ning millistel tingimustel etniline konflikt evolutsioneerub, analüüsitakse enne Eesti üleminekuühiskonna etnopolitiilise mobilisatsiooni karakteristikute kallale asumist kokkuvõtlikult töö alljärgnevas osas.

2.1. Konflikt: tunnused, tüübid, allikad

Tinglikult võttes on konflikti (ld *conflictus*) käsitlemise ajalugu juba võrdlemisi pikk, ulatudes tagasi üsna mitmete eelmistel sajanditel elanud mõtlejate ja ühiskonnateadlaste (Machiavelli, Hobbes, Marx, Weber) klassikaliste teosteni. Iseseisvaks sotsiaalteaduste distsipliiniks kujunesid konfliktuuringud siiski alles 1950-ndatel aastatel, mil hakati üha teravamalt tunnetama vajadust seda ühiskondlikku nähtust puudutava üldteooria järele.¹⁰ Tänapäev keskendub konfliktoloogia mitte üksnes erinevate vastuolude põhjuslikele vaatenurkadele, vaid ka nende lahendamise problemaatikale. Konkreetsemalt etniliste konfliktide uurimine kerkis teadlaste huviorbiiti valdavalt 20. sajandi viimasel kolmandikul. Esialgu tegeleti rohkem natsionalismiteooriaga *per se* või siis keskenduti kitsalt teatud etnilisi vähemusi puudutavatele näidisjuhtumitele, ent alates 1970-ndatest aastatest on püütud üha enam süsteemselt juurelda ka otseselt n-õ etniliste konfliktide üle, sh analüüsida nende võimalikke lähtekehti.¹¹

Kontseptuaalse täpsuse tagamiseks tuleks aga kõigepealt katsuda defineerida konflikti mõistet.¹² Laiemas profiilis on konfliktid ühiskondliku elu loomulik osa, mida inimtegevuse käigus suhteliselt sageli ette tuleb. Ühes varaseimas teedrajas käsitluses määratleb USA sotsioloog Lewis Coser konflikti kui võitlust väärtuste pärast, püüdlust staatuse, võimu ja ressursside omamise poole, mille käigus kujuneb oponentide eesmärgiks oma rivaale alla suruda, kahjustada või elimineerida.¹³ Põhimõtteliselt võib niisugust konkurentsikeskset kirjeldust kohaldada ka näiteks etnilistele gruppidele, tingimusel et kollisioonis on tuvastatavad vähemalt kaks väärtuste ja/või eesmärkide poolest eristatavat osalist (ükskõik kuidas defineeritud või struktureeritud). Kuna pea igas konfrontatsioonis on ühtlasi tugevasti esindatud subjektiivsed momendid, ei saa ühe konflikti algust ehk lõppu sageli kuigi kindlalt fikseerida. Igal juhul on konflikti näol tegemist teatava antagonistliku psühholoogilise suhtega, mille tulemusel tekib pingesituatsioon, mis ajendab oponente üksteise reaalselt või näiliselt lahknemise plaanide vastu tegutsema.¹⁴ Sedavõrd dünaamilise nähtuse definitsioone leidub mõistagi mitmeid. Üks

⁹ Et teatud kontrastid ei tähenda veel seda, nagu peaks mingi grupp paratamatult määratlema end teiste gruppide oponentina, liiati siis vaenlasena, on oma mõjukas poliitiliste koosluste alases uurimuses näidanud juba kunagine Saksa poliitikateoreetik Carl Schmitt. // Schmitt. *Der Begriff des Politischen: Mit einer Rede über das Zeitalter der Neutralisierungen und Entpolitisierungen* (München: Duncker & Humblot, 1932), 14–17.

¹⁰ R. Dahrendorf. *Class and Class Conflict in Industrial Society* (London: Routledge, 1957); R. Mack, R. Snyder. „The Analysis of Social Conflict – Toward an Overview and Synthesis”, *Journal of Conflict Resolution*, 1: 2 (1957); C. Fink. „Some Conceptual Difficulties in the Theory of Social Conflict”, *Journal of Conflict Resolution*, 12: 4 (1968).

¹¹ Pioneeridest nt A. Rabushka, K. Shepsle. *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability* (Columbus: Merrill, 1972); Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*.

¹² Viimane on oluline kasvõi seetõttu, et mõjutab uuritava nähtuse tüpologiseerimist ning ka nt tulemuste normatiivset hindamist. // S. Stewart. *Explaining the Low Intensity of Ethnopolitical Conflict in Ukraine* (Münster: LIT-Verlag, 2005), 33.

¹³ L. Coser. *The Functions of Social Conflict* (New York: Free Press, 1956), 8.

¹⁴ Fink. Some Conceptual Difficulties, 456. „Eriarvamused jäävad eriarvamusteks seni, kuni teise osapoole tegevusesse ei sekkuta. Kui seda tehakse on tegemist konfliktiga.” // T. Lehtsaar. *Suhtlemiskonflikti psühholoogia* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008), 18.

võrdlemisi levinud viis on määratleda konflikti situatsioonina, kus kaks või enam osapoolt tajuvad, et nad omavad vastastikku ühitamatuid vajadusi, eesmäärke, huve, veendumusi, väärtusi, hoiakuid ja/või käitumismustreid.¹⁵ Seega kerkivad igasuguse konflikti korral esile kolm olulisemat tunnust: see puudutab suhteid (subjektidel peab olema mingi kokkupuude); toimub osapoolte vahel (selleks võivad olla nii üksikisikud, grupid kui suured sotsiaalsed/poliitilised üksused); ning konfliktil on olemas teatud põhiküsimus(ed) ehk tüliõun (erinevate väärtuste, sihtide, arusaamade, tegutsemiskavade lõikes). Tervikuna tähendab eelmainitu teisendatud sõnastuses seda, et „konflikt on suhestuvate osapoolte vastasseis mingis küsimuses”¹⁶

Arvukate destruktivsete näidete taustal kalduvad erinevad autorid nägema igasugu kokkupõrkeid valdavalt negatiivse nähtusena. Osa sotsiaalse konflikti alasest teoreetilisest kirjandusest aga tõdeb, et teatud juhtudel võib konfliktide juures esineda ka konstruktiivsemaid külgi. Näiteks võivad gruppidevahelised konfliktid täita ühiskonnas pingete maandamise ja potentsiaalsete probleemilahenduste pakkuja rolli ning seeläbi riiklikku korda kindlustada. Samuti tõstatavad ja teadvustavad need nii mõnigi kord kommunaalses plaanis olulisi teemasid, toovad endaga kaasa avalikkuses positiivsena tõlgendatavaid sotsiaalseid muutuseid, viivad uue poliitilise taristu kujunemiseni, suurendavad rühmasisest eneseteadvust, ühtsust ning solidaarsust.¹⁷

Konflikt on ühtlasi nähtus, mis võib võtta küllalt erinevaid vorme, alates „tuha all hõõgavatest” ehk latentsetest kuni avalike ehk manifesteeritud konfliktideni välja. Viimased võivad olla vägivaldsed või siis mitte. Sarnaselt poliitiliselt jagelevatele keelekogukondadele nt Kanadas või Belgias baseeruvad ka Eesti elanikkonna suuremate keelegruppide vahelised konfliktid suhted lõviosas lahknevatele etnokultuurilistele identiteetidele ja osaliselt eristuvatele huvidele, ent milles vägivalda on vähe või puudub see sootuks. Mõned uurijad leiavad, et kõiki taolisi situatsioone oleks korrektsem käsitleda pigem pingete (ingl *tensions*) või lahkkelide (*disputes*) kontekstis. Antud võtmes formuleeritakse konflikte üksnes strateegilistel eesmärkidel süstemaatilisel kasutatava vägivaldaga seoses, mistõttu ka episooditi verised rahvarahutused või protestidemonstratsioonid etniliste konfliktide kilda ei kvalifitseeru. Vastasel korral peaks see olema osaliste vaheliste vastasmõjude n-õ tavapärane repertuaar.¹⁸ Selline lähenemine kätkeb aga endas märksa tõsisemaid küsitavusi kui vaid heuristilist laadi dilemma – millal muutub vägivald süstemaatiliseks. Nimelt on niisugune pealtnäha mugavat ning must-valget kategoriseerimist võimaldav tõlgendus paraku liiga kitsas ega ole paljuski kooskõlas üldise ajalookogemusega. Suur osa maailma nii „seest” kui „väljapoolt” vaadatuna etniliselt interpreteeritavaid vastasseise on jäänud alla vägivalda taset. Pealegi esineb n-õ pehmemates konfliktiteooriates (nt mänguteooriad) tendents näha sisuliselt igat masti iniminteraktsioone juba põhimõtteliselt konfrontatsioonilist mõõdet omavana. Selles perspektiivis on ka kõik rahumeelsed osapoolte vahelised läbirääkimised tõlgendatavad teatava konfliktivormina, huvide kokkupõrkena.¹⁹ Marksismist inspireeritud teoreetikud tavatsevad jälle viidata, et kui üks grupp („valitsev klass”) omab teiste üle ilmselget võimupositsiooni, võib pelk jõuähvardus olla piisav, et murda igasugune vastupanu. Kontrastina avalikule ehk füüsilisele vägivaldale on taolised juhtumid vaadeldavad vaoshoitud, struktuursele vägivaldala (*structural violence*), mis sageli

¹⁵ C. Mitchell. *The Structure of International Conflict* (London: MacMillan, 1981), 17; D. Bar-Tal. „From Intractable Conflict Through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis”, *Political Psychology*, 21: 2 (2000), 351; L. Jussim et al. „Introduction: Social Identity and Intergroup Conflict”, *Social Identity, Intergroup Conflict and Conflict Resolution*, eds. R. Ashmore et al. (Oxford: Oxford University Press, 2001), 6.

¹⁶ Lehtsaar. *Suhtlemiskonflikti psühholoogia*, 19.

¹⁷ Nt G. Simmel. *Conflict: The Web of Group-Affiliations* (New York: Free Press, 1955); Coser. *The Functions of Social Conflict*; L. Kriesberg. *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution* (Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 2003). Liberaalne arusaam sotsiaalsetest konfliktidest postuleerib, et need ei pruugi olla iseenesest ühiskonna jaoks düsfunktsionaalsed. // Roter. *Locating*, 222.

¹⁸ Nt K. Cordell, S. Wolff. *Ethnic Conflict: Causes – Consequences – Responses* (Cambridge: Polity Press, 2010), 5, 197.

¹⁹ Klassikalistest töödest vt nt T. Schelling. *The Strategy of Conflict* (Cambridge: Harvard University Press, 1960).

eelmistega kaasneb.²⁰ Ühtlasi ei kajasta liialt lihtsakoeline jõu-keskne lähenemine ka tõsiasja, et konfliktid pole permanentsed suurused ja on tavaliselt võrdlemisi ebapüsiva iseloomuga, võttes vahel vägivaldse vormi, vahel aga manifesteerudes muul moel. Need ei pea sugugi ilmingimata seostuma üksnes vägivaldaga²¹ ning võivad samahästi jääda osapoolte vaheliste erimeelsuste, diskursiivsete tülide, verbaalse antagonismi, poliitilise barrikadeerumise ja ühiskondliku lõhestatuse raamidesse. Näiteks etniliste konfliktide puhul eristab etnopolitoloog Premdas nelja varieeruva intensiivsusega tasandit, alates teatud ühiskonnaosa riiklikult sanktsioneeritud domineerivusega seotud pingetest kuni kodusõdadeni välja (vt tabel 1). Seega ei pruugi vägivald kui selline olla konflikti kvantitatiivne, vaid eelkõige kvalitatiivne vorm omaenese dünaamikaga.²²

Seda, mille nimel üldjoontes parasjagu vastamisi seistakse, tuntakse erialakirjanduses konflikti põhiküsimusena. Osapooled võivad viimast mõista erinevalt, samuti võib põhiküsimus konflikti arenedes ise tublisti teiseneda.²³ Kuna enamasti on konflikti motiivid üsnagi mitmetahulised, esineb olukorra etnilises tähenduses tõlgendamise vallas märgatavaid eriarvamusi. Võib ka väita, et etnilisuses ja heterogeenses rahvastikupildis ei ole midagi vastuolulist ning „etnilist konflikti” sõna otseses tähenduses ei eksisteeri. Tänapäeva akadeemikute näiliselt pea konsensuslike sedastuste kohaselt saabki etniline identiteet pakkuda (taktikaliselt efektiivset) kollektiivse mobilisatsiooni alust ja hoida gruppi koos, ent iseenesest veel konflikti ei põhjusta.²⁴ Näiteid, kus külg-külje kõrval elavad rahvusrühmad tulevad teineteisega toime täiesti rahumeelselt, leiab igast maailma nurgast piisavalt arvukalt.²⁵ Mitmed spetsialistid rõhutavad arusaama, et „etniliste” konfliktide taga seisab hoopis poliitiline, sotsiaalne ning majanduslik rivaliteet inimgruppide vahel, kes jagavad mõningaid sarnaseid karakteristikuid, mistõttu eksisteerib teatav rahvuslik solidaarsus ja ollakse aldis apelleerima partikulaarsetele etnilistele identiteetidele.²⁶ Osa neist seab etnilise konflikti kontseptsiooni otstarbekuse üldse kahtluse alla, viidates selle problemaatilisusele juba ainuüksi etnilisuse mõiste täpse defineerimise komplitseerituse tõttu ning tõdedes, et mingite inimkokkupõrgete lihtviisiliselt „etnilisteks” tembeldamine ei lisa sageli sündmuste analüüsile juurde just kuigi palju väärtuslikku ega pruugi aidata kaasa konfliktisituatsioonide allhoovuste mõistmisele.²⁷ Tuntud Briti politoloogide sõnul ei ole teada ühtegi konflikti, mida saaks seletada üksnes „etnilisusega”.²⁸ Mõned autorid pole ka postkommunistlike Ida- ja Kesk-Euroopa riikide ühiskonnasiseid vastuolusid käsitledes näinud neid eeskätt rahvuskonfliktidena.²⁹ Tihti seostuvad taolised ebakõlad pingeolukordade täppiseritlemise võimalikkuse ning selle piiride poleemikaga. Näiteks konflikti, mida mõnikord

²⁰ P. Kolstø. „Introduction”, *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. P. Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 2002), 5.

²¹ P. Aalto. „Post-Soviet Ethnic Conflicts and the Level of Everyday Life”, *Idäntutkimus*, 4: 3 (1997), 23, viide 2; M. Esman. *An Introduction to Ethnic Conflict* (Cambridge; Malden: Polity Press, 2004), 6–7, 70.

²² R. Brubaker, D. Laitin. „Ethnic and Nationalist Violence”, *Annual Review of Sociology*, 24: 1 (1998), 426.

²³ Konflikti progresseerumise korral muutub selleks sageli mitte enam konkreetne algeesmärk, vaid konfliktiprotsess ise ehk nüüd juba üksteise väljaütlemised/käitumine konfrontatsiooni käigus. // Vt Lehtsaar. *Suhtlemiskonflikti psühholoogia*, 61–62.

²⁴ Nt T. Väyrynen. „Ethnic Communitarity and Conflict Resolution”, *Cooperation and Conflict*, 33: 1 (1998), 65–66; B. Fowkes. *Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-Communist World* (New York: Palgrave, 2002), viii; Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 4.

²⁵ Ka ajavahemikul 1945–1999 kulgenud esinduslik kodusõdade analüüs on näidanud, et etniline või usuline diversiteet poliitilist üksust märgatavalt vägivallaaltimeks ei muuda. // J. Fearon, D. Laitin. „Ethnicity, Insurgency, and Civil War”, *American Political Science Review*, 97: 1 (2003).

²⁶ Nt R. Stavenhagen. „Ethnic Conflicts and Their Impact on International Society”, *International Social Science Journal*, 43: 1 (1991), 119–120.

²⁷ Iseäranis nt B. Gilley. „Against the Concept of Ethnic Conflict”, *Third World Quarterly*, 25: 6 (2004); Või R. Stavenhagen. *Ethnic Conflicts and the Nation-State* (New York: St. Martin’s Press, 1996), 14; M. Banton. „Ethnic Conflict”, *Sociology*, 34: 3 (2000), 485. Etnilisuse mõistest loe lähemalt käesoleva töö alapeatükist 1.2.

²⁸ Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 4.

²⁹ Nt L. Drobizheva et al. (eds.). *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis* (Armonk: M. E. Sharpe, 1996), 11.

esitletakse etnilisena, võidakse teinekord jälle vaadelda kui majanduslikest kaebustest, võimuhast või usufanatismist põhjustatuna. Samuti ei saa välistada, et „rahvuslikul” tasapinnal süttinud konflikt põimub mingil hetkel sujuvalt poliitiliste vastasseisudega. Sellegipoolest võib väita, et kui etnilisi eripärasid kasutatakse konfliktsituatsioonis – kas siis teadlikult või mitte-teadlikult – vastasrinnete eristamiseks ja etnilisusest saab sealjuures tugev konsolideeriv sümbol, muutub nn etnilisus igal juhul konflikti iseloomu ning dünaamikat märkimisväärselt suunavaks faktoriks.³⁰ Nii ei ole sugugi kohatu püüda seda ka täpsemalt sõnastada. Ühe võimaliku definitsiooni kohaselt on etniline konflikt rühmakonflikti erivorm „laiemale ühiskondlikule alusele toetuvate liikumiste vahel, kes pretendeerivad tegutsema kahe või enama üksteisest teadlikult diferentseeruva grupi huvides, milles vähemalt üks osapooltest määratleb ennast ja/või vastast etnilisel alusel”.³¹ Mistahes konkreetsete küsimuste – olgu siis poliitiliste, kultuuriliste, sotsiaalsete, majanduslike või territoriaalsete probleemide pärast konflikt puhkeb, interpreteerib vähemasti üks osalistest oma rahulolematust rahvuslikul pinnal.³² Vastasseis toimub tavaliselt etnilise minoriteedi ja riigi institutsioonide või etnilise vähemuse ning enamuse (ehk nende osade) vahel. Mõnikord kulgevad konfliktid antud tasandil paralleelselt või ka langevad kokku.³³

Tabel 1. *Etnilise konflikti intensiivsustasemed.*³⁴

I tasand	II tasand	III tasand	IV tasand
 Konflikti madalaim tase: Interetniline ebamugavustunne. Rahvuslikult tõlgendatav institutsionaalne domineerimine, mis väljendub psühholoogilistes, kultuurilistes, sotsiaalsetes, poliitilistes praktikates ja seadusandluses. Esitatavad väljakutsed on madala intensiivsusega ja harvad	Konflikti kõrgem tase: Artikuleeritud avalike kaebuste näol. Rahulolematuse väljendused püsivad konventsionaalsete ja mittevägivaldsete meetodite piirides.	Kõrgem ja veel pingestatum konflikti tasand: Kätkeb endas jõulist, ent õigus-pärastesse raamidesse jäävat vastupanu, kaasa arvatud destabiliseerivaid demonstratsioonide ja proteste (sageli episoodilise vägivallaga), kuid tehniliselt siiski legaalseid aktsioone.	Konflikti kõrgeim tase: Avalik ja pikaldane füüsiline vägivald. Konflikt väljendub läbi mässu, sõja, geriljategevuse, tapatalgute, heidutuste, minema kihutamiste, sabotaaži jms. Kaalul on kõigi konflikti osapoolte ellujäämine.

Ehkki eelmises peatükis oli juttu rahvuse-ehitamise kaasnedavatest tüüpilisimatest pingekolletest, jääb endiselt üles küsimus, mis ikkagi on nn etniliste konfliktide keskmeks? Mõneti sarnaselt natsionalismile puudub paraku ka selle allikate osas konsensus. Ühtlasi ei saa välistada, et ühest ja kõikehõlmavast etnilise konflikti teooriat luua saab olema keeruline kui mitte võimatu, kuna nähtus ise on liialt mitmepalgeline ning võimalikke muutujaid piisavalt palju. Metoodilisi komplikatsioone trotsides püüavad teadlased etnilisi konflikte siiski erinevate kontseptuaalsete vahendite abil lahti seletada. Vastav kirjandus jaguneb laias laastus kaheks selgitavaks läheneamiseks. Esiteks *sotsiaalpsühholoogiline koolkond*, mis tugineb nt sotsiaalse identiteedi, psühholoogiliste või ka psühhoanalüütiliste teooriatele ja kinnitab, et etnilise konflikti seemned peituvad sageli sügaval inimpsühholoogias. Teiseks aga *ratsionaalse valiku* (ingl *rational choice*) teooria, mis seletab etnilise konflikti põhjusi valdavalt materiaalsete momentide kaudu. Vahel seostatakse neid suunitlusi ka vastavalt kas primordiaalsete või instrumentalistlike

³⁰ Stavenhagen. *Ethnic Conflicts*, 119. M. Hroch kõneleb samas kontekstis „rahvusliku tähendusega huvidekonfliktist”. // Hroch. *Uus rahvuslus*, 92.

³¹ Kolstø, *Introduction*, 7.

³² M. Brown. „Introduction”, *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. E. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993), 5; Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 5.

³³ S. Wolff, K. Cordell. „Introduction: Ethnopolitics in Contemporary Europe”, *The Ethnopolitical Encyclopaedia of Europe*, eds. K. Cordell, S. Wolff (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004), 11.

³⁴ Allikas: R. Premdas. „Ethnic Conflict”, *The SAGE Handbook of Race and Ethnic Studies*, eds. P. Collins, J. Solomos (Los Angeles et al.: Sage, 2010), 310.

rõhuasetustega. Etniliste mobilisatsioonimehhanismide toimimise paremaks mõistmiseks puudutamegi viimaseid nüüd lähemalt.

Etnilise konflikti *primordiaalne seletusviis* eeldab, et erinevad etnilised rühmitused kannavad endas „loomulikku” konfliktipotentsiaali. Mida lahkuminevamad grupid enda kultuuri, väärtuste ja hoiakute poolest on, seda tõenäolisemalt nad omavahel vastuollu satuvad.³⁵ Näiteks paneb antud koolkond reeglina ka mitmete nn kultuuriliste tõlkevigade traagilisemate või leebemate tagajärgede (arusaamatused, segadus, hirm, vägivald jms) esinemise suurema tõenäosuse just samas poliitilises ruumis eksisteeriva kultuurikirevuse arvele. Primordialismi toetajate silmis on konflikti põhjused kinni peaasjalikult tajutavates erinevustes endis ega vaja tingimata mingit täiendavat (sotsiaalsetest, poliitilistest või majanduslikest aspektidest lähtuvat) seletust. Kõik taolised analüütilised skeemid, ent iseäranis rahvuskonflikti kirjelduse sotsiaalpsühholoogilised teooriad³⁶ kipuvad neis muuhulgas esile tõstma etnilise identiteedi tähtsust. Sotsiaalse identiteedi teooria näeb etnilistes kooslustes võimalust rahuldada indiviidi sisemist grupikuuluvuse vajadust ning säilitada või suurendada oma sotsiaalset staatust. Et inimesed pürgivad üldjoontes positiivse eneseteadvuse ja sotsiaalse tunnustatuse poole, soovivad grupid kergitada oma ühiskondlikku positsiooni ning neutraliseerida sellele teistest tulenevat ohtu. Siit pinnalt idanevad nii sotsiaalse asendi kui poliitilise süsteemi reeglitega (nt konstitutsioon, kodakondsus, riigikeel, valimiskorraldus jne) seotud vastasseisud.³⁷ Ainuüksi rivaliteet ihaldatud ressursside pärast tekitab sageli oponente, kuid teatud määral on iga etnilise konflikti arengu, eskaleerumise ja hääbumise juures kesksel kohal ka spetsiifilised psühholoogilised dünaamikad. Psühhoanalüütiline lähenemine postuleerib, et etnilise konflikti südames on identiteedi problemaatika ning keskendub peamiselt sellele, kuidas inimesed endast ja Teistest oma peas mingi pildi loovad. Ehk teisisõnu peab see etnilise konflikti analüüsi puhul tarvilikuks sondeerida, kuid võrd välistaval või kaasaval moel on teatud identiteetid konkreetse kultuuri ning viimases valitsevate diskursuste poolt konstrueeritud.³⁸ Arvukad sotsiaalpsühholoogilised uuringud näitavad, et rühmasisest konsolideerumist luuakse sageli Teistele vastandumise alusel ja emotsionaalsel tasandil on seda märksa hõlpsam teostada just negatiivsete kuvandite kaudu, ent üks eelnevaga haakuv omaette probleem puudutab ühtlasi olukorda, kus mingi rahvusidentiteedi „autentsus” seatakse kultuuriliselt suhteliselt sarnase välisgrupi tõttu kahtluse alla. Eriti teravalt võidakse identiteeditunnuste hägustumist tajuda siis kui grupid on teatud tunnuste põhjal sama kategooria alarühmad. Ohtu sattunud identiteeti saab aga taastada läbi erisuste otsimise ning rõhutamise ja konfliktide õhutamine võibki olla tõhusaim viis kuidas rühmadevahelisi piire ning identiteedi „prototüüpeid” osiseid uuesti selgemalt markeerida. Vajadusel väikesi rühmadevahelisi erisusi võimendatakse ja rakendatakse need halvustamise, vihkamise või koguni vägivaldiga õigustamise teenistusse.³⁹ Nii leiab kõige ägedamat sorti gruppidevaheline konkurents ning võitlus sageli paradoksaalsel kombel aset just võrdlemisi sarnaste gruppide vahel. Mõeldagu siinkohal näiteks juutide ja palestiinlaste vägivaldsetele kokkupõrgetele või 1990-ndate aastate sõdadele endise Jugoslaavia territooriumil.

Etnilise konflikti sotsiaalpsühholoogiliste seletusmodelite kriitika juhib tähelepanu sellele, et taoline lähenemine eeldab mitte üksnes järgalt fikseeritud ning muutumatuid identiteete, vaid ei suuda hästi seletada ka konfliktide varieeruvusi ajas ja ruumis. Ometi pole etnilisus gruppide-

³⁵ Banton. *Ethnic Conflict*, 485; S. Saideman, W. Ayres. „Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities at Risk Data from the 1980s and 1990s”, *The Journal of Politics*, 62: 4 (2000), 1128.

³⁶ Kokkuvõtlikku ülevaadet pakuvad viimastest nt Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 37–41.

³⁷ M. Billig. *Social Psychology and Intergroup Relations* (London: Academic Press, 1976); H. Tajfel. „Social Psychology of Intergroup Relations”, *Annual Review of Psychology*, 33 (1982); Horowitz. *Ethnic Groups*, ch. 3.

³⁸ Vt M. Ross. „The Relevance of Culture for the Study of Political Psychology and Ethnic Conflict”, *Political Psychology*, 18: 2 (1997); M. Ross. *Cultural Contestation in Ethnic Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).

³⁹ Turner. *Social Comparison*, 22; Triandafyllidou. *National Identity*, 600; S. Worchel. *Written in Blood: Ethnic Identity and the Struggle for Human Harmony* (New York: Worth Publishers, 1999), 128.

vahelistes poliitilistes suhetes tihtipeale sugugi peamine ega kuigi väljapaistev tähis. Poliitiliseks mobilisatsiooniks fundamentaalseid kultuurilisi erinevusi tarvis ei lähe. Suhteliselt suured diferentsid saavad harmooniliselt koos eksisteerida, samas kui ka objektiivselt üsna väikesed lahknevused võivad põhjustada küllalt tõsiseid konflikte.⁴⁰ Postkommunistliku Eesti ning Moldova võrdlev analüüs näitab, et dominantrahvuste ja vähemuste vaheline kultuuriliste või siis väärtuspõhiste erinevuste tase etnilise vägivalda puhkemist piisavalt adekvaatselt seletada ei võimalda.⁴¹ Lühidalt öeldes võib primordialistlik konfliktikäsitlus viia ennatliku arusaamani, mille kohaselt teatud grupid ongi määratud teineteisega võitlema, ehkki tegelikult on need lahkkelid pigem kindlate poliitiliste otsuste tagajärg.

Pisut teise nurga alt, ehkki siinkirjutaja arvates valdavalt siiski psühholoogilises plaanis puudutab rahvuskonfliktide adumist ka riikidevaheliste suhete teooriast imporditud etnilise julgeoleku dilemma (*ethnic security dilemma*).⁴² Viimane tugineb eeldusele, et riikide vastastikmõjusid käsitlevad teoreetilised vahendid on etnilise konflikti seletustesse ülekantavad, kuna vastavaid üksuseid saab lugeda analüütiliselt suuresti sarnasteks. Kõnealune kontseptsioon näeb rahvuskonfliktide põhjusena paljuski kollektiivseid hirme tuleviku ees. Mitte ainult sotsiaalsete kommunikatsioonihäirete või etnilist laadi repressioonide korral, vaid ka iseäranis avaliku julgeoleku tagamisvõime minetanud või haldussuutmatuse riigis (ehk anarhia tingimustes) hakkavad grupid kartma oma turvalisuse pärast. Tekivad kõrget vägivaldapotentsiaali omavad strateegilised julgeoleku dilemmad, sest end ebakindlana tundvad kooslused hakkavad sageli väevõimu vastu valmistuma ning võivad seeläbi kergesti esile kutsuda reaalse vägivalda. Grupi sees tegutsevad etnilised aktivistid ja poliitikud süvendavad (tihti teadlikult) selle füüsilise kaitstuse, identiteedi säilitamise ning kultuurilise domineerimisega seotud hirme ja kasvatavad nn taktikalise informatsiooni edastamise kaudu ühiskonna polarisatsiooni. Kartusi süvendavad omakorda kollektiivsed ajaloolised mälu, müüdid ning negatiivsed emotsioonid, maad võtab vastastikune kahtlus ja usaldamatus, mis kõik ühtekokku loob soodsa pinnase selleks, et konflikt võib vallanduda.⁴³ Kuna etnilise julgeoleku dilemma näol on tegemist mõneti „kahepaikse” kategooriaga, millele saab läheneda nii ratsionaalse valiku kui sotsiaalpsühholoogiliste teooriate aspektist, asetatakse see mõnikord ka esimesse rubriiki.

Puhtal kujul käsitavad *ratsionaalse valiku teooriad* etnilisi gruppe laiapõhjaliste koalitsioonidena, mis on moodustunud materiaalse kasu või poliitiliste hüvede saavutamise nimel konkureerides.⁴⁴ Niisuguses instrumentaalses perspektiivis pole nn etniliste konfliktide juures midagi loomupäraselt mõõdapäasmatut ning pigem peidavad nende vastuolude taga end hoopis avaramad sotsiaalsed, majanduslikud, poliitilised, ideoloogilised jms potentsiaalselt pörkuvad huvid. Etnilisus on oluline ressurss, mille ümber grupid saavad koonduda ning seetõttu ühtlasi ka poliitilises võitluses võrdlemisi kergesti kasutatav vahend. Instrumentalistide jaoks on konflikt tihti sel põhjusel suuresti stimuleeritud eliitide poolt, kes sensitiivsete sümbolitega manipuleerides

---

⁴⁰ Loe lähemalt D. Lake, D. Rothchild. „Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict”, *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, eds. D. Lake, D. Rothchild (Princeton: Princeton University Press, 1998), 5; Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 41. Siinkohal on täiendavaks nõrkuseks seegi moment, et mille järgi tuleks erinevuste suuruse üle otsustada?

⁴¹ P. Kolstø. „Conclusion”, Kolstø (ed.). *National Integration*, 271.

⁴² Kaasaegsel kujul esitas vastava algkontseptsiooni R. Jervis. *Perception and Misperception in International Politics* (Princeton: Princeton University Press, 1976); R. Jervis. „Cooperation Under the Security Dilemma”, *World Politics*, 30: 2 (1978). Etnilistele suhetele kohaldas selle esmakordselt B. Posen. „The Security Dilemma and Ethnic Conflict”, *Survival*, 35: 1 (1993).

⁴³ D. Lake, D. Rothchild. „Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict”, *International Security*, 21: 2 (1996), 41–43, 56; B. Walter, J. Snyder (eds.). *Civil Wars, Insecurity, and Intervention* (New York: Columbia University Press, 1999); S. Kaufman. *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War* (Ithaca: Cornell University Press, 2001), ch. 2; P. Roe. *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma* (London: Routledge, 2005).

⁴⁴ Nt M. Banton. *Racial and Ethnic Competition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); S. Olzak. *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict* (Stanford: Stanford University Press, 1992); R. Hardin. *One for All: The Logic of Group Conflict* (Princeton: Princeton University Press, 1995).

mobiliseerivad etnilisust oma kitsastes huvides. Oodatav aineeline eelis võib siin ilmneda näiteks riikliku eestkoste, haridussüsteemi või teatud tööturu kontrolli kujul, kuid ilmselt üks levinumaid ratsionalistlikke käsitlusviise seletab konflikte lootustega lõigata nendest majanduslikku tulu.⁴⁵ Ratsionaalse valiku kontseptsiooni kriitika tõstab aga üldjoontes esile, et sarnaselt nt poliitiliste sümpaatiate tekkele ei allu etniline enesemääratlus pea kunagi päris sajabrotsendiliseltselt indiviidi vabale tahtele, vaid on paljuski ühiskonna poolt suunatud, piiristatud ja järele valvatud. Teiste sõnadega tuleks etnilisi identiteete vaadelda kui olemuslikult vägagi sotsiaalse iseloomuga nähtusi.⁴⁶

Sellest tingituna toovad mõned autorid eraldi sisse ka etnilisuse sotsiaalseid tagamaid rõhutava *konstruktivistliku lähenemise*.⁴⁷ Antud analüütiline vool markeerib rahvuspingete puhul ühiskondlike interaktsioonivõrgustike tähtsust, millest sõltub nii Teise kuvand kui konkreetne rahvusluse kontseptsioon, mis muutunud oludes harilikult samaks ei jää. Seega ehkki teatud poliitilises situatsioonis võidakse (taas) toonitama asuda etnilist partikulaarsust ning vastandumist, pole konstruktivistide arvates, võrdväärset instrumentalistidele, etnilisuses endas otseselt midagi konfliktset. Küll nähakse viimase põhjuste esireas etnilisuse sotsiaalselt konstrueeritud loomust. Kord juba lahvanud etniline konflikt väljub aga tavaliselt kiiresti kontrolli alt ja hakkab elama oma elu.

Eelnevat kokku võttes saab teha järelduse, et etnilise konflikti seletamine üksnes mõne teistest tasanditest isoleeritud teoreetilise mehhanismi abil võib osutada ääretult raskesti teostatavaks ülesandeks, sest isegi vaadeldavad üksikjuhtumid ei pruugi kuigi hästi vaid ühte kategooriasse sobitada. Taoliselt pinnalt võib ühtlasi püstitada hüpoteesi, mille kohaselt tuleb ka taasiseseisvunud Eesti rahvusprobleemaatika analüüsi juures edaspidi vajadusel puudutada küllalt erinevaid kontseptuaalseid tahke või siis nende sünteesi. Konflikti allikad sõltuvad üsna erisugustest ning samas omavahel seotud teguritest nii lokaalsel, riiklikul, regionaalsel kui globaalsel tasandil.⁴⁸ Aja vältel konfliktid sageli „uuevad” ja etniliste gruppide vahelise antagonismi põhjusi redefinieeritakse.

Kuigi konfrontatsioonis kaasa löövad individid kalduvad tihti uskuma, et selle tuumaks on etnilised erisused *per se*, kujutavad konfliktid mida tavatsetakse kutsuda rahvuslikeks, endast lõppeks pelgalt etnilisuse maski kandvat võitlust võimu või ressurssidele ligipääsu pärast. Ehk nagu osundab ka B. Gilley, ei saa paljalt etniliste märgiste olemasolu poliitilises rivaliteedis olla aluseks nimetada midagi „etniliseks konfliktiks”.⁴⁹ Etniline identiteet ning selle tajutud kaitsmise vajadus on küll oluline, ent kaugeltki mitte ainuseletav tegur. Tavaliselt saab erinevate konfliktide puhul tuvastada mitmeid seiku, mil on vähe pistmist tülitsevate osapoolte etniliste karakteristikutega. Seetõttu on vahel adjektiiv „etniline” asendatud tekstides nt täpsustava mõistega „etnoliitiline”, „etnoterritoriaalne” või „etnoreligioosne”, viitamaks probleemile, mida siis eeskätt mingi konflikti tegeliku ajendina nähakse.⁵⁰ Kuna reeglina paistab antud konfrontatsiooniprotsessides kõige esileküündivama võtmetegurina silma just etnilisuse politiseerumine, oleks enim põhjust rääkida pigem etnoliitilistest konfliktidest.⁵¹ Pealegi katab poliitika-mõiste

⁴⁵ Materiaalse kasu ehk „ahnusega” seletatava etnilise konflikti teooria kohta vt lähemalt P. Collier, A. Hoeffler. „On Economic Causes of Civil War”, *Oxford Economic Papers*, 50: 4, (1998); P. Collier. „Economic Causes of Civil Conflict and Their Implication for Policy”, *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict*, eds. C. Crocker et al. (Washington: United States Institute of Peace Press, 2001).

⁴⁶ Lake, Rothchild. *Spreading Fear*, 5–6; Kriitikat etnilise konflikti majandusliku saamahimuga seletamise kohta leiab järgmistest töödest: N. Sambanis. „Using Case Studies to Expand Economic Models of Civil War”, *Perspectives on Politics*, 2: 2, (2004); K. Ballentine, J. Sherman (eds.). *The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance* (Boulder: Lynne Rienner, 2003); Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 34–37.

⁴⁷ Nt Lake, Rothchild. *Spreading Fear*, 6–7; Kaufman. *Modern Hatreds*.

⁴⁸ Niisugust liigendatust pakuvad nt Cordell, Wolff *Ethnic Conflict*.

⁴⁹ Gilley. *Against the Concept*, 1158.

⁵⁰ Stewart. *Explaining*, 36.

⁵¹ N. Ropers. „Die friedliche Bearbeitung ethno-politischer Konflikte: Eine Herausforderung für die Staaten- und Gesellschaftswelt”, *Friedliche Konfliktbearbeitung in der Staaten- und Gesellschaftswelt*, hrsg. N. Ropers; T. Debiel

siinkohal enamasti nii majanduse, kultuuri kui identiteedi sfääri kanduvaid küsimusi. Ning viitab eri valdkondi kokkuvõtvalt ka etnilisuse politiseerumiseks vajaminevate täiendfaktorite interaktsioonile. Seega arvestades asjaolu, et iga rakendatav teadustermine peaks pakkuma ideaalis võimalikult täpset kausaalset informatsiooni, suudab „etnopolitiiline konflikt” keelelise pealispinna all toimuvat reaalsust tõenäoliselt paremini kirjeldada. Erandit ei moodusta selles osas ka käesoleva töö kontekst. Nii käsitletaksegi kõikvõimalikke etnilisel alusel toimivaid avalikke vastasseise dissertatsiooni läbivalt kui etnopolitiilisi konflikte.⁵² Vägivallaosise olemasolu ja määr võib neis olla kaunis erinev. Samas võiks etnopolitiilise konflikti mõistega ühtlasi soovi korral osutada situatsioonile, kus vägivallakünnist ületatud ei ole ning püsitakse (üldjoontes) rahumeelsetes raamides. Taoline pakutav lihtne terminoloogiline lahenduskaik on üks võimalus, kuidas eeltoodud etnilisi konflikte puudutava kontseptuaalse kriitikaga osaliselt toime tulla ning selle nõudlikumate määratlemisviiside kitsaskohti ületada. Ent nii nagu etnilist kaarti saab sõltumata kontinendist lugeda paljude poliitiliste rakendusplaanide tüüp-komponendiks, on iga sotsiaalse konflikti pärisosaks efektiivne mobilisatsioon.

2.2. Etnopolitiiline mobilisatsioon

Rahvusliku alatooniga liikumiste poliitilised väljendusvormid on sarnaselt ükskõik millistele teistele ühiskondlikele väljaastumistele äärmiselt laialdased, alates väheulatuslikest ehk episoodilistest protestiaktsioonidest, mis võivad esineda suhteliselt talitsetud kujul (nt petitsioonide kogumine, piketid, marsid), kuni võimude või vastasleeri pihta suunatud kestvate vägivallakampaaniateni välja (nt etniline puhastus). Sotsiaalsed identiteedid ise automaatselt poliitilised siiski ei ole. Need saavad politiseeritud kui grupiga samastumine kombineerub veendumusega, et mingid eesmärgid on saavutatavad vaid läbi kollektiivse tegevuse.⁵³ M. Esman ongi defineerinud *etnilist mobilisatsiooni* protsessina, milles etniline kogukond organiseerub oma ühishuvide ja pürgimuste nimel poliitilisteks aktsioonideks.⁵⁴ Tavaliselt tähendab see ühtlasi teatud rahvusidentiteetidele ning -tunnetele apelleerides mõnele projektile või poliitikale toetuspinna loomist.⁵⁵ Igatahes leitakse mobilisatsiooni toimuvat üksnes siis kui etniline identiteet on politiseerunud.⁵⁶ Viimane toob aga endaga silmapilkselt kaasa täiendavaid küsimusi, miks ja millistel tingimustel teatavad (nt keele või nahavärvi alusel piiritletavat) sotsiaalsed kooslused poliitiliselt aktiveeruvad? Et teadlased pakuvad harilikult ka siinkohal välja peamiselt kahest – sotsiaalsühholoogilisest ning instrumentaalsest – vaatevinklist lähtuvaid seletusviise, võib alljärgnevas käsitluses jätkata eelnevaga suuresti samalaadset joont.

(Bonn: Stiftung Entwicklung und Frieden, 1995), 197; M. Sapper. „Konflikte in der Transformation Osteuropas: Zur Spezifik der Konfliktkonstellation und Konfliktkultur”, *Der Osten Europas im Prozeß der Differenzierung: Fortschritte und Mißerfolge der Transformation* (München: Carl Hanser Verlag, 1997), 326.

⁵² Ted Gurr defineerib etnopolitiilisi konflikte (*ethnopolitical conflicts*) konfliktidena, kus ennast etnilisel alusel määratlevad grupid esitavad oma kollektiivsetest huvidest lähtuvaid nõudmisi riigi või teiste poliitiliste subjektide vastu. // Gurr. *Peoples Against States*, 348. Veidi üksikasjalikumast sõnastusest vihjab „etnopolitiiline” siin konfliktile, kus vastuokused esinevad erineva etnilise identiteediga gruppide ja nende poliitiliste organisatsioonide vahel. // E. Pia, T. Diez. *Conflict and Human Rights: A Theoretical Framework*. SHUR Working Paper Series 1/07 (University of Birmingham, 2007), 2.

⁵³ Vt A. Miller et al. „Group Consciousness and Political Participation”, *American Journal of Political Science*, 25: 3 (1981).

⁵⁴ M. Esman. *Ethnic Politics* (Ithaca, London: Cornell University Press, 1994), 28.

⁵⁵ Norman. *Negotiating Nationalism*, 26.

⁵⁶ Nt S. Tägil. „Ethnic and National Minorities in the Nordic Nation-Building Process: Theoretical and Conceptual Premises”, *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*, ed. S. Tägil (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1995), 18. Identiteedid võivad mõistagi ka depolitiseeruda ning konflikt raugeda. Etniline mobilisatsioon on äärmiselt dünaamiline protsess, mille intensiivsus ajas varieerub.

2.2.1. Psühholoogilis-kognitiivsed seletused

Mitmed teoreetilised analüüsid tõstavad sotsiaalse iseloomuga tegutsemismotiivide juures esile kognitiivseid ehk tunnetuslikke momente. Iseäranis kergsüttivaks muutub olukord eelmises alapeatükis lähemalt puudutatud strateegilise julgeoleku dilemma puhul, mil teatud etniline grupp on hakanud tajuma oma positsiooni mingil moel ohustatuna ja seega teadlikult tolele hädaohule, olgu siis tegelikule või näilisele, reageerib. Antud situatsioonis kaalutakse mitte ainult teineteise demograafilist, majanduslikku, militaarset ning poliitilist kapatsiteeti, vaid ka suhteid minevikus.⁵⁷ Negatiivsete ajalootõlgenduste toonitamise ja spetsiifiliste käibemüütid levitamisega on võimalik lisada õli tulle ning aidata etnilise mobilisatsiooni õnnestumisele kaasa.⁵⁸

Samuti näitavad psühholoogilised uuringud, et ühise ohu või vaenlase taju enamasti kahan-dab rühmasisest vastandumist, rõhutab ühisosa, kaldub suurendama selle sidusust, rühma-keskseid eelistusi ning indiviidide valmisolekut aktsepteerida viimase tsentraliseeritud juhtimist.⁵⁹ Taolised tagajärjed on võrdlemisi hästi dokumenteeritud eeskätt ühiskondlikel kriisi-perioodidel või sõja ajal.⁶⁰ Oluline täiendav mehhanism, mis konflikti korral üleüldist etnilisel alusel polariseerumist ja valvelolekut soodustab, on asjaolu, et võimalikud vägivaldaaktid võivad sisuliselt puudutada teatud etnilise grupi igat liiget. Kõik nad võivad olla potentsiaalsed ohvrid ning ühtlasi tajutakse reaalseid kannatanuid sageli kogu gruppi esindavatena. Isegi kui see peaks osutama ekslikuks, tükitakse etnopolitiiliste vastuolude korral igauht tema eeldatava rahvskuuluvuse järgi sildistama. Sellest tulenevalt kätkevad etnilised konfliktid endas tendentsi muutuda kergesti laiemaid masse hõlmavateks totaalseteks konfliktideks.⁶¹ Grupi identiteet on aga seega nii märkimisväärne mobiliseeriv strateegia kui mobilisatsiooni enese tulem.

USA politoloog R. Petersen tõstab etniliste konfliktide ja kollektiivse elik individuaalse aktsiooni loogikate puhul rambivalgusesse just emotsioonide rolli. Baltimaade, Tšehhoslovakkia ning Jugoslaavia 20. sajandi ajaloo näidetel testib ta nelja negatiivsetele tundeelamustele tuginevat etnilise konfrontatsiooni teooriat, mis on omakorda jagatud ratsionaalsesse ja irratsionaalsesse kategooriasse. Ratsionaalsete konfliktiallikate kilda liigitab Petersen hirmu, vihkamise (*hatred*) ning rahulolematuse (*resentment*), samas kui neljandat ehk raevu (*rage*) käsitleb ta irratsionaalse, suuresti mitte mõistus pärase reaktsioonina. Need neli emotsiooni-teoreetilist mudelit on autoril valdavalt kokku laenatud olemasolevast ühiskonnateaduslikust kirjandusest: hirm rajaneb siin eeskätt riikidevaheliste suhete distsipliinist tuntud julgeoleku dilemma printsiipidele, vihkamine tugineb „igipõlise vaenu” narratiividele (leidub väga sageli ajakirjanduslikes ülevaadetes), rahulolematuse arendab sotsiaalspsühholoogiast pärinevat kontseptsiooni, mis keskendub grupi staatusele ning selle teadvustamisele; raev on peaausjalikult välja destilleeritud psühholoogia alastest teooriatest, mis seovad omavahel frustratsiooni ja agressiooni. Iga niisugune emotsioonidel põhinev sotsiaalsete protsesside peegeldus aitab mõista, kuidas indiviidid informatsiooni tõlgendavad, mil moel hakkab üks aspekt teistest

⁵⁷ Posen. *The Security Dilemma*.

⁵⁸ Esman. *An Introduction*, 37–38. Harilikult portreeritakse eeldatavat vaenlast niisuguses kontekstis kui „ajalooliselt kinnitust leidnud” agressorit.

⁵⁹ Tajfel. *Social Psychology*, 15; J. Jackson. „Intergroup Attitudes as a Function of Different Dimensions of Group Identification and Perceived Intergroup Conflict”, *Self and Identity*, 1: 1 (2002). Algideed, mille kohaselt väliskonfliktid kipuvad grupisisest solidaarsust kasvatama, tavatsetakse tihti omistada Saksa sotsioloogiaklassik Georg Simmelile. // Simmel. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1908), 310–311. L. Coser on hiljem mõõnnd siiski ka seda, et konflikt grupi sidusust ilmingimata suurenda ei pruugi ning tegelikult võib viimane teatud tingimustel välja viia hoopis anoomiani. // Coser. *The Functions of Social Conflict*, 92. Seega oleks korrektsem märkida, et gruppidevaheline konflikt pigem tõstab asjassesegatud osapoolte seestmist konsolideeritust, kuigi mitte kõikides olukordades.

⁶⁰ Sõjalise konflikti ja etnilise korrelatsioonist vt A. D. Smith. „War and Ethnicity: The Role of Warfare in the Formation, Self-Images and Cohesion of Ethnic Communities”, *Ethnic and Racial Studies*, 4: 4 (1981).

⁶¹ J. Chipman. „Managing the Politics of Parochialism”, *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. E. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993), 240; A. Wimmer. „Who Owns the State? Understanding Ethnic Conflict in Post-Colonial Societies”, *Nations and Nationalism*, 3: 4, (1997), 645.

eendumas ning miks etnoliitiline mobilisatsioon vallandub.⁶² Enamikel puhkudel jõuab Petersen järeldusele, et grupi tasandi hirmude ja vihkamisele baseeruvad teooriad etnilise konfliktis seletamisel kõige tulemuslikumad ei ole. Küll aga suudab eelmainitud Ida-Euroopa näidisjuhtumite etnilisi vastuasetusi tema arvates kõige paremini lahti mõtestada rahulolematuse, meelepaha, nõrdumus, vimm (*resentment*).⁶³

Antud seisukohta toetab tugevasti sotsiaalteaduste liin, mis näeb sagedase konfliktiallika ning kollektiivses tegevuses osalemise ajendina kogetavat ebaõiglust, oma positsiooni teistega kõrvutades ebavõrdsuse tunnetamist ehk nn suhtelist ilmajäetust (ingl *relative deprivation*).⁶⁴ Näiteks võivad etniliste vähemuste seas rahulolematust ja relatiivse deprivatsiooni ilminguid esile kutsuda rahvusriigi dominantetnose hierarhilised rahvastavad projektid, mis soodustavad ühiskonnas minorigrupide majandusliku, kultuurilise ning poliitilise subordinatsiooni teket. Samas ei pruugi see, kes on rahulolematu, olla teatud mõõtkava kohaselt alati vähemus – olgu analoogses arvestuses mainitud nt tšehhi 19. sajandi Habsburgide impeeriumis või lätlasi Läti NSV-s. Selles suhtes saab sageli määravaks just nimelt tajumoment. Õiglustunne ja tolle haavatus on üsnagi subjektiivsed kogemised, mistõttu psühholoogia valdkonda kuuluvas kirjanduses eelistatakse kõnelda eelkõige tajutud ebaõiglustest (ingl *perceived unfairness*). Tooni annab siin valdavalt see, mida inimene tunneb, mitte niivõrd mingi tundmuse põhjendatus.⁶⁵ Vähemused võivad leida, et nt haridussüsteem või tööturg on funktsionaalselt diskrimineeriv isegi siis kui enamusel puudub teadlik plaan neid kuidagi eristavalt ning ebaõiglaselt kohelda või kusagilt välja jätta. Kui end aga ebavõrdsuse kohtlemise ohvritena ei käsitleta, võidakse vahesid, sh objektiivseid halvemusi, tõlgendada ka näiteks struktuurilistest või tahtelistest allikatest pärinevatena.⁶⁶ Seega käivitab etnoliitilise mobilisatsiooni otsese sotsiaalse reaalsuse asemel tihti pigem hoopis indiviidide endi vastav kujutluspilt.

2.2.2. Instrumentaalsed seletused

Olukorras, kus võim, prestiiž ja vara on ühiskonnas ebaühtlaselt jaotunud, võivad grupid organiseeruda oma senise asendi parandamiseks. Majandusteadustest tuletatud nn ratsionalistlike teooriate kohaselt moodustabki konfliktis tuuma konkurents erinevate ühiskondlikult väärtustatud ressursside ning võimaluste pärast. Kui etnilise identiteedi rõhutamine vastavate sihtide edendamisele ja omakasu maksimeerimisele kuidagi kaasa aitab, siis ratsionaalsed indiviidid seda suure tõenäosusega ka praktiseerivad. Viimane võiks ühtlasi pakkuda seletust, miks mõned grupid ehk inimesed otsustavad enese individuaalsete taotluste poole püüdelisel etnilisuse kasuks, samas kui teised antud aspekti eiravad või lihtsalt kõrvale heidavad. Indiviidide peamised huvid on niisiis materiaalsed ning poliitilist laadi ja spetsiifiline rühmaidentiteet kui sotsiaalselt konstrueeritud vahend aitab neidsamu eesmärke tihti kõige tulemuslikumalt teenida.⁶⁷ Iseäranis tugevasti esilekõundivate etniliste identiteetidega inimkoosluste puhul kulgeb konkurents kõikvõimalike ressursside nimel sageli mitte niivõrd üksikisikuid või sotsiaal-majanduslikke klasse, vaid etnokultuurilisi grupe mööda. Sealjuures postuleerib

⁶² R. Petersen. *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 1–2.

⁶³ Kui muud skeemid ei tööta, leiab Petersen etnilise vägivalda seletajana teatud tõendeid ka raevu kohta. // Petersen. *Understanding Ethnic Violence*.

⁶⁴ Vt T. Gurr. *Why Men Rebel* (Princeton: Princeton University Press, 1972); W. Connor. „From a Theory of Relative Economic Deprivation Towards a Theory of Relative Political Deprivation”, *Minority Nationalism and the Changing International Order*, eds. M. Keating, J. McGarry (Oxford: Oxford University Press, 2001).

⁶⁵ Viimast aspekti puudutab nt Lehtsaar. *Suhtlemiskonfliktis psühholoogia*, 110.

⁶⁶ Kolsto, Melberg, *Integration*, 43. Diskrimineerimise problemaatikast lähemalt loe käesoleva töö alapeatükist 3.5.6.

⁶⁷ M. Esman. „Political and Psychological Factors in Ethnic Conflict”, *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, ed. J. Montville (New York: Lexington Books, 1991), 53; Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, 140; Stavenhagen. *Ethnic Conflicts and the Nation-State*, 22.

etnilise konkureerimise teooria (*ethnic competition theory*)⁶⁸, et interetnilise võistlusmomendi taju kasvavad tegurid suurendavad ühtlasi oluliselt ka osapoolte rahvuslikku identiteeti, selle eksklusiivseid rõhuasetusi ning poliitilise mobilisatsiooni tõenäosust.

Poliitika ise mängib vahendite pärast toimivas rivaliteedis võtmerolli. Sageli tagavad poliitilise võimu juures olijad endale viimasega hüvedele privilegeeritud ligipääsu, mistõttu avarduvad nende rühma heaolu laiendamise võimalused. Kuna ühiskondlikult väärtustatud ressursse kontrollivad enamasti riigid ja ka vastavad konkurentsitingimused määratakse ära avalikõiguslikul tasandil, leiab üks tulisemaid huvigruppide vahelisi võitlusi eelkõige aset just riigi poliitika suunamise ning kontrollimise eesmärgil.⁶⁹ Grupid võivad n-ö riigipirukast taotleda kas võrdset, fikseeritud või siis suuremat osa. Kollektiivse tegevuse loogika järgi kipuvad arvukamad, enamusgrupid tavaliselt huvituma ressursside omamise ehk ümber jaotamise proportsionaalsest strateegiast, samas kui väiksemad, vähemusgrupid eelistavad pigem esmamainitud varianti.⁷⁰ Tihti peale kaasnevad kitsamate sihtide poole püüdlemise puhul ka pörkuvad arusaamad õiglasest, legitiimsest ja sobivast poliitilisest korrast.⁷¹ Seega on iga etniline grupp, kes on oma ainulaadsusest teadlik ning soovib seda säilitada, paratamatult haaratud poliitilisse võimuvõitlusesse.⁷² Üldjuhul juhitakse tegudele ärgitava rahulolematuse põhjuste raames tähelepanu eeskätt võimu tasakaalutuse situatsioonidele. Enamike konfrontatsioonide põhiküsimusena nähakse siin suuremal või vähemal määral gruppidevahelist ebavõrdset võimujatust ja ressursside ümberjagamise seotud dilemmasid. Sisemaises sfääris loetakse etnopolitiilise mobilisatsiooni vallandumise võimalikkust ilmsemaks näiteks tingimustes, kus: a) bürokraatia on n-ö etniseeritud; b) vaimueliidil puudub sissepääs riigiparaati; ning c) avalike hüvede ebahühtlast jaotust tajutakse etnilise diskrimineerimisena.⁷³

Samuti võib rahvusliku iseloomuga vastasseisuks sublimeeruda rahulolematuse sotsiaalmajandusliku olukorraga. Levinud arusaama kohaselt ühiskonna konfliktisus reeglina majandusliku õitsengu perioodidel lahtub⁷⁴, kuid võib tugevneda majandusliku languse perioodidel. Kui tajutakse, et sisemajanduse koguprodukt jaotub ebavõrdset, tõuseb sotsiaalsete rahutuste tõenäosus. Etniliselt lõhestunud ühiskondades tekib sel juhul täiendav potentsiaal mõne rahvastikuosa massiliseks poliitiliseks mobilisatsiooniks, millele just majanduslangus võib saada oluliseks impulsiks. Sellistel puhkudel võivad näiteks end rahvuslastena positsioneerivad toimijad hakata olemasolevaid poliitilisi struktuure eitama ja lahendust otsima autonoomiast või iseseisvusest.⁷⁵ Keskkvalitsusel jälle napib aga vahendeid kõigi nende probleemidega tegelemiseks ja iga sotsiaalse rühma huvidele vastu tulekuks. Samas peaks ka ilmselt hoiduma materiaalsete faktorite ületähtsustamisest, kuna vähemasti enamik külma sõja järgseid konflikte on leidnud aset gruppide vahel, kes on olnud oma ressursside valdamise või ühiskondliku positsiooni osas ligikaudu võrdsed. Majanduslikus mõttes käituvad mõned rahvuslased sageli ka

⁶⁸ R. LeVine, D. Campbell. *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behaviour* (New York: John Wiley & Sons, 1972); S. Olzak, J. Nagel (eds.). *Competitive Ethnic Relations* (Orlando: Academic Press, 1986).

⁶⁹ Esmann. *Ethnic Politics*, 19, 216; Hardin. *One for All*, 34–37; Lake, Rothschild. *Containing Fear*, 45.

⁷⁰ M. Olson. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* (Cambridge: Harvard University Press, 1971). Näiteid teistsuguste etnodemograafiliste situatsioonide kohta vt Lake, Rothschild. *Spreading Fear*, 10.

⁷¹ Nt Wimmeri järgi kerkivad etnilised konfliktid eriti esile riigiloomes protsesside käigus kui vallanduvad ägedad lahkhelid, millisele „rahvale” riik peaks kuuluma. // Wimmer. *Who Owns the State*.

⁷² Wolff, Cordell. *Introduction*, 9.

⁷³ Wimmer. *Who Owns the State*, 646.

⁷⁴ Esineb ka täiesti vastupidiste näidetele tuginevaid väiteid ning kuhugi nende kahe seisukoha vahele paigutuvaid hüpoteese, mis jätavad avatuks võimaluse, et majanduskasv rahvussuhteid märkimisväärselt ei mõjuta. Kuna kõigi nende kolme suuna puhul näib kehtivat teatav praktiline tõenäosus, viitab see ühtlasi vajadusele selgitada välja spetsiifilised tingimused, mille raames mingi teooria kõige silmnähtavamalt kohaldatav on. Nt majanduspoliitilised meetmed, mis rahuldavad immigrantide või diasporaa kogukondade nõudeid, ei pruugi olla vastuvõetavad autohtonsetele gruppidele, kes pretendeerivad põliselanike staatusele. // Vt lähemalt M. Esmann. „Economic Performance and Ethnic Conflict”, *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, ed. J. Montville (New York: Lexington Books, 1991).

⁷⁵ Cordell. *Ethnicity*, 8–9. Mõningane statistika näitab, et etnopolitiilised konfliktid on tõepoolest sagedasemad ja intensiivsemad madala sisemajanduse kogutoodanguga maades. // Gurr. *People Against States*, 359–360.

irratsionaalselt (nt mingi territoorium või selle elanikkond on majanduslikult elujõulise üksuse moodustamiseks eeldatavalt liialt pisike/suutmatu; algatatava sõja kulud ületavad igal juhul tulused vms), kuid nende sammud võivad olla loogilised poliitilisest ning psühholoogilisest *resp.* emotsionaalsest aspektist.⁷⁶ Ühtlasi on mõnede uuringute põhjal leitud, et sissetulekute lahknevus etnilise politiseerumise määraga eriti ei korreleeru. Politiseeritud etnilisel on märksa suurem seos ikkagi pigem poliitilise konflikti kui majanduslike kaebustega. Ehk teisisõnu, politiseeritud etnilisus ja majanduslik ebavõrdsus on teineteisest suhteliselt sõltumatud.⁷⁷ Pealegi peab arvestama võimalusega, et seos majandusnäitajate ning etnilise konflikti vahel ei ole lineaarne, vaid enamini kõverjooneline – st mitte ainult sügav langus, vaid ka kiire kasv mõlemad soodustavad konflikte suurema tõenäosusega kui stabiilsed majandussituatsioonid.⁷⁸ Ent ükskõik kumb neist valdkondadest ühiskondliku organiseerumise telgitaguseid parasjagu tabavamalt demonstreerida võimaldab, instrumentaalsete seletuste alla paigutuvad mõlemad nii või teisiti.

Ratsionaalse valiku kontseptsioonile vägagi lähedased on ka nn eliidi teooriad, mille järgi erinevad „rahvuslikud” liidrid manipuleerivad rahvuslike lahkkelidega omakasu eesmärgil. Juba J. Rothschild käsitles etniliste gruppide politiseerumist pea alati eliidi poolt suunatud ja juhitud protsessina.⁷⁹ Tavaliselt kalduvad etnopolitiilised mobiliseerijad end sealjuures esitlema altruistidena, kes on valmis kandma oma etnilise grupi teenimise nimel personaalseid ohvreid. Taandada igat konflikti pelgalt võimujanus eliidi mahhinatsioonidele, mis püüavad etnilist identiteeti instrumentaaliseerida vaid isiklike sihte silmas pidades, muidugimõista ei saa. Vahel on taolised teod ning kinnitused siiski rohkem või vähem siirad, kuid vastavad motiivid võivad olla ka märksa komplekssemad. Sageli üritavad gruppi esindama pretendeerivad liidrid lõigata rahvuslike sentimentide ekspluateerimisest isiklikku materiaalist või poliitilist kasu. Instrumentaalset laadi argumentide järgi käivad oportunistlikud eliidid „etnilise kaardi” välja eelkõige selleks, et tõrjuda väljakutseid nende võimupositsioonile. Näiteks koondavad juhid rahvast etniliste lippude alla saavutamaks või säilitamaks poliitilist võimu, kui eksisteerib oht saada konkurentide poolt „etnilises plaanis üle trumbatud” (ingl *ethnic outbid*) või mil sise- ehk välismaised muudatused ähvardavad nende mõjujõudu kärpida.⁸⁰

Mitmed käsitlused seavad etnopolitiilise mobilisatsiooni osas ühtlasi esiritta ressursside instrumentaalse tähtsuse ning rõhutavad üleüldisest infrastruktuurist ning organisatoorsetest võimalustest lähtuva toetuse otsustavust. Lühidalt öeldes osundavad erinevad uurimused üheselt sellele, et teatud nihked kindla sootsiumi majanduslikes, õiguslikes ja poliitilistes võimalustes vastavalt kas siis soodustavad või pärsivad etniliste liikumiste väljavaateid edule.⁸¹ Etnilise mobilisatsiooni väljakujunemise ning huvide väljendamine vormi uurimise üheks võtme-kontseptsiooniks on viimastel aastatel kerkinud iseäranis nn poliitilised võimalusstruktuurid

⁷⁶ Connor. *Nation-Building*, 343; M. Hechter. „The Dynamics of Secession”, *Acta Sociologica*, 35: 4 (1992), 272–273; Fowkes. *Ethnicity and Ethnic Conflict*, 170.

⁷⁷ S. Majstorovic. „Politicized Ethnicity and Economic Inequality: A Subjective Perspective and a Cross-National Examination”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 1: 1 (1995).

⁷⁸ Saideman, Ayres. *Determining*, 1131, viide 15.

⁷⁹ J. Rothschild. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework* (New York: Columbia University Press, 1981), 30. Vt ka Esman. *Ethnic Politics*, 32–34; S. Horowitz. „Explaining Post-Soviet Ethnic Conflicts: Using Regime Type to Discern the Impact and Relative Importance of Objective Antecedents”, *Nationalities Papers*, 29: 4 (2001), 636–637. Parteide ja poliitikute rolli kohta etnopolitiilises opositsioonis uuri lähemalt J. Ishiyama, M. Breuning. *Ethnopolitics in the New Europe* (Boulder, London: Lynne Rienner, 1998).

⁸⁰ Vt nt P. Brass. *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison* (London: Sage, 1991); R. de Figueiredo, B. Weingast. „The Rationality of Fear: Political Opportunism and Ethnic Conflict”, *Civil Wars, Insecurity, and Intervention*, eds. B. Walter, J. Snyder (New York: Columbia University Press, 1999).

⁸¹ Nt D. McAdam et al. (eds.). *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).

(ingl *political opportunity structures*).⁸² Need kujundavad keskkonna, mille järgi etniliste liikumiste ideed, eesmärgid, strateegilised ehk taktikalised valikud paljuski joonduvad. See viitab ka alaliselt evolutsioneeruvalle kontekstile, mis enamasti kipub olema nii formaalne kui mitteametlik. Esimesel juhul puudutab see siis valdavalt institutsionaalset (režiimi tüüp, seadusandlik raamistik jne) ning teisel puhul strateegilist tasapinda (potentsiaalsed liitlased, valijaskonna sisesed jõujooned jms).⁸³ Kollektiivne tegevus võib küll olla poliitiliste võimaluste struktuurist suuresti ajendatud, kuid samas peab see tulemuslikkuse tagamiseks olema piisavalt väljakandev ka muude ressursside olemasolu näol. Kuigi ressursside mobiliseerimise alased teooriad erinevad teineteisest ulatuse ja kollektiivses tegevuses kaalukaks loetavate vahendite sortimendi poolest, on üldiselt ligi viite neist peetud oluliseks siiski universaalses mõõtkavas: 1) Kommunaalne seotuse⁸⁴ tunne ehk grupiviisiline tegevus eeldab ühtset, piisavalt konsolideeritud identiteeti ning ühiselt tajutud huve; 2) Poliitiliste ettevõtjate, kultuuriintelligentsi tahe ja võimekus tegutseda; 3) Organisatoorse ning materiaalse iseloomuga ressursid, mis on kättesaadavad finantstoetuse, organisatsiooniliste struktuuride ning liikmelisuse kujul; 4) Massimeedia olemasolu ja tegevus grupi nõudmiste formuleerimisel ning reprodutseerimisel; 5) Arvestatav faktor võib olla ka „etnilise patrooni” või muu huvitatud välisjõu roll.⁸⁵

Antud nimistu pole kahtlemata ammendav. Seepärast olgu samas liinis siseriiklike võimalusstruktuuride täiendamiseks ja töö esimeses peatükis esitletud neliksideme teooria komponentide valguses eraldi toonitatud veel välistegurite tähtsust. Paljud grupid sõltuvad oma eesmärkide saavutamisel välisest abist, mis võib hõlmata näiteks diplomaatilist julgustamist, majandusabi, relvastust, sõjaväelisi instruktoreid või muid aktiivse ehk passiivse toetuse vorme.⁸⁶ Kuigi välisinterventsiooni eesmärgid võivad etnilise konflikti korral olla sageli küünilised ja omakasupüüdlikud, on abipalved kaastundlikele välisriikidele vähemalt materiaalse ning diplomaatilise toetuse avaldamiseks olnud ajaloos võrdlemisi levinud. Mõnikord võib välisjõudude rahvuskonflikti sekkumisel olla ka muid põhjusi kui piiritagused etnilised hõimuvennad. Näiteks olukorras, kus üks konflikti osapool jagab ideoloogilisi sümpaatiid välisagentidega, võivad viimased näha etnilistes konfliktides perspektiivi oma ideoloogilist mõjusfääri laiendada.⁸⁷ Samuti sõltuvad väiksemate rahvusgruppide tegutsemisvõimalused tihti välispoliitilistest teguritest, milleks võivad olla nii riigiülesed kriisid kui rahvusvaheliselt koordineeritud interventsioonid. Paljuski olenevad erinevate huvigruppide tegutsemisvõimalused just rahvusvahelisest julgeolekusituatsioonist. Märkimisväärseks poliitilise mobilisatsiooni vallandumise eeltingimuseks on sageli seisund, kus riiklikud, regionaalsed ja rahvusvahelised võimud pole piisavalt tugevad või osavõtlilikud, et individuaalsete gruppide turvalisust tagada ning vaenutsevate osapoolte vahelist kokkupõrget ära hoida. Ühtlasi saavad mitmed etnilised konfliktid alguse kodustest vastuoludest, kuid väliste jõudude lisandudes muutuvad peagi riikidevahelisteks vastuoludeks ehk internatsionaliseeruvad.⁸⁸

---

⁸² S. Tarrow on viimaseid määratlenud kui „poliitilise keskkonna (peamiselt riik ja selle poliitiline süsteem) dimensiooni, mis ajendab inimesi teostama kollektiivseid aktsioone, mõjutades ühtlasi nende ootusi edule või läbikukkumisele”. // Tarrow. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994), 85.

⁸³ Taolist tüpoloogiat pakub nt Máiz. *Politics and the Nation*.

⁸⁴ Kollektiivse tegevuse suurusjärk ja kestvus sõltuvad paljuski sotsiaalsete võrgustike toimemehhanismide efektiivsusest ning selleks otstarbeks rakendatavate kultuuriliselt siduvate sümbolite olemasolust. // Tarrow. *Power in Movement*, 14.

⁸⁵ Valitud näited pärinevad G. Smith, A. Wilson. „Rethinking Russia’s Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-East Estonia”, *Europe-Asia Studies*, 49: 5 (1997), 853–854.

⁸⁶ T. Gurr, B. Harff. *Ethnic Conflict in World Politics* (Boulder et al.: Westview Press, 1994), 85. Etniliste konfliktide piiriülest mõõdet avavad nt R. Taras, R. Ganguly. *Understanding Ethnic Conflict: The International Dimension* (New York: Longman, 2002).

⁸⁷ Stavenhagen. *Ethnic Conflicts*, 126.

⁸⁸ Brown. Introduction, 5–6; Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 41–43.

Vaatamata sellele, et kumbki kirjeldatud lähenemisviis seletab etnilisel alusel toimuvat mobilisatsiooni läbi erinevate faktorite – esimene rõhutab kognitiivseid kartusi ja emotsioone, teine grupi materiaalsete ning poliitiliste huvide järgimist – pole mõlemad teooriad tingimata teineteist välistavad. Indiviidid või grupid võivad valida strateegiad, mis nende soovide täitmiseks mingil ajahetkel arvatavalt kõige paremini sobivad. Valitud teed võivad aeg-ajalt ristuda ja põhjustada seega kollektiivide tasandil erineva intensiivsusestmega vastasseise. Igal juhul hõlmavad mõlemad etnilise konfliktide vallandumise puhul samu tingimusi: nii tugevat identiteeti kui tegelikku või tajutud diskrimineerimist.⁸⁹ Ühiste ohtude ning eesmärkide kõrval on mitmerahvuselist riikide sotsiaalsete ja majanduslike konfliktide „etniseerumine” tingitud aga ka võtmetoimijate poliitilise mobilisatsiooni strateegiast endast. Vaevalt, et ükskõik millise etnopolitiilist organiseerumist puudutava uuringu teostamiseks piisab vaid üheainsa ning autonoomse põhjusliku teguri sissetoomisest. Pigem on etniline mobilisatsioon tavaliselt üsna suurel määral siiski erinevate stiimulite segunenemise tagajärg. Samamoodi tuleks osapoolte tegevusloogika paremaks lahti muukimiseks rakendada erinevaid teoreetilisi lähenemisnurki. Seda mitte üksnes analüütilise seletusjõu suurendamiseks, vaid ühtlasi mõistes, et eri teooriatel kipub uuringu eri tasanditel, rääkimata dimensioonidest, olema erinev kasutatavus(vajadus). Kokkuvõttes on riikide ja etniliste gruppide käitumise juures oluline nii afektiivne kui instrumentaalne motivatsioon ning need kaks tüüpi kord vastastikku toetavad teineteist, kord võivad olla vastuolulised.

Sotsiaalsete konfliktide arengu osas on kahjuks tunduvalt vähem tähelepanu pööratud ühiskondliku siirdeperioodi problemaatikale. Vastav nähe on suhteliselt harvaesinev, omaenese spetsiifika ja äärmiselt kompleksse iseloomuga, mis teeb selle valdkonna uurimise arvukate muutujate tõttu keeruliseks, ent viimasest riivatud riikide poliitilise elu mõjutamise lõikes siiski sisuliselt möödapääsmatuks. Seetõttu ei saa toda aspekti ignoreerida ka käesoleva väitekirja raames. Nimelt on poliitilisi üleminekuperioode peetud vahel üheks kõige tõenäolisemaks etnilist mobilisatsiooni kiirendavaks mõjuriks. Seda eelkõige muutuste keerises oleva ühiskonna sageli ebakindlast julgeolekust ja/või lahtisest võimujaotusest tingitud nii tajutavate ohtude kui värskete atraktiivsete võimaluste tõttu.⁹⁰ Iseäranis kergesti tavatsevad pinged eskaleeruda (repressiivse) riigivõimu kokkuvarisemise kontekstis.⁹¹ Nõnda intensiivistab näiteks impeeriumi lagunemine gruppidevahelist konkurentsi selle ressursijääkide üle, ergutades muuhulgas võitlust juhtpositsioonide pärast ka etniliste koosluste sees. Kui endised militaarsed ehk administratiivsed struktuurid taanduvad, mobiliseerib kohaliku tasandi eliit tavaliselt etnilisi lojaalsusi ning püüab teatud võimuvaakumist lühema- või pikaajalisemat kasu lõigata.⁹² Postimperiaalsetes tingimustes võivad oluliseks konfliktide allikaks osutada ka endise dominantrahvuse privileegide kadumise või kärpimise tagajärjed. Mõned uurijad on jõudnud lisaks järeldusele, et sotsiaalse atmosfääri pingestumisele võivad mitmel moel kaasa aidata demokrateerimisprotsessid laiemalt. Sest sellisel juhul saavad etnopolitiilise vastasseisu osapooled kasutada täiendavaid demokraatlikust süsteemist tulenevaid vahendeid ja võimalusi. Samuti ei pane demokraatiale üleminek kõiki ühiskonnaliikmeid tundma end kaasosalistena vennalikus valijaskonnas. Pigem õhutab hääle pärast peetav võitlus veelgi tõenäolisemalt tagant etnopolitiiliste ettevõtjate ja aktiivsete etniliste liikumiste teket.⁹³ Teised teadlased jälle kinnitavad, et etniline

⁸⁹ Gurr, Harff. *Ethnic Conflict*, 79; Lake, Rothchild. *Spreading Fear*, 7.

⁹⁰ Esman. *An Introduction*, 73–74.

⁹¹ Aastatel 1945–89 toimunud 92 relvakonflikti analüüs viitas sellele, et vägivald kaasnes olukorraga, kus imperiaalne võimuaparaat ei olnud enam suuteline varasemaid poliitilisi raamistikke säilitama. // P. Brogan. *World Conflicts: Why and Where They Are Happening* (London: Bloomsbury, 1989), viidatud Banton. *Ethnic Conflict*, 484.

⁹² Saideman, Ayres. *Determining*, 1132, viide 17; Olzak. *Ethnic*, 1470–1471.

⁹³ Gurr. *Peoples Against States*, 359–363; A. Chua. „Markets, Democracy, and Ethnicity: Toward a New Paradigm for Law and Development”, *The Yale Law Journal*, 108: 1 (1998), 106; J. Snyder. *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict* (New York: Norton Books, 2000).

konflikt otseselt demokratiseerumise poolt põhjustatud ei ole.⁹⁴ Nii või teisiti süvendasid tajutud võimaluste aknad, võimu ning ressursside ümberjaotus, majanduslikud muudatused, sotsiaalne ebakindlus jt üleminekuperioodile iseloomulikud nähtused Euroopas ühtlasi rahvuslikke pingeid nii peale Esimest maailmasõda kui 1990-ndatel aastatel. Postkommunistlike riikide siiret, mis muudab reljeefsemaks ka kogu taasiseseisvunud Eesti etnopolitiiliste konfrontatsioonide tausta, vaatlemegi nüüd lähemalt.

2.3. Siirdeühiskond

Oma 30. märtsil 1990 vastu võetud otsuses „Eesti riiklikust staatusest” kuulutas Eesti NSV Ülemnõukogu välja üleminekuperioodi, mis pidi lõppema Eesti Vabariigi põhiseaduslike riigivõimuorganite moodustamisega.⁹⁵ Toonase Eesti parlamendi retoorika polnud juhuslik. Ida-Euroopa uued, taastatud ja transformeerunud riigid on juba alates 1980-ndate aastate lõpust olnud ühiskonnateadlastele, eriti erinevat sorti „siirde”-teooriate arendamise osas⁹⁶, isemoodi tänuväärseks laboratooriumiks. Ühtaegu tavatsetakse endisi Nõukogude Liidu ning teisi postkommunistlikke⁹⁷ Euroopa riike tituleerida üleminekuühiskondadena (ingl *societies in transition*). Nende seas paistab silma ka Eesti, mis on teinud läbi võrdlemisi kiire evolutsiooni totalitaarse võõrvõimu alt demokraatiasse ja tõusnud Euroopa Liidu ning NATO liikmesmaaks. Kõik see on kätkenud endas väga mitmesuguseid struktuurseid mõtmeid nagu nt uue õigussüsteemi loomist, riigielu ümberkorraldamist, privatiseerimist, üleminekut turumajanduslikele suhetele jpm. Nii üleminekufaasis olevate maade kui vastavate poliitikate ühene määratlemine ei ole reeglina lihtne ülesanne, pealekauba võib siirde kestvuse hindamine osutuda veel liialt varajaseks ettevõtmiseks.⁹⁸ Sellele vaatamata saab juba praegu väita, et taasiseseisvunud Eesti Vabariigi kontekstis kannab teravnendud rahvusprobleematika paljuski ka selget postkommunistliku

---

⁹⁴ D. Lake, D. Rothchild. „Ethnic Fears and Global Engagement”, *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, eds. D. Lake, D. Rothchild (Princeton: Princeton University Press, 1998), 341. Statistiliste seirete tulemuste on olnud selles küsimuses suhteliselt vastuolulised. Ajavahemikku 1980–1999 koondavad monitooringuandmed näitavad, et sel perioodil täielikult, osaliselt või ebaõnnestunult demokraatiasse siirdunud riikide kalduvus etnopolitiilistele protestiaktatsioonidele ja vägivaldale või siis nende puudumisele oli ligikaudu võrdväärne. // T. Gurr. *Peoples versus States: Minorities at Risk in the New Century* (Washington: United States Institute of Peace Press, 2000), 156–159.

⁹⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 14923, l. 49.

⁹⁶ Transitoloogia kui akadeemilise suunitluse teedrajavatest töedest vt nt G. O’Donnell, P. Schmitter. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986); W. Merkel. *Systemtransformation: Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung* (Opladen: Leske & Budrich, 1999).

⁹⁷ Marksistlikust sotsiaal-majanduslikust järgnevusloogikast lahusvaadelduna kasutan „sotsialismi” asemel „post-kommunismi” mõistet, kuna poliitilises plaanis toimus valitsemine suuresti läbi Kommunistlike Parteide.

⁹⁸ Eesti üleminekuperiood on kuulutatud ametlikult lõppenuks seoses esimese sõjajärgse Riigikogu kokkutulemisega 1992. a. oktoobris. // Riigikogu arhiiv (RKA), n. 1, s. 49, l. 1; *VII Riigikogu stenogrammid*, 5.10.–17.12.1992, 49–50; Riigikogu deklaratsioon põhiseadusliku riigivõimu taastamisest. *Riigi Teataja*, 40, 533 (1992). Kohalike sotsiaal-teadlaste arvates võis hakata Eesti puhul siirdeaja finišist kõnelema ilmselt alles Euroopa Liidu täisliikme staatuse saavutamisel. // M. Lauristin, P. Vihalemm. „Postkommunistlik siirdeae Eestis: Tõlgendusvõimalusi”, *Akadeemia*, 4 (1998), 677. Detailsemat ülevaadet ja periodiseeringut vt M. Lauristin, P. Vihalemm. „Eesti siirdeae tagasivaates: periodiseering ja arengutegurid”, *Eesti Vabariik* 90, Konverentsi kogumik, Pärnu 27.–28. august 2008, koost. M. Oja (Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2008). Vabariigi president T. H. Ilves sõnas oma 13. septembril 2010 Riigikogu ees peetud kõnes, et Eesti üleminekuperiood on läbi tulenevalt kõigi peamiste euroinstitutsioonidega liitumisest. // *XI Riigikogu stenogrammid*, 13.09.–14.10.2010, 3. Küsimuse osas, kui kaua üks siirdeperiood kestab ja millised indikaatorid osundavad selle lõpule, puudub maailmas tegelikult akadeemiline konsensus. Siirde lõppu võib hinnata näiteks poliitilise ning majandusliku süsteemi muutuse, konkreetsete elatustasemenäitajate või tööturul aset leidva sotsiaalse mobiilsuse dünaamika alusel. // Vt A. Brown (ed.). *When is Transition Over?* Kalamazoo: W. E. Upjohn Institute for Employment Research, 1999); A. Roots. „Kas siire Eestis on lõppenud?”, *Vaateid teelahkelt: Sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika aktuaalseid probleeme Eestis*, toim. A. Rämmer (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).

siirdeperioodi pitserit. Seepärast on siirdeloogika mõistmine mitmete ühiskondlike ja poliitiliste nähtuste põhjalikuma jälgimise juures vägagi vajalik.

Üldjuhul käsitletakse siirde ehk transitsiooni all süsteemseid muudatusi kogu sotsiaalsfääri ulatuses, mille tulemuseks on ühiskonnatüübi vahetumine. Ühtlasi viitab siirde-mõiste sisu ka teatud hinnangulisele ning teleoloogilisele varjundile – võib küsida ülemineku eesmärkide kohta (kust ja kuhu teel ollakse, on selle lõppsiht nt iseseisvuse taastamine, demokraatia ja/või kapitalism?), võib arutleda liikumisteede trajektooride ning tempo üle, samuti kirjeldada siirde suunda pigem negatiivses tähenduses (nt totalitarism, apartheid).⁹⁹ Taoline teleoloogiline kõrvaltähendus eristab siirdekontseptsiooni näiteks evolutsiooni omast, mida saab rakendada ilma, et seejuures osundataks struktuursete muudatuste eeldatavatele lõppeesmärkidele.¹⁰⁰ Enamasti ei loeta siirdeprotsesse muidugi ka niivõrd ühiskonna puhtevolutsioonilise eneseregulatsiooni tulemuseks, vaid enamini poliitiliste otsustajate ehk eliidi poolt vallapäästetuiks, juhituiks või koguni planeerituiks. Sellises rakursis peaks neid analüüsima rohkem või vähem edukate reformide „projektidena”, millel võib olla nii tahtlikke kui tahtmatuid sotsiaalseid, poliitilisi ning majanduslikke tagajärgi.¹⁰¹ On ju iga süsteemimuutus oma olemuselt paljuski ka ideoloogiline akt, kus üks väärtustepakett teadlikult teisega asendub.¹⁰² Sõltumata mõningastest konstruktivistlikest nüanssidest kipuvad siirdeprotsessid aga pea alati olema komplitseeritud, mitmesuunalise iseloomuga. Seetõttu kirjeldatakse neid poliitilises ja majanduslikus mõttes küllalt sageli „üheaegsete” ühiskondlike transformatsioonidena.¹⁰³

Lisaks nõukogudejärgsele Ida- ning Kesk-Euroopale esitletakse tüüpiliste siirdeühiskondade näidetena sagedasti ka Lõuna-Euroopa, Ladina-Ameerika või Kagu-Aasia riikides viimastel aastakümnetel aset leidnud murrangulisi majanduslikke ja poliitilisi arenguid.¹⁰⁴ Need puudutasid esialgu põhiosas üksnes demokratiseerimist ning turumajandusele ümberlülitumist. Riikluse või rahvusküsimused olid 1970-ndate aastate Vahemere äärsete poliitiliste protsesside või mitmete 1980-ndate aastate Lõuna-Ameerika autoritaarsete režiimide kokkuvarisemise valguses uurijate töölaual veel hiljaaegu suuresti vaeslapse osas, kuna vastavad dimensioonid ei olnud eelnevate siirete puhul sugugi peamised komponendid. Käsikäes vastvabanenud postkommunistlike maade tsiviilinstitsioonide puudumise või nõrkusega, hakkas seega 1990-ndate algul varasemale kaksikülemineku kontseptsioonile kolmanda tegurina vargsi juurde lisanduma ka riiklus.¹⁰⁵ Pioneerina tuleb siinkohal iseäranis esile tõsta Saksa sotsiaalteadlast C. Offet, kes on käsitlenud postsotsialistlike ühiskondade siirdemudelit samaaegselt, kuid erinevatel kiirustel ja nivoodel kulgeva kolmetasandilise protsessina (*triple transition*). Esmasel etapil annab tooni riikluse põhialuseid – näiteks selle võimuse subjektide, geopoliitilise kuuluvuse, territoriaalsete piiride määratlemist – puudutavate sotsiaalsete kokkulepete saavutamine. Uuelt poliitiliselt platvormilt lähtuvad teise ning kolmanda mõõtmena juba vastavate avalike

⁹⁹ Üsna mitmete autorite järgi võib ka postkommunistlikku siiret käsitleda eelkõige niisuguse üldisemat laadi nähtuse, nagu autoritaarselt valitsuselt ülemineku, alamkategoriana. // Nt R. Bova. „Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective”, *World Politics*, 44: 1 (1991), 113; Merkel. *Systemtransformation*, 75–76.

¹⁰⁰ M. Lauristin. „Contexts of Transition”, Lauristin et al. *Return to the Western World*, 25; Lauristin, Vihalemm. Postkommunistlik siirdeaeg, 675.

¹⁰¹ C. Offe. „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe”, *Social Research*, 58: 4 (1991), 877; M. Lauristin, P. Vihalemm. „Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997)”, Lauristin et al. *Return to the Western World*, 77.

¹⁰² M. Cichock. „Transitionalism vs. Transnationalism: Conflicting Trends in Independent Latvia”, *East European Politics and Societies*, 16: 2 (2002), 458.

¹⁰³ L. Armijo et al. „The Problems of Simultaneous Transitions”, *Journal of Democracy*, 5: 4 (1994); M. de Melo, A. Gelb. „A Comparative Analysis of Twenty-Eight Transition Economies in Europe and Asia”, *Post-Soviet Geography and Economics*, 37: 5 (1996).

¹⁰⁴ Vt siin nt S. Huntington. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman, London: University of Oklahoma Press, 1991).

¹⁰⁵ Offe. Capitalism; Linz, Stepan. *Problems of Democratic Transition*.

institutsioonide ja konstitutsioonilise korra kujundamine; ning majandusarengu kindlustamine ühes ühiskonna materiaalsete ressursside loomise ja jaotusega teisenenud oludes.¹⁰⁶

Õige varsti ilmnas, et demokraatlike institutsioonide ning kapitalismi hästi funktsioneerimiseks vajalikud muudatused eeldavad peale aprioorse valmisoleku siiski ka ühiskonnapoolset sügavamat sidusust. Akadeemiline fookus nihkus seega pelgalt „ülemineku” fakti fikseerimise pealt üha enam „konsolideerituse” arvestamise suunas. Poliitika- ja majandusteadustelt aga ühtlasi rohkem sotsioloogiliste teooriate sfääri ning institutsionaalsetelt ümberkorraldustelt kultuuri, identiteedi ja tsiviilühiskonna loomise problemaatikale.¹⁰⁷ Kuni 1990-ndate aastate teise pooleni olid siirdeuuringud rahvusküsimust suuresti eiranud või selgelt tagaplaanile jättnud. Enamus senisest transitoloogia alasest kirjandusest pidas enesestmõistetavaks, et postsovetlik siire järgib varemalt Lõuna-Euroopas või Ladina-Ameerikas toimunud eelmainitud kahetisi arengumustreid. Erinevalt postkommunistlikest riikidest polnud nii antud piirkondades kui Lääne-Euroopas aset leidnud muudatused kunagi sedavõrd kompleksed ning üheaegsed, rääkimata sellest, et nn vanades maades on riik ja kriitiline rahvusühendus tavapäraselt demokraatiseerimisele ning kaasaegsele turumajandusele ikka pigem eelnenud, mitte sündinud viimastega paralleelselt. Samuti ei olnud kõigi nende varasemate üleminekulainete puhul, välja arvatud sõjajärgne Lääne-Saksamaa, laiaulatuslikud piiriüleised rahvastikuränded kuigi märkimisväärselt muutujaks. Ehkki nt Offe nägi oma „kolmiksiirde” paketi osas tegelikult küllalt varakult, et luubi alla võetaks ka identiteedi- ja kodakondsusproblematika¹⁰⁸, ta ise seda liini detailsemalt edasi ei arenda ning ega teisedki uurijad end peale demokraatiseerimise, turumajandusele ülemineku ja riigi-ehitamisega seonduva eriti ei vaevanud. Käesoleval sajandil on asunud seda viga nüüd hoolikamalt parandama. Nii läbib enamik postkommunistlikke maid Ukraina politoloog T. Kuzio käsitluses „kolmesuunalise ülemineku” asemel hoopis neljakordset siiret (*quadruple transition*), mis demokraatlike ning turumajanduslike reformide juurutamise, iseseisvate riikide ja selle institutsioonide ehitamise kõrval hõlmab ka integreeritud ühiskonna sepiatamist (vt joonis 4).¹⁰⁹ Sealjuures prioriteetsuse poolest seab Kuzio juhtpositsioonile just riigi- ja rahvuse-ehitamise protsessid, millele tähtsusele järgneb turumajanduse rajamine ning alles viimasena demokraatiseerimine.¹¹⁰ Rahvuse- ja riigi ülesehitamine on kahtlemata postkommunistliku üleminekuperioodi ühed äärmiselt olulised ning ühtlasi seni põhjendamatult puudulikult analüüsitud aspektid, ent siinkohal vahest ehk enamgi tuleks hoomata asjaolu, et kõik need kõnesolevad siirde komponendid mõjutavad rahvussuhete kliimat erakordselt intensiivselt ja otseselt. Taasiseseisvunud Eesti, kes lisaks kahele n-ö vanimale kategooriale pidi asuma tegelema ka enda riikluse aluste ümbermõtestamise ning erinevate sotsiaaldemograafiliste rühmade omavahelise kokkusobitamisega, ei olnud selles mõttes erandiks.

¹⁰⁶ Offe. *Capitalism*, 871, 873; C. Offe. *Varieties of Transition: The East European and East German Experience* (Cambridge, Oxford: Polity Press, 1996), 8, 34, 131.

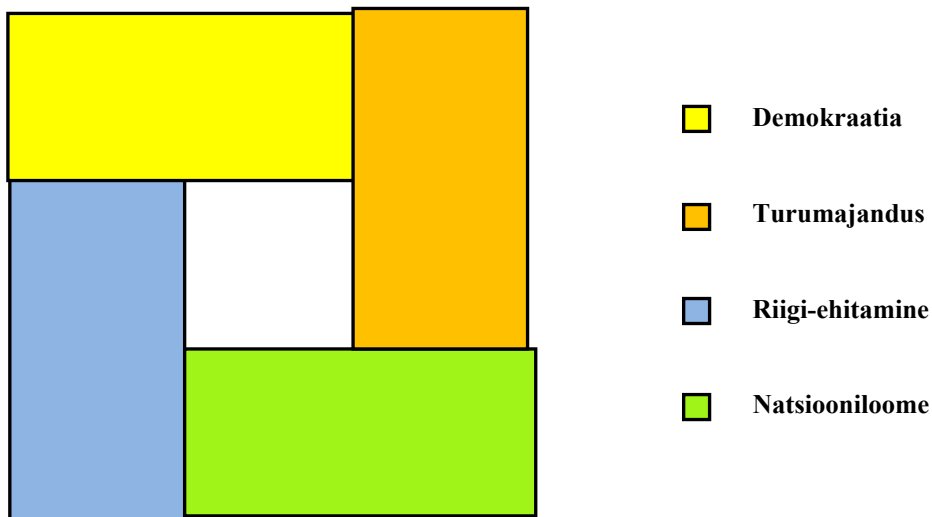
¹⁰⁷ Vt M. Lagerspetz. „From ‘Parallel Polis’ to ‘The Time of the Tribes’: Post-Socialism, Social Self-Organization and Post-Modernity”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 17: 2 (2001), 2.

¹⁰⁸ Offe. *Capitalism*, 869.

¹⁰⁹ Kuzio. *Transition*, 174.

¹¹⁰ Samas, 174–175.

Joonis 4. Postkommunistlike riikide siirde põhikomponendid.

Natsionalismi kui „uue ideoloogia” domineerivus pole Ida-Euroopa siirdeprotsesside iseärasusena jäänud mitmetel autoritel muidugi märkamata.¹¹¹ Rahvusliku enesemääramise printsiipi on kasutatud ühtsustunde tekitamise ja riigi legitimeerimise alusena pea kõigis postkommunistlikes riikides. Peamiste põhjustena võiks siin välja pakkuda kolm järgmist:

Esiteks oli etniline või ka religioonil baseeruv rahvuslus vahendiks, mille abil väljendada antikommunismi või nõukogude-vastasust. Universalistliku kommunismiideoloogia vaimus tegutsenud nõukogudeaegse nomenklatuuri eesmärgiks oli aastaid olnud igasuguse rahvusluse mahasurumine. Paljudest rahvuslikult meelestatud dissidentidest said toonase režiimi tingimustes ohvrid ning sageli ka märtrid. Samas tuli eriti just endise NSV Liidu raames ilmsiks, et etnilised grupid või rahvused on kõigele vaatamata sisuliselt ainsad kollektiivsed toimijad, mis olid iseseisvate tsiviilstruktuuride ja demokraatlike institutsioonide puudumisel suutelised antitotalitaarseid ehk antiimperialistlikke huve mingilgi määral realselt esindama. Kommunistlikule kui välise rõhumisega assotsieeruvale korrale vastupanu omandas seega kogu raudsest eesriidest idapoolsele jäänud Euroopas üha selgemalt rahvusliku projekti ilme.

Teiseks tegeles nõukogude totalitarism aastakümneid kodanikuühiskonna struktuuride lammutamisega ning jättis endast maha hulga „atomiseerunud” indiviide, kel tuli end uute sotsiaalsete baasväärtuste leidmise alusel taas ühte siduma hakata. Niisuguses olukorras kerkis suveräänse liidrina esile natsionalismi printsiip¹¹², mis oli tol hetkel vaata et ainsana võimeline ühiskonda laias laastus kokku koondama ja/või pikemalt koos hoidma. Kuna rahvusluse poliitiline traditsioon oli sealjuures oluliselt transformeerunud või katkestatud, muutus iseäranis nähtavaks selle etniline element.¹¹³ Samuti saab vana süsteemi kokkuvarisemise, seniste ühiskonnaelu vormide lagunemise ning kiirete sotsiaalsete transformatsioonide korral sageli

¹¹¹ Nt K. von Beyme. *Systemwechsel in Osteuropa* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994), Kap. 4.

¹¹² Nii kirjutab Ea Jansen 1991. a. algul oma artiklis: „Meie regioon on astunud rahvusriikide taaskujunemise aega. Eestlased, lätlased ja leedulased on seejuures nagu tagasi sattunud Hrochi ja Schiederi poolt iseloomustatud rahvuslike liikumiste „kolmandasse faasi” – entusiastlike äratajate tegevuse tulemusel on peidetud rahvustunne poliitilise surve nõrgenemisel taas esile purskunud, rahvuslik liikumine on muutunud massiliseks ja politiseerunuks, ühendades – kõigile välistele lahkuminekutele vaatamata – elanikkonna eri rühmi ja taastekkivaid parteisid rahvusriigi (taas)loomise nimel. Integreeriv jõud, mis peab aitama saavutada konsensust vaatekohtade vahel, on natsionalism.” // Jansen. Natsionalismist, 389.

¹¹³ G. Nodia. „Rethinking Nationalism and Democracy in the Light of Post-Communist Experience”, *National Identity as an Issue of Knowledge and Morality*, eds. N. V. Chavchavadze et al. (Washington: Paideia Press, 1994), 18.

aktuaalseks rahvusluse kompensatoorne funktsioon. Kaootilises üleminekusituatsioonis, kus olemasolevad institutsioonid võivad jääda inimeste põhivajaduste täitmisel hätta ja mil rahuldavad alternatiivsed struktuurid ei ole koheselt saadaval, võib ühtsustunde tekitamisel juhtrolli haarata etniline identiteet. Lisaks aitab rahvuslik kuuluvustunne üksikindiviidil taolistel puhkudel sotsiaalpsühholoogilisest küljest üleüldist ebakindlust tihtipeale leevendada ning sotsiaalseid pingeid maandada.¹¹⁴

Kolmandaks oli rahvuslik narratiiv, mis vähemasti teoreetiliselt suudab mõjusalt ühendada ka ühiskonna eri redelipulkadel paiknevaid inimesi, postsotsialistlikes maades vajalik selleks, et kaasata piisavalt suuri rahvahulki alustamaks pakiliste demokraatia ülesehitamise töödega. Rahvastiku põhiosa horisontaalseks kogukonnaks liitmisel kujutas see endast momendil konkurentsituatsioonist tõhusaimat ideoloogilist vahendit, iseäranis kui „poliitiline muskel” oli erinevalt näiteks Lääne-Euroopa pikemaajalisematest demokraatiatest veel võrdlemisi nõrk.¹¹⁵ Rahvusliku tonaalsusega massiliikumised olid demokraatlike ideedega tihedalt seotud juba NSV Liidu lagunemise päevil, mil tähtsat osa etendas isegi konservatiivne natsionalism, „sest ta kaitses põhimisi inimõigusi ja inimväärikust, sõna- ja südametunnistuse vabadust, vabadust kuuluda ühingutesse ning õigust oma usule ja kultuurile”.¹¹⁶ Teisalt on rahvusluse renessansi ning selle (muid) välistavat iseloomu peetud Kesk- ja Ida-Euroopa regiooni eduka demokratsiseerumise juures üheks kõige tõsisemaks takistuseks.¹¹⁷

Sellest lähtuvalt astuti võõrvõimust vabanemise protsessis kiire samm rahvusidentiteetide konsolideerimise ning politiseerumise poole. Koos perestroika algusega sai üle viiekümne aasta taas avalikult väljendada oma maha- ja allasurutud rahvustundeid.¹¹⁸ Ida-Euroopa postkommunistlike riikide valimismaastikel tervikuna saatis märgatav edu just etnilisel alusel organiseerunud parteisid.¹¹⁹ Ilma toimiva tsiviilühiskonna ning selle institutsioonideta oli elanikkonna massiline poliitiline mobiliseerimine võimalik suuresti vaid rahvuslikul pinnal. „Meie” määratlemisel läks käiku peamiselt „etniline kaart”. See näis mitte üksnes lihtsaim, millest antud kontekstis kinni hakata, vaid ideoloogilise kontseptsioonina oli viimane laiematele massidele tõenäoliselt ka kõige reljeefsemalt mõistetav. Seetõttu asuti kommunismi lagunemise järgsetes riikides (taas) innukalt tallama rahvusluse pedaali.

Siirdedemokraatiad loetakse siiski tunduvalt vähemstabiilseteks valitsemissüsteemideks kui juba väljakujunenud demokraatiad või paadunud autoritaarseid režiime. Mitmesugused avalikud probleemid eskaleeruvad märksa kergemini poliitilisteks kriisideks, kui vanad normid, reeglid, institutsioonid ja muud olulised struktuurid on likvideeritud, kompromiteeritud või siis järsku kaotanud oma siduva iseloomu veel enne uute koetiste kindlamalt „kollektiivsesse teadvusesse” kinnistumist.¹²⁰ Tormilistest ühiskondlikest muudatustest tulenevalt märgitakse üleminekuajal ühtlasi kõrgendatud ebakindluse perioodi. Poliitilist laadi orientatsiooniraskustega võivad kaasneda (tihti põhjendatud) kartused materiaalse tagasilööki, personaalse sotsiaalse staatuse ning privileegide kaotuse ees. Institutsioonide legitiimsus, senise kooselu traditsioonilised vormid ja konflikti lahendamise normid kipuvad saama häiritud või sootuks segi löödud.

¹¹⁴ Jansen. *Natsionalismist*, 386; J. Snyder. „Nationalism and the Crises of the post-Soviet State”, *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. E. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993), 86.

¹¹⁵ Analoogetele järelustele on jõudnud ka Nodia. *Rethinking Nationalism*, 56–57.

¹¹⁶ L. Donskis. *Armastus, vihkamine ja vastuseis: uurimusi filosoofiast, poliitikast ja kirjandusest* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2010), 161.

¹¹⁷ Nt Crawford. *East Central European Politics*, 117.

¹¹⁸ Eestis haakas aastatega 1986–1991 ka „rahvusliku ärkamise” diskursus. // Vt nt Ruutsoo. *Civil Society*, 327–329.

¹¹⁹ C. Leff, S. Mikula. „Institutionalizing Party Systems in Multiethnic States: Integration and Ethnic Segmentation in Czechoslovakia, 1918–1992”, *Slavic Review*, 61: 2 (2002), 292.

¹²⁰ L. Binder et al. (eds.). *Crises and Sequences in Political Development* (Princeton: Princeton University Press, 1971); E. Stern et al. „Crisis Management in Transitional Democracies: The Baltic Experience”, *Government and Opposition*, 37: 4 (2002).

Domineerimise kartus ning vastastikkune usaldamatus seguneb aimdusega värskete võimaluste sünnist. Vastuseks neile võib grupi tasandil järgneda teatud tingimustel niihästi etniline mobilisatsioon kui poliitiline võõrandumine. Kõigest sellest johtuvalt on üleminekuühiskondades õhk etnilistest pingetest sageli paks.¹²¹ Lisaks etnopolitiilistele vastasseisudele tabasid noori demokraatiad mitmed äkilised sotsiaal-majanduslikud ja rahvastikutaastega seotud probleemid. Pea kõigis Kesk- ning Ida-Euroopa üleminekuriikides leidis 1990-ndatel aastatel aset järsk „demograafiline šokk”, mille tagajärjel langesid järsult abiellumus ja sündimus, kasvas suremus ning kahanes keskmine oodatav eluiga. Eesti, keda on peetud selles regioonis üheks kõige radikaalsemaid meetmeid rakendanud siirderiigiks, maksis 1990-ndate aastate kiirete reformide eest esialgu kõrget hinda: sündimus langes aastatel 1990–1994 keskmiselt 10% aastas, keskmine eeldatav eluiga kukkus 1990-ndate aastate keskpaigaks viimase 35 aasta madalaimale tasemele. Kümnenendi teisel poolel kahanes rahvastik negatiivse loomuliku iibe tulemusena ligi 0,5% aastas. Kasvas kuritegevus, narkootikumide tarbimine, suitsiidide sooritamine ja sotsiaalne eba-võrdsus.¹²² Mõningail hinnanguil oli riigisotsialismilt liberaalsele turumajandusele üleminekuga kaasnenud pingete ulatus võrreldav nt kunagise Suure Depressiooni poolt vallandatuga.¹²³

Täiendavaks pingete allikaks saab lugeda sedagi, et paljud poliitilised ning sotsiaalsed muudatused assotsieeruvad iseäranis endise Nõukogude Liidu äärealadel tugevalt imperialistlikust võõrvõimust vabanemise ja postkolonialismiga.¹²⁴ Selle raames ei olnud näiteks Baltimaade näol tegemist üksnes postsotsialistlike, vaid suuresti ka post-imperiaalsete riikidega (ingl *post-imperial states*). Mistõttu rahvuse-ehitamise kontekstis kerkisid esile spetsiifilist laadi kompleksed probleemid elanikkonnaga, kellest arvestatav osa on omamoodi „koloniaalpärandina” põliselanike silmis eeldatavalt „lojaalsed” pigem endisele keskusele. Vähemasti sümboolselt võidakse Nõukogude perioodil sisserännanud, valdavalt venekeelset kontingenti käsitleda kui „imperiaalset relikti”. Paljud komplikatsioonid, millega ida poolt tulnud immigrandid Balti riikides või Ukrainas pärast NSV Liidu lagunemist kokku puutusid, paiknesidki aga mitte niivõrd majanduse ega poliitika, kuivõrd sotsiaalpsühholoogia valdkonnas. R. Peterseni võrdlevatest konfliktianalüüsides nähtub, et pärast nn etnilise hierarhia tipus olemist hakkab enamus gruppe pidama oma dominantset staatust loomuliku ja endastmõistetava elukorralduse osana. Sel põhjusel on etniliste konfliktide taga sageli just võimutasakaalu nihetega kaasnevatest staatuse muudatustest tingitud asjaolud, mida tõlgendatakse või tajutakse ebaõiglusena, ning mis emotsionaalsel tasandil toovad enesega kaasa rahulolematuse laineid.¹²⁵ Mõningatele ilmsetele ajaloolistele ja struktuurilistele erinevustele vaatamata on Nõukogude impeeriumi kollapsi

¹²¹ Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, 190; R. Hislope. „Ethnic Conflict and the ‘Generosity Moment’”, *Journal of Democracy*, 9: 1 (1998), 141. Metoodilises vallas võiks iga uurija teadvustada endale sedagi, et pidevas fluktuatsioonis oleva ühiskonna puhul on rahvusprobleematika teistest ülemineku mõõdetest võrdlemisi raskesti eristatav. Sama keeruline on neist välja filtreerida n-õ puht etnilisi aspekte.

¹²² *World Development Report: From Plan to Market*. World Bank (Washington: Oxford University Press, 1996), 68–69; D. Kutsar. *Transformation in Estonia as Reflected in Families: Insight into Social Stress and Poverty* (Tartu: Tartu University Press, 1995); Lauristin, Vihalemm. Recent Historical Developments, 119–121; H. Rannala et al. „Eesti demograafiline areng ja selle jätkusuutlikkus”, *Eesti inimarengu aruanne 2008* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2009), 13.

¹²³ J. Ruus. „Democratization in Estonia”, *Democratization in Central and Eastern Europe*, eds. M. Kaldor, I. Vejvoda (London: Continuum, 2002), 25.

¹²⁴ 20. sajandi postkolonialistlikus mõttes ning n-õ dekoloniseerivates vabastusliikumistes on rahvuslik narratiiv olnud fundamentaalse tähtsusega kategooria. See on täitnud positiivset, liitvat ja solidaarsust kasvavat osa nii koloniaalvõimule vastuhakkamisel kui koloniasatsioonijärgsel riikluse ülesehitamisel. Samuti haakub post-kolonialismi perspektiiviga minevikuliste ebaõigluste korrigeerimine ning võõrvõimudest johtunud institutsionaalse korra ja privileegide ümbervaatamine. Enamasti troonib too Kolmanda Maa maailma probleematika keskmes, ent mõned autorid on leidnud, et ka Nõukogude Liidu poolt okupeeritud ja „koloniseeritud” Balti riigid sobituvad kenasti üldisesse postkolonialismi kontseptuaalsesse konteksti. // Nt K. Račevskis. „Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States”, *Journal of Baltic Studies*, 33: 1 (2002); E. Annus. „Postkolonialismi pealetung post-sovetoloogias: kas paradigmuuutuse kümmisel?”, *Methis*, 7 (2011); Postkoloniaalsete uuringute kohta loe lähemalt. // A. Loomba. *Colonialism/Postcolonialism* (London: Routledge, 1998); B. Ashcroft et al. *Post-Colonial Studies: The Key Concepts* (London: Routledge, 2003).

¹²⁵ Petersen. *Understanding Ethnic Violence*, 52, 61.

tagajärgi võimalik kõrvutada Osmanite ning Austria-Ungari impeeriumi hävinguga. Ennekõike paistavad eelmainitud riikide puhul silma nende nn tuumikrahvuste sotsiaalses staatuses aset leidnud sarnased iseloomulikud muutused. Nii paljurahvuselistes NSV Liidus kui Austria-Ungari keisririigi tiibades oli domineerivas positsioonis peamiselt üks etniline grupp. Kuigi 1977. a. vastu võetud NSV Liidu konstitutsioonis fikseeriti, et „eri rassidest ja rahvustest NSV Liidu kodanikel on võrdsed õigused”¹²⁶, kasutas venekeelne elanikkond, s.o venelased ja venes-
 tunud muulased, kogu impeeriumi raames ära vene kultuuri, eriti vene keele privilegieeritud seisundit. Samuti olid üleliiduliste ettevõtete töötajatele, kellest väljapool Vene NFSV-d moodustasid enamuse idaslaavi päritolu sisserändajad, tihti kättesaadavamad mitmesugused materiaalsed hüved. NSV Liidu kokkuvarisemise järel leidsid okupatsiooniperioodil alaliselt Eestisse saabunud isikud nüüd end peagi formaalselt illegaalsete immigrantide rollis, kel tuli oma Eestis viibimise legaliseerimiseks taotleda elamisluba ning alluda Eesti Vabariigi seadustele. Teisiti öeldes muututi suhteliselt lühikese aja jooksul võrdlemisi ootamatult impeeriumi endisest juhtivast enamusrahvusest vähemusteks väikestes rahvastavates riikides. See polnud mitte üksnes murrang inimeste personaalses õiguslikus asendis, vaid samuti neist paljudele üsna põhjalik raputus sotsiaalsel ja psühholoogilisel tasandil. Mitmete isikute minapilt ei püsinud enam oma uue olukorraga parimas harmoonilises kooskõlas. „Vähemuse” staatus oli Eestis elavate venelaste enamusele esialgu suhteliselt võõras ning vastumeelne.¹²⁷ Tegelikult osutus muidugi kogu venekeelne elanikkond tervikuna Nõukogude Liidu lagunemiseks ja iseseisvate riikide moodustumiseks märksa vähem ette valmistatuks kui Balti riikide põlisrahvad¹²⁸, kuid et samasuguseid tendentse on olnud märgata ka mujal endises NSV Liidus ning kaebusi on tulnud valdavalt vaid venelaste leerist ja mitte teistelt gruppidele (nt ukrainlastelt, valgevenelastelt, soomlastelt või juutidelt), saab seda kõike edukalt interpreteerida just kunagise etnilise dominantsuse minetamise kaudu.¹²⁹

Seega lisab „etnilise” võimutasakaalu muutus ühiskondlikule transformatsioonile veel ühe täiendava probleemide ringi. Nii „uus” enamusrahvus kui vähemus peavad kohanema sootuks teistsuguse rolliga ning omandama uudsele seisundile kohased „käitumisreeglid ja -strateegiad, mis eeldab enese defineerimist, kuid see ei pruugi olla sugugi lihtne ülesanne”.¹³⁰ Sarnaselt sõjaeelse Tšehhoslovakkia sudeedisaklastele¹³¹ oli ka näiteks hiljuti Eestisse siirdunud venekeelsete inimeste juures taolises üleminekusituatsioonis selgelt täheldatav teatav identiteedikriis (ingl *identity crisis; identification difficulties*), millega kaasnes vajadus taasmääratleda oma personaalseid ning kollektiivseid identiteete.¹³² Samal ajal kui suhteliselt tugeva etnilise enesemääratlusega eestlased said hõlpsasti klammerduda oma „vana” rahvusriigi-põhise identiteedi külge, oli vene etniline identiteet jäänud pidevas sovetiseerimise tõmbetuules paradoksaalsel kombel võrdlemisi nõrgaks või siis deformeerunuks. Pigem oldi harjutud identifitseerima end

¹²⁶ Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon (põhiseadus) (Tallinn: Eesti Raamat, 1977), 15.

¹²⁷ 1993. a. pidas end rahvusvähemuseks vaid 38% venelastest. // Vt M. Kirch, A. Kirch. „Ethnic Relations: Estonians and Non-Estonians”, *Nationalities Papers*, 23: 1 (1995), 45.

¹²⁸ Р. Х. Симонян. *Россия и страны Балтии* (Москва: Academia, 2003), 120; Melvin. Post-Imperial Ethnocracy, 139–140; H. Rumm. „Venelaste pikk tee enesemääratlemisel”, *Hommikuleht*, 7.04.1994.

¹²⁹ Vt nt Kuzio. *Theoretical*, 72; A. Fournier. „Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine”, *Europe-Asia Studies*, 54: 3 (2002). Venekeelse elanikkonna saatust endistes liiduvabariikides on võrreldud veel ka nt palestiinlastega peale Israeli omariikluse tunnustamist, Prantsuse kodanikest „mustjalgadega” (*pieds-noirs*) peale Alžeeria iseseisvumist ning inglise asunikega pärast Rodeesia muutumist Zimbabweks. // D. Laitin. *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad* (Ithaca, London: Cornell University Press, 1998), ix.

¹³⁰ R. Kõuts. *Riikluse tõlgendusmallid Eesti ajakirjanduses enamuse-vähemuse suhete taustal*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Sotsioloogia osakond, 2002), 13.

¹³¹ Lokk. *Etnopoliitilised konfliktid*, 69, 109.

¹³² P. Kolstoe. *Russians in the Former Soviet Republics* (Bloomington: Indiana University Press, 1995); Laitin. *Identity in Formation*; T. Vihalemm, A. Masso. „Identity Dynamics of Russian-speakers of Estonia in the Transition Period”, *Journal of Baltic Studies*, 34: 1 (2003). Populaarne identiteedikriisi mõiste ise pärineb psühhoanalüütik Erik H. Eriksoni teosest *Identity: Youth and Crisis* (New York: Norton, 1968).

poliitilise suurvõimu kui rahvusrühma raames. Viimase tõttu põhjustas Nõukogude riigi lagunemine venekeelsetes immigrantides ja nende järeltulijais parajal määral peataolekut, kuna kadus ära nende senise (nõukogude) identiteedi üks kandvamaid komponente.¹³³ Lisaks enesemääratlemisraskustele leidis mitmeid lahtisi otsi võimalike toimetulekustrateegiatega valikul: kas emigreeruda, jääda paigale, tulla tänavaile, eralduda, kohanduda või oodata uusi arenguid. Taasiseseisvunud Balti riikides oli mitte-pärismaiste kogukondade identiteedikriisi peapõhjuseks näiliselt kõigi nõukogudeaegsete väärtuste ning ühiskonnakorralduste iseäranis kiire maha-lõhkumine. Hiljem asusid seda võimendama rahvastavate riikide rahvuskultuuri hegemoonia taastamisele orienteeritud poliitikad, eeskätt nende keele- ja kodakondsusseadustest lähtuvad sammud. Nii on mitmed toonastes sündmustes vahetute vaatlejadena osalenud isikud hinnanud postkommunistlikku siirde rahvastavaid tendentse venekeelse elanikkonna jaoks täiendava traumaatilise kogemuse ehk „šokina”.¹³⁴ Immigrantide vanem põlvkond oli kasvanud arusaamas, et siia tuldi või järgneti „vabastajatele” maa ülesehitamise kutsel. Vähemasti mitte „okupantidena”, nagu neid rahvuslikus meedias massiliselt tituleerima asuti. Kõige noorematel diasporaa liikmetel võis esineda suuri raskusi mõistmaks ideoloogilist platvormi, mis pidas neid teise rahva maal elavateks külalisteks. Paljud võisid olla pettunud pea terve nende elu kestnud nõukogude propagandas. Nüüdne frustratsioon oli aga suunatud mitte üksnes põlisrahva etnopolitiikate, vaid ka endiste keskvoimude ning kompartei kui „peasüüdlaste” vastu.¹³⁵

Kõrgendatud ebakindlusest isikliku toimetuleku vallas ja jõudsalt süvenevatest sotsiaal-majanduslikest lõhedest tingitud siirdestress (ingl *transitional stress*) polnud mõistagi omane pelgalt Eestile ning selle mitte-eestlastest immigrantidele. Pensionärid, suurpered, kunagiste plaanimajanduslike hiidettevõtete töölised, agraarpiirkondade talunikud, „vana haritlaskond” jmt kippusid leidma end „kaotajate” toolilt kogu endise Idabloki lõikes.¹³⁶ Etniliste privileegide ümbermängimisega seotud maades võis aga sellesse ritta suuresti juurde lisada ka endise liidripositsiooni minetanud keelekogukonnad. Siirdeuuringutega tegelenud teadlased on leidnud, et näiteks Eesti rahvusriigi ülesehitamine on asetanud sealse venekeelse rahvastiku esindajad märksa suurema sotsiaalse surutise seisundisse.¹³⁷ Tugevama üleminekustressi sümptomitena võiks siinkohal viidata nende viletsamale tervisele, lühemale elueale ning kõrgemale alkoholi- ja muude uimastite ehk vägivallasurmade osakaalule.¹³⁸ Küsimusele, kas riigi mitte-eestlaste põhirahvuse omast varajasemat suremust ning ennasthävitatavat tervisekäitumist saab põhjendada nende proportsionaalselt suurema lihttöölise staatuse, töötuse ja seega ka vaesusega; või immigrantidele üleüldiselt omase uue ühiskonna ning kultuuriruumiga kohanematause painetega¹³⁹, puudub kindel vastus. Mitmete uurimuste kohaselt võib just migratsioon osutada üheks oluliseks kliinilise depressiooni väljakujunemise ja suitsiidi riskifaktoriks. Võrreldes kohaliku rahvastikuga on migrantide suitsiidikordajad sageli kõrgemad, veel enam – migrantide

¹³³ K. Haav. „Eestlaste ja muulaste rahvusteadvus”, *Horisont*, 3 (1989), 10; N. Melvin. *Russians Beyond Russia: The Politics of National Identity* (London: Royal Institute of International Affairs, 1995), 9. Ka mitmed Venemaal läbi viidud avaliku arvamuse küsitlused on näidanud, et Nõukogude Liidu kokkuvarisemine suutis segadusse ajada isegi väga paljusid Venemaa venelasi. // Vt lähemalt Zevelev *Russia*, 58.

¹³⁴ Nt D. Ahlander. *Spelet om Baltikum* (Stockholm: Norstedts, 1992), 61. Samuti 1990-ndate aastate algul Eestis väli-tõid teinud D. Laitin nimetab oma monograafias üleminekut muulaste jaoks korduvalt „kataklüsmiks”. // Laitin. *Identity in Formation*.

¹³⁵ Ahlander. *Spelet*, 61.

¹³⁶ Vt nt A. Rychard. „Beyond Gains and Losses: In Search of ‘Winning Losers’”, *Social Research*, 63: 2 (1996), 467–468; Eesti puhul Kutsar, Transformation in Estonia; A. Narusk, L. Hansson. *Estonian Families in the 1990s: Winners and Losers* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999).

¹³⁷ D. Kutsar. „Social Change and Stress in Estonia”, *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 4: 2 (1995).

¹³⁸ Vt Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, osa 4.1.

¹³⁹ Nagu on seletanud nt K.-R. Tigasson. „Need haiged venelased”, *Eesti Päevaleht*, 13.02.2004; Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 78, 212, 246.

enesetappude arvud on tavaliselt kõrgemad ka selle maa näitajatest, kust sisserännanu pärineb.¹⁴⁰ Teised uurijad märgivad, et migratsioon iseenesest ei ole reeglina suitsiidide esilekutsumiseks piisavalt mõjukas tegur ning seostavad mitte-eestlaste keskmisest suuremat kalduvust enesetappudele järskude muutustega nende sotsiaalses ja poliitilises staatuses ühes viimastest tulenevate reaalsete elatustaseme alaste komplikatsioonidega.¹⁴¹ Faktiks jääb, et kui Eesti NSV-s ületas eestlaste suitsiidide määr venelaste oma, siis vahetult pärast riigi taasiseseisvumist pöördus olukord vastupidiseks, eriti naiste arvestuses.¹⁴² Samuti peegeldus psüühilis-kultuuriline üleminekušokk mitte-eestlastel uuringute järgi ka mõneti pikemat aega.¹⁴³ T. Raitviir leiab, et uus situatsioon mõjus venekeelsele elanikkonnale peaaegu sama traumaatilisel kui 1940. aastal võõrvõimu embusesse sattunud eestlastele.¹⁴⁴

Viimane võib olla ehk mõningane metafoorne liialdus, ent migratsioonitaustaga venekeelse kogukonna kohta on igal juhul tarvitatud ka küllalt tabavat mõistet nagu „siirdevähemus”,¹⁴⁵ kel põlisvähemuse positsioonini veel pikem tee käia. Kaudsemalt haakub see ühtlasi dominantetnose eneseotsingute ning vahetumalt enamuse-vähemuse suhete mõtestamisega uuel tasandil. Postkommunistlikule sotsiaalsele ja mentaalsele maastikule on olnud omane, et ei välisriikide venekeelne sootsium ettenägematu minoriteedina ega endised vabaduse eest võitlevad väike-rahvad nüüdse poliitiliselt mõjuka enamuse staatuses pole oma vastse olukorraga harjunud. Nii minevikuheiaastustest lähtuvate kui tulevikku vaatavate hirmude ning „okupatsiooni ületamine” psühholoogilises plaanis kõigil alles kestab¹⁴⁶ ja vastastikune ning kohati ka valuline uute rollide õppimise protsess ei ole veel kaugeltki lõppenud. Eelkirjeldatud üleminekuühiskonnale soodumuslikud pinged annavad aga loodetavasti lähemat aimu mitmerahvuselise Eesti elanikkonna etnoliitilise mobilisatsiooni potentsiaalset ja tagamaadest.

2.4. Etnilisuse politiseerumine Eestis

Ühest käest esindas Eesti sarnaselt teistele postkommunistlikele siirdemaadele ehedat transformeerumisenäidet, mida kiire ja radikaalse igakülge ühiskondliku restruktureerimise foonil iseloomustasid laiapõhjaline liberaalse ideoloogia domineerimine ning tarbimismentaliteedist kantud individualistlikud ja hedonistlikud väärtused. Viimaseid kannustas osaliselt tagant inimeste autoritaarse riigi sõltuvuse ning etteprognoositavuse all kuhjunud soov individuaalsel tasandil emantsipeeruda.¹⁴⁷ Nii sotsiaalsete muudatuste kompleksus kui taoline üksikisiku huvidest lähtuv siirdekultuur aga omakorda ei kipu õigustama kollektiivset mobilisatsiooni ning grupiteadvuse kujunemist „ühiste murede” pinnalt, vaid soosib pigem igal rindel individuaalsete lahenduste otsimist.¹⁴⁸

¹⁴⁰ Nt J. Merrill, J. Owens. „Self-Poisoning Among Four Immigrant Groups”, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 77: 1 (1988); I. Mäkinen, D. Wassermann. „Suicide Mortality Among Immigrant Finnish Swedes”, *Archives of Suicide Research*, 7: 2 (2003).

¹⁴¹ K. Kõlves. *Estonians' and Russian Minority's Suicides and Suicide Risk Factors: Studies on Aggregate and Individual Level* (Tartu: Tartu University Press, 2006), 35; A. Värnik et al. „Suicide Mortality and Political Transition: Russians in Estonia Compared to that of the Estonians in Estonia and to the Population of Russia”, *Trames*, 10: 3 (2006).

¹⁴² A. Värnik, K. Kõlves. *Eestlaste ja mitte-eestlaste enesetapud*. = *Estonian's and non-Estonian's suicides* (Tallinn, Tartu: Eesti-Rootsi Suitsidoloogia Instituut, 2001), 12–17.

¹⁴³ Vt Lauristin, Vihalemm. *Changing Value Systems*, 254–255.

¹⁴⁴ Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 417.

¹⁴⁵ M. Ehala. „Venekeelse põlisvähemuse süünd”, *Vikerkaar*, 4/5 (2008), 103.

¹⁴⁶ Vt nt E. Arujärv. „Okupatsioon meis enestes”, *Eesti Päevaleht*, 27.04.2007.

¹⁴⁷ T. Vihalemm. „Crystallizing and Emancipating Identities in Post-Communist Estonia”, *Nationalities Papers*, 35: 3 (2007), 479–480.

¹⁴⁸ U. Beck, E. Beck-Gernsheim. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* (London: Sage, 2002), xxii.

Teisalt demonstreerisid eestlased 1990-ndate algul ligi 60 rahva võrdluses individualismi-kollektivismi mõtteljel võrdlemisi kõrget kollektivismi taset¹⁴⁹ ja tõtsid kilbile rahvusluse ideoloogiat, mis juba olemuslikult kannab selget kogukondlikku pitserit, ülistades rahvuslikku ühtsust ning toonitades etnilise solidaarsuse vajadust.¹⁵⁰ Politoloogid on pidanud rahvuslikku maailmakäsitlust individualismi, ilmalikkuse, materiaalsuse, maskuliinsuse, nõrga kodaniku-kultuuri, poliitilistele institutsioonidele vastandumise, „paksu” riigi skepsise jms kõrval lausa üheks Eesti poliitilise kultuuri alusväärtuseks. Rahvusideoloogilised rõhuasetused väljenduvad nii mitmete poliitiliste parteide programmides, igapäevases poliitilises retoorikas kui ka riigi olulisimates poliitilistes sihiseadetes.¹⁵¹ Sõltuvalt perioodist on pea kõik n-ö etnilisusega seonduv olnud üleminekuaegses Eestis kord rohkem, kord vähem politiseeritud ning üsna paljusid küsimusi tavatsetakse näha läbi rahvusluseideoloogilise läätse: „Eestis läbib rahvustemaatika praktiliselt kõiki eluvaldkondi, spetsiifiline etnopolitiiline nüanss võib lisanduda mistahes sündmusele, kõike saab peegeldada rahvuslike erinevuste või rahvuskonflikti aspektist”.¹⁵² Ühtlasi on etnilised identiteedid etendanud arvestatavat osa Eesti erakondlikus võimuvõitluses. Kuna poliitikate rajamist vastandumiste peale saab lugeda üheks lihtsaimaks instrumentaalseks võtteks, käsitlevad mitmed poliitikud oma edu pandina just kontrastiprintsiipide tekitamist ja konfliktide genereerimist või jätkamist. Johtuvalt Eesti lähiajaloo traumadest on siinsed erinevad erakonnad pidanud rahvuskardile panustamist endile poliitilises konkurentsisis sageli tulu-toovaks. Iseäranis agaralt on sise- ning välisvaenlasi konstrueeritud valimiste eel nii eestlaste kui mitte-eestlaste leeris.¹⁵³

Rahvuslus täitis Eesti üleminekuühiskonnas edukalt poliitilise mobilisatsiooni vahendi rolli. NSV Liidus alanud perestroika aastatel mobiliseeriti mitte üksnes „vanad” sõjajärgsed poliitilised ja kultuurilised identiteedid, vaid toimus ka elanikkonna üldine politiseerumine ning parteistumine rahvuslikul pinnal.¹⁵⁴ Eestlaste laiemaid masse haarav etnopolitiiline koondumine vallandus kusagil 1988. aasta keskpaigas ja leidis väljundi valdavalt läbi Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, Eestimaa Rahvarinde ning Eesti Kongressi tegevuse. Põlisrahva poliitiline organiseerumine tõukas ka vene keelt kõnelevat elanikkonda peagi oma poliitilisi rühmitusi moodustama. Eesti iseseisvusliikumist ja sellega kaasnevat ühiskondlikke ümberkorraldusi püüdis paralüüsida asuda nn interblokk: Eesti NSV Töötajate Internatsionalistlik Liikumine, Töökollektiivide Ühendnõukogu, sõjaveteranide liit ning streigikomiteed. Siinkohal on oluline märkida, et lõhe Eesti riikliku iseseisvuse pooldajate ja vastaste vahel ei dubleerinud mõistagi automaatselt üks-ühele selle etnodemograafilist jaotust. Väheste impeeriumimeelsete eestlaste kõrval ei toetanud kaugeltki mitte kõik muulased NSV Liidu säilitamisele orienteeritud konservatiivseid jõude. Mitmed mitte-eestlased, eriti liberaalselt meelestatud intelligentsi esindajad, sidusid ennast muuhulgas tihedamalt Rahvarinde ning Eesti Kongressiga. Mõned kohalikud vene humanitaarteadlased jagavad seisukohta, et võitlus demokraatlike väärtuste elluviimise nimel, mille sekka kuulus ühtlasi põlisrahvastiku heitlus sõltumatuse eest, ühendas

¹⁴⁹ H. Triandis. „Collectivism and Individualism as Cultural Syndromes”, *Cross-Cultural Studies*, 27: 3/4 (1993), 177. M. Lauristin on seda fenomeni seletanud Nõukogude ajast pärinevate järeldõjudega. // Lauristin. *Contexts of Transition*, 40.

¹⁵⁰ Endine prominentne Poola dissident Adam Michnik on lausunud mõneti irooniliselt V. I. Leninit parafraaseerides, et „rahvuslus on kommunismi viimane staadium”. // V. Vujačić. „Gennadiy Zyuganov and the ‘Third Road’”, *Post-Soviet Affairs*, 12: 2 (1996), 152.

¹⁵¹ Vt L. Kalev et al. „Eesti poliitiline kultuur: alusväärtused”, *Riigikogu Toimetised*, 18 (2008), 99; T. Saarts, L. Kalev. „Poliitiline kultuur ja Eesti ühiskonna uuenemine”, *Vikerkaar*, 4/5 (2009), 96–99; C. Kaplan. „Political Culture in Estonia: The Impact of Two Traditions on Political Development”, *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*, ed. V. Tismaneanu (Armonk: Sharpe, 1995).

¹⁵² M. Raudsepp. „Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis”, Heidmets. *Vene küsimus*, 117.

¹⁵³ Vt M. Евдокимов. „Академик: Политики делают карьеру на противостоянии общин”, *Postimees*, 2.10.2009; E. Berg. „Vastastikku kasulik vaen”, *Postimees*, 26.01.2007.

¹⁵⁴ Poliitilisest polariseerumisest enne Eesti taasiseseisvumist vt T. Raitviir. *Eesti üleminekuajaloo valimiste (1989–1993) võrdlev uurimine* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996), 257–262.

poliitilises siirdeprotsessis lisaks eestlastele ka suure osa venekeelsest elanikkonnast. Ilma vastava konsensuseta poleks Eesti veretu taasisesivumine võimalikuks osutunud, mistõttu kujutelm 1980-ndate lõpu Eestist kui kaheks vaenutsevaks osapooliks lõhenenud ühiskonnast on ekslik.¹⁵⁵ Ehkki taolistes väidetes leidub ilmselt oma tõetera ja vähemasti Rahvarinde liikumise algetapil kuulus selle tugirühmade koosseisu ametlikult ligi 10% mitte-eestlasi¹⁵⁶, jäi muulaste valdav enamus uuenduskurssi toetavatest massiaktatsioonidest eemale. Vana režiimi toetajate seas domineeris suuresti rahvastiku venekeelne osa. Mõõdukamad vene organisatsioonid, nagu nt Vene Sotsiaaldemokraatlik Partei või 1988. a. sügisel tekkinud poliitklubi „Referendum“, jäid kuni 1991. aasta hilissuveni Moskva-meelsete jõudude kõrval ilmselgelt varju.¹⁵⁷ Seega vaatamata mõningastele jõupingutustele, Eesti elanikkonna poliitilist lõhenemist rahvuslikke jooni mööda piisavalt vältida siiski ei suudetud. Rahvastavate pürgimuste printsiipaalsusest lähtuv ühiskonnatunnetus oli iseloomulik enamikule nn laulva revolutsiooni päevil tekkinud Eesti poliitilistele liikumistele, erakondadele ning survegruppidele. Niisuguses paljuski polariseerunud etnopolitiilises rivistuses mindi vastu Eesti iseseisvuse taastamisele 1991. aasta augustis ja ühtlasi ka sellele järgnevate natsiooni ning riigi ülesehitamise vajadustega seotud väljakutsetele.

2.5. Kokkuvõte

Konfliktid on iniminteraktsiooni loomulik osa. Sisuliselt igal ajamomendil leidub sotsiaalsetes süsteemides ühiskondlikult väärtustatud ressursside – olgu materiaalsete hüvede, võimu ja/või staatuse – pärast konkureerivaid huvigruppe, mistõttu vastasseisud on ühiskonda paratamatult sisse kodeeritud. Etnilist konflikti saab lugeda sotsiaalse konfrontatsiooni erivormiks, milles vähemalt ühe osapoole sihid on defineeritud (eksklusiivselt) etnilises võtmes ning milles oponentide vaheline rindejoon jookseb valdavalt piki etnokultuurilisi erisusi. Mitmed spetsialistid rõhutavad asjaolu, et etnilised konfliktid ei ole tegelikult „etnilised“, vaid peegeldavad olukorda, kus algselt peamiselt poliitilist või majanduslikku laadi probleem kipub kanduma rahvuslikule pinnale. Ühest ja laialdaselt aktsepteeritud teooriat etnilise konflikti põhjustest siiani siiski pole. Seepärast on töös käsitletud lisaks kahele traditsioonilisele ehk nn primordiaalistlikule ning instrumentaalsele lähenemismurgale kolmanda rahvuspingete seletusmudelina ka konstruktivismi. Kui sotsiaalpsühholoogiliste kontseptsioonide perspektiivis peituvad etnilise konflikti lätted grupiliikmete soovis saavutada Teise vastu suunatud vaenukäitumise kaudu positiivset eneseteadvust ja kogukondlikes hirmudes oma (füüsilise) julgeoleku, staatuse ning heaolu säilitamise pärast, siis ratsionaalse valiku teooriad eeldavad, et etnilisus on eeskätt poliitiline vahend, mille raames erinevate kollektiivsete eesmärkide poole püüeldakse. Ilmselt võib teatava konflikti evolutsiooni aga nii mõnigi kord kõige tulemuslikumalt analüüsida hoopistükkis vastanduvate rahvusgruppide primordiaalsete ning instrumentaalsete huvide konstellatsioonile viidates.

Selles plaanis ollakse tõesti küll käesolevagi peatüki raames pigem solidaarsed nende seisukohtadega, mis ütlevad, et etniliste identiteetide mitmus iseenesest veel kokkupõrget ei tekita, vaid konflikt on paljuski see, mis etnilist eneseteadvust tõstab ja mille abil grupiidentiteete luuakse ning säilitatakse. Ehkki etnilisus võib katta pingete ja rahvuslike konfliktide jaoks laua, hoolitsevad lõunalekutse helina andmise eest tavaliselt ikkagi mitmesugused muud, näiteks sõjalised, poliitilised, sotsiaalsed või majanduslikud tegurid, kas siis eraldi või kombinatsioonis. Vaatamata tõigale, et konfliktid avaliku võimu või ressurssidele ligipääsu pärast kannavad sageli

¹⁵⁵ С. Г. Исаков. *Очерки истории русской культуры в Эстонии* (Таллинн: Aleksandra, 2005), 24; J. Golikov. „Vene poliitika võimatusest Eestis“, Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 481.

¹⁵⁶ Tugirühmade koosseisu analüüs näitab, et 1988. a. sügisel olid Rahvarinde aktivistidest ligi 91% eestlased, üle 6% venelased ja üle 2% teistest rahvastest inimesed. // J. Nõmm, A. Ottenson. *Rahvakongress. Eestimaa Rahvarinde Kongress 1.–2. oktoobril 1988. Materjalide kogumik* (Tallinn: Perioodika, 1988), 23.

¹⁵⁷ Raitviir. *Eesti üleminekuperioodi*, 110.

etnilisuse maski, omandab selles potentsiaalse katalüsaatori rolli üksnes etnilisuse politiseerimine. Seega kausaalses mõttes ei eksisteeri maailmas mitte niivõrd „etnilised”, kuivõrd „etnopolitiilised” konfliktid. Tõenäoliselt aitaks vastav semantiline korrektiiv ühtlasi sotsiaalset reaalsust vajadusel mõneti täpsemalt kirjeldada.

Enamasti võitlevad grupid respekti, ressursside või võimaluste eest rahumeelsete vahenditega, kuigi teatud tingimustel pole välistatud ka vägivald. Antud kontekstis jõutakse järeldusele, et erinevalt mõningatest vastupidistest väidetest, ei pea (sotsiaalne) konflikt olema oma nime väärimiseks ilmtingimata verine. Arvestatav osa maailma, põhjendatult või põhjendamata, etnilisena tõlgendatavaid vastasseise on jäänud alla vägivalda taset. Liiatigi võib konflikt n-ö kohal olla ka formaalselt võrdlemisi rahulikes situatsioonides. Ühe võimaliku lahendusena pakutakse siin välja etnopolitiilise konflikti mõiste, osundamaks muuhulgas olukordadele, kus (massilist) vägivaldlikkunnist ületatud ei ole. Vastasel juhul jääb momendil prevaleeriv analüütiline raamistik, mis käsitleb etnilist konflikti pelgalt süstemaatilist vägivalda kätkeva nähtusena, empiiriliste andmete valguses kitsaks.

Kõigil rahvuspingetel on olemas oma spetsiifiline sise- ja välispoliitiline kontekst. Psühholoogilis-kognitiivsete kontseptsioonide võtmes käivitab etnopolitiilise mobilisatsiooni kollektiivne ohu tajumine, ebaõigluse või suhtelise ilmajäetuse tunnetamine. Konsolideeritud grupi-identiteet on siin ühtviisi nii organiseerimisstrateegia kui mobilisatsiooni enese resultaat.

Instrumentaalsete seletuste kohaselt tekitab paljurahvuselistes ühiskondades aktiivselt konkureerivaid kommunaalseid pretensioone rivaliteet piiratud ressursside, sh riigivõimu kontrollimise pärast. Ülimalt sageli etendavad selles vallas väljapaistvat osa poliitilised liidrid, kes etnilisele alusele toetuvate ühiskondlike liikumiste ellukutsumise abil teatud sihtgrupi või regiooni majandusliku ning poliitilise heaolu nimel võitlevad. Etnilise mobilisatsiooni edukus ja iseloom sõltuvad aga paljuski iga riigi konkreetsest poliitilisest keskkonnast ning grupi materiaalsetest, õiguslikest, demograafilistest jm ressurssidest tingitud võimalustest. Kokkuvõttes pole lahknevad mobilisatsiooniteoreetilised suunitlused teineteist sugugi üdini välistavad. Ühiselt tajutav oht või vaenlane on jagatud eesmärkide kõrval osutunud tihtipeale samavõrd efektiivseteks kollektiivseteks mobiliseerijateks. Sellest tingituna tuleks antud problematika eri tahkude mõistmiseks, ehk süvitsiminevamate uurimisambitsioonide korral teha ruumi mitmetele komplementaarsetele teoreetilistele lähenemistele. Ühtaegu võib etnilisi antagonisme vallandavaid mehhanisme liikvele lükata näiteks koloniaalvõimude või impeeriumite kokkuvarisemine elik üleminek turumajandusele ja/või demokraatiale. 20. sajandi lõpu postsotsialistlike riikide näited kinnitavad, et kollektiivsete aktsioonide stiimuleid maksab iseäranis hoolega otsida just poliitilistes võimalusstruktuurides aset leidnud drastilistest muudatustest.

Taasiseseisvunud Eesti Vabariigi kontekstis lasub rahvussuhetel paljuski ka postkommunistliku siirdeperioodi koorem, mis on hõlmanud endas väga mitmesuguseid dimensioone nagu uue õigussüsteemi loomist, riigielu ümberkorraldamist, privatiseerimist, üleminekut turumajanduslikele suhetele jpm. Nii mõningaidki „etnilise” värvinguga komplikatsioone võib vaadelda osana laiematest sotsiaalsetest üleminekuprotsessidest, mõneti neid arengusuundi ise sealjuures tugevalt mõjutades, kohati aga peegeldades vastavate protsesside tagajärgi. Seetõttu on käsikäes Kesk- ja Ida-Euroopa riikide vabanemisega toimunud teatav nihe ka siirde-teoreetilistes aruteludes. Algselt keerles asjakohane diskussioon peaaesjalikult demokraatiseerimise, kapitalismi edendamise ning neid muutusi toetavate uute riiklike institutsioonide rajamise ümber. Sotsialismijärgsete maade eripäraste probleemide taustal hakkas aga neljanda põhisambana üha enam akadeemilisse huviorbiiti lisanduma rahvuslik mõõde, mida siirde-uuringutes varem pikka aega ei puudutatud.

Enamikes postkommunistlikes riikides leidis aset üldine pööre näha etnokultuuriliselt defineeritud rahvuslikku identiteeti peamise kui mitte ainsa poliitilise legitiimsuse allikana. Ühelt poolt olid need kaasaegsed kollektiivsed enesemääratlused kujunenud välja nõukogude võimule ja selle tasalülitava ideoloogia valitsemisele oponeerides. Samuti oli totalitaarne kord

suuresti hävitanud tsiviilühiskonna, mille tagajärjel püsisid avalikus sfääris ligi pool sajandit väljapaistvatena valdavalt üksnes etnilised identiteedid. Seega võib öelda, et rahvuslik joondumine täitis endises sotsialismileeris sageli ka kodanikuühiskonna puudumisest tingitud institutsionaalseid tühimikke. Teisest küljest löid etnokultuurilisele algele apelleerivate kollektiivsete identiteetide esiletõusuks soodsa pinnase Nõukogude ühiskonna kokkuvarisemisega paratamatult kaasnenud (ajutine) poliitiline ebastabiilsus ning majanduslik kindlusetus.

Sotsiaalsetest pingetest puretud vastsed demokraatiad on reeglina kriisialtid. Ka riikliku iseisvuse taastanud Eestit tabas suhteliselt suur ühiskondlik turbulents, milles inimeste sotsiaalne positsioon võis äärmiselt kiiresti muutuda. Postimperiaalsetes situatsioonides tuleb sealhulgas eraldi spetsiifilise probleemide koldena välja tuua etnoliitilise võimutasakaalu muudatustest tingitud nihked endiste nn enamuste ja vähemuste sotsiaalses staatuses. See on rahvusküsimuste kilda liigituv oluline element, mida otseselt siirdepoleemika kontekstis siiani kuigi süvitsi käsitletud veel pole. Näiteks võib teatud rahvastikurühmadele sümptomaatilise identiteedikriisi kanda kunagiste kultuuriliste privileegide kadumise kontole. Ühtlasi haakub antud momendiga märksa laialdasem vajadus redefiineerida oma identiteeti nii individuaalsel kui kollektiivsel tasandil pea kogu ühiskonna lõikes. Viimane muudab sellelaadsetes siirderiikides keerukamaks ka rahvuse-ehitamise seotud dilemmad.

Kuna multietnilise rahvastikustruktuuriga riikides omandas üleminekuperioodil kõigi võimalike sotsiaalsete lahkkelide seas ühe suurima kõlapinna just kultuuriliste identiteetidega assotsieeruv, on rahvusprobleemistik olnud Eestis suhteliselt pikalt politiseeritud valdkond. Rahvuspõhiselt vastandavaid sotsiaalseid representatsioone püüti varmselt rakendada poliitika vankri ette ning mitte ainult eestlaste, vaid ka mitte-eestlaste rahvustundega on korduvalt erakondlikel eesmärkidel manipuleeritud. Konkreetsemalt dikteerib selles rubriigis ajaloolistel ja demograafilistel põhjustel poliitilise konkurentsi mehhanisme nn Venemaa ehk vene küsimus. Üldisemas plaanis on aga etnilise alatooniga rahvuslus täitnud Eestis poliitilise mobilisatsiooni vahendi rolli nii „lulva revolutsiooni” päevil kui osalt edaspidigi.

3. EESTI ETNOPOLIITIKA ALUSED

Kõige üldisemas plaanis kirjeldatakse „etnopolitiika” (ingl *ethnopolitics*) mõiste abil ühes riigis elavate rahvusrühmade vahelist võitlust võimusuhte muutumise või säilitamise nimel, mille taamal heljub oma etnilise identiteedi ja harjumuspärase elukorralduse alalhoidmise küsimus.¹ Politiseerunud etnilisi liikumisi, kes üritavad rinda pista analoogsete vastaste või riigiga, esineb mitut sorti. Etnilise poliitika vahest tüüpilisimaks organisatoorseks väljundiks on etniline partei.² Seda, et mõnikord viidatakse etnilistele erakondadele kui üksnes vähemusi esindavatele organisatsioonidele³, tuleb lugeda ainuüksi Läänemere maade lähiajaloo näitel ekslikuks seisukohaks. Tavaliselt puudutab vastavasisuline kemplus ikkagi tunduvalt laiemat sootsiumi, liiati kuna mitte ainult panused, vaid ka konkurentsi lõpptulemuste ühiskondlikud tagajärjed võivad olla küllalt arvestatava kaaluga. Samuti ei ole etnopolitiika teostamine sugugi pelgalt nn etniliste nišiparteide pärusmaa.

Etniliste liikumiste klassikaliste kollektiivsete eesmärkidena tulevad kõne alla näiteks erinevad hegemonia vormid (riigi üle kontrolli säilitamine või saavutamine); autonoomia (sh setsessioon või leebemal kujul territoriaalne ehk institutsionaalne omavalitsus olemasoleva riigi piires); „õiglasem” kaasamine nii poliitilises, sotsiaalses kui majanduslikus sfääris kas siis diskrimineerimise vastaste põhimõtete ellurakendamise või süsteemsete raamtingimuste ümbervaatomise läbi.⁴ Süмптоomaatiline näib siinkohal olevat seik, et etnopolitiilise konkurentsi põhiareeniks ning sihtmärgiks on reeglina riik ja selle agentuurid. Ehkki mõnede rahvuslike grupeeringute eesmärgid piirduvad kõigest riigi poliitika mõjutamisega, saab erinevalt enamikest protestiliikumistest – olgu nende kandejõuks näiteks naised, keskkonnakaitse aktivistid, üliõpilased, töölised, talupojad, homoseksuaalid vmt – paljude etnopolitiiliste liikumiste taotluseks suuresti siiski eksisteeriva poliitilise korralduse hõivamine või soov domineerida ning opereerida juba uues riigis.⁵ Lisaks pidevale gruppide vahelisele võimutasakaalu otsimisele toimub ühtlasi ka rühmasisene võimuvõitlus. Ei maksa unustada, et etnilised kooslused on harva monoliitsed üksused. Niisamuti koosnevad etnopolitiilised liikumisedki üldjuhul fraktsioonidest, mis lähtuvad sotsiaal-majanduslikest lõhedest, lahknevatest personaalsetest ambitsioonidest elik eesmärgilistest, maailmavaatelistest või taktikalistest diferentsidest. Eristuvad tiivad võitlevad kogukonna poolehoiu ja ressursside kontrollimise pärast, pretendeerides ühtaegu grupi „autentsete” huvide eksklusiivse esindaja rollile ning taotledes laiema välisringi tunnustust kui etnilise üksuse legitiimne eestkõneleja. Tajutud ühishuve sellegipoolest jagatakse ja teatud põhiteemad on enamasti suutelised erinevaid kildkondi koondama. Vastasel korral oleks keeruline jõuda ka suuremaid rahvahulki hõlmava poliitilise mobilisatsioonini.

Taasiseseisvunud Eesti ametlikes dokumentides on etnopolitiika all mõeldud „riigi samme, mis otseselt või kaudselt, mõjutavad mitte-estlaste asendit ja tegutsemisvõimalusi Eesti ühiskonnas”.⁶ Et antud töö huvide keskmes figureerib samuti eeskätt valitsuse tasand, kasutan vastavat väljendit muuhulgas kodakondsusprobleeme, haridust, rahvusvähemuste õigusi, integratsiooni-, keele- ning migratsiooniküsimusi puudutava laiema poliitilise kompleksi kokkuvõtvaks ja lühidamaks tähistamiseks.

¹ Vt nt Rothschild. *Ethnopolitics*; R. Karklins. *Ethnopolitics and Transition to Democracy: The Collapse of the USSR and Latvia* (Washington et al.: Woodrow Wilson Center Press, 1994), 4–5.

² Mõned autorid defineerivad taolise suunitlusega parteid kui organisatsiooni, mis on mõeldud esindama teatud etnilist gruppi ja mis taotleb poliitilist võimu, et mõjutada etniliste gruppide vahelist suhtelist jõudude asendit. // Ishiyama, Breuning. *Ethnopolitics*, 4.

³ Samas, 12–13.

⁴ Esman. *Ethnic Politics*, 37, 261.

⁵ Samas, 29.

⁶ *Mitte-estlaste integratsioon Eesti ühiskonda: Eesti riikliku integratsioonipoliitika lähtekohad*. Võetud vastu 10. veebruaril 1998. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 1, l. 8.

Ükski etnoliitiline situatsioon ei ole kunagi lõplikult kivisse raiutud, kuna ühiskond ise on paratamatult alalises muutumises. Õnneks ei sega viimane aspekt siiski kuigivõrd asjakohaste minevikuliste mustrite ning võimukonfiguratsioonide kaardistamise katseid. Selleks tuleb aga esmalt kajastada Eesti ühiskonna rahvuskoosseisu dünaamikaid peale Teist maailmasõda. Pärast mida omakorda vaadelda, milline on olnud kõnealuse riigi baasideoloogia? Käsitleda maa iseseisvumise lävepakul enim tooni andnud dispuute – mil viisil määratleda kollektiivne subjekt, millega riiklikud institutsioonid siduda? Analüüsida Eesti etnoliitilist režiimi ja selle eripärasid. Arutleda, kuidas hinnata rahvuspoliitika alases evolutsioonis peamiste välismõjurite osa? Ehk teisisõnu, missuguse struktuuri ning koostisega oli see vundament, millele Eesti edasine rahvuse- ja riigi-ehitamine tuginema sai hakata? Neile küsimustele püütaksegi alljärgnevas peatükis vastuseid leida.

3.1. Etnodemograafiline situatsioon ja selle kujunemise tagamaid

24. veebruaril 1918 välja kuulutatud Eesti Vabariik oli kahe maailmasõja vahel oma etnilistelt proportsioonidelt üsna homogeenne riik, mille rahvastikust ligi 90% moodustasid eestlased. Suurimaid vähemusgruppe esindasid toona venelased, sakslased, rootslased, lätlased ja juudid. Peagi järgnenud okupatsioonide katlas kokku sulanud vähemuste hääbumise ning 1945. a. algul mitmete Eesti idapiiri etnilise segaasustusega alade Vene NFSV-ga sundliitmise tõttu kujunes selle elanikkonna koosseis hetkeks peaaegu monorahvuseliseks. Eestlaste osatähtsus tõusis Eesti uuel, Narva-taguste valdade ja Petserimaa arvel vähendatud territooriumil 97,3%-le.⁷ Etnodemograafilise makrostruktuuri osas märksa pöördelisemad sündmused seisid aga alles ees.

Kohe pärast Teise maailmasõja lõppu hakkasid Nõukogude võimuorganid soodustama mujalt liiduvabariikidest pärit võõrtöölise massilist sissevoolu Eesti NSV-sse ning demograafiline olukord muutus järsult. Detailsema ülevaate andmine sellest, millised olid nimetatud immigratsiooni põhjused, rändemehhanismid ja vastavad dünaamikad, ületaks selgelt käesoleva töö raamid. Ühtlasi on Eesti keeruliste rahvussuhete kujunemise taust tänini nii ühiskonnas kui ka teadlaste poolt suuresti veel läbi vaidlemata. Samas ei ole aga ilmselt võimalik seda temaatikat sootuks kajastamata jätta, kuna probleemide juured ning nende tänased tõlgendused, sealjuures mitmed etteheitva alatooniga rahvalikud arusaamad, pärinevad paljuski just NSV Liidu ajaloost. Olulisim on antud juhul eelkõige muidugi see, missugust mõju avaldasid üldised immigratsiooni olemusega seotud teadmised ja veendumused käibivatele eliididiskursustele, poliitretoorikale, rahvussuhete kliimale, potentsiaalsetele ühiskondlikele valikutele, nende legitimeerimise loogikatele, konkreetsetele etnoliitilistele resultaatile, sisserännanute sotsiaalsele positsioonile jms.

Nagu eelnevalt mainitud, siis immigratsiooni põhjuste seletamise osas akadeemiline konsensus paraku puudub. Aja vältel on laias laastus välja joonistunud kaks valdavat käsitluslaadi. Esiteks nn etnoliitiline koolkond (Nt Collin Mettam, Stephen Williams, mõõndustega Rein Taagepera varasemad tööd), kelle arvates oli teatud liiduvabariikide forsseeritud industrialiseerimine üksnes ulatusliku vene koloniasiooni ettekäändeks. Teiseks sotsiaalmajanduslik koolkond (Elmar Järvesoo, Kristina Kallas, Gerhard Simon), mis näeb immigratsiooni domineeriva põhjusena NSV Liidu püüet viia alanud külma sõja kontekstis läbi ülikiire industrialiseerimine ning ennast niimoodi geopoliitilisel areenil konkurentsiks püsimiseks moderniseerida. Tutvume nüüd samas järjestuses kummagi seletusviisi peamise argumentatsiooniga:

⁷ K. Katus, A. Puur. „Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöördepunktid”, *Akadeemia*, 3 (2006), 500. E.-M. Tiit on seadnud antud arvu kahtluse alla, pakkudes täpsema numbrina välja ligikaudu 95–96%. // M. Rannut. „Language Policy in Estonia”, Noves SL, *Revista de Sociolingüística*, Spring–Summer (2004), 3. <http://www6.gencat.net/lengcat/noves/hm04primavera-estiu/docs/rannut.pdf> (vaadatud 7.08.2014).

1) Iseäranis paljude etniliste eestlaste seas valitseb arusaam, et arvukate võõrtööliste sissetulva taga peitus keskvoimude sihikindel varjatud kava Eesti rahvastiku koosseisu põlisrahvusele järjest ebasoodsamaks muuta.⁸ Majanduse edendamise sildi all kulgenud migratsioonipoliitika toimis seejuures ühe väljapaistvaima riiklikult korraldatud ümberrahvastamise ja venestamise (vene *русификация*, sks *Russifizierung*, ingl *Russification*) hoovana.⁹ Tegemist oli juba vähemasti 19. sajandi teisel poolel formuleerunud imperiumi äärealade kinnistamise strateegia jätkuna, millega Tsaari-Venemaa territooriumil kombineeriti etnodemograafilise pildi ümberkujundamiseks osavalt vabatahtlikku rännet ning küüditamisi. Vahel üritatakse kõnealuses paradigmas migratsiooni ideoloogilisi taustu siduda ka „nõukogude rahva” (*советский народ*) konstrueerimise katsetega. N. Hruštšovi ametiajal kuulutati NSV Liidu rahvussuhetes välja „uus etapp”, mis pidi väljenduma „rahvuste edasises üksteisele lähenemises ja nende täieliku ühtsuse saavutamises”.¹⁰ Toonased teoreetilised kontseptsioonid nägid ette esmalt suurriigi erinevate rahvusrühmade elatustasemete ühtlustamist (*сближение*) ning seejärel nende gruppide kokkusulamist läbi segunemise või kultuurilise homogeniseerimise (*слияние*). Kuigi see loodav Nõukogude identiteet oli määratud rajanema vene keelele, ei olnud selle ideeliseks aluseks mitte niivõrd otsene etniliste vähemuste assimileerimistaotlus, vaid üleüldse rahvuste kui sotsiaalsete kategooriate „hajutamine, kaotamine, mille lõpptulemusena kujuneks välja sotsiaal-etnilised tunnused minetanud inimeste konglomeraat”.¹¹ Praktikas oli too supranatsioonaalne riigisotsialism mitte-vene rahvaste silme läbi kohati hoopis erapoolikuma koloriidiga. Seega interpreteerivad mõned autorid ka nõukogudeaegset immigratsiooni koguni eesti rahvuse vastu suunatud etnilise puhastuse¹² või lausa genotsiidi osana.¹³ Näiteks on stalinistlike repressioonide kõrval sageli etniliseks puhastuseks tituleeritud asjaolu, et eestlastel ei olnud nõukogude võimu tingimustes enam võimalik oma kodumaal sugugi igasse paika elama asuda. Sellisteks erirežiimiga keelatud tsoonideks muutusid nii piiriäärsed rajoonid kui „kinnised linnad” Paldiski ja Sillamäe. Neist ühe kurioosseima seigana tuuakse tihti esile Narva juhtumit, mille 1944. a. jaanuaris-veebruaries Saksa võimude poolt lahingutegevuse eest sundevakueeritud endisi elanikke, sealhulgas venelasi, ei lubatud enam enda kodukohta naasta.¹⁴ Vanad narvakad asustati ümber

⁸ Nt ERA, f. R-3, n. 4, s. 257, l. 26–27; A. Valton. „Eestlastest”, *Vikerkaar*, 8 (1989), 68; L. Vahre. *Vabanemine: Eesti 1987–1992* (Tallinn: IM Meedia, 1996), 18; M. Niklus. *Mind ei tapetud õigel ajal: artikleid, kõnesid, avalikke kirju ja intervjuusid aastaist 1992–2003* (Tartu: Iseseisvus, 2004), 41; Made. *Ükskord*, 54, 66. Analoogseid hinnanguid on võimalik leida ka Lääne kirjandusest, vt nt S. Zamascikov. „Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts”, *Journal of Baltic Studies*, 18: 3 (1987), 226; Bollerup, Christensen. *Nationalism in Eastern Europe*, 68–70; Kuzio. *Theoretical*, 70.

⁹ Nõmm, Ottenson. *Rahvakongress*, 148–149; Taagepera. *Estonia*, 82–84; E. Sarv. *Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus* (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1997), 232; S. Valdmaa. *Eesti ühiskonna mitmekultuurilisus: kvalitatiivne hinnang* (Tallinn, 2003), 14; K. Kukk. „Majanduskahjud”, *Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991*, toim. V. Salo et al. (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005), 154, 160–161; A. Rahi-Tamm. „Küüditamised Eestis”, *Kõige taga oli hirm: Kuidas Eesti oma ajaloost ilma jäi*, koost. S. Oksanen, I. Paju (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010), 88.

¹⁰ *Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm: (vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt)* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961), 104.

¹¹ G. Sootla, M. Maiste. *Tähtaasta 1988. Filosoofilisi ja politoloogilisi etüüde* (Tallinn: Eesti Raamat, 1989), 89. Nõukogude rahvuspoliitikast ja venestamisest lähemalt vt nt J. Azrael (ed.). *Soviet Nationality Policies and Practices* (New York: Praeger, 1978); W. Connor. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton: Princeton University Press, 1984); G. Simon. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft* (Baden-Baden: Nomos, 1986); Ю. В. Бромлей. *Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов* (Москва: Наука, 1988).

¹² Nt T. Raun. „Ethnic Relations and Conflict in the Baltic States”, *Ethnic Nationalism and Regional Conflict: The Former Soviet Union and Yugoslavia*, eds. R. Duncan, P. Holman Jr. (Boulder: Westview Press, 1994), 172; Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 79, 81.

¹³ ERA, f. R-3, n. 4, s. 257, l. 26; ERA, f. 4983, n. 1, s. 18, l. 26p; *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1777.

¹⁴ Vt nt Vseiov. *Nõukogudeaegne Narva*, 9–10, 46, 69; D. Vseiov. „Endiste narvakate mõistatus”, *Tuna*, 2 (2001). Narva tagasipöördujate sõelumisest loe K.-O. Veskimägi. *Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega* (Tallinn: Varrak, 2005), 136–138.

Eesti teistesse piirkondadesse ning asendati eeldatavasti poliitiliselt ustavamate, äsja Eestisse valgunud põgenike ja administratiivselt suunatud võõrtöolistega. Käskkäes uue valitsuse julgeolekupoliitiliste kalkulatsioonidega võis mastaapne rahvastikuvahetus olla seotud ka ülalajajase uraanikombinaadi loomisega, mida esialgsete plaanide kohaselt kavandati Sillamäe asemel hoopis Narva lähisteel.

Ühtlasi peab etnoliitiline seletusmudel küsitavaks sisserände majanduslikku põhjendatust. Väites, et industrialiseerimise edendamine oli üksnes Eesti järk-järgulise „internatsionaliseerimise” ettekäändeks.¹⁵ Rasketööstuse eelistempos arendamine polnud kooskõlas Eesti majandusolukorraga. Suur osa hiiglaslike uusettevõtete toormest, sageli ka spetsialistidest (keda osalt sealjuures kohapealsetes kõrgkoolides samuti ette valmistati) toodi sisse (tihtilugu veel äärmiselt kaugelt) ning toodang veeti seejärel enamalt jaolt taas Eestist välja. Ühelt poolt tekitati toonitav tööjõupuudus taoliste majanduspoliitika tõttu paljuski kunstlikult ise, teisalt aktsepteeriti taolistel puhkudel kohati paradoksaalselt vaid sissetoodava tööjõu rakendamist ja põliselanikke, rahvusest sõltumata, mõningatesse suurettevõtetesse tööle ei võetud.¹⁶ Sellest lähtuvalt on Nõukogude Eesti majanduse ekstensiivset arendamist imporditava tööjõu baasil peetud ka täiesti sihipäraseks rahvusküsimuse „lahendamise” vahendiks.

Eelnevaid momente kokku liites kasutatakse antud diskursuses reeglina Eesti (sund)koloniseerimise mõistet ning käsitletakse kõiki Nõukogude aegseid immigrante „koloniaalrahvastikuna”.¹⁷ NSV Liitu nähakse sarnaselt teistele impeeriumitele territoriaalselt kokkukleebitud konstruktsioonina, mida kooshoidvaks „liimiks” olid venelased ja venestunud või venekeelsed elanikud, kes selle riigiga end enim identifitseerisid ning kelle funktsiooniks sai kaitsta nõukogude keskvõimu huve liiduvabariikide ulatuses. Nii suunati 1940–50-ndatel aastatel Eestisse iseäranis arvukalt partei-, sõjaväe- ja administratiivpersonalit, eesmärgiga kindlustada vallutatud aladel nõukogude korda ning tagada vastavate valitsusasutuste toimimine. See ei tähenda, et sisserännanud ka edaspidi ise taolisi poliitilisi taotlusi ilmtingimata mõistsid või jagasid, kuid migratsioon töötas paratamatult omamoodi demograafilise kontrollimehhanismi ja eesti rahva mahasurumise ühe peamise instrumendina.¹⁸ Seetõttu on immigratsiooni nimetatud muuhulgas „tsiviilokupatsiooniks” ning toonaseid immigrante „tsiviilgarnisoniks”, mille loomise kaudu üritati vastliidetud alasid NSV Liiduga tihedamini integreerida ja anneksiooni seeläbi pöördumatuks muuta.¹⁹

Ajaloolane O. Mertelsmann on leidnud, et pole siiski selge, kas Narva endiste elanike suhtes tõepoolest tagasipöördumise keeld eksisteeris. Väide figureerib kirjanduses, ent otseseid kirjalikke allikaid selle tõestuseks siiani avastatud ei ole. Samuti kõnelevad mitmete tagasipöördunud põlisrahvaste elulood pisut teist keelt, mistõttu peab ta seda legendiks. // Mertelsmann. *Ida-Virumaale*, 55. Kas Kirde-Eesti russifitseerimine oli tahtlik, on diskussiooni küsimus, märgib Mertelsmann. // O. Mertelsmann. „Stalinlike repressioonide põhjustest”, *Sirp*, 7.11.2008.

¹⁵ R. Misiunas, R. Taagepera. *Balti riigid: sõlheaastad 1940–1990* (Tallinn: Koolibri, 1997), 107; J. Sillaste. *Mineviku mustad kastid: perestroika laborandi mälestused* (Tallinn: Varrak, 2009), 170.

¹⁶ Taolistest skeemidest tingituna valitses 1948. aastal tööpuudus näiteks Tallinnas. // Vt Veskimägi. *Kuidas valitseti Eesti NSV-d*, 214–215. Nõukogude majanduspoliitika kirjeldatud iseärasustest loe lisaks: M. Jõgi (koost.). *Eesti NSV loominguiliste liitude juhatuste ühispleenum 1.–2. aprillil 1988* (Tallinn: Eesti Raamat, 1988), 77; H. Keres. „Kas ohverdada ettureid?”, *Horisont*, 5 (1988), 23; M. Laar, U. Ott, S. Endre. *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991* (Tallinn: SE&JS, 1996), 41; 48; Sillaste. *Mineviku mustad kastid*, 170.

¹⁷ Eesti Rahvusraamatukogu Arhiiviosakond (ERRA), f. 2, n. 1, s.38, l. 50, 95; ERRA, f. 2, n. 1, s.80, l. 84; *Eesti Komitee dokumendid 1990–1991* (Tallinn: Transpordi Infokeskuse trükikoda, 1991), 1; Taagepera. *Estonia*, 219–221. Harvem on Teise maailmasõja järel Eestit tabanud sisseränne asetatud nn sisekolonialismi teoreetilisse raamistikku. // Vt C. Mettam, S. Williams. „Internal Colonialism and Cultural Divisions of Labour in the Soviet Republic of Estonia”, *Nations and Nationalism*, 4: 3 (1998); C. Mettam, S. Williams. „A Colonial Perspective on Population Migration in Soviet Estonia”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27: 1 (2001).

¹⁸ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 91, l. 9; A. Kollist. „Migratsioon ja poliitika”, *Rahva Hääli*, 3.06.1993; H. Kulu. „Sõjajärgne sisseränne Eestisse võrdlevas perspektiivis”, *Akadeemia*, 11 (2001), 2391; Hogan-Brun et al., *Language Politics*, 37–38.

¹⁹ L. Vahre. *Teine lugemine* (Tallinn: Virgela, 1998), 151; Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti*, 41; R. Taagepera. „Endise tsiviilgarnisoni integratsioon”, *Postimees*, 21.09.1998.

2) Nõukogude sõjajärgse rahvasterände telgitaguste analüüsi sotsiaalmajandusliku koolkonna meelest ei tekkinud laiaulatuslik venekeelne elanikkond Eestisse mitte teadliku assimilatsioonipoliitika tulemusel, vaid pigem pragmaatilist laadi majanduslikel ning demograafilistel põhjustel. Moskva jaoks oli võõrtõõjõud vajalik esialgu suurriigi sõjas laastatud majanduse võimalikult kiireks taastamiseks, hiljem juba seoses üldise moderniseerumise ja majandusarenguga.²⁰ Või nagu kirjutab K. Kallas:

„Kuna sisserränne algas uue võimu saabumisega ning samal ajal küüditati eestlasi Siberisse, on üsna arusaadav, et kohalikud elanikud nägid selles võõrvõimu koloniseerimiskatseid. Pääsemata ligi Moskva arhiividele, ei ole võimalik eitada poliitiliste motiivide olemasolu migratsiooniprotsesside taga. Ilmselt olid nad siiski olemas. Kuid kohe kindlasti ei pea paika väide, et industrialiseerimist ja sellest tulenevat immigratsiooni viis Moskva läbi üksnes eesmärgiga allutada enda võimule vastu-
hakku osutav vabariik.”²¹

Mitmed demograafid, kes on uurinud Nõukogude Liidu rändeprotsesse võrdlevas perspektiivis, kipuvad olema seisukohal, et külalistööliste rakendamise määr oli tavaliselt vastavuses sihtliiduvabariigi moderniseerituse astme ning selle põliselanikkonna sündivuse ja tööjõu kasvumäära, vähemas osas ka haridustasemega.²² Seega ei oleks tööstuse ekstensiivarendamine Eestis ilma tööjõu sissetoomiseta väidetavalt võimalik olnud, sest sõjategevus oli tolle loomulikke rahvastikuressursse märkimisväärselt kahandanud.²³ Erilist puudust tunti peale sõda vajaka olevatest noorematest meestest Kirde-Eestis ehk põlevkivienergeetika potentsiaalsest tööjõust. Eesti paiksetest ressurssidest ei suudetud koheselt Kirde-Eesti personalivajadusi katta, kuna sealsed, kohalike standardite järgi nigelavõitu elu- ning töötingimused ei olnud neile piisavalt ligimeelitavad. Niisiis samal ajal kui Tallinnas valitses tööpuudus, eriti naiste seas, oli Nõukogude okupatsioonivõimul maa kirdenurgas kaardrite täitmisega suuri probleeme. Olukorda ei aidanud kuigivõrd leevendada ka tööjõu sunniviisiline mobiliseerimine Eesti teistest regioonidest.²⁴ Samas aga olid NSV Liidu arenenumate sekka kuulunud Eesti (ja Läti) n-õ õnnetuseks tingimused sealse tööstuse rekonstrueerimiseks ning laiendamiseks Moskva vaatevinklist äärmiselt soodsad. Eestis olid olemas mitmed strateegilised maavarad (põlevkivi, fosforiit, uraan), suhteliselt arenenud infrastruktuur, oskustööliste reserv, ajaloolised industriaalsed tootmistraditsioonid, kõrge töökultuur ja parem toiduainetega varustus. Järelikult tuli Eestisse investeringute tegemine keskavõimudele odavam ning majandusliku iseloomuga riskid jäid võrreldes Liidu enamike piirkondadega tunduvalt väiksemateks.²⁵ Lisaks ei laastanud Teine maailmasõda Eestit sedavõrd rängalt kui näiteks Lääne-Venemaad, Ukrainat või Valgevenet, kus sõjakahjud olid Balti riikidest oluliselt suuremad.²⁶ Ehk teisiti öeldes pandi allutatud alade majandused teenima eelkõige impeeriumi huve.

²⁰ E. Järvesoo. „The Postwar Economic Transformation”, *A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR*, eds. T. Parmin, E. Järvesoo (Boulder: Westview Press, 1978), 139, 181; Pettai, *Competing Conceptions*, 8; S. Zetterberg. *Eesti ajalugu* (Tallinn: Tänapäev, 2010), 555.

²¹ K. Kallas. „Kuidas need venelased siia ikkagi sattusid?”, *Põhjarannik*, 6.06.2003.

²² Nt R. Lewis, R. Rowland. „East Is West and West Is East... Population Redistribution in the USSR and its Impact on Society”, *International Migration Review*, 11: 1 (1977), 15–16, 20–21.

²³ Eesti rahvastikukaotuste suurusjärguks 1945. aasta seisuga on hinnatud 270 000 inimest, mis moodustab ligi neljandiku sõjaeelsest elanikkonnast. // A. Rahi-Tamm. „Deportation und Verfolgung in Estland 1940–1953”, *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod: Estland 1939–1953*, hrsg. O. Mertelsmann (Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2005), 212–213.

²⁴ Mertelsmann. *Ida-Virumaale*, 64–68; O. Mertelsmann. „Turumajanduselt käsumajandusele”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. T. Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007), 451, 461.

²⁵ K. Kala. „Eesti rahvuslikust koosseisust pärast Teist maailmasõda”, *Akadeemia*, 4: 3 (1992), 512; Misiunas, Taagepera. *Balti riigid*, 106; Kukk. *Majanduskahjud*, 158.

²⁶ В. Ф. Зима. *Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия* (Москва: Институт Российской Истории РАН, 1996), 158.

Valdavat poliitilist laadi interpretatsioone kõigutavad ka mõned toonaseid bürokraatlikke võimusuhteid puudutavad uurimused, mille tulemused seavad kahtluse alla, kas nõukogude rahvuspoliitika ja mitte-eestlaste sisseränne üleüldse oli alati paberil ettekavandatud, tsentraalselt koordineeritud ning jälgis tingimata üht kindlat (komparteist lähtuvat ideoloogilist) suunist.²⁷ Nimelt sõltusid ettevõtete juhtkondade palgad ettevõtte kategooriast, mis omakorda olenes paljuski tööliste arvust. Seega hakkasid erinevad asutused, kes olid vastavates otsustes suhteliselt autonoomsed, alates 1960-ndatest üha enam endale tööjõudu mujalt juurde meelitama. Samuti astusid siin jõuliselt mängu plaanimajanduse eripärad: „tootmisplaanide suurendamise Damoklese mõõga all olevad ettevõtted kasutasid kõige lihtsamat tootmise arendamise moodust – löid uusi töökohti, mis nõudis täiendava tööjõu värbamist”²⁸

Demonstreerimaks, et sisseränne Eestisse ja Lätisse oli eeskätt majandusliku iseloomuga, armastatakse kõnealuses kontekstis sageli viidata näitlikule võrdlusele Leedu arengutega. Võttes arvesse viimase geopiitilist asendit, tunduvalt laialdasemat metsavendlust ning muu relvastatud vastupanuvõitluse visadust, suhteliselt elujõulise katoliku kiriku dissidentlikku rolli ühiskonnas jmt aspekte, pidanuksid nõukogude võimukandjad industrialiseerima ning venestama justkui hoopis Leedu. „Kolonisatsiooni” sihtmärgiks osutusid aga selle põhjanaabrid ja Leedu uusasunikud piirdusid valdavalt nõukogude ametnike ning sõjaväelastega. Põhjenduseks tuuakse siinkohal ühest küljest esile riigi madalat industrialiseerituse astet ja majanduse selgelt agraarset orientatsiooni, mis eeldas nii ulatuslikumaid kapitalimahutusi kui kahandas kiire kasumi prognoose. Teiselt poolt Leedu diametraalselt lahknevat rahvastikutaastelist situatsiooni. Sõjajärgse Leedu sündimus ületas mitte ainult oluliselt Eesti ning Läti vastavaid näitajaid, vaid küündis ajuti ka üle NSV Liidu keskmise. Seega polnud seal lisatööjõudu tarvis või suudeti vähesema industriaalhõive vajadused peagi katta kohaliku maaelanikkonna ehk leedu rahvastiku inimressurssidest.²⁹

Lõpetuseks võib siin märkida sedagi, et mõnede uurijate sõnul arhiiviallikad venekeelsete enklaavide teket riiklikult planeeritud koloniseerimispoliitika resultaadina, vähemasti vahetult sõjale järgnenud kümnendeil, ei kinnita. Koguni vastupidi – eksisteerisid hoopis sisserännukvoodid ja muud piirangud. Ajaloolane O. Mertelsmann oletab, et kui Nõukogude valitsus oleks tahtnud, suutnuks ta peale sõda ilma oluliste probleemideta tekitada Eestisse märkimisväärselt suurema sisserände.³⁰ Peale selle, isegi kui ametlik ideoloogiline doktriin nägi ette NSV Liidu erinevate rahvuste kokku segamist üheks nõukogude rahvaks, siis vene(keelsete) immigrandide asustusmuster Eestis viimasega alati küll parimas kooskõlas ei olnud. Pigem elasid nad omaette „getodes”, tihti lausa suletud aladel ning kontakt kohaliku elanikkonnaga oli vähene. Samuti eksisteeris sisuliselt kaks keeleliselt eraldiseisvat infrastruktuuri, eriti etniliselt segregeeritud haridusmaastikul.

Eeltoodud diskussiooni üheks peamiseks puudujäägiks on asjaolu, et sageli kipuvad sihilikku venestuspoliitikat või industrialiseerimist toonitavad autorid personaalse ratsionaalse valiku dilemmadega seotud eraalgatusliku ja vabatahtliku rände osatähtsust alahindama, ehkki viimane näib olevat alaliselt Eestisse jäänud muukeelse elanikkonna seas siiski valdav tegur. Liiatigi on inimsoole kord juba omane tendents suunduda ajutiselt või permanentset sinna, kus tundub

²⁷ Nt D. Lane, C. Ross. „Limitations of Party Control: The Government Bureaucracy in the USSR”, *Communist and Post-Communist Studies*, 27: 1 (1994).

²⁸ A. Podvezko. „Migratsioon”, *Noorte Hääl*, 17.03.1988. Antud probleeme illustreerib ka K. Katus. „Õigus valida naabreid”, *Aja Pulss*, 23 (1989), 6.

²⁹ Misiunas, Taagepera. *Balti riigid*, 108, 110, 124, 179, 203; K. Kallas. „Kuidas need venelased siia ikkagi sattusid?”, *Põhjarannik*, 6.06.2003. Antud juhul ei saa siiski jätta mainimata, et mitmete hinnangute järgi suutis peaaugaltikult etnilistest leedulastest koosnenud Leedu Kommunistlik Partei, eesotsas Hruštšovi lähedase sõbra Antanas Sniečkusega, tegelikkuses eksisteerinud massilise importtööjõu kasutamise plaane edukalt tõrjuda. // Vt nt H.-J. Uibopuu. „The Baltic States and their Minorities”, *Annuaire Européen/European Yearbook*, 40 (1994), 47; Hogan-Brun et al., *Language Politics*, 39.

³⁰ Mertelsmann. *Ida-Virumaale*, 71–73.

turvalisem, tulusam, atraktiivsem, vabam ehk subjektiivselt võttes parem. Loomulikult olid ligi poole sajandi vältel Eestisse elama asunud inimeste motiivid ning põhjuslikud seigad piisavalt erinevad. Immigrantide sotsiaalne profiil varieerus võrdlemisi laial skaalal, alates nõukogude ametnikest ja militaarstruktuuride esindajatest kuni poliitiliste pagulaste, migranttööliste ning näljapõgenikeni välja. Samavõrd diferentseeruvad olid rändetüübid. 1940.–1950. aastatel Eestisse siirdunud rändevõogusid võib paljuski lugeda poliitiliselt ajendatuiks, administratiivselt korraldatuiks ja otseselt tsentraliseerituiks. Okupatsiooniorganite mehitamise kõrval kajastasid seda ennekõike inimeste tööalane riiklik suunamine peale õpingute lõpetamist (*государственное направление*), ümberpaigutamine ning organiseeritud värbamine, mis kohati olid sunni- viisilise iseloomuga. Seevastu alates 1960-ndatest kujunes valdavaks pigem detsentraliseeritud ränne. Teistesse liiduvabariikidesse asuti elama suuresti erainitsiatiivil ja migratsioon kulges sageli stiihiliselt.³¹ Kui mõningaid migrante paelus näiteks NSV Liidu lõunaregioonide soojem kliima, siis Eesti puhul tõmbas neid reeglina kõrgem elatustase, keskmisest paremini arenenud teenindussektor ning ihaldusväärseks peetav üldine elukeskkond. Individuaalses perspektiivis parandas enamuse immigrante lihtsalt oma olmelisi-majanduslikke võimalusi (nn *homo oeconomicus* käitumismall), mitte ei tulnud selleks, et teisi Nõukogude Liidu osi „koloniseerida”. Ühtlasi asendus tööränne 1970-ndate algusest saati üha rohkem perede taasühinemise ja abielurändega.³² Järjest laienev vene keele kasutusväli aitas immigratsioonile ainult kaasa ning juba olemasolevad venekeelsed asurkonnad tõmbasid omakorda ligi uusi sisserändajaid.

Kindel on muuhulgas see, et kuigi arvukatel juhtudel langetati rändeotsus individuaalsel tasandil, mõjutasid seda ka laiema ühiskondlikud kompleksed raamtingimused. Vaevalt eksisteerivad ükskõik millise rände subjektide puhul täiesti universaalsed ja ühesed tõuke- (*push factors*) ning tõmbetegurid (*pull factors*).³³ Migratsiooni põhjustab alati ikka „kindel majanduslik, sotsiaalne, poliitiline ja geograafilis-demograafiline kontekst”.³⁴ Iseäranis tähelepanuväärseks tuleb pidada viimast, sest demograafide hinnangul ei ole pikka aega prevaleerinud selgitusmudelid – sh sotsioloogilis-psühholoogilised seletused, mis põhjendavad rändeprotsesse indiviidi ratsionaalsete, enamasti majanduslike kaalutlustega – vaatamata kõigele informatiivsele siiski viinud nende üldsuundumuste piisava mõistmiseni.³⁵ Kahjuks pole enamikes sotsiaalse suunitlusega teadusdistsipliinides kummastaval kombel ka Nõukogude aegset migratsiooni siiani üleüldiste rahvastikuarengu protsessidega adekvaatselt seostada osatud. Vea parandamiseks ning skeemi täiendamiseks olgu seepärast sõjajärgse immigratsiooni kolmanda kausaalse teemaplokina ühtlasi põgusalt sisse toodud mõningad demograafilised seaduspärasused:

³¹ Rändetüüpide kohta NSV Liidus vt T. Tammaru. „Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine”, *Akadeemia*, 8 (1997), 1657–1661; Kulu. Sõjajärgne sisseränne, 2391. Seda, et immigrantide enamik saabus Eestisse omal soovil ja tahtel, kinnitavad ka mõned Nõukogude ajal läbi viidud Eesti Statistika Keskvalitsuse uuringud, hilisemad intervjuud ning kirjapandud elulood. // J. Kõre. „Asjadest, millest varem avalikult ei räägitud”, *Postimees*, 19.07.1993; Tepp. Välismigratsiooni põhjused, 16–17; Mertelsmann. Ida-Virumaale, 71; V. Paklar (koost.). *Mu kodu on Eestis: Eestimaa rahvaste elulood* (Tallinn: Tänapäev, 2009).

³² Võrgustiku teooria (*network theory*) väitel tekivad piiriülese migratsiooni tulemusena sihtriikides immigrantide etnilised võrgustikud, mis personaalsete sidemete kaudu ei ole kaotanud kontakti ka oma päritolumaadega. Taoliste võrgustike laienemine kasvatab järgmiste potentsiaalsete sisserändajate arvu (liikumise kaasnivad kulud ja riskid on pisemad, oodatav puhastulu suurem, lisaks võimalik abi töökoha leidmisel, informatsiooni hankimisel jms). // Vt R. Eamets, K. Philips. *Tööjõu vaba liikumine Euroopa Liidus ja selle mõju Eesti tööturule* (Tartu: Tartu Ülikooli Euroopa Kolledž, 2004), 12.

³³ Migratsiooniteooriatest lähemalt loe nt M. Cadwallader. *Migration and Residential Mobility: Macro and Micro Approaches* (Madison: University of Wisconsin Press, 1992); D. Massey et al. „Theories of International Migration: A Review and Appraisal”, *Population and Development Review*, 19: 3 (1993); H. Krieger. *Migration Trends in an Enlarged Europe* (Luxembourg: OOEPEC, 2004).

³⁴ Eamets, Philips. *Tööjõu vaba liikumine*, 11.

³⁵ Vt Katus, Puur. *Rahvastikuteadus*, 502.

Moodsa demograafiateooria kohaselt toimib rahvastik omaette sotsiaalsüsteemina ja allub spetsiifilistele seaduspäradetele. Mitmesugused põhjapanevad uurimused on näidanud, et muude eluvaldkondadega tihedas interaktsioonis olev rahvastikuareng kulgeb sellegipoolest suhteliselt omasoodu ega ole taandatav teistele ühiskonnaprotsessidele ning -nähtustele. Demograafilised seaduspärasused on põhimõtteliselt universaalsed ja seda kogu maailma mastaabis, sõltumata konkreetsest rahvast, kultuurist, religioonist, elukeskkonnast jpm inimkooslusi eristavatest asjaoludest. Küll aga võivad teatud maad ning rahvad kulgeda oma rahvastiku evolutsioonis üsna erinevatel ja sageli ka vastandlikel ajaperioodidel, mistõttu demograafilised situatsioonid ei pruugi kattuda.³⁶ Niisugused etapilised lahknevused ilmnevad sageli just murrangulistel ajajärkudel, nt *demograafilise revolutsiooni* ehk *ülemineku* käigus, mida kõik rahvad varem või hiljem paratamatult läbivad. Viimase vältel asendub rahvastiku traditsiooniline taastetüüp modernse taastemudeliga. Selle raames toimivad mitmed demoprotsessid kardinaalselt teistsuguses kontekstis, vastastikmõjus ning omavahelises tasakaaluasendis kui enne. Eriti puudutab see peremudelit, ajutiselt hüppelist sündimuse kasvu ehk rahvastikuplahvatust, rahvastiku suremust, eluea pikenemist jms.³⁷ Demograafilise ülemineku kaasnevad alati ja kõikjal samalaadsed fundamentaalsed muutused rändekäitumuses. Ligikaudu paar aastakümnet pärast demograafilise siirde algust leiab aset nn ränderevolutsioon, mil nii ruumi sisene kui väline rändeintensiivsus kasvab mitmekordselt. Väga lühidalt sõnastades on selle vahetuks tekkepõhjuseks rahvastiku plahvatuslik kasv, mis ei ole eksisteerivate sotsiaaltingimuste ning majanduskorraldusega enam hästi ühitatav. Samas osutub massiline väljaränne lõppkokkuvõttes mõeldavaks episoodiks. Paari-kolme aastakümne pikkusele kõrgperioodile järgneb rändeintensiivsuse järk-järguline alanemine, kuniks veel mõne aja möödudes asendub seni domineerinud väljaränne hoopis sisserändega ehk endine emigratsioonimaa kujuneb immigratsioonimaa.³⁸

Eesti on olnud rahvastikuarengu pioniermaa, mille põliselanikkond kuulub sündimus-ülemineku poolest viie-kuue varaseima ajastusega rahva hulka, jäädes Euroopa abiellumustüübi järgi juba 18. sajandi algul lääne poole mõttelist Peterburi-Trieste joont ehk nn Hajnali liini.³⁹ See tähendab, et Eesti rahvastikuareng erines oluliselt Venemaa omast, edestades antud kategoorias idapoolseid alasid umbes kolmekümne aastaga⁴⁰ ja tähendas seega ühtlasi migratsioonipotentsiaali väljakujunemise märgatavat ebasünkroonsust. Eesti inkorporeerimine NSV Liidu koosseisu ühendas demograafiliselt kaks erinevat arengustaadiumil olevat territoriaalset üksust taas. Rändevoo suunad olid aga vahepeal kardinaalselt vahetunud. Kui 19. sajandi teisel poolel ning 20. sajandi algul täitis Tsaari-Venemaa Eesti väljarändajate vastuvõtja rolli⁴¹, siis 1940-ndateks aastateks oli demograafilise ülemineku kulg jõudnud kõrge rändeintensiivsuse

³⁶ Rahvastikuteooria põhialustest vt K. Jänes-Kapp et al. *Demograafiast ja rahvastikuarengu seaduspärasustest* (Tallinn: Koolibri, 2005), 9, 11.

³⁷ Samas, 21–25. J. Caldwell. *Demographic Transition Theory* (Dordrecht: Springer, 2006); Täna on maailmas jõutud juba ka järjekorras teise demograafilise siirde kontseptsioonini. // Vt A. Puur, L. Rahn. „Teine demograafiline üleminek ja Eesti rahvastiku nüüdisareng”, *Akadeemia*, 12 (2011).

³⁸ W. Zelinsky. „The Hypothesis of the Mobility Transitions”, *Geographical Review*, 61: 2 (1971), 230–231; Jänes-Kapp et al. *Demograafiast*, 26.

³⁹ Briti demograaf John Hajnali järgi nime saanud mõtteline joon Peterburist Triesteni, mis jagab Euroopa rahvastiku, etnilisest kuuluvusest sõltumata, abiellumustüübi alusel kaheks. Eesti demograafilisest üleminekust Euroopa rahvastikuarengute kontekstis vt Katus, Puur. *Rahvastikuteadus*, 491–495.

⁴⁰ Katus. Õigus valida, 6. Täpsemalt lõppes demograafiline üleminek Venemaal kusagil 1960-ndatel, Eestis aga 1930-ndatel aastatel. //K. Katus. „Eesti demograafiline areng läbi sajandite”, *Rahvastiku-uuringud*, seeria B, nr 9 (Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 1989), 8, 10.

⁴¹ Euroopa kontekstis võib eestlaste väljarännet 19. ja 20. sajandi vahetusel pidada märkimisväärselt intensiivseks. Tõenäoliselt elas siis väljaspool oma etnilist ruumi, mujal Vene impeeriumi maa-alal ligi 200 000 eestlast, mis moodustas ligikaudu 15–17% toonasest eestlaste koguarvust. // Katus, Puur. *Rahvastikuteadus*, 502.

ajajärku nüüd omakorda idanaabri juures ja Eestist sai riigipiiri *de facto* äralangemise tõttu selle potentsiaali realiseerimise üks sihtregioon.⁴²

Rändevood olid mitme teguri kokkulangemisest tingituna Eesti kohta äärmiselt suured. Vaid ligikaudu iga seitsmes sissesõitnu jäi Eestisse püsivalt elama, ülejäänud kuus kas varem või hiljem lahkusid. Rändekäibe kogumaht ulatus nõukogude perioodil tervikuna ligi kolme miljoni inimeseni, millele tuleb mõtteliselt juurde arvata veel ametlikus statistikas mittekajastav sõjaväelist kontingenti puudutav liikumine.⁴³ Demograafilise arenguetapi kontekstis haripunktis oleva väljaränderessursiga slaavi liiduvabariikide poolt vaadatuna siirdus nende üldisest migratsioonivoost Eestisse suhteliselt väike osa, ent üldpopulatsioonide üüratute proportsionaalsete vahede tõttu oli see Eesti jaoks drastiliselt arvukas.⁴⁴ Eesti rändekäive kujunes koloriitselt ebaühtlaseks ka seepärast, et sotsialismileeri eraldanud raudne eesriie ei võimaldanud soovijatel lihtsalt kaugemale minna. Vahetult peale sõda pakkusid vajaminevat töajõudu Loode-Venemaa maapiirkonnad, kus momendil valitses rahvastiku kiirest juurdekasvust tingitud kõrge väljarändepotentsiaal. 1960-ndateks aastateks olid need Eesti majanduse ekstensiivarengu demograafilised reservid ammendunud, sest sealne rahvastiku vanusstruktuur stabiliseerus ning pensionile minejate ja tööikka jõudvate inimeste hulk hakkas kiirelt võrdsustuma. Samas asusid paratamatult immigratsiooni langust lainehaaval sujuvalt kompenseerima veelgi hilisema demouleminekuga kaugemad liiduvabariigid.⁴⁵ Eesti peamine rändetagamaa laienes selle lähipiirkondade nagu Pihkva, Leningradi või Novgorodi oblasti asemel edaspidi Valgevenesse, Ukrainasse, Moldovasse; 1970–80-ndatel aastatel üha enam ka Taga-Kaukaasia ning Kesk-Aasia vabariikidesse.⁴⁶ Loomulikult tähendas viimane seda, et mitmekesisust mitte üksnes immigrantide geograafiline taust, vaid ühtlasi nende etniline päritolu. Ehk arvestades Eesti rändetagamaa avarust, sai Eesti riik omale ka sisserändajate lahknevatest ajaloolistest, majanduslikest, ühiskondlikest jm arenguteguritest tingitud kireva sotsiaal-kultuurilise pagasi probleemi, mis on muutnud immigrantide kohalike oludega adapteerumise keerulisemaks: „Kaugemalt sissesõitnud ei tea Eestist sageli midagi, neile pole võõras mitte ainult siinsete põliselanike elukorraldus, vaid puhuti ka varasemate, lähedastest regioonidest pärit sisserändajate oma”.⁴⁷ Pealegi pärssis suur territoriaalne läbiränne võimalikku kultuurilist ja keelelist integratsiooni niigi, kuna ühest küljest kahandas huvi lokaalsete sotsiaalsete kapitalide omandamise vastu lühike paigalviibimise aeg. Teisalt eeldasid aga venekeelsed immigrandid tihti peale, et põliselanikkond kohandub hoopis nendega.

Nõukogudeaegse immigratsiooni põhjustele joont alla tõmmates peab nentima nii poliitiliste, ideoloogiliste, majanduslike kui demograafiliste tegurite osatähtsust. Impeeriumi elujõu säilitamise tarbeks pidasid Stalin ning tema järglased industrialiseerimise kõrval ilmselt vajalikuks ka toetavat etnoliitikat, millede läbiviimist juhtus märgatavalt hõlbustama asjaspeputuvate üksuste rahvastikuarengute arvestatav ebasünkroonsus.⁴⁸ Samuti ei maksa analüüsi juures ignoreerida kronoloogilist komponenti. Esialgset välisrahvastiku sissevoolu tuleb suurel määral lugeda poliitilist laadi ehk mehhaaniliseks immigratsiooniks, kuid mida aeg edasi, seda enam

⁴² Vt A. Г. Вишнеvский, А. Волков (ред.). *Воспроизводство населения СССР* (Москва: Финансы и статистика, 1983); Katus. Migratsioon, 48. Just selline analoogne demoarengu hilisem ajastatus aitab osaliselt seletada, miks Venemaaga rahvastikuprotsessides paljuski ühte jalga astunud Leedu ei kogenud kaugeltki nii ulatuslikku sisserännet nagu Läti või Eesti. // L. Sakkeus. „Migratsioon ja selle mõju Eesti demograafilisele arengule”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 318.

⁴³ Vt lisa, tabel 2.

⁴⁴ Katus. Migratsioon, 48.

⁴⁵ Samas, 49–50.

⁴⁶ Kulu. Sõjajärgne sisseränne, 2382–2384.

⁴⁷ Katus. Migratsioon, 53. Demograafide väitel oli Eesti rändelise elanikkonna teine (Eestis sündinud) põlvkond oma koduregiooni käitumismudeli vähemasti 1990-ndate alguseks suuresti säilitanud. // Samas, 54.

⁴⁸ Väheseid etnoliitilisi ja majanduslikke faktoreid sünteesivaid arusaamu on selgelt väljendanud nt J. Kangilaski. „The Integration of the Russian Minority in Estonia”, *Racial Discrimination and Ethnicity in European History*, ed. G. Hälfdanarson (Pisa: Università di Pisa, 2003), 257. Või Rein Taagepera. // Vt A. Raun. „Rändeandmete põhjal ei saatnud Stalin venelasi Eestisse koloniseerima”, *Postimees*, 1.02.2010.

sekundeerib sellele pidevalt majanduslikult motiveeritud nn orgaaniline ränne. Nõukogude Liidu poliitiline kliima ja sotsiaal-majanduslikud olud olid tolle erinevatel eppohhidel, sh peasekretäride lõikes, siiski piisavalt erinevad. Igasugused lihtsustatud skeemid on paraku problemaatilised ning teema vajab (võimalustest lähtuvat) edasist uurimist. Eesti kohaliku rahvastiku makro-perspektiivist polnud ka tõenäoliselt olulist vahet, mis põhjustel või ajendeil massiline sisseränne täpsemalt aset leidis. Neist olenemata rakendati koha peal järjest rohkem venekeelseid immigrante privilegeerivaid poliitikaid ja ühiskonna venestumine (vene *обрусение*, ingl *russianization*) toimus uusasukate pideva juurdevoolu tõttu nii ehk teisiti. Kõik see avaldas olulist survet Eesti tarbimiskeskonnale ning infrastruktuurile, tekitas täiendavaid sotsiaalseid pingeid ja pani eestlasi üha tõsisemalt muretsema oma etnokultuurilise identiteedi kestvuse pärast.

Ligi pool sajandit väldanud forsseeritud sovetiseerimise tagajärjel toimunud muudatused Eesti rahvastiku struktuuris on igatahes ühed kõige drastilisemad näited terves maailmas. Kui 1945. a. moodustas mitte-eestlaste osakaal rahvastikust umbes 3% (23 000 in.)⁴⁹, siis 1989. aastaks oli see tõusnud 38,5%-le (602 000 in.), mis tähendab et antud ajavahemikul kasvas mitte-eestlastest elanikkonna arvukus 26 korda. Samal ajal langes etniliste eestlaste arv umbes 1 miljonilt 1939. aastal 963 000-le 1989. a. Need notoorsed demograafilised muudatused olid lisaks Moskva administratiivsetele abinõudele tingitud ka Teise maailmasõja inimkaotustest, sundemigratsioonist, NSV Liidu massilistest repressioonidest ning eestlaste üha kahanevast loomulikust juurdekasvust. Otseselt militaartegevuse ja repressioonipoliitikate tõttu oli Eesti sõjaeelne rahvastik kahanenud ligi viiendiku võrra, sealhulgas tänase Ida-Virumaa piires enam kui 40%.⁵⁰ Viimase suurusjärgu sisse jääb kohalike vähemusrahvuste pea täielik häving. Eesti kaotas suurriikide poliitika tulemusel peale eestivenelaste, kelle ligi 80 000 hingelisest kogukonnast oli sõja lõpuks järele jäänud vaid umbes 20 000⁵¹, sisuliselt kõik oma põlised etnilised minoriteedid. Rahvastikukoosseisus toimunud nihkeid süvendas etniliste eestlaste kiratsev iive, mis jäi nõukogude perioodil immigrantpopulatsiooni samadele statistilistele näitajatele reeglina selgelt alla.⁵² Tegelikult vastavate elanikerühmade reproduktiivne käitumine küll oluliselt teineteisest ei erinenud. Demograafid on leidnud, et Eestis oli välispäritolu rahvastiku sündimus eestlaste omast suurem vaid kuni 1917.–18. aastani. Seal alates on immigrant-rahvastiku sigivus olnud põlisrahvastiku sündimusega võrreldes madalam või sellega võrdne.⁵³ Sõjajärgsete immigrantide rändevoogudes olid lihtsalt ülekaalus noored, sünnitusealised inimesed ning seetõttu kujunes üldine loomulik juurdekasv neil esialgu kõrgemaks.

Sisserändajad koondusid eelkõige Tallinnasse, nõukogude sõjaväebaaside lähisteile ja Kirde-Eesti tööstuspiirkondadesse. Viimatinimetatud regioonis oli hilisasukate kontsentratsioon eriti silmapaistev. 1980-ndate aastate lõpuks moodustas eestlaste osakaal Ida-Virumaa suuremate linnade nagu Narva, Kohtla-Järve ning Sillamäe rahvuslikus koostises keskmiselt vaid mõne protsendi. Tõenäoliselt kusagil 1982. aasta paiku olid eestlased enamuse minetanud ka pealinnas.⁵⁴ Ajaloolane D. Vseviov on nimetanud Teise maailmasõja järel äärmiselt kiiresti

⁴⁹ R. Vetik. „Ethnic Conflict and Accommodation in Post-Communist Estonia”, *Journal of Peace Research*, 30: 3 (1993), 273.

⁵⁰ Jänes-Kapp et al. *Demograafiast*, 42; K. Hallik. *Koos pole lihtne aga eraldi ei saa: põimik Eesti rahvussuhete teemal* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2010), 32.

⁵¹ С. Г. Исаков. „О мультикультурности эстонского общества: прошлое и настоящее”, *Падыга*, 4 (1998), 123.

⁵² B. Anderson, B. Silver. „Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union”, *Population and Development Review*, 15: 4 (1989), 635, 639, 642.

⁵³ Vt A. Puur. „Noored põlvkonnad: rahvastikuarenguline kontekst”, Seminari *Noorte kohanemisstrateegiad* materjalid. Tallinn, 17. september 2008. www.tallinn.ee/est/g6210s41565 (vaadatud 7.08.2014).

⁵⁴ Misiunas, Taagepera. *Baltii riigid*, 265. 1989. a. rahvaloenduse andmetel leidis Paldiskis eestikeelseid elanikke 2,4%, Sillamäel 3,2%, Narvas 4% ja Kohtla-Järvel 20,1%. // *Eesti Vabariigi maakondade, linnade ja alevite rahvastik*. I. osa. Rahvaarv, rahvuse, perekonnaseisu, hariduse ja elatusallikate järgi. 1989. a. rahvaloenduse andmed (Tallinn: Eesti Vabariigi Riiklik Statistikaamet, 1990): 32–33. Võrdluseks: 1934. aastal moodustasid eestlased Tallinna elanikest 85,8%, Paldiskis 93,9% ning Narvas 64,8%. // H. Reiman. „Rahvused Eestis”, *Eesti Statistika*, 158(1)–169(12) (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935), 355.

muutunud demograafilist situatsiooni ja linnade olukorda Kirde-Eestis ka urbaanseks anomaaliaks.⁵⁵ Vastavad rahvastikuarengud tekitasid juba enne Eesti taasiseseisvumist eestlaste hulgas arvestatavaid eksistentsiaalseid hirme.⁵⁶ Samuti on venekeelse elanikkonna geograafilises asendis, mis suuresti koondub Venemaaga külgnevatesse piiriregioonidesse, nähtud ohtu Eesti territoriaalsele tervikkikkusele. Etnodemograafilise struktuuri väljakujunemise osas kõrvutatakse Eesti olukorda vahetevahel nii 1950-ndate aastate Prantsuse koloniaalvõimu aluse Alžeeria ning Maroko kui Hispaania kontekstis Kataloonia või Baskimaaga.⁵⁷ Mõneti analoogselt võttes on Balti riikide venekeelset elanikkonda teatud parameetrite lõikes võrreldud ka Tšehhoslovakkia nn sudeedisakslastega.⁵⁸ Kõikvõimalike ajalooliste paralleelide tõmbamise korrektsus jääb mõistagi paratamatult diskuteeritavaks. Märksa kindlamalt võib sedastada, et Eesti oli Nõukogude migratsioonipoliitika tulemusel muutunud 1990-ndate alguseks üheks Euroopa suurimate etniliste vähemustega ja paljurahvuselisimaks maaks, mis on paljuski tänaseni püsinud peamise rahvuspingete allikana.

Etnodemograafiline asustumuster on taasiseseisvunud Eesti Vabariigis jäänud suuresti ka endiseks. Kui eestlastest elas sajandivahetuse paiku linnalistes asulates pisut üle poole, siis muudest rahvustest inimestest valdav enamuse.⁵⁹ Suurima mitte-eestlaste osakaaluga piirkond on jätkuvalt Ida-Virumaa, kus eestlaste osatähtsus küündis 2010. aasta lõpus viiendikuni elanikkonnast.⁶⁰ Sisuliselt moodustavad etnilised eestlased Kirde-Eesti linnades tänaseks selgelt n-õ enamuse vähemuse. Kokkuvõtlikult viitab see rahvusliku segregatsiooni püsivalt kõrgele tasemele, sest immigrantide teise ning kolmanda põlvkonna elukohaelistused ei ole iseseisvumise järgselt kuigi palju muutunud (vt lisa, kaart 1). Sama võib täheldada ka mitte ainult linnade, vaid kogu riigi etniliste proportsioonide kohta. Viimase kahe rahvastikuloenduse kohaselt elas Eestis kokku ligikaudu 120–140 erinevat rahvust.⁶¹ Riigi nimirahvuse ehk eestlaste hulk oli 1989. aasta alguseks kahanenud kõigest 61,5%-le kogurahvastikust. Neile järgnesid ligikaudu 30%-ga end loendusel venelastena kirja pannud isikud. 2000. aastaks nihkusid näitajad selles kategoorias vastavalt ca 68-le ja 26-le protsendile. Kõigi teiste rahvusgruppide arvukus oli juba oluliselt pisem ning jäi eraldivõetuna tublisti alla 50 000 inimese (vt lisa, tabel 3). Seega üldises plaanis on Eesti ühiskond etnokultuurilises ja iseäranis keelelises mõttes paljuski bipolaarne. Nimelt oli 2000. aasta rahvaloenduse andmeil koguni 97% püsielanike emakeeleks kas eesti või vene keel ning ülejäänud keelte vahel jagunes antud liigituse järgi vaid 3% rahvastikust.⁶²

Siiski on Eesti elanike arv alates taasiseseisvumise algusest pidevalt vähenenud. 2008. a. lõpuks oli kogurahvastik negatiivse rändesaldo (tuleb lähema käsitluse alla alapeatükis 4.1.2) ja negatiivse loomuliku iibe tõttu võrreldes 1990. aastaga kahanenud ligi 15%-i võrra.⁶³ Laias

⁵⁵ D. Vseviiov. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda* (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2002).

⁵⁶ Vt H. Rakfeldt-Leetmaa, J. Rakfeldt. „Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis”, *Akadeemia*, 8 (1996), 1575.

⁵⁷ R. Taagepera. „Kolonistide ja põlisasukate võrdsusest”, *Eesti Ekspress*, 27.10.1989; Lieven. *The Baltic Revolution*, 179; Taagepera. *Estonia*, 1–2, 219; R. Taagepera. *Homme nägin ma Eestimaad: Esseid ja artikleid* (Tallinn: Eesti Foorum, 1995), 149, 162–163; G. Shafir. *Immigrants and Nationalists: Ethnic Conflict and Accommodation in Catalonia, the Basque Country, Latvia, and Estonia* (Albany: State University of New York Press, 1995).

⁵⁸ Lokk. The Russian Minority; Lokk. *Etnopoliitilised konfliktid*; H. Suurkask. „Sudeedivenelased ja kohalik gauleiter”, *Eesti Päevaleht*, 14.09.2009. Eeskätt iseloomustavad mõlemat situatsiooni arvukad, paiguti territoriaalselt üsnagi kontsentreeritud vähemused, kelle olukorda jälgib ning kohalikku etnopolitiilist situatsiooni mõjutab kohe teisel pool piiri asetsev suur ja võimas naaberriik, ning kes avaldavad rahulolematust seoses oma sotsiaalse staatuse muutustega.

⁵⁹ 2000. aasta rahvaloenduse andmetel oli eestlaste vastav näitaja 56%, mitte-eestlaste juures aga koguni 91%. // *2000. aasta rahva ja eluruumide loendus: Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus*, II (Tallinn: Statistikaamet, 2001), 157.

⁶⁰ Eesti Statistikaameti andmeil olid 2010. aastal Ida-Virumaa 168 656 elanikust eestlased üksnes 33 062. // www.stat.ee

⁶¹ *2000. aasta rahva ja eluruumide loendus*, II, 9, 64–67.

⁶² Samas, 9.

⁶³ Maripuu, Ainsaar. *Ülevaade Eesti rahvastiku olukorrast*, 3.

laastus puudutab iibelangus nii eestlasi kui mitte-eestlasi pea võrdselt, ehkki esimeste sündimus on Vabariigi taastamisest saati olnud keskmiselt veidi kõrgem ning suremus pisut madalam kui teiste rahvuste esindajatel.⁶⁴ Viimaste sünnitamisaktiivsus langes 1990-ndatel ja 2000-ndate aastate esimesel poolel eestlaste omast veelgi järsemalt.⁶⁵ Nii on eestlaste osakaal rahvastikus aeglaselt, ent pidevalt kasvanud. Eeskätt tingib selle immigrantrahvastiku järjest ebasoodsamaks muutuv vanusstruktuur. Võrreldes eestlastega on oluliselt tõusnud mitte-eestlastest eakamate inimeste ning samas vähenenud nooremate vanusrühmade (15–29 aastaste) osatähtsus. Siinkohal peitub üks äärmiselt mõjukas põhjus ka asjaolus, et 1990-ndate aastate algul Eestist lahkunute seas olid ülekaalus just lastega pered ja nooremapoolded isikud.⁶⁶ Ehk nn demograafiline ressurss on eestlastel ning välispäritolu rahvastikul mõneti erinev. Mitte-eestlaste inimkapital füüsilises mõttes kahaneb, mis kajastub ka kaasaegses etnodemograafilises situatsioonis. Statistikaameti andmeil elas Eestis 2010. aasta 1. jaanuari seisuga kokku 1 340 127 inimest. Neist 922 398 eestlast (68,8%) ja 417 729 muust rahvusest alalist resident (31,2%) (vt lisa, tabel 3). Praeguste loomulike rahvastikuarengute jätkudes jäävad vastavad tendentsid ilmselt veel mõnda aega kestma, kuid ühiskonna etnilisi proportsioone need tõenäoliselt laiemas plaanis palju ümber ei kujunda.

3.2. Ideoloogilise polarisatsiooni juhtmotiivid

Igasugune poliitika riigis on tihedalt seotud tuumikvalikutega selle partikulaarse üksuse struktuuri ning toimimislaadi kohta.⁶⁷ „Tuumikvalikud omakorda on seotud ideoloogilise kontekstiga, mis sõltuvalt avalikus arvamuses valitsevatest meeleoludest ja häälestustest võimaldab põhjendada mingil perioodil võimalikke ja võimatuid poliitika rakendusi.”⁶⁸ Sageli lahkuminevate poliitiliste eelistuste taustal ilmneb seejuures iseäranis selgelt, et mitte ainult ühiskond tervikuna, vaid ka selle etnilised kogukonnad on harva, kui üldse, monoliitsed kooslused. Hoiakute, eesmärkide ning strateegiate poolest eristuvad etnopolitiilised fraktsioonid pretendeerivad üldjuhul oma rahvuskaaslaste toetuse saavutamisele, esindamaks n-ö grupi huve ja haaramaks kontrolli viimase ressursside ning institutsioonide üle.

Ka Eesti iseseisvusliikumised, mis pärast kõige teravama Nõukogude ohu taandumist peagi piki ideoloogilisi⁶⁹ lahkarvamusi fragmenteerusid, ei olnud siinkohal erandiks. Samamoodi jätkus ideede võitlus Eesti riigimõtte ja rahvastavate praktikate valikute osas parlamentaarsel tasandil. Kuigi käesoleva väitekirja autor ei saa kuidagi nõustuda seisukohtadega, mille järgi uurimisväärne on sisuliselt üksnes enamusgrupi tuumideoloogia, sest eeldatavasti jääb etnilise vähemusrühma alaliseks rolliks pelgalt talle ette pandud *fait accompli* suhtes reageerida⁷⁰, keskendutakse momendil tõepoolest valdavalt vaid eesti etnopolitiiliste baaskontseptsioonide

⁶⁴ Tiit. Eesti rahvastikust, 2591. Paaril viimasel aastal on eestlaste loomulik juurdekasv jõudnud väikesesse plussi ja ka kogurahvastiku vähenemine aeglustus oluliselt. // „Eestlaste iive tõusis positiivseks”, *Eesti Päevaleht*, 14.05.2009, 4; A. Ammas. „Eestlaste osakaal rahvastikus kasvab aeglaselt”, *Postimees*, 12.05.2011.

⁶⁵ L. Sakkeus. „Rahvastiku areng sidusrühmade kaudu”, *Sotsiaaltrendid* 4 (Tallinn: Statistikaamet, 2007), 12–13. Üks statistilist laadi probleem puudutab siin segaabiludest sündivaid lapsi, kelle rahvuse ametliku määramise osas valitseb märgatav segadus. Nt Eesti rahvastikuregister märgib lapsele rahvuse ainult siis kui mõlemad vanemad on ühest rahvusest. Statistikaamet loeb aga eestlaseks iga lapse, kelle ema on eestlane. Päris viimastel aastatel on hakatud vastündinute rahvust fikseerima ka vanemate ütluse alusel. // Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 22, l. 46; A. Lõhmus. „Suvi otsustab eesti rahva iibe saatuse”, *Postimees*, 22.05.2009; M. Tamm. „Mullu sündinud lastest oli eestlasi kolmveerand”, *Postimees.ee*, 11.05.2011. Üldisi sündimustrende see sellegipoolest ei väära.

⁶⁶ Hallik. *Koos pole lihtne*, 11.

⁶⁷ E. Loone. „Pluralism”, Loone et al. *Konflikt*, 75.

⁶⁸ Kõuts. *Rahvuslus*, 1952.

⁶⁹ Vastavalt kriitilisele konstruktivistlikule lähenemisele on ideoloogia „rühmade või teatud kollektiivide ideede, väärtuste ja ettekujutuste süsteem, mis täidab rühma tegevuste organiseerimise või legitimeerimise ülesannet”. // T. van Dijk. *Ideology: A Multidisciplinary Approach* (London: Sage, 2000), 3.

⁷⁰ Nt Bollerup, Christensen. *Nationalism in Eastern Europe*, 181.

analüüsile. Põhjuseks eeskätt fakt, et allpool lähemalt käsitletavate asjaolude tõttu mitte-eestlased seitsmenda Riigikogu koosseisu ei kuulunud. Mis loomulikult valitsusinstituutsioonide lõikes ei tähendanud nendepoolse mõju täielikku puudumist, kuid tooni andsid taasiseseisvunud Eestis kahtlemata pigem nimirahvuse esindajad.

1990-ndate aastate algul esinesid kõikvõimalikud natsiooni konsolideerimise taktikad suuresti mitteametlike diskursiivsete lähenemiste kujul. Üks kõige laiemat sorti veelahkmeid jooksis esmalt juba mööda vastandlikke seisukohti poliitilise kogukonna määratlemisel. Puudus üksmeel, kes peaksid moodustama legitiimse elanikkonna ning kodanike ringi ehk kes on „oma”, kes „võõras”. Samuti ei saanud kõnelda arvestatavast konsensusest, kas interpreteerida rahvastiku venekeelset osa ressursi või „pinnuna Eesti südames”. Väga üldises plaanis saab vastavaid kontseptuaalseid paradigmasid eristada „ühiskonnakeskse” ja „rahvuskeskse” riigimõtlemisena.⁷¹ Analoogsel jaotusprintsibil kirjutatakse vahel „kaasava ja välistava rahvusluse”⁷², „idealistide ja pragmaatikute”⁷³, „demokraatide ja etnokraatide”⁷⁴ või liberaalse ja konservatiivse leeri⁷⁵ vahelistest vastuoludest. Mõnikord on üritatud siia juurde põimida ka kodaniku- ja etnilise rahvusluse dihhotoomiat.⁷⁶ Seda, et poliitilise spektri klassikaline parem-vasak tiib alati suures osas automaatselt „rahvusluse–kosmopoliitsuse” teljega kattuks, pole võimalik n-ö pimesi öelda. Sõltuvalt situatsioonist võib natsionalism tegelikult paikneda nii poliitilise paleti ühes kui teises servas. Ning vaatamata teatud sarnasustele oma poliitilises platvormis, teevad mõnedki jätkuvalt rahvuslikuna määratletavad erakonnad ajas läbi arvestatavaid ideoloogilisi kursimuutusi. Ehkki taasiseseisvunud Eestile on olnud iseloomulik, et sotsiaalmajanduslikus mõõtnes üldiselt parempoolseks peetava orientatsiooniga parteid kasutavad ühtlasi ka rahvuslikumat retoorikat, võitlevad mujal maailmas „rahvuslike huvide” eest sageli hoopis pahempoolsed jõud, eriti riigita rahvaste poliitiliste organisatsioonide lõikes.⁷⁷ Ka Eestis endas on vene etnilised erakonnad olnud siinamaani seotud pigem vasakpoolse maailmavaatega. Pealegi komplitseerib siin lihtsustatud skeemide rakendamist kaasaegse poliitilise maastiku ideoloogiliste piiride teatav ähmastumine, mistõttu mõistelise täpsuse tõstmiseks tuleks rääkida ennekõike inklusiivset ning eksklusiivset etnopolitiilist liini esindavatest jõududest.

Kaasavat etnopolitiilist joont, mille pooldajaid on aeg-ajalt tembeldatud näiteks „venemeelseteks” või „rahvusnihilistideks”⁷⁸, ühendab nn kodanikuühiskonna ehk eestimaalaste diskursus. Selle kohaselt ei tuleks Eesti valitsust näha mitte üksnes kiivalt etniliste eestlaste valitsuse ega Eestit nimirahvuse monopoolse ainuomandina, vaid kõigi siinelajate või vähemasti tema kodanike riigina.⁷⁹ Ühiskonna konsolideeritust püütakse aga kasvatada suhteliselt leebemate naturalisatsioonitingimuste ja paindlike rahvastavate mehhanismide abil. Eeldatakse, et mida suurem on elanikkonnas kodanike osakaal, seda tugevam on poliitilise võimu legitiimsus. Taolist integratsiooni poliitilise osaluse kaudu peetakse Eestile vajalikuks nii sotsiaalse

⁷¹ Vt ERRA, f. 2, n. 1, s. 118, l. 152; *Eestimaa Rahvarinde IV kongress*, Tallinn, 12. aprill 1992 (Tallinn: Eestimaa Rahvarinne, 1992), 9.

⁷² V. Poleštšuk, A. Semjonov. „Rahvussuhted ja ebavõrdne kohtlemine”, *Eesti: rahvussuhted ja ebavõrdse kohtlemise probleemid Tallinnas* (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2006), 52.

⁷³ Vardo Rumesseni sõnavõtt: *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1906.

⁷⁴ Ruutsoo. Eesti kodakondsuspoliitika, 147.

⁷⁵ P. Järve. „Estonian Citizenship: Between Ethnic Preferences and Democratic Obligations”, *Citizenship Policies in the New Europe*, eds. R. Bauböck et al. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007), 44.

⁷⁶ Nt A. Semjonov. „Estonia: Nation-Building and Integration – Political and Legal Aspects”, *Kolstø National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*. Ed. by Pål. Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 2002), 109.

⁷⁷ Hea näitena võib tuua kornid Suurbritannias või katalaanid ja baskid Hispaania kuningriigis. // B. Deacon et al. *Mebyon Kernow and Cornish Nationalism* (Cardiff: Welsh Academic Press, 2003); D. Conversi. *The Basques, the Catalans and Spain: Alternative Routes to Nationalist Mobilisation* (Reno: University of Nevada Press, 1997). Vastavast debatist vt J. Erk. „Is Nationalism Left or Right? Critical Junctures in Québécois Nationalism”, *Nations and Nationalism*, 16: 3 (2010).

⁷⁸ Nt O. Raun. „Kukest, eikellestki ja surnud kitsest”, *Hommikuleht*, 26.04.1993.

⁷⁹ R. Vetik. „Integratsioonimedali kaks külge”, *Postimees*, 28.04.2000.

stabiilsuse tagamise, majandusliku konkurentsivõime kergitamise, erinevate rahvastikuprobleemidega (negatiivne iive, globaalne migratsioonisurve) toimetuleku aspektist kui eetilistel ning humaansetel kaalutlustel.⁸⁰ Ehk teisisõnu, Eesti on ehitusplats, mille sotsiaal-majanduslikul ja poliitilisel väljal peaksid võrdsete partneritena kaasa lööma kõik alalised elanikud/kodanikud, sõltumata rahvusest. Vastavasisulisi inklusionistlikke hoiakuid on lähiminevikus väljapaistvalt demonstreerinud eelkõige Rahvarinne, Keskerakond ning ka mõned sotsiaalteadlased. Neile sekundeerivad olulisel määral mõistagi kohalikud mitte-eesti poliitilised liikumised, kelle jaoks olid algusest peale vastuvõetavamad Eesti omariikluse avatumad tõlgendused.⁸¹

„Etniline välistavus” ehk „valivus” (ingl *ethnic exclusiveness*) viitab see-eest sageli teiste etniliste gruppide sirgjoonelisele vaimsele väljapraakimisele mitte ainult kuidagi matkimist väärt eeskujudena, vaid isegi poliitiliste liitlaste või assimileerimiskõlblikena. Äärmuslikul kujul kätkeb etniline eksklusiivsus endas rassistlikke kontseptsioone „madalamatest tõugudest”, soovimatust aktsepteerida vastavaid segaabelusid või lausa igasugust sotsiaalset läbikäimist.⁸² Eelnevaga haakub osaliselt taasiseseisvunud Eesti nn etnokraatlik diskursus, mis käsitleb Eestit kui kitsalt etniliste eestlaste (rahvus)riiki.⁸³ Selle järgi peaks ühise eluhoone ülesehitamine jääma valdavalt nimirahvuse pärusmaaks või siis vähemalt toimuma rangelt eesti poliitiliste arhitektide rahvastava kavandi järgi. Bipolaarse poliitilise süsteemi kujunemise tõkestamiseks, riigi territoriaalse terviklikkuse tagamiseks, Venemaa mõjusfäärist väljamurdmiseks, Lääne-suunalise integratsiooni teostamiseks, demokraatiale üleminekuks ja turumajanduslike reformide edukaks läbiviimiseks peeti vajalikuks valitsusorganite maksimaalset koondamist põliselanikkonna kätte, ehk et riigivalitsemine oleks vähemasti esialgu suurelt jaolt etniliselt kontrollitud. Samuti peaks riigi avalik ilme eksklusionistide arvates peegeldama esimeses järjekorras pärismaise enamusrahva identiteeti ning tagama viimase igakülgse kaitse. Seda rahvuskonservatiivse ilmavaate alusprintsipi jagavad praktikas küll ka pea kõik Eesti liberaalsemad poliitringkonnad. Üldjoontes on välistavat etnopolitiilist ideoloogiat kandnud valdavalt nõukogude aegsetest dissidentlikest rühmitustest pärit rahvusliku liikumise tiib, mille alt perestroika aastatel võrsusid ERSP, Eesti Muinsuskaitse Selts, Eesti Kongress ja pisut veel hiljem valimisliit „Isamaa” ning mitmed etnonatsionalistliku kallakuga parempoolsed väikeerakonnad. Lisaks arvukatele välisautoritele on opositsiooniline inklusionistide leer⁸⁴ kippunud neid läbi aastate järjepidevalt sildistama „rahvusromantikute”, „rahvusradikaalide”, „rahvusfundamentalistide” või suisa „marurahvuslastena”.⁸⁵

Kirjelatud poliitilised suunited ei ole loomulikult absoluutsed ega teineteist üdini välistavad. Samas seostub vastavate rõhuasetustega siiski vägagi otseselt rahvuse-ehituse praktilise

⁸⁰ Vetik. *Eesti ühiskonna*, 86.

⁸¹ Detailsemat ülevaadet parteiprogrammidest vt K. Hallik. „Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides ja valimisplatvormides”, Heidmets. *Vene küsimus*.

⁸² R. Zariski. „Ethnic Extremism among Ethnoterritorial Minorities in Western Europe: Dimensions, Causes, and Institutional Responses”, *Comparative Politics*, 21: 3 (1989), 261.

⁸³ Lühidalt iseloomustab viimast valimisliidu „Parem Eesti/Eesti Kodanik” 1995. a. valimisloosung „Eesti eestlastele!” // Vt ERA, f. 4983, n. 1, s. 18, l. 93, 149.

⁸⁴ Mis puudutab Rahvarinde ja Eesti Kongressi vahelist maailmavaatelist lõhet, siis vaatamata olulistele poliitilistele ning psühholoogilistele motiividele polnud see tegelikult mitte alati päevselge. Kõnelemata arvestatavast liikmeskondade kattuvusest leidis rahvusküsimuses küllalt varieeruvaid seisukohti ka organisatsioonide siseselt. Eriti palju pingeid tekitas vastav asjaolu Rahvarindes, kus liidrite hoiakud olid etnopolitiitika vallas tunduvalt pehmemad kui lihtliikmetel. // Vt ERAF, f. 9599, n. 1, s. 33; E. Terk. „Kommentaariid IV kongressi kõnele: kevad 1992”, *Rahvarinne 1988: (Kakskümmend aastat hiljem)*, toim. A. Veskimäe (Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, 2008), 120. E. Savisaar meenutab, et „liberaalsed positsioonid Rahvarinde dokumentides ei tulnud sugugi iseenesest, vaid olid mõnikord suurte vaidluste tulemusena läbi surutud”. // Savisaar. Peaminister, 891.

⁸⁵ Nt Shafir. *Immigrants and Nationalists*, 187; Zetterberg. *Eesti ajalugu*, 584, 590; A. Veskimäe (toim.). *Rahvarinne 1988: (Kakskümmend aastat hiljem)* (Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, 2008). Radikalismi olemust seejuures lahti ei mõtestata ja mingeid sisulisi mõõdupuid samuti ei esitata. Näiteks ERSP-lased ise on tarvitanud enda kohta mõistet „rahvusdemokraadid”, T. Kelam. „Meenutades ERSP sündi”, *Eesti Eest: Isamaa ja Res Publica Liidu häälekandja*, nr 4, 14.08.2008.

intensiivsuse aste (võrdlemisi passiivne kulgemine või intensiivne abinõude kompleks ja tugipropaganda), sügavus (homogeensuse taotlemise ning heterogeensuse säilitamise määr, avaliku ja privaatsfääri vahekorid) ning haare (nt kodueestlased, väliseestlased, etnilised vähemused, Eesti kodanikud, võõrriikide passi omanikud ja/või kõik Eesti elanikud). Kuid et etnopolitiiliste strateegiate valik sõltub suuresti ideoloogilisest kontekstist, pakuvad meile antud juhul huvi momendid, mis mõjutavad aktuaalsete ideestike väljakujunemist. Eesti puhul võib siinkohal rubriigiti välja tuua teemad nagu rahvuse eksistentsiga seotud hirmud, julgeolekutajud, levinud sotsiaalsed representatsioonid ning juriidilised interpretatsioonid.

3.2.1. Eksistentsiaalsed hirmud

Nõukogudejärgne reaalsus tõi uutes riikides endaga kaasa olukorra, kus faktiliselt kõik nende erinevad kultuurigrupid ja rahvused olid 20. sajandi lõpuks kogenud ühel või teisel ajaperioodil minoriteedi staatust. Kuna enamuse ning vähemuse rollid on pealekauba vaheldunud üsna sageli, pole ka kuigi imeks pandav, et arvukate režiimivahetuste taustal tuntakse ennast sealjuures sageli etnokultuuriliselt kergesti haavatavatena.⁸⁶ Iseäranis sotsiaalselt tajutav on olnud eestlaste rahvusliku turvatunde defitsiit, mis Eesti NSV päevil oli valdavalt ajendatud maailmasõjast tingitud rahvastikukaotustest, okupatsioonivõimude repressioonidest ja juba eelnevalt lähemalt käsitletud mitte-eestlaste tihedast immigratsioonist ning põliselanikkonna suhteliselt madalast iibest. Oma ajaloolisel kodumaal vähemuseks jäämise hirmu ei ole nõukogude perioodil ilmselt võimalik alahinnata.

Vaatamata Eesti Vabariigi tulekule pole eestlaste rahvuslik ohutunne siiani päriselt taandunud.⁸⁷ Eriti just eesti vaimueliit on püsinud selles osas häiritud ja murelik.⁸⁸ Nõukogude anneksiooni tagajärgede tõttu oli Eestis iseseisvuse taastamise ajaks jõudnud välja kujuneda situatsioon, mis erines oluliselt tüüpolekorrast, kus etnopolitiilisi otsuseid dikteerib üldjoontes põlisrahva enamus ning vähemuse etnilise eripära säilimine on jõulise väeramatu surve tõttu tihtipeale ohus. Otse vastupidi, sedapuhku oli teatava küsimuse all pigem hoopis elanikkonna enamuse identiteedi, keele ja kultuuri kestmine ning läbilöögivõime.⁸⁹ Kombineerunud kartused füüsilise väljasuremise ja kultuurilise reprodutseerimise alaste probleemide ees pole võõrad paljudele maailma väiksematele rahvastele. Ka eestlasi saab lugeda oma arvulist väiksust alatasa rõhutavaks rahvuseks. Sageli tajutakse end vaevu „kriitilise massi” piires ehk pidevas ohutsoonis olevana või positsioneeritakse ennast juba otseselt „hääbuva väikerahvana”.⁹⁰ Eestlaste kesise summaarse sündimuskordaja kõrval esineb eesti populaarses argimütoloogias sageli venekeelse elanikkonna kui abstraheritud riskiallika kuvand, mis ulatub „nende” väidetavalt kõrgema iibe toonitamisest kuni vabandavate argumentideni, et eestlaste juurdekasv kidub ühiskonna madala rahvusliku homogeensuse tõttu. 1990-ndate aastate eestikeelses massimeedias ja rahvuskonservatiivses leeris on küllalt trafaretseks saanud ka hoiatavas võtmes väljendatud pelg sulanduda viimaks Eesti arvukaimasse etnilisse vähemusse, kes moodustab osa vahetus

⁸⁶ R. Karklins. „Ethnopluralism: Panacea for East Central Europe?”, *Nationalities Papers*, 28: 2 (2000), 222.

⁸⁷ 1993. a. läbi viidud uuringu järgi muretses eesti kultuuri ja keele säilimise pärast 73,1% vastanutest ning vaid 2,5% jäid selles suhtes ükskõikseteks. // Rakfeldt-Leetmaa, Rakfeldt. Rahvusliku identiteedi, 1575. 2005. aastal pidas rahvuskultuuri ja rahvustunde nõrgenemist eestluse tulevikule ohtlikuks 53% küsitletutest. // Vt J. Kruusvall. „Hinnangud lõimumise edukusele, tulevikuohud ja tõrjuva suhtumise ilmingud”, *Uuringu Integreerimise Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005), 48.

⁸⁸ Vt nt Jõgi. *Eesti NSV*; Kiin et al. *40 kirja lugu. Katse portreerida neostalinismi* (Tallinn: Olion, 1990), 3–7; L. Vahtre. „Surmaoht ei ole möödas”, *Postimees*, 17.01.1998; R. Taagepera. „Mida arvata rahvast, kellel lapsi on arutult vähe?”, *Eesti Päevaleht*, 31.05.2008.

⁸⁹ L. Mälksoo. „Keel ja inimõigused: Eesti keelepoliitika rahvusvahelise õiguse normide paistel”, *Akadeemia*, 3 (2000), 466.

⁹⁰ Prof. Rein Taagepera arvates on eesti rahvas hädaohus peamiselt madala sündimuse tõttu. // ERRA. f. 2, n. 1, s. 118, l. 152. Sõjaeelsetest kajastustest vt H. Kruus. „Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (1939).

naabruses paiknevast suurrahvast. Kõike tunnetuslikult n-ö venepärast tõlgendatakse seega äärmuslikemates „tõpuhtuse” elik „autentse” kultuuripurismi-usku kandvates tekstides eesti genofondile, keelele ning identiteedile hukatuslikuna, mistõttu üheks suurimaks hädaohuks „eestlusele” peetakse reeglina nõukogude aegseid sisserändajaid ja nende järeltulijaid.⁹¹ Ühtlasi tajutakse väikerahva kultuurile ohtlikena üha süveneva globaliseerumisega kaasnevaid protsesse. Eriti viimastel aastatel ning inglisekeelse massikultuuri pealetungi taustal eeskätt eesti keeletuleviku perspektiivis. Paljuski on kogu seda keskustelu varjutanud sünge determinism, kus tihtilugu mitte reaalne hädaohu ei kutsu esile hirmu, vaid hirm ise konstrueerib ähvardava ohu.⁹² Nii on eestlaste traumaatilistest ajalookogemustest tulenevalt tarvitatud nende probleemide iseloomustamiseks ühest küljest ka mõisteid nagu „vähemuse kompleks”.⁹³ Teisalt, võttes appi retoorika rühma etnokultuurilise identsuse ohustatusest, võib see samas osutada grupi identiteedi konstrueerimise ja konsolideerimise juures äärmiselt oluliseks diskursiivseks strateegiaks, mis ei jäta muuhulgas mõju avaldamata poliitilistele sammudele.

Mitmed sotsiaalsed uuringud on tuvastanud, et tajutud eksistentsiaalset laadi hirmude ning etnilise eksklusionismi vahel eksisteerib tugev positiivne korrelatsioon. Kui kollektiivset identiteeti tunnetatakse ohus olevana, kiputakse teisi, olgu nendeks siis muude paiksete etnokultuuriliste gruppide liikmed või immigrandid, tihtipeale rohkem ehk vähem tõrjuma.⁹⁴ Kartus kultuurilise väljasuremise ees surub inimesi rahvuslikus mõttes kaitseasendisse, viib oma kultuurisümbolite ja maaomandi ümber turvamüüride püstitamisele ning toob sageli muuhulgas kaasa konkureeriva kultuuri positsioonide ründamise. Seepärast võib järeldada, et mure Eesti identiteedi, demograafilise situatsiooni jms pärast on ajendanud olulisel määral mitte üksnes rahvastavate strateegiade kasutuselevõttu, vaid motiveerinud suuresti ka rahvuse-ehitamise taktikaid. Läbi 1980-ndate lõpu – 1990-ndate aastate esimese poole püsisid üleüldisest ebakindlusest kantuna kindlalt poliitika esirinnas nn ellujäämisväärtused (ingl *survival values*). Seadusloome tasandil näidati paljuski rohelist tuld just kogukonna eksistentsiaalsete huvide prioriteedile.⁹⁵ Situatsioonist tulenevalt peeti sealjuures vajalikuks rakendada eesti keele ja kultuuri kaitseks erimeetmeid. Ühtlasi eeldati, et seni, kuni põlisrahva eksistentsiaalse alatooniga probleemid ei ole lahendatud, ei saa tegeleda ka muulaste poliitilis-kultuuriliste õiguste laiendamise ja teatud juhtudel aitavad eesti identiteedi säilimist tagada üksnes võimalikult välistavad seadused.⁹⁶

Kohati on olukord, kus sisuliselt kõikmõeldavaid etnopolitika mõõtmeid vaadeldakse läbi kultuurilise olemusvõitluse prisma, olnud omane kogu taasiseseisvunud Eesti Vabariigi perioodile. Eeskätt aga iseloomustas tugeva rahvusliku enesekaitse ideoloogia, milles mitteeestlased olid representeeritud peamise eksistentsiaalse ohuna, siiski valdavalt 1990-ndail aastail Riigikogus esindatud „eesti” poliitiliste jõudude poliitretoorikat. Samas kui teised potentsiaalselt

⁹¹ Nt T. Made. *Eesti tee* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1989), 41; T. Tambi. „Dekoloniseerimise Algatuskeskus: meil puudub rahvastikupoliitika”, *Eesti Sõnumid*, 1.07.1994; O. Kruus. „Eesti rahvuslik poliitika pankroti äärel”, *Looming*, 12 (1996), 1677; J. Toomepuu. „Eestlus hävingu lävel”, *Kultuur ja Elu*, 1 (2009). Seda, et Eestis elavad venelased ohustavad eesti rahvuse püsijäämist, leidis 1999. aastal ligi kaks kolmandikku (63%) eestlastest. // I. Pettai, I. Proos. *Integratsioon kui kokkulepe kahe rahvusrühma vahel. Kommenteeritud andmebaas* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 1999), 19.

⁹² J. Lotman. *Hirm ja segadus: esseid kultuurisemiootikast* (Tallinn: Varrak, 2007), 51.

⁹³ I. Jääts. „Mapping Estonian Nationalism”, *Etnisk komplexitet: Nordliga länder – kulturvetenskapliga perspektiv*, red. M. Berg et al. (Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige, 2002), 228.

⁹⁴ Vt nt J. W. Berry et al. *Multiculturalism and Ethnic Attitudes in Canada* (Ottawa: Supply and Services Canada, 1977), 192–193; Scheepers et al., *Ethnic Exclusionism*, 29.

⁹⁵ Vt nt ERA, f. R-3, n. 3, s. 15869, l. 103–105; *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 2008. Eestlaste arvu- line väikus „nõuab mitmes vallas aktiivset enesekaitset ehk teadlikku rahvuslust. Keelekaitset vajame sama palju kui riigikaitse võimekust.” // A. Herkel. „Ebakindel rahvuslus hävitab riikliku stabiilsust”, *Postimees*, 15.05.2010.

⁹⁶ ERA, f. 4983, n. 1, s. 20, l. 1; A. Arujärv. „Seaduseandjail on aeg otsustada”, *Rahva Hääl*, 2.06.1993. Strukturaal- sest eriolukorrast tingitud rahvuslike imperatiivide kohta vt nt M. Lauristin, M. Heidmets. „Introduction”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 25.

etnilist eksistentsi õõnestavad tegurid nagu näiteks madal sündivus, nn asotsiaalsuse probleem või väljarände kasv rahvusliku „julgeoleku” kontekstis parteide tähelepanu praktiliselt ei pälvinud⁹⁷ ega näidanud vastavat alalhoidlikkust kuigivõrd ka ühiskonna enda reaalne riski- ja reproduktiivne käitumine. Asetades kõrvale täiemahuliste omakeelsete haridus-, riigi- jm institutsioonide olemasolu, pole mõned välisautorid lugenud seega Baltimaade põlisrahvaste hirne kultuurilise kadumise ees sugugi domineerivaimaks poliitika kujundamise mootoriks. Eksistentsiaalse ebakindlusega seostatud põhjendused, mis võrreldes otsekoheselt deklareeritud rahulolematusega on n-õ üllamad ja avalikult aktsepteeritavamad, figureerivad taolistes interpretatsioonides pigem ettekäänena väljasulgeva poliitika elluviimiseks kui tegelike ajenditena. Samuti saavad poliitikud kultuuriproteksionistlike seletustega hõlpsamini välistavamaid etnopolitiilisi valikuid õigustada, seejuures ühtlasi kahandades enda oponentide poolt radikaaliks või natsionalistiks tituleerimise tõenäosust.⁹⁸ Viimast momenti ei maksa puhtstrateegilises plaanis sugugi välistada, ent paraku ei ole poliitilisi jõudusid liikumapanevaid motiive kunagi niisama lihtne üheselt fikseerida ega mõõta. Kindlusetus või kindlus oma identiteedi vastupidavuse osas mõjutab pelgalt postkommunistlike Balti riikide näitel sotsiaalseid ning poliitilisi hoiakuid peamiste etniliste Teiste suhtes ikkagi üsna oluliselt ja vältimatult. Eesti põlisrahvastiku osakaalu aeglase kasvu valguses on loodetud, et see võiks aidata kaasa eestlaste vabanemisele „postkoloniaalsest enesekaitsest hoiakust ja hirmust rahvusliku hääbumise ees”⁹⁹, mida samas tõlgendatakse rahvussuhete paranemise ning osalusdemokraatia laiendamise ühe põhieeldusena.

3.2.2. Julgeolekutajud

Kuna eestlasi saab pidada maailma väikseimaks kontinentaalseks rahvaks, kellel on oma riik, eraldiseisev keel ja selles keeles täismahus välja arendatud kaasaegne kõrgkultuur¹⁰⁰, kehastub Eestis kõik rahvusidentiteediga seonduv pea automaatselt ka julgeolekuprobleemiks. Julgeoleku temaatikat võib liigitada lausa eestlaste meta-tasandi narratiiviks või „meta-diskursuseks”.¹⁰¹ Kalduvus tõlgendada õige mitmeid, sealhulgas poliitilisi ning sotsiaalseid probleeme julgeoleku kategooriates, on andnud siin tugevat alust viidata riigiteaduste nn Kopenhaageni koolkonnalt laenatud „julgeolekustamise” (ingl *securitizing*) kontseptsioonile.¹⁰² Eesti puhul tähistab see „rahvusliku julgeoleku diskursuse muutmist keskseks ning kõige ühiskonnas ja poliitikas toimuva nägemist läbi selle prisma”.¹⁰³ R. Ruutsoo on „julgeolekustamise” kõrval välja pakkunud ka „hädakaitsestamise” mõiste. Täpsemalt mõistab ta selle all retoorikatehnikaid, mille abil sisendatakse, et midagi elulist (keel, kultuur, füüsiline olemasolu vms) on eksistentsiaalselt ohustatud ning seetõttu on tegeliku või tajutava ohu tõrjumiseks õigustatavad ka erakorralised poliitilised vahendid, mida serveeritakse „paratamatusena”.¹⁰⁴

⁹⁷ Loe Hallik. Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides, 95, 98.

⁹⁸ Nt J. Ginkel. „The Reconstruction of Independent States”, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*, R. Petersen (Cambridge: Cambridge University Press, 2002), 163.

⁹⁹ M. Lauristin. „Mitte-eestlased Eesti rahvastikus ja kodanikkonnas”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008), 46.

¹⁰⁰ Taagepera. *Estonia*, 4.

¹⁰¹ R. Ruutsoo. „Discursive Conflict and Estonian Post-Communist Nation-Building”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 38.

¹⁰² Üldjoontes on „julgeolekustamine” Ole Wæveri, Barry Buzani ja kolleegide poolt välja töötatud kontseptsioon, mille abil osundatakse millegi julgeoleku alase probleemina määratlemise sotsiaalsele protsessile, mis õigustab (pakilisi) hädaabinõusid sellega toime tulekuks. // Vt O. Wæver. „Securitization and Desecuritization”, *On Security*, ed. R. Lipschutz (New York: Columbia University Press, 1995); B. Buzan et al. *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder: Rienner, 1998).

¹⁰³ T. Saarts. „Pronksiöö – sundeuroopastamise läbikukkumine ja rahvusliku kaitsedemokraatia sünd”, *Vikerkaar*, 4/5 (2008), 109. Ühtlasi loeb Saarts seda Eesti „rahvusliku kaitsedemokraatia” tuumaks.

¹⁰⁴ R. Ruutsoo. „Hädakaitsestamise poliitika umbtee”, *Eesti Ekspress*, 9.03.2007.

Esialgses vormis tõstis hädakaitseline ideoloogia Eestis jõulisemalt pead juba perestroika päevil. Sealt alates on väga erinevaid teemasid ikka ja jälle suletud rahvusliku julgeoleku rubriiki. Viimast ei kujutleta Eesti kontekstis mitte üksnes militaarses või majanduslikus tähenduses; see hõlmab ka demograafiat, keelt, kultuuri ning pedagoogikat kui sõlmküsimusi, mida on peetud eesti rahva edasikestvuse osas samavõrd elulisteks või koguni esmaseimateks.¹⁰⁵ Mõistagi ei jää Ida-Euroopa riikide etnilise mosaiiksuse tõttu julgeolekustamise probleemi raamest reeglina välja arvukamad rahvusvähemused, keda ollakse varmad konstrueerima teatud grupi jaoks eksistentsiaalse ohuna. Rahvastavate kompensatsioonimeetmete rakendamise kõrval suurendab taoline teguviis etnopolitiilist konfrontatsiooni, omab seeläbi välistavat efekti ja esitab laiapinnalisele rahvuse-ehitamisele tõsisemaid väljakutseid. Mida enam sotsiaalse elu aspekte hädakaitsestada suudetakse ning mida eksistentsiaalsemana ohtu konstrueeritakse, seda intensiivsemaks konflikt muutub. Kuni selleni välja, et viimaks võivad osapooled eduka julgeolekustamise kontekstis hakata ebatavalisi abinõusid, sh vägivalda, nägema igati vajaliku ja legitiimsena.¹⁰⁶

Makrotasandil jagatakse julgeoleku-alaseid riskiallikaid tavaliselt välisteks ning seesmisteks. Nagu paljuski kahe ilmasõja vahel, nii ka uue iseseisvusaja jooksul – eriti 1990-ndate aastate algupoolel – tajuti Eesti poliitikute ja julgeolekuekspertide poolt peamise kui mitte ainsa reaalse välisohuna Venemaad ning oldi selle kiire demokratiseerumise väljavaadete osas võrdlemisi skeptilised.¹⁰⁷ Suurel määral saab hirne Venemaa agressiooni ees seletada ajaloolise taustaga. H. Walteri aritmeetilistel hinnanguil sooritasid Venemaa, tema eelkäijad või Nõukogude Liit eelmisel aastatuhandel tänapäevase Eesti alale 30 kallaletungi, sõides sellel maal ühtekokku ligi 60 aastat.¹⁰⁸ Ainus sajand, mil sõjalisi rünnakuid ei toimunud, oli üle-eelmine ning sedagi vaid lihtsal põhjusel, et tollal kuulus Eesti territoorium Vene impeeriumi koosseisu. Paljud Venemaa riigiametnikud ja sõjaväelased on näinud pikka aega Balti regiooni oma julgeolekuhuvide seisukohast strateegiliselt elutähtsa piirkonnana¹⁰⁹, mistõttu oma mõjusfääride kaitse loogika kohaselt pole niisugused invasioonid olnud nt eesti üldsuse teadvuses välistatud. Samuti võib mitmete Vene Föderatsiooni naaberriikide etnodemograafilist struktuuri arvestades väidetavalt kõne alla tulla selle piiriülene tegutsemine oma välismaal elavate kodanike ehk kõigi keelesugulaste huvide kaitsmise nimel või ettekäändel.

Eesti poliitilistes sfäärides on Venemaa kavatsuste suhtes valitsenud arvestatav umbusk ning Moskva imperiaalne retoorika, 90-ndate aastate ülimalt sagedased ähvardused ja ebasõbralikud avaldused oma läänenaabri aadressil ei ole vastavate kahtluste hajutamiseks just palju ära teinud.¹¹⁰ Ühtlasi toitsid usaldamatust mitmed avalikkuses ringelnud kuulujutud.¹¹¹ Põlisrahva

¹⁰⁵ M. Haab. „Potentials and Vulnerabilities of the Baltic States: Mutual Competition and Cooperation”, *The Baltic States in World Politics*, eds. B. Hansen, B. Heurlin (Richmond: Curzon Press, 1998); K. Jaanson. „Mis on Eesti rahvuslik julgeolek?”, *Postimees*, 13.08.1997.

¹⁰⁶ T. Diez et al. „The European Union and Border Conflicts: The Transformative Power of Integration”, *International Organization*, 60: 3 (2006), 568; H. Messmer. *Der soziale Konflikt: Kommunikative Emergenz und systemische Reproduktion* (Stuttgart: Lucius & Lucius, 2003). Teatav konstruktivistlik fatalism näikse iseloomustavat ka Eesti (rahvus)poliitilist diskursust. Lähemalt vt *Eesti Venemaa-poliitika lähtealused*. Ekspertii koostatud Eesti Välispoliitika Instituudi ja Eesti Vabariigi Riigikogu väliskomisjoni tellimisel Akadeemilise Balti ja Vene Uuringute Keskuse poolt. Tartu, 30.09.2004, 14–19.

¹⁰⁷ R. Vare. „Eestit jääb alaliseks ähvardama oht Venemaal poolt”, *Päevaleht*, 30.01.1992; Park. Explaining, 29–32; L. Kunnas. „Eesti kui A-grupi potentsiaalne konfliktikolle”, *Eesti Päevaleht*, 07.04.2008; Schulze. Estonia, 375–376. Veel 2000. a. jaanuaris läbi viidud rahvaküsitluse tulemuste põhjal pidas koguni 80% etnilistest eestlastest Venemaad Eesti iseseisvust ohustavaks. // M. Feldman. „Russia and Europe in the Estonian Security Discourse”, *Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe*, eds. P. Joenniemi, V. Jevgenia (Tartu: Tartu University Press, 2001), 254–255.

¹⁰⁸ H. Walter. „Julgeolek ja võimalikud ohud”, *Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud*, toim. E. Rääts (Tallinn: TEA Kirjastus, 2000), 71.

¹⁰⁹ Vt nt W. Clemens. *Baltic Independence and Russian Empire* (New York: St. Martin's Press, 1991).

¹¹⁰ Vene Föderatsiooni Balti riikide pihta suunatud tõredaid avaldusi koondab M. Cichock. „Interdependence and Manipulation in the Russian-Baltic Relationship: 1993–97”, *Journal of Baltic Studies*, 30: 2 (1999).

psühholoogilise ebakindluse säilitamisele ning rahvuspoliitiliste sammude seadmisele aitas olulisel määral kaasa ka võõrvägede jätkuv kohalolu. Veel 1992. a. septembris viibis Eestis ligi 40 000 Vene sõdurit. Välisriigi armee okupeeris endiselt umbes 2% riigi territooriumist ja haldas 570 erineva suuruse ning otstarbega militaarrajatist.¹¹² Seega rõhutati taasiseseisvunud Eesti julgeolekudiskursuses alatasa pakulist Lääne suuremate majanduslike, poliitiliste ja sõjaliste struktuuridega integreerumise vajadust. Vastasel juhul langetakse oma geograafilise asendi tõttu peagi tagasi Venemaa mõjusfääri.¹¹³ Euroopa Liit ning NATO, kelle liikmelisuses nähti üldjoontes riigile parimaid julgeolekugarantiisid, omasid seetõttu vähemasti liitumiskõneluste faasis ka võimalust Eesti etnopolitiikat üksjagu mõjutada.

Tajutava sisemise riskifaktorina figureerivad sageli riigi etnilised vähemusgrupid. Vastavaid ohte nähakse tüüpiliselt näiteks vähemusrahvastiku potentsiaalses demograafilises kasvus ja ülekaalu saavutamises, poliitilise keskvalitsuse mõjuvõimu nõrgenemises, enamuse rahvuskultuuri „allakäigus”, „verepuhutuse” minetamises, vähemuste lojaalsuses võõrriigile, võimalikus õhnestustegevuses, rahvarahutustes ning ühiskondlikus ebastabiilsuses. Isegi kui ajaloo faktid kinnitavad, et vähemusrühmade liikmed on enamjaolt seaduskuulekad inimesed, hinnatakse viimaste ebalojaalsust tervikuna populaarsel tasandil tihti märkimisväärseks ja üksikud nendega seotud intsidendid, kus ilmneb kehtiva õiguskorra või poliitilise *status quo* rikkumine, ainult süvendavad sellesisulisi kahtlusi.¹¹⁴ Igas struktuurilises plaanis ainulaadses situatsioonis tunnetatakse samas teatud vähemusi oma rahvusele suurema ohuna kui teisi. Üldjuhul eksisteerivad tavateadvuses seega „head” vähemused, kes on enese riigitruudust tõestanud, ning „halvad” vähemused, kes tavaliselt on minevikus olnud hinnanguliste rahvavaenlastega kuidagi silmnähtavates kollaboratsioonilistes suhetes ja/või omavad tugevaid (mentaalseid) sidemeid n-ö vaenulike välisriikidega.

Arvamusuuringute järgi määratlevad eestlased Vene ohtu mitte üksnes välise, vaid Eestis elavate sadade tuhandete etniliste venelaste tõttu ka sisesena. Viimane on suuresti konstrueeritud kultuurilisest rakursist, tuginedes väidetele venelaste loomupärastest proimperialistlikest poliitilistest vaadetest ning füüsilisest arvukusest.¹¹⁵ Ehkki viimased Vene väed lahkusid pärast visalt kulgenud läbirääkimisi Eestist 1994. aasta augusti lõpul, muutusid mitmed paigale jäänud Nõukogude erusõjaväelased, kes president Jeltsini ja Meri tippkohtumisel sõlmitud nn juulilepete alusel omandasid ühes pereliikmetega õiguse taotleda Eestis tähtajalist elamisluba, omamoodi täiendavaks „sisevaenlaseks”.¹¹⁶ Nõukogude armee ohvitseride jaoks oli Baltikum, iseäranis Läti, olnud erruminekü järele üheks elustandardi mõttes soosituimaks resideerumispirkonnaks juba tunduvalt varem.¹¹⁷ Ühtlasi läksid paljud sõjaväe juhtivkorpuse esindajad pensionile vahetult enne Vene vägede lõplikku välja viimist, taandades sellega ennatlikult oma staatuse reservohvitseriks, võimaldamaks neil niiviisi tsiviilisikutena vanasse teenistuskohhta jääda. Et

---

¹¹¹ Näiteks kuuldused, mis rääkisid Vene „punapruunide” jõudude kavast korraldada 1991. a. detsembri keskel Eestisse relvastatud interventsioon, eesmärgiga Kirde- või koguni Põhja-Eesti ülejäänud riigist lahutada. // Lähemalt vt Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 198.

¹¹² Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 48.

¹¹³ Vt Feldman. *Russia and Europe*; E. Männik. „Size and Historical Experience in Estonia’s Threat Perceptions and Integration Efforts”, *Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads*, eds. E. Medijainen, V. Made (Helsinki: Kikumora Publications, 2002).

¹¹⁴ Vt nt S. Smooha. „The Model of Ethnic Democracy”, *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, eds. S. Smooha, P. Järve (Budapest: Open Society Institute, 2005), 28–29.

¹¹⁵ Vastavate kvalitatiivsete uuringute tulemusi pakub Aalto. *Post-Soviet Ethnic Conflicts*, 15, 21–22. Vt ka Feldman. *Russia and Europe*, 253.

¹¹⁶ Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahelise lepingu Vene Föderatsiooni relvajõudude väljaviimisest Eesti Vabariigi territooriumilt ja nende ajutise sealviibimise tingimustest ning Eesti Vabariigi ja Vene föderatsiooni vahelise kokkuleppe Vene Föderatsiooni relvajõudude pensionäride sotsiaalsete tagatiste küsimuses Eesti Vabariigi territooriumil ratifitseerimise seadus. *Riigi Teataja* II, 46, 203 (1995).

¹¹⁷ Haav. *Venelaste suhtumine*, 135; L. Kauppila. *The Baltic Puzzle: Russia’s Policy towards Estonia and Latvia 1992–1997*. Pro Gradu Thesis (Helsinki: University of Helsinki, 1999), 17.

Nõukogude/Vene armees asetses pensioniea piir võrdlemisi madalal – viiskümmend viis eluaastat, mõningail juhtudel suisa nelikümmend aastat – polnud nende näol suures osas tege- mist sugugi jõuetute taatidega, vaid korraliku erialase ettevalmistusega keskealiste meestega.¹¹⁸ Seepärast tekitas Vene sõjaväepensionäride riikijäämine üsna mitmete eestlaste seas arvestatavat pahameelt ning hirmu. Humanitaarküsimuse asemel käsitleti endise Nõukogude armee veterane poliitilistes ringkondades hoopis kõrge julgeolekuriski ja Venemaa poolse ekspansiooni kandjatena¹¹⁹, kes täiendasid jõudsalt kõige ebausaldusväärsemaks peetava kontingendi ridu.

3.2.3. Lojaalsusküsimus

Argimütoloogia tasemel on venekeelset elanikkonda saatnud juba pikemat aega Eesti riigile ebalojaalse elemendi reputatsioon¹²⁰, kelle poliitilise ning kultuurilise truuduse pärast konku- reerivad vargsi nii nende asukoha- kui etniline emamaa.¹²¹ Samas kummitab antud mõistet ennast vaatamata sagedasele rakendatusele suuremat sorti kontseptuaalne umbmäärasus. Pole sugugi üheselt selge, mis on lojaalsuse mõõdupuu. Kas tuleb selleks lugeda allumist riigi seadustele, sõjalise kaitsekohustuse täitmist, maksude maksmist, igasugustest partikulaarsetest etno- poliitilistest nõudmistest loobumist, ametliku keele valdamist või ka näiteks vastava passi omamist? Kuskohast täpselt jookseb lojaalsete ja ebalojaalsete isikute vaheline eraldusjoon ning kas see nähtus on aktsepteeritav üksnes rangelt singulaarses tähenduses? Maailmapraktika annab tunnistust, et kaasajal kipub lojaalsusel olema valdavalt poliitilist laadi varjund. Poliitikateadus- likus diskursuses on lojaalsus tihedalt seotud mõistetega nagu kogukond, kohustus, identiteet ja legitiimsus. Lojaliteete esineb mitmeid ning tihtipeale on nad kattuvad. Lojaalne võib olla nt mingile kombele, traditsioonile või ideele, ent märksa pragmaatilisema kalkulatsiooni kohaselt võib see tugineda ka indiviidi isiklikule kasule, ja negatiivses võtmes sellele, kas viimast saab mõnede muude assotsieerumiste abil suuremal või vähemal määral kasvatada.¹²² Nii hõlmab lojaalsuste konfiguratsioon igas ühiskonnas pea kõigi indiviidide puhul aeg-ajalt küllalt kompli- seeritud sisemisi konflikte ning olustikulist tasakaaluasendit mingil kindlal perioodil.

Eesti ametlikele tekstidele on samuti olnud sümptomaatiline, et eeldatava lojaalsuse avaldumisvormid neis kuigi täpselt fikseeritud ei ole. Vestavalt kodakondsuse seadusele annab Eesti kodakondsuse taotleja Eesti Vabariigile järgneva lühikese lojaalsusvande: „Taotledes Eesti kodakondsust, töotan olla ustav Eesti põhiseaduslikule korrale”.¹²³ Konkreetsemalt tõlgendab see õigusakt lojaalsuskohustuse rikkumisena Eesti kodanikuna teise riigi kodakondsusesse astumist, välisriigi luure, julgeoleku- või väeteenistuses töötamist, Eesti põhiseadusliku korra vägivaldse muutmise püüdeid ning allumatust Eesti seadustele.¹²⁴ 2000. a. riiklik integratsiooni-

¹¹⁸ K. Hallik. „Nationalising Policies and Integration Challenges”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 69; Fredén. *Tagasitulekud*, 293; *VII Riigikogu stenogrammid*, 2.05.–2.06.1994, 1823.

¹¹⁹ Nt ERAf, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 20.

¹²⁰ Avaliku arvamuse monitooringute kohaselt ei usaldanud venelasi 1993. a. oktoobris eestlastest täielikult mitte keegi, üldise usalduse protsent oli toona kõigest kaheksateist. // Raitviir. *Eesti üleminekuperioodi*, 269. Aastatel 1996, 2000 ning 2008 uskus venekeelse elanikkonna Eesti riigile ustavusse järjepidevalt ligikaudu kolmandik eesti respondentidest. // A. Kirch, M. Kirch, T. Tuisk. „Vene noorte etnilise ja kultuurilise identiteedi muutused aastatel 1993–1996”, Järve. *Vene noored Eestis*, 67; ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 59; J. Kruusvall. „Integratsioonist arusaamine Eesti ühiskonnas”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitooring 2000*, koost. M. Lauristin, R. Vetik. (Tallinn: Ilprint, 2000), 18; J. Kruusvall. „Rahvussuhete tajumine”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*, 82. <http://old.meis.ee/book.php?ID=207> (vaadatud 7.08.2014).

¹²¹ L. Kunnas. „Võitlus lojaalsuse pärast”, *Eesti Päevaleht*, 29.10.2009.

¹²² M. Waller, A. Linklater. „Introduction: Loyalty and the Post-National State”, *Political Loyalty and the Nation-State*, eds. M. Waller, A. Linklater (London: Routledge, 2003), 5–6.

¹²³ Kodakondsuse seadus. *Riigi Teataja* I, 12, 122 (1995) § 6 p 7.

¹²⁴ Kodakondsuse seadus. *Riigi Teataja* I, 12, 122 (1995) § 21 lg 1 p 2 ning § 28 lg 1 p 1–3, 5. Eesti kaitseväes annavad ajateenijad pärast sõduri kolmekuulise baaskursuse läbimist sõdurivande: „Mina, (ees- ja perekonnanimi), töotan jääda ustavaks demokraatlikule Eesti Vabariigile ja tema põhiseaduslikule korrale, kaitsta Eesti Vabariiki vaenlase vastu kogu oma mõistuse ja jõuga, olla valmis ohverdama oma elu isamaa eest, pidada kinni kaitseväge distsipliinist ning

strateegia kirjeldab lojaalsust olukorrana, kus „mitte-eestlased tajuvad end Eesti ühiskonna täieõiguslike liikmetena ning tunnevad ka oma vastutust Eesti riigi hea käekäigu eest”.¹²⁵ Põhimõtteliselt „lojaalsuse” (kui kõrge abstraktsusastmega mõiste) üksikasjalikke parameetreid ei eksisteeri, mistõttu ka selle üle otsustamine on sageli üsna subjektiivse iseloomuga. Riigi poliitilise praktika puhul saab siin peamiselt viidata end enne 1990. a. märtsikuud Eesti kodakondsuse taotlejate ja Eesti Kongressi toetajatena registreerinud isikuile, kellest suur osa naturaliseeriti hiljem nn roheliste kartide alusel (vt kodakondsusprobleematikat alapeatükis 3.3.2). Viimast käsitles taasiseseisvumisjärgne vabariigi valitsus seega tõendatud lojaalsuse aktina.

Üldjoontes domineeris ühiskonna eestikeelses osas aga pessimistlikku, kollektiviseerivat ning teleoloogilist laadi negatiivne stereotüüp, mille võiks kokku võtta arusaamaga – kuna etnilist Teist esindavad valdavalt venelased, siis on neilt Eesti riigi suhtes lojaalsuse ootamine ülimalt problemaatiline. Eestikeelses meedias, eriti 1990-ndate aastate algupoolel, kujutati venekeelset elanikkonda harva kui oma vajadustelt ja vaadetelt heterogeenset sootsiumi, vaid pigem segmendina 140-st miljonist eeldatavalt Eesti suhtes vaenulikult meelestatud venelaste massist piiri taga: „Venelased ei ole Eestis vähemusrahvus, vaid hiigelsuure enamusrahvuse sillapea, mida nüüd soovitakse kindlustada, tagamaks selle laienemist tulevikus”.¹²⁶ Levinud ettekujutuste kohaselt peeti neid Venemaa „eelpostiks”, etnilise emamaa käepikenduseks, Moskva ripatsiteks ehk teatud asjaolude kokkulangemisel potentsiaalseteks etturiteks mingit sorti suurriiklikus ja/või oportunistlikus poliitilises mängus.¹²⁷ 1996. a. jagas veendumust, et kohalike mitte-eestlaste näol on tegemist prokommunistlikel positsioonidel oleva Vene impeeriumimeelse kontingendiga, enam kui 60% eestlastest.¹²⁸ Teisisõnu on Nõukogude perioodist pärinevate immigrantide probleemi sageli teadvustatud mitte kitsalt etniliste vähemuste küsimusena, vaid Vene Föderatsiooni rahvussuhteid destabiliseeriva retoorika, aktiivse „kaasmaalaspoliitika” (vt ptk 4.4.2) ning Eesti vanameelsete vene radikaalide tegevuse taustal ka nn viienda kolonni¹²⁹ kontseptsiooni vahendusel. Sealjuures kasutatakse tihtipeale inimeste poliitiliste hoiakute muutumatuse argumentatsiooni, mistõttu internetifoorumites jm figureerivad vanasõnad nagu „(sööda hunti palju tahad,) hunt vaatab ikka metsa poole” või „veri on paksem kui vesi” ehk ebausaldusväärne „tsiviilriietes militaargarnison” nad tervikuna on ning selleks jäävadki.¹³⁰ Lisaks Vene poliitilise eliidi patroneeriva alatooniga avaldustele tõukasid eestlasi tõrjepositsioonidele mitmete eesti „rahvusradikaalsete” jõudude retoorilised abinõud. Riigiloome algaasis suutsid need tegurid ühtekokku suhtumist venekeelsetesse kui Eestiga nõrgalt seotud ja Venemaale orienteeritud rahvastikuosasse, edukalt võimendada ning tugevdada. Veidi hilisemal

---

täpselt ja vastuvaidlematult täita kõiki oma kohustusi, pidades meeles, et vastasel korral seadus mind rangelt karistab.” // Kaitseväeteenistuse seadus. *Riigi Teataja* I, 28, 167 (2000) § 8 lg 3.

¹²⁵ *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000*, 17.

¹²⁶ H. Grabbi. „Põlisrahva kaitse vajadus ja võimalikkus”, *Postimees*, 07.01.1994. Vastavat meediaanalüüsi vt R. Reinvelt. „Integration, Multinational Estonia and Estonian-Language Press. Soviet-Time Immigrants in Newspaper *Edasi/Postimees* in 1988–2000”, *Whose Culture? Pro Ethnologia 14* (Tartu: Estonian National Museum, 2002), 87, 95.

¹²⁷ Venekeelsete immigrantide olemasolu ja tegevus „ohustab otseselt Eesti iseseisvust ja kujutab endast idanaabri agenti, kelle ülesandeks on eestlust samaselt hävitada nagu nad on hävitanud hulga soome-ugri hõimu rahvaid”. // ERRA, f. 2, n. 1, s. 80, l. 171. „Sadade tuhandete imperialismimeelsete asustuskolonistide hulk kujutab endast ohtu eesti rahva püsijäämisele.” // „Eesti Vabadusvõitlejate Liidu avaldus”, *Rahva Häääl*, 26.03.1994.

¹²⁸ J. Kruusvall. „Social Perception and Individual Resources of the Integration Process”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 130.

¹²⁹ Reeturid ja/või saboteerijad, kes on valmis rindejoone taga vaenlase vägesid abistama. Ühe versiooni kohaselt pärineb mõiste Hispaania kodusõjast, kus 1936. a. sügisel Madridi peale marssiv kindral Emilio Mola teatas pealinlastele propagandaraadio teel, et lisaks tema alluvuses olevale neljale armeekolonnile seisab ründajate käsutuses veel viies kolonn Madridis endas. // <http://www.britannica.com/EBchecked/topic/206477/fifth-column>. Eesti kontekstis on vahel viiendaks kolonniks liigitatud endise Interbloki toetajaid, KGB ning eruohvitseri ühes perekondadega. // Nt ERAF, f. 9599, n. 1, s. 91, l. 17; ERAF, f. 9599, n. 1, s. 26, l. 25. Teisalt on „ussiks meie väikese riigi rinnal” peetud ka kogu venekeelset elanikkonda. // Nt A. Taklaja. „Rusj, Russia, Russland, Vene, Venemaa, Rossia”, *Vikerkaar*, 2 (1994), 88; J. Toomepuu. „Meie vaenlane on meie seas”, *Postimees*, 5.07.2008.

¹³⁰ Nt K. Kägi. „Koloniseerimise uus variant?”, *Postimees*, 16.04.1999.

ajal on riigi kõrgeimate sõjaväejuhtide suu läbi täiendavaks julgeolekuriskiks loetud koguni Eesti kodanikest vene noormeeste osakaalu kasvu Eesti kaitseväs¹³¹, andes tunnistust, et kahtluste varjud ei ole siiani kaugeltki hajunud. Muulaste kõrval arvavad käremeelsemad kommentaatorid mõnikord tsiviilgarnisoni ridadesse ka jäigemad rahvuslikku liini vastustavad või selle resultaates kahtlevad eestlased. Taolise „kuuenda kolonni” kilda on kvalifitseeritud näiteks interetnilistest abieludest sündinud „segaverelised”, väidetavalt äraostetud isikud, Venemaa suunale panustanud ärimed, sotsiaalteadlased ja mitte-eestlaste sihtgrupis tööd tegevad poliitikud.¹³²

Mitte-eestlaste ebalojaalsuse ilmingutena on tõlgendatud nende arvestatavat osalust Eesti iseseisvumise vastu suunatud Nõukogude-meelses liikumises 1980-ndate lõpus ning 1991. a. märtsis toimunud iseseisvusreferendumi tulemusi. Viimasest võisid osa võtta kõik vähemalt 18-aastased ja Eestis alalist elamisluba omanud isikud. Umbes kuu aega enne rahvahääletust olid Interliikumise juhtorganid kutsunud venekeelset elanikkonda üles rahvahääletust boikoteerima ning keskendumisele veidi hiljem toimuvale üleliidulisele referendumile.¹³³ Sündmusele vahetult eelnevail päevil asuti aga liidulise alluvusega tehastes ja mujal tegema lendlehtede ning plakatite abil aktiivset propagandat hääletamaks 3. märtsil 1991 Eesti iseseisvuse vastu.¹³⁴ Peale Sillamäe, kus boikotiagitatsioon oli langenud iseäranis viljakale pinnale (ehk kohalikud linnavõimud ei soostunud avama hääletamispunkte, mistõttu hääleõiguslikud inimesed pidid oma tahte väljendamiseks mujale valima sõitma), toimus märtsireferendum siiski tõrgeteta. Küsimusele – „Kas Teie tahate Eesti Vabariigi riikliku iseseisvuse ja sõltumatus taastamist?” – vastas jaatavalt 77,83% osalenutest, eitavalt hääletas 21,43%.¹³⁵ Kõigist mitte-eestlastest toetas Eesti iseseisvust toona hinnanguliselt 20–40%, umbes kolmandik jättis referendumil osalemata ning kolmandik hääletas vastu.¹³⁶ Rahvahääletuse tulemuste lõikes on venekeelse elanikkonna lojaalsust Eesti riigile interpreteeritud sel kriitilisel siirdeperioodil nii veenva¹³⁷ kui ka suhteliselt väheveenvana.¹³⁸ Hiljem on viienda kolonni diskursust süvendanud 1993. a. suvekriis (vt peatükk 5.3.3), mitte-eestlaste järjepidevalt madalam toetust Eesti NATO-liikmelisusele¹³⁹ või näiteks sovetliku maiguga tähtpäevade tähistamine, mida põliselanikkonna häiritum osa tajub otsekui

¹³¹ U. Kook. „Laaneots: Venemaa on muutunud Eestile ohtlikumaks”, *Eesti Päevaleht*, 20.06.2007. Ka mõned Lääne autorid on andnud mõista, et Eesti mitmerahvuselise struktuuriga armee võib konfliktsituatsioonis olla plahvatusohtlik, aldis deserteerimistele ja sabotaažiaktidele. // P. Lange. „Estonia’s Security: Consolidating Forces and Growing Uncertainties”, *World Affairs*, 157: 3 (1995), 132; 135. Diskussioonist laiemalt vt C. Enloe. *Ethnic Soldiers: State Security in Divided Societies* (Athens: University of Georgia Press, 1980).

¹³² Made. *Eesti tee*, 102–104; T. Made. *Alasi ja haamri vahel: Ajaloolise tõe otsingud* (Tallinn: Argo, 2007), 470; T. Made. „Venelembeste pealetung Eestis”, *Õhtuleht*, 18.02.10.

¹³³ *RFE/RL Report on the USSR*, 3: 8, February 22 (1991), 26. Tegelikult esines Interbloki leeris kohalikul referendumil osalemise küsimuses kahetisi suhtumisi. Näiteks samavõrd leiti ka, et mitte-eestlastel tuleks seal ikkagi oma sõna sekka öelda ja poliitilises plaanis ei pruugi boikottimomendil kuigi otstarbekas olla. // Eesti Filmiarhiiv (EFA), f. 309, s. 1718; ERAF, f. 9599, n. 1, s. 147, l. 14–15.

¹³⁴ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 147, l. 11–13. P. Raidla. „Vastupropaganda on agar”, *Rahva Hääl*, 28.02.1991.

¹³⁵ Vt vastavat EV valimiskomisjoni protokoll: „1991. aasta 3. märtsil Eesti Vabariigi iseseisvuse taastamise küsimuses korraldatud referendum tulemuse kinnitamise kohta.” *Riigi Teataja*, 8, 127 (1991).

¹³⁶ R. Taagepera. „Ethnic Relations in Estonia, 1991”, *Journal of Baltic Studies*, 23: 2 (1992), 125–127; S. Gorohhov. „Analysis of Changing Social Statement and Socio-Political Activity in Narva”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, June (1994), 7; Melvin. Post-Imperial Ethnocracy, 139; Kuna 1991. a. märtsireferendumil ei registreeritud hääletajate rahvast, baseeruvad eeltoodud ligikaudsed kalkultatsioonid laias laastus sõltumatus poole hääletanute suhtarvule kogu valijaskonna etnilise jaotuse taustal (eldades, et rõhuv enamik eestlastest hääletas Eesti iseseisvumise poole). Hääletusedelid olid küll kakskeelsed, kuid põhimõtteliselt võis vene kodukeelega inimene küsimusele vastata ka sedeli eestikeelses veerus ja vastupidi, ning puhtalt keeleveliku alusel hääletajate rahvuslik grupeerimine polnud eriti mõeldav – võimalus, mida teadvustas ning luges jälgede segamisel positiivseks ka Interrinne. // EFA. f. 309, s. 1718; ERAF, f. 9599, n. 1, s. 147, l. 14.

¹³⁷ D. Smith. „Russia, Estonia and the Search for a Stable Ethno-Politics”, *Journal of Baltic Studies*, 29: 1 (1998), 8.

¹³⁸ T. Raitviir. „Referendum piirkondade kaupa”, *Postimees*, 9.03.1991; R. Vetik. „Inimõigused Eestis ei ole ohus”, *Postimees*, 15.03.1993.

¹³⁹ E. Soosaar. „Eesti venelased teelahkmed”, *Eesti Päevaleht*, 12.11.1999. Vastavat statistikat vt nt V. Vainu. *Avalik arvamus ja riigikaitse* (Tallinn: Kaitseministeerium, 2010), 34.

ebalojaalsuse avaliku manifestatsioonina. Samuti on vahel riigivastaseid tendentse hoomatud Tallinna 2007. a. aprilli tänavarahutustes ja nendega seotud vandalismiaktides.

Üks rahva seas võrdlemisi levinud indikatiivne veendumus peab vajalikuks ka rõhutada, et lojaalsus ning pass käivad enamasti käsikäes. Ehkki niisugune argumentatsioon võib olla teoreetiliselt tasandil ja inimeste praktiliste motiivide kontekstis mitmeti kaheldava väärtusega, tõlgendatakse kodakondsuse valikut äärmiselt tihti riigitruuduse sümbolse võrdkujuna. Iseäranis ebatõenäoliseks peetakse lojaalsust Eesti Vabariigile selle Venemaa kodanike suunalt: „Need inimesed, kes on võtnud Vene kodakondsuse, on ennast täielikult määratlenud. Nemad näevad Eestit endise impeeriumi ühe osana, nad ei varja seda.”¹⁴⁰ Ent mitte ainult välisriikide kodanike, vaid ka määratlemata kodakondsusega isikute puhul viidatakse nende Eesti suhtes kaheldavale lojaaltele.¹⁴¹ Viimaste aspektide korral on aga kahtlemata paljuski tegemist juba Eesti etnopolitiika tagajärgede, mitte enam niivõrd ühiskonna poliitilise lähteplatvormiga.

Erinevate monitooringutulemuste põhjal saab järeldada, et aastate lõikes on Eesti nimi-rahvuse ohutajus toimunud siiski teatavad muutused. Kui 1999. a. jaanuaris pidas Eestis elavaid venelasi ohuks eesti rahvuse püsimisele veel ligi kaks kolmandikku eestlastest, siis aastal 2005 leidis jätkuvalt sama kõigest 16% eesti respondentidest.¹⁴² Hinnanguliste riskiallikate edetabelis platseerusid siin märksa kõrgematele positsioonidele alkoholism ning narkomaania, vaesus, tööpuudus või koguni inglise keele üha laienev kasutusväli.¹⁴³ Ühtlasi on viimastel aastatel pisut kahanenud eestlaste kahtlused venekeelse elanikkonna lojaalsuses¹⁴⁴, kuid ilmselt ei saa Eesti etnodemograafilisest situatsioonist johtuvaid problemaatilisi julgeolekutajusid tänaseni päris kõrvale heita mitte üheski poliitilises kategoorias. Rääkimata 1990-ndate algusest, mil kättevõidetud omariiklus tundus paljude jaoks veel vägagi habras.

3.2.4. Sotsiaalsed representatsioonid

Olulise „Teise” kuvand¹⁴⁵ on üldreeglina kaksipidise iseloomuga, võides hõlmata nii „halba” kui „head”. Mingi grupi ehk selle liikme suhtes tooni andva positiivse, negatiivse või neutraalse eelhäälestatuse põhjusi tuleb sageli otsida laiemast ühiskondlikust kliimast. See mõjutab inimeste personaalsete hoiakute ning grupisuhete kõrval märgatavalt ka avaliku sfääri poliitilist diskursust ja mis antud momendil eriti tähtis – samuti vastava mõttevahetuse praktilisi tagajärgi. Sotsiaalsuheloojate tähelepanekute kohaselt on viimane suuresti tingitud asjaolust, et juba eelnevalt eksisteerivad uskumused vormivad läbi selektiivse psühholoogilise tunnetus-mehhanismi tavaliselt tublisti nii indiviidide olevikutaju kui käitumist.¹⁴⁶

Nii nagu inimesed kalduvad tihtipeale omama üldistatud arvamust mõnest enda liigi-kaaslasest, kipuvad nad reaalses elus „ühe mütsiga lööma” ka terveid rahvaid. Kinnistunud ettekujutusi selle kohta, milline on teatav üksikisend ehk missugune inimgruppide imidž, nimetatakse (sotsiaalseteks) stereotüüpideks. Täpsemalt loetakse stereotüüpideks „iseloomulike omaduste kogumeid, mida omistatakse ühiskondlikele või rahvuslikele (rahvuskultuurilistele)

¹⁴⁰ VII Riigikogu stenogrammid, 10.05.–17.06.1993, 1436. Vt ka nt L. Kunas. „Paigalseis tähendab tagasilööki”, *Eesti Päevaleht*, 20.10.2008.

¹⁴¹ Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 402.

¹⁴² I. Pettai. „Sallivus rahvussuhetes Eestis”, *Uuringu Integratsiooni Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005), 34.

¹⁴³ Vt Kruusvall. Hinnangud lõimumise edukusele, 47–48.

¹⁴⁴ Statistilisi näitajaid vt J. Kruusvall. *Social Perception*, 132; I. Pettai. „Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002), 226.

¹⁴⁵ Eesti õigekeelsussõnastik annab „kuvandi” vasteks „esemest, olendist või nähtusest loodud kujutluspilt.” // T. Erelt (toim.). *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006), 415. Käesoleval juhul võib kuvandit käsitleda seega kui indiviidi, grupi, rahvuse, rassi jms reputatsiooni või imago.

¹⁴⁶ Vt Bollerup, Christensen. *Nationalism in Eastern Europe*, 155.

rühmadele”.¹⁴⁷ Seega on etnilised stereotüübid kui kollektiivsed ning konventsionaalsed kuvandid tuntud mingi rahva kultuuriliste tunnusjoonte, tema „hingelaadi” ja traditsioonide peegeldajana. Ehkki spetsiifilised uuringud viitavad pigem sellele, et etnilised stereotüübid näivad pigem olevat fiktsioon, mis enamasti tegelikkust kuigi adekvaatselt ei reflekteeri¹⁴⁸, joonistub pisut teistsuguse rõhuasetusega analüüsides välja ka tahk, et osaliselt on stereotüübis siiski sees oma tõetera. Iseäranis suurel määral paistavad siinkohal paika pidavat grupisisesed representatsioonid.¹⁴⁹ Antud aspektile vaatamata esindavad stereotüübid ometigi eeskätt just utreeritud uskumusi, üleliia lihtsustatud, kivinenud, paindumatuid, põhjendamata või lausa primitiivseid eelarvamusi. Need võivad pärineda kultuurist, millesse inimene on sotsialiseeritud, aga ka tema enese kognitiivsest maailmapildist.¹⁵⁰ Harilikult eeldatakse, et mingi grupi oletatavad karakteristikud kehtivad iga selle grupi liikme puhul. Ühtlasi jagavad sotsiaalseid stereotüüpe tavaliselt laiemad rahvahulgad. Stereotüüpide sisu kajastab sageli gruppidevahelisi suhteid. Nendekohased hinnangud, keda interpreteeritakse ohu või vaenlastena, tavatsevad olla üldiselt negatiivsemat sorti.¹⁵¹ Mitmed uuringud osundavad samal ajal paraku ka sellele, et mingisugust rahvusstereotüüpide väljakujunemise standardset protseduuri ei pruugi eksisteerida. Kaasaja indiviidid omandavad neid üldjuhul paljudest prognoosimatutest allikatest nagu näiteks isiklikud kogemused, kuulujutud, anekdoodid, raamatud või filmid. Etnilise stereotüübi tekke taga võib seista mitmeid komplementaarseid kanaleid ning nende lähtekohad võivad riigiti erineda. Kindlamalt on etniliste stereotüüpide ning vandenõuteooriate levikut seostatud massilise ühiskondliku ebakindluse nagu majandusliku kollapsi ja ulatuslike poliitiliste siirdeperioodidega.¹⁵² Ning otse loomulikult saab eelarvamuste teket või süvenemist seletada mitmesuguste sotsiaalsete konfliktidega, mis pea vältimatult kutsuvad vastastikku esile negatiivseid emotsioone ning veendumusi.

Ükskõik kui ebatäpsed, figureerivad stereotüüpsed suhtumised eksisteerivate identiteetide loomulike koostisosadena, mis täidavad inim- ja grupisuhetes mitmeid olulisi funktsioone. Stereotüübid on mugav kognitiivne kiirvahend oma maailma kategoriseerimiseks ning süstematiseerimiseks. Ühtlasi kujutavad stereotüübid endast käepäraseid kausaalseid mudeleid ilmas toimuva lahtimõtestamiseks.¹⁵³ Eelarvamusi on koguni võimalik portreerida mitte ainult paratamatutena, vaid ka ühiskondlikult kasulikena, kuivõrd mingi piirini tugevdavad nad sotsiaalset sidusust.¹⁵⁴ Samas pole sugugi tundmatu tõsiasi, et stereotüübid ja eelarvamused võivad endaga kaasa tuua diskrimineerimise, vaenu, vägivalla jms.¹⁵⁵ Igal juhul moodustavad stereotüübid mõneti möödapääsmatu osa rahvuslikust diskursusest, olles ühtlasi etnopolitiilise mobilisatsiooni

¹⁴⁷ H. Pajupuu. „Eestlaste ja soomlaste kommunikatsioonikäitumise tagamaadest”, *Keel ja Kirjandus*, 11 (1995), 773.

¹⁴⁸ A. Terracciano et al. „National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures”, *Science*, 310: 5745 (2005); J. Allik. „Kas rahvusel on iseloom?”, *Eesti Päevaleht*, 13.12.2008; J. Allik. *Psühholoogia keerukusest* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009), 135.

¹⁴⁹ M. Beller. „Stereotype”, *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*, eds. M. Beller, J. Leerssen (Amsterdam: Rodopi, 2007), 430. Stereotüüpide täpsuse hindamise problemaatikast vt lähemalt C. Judd, B. Park. „Definition and Assessment of Accuracy in Social Stereotypes”, *Psychological Review*, 100: 1 (1993).

¹⁵⁰ „Eelarvamus” kätkeb endas „eelnevalt kujundatud seisukohti, mis ei pruugi toetuda usaldusväärsele teabele ning mis ei pruugi muutuda isegi uue, erineva teabe saamisel.” // M. Rannut et al. *Keel. Võim. Ühiskond. Sotsiolingvistika ja keelepoliitika õpik* (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2003), 63. Seda, et vigaseid või ebakorrektsed üldistusi toidab tuginemine ühepoolsel, napile, moonutatud või valikulisele infole ja kuuldustega palistatud n-õ sotsiaalse filtri läbimine, on rõhutanud juba G. Allport. *The Nature of Prejudice* (Garden City: Doubleday, 1958), 8–9.

¹⁵¹ N. Ellemers, A. van Knippenberg. „Stereotyping in Social Context”, *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, eds. R. Spears et al. (Oxford: Blackwell, 1997); Worchel. *Written in Blood*, 68–71.

¹⁵² H. Hale. „Explaining Ethnicity”, *Comparative Political Studies*, 37: 4 (2004), 472–473.

¹⁵³ Worchel. *Written in Blood*, 64–65.

¹⁵⁴ Nt Heywood. *Politics*, 121.

¹⁵⁵ See võib viia ka sihtgrupi delegitimeerimiseni. // Vt D. Bar-Tal. „Delegitimization: The Extreme Case of Stereotyping and Prejudice”, *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions*, eds. D. Bar-Tal et al. (New York: Springer-Verlag, 1989).

juures ülimalt oluline tegur. Nende õlul on tihtilugu riigi sotsiaalsete interaktsioonide üldiseloorm. Samuti suunavad stereotüübid poliitilist otsustamisprotsessi, mõjutades muuhulgas otseselt erinevaid rahvuse-ehitamise praktikaid.

Ühest küljest on nii stereotüübid kui autostereotüübid tihedalt seotud etnotsentrisimiga. Eelnimetatu puudutab veendumust, et omaenda kultuuri või subkultuuri normid, väärtused, ideoloogia, tavad ja traditsioonid on teiste kultuuride karakteristikutega võrreldes sobivamad, etemad, õigemad elik ülimuslikud. Mõiste tõi käbele Ameerika akadeemik William G. Sumner 1906. aastal ning see on püsinud juba pikemat aega mistahes kultuuri sotsiaalse analüüsi välja-paistva nurgakivina.¹⁵⁶ Teisalt võivad inimesed mõningatel juhtudel üldlevinud stereotüüpe teadlikult ekspluateerida. Diskursiivsete praktikate käigus kultiveeritavad nn sotsiaalsed representatsioonid (ingl *social representations*) toimivad ühiskonnaelu regulaatorina, mõjutades otsuste langetamist mitte ainult privaat-, vaid ka avalikus sfääris, teenides seetõttu politiseeritud küsimustes tihti muuhulgas teatud gruppide strateegilisi eesmärke. Iseäranis teravalt ilmnevad taolised poleemikaaltid narratiivsed ühiskujutlused, millega reeglina kaasneb „teise” negatiivne profileerimine ja positiivne eneserepresentatsioon, grupikonfrontatsiooni tingimustes, huvide pörkumisel või võimuhete (ümber)kujundamise käigus. Klassikalises käsitluses on siin tegemist protsessiga, kus ideed ning tajumused muutuvad materiaalseks jõuks, mis vormib ja loob reaalsust.¹⁵⁷

Eestikeskseid sotsioloogilisi süvauuringuid ehk esinduslikke ülevaateid, kus püütakse süsteemaatilisel kaardistada selle rahvusrühmade vastastikuseid stereotüüpseid ettekujutusi, seni kahjuks veel eriti koostatud ei ole.¹⁵⁸ Ajaloolased on jõudnud oma töödes siiski korduvalt järeldustele, et enne 1940. aastat, eriti aga 19. sajandi teise poole rahvusidentiteedi konsolideerumise järellainetustes omas eestlaste seas peamise „põlisvaenlase”, etnilise Teise ning prominentseima rõhuja kuvandit baltisaksa aadelkond ehk Balti parunid, mitte venelased. Eesti talurahva hulgas valitses sügav saksaviha, mis kajastus massiliselt ka rahvafolklooris ja -luules. Võrdlemisi kaua kuhjunud saksavastane rahvuslik ning sotsiaalne antagonism vallandus purskeliselt näiteks 1919. a. juunis, mil Eesti armee ja Balti Landeswehri vahelist võidukat sõjalist vastasseisu representeeriti laiemalt kui „verivaenlase” purustamist.¹⁵⁹ Tsaarivalitsuse venestamisreformid olid külvanud küll eesti tärkava eliidi hulgas üksjagu rahulolematust, kuid avalik arvamus püsis Esimese maailmasõja eel jätkuvalt ennekõike saksavaenulikuks. Poliitilises konkurentsis saksa maaomanikega otsiti kohati tuge vene kogukonnast, ohtu eesti rahvuslikule identiteedile tajuti lähtuvat rohkem lääne kui ida poolt, eriti seoses Saksamaa võimaliku poliitilise ekspansiooniga. Erinevalt endise valitseva klassi esindajatest olid hoiakud vene vähemuse suhtes kahe ilmasõja vahel suhteliselt neutraalsed või kandsid isegi teatavat üleolekutunde pitsertit.¹⁶⁰

¹⁵⁶ Vt W. G. Sumner. *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals* (Boston: Ginn & Co., 1906), 13.

¹⁵⁷ Berger, Luckmann. *The Social Construction*, 84. Sotsiaalsete representatsioonide kohta loe lisaks S. Moscovici. „The Phenomenon of Social Representations”, *Social Representations*, eds. R. Farr, S. Moscovici (Cambridge: Cambridge University Press, 1984); G. Moloney, I. Walker (eds.). *Social Representations and Identity: Content, Process, and Power* (New York: Palgrave Macmillan, 2007).

¹⁵⁸ Probleemist lähemalt vt Valdmaa. *Eesti ühiskonna mitmekultuurilisus*, 15. Üht vähestest eestlaste ja eestivenelaste vastastikuse „teise” kuvandi konstrueerimise strateegiate analüüsides pakub nt S. Taul. „Sallivus – äraootav teineteise talumine?: Eestlaste ja eestivenelaste vastastikuse kuvandi loomise strateegiad”, *Akadeemia*, 6 (2005).

¹⁵⁹ O. Kurvits (toim.). *Vabadussõja Mälestamise Komitee sõjaajalooline album* (Tallinn: A.-S. Ühiselu, 1933), 141; A. Hinnom. *Põlise vaenlase vastu. Soomusrongide diviisi heitlusi Landeswehri* (Tallinn: Uudisleht, 1933); Jääts. Mapping Estonian Nationalism, 221–222; K. Brüggemann. „Võidupüha: Võnnu lahing kui Eesti rahvusliku ajaloo kulminatsioon”, *Vikerkaar*, 10/11 (2003), 134–138.

¹⁶⁰ K. Hovi. *Kuld Löwi ja Kultase ajal: Tallinna restoranikultuuri ajalugu 1918–1940* (Tallinn: Varrak, 2003), 215; O. Mertelsmann. „How the Russians Turned into the Image of the ‘National Enemy’ of the Estonians”, *The Russian Speaking Minorities in Estonia and Latvia*. Pro Ethnologia 19 (Tartu: Estonian National Museum, 2005), 46–47; T. Karjahärm. „The Image of Russia According to Estonian National Movement Leaders (until 1917)”, *Ethnic Images and Stereotypes – Where is the Border Line (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations)*, ed. J. Nõmm (Narva: Tartu Ülikooli Narva kolledž, 2007), 195, 199.

Olukorda muutsid kardinaalselt baltisakslaste kollektiivne lahkumine, kaks järjestikust Nõukogude okupatsiooni, 1940–50-ndate aastate sovetiseerimispoliitika, massiline immigratsioon ja laiaulatuslik stalinistlik terror. Nende arengute taustal moonduisid rahvalikus tava-teadvuses „sovetidega” tihti samastatavad venelased suhteliselt lühikese aja vältel peagi uueks „rahvavaenlaseks” number üks.¹⁶¹ Mitmete Moskva poolt astunud sise-, keele- ning hariduspoliitiliste sammude tõttu nähti venelasi NSV Liidu juhtiva rahvusena ja võrdsustati Nõukogude võimu *vene* võimuga. Elulugudes tavatsetakse siiani rääkida Saksa või Vene ajast¹⁶², mis ei ole mitte üksi suupärasemad lühendid, vaid osalt ka sisulised määratlused. Sealjuures ei tähista „vene” pelgalt teatud perioodi Eesti poliitilises ajaloos ning on omandanud ühtlasi teatavat negatiivset kultuurilist eripära markeeriva tähenduse, identifitseerudes n-ö sovetliku, halva, ebakvaliteetse, absurdse ja/või ebaratsionaalse tegevuse ehk asjaga.¹⁶³ Nõukogude korra käsitlemine Vene ajana viis okupatsioonirežiimi aegu sageli ka kriitikavaba arusaamani, et kõigi selle probleemide, puuduste, kahjude ning kuritegude osas on kollektiivselt vastutavad venelased *resp* russofoonsed sisserännanud.¹⁶⁴ Võõrvõimu haardes kergesti ligi tikkuda võiv kollektiivsüü (sks *Kollektivschuld*) ideestik oli samas vaid üks, Eesti valitsusinstitutionide retoorika tasandil liiatigi pigem marginaalne aspekt, miks põlisrahva frustratsioon, pettumus, viha jm negatiivsed emotsioonid projitseeriti tihti just peamiseks patuoinaks peetava rahvuse esindajatele.

Harvemini figureerivad rahva seas positiivsed stereotüübid, mis puudutavad valdavat Eesti ajaloolisi ehk endogeenseid vähemusi. Eeskätt viidatakse siinkohal juba 16.–17. sajandist Peipsi järve läänerannikul elanud nn peipsivenelastele, sh Moskva patriarh Nikoni kirikureformidega kaasnenud tagakiusamise eest põgenenud vene vanausulistele (*староверы*).¹⁶⁵ Samamoodi tajutakse mõningail juhtudel positiivsemas võtmes Esimese maailmasõja kiiluvees Eestisse siirdunud vene uusimmigrantide kogukonda. Tunnustavad hinnangud on seotud nende eeldatava Vene riigist võõrandumise ning uuel elukohamaal eduka kohandumisega, eelkõige eesti keele oskuse ja kohalike käitumistavade omandamisega. „Ühtlasi kinnistab selline positiivse võrdlusrühmi kasutamine negatiivse ehk pärast Teist maailmasõda Eestisse tulnud venekeelsete kuvandit”.¹⁶⁶ Et tänaseks Eestis baltisakslasi kui rahvusrühma enam sisuliselt ei eksisteeri, on kunagine vimm asendunud vahel selleski kategoorias pigemini vaoshoitud nostalgiaga. Piisavalt sageli osundatakse antud kontekstis näiteks baltisakslaste poolsele euroopaliku (kõrg)kultuuri maaletoojate rollile.¹⁶⁷ Kokkuvõttes jäävad küll erinevad positiivsed etnilised stereotüübid vaatluse alt siiski välja, kuna konfliktiuuringus nende detailsem analüüs sedavõrd oluline ilmselt ei ole.¹⁶⁸ Eesti ajalooline situatsioon kinnitab aga iseäranis hästi tõika, et igasuguse identiteedi-loome juures äärmiselt oluline, tähenduslik Teine (ingl *significant Other*), mille alluvusest mingi etniline üksus on püüdnud end kunagi vabastada, kellest üritatakse eristuda, keda tajutakse

¹⁶¹ Е. Зубкова. „Проблемная зона: особенности советизации республик Балтии в послевоенные годы. 1944–1952 гг.”, *Новый мир истории России: форум японских и российских исследователей*, ред. Г. Бордюгова et al. (Москва: АИРО-XX, 2001), 364; Mertelsmann. How the Russians. I. Jäätsi arvates võisid vastavad protsessid jõudu koguma hakata juba peale 1924. a. ebaõnnestunud kommunistlikku riigipöördekatset. // Jääts. Mapping Estonian Nationalism, 223.

¹⁶² Vt T. Kirss. „Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused: eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast”, *Vikerkaar*, 4/5 (2006), 139–142.

¹⁶³ Tüüpiliseks sõnakõlksuks sellistel puhkudel on olnud nt „vene värk”. Antud kuvandi kohta loe E. Kõresaar. „Mäletamise kultuurist eestlaste elulugudes: Nõukogude okupatsioon kui „mälufilter””, *Vikerkaar*, 4/5 (2006), 153–154.

¹⁶⁴ Vt nt ERA, f. R-3, n. 4, s. 257; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15869, l. 68, 70, 72; Haav. Venelaste suhtumine, 132. Nõukogude võimuga kaasnenud lähimineviku repressioonid on eestlaste kollektiivses teadvuses endiselt suhteliselt värsked, mistõttu monitooringute kohaselt langes kaudne „süükoorem” teatud osa eestlaste silmis ka nooremale muulaste põlvkonnale. // Kruusvall. Social Perception, 132.

¹⁶⁵ Е. В. Рихтер. *Русское население западного Причудья: очерки истории, материальной и духовной культуры* (Таллинн: Валгус, 1976); E. Berg. „Peipsivenelased”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 363.

¹⁶⁶ Taul. Sallivus, 1210. Mõistagi tasakaalustab eestlaste üldiselt negatiivset, rühmapõhiselt abstraktset venelasekuvandit mõningal määral üksikindiviidi tasandil esinev märksa positiivsem imago. // Samas, 1209.

¹⁶⁷ Nt M. Nutt. „Impeeriumi vari: baltisakslased ja baltivenelased”, *Postimees*, 14.07.1998.

¹⁶⁸ Vastastikuseid positiivseid stereotüüpe vt Haas. Non-Violence, 53.

teatud rahvust, selle ühtsust, kultuurilist eripära, autentsust ja/või poliitilist suveräänsust ohustavana, võib kogukonna jaoks olla nii seesmine kui välimine.¹⁶⁹ Olgu nendeks siis mõni teine sama poliitilist ruumi jagav rahvus ehk etniline grupp, territoriaalselt lähedal asetsev välisriik või supranatsionaalsed institutsioonid. Erinevad Teised võivad kahtlemata funktsioneerida üheaegselt, olla omavahel seotud ning arvestatavas interaktsioonis. Vähe sellest, vaatamata laialtlevinud eeldustele ei pruugi taoline tähendusrikas Teine olla üksnes negatiivne, vaid eksisteerida ka positiivses, nt eeskju andvas rollis, ja seda mõlemat nii välises kui sisemises mõõtmes.¹⁷⁰ „Teise” positsioon kipub vastanduvate osapoolte suhete iseloomust lähtuvalt ning rühmaidentiteedi kujunemise, hoidmise ja muutumise eri etappidel märgatavalt diferentseeruma. Samuti võivad teisesuse konkreetsel sisul olla selle objekti jaoks olulised sotsiaalsed ning poliitilised tagajärjed. Eesti empiirika demonstreerib võrdlemisi selgelt, kuidas sisemise Teise (ingl *internal Other*) roll võib teatud tingimustel muutuda – nt baltisakslased, rahvuslikus diskursuses eelnevalt kibedalt vastustatud ning enam mitte füüsiliselt kohal, on täna hinnatud ja kujutletud tunduvalt positiivsema Teisena.¹⁷¹ Teiste sõnadega (re)konstrueerib iga ajastu ning ühiskond oma „Teised”. Ent tõlgendades M. Billig’it¹⁷², tõmmatakse jooni mitte ainult erinevate Teiste vahele, vaid suuresti kogemuslikest ja/või stereotüüpsetest veendumustest johtuvalt leitakse laiaulatuslikke lahknevusi tihti ka erinevate Teiste alarühmade lõikes.

Lisaks eelnevalt käsitletud levinud arusaamadele, mis nägid venelasi kommunismiideoloogia ja/või šovinistliku imperialismi kandjate elik „koloniaalse Teisena” (ingl *colonial Other*), lahutab paljude eestlaste silmis vene uusimmigrante ja põliselanikke teineteisest kultuuriline kuristik. Mitmesugustel sotsiaalsetel, psühholoogilistel, poliitilistel ning ideoloogilistel põhjustel osutus Eestis 1990-ndatel aastatel äärmiselt populaarseks S. Huntingtoni „tsivilisatsioonide kokkupõrke” kontseptsioonist¹⁷³ tugevasti inspiratsiooni saanud mõtteviis. Vastavalt sellele narratiivile asub Eesti kui Lääne-Euroopa kultuuritraditsioonide esindaja otse slaavi-ortodoksse maailma piiril, mis peale geopoliitilise pingestuse tähendab tsivilisatsioonilist lõhet ka Eesti etniliselt heterogeense elanikkonna sees. Nii erinevat eestlased ja slaavlased totaalselt oma kultuuritaustalt, käitumiselt, mõttelaadilt, väärtushinnangutelt, ning kahe täiesti erineva „maailmatunnetusega” ühiskonnaosa lõimumine on ülimalt keeruline või suisa võimatu.¹⁷⁴ Mõnede välisautorite kõrval pole taolised deterministlikud tsivilisatsioonilised stereotüübid olnud kaugelki võõrad ka paljudele kohalikele venelastele.¹⁷⁵ Küsimus ei seisne mitte üksnes etno-kultuurilistes erinevustes, vaid eelkõige ka selles, et kommunistid olid muutnud Venemaa ja sealt Teise maailmasõja järel riiki tulvanud immigrandid paljude eestlaste silmis „madalama”, vähemväärsse, primitiivsema tsivilisatsiooni kandjaks.¹⁷⁶ Ida poolt sisserännanud on nende

¹⁶⁹ Triandafyllidou. *National Identity*.

¹⁷⁰ Petersoo. *Reconsidering Otherness*.

¹⁷¹ Samas, 122–123. Nt 1991. aastast pärineva uuringu kohaselt uskus rohkem kui veerand eestlastest, et Saksamaa ja baltisakslased on Eesti arengut positiivselt mõjutanud. Teise maailmasõja järgse vene immigratsiooni osas arvas sama vähem kui 1% eesti respondentidest. // K. Hallik. „Eestlaste ja venelaste poliitiliste hoiakute ja geo-ajaloolise teaduse polarisatsioon 1991. aastal”, Järve. *Vene noored Eestis*, 17.

¹⁷² Billig. *Banal Nationalism*, 80.

¹⁷³ S. Huntington. „The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, 72: 3 (1993). Valikulise ülevaate vastavate teeside kriitikast leiab nt P. Simson. „Kokkupõrge Samuel Huntingtoniga”, *Postimees*, 18.11.1999.

¹⁷⁴ Nt ERAF, f. 9599, n. 1, s. 165, l. 26; Кирх, Кирх. Нужна, 146; J. Viikberg. „Estonians in Russia – Russians in Estonia”, *Oral Memory & National Identity* (Tallinn: Vagabund, 1994), 62–63; J. Saar. „Tsivilisatsioonide kokkupõrke teooria retseptioonist Eestis”, *Akadeemia*, 7 (1998); Made. *Alasi ja haamri vahel*, 468–469.

¹⁷⁵ Nt Lieven. *The Baltic Revolution*, 185; В. Пароль. „Особенности межэтнической социально-политической ситуации в Эстонии и основные пути ее нормализации”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000), 31; V. Akimov. *Ида-Вирумаа: на окраине европейской цивилизации, или, очень субъективный рассказ о том, как живут, о чем думают и чего хотят инородцы* (Kohtla-Järve: Alprinter, 2001); V. Belobrovstev. „Kuidas me kaotasime integratsiooni”, *Vikerkaar*, 4/5 (2008), 125–126.

¹⁷⁶ R. Ruutsoo. „Rahvuslik identiteet ja riikliku iseseisvuse taastamine”, *Looming*, 9 (1994), 1277; Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 80. Elulugude perspektiivis – Kõresaar. Mäletamise kultuurist, 156.

stereotüüpides kultuuritasemelt vähearenenud ning tsiviliseerimatud¹⁷⁷, agressiivsed¹⁷⁸ ja kriminogeensed.¹⁷⁹ Venelaste etnilise imidžiga haakuvad vägivaldsus, vargused, tahumatu ning kombetu käitumine, peremehetu ja hoolimatu suhtumine ümbritsevasse, lagastamine ning lõhkumine, madal tööviljakus ja -kvaliteet.¹⁸⁰ Eelmainitud jooni võidakse taandada küll nn nõukogude inimesele laiemalt, kuid Balti regioonis on siiski iseäranis venelaste kohta laiemalt kanda kinnitanud korduv motiiv, et nad kannavad endas paljuski mingit ohtlikku, stiihilist ning irratsionaalset „asiaatlikku” alget.¹⁸¹ Ühtlasi on viimasega kooskõlas venelaste rändrahva kuvand:

„Prototüüpiline venelane on tänapäevani jäänud alateadlikult nomaadiks. Tõelisele venelasele ei ole tema koduks küla, vaid lõputu stepp, mis aegade jooksul on muutunud „emakese Venemaa” kehastuseks”.¹⁸²

Eestlasi kui „paikse iseloomuga, kodutruud rahvast” portreeritakse nende antipoodina.¹⁸³ NSV Liidu rändepoliitika taustal polnud muidugi ime, et paiksust hindavad ehk sedentaarsed hoiakud olid põliselanikkonna hulgas muutunud täiendavaks moraalikategooriaks.¹⁸⁴ Vahel käib see juurteta isikute negatiivne renomee maailma kõigi venelaste, vahel vaid Venemaalt jäädavalt lahkunud vene elanikkonna kohta, kelles on nähtud nõrgenenud kodutundega, Eestiga väheseotud ja kõrgenenud tarbimisorientatsiooniga kontingenti.¹⁸⁵ Samasse konteksti mahub omakorda näiteks vaatepunkt, mis klassifitseerib lõviosa Eesti venekeelsest rahvastikust demokraatliku riigikorra jaoks ebaküpseteks, kes peavad seda kohalike omavalitsuste tasandil alles harjutama, ning kelle enamikult rohkemat nõuda oleks esialgu liiast.¹⁸⁶

Sotsiaalse identiteedi teooria kohaselt tajutakse (tundmatut ja võõrast) välisgruppi sageli enda rühmast märksa üksluisemana. Niisugune välisgrupi homogeensuse illusioon tähendab mõistagi ka seda, et teise grupi liikmeid peetakse üksteisega võrdlemisi sarnasteks. Eriti selgepiirilisteks ning tugevateks muutuvad eelarvamuslikud üldistused sealjuures probleemsete suhete olemasolu

¹⁷⁷ L. Anton. *Selles sõjas mina ei sure* (Tallinn: L. Anton, 2007), 193.

¹⁷⁸ T. Made. „Suurvene nationalism”, *Rahva Hääli*, 10.08.1989; Haav. Venelaste suhtumine, 114, 119; A. Pihlak, M. Beckelhimer. „More than Language: A Comparison of Estonian and Russian Psyches”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, March (1993), 30.

¹⁷⁹ ERRA, f. 2, n. 1, s. 85, l. 144; Made. *Ükskord*, 55; Made. *Alasi ja haamri vahel*, 468, 564–565.

¹⁸⁰ Biograafiliste kõverpeegelduste kokkuvõtteid loe Kõresaar. Mäletamise kultuurist, 155.

¹⁸¹ Vt I. Novikova. „The Image of Russia in the ‘New Abroad’: The Russian-speaking Diaspora along the Baltic”, *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context*, ed. T. Mochizuki (Sapporo: Hokkaido University, 2008), 323, 332. Kirjanduslikke näiteid: Made. *Eesti tee*, 104; A. Valton. *Rahvusluse vaateid* (Tallinn: Virgela, 1997), 73, 75–76; M. Mutt. *Eestlusest: Essee* (Tallinn: Fabian, 2003), 44. Kaudsemalt näib siin olevat mõju avaldanud Öhtumaade pikaajaline Idale vastanduv paternalistlik ja tsiviliseeriv oriendikäsitlus. Kitsamalt kumab barbaarsete venelaste representatsiooni tagant läbi Venemaa ning Türgi kui Lääne negatiivse Teise kuvand, mis ohu, mahajäämuse ehk tagurluse kantsi rollis hakkas kusagil 17.–18. sajandi paiku selgelt asendama senist Euroopas meelsasti vastandatud Põhja-Lõuna telge. Ühes Euroopa „keskme” laienemisega Lõunast Läände, formeerus renessansiperioodi järel järjest enam idee „Ida-Euroopast”, mida konstrueeriti kontrastina kõikidele valgustusaja tsivilisatsiooni saavutustele. // E. Said. *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979); Wolff. *Inventing*, 4–5; Neumann. *Uses of the Other*, 65–112. Tunduvalt hilisemast epohhist võis Baltimaadeski oma pitseri jätta ka natsionaalsotsialistlik bioloogilisest determinismist kantud rassidiskursus, mis liigitas slaavlased alamaks rassiks (nn *Untermenschen*). // Neumann. *Uses of the Other*, 100.

¹⁸² J. Kangur. „Rahvuiseloom”, *Looming*, 9 (1993), 1270–1271.

¹⁸³ Made. *Eesti tee*, 37; Niklus. *Mind ei tapetud*, 35; Rahi-Tamm. Kütõditamised Eestis, 89.

¹⁸⁴ Sotsiaaldemograafilises tähenduses esindab sedentarism diskursiivset kontseptsiooni, mille kohaselt immobiilsus ja inimeste rahvuslik/lokaalne juurdumus on voorus ning asjade loomupärane normaalseisund, samas kui migratsioon kujutab endast ebasoovitavat normist kõrvalekallet. // Vt L. Malkki. „National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity Among Scholars and Refugees”, *Cultural Anthropology*, 7: 1 (1992), 31; R. McVeigh. „Theorising Sedentarism: The Roots of Anti-Nomadism”, *Gypsy Politics and Traveller Identity*, ed. T. Acton (Hatfield: University of Hertfordshire Press, 1997); T. Faist. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces* (Oxford: Clarendon Press, 2000), 19.

¹⁸⁵ Katus. *Õigus valida*, 6; Taul. Sallivus, 1203.

¹⁸⁶ Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 233.

korral.¹⁸⁷ Eestlased, kes kalduvad venelaste kohta kollektiivi tasandil tegema pigem negatiivseid üldistusi, ei ole siinkohal erandiks. Niisugune praktika on levinud sõltumata võimalikest vastuolulistest kogemustest isiklikul pinnal, väljendades seega n-õ erand-kinnitab-reeglit suhtumisi.¹⁸⁸ Ehk tüüpilisuse järgi laieneb kõik positiivne üksikisikule, ent mitte rahvale; kõik negatiivne aga laieneb rahvale ja mitte üksikisikule. Tavapäraselt kujutatakse venekeelset elanikkonda monoliitse kollektiivi või depersonaliseeritud massina, milles puuduvad erinevate eluvaadete, -hoiakute ning püüdluste ja varieeruva sotsiaalse staatusega isikud. Samas pole taoline üldistamisstrateegia omane kaugeltki vaid nimirahvuse esindajatele. Venelaste seas juba nõukogude perioodil rohkearvuliselt ringelnud roostekindlad arhetüübid baltlaste, sh eestlaste kohta sildistavad neid taunival viisil kollektiivselt nt „fašistideks”, mõneti harvem ka „natsionalistideks”.¹⁸⁹

Samuti kajastuvad stereotüüpides teatava ühiskonna või indiviidi pikema aja vältel akumuleerunud teadmised ning sotsiaalsed kogemused, mistõttu kord juba formeerunuina on need aegruumis paratamatult suhteliselt resistentse iseloomuga, alluvad halvasti kiiretele muutustele ja kestavad sageli tunduvalt kauem kui neid algselt põhjustanud olud.¹⁹⁰ Ka mitmed Eesti uuringutulemused kinnitavad, et hoolimata selle ühiskonnas aset leidnud tempokatest muudatustest on vastastikkused etnilised stereotüübid püsinud aastate lõikes küllaltki stabiilsetena. Sealjuures võib neid liigitada n-õ generatsiooniülesteks, ehk baashinnanguid „keskmise eestlase/venelase” kohta, mille väljakujunemise juured ulatuvad tagasi juba Nõukogude Liidu päevadesse, jagavad üsna erinevad vanusgrupid. Lisades traumaatilistele minevikukogemustele pikemaajalise etnilise separatsiooni, on rahvusstereotüüpsed veendumused olnud võrdlemisi konservatiivsed ja äärmiselt visad teisenema.¹⁹¹ Valdavalt negatiivse varjundiga üldistavaid konstruktsioone aitas omalt poolt reprodutseerida ning võimendada meedia, iseäranis vahetult taasiseseisvumise eel ja 1990-ndate aastate algul. Ajakirjanduse veergudel esines ridamisi seisukohti, mis positsioneerisid etnokultuurilist Teist kindlalt rahvuskehandi piiridest väljas asetsevana. Sellest tulenevalt oli ühtlasi mugav omistada teiskeelsele grupile mistahes miinusmärgilisi tunnuseid ning projitseerida neile „meie” teadvustatud või teadvustamata hirme.¹⁹² Üks meediale sageli iseloomulik ideoloogiline konstruktsioonivõtte või diskursiivne strateegia on etnilise vms enamusrühma võimupositsiooni legitimeerimine ja vähemuste seostamine peamiselt erinevate ühiskondlike probleemidega (nt kuritegevuse, narkomaania, prostitutsiooni, asotsiaalsuse, tööpuuduse jms).¹⁹³ Taoline sotsiaalne märgistamine ehk stigmatatsioon ei jätnud avaldunud pingete valguses puutumata ka Eesti toonast ajakirjandust. Käsi käes infotehnoloogia arenguga võtsid antud funktsiooni peagi üle mitmesugused interneti kommentaariumid, kus keeleruumist sõltumata:

¹⁸⁷ Lehtsaar. *Suhtlemiskonflikti psühholoogia*, 85–86.

¹⁸⁸ Vastavaid kvalitatiivsete uuringute tulemusi vt Aalto. *Post-Soviet Ethnic Conflicts*, 14–15, 21; Valk, Realo. *Eessõna*, 20; Taul. *Sallivus*, 1208; 1213.

¹⁸⁹ Raun. *Ethnic Relations*, 169; A. Haas. „Non-Violence in Ethnic Relations in Estonia”, *Journal of Baltic Studies*, 27: 1 (1996), 53; И. Токарева. „Ученые о сложившихся стереотипах: русские – оккупанты, эстонцы – фашисты”, *Северное Побережье*, 21.10.2006.

¹⁹⁰ Eriti paistab see silma etniliste stereotüüpide puhul: S. Madon et al. „Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27: 8 (2001); Beller. *Stereotype*, 429.

¹⁹¹ E. Mikkel. „Proximities of Respondents’ Opinions in Various Population Categories in Estonia”, *Changing Identities in Estonia. Sociological Facts and Commentaries*, eds. M. Kirch, D. Laitin (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1994), 62–63; Saar. *Nõukogude pärand*, 6; A. Realo et al. „Mechanisms of the National Character Stereotype: How People in Six Neighbouring Countries of Russia Describe Themselves and the Typical Russian”, *European Journal of Personality*, 23: 3 (2009), 244.

¹⁹² Raudsepp. *Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis*, 127; Reinvelt. *Integration*, 87; Eesti venekeelse meedia kohta vt V. Jakobson. „Civic, Political and Ethno-Cultural Collective Identities Constructed in the Russian Press of Estonia since 1947”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 181.

¹⁹³ Vt K. Korts, R. Kõuts. „Rahvustevaheline kommunikatsioon Eesti meedias”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002), 235.

„Sageli kujutatakse immigrante ning rahvus-, religiooni- jm vähemusi kontekstis, mis rõhub emotsioonidele, kasutatakse negatiivseid kujundeid, kriminaliseeritakse, marginaliseeritakse ja mütologiseeritakse, ning selle käigus luuakse „omadest” kannatajakuvand. Postsotsialistliku ksenofoobia põhitunnuseks on see, et kuigi ollakse kursis poliitkorrektsuse nõudega, üritatakse kaudselt õigustada oma rahvuse ksenofoobiat ohvrisündroomiga, viidates enesekaitsevajadusele”.¹⁹⁴

Negatiivseid representatsioone leidub aga ka riiklikes kooliõpikutes:

„Eestisegi ümberasunud muulaste seas oli ja on arvukalt oma rahvuse, keele ja juured minetanuid, kodumaatuid nomaade, kes on kõige selle üle tagatipuks veel uhkedki. Säärased inimesed, oma eisisade mälestuse mõrtsukad, on väärt põlgust, aga ka kaastunnet”.¹⁹⁵

Maailmas läbi viidud kümned antropoloogilised ning sotsiaalpsühholoogilised uuringud rõhutavad etnotsentrismi puhul muuhulgas välisgrupi mahategemise aspekti. Grupi positiivne sotsiaalne identiteet näib makroperspektiivis mõneti otse nõudvat, et teatavaid kõrvalgruppe nähtaks vähem positiivsetena. Rühmasisese ühtsustunde tekkimise, identiteedi kinnitamise ja (taas)loome juures paistab (oponeerivat) Teist kaunis sageli tarvis minevat. Eestlasedki on pikka aega võõrvõimule allutatud rahvana harjunud defineerima end mitte üksnes etniliste vastanduste kaudu, vaid kaitsnud ning säilitanud oma plussmargilist grupiidentiteeti ka läbi usu enese kõrgemasse tsiviliseeritusse võrreldes vene „rõhujatega”. Nõukogude perioodil kristalliseerunud rahvusliku narratiivi järgi õppisid eestlased „nägema end loomu poolest ausamana, töökamana, rahulikumana ja mõistlikumana kui venelased ja teised ida või lõuna pool elavad rahvad”.¹⁹⁶ Samalaadsed rahvusidentiteeti toitvad tendentsid on püsinud sisuliselt tänaseni ning eestlastest respondendid kirjeldavad venelasi suuresti jätkuvalt eestlaste peegelpildina. Ehk ümberpöörduvalt, eestlased on need, kes venelased ei ole.¹⁹⁷ Liitev „ühine vaenlane” pakub majandusliku või poliitilise kriisi korral reeglina näiteks võimalust tähelepanu selle tegelikelt põhjustelt kõrvale juhtida. Vähem oluline ei ole Teiste puhul ka sisegrupi konsolideerimise moment. Nii on tuntud sotsiaalpsühholoog Volkan osundanud, et iseseisvuse taastanud riigirahvuste identiteet vajas hädasti lappimist ainuüksi nende endi sisemisi lõhesid, minevikutraumasid ja kollaboratsioonismi arvestades. See tähendas, et elanikkonna ebasoovitavad elemendid, mida võis seostada kunagiste okupatsioonidega, või siis grupisisesed erimeelsused tuli oma identiteedi tugevdamiseks võimalikult eksternaliseerida, mille esmaseks märklauaks said mõistagi eeskätt venekeelsed.¹⁹⁸ Rõhutatult „venevastaste” hoiakute manifesteerimine on seega sageli olnud iselaadne „eestlaseks olemise”, rahvusliku lojaalsuse ning patriotismi lakmuspaber. Ennast kinnitati pahatihti lihtsalt negatiivsete kuvandite reprodutseerimise ja välisgrupi verbaalse halvustamise, devalveerimise ehk alaväärtustamise (ingl *out-group derogation*) kaudu. Taoline „intellektuaalselt vähenõudlik ja sotsiaalselt mugav ettevõtmine”¹⁹⁹ oli üks tavapärasemaid meetodeid, kuidas anastava režiimiga psühholoogiliselt toime tulla ning oma haavatud rahvuslikku eneseteadvust turgutada.

Laialt levinud usaldamatus, antipaatia ja negatiivsed stereotüübid venelastest kui ohtlikest, kriminaalsetest, laiskadest ning ebakultuursetest isikutest ei takistanud alati küll häid suhteid personaalsel tasandil, ent mõjutasid kahtlemata hoiakuid kogu grupi suhtes tervikuna. Igasugune populaarne interetniline diskursus ju mitte ainult ei peegelda ühiskonna psühholoogilist atmosfääri, vaid osalt paratamatult ka konstrueerib sotsiaalset reaalsust. Seega kajastus

¹⁹⁴ L. Laineste. „Vaenunimedest eesti internetis”, *Mäetagused*, nr 38 (Tartu: EKM rahvausundi ja meedia töörühm, 2008), 14–15.

¹⁹⁵ A. Adamson, S. Valdmaa. *Eesti ajalugu gümnaasiumile* (Tallinn: Koolibri, 1999), 205.

¹⁹⁶ I. Masso. „Uuskonservatism ja rahvuslik identiteedikriis”, *Vikerkaar*, 2/3 (2002), 117.

¹⁹⁷ Realo et al. Mechanisms of the National Character Stereotype, 232, 240.

¹⁹⁸ Volkan. *Bloodlines*, 140.

¹⁹⁹ P. Tulviste. „Vana ja uus sallimatus ning sallivus”, *Akadeemia*, 10 (1997), 2021.

argimütoloogia tasemel venekeelset elanikkonda saatnud reputatsioonigi ilmselt mingil määral Eesti Vabariigi institutsionaalse aluskorralduse sätestamise juures ja mõjutas ühtlasi riigi edasisi etnopolitiilisi arenguloogikaid. Ühiskondlike käitumismustrite lõikes aitasid vastastikused negatiivsed representatsioonid aga alal hoida pingestunud suhteid, tõrjuvaid hoiakuid, sotsiaalset distantseeritust ning suhteliselt kõrget kahepoolset etnilist häiritust (vt peatükk 4.3). Nii võib okkalise retoorika tagajärgi lugeda etteruttavalt üheks oluliseks momendiks, mis on jätnud Eesti rahvuse-ehitamise protsessidele märgatava jälje ja miks on õige mitmed valitsused tajunud komplikatsioone rahvusülese ühiskondliku sidususe vallas.

3.2.5. Vähemuse staatus

Viimane käsitlemisele tulev ideoloogiline sõlmküsimus puudutab lähemalt etniliste mitte-eestlaste õiguslikku positsiooni. Nõukogude aegne sisseränne annekteeritud Balti riikidesse ei olnud kuigi tavapärane demograafiline protsess, mis iseloomustanuks maailmas üldtuntud migratsiooniskeeme ning millele otsest analoogi leida on raske. Eelkõige muutis olukorra eriliseks see, et sisserännanute puhul polnud tegemist isikutega, kes olid vastuvõtva riigi poolt seatud tingimusi arvestades teadlikult otsustanud välismaal uut elu alustada, vaid inimestega, kes mõistsid (sageli kellegi teise käsul toimunud) liikumist pelgalt asukohariigi, NSV Liidu, ühest osast teise kolimisenä. Väidetavalt on vastav nähtus puudulikult kaetud ka rahvusvaheliste õigusaktidega ja õige mitmed autorid peavad antud perioodil aastakümnete jooksul Eestisse elama asunud venekeelset rahvastikuosa üheks Euroopa „anomaalseks” juhtumiks.²⁰⁰ Ehkki debatid, kas tegemist on illegaalsete immigrantide, rahvusvähemuse, mõlema või nende vahepealse variandiga, muutusid iseäranis tulisteks Vabariigi seadusandliku vundamendi projekteerimise päevil, saab seda vähemasti akadeemilises sfääris lugeda osalt siiani lõpuni selgeks vaidlemata valdkonnaks. Probleemi ei ole sealjuures võimalik taandada üksnes Nõukogude okupatsiooni eitamise või jaatamise diskursustele, ent tõsi on see, et toonaste sisserännanute staatus osutus lõppkokkuvõttes suuresti sõltuvaks just Eesti riikluse järjepidevuse doktriinist.

Järjepidevusliku loogika kohaselt saabusid kõik Nõukogude Liidu aegsed immigrandid siia ilma Eesti Vabariigi loata ning selle kodanikkonna enamuse tahte vastaselt. Lõviosas sarnanevad nad oma seisundilt vahest enim traditsiooniliste võõrtöölisega (sks *Gastarbeiter*, ingl *guest workers*) näiteks tänastes Lääne-Euroopa maades. Välja arvatud üks oluline erinevus – võõrtöölised on riik ise maale lubanud, kuid okupeeritud Eesti praktiliselt ei olnud võimeline enese piire, migratsiooni ega rahvuspoliitikat kontrollima. Seega tehniliselt võttes kujutasid nad endast illegaalseid immigrante, kelle ees Eesti Vabariigil mingisuguseid poliitilisi kohustusi ei ole. Ehk kuna Nõukogude võim oli algusest peale ebaseaduslik, laienes see ühtlasi kõigi tolleaegsete sisserännanute Eestis viibimisele.²⁰¹

Konkureeriv argumentatsioon juhib tähelepanu paljuski migrandi perspektiivile, mille järgi kogu NSV Liit funktsioneeris ühtse tööturuna, ilma liiduvabariikide vaheliste selgete piirideta. Rahvastikurännet Eesti ja NSV Liidu teiste piirkondade vahel käsitleti pelgalt riigisisese elukohavahetusena. Oma uutesse elukohtadesse sissekirjutuse saamiseks toimisid Nõukogude Liidu kodanikest „sisemigrandid” (ingl *internal migrants*) vastavalt neile teadaolevatele seadustele, järgides enamasti ausalt tolleaegset korda. Eesti riikliku iseseisvuse kunagine olemasolu ning selle kadumise üksikasjad olid paljudele immigrantidele aja kulgedes ilmselt järjest halvemini teada:

²⁰⁰ Nt Kymlicka. *Western Political Theory*, 73.

²⁰¹ ERRA, f. 2, n. 1, s. 85, l. 157; ERRA, f. 2, n. 1, s. 87, l. 4; M. Nutt. „Kes te olete, muulased?”, *Kultuur ja Elu*, 9 (1992), 29; Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 227.

„NSV Liit oli totalitaarne riik ning on selge, et ta ei rääkinud oma kodanikele tõtt selle kohta, kuidas Balti riigid NSV Liidu liikmeks said. Selles mõttes tulid paljud nõukogude immigrandid Balti riikidesse hoopis teistsuguses psühholoogilises ja poliitilises kliimas kui näiteks Iisraeli ümberasujad 1967. aastal okupeeritud territooriumidele. Selle tõttu ongi nõukogude okupatsioon „kvalifitseeritud”, võrreldes klassikaliste sõjaliste okupatsioonidega”.²⁰²

Baltimaadesse ei mindud sedavõrd ettekatsetud emigrantidena nagu kujunes ajalooliselt välja näiteks vene diasporaa Lääne-Euroopa riikides, USA-s või Iisraelis.²⁰³ Rahvaküsitlustest ja elulugudest nähtub, et rõhuv enamust tulijatest ei pidanud end eksterritoriaalse iseloomuga tööpoliitika tõttu isegi sisserändajateks²⁰⁴, vaid tihti lihtsalt inimesteks, kes kasutasid oma suure riigi raames vaba liikumise võimalusi. Seega ei saa neid käsitleda ka klassikaliste immigrant-töölise ega sisenenud välismaalastena, sest liiduvabariikide iseseisvumisega nihkusid antud elanikkonna arusaamist mööda administratiivsed *piirid*, mitte nemad ise.²⁰⁵ Järelikult kujundavad siinkohal lahknevaid tõlgendusi ning enesetaju tugevad taustsüsteemilised erinevused: mitte-eestlastest sisserändajad nägid Eestit sageli ühe tavalise provintsiina, eestlased aga nende muust Nõukogudemaast kardinaalselt diferentseeruva etnilise eraterriitoriumina.

Vahest veelgi keerulisem diskussiooni objekt on olnud permanentset Eesti NSV-sse siirdunud teiste rahvusgruppide võimalik minoriteedi staatus. Vene Föderatsiooni tavakäsitluse järgi moodustab vähemuse kogu Balti riikide vene kodukeelega elanikkond. Oponeerivad seisukohad, millega resoneerivad pea sajabrotsendilisel Eesti võimuesindajate tõlgendused, peavad etnilise enesemääratluse kõrval vähemuseks kvalifitseerumisel nõutavaks eeskätt vastamist mõningasele ajaloolise järjepidevuslikkuse kriteeriumile. Ehk alles Teise maailmasõja järel Eestisse elama asunud (Eesti kodakondsuseta) isikuid või ka nende seal sündinud järeltulijaid traditsioonilisteks rahvusvähemusteks lugeda ei saa. Niisiis jääb mitte-eestlaste valdav enamik, peale sõjaeelse Eesti Vabariigi kodanikutaustaga venelaskonna jmt, juriidilises plaanis ajalooliste elik endogeensete vähemuste kategooriast välja. Eesti ametlikele positsioonidele sekundeerisid riigi Euroopa Nõukoguga liitumise eel sama organisatsiooni erinevad ekspertkomisjonid, mis leidsid samuti, et okupatsiooni aegu Eestisse asunud või isegi siin ilmale tulnud mitte-eestlasi põlise etnilise vähemusena võtta ei ole põhjust.²⁰⁶ Seega üldjuhul tuleks kõnelda mitte rahvusvähemustest, vaid pelgalt rahvusrühmadest.

Ülaltoodud põhjustel pole aga sugugi tundmatud ka kirjutised, kus tituleeritakse Eesti venekeelset rahvastikku ebakonventsionaalse, „mittetraditsioonilise vähemusena” või siis hübriidse, immigrandi ja vähemuse vahepealse, kategooriana.²⁰⁷ Suurelt jaolt on antud vallas ühtlasi tegu filosoofilist laadi Gordioni sõlmega – millal muutuvad kolonistid ning immigrandid autohtoonseteks asukateks ehk „põlisteks”? Kui kaua peaks mingi etniline grupp paikne olema, et saada

²⁰² Mälksoo. *Nõukogude anneksioon*, 217.

²⁰³ S. Issakov: *VIII Riigikogu stenogramm*, 8.09.–9.10.1997, 88; O. Pisarenko. „The Acculturation Modes of Russian Speaking Adolescents in Latvia: Perceived Discrimination and Knowledge of the Latvian Language”, *Europe-Asia Studies*, 58: 5 (2006), 756.

²⁰⁴ Vt Raitviir. *Eesti üleminekuperioodi*, 267; T. Jaago. „Esiisa tuli...” Kodukoha mõiste päritolujutustustes”, *Eestlane ja tema maa*, koost. A. Jürgenson (Tallinn: Ajaloo Instituut, 2000), 178–179.

²⁰⁵ Vastava argumentatsiooni kohta loe lähemalt nt V. Pettai. „Maailm peab Eestit riigiks, mitte enam rahvusliikumiseks”, *Rahva Hääl*, 21.06.1993; Asbjørn Eide // H.-M. Birckenbach. *Preventive Diplomacy Through Fact-Finding: How International Organisations Review the Conflict over the Citizenship in Estonia and Latvia* (Hamburg: LIT, 1997), 99; Järve. *Estonian Citizenship*, 52.

²⁰⁶ Vt nt intervjuud välisminister Vellistega. // Lieven. *The Baltic Revolution*, 307; M. Nutt. „Kes on vähemusrahvused?”, *Postimees*, 20.11.1996. Euroopa Nõukogu ekspertiisidest: A. Rõigas. „Venelased Eestis on immigrandid, mitte ajalooline rahvusvähemus”, *Rahva Hääl*, 16.04.1992; J. Bratinka. *Report on the Application of the Republic of Estonia for Membership of the Council of Europe*, PACE Doc. 6810, 1403-8/4/93-1-E, 14 April (1993), <http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-Xref-ViewHTML.asp?FileID=7163&lang=EN> (vaadatud 7.08.2014), paragrahv 36.

²⁰⁷ Nii on teinud nt K. Ehrenpreis. „Lingvistilised venelased uue identiteedi otsingul”, *Riigikogu Toimetised*, 10 (2004), 131; Shafir. *Immigrants and Nationalists*, 178.

(paralleelselt) osa põlisrahvale omastest privileegidest või autonoomseid õigusi? Ühene vastus neile kontekstitundlikele küsimustele mõistagi puudub. Demograafid hindavad põlisuse mõõduks ligikaudu sajandit või kolme inimpõlve. Täpsemalt defineeritakse välispäritolu ehk immigrantrahvastikku ülemaailmselt inimestena, kelle mõlemad vanemad ning kõik neli vanavanemat on sündinud väljaspool asukohamaad. See tähendab, et teatud riigi põlisrahvastiku hulka kuulub arvestuslikult see, kes ise ja kelle puhul vähemalt üks vanematest on seal sündinud.²⁰⁸ Statistiline sünnikoht ei pruugi aga veel ära määrata indiviidi sisulist põlistumisaset. Viimase tõttu toonitavadki rahvastikuteadlased ning sotsioloogid siin sageli laiemat adapteerumisprotsessi olulisust. Üksikisiku jaoks võib see kulgeda suhteliselt kiiresti, ent suurema rahvastikurühma kui terviku puhul kulub selleks reeglina mitte vähem kui kolm inimpõlve. Mainitud aja jooksul „ühtlustuvad päritolumaa traditsioone kandvast vanematekodust ja asukohamaa keskkonnast saadavad mõjutused, paikneb ümber isiku jaoks oluliste suhtevõrgustike geograafiline raskuspunkt, samuti leiab aset lõimumine asukohamaa keelelisse, kultuurilisse ja sotsiaalsesse struktuuri jms”.²⁰⁹ Juhul kui uus elukeskkond on sünnimaa omast märgatavalt erinev või esimese poliitilised ning ühiskondlikud tingimused ebasoodsad, võib vastav integreerumine toimuda muidugi ka aeglasemalt. Faktiks jääb, et asukohamaa alalise vahetuse korral tuleb indiviidil läbi teha uus põlistumisprotsess ehk teisene sotsialiseerumine. Eesti on välissündinute osakaalult tänini rekordihoidja mitte üksnes Euroopa riikide seas, vaid ka endise Nõukogude Liidu raamistikus.²¹⁰ 1989. a. rahvaloenduse andmetel moodustasid sellised inimesed 26% kogurahvastikust, koos teise põlvkonnaga küündis välispäritolu elanikkonna osatähtsus ligi 34%-ni.²¹¹ Riigi etnilistest venelastest olid Eestis sündinud 43% ja pisut üle poolte Venemaal või mujal.²¹² Järelikult on antud kategoorias tegemist enamalt jaolt võrdlemisi hiliste immigrantide ning nende järeltulijatega, kellest enamus läbib valdavalt alles teist või maksimaalselt kolmandat põlvkondlikku põlistumisfaasi.

Etnopoliitilist debatti komplitseerib asjaolu, et rahvusvahelises õiguses puudub siiani etnilise „vähemuse” üldtunnustatud juriidiline definitsioon, mistõttu ei leidu selle määramisel ka universaalseid üheselt fikseeritud kriteeriume.²¹³ Euroopa Nõukogu liikmesriikide vaheliste erimeelsuste pärast jäi vähemuse-mõiste lahti seletamata koguni 1995. aasta 1. veebruariks valminud Vähemusrahvuste kaitse raamkonventsioonis (*Framework Convention for the Protection of National Minorities*). Lisaks tekitab lahkkelisid probleem, kas rahvusvahelises õiguses sätestatud vähemuste õigused ja nende kaitse on eksklusiivselt reserveeritud vaid asukohariigi kodanikele, või rakenduvad vastavad normatiivid ühtlasi etnokultuurilisest enamusest eristuvate välismaalaste resp. kodakondsuseta isikute suhtes? Suures plaanis eksisteerib siin kaks haraliminevat lähenemisviisi. Ühed dokumendid kipuvad „vähemuse” staatuse puhul eeldama kodakondsuse olemasolu.²¹⁴ Teised aga, eriti ÜRO reglemendid, leiavad et rahvusliku vähemuse kategooriasse pääsemiseks ning nende ette nähtud analoogse kohtlemise eeltingimusena

²⁰⁸ Jänes-Kapp et al. *Demograafiast*, 44, 77; S. Krusell. „Kogumiku aluseks olevad andmed ja immigrantrahvastiku üldiseloomustus”, *Immigrantrahvastik Eestis*, toim. E. Saar, K. Pöder (Tallinn: Statistikaamet, 2009), 6. Rahvastikuteadlase K. Laasi arvates võiks kohalikeks põlisasukateks lugeda neid, kes ise ja kelle mõlemad vanemad on sündinud Eestis. // K. Laas. „Muulased Eestis”, *Riigikogu Toimetised*, 5 (2002), 132.

²⁰⁹ Jänes-Kapp et al. *Demograafiast*, 54.

²¹⁰ Katus, Puur. Rahvastikuteadus, 505.

²¹¹ Tepp. Välismigratsiooni põhjused, 18; Jänes-Kapp et al. *Demograafiast*, 43–44.

²¹² *Eesti rahvastik rahvaloenduse andmetel*, V (Tallinn: Statistikaamet, 1997), 18.

²¹³ Probleemi kontseptuaalsest, ajaloolisest ning tänapäevasest perspektiivist vt J. Preece. *National Minorities and the European Nation-States System* (Oxford: Clarendon Press, 1998); I. Dose. *Nationale Minderheiten im Ostseeraum: Geschichte und Gegenwart, Identität und territoriale Anbindung* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2011), 29–41.

²¹⁴ *Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE, held in Copenhagen from 5 to 29 June, 1990* (Copenhagen, 1990), paragraphs 30–31.

<http://www.osce.org/odihr/elections/14304> (vaadatud 7.08.2014); *Report of the CSCE Meeting of Expert on National Minorities, Geneva, 19 July 1991* (Geneva, 1991), part IV. <http://www.osce.org/hcnm/14588> (vaadatud 7.08.2014). Vt ka C. Thiele. *The Criterion of Citizenship for Minorities: The Example of Estonia*, ECMI Working Paper 5 (1999), 4–6.

asukohamaa passi omanik olema ei pea.²¹⁵ Milline on vähemuse ja kodakondsuse seos, kuulub niisuguses õiguslikus korras seega praktikas pigem iga riigi enda otsustuspädevusse.

Eesti Vabariigi parlament ratifitseeris Euroopa Nõukogu raames välja töötatud Vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni 21. novembril 1996, lisades kinnitusaktile omapoolse spetsiaalse selgitava deklaratsiooni, mis kopeerib kohati pea sõna-sõnalt ühte Parlamentaarse Assamblee varasemat soovitus ja dubleerib kolm aastat varem jõustunud vähemusrahvuse kultuuriautonomias seadust. Selle järgi defineeritakse Eesti juriidilisel maastikul rahvuslikke vähemusi kui „Eesti kodanikke, kes elavad Eesti territooriumil, omavad kauaaegseid, kindlaid ja kestvaid sidemeid Eestiga, erinevad eestlastest oma etnilise kuuluvuse, kultuurilise omapära, religiooni või keele poolest ning on ajendatud soovist üheskoos alal hoida oma kultuuritavasid, usku või keelt, mis on aluseks nende ühisele identiteedile”.²¹⁶ Vastav klausel, mille kohaselt riik Eesti kodakondsust mitteomavaid isikuid kohalike etniliste vähemuste hulka ei arva, tekitas esialgu Euroopa Nõukogu institutsioonides ägedat kriitikat²¹⁷, kuigi tegelikult ei talitanud Eesti siin sugugi erandlikult. Praktikast tõlgendavad ja täidavad teisedki riigid antud raamkonventsiooni üsna erinevas ulatuses: Makedoonia, Rootsi, Saksamaa, Sloveenia ning Taani on unilateraalselt üles loetlenud grupid, kelle suhtes asjakohased vähemusõigused kehtivad. Nt Saksamaa nimetab siin eraldi taanlasi, sorbe, friise ja mustlasi, ent mitte oma arvukaid türklasi, kes pealegi väga sageli tema kodanikud ei ole. Luksemburg kohaldab rahvusvähemuse mõistet vaid Luksemburgi kodanikele. Austria omistab vastava staatuse selle traditsioonilistele elanikele, kelle emakeel ei ole saksa keel ning kes on ühtlasi Austria kodakondsed. Liechtenstein ja Malta aga pidasid kokkuleppe ratifitseerimisel vajalikuks märkida, et nende territooriumitel mingeid vähemusi ei leidu.²¹⁸ Nii on Eesti ametliku vähemuse-kontseptsiooni alusloogika suurel määral seotud selle kodakondsusega. Ehk kuna Eesti vene kodukeelega isikute enamus siiani Eesti kodanikud ei ole, nemad seaduste järgi ka etnilisteks vähemusteks ei kvalifitseeru. Samas leidub mõningaid viiteid, et reaalses etnopolitiilises tegevuses on riik mitte-eestlasi, sõltumata nende konkreetsest riikkondlikust staatusest ning põlisusastmest, paljuski kohelnud sisuliselt ikkagi kui „vähemusi”. Vaatamata eeltoodud poliitilistele juhtnööridele puudutab see kultuuriautonomias rakendusliku iseloomuga sätete kõrval ka erinevate rahvuslike kogukondade keele, identiteedi, tavade jms säilimise ning arendamise toetamist riigi keskvõimu ja kohalike omavalitsuste poolt.²¹⁹ Teisalt on Eesti seadusandlus järginud siiski kodakondsuse olemasolu aspekti, seda eriti

²¹⁵ *UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. A/RES/47/135, 92nd plenary meeting, 18 December 1992. <http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r135.htm> (vaadatud 7.08.2014). ÜRO Inimõiguste Komitee täiendavate selgituste järgi ei pea indiviid etnilise, keelelise või kultuurilise vähemuse hulka kuulumiseks olema isegi mitte asukohamaa alaline resident. Vastav diapaseon on kohati suisa nii lai, et vähemustele ette nähtud õigustest, vabadustest ja riigi poolsest kaitsest peaksid eeldatavalt osa saama ka seal viibivad „külastatöölisid ning turistid”. // Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. General Comment No. 23: *The Rights of Minorities*, Art. 27, 08/04/1994, punkt 5.1 ja 5.2. <http://www.refworld.org/docid/453883fc0.html> (vaadatud 7.08.14).

²¹⁶ Council of Europe Parliamentary Assembly, *Recommendation 1201 (1993) on an additional protocol on the rights of national minorities to the European Convention on Human Rights*, Section I, § 1.

<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta93/EREC1201.htm> (vaadatud 7.08.2014); Vähemusrahvuse kultuuriautonomias seadus. *Riigi Teataja* I, 71, 1001 (1993) § 1; Vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni ratifitseerimise seadus. *Riigi Teataja* II, 40, 154 (1996).

²¹⁷ Siiner. *Planning Language Practice*, 169. Täiendavate soovitude kohta vt ühtlasi *Eesti rahvuspoliitika: vaade väljast. Dokumentide kogumik* (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2007), 59.

²¹⁸ Ratifikatsioonide, reservatsioonide ja deklaratsioonide nimekiri riikide kaupa on kättesaadav http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/minorities/3_FCNMdocs/Table_en.asp (vaadatud 7.08.2014). Loe lisaks V. Punga. *Euroopa Nõukogu vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni rakendumise võrdlev analüüs*. Magistritöö. Käsikiri (Tallinna Ülikool: Sotsiaalteaduskond, 2005), 66–67.

²¹⁹ Vähemusrahvuse kultuuriautonomias seadus. *Riigi Teataja* I, 71, 1001 (1993) § 6; P.-E. Rummo. *Eesti riik ja rahvusvähemused – vaade tulevikku*. Rahvastikuminiister Paul-Eerik Rummo kõne Eestimaa Rahvuste Ühenduse XVII Foorumil Rahvusraamatukogus (Tallinnas, 24.09.2005), 2.

http://www.reform.ee/UserFiles/File/rummo_kone_24_09_05_.pdf (vaadatud 7.08.2014).

kiivalt üleriigilise mõjuga valdkondades nagu näiteks piirkondliku keelepoliitika alane regulatsioon (vt peatükis 4.2.1).

Vähemuste määratlemisega osas puudub õigusteadlaste hulgas konsensus ning põrmugi selgem ei ole pilt ka teistes akadeemilistes sfäärides. „Minoriteet” võib olla eeskätt kvantitatiivne kategooria, kuid selle puhul võidakse eeldada, lisaks kodaniku staatusele või viimasest sootuks lahus, muuhulgas näiteks teatud rühmasisest solidaarsust, konkurentsivõimetust, sotsiaalset dominantsust, inimeste subjektiivset enesemõistmist jms. Tuleb märkida, et vähemuse kriteeriumite piiritlemine erineb distsipliinilt. Nt võrreldes õigusteadusliku diskursusega kipub sotsioloogiline lähenemine olema antud terminile oluliselt avaram.²²⁰ Kuigi riigid ise seadistavad valitud definitsioonide abil tihti oma poliitilist kurssi, võib see reaalse ühiskonnaelu tasandil tunduda aeg-ajalt kahtlemata „juuksekarva lõhki ajamisena”. Rahvalikul tasandil pole sugugi harvad juhtumid, kus vähemuse all mõistetakse lihtsalt igasugust etnilist rühma, mis eristub mõnede oluliseks peetavate karakteristikute (nt keel, kombestik, nahavärv) poolest antud riigi enamusrahvusest. Isegi esimene OSCE rahvusvähemuste ülemkomissar on esinenud avaldustega nagu: „vähemuse eksistents on fakti ja mitte definitsiooni küsimus”, või siis „ma julgen öelda, et tunnen vähemuse ära kui mõnda näen”.²²¹ Paljud probleemid, millega riigid tegelema peavad, on inimeste passi kaantevärvist sõltumata nii ehk naa suuresti sarnased. Meeles tuleb hoida aga sedagi, et Eesti vene aktsendiga „siirdevähemusest” oma eripäras(t)e subkultuuri(de)ga (klassikalise) koherentse rahvusvähemuse kujunemine töötab ka stabiilsetes tingimustes kujuneda võrdlemisi pikaajaliseks protsessiks, mis võib võtta aastakümneid. Praeguseks ajaks on mitte-eesti rahvastiku heterogeensus peale põlvkondliku järjepidevuse ulatuse just kodakondsuseisundi kontekstis küll pigem kasvanud kui kahanenud, kuid arvukaima ning poliitiliselt mõjukaima grupi moodustavad nende seas igatahes Nõukogude perioodi valdavalt vene keelt kõnelevad immigrandid.

Sisserännanute staatuse küsimusega korreleerub suuresti ka nende nimetamise probleem. Mõneti ebatraditsiooniliselt sai see teaduskirjanduses ülimalt hõredalt analüüsitud terminoloogiline dilemma siiani targu edasi lükatud, sest mõistete kujunemise taustsüsteem oli alles avamata ja nüüdseks peaksid üsna mitmed etümoloogilised aspektid olema lugejale tunduvalt paremini nähtavad. Millist nimetust vene keelt kodukeelena kõnelevate ning praeguseks Eestis resideerivate inimeste kohta kasutada, on tänini vaidlusi tekitav. Liiasi kui kaugeltki mitte kõik neist pole venelased etnokultuurilises tähenduses. Näiteks Ühendriikide politoloog D. Laitin on tuvastanud vähemalt 13 erinevat semantilist kategooriat ja ligi 35 erinevat (nii enesekohast kui teiste poolset) nimetust või epiteeti, mida endise Nõukogude Liidu ruumis selliste rahvastikurühmade kohta poliitilises, akadeemilises, ametlikus või igapäevases sfääris on kasutatud.²²² Käibelolevate mõistete kitsaskohad osutusid probleemiks juba Eesti esmase riikliku integratsiooniprogrammi teksti koostamisel²²³, ent kvalifitseeritud enamusele lõplikult sobivat ning täpsuselt laitmatut sõna selle kõigi muukeelsete vähemuste tähistamiseks ei ole ühiskonnateadlased, filoloogid, ajakirjanikud ja poliitikud paraku senini leidnud.

Mitte niivõrd rahvusvahelise õiguse mõõtkavadest lähtuvalt, kuivõrd erinevatele mõistetele võimaliku varjatud emotsionaalse väärtuskoormuse osakslangemise tõttu pole sugugi samaselt ükskõik, kas liigitada seda sootsiumi avalikus keelekasutuses „okupantideks”, „kolonistideks”, „muulasteks” või „eestivenelasteks”. Paljuski on venekeelse kogukonna määratlemine teoreetiline küsimus, mis sõltub tublisti (hindaja) taustsüsteemist. Väljendab rakendatav sõnavara ju pea alati teatavat ühiskondlikku suhtumist kellessegi/millessegi ning mõjutab kaudsemalt inimeste

²²⁰ Seda, mis tunnuseid sotsioloogia vähemustelt eeldab, vt A. Giddens. *Sociology* (Cambridge: Polity Press, 1993), 254.

²²¹ *Keynote Address of Mr Max van der Stoep CSCE High Commissioner on National Minorities at the CSCE Human Dimension Seminar on 'Case Studies on National Minority Issues: Positive Results'* (Warsaw, 24 May 1993), 1–2. <http://www.osce.org/hcnm/38038?download=true> (vaadatud 7.08.2014).

²²² Laitin. *Identity in Formation*, 265–268.

²²³ *VIII Riigikogu stenogrammid*, 8.06.–18.06.1998, 1716.

mõtteviisi: „Nimetamine on tegevus, mille kaudu otse öeldes, kuid ka eufemisme ja düseufemisme kasutades, tõmmatakse piire ja luuakse kategooriaid”.²²⁴ Ühest küljest valitsevad välisgrupi liigitamisel kroonilised dissonantsid keele, sünnipära, elukoha või hoopis kodakondsuse primaarsuse osas. Teisalt viitab terminoloogiline segadik ühtlasi sisegrupis toimuvatele erisugustele identiteediarengutele, kuna selle heterogeense russofoonse koosluse liikmed määratlevad end ise vägagi mitmel moel.²²⁵ Kohe kindlasti ei pretendeeri käesolev töö tolle pidevas muutumises oleva etnosotsiaalse üksuse täpsele kategoriseerimisele. Eesmärgiks on vaadelda, kuidas peegeldavad need defineerivad läätsed Eesti rahvuspoliitilist diskursust, natsiooniloome protsesse, ning vaagida selle diskussiooni mõjusid ühiskonna laiemale identiteetidünaamikale.

Mõnevõrra utreeritud kujul võiksime vastava mõistestiku jagada kolme suuremasse tinglikku gruppi: (a) vastandavad tähistused; (b) neutraalsed nimetused; ja (c) kaasava iseloomuga mõisted.

a) Neist esimese alla mahuvad kenasti kõikmõeldavad halvustavad (pejoratiivsed) keelendid, mida sisemise negatiivse Teise suhtes ametlikes, ajakirjanduslikes kui ka eraviisilistes arvamusalaldustes eales lendu lastud. Tüüpilisematest tituleeringutest näiteks „tulnukad”, „illegaalsed immigrandid” ehk „illegaalid”, „okupandid”, „kolonisaatorid”, „(asustus)kolonistid” jmt.²²⁶ Mõneti paradoksaalsel kombel on koguni etnonüüm „venelased”, mis objektiivselt võttes kujutab endast igati neutraalset grupinimetust, omandanud ajaga negatiivseid varjundeid. Venelaste harjumuspärasest seltskondlikust sõimamisest kujunes nõukogude perioodil kohati lausa omamoodi „rahvuslik traditsioon”, millest paljudel (iseäranis vanema generatsiooni eestlastel) on ka iseseisva Eesti kontekstis raske vabaneda. Seega ei saa pidada ülemäära üllatavaks, et „venelane” ning sellega seotud erinevad halvustavad formuleeringud figureerivad tänasel päeval eestikeelses internetis absoluutselt enimlevinud vaenunimedena, moodustades sealjuures ligi 70% kõigist negatiivse sisuga hüüdnimedest.²²⁷

Rohkem või vähem halvakspanu väljendavate keelendite kõrval seisavad aga antud juhul tunduvalt olulisemal kohal erinevad eitust sisaldavad määrangud, mida inimeste mitteametlikus kõnepruugis tõenäoliselt küll märksa tagasihoidlikumas ulatuses, kuid seevastu just ametlikumas keelekasutuses on võrdlemisi laialt internaliseeritud.²²⁸ Taoliste hulka käivad erinevad välistavad mõisted nagu näiteks „mitte-eestlased”, „mittekodanikud” (vene *неграждане*), harvemini ka „mitte nimirahvuse” esindajad (vene *нетитульное население*), „mitte-põlis elanikkond” (ingl *non-indigenous population*) või „(ida)välismaalased”, andes mõista, et kõnealused subjektid siia ehk mingisse gruppi ei kuulu. Üks eestlaste poolt enimkasutatavaid termineid venekeelse vähemuse aadressil on olnud „muulane” (vene *иностранец*). Polarisatsioon „eestlased” ja „muulased” (*иностранцы*) kujunes arvatavalt välja kusagil poliitiliste pöördeaastate paiku, mil valdavalt nõukogude ajal tekkinud uusimmigratsioonilisele inimkooslusele „taheti taasiseseisvumise järel anda mingi „võõrast” tähistav hüüdnimi”.²²⁹ Sellelgi sõnal on juures parasjagu välistav varjund,

²²⁴ Laineste. Vaenunimedest eesti internetis, 7.

²²⁵ М. Алексахина. „Конфликтная логика формирования идентичности „русских” в Эстонии: между транс-национальным воздействием и национализирующими стратегиями”, *Ethnic Images and Stereotypes – Where is the Border Line (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations)*, ed. J. Nõmm (Narva: Tartu Ülikooli Narva kolledž, 2007), 306. Venekeelse elanikkonna identiteedi peamistest suunitlustest vt lähemalt alapeatükis 4.5.4.

²²⁶ Endine poliitvang ja akadeemik Enn Sarv on leidnud, et okupantide-mõiste valimata laiendamine kogu keelegrupile on väär ja ilmaaegu solvav, sest reaalseid okupante – kommunistliku partei kaadritöötajaid; Eestis teeninud sõjaväelasi, KGB ohvitseri ning sõjalis-tööstusliku kompleksi juhtkonda – esindab nendest vaid väikene osa. Ebatäpseks loeb Sarv ka termini „kolonist” ja Eestis toimunu kolonisatsiooniks nimetamise, kuna koloniseeritakse „mahajäänud” rahvaid, asustamata maad jms. // Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 194–195.

²²⁷ Laineste. Vaenunimedest eesti internetis, 10, 16–18. Nähtumusest üldiselt vt nt A. Tarand. „Nõukogude aeg”, *Eesti identiteet ja iseseisvus*, koost. A. Bertricaud (Tallinn: Avita, 2001), 143; N. Niitra. „Tagastagem maa ürgeurooplastele”, *Postimees*, 6.10.2006.

²²⁸ K. Hallik. „Integratsiooni soodustavad ja takistavad tegurid”, *Integratsioon Tallinnas 2001: Sotsioloogilise uuringu andmete analüüs*, toim. A. Semjonov (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2002), 87.

²²⁹ A. Aareleid. „„Oma” saab olla vaid eestikeelne”, *Eesti Päevaleht*, 15.10.2007.

et markeeritavaid indiviide ei käsitleta Eesti ühiskonna orgaanilise osana ning nad kuuluvad kusagile mujale. Ühtlasi kasutatakse mõisteid muulane ning mitte-eestlane sageli sõltumata asjaolust, kas viidatav isik omab Eesti kodakondsust või ei. Ehkki ÕS-i järgi on „muulane” pelgalt muust rahvusest isik, on 21. sajandi algul tunduvalt sagenenud avalikud arvamused, et see nimetus on halvustava kõlaga ja võib mõnda inimest riivata. President Ilves tarvitab viimase kohta suisa substantiivi „värdsona”, kuna „valdavalt on see „muulane” kogu oma elu Eestis elanud ja ilmselt siin ka sündinud”.²³⁰ Keeleteadlase J. Viikbergi hinnangul tuleks muulase mõistet vältida ning eelistada sõna „välismaalane”²³¹, mis aga sisuliselt väljendab tegelikult suhteliselt analoogset vastanduvat suhet. „Muulase” potentsiaalselt problemaatilisest väljaarvavast värvingust annavad tunnistust kasvõi arvestatavad raskused selle termini tõlkimisel mõnda suuremasse euroopa keelde. Üldjoontes rõhutab kogu antud ploki mõistestik eelkõige rahvustevahelisi erinevusi, stereotüüpe ja lõhestunud ajalookäsitlust.

b) Neutraalsemate nimetuste puhul laseb ennast ositi aimata fakt, et Nõukogude perioodil leidis aset mitte üksnes teiste slaavi rahvaste, vaid ka mitmete teiste väiksemate rändevõrgudes osalenud etnokultuuriliste rühmade venestumine, mille tõttu tänapäevased demograafilised kontuurid on sageli rohkem keelelised kui puhtetnilised.²³² Seega tükitab tihti nii akadeemilises leksikas kui massimeedias vastava katusmõistena domineerima termin „venekeelsed” (vene *русскоязычные*; ingl *Russian-speakers, Russophones*) või „venekeelne elanikkond” (*русскоязычное население* elik *русскоговорящее население; Russian-speaking population*). Vähemal määral võib ette trehvata väljendeid nagu „slaavlased”, „venekeelne vähemus” (*Russian-speaking minority*) või ka „lingvistilised venelased”. Samal ajal kui antud nimetuste kasutamine võib titulaarrahvuse perspektiivist vaadates olla lihtsaks ja suupäraseks mooduseks, kuidas kokkuvõtlikult üldistada etnilist Teist, jääb kahtlemata sõelale küsimus, kas need postkommunistlike riikide vene keelt esimese keelena kõnelevad vähemusgrupid end ise ikka sedavõrd ühtse sootsiumina käsitlevad. Terve trobikond teadlasi toonitab, et „venekeelse elanikkonna” või „kogukonna” näol on tegemist nii kultuuriliselt, etnodemograafiliselt kui poliitiliselt ebakorrekte mõistega, mis toetavat kaude Venemaa välispidiseid ambitsioone, konserveerib endistes liiduvabariikides toimunud venestuspoliitikat ning ignoreerib erinevaid mittevene vähemusidentiteedi kandjaid. Ehk teisisõnu loevad nad sedavõrd laia profiiliga nimetust ebapäraseks, tarbetuks ja kohmakaks eufemismiks, millele saab ette heita kõigi mittevene rahvusrühmade ühte patta panemist. Ka mitmed privaatsfääris vene keelt kõnelevad ukraina, valgevene, armeenia või juudi päritolu isikud on aga sageli siiski säilitanud oma eripärase etnilise eneseteadvuse.²³³ Taunivaid seisukohti kostub siin vahel poliitikutegi leerist: „Nõukogude sotsialistlik mõiste „venekeelne elanikkond” ähmastab ja moonutab rahvusküsimust, takistab selle lahendamist”.²³⁴ Seevastu argumentatsioon „venekeelsete” mõistega opereerimise kasuks kõneleb asjaolust, et NSV Liidu aegsed immigrandid, eeskätt idaslaavi rahvastik, ei kipu endi

²³⁰ Vabariigi President konverentsil *Erinevad mälud – ühine tulevik* (21.11.2008).

<http://president.ee/et/ametitegevus/koned/2469-vabariigi-president-konverentsil-erinevad-maelud-uehine-tulevik/index.html> (vaadatud 7.08.2014). Vt ka R. Sikk. „Sõna „muulane” muutmine ajab arvamused elavalt vaidlema”. *Eesti Päevaleht*, 12.10.2007. Sõna „muul” tähistab eesti keeles mh hobusemära ja eeslitaku ristandit.

²³¹ Viikberg. *Vähemusrahvus*, 200.

²³² Pisarenko. *The Acculturation Modes*, 752. Neil Melvin on nende puhul kasutanud mõistet „venestunud uusasunikud” (*Russified settlers*). // Melvin. *Russians Beyond Russia*.

²³³ Nt Raun. *Ethnic Relations*, 178, viide 114; Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 221; 231; J. Viikberg. „Akulturatsioon”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 21; Б. Круминг-Сухарев. *Русские в Прибалтике: рубеж XXI века* (Санкт-Петербург: Международная ассоциация „Русская культура”, 2001), 30; Kuzio. *Theoretical*, 75.

²³⁴ Eesti Koonderakonna juhatus. *Eesti Koonderakonna programmilised seisukohad* (Tallinn: Hansar, 1993), 10. Lähemalt lahatakse antud probleemi alapeatükis 4.5.4. Muuhulgas märgib D. Laitin korrektselt, et kui Venemaa naaberriikides on „venekeelsete” mõiste üsna neutraalne ning aktsepteeritud, siis Venemaal endas, eriti selle lõunapoolsemates regioonides kannab see sageli antisemiitlikku või siis iroonilis-halvustavat alatoon, viidates sh soovimatutele ehk Vene Föderatsioonis illegaalselt viibivatele (mittevenelastest) välismaalastele. // Laitin. *Identity in Formation*, 195, 270–271, 295, 315.

vahele tihti väga selgeid eristusi tõmbama või ennast kitsalt etnilises plaanis määratlema.²³⁵ Ka pinnapealsel vaatlusel on Eesti peamiste slaavi rahvusgruppide vahel hetkel avalikus ruumis (välissilma jaoks) etnokultuurilisi/lingvistilisi erinevusi märgata väga vähe. Pigem peitub probleemi tuum aga selles, et vene keelt n-õ emakeelena rääkiva segmenti kooskäsitlemine võimaldab riigi etnopolitilist situatsiooni mõneti hõlpsamini ning operatiivsemalt peegeldada, sest momendil on Eesti etnilises mõõtmes vaieldamatult märksa enam bipolaarne kui multipolaarne ühiskond. Vabariigi spetsiifiliste olude tõttu annab taoline lähenemisviis makrotasandil pedantsesse partikulaarsusesse kaldumise asemel paradoksaalsel kombel (ja teadusloogikale kohati vastukäivalt) esialgu hoopis täpsema pildi.²³⁶ Kummatigi seisavad vastava mõiste alla koondatud isikud sageli silmitsi sarnaste sotsiaalsete, identiteedi, kohanemise jm probleemidega. Seepärast polegi keelepõhine terminoloogia tänini oma aktuaalsust kaotanud ning uusimatest alternatiividest on sellesse ritta lisandunud ühtlasi „vene kodukeelega elanikkond/ inimesed” vms.

Teine tavapärane ja tasapisi juba eraldiseisva uurimisharu mõõtmeid saavutav temaatika puudutab siinkohal „diaspora” ehk „hajala” mõiste rakendatavust. Antud kontseptsiooni kasutatakse tänapäeval humanitaar- ning sotsiaalteadustes äärmiselt laialdaselt, selle tähendusväli on paisunud kõige erinevamate suundades, hõlmates nii sunnitud või vabatahtliku väljarände järel võõrsil moodustunud inimgrupe kui kõiki oma etnilisest või poliitilisest „kodumaast” lahus elavaid vähemusi.²³⁷ Kuigi veel 1990-ndail aastail vastav nimetus venekeelses diskursuses endas praktiliselt ei kajastunud, on „(uue) vene diaspora” retoorika seal praeguseks mitmete välisautorite eeskujul üsna jõuliselt kanda kinnitanud.²³⁸ Kontseptsiooni kriitikud juhivad tähelepanu eelpool lähemalt käsitletud aspektile, et NSV Liidu piires liikunud immigrante saab klassikalise diasporaana tõlgendada üksnes reservatsioonidega. Mingit traditsioonilist laialipillutatust oma „kodumaalt” ei toimunud, suurriigi lagunemisega nihkusid pelgalt piirid, mistõttu venekeelse elanikkonna enamusel puudub juudi, palestiina või armeenia arhetüüpidele tuginev traumaatiline maapao kogemus. Lisaks eeldab niisuguse termini tarvitamine sellega kaetavate koosluste arvestatavat ühtsust, samas kui ligi 25 miljonit venekeelset inimest postkommunistlikes riikides kuigi sidusat või selgete ühishuvidega gruppi sageli ei moodusta.²³⁹ Diaspora mõiste kasutamine on analoogsetel põhjustel mõneti problemaatiline ka seetõttu, kuna üks viimase baaskriteeriume nõuab tegeliku või kujuteldava „kodumaaga” emotsionaalset suhet. Indiviidi toetumist sellele kui imperatiivsele väärtusele, identiteedi ja lojaalsuse allikale, sh käsitledes oma esivanemate põlist asuala tõelise, ideaalse kodu ning paigana, kuhu (tuleks) viimaks naasta.²⁴⁰ Samal ajal leidub siiski piisavalt tahke, mille kohaselt iseseisvunud riikides randunud venelased ilmutavad mõningaid diasporaale üldomistatud tunnuseid nagu näiteks minimaalselt kahe põlvkonna pikkune paikus²⁴¹ ja seega oleks ennatlik nad kõnealuselt kategooriast eos välistada. Ilmselt peab kuluma aega, enne kui otsustada, kas mõnd vastmigreerunud kogukonda saab suurema kindlusega diasporaaks liigitada. Millises ulatuses neid Euroopas laiali paiknevaid venekeelseid kehandeid klassikalise hajalana mõista, jääb sealjuures siiski lahtiseks ning

²³⁵ See on samuti olnud paralleelne empiiriline situatsioon, mida kinnitavad mitmed spetsiifilised identiteediuringud. // Nt Laitin. *Identity in Formation*.

²³⁶ Vastava arutelu kohta vt ka nt Duvold. *Making*, 138–139.

²³⁷ Diaspora probleemistikast loe nt W. Safran. „Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return”, *Diaspora*, 1: 1 (1991); J. Clifford. „Diasporas”, *Cultural Anthropology*, 9: 3 (1994).

²³⁸ Nt P. Kolstø. „The New Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States”, *Journal of Peace Research*, 30: 2 (1993); Н. М. Лебедева. *Новая русская диаспора: социально-психологический анализ* (Москва: Институт этнологии и антропологии, 1995); Симонян. *Россия и страны Балтии*; А. Ленсмент. „Жизнь в эмиграции социально-психологические черты сознания постсоветского эмигранта”, *Audentese Ülikooli Toimetised*, 7 (2005).

²³⁹ Smith, Wilson. *Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora*; Kuzio. *Theoretical*, 78.

²⁴⁰ Safran. *Diasporas*, 83–84; R. Cohen. „Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers”, *International Affairs*, 72: 3 (1996), 515.

²⁴¹ K. Butler. „Defining Diaspora, Refining a Discourse”, *Diaspora*, 10: 2 (2001), 192.

vaieldavaks. Sama kehtib ka Eesti näite puhul.²⁴² Teisest küljest tuleks teadvustada, et tegemist on siin igal juhul eelkõige Venemaa vaatevinklist lähtuva mõistega.

c) Kolmanda kogumi – kaasava mõistestiku – juhtmotiivina kangastub küsimus, kuidas eristada ilma välistamata? 21. sajandil intensiivistunud uue termini otsingud on olnud üldjoontes fokuseeritud niisuguste määratluste leidmisele, mis rõhutaksid esmajärjekorras Eesti territoriaalpoliitilise identiteedi siduvat funktsiooni elanikkonna suhtes, kes ei ole etnilised eestlased, ega konstrueeriks neid „võõrana”, vaid pigem osana tervikust.²⁴³ Üheks sääraseks viimastel aastatel Eesti sotsioloogide poolt vägagi tihti taas käibele võetud eelistuseks saab lugeda sõna „eesti-venelased” (*эстонские русские*). Seda tüüpi liitnimede abil on harilikult võimalik täpsemalt markeerida nii rahvuskultuurilise kui lokaalse identiteedi sümbioosi.²⁴⁴ Haakuvate alternatiivsete mõistetena figureerivad vahetevahel ka „omavenelased”, „meivenelased” või „koduvanelased”.

Taoliste kollektiivseid identiteete defineerivate piiritlete puhul püsib aga analoogne probleem teiste rahvusrühmade ehk kogu rahvastiku hõlmamisega. Seega kui on olnud tarvis tähistada kõiki vähemusi või Eesti Vabariigi territooriumil alaliselt elavaid inimesi korraga, siis armastatakse sageli kasutada väljendit „eestimaalased” (*эстоноземельцы*). Kuigi Eesti NSV perioodil pruugiti „eestimaalase” määratlust võrdlemisi episoodiliselt, sigines sellele eesti rahvuskonservatiivse leeri jaoks juba toona juurde teatav põlguse varjund. Vastavas sõnakasutuses tajuti mitte-eestlaste kohalolu liigset legitimeerimist, kindaheitmist Eesti kui etniliste eestlaste eksklusiivse ainuomandi ideele ning võimalikku tuge mõttele, et ka mõnest muust rahvusest kodakondsed võiks pretendeerida (mõnele) Eesti Vabariigi territooriumile kui oma õiguspärasele kodumaale. Pealegi, sarnaselt nimetusele „venekeelne elanikkond”, ei tee „eestimaalaste” epiteetki mingit vahet erinevatel rahvusrühmadel.²⁴⁵ Võimalik, et just neil põhjustel on see esmajoones poliitilist kuuluvust tähistav termin jäänud seni suhteliselt vähekasutatavaks, kuigi omab samas semantilist potentsiaali ühendada kõik osalised n-ö positiivse ühisidentiteediga. 2010. aastal pakuti rahva ja ekspertide poolt vastava mugandusena välja ka uudissõna „eestilane” (vrd eestlane).

Osade Eesti riigiteadlaste arvates oleks siinkohal aeg laiendada „eestlase” mõistet: „Eestlane võib olla igatüks, kes end siin kodus tunneb, keelt valdab ja eestlane olla tahab – ka siis, kui ta näeb välja teistest erinev või räägib keelt aktsendiga”.²⁴⁶ Nii on R. Taagepera, M. Hint jmt tulnud lagedale territoriaalse lähenemise vaimus ettepanekuga, tarvitada eristamiseks, ent üksteist välistava vastasseisu maandamiseks väljendeid „eestikeelsed eestlased” ning „venekeelsed eestlased”.²⁴⁷ Keelespetsialist Peeter Päll'i hinnangul on „küsimus rohkem poliitiline kui keeleline, st kas ollakse nõus rahvanimetust (etnonüümi) võrdsustama ka elanikunimetusega”.²⁴⁸

---

²⁴² G. Smith. „Transnational Politics and the Politics of the Russian Diaspora”, *Ethnic and Racial Studies*, 22: 3 (1999), 501; K. Hallik. „Venelased Eestis – diasporaa ja vähemuse vahepeal”, *Sirp*, 5.08.2010. Mõiste „vene diasporaa” alasest diskussioonist vt nt K. Duvold. „From Homo Sovieticus to Balts: Colonisers, Migrant Workers or a New Diaspora?”, *Politics and Citizenship on the Eastern Baltic Seaboard: The Structuring of Democratic Politics from North-West Russia to Poland*, eds. F. Aarebrot, T. Knutsen (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2000), 247–252; N. Kosmarskaya. „Russia and Post-Soviet ‘Russian Diaspora’: Contrasting Visions, Conflicting Projects”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 17: 1 (2011).

²⁴³ R. Vetik. *Kahe vabaduse piiril* (Tallinn: K-Print, 2007), 85.

²⁴⁴ Vrd nt „eestilätlased”, „soomerootslased” (sm *suomenruotsalaiset*; rts *finlandssvenskar*). Mõningad uuringud viitavad ühtlasi sellele, et ennast ise „eesti-venelasteks” nimetanud isikud tunnevad Eesti riigi, territooriumi ja rahvaga märksa tugevamat seost kui need, kes määratlevad ennast puhtalt „venelastena”. // H. Tänavsoo. „Ainult keeleoskusest lõimumiseks ei piisa”, *Postimees*, 11.12.2010.

²⁴⁵ Viikberg. Akulturatsioon, 21. Väljendit „kaasmaalased” kummitab analoogne ebamäärasus. Samuti on viimane kuulunud peaaesjalikult Venemaa poliititoorika arsenal, mistap see mõiste Eestis argiselt käibel ei ole. Kui, siis rohkem pöördumisena kõrgemate ametiisikute pidulikumat sorti kõnedes.

²⁴⁶ I. A. Masso. „Rahvuslus kui süüdistus”, *Diplomaatia*, 3(91), märts 2011.

²⁴⁷ Nt R. Taagepera. „Eesti- ja venekeelsed eestlased”, *Eesti jätkusuutlikkus ja lõimumine: Metsaülikool Eestis 2005–2007*, toim. M. Kass et al. (Tartu: Metsaülikool, 2008), 205.

²⁴⁸ M. Makko. „Keelemõte: Kuidas nimetada inimest – kas keele, sünnipära või elukoha järgi?”, *Eesti Päevaleht*, 6.10.2007.

Eesti keelekasutus kipub olema tüüpiline (napi omariikluse kogemusega) maadele, kus traditsiooniliselt domineerib rahvuse etniline kontseptsioon ja kus kodanikuidentiteedi areng püsib alles algjärgus. Näiteks reeglina viitab tähistus „eestlane”, „venelane” või „rootslane” kitsalt isiku etnokultuurilisele päritolule ning ei lange kokku vastavate riikide kodaniku mõistega ega alati ka nende territooriumiga. Ehkki mõningad kvalitatiivuuringud annavad aimu, et sarnaselt läänepoolsemas Euroopas levinud nn poliitrahvusluse ideoloogiale on viimastel aastatel ka Eesti poliitilise eliidi seas hakanud sõna „eestlane” valdavalt etnilisele tähendusväljale lisanduma veel teine konnotatsioon, mis ahtama rahvusidentiteedi kõrval tugineb ühtlasi Eesti kodakondsusele.²⁴⁹ Koguni 2000-ndail aastail president L. Meri üleskutsel Eestis aset leidnud okupatsioonide dokumenteerimisega tegelenud Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni lõppraportis kasutatakse „eestlase” mõistet vaid kodakondsuse tähenduses. Põhirahvuse eraldi määratlemise vajadusel rakendatakse seal täpsustavat terminit „etnilised eestlased”.²⁵⁰ Vahel räägitakse massimeedias üldistavalt eestlastest-eestlannadest ühtlasi Eesti mitmerahvuseliste spordikoondiste liikmete puhul.

Eelnevat kokku võttes näitab nimetuste paljusus muuhulgas loomulikult sihtgrupi sisemist heterogeensust. Siiski võib väita, et esimene, vastandav mõistestik, mis prevaleeris 1980–90-ndatel, on hilisemal ajal märgatavalt taandunud ja asendunud üha enam teise ning kolmanda kategooria terminoloogilise pagasiga. Sõltuvalt isiklikest arusaamadest, akadeemilisest distsipliinist, kõneleja harjumusest, ilmavaatest või poliitilistest eesmärkidest tarvitatakse neid aga samas pea kõiki tegelikult tänini. Täiel määral ammendavad, täpsed, standardiseerunud ja konsensuslikud mõisted hetkel puuduvad. Traditsioon ei ole kaugeltki paika loksunud ning keeleloome kestab.

Käesolevas tekstis käsitletakse etnonüüme nagu „eestlane”, „sakslane”, „venelane” vm segaduste vältimiseks konservatiivsemas ehk rahvus-kultuurilises tähenduses. Seega võivad mõned „mitte-eestlased” olla muust rahvusest Eesti kodanikud, teised neist jälle mitte. Viimast kasutatakse neutraalse üldnimetusena ja paljuski „muukeelse elanikkonna/kogukonna” sünonüümina. Eesti Vabariigi etnodemograafilise makrostruktuuri ning selle juriidiliste klauslite valguses peaks termin „venekeelse vähemus” („vähemusrhivuse” asemel) tõenäoliselt rahuldama nii õigusteadlasi, inimeograafe kui sotsiolooge. Sealjuures on venekeelse elanikkonna mõistes antud töö huviorbiidis eeskätt Nõukogude Liidu perioodil Eestisse sisse rännanud välispäritolu rahvastik ja nende järeltulijad tervikuna, mitte sedavõrd kõik Eesti arvulises vähemuses asetsevad rahvusrühmad eraldi.

3.3. Etnopoliitika institutsionaalsed nurgakivid

Üks Eesti Vabariigi kunagise välisministri ja presidendi L. Meri avalike esinemiste puhul korduvalt sõelale jäänud mõteteri toonitas juba võrdlemisi varakult, et rahvusvaheline õigus ehk kitsamas plaanis igasugune legalism on väikeriikide tõhusaim relv ning ellujäämisgarantii.²⁵¹ Keerulisest julgeolekusituatsioonist tingitud idealistlikuma varjundiga väärtuste au sees hoidmise kõrval rajaneb aga pea kõikide kaasaja ühiskondade etnopoliitiline taristu paratamatult teatavale õiguslikule vundamendile, mida kipuvad sealjuures vormima mitmesugused pragmaatilist laadi kaalutlused.

²⁴⁹ Vt K. Kallas. „Õiguslik ja poliitiline integratsioon”, *RIP 2008–2013: Vajadus ja teostatavusuuringu lõpparuanne*. IV osa (Tartu, 2008), 13.

²⁵⁰ *Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportid: Nõukogude okupatsioon 1940–1941, Saksa okupatsioon 1941–1944* (Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2005), 3.

²⁵¹ Nt L. Meri. *Presidendikõned* (Tartu: Ilmamaa, 1996), 363, 427, 490, 565.

3.3.1. Restitutsioon

Veel üksjagu enne lõpliku iseseisvuse naasmist vallandus lähiminekliku sündmuste tõttu demograafiliselt tugevasti teisenenud Eesti ühiskonnas diskussioon, kuidas peaks taastekkivat Eesti Vabariiki juriidilises mõistes määratlema. 1989. a. veebruaris olid rahvuskonservatiivse kallakuga Eesti Muinsuskaitse Selts, ERSP ja Eesti Kristlik Liit välja pakkunud õiguslikule järjepidevusele ehk restitutsioonile (ingl *legal restorationism*) tugineva lahenduskäigu.²⁵² Viimane põhines arusaamal, et Nõukogude Liidu poolt ebaseaduslikult okupeeritud Eesti Vabariik kui rahvusvahelise õiguse subjekt ei ole juriidilises plaanis eksisteerimast lakanud. Seega on sõjaeelse Eesti kodanike ja nende järeltulijate näol endiselt olemas ka selle riigi „lihast ja verest kandja”, kelle võimupositsioon nüüd õigluse jalule seadmiseks ennistada tuli. Praktikas asusid eesti rahvuslikud jõud eelmainitud organisatsioonide algatusel moodustama kodanike komiteesid ning nende abil kodanikke registreerima, mida väliseksperdid hindasid „ühiks kõige innovaatilisemaks rahvusliku mobilisatsiooni strateegiaks terves Nõukogude Liidus”.²⁵³ End „taasavastanud” kodanikkonna mandaadi alusel kutsuti kokku Eesti Kongress, mille kaudu loodeti õigusliku järjepidevuse doktriini valguses legitiimne riigivõim Eestis taastada.

Täiemahulist kontinuiteeti pooldavale tiivale antud küsimuses mõneti oponeeriv Rahvarinne püsis seisukohal et „sel viisil sündiv Eesti ei saa olla Eesti Vabariik endisel kujul. See on uus Eesti Vabariik, mis, olles küll esimese vabariigi õigusjärglane, ei sarnane sellele täielikult ei oma majandusstruktuuri, omandivormide ega ka ühiskondliku korralduse poolest, samuti ka mitte rahvuslikult koosseisult”.²⁵⁴ Ilmselt „uute” iseseisvate moodustistena tavatsesid Balti riike käsitleda siiski küll pigem mõningad sealsed vene töökeele poliitilised organisatsioonid, milline vaatenurk on haakunud sageli ka Venemaa poolametlike või ametlike positsioonidega.²⁵⁵ Taoline arusaam Eesti staatusest põkkub otseselt okupatsiooni fakti argumentatsiooniga, mis vähemasti eestikeelse elanikkonna hulgas on olnud vaieldamatuks peavooludiskursuseks.

Maksvusele pääseski Eesti riikluse õigusjärgsust rõhutav kontseptsioon. Esmalt sätestas Eesti NSV Ülemnõukogu oma 30. märtsi 1990. a. otsuses Eesti riiklikust staatusest, et Eesti Vabariigi eksistents *de jure* ei ole katkenud, Nõukogude Liidu riigivõim Eestis on ebaseaduslik selle kehtestamise momendist alates ja kuulutas välja Eesti Vabariigi taastamise (*restitutio in integrum*).²⁵⁶ Lõplikult langes liisk restitutsioonilise lähteprintsiibi kasuks Ülemnõukogu 1991. a. 20. augusti hilisõhtul heaks kiidetud otsusega „Eesti riiklikust iseseisvusest”.²⁵⁷ Maailmasõdade vahelise Vabariigi edasikestmise idee jõudu kasvatas tublisti ka 1991. aastal Eestile õigusliku järjepidevuse alusel osaks saanud rahvusvaheline tunnustus. Selle saamine läks suhteliselt lihtsalt, sest peale üksikute erandite, enamik lääneriike ei Eestis aset leidnud Saksa ega Nõukogude Liidu anneksioonide õiguspärasust kunagi ei tunnistanud, vähemasti mitte juriidilises tähenduses.²⁵⁸ Lisaks tulenes poliitilise restitutsiooni loogikast kommunistide poolt

²⁵² T. Kelam. „Eesti kodanikud iseseisvuse teel”, *Postimees*, 26.11.2008. Mõningail juhtudel ongi kirjanduses nn rahvuskonservatiivseid ringkondi ära toodud just „legalistidena”. // R. Taagepera. „Building Democracy in Estonia”, *Political Science and Politics*, 24: 3 (1991), 480. NB! Praktikas võib rahvuslus olla avatud erinevatele ideoloogiatele, millest konservatism esindab vaid ühte. Eesti kontekstis on rahvuskonservatismi mõiste tarvitamine pigem siiski kohane, kuna lisaks politoloogide liigitustele on niiviisi tavatsenud end määratleda ka sealsel parlamentaarsel tasandil esindatud rahvuslusele orienteeritud jõud ise.

²⁵³ C. Furtado, M. Hechter. „The Emergence of Nationalist Politics in the USSR: A Comparison of Estonia and the Ukraine”, *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, ed. A. Motyl (New York: Columbia University Press, 1992), 195.

²⁵⁴ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 115, l. 16. *Eestimaa Rahvarinde valimisplatvorm* (1989).

²⁵⁵ Nt A. Reimer. „Vene riigiduuma väliskomitee juht eitab okupatsiooni”, *Eesti Päevaleht*, 23.08.2006.

²⁵⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 14923, l. 49.

²⁵⁷ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15713, l. 25.

²⁵⁸ R. Rich. „Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union”, *European Journal of International Law*, 4: 1 (1993), 38; W. Hough. „The Annexation of the Baltic States and Its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory”, *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 6: 2 (1985), 391–443; Mälksoo. *Nõukogude anneksioon*, 68.

sundvõõrandatud vara omandiõiguste ennistamine, mis langes muuhulgas kokku kunagiste Eesti emigrantide huvidega. Samuti tähendas riikliku järjepidevuse juhtmõte potentsiaalselt 1920. aasta Tartu rahulepingu põhjal fikseeritud piiride järgimist, olles toona iseäranis ootuspärane lahend paljudele Kagu-Eesti rajamaade elanikele. Niisuguste õigusriigi loomeks suuresti vajalike eeltingimuste kõrval oli „restitutsionism” laiematele massidele piisavalt selge, emotsionaalne, atraktiivne ja populaarsete ajalootõlgendustega harmoneeruv poliitiline retsept, mida tabavalt väljendas ERSP 1992. aasta valimiskampaania loosung „Eesti tuleb tagasi”. Kuigi sõltumatuse taastamise lävel leidis veel küllalt arvukalt inimesi, kes eelmist iseseisvuse aega isiklikult mäletasid, näitasid läbiviidud uuringud, et valdavalt esemete, juttude ning kollektiivsete hoiakute põhjal kujunenud ideaalpilt sõjaeelsest Eestist kui „kuldajastust” oli laialdaselt levinud pea kõigis eestlaste vanusrühmades.²⁵⁹ Rahva teadvuses tähendas restitutsioonidiskursus sageli mitte ainult omariikluse, vaid ihaldusväärse „Eesti aja” tagasitulekut väga eripalgelistel tasanditel. Äärmuslikemates vormides võis see kuvand viia arusaamadeni, milles „Vabariiki identifitseeriti [...] riigiga, kus puuduvad kuritegevus ja vene immigrandid”.²⁶⁰

Tänaseks päevaks tuleb tõdeda, et õigusliku järjepidevuse doktriinist sai postkommunistliku Eesti riigi (taas)ülesehitamise selgroog. Enamgi veel – politoloogide hinnangul on sellest nüüdseks kujunenud ühiskonna poliitilise identiteedi lahutamatu osa.²⁶¹ Vastav ideeline konstruktsioon oli algusest peale vaieldamatult seotud rahvuspoliitilist laadi arvestustega. Üks olulisemaid valdkondi, kus restitutsiooniideoloogia mitte-eestlastest elanikkonna jaoks kaugeleulatuvaid tagajärgi omas, puudutas kodakondsete ringi küsimust. Samas tuli seda mõtteliselt ette antud pidevuslikku programmi alles asuda reaalse sisuga täitma ning mille ümber toimusid nii seadusandlikes institutsioonides kui meedia vahendusel küllalt ägedaloomulised debadid. Nende juurde järgnevalt siirdume.

3.3.2. Kodakondsuspoliitika

Kodakondsus ehk vanemas kõnepruugis ka riikkondsus (ingl *citizenship, nationality*; sks *Staatsangehörigkeit*; vene *гражданство*) tähistab teatud sidet indiviidi ja riigi vahel, mille puhul on tavaliselt eristatud õiguslikku, poliitilist ning sotsiaalset mõõdet.²⁶² Spetsiifiliste kodanikukohustuste kõrval kaasneb kodakondsuse omamisega eeldatav riigipoolne kaitse ja võimalus osa saada mitmetest tsiviil- ning majandusliku iseloomuga õigustest, nt omandiõiguse vallas või poliitilise otsustusprotsessi raames. Lisaks praktilisele dimensioonile väljendab kodakondsus ühtlasi sümboolset lojaalsust mingi poliitilise süsteemi suhtes. Psühholoogilisel tasandil markeerib see isiku kuulumist kindlasse poliitilisse kogukonda, (taas)tootes ja tugevdades vastavat jagatud identiteeti.²⁶³ Võib väita, et ühtse kodakondsuse kehtestamine on üks olulisemaid ning levinumaid rahvuse-ehitamise meetodeid. Riikkondsus kui antud ühiskonna liikmelisuse ametlik väljendusviis võib olla jõuline vahend sepistamiseks uusi kollektiivseid enesemääratlusi, mis on suutelised konkureerima vanade etniliste identiteetidega või neid viimaks koguni asendama. Seetõttu moodustab kodakondsuspoliitika alati silmapaistva osa laiemast

²⁵⁹ Rakfeldt-Leetmaa, Rakfeldt. Rahvusliku identiteedi, 1574.

²⁶⁰ Ruutsoo. Rahvuslik identiteet, 173.

²⁶¹ V. Pettai. „Ühe poliitilise doktriini konstruktsioon: Õiguslik järjepidevus Eesti taasiseseisvumispoliitikas”, *Vikerkaar*, 1/2 (2007), 154. Restitutsiooniideoloogia järk-järgulist võidukäiku on V. Pettai lähemalt puudutanud oma doktoritöös. // Pettai. *Framing the Past*. Vt ka Pettai, Hallik. *Understanding Processes of Ethnic Control*, 509–514; I. Ziemele. *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia. Past, Present and Future as Defined by International Law* (Leiden: Nijhoff, 2005).

²⁶² Vt T. Marshall. *Citizenship and Social Class and Other Essays* (Cambridge: Cambridge University Press, 1950); D. Heater. *A Brief History of Citizenship* (New York: New York University Press, 2004).

²⁶³ E. Isin, P. Wood. *Citizenship and Identity* (London: Sage, 1999); D. Miller. *Citizenship and National Identity* (Cambridge et al: Blackwell Publishers, 2000).

etnoliitilise agendast, mille analüüs võimaldab vaadelda mitte ainult konkreetse riigiidentiteedi arenguastmeid, vaid peegeldab ka konkreetsete rahvusidentiteetide avatust elik suletust.

Optimaalse kodakondsuspoliitika kujundamine ei kulgenud 1990-ndate aastate esimesel poolel Eesti erakondade ja poliitilise eliidi jaoks sugugi kergelt. Peamise probleemina lõi teravalt ühiskonna teadvusesse dilemma, missugustest printsiipidest lähtuvalt määratleda taastatava Eesti Vabariigi kodanikkond ehk kes peaksid kuuluma Eesti *demosesse* ning kes tuleks (esialgu) välistada? Samuti muutus märkimisväärseks vastuolude allikaks küsimus, mis saab tulevase kodakondsuseaduse tuumaks²⁶⁴ ja mida hakkavad endast kujutama sealsed naturalisatsiooninõuded. Muuhulgas tuli seadusandjatel jõuda selgusele, kas ja millises ulatuses peaksid kodanikkonna piirid sõltuma vastavate isikute rahvuse etnilistest tõlgendustest. Leidub siinjuures veel eksterritoriaalseid kategooriaid, nagu nt välismaal elavad rahvuskasulased, kultuurilised hõimlased või topekkodakondsust omavad Eesti emigrandid, kelle suhtes riik võiks antud juhul üles näidata erikohtlemist? Kodanike ringi määratlemisest olenes suuresti kogu Eesti poliitilise arengu tempo, võimalus läbi viia põhiseaduse referendum ning Riigikogu valimised, alustada erastamisprotseduuride jms.

Arutelud Eesti kodakondsuse institutsiooni ümber käivitusid perestroika küljetuules konkreetsemal kujul alles päris 1980-ndate aastate lõpus. Esmalt tõstatasid kõigile elanikele vabalt valitava Eesti NSV kodakondsuse reaalse ellurakendamise idee 1988. aastal EKP keskkomitee iseseisvusmeelne tiib ning mõned Ülemnõukogu vene saadikud. Taolist kava käsitleti nii „riikliku iseolemise märgi” kui immigratsiooni kontrollimise instrumendina.²⁶⁵ Algset liberaalset lähenemist jätkas Rahvarinde liikumine, mis Eesti taasiseseisvumise eest peetud võitluse perioodil deklareeris järjekindlalt oma toetust 1989. a. novembris Leedus heaks kiidetud kodakondsuse optioonilisele lahenduskäigule, pooldades kodakondsuse andmist sisuliselt kõigile elanikele, kes seda soovivad. Organisatsiooni 1990. a. mais toimunud II kongressil vastu võetud Rahvarinde üldprogrammis seisis: „Rahvarinde kodakondsuspoliitika järgib põhimõtet, et kodakondsuse omandamine peab olema individuaalne ja vabatahtlik akt”.²⁶⁶ Veel veidi enne seda Edgar Savisaare juhtimisel kokku tulnud Eesti valitsuse programm toetas samuti rahvarindelikke samme, mis võimaldanuks Eestis alaliselt elavatel mittekodanikel saada Eesti kodakondsus registreerimise teel. Teisisõnu pooldas valitsus süsteemi loomist, mille kohaselt oleks lisaks sünnijärgsuse põhimõttele saanud Eesti Vabariigi kodakondsust omandada ka optiooni korras vaba tahteavalduse alusel.²⁶⁷ 1991. a. veebruari algul pidas valitsusjuht E. Savisaar Eestis paiknevate liidutehaste võrdlemisi mõjuvõimsate direktoritega Lohusalus läbirääkimisi sisepoliitilise olukorra stabiliseerimise üle. Kohtumise tulemusena valminud dokumendist võib välja lugeda ebamäärase vihje, nagu soositaks kavandatavas kodakondsuse seaduses igasuguste kultuurilist laadi naturalisatsioonitingimuste kõrvale heitmist.²⁶⁸ Antud punkt külvas järgnevatel nädalatel valitsuskabineti ridades arvestatavat ärevust ning tekitas selle liikmetes kõhklusi, kas tasub niisuguse ettepanekuga Ülemnõukogu ees lagedale tulla või ei.²⁶⁹ Valitsuse esimehe oponentid kahtlustasid, et Savisaar on üleliidulise alluvusega ettevõtete direktoritega kokkulepete saavutamiseks teinud kaalukaid etnoliitilisi järeleandmisi mitte

²⁶⁴ Laias laastus omandatakse maailmas kodakondsus kas vanemate passi (*ius sanguinis*) või sünnikoha (*ius soli*) järgi, ehkki tänaseks päevaks enam niisugust puhtakujulist kahenevat jaotust praktiliselt ei eksisteeri. Kaasajal võib enamike riikide kodakondsusaktides leida printsiipe mõlemast mudelist ning vaid üldised rõhuasetused kallutavad seadusi rohkem ühe või teise kriteeriumi poole. // Vt nt J. Chinn, L. Truex. „The Question of Citizenship in the Baltics”, *Journal of Democracy*, 7: 1 (1996), 134, 139–143; Dose. *Nationale Minderheiten*, 51–52.

²⁶⁵ K. Katus, T. Mängel. „Kodakondsus – neitsi või lõbutüdruk?”, *Looming*, 7 (1990), 976–979; Brubaker. *Citizenship Struggles*, 280.

²⁶⁶ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 17, l. 21.

²⁶⁷ Vt *Eesti valitsuse programm* (1990), 9.

²⁶⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 787, l. 243.

²⁶⁹ Tegelikult oli valitsuse 1991. a. 25. veebruari istungil teatavas segaduses ka Savisaar ise: „Ma ei tahaks selle kohta „ei” ega „jaa” öelda, aga ta nõuab selgitustööd, kas selle peale minna või mitte. Me siin mingi sõrme oleme andnud, vähemalt niimoodi mina isiklikult... Aga ma arvan, et sellega ei tohi nagu lagipähe lüüa nii-öelda.” // EFA. f. 309, s. 1723.

ainult kodakondsuse, vaid ka Kirde-Eesti poliitilise staatuse küsimuses. Ametlikult püsis Vabariigi Valitsus üldiselt aga toona siiski jätkuvalt programmilisel seisukohal, et väljatöötatavas kodakondsusseaduses sätestatakse kõigi õigusakti vastuvõtmise momendil Eestis alaliselt elavate isikute tarbeks optsoonivõimalus.²⁷⁰

Kaudsemal moel võis tollesama kaasavama kodakondsuspoliitilise joone peal asetseda juba ka Vene NFSV ja Eesti Vabariigi kahepoolsete suhete aluste leping 12. jaanuarist 1991. Vastavalt sellele paktile kohustusid allkirjutanud osapooled tagama endise Nõukogude Liidu kodanikele valikuvabaduse kas ühe või teise maa kodakondsuse vahel.²⁷¹ Riiklikes delegatsioonides ligi pool aastat ettevalmistatud leping ratifitseeriti äärmiselt pingeliste välissündmuste taustal ning ägeda sisekriitika saatel Eesti Ülemnõukogu poolt 15. jaanuaril 1991. Vene parlament kordas oma Eesti kolleegide sammu 26. detsembril 1991.²⁷² Tegemist on ühe tänase päevani enim vaidlusi põhjustava akordiga. Pikaldase poliitilise kaevikusõja ajendiks valdavalt lepingu kolmas artikkel, mis läks arhiiviallikate andmeil sinna sisse just optsoonivariandi tulihingelise kritiseerija – kunagise (ida)minister Endel Lippmaa enda käe läbi redigeeritud sõnastuses.²⁷³ Artiklis 3 on kirjas, et lepingu allkirjastamise hetkel osapoolte territooriumil Nõukogude Liidu kodanikena elavil isikuil on õigus säilitada või saada Vene NFSV või Eesti Vabariigi kodakondsus „vastavalt nende vabale tahteavaldusele”.

Lepingu artikkel 4 aga täpsustab, et õigus valida kodakondsus saab toimuda üksnes „vastavalt elukohamaa seadusandlusele”. Nii nagu arvati juba selle Ülemnõukogus toimunud aruteludel, ilmnes peagi, et antud üldsõnaline lepingupunkt on avatud erinevateks tõlgendusteks. Venemaa poliitikud, võimuorganid ja mitmed sealsed akadeemikud on korduvalt käsitanud artikkel kolme sisu kui tingimusteta, automaatset, registreerimise või siis lihtsustatud korras kodakondsuse andmist kõigile soovijatele. Seega heidetakse Eestile tema jaanuarilepingu sõlmimise järel vastu võetud riiklike kodakondsusalaste määruste ning õigusaktide valguses ette bilateraalse pakti jämedat rikkumist. Ühtlasi viitavad mõningad naabermaa poliitilised deklaratsioonid, et Venemaa peab 1991. a. algul allkirjastatud lepingut kehtivaks dokumendiks.²⁷⁴ Eesti idanaabri avalik-õiguslikku platvormi on jaganud nt mõningad selle Venemaa kodanike lokaalsed ühendused, Kirde-Eesti 1990-ndate aastate alguse linnavolikogude avaldused või Eestimaa Vene Demokraatlik Liikumine, kes kõik protesteerisid häälekalt riikidevaheliste suhete aluste sätete eeldatava optsoonioõiguse eiramise vastu.²⁷⁵ Eesti pool on omakorda rõhutanud artiklit neli, mille järgi kumbki riik jääb kodakondsustingimuste reglementeerimisel suveräänseks. Jutt käivat ühemõtteliselt pelgalt õigusest kodakondsust taotleda, mitte kvalifitseerimatult kodanikuks muutuda.²⁷⁶ Kuigi Venemaa on püüdnud kasutada kõnesolevat teemat diplomaatilise kaardina ja nõudnud rahvusvahelise suhtluse põhiprintsiipide kohaselt lepingu täitmist (*pacta sunt servanda*), leidub mitmeid ekspertiise, mille hinnangul on osapoolte õiguspädevus lähtuvalt riigiõiguslikust aspektist ning lepingu praegune siduvus, kehtivus ja ülimuslikkus toonast vägagi puudulikku seadusandlikku raamistikku arvestades ja NSV Liidu kodanike kui õiguslike normiaddressaatide peatse ajalooareenilt kadumise tõttu üsnagi küsitav.²⁷⁷

²⁷⁰ ERA, f. 5046, n. 1, s. 787, l. 72.

²⁷¹ Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste leping. Riigi Teataja, 2, 19 (1991).

²⁷² ERA, f. R-3, n. 3, s. 15932, l. 1; RKA, n. 4, s. 473, l. 16.

²⁷³ EFA, f. 309, s. 1729; RKA, n. 4, s. 474, l. 92–93.

²⁷⁴ Vt nt RKA, n. 4, s. 473, l. 6–6p; A. Gluhhov. „Kohustusi pole Moskva, vaid Euroopa ees”, *Eesti Päevaleht*, 25.08.1999; Круминг-Сухарев. *Русские в Прибалтике*, 19.

²⁷⁵ Narva Linnaarhiiv (NLA), f. 129, n. 1, s. 34, l. 50; Sillamäe Linnakantslei arhiiv (SLA), n. 1, s. 17, l. 152; ERA, f. R-3, n. 5, s. 267, l. 28; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16875, l. 11; RKA, n. 4, s. 475, l. 93.

²⁷⁶ RKA, n. 4, s. 473, l. 36; „Eesti välisministeeriumi avaldus”, *Rahva Hää*, 28.08.1992, 1.

²⁷⁷ Viide: Riikidevaheliste suhete aluste lepingu kehtivust ja ühtlasi sealse kodakondsusproblemaatika juriidilisi interpretatsioone analüüsib nt L. Keerberg. *Eesti Vabariigi Ülemnõukogu poolt ratifitseeritud välislepingute staatus Eesti õiguskorras: Eesti Vabariigi ja Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste leping 12. jaanuarist 1991*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Õigusteaduskond, 2001); Ka Ziemele. *State Continuity*, 47.

Eesti Ülemnõukogu 23. mai 1990. a. otsuse alusel asus kodakondsusseadust välja töötama 15-liikmeline parlamendikomisjon asespiiker Marju Lauristini juhtimisel. Tihedat koostööd tehti selles vallas justiitsministeeriumi ning spetsiaalse riigiõiguse alase ekspertgrupiga. Neidki projekte, mis ringlesid Ülemnõukogu kodakondsuskomisjonis enne 20. augustit 1991, ei saa pidada muuks kui probleemi optioonipõhisteks lahendusteks.²⁷⁸

Alternatiivne vaade, mida alates 1990. aasta märtsikuust edendas Eesti Komitee, tulenes riigi kontinuiteedist ja pidas niisiis esimeses järjekorras vajalikuks sõjaeelse Eesti Vabariigi kodanikkonna taastamist. Järjepidevusliku poliitilise arengu projekti serveeriti konservatiivse leeri poolt ainukese tõelise eesti rahvuslike huvide kaitsjana ning oldi kategooriliselt vastu igasugustele kavadele, mis nägid kodakondsuse andmisel ette kollektiivse või vaba valiku põhimõtte rakendamist. Viimased nn nullvariandid riivanuks nende arusaamist mööda rängalt kogu restitutsioonilist siirdemudelit *per se*.²⁷⁹ Eesti Kongressi 25. mail 1991 aset leidnud V istungjärgul vastu võetud otsus tunnistas jätkuvalt kehtivaks 1938. a. kodakondsusseaduse ühes selle hilisemate muudatuste ja täiendustega. Ülemnõukogule esitati aga ettepanek järgida siinkohal õigusjärgseid kodanikke esindava organi eeskuju.²⁸⁰

Mida arvas iseseisvumise taastamise eel asjast Eesti rahvas, pole küsitlusandmete nappuse tõttu paraku väga täpselt jälgitav. Ühe 1989. a. aprillis läbi viidud uuringu põhjal leidis 34% eestlastest, et kodakondsus tuleks anda üksnes endistele Eesti Vabariigi kodanikele ning nende otsestele järeltulijatele. Täpselt sama palju küsitletud eestlasi oli nõus kodakondsuse andmisega neile, kes on Eestis elanud üle kümne aasta; 15% Eestis sündinutele ja 5% Eestis üle viie aasta elanutele. Eesti kodakondsuse kehtestamist pooldavatest mitte-eestlastest oli samal ajal 23% seda meelt, et selle peaksid saama kõik alalist sissekirjutust omavad ENSV elanikud. Neist 9% seadnuks tingimuseks Eestis üle kümne aastase pikkuse resideerumise ning võrdset 5% andnuks kodakondsuse enam kui viis aastat Eestis paiksed olnud või seal sündinud isikutele.²⁸¹

Arvamuste suhteliselt laiale paletile viitas seegi, et peale 1991. a. augustis Moskvas ebaõnnestunud riigipöördekatset tõstis kodanikkonna küsimus pinged kahe rivaalitseva massiliikumise – Rahvarinde ja Eesti Kongressi – vahel uutesse kõrgustesse. Rahvarinde „optiooni-poliitika” jõulisem avalööök sooritati juba veidi varem, 4. augustil toimunud n-ö visioonikonverentsil. Tallinna Tehnikaülikooli auditoriumis peetud mõttetalgute tulemusena jäi üle noatera viimaks sõelale seisukoht, et pärast Eesti iseseisvumist on igal riigis alalisel elaval tsiviilisikul, kes ei ole Eesti õigusjärgne kodanik, voli ilma lisatingimusteta taotleda Eesti Vabariigi passi. Samaselt Leedule peaks see võimaluste aken praakil püsima piiratud ajavahemiku (u. 6–12 kuu) vältel.²⁸² Naturalisatsiooniprotsessi läbimist pooldavad eesti rahvuskonservatiivsed jõud ei tahtnud üleüldse „üleminekuperioodil” mingeid kodakondsustingimusi ära määratleda. Eesti Kongress ja selle liikmed toonitasid pidevalt, et Ülemnõukogul kui mittelegitiimse režiimi organil puudub kodakondsusega seonduvate küsimuste otsustamiseks pädevus ning igasugune vastavate seaduseelnõude arutamine seal tuleb katkestada. Isikutunnistuste väljastamine, EV kodakondsusseaduse vastuvõtmine ja kodanike ringi laiendamine kuulub Eesti Kongressi ainukompetentsi või siis on naturalisatsiooninõuete väljatöötamise õigus üksnes tulevasel Eesti kodanike poolt valitaval Riigikogul.²⁸³ Kodakondsuspoliitikaga venitamist peeti tarvilikuks ka seetõttu, et veel ei olnud selgunud Venemaa, Ukraina, Valgevene jt maade lõplik riigiõiguslik

²⁷⁸ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15202, l. 1; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15848, l. 25.

²⁷⁹ *Eesti Komitee dokumendid 1990–1991*, 54; ERRA, f. 2, n. 1, s. 69, l. 90–112. Vähemasti riikkondsuse valiku puhul on „nullvariandi” mõiste kasutamine ekslik ja tegelikult ei ole ka mitte ükski tõsiseltvõetav poliitiline jõud Eestis mingisuguse elanikkonna osa õigusliku staatuse automaatset muutmist kunagi nõudnud.

²⁸⁰ „Eesti Kongressi otsus Eesti Vabariigi kodakondsusest”, *Rahva Hää*, 2.06.1991, 3.

²⁸¹ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 165, l. 30.

²⁸² ERAF, f. 9599, n. 1, s. 33, l. 8, 12; R. Ruutsoo andmeil astuti sel moel ühte jalga ka Läti esialgsete kodakondsuskavadega. // R. Ruutsoo. „Tagasivaateid „vabaduse tee” – Eestimaa Rahvarinde roll Eesti ajaloos 1988–1993”, *Rahvarinne 1988: (Kakskümmend aastat hiljem)*, toim. A. Veskimäe (Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, 2008), 309.

²⁸³ Nt ERRA, f. 2, n. 1, s. 72, l. 24; ERRA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 55; ERA, f. R-3, n. 4, s. 258, l. 80.

seisund ega nende potentsiaalsete kodakondsusaktide olemus. Ehkki antud aspekti esitleti eeskätt inimestele enneaegse, mõneti piiratud valikuvõimaluste „pealesurumise” probleemina²⁸⁴, oli kõnealuste otsuste edasilükkamissoov mh suurepärasel kooskõlas taamal eksisteerivate muulaste väljatõrjumislootuste ning laiemate rahvastavate sihtidega.

9. septembril 1991 esitas parlamendi kodakondsuskomisjon siiski Ülemnõukogule ligi poolteist aastat väljatõotamisel olnud kodakondsusseaduse esimese eelnõu. Selleks ajaks toetas juba ka projekti algataja Eesti 1938. a. kodakondsusseaduse taasjõustamist, kuid sisuliselt jätkas Ülemnõukogu kodakondsuskomisjon sõjaelsele regulatsioonile tuginedes paralleelselt õigusakti valikupõhise külje täpsustamist. Nende puhul, kes olid 1990. a. 30. märtsi seisuga Eesti alalised elanikud ja esitanuks kodakondsuse taotluse enne 1. jaanuari 1992, mingit keeleoskust ega paiksustsensust ei nõutud. Ülejäänud „uusimmigrandid” pidid naturalisatsioonikõlblukuks saama pärast kümnet aastat püsivalt Eestis viibimist. Sealjuures plaaniti naturalisatsioonikandidaatidelt nõuda kirjalikku lojaalsusvannet Eesti riigile.²⁸⁵ Vastav ettepanek vallandas koheselt eksklusiivsema seaduse pooldajate protestitormi ning otsuse projekti arutelu Ülemnõukogus peatati.

Kavandi ühe põhiautori Marju Lauristini väitel oli Eesti riik Venemaaga alles hiljuti sõlmitud suhete aluste lepingu kohaselt kohustatud andma võimaluse kodakondsust valida ja seda antud seaduseelnõu ka teeb.²⁸⁶ Üldiselt aga rajanesid kaasavad põhjendused argumentatsioonile, et optsioon on vajalik kodurahu säilitamiseks. Ühtlasi ei mõistaks Eestit muidu maailma avalikkus, riik võib (seesmise ebastabiilsuse korral) jääda rahvusvahelisse isolatsiooni, ilma Lääne abist ning halvimal juhul edasi Venemaa embusesse, mis eesti rahvuse kestmisele ega rahvuskultuuri arengule sugugi kaasa ei aita. Vähem jäik poliitika annaks suurema kindlustunde oma saatuse Eestiga siduda otsustanud mitte-eestlastele, kasvataks lojaalseid vähemusi, laiendaks Eesti iseseisvuse võimalike toetajate baasi ja õhnestaks ekstremistliku opositsiooni kandepinda. Liberaalsemast lähenemisest tekkivad valikukohad eraldaksid „sikud lammastest” ning tagaksid suurema tõenäosusega poliitikategemise püsimise parlamentaarsetes vormides.²⁸⁷ Tollal korduvalt Eestit väisanud Briti ajakirjanik A. Lieveni küllalt sirgjoonelise kokkuvõtte järgi toetasid paljud inimesed neid pehmeid naturalisatsioonikriteeriume, üksikute eranditega, mitte multikultuurse liberaalse demokraatia pärast või kodanikuväärtuste kõrgelt hindamise tõttu, vaid lihtsalt hirmust. Alalhoidlikust kartusest kohalike venelaste mäsu ehk vähemalt iseseisvumisprotsessile kaigaste kodaratesse loopimise, Moskva reaktsioonide, idanaabri invasiooni või kriitilise Lääne diplomaatilise isolatsiooni ees.²⁸⁸ Lõpliku taasiseseisvumise järel leiti sedagi, et pelgalt järjepidevusliku kodakondsusprintsipi rakendamise korral tekib oht „jätta Eestisse suur hulk mittekodanikke (välismaalased või kodakondsuseta isikud), kelle võimalik reageering ja edaspidine käitumine EV suhtes on etteaimamatu”.²⁸⁹ Samuti võisid optsioonimotiivid olla kantud tajutud probleemist, et Eestis esineb piirkondi, kus Eesti kodanikkonda praktiliselt kas ei ole või on tsiviilsüsteemide loomeks ning riikluse kandmiseks ebapiisaval hulgal. Nt ei teki ehk vajalikul määral elektoraati Kirde-Eesti linnades.²⁹⁰

Eksklusiivsed põhjendused võrdsustasid venekeelse elanikkonna nii minevikus kui olevikus agressiivse Vene impeeriumiga ja olid seeläbi taandatavad hirmule Moskva mõjuvõimu kasvu ning vastumeelsete territoriaalsete muudatuste ees. Optsiooni või leebeid naturalisatsiooni-

²⁸⁴ E. Sarv. „Kodakondsusküsimusega ei ole kiire”, *Postimees*, 16.09.1991.

²⁸⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15848, l. 26, 32, 35; P. Raidla. „Kodakondsus jutuks lõpuks ka ülemnõukogus”, *Rahva Hää*, 10.09.1991.

²⁸⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15848, l. 46.

²⁸⁷ Katus, Mängel. Kodakondsus, 978; R. Taagepera. „Ja mis meile jäi”, *Postimees*, 26.02.1991; I. Rõtov. „Peet Kask kodakondsusest”, *Rahva Hää*, 13.09.1991; H. Talving. „Ignar Fjuk: kodakondsusest”, *Rahva Hää*, 19.10.1991; Savisaar. *Peaminister*, 573–574.

²⁸⁸ Lieven. *The Baltic Revolution*, 276–277.

²⁸⁹ G. Hazak. „Kes määratleb EV kodanikkonna?”, *Rahva Hää*, 9.10.1991.

²⁹⁰ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15865, l. 85; M. Lauristin. „Ees on riikluse taastamine”, *Postimees*, 18.09.1991.

tingimusi käsitleti ohtlikena, sest „oma koloniaalpoliitikat [...] hakkavad nad siis ajama juba Eesti Vabariigi kodanikena”.²⁹¹ Mitmed seisukohavõtted olid kindlad, et „nullvariant” teeb Eesti riigile ja selle põlisrahvale kiiresti lõpu peale:

„Opsioon ehk kõigile Eestis praegu elavatele isikutele nende soovi korral kodakondsuse andmine tähendaks just oma rahvale nõõri kaela panekut”.²⁹²

„Siia koloniseeritud kogukonna repatrieerimise takistamine ja neile inimõiguste sildi all kodakondsuse taotlemine on viitsütikuga pomm, mis meid surmkindlalt hävitaks”.²⁹³

„Seega oleks seadustatud ja põlistatud ka Eesti koloniseerimise viiekümne aasta tulemused. Ning antud mandaat eesti kodanike vähemuseks jäämisele lähitulevikus. [...] Eesti Vabariigist aga saaks praeguse nõukoguliku Ülemnõukogu koopia paljukordses suurenduses. Sel juhul ka tulevane Riigikogu ei erineks põhimõtteliselt enam praegusest Ülemnõukogust.”²⁹⁴

„Kui tekib laiendatud valijaskond, oleme 50 aasta pärast liivlaste staatuses”.²⁹⁵

Nn Vene kaardi kõrval vastustati laia ja optioonilist kodanikkonda jätkuva ahelsisserände, saabuva kakskeelsuse, integratsiooni pärsituse, riigiõiguslike ning moraalsete argumentidega. Esimesel juhul peljati võimalust, et Eesti kodanike välismaal asuvatel perekonnaliikmetel ja lähisugulastel tekib soovi korral õigus kvoodiväliselt Eestisse elama tulla. Perede taasühinemise õigustest tulenevalt ei õnnestu panna efektiivset piiri sisserändele, väljaränne Eestist võib väheneda, eestlaste suhtarv muutuks kogurahvastiku lõikes veelgi ebasoodsamaks, kasvavad probleemid elamispiindade ning tööhõivega.²⁹⁶ Viidates 1990. aastal demograafide K. Katuse ja T. Mängeli poolt mõneti ebaselge metoodikaga saadud kalkulatsioonidele, läks võimukoridorides niisugust potentsiaali omavate lähikondsete arvuna ringlusse suurusjärk 1,2–1,5 miljonit inimest. Seepärast ei tohtinuks mõne poliitiku arvates kõne allagi tulla kodakondsuse saamine näiteks abiellumise teel.²⁹⁷ Antud numbri mainimisega on kodakondsusnõuete leevendamise, elamislubade taotlemise lihtsustamise, immigratsioonikvootide tõstmise vms oponentid üritanud „immigratsioonipumpa” kinni keerata ka edaspidi.²⁹⁸

Teiseks võib (eesti keelt mitte valdavate) uute kodanike arvukus sillutada teed vene keelele teise riigikeele staatuse nõudmiseks. Massiline reaalse keeleoskusega Eesti kodanikuks saamine ei pruugi ohtu seada mitte üksnes rahvusriigi aluseid, vaid kahandab seejuures oluliselt motivatsiooni eesti keele õppimiseks, sest kodanikuõigused omandatakse riigikeele oskamise vajadusetagi. Järelikult ei aita leebed naturalisatsiooninõuded kaasa Eesti ühiskonna kultuurilisele integratsioonile.²⁹⁹

Riigiõiguslikust aspektist oldi veendunud, et kodanike ringi kavandatav laiendamine ja uue kodakondsuseaduse vastuvõtmine enne põhiseadusliku riigivõimu taastamist muudab kardinaalselt Eesti õiguslikku seisundit. Juriidilisest järjepidevusest siis enam rääkida ei saavat. Vastasel korral tunnistab riik ennast Eesti NSV õigusjärglaseks. Katkevat ka omandiõiguse

²⁹¹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15856, l. 59.

²⁹² A. Ammas. „Ärgem olgem naiivsed!”, *Lääne Elu*, 11.09.1991.

²⁹³ O. Imelik. „Ükskõik, kas kass on punane või hall, peaasi, et püüab hiiri?”, *Päevaleht*, 8.02.1994.

²⁹⁴ ERA, f. 2, n. 1, s. 80, l. 90.

²⁹⁵ ERA, f. 2, n. 1, s. 85, l. 158.

²⁹⁶ ERA, f. 2, n. 1, s. 85, l. 125; M. Nutt. „Kodakondsus jälle tähelepanu keskpunkti”, *Postimees*, 18.02.1991. Perede taasühinemise probleemist üldiselt tehakse veidi pikemalt juttu alapeatükis 4.1.1.

²⁹⁷ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15117, l. 35; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15855, l. 22, 28, 31.

²⁹⁸ Nt *IX Riigikogu stenogrammid*, 25.02.–11.04.2002, 641.

²⁹⁹ A. Eek. „Varjatud nullvariandi ohud”, *Postimees*, 18.09.1991; Г. Комлев. „Пеэтер Олеск: Депортации не будет!”, *Эстония*, 18.02.1994.

järjepidevus.³⁰⁰ Kõige fundamentalistlikumate persoonide meelest rikkunuks järjepidevuse konstruktsiooni ära isegi nõukogude immigrantidele elamislubade andmine. Seda tõlgendati sisserännanute Eesti Vabariigis viibimise legaliseerimise ning „kolonisatsiooni põlistamise” katsena:

„Kui legaliseerime kolonistide viibimise staatuse Eesti Vabariigis mistahes kujul (näiteks kasvõi ajutiste elamislubade andmise näol), siis rahvusvaheliste õigusnormide järgi on suurriigid (ja mitte ainult nemad) lausa sunnitud kaitsma nende õigusi kui vähemusrahvaste õigusi. Isegi need riigid ja jõud, kes on meiega ühel meelel rahvusriigi taastamise mõttes, ei saaks meid edaspidi aidata dekoloniseerimisprotsessis. Me kaotame õiguse Eesti Vabariigi dekoloniseerimisele!”³⁰¹

Kõlbelisuse koha pealt kinnitati, et Eesti kodakondsuse peaaegu tingimusteta andmine oleks põliselanikkonna suhtes ebaetiline ja eestlasi demoraliseeriv kapitulantliku iseloomuga akt. Teiste osas ei saa õigusriik kodakondsust määrata kuidagi ühepoolset või vägisi. Pealegi võivad paljud isikud soovida alaliselt välja rännata ning Eesti kodakondsuse omistamise korral teeks see viimastele karuteene, asetades nad oma uuel asukohamaal välismaalase staatusesse. Naturalisatsioon alaku ikkagi iga indiviidi vaba tahte avaldusega.³⁰²

Välitavamat laadi suhtumistest kumas tugevalt läbi eeldus, et kodanikkonna (etniline) koosseis on suuresti kaaluks, mis määrab ära riigi palge ja arengu. Põliselanike kaitsemehhanismina toimiv naturalisatsiooniprotsess peab olema Eesti Vabariigi kodanikkonna kontrolli all, sest muidu saavad muulased Eesti tuleviku kujundamise osas liigse poliitilise otsustamisõiguse. Tuleb tagada valijaskond, kes kindlustaks eesti rahvuskultuuri kestmise ning arengu. Naturalisatsiooninõuetest ja tsensustest loobumine kinnistaks „etniliselt võõra” elanikkonna Eestisse ning nendest lahtisaamise võimalused aheneksid.³⁰³

Rahvuskonservatiivseid poliitilisi positsioone aitas tublisti tsementeerida 1990-ndate aastate algul eesti avalikus sfääris jõuliselt kanda kinnitanud etnilise Teise n-õ väljaarvamise retoorika, mis T. van Dijki terminoloogiat kasutades haakub „ideoloogilise ja kultuurilise vaenlase” konstrueerimise katsetega.³⁰⁴ Vastav verbaalne sildistamine laienes pea kõikmõeldavatele etnopolitiilistele valdkondadele ning on tagasihoidlikumal kujul teatud rühmades ajahambale vastu pidanud tänase päevani. Briti uurija G. Smith toob välja kolm levinuimat diskursiivset praktikat, mida venekeelse vähemuse delegitimeerimiseks kasutatakse. Objekti kirjeldatakse kas: a) „sotsio-kultuurilise riskina” (ohustavad põlisrahva etnokultuurilist eksistentsi); b) „illegaalsete immigrantidena” (kellel ei saa olla võrdseid õigusi põlisrahvaga); või c) „poliitiliselt ebalojujalsetena” (kes olid/on Eesti iseseisvuse vastu).³⁰⁵ Venekeelse elanikkonna negatiivseks märgistamiseks lasti käiku küllalt laialdane sõnavara, milles mantratena kordusid mõisted nagu „okupandid”, „(asustus)kolonistid”, „illegaalsed (majandus)immigrandid”, „tsiviilgarnison” või „viies kolonn”. Taolise delegitimeeriva retoorika ülesandeks oli vormida sotsiaalseid hoiakuid, et sõjajärgsete sisserändajate taustaga mitte-eestlased, iseäranis venelased, ei ole selle ühiskonna võrdväärset liikmed. Nimetades aga mõnda gruppi diskursiivses plaanis nt „illegaalseks”, saab seda ressurside jaotamisest tunduvalt hõlpsamalt kõrvale jätta. Portreteerides teatud etnilist

³⁰⁰ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15869, l. 55; M. Nutt. „Kodakondsus jälle tähelepanu keskpunktis”, *Postimees*, 18.02.1991.

³⁰¹ ERA, f. 4969, n. 1, s. 47, l. 32–33.

³⁰² E. Soovik. „Päevapoliitika hind – eesti rahvuse tulevik”, *Postimees*, 1.10.1991; *Hääl vabadusest: Juhan Kristjan Talve tekstid 1983–1997*, koost. L. Vahtre (Tallinn: Tammerraamat, 2008), 152.

³⁰³ Nt ERA, f. 2, n. 1, s. 69, l. 92; „Suur mitte-eesti kodanikkond oleks Eesti riigile ohtlik”, *Rahva Hääl*, 8.01.1994, 3. Erinevaid tüüpõhjustusi, miks kodakondsust kõigile alalistele elanikele kergelt mitte anda, vt Brubaker. *Citizenship Struggles*, 287–288.

³⁰⁴ Dijk. *Ideology*.

³⁰⁵ Smith. *Transnational Politics*, 509–513. Eesti analoogsete nn normatiivsete alusstruktuuride kohta loe lähemalt M. Kuhl. „Siirdeloogika juured”, *Acta Politica*, 3 (2009). Ka V. Pettai. „Definitions and Discourse: Applying Kymlicka’s Models to Estonia and Latvia”, *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, eds. W. Kymlicka, M. Oplaski (Oxford: Oxford University Press, 2001).

kontingenti selle asukohamaa suhtes vaenulikult häälestatud välisriigi huvide kollektiivse käepikendusena, tundub märksa õigustatum otsus neist enamikku kodanikkonna ega võimuhoobade juurde mitte lasta. Eestikeelses trükimeediaski tajuti mujalt Nõukogude Liidust saabunud kui olemuslikult võõrast ja vaenulikkude välisrühma, kellega ei pruugi arvestada ning kelle ees Eesti riik ei ole kohustatud kandma mingit vastutust:

„Asustuskolonistid omavad vaid ekspansionistlikku ja olmelist suhet Eesti kui territooriumiga, mitte õiguslikku seost 24. veebruaril 1918 loodud Eesti Vabariigiga.”³⁰⁶

„Eestisse okupatsiooni tingimustes venestamise (rahvamõrva) eesmärgil suunatud massilistele kolonistidele me eluaset, süüa, tööd ja pensioni, kõnelemata kodakondsusest, anda ei saa ega tohi.”³⁰⁷

Lisaksin eelnevale ka võrdlemisi varakult mängu tulnud nn etnokraatliku diskursuse. Viimast kiputakse tavaliselt rakendada olukorras, kus esitatakse poliitilisi pretensioone teatud territooriumi ehk riigi omandiõiguse suhtes. Sageli rõhutab üks või teine osapool, et kaugemaleulatuva ajaloolise järjepidevuse tõttu on neil sellega tugevam kogukondlik side kui rivaalidel. Teised grupid võivad seal elada, ent ei saa nõuda endale maa „peremeheõigust” ega tohiks sekkuda rahvuse-ehitamise strateegiatesse. Niisamuti juurdus eesti etnopolitiilises diskussioonis populaarne arusaam Eestist kui (eelkõige) etniliste eestlaste riigist, kus teistel suurt midagi kaasa rääkida pole:

„Selge aga on üks, et Eestimaa perspektiive kujundada on õigus vaid eestlastel. Siin sündinud muulaste asi on korda luua oma esivanemate maal.”³⁰⁸

„Kuna iga inimene on tahes või tahtmatult oma rahvusliku identiteedi ja päritoluma taotluste kandja, siis on rahvusriigi tunnuseks, et elulaadi määrab ja riigiasjade üle otsustab seal põhirahvus.”³⁰⁹

Kõik seadused peaksid lähtuma Eesti rahvusriigi ja selle nimirahvuse vajadustest ning valitsusorganid kaitsma eesti rahva huve.³¹⁰

Vahetult pärast kodakondsuse seaduse parlamendile esitamist algas seadusandja laialdane ühiskondlik surveamine. Eesti Kongress süüdistas Ülemnõukogu „rahvuslikus reetmises”.³¹¹ 13. septembril 1991 toimus Tallinnas Raekoja platsil ERSP poolt organiseeritud miiting, kus sajad inimesed protesteerisid optsooniliste kodakondsusprojektide vastu. Eesti Komitee esimees Tunne Kelam teatas, et kodakondsuse „nullvariant” oleks „eesti rahva kukutamine peremehe seisundist” ning rahvusvaheliste õigusnormide jäme rikkumine. Ülemnõukogu liige Mart Laar kutsus eelnõu tõkestamise nimel rahvast üles kirjutama ajalehtedesse, raadiosse, televisiooni.³¹² Peatselt vallanduski Ülemnõukogu kodakondsuskomisjonile ja tihtipeale selle juhataja M. Lauristinile isiklikult adresseeritud kirjade laviin.³¹³ Sadu erisuguses võtmes pöördumisi laekus nii eraisikutelt kui kohalike võimuorganitelt (nt maakondade volikogud), koolidelt ning mittetulundusühingutelt. Sagedased olid mitmeid allkirju kandvad ettevõtete ja asutuste töötajate

³⁰⁶ E. Soovik. „Kodakondsusest, riigist ja riigivõimust”, *Päevaleht*, 1.06.1994.

³⁰⁷ H. Susi. „Muide, ma arvan et...”, *Päevaleht*, 14.01.1993.

³⁰⁸ A. Valton. „Venelastest”, *Vikerkaar*, 5 (1989), 65.

³⁰⁹ ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 34.

³¹⁰ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15870, l. 101; *VII Riigikogu stenogramm*, 10.05.–17.06.1993, 1902, 1905.

³¹¹ *Eesti Komitee dokumendid 1990–1991*, 60.

³¹² Vahter. *Vaba riigi tulek*, 318–320.

³¹³ Mahukad kaustad rahva arvamuste ja ettepanekutega kodakondsuse seaduse eelnõu kohta 13. septembrist 1991 kuni 15. septembrini 1992 on kättesaadavad: ERA, f. R-3, n. 4, s. 256–258.

kollektiivsed esilised. Neis domineerivad ülekaalukalt nõrdimus liialt „leebesisulise” seadusprojekti ning varieeruva jäikusastmega hoiakud „kolonistide” suhtes. Valdavas osas eesti-keelsetes kirjades korratatakse eeltoodud rahvuskonservatiivseid argumente ja kartusi. Mistahes lahenduste puhul nõutakse resoluutselt keeletsensuse kehtestamist.³¹⁴ Liberaalsema algega soovitusel olid erandlikud ning pigem pooldati mitte-eestlaste remigratsiooni ja naturalisatsioonitingimuste karmistamist: „Ka eesti soost inimeste osas ei tohiks kõik kohe saada kodakondsust, näiteks kommunistliku partei liikmed, kes olid ideoloogilisel töö ja sisuliselt tegid koostööd vaenlasega! Andke neile katseaeg 5–10 aastat, et nad tõestaks oma lojaalsust.”³¹⁵ Venekeelsetes kirjades pandi üldjuhul ette, et kodakondsuse valiku võimalus tuleks tagada igale teatud ajaperioodi vältel (nt 10–25 aastat) või siis riigi iseseisvuse väljakuulutamise hetkel püsivalt Eestis elanud isikule ilma lisatingimusteta. Viimased kattusid erinevate vene seltside, ühiskondlike liikumiste ja poliitiliste organisatsioonide taotlustega ning pörsid tärkavate n-ö eesti erakondade positsioonidega.³¹⁶

Üsna kindlasti ei jätnud tugev sotsiaalne surve mõjutamata järgnevaid alternatiivseid kodakondsusseaduse eelnõusid, millega Ülemnõukogu rahvasaadikud nüüd ridamisi lagedale tulid. Parlament, sealhulgas Rahvarinde tiib, oli lõhestunud erinevate vaadete põhjal, alates nn null-variandist kuni restitutsiooniliste seisukohtadeni. Vene saadikud nõudsid kodakondsust paiksustsensuse alusel ilma naturalisatsiooniprotsessita, samas kui teine äärmus püüdis maksimaalselt tõkestada isegi viimase läbimisvõimalusi.³¹⁷ Venekeelse saadikurühma oma ja teised optsoonipõhimõtet esindavad seadusprojektid hääletati maha ning eeldused muutusid tingimuslikumaks. Tööd jätkati enim toetust kogunud kodakondsuskomisjoni, kristlike demokraatide ja Kaido Kama ühildatud eelnõuga. See tähendas, et kusagil oktoobri keskpaigaks hakkas vaekauss kalduma rangemate variantide kasuks. 6. novembril 1991 langetas Ülemnõukogu lõpuks printsiipiaalse poliitilise otsuse, et Eesti kodakondsusseadus taastatakse 1940. aasta redaktsioonis ning kodakondsuse saavad esialgu vaid sõjaeelse Vabariigi kodanikud ja nende järglased.³¹⁸ Ehkki siis ei formuleeritud veel mingeid täiendavaid naturalisatsioonikriteeriume, sai ühtlasi selgeks, et need nõuded ühes vajaliku Eestis elamise piirtähtajaga tulevad.

Miks poliitiline kliima sedavõrd kiirelt muutus? Põhimõtteline suund kodakondsusküsimuse lahendamiseks oli ette antud juba 20. augusti suveräänsusdeklaratsioonis, milles pääses maksvusele EV õigusliku kontinuiteedi kriteerium. Pärast seda „ei olnud optsoonivariant puht n-ö juriidiliselt enam mõeldav, sest meie iseseisvumise vorm, iseseisvumise tee oli teistsugune”.³¹⁹ Rahvuskonservatiivsete ideede võidukäiku soosisid muuhulgas kindlasti üldised arengud NSV Liidus. Mõned toonaste sündmuste vahetud tunnistajad on koguni väitnud, et enne 1991. a. putši polnud peale „null-variandi” mingi muu valik üldse võimalik. Selleks oli rahva toetus Eesti Komiteele liiga madal. Olukord muutus 20. augusti kompromissotsuse järel kui „Eesti Kongressile mitte ainult ei reserveeritud ülemnõukogus võrdne arv kohti konstitutsiooni väljatöötavas Põhiseaduslikus Assamblees, vaid seda hakati käsitlema riigi edasise ülesehituse kontekstis moraalselt juhtiva partnerina”.³²⁰ Üheks oluliseks faktoriks, miks niigi sisevastuolude küüsis vaevelnud Rahvarinde esialgne positsioon veelgi nõrgenes, võis olla ka asjaolu, et enamik

³¹⁴ Keeleoskuse väärtustamine on olnud püsiv – veel 2000. a. kevadel nägi ligi kaks kolmandikku küsitletud eestlastest naturalisatsiooniprotsessi puhul keelenõuetest loobumises ohtu rahvuslikule ja riiklikule eksistentsile. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 170, l. 87, 103.

³¹⁵ ERA, f. R-3, n. 4, s. 257, l. 5.

³¹⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16115, l. 41–42. Vt Eesti poliitiliste parteide põhiseisukohti kodakondsusseaduse suhtes *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*. February (1992), 3–6.

³¹⁷ Põgusat ülevaadet 1991. a. sügisel Ülemnõukogus ringelnud erinevatest kodakondsusseaduse eelnõu projektidest vt P. Raidla „Ülemnõukogu paneb end ise ajahätta”, *Rahva Hääli*, 15.10.1991.

³¹⁸ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16115, l. 1.

³¹⁹ M. Lauristin. „Ees on riikluse taastamine”, *Postimees*, 18.09.1991.

³²⁰ Terk. Kommentaarid, 120. Ka R. Ruutsoo. „Constituting of Political Nation of Estonian Republic”, *Revue Baltique*, 7 (1996), 22–23.

mõõdukate jõudude hirme ja hoiatusi Kremli mitte provotseerida osutusid alusetuiks. Pärast ebaõnnestunud riigipöördekatset vanameelsete selgroog murdus, Nõukogude Liit kadus kaardilt ning sunnitud kompromissivajadus mittekodanikega langes ära. Venemaa vägivaldseid reaktsioone ega Lääne diplomaatilist isolatsiooni ei järgnenud, kohalikud venekeelsed olid võrdlemisi vaiksed ja paljud optsioonilise mudeli toetajad võtsid viimaste suhtes omaks varasemast märksa radikaalsemad hoiakud. Lisaks ei maksa unustada äsja keelustatud Interrinde varasemat tegevust ning mõningate instantside separatismimaigulisi aktsioone Kirde-Eestis (vt lähemalt peatükis 5.3), mis külvasid eestlastest otsustajate hulgas arvestatavat umbusku, ebakindlust ja kahtlusi. Poliitilisest ning etnokraatilisest ebakindlustundest haaratud eestlaste enamus tajus ära, et restitutsioonilise kodakondsuseaduse rakendamisega kasvavad oluliselt šansid blokeerida hilisimmigrantide võimalusi Eesti riikliku kursi määramise juures sõna sekka öelda.³²¹ Ühtlasi tegid tärgava valimisvõitluse kontekstis järjest rohkem ilma eesti poliitikute kartused näida liiga „venesõbralik“.

Naturalisatsioonitingimuste väljatöötamine ei läinud siiski libedalt. Venekeelse vähemuse esindajad Ülemnõukogus mingisuguseid paiksuse- ega keeletsensusi jätkuvalt näha ei soovinud.³²² Märkimisväärset moraalset tuge said nad EV rahvussuhete minister Artur Kuznetsovilt, kelle vaated rahvuspoliitilistes küsimustes valitsuse omast ajas üha enam lahknesid. Näiteks pooldas sünnijärgne Eesti kodanik, hiljem Venemaa passi võtnud A. Kuznetsov kodakondsuse nullvarianti, kahte riigikeelt, riigi kultuurilistele eripäradele rajanevat konföderatsioonilist korraldust jms.³²³ Järgema korra toetajad jõudsid suhteliselt ruttu konsensussele, et Eesti 1938. aasta kodakondsuseadus on ülearu pehme, ei vasta enam tänapäeva realiteetidele ja vajadustele ning äärmisel juhul tuleks seda rakendada valikuliselt ehk parandustega karmistada.³²⁴ Parlamendis kõlanud ettepanekud pikendada naturaliseerumisel nõutavat Eestis elamise aega küündisid kunagise kaheaastase perioodi asemel nüüd kuni kahekümne aastani. Kui viimaks jääd pidama ikkagi vana 2+1 süsteemi peale, järgnes samalaadne pikk poliitiline vägikaikavedu, mis hetkest alates tuleb antud kaheaastast tähtaega arvestama hakata. Vene saadikud olid esialgu valmis aktsepteerima vaid tegelikku Eestisse sissekirjutuse saamise päeva, Eesti Komitee kursil olijad tahtsid aega lugema asuda alles 20. augustist 1991 või mõnest veelgi hilisemast momendist, et sealjuures mitte sattuda vastuollu õigusliku järjepidevuse ideoloogiaga. Kompromissiks kujunes 30. märts 1990 kui sümboliseelt kõnekas kuupäev, mil Ülemnõukogu kuulutas välja üleminekuperioodi alguse.

Vastavalt eelmainitud poliitilisele kokkuleppele taasjõustatigi 26. veebruaril 1992 sõjaeelse kodakondsuseaduse kohendatud redaktsioon.³²⁵ Otsus ei sündinud sugugi kergelt ning läks arvukate vastaliste ja puudujate tõttu läbi vaid ühe napi enamhäälega.³²⁶ See tähendas, et automaatse Eesti kodakondsuse said üksnes sõdadevahelise Eesti Vabariigi kodanikud ning

³²¹ Ruutsoo hinnangul oli juriidiliselt hästipõhjendatava restitutsiooniidee taga eeskätt immigratsiooni- ja venevastasus, etniliste eestlaste poliitilise domineerimise tagamine. // Ruutsoo. Constituting, 23.

³²² ERA, f. R-3, n. 3, s. 16115, l. 24.

³²³ ERA, f. R-3, n. 13, s. 353, l. 65; В. Иванов. „Артур Кузнецов: Нам предстоит преодолеть полосу сплошных глупостей”, *Эстония*, 2.10.1991; М. Мäärts. „Artur Kuznetsov jäi endale truuks”, *Rahva Hääli*, 6.11.1991. 1991. a. novembri lõpul otsustas Valitsus oma istungil Kuznetsovi ministriametist vabastada.

³²⁴ Nt ERA, f. R-3, n. 3, s. 15855, l. 19; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15869, l. 94.

³²⁵ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus „Kodakondsuse seaduse rakendamise kohta”. *Riigi Teataja*, 7, 109 (1992); ERA, f. R-3, n. 3, s. 16688; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16527, l. 95.

³²⁶ Eesti Komitee kuulutas Ülemnõukogus vastu võetud kodakondsuseaduse rakendusotsuse kohe järgmisel päeval õigustühiseks, viidates jätkuvalle militaarokupatsioonile ning arusaamale, et Ülemnõukogu pole õiguslikult pädev EV kodanikkonna laiendamise üle otsustama. // ERA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 65. Siiski olid antud lahenduskäiguga loodud head eeldused rahvuslastele meelepäraste esimeste üldvalimiste korraldamiseks. Neil kaalutlustel hääletas ilmselt nii mõnigi rahvuskonservatiivse orientatsiooniga Ülemnõukogu saadik seaduse vastuvõtmise poolt, sest ilma selleta poleks taoline lüke õnnestunud. // Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 233.

nende järeltulijad sõltumata rahvusest ja keeleoskusest.³²⁷ Kõik ülejäänud alalised elanikud peavad kodakondsuse omandamiseks läbi tegema õigusriikidele tavapärase naturalisatsiooni-protsessi seaduses kindlaksmääratud kodakondsusnõuete alusel. Paiksustsensuse kohaselt pidi kodakondsuse taotleja olema Eestis alaliselt elanud vähemalt kaks aastat enne, pluss ooteajana aasta pärast vastava sooviavalduse esitamise kuupäeva. Et kohustuslikku püsivalt Eestis elamise aega hakati arvestama alates 30. märtsist 1990, nihkus varaseim kuupäev, mil keegi võis koda-kondsust naturalisatsiooni teel omandada, seega 1993. aasta 30. märtsile. Üks lisaaasta tagas olukorra, kus mitte-eestlaste valdav enamus sisuliselt lülitati 1992. a. sügisel aset leidnud Riigikogu valimistel osalejate hulgast välja. Riigikeele oskuse tõendamise normatiivide välja-töötamine jäeti esialgu Valitsuse õlgadele. Naturalisatsiooniprotsessi käivitamiseks häda-vajalikud konkreetse eesti keele nõuded viibisid aga tükk aega. Iseenesest oldi mõned kuud peale riigi iseseisvuse taastamist toimunud Ülemnõukogu keelekaitsekomisjoni ning Riigi-kantselei ühistel arupidamistel jõutud seisukohale, et kodakondsuse taotleja keeleoskus peaks vastama ligikaudu tollasele C-kategooriale (ca 800 sõnast koosneva baassõnavara valdamine). Enam-vähem taolise taseme eeldamise juurde viimaks 1993. a. veebruaris vastu võetud seaduses ka jääd.³²⁸

Sealjuures otsustas Riigikogu samal kuul vabastada kolme-aastasest paiksustsensusest ja eesti keele eksamist need Eestis alaliselt elavad isikud, kes olid registreerinud end kodakondsuse taotlejana 1990. a. märtsis peetud Eesti Kongressi valimiste eel.³²⁹ Kodakondsuse taotlemise fakti tõlgendati toetusena sõltumatu Eesti Vabariigi taastamisele poliitilises olukorras, kus valikuvõimalusi leidis erinevaid (tegutseid NLKP, Rahvarinne, Interrinne jmt), riigi iseseisvuse idee tundus paljude immigrantide jaoks veel võrdlemisi võõras ning enese kodanike komiteede kaudu otsese vabadusliikumise seostatavatesse nimekirjadesse kandmine nõudis venelastelt sageli üksjagu julgust. Tihti kaasnesid sellega probleemid sugulaste ja sõpradega, neil tuli silmitsi seista mitmete rahvuskaslaste poolse avaliku hukkamõistu, nt „reeturiteks” või „natsionalistideks” tembeldamisega. Lisaks levis muulaste seas 1980-ndate lõpul hulgaliselt kuulujutte, et kõiki end kodakondsuse taotlejana üles andnud inimesi asutakse peagi tõsiselt represseerima.³³⁰ Isegi kui salamisi loodeti niiviisi restitutsioonilise bloki valijaskonda vene-keelsete hulgas veidigi kasvatada, saab nende kaasamist EK üritusse lugeda üheks esimeseks selgepiiriliseks sammuks poliitilise integratsiooni teel, mille käigus anti võimalus taasloodava Eesti riigiga isiklikult samastuda. Nädala jagu kestnud Eesti Kongressi valimistel osales 591 463 Eesti elanikku, sealhulgas 34 345 Eesti Vabariigi kodakondsuse taotlejat.³³¹ Viimased olid registreerimisel saanud vastu väikese rohelist värvi kaardi, EV õigusjärgsetele kodanikele väljastati analoogne sinine kaart. Hiljem on ajakirjanduses levitatud eksitavat väidet, mille järgi mitte ükski kodanike komiteede liikumise konverents, ei vastav peakomitee ega ka Eesti Kongress ei olevat otsustanud, et nn roheliste kaartide omanikud võiksid tulevikus lihtsustatud

³²⁷ Nt 2000-ndate aastate lõpus ei osanud enda hinnangul üldse eesti keelt ligi 10% Eesti kodanikest. // *XI Riigikogu stenogrammid*, 23.02.–26.03.2009, 331. Kodanike arvestuse tagasiulatavaks piiridaatumiks kehtestati 16. juuni 1940 ehk Nõukogude Liidu esitatud ultimaatum päev, millele järgnes Eesti annekteerimine.

³²⁸ Kodakondsuse taotlejatele esitatavate eesti keele tundmise nõuete seadus. *Riigi Teataja* I, 11, 171 (1993). Koda-kondsuse taotlejalt eeldati igapäevastest tekstidest ja lihtsamast suulisest kõnest arusaamist, piiratud suhtlemisoskust ning lihtsamate kirjalike ülesannete täitmist nagu nt eluloo koostamine, töökoha taotlemise avalduse kirjutamine, standardsete blankettide täitmine jms. // M. Rannut. „15 aastat keeleseadust”, *Keel ja Kirjandus*, 2 (2004), 121.

³²⁹ *VII Riigikogu stenogrammid*, 11.01.–11.03.1993, 440; Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsuse „Kodakondsuse seaduse rakendamise kohta” muutmise seadus. *Riigi Teataja*, 13, 204, (1993) § 1.

³³⁰ *VII Riigikogu stenogrammid*, 11.01.–11.03.1993, 54, 403; S. Zonov. „Eesti Kongress ja mittekodanikud”, *Eesti Kongress 15. Teaduskonverents 12. märtsil 2005 Eesti Rahvusraamatukogus*, koost. E. Pärnaste (Tallinn: Hirvepark, 2005), 37, 39; Kuula ka nt „Reporteritund: Eesti Kongress III”, *Vikerraadio*, 10.03.2010. http://vikerraadio.err.ee/helid?main_id=1312441 (kuulatud 5.04.2012).

³³¹ *Eesti Kongressi materjalid* (Rakvere: Ühistöö, 1990), 3; E. Pärnaste. „Eesti Kongress arvudes”, *Eesti Kongress 15. Teaduskonverents 12. märtsil 2005 Eesti Rahvusraamatukogus*, koost. E. Pärnaste (Tallinn: Hirvepark, 2005), 27.

korras kodakondsust saada.³³² Tegelikuses tekitas see küsimus nimetatud organeis küll suuri lahkkelisid, kuid arhiivimaterjalide põhjal pidas Eesti Kongress vajalikuks need kodakondsuse taotlejad tavapärasest naturalisatsiooni protseduurist vabastada vähemalt kahel korral – nii oma 1991. aasta 7. septembril kui 1992. aasta 24. mail langetatud otsustes.³³³ Roheliste kaartide omanikele soodustingimustel kodakondsuse andmise punkt läks VII Riigikogu valimiste järel sisse ka „Isamaa” egiidi all moodustatud valitsuskoalitsiooni leppesse.³³⁴ Taoline eelisrežiim ei väldanud aga kuigi kaua. 1994. a. suvel esitas Kodakondsus- ja Migratsiooniamet parlamendile seaduseelnõu kodakondsuse andmine Eesti Komitee poolt välja jagatud kaartide alusel lõpetada. Õige varsti niisuguste kodakondsusavalduste vastuvõtt peatati ning kõnesolev lihtsustatud naturalisatsioonikord kaotati Riigikogu resolutsiooniga 22. novembril 1994.³³⁵ Põhjuseks „roheliste kaartide” massilised võltsingud, nendega seotud korruptiivsed tehingud ja mitmesugused dokumendihaldusprobleemid. Kaartide valmistamisel oli kasutatud eri paberisorte ning trükkivärve, igasugused turvaelemendid praktiliselt puudusid. Samuti ei suudetud tagada suure osa registreerimislehtede säilimist, mistõttu esitatava dokumentatsiooni õigsust oli sageli äärmiselt raske kui mitte võimatu tuvastada. 1994. aasta keskpaigaks ületasid ringluses olevad võltsingud KMA arvates juba ehtsate roheline kaartide hulga.³³⁶ Lisaks läks Eesti Komiteel selle juhatuse liikme V. Rumesseni andmeil KGB vastutegevusest tingituna kaduma vähemalt 3000 tühja registreerimiskaarti, mille saatuse on siiani teadmata.³³⁷ Nõrgaks jäi ka kaardi saanud isikute tausta kontroll. Ehk nagu kinnitas Riigikogu ees rahvasaadik V. Velman:

„Aga mina tean väga hästi mitte vähem kui 20–30 inimest, kes said niiviisi Eesti kodakondsuse ja kes teistel tingimustel kunagi seda kodakondsust ei saaks. Need on eruohtvitserid, need on KGB töötajad, need on need, kes võitlesid Eestimaa vastu, aga igaks juhuks võtsid selle roheline kaardi. Isegi üks endine keskkomitee sekretär”.³³⁸

Juba menetlusse antud ligi 4000 taotluse läbivaatamiseks moodustati siseministri käskkirjaga 1995. a. lõpus vastav komisjon, järgmisel aastal saadi selle tööga enam-vähem ühele poole ning kodakondsuse omandamine EK isikutunnistuste alusel sisuliselt lakkas. Kokku sai sellisel moel Eesti passi ligi 24 000 inimest.³³⁹ „Rohelise kaardi” võimalusi kasutanute seas võis olla arvukalt eestlasi, kelle jaoks oli oma eesti päritolu tõestamine komplitseeritud või võimatu (nt Venemaalt naasnud nn idaeestlased).³⁴⁰

Nimelt lubas Laari 1992. a. valitsuskabinet kooskõlas kodakondsuseaduse §-le 7 p 1 kõrvaldada *eesti soost* isikutele kodakondsuse andmisel „traumeerivad bürokraatlikud tõkked”³⁴¹ ja saksaliku õigustraditsiooni vaimus jätkatigi seaduses kõigi sellisesse juriidiliselt raskesti määratletavasse kategooriasse kuuluvate inimeste privilegeerimist. Venemaal või teistes riikides elavad etnilised eestlased, kes polnud EV kodanikud või nende otsesed järeltulijad ning kes suutsid oma eesti päritolu tõestada, võisid asuda kodakondsust taotlema ilma paiksustsensuse ja

³³² A. Mänd. „Rohelistel kaartidel oli üksainus funktsioon”, *Postimees*, 21.07.1995; A. Mänd. „Eesti kodanike komiteede liikumine ei ole lubanud nn roheline kaartide omanikele lihtsustatud korras kodakondsust”, *Õhtuleht*, 24.07.1995.

³³³ ERRA, f. 2, n. 1, s. 72, l. 18; ERRA, f. 2, n. 1, s. 87, l. 4.

³³⁴ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, „Isamaa” ja „Möödukate” koalitsioonilepe*. Tallinn, 19. oktoober 1992, 3.

³³⁵ Kodakondsust käsitlevate õigusaktide osalise muutmise ja kehtetuks tunnistamise seadus. *Riigi Teataja* I, 88, 1491 (1994) § 2 p 1.

³³⁶ *VII Riigikogu stenogramm*, 6.–16.06.1994, 1853. Näidiseid võltsitud registreerimislehtedest, kaartidest, templitest, arhiiviteatistest vt ERA, f. R-2327, n. 1, s. 860. Probleemidest lähemalt loe P. Ello. „Anarhia ja asjatundmatus kodakondsus- ja migratsiooniametis”, *Postimees*, 17.07.1995; K. Liebert. „Rohelised kaardid – Eesti kodakondsuspoliitika valulapsed”, *Eesti Aeg*, 25.10.1995.

³³⁷ *VII Riigikogu stenogramm*, 11.01.–11.03.1993, 401.

³³⁸ *VIII Riigikogu stenogramm*, 29.05.–15.06.1995, 944.

³³⁹ *Kodakondsus- ja Migratsiooniameti aastaraamat* (Tallinn: Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, 2006), 20.

³⁴⁰ K. Hallik. „Rahvuslikult jaotunud Eesti”, *Eesti inimarengu aruanne 1999* (Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus, 1999), 40.

³⁴¹ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, „Isamaa” ja „Möödukate” koalitsioonilepe*, 3.

keeleoskuse nõudeta. Tõenduspraktikas lähtuti siinkohal Eesti Vabariigi 1934. aasta rahvuskuuluvuse määramise seadusest³⁴², kuigi taasiseseisvunud Eestis seda kunagi formaalselt ei jõustatud. Samuti eksisteeris Migratsiooniameti peadirektori poolt 10. detsembril 1993 välja antud käskkiri nr 48 „Eesti rahvusesse kuuluvuse määramisest”, mis reguleeris siiski küll ainult kitsamalt Migratsiooniameti tegevust Eestisse tagasipöörduvate eestlaste rahvuse kontrollimisel.³⁴³ Ajavahemikul 1992–1995 sai kõnealuse paragrahvi põhjal kodakondsuse kokku 25 966 isikut.³⁴⁴

Samas lükati tagasi ettepanek, et sarnane lihtsustatud kord kehtiks ka Eestis püsivalt elavate soome-ugri rahvaste liikmete osas. Valitsus oli muidu selles küsimuses soodsalt meelestatud ning pidas vajalikuks võrdsustada kodakondsuse saamisel eesti soost isikutega ühtlasi „meie lähimatest hõimurahvastest (ingerlased, vadjalased, vepsalased jt.) isikut”.³⁴⁵ Vastav eelnõu jõudis peatselt parlamendi ette, mille esialgse versiooniga üritasid autorid A. Kiir ja A. Neljas lahendada üksnes kohalike ingerisoomlaste probleeme. Ideed põhjendati mh sellega, et Eesti kodakondsuse taotlejatest „ingerisoomlaste hulka kuuluvad inimesed moodustavad meil Eestis sellised grupid, kes tõenäoliselt on kõige kergemini Eesti ühiskonda integreeritavad.” [...] „Nii et näiteks ingerlaste puhul on paljudel juhtudel vahetegemine küsimuses, kes on eestlane, kes on ingerlane, tänapäeval võrdlemisi raske, võib-olla ainult *nen*-lõpu järgi saab vahet teha”.³⁴⁶ Siis aga toodi Riigikogu riigiõiguskomisjoni töö viljana antud seaduseelnõusse sisse suisa erinevad „soome-ugri rahvused”. Oponentide arvates prooviti niisuguse eelistatud rahvaste nimekirjaga Eesti seadustesse sisse projekteerida täiendavat etnilist klassifikatsiooni, millega mindaks vastuollu nii riigi põhiseaduse kui mitmete rahvusvaheliste aktidega. Pealegi saaksid olema märkimisväärsed raskused teha kindlaks, kes on soome-ugri rahvuse esindaja. Ei saavat välistada

„võimalust, et interliikumise tegelased võivad muutuda isuriteks, hantideks ja komideks”. [...] „Teine oht, mis rahvuse ületähtsustamisel tekib, seisneb selles, et kaks inimest – üks lätlane ja teine komi –, kes on Eesti riigis sotsiaalse positsiooni, keeleoskuse, ühiskondliku aktiivsuse ja lojaalsuse poolest täiesti võrdsed, on selle seaduseelnõu järgi erinevate õigustega. See tekitab äraarvamatuid probleeme. [...] Rahvusprobleemide sidumine kodakondsusprobleemidega on äärmiselt ohtlik ja prognoosimatu.”³⁴⁷

„Kõige halvem on see, kui Eesti seadustesse ilmub eelistatud rahvaste loend. Ainult natukene parem on see, kui eelistatud rahvaste loend antakse mingi üldmääratlusega, nagu soome-ugri rahvad.” [...] „Soome ugri rahvad on ju tegelikult keeleteaduslik termin, mitte midagi rohkemat ega vähemat.”³⁴⁸

Eksperdina töösse kaasatud lingvist M. Hindi ettepanekul hääletatigi 18. veebruaril 1993 soome-ugri rahvuste loetelu seaduseelnõust välja.³⁴⁹ Selle asemel andis Riigikogu Vabariigi Valitsusele ikkagi õiguse ingerisoomlased naturalisatsiooni korral paikus- ning keeletsensusest vabastada. Valitsuse tasandil jäi probleem aga lahendamata.

³⁴² Rahvuse kuuluvuse aluste määramise seadus. *Riigi Teataja*, 93, 745 (1934).

³⁴³ Siseminister Märt Raski selgituste järgi loeti piisavaks seda, kui endisesse NSV Liidu passi oli isiku rahvuseks märgitud „eestlane”. Või siis leidis vastav kirje inimese sünnitunnistusel ning vähemalt ühe tema vanema sünnitunnistusel. Kriisikolletest saabunud isiku puhul, kelle dokumendid olid kas hävinud või kadunud, loeti isiku kuuluvus eesti rahvusesse tõendatuks temaga samast kogukonnast pärinevate tunnistajate ütluste alusel. // *VIII Riigikogu stenogrammid*, 13.11.–21.12.1995, 1147.

³⁴⁴ *Kodakondsus- ja Migratsiooniameti aastaraamat* (Tallinn: Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, 2003), 13.

³⁴⁵ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, „Isamaa” ja „Mõõdukate” koalitsioonilepe*, 3–4.

³⁴⁶ *VII Riigikogu stenogrammid*, 11.01.–11.03.1993, 434.

³⁴⁷ Samas, 400.

³⁴⁸ Samas, 403.

³⁴⁹ Samas, 399, 438.

19. jaanuaril 1995 vastu võetud uues kodakondsusseaduses³⁵⁰ etnilisest printsiiibist loobuti ja „eesti sugu” kodakondsuse saamisel kellelegi mingeid eeliseid enam ei anna. Juba kunagistel Põhiseaduse Assamblee aruteludelgi oldi omal ajal väljendatud kartusi, et sellises formuleerinus võib veelgi laieneda võimalik topeltkodakondsusega isikute ring ning ennast eestlasteks nimetavate isikute täielikku naturalisatsioonitingimustest vabastamist ei peetud piisavalt argumenteerituks.³⁵¹ Kehtiva seaduse esmasest redaktsioonis jäeti eesti soo kohta käivad soodustused veel puutumata. Nende edasist kadumist on püütud seletada muuhulgas asjaoludega, et eeskätt nn idaeestlastele mõeldud lihtsustatud naturalisatsioonisätted ei olnud mitmete eesti rahvuskonservatiividele lähenevate valimiste kontekstis kuigi vastuvõetavad ei parteipoliitiliselt ega ka seetõttu, et vastav sihtgrupp kuulus keeleliselt ja kultuuriliselt valdavalt juba pigem venekeelse elanikkonna sekka.³⁵² Lisaks võis seadusandjaid kammitseda hirm uute immigratsioonikanalite avamise ees. Muus osas kordas 1995. aasta 1. aprillil jõustunud akt paljuski varasemat kodakondsusseadust. Peamine muudatus seisnes selles, et nõutav elukohatsensus tõusis kokku kuuele aastale – viis enne sooviavalduse esitamist pluss üks pärast taotluse registreerimispäeva. Samuti tuleb Eesti passi saamiseks sooritada peale riigikeele oskuse testi nüüd ka Eesti põhiseaduse ning kodakondsusseaduse tundmise eksam ja anda lojaalsusvanne. Kui naturalisatsiooni teel omandatud kodakondsust on teatud juhtudel võimalik võõrandada, siis sünnijärgsetelt Eesti riigi alamatelt keelab konstitutsioon tema tahte vastaselt kodakondsust ära võtta.³⁵³ Seega saavad sünnipäraseid Eesti kodanikke, nagu nt Teise ilmasõja keeristes Läände pagenuid eesti diasporaa, nautida sageli topeltkodakondsust, mida Eesti õiguskord julgeolekulistel ning lojaalsuskonflikti vältimise motiividel teisalt jälle ei aktsepteeri. Taoline juriidiline vastuolu pole poliitilistel põhjustel siiani lahendust leidnud.

3.3.3. Välismaalaste sünd

Kodakondsuspoliitika alase regulatsiooni kõrval vajas riikliku iseseisvuse taastanud Eesti hädasti seadust, mis määratleks selgelt ära nende inimeste staatuse, õigused ja kohustused, kes olid välisriikide kodakondsed, ning kes veel ei saanud või ei soovinudki Eesti passi (kohe) taotlema asuda. Väljastpoolt tulijatele elamis- ja töölubade süsteemi kehtestanud 1990. a. immigratsiooniseadus oli ajale jalgu jäänud. Vanad NSV Liidu sisepassid, mis olid mittekodanike sisuliselt ainsad isikut tõendavad dokumendid, pidid 1. septembril 1993 kehtivuse kaotama. Muuhulgas kujutas ametliku elamisloa olemasolu endast esmast eeltingimust, et isik võiks saada tulevikus osaleda näiteks kohalikel valimistel.

Vastavalt 1992. a. veebruaris Ülemnõukogus heaks kiidetud kodakondsusseaduse rakendamise otsusele, hakkas Vabariigi Valitsus aprilli algul korraldama mittekodanikest isikute õiguslikku staatust puudutava seadusandluse väljatöötamist.³⁵⁴ Teema kõnetas ühiskonnaliikmeid aga märksa laiemas ulatuses. Kompromissitumad Eesti Kongressi saadikud olid jõudnud juba 1992. a. veebruari alguseks koostada ülimalt välistava sisuga otsuse „illegaalsete immigrantide staatusest Eesti Vabariigis”, kuid Eesti Kongressi 7. istungjärgul häälletati see peagi päevakorrast

³⁵⁰ Kodakondsuse seadus. *Riigi Teataja* I, 12, 122 (1995).

³⁵¹ Vt nt ERA, f. R-2324, n. 1, s. 9, l. 132–133.

³⁵² O. Самородный. „Эстонцы первого и второго сорта”, *День за Днём*, 1.03.1996. Päril maha maetud pole see idee tänaseni. Veel väliseestlastele suunatud „Rahvuskaslaste Programm 2004–2008” alguses eelnõus viidati, et kõik eestlaste hulgast põlvnevad isikud (kelle vanemate või vanavanemate hulgas on eestlasi) peaksid saama Eesti kodakondsuse. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 5, l. 13. 1990-ndate aastate keskel, parlamendi toetust leidmata, püüdis Eestisse alaliselt elama asunud etnilistele eestlastele tingimusteta kodakondsust korduvalt välja kaubelda ka Riigikogu vene fraktsiooni projekt. Fraktsiooni esimees S. Ivanov: „Muidugi on loogiline, et alaliselt Eestis elavad etnilised eestlased peavad omandama Eesti kodakondsuse. Nii on Saksamaal ja teistes Euroopa riikides. Sakslane, kes on 200 aastat elanud Venemaal, saab Saksamaale tules Saksa kodakondsuse.” // *VIII Riigikogu stenogrammid*, 29.05.–15.06.1995, 947.

³⁵³ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) §8.

³⁵⁴ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16475, l. 4; ERA, f. 5046, n. 1, s. 8, l. 285–286.

maha.³⁵⁵ Erineva eksklusiivsusastmega eelnõusid esitasid sama aastanumbri sees veel Ülemnõukogu vene fraktsioon³⁵⁶ ning parlamendisaadikud Enn Leisson ja Jüri Toomepuu. Mitmesugustel põhjustel sai kõigi nende kolme projekti ühisosaks parlamendimenetluse mittejätkmine või siis sinna pidamajäämine. 1992. aasta juunis pandi Ülemnõukogus kokku Migratsiooni ameti peadirektor Andres Kollisti juhitud laiapõhjaline sihtotstarbeline töörühm, mis tutvustas oma Eestis elavate teiste riikide kodanike ja kodakondsuseta isikute õigusliku seisundi seaduseelnõu valitsuse novembri algul toimunud istungil. Kaudselt võib oletada, et päris kõigegea Valitsus viimase puhul rahule ei jäänud, kuna kutsus samal koosolekul ellu ka endapoolse töögrupi, mida kureeris reformiminister Liia Hänni. Edasistel aruteludel parlamendi ning valitsuse rühmad siiski põimusid, ühtlasi kaasati ridamisi erinevaid eksperte ja konsulteeriti ministeeriumitega.³⁵⁷ Tööprotsessi hilisemas faasis, 1993. a. kevadel, hakkasid üha enam tooni andma Riigikogu riigiõiguskomisjoni esimees, Isamaa fraktsiooni kuuluv noor parlamendisaadik Mart Nutt, välisministeeriumi õigusosakonna juhataja Märt Piiskop ning peaminister Laari õigusnõunik, pagulastaustaga jurist Aino Lepik von Wirén. Seaduse lõppredaktsiooni lähtealuseks kujunes kontseptsioon, et nõukogudeaegsete sisserännanute enamus on illegaalsed immigrandid, keda saab alles elamislubade taotlemise teel Eesti Vabariigi seaduslikeks elanikeks muuta. Autorite väitel tutvuti ja võeti eelnõu ettevalmistamisel arvesse nii põhjamaade kui Läti ning Leedu analoogseid õigusakte.³⁵⁸ Juuni alguseks oli „välismaalaste seadus” viimaks parlamendile esitamiseks küps.

Harvaesinevalt emotsionaalseteks kiskunud Riigikogu lugemistel ei nähtud välismaalaste seaduse mõtet sageli mitte niivõrd seni ebamäärases seisundis asetsevate inimeste massile kindlustunde loomises, vaid pigem põlisrahva kaitsmise süsteemi osa, valmistumaks „kolonistide tagasilöömiseks”. Taolisi hoiakuid kirjeldavad hästi K. Põldvere kirikuulsad sõnad: „Me peame selle seadusega looma olukorra, kus kolonistid tunnevad, et Eesti pind hakkab nende jalgade all kõikumise. Seda peame meie iga seadusega taotlema”.³⁵⁹ Õige mitmed välis- ja kodumaised autorid, sealhulgas lugemisprotsessi ajal parlamendisaaalis viibinud deputaadid, ongi käsitlenud välismaalaste seaduse varjatud algsihina venekeelses elanikkonnas kõrgendatud ebakindluse tekitamist, mis kannustaks neid Eestist lahkuma. Niisuguste tõlgenduste kohaselt täitsid seaduse esimeses variandis muulaste „väljasurumise” eesmärgi näiteks sätted, mis esitasid elamisloa saamiseks täpsemalt piiritlemata legaalse sissetuleku nõude, ei andnud elamisloast ilmajäänud isikuile kohtuliku edasikaebamise õigust, nägid esialgu ette vaid lühiajalise elamisloa eraldamise, kohustasid seda regulaarselt pikendama ning võimaldasid end teatud perioodi vältel alalise elanikuna legaliseerimata jätnud isikud riigist kohustuslikus korras välja saata.³⁶⁰ Igal juhul tuli eelnõu esitlejatel liberaalsema opositsiooni rahustamiseks lugemise käigus selgelt kinnitada, et viimasega kellelki sotsiaalseid garantiisid ära võtta ei kavatseta ja mingisugust massilise väljasaatmise protsessi seadus samuti ette ei näe.³⁶¹ Läbi ei läinud ka käreemsemate poliitikute esildis kehtestada rahvusriiklikest huvidest lähtuvalt elamis- ning töölubade andmisel kindlad kvoodid või loovutada nende vajaduspõhine emissioon tulevikus keskvõimude otsustuspädevusse. Radikaalseimad ringkonnad välistasid loomulikult vähimadki „kolonistide” püsielanikeks muundamise katsed:

³⁵⁵ ERA, f. 4969, n. 1, s. 43, l. 44; ERA, f. 4969, n. 1, s. 45, l. 26.

³⁵⁶ Antud seaduseelnõu autoriks oli tegelikult Narva ja Sillamäe kohalike omavalitsuste, ametiühingukeskuse ning Vene Demokraatliku Liikumise esindajatest koosnev nn koordineerimiskomisjon. // NLA, f. 129, n. 1, s. 34, l. 11.

³⁵⁷ ERA, f. 5046, n. 1, s. 858, l. 170–171; ERA, f. 5046, n. 1, s. 689, l. 129–130; A. Kollist. „Murumängud muulastega III”, *Postimees*, 15.08.1994.

³⁵⁸ RKA, n. 2, s. 249, l. 5; ERA, f. 5046, n. 1, s. 858, l. 171p.

³⁵⁹ *VII Riigikogu stenogramm*, 10.05.–17.06.1993, 1775.

³⁶⁰ Välismaalaste seaduse algset versiooni vt RKA, n. 2, s. 249, l. 1–4.

³⁶¹ *VII Riigikogu stenogramm*, 10.05.–17.06.1993, 1898.

„Nii kaua kui Venemaa ei ole tunnistanud Balti riikide okupeerimise ja koloniseerimise fakti, tundub mulle, et meie ei saa üldse hakata rääkima kodakondsuse või elamislubade andmisest nendele isikutele, kes on selle tulemusena siia saabunud”.³⁶²

Ehkki suuremale kaasavusele üles kutsuvad jõud hoiatasid, et antud akt mõjub venekeelsele elanikkonnale punase rätikuna, selle selgitamisel rahvusvahelisele üldsusele tekib probleeme ning paljude saadikute jaoks oli taoline „kapitulantlik ja okupatsiooni põlistav” eel nõu omakorda liiga leebe ja mõõdukas, agiteeriti teisel lugemisel üha enam ka rõhutatud etnilist proteksionismi au sees hoidvate parlamendisaadikute leerist seda seadusena siiski aktsepteerima. Viimast peeti ikkagi paremaks kui mitte midagi ning pealegi vajasisid Eesti õigusruumis leiduvad lüngad täitmist. Nii võttis Riigikogu välismaalaste seaduse 21. juunil 1993 viiekümne üheksa poolthäälega vastu.³⁶³ Kohalike mittekodanike, ent ka Venemaa reaktsiooni ja välisvaatlejate poolt lendu lastud kriitikanoolte tõttu otsustas president L. Meri mõned päevad hiljem välismaalaste seadust koheselt mitte välja kuulutada, vaid suunata see rahvusvahelistesse organisatsioonidesse erapooletusse ekspertiisi. Pärast vastavaid konsultatsioone (vt lähemalt alapeatükis 5.4.1) pani president seadusele veto ning saatis selle parlamenti tagasi. Riigikogu asuski OSCE Rahvusvahemuste Ülemkomissari ja Euroopa Nõukogu spetsialistide soovitusi kiirkorras menetlema ja võttis 8. juulil välismaalaste seaduse parandatud kujul uuesti vastu.³⁶⁴

Seaduse põhisisuks oli okupatsioonide vältel Eestisse elama jäänud ning seda iseseisvuse taastamise järgselt teha kavatsevate isikute õigusliku staatuse ja kohustuste määratlemine. Sihtgrupi osas jätkati Ülemnõukogu poolt varasemalt maha märgitud liini: ehk välismaalane on kas mõne teise riigi kodanik või kodakondsuseta isik.³⁶⁵ Sõltumata sünnikohast või Eestis paiksenä viibitud ajast, tuli neil kõigil hakata nüüd Eesti Vabariigilt elamisluba taotlema. Bürokratlikus plaanis oli tegu tarviliku sammuga, kuid paljude subjektide jaoks tõi asjaolu, et pikaajalise elukohariigi silmis oldi ootamatult *de facto* illegaalideks muutunud, ühtlasi kaasa olulisi psühholoogilist laadi tõrjereaktsioone. Mõnede dramaatilisemate hinnangute kohaselt oli „välismaalaste institutsiooni sisseseadmine [...] selge märk, et mitte-eestlased ei kuulu Eestisse”.³⁶⁶

Vaatamata seaduses toodud võimalusele, käsitleti määratlemata kodakondsuse kategooriat ebasoovitava, või siis ajutise lahendusena. Akti koostajate korduvate avalduste valguses loodeti, et taasiseseisvumise järel riiki paigale jäänud mittekodanikud püriksid seeläbi aktiivselt Eesti või mõne muu maa passi saamise poole ega säilita oma kodakondsuseta isiku seisundit kuigi kaua. Säärase kontingendi n-õ kunstlikust tekitamisest ei olnud vaimustuses ka rahvusvahelised seireagentuurid. Osa Eesti poliitikutest, riigiametnikest ja survegruppidest olid veendunud või vähemalt võtsid hoiaku, et Eesti Vabariigis kodakondsusetuse probleemi ei eksisteeri, sest kõik need „määratlemata” persoonid on automaatselt Venemaa kodanikud. Põhjendused, miks vastutus viimaste õigusliku staatuse suhtes lasub Vene Föderatsioonil, tuginesid valdavalt riikide õigusjärgluse põhimõttele. Kuna Venemaa kuulutas end NSV Liidu järglasriigiks, võttes sealjuures üle Nõukogude Liidu välismaal asunud esindused, varad, relvajõud ning koha ÜRO-s,

³⁶² VII Riigikogu stenogramm, 11.01.–11.03.1993, 317.

³⁶³ VII Riigikogu stenogramm, 10.05.–17.06.1993, 1921.

³⁶⁴ Samas, 2027. Parandatud seadus jõustus 12. juulil 1993.

³⁶⁵ Kodakondsuse seaduse rakendamise kohta. *Riigi Teataja*, 7, 109 (1992) § 3; Välismaalaste seadus. *Riigi Teataja* I, 44, 637 (1993) § 3 lg 1. „Välismaalaste” mõiste võeti tõlkena üle välisriikide seadusandlusest, kus see kehtib üheselt n-õ uusimmigrantide kohta (vrd sks *Ausländergesetz*, ingl *Aliens Act*, sm *ulkomaalaislaki* jt). Eesti kõnekeele on harilikult välismaalane keegi, kes alaliselt elab kusagil võõral maal. // Vt nt M. Langemets et al. (toim.). *Eesti keele seletav sõnaraamat*. 6. kd., U-Y (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009), 485. Seadusetähe järgi võivad välismaalased olla nüüdsest ka Eestis sündinud ja aastakümneid elavad inimesed, kuigi üldrahvalikule kõnepruugile ametlik terminoloogia siiani suuremat mõju avaldanud ei ole.

³⁶⁶ E.-M. Asari. „Eesti keele oskuse ja kodakondsuse mõju mitte-eestlaste tööturuvõimaluste”, *Trepist alla ja üles: Edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*, toim. E. Saar (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002), 218.

päris esimene NSV Liidu õigusjärglasena ühtlasi selle endised kodakondsed.³⁶⁷ Samuti ei nõustunud endise NSV Liidu kodanikke apatriididena käsitlema seetõttu, et neil oli/on õigus end lihtsustatud tingimustel Vene Föderatsiooni kodakondseteks registreerida. Sellelaadsed arusaamad levisid ka Lätis ning on olnud ringluses pea tänase päevani.³⁶⁸ Avalikkuses kõlanud vastuargumendid võib kokku võtta järgnevalt: Venemaa ise riigi territooriumist väljapoole jäänud endise Nõukogude Liidu kodakondsuid automaatselt oma alamatena ei määratle ja nii ei aktsepteeri neid ka muu maailm. Keda kodanikena käsitleda, ei saa ühelegi suveräänsele riigile ette kirjutada. Samal kombel ei ole siinkohal mõeldav inimese kodakondsuse fikseerimine tema vaba tahet eirates: „Ma ei tahaks sugugi kinnitada, et Eestis praegu elav grusiinlane, aserbaidžaanlane, tatarlane või valgevenelane on nõus, kui me kuulutame ta ilma pikema jututa Venemaa alamaks”.³⁶⁹ Täidesaatva keskvõimu kandjad püüdsid mittekodanike staatuse teket vältida, kuigi meetodite osas sel ühine kindel nägemus puudus. 1992. a. juulis jõudis peaminister Vähi töölauale välisministeeriumis valminud valitsuse määruse eelnõu, mille alusel taheti kõik Eestis elavad endise NSV Liidu kodanikud, kes ei seisa mõne teise riigi kodakondsuses, ühepoolses korras Vene kodanikeks kuulutada. Ka välisminister Jaan Manitski teatas oma sama aasta septembris ÜRO Peassamblee 47. istungjärgul peetud kõnes, et „kuivõrd Venemaa on end kuulutanud Nõukogude Liidu õigusjärglaseks, peab Eesti Vabariik Nõukogude okupatsiooni tulemusena Eestisse elama asunud endise NSV Liidu kodanikke Venemaa kodanikeks juhul, kui nad ei ole astunud mõne teise riigi kodakondsusesse”.³⁷⁰ Laari valitsus uskus tulu tõusvat pigemini jõulisemast diplomaatilisest tegevusest. Olukorra lahendamiseks lubati hakata taotlema kokkuleppeid SRÜ riikidega, et nad „tunnustaksid oma kodanikena neid Eestis elavaid isikuid, kes teatud kindla tähtaja jooksul ei soovi taotleda Eesti kodakondsust”.³⁷¹ Seetõttu viibis pikalt ka välismaalaste passide (ingl *alien's passport*, sks *Fremdenpass*) väljastamine, mida lubati OSCE missioonile juba 1992. aastal ning mida sätestas vastu võetud välismaalaste seadus. Kodakondsus- ja Migratsiooniameti kunagise kauaaegse peadirektor A. Kollisti kinnitusel nende passide ringlusse laskmist tegelikult ei plaanitud. Viimane olnud seadusesse sisse kirjutatud „pseudovõimalusena” ning mõeldud üksnes erandolukordade lahendamiseks.³⁷² Niisuguseid vihjeid leidub tõepoolest mitmeid, mh endise rahvastikuminister P. Oleski kommentaarides:

³⁶⁷ I. Ziemele rahvusvahelise õiguse vaatevinklist lähtuva analüüsi järgi ei ole kodakondsuse tagamine kõigile elanikele õigusvastase annektsiooni alt vabanevate riikide kohus. Küll aga lasus see oluliselt enam Vene Föderatsioonil, kes ei pidanud kodakondsusest ilma jätma isikuid, kes okupeeritud riikide õigusjärgseteks kodanikeks ei kvalifitseerunud. Venemaal kui NSV Liidu õigusjärglasel on Ziemele arvates vastutus neid inimesi kodakondsusetute seisundis mitte hoida, vähemasti seni, kuni nad omandavad mõne teise riigi kodakondsuse. // Ziemele. *State Continuity*, 269, 330, 354, 392.

³⁶⁸ Nt J. Kass. „Meil on õigus olla rahvuslikult iseseisvad”, *Päevaleht*, 31.10.1991; „Dekoloniseerimise Algatuskeskuse avaldus Eestis elavate Vene kodanike arvu kohta”, *Rahva Hää*, 11.11.1993, lk. 3; A.-C. Öst. „Who is Citizen in Estonia, Latvia and Lithuania?”, *Human Rights in the Baltic States*, ed. T. Dahlgren (Helsinki: Finnish Helsinki Committee, 1993), 76–77; *VII Riigikogu stenogrammid*, 9.01.–7.03.1995, 152; M. Nutt. „Kas Eesti käitub riigina?”, *Postimees*, 18.07.1996; Eesti Rahvusliku Liikumise programmilised seisukohad, 13. 1990-ndatel võisid nende taga olla muuhulgas kaalutlused, mis pidasid eeskätt just Vene kodanikke niisuguseks rühmaks, mille liikmed, varem või hiljem, Eestimaa tolmu kõige tõenäolisemalt jalgelt pühivad. Seega tasub vastava grupi kasvu pigem igakülgsest soodustada. // Vastavate mõttekonstruktsioonide olemasolule viitab ka A. Kollist. „Sõpra tuntakse hädas”, *Postimees*, 6.09.2000.

³⁶⁹ Paul-Olev Mõtsküla sõnavõtt, *VII Riigikogu stenogrammid*, 11.01.–11.03.1993, 320. T. Mattson. „Eesti rahvusradikaalid kindlustasid Venemaa poliitilise kohaoleku Eestis”, *Postimees*, 20.07.1996.

³⁷⁰ United Nations General Assembly. Forty-seventh session. *Provisional Verbatim Record of the 17th Meeting*. New York, 29 September 1992. A/47/PV.17, 49–50.

<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N92/612/67/PDF/N9261267.pdf?OpenElement> (vaadatud 7.08.2014); A. Kollist. „Kas Vene riik Eesti riigi sisse?”, *Postimees*, 7.09.1992.

³⁷¹ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei*, „Isamaa” ja „Mõeldukate” koalitsioonilepe, 4.

³⁷² Vt P. Ernits. „Nende eesmärk oli venelaste elu põrguks muuta”, Luup, 7.02.2000, lk. 16–17. Seaduses seisab: „Välismaalasel, kellel puudub võimalus saada päritolumaa või mõne muu riigi passi või seda asendavat dokumenti, on õigus saada välismaalase pass.” // Välismaalaste seadus. *Riigi Teataja* I, 44, 637 (1993) § 8 lg 4.

„Aga on vale tõlgendada asja nii, et selle võiksid saada eranditult kõik, kes pole Eestis elavate isikutena Eesti kodakondsed. Sellise passi saavad need, kes ei saa olla (autori sõrendus) mõne teise riigi kodanikud.”³⁷³

Välismaalaste passide väljaandmise osas oldi tõrksad, sest kodakondsuseta isikute staatuse kindlustamisega peljati ühtlasi ukse avamist rahvusvahelistest konventsioonidest tulenevatele võimalikele nõudmistele. Erinevad poliitikud avaldasid kartust, et alalise elamisloaga kodakondsuseta inimestel tekib õigus saada lihtsustatud korras asukohamaa kodakondsust ning välismaalase pass täidab selles protsessis olulist vaheetappi. Minister E. Lippmaa näiteks jäi taolise tajutud välissurve ohu valguses kõigutamatuks: „Ma soovitan neile mitte välja anda välismaalaste passe [...] Eesti kodakondsuse taotlejad võiksid kodakondsuse saamiseni kasutada endiselt NSV Liidu passi. Aga kõik teised, olgu nad siis sõjaväelased või tsivilistid, peavad endale ja oma lastele taotlema Vene Föderatsiooni välispassi [...] Jugoslaavias püüti luua ühtset Jugoslaavia rahvast ja tulemused on näha”.³⁷⁴ Alles T. Vähi valitsus julges otsustada, et välismaalaste passid võetakse siiski kasutusele. Neid viieaastase kehtivusega 32-leheküljelisi hallide kaantega eesti ja inglise keelseid isikuttõendavaid dokumente hakati vanematele kui 15-aastastele ilma ühegi riigi kodakondsuseta isikutele lõpuks väljastama 1996. a. jaanuaris. Seni oli tulnud korduvalt pikendada NSV Liidu siseriiklike passide kehtivusaega. Seaduse ühe autori M. Nuti sõnul kujutas valitsuse otsus anda ligi 300 000-le muulasele välismaalase pass endast kodakondsuse nullvarianti pooldavate poliitikute võitu.³⁷⁵ Igatahes võimaldas see samm hakata mittekodanikke varustama ka välisriikide poolt aktsepteeritava reisidokumendiga.³⁷⁶

Hallid passid anti vaid elamisloa omanikele. Välismaalaste seaduse § 21 lõige 1 nägi ette, et enne 1990. a. 1. juulit Eestisse elama asunud ning Eesti NSV alalist sissekirjutust omanud isikutel tuli taotleda elamis- ja töөлuba ühe aasta jooksul pärast seaduse jõustumist. Esimese kolmveerandaasta jooksul ei suutnud riik Migratsiooniameti näol taotluste vastuvõtmist korraldada. Puuduolevad seaduse rakendusmäärused ning avaldusblanketid töötati välja mitte varem kui 1994. aasta jaanuariks-veebruariks. See tähendas, et lubade taotlemise protseduur sai halduslike probleemide ja tehniliste viperuste tõttu realselt alata kõigest mõned kuud enne seaduses sätestatud lõpptähtaega. Viivitamine ning ajutiste lubade väljastamine tõi endaga kaasa pideva rahvusvahelise kriitika. Vastutava ametkonna piiratud finants- ja inimressursside tõttu ning vältimaks suure hulga Eestis illegaalselt viibivate inimeste teket, oldi sunnitud Riigikogus toimunud energiliste vaidluste saatel elamislubade taotlemise tähtaegu korduvalt pikendama. Alates 1998. a. keskpaigast võimaldati bürokraatliku asjaajamise lihtsustamiseks hakata ajutisi elamislobe üldjuhul alaliste vastu vahetama.³⁷⁷ Reeglina on alalisi ehk pikaajalisi elamislobe antud juba Eesti taasiseseisvumise eel sinna sisse registreeritud mittekodanikele, välja arvatud Nõukogude/Vene erusõjaväelastele ja nende pereliikmetele. Tähtajaliste elamislubade omanikud on tavaliselt olnud need, kes asusid Eestisse peale riikliku suveräänsuse ennistamist. Hiljem on sellesse välismaalaste seaduse plokki lisandunud rahvastavaid elemente. Ehkki Vabariigi Valitsuse 1992. a. 22. juuli määrusega kinnitatud „Riigikeele õppesüsteem ja eksamite sooritamise kord” kirjutas ette ka seda, et alalise elamisloa taotlejale kehtestatakse teatud tasemel riigikeele oskuse nõue ning taotluse rahuldamiseks tuleb isikul sooritada vastav „adaptatsiooni-

³⁷³ „Välismaalase passi saavad need, kes ei saa olla mõne teise riigi kodanikud”, *Päevaleht*, 20.01.1994; Vt ka A. Teras. „Kolm kuud ministrina: Peeter Olesk”, *Rahva Hääli*, 20.01.1994.

³⁷⁴ *VIII Riigikogu stenogramm*, 13.11.–21.12.1995, 740. Analoogiaid vt *VIII Riigikogu stenogramm*, 29.05.–15.06.1995, 431–432, 779.

³⁷⁵ A. Kuus. „Mart Nutt: Kodakondsuspoliitika liigub nullvariandi poole”, *Reede*, 12.01.1995.

³⁷⁶ Enne seda oldi Eestis peaaegu „sunnimaised”, sest Nõukogude sisepassidega sai piiri ületada pelgalt Venemaa suunal. Valitsuse initsiatiivil asuti 1994. a. juunis mittekodanikele väljastama ajutisi reisidokumente. // Ajutise reisidokumendi seadus. *Riigi Teataja* I, 41, 658 (1994). Tegemist oli kuuekuulise kehtivusajaga ühekordsete (välja-tagasi) nn välispassi asendajatega, mille tunnustamisega oli maailmas tõsisid probleeme.

³⁷⁷ Välismaalaste seaduse muutmise ja täiendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 73, 1202 (1997) § 6.

programmiga” ettenähtud keeleksam³⁷⁸, jäi niisugune reglement esialgu tükiks ajaks kasutusele võtmata. Küll aga sätestas nn integratsiooninõude 19. aprillil 2006 Riigikogus heaks kiidetud seadusmuudatus. Selle järgi tuleb alates 1. juunist 2007 sooritada pikaajalise elamisloa saamiseks eesti keele algtaseme eksam. Keeleeksami tegemisest on vabastatud alla 15-aastased ja üle 65-aastased isikud ning need, kes on omandanud põhi-, kesk- või kõrghariduse eesti keeles.³⁷⁹ Enne seda tärminit alalist elamisluba evinud isikutelt vastava keeletsensuse täitmist ei eeldatud ja nad arvati automaatselt pikaajalise elaniku staatusesse.

Kokkuvõttes oli tegemist õigusaktiga, mis puudutas Eestis otseselt ligi poole miljoni inimese elu ning saatust. Välismaalaste seaduse vastuvõtmist, täpsemalt sellega seostunud teatavat administratiivset segadust, sihtgruppi tabanud hirme, piiranguid ja nõudmisi, on tihti interpreteeritud omamoodi katalüsaatorina, mis päästis 1993. a. suvel Kirde-Eestis valla võrdlemisi lühiajalise, ent küllalt terava poliitilise kriisi (vt peatükk 5.3.3). Kuidas tolle Eesti kontekstis märkimisväärse konfliktipuntra lahtiharutamisega hakkama saadi, sellest edaspidi.

3.3.4. Kultuuriautonomia

Kaasaegsed rahvuspoliitika valdkonna strateegiakujundajad tavatsevad tihtipeale toonitada, et riigis elavatel erinevatel etnilistel vähemusrühmadel saab solidaarsus- ja lojaalsustunne üldise poliitilise kogukonna suhtes tekkida vaid siis, kui viimane peegeldab kuidagi ka nende rahvuslikku identiteeti, ei püüa seda (ülemäära) lahustada ega „alla suruda”.³⁸⁰ Üheks taoliseks peavoolust lahknevate identiteetide ametliku tunnustamise võimaluseks on mitmesugused territoriaalse või kultuurilise autonoomia vormid, mille raames pakutakse etnilistele vähemusrühmadele õigusi oma rahvusloome projektide edendamiseks. Neist esimene, mida reeglina rakendatakse kompaktselt elavate põlisvähemuste puhul, võib ulatuda teatud haldusala piires spetsiifilistest kultuurilistest vabadustest kuni osalise poliitilise isevalitsuseni. Enamasti on riikide keskvoimud territoriaalse autonoomia andmisel äärmiselt ettevaatlikud, sest kardetakse selle tagajärjel potentsiaalselt kasvavaid detsentraliseerimispüüdeid, separatistlikku etnilist mobilisatsiooni, kõrgendatud relvakonflikti riske, ehk esimest sammu senise administratiivse jaotuse lagunemise suunas.³⁸¹ Kuna territoriaalne autonoomia ei ole paljude minriteetide jaoks ühtlasi praktiline või poliitiliselt teostatav, on mitte-territoriaalse omavalitsussüsteemina maailmapraktikas kanda kinnitanud kultuuriautonomia mudel. Kultuuriautonomia (tuntud ka kui „korporatiivne” autonoomia – ingl *corporative autonomy*) kontseptsioon kujunes välja 19. ja 20. sajandi vahetusel Austria-Ungari impeeriumis, kantuna vajadusest tulla toime selle vähemuste rahvusliku eneseteadvuse tõusu ning sealt idanevate nõudmistega. Peamiseks ideeks postulaat, et geograafiliselt hajali elutsevad ühe rahvuse liikmed võivad organiseeruda isikupõhisel printsibil moodustatavate koondistena, millel on vaba voli korraldada oma kultuurielu, rajada ja säilitada hariduslikke institutsioone, koguda liikmetelt makse, hallata sihtotstarbelisi riiklikke toetusi jms. Sihiks ennetada poliitiliste pingekollete teket rahvuslikul pinnal. Kui levinumaks muutus kultuuriautonomia rakendamine alles 20. sajandi lõpul mõningates postkommunistlikes maades, siis Eestis oli niisugune põhiseaduslikul tasandil vähemusidentiteete kaitsev poliitika kasutusel juba sõdadevahelisel perioodil.

³⁷⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 11, l. 187, 191.

³⁷⁹ Välismaalaste seaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. Riigi Teataja I, 21, 159 (2006) § 14⁵. Samuti on sarnaselt nt Saksamaal praktiseeritavale nn integratsioonlepingule tehtud ettepanekuid „siduda tööloa saamine täidetaval ametikohal nõutava eesti keele oskuse omamise, kohustusliku keeleõppe läbimise või keeleõppes osalemisega”. // *Eesti keele arengukava 2011–2017*, 37. <http://ekn.hm.ee/eesti-keele-arengukava-2011-2017> (vaadatud 9.08.2014).

³⁸⁰ Kallas. Õiguslik, 8

³⁸¹ Vt nt S. Cornell. *Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia* (Uppsala: Elanders Gotab, 2001).

Liberaalse lähenemise taustal terendas eredalt toonase Rahvasteliidu egiidi all viljeletav rahvusvähemuste turbesüsteem. Et paljud inimesed jäid Esimese maailmasõja tulemusel ümber joonistatud Euroopa poliitilise kaardi tõttu oma etnilise kodumaa piiridest väljapoole ning valitses üleüldine mure Balkani „püssirohutunniga” analoogsete situatsioonide pärast, seadis Rahvasteliit kõigi vastloodud riikide tunnustamise aluseks nn vähemustepepingute (ingl *Minority Treaties*) sõlmimise. Vastavate minorigraafide keelelisi, hariduslikke ja kultuurilisi huve arvestavate õiguslike garantiide väljatöötamise kohustus langes osaks ka kõigile kolmele Balti riigile, kes 1921. a. septembris sellekohaste lubaduste najal Lääneriikide poolt dikteeritavasse maailmaorganisatsiooni vastu võeti.³⁸² Ajaloolaste hinnangul jõuti vähemusrahvuste kaitsega kõige kaugemale Eestis, peamiselt tänu tema vähemusrahvuste kulturomavalitsuse seadusele.³⁸³ Viimase Riigikogus 12. veebruaril 1925. aastal heaks kiitmine oli uudistekünnist ületav sündmus ka rahvusvahelises mastaabis, jäädes toonasel perioodil ainsaks sedalaadi terviklikuks minorigraafide õigusi tagavaks dokumendiks, mille sätteid realselt ellu viima asuti.³⁸⁴ Paljud erinevad autorid on läbi aastakümnete pidanud Eesti kulturomavalitsuse seadust oma kehtestamisaja kohta võrdlemisi eesrindlikuks aktiks. Seda isikuprintsiibile rajatud kultuurilise omavalitsuse korraldust töid rahvusprobleemide lahendamisel teistele riikidele eeskujuks mitte üksnes tolleaegse Rahvasteliidu alalise sekretariaadi eksperdid³⁸⁵, vaid ka mitmed tänapäeva politoloogid, kes on pidanud antud mudelit hajutatud vähemuste jaoks üheks parimaks mitte-territoriaalse autonoomia variandiks.³⁸⁶

Kõnealuse seaduse loomist soosis kahtlemata Eesti etniliste vähemuste suhteliselt väike proportsionaalne ning absoluutarv. Teataval määral oli seaduse väljatöötamise taga ka agraarreformiga suurmaavaldustest ilma jäänud baltisakslaste surve, kes vallandasid Rahvasteliidus Eesti ja Läti vastu küllalt efektiivse propagandakampaania.³⁸⁷ Seppo Zetterbergi meelest läbis kulturomavalitsuse kava edukalt parlamendilugemised Eesti 1924. aasta nn detsembrimässu emotsionaalses järellainetuses, saavutamaks elanikkonnas suuremat kooskõla ning tagamaks vähemuste riigitrudust.³⁸⁸ Kulturomavalitsuse seaduse kohaselt võis iga Eesti kodanik vabalt säilitada oma rahvust. Riigi arvukamad vähemused said õiguse pöörduda valitsusasutuste poole enda emakeeles ja see oli nende põlistel asualadel ka kohaliku omavalitsuse ning kultuuriasutuste keel. Õigussubjektiks loeti sellist etnilist gruppi, mille üldarv küündis vähemalt 3000 liikmeni. Antud kriteeriumitele vastavad kogukonnad võisid soovi korral ellu kutsuda eraldi kultuurilise omavalitsuse, kus esindusorgani rolli täitis kultuurinõukogu ning otsuste täideviimise eest vastutas kultuurivalitsus. Samuti oli sel juhul riigi poolt täiendavalt tagatud rahvus-

³⁸² K. Aun. *Der völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940* (Hamburg: Hansischer Gildenverlag Joachim Heitmann & Co., 1951), 36–37; R. Peters. „Baltic States Diplomacy and the League of Nations Minorities System”, *The Baltic in International Relations between the Two World Wars*, eds. J. Hiden, A. Loit (University of Stockholm. Stockholm: Centre for Baltic Studies, 1988), 285; V. Made. *Küalisena maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999), 146.

³⁸³ Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus. *Riigi Teataja*, 31/32, 21. veebruar 1925, 153–156; 470. Vt ka *Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940: dokumente ja materjale*. Koost. A. Matsulevitš (Tallinn: Olion, 1993).

³⁸⁴ C. Schmidt. *Der Minderheitenschutz in den baltischen Staaten. Dokumentation und Analysen – Estland, Lettland und Litauen* (Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1993), 14–17; 53–55; 97–99.

³⁸⁵ C. Hasselblatt. „Minderheitenpolitik in der Republik Estland in Geschichte und Gegenwart”, *Zeitschrift für Ostforschung*, 43: 4 (1994), 558.

³⁸⁶ Nt A. Lijphart. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries* (New Haven: Yale University Press, 1984), 183–184.

³⁸⁷ Põhjaliku ülevaate rahvusvähemuste koostööst kahe maailmasõja vahelises Euroopas annab nt S. Bamberger-Stemann. *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Grossmachtinteressen* (Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000).

³⁸⁸ S. Zetterberg. *Viron historia* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007), 532, 584. Kari Alenius toob välja ligi kümnekonnast sotsiaalsühholoogilisest, institutsionaalsest, struktuuralsest, etnodemograafilisest, julgeolekustrateegilisest, sise- ja välispoliitilisest komponendist koosneva põhjuste kompleksi, mis viisid selle seaduse vastuvõtmiseni. // Alenius. *The Birth of Cultural Autonomy*.

like haridusasutuste ülalpidamine, kohalike omavalitsuste eelarve, sihipäraseid toetussummad jms. Inspireerituna Austria sotsiaaldemokraatide Karl Renneri ja Otto Baueri rahvusliku personaalautonoomia ideedest³⁸⁹, ei olnud Eesti kultuurinõukogud niisiis erinevalt tavalistest paikkondlikest võimudest moodustatud territoriaalsel alusel. Seega sobis isikliku suveräänsuse põhimõttele rajanev korraldus iseäranis geograafiliselt hajutatud vähemustele nagu sakslased ja juudid, kes olid lõpuks ka ainsad kes Teise maailmasõja eel kultuurautonoomia loomiseni jõudsid. Enamjaolt maapiirkondades kompaktselt koos elavad venelased ning rootslased pakutavast võimalusest kinni ei haaranud, sest suutsid seeläbi asju piisavalt mõjutada vallavalitsuste tasandil.

Eesti iseseisvuse taastamise kohal hõljunud õigusliku järjepidevuse vaim kergitas kultuurautonoomia süsteemi rekonstrueerimise päevakorda juba 1980-ndate aastate lõpul. Ühiskondlikul pinnal tõstatas kultuuriautonoomia temaatika esimesena ERSP, selgepiirilisemaks poliitiliseks tegevuskavaks formuleerus see mõte aga Rahvarinde ridades.³⁹⁰ Viimase 1988. a. oktoobri algul toimunud rahvakongressil kõlanud deklaratsioonid ja üldprogrammilised seisukohad ei jätnud suuremat kahtlust, et Eestimaa Rahvarinne peab vähemusrahvuste kultuurilise omavalitsuse väljaarendamist vajalikuks.³⁹¹ Eesti elanikkond laiemalt näis kultuurautonoomia seadustamise küsimuses jagunevat üldjoontes kaheks. Ühest küljest soositi seda lähtudes varajase Eesti Vabariigi õiguskorra väärtustamisest, üldinimlikest moraalsetest kaalutlustest ning pingete maandamise võimalustest. Teisalt olid levinud kartused, et kultuurautonoomia keeratakse autonoomiaks või arvamused, mille järgi Eestis peale eestlaste ühegi teise rahva säilimist riiklikus plaanis tagada pole tarvis. 1991. a. suvel Tallinnas läbi viidud uuring näitas, et vähemusrahvuste kultuurautonoomia rakendamist toetas 53% küsitletud eestlastest ja 30% venelastest.³⁹² Eesti poliitilise eliidi seas domineeris selle ennistamise suhtes pigem jaatav konsensus, mida kinnitasid omalt poolt kõik suveräänsuse tagasivõitnud riigi esimesed valitsused.³⁹³ Ajalooliste vähemuste vastavasisuliste õiguste realiseerimise nägi ette ka Eesti 1992. a. põhiseaduse paragrahv 50. Kultuurautonoomia oli üks n-õ restitutsioonismi paketti kuuluvaid komponente, põlisrahva positiivse enesekuvandi osa ning sellisena kokkuvõttes suhteliselt vähevaidlustatud ja võrdlemisi varakult riigi rahvuspoliitika kujundajate töölauale sattunud projekt.

1989. a. algul tegi rahvuslikke kultuuriseltse koondav Eestimaa Rahvuste Ühendus Ülemnõukogu rahvussuhete komisjonile ettepaneku luua kultuuriautonoomia seaduse väljatöötamiseks eraldi töörühm. Aasta lõpul astutigi selles osas veidi konkreetsemaid samme, kuid keerulise poliitilise situatsiooni tõttu jäi asi peagi venima. Seaduseelnõu esialgne variant valmis Ülemnõukogu rahvussuhete komisjoni tellimusel 1991. aasta sügiseks. Koostajajaks TA Filosoofia, Sotsioloogia ja Õiguse Instituudi viieliikmeline spetsialistide grupp Aksel Kirchi juhtimisel, kes kasutas sealjuures nii kodu- kui välismaiste konsultantide abi.³⁹⁴ Eelmisega paralleelselt seadis järgmisel aastal oma kultuurautonoomia seadusprojekti kokku T. Vähi üleminekuvalitsuse rahvussuhete minister K. Halliku poolt kureeritav parlamendi töörühm, ent eksperdid andsid sellele negatiivse hinnangu ning ka seda kavandit menetlusse ei võetud. Eelnõu edasist arengut kammitses tublisti Eesti Ülemnõukogu võrdlemisi „venemeelse” rahvussuhete komisjoni vastuseis, mis lähtus kartusest, et kultuurautonoomia seadusega nivelleeritakse Eestis

³⁸⁹ G. von Rauch. *Geschichte der baltischen Staaten* (Hannover: Hirschheydt, 1986), 137. Eesti seadusloomet võis mõjutada ka 1918. a. Ukraina Rahvavabariigis ametlikult välja kuulutatud väga sarnane eksperimentaalpoliitika, mida paraku heitlike olude tõttu iial teoks ei tehtud. // C. A. Macartney. *National States and National Minorities* (London: Milford, 1934), 407.

³⁹⁰ E. Praks. *Vähemusrahvuste kultuurautonoomia taasiseseisvunud Eestis*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Politoloogia osakond, 1999), 38

³⁹¹ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 10, l. 3p, 18; Nõmm, Ottenson. *Rahvakongress*, 174, 179; 192–194.

³⁹² „Enamik venelasi ei tunneta end rahvusvähemusena”, *Päevaleht*, 30.07.1991.

³⁹³ *Eesti valitsuse programm* (1990), 9; *Peaminister Tiit Vähi valitsuse programm* (Tallinn, 1992), 17; *Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei, „Isamaa” ja „Mõõdukate” koalitsioonilepe*, 4.

³⁹⁴ ERA, f. R-3, n. 13, s. 356, l. 4; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16467a.

elavad venelased oma kultuuriliste õiguste poolest võrd(väär)seteks kõigi muude kohalike etniliste vähemusgruppidega. Lisaks üritas see 1990. aastal valitud komisjon edutult ühitada kultuuriautonoomia ja territoriaalse autonoomia kontseptsioone.³⁹⁵ Mõnes mõttes olid valminud seadusprojektid hakanud lihtsalt ajale jalgu jääma. Seega heideti vahepealsed variandid kõrvale ning Eestimaa Rahvuste Ühenduse poolt moodustatud töögrupp hakkas 1993. a. veebruaris eelnõu väljatöötamisega sisuliselt otsast peale, järgides sedapuhku eeskätt just 1925. a. kultuuriomavalitsuse seadust. Juuni keskel anti vähemusrahvuse kultuuriautonoomia seaduse eelnõu Riigikogule üle.³⁹⁶

Parlamentiaruteludel nägid seaduse põhimõttelised oponendid ohtu, et Eesti „seadustatakse paljurahvuseliseks riigiks”³⁹⁷, eelnõu vastuvõtmine hakkab takistama dekolonisatsiooni ja „kutsub kõiki tsiviilokupante Eestis juuri ajama”. Kultuuriautonoomia seadus koormab riigieelarvet, tekitab kulused kohalikele omavalitsustele ning liiatigi saab igasugune finantseerimine tulema eesti kultuuri rahastamise arvelt: „On üldse ebaetiline arutada vähemusrahvuste kultuuriautonoomia seaduse eelnõu linnas (Tallinnas – R. L.), kus eestlased ise on muutunud juba vähemusrahvuseks...”. Nii oldi vastustajate leeris tervikuna seda meelt, et eelnõu lugemine tuleks katkestada vähemasti Vene sõjaväe maalt väljaviimiseni ja kultuuriautonoomia seaduse saaks vastu võtta alles siis kui „vähemusrahvusteks maskeerunud tsiviilgarnison on Eesti Vabariigi territooriumilt lahkunud”.³⁹⁸ Eelnõu kaitsjate kinnitusel ei muudaks seadus rohkearvulise venelaskonna seisundis suurt midagi ning seda oleks tarvis eelkõige nende rahvusgruppide kultuuri edendamiseks, kellel on sellega oma väikese arvu tõttu raskusi ja/või kes paiknevad üle maa hajusalt laiali.³⁹⁹ Samuti veensid projekti autorid korduvalt avalikkust, et tegemist ei ole maksumaksja kingitusega ning kõik kultuuriomavalitsusasutuste ülalpidamisega seotud kulud kaetakse vähemusrahvuse enda taskust tulevate vahenditega.⁴⁰⁰ Kultuuriautonoomiat käsitleti üldjoontes puht kultuurilase ja apoliitiliste kodanikühenduste rivvi liigituva institutsioonina.⁴⁰¹ Neist ning ühtlasi ülalmainitud restitutsioonilistest tagamaadest johtuvalt eelnõu aktsepteerimise vajadust Riigikogu saalis seega väga pikalt põhjendama ei pidanud. Vaieldi pigem detailide üle nagu näiteks kultuuriautonoomia saamiseks nõutav vähemusrühma arvuline miinimum. Eesmärgiks leida kokkuleppeliselt teatav „optimaalne” suurusjärg, millest alates on vähemusgrupp tõenäoliselt suuteline autonoomia funktsioneerimiseks vajalikke struktuure ülal pidama ja ei tekiks teovõimetuid formaalseid moodustisi. Esialgu seisis eelnõus vastava piirväärtusena kirjas 5000 inimest. Riigiõiguskomisjon ühes mõnede asjatundjatega olid arvamisel, et Eesti tänastes demograafilistes oludes tuleks seda künnist langetada. 1993. a. septembris hakkasid alternatiividena enim figureerima numbrid 1000, 1500 või 3000, kuid leidis ka seisukohti, mis pidasid piirmäära kehtestamist üldse ülearuseks. Lõpuks läks läbi V. Hanseni ettepanek määrata

³⁹⁵ A.-E. Lõhmus. „Vähemusrahvuste kultuuriautonoomia ajaloolis-õiguslikud traditsioonid Eestis”, *Eesti Jurist*, 2 (1994), 43.

³⁹⁶ *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1759, 1980.

³⁹⁷ *VII Riigikogu stenogrammid*, 13.09.–28.10.1993, 220, 425, 428.

³⁹⁸ Kõik eelnevad tsitaadid: *VII Riigikogu stenogrammid*, 13.09.–28.10.1993, 219.

³⁹⁹ Samas, 221, 426.

⁴⁰⁰ Nt A.-E. Lõhmus. „Keda kollitab kultuuriautonoomia”, *Hommikuleht*, 26.10.1993.

⁴⁰¹ Sarnaselt nt föderalism kriitikale baseerub kultuuriautonoomia mudeli kriitika peaaesjalikult sellele, et antud süsteem võib kinnistada ja teravdada erisusi ning seada löögi alla riigi poliitilise terviklikkuse. // A. Spindler. *Vähemusrahvuste kultuuriline autonoomia* (Tallinn: Eestimaa Trükikoja A. S., 1922), 8–9; E. Nimni (ed.). *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics* (London: Routledge, 2009). Mõned vaatlejad on märkinud, et vähemuste paralleelseid institutsioone toetav „riik riigis” strateegia omab potentsiaali viia välja territoriaalautonoomia tekkeni Kirde-Eestis. // Nt *Vähemuste kaitse seire Euroopa Liiduga liitumise protsessis. Riikliku programmi „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007” hinnang* (Tallinn: Avatud Ühiskonna Instituut, 2002), 102–103. Poliitikut meediaruumis olemasoleva seadusandluse kontekstis (vene) kultuuriautonoomia moodustamises Eesti riigi jaoks enamasti otsest ohtu ei kaldu nägema. // Nt E. Rand. „Mart Nutt: venelaste kultuuriline autonoomia ei kujuta Eestile ohtu”, *Eesti Päevaleht.ee*, 29.12.09.

taotlejate alampiiriks 3000 liiget.⁴⁰² Tervikuna võeti eelnevalt ka Euroopa Nõukogu ekspertiis käinud vähemusrahvuse kultuuriautonomias seadus vastu 26. oktoobril 1993.⁴⁰³

Seaduse järgi on kultuuriomavalitsuse põhieesmärgiks emakeelse õppe korraldamine ja järelevalve selle teostamiseks ettenähtud varade kasutamise üle; rahvuslike kultuuriasutuste moodustamine, kultuuriürituste organiseerimine; vähemusrahvuse kultuuri ning hariduse edendamiseks fondide, stipendiumide ja preemiate asutamine ning määramine.⁴⁰⁴ Sellekohane vastutus ja algatus lasub vähemusel endal, riik tegutseb eelkõige vastavaid võimalusi loovas ning toetavas rollis. Samaselt sõdadevahelisel perioodil kehtinud seadusele⁴⁰⁵ tunnistas vähemusrahvuse kultuuriautonomias seadus selle rakendumiseks nõutavatesse ja liikmete hulka näitavaid rahvusnimekirjadesse kandmise eeltingimuseks nende Eesti kodakondsuse olemasolu. Analoogselt 1925. a. õigusaktile võivad kultuuriomavalitsusi moodustada saksa, vene, rootsi ja juudi rahvusvähemusse kuuluvad isikud ning nendesse rahvusvähemustesse kuuluvad isikud, kelle arv on üle 3000.⁴⁰⁶ Riigi tasandil nähti kultuuriautonomias võimaldamises kindlasti ka Eesti rahvusühendi üksteisest eristavaid funktsioone, mistõttu on see valdkond vähemasti ideelises plaanis tihedalt seotud olnud vähemuste etnilise identiteedi tugevdamise ja kujundamise poliitikaga (vt lähemalt alapeatükk 4.5.4).

2012. aasta seisuga oli Eestis loodud kaks rahvuslikku kultuuriomavalitsust. Suuresti tänu Soome riigi soosivale ning toetavale suhtumisele jõudsid esimesena selle verstaapostini ingerisoomlased, kes valisid oma 25-liikmelise kultuurinõukogu 2004. a. mais. Ligi kolm aastat hiljem suutsid samaga hakkama saada eestirootslased. Kuna pikka aega ühtegi omavalitsust ei moodustunud, andis see justkui alust väita, et midagi on selle akti endaga valesi. Taastatud kultuuriautonomias seadus jõuti kuulutada 1993. aasta etnopolitiiliste konfliktide leevendamise vajadusest ning riigi pisut räsida saanud rahvusvahelise maine parandamise kaalutlustest lähtuvas, n-ö surnult sündinud projektiks ja „dekoratiivseks ripatsiks”.⁴⁰⁷ Probleemid puudutasid ennekõike kultuuriautonomias rakenduseaduste olemasolu. Peale seaduse vastuvõtmist Vabariigi Valitsus autonomias jõustamiseks hädavajalike määruste väljatöötamisega millegipärast ei tõtanud, mis vastava korra toimima hakkamise tehniliselt välistas. Vähemusrahvuste kultuuriomavalitsuse taotlemise ning selle juhtorganite valimistel valijate nimistu alusena tarvitavad rahvusnimekirjade pidamise ja kasutamise normatiivid kinnitati alles 1. oktoobril 1996.⁴⁰⁸ Kui soomlased asusid tegelema oma kultuurinõukogu valimiste organiseerimisega, selgus et puudub ka kultuurinõukogu valimise eeskiri. Nimetatud määruse eelnõu koostasid ingerisoomlaste esindajad viimaks ise ning läkitasid selle 2001. a. sügisel valitsusele. Pärast pikaldast

⁴⁰² VII Riigikogu stenogrammid, 13.09.–28.10.1993, 215, 222. Seejuures sündis Riigikogus 30. septembril 1993 toimunud hääletusel omamoodi uus „rekord” – too küllalt olulise tähtsusega kolme tuhande kodaniku piirarv otsustati ära 7 poolthäälega 6 vastu. Kolm jäid erapooletuks, kuusteist rahvasaadikut olid kohal pelgalt pealtvaatajatena, kakskümmend neli parlamendiliiget lahkus saalist vahetult enne hääletamise algust. T. Alatalu hinnangul demonstreeriti sellega Nõukogude totalitaarsest süsteemist pärinevat inimeste tüüpikäitumist, kus keegi ei soovi enesele vastutust võtta. // *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*. September (1993), 4; T. Alatalu. „Eesti demokraatia must päev”, *Postimees*, 11.10.1993.

⁴⁰³ VII Riigikogu stenogrammid, 13.09.–28.10.1993, 431.

⁴⁰⁴ Vähemusrahvuse kultuuriautonomias seadus. *Riigi Teataja* I, 71, 1001 (1993) § 5.

⁴⁰⁵ Vähemusrahvuste kultuur-omavalitsuse seadus. *Riigi Teataja*, 31/32, 21. veebruar 1925, § 9.

⁴⁰⁶ Vähemusrahvuse kultuuriautonomias seadus. *Riigi Teataja* I, 71, 1001 (1993) § 2 lg 2. Arvu määratletakse rahvusnimekirjadesse kantud isikute järgi. Rahvuskrriteerium on subjektiivne ja tugineb vaid indiviidi enda deklaratsioonile. Rahvuslikku nimistusse kantakse isik kirjaliku avalduse alusel, mis esitatakse personaalselt või saadetakse posti teel. Määrav ei ole mitte isiku rahvastikuregistrisse kantud rahvus, vaid tema päritolust, identiteedist, elukohast või muudest põhjustest tingitud kuuluvustunne. // Macartney. *National States*, 407; „Eestirootslased saavad valimisteks registreeruda veel kuu aega”, *Lääne Elu*, 24.07.2010.

⁴⁰⁷ Nt D. Smith. „Cultural Autonomy in Estonia: A Relevant Paradigm for the Post-Soviet Era?”, Working Paper 19/01 of the ESRC Programme *One Europe of Several?* (University of Sussex, 2001), 41, 43; D. Mihhailov. „Vene küsimus” ja mütoloogiline pragmatism”, *Eesti Ekspress*, 16.05.1997.

⁴⁰⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 38, l. 235; Vähemusrahvuste rahvusnimekirjade pidamise ja kasutamise kord. *Riigi Teataja* I, 72, 1272 (1996).

kooskõlastamist eri ministriumide vahel võttis Vabariigi Valitsus 6. mail 2003 vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimise eeskirja lõpuks vastu.⁴⁰⁹ Õigusliku raamistiku puudumise kõrval on kultuuriautonoomia ellurakendamise raskuste osas välja toodud veel Eesti keeleliste vähemuste kujunemise viisi, nende identiteedispetsiifikaid ja geograafilises paiknemises aset leidnud muudatusi.⁴¹⁰

Vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni nõuandekomitee raportite kohaselt ei vasta kultuuriautonoomia seadus täielikult Eesti vähemuste hetkeolukorrale, sel ei ole neile olulist mõju ning tuleks seetõttu uuesti läbi vaadata või asendada.⁴¹¹ Praegusel kujul ei täida seadus mitmete rahvusvähemuste hulka kuulvate isikute arvates oma eesmärki peamiselt nelja kvalitatiivse piirangu ja staatuselise ebamäärasuse tõttu. Esimene etteheide keskendub 3000-liikmelisele künnisele, mida peetakse mõningail juhtudel liiga kõrgeks. Teine tauning, mis on iseäranis levinud vene poliitikute, ühiskondlike organisatsioonide ning eestkõnelejate seas, seostub kodakondsuse klausliga. Kõigepealt valmistas siin paljudele suuremat sorti pettumuse tõsiasi, et seadus defineerib vähemusrahvust Eesti kodakondsuse alusel.⁴¹² Võimalikku päästerõngast on nähtud kultuuriautonoomia akti asendava või täiesti uue nn vähemusrahvuse seaduse vastuvõtmises, mille väljatöötamist erinevad vähemuste esinduskogud Eesti võimuorganitelt juba viimased paar aastakümnet ikka ja jälle nõudnud on.⁴¹³ Niisama teravalt kritiseeriti juhtorganite valimisprintsipi. Nimelt võivad Eesti kodakondsust mitteomavad välismaalased vähemusrahvuse kultuuri- ning haridusasutuste ja usukoguduste tegevusest takistusteta osa võtta, kuid nad ei saa valida ega olla valitud kultuuriomavalitsuste juhtorganitesse.⁴¹⁴ Mõned venekeelse elanikkonna ühendused olid aga seisukohal, et Eesti situatsioonis võiksid omavalitsuse eestseisuste töös osaleda ka vähemalt kodakondsuseta isikud.⁴¹⁵ Kolmanda punktina ei oldud rahul kultuuriautonoomia ebaselge juriidilise staatusega. Kui enne Teist maailmasõda oli kultuuriomavalitsus õiguslikus plaanis võrdsustatud kohalike omavalitsustega, siis 1993. aastal jätsid seadusandjad selle ilmselt kerges etnoregionalismi hirmus igaks juhuks lahtiseks. Seega on küsimusi tekitanud kultuuriomavalitsuse ja riigi- ehk munitsipaalvõimu vahelised haldusõiguslikud suhted. Nende alareguleerituse tõttu on neljandaks kindlusetu ka autonoomsete asutuste rahastamine. Näiteks muutis mõndasid subjekte murelikuks tööik, et riik ei võta endale otseselt siduvaid kohustusi ega taga kultuuriautonoomia raames toimuva tegevuse automaatset finantseerimist.⁴¹⁶

Kokkuvõttes pole kollektiivsete kultuuriliste vähemusõiguste idee olnud Eesti suhteliselt killunenud ning individualistlikus sotsiaalses keskkonnas niisii kuigi atraktiivne. Enamik vähemusrühmi suudab oma kultuurielu korraldamisel kõnealusest seadusest mööda minna. Teadaolevatel andmetel on tõsisemaid ettevalmistusi enda rahvusnimekirjade koostamiseks teinud vaid juudid ja venelased. Viimase kultuuriautonoomia moodustamine on takerdunud kogukonnasisesesse rivaalitsemissesse ning kohtuvaidlustesse. 2006. aasta märtsis esitas mitteilundusühing Vene Kultuuriautonoomia taotluse vene vähemusrahvuse rahvusnimekirja

⁴⁰⁹ Vt ERA, f. 5046, n. 1, s. 122, l. 18–24; Vähemusrahvuse kultuurinõukogu valimise eeskiri. *Riigi Teataja* I, 40, 275 (2003).

⁴¹⁰ Praks. *Vähemusrahvuste kultuuriautonoomia*, 4.

⁴¹¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 38, l. 112; *Vähemusrahvuste Kaitse Raamkonventsiooni Nõuandekomitee teine arvamus Eesti kohta*. ACFC/OP/II(2005)001. Strasbourg, 24. veebruar (2005), 8, 66, 68.

http://web-static.vm.ee/static/failid/051/2nd_OP_Estonia_est_24.02.2005.pdf (vaadatud 7.08.2014).

⁴¹² Nt Semjonov. Estonia, 131–132. Viis vene fraktsiooni liiget hääletas vastu ka Riigikogus 21. novembril 1996 toimunud Euroopa vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni heakskiitmisele, sest ei nõustunud sealse rahvusvähemuse mõiste määratlusega. // *VIII Riigikogu stenogramm*, 11.11.–19.12.1996: 857.

⁴¹³ ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 154; Riigikantselei arhiiv, 10-02896, lk. 2.

⁴¹⁴ Vähemusrahvuse kultuuriautonoomia seadus. *Riigi Teataja* I, 71, 1001 (1993) § 6.

⁴¹⁵ Nt „Об отношении к закону ЭР о культурной автономии национального меньшинства”, *Эстония*, 21.05.1994.

⁴¹⁶ И. Никифоров. „Реституции не подлежат!”, *Эстония*, 11.01.1994; В. Мартин (koost.). „Eesti kultuuripoliitika: Euroopa eksperühma aruanne”, *Eesti kultuuripoliitika Euroopa Nõukogu Kultuurikomitees*, toim. H. Lagerspetz, L. Uustalu (Tallinn: Kultuuriministeerium, 1995), 184.

koostamiseks, kuid kuna kultuuriministeerium loa andmise otsusega pikalt viiwas, kaebasid vene kultuuriautonomia registreerijad ministeeriumi venitamise pärast kohtusse. Tallinna Halduskohtu resolutsioon kohustas ministeeriumi menetlusprotsessiga kiiresti edasi liikuma ning tuginedes suuremate vene kultuuriühenduste, loodud erikomisjoni ja Tallinna Ülikooli professor R. Vetiku soovitudele, lükkas kultuuriminister L. Jänes 2009. a. veebruaris MTÜ vastavasisulise taotluse tagasi.⁴¹⁷ Kultuuriministeeriumi põhjenduse kohaselt ei olnud minister kindel tolle mittetulundusühingu representatiivsuses ega ka nende senise ning tulevikus kavandatava (kultuurilise) tegevuse suhtes. Tuvastati, et sel puudub teiste vene seltside toetus ja leiti, et Vene Kultuuriautonomia eesmärgid on pigem poliitilist kui kultuurilist laadi. Konkreetset MTÜ-d kultuuriühinguks pidama ei nõustunud ka kohus ning jättis selle kultuuriministri aadressil tehtud kaebuse rahuldamata. Kõik edasised hagemised kõrgematel astmetel pole samuti siiani edu toonud.⁴¹⁸

Mõned sotsiaalteadlased ja kohalikud vene poliitikud on näinud bürokraatlike veskite aegluse taga Eesti valitsuse vähest soovi venelastele kultuuriautonomiat võimaldada.⁴¹⁹ Igapäevaelu tasandil paistavad vene kultuuriomavalitsuse loomisraskused siiski märksa mitmetahulisemad. Arvestades et riik saab anda rahvusnimekirja koostamiseks volituse vaid ühele kultuuriseltsile, on ligi 340 000-hingelist arvukate kultuuriorganisatsioonidega vene rahvusrühma vaevanud alalised probleemid saavutada autonoomia registreerimist vedava esindaja leidmisel laiemat üksmeelt. Komplikatsioonid võivad olla osalt tingitud ka selle grupi tähelepanuväärsest seemisest heterogeensusest, sealhulgas mitmetest ajaliselt eritekkelistest kategooriatest ning eelnevast põhjustatud konsolideerumisprobleemidest. Muist vene poliitilisi radikaale näiteks tõlgendas kultuuriautonomia seadust „miinina”, mis jaotisega kodanikud *versus* mittekodanikud vene kogukonda veelgi lõhestab, tsementeerib eestlaste eesõigusi, kinnitab venelaste „vähemuseks” olemise kontseptsiooni ja viib kaotatud privileegide eest võitlemisest loobumiseni. Venelased peaksid pretendeerima enamale ehk kultuuriautonomia kuulugu vaid väikeste vähemuste huvisfääri.⁴²⁰ Teise ilmasõja eelse olukorraga mõneti samalaadset loidust saab muuhulgas seletada nende jätkuvalt kompaksete asuladega, mis võimaldavad enda huve kohalike omavalitsuste kaudu piisavalt hästi realiseerida. Enamik venelasi elab Tallinnas ning teistes Eesti suuremates linnades, kus on tulemuslikult tegutsetud erinevate mittetulundusühingute vormis. Täiendava kultuuriautonomia ülalpidamine võib tunduda neile tarbetu ka seetõttu, et emakeelne põhiharidus, kultuuriseltside rahastamine või venekeelsed saated avalik-õiguslikus ringhäälingus jms on riigi poolt juba praegu tagatud.⁴²¹ Sestap vähemusrahvuste tüüp-probleemid venelastel üldjoontes puuduvad ning autonoomia-alased initsiatiivid kipuvad kanduma pigem poliitilise võimuvõitluse sfääridesse. Miks täpselt on Eesti suurima rahvusrühma kultuuriautonomia moodustamine kulgenud üle kivide ja kändude, vajaks ometi veel täiendavat uurimist.

⁴¹⁷ Kultuuriministeeriumi dokumendiregister, nr 1.1-3/69: Kultuuriministri 26. veebruari 2009. a. käskkiri nr 69, „Vähemusrahvuse rahvusnimekirja koostamiseks volituse andmisest keeldumine”.

⁴¹⁸ Tallinna Halduskohtu kohtuotsus haldusasjas nr 3-09-464 „MTÜ Vene Kultuuriautonomia kaebus kultuuriministri 26.02.2009 käskkirja nr 69 tühistamiseks ja ettekirjutuse tegemiseks kultuuriministri kohustamiseks anda välja haldusakt”; Tallinna Ringkonnakohtu kohtuotsus haldusasjas nr 3-09-464 „MTÜ Vene Kultuuriautonomia kaebus kultuuriministri 26. veebruari 2009. a. käskkirja nr 69 tühistamiseks ja kultuuriministri kohustamiseks uue otsuse tegemiseks”.

⁴¹⁹ D. Leitmaa. „Eesti venelased tahavad taas kultuuriautonomiat”, *Eesti Päevaleht*, 29.12.09; M. Lagerpetz. „Immigrandid vastu tahtmist”, *Sirp*, 13.01.2012.

⁴²⁰ Вт Д. Р. Михайлов. „Культурная автономия русских Эстонии: предпосылки и перспективы интеграции”, *Радыга*, 12 (1995), 56; Praks. *Vähemusrahvuste kultuuriautonomia*, 52–55. Uuringute järgi oli 1991. a. suvel 43% venelastest seisukohal, et ükski kultuuriautonomiast nende huvide kaitseks ei piisa. // „Enamik venelasi ei tunneta end rahvusvähemusena”, *Päevaleht*, 30.07.1991. Järgmise aasta aprillis oli venelaste seas nii territoriaalse kui kultuurilise autonoomia pooldajaid kokku kõigest 29%. // A. Kirch, M. Kirch, T. Tuisk. *The Non-Estonian Population Today and Tomorrow: A Sociological Overview* (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1992), 27.

⁴²¹ Näiteks 1990-ndatel aastatel Eesti nn vene erakondade programmid kultuuriautonomia poole pürgimist eraldi ei sätestanud. // Praks. *Vähemusrahvuste kultuuriautonomia*, 60.

3.4. Rahvusvaheline mõõde

Iseenesest mõistetavalt ei toimu sisuliselt ühegi riigi etnopolitiika vaakumis. Seepärast on Eesti rahvuse-ehitust kujundanud välisaspektide teadvustamisel hädavajalik käsitleda ka R. Brubakeri täiustatud teooriale tugineva interaktiivse ruudu kolmandat ja neljandat nurka. Ehk siis Vene Föderatsiooni kui vähemuse osavõtliku etnilise emamaa ning teisalt Lääne valitsustevaheliste organisatsioonide rolli, mis kumbki sihtriigi rahvastavatele poliitikatele oma pitsati vajutasid. Tarvidusi arvestavalt tulevad mõningad rahvusvahelised mõjutegurid eraldiseisva teemaplokina veelkordse vaatluse alla ka töö ülejäänud põhiosade raames.

3.4.1. Mõjutused Idast

Venemaa kehastab vähemuste nn väliskodumaad võrdlemisi ehedal kujul juba seetõttu, et riigi poliitiline eliit nii valitsuses kui opositsioonis on niisugusele osatäitmisele pidevalt ise pretendeerinud.⁴²² Kuigi idanaabri juures toimuvad protsessid kujundavad arvestataval määral ka Eestis levinud sotsiaalseid hoiakuid ja igapäevast poliitilist reaalsust, on viimase etnopolitiikat puudutavad analüüsid olnud enamasti selles suhtes üllatavalt immuunsed. Ometi ei saa kasvõi kohalike mitte-eestlaste kohandumisprobleeme vaadata lahus Eesti ja Venemaa suhete kvaliteedist. Olulise välise asjaoluna, mis Eesti rahvussuhteid politiseerib ning varjutab, saab nimetada mainitud riikide vahelisi aastaid väldanud pingeid. Aeg-ajalt tavatsetakse säärast olukorda kirjeldada koguni „külma sõja” või „psühholoogilise sõja” seisundina.⁴²³

Esiti suudeti teatavat närvilisust üsna edukalt vaos hoida. Päris üheksakümnendate aastate algul, eriti 1991–92, võis Venemaa välispoliitikat veel iseloomustada kui Läänega liitu otsivat ja minevikuga lõpparveid tegevat. Lisaks NSV Liidu lagunemisest tingitud mõningasele riiklikule identiteedikriisile seisis Venemaa silmitsi permanentse majanduskriisiga, mis seadis riigi välispoliitilistele võimalustele selged piirid. Venemaa huvitatus lääneriikide majanduslikest abiprogrammidest ning välisinvesteeringutest hoidis Eesti-Vene diplomaatilisi vahekordi esialgu suhteliselt neutraalsetena. Nõukogude süsteemi kokkuvarisemisest tingitud tühimikku asus aga peagi täitma uusimperialistlik retoorika, pakkudes ühiskondlikule korratusele vastukaaluks lihtsaid populistlike lahendusi (teravaimas vormis nt vallutada tagasi kaotatud territooriumid, ressursid, piiri taha jäänud hõimuvennad) ja pretendeerides leidma kõvakäelisi asendajaid nõrkadele või puuduvatele institutsioonidele.⁴²⁴ Erinevatel põhjustel, millede seas 1990-ndate aastate esimesel poolel maad võtnud tuline sisepoliitiline võimuvõitlus ei olnud tähtsusetult kaugelki viimane, hakkas regionaalse suurvõimuna toimetama harjunud Venemaad üha enam painama omamoodi postimperiaalne sündroom. Mitte ainult mõned kõrgema võimuladviku esindajad, vaid ka terve hulk Vene Föderatsiooni (rahvus)radikaalse suunitlusega poliitilisi rühmitusi, parteisid ja ideolooge peavad tänini NSV Liidu lagunemist ajalooliseks eksituseks või lausa rahvuslike huvide reetmiseks. Leides, et Venemaa „loomulik” geopolitiiline ruum tuleks taastada.⁴²⁵

Kogu selline välispoliitilise joone mõningane jäigastumine ühes suurriigi ehk *deržava* ennistamise ihalusega peegeldub ilmekalt Venemaa nn *lähivälismaa* kontseptsioonis. Vastavat

⁴²² Galbreath. *Nation-Building*, 191.

⁴²³ Nt G. Potšeptsov. *Propaganda trummipõrin: uus külm sõda ja infokonfliktid postsovetlikus ruumis* (Tallinn: Olion, 2009). Marko Mihkelson on kirjutanud Eesti ja Venemaa vahelisest „külmast rahust”. // M. Mihkelson. „Eesti ja Venemaa – mittemõistmise paratamatus”, *Kaks algust: Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad*, koost. J. Ant (Tallinn: Umara Kirjastus, 1998), 182, 185.

⁴²⁴ A. Motyl. „Thinking About Empire”, Barkey, Hagen. *After Empire*, 24.

⁴²⁵ K. Hallik. „Venemaa poliitilise arengu ja Baltipoliitika mõjust Eesti etnopolitiilisele arengule”, *Ethnic Minorities or Citizens? – Issues of Ethnopolitics in Baltic Countries*, ed. R. Blom (Tampere: University of Tampere, 1995), 35.

terminit kasutas välisminister Kozõrev juba ühes 1992. a. jaanuaris ilmunud ajaleheartiklis.⁴²⁶ Sügavama käsitusviisi esitas Vene välispoliitika üks peaarhitekt ning riigi Välis- ja Kaitsepoliitika Nõukogu presiidiumi esimees Sergei Karaganov oma 1992. aasta suvel ilmunud doktriinis „Strategia Venemaa jaoks”. Tolle kohaselt kuulutati endine NSV Liidu territoorium, mida nüüd asuti tõlgendama erilaadse „lähivälismaana” (*ближнее зарубежье*), Vene Föderatsiooni jaoks eluliste huvide sfääriks.⁴²⁷ Mõiste rakendamine ning sisu on olnud aga ebaselge. Ametlikes Vene valitsuse avaldustes Balti riike, kes jäävad Sõltumatute Riikide Ühendusest väljaspoole, reeglina lähivälismaa nimistusse liigitatud ei ole.⁴²⁸ Siiski on Moskva näidanud neid meedias NSV Liidu järglastena ja tihti vaikimisi otseselt oma mõjupiirkonda kuuluvatena. See tähendab, et *de facto* arvestati kolm Baltimaad, sh Eesti, vähemasti 1990-ndatel aastatel ikkagi „lähivälismaa” hulka, mis mõtteliselt asetsesid kusagil Lääne ja SRÜ vahepeal.⁴²⁹

21. sajandi lävel hakkasid Venemaa tooniandvates mõttekodades üha enam ringlema programmilised seisukohad, mille kohaselt Venemaa peab oma eesmärkide täitmiseks ära kasutama uutes riikides elavaid rahvuskasulasi. Selleks tuleb antud paigus säilitada häälekas, rohkearvuline ning soovitatavalt rahulolematu venekeelne vähemus, kes oleks Kremlile lojaalsete agentuuride poolt manipuleeritav. Venemaa välispoliitiliste ambitsioonide realiseerimiseks tuleb neid elanikkonnarühmi suunata ning ühtlasi kultuuriliselt, majanduslikult ja poliitiliselt (varjatult) abistada. Parimaks viisiks hinnati siinkohal sisseimbustumist diasporaa asukohamaade majandussfääridesse, samuti Vene kapitali paigutamist lähivälismaa riikide ettevõtlusse ning kinnisvaraturule. Mainitud teesid pidasid muuhulgas vajalikuks takistada erinevate vahenditega Balti riikide ühinemist Lääne struktuuridega, sest vastasel juhul libiseksid need Venemaa mõjutsoonist üha kaugemale.⁴³⁰ Lisaks välismaal paiknevate rahvuskaslaste rakendamisele võimaliku välispoliitilise survevahendina levisid käsikäes Nõukogude Liidu lõpliku lagunemisega ideed riigipiiridega lahutatud vene rahva (*разделённый народ*) taasühendamisest ühe poliitilise katuse alla. Kitsamalt just natsionalistlikud jõud nägid uut Venemaad eelkõige potentsiaalse või mittetäieliku rahvusriigina, mis mõnes piirkonnas nõuab jätkuvalt teatavaid kosmeetilisi meetmeid. Välisvenelastega kompaktselt asustatud aladel võiks taoliste paranduslike abinõudena kõne alla tulla näiteks vastavate referendumite korraldamine.⁴³¹ Kuigi pisut erineval alusel, on Vene Föderatsiooni praeguste piiride laiendamise ideoloogia olnud ühenduslülks väga mitmesuguste poliitiliste voolude esindajaile, alates enamlastest kuni monarhistide, marurahvuslaste ja antikommunistideni.⁴³²

⁴²⁶ A. Козырев. „Преображенная Россия в новом мире”, *Известия*, 2.01.1992; J. Matz. *Constructing a Post-Soviet International Political Reality: Russian Foreign Policy towards the Newly Independent States 1990–1995* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2001), 121.

⁴²⁷ „Стратегия для России”, *Независимая газета*, 19.08.1992. Muuhulgas rakendub siin teatav sõnamäng: „välismaa” on vene keeles teatavasti *заграница* ning *ближнее зарубежье* täpsemalt pigem „lähirajatagune” ehk vihjamisi üldse mitte see n-õ õige välismaa.

⁴²⁸ L. Jonson. „Russia and the ‘near abroad’: Concepts and Trends”, *The Baltic States in World Politics*, eds. B. Hansen, B. Heurlin (Richmond: Curzon Press, 1998), 112; 127.

⁴²⁹ Kauppila. *The Baltic Puzzle*, 26–27, 107; T. Schmidt. *Die Aussenpolitik der baltischen Staaten: Im Spannungsfeld zwischen Ost und West* (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003), 139; 141.

⁴³⁰ Vt T. Made. *Rahvusvahelised suhted. Leksikon* (Tallinn: Valgus, 2002), 429.

⁴³¹ A. Ingram. „Broadening Russia’s Borders? The Nationalist Challenge of the Congress of Russian Communities”, *Political Geography*, 20: 2 (2001), 202. Vastavast diskursusest vt nt Zevelev. *Russia*, 51–56. Vene akadeemilises kirjanduseski on kompaktsed, oma etnose põhituumikust (riigi)piiriga eraldatud rühmi käsitletud selle perifeersete osadena. Nimetades seega nt Kirde-Eesti vene elanikkonda, Põhja-Kasahstani või Krimmi venelasi otsesõnu vene etnilise kehandi perifeeriaks. // Ю. Семенов. „Этнос, нация, диаспора”, *Этнографическое обозрение*, 2 (2000), 65–66.

⁴³² Revisionistliku retoorikaga on silma paistnud nt Vene Kogukondade Kongress (*Конгресс русских общин*) ja Vladimir Žirinovski juhitud Venemaa Liberaaldemokraatlik Partei. Vene arvukatest neonatsliku kallakuga grupeeringutest võib esile tõsta Eduard „Limonov” Savenko poolt dirigeeritavaid natsionaalbolševikke (*Национал-большевистская партия*) ning Aleksandr Barkašovi suunatavat Vene Rahvuslikku Ühtsust (*Русское национальное единство*). Viimased kaks on püüdnud edutult kanda kinnitada ka Eestis. // *Kaitsepolitsei aastaraamat 2001*, 14–15; *Kaitsepolitsei aastaraamat 2002*, 9–10; X. Конг. „Экстремисты и Эстония”, *Эстония*, 17.05.2000.

Osade uurijate hinnangul avalduvad ka Venemaa puhul pigem maailma rahvusriikidele omased tendentsid⁴³³, politoloog E. Pain on aga siinkohal tarvinud näiliselt vastandlikku mõistetepaari „imperiaalne rahvuslus”.⁴³⁴ Kus lõpevad legitiimsed ning põhjendatud huvid ja algab taunitav teiste riikide siseasjadesse sekkumine, ei ole vähemasti riikide välispoliitika nn humanitaarse mõõtme korral tihtipeale kuigi lihtne määratleda. Praktikast peavad (suured) riigid üsna sageli enda kohuseks või koguni missiooniks levitada välismaal oma keelt, kultuuri ning tugevdada vastavaid sidemeid ühtlasi piiritaguste hõimlastega. Näiteks kaasaja Eestis tegutsevad sedalaadi kultuuriekspordi alal valitsusvälised, ent päritoluriigi eelarvest rahastatavad organisatsioonid nagu Briti Nõukogu, Prantsuse Kultuurikeskus, Goethe Instituut, Puškini Instituut, Soome Instituut, Ungari Instituut, Jaapani Sihtasutus jt. Eesti Vabariigil endal kehastab analoogset organit juba 1988. aastast Eesti Instituut, mille sihiks on „levitada teadmisi Eesti ühiskonna ja kultuuri kohta teistes maades, edendada kultuuri- ja haridussidemeid ning toetada eesti keele ja kultuuri õpetamist väljaspool Eestit”.⁴³⁵ Eestil on olemas Valitsuse poolt heaks kiidetud eraldi väliseestlaskonna etnilise identiteedi säilitamisele suunatud Rahvuskaslaste ning eestlaste keelesugulaste ehk Hõimurahvaste toetamiseks mõeldud programmid. Pealekauba sätestab Riigikogult 1998. a. septembris nõusoleku saanud dokument, et „riik soodustab vähemusrahvuste omakultuurilist tegevust ja kultuurialaseid kontakte nende etnilise kodumaaga”.⁴³⁶ Aastate vältel ongi Eesti Vabariik sõlminud Vene Föderatsiooniga ka mitmeid kultuurilist ühistegevust puudutavaid kokkuleppeid. Venemaa venekeelsetele vähemustele orienteeritud välisdiplomaatia on seevastu kipunud kohati tavapärase kultuuri- ning haridusalase koostöö raamidest väljuma. Peamiseks põhjuseks eeltoodud avalikult ebasõbralikud sõnumid, varjatud eesmärgid ja seik, et teised riigid (reeglina) oma välisriikides asuvatele kodanikele või rahvuskaslastele poliitilisi eriõigusi ei nõua.

Venemaa nõudmiste aegadeülest n-ö maksimumprogrammi võib kokku võtta järgmiselt: tagada suurearvulist venekeelset elanikkonda omavates endistes liiduvabariikides kodakondsuse „nullprintsibist” kinni pidamine, topeltkodakondsuse võimaldamine ning vene keelele teise ametliku keele ja/või „rahvustevahelise suhtlemise keele” (*язык межнационального общения*) staatus.⁴³⁷ Eesti välisministeeriumile on korduvalt edastatud *non-paper*’i vormis Vene Föderatsiooni formaalselt mitteametlikke poliitilisi seisukohti, mis sisaldasid suuniseid Eesti rahvuspoliitika muutmiseks ning nõudsid „raskete” naturalisatsioonitingimuste märkimisväärset leevendamist või täielikku kaotamist. Seda nii keele, kultuuri, ajaloo tundmise kui paiksustsensuste osas. Samuti oluliste muudatuste tegemist kultuuriautonomiamia ja välismaalaste seadusesse, vene keelele selle dominandiga regioonides asjaajamisekeele positsiooni kehtestamist, venekeelse kesk- ning kõrghariduse tagamist, kõigile Vene erusõjaväelastele alaliste elamislubade väljastamist jm.⁴³⁸ Vastavaid pretensioone on toetanud mitut sorti ähvardused. Venemaa välisminister A. Kozõrev ei välistanud 1995. a. kevadel SRÜ riikides ja Baltimaades elavate etniliste venelaste kaitseks koguni otsese jõu kasutamist.⁴³⁹ Siiani on Venemaa rünnakuähvardused Eesti ning Läti aadressil jäänud siiski vaid verbaalsele tasandile. Selle eest on aga rakendatud pidevat

⁴³³ Nt V. Tishkov. „What Are Russia and the Russian People?”, *Russian Politics and Law*, 47: 2 (2009).

⁴³⁴ E. Pain. „Imperial Nationalism in Russia”, *Russian Analytical Digest*, 14, 6 February 2007. www.res.ethz.ch.

⁴³⁵ Eesti Instituut. <http://www.estinst.ee/> (vaadatud 7.08.2014).

⁴³⁶ Eesti riigi kultuuripoliitika põhialuste heakskiitmine. *Riigi Teataja* I, 81, 1353 (1998).

⁴³⁷ Vt С. А. Караганов. „Проблемы защиты интересов российского ориентированного населения в „ближнем” зарубежье”, *Дипломатический вестник*, 21/22 (1992), 45; Концепция поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на современном этапе. *Утверждена Президентом Российской Федерации 30 августа 2001 года*, гл. 2.

http://www.council.gov.ru/kom_home/kom_sng/relation_compatriot/item638.html (vaadatud 11.02.2014).

⁴³⁸ *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*. November 1996–January 1997, 2–3; E. Tarto. „Eesti riik käitugu riigina”, *Postimees*, 15.02.1997; BNS. 15.02.2002. „Moskva nõudis KGB töötajatele tagatist”, <http://www.delfi.ee/news/paevauudised/eesti/moskva-noudis-kgb-tootajatele-tagatisi.d?id=3080338>.

⁴³⁹ BNS. „Venemaa välisminister ei välista otsese relvajõu kasutamist välisriikides elavate venelaste kaitseks”, *Postimees*, 19.04.1995.

diplomaatilist survet ja erinevaid perioodilisi majandussanktsioone, kaasa arvatud osalise energiatarnete embargo kehtestamine, vähendatud Eesti kaudu kulgevate kaupade läbivedu, öeldud Eesti firmadele üles müügilepinguid Venemaal ning takistatud tööstustoorme müüki Eestisse. Alates 1994. aastast kuni 2004. a. 1. maini ehk Euroopa Liidu edasise laienemiseni kehtisid Eestist Venemaale siirduva kaubanduseksporti suhtes topelttollid.⁴⁴⁰ Ühtlasi võimaldas venekeelse elanikkonna olukorra küsimus ettekäändena venitada Vene sõjaväeüksuste Balti riikidest väljaviimisega ja on samas mõjutanud negatiivselt ka Eesti-Vene piirileppe ratifitseerimist.⁴⁴¹

Põrkudes eelmainitud tahteavaldustega pea täielikult vastu Eesti võimude kompromissituse müüri, on Vene Föderatsioon alates 1992. aastast pidevalt süüdistanud Eesti Vabariiki inimõiguste ja/või rahvusvaheliste õigusnormide rikkumises. Sealjuures püüab Moskva oma naaberriikide venekeelse elanikkonna problemaatikat maksimaalses ulatuses maailmas kõlama panna, kasutades enda seisukohtade esitlemiseks väga erinevaid rahvusvahelisi foorumeid. 1993. a. varakevadel jõudsid Eesti, Läti ning Venemaa esindajad Genfis ÜRO inimõiguste komisjoni kohtumisel kirjalikule kokkuleppele, mille kohaselt nimetatud riikide valitsused lõpetavad üksteise tegevuse kritiseerimise. Samas mainiti, et kõik kolm osapoolt peaksid Nõukogude mineviku ohvritena püüdlema venekeelse vähemuse probleemide lahendamisel koostööle.⁴⁴² Paraku oli sellest leppest Balti-Venemaa auklike suhete lappimisel vähe kasu. Moonutades avalikes sõnavõttudes tugevasti pilti etniliste minoriteetide tegelikust olukorrast⁴⁴³, jätkas Venemaa juba eelmisel aastal Eesti ja Läti pihta sihitud massiivse propagandakampaaniaga, milles nende riikide kodakondsus- ning keelepoliitikat iseloomustati kui vene keelt kõnelevate inimeste diskrimineerimist, „apartheidi”, „etnilist puhastust”, „moraalset genotsiidi”. Aja jooksul on Venemaa retooriliste rünnakute emotsionaalne tonaalsus mahenenud, kuid ahistamis-süüdistuste rakendamisest ühe olulise diplomaatilise kaardina ei ole siiani lõplikult loobutud. Strateegiliselt loodetakse Venemaa poolt rahvusvahelistes institutsioonides ja poliitiliselt kontrollitud meedias käima lükatud infosõja toimimist mitmel rindel: lõigata kasu kodusel võimumaastikul, juhtida tähelepanu kõrvale Venemaa enese probleemidelt, mõjutada sihtmaade ühiskondi ehk selle osi ning kahjustada vastavate riikide üldist mainet.⁴⁴⁴

Säärase „lähivälismaale” adresseeritud repertuaariga suutis Venemaa oma väiksemaid lääne-naabreid pidevas pinges ja nende nimirahvusi ka teatavas hirmuseguses ebakindluses hoida.

⁴⁴⁰ A. F. Ott et al. „Ethnic Anxiety: A Case Study of Resident Aliens in Estonia (1990–1992)”, *Journal of Baltic Studies*, 27: 1 (1996), 22; M. Kramer. „NATO, the Baltic States and Russia: A Framework for Sustainable Enlargement”, *International Affairs*, 78: 4 (2002), 734; R. Poom, K. Anvelt. „Eesti ja Venemaa: emtsioonid löövad üle pea”, *Eesti Päevaleht*, 24.09.2007. Ehkki totalitaarse pärandiga Venemaa puhul jääb sageli mulje, et selle majandushuvid on allutatud välispoliitikale, on antud majanduslike survemeetmete taustmotiivatsioon oma olemuselt veel segane. Kas mingis episoodis lähtuti pelgalt poliitilistest või majanduslikest kaalutlustest, või oli mängus nende elementide kombinatsioon. Leidub analüüse, kus juhitakse tähelepanu momendile, et näiteks 1993. a. suvel toimunud gaasitarnete katkestamise osas puuduvad otsesed tõendid, et Venemaa energiakompanii Gazprom järgis Eesti maksevõlgnevuse tõttu ilmtingimata Moskva poliitilisi näpunäiteid, kuigi tegemist oli osaliselt riigi omandisse kuuluva ettevõttega. Enamasti võib Eesti etnopolitiliste arengute ja Venemaa sunniabinõude vahel tuvastada teatavaid korrelatsioone, kuid vaadeldes Kremli „karistustegevuse” erinevaid sihtmärke tervikuna (kraanid keerati üheaegselt kinni ka Lätis ning Leedus ja gaasitarnd jätkusid koheselt juba paar päeva hiljem peale võlgnevuste likvideerimist), jäävad kitsalt poliitilist komponenti rõhutavad seletused sageli suhteliselt nõrgaks. // Kauppila. *The Baltic Puzzle*, 81–82, 100; Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 400. Samamoodi kõneleb Venemaa 1994. a. juulikuine põllumajandussaadustele topelttollide kehtestamine kõigile kolmele Balti riigile pigem justkui proteksionismist.

⁴⁴¹ M. Merritt. „A Geopolitics of Identity: Drawing the Line Between Russia and Estonia”, *Nationalities Papers*, 28: 2 (2000).

⁴⁴² „Baltics, Russia Agree on Human Rights Cooperation”, *RFE/RL News Briefs*, 2: 12, 8–12 March 1993, 17–18.

⁴⁴³ Teised riigid nagu nt Ukraina või Valgevene, kelle kodanikke ja rahvusaaslasti Eestis hulgaliselt elab, pole Eestile mitte-estlaste väidetava süstemaatilise negatiivse diskrimineerimise koha pealt etteheiteid teinud. Pigem vastupidi – Ukraina riikliku rahvus- ja migratsiooniküsimuste komitee juhid on Eestit seal asuvate ukrainlaste toetamise osas positiivselt esile tõstnud. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 36, l. 136. Rahvusvaheliste ekspertiiside tulemusi vt järgmises alapeatükis.

⁴⁴⁴ B. H. Трофимов. „Россия – Прибалтика: как жить дальше?”, *Дипломатический вестник*, 13/14 (1992), 79; G. Pelnēns (ed.). *The 'Humanitarian Dimension' of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine, and the Baltic States* (Riga: Centre for East European Policy Studies, 2010), 22.

Kremli poolt orkestreeritud hoiakute kultiveerimine, faktidega manipuleerimine või tendentsliku infovaliku esitamine tekitasid Venemaa avalikkuses Eestist ning Lätist kui „natsimeelsetest”, „russofoobsetest” või näiteks „inimõigusi jalge alla tallavatest” riikidest küllalt kiiresti miinusmärgilise kuvandi. Seetõttu on Eesti venemaalaste seas läbiviidud sotsioloogilistes arvamusküsitlustes aeg-ajalt figureerinud Vene Föderatsiooni suhtes kõige vaenulikumalt meelestatud riigina.⁴⁴⁵ Viimane kinnistab omakorda eestlaste kollektiivsesse teadvusesse talletunud arusaamu „pahatahtlikust” ja ohtlikust Venemaast kui negatiivsest välisest „Teisest”. Konfliktid vahekorrad Venemaaga avaldavad samuti jäist mõju sisemisele rahvussuhete kliimale, aidates olulisel määral kaasa muulastemaatika tugevale politiseeritusele. Venemaa jõuline kriitika Eesti etnoliitika aadressil ning võõrvägede pikaldane kohalviibimine surusid eestlased veel enam tõrjepositsioonidele, kitsendasid kaasavamate poliitikate väljavaateid ja pisendasid Eesti võimuesindajate tahet Venemaa või mitte-eestlaste huvidele vastu tulla. Hirm ida poolt lähtuva võimaliku agressiooni ees on püsinud paljude põliselanike meeltes jätkuvalt piisavalt tugevana, et näha selles osas mitte ainult NATO, vaid ka Euroopa Liiduga ühinemises oma riigi julgeolekule täiendavaid garantiisid. Töö lõi aga soodsa pinnase kasvatada Eesti rahvastavate initsiatiivide riitumise juures Lääne agentuuride autoriteeti.

3.4.2. Lääne determinant

Teemaplokk „venelaste inimõigused Baltimaades” pälvis varakult kõrgendatud rahvusvahelist tähelepanu. Läänemaailma⁴⁴⁶ külma sõja järgne põhinarratiiv seadis kilbile „uue Euroopa” ühiskondlike süsteemide mitmekülgse demokratiseerimise ja liberaliseerimise soodustamise. Antud protsessi juurde kuulus ühtlasi etniliste vähemuste kaitse seiramine. Paljudes piirkondades tugevalt käärivate rahvussuhete taustal kardeti ebastabiilsuse edasist laienemist ning leiti, et Lääne poliitikud peaksid Ida-Euroopa arengutesse algusest peale aktiivselt sekkuma.⁴⁴⁷ Vastav nn preventiivne diplomaatia tuli kvalitatiivselt uuel ja teadvustataval kujul mängu siiski alles seoses 1990-ndate aastate veriste sündmustega endises Jugoslaavias, mis vähemasti põgenike-lainete näol loksusid kaugele üle riigipiiride ning andsid aimu, mida kõike õõvastavat teatud stsenaariumide käivitumise korral ka teistes Euroopa idapoolsetes maades juhtuma võib hakata.⁴⁴⁸ Geopoliitilises ja majanduslikus mastaabis huvitus Lääs muuhulgas sellest, et Venemaalt võetaks ettekäänded Eesti süüdistamiseks ning ähvardamiseks. Ehk nagu meenutab kunagine kõrge Rootsi diplomaat:

„Eesti ja Läti kodakondsusseadused ja muud venekeelse elanikkonna kohta käivad määrused kohtasid Moskvas ja ajuti ka lääneriikide pealinnades teravat kriitikat. Mõnedel puhkudel põhines kriitika väärarvamistega. Küsimused olid keerulised ja detailirohked. Emotsionaalne laeng, mida nad kandsid eestlaste, lätlaste ja venelaste jaoks, raskendas selget analüüsi. Moskvas ei pööratud alati ka faktidele erilist tähelepanu. Seal teati, et vaid vähesed asjasse mittepuutuvad maad jälgivad neid keerulisi küsimusi. Venelaste seisukohad saavutasid suurt vastukaja isegi siis, kui need olid põhjendamatud või absurdsed.”⁴⁴⁹

⁴⁴⁵ Vt nt L. Drobizheva, „Russian Ethnonationalism”, *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*, eds. L. Drobizheva et al. (Armonk: M. E. Sharpe, 1996), 140; M. Mihkelson, „Eesti on Venemaa tõsisem oponent”, *Postimees*, 17.05.1996; Sillaste, „Eesti Venemaa massimeedias”, *Kaitse Kodu!*, 6 (2001), 13.

⁴⁴⁶ Mingisugust ühtset ja selgepiirilist „Läänt” kui sellist mõistagi ei eksisteeri. Kuigi nt OSCE-d või Euroopa Nõukogu peetakse kokkuleppeliselt enamasti küll oksidentaalseteks organisatsioonideks, koosneb nende liikmeskond ka mitmetest Ida-Euroopa ning esmasel juhul koguni Kesk-Aasia riikidest. 1990-ndate aastate kontekstis märgitakse „Lääs” valdavalt Lääne-Euroopa ja Põhja-Ameerika valitsusi ning transnatsionaalseid institutsioone, mida loetakse esindavaks samu tuumväärtsi ja tegevusmotive.

⁴⁴⁷ Z. Brzezinski, „Post-Communist Nationalism Foreign Affairs”, 68: 5 (1989), 2; J. Mearsheimer, „Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War”, *International Security*, 15: 1 (1990), 31–35.

⁴⁴⁸ M. Luoma-Aho, „Body of Europe and Malignant Nationalism: A Pathology of the Balkans in European Security Discourse”, *Geopolitics*, 7: 3 (2002).

⁴⁴⁹ Fredén, *Tagasitulekud*, 86.

Sekkumisviisid mida rahvusvaheline üldsus internatsionaalsete valitsustevaheliste organisatsioonide (ingl *intergovernmental organisations*, edaspidi VVO-d) näol taolistel puhkudel harrastab, on tuginenud üldjoontes kahele tasapinnale. Ühelt poolt normatiivse iseloomuga osalus (õiguslik-poliitiline tegevus, vastavad monitooringud) ning teisalt rahalist, tehnilist ja diplomaatilist laadi abi osutamine.⁴⁵⁰ Etniliste probleemidega tegelesid 20. sajandi lõpu Euroopas intensiivsemalt kolm rahvusvahelist institutsiooni: Euroopa Nõukogu (*Council of Europe*), mis kujundab inim- ja vähemuste õiguste kaitse alaseid mänguregleid ning jälgib läbi Strasbourgis asetseva Euroopa Inimõiguste Kohtu taoliste dispuutide lahendamist; Euroopa Julgeoleku- ja Koostööorganisatsioon (*Organization for Security and Co-operation in Europe* ehk OSCE)⁴⁵¹ ühes oma vähemusrahvuste ülemvolinikuga (*High Commissioner on National Minorities*); ning Euroopa Liit (*European Union*), mille 1993. a. nn Kopenhaageni kriteeriumid ja 1995. aastal allkirjastatud Stabiilsuspakt panid ühinemissooviga post-kommunistlike riikide jaoks paika rahvuspoliitika elluviimise kõige esmasemad aluspõhimõtted. Kuigi mitmed läänekaare ja iseäranis Skandinaaviamaad näitasid Eesti arengute vastu suurt huvi üles juba alates 1980-ndate lõpust, sai vahetu sekkumine alata seal alles riigi taasiseseisvumise järel. 17. septembril 1991 saavutas Eesti ÜRO liikmestaatuse, veel nädalapäevad varem oli ta vastu võetud OSCE-sse. Järgmise aasta suvistel OSCE istungjärgudel esines Venemaa delegatsioon nõudmisega, et antud organisatsiooni raames tuleks Eestisse vähemusrahvuste olukorda kontrollima saata eraldi ekspertgrupp. Esialgu pidas Vabariigi Valitsus vajalikuks keelduda, ent kutsus kõigest mõned kuud hiljem OSCE Demokraatlike Institutsioonide ja Inimõiguste Büroo (ingl akronüüm ODIHR) spetsialistid kohale nüüd juba omal initsiatiivil.⁴⁵² See 1992. a. detsembri algul erinevaid Eesti piirkondi väisanud lühiajaline missioon sillutas teed OSCE märksa püsivamale kaasatusele. Informatsioon alati üksnes asukohariigi nõusolekul rajatava OSCE pikaajalise kohapealse valvemissiooni loomise tagamaade kohta on veidi vastuoluline⁴⁵³, kuid faktiks jääb, et niisugune esindusüksus 1993. a. veebruaris Eestis tööd alustas. Viimane koosnes kuuest võõramaisest inimesest, kes valdavalt värvati Põhjamaadest ja kes pidasid lisaks Tallinnas asetsenud peakorterile ülal ka harukontoreid Narvas, Jõhvis ning Kohtla-Järvel. Eesmärgiks rahvusgruppide vahelise stabiilsuse, dialoogi ja teineteisemõistmise edendamine. Kuuekuulise tsükliga missiooni pikendamine ning kõik muud kokkuleppelise mandaadi tingimused tuli regulaarselt üle vaadata ja perioodiliselt uuendada. Seda tehtigi iga poole aasta tagant kuni 2002. a. lõpuni välja.⁴⁵⁴ 1992. aasta suvel toimunud Helsingi tippkohtumisel aitas Venemaa läbi suruda OSCE spetsiaalse vähemusrahvuste problemaatikaga tegeleva ülemkomissari ametikoha loomise. Organisatsiooni ametlikeks „silmadeks ja kõrvadeks” sai endine Hollandi välisminister Max van der Stoel, kelle esimene tööviisit viis teda 1993. a. jaanuaris just Eestisse.

⁴⁵⁰ Vt A. Korhonen. „International Dimensions in the Position of the Russian-Speaking Minority in Estonia”, *Beyond Post-Soviet Transition: Micro Perspectives on Challenge and Survival in Russia and Estonia*, eds. R. Alapuro et al. (Helsinki: Aleksanteri Institute, 2004), 194–197.

⁴⁵¹ Kandis kuni 1. jaanuarini 1995 nime Euroopa julgeoleku- ja koostööõupidamine ehk CSCE.

⁴⁵² *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet politics*, July–August 1992, 14; ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 2.

⁴⁵³ Kuigi ei saa välistada Vene Föderatsiooni lobitööd, näis nii Eestis kui Lätis alalise nn missiooni algatamise idee algselt siiski tulnud olevat OSCE enda, täpsemalt regiooni stabiilsuse suhtes eriti tundliku ning 1993. a. jaanuaris organisatsiooni eesistuja koha üle võtma pidanud Rootsi poolt. Peaminister M. Laari sõnul pakkus selle ettepaneku välja tema toonane Rootsi kolleeg Carl Bildt 1992. a. sügisel aset leidnud kohtumistel. Eestit suudeti veenda, et sedaviisi on võimalik suurendada lääneriikide seni tagasihoidlikku diplomaatilist kohalolu, lasta neil hõlpsamini hankida erapooletut informatsiooni, edastada laiemale maailmale objektiivsemat pilti ning tõrjuda Venemaa propagandistlikke rünnakuid. // Laar. *Eesti uus algus*, 93. Vt lähemalt veel T. H. Ives. „The OSCE Mission in Estonia”, *Helsinki Monitor*, 13: 4 (2002), 321; Fredén. *Tagasitulekud*, 111; Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 362. R. Zaagmani väitel survestas Eestit selleks sammuks ilmselt hoopistükkis USA valitsus. // Zaagman. *Conflict Prevention*, 20.

⁴⁵⁴ Eesti OSCE missiooni töökorraldusest vt nt K. Tõrnudd. „The Role of the CSCE Missions in Preventive Diplomacy – The Case of Estonia”, *The Challenge of Preventive Diplomacy: The Experience of the CSCE*, ed. S. Carlsson (Stockholm: Ministry for Foreign Affairs, 1994); Neukirch. *Konfliktmanagement*.

Kui liikmelisus organisatsioonides nagu ÜRO, OSCE või Läänemeremaade Nõukogu (ingl *Council of the Baltic Sea States*) garanteeriti Eestile kui suveräänsele riigile praktiliselt automaatselt, siis Euroopa Nõukogu asus samuti 1991. a. lõpus liitumiskõnelustesse, kuid sidus nende edenemise ulatuslike visiitide teostamise, raportite sisu ning seaduste inspekteerimisega. Protsessile üritas omalt poolt kaikkaid kodaratesse loopida Vene Föderatsioon, kes olemata sel ajal veel ise Euroopa Nõukogu liige, pidas Eestit „ebaküpsaks” ja püüdis viimase liikmestaatus venekeelse vähemuse väidetavale diskrimineerimisele viidates vähemalt edasi lükata.⁴⁵⁵ Võimaliku liitumise eel läkitas Venemaa valitsus Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee saadikutele vastavaid soovituskirju. Selle Poliitiliste Asjade Komitee 1993. aasta algul Maltal toimunud istungil nõudis Moskva delegatsioon niisugust varianti, et Eesti võetakse organisatsiooni täisliikmeks üksnes pärast seda, kui Venemaa valitsus on sõlminud Eesti valitsusega seal elavate venelaste õiguste kohta eraldi lepingu.⁴⁵⁶ Venemaa silmapaistvalt jõuline vahele-astumine, mis võis ühtlasi lõpphääletusel osutada hoopis vastutootlikuks, ei kandnud vilja ning Eestist sai koos Leedu ja Sloveeniaga Euroopa Nõukogu liige 14. mail 1993. Arvestades eba-võrdset jõudude vahekorda propagandasõjas Venemaaga, oli see Eesti jaoks kahtlemata oluline võit, kuna kinnitas täiendavalt Eesti riigi demokraatlikku kuvandit ja süvendas lootusi, et Euroopa Nõukogu liikmelisus ning koostöö „avab ukseid Euroopa Liidu kõrgemasse kvalifikatsioonikooli”.⁴⁵⁷ Seega olid mõjukad rahvusvahelised organisatsioonid Eesti siirdeprotsesside kujundamisse kaasatud juba küllalt varajases faasis.

Venemaa on kõiki neid VVO-sid ka Baltimaade kritiseerimiseks sobiva tribüünina ära kasutanud ja töödeldud erinevaid rahvusvahelisi organisatsioone, et need tema väikeste naabrite etnopolitiikat talle sobivas suunas triivida aitaks. Taoline teguviis lähtus mitte ainult Venemaa välisministeeriumi pikaajalisest diplomaatilisest joonest, vaid lausa mitmetest avalikest kirjapandud poliitilistest juhistest.⁴⁵⁸ Venemaa mahitusel ning sellest sõltumatult külastasid Eestit alates 1992. a. sügisest kümned riigi õiguskorraldust ja etniliste vähemuste olukorda kontrollivad ekspertgrupid.⁴⁵⁹ Mingeid arvestatavaid rikkumisi arvukad ÜRO, OSCE, Euroopa Nõukogu jt rahvusvahelised missioonid seni tuvastanud ei ole. Eesti seadused on tunnustatud rahvusvahelise praktikaga kooskõlas olevaks, mis elanike/mittekodanike inimõigusi ei piira ega kedagi etnilisel, religioosel või keelelisel alusel ei diskrimineeri.⁴⁶⁰ 1997. aasta jaanuaris sai Eestist Euroopa Nõukogu Parlamentaarse Assamblee otsusega järjekorras koguni teine post-

⁴⁵⁵ *RFE/RL News Briefs*, 10–14. May 1993, 10; O. Zhuryari-Ossipova. „Human Rights as the Political-Judicial Issues of the Estonian-Russian Inter-State Relations”, *NATO Research Fellowships Programme 1995/1997* (Tallinn, 1997), 18. <http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/zurjari.pdf> (vaadatud 7.08.2014).

⁴⁵⁶ *Council of Europe Parliamentary Assembly*, forty-fourth ordinary session (fifth part), 10–14 May (1993), 1060, 1071. Huvitava paralleelina katsusid Eesti Moskva saatkonna ning riigi esindajad Euroopa Nõukogus 1996. a. algul ühiste diplomaatiliste jõupingutustega ebaõnnestunult tõkestada omakorda Venemaa liitumist. Apelleerides Vene föderaalvägede poolt toime pandud inimõiguste rikkumisele Tšetšeenias, kohtupidamise sõltumata se puudujääkidele, meedia suukorvistamisele jms. // *Council of Europe Parliamentary Assembly*, 1996 ordinary session (first part), 22–26 January (1996), 10, 118, 242; „Kaamel läbi nõelasilma”, *Diplomaatia*, märts 2009, 1.

⁴⁵⁷ I.-T. O. „Revolutsiooni matus ja evolutsiooni ootus”, *Diplomaatia*, märts 2009, 4.

⁴⁵⁸ Nt „Основные направления государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом”, *Постановление Правительства Российской Федерации*, 31 августа 1994 г. № 1064. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 21, 19 сентября 1994): II teemaplokk pealkirjaga „diplomaatilised abinõud”; A. Kozyrev. „Russia and Human Rights”, *Slavic Review*, 51: 2 (1992), 290–292; E. П. Гусарова. „Хельсинкский процесс во внешней политике России”, *Дипломатический вестник*, 7 (2000), 93; Kivirähk. The ‘Humanitarian Dimension’, 51–59.

⁴⁵⁹ Ainuüksi 1992. aastal käis Eestis inimõiguste olukorda uurimas ligi 15 erinevat delegatsiooni. // *Council of Europe Parliamentary Assembly*, forty-fourth ordinary session, 1057. Isegi Euroopa Rekonstruktsiooni- ja Arengupank (*European Bank for Reconstruction and Development*) korraldas oma vähemusrahvuste õigussituatsiooni alase ekspertiisi, enne kui see Balti riikidele laenu andma hakkas. // Fredén. *Tagasitulekud*, 86.

⁴⁶⁰ Vt nt ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 3, 19; „Situation of Human Rights in Estonia and Latvia: Report of the Secretary-General”, *United Nations General Assembly*. A/48/511. 26 October 1993. <http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/567/60/PDF/N9356760.pdf?OpenElement> (vaadatud 7.08.14).

kommunistlik riik, kelle suhtes lõpetati igasugune liikmekohustuste täitmise, sealhulgas inimõiguste tagamise järelevalve.⁴⁶¹ Selle restitutsioonilisi põhialuseid üldiselt ei vaidlustatud ning edastatud normatiivne kriitika oli seotud üksnes teatud elementide ehk mõningate spetsiifiliste kategooriatega, mitte Eesti seadusandluse kui tervikuga.

VVO-de soovitusel⁴⁶² Eesti Vabariigi valitsusele jagunesid laias laastus kahte peamisse liiki: riigi üldisesse etnoliitikasse ja selle õigussüsteemi detailidesse puutuvad. Neist esimese puhul keskenduti informatsioonivahetuse kvaliteedi tõstmise, eesmärkide läbipaistvuse ning kommunikatsioonikanalite loomise vajadustele, hajutamaks rahvuslike vähemuste kahtlusi keskvoimude poliitiliste kavatsuste suhtes. Iseäranis iseloomulik joon oli see OSCE institutsioonist laekunud märkuste juures, mille ülesannete hulka dialoogi edendamine, poliitiliste kompromisside leidmine ja vaidluspoolte lepitamine muidugi ka otseselt kuulub.⁴⁶³ Teine probleemidering käis seadusandluse suurema liberaalsusastme otstarbekuse sagedase toonitamise kõrval valdavalt selle normitehniliste täpsustuste-paranduste läbiviimise ning juriidilise maastiku „hallide tsoonide” ja ebamäärasuste likvideerimise kohta.⁴⁶⁴

Näiteks kodakondsuspoliitika vallas rõhutati ühteaegu nii sihtrühmadele suunatud teavitustöö tõhustamise tähtsust kui aktsepteeriti samas Eesti valitsuse argumentatsiooni, et igal riigil on õigus määratleda tingimused, kes ning millistel alustel võivad olla tema kodanikud ja kes mitte. Maailmapraktikas esitab inimõiguste mõiste teatav avarumine siinkohal traditsioonilistele arusaamadele riikide suveräänsusest järjest tõsisemaid väljakutseid. Kodakondsuse omandamiskriteeriumite puhul kehtib aga jätkuvalt iga maa seaduste ülimumlikkuse printsiip, naturalisatsiooninõuded on poliitiliselt determineeritud ning varieeruvad riigiti märkimisväärselt.⁴⁶⁵ Seega piirdusid teednäitavad VVO-d reeglina pelgalt võimalikele juriidilistele kitsaskohtadele ja poliitilistele valupunktidele tähelepanu juhtimise ning soovitude jagamisega. Kodakondsuse keeleksami raames anti Eestile mitmelt poolt tungivalt nõu tingimusi pehmemdada, täpsustada ametnike suva vähendamiseks keeletesti läbiviimise korda, hoida vastavaid riigilõive testide tegijaile jõukohasel tasemel ja vabastada invaliidid ning eakad (üle 60-aastased) kodakondsuse taotlemisel keeleoskusnõuetest sootuks. Lihtsustada soovitati ka põhiseaduse tundmise eksamit.⁴⁶⁶ Samaselt kultuuriautonomia aktile töötati veidi hiljem tegelikult kogu 1995. a. kodakondsuse seadus välja tihedates eelnevates kontaktides Euroopa Nõukogu ekspertidega.⁴⁶⁷

NSV Liidu varemelt võrsunud riigid vajasisid hädasti täiendavaid ressursse, rahvusvahelist legitiimsust ning julgeolekut. Nii olid VVO-de soovitusliku iseloomuga märkused sageli midagi hoopis enam kui paljalt soovitusel, omades Lääne organisatsioonide liikmesuskriteeriumite osana nimetamisväärselt poliitiliselt ettekirjutavat jõudu. Arvestades Eesti ambitsioone Euroopaga kärmelt „taasühineda”, muutusid viimased aeg-ajalt pigemini nõudmisteks, mida kalduti serveerima (kohati vaieldavate) „rahvusvaheliste normatiividena”. Eriti oluline oli säära-

⁴⁶¹ Council of Europe Parliamentary Assembly, 1997 ordinary session (first part), 27–31 January (1997), 271– 272; Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 235.

⁴⁶² Euroopa Nõukogu mõjudest vt Roth'i väitekirja // M. Roth. *Der Einfluss des Europarats auf die demokratische und menschenrechtliche Transformation der Baltischen Staaten* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004).

⁴⁶³ OSCE vähemusrahvuste ülemvoliniku ettepanekute kohta loe lähemalt nt H. Talving. „Max van der Stoeli raske missioon Eestis”, *Rahva Hää*, 2.07.1993; Zaagman. *Conflict Prevention*, 39.

⁴⁶⁴ ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 7, 11, 18–20.

⁴⁶⁵ S. Juss. „Nationality Law, Sovereignty, and the Doctrine of Exclusive Domestic Jurisdiction”, *Florida Journal of International Law*, 9: 2 (1994), 226–227. Naturalisatsiooninõuetest Euroopa riikides vt J. Clarke et al. „New Europeans: Naturalisation and Citizenship in Europe”, *Citizenship Studies*, 2: 1 (1998).

⁴⁶⁶ ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 20; „Recommendations by the CSCE High Commissioner on National Minorities, Mr Max van der Stoel, upon his visits to Estonia, Latvia and Lithuania.” *Letter to the Minister of Foreign Affairs of Estonia, Mr Trivimi Velliste*. The Hague, 6 April 1993. *Human Rights Law Journal*, 14: 5/6 (1993), 216–218; Situation of Human Rights in Estonia and Latvia (1993), artikkel 88; ERA, f. 5040, n. 2, s. 20, l. 3, 9; *ECRI Report on Estonia (fourth monitoring cycle)*. Adopted on 15 December 2009, published on 2 March 2010 (Strasbourg: Council of Europe, 2010), 30–31. <http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Estonia/EST-CbC-IV-2010-003-ENG.pdf> (vaadatud 7.08.2014).

⁴⁶⁷ *VII Riigikogu stenogramm*, 13.09.–28.10.1993, 216; *VII Riigikogu stenogramm*, 7.11.–15.12.1994, 1254.

surveavalduste koordineerimisel OSCE, Euroopa Nõukogu ja Euroopa Liidu koostöö. Eelmist kehtastav Euroopa Komisjon, kes oli huvitatud Eesti liitumise kontekstis selle ühiskondliku sidususe ning kodakondsusproblemaatika võimalikult kiiretest lahendustest, lasi tihti kandidaatmaade vaidlusaluseid punkte kuluaarides klaarima asuda hoopis OSCE-l. Ei Euroopa Nõukogu ega OSCE resolutsioonid ole teatavasti juriidiliselt siduvad, ehkki kujutavad endast liikmesriikide jaoks poliitiliselt kohustavaid n-õ pehmekoelisi õiguspügalaid (ingl *soft laws*).⁴⁶⁸ Seetõttu anti Eesti võimuesindajale Brüsselist mõista, et Eesti potentsiaalne kuulumine Euroopa Liidu riikide perre saab olema sõltuv OSCE vähemusküsimuste ülemkomissari Euroopa Nõukogu õigusraamistikule tuginevate jm soovitude täitmisest.⁴⁶⁹ See andis institutsioonidele, kelle pea ainsaks otseseks survevahendiks on võimalus naelutada sihtmaad esitatavate raportite kaudu rahvusvahelise avalikkuse ees n-õ häbiposti, vajaliku diplomaatilise läbilöögivõime ning võimaldas nõrgema staatusega nõukodade poolt välja pakutud projekte nende abil ellu rakendada. Praktiliste mõjutusvahendite määravust kinnitab omakorda asjaolu, et kriitilised Lääne-Euroopa akadeemikud, ajakirjanikud ja teatud valitsusvälised organisatsioonid nagu näiteks Helsinki Watch või Freedom House, kes ei saanud müüa materiaalset toetust või julgeolekut, polnud Eesti etnopolitiika suunamisel just kuigi edukad. OSCE, mille hooleks välisriigid Eesti seadusandluse jälgimise alates 1990-ndate aastate teisest poolest üha enam jätsid, etendas aga Lääne majandus- ning kaitsestruktuuridesse pääsemisel mõneti otsustavat institutsionaalse uksehoidja rolli. Taolist poliitilise tingimuslikkuse võtmetähtsust on uurijad üldises plaanis alla kriipsutanud juba pikemat aega.⁴⁷⁰

Tingimuslikud vahekorrad sünnitasid sõelumise keskmesse sattunud maades peagi arvestatavat rahulolematust. Suurem osa VVO-de soovitudest põhjustas tuliseid debatte Eesti parlamendis ja peaaegu kõik valitsused olid järjepanu opositsiooni ning avalikkuse kriitikatule all, süüdistatuna euroinstitutsioonidele liigses „järeleandmises”. Ehkki ühiskonnas esines ka positiivsemaid hoiakuid, nähti või kujutati välismissioone eesti arvamusiidrite leeris enamasti rohkem „tülitekitajate”, aga mitte „demokraatia valvekoertena”. Rahulolematuse allikaid⁴⁷¹ võib siin jämedas joones jagada kolmeks: esiteks oli laialt levinud arusaam, et reeglid, mis tulevastele EL-i liikmesriikidele Ida-Euroopas etniliste konfliktide ennetamiseks kehtestati, Lääne jaoks ei kehtinud ega tee seda paljuski tänaseni. Samas kummitavad nn vana Euroopa maid nagu nt Belgia, Hispaania, Prantsusmaa, Põhja-Iirimaad jt kroonilised probleemid separatismi, terrorismi, ekstremismi, rassismi, (moslemite) lõimumise ning põlisvähemuste tunnustamisega. Sellele vaatamata Reini jõest läände jäävatele riikidele Idaga võrdset tähelepanu ei pöörata. OSCE kasutab tillukesi Balti riike omamoodi katselaborina, tarvitades nende suhtes „kummi-joonlaudu” ja topektstandardeid. Teiseks ei peetud sedavõrd mastaapseid monitooringuid asjakohasteks. Eesti vähemusrahvuste olukorda ning demokraatia tervist leiti arvustatavat maailmapraktika valguses ülekohtuselt. Mitmete Eesti riigitegelaste arust võinuks VVO-d niisuguse ebaõiglase siseasjadesse sekkumise asemel jälgida hoopis inimõiguste situatsiooni Venemaal ja kontsentreeruda tõsisetele konfliktikolletele nt Tšetšeenias, Kosovos, Tadžikistanis, Moldovas või mujal. Kõige karmimate hinnangute kohaselt oli OSCE missioon koguni Venemaa välispoliitiliste huvide käepikendus ning Brüsseli kaudu kõneles Moskva. Kolmandaks tajuti VVO-de (tihti ignorantseteks peetavate) ettepanekute järgimises ohtu nimirahvuse kultuurilisele identiteedile ja julgeolekule. Väideti, et nende organisatsioonide esindajate isaliku alatooniga

⁴⁶⁸ Vt Zaagman. *Conflict Prevention*, 3.

⁴⁶⁹ VIII Riigikogu stenogrammid, 26.10.–26.11.1998, 785; IX Riigikogu stenogrammid, 22.10.–15.11.2001, 587.

⁴⁷⁰ Nt D. Galbreath. „The Politics of European Integration and Minority Rights in Estonia and Latvia”, *Perspectives on European Politics and Society*, 4: 1 (2003); Kelley. *Ethnic Politics*; Pettai, Kallas. *Conditionality*. Euroopa Liidu survest Eesti kodakondsuspoliitikale 1991–2002 vt D. Crols. „Old and New Minorities on the International Chessboard: From League to Union”, *The Baltic States and Their Region: New Europe or Old?*, ed. D. Smith (Amsterdam: Rodopi, 2005). Peale laienemisprotsessi on Euroopa Liit oma endise veenmisjõu uute liikmesmaade üle paljuski minetanud. Sisuliselt pole seitsaadiik Eestile sealt rahvuspoliitika alaseid soovitusi ka enam tulnud.

⁴⁷¹ Lähemalt vt Lokk. *The Role of International Governmental Organisations*, 203–204.

„kasvatustöö” ei võta piisavalt arvesse nõukogude etnoliitika pärandeid, Eesti demograafilisi arenguid ning eriolukorda, kus Lääne-Euroopa mudelite mehhaaniline üks-ühele ülekandmine ei too tulemust, ei ole siirdeperioodil rakendatav või sigitab halvimal juhul paksu pahandust. Näiteks kahjustab eesti rahvuse eksistentsiaalseid huve, kasvatab seeläbi ebastabiilsust ja võib tähendada rahvuspoliitiliste protsesside kontrolli alt väljumist. Seepärast oli Eesti liitumisele julgeolekudiskursus tingimusliku surve tõttu nii mõneski mõttes küllalt vastuokslik. Mida aeg edasi, seda enam seati OSCE missiooni pikendamise vajadus küsimärgi alla. Eesti välisministeeriumi ametnike seas süvenesid tundmused, et selle organi kohalolek loob eksliku mulje, nagu oleks Eesti näol tegemist mõne Balkani alaga võrreldava kriisipiirkonnaga ning venekeelsete kohtlemisega midagi selgelt korrast ära.⁴⁷² Pärast Vene armee lahkumist kõlas järjest mitme-häälselt tahe see häiriv plekk OSCE büroo sulgemisega Eesti riigi renomeelt maha küürida.⁴⁷³ Siit tulenes ka mõningane Eesti võimude poolne tõrksus seadustesse parandusi sisse viia, ent pakilised julgeolekudilemmad ühes majanduslike kaalutlustega tähendasid seda, et Eesti siiski leppis OSCE personali alalise toimetamisega ja aktsepteeris n-ö hambad ristas praktiliselt kõiki ülemkomissar Max van der Stoeli soovitusi.⁴⁷⁴

Välisloomingute reaalne mõju Eesti seadusloomele kajastuski esmalt just kodakondsuspoliitika valdkonnas aset leidnud muudatustes. Nimelt nägi 1992. a. veebruaris ennistatud Eesti Vabariigi sõjaeelne kodakondsusseadus algselt ette, et sünnijärgselt saab Eesti kodakondsust omandada vaid isaliini pidi. Seesugune regulatsioon läks vastuollu ÜRO konventsiooniga, millega Eesti oli juba nõustunud ning võtnud endale järelikult põhiseadusest tuleneva täitmiskohustuse.⁴⁷⁵ Ehkki eksiilis asuva Vabariigi Presidendi 24. mai 1991. a. dekreediga muudeti Eesti Kongressi ettepanekul kehtivas kodakondsuse seaduses mees- ja naisliin tagasiulatavalt võrdseiks ning Ülemnõukogu kodakondsuskomisjon tegi sama aasta septembris riikondsuse pärimisõiguse osas ka analoogse tulevikku suunatud esildise⁴⁷⁶, läks tarvis Euroopa Nõukogu üpris tugevat survet, kuniks Riigikogu vastava seadusparanduse pärast pikki lugemisi 23. märtsil 1993 üle noatera heaks kiitis.⁴⁷⁷ Emajärgne kodakondsuse pärimisvõimalus pakkus eeliseid võrdlemisi vähestele inimestele, valdavalt segaabielludest pärit lastele. Tunduvalt suuremat sihtgruppi puudutas aga ligikaudu samal perioodil OSCE soovitusel sisse viidud naturalisatsiooninõuete liberaliseerimine. Kõigepealt võeti Riigikogus 1993. aasta 10. veebruaril vastu „Kodakondsuse taotlejatele esitatavate eesti keele tundmise nõuete seadus”, millega vabastati eksamist kandidaadid, kes on omandanud eesti keeles alg-, põhi-, kesk- või kõrghariduse.⁴⁷⁸ Ühtlasi sätestati märksa konkreetsemad keelenõuded. Paar kuud hiljem kehtestas Vabariigi Valitsus vaatamata opositsiooni kategoorilisele eitusele parlamendi loal keeleeksami lihtsustatud erieeskirjad enne 1930. aasta 1. jaanuari sündinud isikutele (kirjaliku osa kaotamine) ja puuetega inimestele. Samuti tühistati eksamitasud eakatele, invaliididele ning töötutele.⁴⁷⁹ Viimase näitena võib välja tuua läbi 90-ndate kestnud olukorra, kus halli passiga vanemate Eestis sündinud lapsed jäid ilma kodakondsuseta, ning mis rikkus mitmete juristide hinnangul seetõttu nii erinevaid ÜRO lapse

⁴⁷² Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 362; Fredén. *Tagasitulekud*, 111.

⁴⁷³ Nt 1999. a. mais tuli president Lennart Meri lagedale mõttega, et OSCE missioon Eestis tuleks korraldada ümber teaduskeskuseks. // L. Meri. „Võimalus uueks koostööks”, *Postimees*, 7.05.1999.

⁴⁷⁴ Zaagman. *Conflict Prevention*, 46–47. Kriitilist ülevaadet OSCE vähemusrahvuste ülemvoliniku ettepanekutest ja muudatustest seadusandluses 1993–2000 vt V. Poleshchuk. *Advice not Welcomed: Recommendations of the OSCE High Commissioner to Estonia and Latvia and the Response* (Münster: LIT Verlag, 2001).

⁴⁷⁵ Täpsemalt ÜRO 1979. a. 18. detsembri „Konventsiooniga naiste diskrimineerimise kõigi vormide likvideerimise kohta” (*Convention on the Elimination of All Forms of Discrimination against Women*), artikkel 9 punkt 2-ga. Siseriikliku õiguse ja ratifitseeritud rahvusvahelise leppe vahelise konflikti korral ütleb 1992. a. Eesti põhiseadus, et „kui Eesti seadused või muud aktid on vastuolus Riigikogu poolt ratifitseeritud välislepingutega, kohaldatakse välislepingu sätteid”. // Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) § 123.

⁴⁷⁶ ERA, f. 4969, n. 1, s. 1, l. 5; ERA, f. 4969, n. 1, s. 61, l. 117; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15848, l. 30.

⁴⁷⁷ *VII Riigikogu stenogrammid*, 15.03.–6.05.1993, 838.

⁴⁷⁸ *VII Riigikogu stenogrammid*, 11.01.–11.03.1993, 328; *Riigi Teataja* I, 11, 171 (1993) § 3 lg 2 p 1.

⁴⁷⁹ ERA, f. 5046, n. 1, s. 16, l. 70–74.

õiguste alaseid kokkuleppeid kui „Kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelist pakti”, mille kõigiga Eesti Vabariik ametlikult ühinenud oli. Üheltpoolt deklareerisid need sätted iga lapse õigust kodakondsusele alates sünnihetkest.⁴⁸⁰ Teisest küljest said Eesti etnoliitika liberaliseerimise vastased rõhuda kodakondsuse andmise tingimuste osas riikide suveräänsele otsustamisõigusele. Antud väide ei rahuldanud aga sugugi mitmesuguseid VVO-de eksperte, kes juba esimestest seiremissioonidest saadik tegid Eesti õiguskorralduse aadressil kõva kriitikat, viitasid Eesti rahvusvaheliste kohustustele ning soovitasid tungivalt sellised – vastasel juhul apatriidideks jäävad – lapsed automaatselt Eesti kodanikeks registreerida.⁴⁸¹ Justiitsministeerium, kes hoomas samuti teatud konfliktisust rahvusvaheliste õigusnormidega ja keda ei rõõmustanud sel viisil aastas sadade mittekodanikest maimikute juurdekasv, hakkas juba varakult otsima situatsiooni parandavaid seadusmuudatuste variante.⁴⁸² Võttis siiski enam kui viis aastat, kuhu mahtus Läti poolne üleriigilise referendumi tasemel eeskujuga näitamine ning küsimuse selge sidumine Euroopa Liidu liikmelisusega, enne kui Siimanni valitsus soostus lõpuks kõnealusel punktis mingeidki reforme algatama. Kuigi tolleks ajaks käis jutt eeldatavalt 5–6000-st lapsest, leidis kodune vastarind, et taolise seaduse vastuvõtmine on „ohtlik ja kahjulik eesti rahvale”, märk selle nõrgast elutahtest ja „samm väljasuremisele”. Vähemdramaatilistes avaldustes muretseti Eesti kodakondsuspoliitika põhialuste võimaliku nihkumise ning topeltkodakondsuse riisiko süvenemise pärast. Ühtlasi ei motiveerivat kodakondsuse andmine ilma keelenõueteta edaspidi eesti keelt õppima ja sotsiaalne integratsiooniprotsess saaks kannatada. Valitsuskabineti esindajate arvates naturalisatsiooniprotseduuri lihtsustamine Eestis sündinud alaealistele nende vanemate endi jaoks mingeid õigusi juurde ei anna ning *ius sanguinise* printsiip kompromiteeritud ei saa.⁴⁸³ Pärast seda kui vastavad seaduseelnõud olid parlamendis kaks korda läbi põrunud, läks kodakondsuse seaduse muutmise 1998. aasta 8. detsembril Riigikogus viimaks ikkagi õnneks. Järgmise aasta juulist jõustunud paranduse kohaselt võib Eestis peale 26. veebruari 1992 sündinud alla 15-aastane kodakondsuseta laps omandada Eesti passi oma vanemate avalduse alusel; juhul kui nood on määratlemata kodakondsusega ja olnud eelneva viie aasta jooksul Eesti seaduslikud elanikud.⁴⁸⁴ Ealist piirmäära ületavad lapsed pelgalt vanemate taotluse põhjal enam kodanikuks ei saa, vaid neil tuleb läbida nõutavad eksamid. Uued vastuvõetud klauslid kajastasid täpisealt ülemvolinik van der Stoeli poolt ligikaudu pooleteist aastat varem Eesti välisminister Ilvesele edastatud näpunäiteid ning OSCE ja Euroopa Komisjoni kombineeritud jõupingutused olid toonud tulemusi.⁴⁸⁵ See osutus ka seni pea viimaseks riigi kodakondsuspoliitikat sisuliselt kujundavaks otsuseks, mille puhul astub mõne politoloogi hinnangul osaliselt mängu *ius soli* põhimõte.⁴⁸⁶ Samas ei ole pikemas perspektiivis kindlasti kohatu ka ühe staažikama Eesti diplomaadi tõdemus:

⁴⁸⁰ Convention on the Rights of the Child, Art. 7.1. <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/crc.aspx> (vaadatud 7.08.2014). Lapse õiguste konventsioon. *Riigi Teataja* II, 16, 56 (1996); International Covenant on Civil and Political Rights, Art. 24.3. <http://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/ccpr.aspx> (vaadatud 7.08.2014). *Riigi Teataja* II, 10, 11 (1993).

⁴⁸¹ ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 19–20; Recommendations, 218; Thiele. *The Criterion of Citizenship*, 18.

⁴⁸² ERA, f. 5046, n. 1, s. 858, l. 314–315.

⁴⁸³ S. Endre, M. Laar. „Valitsus kõigutab rahvusriigi alustalasi”, *Eesti Päevaleht*, 12.12.1997; *VIII Riigikogu stenogramm*, 26.10.–26.11.1998, 777, 782, 789, 791; *VIII Riigikogu stenogramm*, 7.12.–17.12.1998, 1116, 1126.

⁴⁸⁴ *VIII Riigikogu stenogramm*, 7.12.–17.12.1998, 1128; Kodakondsuse seaduse §-de 12, 15, 18, 19, 21, 23, 28, 29 ja 32 muutmise ning §-ga 14¹ täiendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 111, 1827 (1998) § 1 p 2.

⁴⁸⁵ Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 20, l. 5–9. Ka Riigikogu põhiseaduskomisjoni liige M. Nutt tunnistas, et eelnõu arutlemisel „domineerisid seal välispoliitilised aktsendid sisepoliitiliste ees”. // *VIII Riigikogu stenogramm*, 7.12.–17.12.1998, 1124.

⁴⁸⁶ Nt Saarts. Eesti ja Läti kodakondsuspoliitika, 138.

„Tagantjärele võib öelda, et Max van der Stoeli väljapressimine oli valus, kuid kasulik. Tema surve aitas Eesti riigil paremini kujundada oma kodakondsuspoliitika põhimõtteid ja sundis riiki neid põhimõtteid adekvaatselt kaitsma: juba loodusest teame, et see, mis rasketes tingimustes sünnib, on tugevam ja jätkusuutlikum.“⁴⁸⁷

Praktikas kehtis eelnev muidugi mitte üksnes kodakondsuspoliitika kohta ja mitte ainult tolle tsitaadis esiletoodud Lääne valitsustevahelise organisatsiooniga suheldes.

3.5. Etnopoliitiline süsteem

Käitumisstrateegia riigi elanikkonna, sealhulgas vähemuste suhtes, kirjutab tavaliselt suurel määral ette konkreetse riikluse (ametlik või vähemametlik) ideestik. Etniliselt polariseerunud ühiskonnas kipub gruppidevaheline konkurents ühes julgeolekudilemmadega sageli välistama poliitilise süsteemi loomise, mis tugineks mingitele teistsugustele identiteedi vormidele kui rahvus- või usukuuluvus. Samas on ka etnopolitiilisi režiime võimalik eristada sellel pinnal, kas need püüavad etnilist heterogeensust (pigem) säilitada või elimineerida, tehakse seda demokraatlikul moel või ei, millised on kokkuleppe- ning võimujagamise mehhanismid jne.

Klassikalised kultuurilise pluralismi reguleerimise ning konfliktide lahendamise strateegiad puudutavad tüüpiliselt detsentraliseerituse ja kohaliku autonoomia suurendamist. Näiteks ruumiliselt kontsentreeritud etnilisi vähemusi on võimalik rahvustava riigi praktikate eest „kaitsta“ föderaalsete korralduste abil, mis lubab neil territoriaalse allüksuse raames (teatud piires) kontrollida nii enamuse kui vähemuse enda rahvuse-ehitamise protsesside juures mitmeid võtmetähtsusega valdkondi nagu keelepoliitika, haridus- või kultuuriküsimused.⁴⁸⁸ Olukorras, kus föderatiivsed lahendused ei ole mõeldavad, muutuvad aktuaalseks juba erinevad nn kaasühiskondlikud (ingl *consociational*) mudelid. Konsotsiataalne või „kaasühiskondlik ehk erinevatest kultuurilistest või rahvuslikest kogukondadest koosnev ühiskond“⁴⁸⁹ hõlmab poliitilisel tasandil mitmesuguseid konsensuslikke valitsemisvorme, mida iseloomustab riigi peamiste ajalooliste etniliste gruppide institutsionaliseeritud proportsionaalne esindatus ning eelarveliste vahendite jagamine. Taolise „leppedemokraatia“ raames eksisteerib laias laastus eraldi etnokultuurilise sisuga sammaste süsteem, kus igal sambal on märkimisväärne autonoomia. Poliitilised resultaadid sünnivad vaid suuremate autonoomsete üksuste liidrite vaheliste läbirääkimiste teel ja rahvusgruppide spetsiifiliste erahuvide turvamiseks rakendatakse vastastikust vetoõigust. Riik ei samastu kaasühiskondlikes demokraatias püües otseselt mitte ühegi kultuurikogukonnaga ning üritab nendevahelisi lõhesid kompromisside najal ületada.⁴⁹⁰

Lähtuvalt venekeelse elanikkonna asustumusmuutustest riigi kirdeosas ja maa üldisest lingvistilisest situatsioonist, on Eestit välisvaatlejate poolt peetud aeg-ajalt föderaalsetele või vähemasti kaasühiskondlikele etnopolitiilistele korraldustele sobivaks kandidaadiks.⁴⁹¹ Siseriiklikult on sellelaadseid kavakindlaid terviklikke lahenduspakette tunduvalt harvem välja pakutud, ent temaatiliselt analoogsesse lahtrisse kuuluvalt avaldasid juba ENSV Ülemnõukogu vene saadikud

⁴⁸⁷ R. Kionka. „In memoriam: Max van der Stoel 1924–2011“, *Diplomaatia*, nr 93, mai 2011.

⁴⁸⁸ Föderatiivset etnopolitiilist süsteemist vt R. Johansson. „Varieties of Conflict Development: Ethnic Relations and Societal Change in Belgium, Finland and Switzerland“, *Regions in Upheaval: Ethnic Conflict and Political Mobilization*, ed. S. Tägil (Stockholm: Esselte, 1984). Šveitsi näite pakub B. Schoch. „Lernen von den Eidgenossen? Die Schweiz – Vorbild oder Sonderfall?“, *Osteuropa*, 57: 11 (2007).

⁴⁸⁹ E. Piirimäe (koost.). *Rahvuslus ja patriotism*, 376.

⁴⁹⁰ A. Lijphart. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley: University of California Press, 1968); A. Lijphart. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration* (New Haven: Yale University Press, 1977), 1, 25; R. Andeweg. „Consociational Democracy“, *Annual Review of Political Science*, 3: 1 (2000). Konsotsiatalismi kriitika kohta vt nt B. Barry. „The Consociational Model and its Dangers“, *European Journal of Political Research*, 3: 4 (1975); Pfaff-Czamecka. *Democratisation*, 36.

⁴⁹¹ Nt Galbreath. *Nation-Building*, 51–54.

perestroika päevil soovi, et Eesti Ülemnõukogu valimisseaduse väljatöötamisel nähtaks tulevikus ette kaks koda: ehk moodustataks nn vabariigi koda ning rahvuste koda. Viimatinimetatu pidanuks olema siis komplekteeritud Eesti elanikkonna etnodemograafilist struktuuri kajastavalt.⁴⁹² Säärastele soovitudele vaatamata prevaleerisid uuringute põhjal 1990-ndate alguse Eestis rahvussuhteid legitimeerivate ideestike seas ilmselgelt rahvuslus ja liberaalne demokraatia.⁴⁹³ Restitutsiooniprintsiipidele tuginev riigi-ehitamise strateegia tähendas seda, et nt Šveitsi või Belgia detsentraalsed eeskujud ei tulnud võimutasandil praktiliselt kõne allagi. Territoriaalse autonoomia puhul viidati koheselt võimalikule setsessionismiohule, nähti selle muutumist vaheastmeks teel täielikule eraldumisele elik käsitleti prelüüdina vahetus naabruses asetseva vähemuste etnilise emamaaga ühinemisele. Eelneva problemaatikaga osalt kattuva kaasühiskonna variandi karideks loeti muuhulgas selle tugevat etnilisi piire kristalliseerivat toimet, mis ei pruugi sugugi kaasa aidata ka Eesti poliitilise kodanikuidentiteedi kultiveerimisele. Sisuliselt polnud institutsionaalne võimujagamine eesti eliidi hulgas iial tõsiselt päevakorral ning etniliste vähemustega riikliku süsteemi aluste üle mingeid läbirääkimisi ei peetud. Selle asemel valitses konsensus unitaarse rahvusriigi osas, mille rahvas peagi põhiseadusesse kinnistatuna 1992. aastal heaks kiitis.⁴⁹⁴ Too oli kahtlemata taasiseseisvunud Eesti riigi- ja rahvuse-ehitamise ideoloogiline lähtepositsioon. Viimane ei välistanud aga poleemika tekkimist Eesti rahvusriigi *loomuse* ning vähemusrahvuste eeldatava asendi ümber, mida valdavalt on kostnud akadeemiliselt rindelt, kuid mitte ainult. Näiteks on mõned autorid tuvastanud, et Eesti riikluse strateegiad sisaldavad teineteist täiendavalt nii rahvusluse kui multikultuurilisuse elemente.⁴⁹⁵ Alljärgnevas nüüd lähiajaloolise praktika paistel Eesti etnopolitiilise režiimi tüübis suuremat selgust saada püütaksegi.

3.5.1. Rahvusriik

Alates oma tekkest uusaegses Läänemaailmas on rahvusriigi mudel omandanud globaalsed mõõtmed ja muutunud poliitilise organisatsiooni valdavaks vormiks. Ka Eesti lahtirebimine, vabanemine ning eemaldumine NSV Liidust oli paljuski võimalik üksnes omariikluse vahendusel. Ühtpidi saab 1991. a. saavutatud iseseisvust interpreteerida kui „rahva” kontrolli taastumist enda saatuse määramisel. Teisalt ei ole kohatu väita sedagi, et iseolemine tehti teoks peaaesjalikult vaid ühe kindla etnilise kategooria ja mitte riigi paljurahvuselise elanikkonna nimel: „Iseseisvus ei tähendanud eestlastele toona ega tähenda praegu pelka riiklikku sõltumatust, vaid rahvusriiki, mis suudab tagada, et aastatuhandeid siin räägitud eesti keelt, siin viljeletud eesti kultuuri räägitaks ja viljeletaks ka tulevikus”.⁴⁹⁶ Ehk teisisõnu, Eesti Vabariiki poleks taastatud, kui eestlased ise (eesti rahvuslik liikumine) seda ei oleks tahtnud.

Tulevikusihtide seadmisel opereeris rahvusriigi mõistega lisaks ühiskondlikele arvamusiidritele varakult ka Eesti poliitiliste parteide enamus:

„Ainult rahvusriik, mille kodanikkonna valdava enamuse moodustavad eestlased, tagab eesti rahvuse säilimise.”⁴⁹⁷

„Rahvusriik [...] on eestlastele ainuke võimalus kultuuri, keele ja kogu elulaadi säilitamiseks meie põlisel asualal. [...] eesti kultuuriruumi kaitseks on rahvusriik hädavajalik.”⁴⁹⁸

⁴⁹² *Eesti NSV Ülemnõukogu stenogramm*, 24. juuli, 8. august 1989, 99. Äraspidiselt on kõlanud ka mõtteid luua Kirde-Eestis/Narvas alternatiivne volikogu etniliste eestlaste tarbeks. // ERAF, f. 9599, n. 1, s. 33, l. 9.

⁴⁹³ Kõuts. *Rahvuslus*, 1953.

⁴⁹⁴ „Eesti on riiklikult korralduselt ühtne riik.” // Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) §2. Riigikohtu 1993. a. autonoomiareferendumi kaigus muutis unitaarriigi põhimõtte reaalselt kehtivaks õiguseks.

⁴⁹⁵ Kõuts. *Riikluse tõlgendusmallid*, 10.

⁴⁹⁶ E. Soosaar. „Muulaste lõimumise rajad”, *Postimees*, 22.10.2007.

⁴⁹⁷ ERRA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 54.

Niisamuti deklareeris suurem osa valitsusprogramme, et rahvuspoliitika elluviimisel lähtutakse põhimõttest:

„Eesti on eesti rahva ainuke kodumaa, kus tuleb luua tingimused eesti rahvuse ja rahvuskultuuri säilimiseks ja kaitseks.”⁴⁹⁹ ... „tagada eesti rahvuse ja kultuuri kestmine läbi aegade, kaitstes samal ajal kõigi Eesti elanike inimõigusi ja vabadusi, vaatamata nende rahvusele, usutunnistusele, keelele või kodakondsusele.”⁵⁰⁰

„Iseseisev Eesti Vabariik omab üldse mõtet ainult eestlaste rahvusriigina – säilitamaks rahvust ja tema identiteeti. Muul juhul on nii väikese riigi suhteliselt kõrgetele riigivalitsemiskuludele ja ohustatud seisundile raske leida mõistlikku põhjendust.”⁵⁰¹

Rahvusriigi diskursus kujutas endast nii üht postsotsialistliku Eesti natsiooniloome vältimatut kui samaaegselt ka üht kõige ebamäärasemat või koguni rakenduslikult vastuolulisemat kontseptsiooni, mille sügavam lahtimõtestamine ehk programmiline avanemine jäi reeglina küllalt tagasihoidlikuks. Kriitilisimate hinnangute kohaselt ei saanud taasiseseisvunud Eesti puhul rahvusriikluse arendamisest erakondade konkreetsete poliitiliste eeskavade võtmes isegi rääkida, vaid tihti moodustas see pigem osa üldise rahvuslikkuse tõusuga kaasnenud sümbolistlikust poliitretoorikast.⁵⁰²

Riikliku ideoloogia tuvastamisel on põhjust pöörata pilgud eeskätt põhiseaduse poole. See riigi olulisim õigusakt, mida lisaks paragrahvide kogumile võib käsitleda ka moraalse kompassina, määratleb suuresti ära, missugused rahvuslikud kogukonnad milliste rahvuseehitamise mehhanismide üle potentsiaalselt kontrolli omandavad ja millised ning mis mahus ressursid neil kasutada on. Paljud maailma konstitutsioonid kätkevad endas etniliste enamuste ja/või vähemuste identiteediaspektide sümboolset tunnustamist, samuti võivad need sisaldada sätteid nt ametlike keelte või religioonide kohta. Mõnikord deklareeritakse põhiseadustes lausa otsesõnu, et mingi riik on teatud rahva rahvusriik.⁵⁰³ Erinevalt laialdasest levimusest rahva suus, Eesti Vabariigi põhiseadusest vahetut väljendit „rahvusriik” ei leia, ent riikluse ühe põhi-eesmärgina sätestab see juba oma esimestes ridades eesti rahvuse ja kultuuri säilimise läbi aegade. Samas on Eesti konstitutsioonis teatava estotsentrismi kõrval paralleelselt olemas ka tugev kodanikumõde. Näiteks seisab selle preambulas, et Eesti riik on loodud Eesti rahva enesemääramisõiguse alusel ning rajatud „vabadusele, õiglusele ja õigusele”.⁵⁰⁴ Ühtlasi annavad uuringuis nii riigi identiteedist kui rahvastavate projektide tuumast lisaks subjektkogukonna (ingl *community*) määratlusele tihti tunnistust mitmed säärased konstitutsioonilised signaalid nagu vastutus diasporaa ees või keele staatus. Spetsiaalset vastutust oma väljaspool riigi piire elavate rahvusaaslaste suhtes mainivad koguni ligi pooled Ida- ja Kesk-Euroopa maade põhiseadused. Vahel peetakse antud kontekstis eraldi viiteid etnilisele diasporaale demonstreerivat kultuurirahvuslusele loomupärast taju, et rahvuskehand eelneb riigile ning on sellest mõnes mõttes prioriteetsemgi. Eesti põhiseadus viitab kogukonna osas võrdlemisi laia tähendusväljaga „rahvale”, vastutus diasporaa ees puudub ja keelekasutuse raames on teatud määral tunnustatud ka vähemuskeeled.⁵⁰⁵ Ergo, Eesti konstitutsioonis kulgevad külitsi kaks

⁴⁹⁸ ERA, f. 4973, n. 1, s. 15/1, l. 17.

⁴⁹⁹ Valitsusprogramm (aprill 1992), 15.

⁵⁰⁰ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei, „Isamaa” ja „Möödukate” koalitsioonilepe*, 3. Vt ka *Eesti Reformierakonna, Isamaaliidu ja Möödukate koalitsioonilepe 1999*. Tallinnas, 17. märtsil 1999. aastal.

⁵⁰¹ E. Soovik. „Kodakondsusest, riigist ja riigivõimust”, *Päevaleht*, 1.06.1994.

⁵⁰² R. Ruutsoo. „Euroopa Liit ja Eesti rahvusriik”, *Eesti Euroopa Liidu lävepakul*, koost. R. Ruutsoo, A. Kirch (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998), 30, Ka S. Zonov. „Mõned küsimused rahvusriigile”, *Hommikuleht*, 29.06.1994.

⁵⁰³ Vt <http://www.verfassungvergleich.de/> (vaadatud 7.08.2014).

⁵⁰⁴ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992).

⁵⁰⁵ S. Deets. „Constitutionalism and Identity in Eastern Europe: Uncovering Philosophical Fragments”, *Nationalities Papers*, 33: 4 (2005), 493–494.

põhihoovust – herderlik-rahvuslik ning kantilik-vabariiklik, kuigi taastatud riigiloomes on tavaliselt rõhutatud siiski enamjaolt esimest ehk puhtrahvuslikku mõõdet.⁵⁰⁶ Eesti riiki konstrueeritakse ühiskondlikus teadvuses rahvustunnuste kaudu. Sageli nähakse seda kui eestlaste ainuomandit, mis peaks olema (eesti) rahvuse teener.

Eesti etnodemograafiliste proportsioonide tõttu kerkisid aga eesti rahvuslikus diskursuses peagi esile silmatorkavad küsitavused selle eeldatava rahvusriigi „tõupuhtuses”. Tajutud vastukäivustest riikluse n-õ vormi ning sisu osas andsid aimu näiteks 1990-ndate aastate peavoolumeedias levinud seisukohad, et Eesti taastamine rahvusriigina seisab alles ees.⁵⁰⁷ Nii mõnigi kord kõneldi *de facto* kultuuriliselt kireva koostisega Eestist kui „mitmekesisest, paljurahvuselisest või poliüetnilisest rahvusriigist”.⁵⁰⁸ Nentides et tänaseks päevaks rahvusriike täht-tähelt peaaegu kusagil maakeral kergesti leida polegi, kas võiks siis taoline kategoriseerimine olla jätkuvalt põhjendatud? Eesti õigusliku raamistiku ja rahvastavate poliitikate lähem vaatlus võimaldab seda teha ka ilma eelnevat tõika liigselt esile tõstmata. Nagu osundatud esimeses peatükis, ei muuda riiki rahvusriigiks mitte niivõrd nimirahvuse arvuline ülekaal elanikkonna koosseisus, kuivõrd põhi-/põlisrahvuse kultuuri esmasuse rõhutamine ning sellele orienteeritud seadused. Antud juhul väljendub rahvusriiklus selles, et Eesti Vabariigi territooriumil on eesti keelele ja kultuurile reserveeritud teatud eelised. Eesti riik säilitab, kaitseb ning edendab avalikus ruumis esmajärjekorras just eesti rahva etnilist identiteeti. Vähemuskultuuride seisund on põhiseaduslike kohustuste tõttu suhetes riigiga mõnevõrra sekundaarsem. Rahvuslik ideestik kaldub käsitlema niisugust administratiivset alusstruktuuri eesti rahva peamise poliitilise eneseteostusena ja leiab, et kui ei oleks eesti keele ning kultuuri riikliku kaitsmise imperatiivi, kaotaks Eesti iseseisva riigina sügavama mõtte. Ühtlasi on just niisugune poliitiline tugi väikerahvastele vajalik Euroopa ühe olulise ühisväärtusena tõlgendatava kultuurilise mitmekesisuse tagamiseks.⁵⁰⁹

Tõsi, vaatamata valitud šabloonile tuleks Eesti, võttes appi USA sotsioloog R. Brubakeri terminoloogia, liigitada siiski „pooleliolevate rahvusriikide” („incomplete nation-state”) kilda. Erinevatel minevikulistel põhjustel hetkel keelelisest, kultuurilisest ning ajaloolise mälu jagamise aspektist mingit homogeenset Eesti natsiooni kogu selle territooriumil asuva elanikkonna tähenduses ei eksisteeri. Vastavaid puudujääke tuleb rahvastavate praktikate kaudu alles korvata. Seega teatud ulatuses võib samaaegselt rääkida ka kehvast rahvusriigi ehitamise protsessist, kus seadusandlus näitab kätte üldise suuna. Igatahes toimub rahvusriikide küpsemine võrdlemisi aeglases tempos, kui neid üleüldse kunagi päris lõpetatuiks lugeda saab.

3.5.2. Multikulturalism

Valdavalt 1990-ndate lõpuaastatel ja iseäranis seoses riikliku integratsioonipoliitika intensiivistumisega (vt peatükk 4.3), kinnitab sajandivahetuse paiku Eesti avalikus leksikas tugevamini kanda ka multikultuurilisuse (ingl *multiculturalism*; sks *Multikulturalismus*; vene *мультикультурализм*) mõiste. Viimase puhangulist levikut on seletatud kui osa ühiskondliku eliidi teadlikku püüet, pakkuda seni domineerinud rahvusluse ning liberalismi ideoloogiate kõrvale uut ja käimasolevate arengutendentsidega haakuvat tõlgendusmalli.⁵¹⁰ Seda kasutati näiteks Eestis paratamatult eksisteeriva olukorra või siis niisuguse kujundatava ühiskonna tähenduses, kus

⁵⁰⁶ L. Mälksoo. „Põhiseaduspatriotism – kas ka Eesti jaoks?”, *Vikerkaar*, 10/11 (2009), 133.

⁵⁰⁷ Nt A. Ristkok, E.-M. Graf. „Kõige pakilisem on kodakondsusseadus”, *Rahva Hää*, 15.10.1991; A. Arujärv. „Seaduseandjail on aeg otsustada”, *Rahva Hää*, 2.06.1993; ERRA, f. 2, n.1, s. 147, l. 54.

⁵⁰⁸ M. Heidmets, M. Lauristin. „Mitmekultuurilise Eesti valikud”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 8–9.

⁵⁰⁹ Nt I. Rüütel. „Põhiküsimus on rahvuslikus ohutundes”, *Mõte*, 27.02.2007; M. Sutrop. „Otsides Eesti ühisväärtusi”, *Eesti Päevaleht*, 4.10.2008.

⁵¹⁰ Vt M. Sink. *Integratsioonipoliitika kommunikeerimine 1997–2001*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Aja- kirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2001).

erineva kultuuritaustaga inimesi ühendab poliitiline kodanikuidentiteet.⁵¹¹ Mitte ainult mitmed toonased valitsustasandi programmilised dokumendid, vaid ka akadeemilised kirjutised viitasid, et Eesti liigub tasapisi multikultuurse ühiskonna suunas ehk vähemasti üritab seda teha.⁵¹²

Samas on selle mõiste sisulisel määratlemisel valitsenud pea kõigis rakenduspaikades tänini arvestatav segadus ning multikultuursus on tähendanud eri inimeste jaoks erinevaid asju. Tüpoloogiliselt võib multikultuurilise kontseptsiooni kasutusala liigitada praktikas kolme kategooriasse langevaks: 1) demograafiline deskriptsioon; 2) ideoloogiline ehk normatiivne; ning 3) poliitiline ehk institutsionaalne.⁵¹³ Kui kirjeldavas mõistes tähistab multikultuursus lihtsalt mitmetest etnilistest-kultuurilistest gruppidest koosnevat ühiskonda ehk „demograafilist fakti”, siis normatiivne mõõde kandub juba poliitilise filosoofia radadele, mis otsib vastuseid taolisest mitmekesisusest tingitud moraalsele, materiaalsetele, sotsiaalsetele ja muudele probleemidele. Multikultuursuse ideoloogiline kontseptsioon on lähedalt seotud Briti ideeajaloolase ning filosoof I. Berlini liberaalse pluralismiteooriaga, mille raames seatakse esiplaanile eri ühiskonnagruppide identiteedi avaliku tunnustamise põhimõtted. Et erinevusi nähakse siin rikastavana, peaks ühiskond, kooskõlas demokraatia printsiipidega, kultuurilist mitmekesisust respekterima ja väärtustama, unustamata samal ajal erinevate rühmade vahelise võrdsuse olulisust.⁵¹⁴ Kolmandal juhul ongi tegemist olukorraga, kus eelmainitud multikultuurilise filosoofia on võetud ühiskondlike institutsioonide ning poliitikate korralduse programmiliseks aluseks. Nii seisneb multikultuursus etnokultuuriliste gruppide iseloomulike erisuste riiklikus tunnustamises, nende identiteedi peamiste kandepunktide toetamises, antud võtmes avalike haridusasutuste õppekavade mitmekesistamises, seaduste spetsiifilistele kultuuriisearasustele kohandamises jms. Seesugune „erinevuste poliitika” (ingl *the politics of difference*) võib kätkeda teatavaid üldaktsepteeritud eridõigusi rühma piires, kuid ühissfääris ükski kultuur kontsepti rangemas tõlgenduses teiste üle otseselt ei domineeri ning vastavat „omavalitsust” kaugemale ei laienda.⁵¹⁵ Terve rida ühiskonnateadusi kalduvad multikulturalismi all mõistma harilikult midagi enam kui üldtajuatud kultuurilis-religioosset-rassilist kirevust ja räägivad antud fenomenist vaid reaalseste multikultuursete poliitikate olemasolu korral. Siinkohal oleks õigem toda akadeemilist liini jätkata, sest muidu panustataks veelgi ohu kasvu, et mõiste muutub ebatäpse üleksploateerituse tõttu (lõplikult) sisutihjaks. Seega võimalike baaskriteeriumite kohalt pisut leebemas vormis on multikulturalism ühiskonnas eksisteeriva „kultuurilise pluralismi tunnustamine ning toetamine [...], mis väärtustab ja püüab pakkuda kaitset kultuurilisele mitmekesisusele (näiteks vähemuskeelte edendamise teel), keskendudes samal ajal vähemuse sageli ebavõrdsele asendile peavoolukultuuride suhtes”.⁵¹⁶

Eestis on multikultuursuse retseptsioonis olnud märgata pea kõiki eeltoodud käsitusvarjundeid. Autori subjektiivsele hinnangule tuginevalt kipub selles ülekaalukalt valitsema *deskriptiivne* arusaam, et „multikultuurne ühiskond” tähistab niisugust kooslust, kus elab kõrvuti mitmeid rahvusi ning kõneldakse erinevaid emakeeli. Multikultuurne võrdub (etnilise) mitmekultuurilisusega, pelgalt statistilise kultuuripaljuse sünonüümiga, ilma täiendavate

⁵¹¹ Nt R. Vetik. „Multikultuurilise Eesti idee”, *Postimees*, 28.04.2000; R. Raud. „Multikultuurilise Eesti eeldused”, *Eesti identiteet ja iseseisvus*, koost. A. Bertriau (Tallinn: Avita, 2001), 263–264.

⁵¹² Kokkuvõtlikult iseloomustab sääraseid arusaamu 2002. aastal M. Lauristini ja M. Heidmetsa poolt toimetatud laia spektriga teadusartiklite kogumik, mis kandis pealkirja „Vene vähemuse väljakutse: tärkav multikultuuriline demokraatia Eestis”. // Lauristin, Heidmets. *The Challenge*.

⁵¹³ Analoogselt, ent veidi teisel kujul on multikulturalismi kaardistanud näiteks И. Нелисова. „Возможности мультикультурализма”, *Audentese Ülikooli Toimetised*, 7 (2005), 265.

⁵¹⁴ I. Berlin. *Four Essays on Liberty* (Oxford: Oxford University Press, 1969).

⁵¹⁵ Nt A. Gutmann (ed.). *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (Princeton: Princeton University Press, 1994); C. Taylor. „The Politics of Recognition”, samas; Kymlicka. *Multicultural Citizenship*.

⁵¹⁶ D. Jary, J. Jary. *Collins Dictionary of Sociology* (London: HarperCollins, 1991), 412. Multikulturalismi kriitika kohta vt nt D. Ivison. „Introduction: Multiculturalism as a Public Ideal”, *The Ashgate Research Companion to Multiculturalism*, ed. D. Ivison (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2010), 12–13

spetsiifiliste kvaliteetideta.⁵¹⁷ Tunduvalt vähem võib Eesti diskursiivsete praktikate puhul täheldada teatavat *normatiivsust*. Vahest üks ilmekamaid näiteid pärineb riikliku rahvastikupoliitika 2009. aasta alusdokumendist, mille artikkel 4.5.5. sätestab, et „uute õppevahendite koostamisel ja koolijuhtide koolitamisel on läbivaks teemaks kultuuriliselt mitmekesise keskkonna väärtustamine ning teistesse kultuuridesse positiivse suhtumise kujundamine”.⁵¹⁸ *Institutsionaalses* valguses tõi „multikultuursuse” mõiste kõige jõulisemalt avalikku debatti esimene riiklik integratsiooniprogramm, kuigi formaalselt on ka seda esinemiskonteksti võimalik tõlgendada kui kusagile konkreetsete poliitiliste plaanide ja ideoloogiliste juhtnööride vahepeale jäävana. Vabariigi valitsuse poolt 2000. a. märtsi algul vastu võetud lõimumisalane tegevuskava kinnitas, et „integratsiooniprotsessi väljundiks on Eesti versioon mitmekultuurilisest ühiskonnast, mida iseloomustab indiviidikesksus, tugev ühisosa ning eesti kultuuridominant. [...] mitmekultuurilisus ei toetu seadustega fikseeritud grupiõigustele”.⁵¹⁹ Mõned kuud hiljem parlamendis heaks kiidetud programmiliste täpsustuste kohaselt iseloomustavad Eesti mudelit mitmekultuurilisest ühiskonnast „kultuurilise pluralismi, tugeva ühisosa ning eesti kultuuriruumi säilitamise ja arendamise põhimõtted”.⁵²⁰ Integratsiooniprogrammi väljatöötamises vahetult kaasa löönud R. Vetiku selgitavate kommentaaride järgi väljendub see Eesti multikultuursuse eeldatav variant „ühiskonna multikultuurilisuse teadvustamises”, demokraatlike väärtuste au sees hoidmises, vastastikusel sallivuses, vähemuste suhtes assimileerumissunni puudumises ning eri rahvusest indiviidide turvatunde tagamises.⁵²¹ Taoliste suunavate signaalide lainel on osa uurijaid suuremate kahtlusteta väitnud, et Eesti lõimumisprogramm tuginebki multikulturalismi ideoloogilistele printsiipidele⁵²², või on vähemasti küllalt lähedane lääneriikides immigrantide hõlpsamaks kohanemiseks tarvitusele võetud multikultuuriliste mudelitega.⁵²³

Pealtnäha on kultuuriline mitmekesisus Eestis vähemusrahvuse kultuuriautonoomia seaduse näol tõesti teatud määral institutsionaliseeritud. Riik püüab praktikas isegi kultuuriomavalitsusliku süsteemi väliselt luua etnilistele vähemustele võimalusi oma kultuuri säilitamiseks ja arendamiseks (vt lähemalt ptk 4.5.4). Eeskätt pakutakse abi nende emakeelse hariduse ning seltsielu korraldamisel. Taolised asjaolud mingis ulatuses klassikaliselt multikulturalistlike väärtuste poliitilisele ellurakendamisele justkui osundaksid. Siiski näitab lähiajaloo kulg pigem seda, et Eesti seadusandlus – peale suhteliselt kesiselt rakendunud kultuuriautonoomsete õigusstruktuuride – multikultuurse ühiskonna ideed tegelikult ei peegelda. Multikultuurne režiim ei ole kooskõlas kasvõi juba Eesti põhiseaduse (preambula) vaimuga, mis kirjutab ette selge kultuurilise hierarhia. Avalikus ruumis on eesti kultuuril eristaatus, riiklikud institutsioonid teenivad enamusrahvuse huve ja on kohaldatud esimeses järjekorras põhietnose identiteedi ning elukorralduse järgi.⁵²⁴ Empiirika ei kinnita kuidagi, nagu oleks mindud kaugemale ühiskonna kultuuriliste eripärade vormilisest tunnustamisest ja multikulturalistlikud, ülaltpoolt

⁵¹⁷ Nt A. Aareleid. „Mitmekultuursus osutub tsiviilühiskonna osaks”, *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*, koost. A. Aareleid (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, 1996), 75–85; R. Vetik. „Multikultuuriline Eesti: mida me soovime?”, *Integratsioonimaastik – ükskõiksusest koosmeeleni*, koost. A. Laius et al. (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000), 65–66; A. Айдаров. „Поддержка культуры национальных меньшинства важна”, *Молодежь Эстонии*, 20.10.2008; A. Velmet. „Veel üks rahvuskriitika valestar”, *Sirp*, 22.07.2011; Eestimaa Vähemusrahvuste Esindajate Koja II kongressi resolutsioon. // Riigikantselei arhiiv, 10-02896, l. 1.

⁵¹⁸ *Rahvastikupoliitika alused 2009–2013* (Tallinn, 2009), 13. Piiratud ulatuses, valdavalt suurema sotsiaalse sallivuse ja osaluse propageerimise näol, on multikultuurilise ühiskonna ideoloogiat legitimeeritud ka eesti trükimeedias. // Vt Kõuts. *Rahvuslus*, 1967–1971.

⁵¹⁹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 23.

⁵²⁰ *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000*, 19.

⁵²¹ R. Vetik. „Integratsioonimedali kaks külge”, *Postimees*, 28.04.2000; Vetik. *Multicultural*, 59–60. NB! Programmi tekstis endas eesliidet „multi-” ei kasutata.

⁵²² A. Avikson. *Estonia on Its Way towards a Multicultural Society*. Bachelor Thesis. Manuscript (University of Tartu: Department of Political Science, 2000).

⁵²³ Kymlicka. *Estonia's*, 49–51; Pettai. *Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus*, 218.

⁵²⁴ „Ühiskondlik dialogis on kõik Eestis toimivad kultuurid võrdsed. Suhetes riigiga on eesti kultuur eelisesisundis.” // ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 23.

reglementeeritud võrdsus-, kaasamis- ning tasakaalupõhimõtted moodustaksid osa kõikidest riigi poliitikatest, sh majanduslikus, sotsiaalses ning poliitilises sfääris.⁵²⁵ Samuti ei jäta ametlikud integratsioonidokumendid kahtlust, et Eesti versioon multikultuursest demokraatiast ei tugine riiklikult institutsionaliseeritud korporatiivsetele gruppidele ega „kaasühiskondlikele” kollektiivsetele õigustele. Ennemini on tegemist individuaalsel tasandil kulgeva protsessiga, mille ilmet määravad inimeste endi väärtushinnangulistest prioriteetidest tingitud personaalsed valikud.⁵²⁶

Teatud mõõndustega võib koguni järeldada, et Eesti „multikultuuriline mudel” jäi pelgalt retoorikaks, mida kohati võidi harrastada ka kriitiliste Lääne vaatlejate ja vähemuste rahustamiseks, riigi liberaalse enesekuvandi kinnitamiseks, ning mida on Eesti poliitilisest süsteemist kõneldes viimasel kümnendil tublisti vähemaks jäänud. Tänapäevaks multikulturalismi kontseptsioon Eesti riikluse ideoloogia mõtestamisel enam kuigi levinud pole. Seda ei soosi rahva tõrjuvad hoiakud ainuüksi ühiskonna (liigse) etnilise pluralismi suhtes.⁵²⁷ Ka Eesti eliidi seas läbiviidud kvalitatiivuuringud näitavad, et enamus neist ei pea 21. sajandi Eestit ei „multikultuurseks” ühiskonnaks ega isegi mitte selleks valmis olevaks.⁵²⁸ Mingeid kõikehõlmavaid nn positiivse diskrimineerimise poliitikaid siiani kehtestatud pole ja multikulturalismi selle Kanada või 1980–90-ndate Hollandi stiilis ei eksisteeri. Taasiseseisvunud Eesti paistab argielus silma rohkem rahvusliku riigina, kus eesti kultuuridominant on piisavalt laiahaardeline.

3.5.3. Kvaasidemokraatiad

Politoloogidele ei ole jäänud märkamata, et edukas rahvuse-ehitamine leiab vahetevahel aset ka üsna demokraatiavälistes tingimustes. Erisuguse režiimiga riigid üritavad nii või teisiti oma püsielanikkonda jagatud sümbolite ja väärtuste kaudu koondada ning ühtsemaks „rahvaks” vormida, ehkki vahendid ja meetodid neis seetõttu mõningal määral muidugi varieeruvad. Samas on mitmed akadeemikud näinud demokraatia olemasolus üht natsiooniloome tähtsamat indikaatorit⁵²⁹, ilma milleta võivad antud protsessi väljavaated jääda tagasihoidlikeks.

Etnopoliitilisest mõõtkavast lähtudes maksab eristada nelja peamist demokraatia mudelit⁵³⁰ – liberaalset, kaasühiskondlikku, etnilist ning multikultuurset demokraatiat –, mis kõik reguleerivad omal moel põlis- ja mitte-põliste gruppide vahelist tasakaalu nii poliitilises, majanduslikus kui kultuurilises sfääris. Sealjuures on Lääne ühiskonnateadustes demokratiseerumise protsessi tihtipeale tajutud kontiinumina minimaalsest maksimaalseni, mille kohaselt justkui teatava lõpp-punktina peaks ideaalis kanda kinnitama „konsolideerunud” liberaalne demokraatia.⁵³¹ Viimase põhitingimuste defineerimisel on võetud tänini väga sageli lähtealuseks Robert Dahl'i klassikalised määratlused⁵³², mida iseloomustavad järgnevad omadused:

1) vabadus ühineda organisatsioonidesse;

⁵²⁵ N. Fraser. „From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Post-Socialist’ Age”, *New Left Review*, 212 (1995); B. Parekh. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory* (Basingstoke: Macmillan, 2000), 337, 343.

⁵²⁶ Analooget mõtet väljendab ka Pettai. *Competing Conceptions*, 15.

⁵²⁷ Nt 2003. aastal olid Eurobaromeetri uuringutulemuste põhjal Kreeka ja Eesti need kaks Euroopa riiki, kus „vastasseis multikultuursele ühiskonnale” oli tugevaim, küündides üle poole respondentidest. // „Majorities’ Attitudes towards Minorities in (Former) Candidate Countries of the European Union: Results from the Eurobarometer in Candidate Countries 2003”, *Report 3 for the European Monitoring Centre on Racism and Xenophobia*. Ref. No. 2003/04/01 (University of Nijmegen: Department of Sociology, 2003), 3–4, 85.

http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/150-Report-3.pdf (vaadatud 7.08.2014). T. Malloy kirjutas lausa eesti ühiskonnas valitsevast multikulturalismi hirmust. // Malloy. *Social Cohesion*, 234.

⁵²⁸ Schulze. *Estonia*, 374.

⁵²⁹ Nt Rokkan. *State Formation*, 68–69; Utz. *Nations*, 632–633.

⁵³⁰ Vt Linz, Stepan. *Problems of Democratic Transition*, 429–432; Vetik. *Multicultural*, 60–61.

⁵³¹ Galbreath. *Nation-Building*, 35; Rustow. *Transitions to Democracy*.

⁵³² R. Dahl. *Polyarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971), 3; R. Dahl. *Democracy and its Critics* (New Haven: Yale University Press, 1989), iseäranis lk 108–115, 130–131.

- 2) vabadus end väljendada;
- 3) õigus hääletada;
- 4) õigus saada valitud avalikesse ameteisse;
- 5) poliitiliste liidrite õigus võistelda valijate toetuse eest;
- 6) alternatiivsete informatsioonikanalite olemasolu;
- 7) vabad ja õiglasel valimised;
- 8) riiklikku poliitikat teostavate organite tegevuse sõltuvus valijate häältest ning teistest rahva eelistuste väljendustest.

Ajalooliselt on ühiskondade demokratiseerumine olnud igal pool maailmas küllalt komplitseeritud, vastuoluline, võrdlemisi hiline ja pikaajaline protsess. Nõukogude Liidu lagunemist ning viieteistkümnepostsotsialistliku vabariigi rajamist nähakse tihti osana üldglobaalsetest demokraatlikest suundumustest, mis tänu S. Huntingtoni teoreetilisele raamistikule leidis akadeemilistes ringkondades laialdast käsitelu kui demokraatia nn kolmas laine.⁵³³ Laskumata selle siirde kirjeldamisel üksikasjadesse, olgu mainitud, et tingituna enda Euroopaga tihedama lõimumise eesmärkidest, pidi nõukogudejärgne Eesti näiteks võrreldes kunagiste lääneriikidega oma ühiskonna demokratiseerimisega hakkama saama tunduvalt lühema aja jooksul. Samuti tuli siin leida rahvusriigi ideoloogilistes ning pigem vastandumisele orienteeritud poliitilise kultuuri tingimustes kandvaid tasakaalupunkte rahvusvaheliste normatiividena serveeritud nõudmiste ja maa suuremate keelerühmade esindajate ootuste vahel.

Kuigi töö esimeses osas järeldati, et pole olemas täiesti kultuuri-pimedat riiki; rahvusriigi kontseptsiooni areng Lääne-Euroopas oli paljuski demokraatlike õiguste laienemise eeltingimus⁵³⁴; ning mitmed autorid demonstreerivad ilmekalt, kuidas rahvuslus ja demokraatia ei pruugi sugugi olla vastukäivad ja demokraatia (sealhulgas „liberaalne demokraatia”) ei saa kaasajal eksisteerida ilma teatava natsionalismita⁵³⁵, on demokraatiale üleminek kogukondlike kuuluvuste teravdatud konkurentsi korral praktikas selgelt raskendatud. (Iseäranis) noores riigis seab etnokultuuriline lõhestatus ühiskondade konsolideerumisele märkimisväärsed tõkkeid. Demokraatlike institutsioonide kehtestamine kipub problemaatilise rahvusühtsuse, poliitilise lojaalsuse või lahendamata territoriaalsete vaidluste puhul olema häiritud. Lisaks poliitilise Meie piiritlemise küsimustele nendib Janmaat, et kui vähemus väljendab soovi tagada oma kultuurile ning identiteedile avalikus sfääris (suuremat) formaalset staatust, põrkub demokratiseerimine tavaliselt sedamaid põhietnose rahvuse-ehitamise projektidega.⁵³⁶ Olukorras, kus muudest rahvustest hiljuti sisseerännanud moodustavad elanikkonnas sedavõrd olulise osa, on mõned tuntud teoreetikud ja politoloogid näinud üldiselt vähe võimalusi rahvusriigi ja demokraatia mõistete vastuoludeta ühildamiseks. Seepärast on eriti just postkommunistlikku Eestit ning Lätit eksponeeritud paari viimase kümnendi vältel mitmetes kirjutistes kui musternäidiseid situatsioonist, milles väidetavalt ilmneb sisemine terav „demokraatia ja rahvusriigi arenguloogikate konflikt”.⁵³⁷

Ühest küljest suudeti taasiseseisvunud Eestis demokraatliku ning rahumeelse ühiskonna ülesehitamisel suhteliselt kiiresti ära teha silmapaistev töö. Kui 1993. aastal klassifitseeris USA

⁵³³ Huntington. *The Third Wave*. Demokratiseerumisest üldiselt vt C. Haerpfer et al. *Democratization* (Oxford: Oxford University Press, 2009), Balti riikides T. Agarin. *A Cat's Lick: Democratisation and Minority Communities in the Post-Soviet Baltic* (Amsterdam: Rodopi, 2010).

⁵³⁴ Tilly. *The Formation*; Rokkan. *State Formation*.

⁵³⁵ Näiteks eeldab ainuüksi kommunikatsioon ja demokraatlikus protsessis osalemine ametlikult fikseeritud keelt või keeli, mis toob koheselt kellegi jaoks sisse mingid kultuurilised eelised. Vt G. Nodia. „Nationalism and Democracy”, *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy*, eds. L. Diamond, M. Plattner (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994); Nodia. *Rethinking Nationalism*; Schöpflin. *Rahvusriik*.

⁵³⁶ Janmaat. *Nation Building*, 3.

⁵³⁷ Teerajajateks Linz, Stepan. *Problems of Democratic Transition*, 401–433; Kitsamalt Eesti kohta vt A. Stepan. „When Democracy and the Nation-State Are Competing Logics: Reflections on Estonia”, *European Journal of Sociology*, 35: 1 (1994).

sõltumatu valitsusväline inimõigusorganisatsioon Freedom House Eesti veel „osaliselt vabaks”, siis 1994 liigitati ta juba „vabade” riikide kilda.⁵³⁸ Alternatiivsetest agentuuridest on ka nt Bertelsmanni sihtasutuse siirdeindekseis (*Bertelsmann Stiftung Transformation Index*) antud demokraatia vallas kõigile kolmele Baltimaale pidevalt positiivseid hindeid.⁵³⁹ Seevastu väljaande The Economist juures tegutseva uurimiskeskuse (*Economist Intelligence Unit*) poolt koostatud notatsioon, mis puudutab valimisi, valitsuse toimimist, poliitilist kaasatust, poliitilist kultuuri ning kodanikuvabadusi, paigutab Eesti aga 21. sajandil järjepanu nn vigaste demokraatiate (ingl *flawed democracy*) hulka.⁵⁴⁰ Eeskätt põhjustavad kahtlusi Eesti demokraatia kvaliteedis selle suure osa püsielanike piiratud võimalused üleriigilisel tasandil poliitilistes protsessides kaasa lüüa. Kasutusele võetud naturalisatsioonirežiim tähendas arvestatava hulga täiskasvanud mitte-eestlaste (ajutist) poliitilist marginaliseerimist, heites kinda kaasava demokraatia ideaalile. Väiksemas mahus peetakse Eesti demokraatiat „lonkavaks” selle kodanike suhteliselt madala poliitika osalemise tõttu.⁵⁴¹ Nii on Eesti ja Läti (1990-ndate) kodakondsus- ning rahvuspoliitika iseloomustamiseks tarvitatud aastate vältel ka hulgaliselt negatiivse alatooniga väljendeid nagu *konstitutsiooniline natsionalism, etnokraatia, etnonatsionalism, etniline korporatiivsus, etniline demokraatia* jms.

Praegune habras akadeemiline konsensus kaldub rahvusluse kontekstis kõnelema kolmest kvaasi- või mittedemokraatlikust režiimist: a) etnilise kontrolli süsteemist (ingl *System of Ethnic Control*); b) nn härrasrahva demokraatiast (*Herrenvolk Democracy*); ning c) etnokraatiast (ingl *Ethnocracy*).⁵⁴² Neist esimene on siiani ilmselt kõige paremini kontseptualiseeritud ja kujutab endast enamuse poolset institutsionaalset vastust hoida arvukaid etnilisi vähemusi poliitilistest protsessidest väljaspool. Poliitilise süsteemi „kontrollimise” kontseptsiooni võttis 1970-ndatel aastatel kasutusele USA riigiteadlane I. Lustick, seletamaks peaaesjalikult juutide ning araablaste vahel valitsevaid võimusuhteid Iisraelis.⁵⁴³ Režiim põhineb eeldusel, et üks etniline grupp n-ö võtab riigi üle, kehtestab avalikus ruumis oma kultuuri domineerimise, haarab enda valdusse lõviosa ressurssidest ja püüab rakendada meetmeid, mis takistavad mitte-dominantsete gruppide poliitilist organiseerumist ning *status quo* rikkumist. Kontrollisüsteem koosneb valdavalt kolmest vastastikku läbipõimunud komponendist: isolatsioonist (ühiskonna „subordineeritud” etnokultuuriliste rühmade jaoks on ligipääs prevaleerivasse gruppi üldjuhul suletud); majanduslikust sõltuvusest (vähemuskogukondade liikmed on tehtud tooniandva rühma tuumikust rippuvaks ja võõrandatud pikemaajalise poliitilise võimuvõitluse pidamiseks vajalikest materiaalistest vahenditest); ning kooptatsioonist (teatud hüved laienevad osaliselt ka mittedominantsele eliidile, neid hõlmatakse mõningate privileegide, soodustuste jms jagamise kaudu).⁵⁴⁴ Sellisena toimib riigiaparaat eeskätt domineeriva grupi haldusmehhanismina. Režiimi legitimeeritakse dominantrühma ideoloogia põhjal. Taolise hegemonilise kontrolli ning „jaga ja valitse”

⁵³⁸ D. Herbert. „Latvia stumbles on hurdle to ‘freedom’, survey says”, *The Baltic Independent*, January 7–13 (1994), 4. Alates 2004. aastast on Eesti Freedom House’i kodanikuvabaduste indeks olnud maailma mastaabis maksimaalselt hea („täiesti vaba”). Poliitiliste õiguste reiting on püsinud võimalikest parimana juba aastast 1996. // Vt V. Pettai et al. „Poliitiline areng”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2011), 149.

⁵³⁹ <http://www.bti-project.org/index/status-index/> (vaadatud 7.08.2014).

⁵⁴⁰ L. Kecic. „The Economist Intelligence Unit’s Index of Democracy.”

http://www.economist.com/media/pdf/Democracy_Index_2007_v3.pdf (vaadatud 7.08.2014); „The Economist Intelligence Unit’s Index of Democracy 2008.” <http://graphics.eiu.com/PDF/Democracy%20Index%202008.pdf> (vaadatud 7.08.2014); Pettai et al. Poliitiline areng, 150.

⁵⁴¹ Duvold osundab oma doktoritöös lausa spetsiifilisele n-ö „Balti demokraatiale”, mida iseloomustavad poliitiliselt lõhestunud kogukonnad, vähearenenud kodanikuühiskond ning nõrk poliitiline representatiivsus. // Duvold. *Making Sense of Baltic Democracy*.

⁵⁴² Smooha. *The Model of Ethnic Democracy*, 16.

⁵⁴³ I. Lustick. „Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control”, *World Politics*, 31: 3 (1979).

⁵⁴⁴ Commercio eristab veel ka osalise kontrolli süsteeme (*systems of partial control*), kus poliitiline eksklusiivsus on harilikult kombineeritud majandusliku vabadusega. St olukordi, milles etniline enamusgrupp haldab poliitilist sfääri, kuid jagab etniliste vähemusgruppidega majandussektori kontrolli. // Commercio. *Systems*.

metoodika abil üritatakse poliitilist stabiilsust ohustavad väljakutsed maandada. Peale 1967. a. eelsetes piirides Iisraeli on kontrollimudeli kasutamist tuvastatud näiteks veel Põhja-Iirimaa ning Kanada puhul.⁵⁴⁵ Tavaliselt peetakse etnilise kontrolli võttestikku esinevaks eeskätt totalitaarsetes ja koloniaalsetes režiimides, kuid mõningail hinnanguil võib taoline kord funktsioneerida ka formaalselt inimõiguskriteeriumitele ning majoritaarse demokraatia normidele vastavas keskkonnas, kus enamus oma tahte teistele ette dikteerib.⁵⁴⁶

Härras- või elitaarrahva demokraatia mudelis kehtib demokraatia üksnes privilegeeritud etnose/ülemrassi jaoks. Antud süsteemis on kodanikuõigused, võimu teostamine, hääleõigus, poliitiline, majanduslik jms võrdsus tagatud vaid ühiskonna dominantgrupi liikmetele, kõik teised segmendid jäävad *de facto* ning sageli ka *de jure* sellest ringist välja. Sealhulgas keelduvad need, kellele demokraatlikud hüved on reserveeritud, tihti peale andmast allutatud gruppidele üldse mingeid õiguslikke võimalusi oma staatust muuta. Nii muudab viimane HD liigitamise demokraatiate sekka enam kui küsitavaks. Kõnesoleva kontseptsiooni tõi algselt käibe sotsioloogiaprofessor P. van den Berghe, rakendades seda kunagise Lõuna-Aafrika Vabariigi apartheidirežiimi (1948–1990) ja kodanikuõiguste ekspansiooni ehk 1960-ndate eelse USA kohta.⁵⁴⁷ Natsionaalsotsialistlikust ideoloogiast laenatud sõnavara kasutamine viitab siinkohal mõneti sihilikult rassilise rõhumise momendile ning tegelikult võib sõdadevahelise natsi-Saksamaa diferentseeritud etnopolitiilise süsteemi samuti HD eredamate lähiajalooliste näidete hulka kaasata.

Etnokraatia väljendab kreeka laenuna otsesõnu poliitilist süsteemi, kus üks etniline grupp valitseb teiste üle. O. Yiftachel on käsitlenud seda mitte-demokraatliku režiimina, milles teatud etniline rühm, võrreldes oma osakaaluga rahvastikus, on riigi võimuorganites eaproportsionaalselt suurel määral esindatud. Vastavat eelispositsiooni püütakse selle abil kindlustada ja võimaluse korral laiendada. Ühe rühma huvide kaitsmisele rajatud režiimi saadab tihti etnilis-klassiline segregatsioon ühes endeemilise ebavõrdsusega.⁵⁴⁸ Ühiskondlike ressursside jagamise loogikat suunab mitte näiteks territoriaalne kodakondsuse printsii, vaid etnilisus kultuurilise natsionalismi tähenduses. Etnokraadid katsuvad harilikult välistada neid, kes sisegrupi poolt deklareeritud keelelis-kultuurilistele normidele mingil põhjusel ei vasta. Viimaste sotsiaalset domineerimist tsementeeritakse läbi õiguskorralduse, poliitiliste instantside ning massimeedia.⁵⁴⁹ Niisugusel kujul jääb siinkirjutajale ebaselgeks, mis eristab etnokraatiat etnilise kontrolli süsteemist? Esialgsetes tüpoloogiates taolise liigendatuse põhjendatusele seni paraku kuigi palju tähelepanu pööratud veel pole. Uurijate töödest võib välja lugeda, et etnokraatia lahutamine on antud kontekstis kvalitatiivselt õigustatud tema justkui selgemalt ebademokraatliku olemuse pärast. Ühtlasi leidub vihjeid täiendavale situatsioonilisele aspektile, mille kohaselt etnilise kontrolli süsteemi puhul on selle oponendid rohkem või vähem alistunud, ohjatud, tasalülitatud ning valmis mängureegleid täitma. Etnokraatlik režiim proovib aga kanda kinnitada tugeva vastupanu tingimustes, olles eelmisest märksa ebastabiilsem.⁵⁵⁰ Iisraeli, Malaisia, Sri Lanka, Põhja-Iirimaa ja Serbia kõrval on vahel „etnokraatiateks” tembeldatud ka näiteks Eestit ning

⁵⁴⁵ S. Smooha. „Control of Minorities in Israel and Northern Ireland”, *Comparative Studies in Society and History*, 22: 2 (1980); G. Cannon. „Consociationalism vs. Control: Canada as a Casestudy”, *Western Political Quarterly*, 35: 1 (1982).

⁵⁴⁶ Rannut et al. *Keel*, 84; A. Steen. „Ethnic Relations, Elites and Democracy in the Baltic States”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 16: 4 (2000), 71.

⁵⁴⁷ P. van den Berghe. *Race and Racism: A Comparative Perspective* (New York: John Wiley and Sons, 1967).

⁵⁴⁸ O. Yiftachel. „Israeli Society and Jewish-Palestinian Reconciliation: ‘Ethnocracy’ and Its Territorial Contradictions”, *The Middle East Journal*, 51: 4, (1997), 506; 1999. Samuti 1970-ndatest, afrikanist Ali Mazrui sulest pärineva „etnokraatia” terminile ehitatud kontseptsiooni üks esimesi diskussioone: N. Butenschön. *Politics of Ethnocracies: Strategies and Dilemmas of Ethnic Domination*, Working Paper no. 1/93 (Oslo: University of Oslo, 1993).

⁵⁴⁹ Ирина Кудряшова. „Этнократия”.

<http://www.lomonosov-fund.ru/enc/ru/encyclopedia:0131917:article> (vaadatud 9.08.2014).

⁵⁵⁰ O. Yiftachel. „‘Ethnocracy’: The Politics of Judaizing Israel/Palestine”, *Constellations*, 6: 3 (1999), 367–368.

Lätit.⁵⁵¹ Balti riikide korral on maailmas tunduvalt enam tarvitatud siiski küll „etnilise demokraatia” mõistet, mis on viimaste aastakümnete poliitilisi režiime puudutavate teooriate seas olnud vahest üks intrigeerivamaid ja komplitseeritumaid kontseptsioone. Ehkki näiliselt kuhugi etnokraatia ning liberaalse demokraatia vahepeale asetuv, jagab enamik teoreetikuid arusaama, et etniline demokraatia vastab kõigele vaatamata vähemasti demokraatia miinimumnõuetele. Sellest tingituna toda konstrukti antud rubriigis ei käsitleta, vaid võetakse järgnevalt eraldi vaatluse alla.

3.5.4. Etniline demokraatia

Paljude kõrvade jaoks vast paraja oksümoronina kõlava „etnilise demokraatia” termini tõi teaduskäibesse Haifa ülikooli sotsioloogiaprofessor Sammy Smooha, kirjeldamaks olukorda, kus kodanikest indiviididele laienevad poliitilised ja tsiviilõigused ning vähemustele ka mõningad kollektiivsed õigused, kuid teatud etnilise grupi domineerimine on riigis institutsionaliseeritud.⁵⁵² Mudel töötati põhijoontes välja ja hakkas levima 1990-ndatel aastatel, olles mõeldud seletama taas Iisraeli juhtumile üldistatud poliitilise süsteemi tüüpi. Niisamuti on seda mõistet juudiriigi kõrval kohaldatud veel Põhja-Iirimaale, Malaisiale, Indiale või Slovakkiale.⁵⁵³ Veidi varasemast ajaloost on etnilist demokraatiat külge poogitud ka näiteks kahe maailmasõja vahelisele Poolale (1918–26) ning Tšehhoslovakkiale (1920–26).⁵⁵⁴

Lahtikirjutatuna tähistab eeltoodud definitsioon seisundit, milles riigi kodanikud formaal-juriidiliselt oma õiguste poolest samahästi kui et ei lahkne. Demokraatia põhimõte pakub võrdseid võimalusi kõigile ühiskonna liikmeile ja individuaalsel tasandil võivad mõned poliitilised õigused olla universaalselt kättesaadavad koguni mittekodanikele. Teisalt muutub möödapaäsmatuks aga täiendav kitsendus „etniline”, kuna taolistes režiimides kodanikke nende etnokultuurilise päritolu järgi siiski mingil määral eristatakse. Etnilisse tuumikrahvusesse mittekuuluja ei evi kõiki õigusi päris samaväärselt ning kodakondsuse omamine ei ole reeglina selle kategooriaga liitumiseks vajalik ega ka piisav tingimus. Siinkohal hiilib ligi teatav (varjatud) etniline ebavõrdsus, privileegide olemasolu ja domineerivus. Avalikus sfääris samastatakse riiki tema kodanikkonna asemel mingi kindla etnilise tuumikrahvusega, kellele see kuulub ning kes kasutab riiki enda rahvuslike huvide ja eesmärkide edendamise vahendina. Viimaste asjaolude tõttu potentsiaalselt rahulolematute mittedominantsete gruppide suhtes tavatseb vastav režiim rakendada erinevaid kontrollimeetmeid ning piiranguid. Üldjuhul säilitatakse „demokraatlikus etnilises riigis” tasakaalu individuaalsete vabaduste ja mõnede grupiõiguste kombineerimisega. Näiteks võidakse vähemustele anda küllalt ulatuslikke kollektiivseid õigusi, kuid nende jagamisel jälgitakse hoolikalt, et esimeste positsioonid seeläbi liigselt ei tugevneks. Sest võrdväärselt ühiskonnas levinud rahvuse primordiaalsele käsitusviisile, mis näeb toda identiteeti n-õ kaasasündinuna, eeldab etnilise demokraatia jõustumine ka enamust haaravat tugevat ohutunnet vähemusgruppide ees. Pingelisena tajutav demograafiline situatsioon, mure

⁵⁵¹ Nt Samas, 365, 382; J. Poulsen. „Nationalism, Democracy and Ethnocracy in the Baltic Countries”, *The Politics of Transition in the Baltic States: Democratization and Economic Reform Policies*, eds. J. Dellenbrant, O. Nørgaard (Umeå: Umeå University, 1994); Melvin. Post-Imperial Ethnocracy; M. В. Демурина, В. В. Симиндя (ред.). *Современная европейская этнократия: нарушение прав национальных меньшинств в Эстонии и Латвии* (Москва: Фонд „Историческая память”, 2009). Karmi kriitikat selle mudeli Eestile ja Lätile rakendatavuse osas vt Smooha. The Model of Ethnic Democracy, 19–20.

⁵⁵² S. Smooha. „Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel”, *Ethnic and Racial Studies*, 13: 3 (1990), 391.

⁵⁵³ S. Smooha. „Ethnic Democracy: Israel as an Archetype”, *Israel Studies*, 2: 2 (1997); G. Singh. *Ethnic Conflict in India: A Case-Study of Punjab* (London: Palgrave Macmillan, 2000); P. van Duin, Z. Poláčková. „Democratic Renewal and the Hungarian Minority Question in Slovakia: From Populist to Ethnic Democracy?”, *European Societies*, 2: 3 (2000).

⁵⁵⁴ J. Kopstein, J. Wittenberg. „Beyond Dictatorship and Democracy: Rethinking National Minority Inclusion and Regime Type in Interwar Eastern Europe”, *Comparative Political Studies*, 43: 8/9 (2010), 1095–1097.

põhietnose kestmise, rahvusliku ning riikliku julgeoleku pärast loob ja tõukab kõnealust poliitilist korraldust hoogsalt tagant. Olles oma loomult rõhutatult rahvuslik, vahendatakse etnilist demokraatiat seetõttu kui demokraatia „kärbitud”, kahandatud, madalamat sorti vormi, mida ei sobi „stiilipuhaste” liberaalsete kodanikudemokraatiatega päris ühele pulgale seada.⁵⁵⁵

Eesti etnopolitiilise režiimi klassifitseerimine on olnud uurijate jaoks võrdlemisi keerukas ülesanne. Terve rea autorite arvates saab taasiseseisvunud Eesti puhul rääkida ühe etnilise grupi institutsionaliseeritud domineerimisest ning selle keelelisest ja kultuurilisest hegemooniast. Harilikult viidatakse siinkohal „eesti rahvast” erilisele positsioonile tõstvale põhiseaduse preambulale kui Eesti etnilise demokraatia konstitutsioonilisele tugisambale ning peamisele õiguslikule lähteplatvormile. Iseäranis populaarsed olid säärased arusaamad just 1990-ndate teisel poolel.⁵⁵⁶ Mõne vaatleja väitel haakus Eesti poliitiline süsteem etnilise demokraatia eeltoodud teoreetiliste põhimõtetega täiel määral vaid kitsama ajavahemiku jooksul, näiteks aastatel 1992–1997.⁵⁵⁷ Tihti ei pea ka need, kelle meelest antud poliitiline struktuur jätkuvalt püsib, seda sugugi permanentseks, vaid pigem kindlatele oludele vastavaks rahvuse-ehitamise mehhanismiks ja näevad seesugust riigikorraldust ajutise üleminekufaasina teel liberaalsesse demokraatiasse (või nt etnokraatiasse).⁵⁵⁸

Ons mitte-eestlaste negatiivse diskrimineerimise võimalus olnud hoolimata Euroopa arvukatest õigusekspertiisidest Eesti seadustesse sedavõrd silmahakkavalt sisse kirjutatud? Rahvussuhteid reguleeriva õigusvälja analüüs viimast otseselt ei kinnita. Konstitutsioon ning teised seadusesätted garanteerivad kõigile riigi alalistele elanikele põhimised inimõigused, isikuvabaduse ja peamised sotsiaalsed ning majanduslikud õigused sõltumata nende kodakondsusest, keelest, rassist või rahvusest. Ka võtmetähtsusega kodakondsuseaduse õiguslik loogika on põhimõtteliselt etnilisusest eraldiseisev.⁵⁵⁹ Kodakondsuse peamine künnis on keeleline, mitte etniline. Eesti passi võib saada praktiliselt igäüks, kes omandab eesti keele alged. Kodanikuks saamine pole piiratud kvootidega, selle nimel ei pea keegi muutma oma rahvust või vahetama kodukeelt. Eesti presidendiks võib põhiseaduse järgi olla mis tahes rahvusest sünnipärane kodanik. Peale põgusa perioodi 1990-ndate algul, koheldi Eesti Vabariigi kodakondsuseta etnilisi eestlasi, kelle esivanemad olid enamasti kaugemas minevikus Venemaale välja rännanud, naturalisatsiooniprotseduuridel samalaadselt teiste mitte-kodanikega. Kõik muust rahvusest sünnijärgsed kodanikud said restitutsiooni printsipi alusel selle staatus aga ennistada automaatselt.⁵⁶⁰ Ühtlasi puudub vahetu ja avalik rahvuskriteerium valitsemisele ligipääsu juures. Erinevalt Nõukogude aegsest praktikast ühegi inimese rahvuslikku kuuluvust Eesti Vabariigi ametlikesse isikut tõendavatesse dokumentidesse enam ei kanta. Ehk tsiteerides endist rahvastikuminiister Paul-Eerik Rummot: „Eestis ei ole kellegi etnilisel kuuluvusel mingit

---

⁵⁵⁵ Smooha. The Model of Ethnic Democracy, 20–26, 29–33. Vt ka Y. Peled. „Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State”, *American Political Science Review*, 86: 2 (1992), 432. Etnilise demokraatia kontseptsiooni teoreetilist ning normatiivset laadi kriitika kohta loe lähemalt Järve. Ethnic Democracy, 29; Smooha. The Model of Ethnic Democracy, 34–41; M. Berent. „The Ethnic Democracy Debate: How Unique is Israel?”, *Nations and Nationalism*, 16: 4 (2010), 658.

⁵⁵⁶ Eestit liigitasid siis „etniliseks demokraatiaks” nt G. Smith et al. „Statehood, Ethnic Relations and Citizenship”, *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, ed. G. Smith (Basingstoke: Macmillan, 1994); Smith. The Ethnic Democracy Thesis; Hallik. Rahvuspoliitilised seisukohad; Исаков. О мультикультурности эстонского общества, 127; V. Pettai. „Emerging Ethnic Democracy in Estonia and Latvia”, *Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe*, ed. M. Opalski (Ottawa: Forum Eastern Europe, 1998); Järve. Ethnic Democracy; Steen. Ethnic Relations, Elites and Democracy, 80. Hiljem on mitmed neist teadlastest oma seisukohti korrigeerinud.

⁵⁵⁷ Smith. Managing Multiculturalism, 194.

⁵⁵⁸ Nt Berent. The Ethnic Democracy Debate.

⁵⁵⁹ Kalev, Ruutsoo. Kodakondsus, 186.

⁵⁶⁰ Eestis elanud venelastest näiteks umbes 15%. // Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 233.

õiguslikku tähendust, teisisõnu – kellegi seaduslikud õigused ja kohustused ei sõltu mingil viisil tema etnilisest päritolust”.⁵⁶¹

Klassifikatsioonikriitika raames kinnitavad osad uurijad muuhulgas, et seesugust tuumikrahvuse struktuurset ülemstaatuset vähemuste täieliku kodakondsuse olemasolu tingimustes rakendatakse tänapäeval vaid Iisraelis ning vastav mudel on ainulaadne, *sui generis* juhtum, millele ei leidu vastet. Iisraeli unikaalses „etnilises demokraatias” sisuliselt puudub poliitilise kodanikurahvusluse eetos. Kui mitte-juutidel religioonipõhise Iisraeli dominantkultuuriga liituda, integreeruda ega assimileeruda väidetavalt võimalik pole, siis teistes riikides, sh Eestis, on see teatud tingimustel siiski mõeldav või koguni aktsepteeritav.⁵⁶² Pisut teise nurga alt lähenedes ei taha etnilise demokraatia mudeli Eestile laiendamisega nõustuda ka selle isa S. Smooha ise. Tuues põhjenduseks, et määratlemata kodakondsusega püsielanike arvukuse tõttu ei vasta Eesti (kaasava) demokraatia miinimumstandarditele. Küll aga näeb ta Eestit etnilise demokraatia juurutamisel sobiva kandidaatmaana, kuid selle teostumiseks peaks viimane esmalt vabanema oma kodakondsuseta alalisest elanikkonnast kas naturalisatsiooni kaudu või muul moel.⁵⁶³

Vastuargumendid tuginevad keskeltläbi tõdemusele, et ka formaalselt liberaalne ja etniliselt neutraalselt defineeritud riiklus ning kodanike ring ei pruugi tegelikkuses alati välistada avaliku elu teatavat „etnokraatlikku” organiseeritust. Kuigi 1992. aastal Eestis maksma pandud restitutsiooniline kodakondsusseadus oli sisult etniliselt erapooletu ja tekitas kitsamalt võttes puht õiguslikud rahvusülesed kategooriad, osutusid selle rakendamise poliitilised, sotsiaalsed ning psühholoogilised tagajärjed tugevat etnilist pitsarit kandvaks. Seadusandjale oli juba eos selge, et niisugune juriidiline skeem mõjutab vahetult eelkõige immigrandi taustaga venekeelset vähemust ja vähemalt esimestel iseseisvusaastatel saab kattuvus eestlaste–muulaste ning kodanike–mittekodanike osas olema peaaegu perfektne. See võimaldas luua etniliselt enam-vähem homogeense valijaskonna, mis muutis hetkega oluliselt riigi etnopolitiilist tasakaalu põhirahvuse kasuks.⁵⁶⁴ Maailma mastaabis tüüpilised keele- ja kontekstipõhised naturalisatsiooninõuded toimisid edukalt kultuurilise kvalifikatsioonina, mida lõviosa (riigikeelt üldiselt halvasti valdavatest – vt alapeatükk 4.2.1) mitte-eestlastest koheselt läbida ei suutnud. Seega saab väita, et „Eesti Vabariigi taastamisel kujundati demos välja *de facto* etnilise põhimõtte kaudu”.⁵⁶⁵ Eesti demograafilise situatsiooni eripära ning restitutsiooniprintsiibi võidulepääsu tõttu polnud vajadust etnilisi põhimõtteid varjamatult seadusandlusesse sisse viia. Piisas õigusliku järjepidevuse doktriinist, mis nõukogudeaegsed immigrandid, kellest enamus ei olnud etnilised eestlased, küllaldaselt efektiivselt kodanikkonnast välistas.⁵⁶⁶ Kiretu seadusandluse tagant paistsid etnonatsionalismi kõrvad.

Oma tõetera leidub ilmselt mõlemas eeltoodud vaatenurgas. Seaduste sihte ja vahetuid poliitilisi tagajärgi võib interpreteerida erinevalt, sealjuures ka rahvuslikust aspektist lähtuvana. Riikidevahelised võrdlevad uuringud näitavad, et Eesti 20. sajandi ajaloost tingitud valikud on

⁵⁶¹ Rummo. *Eesti riik ja rahvusvähemused*, 2.

⁵⁶² A. Mäe. „Iisraeli „etnilise demokraatia” mudel ja võimalused selle rakendamiseks Eestis”, *Akadeemia*, 8 (1995), 1578; Berent. *The Ethnic Democracy Debate*.

⁵⁶³ S. Smooha. *The Model of Ethnic Democracy and Its Application to Israel and Estonia*. Lecture at Tartu University, 14 September 1998, manuscript, 3–4. // viidatud Järve. *Ethnic Democracy*, 5; Smooha. *The Model of Ethnic Democracy*, 58; S. Smooha. „The Non-Emergence of a Viable Ethnic Democracy in Post-Communist Europe”, *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, eds. S. Smooha, P. Järve (Budapest: Open Society Institute, 2005), 245–246.

⁵⁶⁴ Vt nt Visek *Creating the Ethnic Electorate*; A. Semjonov. „Ethnic Limits of Civil Society: The Case of Estonia”, *Civil Society in the Baltic Sea Region*, eds. N. Götz, J. Hackmann (Aldershot: Ashgate, 2003), 148–149; Galbreath. *Nation-Building*, 113; J. Kruusvall et al. „The Strategies of Inter-Ethnic Adaptation of Estonian Russians”, *Studies of Transition States and Societies*, 1: 1 (2009), 4.

⁵⁶⁵ R. Vetik. „Ratsionaalsed eestlased”, *Eesti Päevaleht*, 28.09.2007.

⁵⁶⁶ Järve. *Ethnic Democracy*, 32–33; P. Järve. „Re-Independent Estonia”, *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, eds. S. Smooha, P. Järve (Budapest: Open Society Institute, 2005), 79.

küll haruldased, selle etnopolitiiline süsteem struktuurses plaanis aga mitte. Eesti ei erine siin ega ka kodakondsuspoliitika vallas Euroopa peavoolust.⁵⁶⁷ Ehkki põhirahvuse kultuuri tajutud haavatavuse tõttu on selle institutsionaliseeritus juriidilisel tasandil uutes demokraatias mõnevõrra nähtavam ja rahvuslik retoorika ühiskonnas ehk paiguti pisut kuuldamavam, sõnavad nad samasuguses rütmis Lääne vanade rahvusriikidega, kes enese varasema konsolideerumise või selgelt enamuse kasuks kaldu olevate etniliste proportsioonide tõttu seda kõike lihtsalt avalikult niipalju manifesteerima ei pea ning kus sotsiaalne reaalsus paneb vähemuste jaoks ise n-ö mängureeglid paika. Vastasel korral võib „etniliseks demokraatiaks” lugeda igat poliitilist režiimi, mille juhtohjad asuvad domineeriva enamuse kätes, sõltumata sellest, kas ta oma kultuurilist eelispositsiooni eraldi deklareerib või ei.

21. sajandil ongi hakatud Eestile osundavast etnilise demokraatia teesist tasapisi eemalduma. Näiteks väidab antud teooria varasem jünger, Oslo ülikooli politoloog A. Steen nüüd, et Eesti ja Läti puhul on tegemist hoopis demokraatia „etno-liberaalse” tüübiga (ingl *ethno-liberal democracy*). Seda iseloomustab Steeni arvates ühelt poolt kõrge naturalisatsioonilävend, kuid selle tõkke ületajate jaoks osalusdemokraatia mõttes enam mingeid takistusi pole ning neid võetakse riigivõimu teostamisel võrdsete partneritena. Demokraatia teljel jääb see poliitiline režiim kuhugi väljasulgeva „etnilise demokraatia” ja üdini kaasava „liberaalse demokraatia” vahepeale.⁵⁶⁸ Flensburgis paikneva Euroopa Rahvusvähemuste Instituudi teadur P. Järve on jõudnud järeldusele, et Eestis valitseb rafineeritud kombinatsioon nii etnilisest demokraatiast kui kontrollisüsteemist. Esimene puudutab vähemusrahvusi, kes on Eesti või mõne muu riigi kodakondsed, kuna põhirahvusest kodanikud Järve järgi ikkagi teiste kodanike üle domineerivad. Määratlemata kodakondsusega isikutele jääb see aga kontrollisüsteemiks.⁵⁶⁹ Eelneva arutelu valguses tundub taasisesiseisvunud Eesti rahvusriigi etniliseks demokraatiaks liigitamine süsteemi tasandil siiski ebatäpne, praktilise stiilinäitena segaduskülvav ning sellisena küsitava väärtusega. Seevastu leidub piisavalt tõendeid, et režiimi kirjeldamisel peab märksa paremini vett etnilise kontrolli mudel, mis kehtib kogu Eesti ühiskonna lõikes tervikuna. Järelikult on põhjust selle temaatika juurde naasta.

3.5.5. Etniline kontroll

Poliitilistel siirdeaastatel püsis eestlaste leeris Nõukogude aegsest massiivsest sisserändest, venestamisest, põliselanikkonna napist demograafilisest enamusest jms asjaoludest tingitud psühholoogiline kaitseseisund. Veel võrdlemisi hiljuti privilegeeritud positsioonis viibinud venelaste meelestatuse ning lojaalsuse osas oldi valdavalt umbusklikud (vt alapeatükk 3.2.3). Peljati, et venekeelne rahvastik aktiveerub suuremas mahus, hakkab nõudma konstitutsioonilisi parandusi, tekitab keskvalitsuse haardest välja libisevad autonoomsed enklaavid, muudab Eesti ametlikult kakskeelseks ja taassündiv rahvusriik satub ohtu. Sestap suhtuti poliitilise võimu jagamise teatava murelikkusega ning leiti, et „Eestimaa saatuse üle otsustamine peab toimuma eestlaste juhtimisel”.⁵⁷⁰ Etnilise eliidi seas kinnitas aegamisi üha enam kanda soov muulased rahvusvahelise õiguse valgel igati legitiimsel viisil poliitilistest protsessidest ja riigi tasandil otsuste langetamise juurest võimalikult (pikalt) eemal hoida.

Tuginedes I. Lusticki teoreetilistele vahenditele, on V. Pettai ning K. Hallik demonstreerinud, et Eestis rakendatud rahvuspoliitikat saab ilma eriliste raskusteta iseloomustada etnilise kontrolli

⁵⁶⁷ Chinn, Truex. *The Question of Citizenship*, 146.

⁵⁶⁸ A. Steen. „Accessioning Liberal Compliance? Baltic Elites and Ethnic Politics under New International Conditions”, *International Journal on Minority and Group Rights*, 13: 2/3 (2006), 187, 189, 191, 205.

⁵⁶⁹ Järve. *Re-Independent Estonia*, 67, 71, 74, 75, 78, 79.

⁵⁷⁰ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 10, l. 10.

režiimi abil.⁵⁷¹ Põhineb see süsteem kolmele kategooriale: *segmenteerimine*, *sõltuvus* ja *koopteerimine*. Neist esimese all mõistavad autorid igasuguste struktuuriliste, institutsionaalsete või poliitika-põhiste tegurite konfiguratsiooni, mis aitavad kaasa vähemuse isoleerimisele enamusest ja/või vähemuse seesmisele killustumisele.⁵⁷² Empiirilises plaanis kajastusid vastavad meetmed eeskätt elektoraadi piiramises, kodanikkonna sõelumises, mitmesuguste välismaalaste jaoks kehtivate legislatiivsete tõkendite seadmises, keelepoliitilistes ümberkorraldustes ning endise võõrvõimu militaarse eliidi neutraliseerimiskatsetes. Edasised konkreetset näited kasvatavad aga esitatud üldskeemile ehk veidi rohkem liha luudele.

Riigi kontrollimise problemaatika alased debatid tulid iseäranis ilmsiks seoses erinevate võimuorganite valimiste ja valijaskonna määratlemisega. Tõsisemaks vaidlusteemaks kujunes see juba 1989. aastal, mil ühiskonnas diskuteeriti, kes peaks saama hääletada 1990. a. märtsis toimunud Ülemnõukogu valimistel. Enim proteste, ärritust ning rahulolematust kutsus vene liidrite seas esile parlamendis heaks kiidetud säte, mis kehtestas nii valijaile kui rahvasaadiku kandidaatidele paiksustsensuse, ent ka Nõukogude sõjaväelaste osavõtu piiramine.⁵⁷³ Äärmuste ühes otsas nõudis Moskva, et kõik valimiste ajal ENSV-s elavad isikud, kaasa arvatud aja-teenijad, saaksid hääletada. Teises servas soostus Eesti Kongress kohati hääleõiguse andmisega vaid Eesti Vabariigi kodanikele ja nende järglastele.⁵⁷⁴ Viimane ei olnud NSV Liidu rüpes veel kuidagi teostatav, kuid lisaks nõutavale sissekirjutusele jäeti vastavalt valimisseadusele ka Eestis paiknevate väeosade territooriumil elavad sõjaväelased ühes pereliikmetega üldisest valimisõigusest ilma ning sisuliselt reserveeriti neile uues Ülemnõukogus lihtsalt neli täiendavat nn eksterritoriaalset mandaati.

Riigikogu valimiste puhul ei välistanud Rahvarinde ning Eesti Komitee poliitikud esialgu varianti, et hääleõigus antakse muuhulgas end teatud tähtajani Eesti Kongressi juures kodaniku-kandidaatidena registreerinud osale, vähemalt 18-aastastele Eesti kodakondsuse taotlejatele või koguni kõigile Eesti täisealistele püsielanikele.⁵⁷⁵ Valijaskonna laiendamise pooldajate hinnangul oli see vajalik demokraatia ja riigi stabiilsuse kindlustamise huvides. Eesti julgeoleku, eduka majandusliku arengu ning hea välispoliitilise maine tagamisel peeti tarvilikuks lähtuda erinevate ühiskonnakihtide võimalikult laiapõhjalise esindatuse põhimõtetest. Suure hulga alaliste elanike dialoogist ja otsuste langetamisest kõrvaldamises nähti ohtu Eesti tulevikule. Valijateringi laiendamise vastased saadikud jäid seisukohtadele, et just seesugused sammud Eesti kodurahu, Euroopa suunalise arengu ning majandusliku edu pant ei ole. Eesti kodakondsuseta mitte-eestlastele Riigikogu valimistel hääleõiguse andmine seadvat löögi alla naturalisatsiooniprotsessi läbimise mõttekuse, Eesti Vabariigi õigusjärgsuse printsiibi, rahvusriigina taastamise, suveräänsuse või suisa eesti rahvuse eksistentsi. Kardeti, et taoline valijaskonna järsk kasvatamine võib avada ukse „nullvariandile” ja ajendada „ebatervet poliitilist konkurentsi kodakondsuse taotlejate häälte pärast, tekitades sellega lisapingeid Eesti poliitiliste jõudude vahel”.⁵⁷⁶

⁵⁷¹ Pettai, Hallik. Understanding Processes of Ethnic Control. P. Järve on seoses Eesti etnopolitikaga tarvitanud ka mõistet „etniline ohjeldamine” (ingl *ethnic containment*). // Järve. Two Waves, 78; P. Järve. „Language Battles in the Baltic States: 1989 to 2002”, *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Cultures*, eds. F. Daftary, F. Grin (Budapest: Open Society Institute, 2003), 82–85.

⁵⁷² Pettai, Hallik. Understanding Processes of Ethnic Control, 508.

⁵⁷³ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi Ülemnõukogu valimisseadus. *ENSV Teataja*, 36, 552 (1989) § 2, 8.

⁵⁷⁴ Vt nt Ahlander. *Spelet*, 44, 77.

⁵⁷⁵ ERRA, f. 2, n. 1, s. 52, l. 1, 58. ERA, f. R-3, n. 3, s. 16537, l. 46, 51, 58. ERAF, f. 9599, n. 1, s. 28, l. 5. *Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogramm*, 6.–9.04.1992, 32, 36–37, 40, 70.

⁵⁷⁶ ERA, f. 4969, n. 1, s. 45, l. 31.

Pärast mõningaid parlamentaarseid vastasseise pääses üheselt kodanikekeskne valimiskorraldus selle sündmuse enese liginedes viimaks suhteliselt kergelt ka maksvusele.⁵⁷⁷ 28. juunil 1992 toimunud põhiseadusreferendumil anti Eesti Vabariigi kodanikele ühtlasi lisaküsimuse näol otsustada, kas lubada 5. juuni seisuga Eesti kodakondsust taotlenud isikutel sүgisestel Riigikogu ja presidendivalimistel osaleda. See Rahvarinde ettepanek puudutas vaid ligikaudu viit tuhandet inimest, kellest erinevail andmeil 50–90% olid sealjuures etnilised eestlased.⁵⁷⁸ Ōigusjargsete kodanike umbusaldus oli siiski piisavalt suur. Eesti Komitee arvestatava vastupropaganda toel lükati üles seatud esildis ligi 53%-lise referendumil osalenud enamuse poolt tagasi ning mitmete vaatlejate arvates ühed toonased „Eesti-meelseimad” mittekodanikud jäid esimestel üleriigilistel valimistel hääleõigusest ilma.⁵⁷⁹

Märksa enam üle kivide ja kändude kulges kohalike omavalitsuste valimisreeglite kehtestamine. Teatavoid paiksustsensusi oli ette näinud juba 1989. a. augustis heaks kiidetud Eesti NSV kohalike rahvasaadikute nõukogude valimisseadus. Venekeelsete parlamendisaadikute seas sügavat meeelhärmi põhjustanud sätete mõningast etnilise kontrolli funktsiooni kiputi sel ajal veel otsesõnu eitama ning räägiti kiivalt üksnes võimu detsentraliseerimise vajalikkusest või saadiku kohalike olude tundmisega seostuva kompetentsi tagamisest.⁵⁸⁰ 1992. a. suvel referendumil järel vastu võetud põhiseadus jätkas laias laastus sama liini, öeldes et „kohaliku omavalitsuse volikogu valimistel on seaduses ettenähtud tingimustel hääleõiguslikud selle omavalitsuse maa-alal püsivalt elavad isikud, kes on vähemalt kaheksateist aastat vanad”.⁵⁸¹ Too konstitutsiooniline klausel andis peagi alust mitmesugustele erinevatele tõlgendustele, kaasa arvatud normiloojale seeläbi peale pandud võimalike piirangute vallas. 1993. aasta algul kirjutasid valitsusk koalitsioonis autoriteeti omavad isikud parlamendi riigioiguskomisjonist kohalike volikogude valimisseaduse eelnõusse esiti sisse, et täisealistel välisriigi kodanikel ja/või kodakondsuseta isikudel saab teatud paiksusnõuete täitmisel olema mitte ainult hääle-, vaid ka kandideerimisõigus.⁵⁸² Samaaegselt hakkasid ERSP käremeelsemad jõud üha energilisemalt taotlema mittekodanike nii aktiivsest kui passiivsest valimisõigusest ilma jätmist.⁵⁸³

Vastav parlamendiarutelu kujunes pikaks ning emotsioone seal sageli vaka all ei hoitud. Kompromissitum tiib võis nüüd valijaskonna piiramise soovi igati varjamatult väljendada. Näiteks pakuti välja 1993. a. kohaliku tasandi valimiste (valikulist) ärajätmist, edasilükkamist, või otse vastupidist – saada nendega uue hääleõigusliku kontingendi juurdekasvu ennetamiseks kohe võimalikult ruttu ühele poole. Samuti tuldi lagedale ettepanekutega, mille kohaselt tuleks hääleõiguse saamiseks kindla omavalitsuse maa-alal (kavva võetud viie aasta asemel) püsivalt elada kas viisteist, viiskümmend või koguni seitsekümmend viis aastat. Kohalikesse võimorganitesse kandideerijate selekteerimiseks lisati eelnõusse eesti keele tundmise nõue. Ühtlasi anti sarnaselt varasemate etnopolitiiliselt sensitiivsete seaduste lugemiste käigule taas reljeefselt mõista, et mittekodanikele mis tahes sorti valimisõiguse andmine oleks Eesti riigile ja eesti rahvale hukatuslik.⁵⁸⁴ Liberaalsemat lähenemist kaitsvad koalitsioonipoliitikud kordasid samal

⁵⁷⁷ Esiotsa ei tahetud Riigikogu valimistest osa võtma lubada küll välismaal elavaid Eesti Vabariigi kodanikke. // ERA, f. R-3, n. 3, s. 16548, l. 49. E. Tammer. „Kolmas umbusuavaldus väliseestlastele”, *Postimees*, 6.05.1992. Ülemnõukogu poolt 6. aprillil 1992 vastu võetud Riigikogu valimisseaduse järgi neil hääleõigust ei olnud. // Eesti Vabariigi Riigikogu valimisseadus. *Riigi Teataja*, 13, 201 (1992) § 2 lg 1. Taoline olukord kehtis kuni sama aasta 18. juuni seaduseparanduseni.

⁵⁷⁸ ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 11. Vastav täpsustav info tehti rahvale teatavaks kõigest mõni päev enne referendumit, millest jäi väljakujunenud seisukohtade muutmiseks ilmselt väheks. // Raitviir. *Eesti ülemineku perioodi*, 171.

⁵⁷⁹ „Eesti Vabariigi valimiskomisjoni otsus Eesti Vabariigi põhiseaduse eelnõu, põhiseaduse rakendamise seaduse eelnõu ja nendega kaasneva lisaküsimuse 1992. a. 28. juuni rahvahäletuse tulemuse kohta”, *Rahva Hääle*, 3.07.1992, 1.

⁵⁸⁰ *Eesti NSV Ülemnõukogu stenogrammid*, 24. juuli, 8. august 1989, 33, 44–48, 86–87, 100, 103–106, 126–127, 164.

⁵⁸¹ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) § 156.

⁵⁸² *VII Riigikogu stenogrammid*, 11.01.–11.03.1993, 633, 636.

⁵⁸³ Lieven. *The Baltic Revolution*, 289; V. Nüitsoo. *Müüdimurdjad: MRP-AEG ja ERSP lugu* (Tallinn: OÜ Ortwil, 2002), 147.

⁵⁸⁴ *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1345–1349, 1435–1436, 1442.

moel juba aastataguses Riigikogu valijaskonna määratlemise debatis kõlanud argumente. Regionaalsest kontekstist johtuvalt rõhutati vast veidi enam momente, et mingid lisapiirangud kohalikel valimistel ei pruugi tagada „sotsiaalset õiglust” ega stabiliseeri kuidagi käesolevat poliitilist olukorda, eriti Ida-Virumaal, kus kodanikke napib.⁵⁸⁵ Viimaks läks 19. mail 1993 kõige napima absoluutse häälteenamusega vastu võetud seadusesse sisse fraktsiooni „Eesti Kodanik” parandusettepanek, millega Eesti kodakondsuseta isikud kohalikesse esindusorganitesse kandideerida ei saa. Samas tohivad mittekodanikest alalised elanikud kohalike omavalitsuste valimistel siiski hääletada.⁵⁸⁶ Parlamendi enda saalis toimunud hääletamisprotsess arenes küllalt dramaatiliseks. Lõpliku otsuse langetamisel läksid praktiliselt kõik Riigikogu fraktsioonid „lõhki”. Väidetavalt oli tegemist tolle taastatud institutsiooni ajaloos esmakordse juhtumiga, kus „saadikud järgisid selle emotsioonidest kantud küsimuse käsitlemisel veel üksnes oma isiklikke veendumusi. Eeskätt Rahvusliku Sõltumatuse Partei ei tahtnud, et parteide spektris vasakule tiivale asetunud opositsioon temast „paremalt mööda sõidaks”.⁵⁸⁷ Täiesti välistavat etnoliitilist joont esindanud deputaatide teatavat tuska leevendas mõnevõrra ehk mittekodanikest valijaile kehtestatud kohustuslik eelregistreerimise nõue. See hääleõiguse saamiseks vajalik protseduur tuli korda ajada umbes ühe kuu pikkuse perioodi jooksul, mis langes ühte inimeste suvepuhkuste ajaga. Muuhulgas tuli igal valimistel osaleda soovijal oma allkirjaga kinnitada, et ta ei ole välisriigi teenistuses.⁵⁸⁸

Kuigi Eesti Venekeelse Elanikkonna Esindusassamblee avaldas kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse suhtes protesti, palus õiguskantsleril kontrollida selle vastavust põhiseadusele⁵⁸⁹ ning Narva ja Sillamäe linnavolikogud pöördusid Eesti Vabariigi president L. Meri poole palvega seadust mitte jõustada⁵⁹⁰, kuulutas viimane antud akti maksimaalse mõtlemisaja kasutamise järel siiski 3. juunil muutmata kujul välja. Põhjendades oma teguviisi eeskätt asjaoludega, et endise NSV Liidu relvajõud ei ole Eestist lõplikult lahkunud ning väidetavalt oli valdav enamus Eestis elavatest Venemaa kodanikest 1993. a. aprillis toimunud Vene Föderatsiooni presidendivalimistel avaldanud vastuseisu maa demokraatlikele reformidele.⁵⁹¹ Nii võiski üks Eesti juhtivatest päevalehtedest peagi rahulolevalt sedastada: „Valimiseadus näib andvat lootust, et meie riigi alustoad ei satu ohtu, sest muulaskond etendab selle kohaselt käetõstja rolli.”⁵⁹²

⁵⁸⁵ Samas, 1439–1440. Hiljem tekkiski probleeme juba niigi formaalselt Vabariigi Valitsuse eriesindaja haldusalas paiknevas Paldiskis. Kuna seal elas toona vaid umbes 150 Eesti kodanikku ning nende seas ei leidunud registreerimisaja lõpuks mitte ühtegi linna volikokku kandideerida soovijat, jäid 1993. a. sügisel aset leidnud kohalike esindusorganite valimised Paldiskis ära. Linna lokaalne valimiskomisjon ei olud selles osas ka kuigi agar ja sisuliselt keeldus valimisprotseduuridega alustamast. Keskvallitsus põhjendas vastavat otsust mh asjaoluga, et sealse Vene sõjaväebaasi „riik-riigis” toimetamine muudab kohaliku esinduskogu seadusjärgse võimu täieulatusliku teostamise sama hästi kui võimatuks. // ERA, f. 5046, n. 1, s. 692, l. 275; H. Rumm. „Valimised Paldiskis kukkusid läbi”, *Postimees*, 6.10.1993; A. Heinsalu et al. (koost.). *Valimised Eestis 1992–2011: statistikat ja selgitusi* (Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 2011), 81. Seega pooleldi suletud linnale omavalitsuslikku staatust ei omistatudki, seniste juhtorganite volitused loeti lõppenuks ning Paldiski oli aastatel 1994–1996 ajutise n-õ vahelahendusena hoopis Keila linnaosa. // Paldiski omavalitsuse korraldamise seadus. *Riigi Teataja* I, 19, 339 (1994).

⁵⁸⁶ *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1445, 1453; Kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seadus. *Riigi Teataja* I, 29, 505 (1993) § 3. Eesti passita isikute hääleõigust on loetud Euroopa mastaaabis võrdlemisi harvaesinevaks nähtuseks. – Nt Heidmets, Lauristin. Learning, 321. Analoogne olukord eksisteeris toona küll juba ka nt Põhjamaades, Iirimaa, Suurbritannias (Briti Rahvaste Ühenduse kodanikele) ja Hollandis, kuid mitte enamikes Lääne-Euroopa riikides. // Fredén. *Tagasitulekud*, 390, viide 82.

⁵⁸⁷ Wistinghausen, *Vabas*, 393. Vt ka „Vastuolud valitsuskoalitsioonis said avalikuks”, *Päevaleht*, 21.05.1993.

⁵⁸⁸ Vabariigi Valitsuse 12. juuli 1993. a. määrus nr. 215 „Hääleõiguslike isikute riiklike registreerimise kohta.” // ERA, f. 5046, n. 1, s. 17, l. 154; J. Remmel. „Välismaalaste seadus on välja kuulutatud”, *Postimees*, 13.07.1993; Semjonov. *Ethnic Limits*, 151. Eelnev valimisnimekirjadesse registreerimise nõue tühistati 1999. aastal. Registreerimisprotseduur toimub nüüd rahvastikuregistri andmetele tuginedes automaatselt.

⁵⁸⁹ *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, June 1993, 27.

⁵⁹⁰ NLA, f. 129, n. 1, s. 48, l. 33–34; SLA, n. 1, s. 24, l. 15, 22–23.

⁵⁹¹ *RFE/RL News Briefs*, 1.–4. June 1993, 20; Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 394–395.

⁵⁹² *Päevalehe juhtkiri*, 8.06.1993, 2.

Eelneva valdkonnaga tihedalt seotud kodakondsuspoliitika tasandil muutusid mitte-eestlaste etnilise kontrolli peamiseks instrumendiks naturalisatsiooni tarbeks kehtestatud keeleoskuskõuded. Poliitilise malemängu restitutsiooniline avang üksnes võimendas Eesti elanikkonna, sealhulgas venekeelse vähemuse õiguslikku segmenteeritust ja võimaldas märkimisväärse osa muulastest avaliku elu juhtimisest välja lülitada. Pealekauba mõnelele Eestis alaliselt elavatele isikukategooriatele Eesti passi omandamise perspektiivid sama hästi kui puuduvad. Näiteks ei võimaldata Eesti kodanikuks saada endistel NSV Liidu sõjaväe- ning julgeolekuorganite töötajail. Seda ei tehta ka neile, kes on olnud minevikus või siis on hetkel töösuhetes välismaise luure- või julgeolekuteenistusega. Samuti ei anta Eesti kodakondsust isikuile, kes on teeninud kaadrisõjaväelasena välisriigi relvajõududes, sealt reservi arvatud või erru läinud, ega nende abikaasadele.⁵⁹³ Esimese hooga taheti sarnaselt 1990-ndate aastate Lätile⁵⁹⁴ lisaks sisse seada veel üldine naturalisatsioonikvoot. Isamaa valimisprogrammis lubati, et erakond kehtestab naturalisatsiooni korras kodakondsuse andmisel piirmäära, mis ei ulatu üle 0,25% Eesti õigusjärgsete kodanike arvust aastas.⁵⁹⁵ Vastava määrosa rakendamiseks räägiti nii Eesti Komitee kui Rahvarinde istungitel ja menetleti hiljem seadusprojektide näol ka Riigikogus, kusjuures kvoodi suurusjärg varieerus vahemikus 0,01%-st kuni 3%-ni kodanikkonna koguhulgast ehk jutt käis umbkaudu sajast kuni paarikümnest tuhandest inimesest aastas.⁵⁹⁶ Kuigi mitmete poliitiliste grupeeringute sõnul kindlustanuks naturalisatsioonikvoodid tõhusal moel eesti rahva eluliste huvide maksvusele pääsu, võimukoalitsiooni oma valimiseelseid lubadusi siiski täitma ei asunud.

Kodakondsusklausel on aga harilikult kõikjal maailmas üks efektiivsemaid kontrollimehhanisme. Eestis ei saa mittekodanikud võimuorganite valimistesse puutuvate piirangute kõrval näiteks olla ametis avalikus teenistuses⁵⁹⁷, tegutseda kohtuniku ning notarina⁵⁹⁸, töötada politseis⁵⁹⁹ jms. Samuti võivad poliitilistesse erakondadesse kuuluda ehk selles plaanis ametlikult organiseeruda ainult Eesti kodanikud.⁶⁰⁰ Vaid viimastele kehtib Euroopas üldlevinud praktika kohaselt ka kohustus teenida Eesti kaitseväes. Mittekodanik ei tohi tegeleda relvakaubandusega⁶⁰¹ ning omada kinnisvara riigipiiri äärsete omavalitsuste territooriumil ja väikesaartel.⁶⁰² Oma järelduste poolest kodakondsuskõudele küllalt ligilähedaselt toimusid ka eesti keelele riigi- ja administratiivkeele staatuse taganud keeleseadused, mis kommunikatiivse kompetentsi vallas „terasisõkaldest eraldades” toona pea monolingvaalidest venelaste ülespidist mobiilsust ning tööhõive võimalusi avalikus sfääris tunduvalt kitsendasid (vt alapeatükk 4.2.1).

Sõltuvus markeerib Pettai ja Halliku raamistikus eelkõige majanduslikku mõõdet. Üleminek turumajandusele tõi endaga kaasa märkimisväärsed ühiskondlikud ümberkorraldused, mis käiskäes tooni andva rahvuspoliitilise ideoloogiaga muutsid oluliselt nii eestlaste kui mitte-eestlaste majanduslikku ressursibaasi. Teisisõnu, Eesti valitaks osutunud riigimudel sünnitas uut

⁵⁹³ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus „Kodakondsuse seaduse rakendamise kohta”. *Riigi Teataja*, 7, 109 (1992) § 16; Kodakondsuse seadus. *Riigi Teataja* I, 12, 122 (1995) § 21 p 5 ja 6. Teatud perekondlikel eritingimustel on kodakondsuse andmine või taastamine erusõjaväelaste puhul siiski võimalik. // Vt Kodakondsuse seadus. *Riigi Teataja* I, 12, 122 (1995) § 21 lg 2.

⁵⁹⁴ Vt Hogan-Brun et al. *Language Politics*, 55, 138; D. Galbreath, N. Muižnieks. „Latvia: Managing Post-imperial Minorities”, *Minority Rights in Central and Eastern Europe*, ed. B. Rechel (London: Routledge, 2009), 141.

⁵⁹⁵ *Isamaa valimisprogramm 1992* (Tallinn: Vaba Maa, 1992), 7.

⁵⁹⁶ ERRA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 58; ERAF, f. 9599, n. 1, s. 26, l. 28; ERA, f. 4983, n. 1, s. 20, l. 1, 4–11.

⁵⁹⁷ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) § 30; Avaliku teenistuse seadus. *Riigi Teataja* I, 16, 228 (1995) § 14–15. Ehkki põhiseadus lubab siin kooskõlas teiste seadustega erandeid.

⁵⁹⁸ Kohtute seadus. *Riigi Teataja* I, 64, 390 (2002) § 47; Notariaadiseadus. *Riigi Teataja* I, 45, 640 (1993) § 12.

⁵⁹⁹ Politseiteenistuse seadus. *Riigi Teataja* I, 50, 753 (1998) § 8 lg 1. Kesine kaadrivalik Tallinna ja Ida-Viru politseinik- ning päästeteenistuses tingis olukorra, kus Vabariigi Valitsus oli 1990-ndate aastate esimesel poolel sunnitud võimaldama sealsetes prefektuurides massiliselt politseinikena, sh juhtivametnikena, töötada laskma ka mittekodanikel. Vt Ida-Viru Maavalitsuse arhiiv (IVMA), Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 33, l. 17; n. 1, s. 43, l. 95–96.

⁶⁰⁰ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja* 26, 349 (1992) § 48; Erakonnaseadus, *Riigi Teataja* I, 40, 654 (1994) § 5.

⁶⁰¹ Relvaseadus. *Riigi Teataja* I, 65, 377 (2001) § 67 lg 1 p 1.

⁶⁰² Välismaalasele, välisriigile ja juriidilisele isikule kinnisomandi üleandmise kitsendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 39, 766 (1996) § 2 lg 3. Alates 2011. a. 1. maist kadus see piirang Euroopa Liidu ettevõtetele ning kodanikele.

laadi võimaluste struktuuri, mis iseäranis reformide algetapil soosis ilmselgelt kodanikke. Kas ning kuivõrd kindlustas riigirahvus seaduste abiga majanduslikku ülekaalu ja olid ka maad võtnud majandusprobleemid etnopolitiilise varjundiga, väärrib eraldi arutelu (lähemalt peatükis 5.2), kuid võib nõustuda et restitutsiooniprintsiibil kindlasti olid mitte-eestlaste sotsiaalmajanduslikule staatusele kohati küllalt määravad tagajärjed. Nende majanduslik sõltuvus Eesti kodanikest ehk suuresti eesti kogukonnast (läbi omandisuhete ümbervaatomise, kapitali akumulatsiooni, üldise tööturusiituatsiooni) kasvas märgatavalt.⁶⁰³

Kolmandat kontrollisüsteemi komponenti – *koopteerimist* – väljendavad Eesti poliitilise eliidi praktikad mitte-eestlastest võtmeisikute ja ühiskondlike liidrite juurdekutsumise, „kaasatõmbamise” või „äraostmine” osas.⁶⁰⁴ Täpsemalt puudutab see Vabariigi Valitsuse poolset erakorralist kodakondsuse automaatset andmist. Nimelt oli seadusesse sisse kirjutatud, et naturaliseerimisel võidakse paikus- ja keeletsensuse rakendamine ära jätta isikute puhul, „kellel on erilised teened Eesti Vabariigi kasuks riiklikul, riigikaitselisel või seltskondlikul alal või kes on üldiselt tuntud oma annete, teadmiste või tööde tõttu”.⁶⁰⁵ Algselt oli eriteenete sätte põhieesmärgiks võimaldada lihtsustatud naturalisatsiooniprotseduuri isikutele, kes on toonud või siis tõenäoliselt võiksid tuua tulevikus Eestile au ning kuulsust teaduse, kultuuri, spordi vms vallas. Kuid nii peaminister Vähi 1992. aasta kui ka järgneva Laari valitsuskabineti liikmed ei olnud kitsid kasutama seda klauslit aktiivselt mõjukate ärimeeste, potentsiaalsete poliitiliste liitlaste ehk muulaste mõõdukamate jõudude „positiivseks hõlmamiseks”. Samuti püüti sel viisil vaigistada Eesti seaduste vastu mässavaid Ida-Viru venekeelseid omavalitsustegelasi (loe lähemalt alapeatükis 5.3.4). 1992. a. lõpuks oli „eriliste teenete” eest Eesti kodakondsuse saanud 465 inimest, mis moodustas kogu aasta jooksul naturaliseerunute hulgast 8,6%.⁶⁰⁶ Kuna venekeelse elanikkonna naturalisatsioonitempo ei kujunenud ülearu kõrgeks⁶⁰⁷ ja mitmetes riigi russofoonsetes regioonides ei leidunud küllaldaselt Eesti kodanikke, jätkas keskvalitsus veel ka 1993. aasta kohalike omavalitsuste volikogude valimiste eel suuresti samas vaimus. Nii said mitmed poliitiliselt sobivad vähemuste liidrid eriteenetele viidates kodakondsuse ning võimaluse lokaalsetel valimistel kandideerida. Kaudselt võib samalaadses erakorralise tunnustamise kontekstis vaadelda ka ajutiselt viljeletud kodakondsuspoliitikat, mis andis kunagi end Eesti Kongressi toetajaks registreerinud mittekodanikele alust taotleda Eesti passi lihtsustatud tingimustel.

Säärast massilist koopteerimispraktikat saadi siiski ellu rakendada vaid suhteliselt lühikest aega. Selle vastaste meelest devalveeris valitsus kergekäeliselt eriteenete eest antava kodakondsuse väärtust. Samuti jäi laiema üldsuse jaoks sageli ähmaseks, milles mitmete väljavallitute erilised teened Eesti riigi ees ikkagi seisnesid. (Sise)opositsiooni surve ja mõneti muutunud oludes lõpetas uus kodakondsuse seadus taolise helde kodakondsuse jagamise traditsiooni 1995. a. alguses ära, seades aastaseks ülempiiriks esmalt viis ning seejärel värske tsentristliku valitsuse initsiatiivil lõpuks maksimaalselt kümme isikut.⁶⁰⁸ Eesti kodanikkonna kujundamise osas ei ole

⁶⁰³ Pettai, Hallik. Understanding Processes of Ethnic Control, 506, 515–519. Vt ka E. Saar, J. Helemäe. „Conclusions and Discussion”, *Towards a Normal Stratification Order: Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*, ed. E. Saar (Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2011), 510.

⁶⁰⁴ Pettai, Hallik. Understanding Processes of Ethnic Control, 506–507.

⁶⁰⁵ Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsus „Kodakondsuse seaduse rakendamise kohta”. RT, 7, 109 (1992) § 8.

⁶⁰⁶ Pettai, Hallik. Understanding Processes of Ethnic Control, 520. Vt ka nt A. Siig. „Narva linnavalitsus sai Eesti kodakondsuse täies koosseisus”, *Rahva Hääli*, 15.10.1992.

⁶⁰⁷ 1993. aasta juuliks oli Eesti kodakondsuse omandanud alla 3% etnilistest venelastest. // *Business Central Europe*, November 1993, 74.

⁶⁰⁸ Kodakondsuse seadus. *Riigi Teataja* I, 12, 122 (1995) § 10 lg 3; Kodakondsuse seaduse § 10 muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 83, 1442 (1995). T. Vähi teise valitsuse esialgsed plaanid nägid tegelikult eriteenete eest antava kodakondsuse puhul ette taas igasuguste arvuliste piirangute tühistamist. Toonase siseminister E. Savisaare sõnul ei võimaldanud nii tagasihoidlik kvoot (5) „anda kodakondsust ilmselgelt kasulikele inimestele ja ka eestlastele, kes praegu peavad kodakondsuse saamisel täitma kõik protseduurid, kaasa arvatud keeleksamid. Minus tekitab võõrastust see, et me oleme oma kodakondsuse seaduses eestlaste eelistamise välja rookinud”. // *VIII Riigikogu stenogramm*, 29.05.–15.06.1995, 898.

nii väikese kvoodi tõttu antud küsimusel seega alates 1990-ndate keskpaigast enam erilist ühiskondlikku kaalu. Enne seda aga võis vastav tegutsemine aidata keskvoimul mitmeid venekeelse poliitilise, kultuurilise, militaarse ja majandusliku eliidi esindajaid n-ö enda poolele võita, milline integratsioon moodustab samas strateegilises plaanis ühe olulise rahvuse-ehitamise komponendi.⁶⁰⁹

Nende kolme kategooria kombineerimine võimaldas etnilisel enamusel sepistama asuda oma teatavat poliitilist hegemooniat.⁶¹⁰ Väga mitmed nimirahvuse püsivalt eksklusiivseid, venekeelse vähemuse diferentseerimist ning limiteeritud osalust pooldavaid kontrollivaid hoiakuid peegeldavad uuringud kinnitavad säärase aluskorralduse suhtes ka arvestatavate poliitiliste ootuste olemasolu. Aastate lõikes ei ole eestlastest vähemalt kolmandik kuni enam kui pooled soovinud pea tänaseni näha, et mitte-eestlastest saaksid kiiresti võrdväärsed konkurendid tööturul, poliitikas, kinnisvaraäris jm.⁶¹¹ Lisaks peatüki alguses mainitud põhjustele seletavad kasutusele võetud kontrollivat institutsionaalset taktikat hirmud Venemaa poliitilise mõju suurenemise ees. Võimuerakondade mõnede juhtfigureide hinnangul võib arvukas venekeelne elanikkond võrdsete ressurssidega varustatuse korral kasutada oma jõudu taotlemaks lähemat orientatsiooni Moskvale. Pidurdades seeläbi mitte üksnes Eesti üleminekuperioodi, vaid asetades löögi alla lausa Eesti „tsivilisatsioonilise kuuluvuse” ning (euroopaliku) poliitilise kultuuri, mistõttu:

„Siin tulebki valikuid teha, millisen me tahame Eesti riiki näha. Kas tulevik peaks olema selline, nagu tahtis Lennart Meri, et me oleme üks osa Euroopast. Või tahame hoopis sellist riiki, kus president oleks Arnold Rüütel, peaminister Edgar Savisaar ning väga palju vene nimedega ja venemeelsed isikud oleksid võtmepositsioonidel. Siis see lihtsalt kujuneb niimoodi välja, et me vajume rohkem vene üldisesse kultuuri ja ida bütsantslikusse asjaajamisse.”⁶¹²

3.5.6. Pandora laegas: lootusrikkaid tagajärgi ja natsiooni ehitamise põhiprobleeme

Eesti etnopolitiikat raamistav seadusandlus oli oma põhiolemuselt „retroaktiivset” laadi. Selle loogika kohaselt ei ole Nõukogude perioodi mitte-kodanikest sisserändajad (ja nende järeltulijad) uue elukohamaa kodakondsete hulgast alaliselt välja arvatud, ent peavad ennast Eesti Vabariigi silmis legaliseerima ning soovi korral vastava passi „välja teenima”, just nagu immigrandid teisteski Euroopa maades.⁶¹³ Lähtumine riigi õigusliku järjepidevuse doktriinist tingib ühtlasi olukorra, kus rahvusvahelise õiguse järgi pole Eestil kohustust okupatsiooni ajal

⁶⁰⁹ Eliidi integratsiooni kõrval käsitlevad Pettai ja Hallik koopteerimise kontekstis ka nt Eesti integratsiooniprogrammi aluspõhimõtteid (nendest eraldi peatükis 4.3). Nähes selles üht institutsionaalsel tasandil käima lükatud kaasamise mehhanismi, muulaste eesti dominandiga riiki ning ühiskonda adapteerimist. // Pettai, Hallik. *Understanding Processes of Ethnic Control*, 520, 525

⁶¹⁰ Hegemoonia kui üks mobiliseeritud etniliste kogukondade võimalik poliitiline eesmärk, hõlmab riigiparaadi kontrolli ühes võimekusega raamistada ja jõustada reegleid ning praktikaid, mis juhivad etniliste koosluste ja nende liikmete suhtelist staatust ning võimalusi. // Esmann. *Ethnic Politics*, 220.

⁶¹¹ Nt J. Kruusvall. „Rahva arvamus rahvusküsimusest Eestis”, *Luupe*, 6.01.1997, 18; R. Rose. *New Baltic Barometer IV: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 2000), 42–43; Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste, 230–231; M. Lauristin. „Maailmavaade ja toetus erakondadele”, *Eesti inimarengu aruanne 2006* (Tallinn: Ühiskondliku Leppe Sihtasutus, 2007), 52, 124; Kallas. Õiguslik, 10. Päril viimaste aastate monitooringud näitavad, et eestlaste arusaamad muulaste positsioonist riigi ja majanduse juhtimises on muutunud avatumaks ja kaasamist väärtustavamaks. // M. Lauristin et al. „Kodakondsus, kodanikuühiskond ja rahvussuhted”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauringute Keskus Praxis, 2012), 22, 40.

⁶¹² BNS. „Rahumägi: populaarse vene partei puudumine on suur pluss”, *Postimees.ee*, 4.04.2010.

⁶¹³ Austria rakendas samasugust retroaktiivset praktikat 1945. aastal nende sakslaste suhtes, kes olid sinna elama asunud 1938–45. Vaatamata sellele, et erinevalt enamikust Baltimaadesse sisse rännanutest oskasid sakslased kohalikku keelt, tahtis Austria pärast sõda igähe kodakondsuskõlblikkuse uuesti läbi kaaluda. // Fredén. *Tagasitulekud*, 388 viide 56.

riiki elama asunud isikuile automaatselt oma kodakondsust anda.⁶¹⁴ Siit tulenevalt leidis restitutsioonifilosoofia poliitilisest ja eksistentsiaalsest ebakindlustundest haaratud eestlaste seas kiiresti laialdast kõlapinda. Loodeti, et eesti rahvuse ning Eesti riigi tulevik muutub kindlamaks kui põhiosa mitte-eestlastest selle kodanikkonna hulgast välja jätta. Kuigi osa vene poliitikuid, kohalikke haritlasi ja nendest inspireeritud Lääne uurijaid on vahel taandanud Eesti etno-poliitilised valikud eestlaste väidetavale kättemaksuihale ligi pool sajandit väldanud nõukogude repressioonide eest (nn *lex talionis* ideestik)⁶¹⁵, näib nimirahvuse identiteedi kaitsmise kõrval selle post-kommunistlikke praktikaid märksa paremini seletavat võimukalkulatsioon. Naturalisatsioonitingimused moodustasid osa rohkem või vähem teadlikkust strateegiast kindlustada eesti eliidi poliitilist hegemoniat. Rahvusriigi institutsionaliseerumisest ning õigusliku järjepidevuse kontseptsioonist sai sotsiaalse hierarhia ümberkorraldamise instrument, mille kõige tihedam filter oli keeletsensus.⁶¹⁶ Võib nõustuda P. Kolstø'ga, et Eesti maailma mastaabis igati harilikud keelenõuded on funktsioneerinud kui „poliitilist rahvust ümbritsev müür, mis on piisavalt kõrge takistamaks suuremal hulgal mitte-eestlastel sellest üle ronimist”.⁶¹⁷

Rahvastavate kontrollimeetmete statistiliselt mõõdetavaks tagajärjeks oli see, et 1992. aasta 28. juuni põhiseaduse referendumil ja 20. septembri presidendi- ning parlamendivalimistel moodustas elektoaraat ligikaudu 1,1 miljonist valimisealisest elanikust üksnes 660 000.⁶¹⁸ Voti otsustada Eesti tulevikku kuulus õigusjärgsele kodanikkonnale, mille hulgas etnilised eestlased moodustasid turvalise enamuse.⁶¹⁹ Kodakondsuse taotlejail nõutud kokku kolme aasta pikkune paiksustsensus tagas ühtlasi selle, et enne 30. märtsi 1993 Eesti valijaskond praktiliselt ei laienenud.⁶²⁰ Viimase tulemusena olid kõik 1992. a. Riigikogu VII. koosseisu 101 liiget etnilised eestlased. Muud rahvusrühmad ei ole parlamentaarse esindatuse aspektist olnud edaspidigi kuigi edukad. Vaid vene erakonnad on suutnud napilt 5%-list valimiskünnist ületada, kuuludes aastail 1995–2003 kahe järjestikuse Riigikogu koosseisu. Kolmedel viimastel parlamendivalimistel pääsesid vene taustaga saadikud Riigikokku läbi traditsiooniliselt „eesti” parteide nimekirjade.

⁶¹⁴ Eesti ja Läti juriidilisi argumente õnestas teataval määral Leedu, kes maa ühetülalisemat etno-lingvistilist situatsiooni arvestades ning poliitilis-territoriaalsetel kaalutlustel (Teise maailmasõja järgsed muutused tänase Leedu kaguosa, sh pealinn Vilniuse ja läände jääva sadamalinn Klaipėda riiklikus kuuluvuses) ei hakanud õigusjärgsuse printsiipi liigselt rõhutama, vaid rakendas ajutiselt liberaalset, optsoonilist kodakondsuspoliitikat, kuigi ka Leedu oli ideoloogilises plaanis taastatud riik ja tema puhul kehtis kodakondsuse kontinuiteedi põhimõte. Nii võisid mitte-kodanikest isikud, kes suutsid Leedu 3. novembri 1989. a. kodakondsuseaduse vastuvõtmisele järgnenud kahe aastase „akna” vältel tõestada, et nende alaliseks elukohaks on Leedu, nad omavad legaalselt sissetulekut, kirjutada taotluse ning anda lojaalsusvande, küllalt vabalt Leedu kodakondsuse saada. Leedu järgmise, 1991. a. detsembris jõustunud kodakondsuseadusega kehtestatud naturalisatsioonitingimused Eesti või Läti omadest suurt ei erine. // Vt Öst. Who is Citizen in Estonia, 59–60; V. Popovski. *National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania, 1989–1993* (Houndmills: Palgrave, 2000), 63–66. J. Reinikainen toob oma väitekirjas paralleeli ka Teise maailmasõja aegsest okupeeritud Norrast. Pärast Norra iseseisvuse taastamist ei pidanud Norra Saksa okupatsiooni ajal vastu võetud seadusi kehtetuks, ehkki okupatsioon kui selline kuulutati muidugi illegaalseks. Reinikainen järeldeb siit, et restauratsiooniline argument on siin seega rahvusvahelise praksise kontekstis debateeritav ning nõukogude immigrantidele kodakondsuse ja elamis- lubade andmine ei välista võimalust okupatsioon õigustühiseks kuulutada. Legalistliku argumentatsiooni välistavat joont tuleks tema arvates käsitleda pigem moraalse kui juriidilise valikuna. // Reinikainen. *Right against Right*, 55.

⁶¹⁵ Nt ERA, f. R-3, n. 3, s. 15869, l. 109; S. van Evera. „Hypotheses on Nationalism and War”, *International Security*, 18: 4 (1994), 23; Volkan. *Bloodlines*, 216; C. Giordano. „Lex Talionis. Zur variablen Geometrie baltischer Staaten”, *Zeitschrift für sozialwissenschaftlichen Diskurs*, 11: 5/6 (2000); A. Заренков. „Анализ ситуации и актуальные задачи Российских соотечественников”, *Региональная конференция российских соотечественников Прибалтики: сборник материалов*. Таллинн, 28 августа 2007 г., сост. С. Сергеев (Таллинн: Ingri, 2007), 19; Agarin. *A Cat's Lick*, 160.

⁶¹⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16537, l. 51; R. Ruutsoo. „Vaevaline tee memuaristikast ajaloo uurimise”, *Vikerkaar*, 8 (1995), 86–87, 94; Smith. *Managing Multiculturalism*, 183.

⁶¹⁷ Kolstø. *Conclusion*, 252.

⁶¹⁸ V. Pettai. „Estonia: Old Maps and New Roads”, *Journal of Democracy*, 4: 1 (1993), 118.

⁶¹⁹ Veidi varieeruvail andmeil kusagil 85–90% ringis. // Pettai, Kallas. *Conditionality*, 2009: 107; E. Berg, A. Sikk. „Ethnic Claims and Local Politics in Northeastern Estonia”, *Beyond Post-Soviet Transition: Micro Perspectives on Challenge and Survival in Russia and Estonia*, eds. R. Alapuro et al. (Helsinki: Aleksanteri Institute, 2004), 170.

⁶²⁰ 1995. aasta kevadel jõustunud veel rangem paiksustsensus (5+1 aastat) ei kehtinud tagasiulatuvalt nende suhtes, kes olid Eestisse asunud enne 1. juulit 1990, mistõttu antud muudatus puudutas vaid väheseid uusimmigrante.

Sellele vaatamata on venekeelse vähemuse esindus püsinud parlamendi isikkoosseisude lõikes aastaid stabiilselt 6–8 inimese ringis, mis tähendab seda, et alates Eesti taasiseseisvumisest pole põhirahvuse osakaal seal sisuliselt alla 90% langenud.⁶²¹ Kohalike omavalitsuste volikogude lõikes on pilt olnud tublisti varieeruvam⁶²², kuid kokkuvõttes on mitte-eestlased – isegi kui võtta arvesse ainult kodanikke – alaesindatud praktiliselt kõigil võimutasandil. Sarnaselt Lätile jääb Eesti venekeelse vähemuse esindatus seadusandlikus võimuorganis keskeltläbi kuus korda alla nende osakaalule koguelanikkonnas.⁶²³

Ohjeldamissüsteemi ellurakendamisega toimus oluline nihe senises võimutasakaalus. Taastus domineeriva etnilise grupi kontroll administratiivstruktuuride üle. Riigi tsentraalsed baas-institutsioonid konsolideeriti rahvusliku kaadriga, eriliselt hoolimata tõigast, et suur osa selle liikmeist oli sageli eelneva kommunistliku taustaga. Eestikeelne eliit monopoliseeris poliitilise turu ning riigiaparaat „eestistus” 1990-ndate aastate alguses märgatavalt. Kogu ühiskonnaeliidi etniline koosseis muutus drastiliselt.⁶²⁴ Sestsaadik on mitte-eestlaste osakaal avalikus sfääris olnud võrdlemisi marginaalne. Paljuski tingituna asjaolust, et ühtki venekeelset poliitilist parteid ei ole eales eesti erakondade poolt üleriigilistesse valitsuskoalitsioonidesse kaasatud, kujunesid iseäranis täidesaatvad võimustruktuurid pea täiesti muulastevabadeks. Ajavahemikul 1992–2012 valitsuskabineti koosseisu, peale ühe erandi, mitte-eestlasi ei kuulunud.⁶²⁵ Esmakordselt alles 2008. aastal läbi viidud ulatuslik kvantitatiivuuring mitte-eestlaste esindatuse kohta riigiasutustes tuvastas, et ministeeriumide-valitsusbüroode kaadrist moodustasid rahvusvähemused 2,8 protsenti.⁶²⁶ Ka mitmete muude avaliku sektori ametkondade, sealhulgas riigiettevõtete rahvuslik koosseis ei ole proportsioonis Eesti elanikkonna etnilise struktuuriga. Aastal 2008 oli kõikide riigiasutuste mitte-eesti personali keskmine koondnäitaja 7,6 protsenti.⁶²⁷ Ainsa riikliku ametina, mille töötajaskonna ridades on venekeelsete inimeste osakaal püsinud enam-vähem võrdväärseina nende esindatusega kodanike hulgas või mis paiguti isegi seda tublisti ületab, saab välja tuua politsei.⁶²⁸

⁶²¹ Ka enne Teist maailmasõda parlamenti valitud mitte-eestlaste osakaal nende kogurahvastiku suhtarvuni ei küündinud. // R. Raag. „The Multilingual Parliament: Language Choice by non-Estonian Members of Parliament in Parliamentary Debates in Estonia 1919–1934”, *The Ethnic Dimension in Politics and Culture in the Baltic Countries 1920–1945*, ed. B. Metzälä-Kangere (Huddinge: Södertörns högskola, 2004), 113. Ehkki kõige suurematel rahvusgruppidel oli seal tavaliselt oma esindus olemas.

⁶²² Vt lähemalt Vabariigi Valimiskomisjon // www.vvk.ee.

⁶²³ M. Edinger, M. Kuklys. „Ethnische Minderheiten im Parlament: Repräsentation im osteuropäischen Vergleich”, *Osteuropa*, 57: 11 (2007), 170. 2002. aastal moodustasid mitte-eestlased kohalike volikogude valijaskonnast 30%, volikogude koosseisust aga 9%. // K. Hallik. „Integratsiooni poliitiline mõõde”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitooring 2002*, koost. K. Hallik (Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 2002), 68.

⁶²⁴ 1987. a. statistika kohaselt oli etniliste eestlaste üldine jaotus Eesti NSV riigibürokraatias ja valitsusorganites 72%; teaduses 67%; kultuursfääris 84%; hariduses 71%; põllumajanduses 84%; tööstuses 48%. // Park. Ethnicity, 74. 1993/94. a. andmetel moodustasid juba ligi 90% poliitilisest ja majanduslikust eliidist eestlased. Venelaste seas oli vastav näitaja langenud 8%-le. // A. Steen. „The New Elites in the Baltic States: Recirculation and Change”, *Scandinavian Political Studies*, 20: 1 (1997), 103–104. 1997. aastaks oli eestlaste osakaal veelgi kasvanud (93%). Venelaste osatähtsus küündis siis 5%-ni ning ülejäänud rahvuste osa 2%-ni. // Steen. Ethnic Relations, Elites and Democracy, 73–74.

⁶²⁵ 2002–2003 oli S. Kallase valitsuses rahvastikumistriksi aseri-eesti segaperekonnast pärit Eldar Efendijev. Tingimisi võib ministritoolini jõudnud isikuist loetleda teisigi, kelle vanemate rahvused erinevatel biograafilistel andmetel ei kattu, nagu nt Jüri Luik või Laine Randjärv (Jänes), ent avalikkuse jaoks on nad olnud selgelt eeskätt „eesti” poliitikud.

⁶²⁶ Rahvusvähemustena käsitleti antud uuringus eesti keelest erineva emakeelega isikuid. Enim töötas neid toona presidendibüroos (4,6%) ja vähim Riigikantseleis (k.a. rahvastikumistri ja peaministri büroos) – 1,5% ehk 194-st inimesest 3. // K. Nestra. *Rahvusvähemuste esindatuse kaardistamine ja analüüsimine Eesti riigiasutustes: võrdlus parimate praktikate Rootsi ja Suurbritanniaga*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Riigiteaduste Instituut, 2008), 30.

⁶²⁷ Samas, 31. Vt ka *Vähemuste kaitse seire*, 107. Siinkohal tuleb arvestada, et osad ministeeriumid, ametkonnad ning kohalikud omavalitsused teavet enda personali etnilise koosseisu kohta ei oma ehk väidetavalt vastavat infot ei kogu. // Nestra. *Rahvusvähemuste esindatuse kaardistamine*, 4, 47; K. Nestra. *Rahvusvähemuste esindatus Eesti riigiasutustes*. Magisträtöö. Käsikiri (Tartu Ülikool. Riigiteaduste Instituut, 2010), 25, 76.

⁶²⁸ Nestra. *Rahvusvähemuste esindatuse kaardistamine*, 30–31.

Paljuski kollektiivsetest tõrjepositsioonidest kinnihoidmise tõttu kujunes olukord, kus riigiparaat muutus suuresti ühe etnilise kogukonna instrumendiks ja venekeelse vähemuse otsene mõju Eesti poliitikale, seadusloomele ning riigi-ehitamise protsessidele on olnud üsna piiratud. Nõukogude režiimi ääsitules karastunud rahvustevahelised rajajooned olid jätkuvalt emotsionaalsed ja oluliselt leebemat muulaspoliitikat olnuks tollal ilmselt raske kui mitte võimatu ajada. Mingiks kardinaalselt teistel alustel toimivaks lähenemiseks puudus põhietnose (eliidi) tahe ning valitud eksistentsiaalsetest rõhuasetustest lähtuv etnopolitiiline joon osutus suhteliselt paindumatuks ja püsivaks. Rahvusküsimustes liberaalse kuvandiga Vähi 1995. a. valitsuse programm deklareeris lakooniliselt, et „kodakondsus-, välismaalaste- ja keeleteaduse põhimõtteid ei muudeta”.⁶²⁹ Sama teed lubasid jätkata peaaegu kõik järgnevad valitsused⁶³⁰, pidades laias laastus antud töötuse puhul ka sõna. Silme ees Jugoslaavia lagunemisega vallandunud kaos, ennustati seepärast ühtlasi postkommunistlikus Eestis konflikti eskaleerumist ning rahvustevahelise vägivalda puhkemise suurt tõenäosust mitte ainult välisvaatlejate⁶³¹, vaid ka mitmete kohalike analüütikute poolt. Eelkõige just riigi etnodemograafilist situatsiooni, üldisi võimuvahekordi, poliitilise ning sotsiaalse staatuse diametraalseid muudatusi jt süsteemitasandist tulenevaid tegureid kalkuleerivad etnopolitiilise tegutsemise teoreetilised hüpoteesid⁶³² oleksid eeldanud Eesti siirdeühiskonnas küllalt tõsiseid etnilisi kokkupõrkeid. Enamasti olid varieeruva kindlusega konfliktiproгноosid nii massi kui seda peegeldava eliidi tasandil olemas ning tingimused n-ö agressiivse natsionalismi esiletõusuks pealtnäha igati soodsad.⁶³³

Ehkki esines mõningaid ärevaid intsidente, õnnestus Eestil kodusõda ja vägivaldseid rahvuslikke kokkupõrkeid vältida. Etniliselt motiveeritud kuritegude arv on olnud väike, samuti suudeti hoiduda Baski- või Põhja-Iirimaale iseloomulikest terroriaktidest. Hoolimata mitmetest pessimistlikest prognoosidest on Eesti rahvussuhted püsinud seni kõigele vaatamata silmapaistvalt tasakaalukad, luues aluse legaalses- ja konventsionaalses piirides poliitikategemise jätkumisele ning laiendades oluliselt väljavaateid rahumeelseks koosseksisteerimiseks ühes riigis. Tagantjärele vaadates on eestlaste „etniline kontroll” kõige kriitilisema postimperiaalsete siirdeperioodi vältel olnud ehk paradoksaalselt hoopistükkis rahu ning poliitilist stabiilsust hoidev ja aidanud viia Eestit Euroopa Liitu ning NATO-sse. Põlisrahvuse institutsionaalne monopol võimaldas esimestel rahvustuva riigi ülesehitamise aastatel takistada ohtlikult bipolaarse poliitilise süsteemi teket, teostada radikaalseid majandusreforme, kindlustada seega Eesti kui suveräänse riigi elujõulisust ja hoiduda 1990-ndate algul näiteks Moldovas käivitunud stsenaariumide kordumisest.⁶³⁴ Restitutsiooniprojekt konsolideeris (eesti) rahvast, halvas paljude Eesti riikluse suhtes vaenulikult meelestatud persoonide teovõimet ning võimalik, et kahandas ka mitte-eestlastest opositsiooni entusiasmi asuda oma „õiguste” eest aktiivselt võitlema. Lõhestades venekeelse elanikkonna kodakondsuse põhjal n-ö asjassepuhendatuteks ja kõrvalt-

⁶²⁹ Koonderakonna ja Maarahva Ühenduse ning Keskerakonna valitsuskalitsiooni programmilised põhiseisukohad (Tallinn, 31. märts 1995), 2.

⁶³⁰ Vt nt „Valitsuse tegevuse põhieesmärkide kinnitamine 1997. ja 1998. aastaks.” Vabariigi Valitsuse 11. juuni 1997. a. korraldus nr. 464; *Eesti Reformierakonna, Isamaaliidu ja Mõõdukate koalitsioonilepe 1999; Ühendus Vabariigi Eest – Res Publica, Eesti Reformierakonna ja Eestimaa Rahvaliidu koalitsioonileping aastateks 2003–2007*, artikkel 9.1; *Eesti Reformierakonna, Eesti Keskerakonna ja Eestimaa Rahvaliidu koalitsioonilepe* (2005).

⁶³¹ Nt Evera. *Hypotheses on Nationalism*; Shafir. *Immigrants and Nationalists*, 14.

⁶³² Vt Horowitz. *Ethnic Groups in Conflict*, 36–37; R. de Nevers. „Democratization and Ethnic Conflict”. *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993), 69.

⁶³³ Muuhulgas ei saa lõpuni välistada, et mõlemal poolel leidis etnilisel pinnal kokkupõrgetest huvitatuid. Tähelepanelik vaatleja võis märgata, et pärast Nõukogude Liidu lagunemist emigreerusid venelased peamiselt just tsoonidest, kus toimusid relvastatud konfliktid. Nt Armeenia kaotas aastatel 1989–1995 enam kui 50% seal sissekirjutust omanud venelastest, Tadžikistan omakorda 48%, Aserbaidžaan 42% ja Gruusia 39%. // Zevelev. *Russia*, 117. Seega võisid mõned eesti rahvusradikaalid oodata vabadusvõitluse dramatiseerimise kõrval verevalamist ka „etnilise puhastuse” eesmärkidel. Vene äärmuslaste motiiv võis olla olukorra teadlik eskaleerimine massiliseks vägivallaks, et siis juba apelleerida Nõukogude/Vene keskvoimude (erapoolikule) sekkumisele.

⁶³⁴ Ott et al. *Ethnic Anxiety*, 23, 32; Hallik. *Nationalising Policies*, 67, 86–87.

vaatajaks, kel kõigil oma spetsiifilised huvid, kahanes tunduvalt selle kollektiivseks mobiliseerumiseks vajaminev sotsiaalne baas. Kuigi eestlaste „laulvast revolutsioonist” välja kasvanud poliitiline organiseerumine inspireeris ka muulasi, on kogu venekeelse elanikkonna ulatuslikum (etno)poliitiline mobilisatsioon olnud paljuski tolle poliitilisest neutraliseeritusest tingituna võrreldes nimirahvusega siiani suhteliselt nõrk. Vähemalt üleriiklikul tasandil on vene kogukonnale jäänud sümptomaatiliseks jooneks madal valimisaktiivsus, passiivne rahulolematuse ning poliitiline võõrandumine.⁶³⁵ Üheksakümnendate algul toimus üha vähenevas mahus küll mõningaid rahvuspoliitilise sisuga miitinguid, meeleavaldusi, pikette, streike ja allkirjade kogumise kampaaniaid, ent valdavalt olid need protestiaktatsioonid eestlaste poliitiliste massiürituste taustal väikese intensiivsusega ning suutsid ligi 400 000 potentsiaalse osaleja juures kaasata maksimaalselt parkümmend tuhat inimest.⁶³⁶ Üldpiires on Eesti venekeelsele elanikkonnale olnud pea jagu omasem pigem teatav apaatus ehk poliitiline desorienteeritus kui aktiivne riigielust osavõtt. Tuleb märkida, et enamasti on mitmetes senistes uurimustes viimase põhjustena esile toodud mitte ainult Eesti kodakondsuskitsendustest tingitud iseärasusi, vaid väga erinevaid ajaloolisi, sise- ja välispoliitilisi, majanduslikke, kultuurilisi, organisatoorseid, sotsiaalseid ning psühholoogilisi tegureid. Sama kehtib ka kollektiivse vägivalda puudumise kohta. See mõneski mõttes sihtgruppi relvituks tegev kontrollirežiim on siin VVO-de sekkumise⁶³⁷, Venemaa käitumise ja mõju⁶³⁸, psühholoogilist laadi etnilise julgeolekudilemma ära langemise⁶³⁹, nn vägivallakultuuri kõhetuse⁶⁴⁰, väidetavalt immigrantrahvastikulegi külge hakanud eestlaste autostereotüpselt rahumeelse, kannatliku ning pragmaatilise temperamendi⁶⁴¹, venekeelse elanikkonna grupisolidaarsuse ja etnilise identiteedi nõrkuse⁶⁴², võrdlemisi võrdsete majanduslike karjäärivõimaluste ning Eesti suhtelise materiaalse edukuse⁶⁴³, demokraatliku keskkonna olemasolu⁶⁴⁴, Eesti üldise valimissüsteemi⁶⁴⁵, venekeelseid isikuid puudutavate seaduste ellurakendamise paindlikkuse⁶⁴⁶ või lihtsalt õnnefaktori kõrval kõigest üks võimalikke konkureerivaid seletusi.⁶⁴⁷ Olgugi et sisepoliitiliste tulemite hindamisel äärmiselt oluline kontseptuaalne skeem.

Täiendavatest positiivsetest aspektidest aitasid kontrollivad mehhanismid tublisti kaasa põlisrahva kindlustunde taastumisele, võttes maha selle hirme riikliku iseolemise ja etnokultuurilise edasikestmise osas. Gallupeid vaadeldes on võimalik öelda, et realiseerunud meetmed kujutasid endast üldjoontes eesti rahva tahet, mis eestlaste enamuse silmis riiki paljuski

⁶³⁵ Riigikogu valimine 5. märts 1995 (Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 1995); Riigikogu valimine 7. märts 1999 (Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 1999); E. Berg, A. Sikk. „Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias”, *Akadeemia*, 4 (1998).

⁶³⁶ Vt M. Taru. *Some Aspects of Political Participation in Estonia*. Master Thesis. Manuscript (University of Tartu: Department of Sociology, 1997), part 2; S. Tarn. „Kollektiivne protest Eestis aastatel 1996–2000”, *Eesti sotsiaalteaduste II aastakonverents: Teeside kogumik*, koost. K. Roosma (Tartu: Tartu Ülikool, 2001), 125–126.

⁶³⁷ Lokk. The Role of International Governmental Organisations.

⁶³⁸ P. van Houten. „The Role of a Minority’s Reference State in Ethnic Relations”, *Archives européennes de sociologie*, 39: 1 (1998).

⁶³⁹ W. Clemens. „Ethnic Peace, Ethnic Conflict: Complexity Theory on Why the Baltic is not the Balkans”, *Communist and Post-Communist Studies*, 43: 3 (2010), 250.

⁶⁴⁰ Kalev et al. Eesti poliitiline kultuur, 103.

⁶⁴¹ Kangur. Rahvuiseloom; Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 224.

⁶⁴² Laitin. *Identity in Formation*.

⁶⁴³ Ratsionaalse loomuga nn *homo oeconomicus*’e narratiiv. Nt Haas. Non-Violence, 63–64.

⁶⁴⁴ Hroch. Uus rahvuslus, 96.

⁶⁴⁵ J. Ishiyama. „Representational Mechanisms and Ethnopolitics: Evidence from Transitional Democracies in Eastern Europe”, *East European Quarterly*, 33: 2 (1999), 266–269, 275; S. Khrychikov, H. Miall. „Conflict Prevention in Estonia: The Role of the Electoral System”, *Security Dialogue*, 33: 2 (2002).

⁶⁴⁶ Haas. Non-Violence, 60–63.

⁶⁴⁷ Ilmselgetel põhjustel on tunduvalt lihtsam määratleda mõne vägivaldse konfliktid allikaid kui seletada, miks vägivald teatud juhtudel ei vallandunud. Väga paljude vastastikuselt sõltuvuses olevate muutujate tõttu ei saa ilmselt ükski teooria pretendeerida siin ainuühesele või kõikehõlmavale selgitusele. Polükausaalset lähenemist konfliktide vältimise osas vt Clemens. Ethnic Peace. Konkreetsemalt Eesti juhtumi puhul nt Haas. Non-Violence; Kolstø. Conclusion; Heidmets, Lauristin. Learning, 322–327.

legitimeeris. Lisaks edukale konfliktiohjamisele soodustasid need endise impeeriumi mõju-
piirkonnast eemaldumist ning kiiremat lähenemist Lääne-Euroopale. Nii hõlbustati rahvastava
režiimi abil vaevalisi nihkeid muulaste poliitilises teadvuses, et tegemist on Eesti ja mitte
vanaviisi Venemaa eeskojaga. Mõõdukusele orienteeritud otsus lubada mittekodanikel kohalikel
valimistel hääletada laiendas mõneti Eesti demose piire, maandas ühiskondlikke pingeid, pakkus
muulastele väljundi ning oli samm nende kaasamise suunas.⁶⁴⁸ Teatavast keelekompetentsist,
riigikorra, ajaloo ja kultuurinormide alastest alusteadmistest koosnevad naturalisatsiooni-
tingimused asusid teenima ühiskondliku ühisosa loomise eesmärke, mida rõhutasid korduvalt ka
Eesti ametivõimud.⁶⁴⁹ Seega suutis Eesti etnopolitiika, kombineerituna majanduslike stiimulite ja
sotsiaalsete garantiidega, tekitada venekeelse elanikkonna seas vähemasti 1990-ndate kesk-
paigaks mõningaid arvestatavaid integratsioonilisi motivaatoreid. Eesti keele õppimise vajadust
selleks ajaks enam kahtluse alla praktiliselt ei seatud. Mitmesuguste individuaalsete haridus-
strateegiliste abinõude toel püüti tõstma asuda nii enda kui oma laste konkurentsivõimet.

Samas on Eesti kodakondsuspoliitikat kirjeldatud ka isemoodi „negatiivse institutsionaalse
suunamisena” (ingl *negative institutional engineering*), mille tagajärjel kujunesid välja olulised
juriidilised lõhed kodanike ning mitte-kodanike vahel, mis rohkem või vähem kippusid
peegeldama riigi etnilisi eripärasid.⁶⁵⁰ Mitte-kodanike sotsiaalmajanduslikud õigused ei olnud
küll üldjuhul piiratud, kuid et poliitilist võimu nad täiel määral teostada ei saanud, panustas see
osaliselt teatud sotsiaalsete gruppide Eesti avalikust elust võõrandumisse. Eesti ühiskonnaga
lõimumise initsiatiiv hakkas peagi kahanema, alates 1995. aastast langes järsult huvi eesti keele
õppimise vastu.⁶⁵¹ Ühtlasi pöördus langusesse naturalisatsioonitempo. Viimane oli jaoti tingitud
asjaolust, et n-ö lihtsad juhtumid ja toimekamad keeleoskajad olid Eesti passi valdavalt juba
üheksakümneendate esimesel poolel kätte saanud. Siiski võib täheldada ka 1995. a. karmistatud
kodakondsusseaduse pärssivat mõju. Rangemate eelduste tulemusel alanes uute kodanike
juurdekasv aastaga 2,8 korda ehk 65% võrra.⁶⁵² Naturalisatsiooninäitajate vähikäik sellega
paraku veel ei lõppenud (vt joonis 5). Sealjuures iseloomustas venekeelset elanikkonda üha
süvenev enesesse tõmbumine („sulgumine omakeelsesse ja omameelsesse maailma”), üks-
kõiksus ning huvi puudumine Eesti avalikus elus toimuva vastu, mistõttu sotsioloogid hakkasid
mureliku suuga rääkima KÜÜR-arengutest (Kaks Ühiskonda Ühes Riigis). Ehk erinevalt
dekaadi algupoolest, mil muulasprobleemi keskmeks oli paljude eestlaste arvates etniliste Teiste
võrdõigusliku positsiooni kardetav tugevnemine, siis nüüd muutus teadvustatud potentsiaalseks
ohuallikaks mitte-eestlaste enklaavistumine Eesti riigist ja ühiskonnast eraldiseisvaks
koosluseks.⁶⁵³

⁶⁴⁸ Olukorras, kus nt Kirde-Eesti suuremates linnades küünib venekeelse elanikkonna osakaal tunduvalt üle 80%, oleks ilma kohaliku tasandi valimisõigust andmata mitmetes regioonides legitiimsete valimiste korraldamine muutunud ilmselt ka komplitseerituks kui mitte võimatuks. // Saarts. Eesti ja Läti kodakondsuspolitiika, 147.

⁶⁴⁹ Nt Situation of Human Rights in Estonia and Latvia (1993), artikkel: 43. Naturalisatsiooniks vajaliku keeleeksami sihik on „Eesti riigis lojaalse ja integreerunud ühiskonna kujundamine”. // VII Riigikogu stenogramm, 11.01.–11.03.1993, 311. Pane muuhulgas tähele mõiste „naturalisatsioon” tähendussisu: kodustama, kohandama, naturaalseks tegema jms.

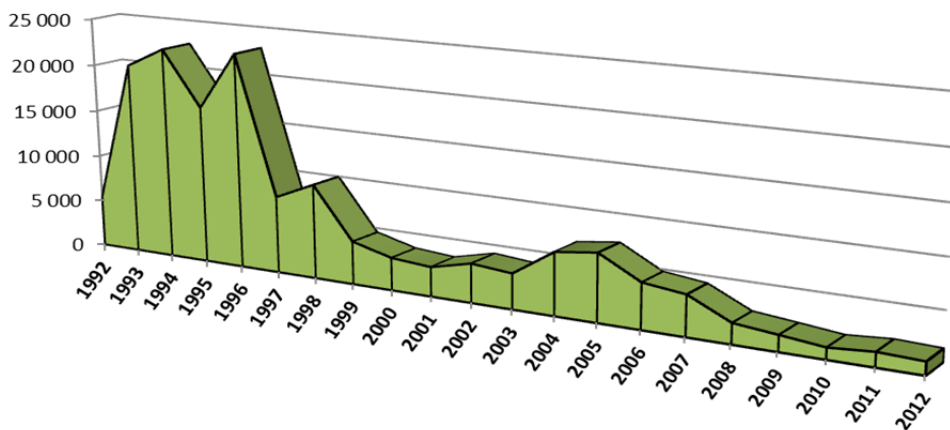
⁶⁵⁰ V. Pettai. „Estonia: Positive and Negative Institutional Engineering”, *Democratic Consolidation in Eastern Europe*, Volume I, Institutional Engineering, ed. J. Zielonka (Oxford: Oxford University Press, 2001), 112; 134–138.

⁶⁵¹ Seda kinnitavad üle kogu maa kogutud võrdlevad andmed. Kui Tallinna riigikeele õpetamise keskuses oli 1994. aastal õppureid 4500, siis 1995. a. kõigest 430. Ida-Virumaal olid vastavad näitajad 2653 ja 430, Narvas 4390 ning 485. // A. Arujärv. „Mitte-eestlastel puudub motivatsioon õppida eesti keelt”, *Õhtuleht*, 30.11.1995.

⁶⁵² Täpsemalt 22 773 inimeselt 1996. aastal 8124 inimesele seaduse rakendamisele järgneval 1997. aastal. // KMA; I. Pettai, I. Proos. *Millal mitte-eestlastest saab Eesti kodanik? Kommenteeritud andmebaas* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 1999), 6–7; Madalate naturalisatsiooninäitajate muid võimalikke põhjusi vt pt 4.4.2.

⁶⁵³ *Mitte-eestlaste integratsioon Eesti ühiskonda: Eesti riikliku integratsioonipoliitika lähtekohad*. Võetud vastu 10. veebruaril 1998, 1; Heidmets. „Sissejuhatus”, Heidmets. *Vene küsimus*, 8; R. Simonian. „The Russian Diaspora in the Baltic Countries”, *Russian Politics and Law*, 42: 4 (2004), 84.

Joonis 5. 1992–2012 naturalisatsiooni teel Eesti kodakondsuse saanud isikud.⁶⁵⁴

Sellise „kaks ühiskonda ühes riigis” olukorra indikaatoreiks olid kindlasti ka määratlemata kodakondsusega isikute (vene *неопределившиеся с гражданством*) jätkuv paljusus⁶⁵⁵ ning pidevalt kasvav Venemaa kodanike arv. 1997. aasta augustiks oli endale Vene Föderatsiooni kodakondsuse võtnud väidetavalt juba 124 070 inimest, kellest Eestis võis sel hetkel elada umbes 80–90 000.⁶⁵⁶ Kui esimese puhul tajutakse peamise probleemina valdavalt asjaolu, et massilist kodakondsusetust kasutatakse ära Eesti-vastases propagandas, siis Vene kodanike arvukus on etendanud kohalikus meediaruumis ja sotsiaalteadlaste seas juba pikemat aega ühe nn kurja konstandi⁶⁵⁷ rolli, mille tähenduse ümber on diskuteeritud ka poliitilistes sfäärides. Laias laastus lähevad seisukohad seal antud problemaatikasse suhtumise osas paljuski lahku: olukorda nähakse nii negatiivsest, neutraalsest kui positiivsest vaatevinklist. a) Laiteve argumentatsioon on tuginenud momentidele, et suureviisiline Venemaa kodakondsuse soetamine võib külvata ebastabiilsust ning seada potentsiaalselt ohtu riigi julgeoleku. Venemaa kodakondsuse valinud isikud antakse mõneti Venemaa eestkoste alla: „Mida rohkem on [Vene – R.L.] kodanikke, seda rohkem on neid, keda kaitsta ja seda enam on põhjust meile õpetada, kuidas nendega ringi käia”.⁶⁵⁸ Idanaabri passi omanike rohkus loob soodsa pinnase Eesti siseasjadesse sekkumiseks ning enda kodanike (huvide) kaitsmise võimalus ja esitletud vajadus „etnilise emamaa” poolt „on rahvusvahelise õiguse vaatenurgast igati aktsepteeritav ning vajadusel ka kergemini lavastatav”.⁶⁵⁹ Hulgaline Vene Föderatsiooni kodanikkond võib saada Venemaa sõjalise agressiooni ettekäändeks ja pakkuda põhjendusi teatud Eesti alade liitmiseks Venemaaga.⁶⁶⁰ Seega on riikliku terviklikkuse aspektist iseäranis kõrge riskifaktor suure hulga

⁶⁵⁴ Allikas: Kodakondsus- ja Migratsiooniamet.

⁶⁵⁵ 2000. aasta rahvaloenduse andmeil elas Eestis määratlemata kodakondsusega isikuid 170 349 (12,4% üldrahvastikust). // Vt lisa, tabel 4.

⁶⁵⁶ *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*. April–May 1997, 50; Semjonov. Estonia, 123.

⁶⁵⁷ St üks Eesti sotsiaalsfääriga seotud negatiivsetest, kohati ka ülevõimendatud nähtudest. // Vt J. Saar. „Kurjad konstandid ja Eesti”, *Akadeemia*, 7 (2010).

⁶⁵⁸ A. Kollist. „Kas Vene riik Eesti riigi sisse?”, *Postimees*, 7.09.1992. Samu väiteid kordab ka endine rahvastikuminister P. Olesk. // Г. Комлев. „Пэтер Олеск: Депортации не будет!”, *Эстония*, 18.02.1994.

⁶⁵⁹ *Eesti Venemaa-poliitika lähtealused*, 9.

⁶⁶⁰ Venemaa 28. novembrist 1991 pärinev kodakondsuse seaduse paragrahv 5 punkt 1 sätestas, et väljaspool Vene Föderatsiooni piire paiknevad Venemaa kodanikud saavad osa Venemaa kaitsest. // „О гражданстве РСФСР.” President Dmitri Medvedev allkirjastas 2009. a. novembris Riigiduum poolt eelneval kuul vastu võetud riigikaitse seaduse parandused, mis lubavad mh kasutada riigi relvajõude välismaal asuvate Vene kodanike kaitseks. // „О внесении изменений в Федеральный закон „Об обороне.” (2009), 1. 2008. a. augustis puhkenud Gruusia ja Venemaa vahelises

võõrkodanike tekkimine piirialadel.⁶⁶¹ Lisaks mõjutab kümnete tuhandete Venemaa riiklaste kohalolu halvasti ühiskonna poliitilist sidusust. Venemaa valimistel osalevate, Vene saatkonnas dokumente vormistavate ja Vene armee sõjalist väljaõpet saavate isikute puhul kasvab tõenäosus, et eestlastest ja Eesti võimust distantseerutakse üha enam ning kultuurilise identiteedi kõrval määratletakse ka oma poliitiline identiteet Eestist väljapool asetsevana.⁶⁶² b) N-õ erapooletute hinnangute kohaselt ei ole julgeolekuriskide mõttes erilist vahet, kas Eestis elavad valdavalt Eesti kodanikud või leidub seal märkimisväärne hulk ka naaberriikide kodakondsuseid. Venemaa tahe Eesti siseasjadesse sekkuda ei sõltu siin elavate Vene kodanike arvust. Mingisuguse ajendi konstrueerib agressor pea alati ja Venemaa võib hüpoteetilise interventsiooni korral sobiva ettekäändena välja tulla ka lihtsalt etniliste venelaste või „kaasmaalaste“ kaitsmise vajadusega.⁶⁶³ c) Ühtlasi polnud 1990-ndate algupoolel kuigi haruldased väited, mille kohaselt Vene kodanike arvukuse kasv on hoopis positiivne ning Eesti julgeolekusituatsiooni parandav, sealhulgas piirialadel. Erinevalt kodanike vahelisest sisekonfliktist saaks Eesti välismaa kodanike mässu korral apelleerida riigi suveräänsuse rikkumisele ning paluda rahvusvaheliste organisatsioonide abi. Kui kohalikud venekeelsed ei ole Eesti kodanikud, pole probleemid väidetavalt siseriiklikud, vaid rahvusvahelist sorti. Ehk endise eurominister E. Lippmaa kinnitusel: „Eesti ei pea enam nende käitumise eest vastutama, kuna seda teeb teine riik”.⁶⁶⁴ Samadel põhjustel olevat kergem tõrjuda mittekodanike initsiatiivil lauale käidavaid poliitilise autonoomia või territoriaalsete muudatuste ideid. Eesti kodanike sarnaste taotluste puhul „meil selliseid kaitsemehhanisme ei ole”.⁶⁶⁵

Eriti esilekündivalt pidasid Vene Föderatsiooni või teiste riikide kodanikkonna kasvu tervitatavaks arenguks eesti radikaalsemad poliitilised jõud, kes soovisid nad sel moel riigiülesest valijaskonnast välja lülitada ning mõningatest muudestki õigustest ja võimalustest ära lõigata. Algselt loodeti sedagi, et välisriigi pass aitab kaasa isiku naasmisele oma (etnilisele) päritolumaale.⁶⁶⁶ Igatahes lahknevalt vene poliitikute⁶⁶⁷, tegi Eesti valitsus esialgu vähe hoidmaks ära mitte-kodanike poolset endiste liiduvabariikide, peamiselt Venemaa kodakondsuse massilist omandamist. Kriitikute meelest astus riik elamislubade ning välismaalaste passide väljastamisega venitamise, ajutise ühekordse reisidokumendi süsteemi kehtestamise, vastava bürokraatliku kadalipu läbimise jms ridamisi samme, mis surusid mittekodanikke selgelt Venemaa rüppe.⁶⁶⁸ Peaminister T. Vähi sõnul:

---

konfliktis kasutas viimane ründamiseks just oma kodanike kaitse argumenti. Vastava relvakonflikti vallandumisele eelnenud aastatel varustas Venemaa naaberriigi separatistlike regioonide Abhaasia ning Lõuna-Osseetia elanikke massiliselt Vene Föderatsiooni passidega. Analoogete „passistamispoliitikaga” (vene *паспортизация*) ehk süsteemse ja kiirkorralise passide jagamisega on Venemaa teinud ka nt Transnistrias ning Ukraina Krimmi piirkonnas. // Peltnõns. *The ‘Humanitarian Dimension’*, 111–113, 119–121, 321.

⁶⁶¹ Statistilised andmed viitavad tõepoolest, et Venemaa kodanike osakaal kasvab peamiselt just Kirde-Eestis ja mitte niivõrd Tallinnas. // Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 376.

⁶⁶² I. Rull. „Rein Taagepera EV kodakondsusest”, *Postimees*, 7.09.1991. Uuringute kinnitust mööda on Eestis elavate Vene Föderatsiooni kodanike identiteet tõesti teistest muulaskategooriatest veidi enam seotud Venemaaga. // Nt *Mitte-eestlaste perspektiivid*. Elanikkonna küsitlus: kevad 2006, 4, 15. ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/docl_10602_587834142.doc (vaadatud 7.08.2014). Võimalik, et paljudel juhtudel oli see nii juba enne vastava otsuse langetamist.

⁶⁶³ Vt nt *VII Riigikogu stenogrammid*, 9.01.–7.03.1995, 155; S. Stadnikov. „Kes kardab tiblasiid?”, *Eesti Ekspress*, 1.11.1996; R.Poom. „Gruusia õppetund: Vene passide vohamine on oht”, *Eesti Päevaleht*, 27.10.2008.

⁶⁶⁴ B. Tesnov. *Eesti rahva lihi ajalugu* (Vancouver, Tartu: OÜ Greif, 2001), 357; Vt ka ERRA, f. 2, n. 1, s. 85, l. 125; A. Mänd. „Amputeerides Eesti Vabariiki ei taasta”, *Postimees*, 30.07.1993.

⁶⁶⁵ *VII Riigikogu stenogrammid*, 9.01.–7.03.1995, 157; Samuti *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1906; H. Talving. „Vello Saatpalu pooldab dekoloniseerimist”, *Rahva Hääli*, 15.07.1993.

⁶⁶⁶ И. Никифоров. „Право и пропаганда”, *Эстония*, 22.02.1996; Hallik. *Nationalising Policies*, 68–69.

⁶⁶⁷ Nt Ю. Мишин. „Обращение к российским соотечественникам, проживающим в Эстонии”, *Молодёжь Эстонии*, 13.07.2000.

⁶⁶⁸ М. Петров. „Дезинтеграция”, *Эстония*, 5.02.1997; Г. Панченко. „Как вас теперь называть?”, *Эстония*, 11.06.1997; Т. Mattson. „Eesti rahvusradikaalid kindlustasid Venemaa poliitilise kohaoleku Eestis”, *Postimees*, 20.07.1996; A. Kollist. „Halli passi asemele Euroopa Liidu pass”, *Eesti Päevaleht*, 3.07.2007.

„Kehtivates õigusaktides konstrueeritud reeglistik praktiliselt sunnib Eestis elavaid endise Nõukogude Liidu kodanikke astuma Vene kodakondsusesse, kuna neil puudub võimalus muul viisil saada isikut tõendavat dokumenti, mille kaudu realiseerida õigust elamis- ja tööloale ning reisimisele. Meie arvates on taoline, piltlikult öeldes Vene riigi ehitamine Eesti riigi sisse senise rahvastikupoliitika strateegiline viga.”⁶⁶⁹

Ehkki viimase ühene miinusmärgilisus on seega vaieldav, hakati ajapikku taolise „riik riigis” mudeli edasises süvenemises järjest rohkem nägema negatiivseid jooni nii riikliku julgeoleku kahjustumise kui üldise sotsiaalmajandusliku arengu pidurdamise aspektist.⁶⁷⁰ Piltlikult väljendudes jäid paljud Venemaa kodakondsuse valinud isikud Eesti rahvuse-ehituse projektist kõrvale ning arvati selle asemel kaudselt hoopis Vene Föderatsiooni omasse.⁶⁷¹

Märksa kindlamini võib eksklusiivse etnoliitilise režiimi küsitava väärtusega kõrvalnähuna välja tuua seose, et kuna mittekodanikud parlamenti kui nimirahvuse vaatepunktist liigselt haavatavat instantsi valida ei saanud, võõrandati suurem osa mitte-eestlastest institutsionaliseeritud „häälest”.⁶⁷² Tekkinud alaeesindatuse tõttu olid neil väiksemad võimalused osaleda võtmetähtsusega poliitiliste kujundamise protsessides. See on aga üks põhjus, miks paljude mitte-eestlaste silmis esineb probleeme Eesti kontrollirežiimi (mõningate oluliste tahkude) legitiimsuse tajumisega.⁶⁷³ Samuti on venekeelne elanikkond uuringute põhjal tundnud Eesti riigi ja selle avalike institutsioonide suhtes järjepidevalt mõneti väiksemat usaldust kui eestlased, kohati osutusid vahed siin koguni kolme- või neljakordseks.⁶⁷⁴ Monitooringute andmeil valitseb taasisesivsunud Eestis tugev hoiakuline suhtumine, mille kohaselt Eesti kujutab endast ennekõike põhirahvuse ehk eestlaste ühiskonda, kus mitte-eestlaste staatus on märksa madalam.⁶⁷⁵ Enamus Eesti venekeelsest elanikkonnast nägi juriidilist jaotust kodanikeks ning mittekodanikeks koos seadusandlusest tulenevate piirangutega ebaõiglase, kunstliku ja diskrimineerivana.⁶⁷⁶ Sarnaseid negatiivseid hinnanguid on pärvinud seda rahvastikukategooriat enim

⁶⁶⁹ VIII Riigikogu stenogrammid, 29.05.–15.06.1995, 458.

⁶⁷⁰ 2010. a. integratsioonimonitoringu andmeil asetes arvuka Vene kodanikkonna Eestis elamine eesti respondentide hinnangul võimalike ohuvariantide esikolmikus. // R. Vetik. „Ühtsustunde ohtlik puudumine”, *Postimees*, 15.09.2010.

⁶⁷¹ Kolstø. *Political Construction Sites*, 90.

⁶⁷² A. Hirschman. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States* (Cambridge: Harvard University Press, 1970).

⁶⁷³ Vt Järve. *Ethnic Democracy*, 26–28. „Olukorras kus kõik räägivad demokraatiast, on nad kaotanud oma staatuse vabariigis kus nad elavad.” // Kirch et al. *The Non-Estonian Population*, 15.

⁶⁷⁴ Nt R. Rosimannus. „Do People Trust the Authorities?”, *EMOR-Reports: Quarterly of Estonian and Opinion Research Centre*, 2: 4 (1992); V. Pesur. „Usaldus riigiasutuste vastu on venekeelsete inimeste seas väga madal”, *Postimees*, 14.09.2010. Kõige vähem usaldavad Eesti riiki Venemaa kodanikud. // Lauristin et al. *Kodakondsus*, 17–18. Muulaste usaldusdefitsiiti toidab nende üldiselt madal riigikeele oskus, mis tekitab infosulge ning jätab nad kohati adekvaatsest teabest ilma.

⁶⁷⁵ 2005. aastal leidis 73% küsitletud eestlastest ja 87% eestivenelastest, et eestlaste positsioon avalikus elus on kõrgem kui Eestis elavatel venelastel. Vaid 19% eestlastest ning 12% eestivenelastest hindas positsioone võrdväärseiks. // Pettai. *Sallivus rahvussuhetes*, 39.

⁶⁷⁶ 1994. a. arvamusuuring näitas, et Eesti kodakondsuseadust pidas liialt karmiks ja inimõigusi ahistavaks 81% mitte-eestlastest; 2000. a. küsitluse andmetel oli vastav näitaja 70% ning 2008. a. integratsioonimonitoringu järgi 76%. // Kruusvall. *Social Perception*, 134; P. Ehin. „Poliitiline toetus ja poliitiline osalemine: eestlaste ja mitte-eestlaste võrdlus”, *Eesti inimarengu aruanne 2008* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2009), 92. Säärase konsensusse näol võib kaudselt tegemist olla ka protestihoiakutega, mis väljenduvad suhtumises riigi etnoliitilisse kurssi. // Proos. *Eestivenelaste keeleoskus*, 26. Seevastu eestlased lugesid Eesti kodakondsuspoliitika normaalseks ja rahvusvaheliste standarditega kooskõlas olevaks: 1994. aastal leidis nii 47%, 2000. a. 56% ning 2008. a. 65% eesti respondentidest. // K. Hallik. „Kodakondsus ja poliitiline kaasatus”, *Uuringu Integratsiooni Monitoringu 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005), 60–61; G. Nimmerfeldt. „Kodakondsus”, *Integratsiooni Monitoringu 2008. Aruanne* (Tallinn, 2008), joonis 6.

www.meis.ee/raamatukogu?action=download2&book_id=196 (vaadatud 7.08.2014). Välisekspertide hinnangul on Eesti naturalisatsioonitingimused maailma taustal tavalised ning kattuvad mujal Euroopas tarvitatava praktikaga. // Nt J. Skolnick. „Grappling with the Legacy of Soviet Rule: Citizenship and Human Rights in the Baltic States”, *University of Toronto Faculty of Law Review*, 54: 2 (1996), 396; Thiele. *The Criterion of Citizenship*, 21.

puudutavad seadused nagu nt välismaalaste, põhikooli ja gümnaasiumiseadus ning iseäranis keeleseadused. Osaliselt saab taolisi hoiakuid kahtlemata seletada mugavate nõukogude aegsete ühiskondlike privileegide – mida paljudel juhtudel käsitleti asjade n-ö normaalse seisundina – kadumisega. Teatud eesõiguste piiramisest tingitud nõrdimus kajastus vanameelsete ringkondade nn teise sordi inimeste/ kodanike (*второсортные люди*) retoorikas juba 1980-ndate aastate lõpus.⁶⁷⁷ Säärast tunnetatud „suhtelist ilmajäetust“⁶⁷⁸ ja negatiivseid autostereotüüpe võimendas sageli ebavõrdsuse diskursust rakendanud kohalik ning piiritagune venekeelne meedia, kus võis märgata tendentse konstrueerida venekeelseid inimesi abitu, ekspluateeritud, alluma sunnitud, väärkoheldud ehk ohvriks tehtud vähemusena (ingl *victimised minority*).⁶⁷⁹ Diskrimineerimise taju põhjustajana ei maksa siinkohal alahinnata ka Venemaa propagandamasina pikaldast tööd. Kuigi ükski inimõigusi määratlev rahvusvaheline konventsioon ei pea õigust kodakondsusele põhiliseks inimõiguseks, mis oleks tagatud tingimusteta igapähele, ajasid lugematud Vene poliitikud, ametiisikud ning riiklikud institutsioonid eesotsas Venemaa välisministeeriumiga varakult segi inim- ja kodanikuõigused.⁶⁸⁰ Kergekäelist naturalisatsiooni vältinud Eesti süüdistamine inimõiguste jalge alla tallamises võis (esialgu) olla tingitud ignorantsusest⁶⁸¹, kuid on ülimalt tõenäoline, et probleemi süvendasid algusest peale Venemaa täiesti sihipärased psühholoogilised infosõja operatsioonid. Ootustes Eesti rahvuspoliitikale alluti seega paljuski Venemaa propagandistlikele mõjudele, soovides vene keelt teiseks riigikeeleks, lihtsustatud naturalisatsioonikorda, ametlikku topeltkodakondsust, võrdset/proportsionaalset kaasatust poliitiliste protsesside juhtimisse, oma identiteedi avalikku tunnustamist, vene kultuuri riiklikku toetamist või venekeelsete institutsioonide täispaketi säilitamist. Vähemasti 1990-ndate aastate algul esines lootusi, et Eesti kodakondsus saadakse viimaks ikkagi automaatselt ning eesti keelt selleks oskama ei pea.⁶⁸² Sellises mõõtmes olid venekeelsete nõudmised omased pigem põlis- kui immigratsioonivähemustele⁶⁸³ ja seda oli kaugelt enam kui isegi kõige „mõõdukamad” ja „venesõbralikumaks” tembeldatud eestlased ilmselt aktsepteerinud oleksid. Mõni pettunud inimene kibestus Eesti riigi peale. Paljud eakad ei suutnud hästi mõista, kuidas võib äkitselt mitte omada kauaaegse elukohamaa kodakondsust. Ühe rahva suus levinud mõttekonstruktsiooni kohaselt oli valdav osa venekeelsetest elanikkonnast teinud oma aastaid väldanud tööpanusega Eesti territooriumil piisavalt palju selleks, et saada Eesti Vabariigi pass automaatselt.⁶⁸⁴

⁶⁷⁷ Vt nt ERAF, f. 9599, n. 1, s. 91, l. 52, 58; NLA, f. 129, n. 1, s. 10, l. 57.

⁶⁷⁸ Erinevalt venelastest, muude vähemusrühvete esindajad enda diskrimineerimise, ahistamise või inimõiguste rikkumise üle tavaliselt kurnud ei ole. // Nt O. Kruus. „Timur Seifullen: enamik Eesti rahvusvähemusi ei kaeba, et nende inimõigusi siin rikutakse”, *Postimees*, 19.04.1995.

⁶⁷⁹ Raudsepp. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis, 123, 129; V. Jakobson, J. Iljina. „The Role of the Minority Press in the Process of Integration”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 300; J. Krištafovitš. „Vene meedia süvendab diskrimineerimise müüti”, *Eesti Päevaleht*, 9.08.2007.

⁶⁸⁰ RKA, n. 4, s. 473, l. 6p; RKA, n. 4, s. 475, lk. 67; „On the Situation of the Russian-speaking Population in Estonia: Memorandum of the Foreign Ministry of the Russian Federation”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, June 1996, 18–20; Н. Успенский. „Приветствие участникам региональной конференции соотечественников стран Прибалтики”, *Региональная конференция российских соотечественников Прибалтики: сборник материалов*. Таллинн, 28 августа 2007 г., сост. С. Сергеев (Таллинн: Ingrid, 2007), 7; А. Чепурин. „Россия и Российская диаспора”, samas, 27.

⁶⁸¹ Ühte patta panid neid kategooriaid algselt ka mõned Eesti kõrgemad riigiametnikud. // Vt В. Иванов. „Артур Кузнецов: Нам предстоит преодолеть полосу сплошных глупостей”, *Эстония*, 2.10.1991; К. Муули. „Venemaa ratifitseerib lepingu Eestiga septembris”, *Postimees*, 28.08.1991.

⁶⁸² О. Сидельников. „Русская община Эстонии на XX и XXI веков”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000), 163; I. Rõtov. „Venelased ei mõista Eestis toimuvat”, *Rahva Hää*, 5.11.1991.

⁶⁸³ Vt Kymlicka. *Western Political Theory*, 77; Wolff, Cordell. *Introduction*, 8.

⁶⁸⁴ E. Kalda. „Narva on taas võitluseks valmis”, *Päevaleht*, 17.04.1992. Haakudes nn kontributiivse vaatenurgaga (*contributivist view*), mille tuntud loosungiks on sarnaselt revolutsiooniaegsele Ameerika Ühendriikidele – „No taxation without representation!” (eesti k „Ei mingeid makse ilma esinduseta!”). „Kontributivismi” kohta vt nt L. Beckman. „Citizenship and Voting Rights: Should Resident Aliens Vote?”, *Citizenship Studies*, 10: 2 (2006), 159–160.

Rahulolematuse kasvu ning Eesti rahvuse-ehitamise aluste vastumeelsemat aktsepteerimist on täheldatud aga ka Eesti kolmanda põlvkonna venekeelsete seas.⁶⁸⁵

Kõik see kokku panustas olukorra kujunemisse, kus rahvastiku üldine sotsiaalne sidusus on nõrk, mitte-eestlaste distantseeritus Eesti riigist suhteliselt kõrge ja suur osa neist ei tunneta end täisväärtuslike ühiskonnaliikmetena ehk riigi osana. On peljatud, et mitte-eestlaste vähese või puuduliku kaasatuse hinnaks võib lisaks julgeolekuohtudele olla nende järk-järguline majanduslik ning kultuuriline marginaliseerumine, mis toetab kuritegevuse, narkomaania jmt hälbekäitumise vormide kandepinda.⁶⁸⁶ Tajutud sotsiaalne tõrjutus ning kõrvalejätus⁶⁸⁷ toidab võõrdumist ja protestiidentiteeti. Vastastikkune usaldamatus, erinevad poliitilised arusaamad, vähene lõimitus ning võõrandumine paisutab aga suletud ringina eestlaste rahulolematust ja hirme. Võrreldes nõukogude perioodiga tunnevad mitte-eestlased end iseseisvas Eestis mõneti diskrimineerituna, olles uuringute järgi eestlastest märksa sagedamini seisukohal, et Eesti ühiskonnas kipub etnilise ning keelise diskrimineerimisega probleeme esinema.⁶⁸⁸ Vaatamata sellele, kas diskrimineerimisest⁶⁸⁹ kõnelemine on olnud juriidiliselt ja faktiliselt adekvaatne või mitte, võib ühiselt tajutav diskrimineerimine levinud teoreetiliste käsitluste järgi aidata kaasa vähemuse reaktiivsete identiteetide kujunemisele, sotsiaalsete barjääride kasvule, distantseerumisele peavoolu väärtustest, normidest ning institutsioonidest ja kahandada tema kuuluvustunnet asukohamaa ning selle ühiskonnaga.⁶⁹⁰ Struktuurses plaanis oli ühise kodanikuidentiteedi loomine eksklusiivsete rahvuspoliitiliste praktikate tõttu raskendatud. Viimase tagajärjel süvenes kohati olukord, kus rahvusühmi, eriti aga venekeelset elanikkonda „...liidab ühine välistatus, mitte ühine [poliitiline] kultuur”.⁶⁹¹ Pealekauba puudus Eestis iseseisvumisele järgnenud aastatel selge ja avalikult sõnastatud immigrantidega seotud probleemide lahendamise kontseptsioon ning üksmeel vastavate prioriteetide osas.

Selline oli üldine etnopolitiiline situatsioon, milles Eesti riigilaev otsekui Skylla ja Charybdis vahel laveerima pidi. Häid kursivalikuid näis nappivat: ühelt poolt valdav julgeolekustamise ideoloogiast elujõudu ammutav tajutud vajadus pea kõik selle veekindlad vaheüksed igaks juhuks sulgeda. Teisalt järjest enam peale pressivad uued väljakutsed kogu laeva meeskonda maksimaalselt demokraatlikesse protseduuridesse kaasata ning transformeerida selle rühmituste senine vastupanu ehk kaitseidentiteet laiemaks kodanikuidentiteediks. Probleemid eri rahvuste vastastikkuse aktsepteerimise, usalduse ja sotsiaalse sidususega juhtisid taasiseseisvunud Eesti riikliku julgeolekudiskursuse tähelepanu siiski peagi ka integratiivsema rahvuse-ehitamise eesmärkide püstitamise vajadusele. Võimalike karide vältimiseks olid keskvoimud sunnitud hakkama organiseerima mehhanisme, mis soodustaksid hilisvähemuste riigikeele omandamist, kohanemist, (kogu Eesti elanikkonna) väärtuskasvatust ning tekitaksid sellega pinnase ühtsema ühiskonna tekkeks ja seeläbi põhiseaduslike sihtide edukaks täitmiseks. Institutsionaalsetele meetmetele tuumana etendab nende seas tähtsaimat osa haridus ning selle raames riiklik keeleõppekorraldus, info- ja kultuuripoliitika.

⁶⁸⁵ Nt E. Soosaar. „Võõrasteväsimus ja kolmas põlvkond”, *Akadeemia*, 9 (2006), 1929, 1932.

⁶⁸⁶ Järve. Re-Independent Estonia, 74–75; Vetik, *Eesti ühiskonna*, 5.

⁶⁸⁷ 1999. a. jaanuaris tehtud uuringu põhjal tunnetasid end tõrjutute ja teisejärgulistena ligi pooled Eesti muu kodu-keelega inimestest. // I. Pettai, Proos. *Integratsioon*, 22; Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste, 226.

⁶⁸⁸ Poleštšuk, Semjonov. *Rahvussuhted*, 39–40; K. Kasearu. *Sotsiaalne sidusus ja rahvusl põhinev tajutud diskrimineerimine Eestis* (Tartu Ülikool: Sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika instituut, 2007), 5–6.

<http://www.sotsioloogia.ee/esso4/30202.pdf> (vaadatud 7.08.2014); Kallas. *Õiguslik*, 4, 24–27; Eriti tunnustlik on see arvamus halli passi omanikele. // Conley et al. *Russian Soft Power*, 36; Lauristin et al. *Kodakondsus*, 46.

⁶⁸⁹ Diskrimineerimine on indiviidide või gruppide ebavõrdne kohtlemine kunstlike kriteeriumite (nt rassi, soo, rahvuse, kultuuritausta vms) alusel. Sotsioloogide käsituses on diskrimineerimine protsess, kus sotsiaalselt defineeritud rühma liiget või liikmeid koheldakse erinevalt (ja reeglina just ebaõiglaselt) selle rühma liikmeks oleku tõttu. // P. Petersoo. „Rassism ja diskrimineerimine”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 409.

⁶⁹⁰ J. Berry et al. „Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation”, *Applied Psychology: An International Review*, 55: 3 (2006), 326–327.

⁶⁹¹ Gellner. *Nations and Nationalism*, 82.

3.6. Kokkuvõte

24. veebruaril 1918 välja kuulutatud Eesti Vabariik oli kahe maailmasõja vahel oma etnilistelt proportsioonidelt üsna homogeenne riik, mille rahvastikust ligi 90% moodustasid eestlased. Kohe pärast Teise maailmasõja lõppu hakkasid Nõukogude võimuorganid soodustama mujalt liiduvabariikidest pärit võõrtööliste sissevoolu Eesti NSV-sse ning demograafiline olukord muutus järsult. Muulasühiskond kujunes osaliselt organiseeritud värbamise teel (eriti ehitus- ja põlevkivitööstusesse), kuid samuti (seni kirjanduses suhteliselt alakajastatud) individuaalse massilise sisserände tulemusel. Eestlaste kartused omaenda põlisel kodumaal vähemusse jäämise, keele ning kultuuri kuhtumise ja rahvusidentiteedi kestmise pärast olid nn laulva revolutsiooni oluliseks sütikuks, milles rahvuslus täitis mõneti paratamatult „eksistentsiaalsete hirmude” vaigistamise juhtnööri rolli.

Vaatamata sujuvalt taasiseseisvunud Eestisse üle kandunud poliitiliselt suletuma ning avatuma tiiva vahelistele kontseptuaalsetele konfliktidele, löi alates 1980-ndate lõpust valitsema kippunud „eksistentsiaalne diskursus” emotsionaalselt küpse tausta (muid) välistava ehk eksklusiivse etnopolitiika ellurakendamiseks. Sarnaselt Teise ilmasõja eelsele perioodile alarmeeris arvukate (sageli endise keskvoimuga seostatavate) rahvusvähemuste olemasolu paljudes post-imperiaalsetes Ida-Euroopa riikides uut poliitilist eliiti, kes mõistsid seda ohustatud võimuaambitsioonide kõrval tõsise väljakutsena rahvusriigi projekti legitiimsusele. Vähemusi kiputi võimaliku irredentismiohu kontekstis nägema viiendate kolonnidena, kelle poliitilisi, ent ka sotsiaalseid ja kultuurilisi õigusi üritati igaks juhuks piirata. Tajutud julgeolekudefitsiidi tõttu peeti suurt osa Eesti venekeelsest elanikkonnast vähemalt potentsiaalselt ebaloojalseteks, kes on võimaluse korral valmis riigi vaenulikule Venemaale n-õ kandikul kätte toimetama. Pidevas kaitsepositsioonis olema harjunud rahvas on harilikult ka pigem sissepoole vaatav. Meediat ning poliitilist retoorikat läbinud vastanduva mütoloogemi kohaselt on eestlased ja slaavlased oma kultuuritaustalt, käitumiselt, mõttelaadilt ning väärtushinnangutel täiesti erinevast „puust”. Ühisosa jääb siin peaaegu olematuks või marginaalseks. Samuti loetakse säärasest võõrast homogeense massina konstrueeritud välisgrupist lähtuvaid mõjusid sageli oma etnilise unikaalsuse ebasoovitavateks lahjendajateks. Ei saa väita, et vahetult iseseisvumisele järgnenud Eesti oli üdini vanu vihkamisi põdev ühiskond, kuid vastastikused negatiivsed eelarvamused on olnud uuringute järgi küllalt stabiilsed ja eelmise süsteemi tingimustes sisseharjunud mõtteskeemid ning mentaalsed müürid varisenud suhteliselt visalt. Seega vormisid ühiskonnas sügavalt juurdunud etnilised stereotüübid ühes „kollektiivse mälu” olulisel määral seda sotsiaal-psühholoogilist atmosfääri, milles Eesti rahvuspolitiika tervikuna ilmet võtma hakkas.

Kuna Eesti puhul ei kehtinud maailmas üldtuntud migratsiooniskeemid ja Nõukogude võim oli illegaalne nähtus, käsitleti sel perioodil sisserännanud mitte-eestlasi paljuski kui kutsumata külalisi, kes asukohamaa mittekodanikena ametlikult vähemus(rahvus)eks ei kvalifitseeru. Sarnaselt Lätile reageeris Eesti keerulisele poliitilisele ning demograafilisele olukorrale sellega, et võttis kasutusele võrdlemisi kontrolliva kodakondsus- ja keelepoliitika. Kunagine tüürike suveräänsus mõjutas alates 1991. aastast Baltimaade rahvuse-ehitamise strateegiaid seejuures märkimisväärselt. Restitutsioon moodustab postkommunistliku Eesti Vabariigi (taas)ülesehitamise selgroo. „See oli poliitiline idee, mis muutus tõhusaks programmiks, hiljem doktriiniks ning on tänapäeval saanud koguni identiteediks”.⁶⁹² Tingimused eksklusiivsemakoelist poliitikat ellu viia osutusid soodsaiks: hääleõiguse laiendamise või kitsendamise nimel toimunud võimuvõitluses suutis rahvuskesksem leer kaasavama platvormiga poliitilised jõud 1992. a. parlamendivalimistel seljatada, moodustades valitsuskabineti etnopolitiika institutsionaliseerumise kõige otsustavamas faasis. Samas ei kujutanud restauratsiooni narratiiv endast pelgalt eesti rahvuslaste ideoloogilist *ad hoc* konstruktsiooni, vaid oli suuresti ka ühe rahvusvahelise õiguse maksimi – *ex iniuria ius non oritur* – hästipõhjendatud tagajärg. Eesti iseseisvuse taastamine

⁶⁹² Pettai. Ühe poliitilise doktriini konstruktsioon, 161.

õigusliku järjepidevuse alusel tõi ühtlasi kaasa kehtiva kodakondsuspoliitika põhialused – kodakondsusseadus ehitati üles selle 1938. a. vundamendile. Ka nt vähemusrahvuse kultuur-autonoomia seadus, mis rajanes indiviidide isikliku initsiatiivi printsiibile, oli analoogse 1925. a. seaduse õigusjärglane ja püüdis seda suhteliselt liberaalset ning tuntud seadust kopeerida. Nii näidati muuhulgas vähemuste identiteeditoome projektide edendamisele vähemasti formaalsel tasandil rohelist tuld.

Eesti etnilised suhted arenevad rahvusvaheliselt avatud keskkonnas. Valvsast idanaabrist Vene Föderatsiooni välispoliitika vajutas Eesti natsiooni-ehituse iseloomule oma pitseri. Kooskõlas Brubakeri kolmiksideme teooriaga on Baltikumi rahvuspoliitika olnud pidevaks Moskvast tuleva surve objektiks. Alates 1990-ndate aastate algusest tabasid Eestit ja Lätit mitmesuguste Vene riigiparaadi esindajate lakkamatud kriitikanooled, mille kohaselt rikutakse nendes maades süstemaatiliselt okupatsioonirežiimi vältel sinna elama asunud endise NSV Liidu kodanike inimõigusi. Venemaa verbaalseid rünnakuid toetasid erinevat sorti ähvardused, majanduslikud sanktsioonid, oluliste poliitiliste küsimuste (nagu nt piirilepingu sõlmimine) lahendamiseiga venitamine ning kaudselt ka militaarset laadi heidutusmeetmed. Sundides Tallinna ettevaatlikkusele ja tugevdades eestlaste hulgas kuvandit vene diasporaast kui Moskva poliitilisest tööriistast. Lootes osalt leida Venemaa poolsete süüdistuste pareerimisel Lääne tuge, olid mõjukaimad rahvusvahelised inimõigusorganisatsioonid Eesti siirdeprotsessides otseselt kaasatud juba küllalt varases etapis. Viimasega tekkisid võimalused avaldada Eesti etnopolitiikat puudutava seadusandluse kujunemisele ka sellelt suunalt avalikku ning varjatumat pressingut. Suuresti just valitsustevaheliste organisatsioonide teeneks saab lugeda, et Eesti välistavate järeldemitega kodakondsuspoliitikat asus tasakaalustama üsna liberaalne sotsiaal- ja valimisõigusi puudutav reglement: võrdväärsel alusel kodanikega on mittekodanikele olnud tagatud kõik sotsiaalmajanduslikud õigused. Samuti saavad kodakondsuseta alalised elanikud hääletada kohalike omavalitsuste valimistel ehk eksisteerib praktika, mis Euroopa riikides pole siiani ülemäära tavapärane. Tajutud topeltstandardid, liigne sisesajjadesse sekkumine, soovitude täitmisega potentsiaalne ukse avamine soovimatutele protsessidele ning muud säärased taunitud momendid külvasid kohalike seas küll trotsi ja rahulolematust, kuid VVO-d olid siiski võimelised Eesti etnopolitiika normatiivseid suundumusi mõjutama. Iseäranis Euroopa Liidul oli tingimuslike pakettide raames selleks olemas piisav poliitiline muskel.

Eesti poliitilise eliidi toetus föderalismile või mõnele nn kaasühiskondlikule süsteemile jäi sisuliselt olematuks. Peamine rahvuslik credo oli eestlaste puhul ilmselgelt unitaarriik. Veel täpsemalt rahvusriik, mis konstitutsioonis sätestatud kohustuste tõttu väljendub olukorras, kus

Eesti Vabariigi territooriumil on eesti keelel ning kultuuril privilegeeritud staatus. Rahvusriiklust nähakse üldiselt vajalikuna suutmaks efektiivselt investeerida eesti etnokultuurilise identiteedi taastootmisse. Ehkki vähemustele on samaks otstarbeks loodud riigi poolt institutsionaalses plaanis teatud soodustavad tingimused, käsitletakse avaliku sfääri toimimise alustena esmajärjekorras eesti keelt. Iseasi et „Eesti seadustes on demokraatlikule riigile kohaselt lähtunud poliitiliselt määratletud riikluse subjektist ehk kodanikust, kuid ühiskondlikus teadvuses konstrueeritakse see pigem rahvustunnuse kaudu”.⁶⁹³ Suure hulga täiskasvanud alaliste elanike kärbitud võimalused parlamentaarsel tasandil poliitilistes protsessides kaasa rääkida on akadeemilistes analüüsides aeg-ajalt kahtluse alla seadnud Eesti demokraatia tervise, vihjates näiteks „etnilisele, plekkidega või lonkavale demokraatiale”. Rohkearvulised välisriikide seiremissioonid aga Eesti seadusandluses põhimõttelisi kõrvalekaldeid Euroopa üldaktsepteeritud normidest tuvastanud ei ole.

Immigrantide ühiskondlikku osalust piirati nii juriidilistel, pragmaatilistel kui psühholoogilistel motiividel. Kartuses, et ebaselge poliitilise orientatsiooni ja esialgu prognoosimatu

---

⁶⁹³ R. Vetik. „Kelle oma on Eesti riik, kui ta on rahva oma?“, *Mõte*, 27.02.2007.

käitumisega⁶⁹⁴ venekeelsed hakkavad liialdaselt „Läände tagasipöörduva” Eesti arenguid mõjutama, hoiti otsuselangetajate sekka viivaid värvaid igasuguste ootamatuste vältimiseks võrdlemisi kitsana. Valitud tee tagajärjel „eestistusid” avalikud institutsioonid märgatavalt. Võimalik et just tänu taolisele etnilisele kontrollile suutis riik hoiduda destrukttiivsest, iseennast taastootma kalduvast, vägivaldse etnilise konflikti spiraalist. Mitte-eestlaste poliitilised ressursid mobiliseerumiseks olid pärsitud, ligipääs kohaliku tasandi valimistele löi neile jälle teatava pingeid maandava väljundi. Samas hakkasid kusagil üheksakümnendate keskpaigaks muuhulgas nähtavamaks muutuma ka mõningad Eesti senise rahvuspoliitika kitsaskohad ning küsitava väärtusega kõrvalmõjud. Neid kõige lühemalt kokku võttes eksisteerib paralleelselt kulgevate kodaniku- ehk tsiviilühiskonna ehitamise ja eksklusiivsete rahvustavate praktikate vahel tänini teatav konfliktsituatsioon. Mitte-eestlaste poolt väljendatud soovid teistsuguselt kohandatud riigiloome ning liberaalsema rahvuskujunduse vallas, ent veel enam nende vaevaline asukohamaa kultuurilise kapitali omandamine ja vastava poliitilise identiteedi teke pani Eesti keskvõime peagi vanu strateegiaid teritama ning otsima vastuseid uutele väljakutsetele.

---

⁶⁹⁴ Ka Vene väed olid kuni 1994. aasta sügiseni jätkuvalt Eesti territooriumil ning arvestatav osa riigi venekeelsest elanikkonnast omas sõjaväepersonaliga lähedasi kontakte.

4. RAHVUSTAV EESTI

Kõige avaramas tähenduses viitab rahvustamise mõiste poliitikatele, mis on loodud edendama riigi keskse etnilise grupi identiteeti, eesmärke ja huve. Kuna kaasaegsed riigid pürgivad reeglina teatud poliitilise ruumi kindla kultuurilise sisuga täitmisele ning taotlevad samas selle elanikkonnaülese solidaarsuse teket, hõlmavad vastavad rahvustavad praktikad mitte ainult rahvastiku kultuurilist homogeniseerimist, vaid ka identiteedipõhise sidususe esile kutsumist. Mis puutub rahvustamise (ingl *nationalizing*) ja natsiooniloomesse (*nation-building*) omavahe- listesse kontseptuaalsetesse suhetesse, siis antud väitekirjas käsitletakse neid mõisteid sisuliselt samaväärsetena. Lähtudes eeldusest, et kõik ühiskonnad sõltumata neis domineerivast natsiona- lismi vormist, kätkevad endas spetsiifilist etnokultuurilist tuuma ning on seetõttu nii või teisiti võrreldavatesse protsessidesse haaratud, ehkki juhuti erineval määral. Teoreetiliselt võib otsekohelem ja veidi eksklusiivsematele meetmetele osundav „rahvustav riik” omada ehk mõneti negatiivsemaid ning eufemistlikum „rahvuse-ehitamine” pisut positiivsemaid konnotat- sioone, kuid empiirilises plaanis neil mõistetel tihti erilist vahet pole.¹ Mõlema kontsepti iseloomustamiseks kasutatud tunnused *de facto* suuresti kattuvad.

Leidub just Eesti näitele orienteeritud käsitlusi, kus rahvustavad poliitikad on jagatud kolme, suhteliselt laia diapasoniga kategooriasse: kultuuriline standardiseerimine (nt keele- ja hariduspoliitika tähenduses), etnopolitiitika (kodakondsus- ja integratsioonipoliitika valdkonnas) ning regionaalpolitiitika (sh piirkondlike majandusprobleemide mõistes).² Kui esimesed kaks kujutavad endast rahvuse-ehitamise mudeli vaieldamatuid põhiatribuute, siis regionaalpolitiitika riivab rohkem siiski riigi-ehitamist. Seepärast viimast kui halduspoliitilise, riigikaitse, fiskaalsüsteemide, sotsiaal-majandusliku jms taristu loomega seonduvat eluala siinkohal rahvuskujunduse alla ei liigitata ning vaadeldakse eraldi nähtusena iseseisvas peatükis. Teatud mõttes moodustavad rahvuse- ja riigi-ehitus tandemina Brubakeri „rahvustava riigi” peamised hammasrattad, mille koostöö ei pruugi küll alati päris laitmatult kulgeda. Kindlasti ei ole aga eelnevate peatükkide raames teostatud analüüsi valgel põhjust kahelda selles, et post- kommunistlik Eesti rahvustava riigi skeemile vastab. Seda mõistetakse eeskätt riiki-moodustava (ingl *state-forming*; vene *создание государственности*) tuumikrahvuse (ingl *core nation*; sks *Kernnation des Staates*)³ valdusena, kus tegeletakse varjamatult etnilises mõõtkavas mitte- neutraalse ühiskonnakultuuri ning vastavate institutsioonide levitamise kogu selle terri- tooriumil ja avalikule ruumile „eestiliku” palge andmisega.

Rahvuse-ehituse (paljude) indikaatorite identifitseerimine ning analüüs on ühiskonna- teadustes paljuski tänini algelises staadiumis. Eesti riigi unifikatsioonilise surve on olnud üldjoontes suunatud võrdlemise traditsioonilistele võtmevaldkondadele nagu nt keele-, haridus-, info- ja migratsioonipoliitika või kollektiivsete rituaalide ning rahvussümboolika rakendamine rahvastikugruppide ühtsustunde (taas)tootmisel. Tulenevalt kunagise omariikluse mälestustest ja NSV Liidu mõneti paradoksaalselt etnilisust institutsionaliseerinud administratiivkorrast jõudu ammutavast ning suhteliselt arenenud rahvusteadvusest, väikesest rahvaarvust ja slaavi immigratsiooni intensiivsusest tajuti olukorda uue iseseisvuse hakul õige mitmetes sotsiaalsetes sfäärides probleemseks ning võeti erinevaid rahvustavaid projekte tarvitusele vägagi laial rindel. Alljärgnevalt käsitletaksegi Eesti rahvuskujunduse kultuurilisi ja demograafilisi dimensioone lähemalt. Seatakse fookusesse integratsioonipoliitika kui riigi siiani mastaapseima ning tsent-

¹ Samalaadset skeemi järgib nt Kuzio. *Nationalizing*, 136, 139; T. Kuzio. „The Nation-Building Project in Ukraine and Identity: Toward a Consensus”, *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine*, eds. T. Kuzio, P. D’Anieri (Westport: Praeger, 2002), 9. Mõned autorid, nt Duvold, ei välista nende kontseptsioonide puhul mõningaid raskesti- piiritletavaid diferentse. // Duvold. *Making*, 128.

² Berg. *Estonia’s Northeastern Periphery*, ch 3; E. Berg. „Ethnic Mobilisation in Flux: Revisiting Peripherality and Minority Discontent in Estonia”, *Space & Polity*, 5: 1 (2001), 12.

³ Vahel opereeritakse sellistel puhkudel koguni mõistega „peremeesrahvus” (ingl *host-nation*).

raalselt koordineerituima rahvuse-ehitusliku meetmetepaketi olemus. Vaadeldakse, kuidas on kodanikupõhise identiteedikujunduse iseloom aja jooksul muutunud. Millised rahvastavad mehhanismid ära langenud, missugused strateegiad lisandunud. Lõpetuseks proovitakse kõige selle alusel ühtlasi täpsemalt kindlaks teha ka Eesti lähimineviku rahvuse ülesehitamise tüüpi.

4.1. Demograafiline rahvastamine

Pea iga kaasaegne riik on demograafiliste arengute vallas sunnitud silmitsi seisma tüüp-probleemidega kuidas tagada elanikkonna optimaalne hulk, suurendada sündivust, vähendada suremust, pikendada inimeste eluiga ja tõsta nende elukvaliteeti. Nende sõlmpunktide lahtiharutamise tegeleva rahvastikupoliitika põhiosiste hulka kuuluvad enamasti rände-, pere-, laste- ning tervise poliitika.

Eesti Vabariik, mis on viimasel kahel kümnendil kandnud valdavalt majandusliku liberaalsiideoloogia tõrvikut, mille paistel ei ole keskviimu sekkumisruum olnud just ülemäära lai, sisulist tähelepanu paljudele klassikalistele rahvastikuküsimustele esialgu suurt ei pööranud. Siiski tegutses (mõningate ajaliste katkestustega) aastail 1990–2009 rahvastikuprobleemide alal dekoratiivse iseloomuga portfelli minister. Lisaks lasusid rahvastikupoliitika väljatöötamise ja elluviimise koordineerimisega seotud ülesanded sotsiaalministeeriumi kõrval ka 1997-ndast kuni 2009. a. kevadeni toimunud ning Riigikantselei koosseisu kuulunud Rahvastikuministri büroo õlul. Eelmise dekaadi keskpaiku jõuti valitsuse poolt esmakordselt põhimõttelise suunda seadva alusdokumendi vastuvõtmiseni, mis kandis nime „Rahvastikupoliitika elluviimise strateegia 2005–2008”. Sellele järgnes „Rahvastikupoliitika alused 2009–2013”, millega raamistati detailsemalt juba kõiki peamisi valdkondlikke tegevusliine.⁴

Kuigi 1990-ndail esitati mõningate mittetulundusühingute ning riiklike ametkondade poolt kitsalt etnotsentrialse perepoliitika viljelemisele üles kutsuvaid ettepanekuid⁵, jäi riik siinkohal etniliselt neutraalsele pinnale. Sotsiaalsed, pensioni ning haigekassa põhised garantiid on olnud kõigile alalistele (maksumaksjaist) elanikele universaalselt kättesaadavad, sõltumata nende nahavärvist, emakeelest või kodakondsusest. Minister Veidemanni poolt 1998. a. novembris Valitsusele esitatud „Eesti rahvastikupoliitika sõnastamise ja rahvastikuprogrammi koostamise kava” nimetab küll iibe tõstmise järel riikliku rahvastikupoliitika üldeesmärgina eesti rahvuse ja kultuuri püsimise kindlustamist⁶, kuid sellelaadsed reaalselt sõlmitud koalitsioonilepped räägivad enam-vähem alati ikkagi laiemalt „Eesti rahvast”⁷. Seepärast käesolevas töös rahvastikupoliitika „pehmematele” tahkudele ka ei keskenduta, vaid vaetakse hoopis tolle märksa rahvastavama koega migratsiooniaspektide evolutsiooni.

4.1.1. Rändepoliitika

Reeglina reguleeritakse migratsioonivooge maailmapraktikas mitmesuguste seadusandlike ning administratiivsete protseduuridega nagu näiteks erinevad kehtestatavad soodustused, kompensatsioonimehhanismid, kvoodisüsteemid, elamis- ja tööload, mis fikseerivad isikute riigis viibimise staatuse ning selle ajalise kestuse. Kooskõlas normiloovate rahvusvaheliste aktidega on sisse-rände- ehk immigratsioonipoliitika kujundamine üldjoontes iga riigi suveräänne õigus. Enamik

⁴ Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 17.

⁵ ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 10; ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 155.

⁶ ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 121.

⁷ Näiteks: „Valitsusliidu pere- ja rahvastikupoliitika eesmärk on luua Eestist peresõbralik riik, kus inimesed soovivad hea meelega lapsi saada ja kasvatada ning väärikalt vananeda, mis kindlustaks, et Eesti rahvast saab kasvav rahvas.” // *Erakonna Isamaa ja Res Publica Liit ning Eesti Reformierakonna valitsusliidu programm*. 4. aprill 2011, 7.

riike harilikult piirab immigratsiooniseaduste kaudu välismaalaste elamaasumist oma territooriumile ja teostab samas valikulise sisserände (ingl *selective immigration*) poliitikaid.⁸

Kui vahel on erialakirjanduses mõningaid – valdavalt kunagise imperiaalse minevikuga – maid iseloomustatud nn postkoloniaalset immigratsioonipoliitikat viljelevate riikidena⁹, siis tegelikult võib teatud mõõndustega niimoodi öelda ka sõltumatus taastanud Eesti kohta. Nõukogude ajast päritud teravate ühiskondlike sidusprobleemide tõttu rakendati seal esimesel võimalusel võrdlemisi välistavaid rändekorralduslikke strateegiaid. Vastav immigratsioonipoliitika, mida Eesti erinevad valitsused tänini on toetanud, tuleb muu Euroopa taustal lugeda äärmiselt ettevaatlikuks ning konservatiivseks. Lisaks sisse rännata soovijate hoolikale sõelumisele lasti iseseisvuse esimesel aastakümnel etniliste eestlaste absoluut- ja suhtarvu tõstmiseks muukeelsel elanikkonnal segamatult maalt välja voolata. Veelgi täpsemalt väljendudes võeti mitte-eestlaste väljarände suurendamiseks tarvitusele mõnesuguseid riiklikult sanktsioneeritud motiveerivaid abinõusid.

Milles need rahvastavad käigud siis konkreetsemalt seisnesid? NSV Liidus alanud perestroika tingimustes pead tõstev Eestile suveräänsuse nõudmise mõte seostus esialgu tugevalt just üldtjutud vajadusega panna punkt massilisele ning kontrollimatule immigratsioonile ja taastada Eesti etnodemograafilist tasakaalu. Vastavad eesmärgid olid hoide formuleeritud ka juba 1987. a. septembris päevavalgust näinud Isemajandava Eesti ehk IME programmis.¹⁰ Vargsi lootsid nii eesti kultuurieliit kui Vabariigi Valitsus uue dekaadi lähenedes negatiivse rändesaldo saavutamisele.¹¹ Alt tuleva surve tõttu asuti 1988–89 esmakordselt „eksperimendi korras” rakendama tõkestavaid meetmeid, et ettevõtted ei värbaks tööjõudu väljastpoolt Eesti NSV-d. Kes seda teha soovis, pidi iga võõrsilt palgatud töölise ning tema pereliikme pealt tasuma 10–16 000 rubla (nn migrantide maksuna) linna või rajooni täitevkomitee kontole. Maksuvabalt võisid Eestisse jätkuvalt tööle tulla Nõukogude Liidu kõrgkoolide ja keskeriõppeasutuste lõpetajad, keda lähetati vabariiki noorte spetsialistide suunamisplaani alusel.¹² Kuna võimalusi taolistest lõivudest kõrvale hiilida leidis väidetavalt mitmeid, ei etendanud kirjeldatud vahendid sisserände pidurdamise juures ilmselt kuigi kandvat rolli.¹³

Kogedes elu jooksul n-õ omal nahal, et migratsioonil on kalduvus migratsiooni taastoota¹⁴, olid eesti poliitilised jõud võrreldes nii mõnegi muu küsimusega sisserände piiramise tarviduse osas haruldaselt üksmeelsed. 1990. a. jaanuaris moodustati kodakondsusameti eelkäijana Eesti NSV Riiklik Migratsiooniamet¹⁵, mille tegevuse alusdokumendiks sai sama aasta 26. juunil Ülemnõukogus vastu võetud immigratsiooniseadus.¹⁶ Selle 1. juulil 1990 jõustunud õigusaktiga hakati mujalt Eestisse saabujatelt nõudma elamis- ja (vajadusel ka) töölubade taotlemist. Elamisload jagunesid alalisteks, tähtajalisteks ning ajutisteks. Alalise elamisloa saamise kriteeriumiteks olid peale etniliseks eestlaseks või Eesti kodanikuks olemisele veel üsna ebamäärased „seotus Eesti kultuuriga” ja Eestile „eriti vajaliku eriala ehk kõrge kvalifikatsiooni” omamine. Nii võimaldas seadus ühtlasi piirata kodakondsuseta mitte-eestlastele alaliste

⁸ Katus. *Mitmekeelne demograafiasõnastik*, 61; Eamets, Philips. *Tööjõu vaba liikumine*, 10.

⁹ Nt Prantsusmaad, Suurbritanniat ja Hollandit. // S. Castles, M. Miller. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (Basingstoke: Macmillan, 1993), 71–73, 196–199.

¹⁰ Eriti selle 2. ja 8. punkt. // S. Kallas, T. Made, E. Savisaar, M. Titma. „Ettepanek: kogu Eesti NSV täielikule isemajandamisele”, *Edasi*, 26.09.1987.

¹¹ EFA, f. 309, s. 1694; Jõgi. *Eesti NSV*, 229.

¹² Eesti Ajalooarhiiv (EAA), f. M-599, n. 1mn, s. 736, l. 5–8.

¹³ Nt 1988. aastal registreeriti niisuguseid makseid kogu Vabariigi peale vaid 9. // Made. *Eesti tee*, 56. Illegaalse immigratsiooniga Eesti valitsus NSV Liidu liikmelisuse kontekstis samuti sisuliselt võidelda ei suutnud. // EFA, f. 309, s. 1694.

¹⁴ Vt nt P. van Krieken. *Migration Acquis Handbook: The Foundation for a Common European Migration Policy* (The Hague: T.M.C. Asser Press, 2001), 116–118; Peatükk 3.1.

¹⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 14934, l. 18–19.

¹⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15036, l. 119. Eesti Vabariigi immigratsiooniseadus. *Riigi Teataja*, 2, 25 (1990). Immigratsiooniseaduse väljatöötamisest vt lähemalt Sillaste. *Mineviku mustad kastid*, 170–174.

elamislubade väljastamist.¹⁷ Pikemas perspektiivis tunduvalt olulisem sisserännet tõkestav klausel oli aga seaduses ette nähtud annuaalse immigratsioonikvoodi kehtestamine. Esimesed selgepiirilised sisserände kvoodi projektid hakkasid Vabariigi Valitsuses ringlema kusagil 1989. aasta lõpul. Kuivõrd oli aimata, et seaduseelnõu arutelu kipub vana koosseisuga parlamendis takerduma, peatasid mitmed kohalikud volikogud kuni immigratsioonireglemendi vastuvõtmiseni ning Migratsiooniameti töö alguseni ise väljastpoolt vabariiki tulevate isikute alalise sissekirjutamise. Esmalt visandas Valitsus sisserände piirmääraks kokku ligikaudu 3000 inimest aastas. Sellest umbes kolmandik reserveeriti oma endisesse elukohta ehk ENSV-sse naasvatele elanikele, Eesti Vabariigi kodanikele, represseeritutele ja nende järglastele, pererändeks eraldati ca 1300 kohta. Suhtarve pidi täpsustatama peale seaduse vastuvõtmist.¹⁸ Immigratsiooniseaduse parlamendilugemiste käigus langes kvoodi suurus peaaegu poole võrra. Ehkki Ülemnõukogu sotsiaalkomisjoni ning osade rahvasaadikute arvates oli ka selline maht liiast, fikseeriti sisserändavate inimeste aastaseks ülempiiriks viimaks ikkagi 0,1% Eesti alalisest elanikkonnast (toona ümmarguselt 1600 inimest). Teisendamaks etnodemograafilist olukorda teatud linnades ja maapiirkondades, sai seaduse varal reguleerima asuda ühtlasi uusimmigrantide võimalikke sihtkohti. Ka regionaalkvootide suuruse määramise raames kehtis üldjoontes vaikiv kokkulepe, et maakonnad ning linnalised asulad võiksid oma numbrilisi ettepanekuid tehes kinni pidada maksimaalselt 0,1 protsendist vastavate üksuste püsielanikest.¹⁹ Rahvustuva poliitika vaimus lisati seadusesse säte: „Eestisse saabuja on kohustatud järgima Eestis kehtivat seadusandlust, austama eesti rahvuslikke traditsioone ja tunnustama eesti rahvuse enesemääramise õigust”.²⁰

1990. a. immigratsiooniseaduse kohaselt tuli sisserände kvoot kehtestada parlamendi poolt, kolm aastat hiljem anti see ülesanne Vabariigi Valitsuse pädevusse. Kohe vahetult pärast esmaste piirangute jõustamist hakkas Narvas, Sillamäel, Kohtla-Järvel, ent ka Tartus küpsema neile arvestatav vastuseis ning asi ähvardas minna selleni, et nimetatud linnade volikogud tahtsid seadusandluse mõningate punktide kehtivust endale alluvail territooriumeile ära muuta. Sooviti kvooti juurde saada, esines rikkumisi, ehkki võrdlemisi leigelt üritati immigratsiooniprotsesse siiski pidurdada. Migratsiooniameti peadirektor Kollist soovitas levivate „anarhiliste meeleolude” kahandamiseks nn kriitilistes piirkondades immigratsioonikvooti veidi lõdvemale lasta. Sellise sammuga loodeti tagada seaduse reaalsel täitmist ja ühtset rakendamist kogu Eesti maalal. Valitsus tegigi vastavalt kohalike omavalitsuste taotlustele parlamendile ettepaneku nende 1991. aasta sisserände piirmäärasid pisut suurendada.²¹ Ülemnõukogu seadis sealjuures tingimuseks, et mainitud linnade vabariigiväline migratsioonialdo peab jääma negatiivseks. Seatud kvartalikvoodi ületamisel pidi patustanud kohalik haldusüksus tasuma oma eelarvest riigikassasse küllalt soolast trahvi.²² Mõnevõrra mänguruumi oligi keskvõimudel siin peamiselt vaid regionaalkvootide kehtestamise osas. Üldine iga-aastane sisserände piirarv on püsinud enam-vähem sellises suurusjärgus nagu see algses immigratsiooniaktis fikseeriti, kõikudes vahemikus 0,05–0,1% alalisest elanikkonnast. Seda 1993. aasta suvel asendanud välismaalaste seaduse väljatöötamisel kõlasid küll ettepanekud, et kvoot ei tohiks ületada 0,01% Eesti püsirahvastikust või tuleks niisuguste näitajate arvestamise aluseks võtta Eesti Vabariigi kodanikkond²³, kuid

¹⁷ Eesti Vabariigi immigratsiooniseadus. *Riigi Teataja*, 2, 25 (1990) § 10 lg 4. Tähelepanek pärineb Andersenilt. *An Ethnic Perspective*, 114.

¹⁸ EFA, f. 309, s. 1593.

¹⁹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15117, l. 34; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16521, l. 234; Eesti Vabariigi immigratsiooniseadus. *Riigi Teataja*, 2, 25 (1990) § 2 lg 2.

²⁰ Eesti Vabariigi immigratsiooniseadus. *Riigi Teataja*, 2, 25 (1990) § 23 lg 3.

²¹ EFA, f. 309, s. 1694.

²² Nt 1992. aastal oli see 250-kordne kvartali viimase kuu miinimumpalk iga kvoodivälise isiku elamaasumise eest. // ERA, f. R-3, n. 3, s. 16678, l. 1-3; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15287, l. 1.

²³ RKA, n. 2, s. 249, l. 28; *VII Riigikogu stenogramm*, 15.03.–6.05.1993, 747.

nendele vaatamata jätkati vanaviisi 0,1 protsendise piirmääraga.²⁴ Seoses Eesti seadusandluse Euroopa Liidu kodanike vaba liikumise printsiibiga kooskõlla viimisega alandas Riigikogu 1997. a. septembris kompromissotsusena kolmandate riikide välismaalaste immigratsioonikvooti 0,05%-ni alalisest elanikkonnast.²⁵ 2008. aasta aprillis jõustunud seaduse muudatusega tõsteti sisserände aastane ülempiir taas tagasi 0,1%-le kogurahvastikust. Majandus- ja kommunikatsiooniministeerium põhjendas antud arvu paisutamise otstarbekust Eesti vajadusega kvalifitseeritud tööjõu järele. Samuti tarvidusega luua välisinvestoritele atraktiivsemat majanduskeskkonda ning meelitada neid sinna vahendeid paigutama.²⁶ Kui mõned varasemad ja väiksemad sisserände piirarvud täitusid juba kalendriaasta esimestel kuudel, siis hiljem on need enamasti olnud statistilises plaanis piisavad. Isegi vaatamata sellele, et Valitsus reeglina immigratsioonikvooti seaduse poolt võimaldatud maksimaalmääradeni ei kergitanud.²⁷ Kvoodisüsteem tervikuna peaks aga põhimõtteliselt tagama olukorra, kus uusi inimesi lisanduks hulgal, mida (eesti) ühiskond võiks olla tõenäoliselt suuteline integreerima.

Sisserände piirarv ei puudutanud etnilisi eestlasi, Eesti Vabariigi kodanikke ja nende järeltulivaid põlvi, Eestist mujale ajateenistusse, õppima, ravile, tähtajalisele tööle või kinnipidamiskohta suunatud ning tagasipöörduvaid isikuid ja endise Eesti NSV alalise sissekirjutusega riigis viibivaid välismaalasi.²⁸ Perekonduku iseloomuga immigratsiooni esialgu kvoodi alt vabaks ei lastud, leides et „kõikvõimalik pereränne ei pea seadusandlikult kontsentreeruma Eestisse” ehk „perekonnad võivad ühineda ka väljaspool Eesti piire”.²⁹ Seega põhjustas suhteliselt tagasihoidlik aastakvoot 1990-ndail probleeme perekondade (taas)ühinemisega. Eesti kodanike välismaalastest abikaasade ja lähisugulaste elamislubade taotluste rahuldamise osas tehti esimestel aastatel kvoodi täitumise korral küll ridamisi erandeid. Eriti teatud spetsiifilistes piirkondades, nagu näiteks Narvas, kus on eksisteerinud ajalooliselt lähedased (töö)sidemed Ivangorodiga. Siiski valmistas see peaaegu igal aastal muret kümnetele joone alla jäänud „leibkondadele”.³⁰ Mingisugust sisulist debatti poliitilisel tasandil perede lahusoleku küsimus ometi pikka aega ei sütitanud. Enamasti põhjendati kehtivat olukorda riigi suutmatusega kontrollida võimalikku fiktiivsete abielude probleemi.³¹ Sellele vaatamata juhtisid elanikkonna venekeelset segmenti esindavad saadikurühmad nii Ülemnõukogu kui Riigikogu koosseisus varakult tähelepanu väidetavale asjaolule, et sisserändekvoodi rakendamine perede taasühinemisel rikub Euroopa inimõiguste konventsiooni kaheksandat artiklit ning läheb ühtlasi vastuollu Eesti põhiseaduse paragrahviga 26.³² Põhimõttelised pererände alased muudatused lasid end aga oodata 2000.

²⁴ Välismaalaste seadus. *Riigi Teataja* I, 44, 637 (1993) § 6 lg 1.

²⁵ VIII Riigikogu stenogrammid, 8.09.–9.10.1997, 187, 275; Välismaalaste seaduse muutmise ja täiendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 73, 1202 (1997) § 1.

²⁶ Välismaalaste seaduse ja teiste seaduste muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 15, 107 (2008) § 1 p 2; Riigikantselei arhiiv, 08-06706-2.

²⁷ ERA, f. 5040, n. 2, s. 36, l. 74. Nt 2005. aastal täitus kvoot ligi 60% ulatuses, 2006. aastal 87%, 2008. aastal 84%, 2009. aastal 80% ja 2010. aastal 82% ulatuses. // M. Kass. „Liiga palju võõrtöölisi ohustab julgeolekut”, *Postimees*, 2.09.2010; R. Sulbi. „Siseministeerium soovib tänavuseks sisserände piirarvuks 1008”, *Postimees.ee*, 12.01.2011. 2011. a. piirarvu varajase täitumise tagamaade uurimisel selgus, et selle põhjuseks oli osutunud tööandjate poolt avastatud seadusauk, mis võimaldas hankida tähtajalisi elamisluube Eestis registreeritud äriühingu juhtorgani liikmena töötamiseks. Kuna eelnevaga seoses tulid päevavalgele mitmesugused korruptsioonihõngulised petuskeemid, lõpetas siseministeerium niisugusel moel elamislubade omandamise peagi ära. // 2012. aasta sisserände piirarvu ajalise jaotuse aasta piires ja jagunemise kehtestamine elamisloa taotlemise põhjuse ja elamisloa andmise aluse järgi. *Riigi Teataja* I, 7 (07.03.2012) § 2 lg 1.

²⁸ Eesti Vabariigi immigratsiooniseadus. *Riigi Teataja*, 2, 25 (1990) § 2 lg 3; Välismaalaste seadus. *Riigi Teataja* I, 44, 637 (1993) § 21 lg 6.

²⁹ EFA, f. 309, s. 1593; *Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogrammid*, 25.–28.06.1990, 188.

³⁰ ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 12; Situation of Human Rights in Estonia and Latvia (1993), artikkel 61; P. Ennet, J. Saar. „Viisanõue viib abikaasad lahku”, *Postimees*, 18.03.1998.

³¹ Nt VIII Riigikogu stenogrammid, 8.02.–25.02.1999, 565.

³² *Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogrammid*, 14.–17.01.1991, 182–183, 194–195; ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 33; IX Riigikogu stenogrammid, 14.02.–16.03.2000, 838.

aastani. Ehkki Eesti Vabariigi õiguskantsler vana süsteemi puhul rahvusvahelise õigusega konflikti minekut ei näinud³³, jõudis Riigikohus seisukohale, et pelgalt sisserände piirarvu täitumise tõttu pole põhiseaduslikus plaanis aktsepteeritav abikaasa juurde kolimise eesmärgil elamisloa andmisest keelduda. Samuti peab Eesti kodaniku abikaasale elamisloa taotluse tagasilükkamiseks olema väga kaalukas põhjendus, sest „Eesti kodanikul on subjektiivne õigus elada Eestis”.³⁴ See lõi situatsiooni, kus pererände raames Eestisse elama asuvate isikute hulka ei olnud sisuliselt enam võimalik arvuliselt piirata.³⁵ Esiotsa tegi parlament välismaalaste seaduse parandusega elamisloa saamise kvoodivabaks Eesti kodanike registreeritud abikaasadele ja esimeste alla 15-aastastele lastele. 2002. aasta oktoobrist laienes analoogne süsteem lisaks kodanikele veel Eestis alalise elamisloa alusel elavate välismaalaste abikaasadele, nende lastele, vanematele, vanavanematele ning eestkostetavatele.³⁶ Veidi enne seda oli lähtuvalt Eesti välispoliitilistest ja majanduslikest huvidest vastu tulnud ka oma strateegilistele partneritele. Nimelt ei kohaldata alates 1997. a. sügisest sisserände piirarvu enam Euroopa Liidu, Islandi, Norra ning Šveitsi kodanikele. 1999. aasta lõpust on juurdepääs Eestisse elama asumiseks vaba USA ja Jaapani kodakondsetel.³⁷ Ühtlasi ei arvestata tänaseks immigratsioonikvoodi sisse välismaalasi, kellele antakse elamisluba õppimiseks, teaduslikuks tööks või tingituna kaalukast avalikust huvist.

Töörände selektiivsuse tagamiseks kehtestas Eesti riik väljapoolt Euroopa Liitu pärinevale kaadriale muuhulgas mitmesugused kvalitatiivsed piirangud, mis on takistanud tööandjatel odavat ning ebaprofessionaalset tööjõudu sisse toomast ja seeläbi pärssinud immigratsiooni tervikuna. Töötamiseks antava tähtajalise elamisloa saamine tuleb kõne alla vaid siis kui värbava ettevõtte poolne töökoha vähemalt kolme nädala pikkune avalik pakkumine riikliku töövahendusteenuse kaudu näitab, et vakantsi ei õnnestu täita juba Eestis legaalselt asuva sobiva isikuga. Seejärel peab oskustööjõudu vajav asutus tegema asjakohase taotluse Eesti Töötukassale ning Politsei- ja Piirivalveametile. 2008. aasta suvest saadik kehtib Eestisse tööle siirduvatele välismaalastele ka teatud palgakriteeriumi maksmise kohustus. Seaduse järgi peavad tööandjad maksma neile tasu, mille suurus on võrdne vähemalt Eesti aasta keskmise brutopalgaga ning koefitsiendi 1,24 korrutisega.³⁸

Seoses rahvastiku pideva vähenemise³⁹, vananemise, demograafilise struktuuri halvenemise ja tööjõu väljarände päevakajalisusega⁴⁰ on iseseisvat Eestit pitsitanud probleemistik, et juhul kui maksumaksjate hulk (tulevikus) prognoositavalt veelgi langeb, saab ühiskonna endise elatustaseme säilitamine olema keeruline.⁴¹ Töökäte puudust leevendavate võimaluste vallas vast enim välja pakutud lahendused hargnevad üldjoontes kolmeks: püüda siseressursside abil vähendada tööpuuduse määra; tõsta oluliselt pensioniiga; ja/või importida (kvalifitseeritud)

³³ IX Riigikogu stenogrammid, 20.03.–20.04.2000, 1268–1269.

³⁴ Riigikohtu halduskolleegiumi 18.05.2000 otsus 3-3-1-11-00, „Valentina Ušakova kassatsioonikaebuse läbivaatamine elamisloa taotlemisel sisserände piirarvu kohaldamise asjas”, punkt 4–5.

³⁵ Vt nt Riigikohtu 12. juuni 2000 otsus haldusasjas 3-3-1-15-00, „Svetlana Kopõlova kassatsioonikaebuse läbivaatamine elamisloa taotlemisel sisserände piirarvu kohaldamise asjas”; R. Annus. „Eesti võimalused ja valikud immigratsioonipoliitika kujundamisel”, *Riigikogu Toimetised*, 20 (2009), 105.

³⁶ Välismaalaste seaduse § 6 muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 33, 197 (2000); Välismaalaste seaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 56, 351 (2002).

³⁷ VIII Riigikogu stenogrammid, 8.09.–9.10.1997, 187, 275; Välismaalaste seaduse § 6 lõike 3 täiendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 88, 808 (1999); Välismaalaste seaduse muutmise ja täiendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 101, 900 (1999) § 1 lg 1 p 2.

³⁸ Välismaalaste seadus. *Riigi Teataja* I, 3, 4 (2010) § 177 ja 178. Viimane tähendas, et nt 2008. aastal ei võinud neile ühelgi ametikohal maksta töötasuna vähem kui ligikaudu 13 962 krooni (892 eurot). // Maripuu, Ainsaar. *Ülevaade Eesti rahvastiku olukorrast*, 25.

³⁹ Kui 1989. a. rahvaloendusel loendati Eestis kokku 1 565 662 inimest, 2000. a. omal 1 370 052, siis 2011. a. loenduseks kahanes seal püsivalt elavate inimeste arv 1 329 660-ni.

⁴⁰ Avalikus diskursuses peegeldab selle akuutsust ka nn ajude väljavoolu temaatika. // Vt K. Oja. *Ajude väljavool avaliku arutelu objektina*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Sotsiaalteaduskond, 2005).

⁴¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 23.

töõjõudu välisriikidest. Neist tagumine variant oli pikka aega ajaloolistel, sotsiaalpsühholoogilistel jms põhjustel üksjagu tabuteema. Seepärast on süvadiskussioon säärast sorti immigratsiooni vajaduse/mittevajaduse või positiivsete/negatiivsete mõjude osas olnud võrdlemisi kasin.⁴² Kummatigi kerkisid madala iibe ning emigratsioonisurve kontekstis 21. sajandil – valdavalt ärieliidi initsiatiivil – massimeedias üha enam kajastamist leidnud ainese sekka ka arutelud Eesti tööturu avamisest kolmandatele riikidele ja võõrtöõjõu sissetoomisest Ukrainast, Hiinast, Indiast jm. Harilikult serverivad välistöõliste sisserännet pooldavad isikud seda rohuna elanikkonna üldisele demograafilisele kriisile. Samas ei ole hoiakutest puudunud ka märksa rahvuslikumad vaated. Näiteks leidub arvamusi, et maksumaksjate näol tuleks Eestisse tagasi meelitada eeskätt etnilisi eestlasi, või et kuna kohaliku venekeelse elanikkonna arvukus kahaneb põhietnosest veelgi kiiremini, siis peaks vene kogukonna „normaalse” jätkusuutlikkuse tagamiseks suurendama immigratsioonikvoote Venemaalt ning mujalt SRÜ riikidest sissetulevate inimeste suhtes.⁴³ Võõrtöõjõu vajaduse ja selle potentsiaalselt maalelubatavate masstaapide kohta ringleb väga erinevaid arve, alates mõnekümnest kuni 100 000 inimeseni välja.⁴⁴ (Massilise) võõrtöõjõu sissetoomise vastustajate väitel oleks niisuguse praktika poolt pakutav leevendus aga lühiajaline. Sellega kaasnevad (hiljem) arvestatavad administratiivsed ning sotsiaalsed lisakulud, tekivad täiendavad raskused teiste kultuuride esindajate Eesti ühiskonda lõimimisega, mis muudavad riigi rahvastavate sihtideni jõudmise vaevalisemaks. Idee oponentide hinnangul võib suure hulga immigrantide Eestisse suunamine ühtlasi kahjustada kohaliku elanikkonna julgeolekut ja luua aluse mitmesugustele konfliktidele tulevikus. Inimimpordi asemel tuleks tööturuprobleeme eelistavalt lahendada hoopis lokaalse püsielanikkonna baasil.⁴⁵

Ühiskondade valmisolek immigrante või varjupaigataotlejaid vastu võtta sõltub suuresti asjaolust, kuidas kodanikud tajuvad sisserände majanduslikke ning sotsiaalseid mõjusid. Täna Euroopas läbi viidud kvantitatiivsete uuringute põhjal on sealne laiem avalik diskussioon sisserände positiivsete tagajärgede osas enamjaolt skeptiline ega usu, et elanikkonna hulgaline „kunstlik” juurdekasv riigi üldist elukvaliteeti parandab. Reeglina nähakse selles ohtu vastuvõtva ühiskonna stabiilsusele, siseturvalisusele, sotsiaalmajanduslikule heaolule, kultuurilisele identiteedile ja sotsiaalsele sidususele.⁴⁶ Eestit puudutavate võrdlevate monitooringute ning avaliku arvamuse küsitluste kohaselt on tõrjuvad hoiakud võõrtöõjõu tuleku suhtes olnud seal üldlevinud ja inimeste individuaalne valmidus immigratsiooni aktsepteerida Euroopa keskmisest madalam. Eesti elanike valdava enamuse meelest mõjub sisseränne riigi olukorrale pigem negatiivselt. Tooniandvate arusaamade järgi koormab see Eesti sotsiaalsüsteemi, tõstab kohalike tööpuudust, kahandab palkasid, kasvatab konfliktiriske, survestab eesti keelt ja kultuuri ning loob eeldusi selle võimalikuks hääbumiseks. Välismaalaste sissetoomist käsitletakse tööõõvajaduse rahuldamise lahendusena alles konkurentsituult viimase abinõuna. Sealjuures näevad eestlased ja venelased immigrantidest lähtuvaid potentsiaalseid hädaohte ning (enda) rahvuskultuuri nõrgenemise väljavaateid enam-vähem võrdselt.⁴⁷ Vastuseisu põhjused on kompleksed.

⁴² Nt Eesti erakonnad oma valimisplatvormides ja programmides immigratsiooniküsimust praktiliselt ei käsitle. // Vt K. Metsmaa. *Estonian Immigration Politics in the European Context: An Inquiry into Current Debates*. Bachelor Thesis. Manuscript (Tartu: Faculty of Social Sciences, 2007), 12–13.

⁴³ Пароль. Особенности, 38.

⁴⁴ Vt M. Kass. „Liiga palju võõrtöõlisi ohustab julgeolekut”, *Postimees*, 2.09.2010.

⁴⁵ Nt *XI Riigikogu stenogramm*, 18.10.–18.11.2010, 14.

⁴⁶ Vt nt H. Pellerin. „Migration and Border Controls in the EU: Economic and Security Factors”, *Soft or Hard Borders? Managing the Divide in an Enlarged Europe*, ed. J. DeBardleben (Aldershot et al.: Ashgate, 2005), 107–108; J. Huysmans. *The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU* (London: Routledge, 2006), ch 5; A. Masso. „A Readiness to Accept Immigrants in Europe? Individual and Country-Level Characteristics”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35: 2 (2009), 262.

⁴⁷ Respondentide hinnangud sisserände ulatuse või nn kvaliteetse võõrtöõjõu lubatavuse kohta uuringutes üldjuhul ei kajastu, arvamused on üldise iseloomuga. Vt European Social Survey. // <http://www.europeansocialsurvey.org/>; Kruusvall. Hinnangud lõimimise edukusele, 50–51; R. Rose. *New Baltic Barometer VI: A Post-Enlargement Survey* (Glasgow: University of Strathclyde, 2005), 25; I. Pettai. Sallivus rahvussuhetes, 38–39; Maripuu, Ainsaar. *Ülevaade*

Siinkohal olgu üksnes etnopolitiilises mõdtmes veelkord rõhutatud põlisrahva hoiatavat lähiminekulist kogemust, kus neil paljuski puudus immigratsiooniprotsesside ja integratsioonipoliitika suuna üle kontroll. Samuti teevad inimesi migratsiooniküsimuste suhtes tundlikuks Eesti geograafiline asukoht ning rahvaarvu väiksus. Tajutakse, et riigi võime hulgaliselt uusi inimesi lõimida ja vastavaid sotsiaalseid arenguid kanaliseerida on kesine. Kadunud ei ole kartused sisserände rahvuslikku identiteeti hägustava või hävitava toime ees. Tõrjuvates hoiakutes väljendub reaktsioon immigrantide ülisuurele osakaalule elanikkonnas võrreldes enamike Euroopa riikidega. Kvalitatiivsed analüüsid paljastavad levinud tüüpsuhtumisi, mille kohaselt Eestil on antud kategoorias juba arvestatav „jagu” käes ning enne sealt tulenevate murede talutavat ära seedimist pole kuigi tark hakata kohe järgmisi alla neelama. Välistada ei saa ka mitmetes Lääne-Euroopa maades just osalt liberaalsest immigratsioonipoliitikast tekkinud probleemide ettevaatlikkusele sundivat efekti. Nii oodatakse sisserände valdkonnas Eesti riigilt eelkõige piirava ja tõkestava poliitika teostamist.⁴⁸

Taolist eksklusiivset kurssi on Vabariigi Valitsus aastate vältel ka hoidnud. Erinevatest kümnenditest pärinevad strateegilised raamdokumendid ei jäta siin teistsuguste manöövrite tarbeks kuigi palju ruumi:

„Soovitav oleks sisseränd eelseisvail aastakümneil hoida nulli ligidal, seni kuni juba siinasuvate muulaste integratsioon on lahendunud.”⁴⁹

„Eesti rändepoliitika kujundamisel tuleb arvestada juba riigis suurt mittesündinute osatähtsust ja Eesti julgeoleku kindlustamise vajadust.”⁵⁰

Harmoniseerimaks Eesti seadusandlust Euroopa Liidu õigusega, on sisserännet reguleerivatesse õigusaktidesse aja jooksul sisse viidud mõningaid muudatusi, ent eeskätt kujutavad need endast seaduste täpsustavat või menetluslikku külge puudutavaid parandusi. Euroopa Liidu tasandil pole immigratsioonipoliitika liikmesriikidele olnud juriidiliselt kuigi siduv ning mingeid kontseptuaalseid murranguid see Eestile kaasa toonud ei ole.⁵¹ Üks olulisemaid samme Eesti eurointegratsiooni teel oli varjupaigataotlejatega (ingl *asylum applicants*) seonduva seadusandluse ellurakendamine.⁵² Ehkki juba 1993. a. suvel heaks kiidetud välismaalaste seadus lubas sätestada eraldi regulatsiooni ka põgenike Eestis viibimise korra kohta, jõuti pagulaste seaduse⁵³ vastuvõtmiseni alles 1997. aastal kui Eesti ühines ühtlasi Genfi pagulasseisundi konventsiooniga.⁵⁴ Samas kasutasid Eesti parempoolsest riigikäsitlusest lähtuvad valitsused välismaalaste

---

Eesti rahvastiku olukorrast, 29, viidatud Eurobaromeeter 2006; *Eesti elanike teadlikkus ja hoiakud pagulasküsimustes. Kvantitatiiv- ja kvalitatiivuuringu aruanne*. Tellija: Siseministeerium. Teostaja: Saar Poll OÜ (Tallinn, 2010), 2010: 3, 16–17. Sisserände positiivsete mõjudena on välja toodud: soodustab Eesti rahvastiku kasvu ja noorenemist ning hoogustab sealset majandusarengut. // *Eesti elanike teadlikkus*, 46.

⁴⁸ Statistilisi näitajaid vt lähemalt // *Eesti elanike teadlikkus*, 3.

⁴⁹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 38.

⁵⁰ *Rahvastikupoliitika alused 2009–2013*, 11. Ühtlasi lubatakse samas Eesti praegust mõõdukat immigratsioonipoliitikat jätkata. // Vt artikkel 4.5.1.

⁵¹ Annus. Eesti võimalused, 105–106.

⁵² Seda võib numbriliste näitajate põhjal lugeda siinkohal küll suhteliselt marginaalseks, ent Eesti rändepoliitika (muid) välistava iseloomu demonstreerimise aspektist vägagi kõnekaks valdkonnaks.

⁵³ Pagulaste seadus. *Riigi Teataja* I, 19, 306 (1997).

⁵⁴ Pagulasseisundi konventsiooni ja 31. jaanuari 1967. aasta pagulasseisundi protokolliga ühinemise seadus. *Riigi Teataja* II, 6, 26 (1997). Antud konventsiooni kohaselt on osalisriik kohustatud võimaldama asüüli välismaalasele, kes taotleb seda põhjusel, et tema elu või vabadus on päritoluriigis ohus mingisse rassi, rahvusesse, usku, sotsiaalsesse gruppi kuulumise või poliitiliste veendumuste tõttu. Välja arvatud juhul kui pagulane ohustab riigi julgeolekut või avalikku korda. // Samas, § 33 lg 1. Alates 2006. a. juulist reguleerib varjupaiga taotlemisega seonduvat peaausjalikult Välismaalasele rahvusvahelise kaitse andmise seadus. *Riigi Teataja* I, 2, 3 (2006). „Pagulase” ja „põgeniku” mõistelistel erisuste ja kategooriate kohta vt lähemalt. // M. Haruoja, R. Kull. „Põgenik ja pagulane õigusterminiteena”, *Õiguskeel*, 1 (1997), 35–37; V. Subka. *Pagulaspoliitika Eesti Vabariigis (1992 aastast tänapäevani)*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Õigusteaduskond, 2004), 6–10.

võimalike rändehuvide pareerimisel, juhtimisel ja täiendavate integratsiooniprobleemide vältimisel kilbina järjepanu võrdlemisi „õhukest” sotsiaaltoetuste poliitikat. Ning kuigi Eesti majanduse arengu ja heaolu teatava kasvu tõttu on ajas pisut tõusnud ka selle atraktiivsus rände sihtriigina, osutus taoline konservatiivne immigratsioonitaktika tulemuste poolest vägagi edukaks. Ühest küljest väljastati nn uusimmigrantidele⁵⁵ viimase kümne aasta vältel kokku kõigest ligikaudu 45 000 tähtajalist elamisloa. Teisalt on ka nende soov Eestisse elama asuda olnud küllalt napp.⁵⁶ Näiteks või Eestile esitatud varjupaigataotlejate arv, mis moodustab Euroopa Liidu liikmesriikide kõrval kaduvväikse osa.⁵⁷ Hoolimata sellest, et alates 1997. a. juulist, mil jõustus pagulaste seadus, kuni 2011. a. lõpuni palus Eesti Vabariigilt asüüli pelgalt 280 inimest, mille menetluse juures immigratsioonikvoote ei arvestata, on tagasilükatud taotlejate protsent märkimisväärselt kõrge. Mainitud ajavahemikul võimaldati Eestis varjupaika saada kolmekümne kuuel inimesel, täiendav kaitse anti kahekümne kahele, valdavalt Iraagi, Afganistani ja Gruusia sõjakolletest ning ebastabiilse poliitilise olukorraga Pakistanist, Türgist, Valgevenest ja Venemaalt pärit isikutele.⁵⁸ Paralleelselt tagasihoidlike sotsiaaltoetuste ning riigi range elamislubadepoliitikaga ei praktiseerinud Eesti 2012. a. sügiseni ka (ulatuslikke) uusimmigrantidele suunatud kohanemisprogramme, nagu seda tehakse nt Rootsis või Soomes, kus märksa kaasavamad pagulasstrateegiad hõlmavad nõustamisteenuseid, keeleõpet, erinevaid integratsiooniprojekte jms tugisüsteeme sageli juba elamisloa taotlemise varases faasis.⁵⁹ See on kahtlemata üks esimesi struktuurseid põhjuseid, miks postkommunistlik Eesti figureerib senini peamiselt transiitmaana, kust soovitakse edasi liikuda pigem jõukamatesse Skandinaavia riikidesse. Eesti valitsus pole siiani otsustanud osaleda ka kavandatavas Euroopa Liidu koostööprojektis, mis puudutab uniooni välispiire ületavate pagulaste võrdsemat hajutamist kõigi liikmesmaade vahel (*Joint EU Resettlement Programme*).⁶⁰

Välismaalaste seaduse 2003. aasta kevadel jõustunud muudatus leevendas mõningal määral elamisloa väljastamise tingimusi välismaalastest oskustöölisele.⁶¹ Vastava redaktsiooni sihiks ei olnud siiski „võõrtööjõu Eestisse saabumise soodustamine, vaid välismaalaste Eestis ebaseaduslikult töötamise ohjamine”.⁶² Riigi rahvustava poliitika aspektist kaalukama nihkena kehtestati välismaalastele pikaajalise elaniku staatuse taotlemisel peagi nn integratsiooninõue. See tähendab, et alates 2007. a. juunist seati siin tingimuseks eesti keele algtaseme eksami sooritamine. Integratsiooninõude täitmisest on vabastatud isikud, kelle vanus jääb alla 15 ning üle 65 eluaasta; kes on omandanud põhi-, kesk- või kõrghariduse eesti keeles; kelle teovõime on piiratud; või kes oma tervises seisundi tõttu ei ole püsivalt võimelised keeleeksamit sooritama.⁶³

⁵⁵ Ametlikult on uusimmigrandidiks „sisserännanu, sh välismaalt saabunud võõrtööline ja tema perekonnaliige, asüüli-taotleja või pagulane, kes on Eestisse saabunud pärast iseseisvuse taastamist 1991. a.” // *Eesti lõimumiskava 2008–2013*. Kinnitatud Vabariigi Valitsuse 10.04.2008 korraldusega nr. 172. Lk 4.

⁵⁶ PPA vastuskiri autorile, 22.10.2012; *Sihitasutuse Eesti Migratsioonifond tegevusemärgid aastateks 2008–2010*. Kinnitatud nõukogu 23.11.2007 otsusega, 15.

⁵⁷ 2010. aastal moodustasid 35 Eesti Vabariigile laekunud asüüli-taotlejast vaid 0,01% kõikidest liikmesmaadele esitatuist (kokku 257 800). // „The number of asylum applicants registered in the EU27 stable around 260 000 in 2010”, *Eurostat News Release* 47/2011, 29 March 2011.

⁵⁸ Eurostat Asylum statistics. //

http://epp.eurostat.ec.europa.eu/statistics_explained/index.php/Asylum_statistics (vaadatud 9.08.2014); Subka. *Pagulaspoliitika*, 63, 65; *Eesti lõimumiskava 2008*, 12; *ECRI Report on Estonia* (2010), 38–39; J. Kovalenko. „Situation of New Immigrants in Estonia”, *New Immigrants in Estonia, Latvia and Lithuania* (Tallinn: Legal Information Centre for Human Rights, 2010), 10.

⁵⁹ Metsmaa. *Estonian Immigration Politics*, 23; K. Kase. „Eestist varjupaika otsijate arv on võrreldes Euroopaga tühine”, *Postimees*, 30.12.2008; A. Raun. „Sisserändajad saavad tasuta kohanemisprogrammi ja tugiisiku”, *Postimees.ee*, 18.10.2012.

⁶⁰ E. Henno. „Eesti põgenike ümberasustamise projektis ei osale”, *Postimees.ee*, 17.10.2009.

⁶¹ Vt Välismaalaste seaduse muutmise ja sellest tulenevalt teiste seaduste muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 4, 20 (2003) § 20.

⁶² Annus. Eesti võimalused, 105.

⁶³ Välismaalaste seaduse ja sellega seonduvalt teiste seaduste muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 21, 159 (2006) § 14⁵.

Eesti 20. sajandi demograafilisi arenguid iseloomustab harukordne heitlikkus (vt ptk 3.1). Teise maailmasõja ja sellele järgneval perioodil toimunud slaavi rahvaste sissetulva kõrval leidis aset väliseesti kogukondade plahvatuslik laienemine. Läände jõudis põgenemise käigus välja vähemalt 70–75 000 eestlast.⁶⁴ Viimastele on pärast Eesti taasiseseisvumist ning iseäranis peale Euroopa Liidu tööturu avanemist tulnud vähesel määral ka lisa. Hoolimata teatud tagasirandest Eesti Vabariiki, paiknes 2000. aasta seisuga idas endiselt ligi 40 000 ja läänes umbes 90 000 eesti juurtega inimest, küündides 12%-ni kogurahvastikust.⁶⁵ 21. sajandil on välja rännanud valdavalt Eesti kodanikud, ent nende etniline koosseis ühtib oma põhijoontes riigi tänase elanikkonna rahvusliku üldjaotusega.⁶⁶ Kõik see pani poliitilist eliiti aegsasti mõtlema, kuidas tagada erinevate rändeprotsesside stimuleerimise kaudu Eestis eestlaste osakaalu kasvu: kutsuda neid „koju” ning ajendada samas muulaste vabatahtlikku naasevrännet enda põlisele emamaale elik ümberasumist kolmandatesse riikidesse.

Keskseks koordineerivaks organiks kujunes siinkohal 1992. a. juunis valitsuse korraldusel ja immigratsiooniseaduse suuniste järgi loodud Eesti Migratsioonifond.⁶⁷ Tolle riikliku Migratsiooniameti alluvuses tegutsenud mittetulundusliku institutsiooni põhiülesandeks oli Eestisse elama asuda või sealt lahkuda soovijate teavitamine, nõustamine, nende aitamiseks vajalike vahendite kogumine ning sihtotstarbeline eraldamine.⁶⁸ Paralleelselt indiviidide rändeotsuste rahalise mõjutamisega seadis kõnesolev sihtkapitaliüksus erinevais dokumentides prioriteediks ühtlasi integratsiooniprotsesside toetamise. Riigikontrolli audit tuvastas siiski, et integratsiooniga ei ole Migratsioonifond kunagi tegelenud ega hakka seda ala praktiseerima ilmselt ka edaspidi.⁶⁹ Oktoobris 2009 kiitis valitsus heaks siseministeeriumi ja kultuuriministeeriumi koostöös välja töötatud eelnõu, mille kohaselt Eesti Migratsioonifond ühendati valdkondade dubleerimise vältimise ning kulude kokkuhoiu mõttes Mitte-eestlaste Integratsiooni Sihtasutusega. Liitmise tulemusena alustas alates 1. jaanuarist 2010 tegevust organ, mis kannab koondnime Integratsiooni ja Migratsiooni Sihtasutus Meie Inimesed (MISA).⁷⁰

„Rändetoetuste näol on tegemist eelkõige Eesti riigi omakasupüüdmatu abiga ning isikutele elukoha vabatahtliku valiku võimaldamisega”.⁷¹ Fondi põhikulu moodustasid ülekaalukalt makstavad emigratsioonitoetused. Vastav süsteem käivitus 1993. aasta mais ja puudutas eeskätt ümberasumissubsiidiume inimestele, kes Nõukogude Liidu lagunemise järel leidsid end elavat riigis, kus nad seda teha ei tahtnud. Vahendeid eraldati riigieelarvest, esimestel tegevusaastatel laekus sihtotstarbelist rahalist abi ka Euroopa Liidult ning üksikutelt välisriikidelt nagu Soome, Rootsi, Norra jmt.⁷² Eestist lahkumise toetust saab taotleda isik, kes on elanud Eestis vähemalt 10 aastat (ja seega omalt poolt piisavalt Eesti riigi ning majanduse arengusse panustanud) ning kes omab kehtivaid ümberasumist sooritada võimaldavaid dokumente (sh koos temaga remigreeruv alaealine laps). Samuti peab väljarändaja võtma kirjaliku kohustuse Eesti Vabariigist lahkuda, tema elamisluba peab olema kehtetuks tunnistatud. Muude klauslite kõrval ei maksta

⁶⁴ H. Kulu, T. Tammaru, „Ethnic Return Migration from the East and the West: The Case of Estonia in the 1990s”, *Europe-Asia Studies*, 52: 2 (2000), 351.

⁶⁵ I. Kask, T. Tammaru, „Eestlased maailmas ja tagasiränne kodumaale”, *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud*, K. Kumer-Haukanõmm et al. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006), 193.

⁶⁶ Maripuu, Ainsaar. *Ülevaade Eesti rahvastiku olukorrast*, 31; Tiit. Eesti rahvastikust, 2589; K. Anniste. „Eesti välisränne aastatel 2000–2007”, *Ränne=Migration*, toim. T. Tammaru, A. Tammur (Tallinn: Statistikaamet, 2009), 54.

⁶⁷ ERA, f. 5046, n. 1, s. 363, l. 94; ERA, f. R-3, n. 3, s. 14934, l. 26; Eesti Vabariigi immigratsiooniseadus. *Riigi Teataja*, 2, 25 (1990) § 20.

⁶⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 363, l. 96. 1998. a. kevadel otsustas valitsus korraldada Migratsioonifondi ümber sihtasutuseks. // ERA, f. 5046, n. 1, s. 715, l. 16.

⁶⁹ Nt *Sihtasutuse Eesti Migratsioonifond tegevusemärgid*, 1; Vt *SA Eesti Migratsioonifond majandustegevus*. Kontrolliaruanne nr 2-5/04/118, 19.11.2004 (Tallinn, 2004), 2.

⁷⁰ ERA, f. 5046, n. 1, s. 524, l. 107.

⁷¹ Eesti Migratsioonifondi endine interneti kodulehekülj www.migfond.ee.

⁷² A. Kollist. „Sõpra tuntakse hädas”, *Postimees*, 6.09.2000; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, 106: 4 (2000/2001), 86; *SA Eesti Migratsioonifond majandustegevus*, 7.

lahkumistoetust juhul kui taotleja on etniline eestlane või Eesti kodanik. Eesti passi omavastava finantsabi taotleja peab olema Vabariigi Valitsuse otsusega Eesti kodakondsusest vabastatud.⁷³ Praeguseks on riik läbi mainitud sihtasutuste aastate jooksul toetanud ligi 26 000 halvasti kohanenud välismaalase väljarännet. Enim leidus huvilisi 1990-ndate keskel, mil lõviosa Eestist lahkujaid soovis Migratsioonifondilt tuge saada. Edaspidi kukkus statistiline kõver pea kivina allapoole. Kui ajavahemikul 1993–1996 sai fondi kaudu väljarändetoetust keskmiselt ca 5000 inimest aastas, siis nt 2009. a. kõigest 38.⁷⁴ Umbes veerand remigreerujatest on lähimas minevikus olnud töötud, ligi pooled pensionärid, kes tihti ilmas üksi jäänuna soovivad elama asuda oma välisriikides elavate sugulaste juurde. Pakutavate sihtfinantseeringute abil naastakse eelkõige Vene Föderatsiooni, Ukrainasse ja Valgevenesse.⁷⁵ Ka riigieelarvelised eraldised olid suurimad just 1990-ndate aastate keskpaiku. Aja vältel tegid väljarändavale isikule makstavad summad inflatsiooni, üldise huvi vähenemise ning muude taoliste asjaolude tõttu läbi mõningase kasvu. Esiotsa kanti Eestist lõplikult lahkujate arvele 2500 EEK-i (160 eurot). Perioodiks 2000–2010 oli keskmine väljarändetoetuse summa inimese kohta kerkinud 7517 Eesti kroonini (480 euron).⁷⁶ Sihipärane rahahulk mis inimese käsutusse antakse, on sõltunud eeskätt tema lähima perekonnaringi ulatusest, majanduslikust seisundist, sellest kui kaugele ta siirdub ja kas ta on näiteks juba mõne sarnase (välis)programmiga seotud. Viimaste aastate praktiliste juhtnööride kohaselt ei või antava finantseeringu suurus kokku ületada tuhandet eurot taotleja kohta. Kuigi mitmed kunagised Migratsioonifondi ning kohalike omavalitsuste vahel väljarändeveskile vee valamiseks sõlmitud koostöökokkulepped näivad ehk toonases sotsiaal-majanduslikus kontekstis muljet avaldavalt soodsad⁷⁷, tulevad institutsiooni eelarve täitmise jälgimisel kohati ilmsiks kroonilised raskused primaarsete tugiprotsesside rahastamisel. Ühest küljest on riigil nappinud ressursse, millega motiveerida mitte-eestlasi ära minema, samuti ei ole vastavad eelarvelised eraldised laekunud alati õigeaegselt. Teisalt esines komplikatsioone ka võimalike muude doonorite leidmisel. Seega mõne kriitilisema välisvaatleja hinnangul seisnes fondi peamine mõju ennekõike venelastele mõista andmises, et nad pole siin maal teretulnud.⁷⁸

Riigi teine keskne tegevussuund on haakunud välismaal elavate eesti sugu isikute Eestisse (tagasi) tõmbamisega. Juba esmakordselt pärast Teist maailmasõda värskest kokku tulnud Riigikogu poolt 7. oktoobril 1992 vastu võetud põhiseadusliku võimu taastamise deklaratsioonis peeti vajalikuks märkida: „Me ütleme eestlastele võõrsil: kodu uks on lahti!”⁷⁹ Nende jäädavalt Eestisse kutsumise prioriteet kujunes järgnevalt pea kõikide valitsuskooalitsioonide toimimiskavade läbivaks plaaniliseks koostisosaks. Vastavalt konstitutsioonilistele printsiipidele on igal eesti rahvusest inimesel ja Eesti kodanikul õigus asuda Eestisse sisserände piirarvu väliselt.⁸⁰ Algselt rõhutati mitmesugustes poliitprogrammilistes tekstides pigem etniliste eestlaste välisriikidest naasmise olulisust. Mida aeg edasi, seda enam hakati sihtrühmana määratlema

⁷³ *Sihtasutuse Eesti Migratsioonifond tegevuseesmärgid*, 7; MISA. *Remigreerumistoetus*. // <http://www.meis.ee/remigreerumistoetus> (vaadatud 9.08.2010).

⁷⁴ *Migratsioonifondi vahendite kasutamine rändetoetusteks ränderegistri andmetel* (dokument autori valduses); MISA. *Migratsioon*. // <http://www.meis.ee/migratsioon> (vaadatud 9.08.2014).

⁷⁵ *Sihtasutuse Eesti Migratsioonifond tegevuseesmärgid*, 7; Eber. Tagasipöördumise riiklik toetamine, 17.

⁷⁶ *VIII Riigikogu stenogrammid*, 17.11.–18.12.1997, 1058; MISA. *Migratsioon*. Ajavahemikul 1992–2008 toetas Eesti riik väljarännet keskmiselt ligi 6 miljoni krooniga aastas. // *Migratsioonifondi vahendite kasutamine*.

⁷⁷ Näiteks 1993. a. oktoobris Narva Linnavalitsusega sõlmitud lepingu kohaselt võis kohalik võim Eesti Vabariigist lahkujale kompenseerida majapidamistarvete transpordikulusid kuni 1500 Eesti krooni isiku kohta ja sõidukulusid kuni 200 krooni isiku kohta, peale selle määrata töötule lisaks veel toetust ühe aasta töötü abiraha suurusel summas. Ka ärasõitvatele pensionäridele nähti ette 6 kuu pensioni suurune lisatoetus ning kõiki kinnipidamiskohtadest vabanenud mittekodanikke ootas lahkumise korral 2400 kroonine täiendav preemia. // *NLA*, f. 20, n. 5, s. 46, l. 2.

⁷⁸ Laitin. *Identity in Formation*, 166.

⁷⁹ *RKA*, n. 1, s. 49, l. 1; VII Riigikogu stenogrammid, 5.10.–17.12.1992, 49.

⁸⁰ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) § 36; Välismaalaste seadus. *Riigi Teataja* I, 44, 637 (1993) § 6 lg 2. Isik loetakse põlvnevak eestlaste hulgast, kui tema vanemate või vanavanemate seas leidub (etnilisi) eestlasi. // *Rahvuskaslaste programm 2009–2013* (Tallinn, 2009), 16.

laiemalt „Eesti juurtega” või siis selle kodakondsusega inimesi. Näiteks kinnitab viimane Rahvastikupoliitika aluste nime kandev platvorm selgesõnaliselt, et „riik soosib Eesti päritolu inimeste tagasipöördumist”⁸¹, mida Migratsioonifondi põhikiri Eesti kodanike mõistes tegelikult algusest peale osaliselt ka võimaldas.

Ühed esimestest, keda Eesti vähemuste etnilise emamaa rollis sinna tagasituleku juures abistas, olid Abhaasiast pärit eestlased. 1992. aasta lõpul viidi Laari valitsuse initsiatiivil abhaaside ja Gruusia keskviimude vahel väldanud armutu sõjalise konflikti tõttu läbi eesti juurtega isikute ning nende lähimate pereliikmete evakueerimisoperatsioon. Otsest lahing-tegevusest tingituna küllalt kaootilise ilme võtnud aktsioonid saadeti neile oktoobris-novembris umbes nädala kuni paari pikkuste vahedega kolmel korral järele lennuk TU-134, mis teisel puhul oli sunnitud kütusepumba rikke pärast sooritama hädamaandumise Minskis. Muidu aga startisid sõjapõgenikud lühikese suulise etteteatamise järel Abhaasia pealinn Suhhumist umbes kolmekümne kilomeetri kaugusel asetsenud mineeritud ja valgustamata lennuväljalt, tehes seejärel ühtlasi vahepeatuse Sotšis (Adleris), kust samuti mõningaid sinna pakku koondatud Salme ja Sulevi külade eesti taustaga inimesi peale võeti.⁸² Lähtuvalt Vabariigi Valitsuse 1992. a. 24. septembri määrusest organiseeriti Eestisse toodud pagulastele esmane peavari, toiduabi, meditsiiniline kontroll, toetati ajutiselt rahaga, korraldati tasuta eesti keele kursuseid, püüti võimalusel aidata sotsiaal- ning tööhõive probleemide lahendamisel.⁸³

Argisematel juhtudel on finantseeritud enamjaolt nende Eesti soost isikute tagasirännet, kes olid Eestist lahkunud enne selle iseseisvuse taastamist või juba sündinud välismaal. Alates 2005. aastast hakkasid nn repatriantide kolimise, eluaseme, hariduse jms seotud kulude kompen-seerimisel kehtima uued reeglid. Tagasipöördumistoetust saavad nüüd taotlelda ka need eestlased ning Eesti kodanikud, kes on Eestist emigreerunud vähemalt kümme aastat tagasi ja soovivad taas sinna elama naasta. Muuhulgas jälgitakse sooviavalduste menetlemisel, kas isik oma majandusliku ning sotsiaalse seisundi poolest vastavat toetust vajab, ja sedagi, kas ta on „säilitanud sideme Eesti kultuuriruumiga”.⁸⁴ Vajaduspõhiselt jagatava rahalise abi suurus pole püsinud konstantne. 2000-ndatel aastatel oli keskmine tagasipöördumistoetuse summa 11 700 EEK-i (748 eurot) inimese kohta. Viimane näitaja sõltub paljuski parajasti aktuaalsetest ressursside ning nõudlejate vahekorradest, kuid võrreldes väljarändetoetusega on tagasipöördumis-hüvitise kehtestatud maksimaalmäär tänapäeval koguni poole suurem ehk kuni kaks tuhat eurot täiskasvanud taotleja kohta.⁸⁵ Vastavad vahendid tulid nii riigieelarvest kui varasemal aastail ka välisabist.

Aktiivsemalt hakati eestlaste esivanemate maale tagasi kutsumisega tegelema käesoleva sajandi hakul Katrin Saksa poolt kureeritud rahvastikuministri büroo eestvedamisel. Lisaks eraalgatusel põhinevatele programmidele loodi Eesti diasporaajutustamiseks omaette riiklik pikaajaline projekt, mida rahastatakse peaaesjalikult läbi Haridus- ja Teadusministeeriumi eelarve.⁸⁶ Informeerimise ning nõustamisteenuse kõrval asuti 2007. aastast alates selles

⁸¹ *Rahvastikupoliitika alused 2009–2013*. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 17, l. 12.

⁸² Teise lennuga evakueeritud Zurab ja Nana Jänes, suuline info 2.10.2011, 19.02.2012. Kolme erilennuga toodi sõjatandril ligi kuu jooksul ära 180 põgenikku. // E. Tammer (koost.). *20 aastat uut Eestit. 1. osa. Valimised, valitsused, peaministrid, presidendid* (Tallinn: Tammerraamat, 2011), 158–159. Kogu antud Abhaasia konfliktiga seoses Eestisse ümber asunud sihtrühma suurusjärg varieerub hetkel erinevates allikates ühtekokku 350-st kuni 600 inimeseni. // Toots. *Immigration in Estonia*, 70; H. Ojala. *Emiline tagasiränne: Abhaasia eestlaste juhtum*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Geograafia instituut, 2003), 37; ERA, f. 5040, n. 2, s. 5, l. 13.

⁸³ ERA, f. 5046, n. 1, s. 13, l. 16–17. Eesti Vabariigi kodanike ja eesti soost isikute abistamise ajutiste meetmete kohta nende tagasipöördumisel Eesti Vabariiki. *Riigi Teataja*, 39, 528 (1992); Ojala. *Emiline tagasiränne*, 50, 60–61; Zurab ja Nana Jänes, suuline info 19.02.2012.

⁸⁴ *Sihtasutuse Eesti Migratsioonifond tegevuseesmärgid*, 6; MISA. *Rändetoetuste maksimise põhimõtted*. // <http://www.meis.ee/randetoetuste-maksimise-pohimotted> (vaadatud 9.08.2014).

⁸⁵ MISA. *Migratsioon; MISA. Tagasirände toetamine*. // <http://www.meis.ee/tagasirande-toetamine> (vaadatud 9.08.2014).

⁸⁶ Vt *Rahvuskaaslaste programm: Programm väljaspool Eesti Vabariigi territooriumi elavate eestlaste toetamiseks ja koostööks (2004–2008)* (Tallinn: Rahvuskaaslaste programmi nõukogu, 2007).

osalejaile pakkuma eesti keele õpet ja kohanemise koolitust. Säärase eraldi „kohanemisprogrammi eesmärgiks on tagasipöördujate aitamine Eestisse kolimisel, adapteerumisraskuste ületamisel ja lõimumisel ühiskonda”.⁸⁷ 2010. a. septembris esitas Keskerakonna fraktsioon parlamendilugemisele lausa eraldi „Eesti kodanike kojutuleku seaduse eelnõu”, mis nägi Eestisse remigreerujatele ette mitmesuguseid soodustusi, näiteks noorte töölevõtmise tagant tõukamist, neile elamispindade rajamist, keeleõppe korraldamist, eluasemelaenu intresside kompenseerimist, kodanikega kontaktide ning sidemete arendamist jms. Eelnõu lihvimisega kuigi kaugelt ei jõutud, sest koalitsioonierakonnad hääletasid selle esimesel lugemisel Riigikogu menetlusest välja.⁸⁸ Sama aasta oktoobris ning samuti eeskätt noortele suunatud rõhuasetuse pinnal käivitas Eesti Kaubandus-Tööstuskoda Vabariigi Presidendi eestkostel projekti „Talendid koju!”, mille sisu seisnes spetsiaalse internetiportaali vahendusel välismaal kvalifikatsiooni ja/või praktikakogemusi omandanud kodanike potentsiaalsete Eestimaiste tööandjatega kokkuviiumises. Algatuse tulemuslikkus osutus küsitavaks, kuna kaks aastat kestnud kampaania raames naasis Eestisse vaid 27 võõrsil viibinud inimest.⁸⁹

Siiski on pärast 1990-ndate, valdavalt nn idaeestlaste Eestisse tagasipöördumise mõõdukat buumi ning vahepealset vaikelu, eestlaste ja Eesti kodanike huvi Eestisse naasmise vastu seoses riigi elatustaseme paranemise ning üleeuroopalise majanduskriisiga paaril viimasel aastal taas tõusma hakanud.⁹⁰ Migratsioonifond ja MISA suutsid perioodil 1992–2012 seejuures vahendeid leida ligikaudu 1800 Eesti päritolu isiku tagasirände materiaalseks toetamiseks. Enamasti tullakse Venemaalt, Soomest, Rootsist ning teistest Euroopa riikidest, harvematel juhtudel küsivad Eesti sihtasutustelt siirdeabi ka kaugemate mandrite asukad. Erinevalt riigi najal lahkujatest on tagasipöördujad olnud esmajoones nooremapoolsed, alla 45-aastased inimesed.⁹¹

Mõnede akadeemiliste hinnangute kohaselt peegeldab taoline eestlasi kui väärtustatud immigrante (ingl *valued immigrants*) läbi laskev riiklik sõel „etnitsistlikku” ideoloogiat, kus peamise parameetrina loeb indiviidi etnokultuuriline kuuluvus.⁹² Eelnev analüüs näitab, et vähemalt süsteemi tasandil selle nii üheseks serveerimiseks alust ei ole. Eesti rändepoliitika aktsent on olnud algusest peale mõneti laiem või siis muutunud aja möödudes praktikas märksa hõlmavamaks. Ometi ei puudunud postkommunistliku Eesti rändeprotsesside juhtimisel nn dekoloniseerimise⁹³ ideoloogiline rahvastav foon, mis ise ja mille päevakorralt taandumise tagamaad väärivad eraldi tähelepanu.

4.1.2. Dekolonisatsioon

Kõnealune diskursus lähtub arusaamast, et Eesti näol on tegemist ühtlasi okupatsioonijärgse koloniseeritud maaga, kus eestluse ja („eestiliku”) riigi säilimine eeldab muuhulgas ühiskonna dekoloniseerimist demograafilises tähenduses.⁹⁴ „Iga inimese optimaalseks elukohaks on tema

⁸⁷ *Rahvusaaslaste programm* (2009), 16

⁸⁸ *XI Riigikogu stenogrammid*, 22.11.–16.12.2010, 188–197.

⁸⁹ K. Traks. „Talendid koju!” projekt tõi Eestisse tagasi 27 inimest”, *Postimees.ee*, 18.10.2012.

⁹⁰ Eber. Tagasipöördumise riiklik toetamine, 21. Ajavahemikul 1989–2000 siirdus alaliselt Eestisse 3386 välismaal elanud eestlast, kellest umbkaudu ¼ tuli läänest ja ¾ idast. // Kulu, Tammaru. *Ethnic Return Migration*, 359–361.

⁹¹ *Rahvusaaslaste programm* (2009), 16; MISA. *Migratsioon*; H. Rudi. „Riigi toel naasevad kodumaale tööealised eestlased”, *Postimees*, 22.07.2011.

⁹² Nt K. Karu-Kletter. „Tajutud kultuuridistants: Teooria ja empiirika. Iisraeli venekeelse vähemuse näitel”, *Akadeemia*, 1 (2011), 93.

⁹³ Kontseptsioonist lähemalt vt R. Loka. „Taasiseseisvunud Eesti etnodemograafiline „dekoloniseerimine”: diskursusest ja praktikast”, *Tuna*, 1 (2015) [ilmumas].

⁹⁴ Eesti keele seletava sõnaraamatu definitsioon, mis määratleb „dekoloniseerimist” klassikaliselt koloniaalsüsteemi likvideerimise või koloniaalikkusest vabanemise kontekstis (M. Langemets et al. *Eesti keele seletav sõnaraamat*, 1. kd., 219), jääb Eesti lähiminevikus valitsenud aruteluviisi valguses kitsaks. Kuigi laialdane diapasoon, milles dekoloniseerimise mõistet on tarvitatud, ulatub suveräänse riigi seadusandluse taastamisest, territooriumi tagastamisest, omandi- ja muude õiguste ennistamisest kuni majanduse Eesti Vabariigi vajadustele ümber orienteerimiseni välja, käsitleti

rahvuslik territoorium”⁹⁵ ning rahvusriigi aspektist vaadatuna oleks parim kui etnilised vähe-
mused võtaksid vaevaks migreeruda või sulanduda ametlikku peavoolumultuuri. Paljud eestlased
nägid laulva revolutsiooni (järel)lainetuses rahvusküsimuse efektiivseima lahendina muulaste
vabariigist lahkumist. Salamisi hellitati lootusi, et mitte-eestlased matkivad näiteks kohalike
prantslaste käitumist Alžeeria iseseisvumisel ja lähevad Eesti Vabariigist jäädavalt minema elik
kutsub Venemaa „oma kadunud tütreid ja pojad kodumaale tagasi”.⁹⁶ Soodustatud remigratsiooni
ideestik⁹⁷ oli paljuski kantud algsest emotsionaalsest vabanemiseufooriast ning tahtest taastada
kultuuriliselt enam-vähem homogeenne ühiskond nagu see ligilähedaselt eksisteeris enne Teist
maailmasõda, mil eestlased asetsesid suures enamuses ja teistest rahvustest inimestel ei olnud
üldjuhul riigikeelega erilisi raskusi. Samuti haakus dekolonisatsioonisemiootika eelkirjeldatud
avaliku mõttevahetusega, mis puudutab inimeste mitmesuunalist „repatrieerumist”. Ühtlasi
sellega, kas mitte-eestlased on/ei ole täiendava ressursi, arengupotentsiaali, inimkapitalina
Eestile vajalikud. Demograafilist rahvastamist pooldava ilmavaate kese paiknes siinkohal pigem
veendumuses, et kuna Nõukogude okupatsioon tõmbas Eestit jõuga kultuuriliselt võõrasse slaavi
maailma, peab Eesti end täna nendest võõrõrjudest „puhastama” ning taastama oma läänelikku
iseloomu elanikkonna füüsilise liigutamise teel. Nendele mittekodanikele, kellele uutes
poliitilistes oludes elamine on vastumeelne, tuleb anda võimalus lahkuda. Üle poole miljoni
„tulnuka” adapteerimine osutub teostamatuks ülesandeks ja põlisrahvale saatuslikuks. Praeguse
etnodemograafilise olukorra kivistumine matab enda alla kõik (etnilise) rahvusriigi taastamise
võimalused. Muulaste olulise osa lahkumist stimuleeriv riigi poolne vastutulek aga tõstaks
hüppeliselt ühiskonna sisemist stabiilsust, leevendaks etnilisi pingeid, kindlustaks Eesti
territoriaalset terviklikkust ning parandaks Eesti ja Venemaa suhteid.⁹⁸

Trükimeedia analüüsid kinnitavad, et remigratsiooni retoorika jõudis päris 1980-ndate lõpul ja
1990-ndate aastate algul selle veergudele küllalt sageli. Iseäranis populaarne oli dekolonisat-
siooni kallak eestikeelses kirjutavas pressis aastail 1991–95⁹⁹, näiteks:

„...tuleb nüüd otsida ajaloost analoogiaid, kuidas muuta Eesti uuesti homogeenseks rahvusriigiks,
kus on ainuvõimalik säilitada eesti rahvust ja kultuuri”.¹⁰⁰

„Eesti rahvuse säilitamise seisukohalt on täiesti ükskõik, kas muulased elavad meil kodakondsetena
või võõrtöolistena. Nad hävitavad meid oma massiga – selles on põhiprobleem. [...] Kuigi me
võime igat üksikut venelast inimlikust seisukohast mõista, kujutada ette neid raskusi, mida toob
kaasa remigratsioon, on meil vaja neile siiski selgeks teha, et selle võõrapärase sõna taga peitub
nende jaoks väga sügav tähendus – pöördumine tagasi kodumaale. Läänemaailmale tuleb selgeks

---

dekolonisatsiooniretoorika varjatut või varjatumat sisu kõige pakilisemal siirdeperioodil ülekaalukalt rahvastiku
„derussifitseerimise” võtmes. // Vt nt V. Saatpalu. „Veel dekoloniseerimisest”, *Päevaleht*, 30.07.1993; Meri.
Presidendikõned, 302; Niklus. *Mind ei tapetud õigel ajal*, 18.

⁹⁵ ERRA, f. 2, n. 1, s. 118, l. 54.

⁹⁶ *VII Riigikogu stenogrammid*, 2.05.–2.06.1994, 1471; Made. *Eesti tee*, 41, 56; L. Vahre. „Asi on kole (ja) lihtne”,
Reede, 12.02.1990; H. Susi. „Muide, ma arvan et...”, *Päevaleht*, 14.01.1993.

⁹⁷ Hetkel paistab, et esimesena kasutas Eesti avalikus sõnas „remigratsiooni” mõistet antud tähenduses tunnustatud
humanitaar J. Kaplinski, kes 1988. a. märtsikuisest ajalehes „Edasi” tunnetas vajadust osade hilisimmigrantide Eestist
taaslahkumise järele. Oma seelses artiklis esitas ta hiljem tükati materialiseerunud ideid, et ideaalis võiks muulased
suunata Venemaa tööjõupuudust põdevatesse piirkondadesse, nt ergutama Pihkva ja Novgorodi oblasti majanduselu.
Eesti pool võiks maksta lahkujatele kompensatsiooni, ehitada sihtregioonidesse kortereid või viia vabariigist koos
lahkuva personaliga välja ka mõni mittevajalik tööstusettevõte. // J. Kaplinski. „Et tüli ei tuleks”, *Edasi*, 25.03.1988.

⁹⁸ Nt ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 35; H. Grabbi. „Keset ajaloo hingust”, *Edasi*, 12.09.1988; A. Kollist. „Migratsioon ja
poliitika”, *Rahva Hää*, 3.06.1993; V. Saatpalu. „Dekoloniseerimise alustamiseks tuleks käivitada kolm programmi”,
Hommikuleht, 21.07.1993; A. Vene. „Parempoolsed” alustasid valimiskampaaniat”, *Eesti Sõnumid*, 16.01.1995.

⁹⁹ Raudsepp. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis, 119; R. Reinvelt. „Rahvusprobleem taasiseseisvunud Eestis”, *Eesti
rahvakultuur*, koost. A. Viires, E. Vunder (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008), 59.

¹⁰⁰ A. Raudoja. „Immigrandid ja/või okupandid II”, *Postimees*, 7.07.1992.

teha, et venelaste lahkumine mahub mõiste – okupatsiooni tagajärgede likvideerimine – alla. [...] venelased peavad lahkuma lähematel aastatel”.¹⁰¹

„Eesti riik ei ole elujõuline niikaua, kuni pole läbi viidud dekoloniseerimine. Tal puuduvad kultuuriline ja poliitiline põhi ning vähemalt paaril põlvkonnal on probleeme suurte inimgruppide vastastikuse sallivusega.”¹⁰²

„Me ei nõua küll kõikide kolonistide kohest välja saatmist, kuid lahkuda tuleb ilmselt paljudel.”¹⁰³

Kohalikus venekeelses meedias ei olnud välja- või tagasiränne kuigi aktuaalne teema. Kajastades enam vene poliitikute hoiakuid ja kannustatuna teatavast murest venekeelse sootsiumi kahane-
mise ning jätkusuutlikkuse pärast, asetses vastav ajakirjandus ennemini tõrjepositsioonidel kui pidas vajalikuks tsentrifugaalsetele migratsiooniprotsessidele omalt poolt kaasa aidata.¹⁰⁴

Dekoloniseerimise üleskutsed riigikeelses meediaruumis ei kujutanud endast sugugi vaid hüüdvaid hääli kõrbes, sest sotsioloogiliste arvamusküsitluste järgi eksisteeris arvukas muulaskond eesti avalikkuse jaoks eelkõige kui probleem. 1993. aastal leidis 55% eestlastest, et Valitsus peaks tegema muulaste lahkumise soodustamiseks jõupingutusi, sealjuures pidasid peaaegu pooled vastanutest tarvilikuks kõikide mõeldavate abinõude rakendamist. 79 protsendi küsitletud mitte-eestlaste meelest pidanuks Vabariigi juhtkond selle asemel aitama muulastel hoopis paremini Eesti ühiskonda integreeruda. Kolm aastat hiljem ootas ligi 80% eestikeelsetest inimestest, et riik oma poliitilise ja majandusliku mõjutustegevusega muukeelsete isikute väljarännet toetaks.¹⁰⁵ Seepärast on 1990-ndate aastate algupoole eesti kogukonnas levinud atmosfääri kirjeldamisel kõneldud Teise maailmasõja aegsele baltisakslaste ümberasumisele osundades ka isevärki „*Umsiedlung*’i vaimust”.¹⁰⁶

Veebruaris 1993 tuli Tallinnas sõltumatu kodanikuinitsiatiivi korras kokku sihtasutus nimega *Dekoloniseerimise Algatuskeskus* (DAK). Too valitsusväline organisatsioon seadis endale sihikindlaks eesmärgiks aidata kaasa mitte-eestlaste emigreerumisele ning seda tagant tõukavate riiklikul ja erakapitalil põhinevate rändepoliitiliste struktuuride väljaarendamisele. Ühiskondliku survegrupina lubati põhikirja kohaselt antud plaanis üles näidata mitmekülgset ettevõtlikkust ning taotleda Eesti dekoloniseerimisele rahvusvahelist tuge.¹⁰⁷ Sama aasta aprillis moodustas DAK koos kümnekonna teise riiklikele väärtustele apelleeriva väikeorganisatsiooniga ühenduse „Parem Eesti”, mis asus vastavat ideoloogilist platvormi tsementeerima ja mille liidrid olid veendunud, et okupatsiooni tulemusel Eesti seaduste ning selle kodanike tahte vastaselt maale tulnud „kolonistid” peavad sealt lahkuma.¹⁰⁸ Kui suures ulatuses, polnud pea kusagil päris üheselt formuleeritud. Erinevate ootuste seast kerkis kõlavaima n-ö miinimumkonsensusena esile soov tõsta etniliste eestlaste osakaal kogurahvastikus vähemalt 80%-le (nagu see oli umbes 1963. a. seisuga) ehk kahandada remigratsiooni kaudu vähemuste osatähtsust ligikaudu viien-
dikuni koguelanikkonnast. See oleks „katastroofiliselt suure” slaavlaste arvukuse „talutavuse piir, mis tagaks Eesti püsimise rahvusriigina”.¹⁰⁹ 1990-ndate alguse oludes tähendas niisugune õhku visandatud statistiline üldjaotus ümmarguselt oma pooltest muulastest vabanemist.

¹⁰¹ J. Paju. „Aususest poliitikas”, *Lääne Elu*, 9.10.1991.

¹⁰² R. Palmaru. „Üksinda kodus”, *Rahva Hää*, 30.07.1993.

¹⁰³ A. Arujärv. „Seaduseandjail on aeg otsustada”, *Rahva Hää*, 2.06.1993.

¹⁰⁴ Vt Laitin. *Identity in Formation*, 124, 167–168.

¹⁰⁵ Raitviir. *Eesti üleminekuperioodi*, 268; J. Kruusvall. „Rahva arvamus rahvusküsimusest Eestis”, *Luup*, 6.01.1997, 18.

¹⁰⁶ A. Hvostov. „Tolerantse rahvuspoliitika võimalikkusest Eestis”, *Sallivus*, II Avatud Ühiskonna Foorum. Tallinn, 18. aprill 1997, toim. K. Kurg (Tallinn: Avatud Eesti Fond, 1998), 107.

¹⁰⁷ ERA, f. 5046, n. 1, s. 693, l. 202.

¹⁰⁸ ERA, f. 4983, n. 1, s. 20, l. 1; „Parem Eesti” asub taotlema kultuurset dekoloniseerimist”, *Päevaleht*, 21.04.1993, 3.

¹⁰⁹ E. Soosaar. „Idapiir ootab arukat kompromissi”, *Postimees*, 10.06.1993; R. Raam. „Mida ma ootan muulastelt”, *Aja Puls*, 21 (1990), 13; DAK-i plaanidest: // *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, March 1993, 52.

Ühiskonnas domineerivatele hoiakutele sekundeeris ka enamik eesti erakondi ja terve rida poliitikutid, kes nägid etnoliitilise koega probleemide ühe võimaliku lahendi ning Eesti rahvuse-ehituse vundamendivalu olulise komponendina just mitte-eestlaste väljarände julgustamist. Vastavaid programmilisi sihte hakati seadma juba siirdeperioodi küllalt varajases faasis. Esiotsa oli taolise mentaalsuse põhikandjaks Eesti Komitee blokk, kus pagulastaustaga ajakirjanik Jüri Estami juhtimisel tegutses eraldi dekoloniseerimistoimkond, ja mille mitmed manifestid pidasid „ainuõigeks kolonistide vabatahtlikku repatrieerumist oma päritolumaale”¹¹⁰, ent muulastest lahti saamise ideedest ei jäänud sugugi puutumata ka Rahvarinne. Viimane pidas enda esimesel, 1988. a. oktoobri algupäeval aset leidnud kongressil napilt läbi põrunud resolutsiooni projektis mitte-eestlaste „vabatahtliku remigratsiooni majanduslikku stimuleerimist” vältimatuks.¹¹¹ Tavaparteidest iseloomustas nn dekoloniseerimisretoorika jõuliselt rahvusliku suunitlusega pisemaid nišierakondi nagu ERSP, Eesti Liberaaldemokraatlik Partei, Eesti Rahvuslik Eduerakond või Eesti Kodanike Keskerakond.¹¹² Samas olid Nõukogude aegsete uus-asunike repatrieerimisloosungist sisse võetud ka paljud populaarsust jahtivad peavoolu parteid. Praktiliselt kõik end maailmavaatelisel teljel parempoolsetena määratlenud erakonnad, eesotsas „Isamaaga”¹¹³, pidasid demograafilist „derussifitseerimist” vähemalt deklaratiivsel tasandil eesti rahvuslike eesmärkide üheks nurgakiviks. Antud agenda ei olnud võõras teistelegi, valdavalt Rahvarinde tiiva alt sirgunud poliitilistele parteidele, ehkki nende ametlikes tegevuskavades oli selline võimalus sõnastatud enamasti pehmemal kujul ning tasakaalustatud integratsioonivihjete või isegi ideaalidega.¹¹⁴ Iseäranis aktuaalseteks osutusid dekolonisatsioonideviisid Riigikogu 1992. ja 1995. a. valimiste eel. Leidus siiski üksjagu neidki eesti poliitikutid, kelle arvates muulaste massilise lahkumise prognoosid polnud realistlikud, radikaalne retoorika seevastu aga naiivne, sisutühi, katteta ning pelgalt propagandistlik kalkulatsioon.¹¹⁵ Eesti venekeelseid valijaid esindavad erakonnad läksid esialgu oma eesti kolleegide visioonidega mingi piirini kaasa. Näiteks seisis Eestimaa Vene Demokraatliku Liikumise 1991. a. oktoobrist pärinevas programmis must valgel, et too pooldab „tsiviliseeritud remigratsioonivormide tagamist neile, kes soovivad Eestist lahkuda”¹¹⁶, ent mida aeg edasi, seda rohkem ärgitasid venelaste poliitilised liidrid oma rahvuskaslati kohvleid mitte pakkima.¹¹⁷

Vabariigi valitsuste poolt antud signaalid varieerusid siinkohal vastavalt koalitsiooni-partnerite välispidiselt eksponeeritavale ilmavaatele. „Isamaa” ohjatavas võimuliidus oli n-õ teri sõkaldest eraldama kutsuvate sõnumite kontsentratsioon suurem, teiste puhul ehk mõnevõrra väiksem, kuigi mitte olematu. E. Savisaare juhitud valitsuse tegevuskava kinnitas, et „Eestis

¹¹⁰ ERRA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 51. Märtsiks 1992 jõudis ka Eesti Kongress ametlikule seisukohale, et olukorra stabiliseerimiseks muu nõu ei aita ning vajalik on riikliku dekoloniseerimispoliitika ja seda koordineeriva seadusandluse väljatöötamine. // ERRA, f. 2, n. 1, s. 82, l. 22.

¹¹¹ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 10, l. 4.

¹¹² *Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei: põhikiri & programm* (Tallinn, 1989), 8; *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1780; A. Kasekamp. „Extreme-right Parties in Contemporary Estonia”, *Patterns of Prejudice*, 37: 4 (2003), 405.

¹¹³ Kes oma 1992. a. valimisplatvormis lubas rahvusriigi idee edendamiseks koostada põhjalikud remigratsiooni- ja dekoloniseerimisprogrammid. // *Isamaa valimisprogramm 1992*, 7.

¹¹⁴ Ka muidu suhteliselt kaasava orientatsiooniga ESDP pidas oma 1993. a. programmis vajalikuks märkida, et tuleb välja töötada seadustik, mis käsitleks töötuks jäänud teiste riikide kodanike Eestis viibimist ja remigreerumist ning tingimused, millal pikemaajaliselt töötu staatuses olevatele isikuile Eesti elamisluha ei pikendata. // *Eesti Sotsiaaldemokraatliku Partei (ESDP) programm* (Tallinn: ESDP Kirjastus, 1993), 26–27; Vt nt ka ERA, f. 4972, n. 1, s. 1, l. 20p–21, 41; *Eesti Keskerakonna põhikiri ja programm* (Tallinn: Eesti Keskerakond, 1994), 21.

¹¹⁵ Nt ERA, f. R-3, n. 3, s. 15856, l. 48; *Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogrammid*, 6.–9.04.1992, 35; *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1784; 1916–1917, 2009, 2016.

¹¹⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16875, l. 13. Koguni Interrinde leerist kostus 1990-ndate algul soovitusi, mis pidasid parimaks protestiks Eestist organiseeritult ära minemist, et „põhjustada sellega Eesti majanduse kokkuvarisemine”. // *Made. Ükskord*, 172. Loe ka kunagise remigratsiooniga tegeleva valitsuskomisjoni liikme Vladimir Lebedevi seisukohti. // I. Kannik. „Vladimir Lebedev: Peame välja töötama vene kogukonna lahkumise programmi”, *Reede*, 24.08.1990.

¹¹⁷ Vt Laitin. *Identity in Formation*, 167–168.

elavate muulaste jaoks on esiplaanil kindla eluperspektiivi garanteerimine" [...] ja „valitsuse eesmärk on nende muulaste kindlusetunde suurendamine, kes kavatsevad oma tuleviku püsivalt Eestiga siduda.” Teisalt jälle oldi valmis asjaomaste riikidevaheliste lepingute sõlmimisel „võtma endale teatud kohustused Eestist alaliselt lahkuda soovijate materiaalsete kulude kompenseerimiseks”.¹¹⁸ T. Vähi valitsuskoalitsioon pidas vajalikuks „lähtuda arusaamast, et vabatahtlik mittekodanike ümberasumine on Eestis ja kogu regioonis stabiilsust suurendav faktor. Toetada jätkuvalt mitte-eestlaste vabatahtlikku tagasipöördumist nende põlisele kodumaale, samuti ümberasumist kolmandatesse riikidesse”.¹¹⁹

Taalised prioriteedid on viinud mõningaid vaatlejaid mõttele, et kogu Eesti Vabariigis rakendatud etnopolitiika ning seadusandluse kulissidetaguseks programmiliseks sihiks oli saavutada võimalikult suure eestlaste osakaaluga demograafiline situatsioon, kui mitte mono-etniline rahvusriik. Avaldada mittekodanikele läbi erinevate juriidiliste mehhanismide psühholoogilist pressingut, tekitada kõhklusi, ebakindlustunnet ja mõjutada neid Eestist kaduma.¹²⁰ Osade kaasaegsete Eesti haritlaste, kultuuritegelaste ning poliitikute arvates tegeles riik varjamatult venelaste maalt „väljatõrjumisega”. Teab mis haruldased ei olnud analoogsed seisukohad mõistagi ka Vene Föderatsiooni välisministeeriumi tasandil või kohalikus venekeelses trükiajakirjanduses.¹²¹

Heidutuspolitiika praktiliste meetmete kilda on liigitatud näiteks ühe riigikeele kehtestamist (lähemalt loe alapeatükis 4.2.1), millega kaasnesid eesti keele oskuse nõuded pea kõigil elualadel, kaasa arvatud erasektoris, mis kokkuvõttes kitsendas oluliselt monolingvaalidest mitte-eestlaste tööhõive võimalusi, luues seega emigreerumiseks täiendavaid lisamotiive.¹²² Harvem on venekeelsete inimeste väljarände tuule purjedesse puhumise abinõusid püütud leida laiemat osalejate ringi kärpivatest valimisseadustest või venekeelse gümnaasiumihariduse kokkutõmbamise kavadest (vt alapeatükk 4.2.2.2).¹²³ Mõnede teemat analüüsinud Eesti riigiteadlaste arvates harmoneerus hillitsetud dekolonisatsiooniprojektidega esimeses järjekorras siiski elluviidud (nõudlik) kodakondsuspolitiika. Seda nähti keskse instrumendina mitte üksnes Eesti poliitilise maastiku kujundamisel, vaid ka toena vabariigi etnodemograafilise struktuuri muutmise katsetes. Vähemasti 1990-ndate algupoolel ja immigrante kohanema kannustavate eesmärkide kõrval.¹²⁴ Eelkõige teenis „okupantide väljasuitemise ideoloogiat” aga 1993. a. „riukalik” välismaalaste seadus. Reeglina on siinkohal tõstetud esile „mänge” (ajutiste) elamine ning töölubadega, ühekordsete reisidokumentide väljastamist, protseduurilist venitamistaktikat, pikkade järjekordade tekitamist jms väikesi emigreeruma häälestavaid „nõkse”.¹²⁵ Formaal-

¹¹⁸ *Eesti valitsuse programm* (1990), 8–10.

¹¹⁹ *Koonderakonna ja Maarahva Ühenduse* (1995), 2.

¹²⁰ Nt O. Samorodni. „Lojaalne muulane”, *Päevaleht*, 19.12.1994; Симонян. *Россия и страны Балтии*, 129, 180; Järve. *Re-Independent Estonia*, 79; M. Ehala. „Etnogenees Eestis”, *Acta Politica*, 3 (2009), 73; Hallik. *Koos pole lihtne*, 286. Üksikud erandid on programmiliste väljatõrjumisplaanide olemasolu ka kahtluse alla seadnud. // Nt J. Talve. „Keeruline tee problemaatilisse rahvusriiki”, *Vikerkaar*, 2 (1995), 57; K. Muuli. *Isamaa tagatuba: Mart Laari valitsus 1992–1994* (Tallinn: Tulimuld, 2012), 180.

¹²¹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15856, l. 44; NLA, f. 129, n. 1, s. 35, l. 28; „Avalik kiri”, *Rahva Häääl*, 30.06.1993, 2; BNS. „Venemaa välisminister ei välista otsese relvajõu kasutamist välisriikides elavate venelaste kaitseks”, *Postimees*, 19.04.1995; С. Мальцев, М. Петров. „Государственный (Этатический) национализм, как абсолютное зло”, *Молодёжь Эстонии*, 4.07.2000.

¹²² V. Poleshchuk (ed.). „Accession to the European Union and National Integration in Estonia and Latvia”, *ECMI Report 8* (Flensburg: ECMI, 2001), 4.

¹²³ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 13; SLA, n. 1, s. 24, l. 49, 54, 58.

¹²⁴ Välja arvatud adapteerumise edendamise idee, loe siinkohal nt Ruutsoo. *Constituting*, 27, 30; Berg, Sikk. *Ethnic Claims*, 169–170; Saarts. *Eesti kodakondsuspolitiika*, 34.

¹²⁵ Nt V. Pettai. „Maailm peab Eestit riigiks, mitte enam rahvusliikumiseks”, *Rahva Häääl*, 21.06.1993; M. Hint. „Välismaalaste seadus ja Eesti poliitika”, *Postimees*, 30.06.1993; „Закон об иностранцах”, *Молодёжь Эстонии*, 17.07.1993, 1; P. Kask. „National Radicalization in Estonia: Legislation on Citizenship and Related Issues”, *Nationalities Papers*, 22: 2 (1994); National Radicalization; P. Ernits. „Nende eesmärk oli venelaste elu põrguks muuta”, *Luup*, 7.02.2000, 17; Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 396; Pettai, Kallas. *Conditionality*, 107.

juriidilises plaanis pelgalt Euroopale tüüpilise mittekodanike õiguslikku staatust määratleva seadusandlusega edastati muukeelsele elanikkonnale kaudsem või otsesem sõnum, et „neid ei soovita sellesse riiki ja läbi kunstlikult tekitatud bürokraatia kadalipu ja ebakindlustunde süvendamise, sundida neid vabatahtlikult repatrieeruma. Kui oleks olnud poliitiline tahe, oleks saanud anda neile kohe ajutised elamisloa ja välismaalse passi”.¹²⁶ Eeskätt rahvuskonservatiive esindanud Riigikogu saadikute teatavad avaldused taoliste mõttekäikude olemasolu tõepoolest kinnitavad:

„Ma usun, et kui me kodakondsuskvootide ja keelenõuetega ei suuda tagada olukorda, kus see [muulaste] protsent väheneb 10–15-ni, siis ei ole Eesti riigil ega eesti rahvusel tulevikku.”¹²⁷

„Eesti kodanike ja riigi huvides ei ole massiline püsielanike staatus või kodakondsuse andmine suurele hulgal ebaseaduslikele sisserändajatele. [...] Eelkõige on meile vaja välismaalaste seadust, mis loob alused kolonistide remigratsiooniks ja Eesti dekoloniseerimiseks, nagu seda lubas eesti rahvale „Isamaa” oma valimisprogrammis.”¹²⁸

Pigem muust rahvusest isikute maalt väljasurumise kui kaasamise orientatsioonile viitas seegi, et esialgu kuhjusid naturalisatsiooniprotsessi reaalse käivitamise juures mitmed suhteliselt raskesti põhjendatavad hilistused (vt alapeatükis 3.3.2). Väidetavalt ei võtnud Valitsus ligi 1990-ndate aastate lõpuni tarvitusele ka mingeid tulemuslikke riigikeele õpetamise meetmeid.¹²⁹ Käesolevate teeside autori poolt läbi töötatud väga erinevat sorti allikad, leitud informatsioonikillud ning kaudsed kättesaadavad tõendid kokkuvõttes varjatud halduslik-rakendusliku dekoloniseerimissüsteemi esinemisele truuks jäävaid väiteid kummutada ei võimalda. Nõndasamuti ei saa paradoksaalsel moel kinnitada kaljukindlalt sootuks vastupidist.

Nii või teisiti, kuna kodakondsuseta mitte-eestlaste enamik leidis end järsku tavavälismaalastega võrdväärses olukorras, siis esialgu teatud kartusi töökoha kaotuse ja/või maalt väljasaatmise ees nende seas kohati ka ringles.¹³⁰ Osaliselt tulenesid taolised hirmud keeleliste vähemuste endi puudulikust või ühekülgsest informeeritusest, ent samas on mitmed uurijad tähelepanu juhtinud ka vahetult taasiseseisvumisele järgnenud Eesti valitsuste suhteliselt väheaktiivsele rahvuspoliitika kommunikeerimisele. Esimese kuue aasta jooksul ei väljastanud valitsus ühtegi venekeelse elanikkonna tulevikku puudutavat ametlikku poliitilist programmi või deklaratsiooni. Võimalik, et taolise äraootava „ametliku vaikuse” tekkimine ei olnud taotluslik, vaid peegeldas lihtsalt hetkelist konstruktiivsete ideede puudust. Viimane toitis vene kogukonna sisest siirdeprotsessidega kaasnenud turvatunde erosiooni veelgi. Igal juhul olid mittekodanike seas antud perioodil võrdlemisi levinud kahtlused teatud peidetud või lausa otsese deporteerimise vandenõu olemasolus. Sugugi mitte teisejärgulist rolli ei etendanud õudusjuttude külvamisel ka Interliikumise infokanalid ja hiljem kohalik vene press ise.¹³¹

Säärased jõulahendustega seotud hirmud osutusid alusetuiks. Ajakirjanduses ilmusid küll mõned üksikud arvamused, et Baltimaad tuleb taas muuta etniliselt homogeenseteks rahvus-

¹²⁶ Saarts. Eesti ja Läti kodakondsuspoliitika, 137.

¹²⁷ VII Riigikogu stenogramm, 11.01.–11.03.1993, 318.

¹²⁸ VII Riigikogu stenogramm, 10.05.–17.06.1993, 1780.

¹²⁹ Vihalemm. Estonian Language, 73; Järve. Two Waves, 84.

¹³⁰ Ott et al. Ethnic Anxiety, 28; Zaagman. Conflict Prevention, 26.

¹³¹ Haav. Venelaste suhtumine, 136; P. Simson. Venekeelse elanikkonna äärmusliikumised Eestis aastatel 1988–1993. Allakäigu ja lagunemise põhjused. Bakalaureusetöö. Käsikiri. (Tartu Ülikool. Sotsiaalteaduskond, 2005), 30. Näiteks 1996. aastal läbi viidud ulatusliku küsitluse tulemuste kohaselt avaldas veel tervelt 19% mitte-eestlastest kartust Venemaale või muudesse välisriikidesse saatmise ees. // J. Kruusvall. „Usaldus ja usaldamatus rahvussuhetes”, Heidmets. Vene küsimus, 39. 21. sajandil on väidetavate („antifašistide”) deporteerimisplaanide laimu levitanud pisemal määral erinevate „kaasmaalorganisatsioonide” pressiteated ning Vene meedia. // Vt „Русская Великобритания поддерживает заявление антифашистов”, 28.07.2009, <http://www.baltija.eu/news/read/11143> (vaadatud 9.08.2014); Kivirähk. The ‘Humanitarian Dimension’, 61.

riikideks ning üleskutsed, mille kohaselt välisriikidelt tuleb „nõuda, et repatrieeritaks neisse mittekuuluvad võõrad oma kodumaadele, nagu seda tehti 1945. aastal Tšehhoslovakkias, Poolas ja Ungaris”¹³², kuid mingisugune füüsiliste meetoditega teostatav etniline puhastus ei olnud kunagi tõsimeelselt päevakorral ka kõige radikaalsemates poliitilistes ringkondades. Eesti Komitee toonitas korduvalt, et kedagi sunniviisiliselt deporteerima hakata ei kavatseta ning „oma rahvusliku identiteedi säilitamiseks vajalik enamus tuleb eestlastel saavutada vägivallatul teel”.¹³³ Samasuguse positsiooni võttis Eesti Kongress, kelle 12. märtsi 1990. a. deklaratsiooni kohaselt on rahvastikuprotsesside suunamisel mistahes jõuvahendite kasutamine Eesti maa-alal elavate teiste riikide kodanike suhtes vastuolus rahvusvaheliste õigusnormidega ja seega lubamatu.¹³⁴ Ka praktiliselt kõik 1990-ndate aastate eesti parteid ning üleriigilised valitsuskoalitsioonid kõnelesid ametlikult vaid vabatahtlikust, rahumeelsest, inimväärsest ehk „tsiviliseeritud” tagasirändest. Eesti poliitilise eliidiga üleeelmise kümnendi algul tihedamalt lävinud rahvusvaheliste uurimissmissioonide raportid ja mõnede kätt pidevalt riigi rahvuspoliitika pulsil hoidnud välisdiplomaatide meenutused sedastavad üheselt, et kohalike võimuesindajate ning ametnikega kohtudes nad mittekodanike maalt välja ajamise ideedega kuluaarides kunagi kokku ei puutunud.¹³⁵ Ilmselt tajuti üsna teravalt oma rahva arvulist väiksust, vahendite puudumist, Vene Föderatsiooni ja muu maailma võimalikke reaktsioone. Tõenäoliselt oleksid mitte-eestlaste reaalsed väljatõrjumiskatsed kohanud ka suuremat või väiksemat lokaalset vastupanu, eriti kui riigis viibisid veel Vene relvajõud. Hind, mida oleks tulnud maksta otseselt repressiivse sundemigreerimise eest, ähvardanuks tühistada paljud positiivsed saavutused ja jätta Eesti jaoks ukse Läände (pikaks ajaks) suletuks. Nii üritas Laari valitsus eesotsas rahvastikuministriga venekeelset auditoriumi rahustada, pidades kuuldusi deporteerimiskavade kohta absurdseteks ning kinnitades, et midagi sellist plaanis ei ole ega tule.¹³⁶ Ka Ida-Viru Maakonna Volikogu lubas oma Kirde-Eesti elanikele suunatud pöördumises olla „mistahes surve vastu vahetada kodukohta, mis mitmed põlvkonnad on oma koduks valinud”.¹³⁷ Koguni ekstremistlike grupeeringute kilda liigitatud DAK¹³⁸ sätestas enda põhikirjalise peaesmärgina Eesti „rahumeelse dekoloniseerimise”.¹³⁹

Selle võrra enam panid radikaalsemad poliitilised ettevõtjad lootusi juba Euroopa poolt aktsepteeritud seadusandlikele survemeetmetele ja nende edasisele täiustamisele. Osade parlamendisaadikute ning rahvuslike erakondade vaatevinklist tuli Riigikogul kiiresti anda Eesti lähiajaloo toimunule õiguslik hinnang, võtta vastu otsus Eesti koloniseerituse kohta ja töötada välja eraldi dekoloniseerimise seadus. 1993. a. juunis pöördus vastavasisuliste ettepanekutega kõigi parlamendifraktsioonide poole isegi märtsis kokku tulnud erakondade ümarlaud.¹⁴⁰ Ühtlasi püüti karmistada elamislubade ja kodakondsuse andmise korda. Agiteerides varem tulutult Vabariigi Valitsust, esitas DAK 1994. a. märtsi keskel nüüd otse Riigikogule eelnõu projekti, mis pidas vajalikuks peatada Eestis elavatele endise NSV Liidu kodanikele (välja arvatud eestlastele ning mõne kolmanda riigi, ent mitte Vene Föderatsiooni alamatele) elamislubade ja Eesti kodakondsuse andmine naturalisatsiooni teel. Kuni Venemaa viib oma Eesti suhtes teostatava poliitika „tegelikult vastavusse rahvusvahelise õiguse üldtunnustatud põhimõtete ja normidega”.¹⁴¹ Kaks kuud hiljem tuli samaladse otsuse eelnõuga lagedale parlamentäärist

¹³² A. Raudoja. „Immigrandid ja/või okupandid II”, *Postimees*, 7.07.1992.

¹³³ ERRA, f. 2, n. 1, s. 118, l. 169.

¹³⁴ ERRA, f. 2, n. 1, s. 38, l. 92.

¹³⁵ Situation of Human Rights in Estonia and Latvia (1993), artikkel 14; Fredén. *Tagasitulekud*, 83.

¹³⁶ Г. Комлев. „Пеэтер Олеск: Депортации не будет!”, *Эстония*, 18.02.1994.

¹³⁷ IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 5, l. 52.

¹³⁸ Nt Bollerup, Christensen. *Nationalism in Eastern Europe*, 198.

¹³⁹ ERA, f. 5046, n. 1, s. 693, l. 202.

¹⁴⁰ *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, July 1993, 11–12, 15; *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1906–1907.

¹⁴¹ ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 20.

Rahvusliku Eduerakonna liider A. Erm. Samuti anti Riigikogule üle eelnevalt DAK-i ning rahvusliku ühenduse „Parem Eesti” üldkogu õnnistuse saanud uus, tublisti eksklusiivsema loomuga kodakondsusseaduse projekt.¹⁴² Emigratsiooni hoogustamise osas võtmetähtsusega õigusaktide veelgi trammimale tõmbamise ponnistustel polnud siiski edu ja valitsusliit nende algatustega kaasa ei läinud.

Märksa suurem üksmeel võimutses arusaamades, et Eesti kahesuunalised rändeprotsessid peaksid leidma nii moraalset kui majanduslikku tuge rahvusvahelistelt organisatsioonidelt. Terve plejaad, peaausjalikult Eesti Komitee taustaga poliitikuid luges Balti riigid samuti hiljutiste koloniaalvalduste hulka kuuluvaks, mistõttu nõukogude okupatsiooni ajal teostatud asustuspoliitika tagajärjed tuleb Eestis likvideerida ÜRO kaasabil ning esmajoones selle Dekoloniseerimise Komitee (*Special Committee on Decolonization*) egiidi all. ÜRO aktiivset osalemist peeti siin hädavajalikuks ainuüksi ülesande ressursimahukuse tõttu.¹⁴³ Oletati, et laiema rahvusvahelise toetuse leidmine ärataks ehk ka Venemaal kui NSV Liidu õigusjärglases teatavat kohusetunnet ja sunniks ehk meelitaks seda probleemide lahendamisse praktiliselt sekkuma. Potentsiaalsete ohu- ning pingekollete kahandamiseks prooviti siin varakult pälvida jõukamate huvitatud doonorriikide tähelepanu. Saanud kooskõlastuse välisminister Lennart Merilt, palus Eesti Migratsiooniameti peadirektor Andres Kollist 1991. a. jaanuarikuu algul Eesti peakonsul Ernst Jaaksonit USA ametlikes ringkondades pinda sondeerida, kas oleks võimalik välja rändamissooviga inimesi kuidagi aidata, märkides muuhulgas:

„Eesti demograafilisele olukorrale oleks taoline asjade käik, kui muulaste kogukond siin väheneks, mõistagi igati soodus. Samal ajal on tegemist omajagu delikaatse asjaga kus liiga hasartne asjaajamine meie ametlike struktuuride poolt võiks ka ebasoovitavaid tagajärgi tuua ja anda võimalusi imperiumijõududel süüdistada meid vene kogukonna hajutamise organiseerimises.”¹⁴⁴

Ka Eesti Vabariigi Ülemnõukogu esimees Arnold Rüütel pöördus Valitsuse loal mitmete maade riigijuhtide ning suursaadikute poole supliigiga, et nad rahaliste vahenditega loodavat remigratsioonifondi toetaksid.¹⁴⁵ Mõned ringkonnad püüdsid veenda näiteks Kanadat või Argentiinat venekeelseid isikuid immigrantidena vastu võtma. Viimase puhul paistis esiti leiduvat isegi mõningaid huvigruppe. Ühel Washingtonis toimunud konverentsil avaldas Argentiina välisminister Guido di Tella 20. jaanuaril 1992 arvamust, et koguni 100 000 vene perekonda võiks ümber asuda Argentiinasse, milleks igale perele pakuti väliskommentaator T. Alatalu väitel pealekauba veel 100 000 USA dollarit. Rohkem taolisest pakkumisest seejärel aga enam midagi kuulda polnud.¹⁴⁶ Oma 1994. a. 22. veebruari pöördumises ÜRO liikmesriikide parlamentide poole tegi ka Riigikogu üleskutse toetada Eesti Vabariiki nii poliitiliselt kui majanduslikult nende inimeste abistamisel, kes soovivad enda „kodumaale” tagasi pöörduda.¹⁴⁷ Apelleerimine maailma avalikkusele ammutas jõudu rahvusvahelise õiguse tõlgendamisest, mille kohaselt teise riigi elanike asustamist vallutatud territooriumile käsitletakse keelatud koloniseerimisena, ning mis kohustab seda teinud poliitilist subjekti oma kodanikud sealt välja viima. Näiteks konstateeriti Riigikogu eelmainitud läkituses et:

¹⁴² VII Riigikogu stenogrammid, 2.05.–2.06.1994, 1465; ERA, f. 4983, n. 1, s. 20, l. 4–11.

¹⁴³ ERRA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 61; M. Nutt. „ÜRO dekoloniseerimispoliitika ja Eesti”, *Aja Pulss*, 8 (1992), 3–5; V. Saatpalu. „Veel dekoloniseerimisest”, *Päevaleht*, 30.07.1993.

¹⁴⁴ ERA, f. 1608, n. 2, s. 453, l. 2.

¹⁴⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16548, l. 13. Nt soovis Rüütel 1991. a. suvel esimeselt saksa suursaadikult, et Saksamaa toetaks rahvusvaheliselt rahastatavat programmi, mille eesmärgiks oleks ehitada lahkuvatele mitte-estlastele Venemaal kortereid. Eriti aga endistele Nõukogude repressiivaparaadi (KGB ja siseministeriumi) teenistujatele, keda Rüütli arvates ei tohtinud mingil juhul lubada Eestisse jääda. // Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 96, 170.

¹⁴⁶ ERA, f. 1608, n. 2, s. 453, l. 1; Laitin. *Identity in Formation*, 166; T. Alatalu. „Kaliningradi meelitus: venelaste kutsumine kummalisse kohta”, *Eesti Päevaleht*, 28.01.2006.

¹⁴⁷ RKA, n. 1, s. 49, l. 7.

„NSV Liit hävitas ja küüditas Eesti kodanikke, mis on vastuolus 1948. aasta 9. detsembri *genotsiidikuriteo tõkestamise ja karistamise konventsiooniga* ja tõi massilise ümberasustamise korras Eestisse oma tsiviilelanikke, mis on vastuolus 1949. aasta 12. augusti Genfi *tsiviilelanike sõjaajal kaitse IV konventsiooni* artikliga 49; selle tagajärjel on osal Eesti territooriumist eestlased jäänud vähemusse.”¹⁴⁸

Mitmed eesti rahvuslik-konservatiivsed ringkonnad olid igatahes veendunud, et eri riike siduvate õigusaktide alusel on Eestil voli nõuda Nõukogude perioodil sisserännanud isikute maalt lahkumist ning armastasid 1949. a. Genfi konventsioonile ka viidata¹⁴⁹, ent esineb kahtlusi, kas taoline interpretatsioon omab juriidilist katet. Levinumad kitsaskohad, mida konventsiooni tagasiulatava mõjuga rakendamise osas välja tuuakse, puudutavad selle sõjalist üldkonteksti. Tsiiviilelanike ümberasustamise keelu puhul käib jutt vastavatest aktsioonidest sõja olukorras, kuid enamik venekeelsest vähemusest siirdus Balti riikidesse alles peale 1945. aastat. Õiguslikus plaanis võib Genfi kokkuleppele apelleerimine olla vaieldav ka seetõttu, et suurem osa immigrantidest tuli Eestisse erainitsiatiivil ja neid ei saa pidada vastutavaks Nõukogude riigi poliitika ees. Liiatigi, NSV Liidu seaduste vaatevinklist oli nende tegevus kõigiti legaalne.¹⁵⁰ Niisiis vajaks antud temaatika tegelikult märksa üksikasjalikumat juriidilist ekspertiisi.

Vähemasti tegudes käsitles rahvusvaheline üldsus „dekoloniseerimisprotsessi” veidi teistsugusena kui nt DAK seda terminit mõtestas, jäädes venekeelse tsiiviilelanikkonna väljäreände organisatsioonipõhisel korraldamisel ettevaatlikuks ning Eesti vastavasisuliste palvetele suuresti kurdiks. Märkimisväärset poliitilist tuge pakuti üksnes Vene armee maalt väljaviimise küsimuses, mille teostamist üritas Vene Föderatsioon sisuliselt lõpuhetkeni siduda venekeelse elanikkonna inimõiguste tagamise nõuetega. Lääne diplomaatilised agentuurid, iseäranis USA välisministeerium, hakkasid järjest tihedamini esitama avaldusi, kus tauniti korduvalt kogu protsessi muudest teemadest sõltuvusse seadmist. 13. juulil 1994 võttis Ameerika Ühendriikide Senat vastu otsuse, mis nägi ette ligi miljardi dollari suuruse finantsabi andmise Venemaale vaid juhul, kui selle vägede lahkumisega Balti riikidest saadakse ühele poole sama aasta 31. augustiks.¹⁵¹ Üksjagu tuline poliitiline kemplemine käis sealjuures Tallinna ja Riia silmis võrdlemisi kõigutamatult *personae non gratae* kategooriasse kuuluvate Vene erusõjaväelaste tingimuslike elamislubade ning sotsiaalsete garantiide ümber, kellest kardeti tulevikus kujunevat väliste destabiliseerimiskatsete olulist taimelava. 26. juulil 1994 Moskvas L. Meri ja B. Jeltsini vahel sõlmitud ning Eesti võimukoridorides rohkelt sarjata saanud, kuid 1995. a. detsembris Riigikogus siiski heaks kiidetud kokkulepete kohaselt võisid ligikaudu 11 000 Vene sõjaväepensionäri ja teist samapalju nende pereliiget saada Eesti tähtajalise elamisloa ühes õigusega erastada enda valduses olevad elamispinnad.¹⁵² Kes võis paigale jääda ning kellele keelduti Eesti riigi julgeoleku ohustamiskahtluste tõttu elamisloa andmast, kuulus Eesti

¹⁴⁸ Samas, 6–7. Täpsemalt ütleb 21. oktoobril 1950 jõustunud tsiiviilisikute sõjaajagse kaitse Genfi IV konventsioon: „Okupeeriv riik ei või okupeeritud territooriumile deporteerida või ümber asustada oma tsiiviilelanikkonda.” // *Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War*. Geneva, 12 August 1949, Art. 49. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/380?OpenDocument> (vaadatud 9.08.2014).

¹⁴⁹ Vt nt ERR, f. 2, n. 1, s. 38, l. 92; ERR, f. 2, n. 1, s. 118, l. 54; J. Estam. „Ebaõiglusest ei kasva õigusi”, *Aja Pulss*, 8 (1992), 7; *Dekoloniseerimise Algatuskeskus. Dokumente ja artikleid 1993–1996* (Tallinn: Dekoloniseerimise Algatuskeskus, 1996); M. Nutt. „Kas Eesti käitub riigina?”, *Postimees*, 18.07.1996.

¹⁵⁰ Nt Skolnick. Grappling, 410; Ziemele. *State Continuity*, 271, viide 9. Samas sätestab kõnealuse konventsiooni artikkel 6, et kuigi okupeeritud territooriumil lõpetatakse konventsiooni rakendamine ühe aasta möödumisel pärast üldise sõjategevuse lõppu, peab okupeeriv riik sellegipoolest, niivõrd kui ta täidab okupeeritava territooriumil valitsuse ülesandeid, okupatsiooni vältel järgima käesoleva konventsiooni mitmeid artikleid, sh hõivava riigi tsiiviilelanikkonna ümberasustamise keeldu puuduvat paragrahvi 49. // *Convention (IV) relative*, Art. 6, section 2.

¹⁵¹ Senate Amendment No. 2240 to H.R.4426, Foreign Operations, Export Financing, and Related Programs Supplemental Appropriations Act, 1994. <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/D?r103:2:./temp/~r103B8TqVf:> (vaadatud 9.08.2014).

¹⁵² Eesti Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vaheline kokkulepe Vene Föderatsiooni relvajõudude pensionäride sotsiaalsete tagatiste küsimuses Eesti Vabariigi territooriumil. *Riigi Teataja* II, 46, 203 (1995).

Vabariigi otsustuspädevusse. Endiste Nõukogude armee ohvitseride elamislubade taotlusi vaatasid lisaks 1994. a. detsembris moodustatud eraldi valitsuskomisjonile, mille koosseisus figureeris teiste seas ka OSCE esindaja, läbi veel Kodakondsus- ja Migratsiooniamet ning Kaitsepolitsei. Sellest hoolimata neist peaaegu kedagi juhtumite individuaalse süvamenetlusega maalt välja saata ei õnnestunud. Võõrvõimu relvajõududes kaadrisõjaväelaseks teeninud välismaalastest vabanemist raskendas oluliselt riigis ebaseaduslikult viibivate isikute tagasi-võtulepingu puudumine Venemaaga. Tihti ei suudetud ametkondlikul tasandil realselt midagi ette võtta isegi nende vähestega, kellele oli tehtud ettekirjutus Eestist lahkuda. 1996. a. sügiseks oli absoluutne enamus Eestis demobiliseeritud sõjaväelastest sealse ajutise elamisloa saanud.¹⁵³ USA juhtkond püüdis siin oma Balti kolleege aidata sellega, et sõlmis 1994. a. juulis Vene Föderatsiooniga bilateraalse majutusprogrammi (*Russian Military Officer Resettlement Program: Housing Certificate Program*), mis pidi viimase välisriikides paiknevaid erusõjaväelasi repatrieeruma meelitama. Rahvusvahelise Arengu Ühendriikide Agentuuri (USAID) kaudu eraldati raha, millega ehitati või osteti Venemaa erinevates piirkondades kortereid. Iga militaarpensionärist tagasirändaja, kes sõlmis vastava abiorganisatsiooniga lepingu ning võttis endale kohustuse Eestist lahkuda, sai 25 000 USD suuruse vautšeri, mida võis kasutada elamispinna soetamiseks Venemaal. 1990-ndate aastatega piirdunud programmi vältel väljastati sääraseid maksetõendeid Eestis ligi paarile tuhandele erusõjaväelasele. Neist paljud müüsid oma Venemaal sihtfinantside eest saadud korteri maha, ent jäid paigale või pöördusid hiljem kokkulepet eirates tagasi Eestisse.¹⁵⁴ Seega kunagisest nõukogude ohvitserkorpusest vabanemine üldjoontes nurjus, kuid sisuliselt võib suuresti Lääne egiidi all toimunud okupatsiooniar mee riigist ära viimist lugeda nn rahumeelse dekolonisatsiooni musternäidiseks.

Venekeelse tsiviilelanikkonna kahandamisel pandi Eesti poliitilistes organites märksa suuremaid lootusi koostööle Venemaaga. Vastavate rändealaste lepete sõlmimisvajadusele vihjasid ridamisi nii Eesti Komitee, Rahvarinne kui Ülemnõukogu saadikud, rääkimata DAK-i aktiivi peamurdmisest, kuidas siinkohal võimalusi juurde luua ja praktikas järele proovida.¹⁵⁵ NSV Liidu 3. aprillil 1990 vastu võetud „Liiduvabariigi NSVL-ist väljumisega seotud küsimuste lahendamise korra” paragrahv 15 sätestas, et kõik kodanike liidusisese emigreerumise toetamisega seotud kulud kannab lähtevabariik.¹⁵⁶ Ka mõnede venelastest Ülemnõukogu liikmete meelest tulnuks vabatahtlikele lahkujatele mõeldud majad teisel pool piiri ehitada Eesti maksumaksja rahadega, Venemaa valitsejate hooleks pidi jääma asjakohaste maaeraldiste tegemine ning kompaktse „balti-vene” asuala moodustumise korral vahest ka sellele vabamajanduspiirkonna staatuse andmine.¹⁵⁷ Vastastikused kohustused ümberasujatele materiaalse ja muu abi osutamisel lubati 1991. a. 12. jaanuaril ilmavalgust näinud Vene NFSV ning Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste lepingu artikkel V järgi siiski tulevikus täpsemalt ära määratleda eraldi kontrahtiga. Nõukogude Liidu kokkuvarisemise ajaks samuti linnastumise ja paiguti põllumajanduslike regioonide kiirenenud tühjenemise küüsi langenud idanaabri demograafilise olukorra tõttu soodsaid väljavaateid tajunud Rahvarinne alustas sealse tärkava kodanikuühiskonna esindajatega konkreetsemaid tagasirände korraldamise alaseid läbirääkimisi

¹⁵³ Vt nt A. Jarne. „Vene sõjaväepensionärid seljatamas Eesti riiki”, *Postimees*, 2.11.1996; T. Mattson. „Vene sõjaväe inimpäränd Eestis”, *Postimees*, 26.07.1997; Laitin. *Identity in Formation*, 354.

¹⁵⁴ ERA, f. 5040, n. 2, s. 36, l. 88; *Audit of Russian Officer Resettlement Program under USAID Project 110-0008*. Audit Report No. 8-118-96-001. 4.12.1995. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDABM346.pdf (vaadatud 9.08.2014); T. Mattson. „Vene sõjaväe inimpäränd Eestis”, *Postimees*, 26.07.1997. Sõjaväepensionäride remigratsiooni sponsooreerisid lisaks USA-le ka Rootsi, Soome ja Hollandi valitsused. // Hallik. *Nationalising Policies*, 69.

¹⁵⁵ ERA, f. 2, n. 1, s. 118, l. 54, 169; ERA, f. 2, n. 1, s. 147, l. 51; ERAF, f. 9599, n. 1, s. 33, l. 12; ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 9. Endiste liiduvabariikide iseseisvumisel repatrieerumislepete alane poliitiline horisont ka idee tasandil pisut laienes.

¹⁵⁶ „О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР”, Закон Союза Советских Социалистических Республик, 3 апреля 1990 г. // *Известия*, 7.04.1990, 1–2.

¹⁵⁷ Vt K. Muuli. „Venelased Eestis: kas viies kolonn või riigitruu rahvusrühm?”, *Postimees*, 08.11.1991; „Eestist on lahkumas 20% mitte-estlasi, prognoosib saadik Lebedev”, *Eesti Ekspress*, 8.11.1991.

juba 1991. a. kevadel. Kontakteeruti poliitilise liikumisega Demokraatlik Venemaa (*Демократическая Россия*) ning vastse ümberasujate tugiühendusega Kodumaa Avarused (*Родные просторы*), kuid kuigi kaugelt vene küsimuse lahendamise osas neid kanaleid pidi ei jõutud.¹⁵⁸

Uutes poliitilistes oludes muutusid nõupidamised ametlikumaks. Vene Föderatsiooni ja Eesti riiklike delegatsioonide vaheliste migratsioonikõneluste protsessiga tehti algust 1992. a. aprillis. „Kokkulepe isikute abistamise kohta, kes asuvad Eestist ümber Venemaale ja Venemaalt Eestisse” valmis lõplikult järgmise aasta suveks ning 5. oktoobril 1993 kirjutasid migratsiooni-ametite juhid A. Kollist ning T. Regent sellele Tallinnas alla. Nimetatud pakti kohaselt on kõik õigused taoliste migrantide kinnisvarale tagatud, nad võivad oma omandi eelmisel kodumaal maha müüa ja vallasvara soodustingimustel järgmisele kaasa võtta. Ühtlasi aitab lähteriik kompenseerida ümberasumise kulusid ning sihtriik saabujaid töö- ja elukoha leidmisel.¹⁵⁹ Antud leping kinnitati Venemaa Föderaalnõukogus 16. novembril 1994, ratifitseeriti Riigiduumas 21. novembril 1994 ning allkirjastati päev hiljem president Jeltsini poolt föderaalseadusena. Eesti pool seda kokkulepet siiani ratifitseerinud ei ole. Eesti võimukandjatele näis enim kõhkclusi valmistavat lepingu majanduslik kül. „Vene pool, saades aru, et Eesti poolelt ümberasujate arv ületab tunduvalt neilt ümberasujate arvu, taotles algusest peale väga laialdasi kohustusi väljastõiduriigile ümberasujate materiaalse toetamise osas.” (Eesti vahendite arvel pidi ehitatama Venemaale siirdujatele elamispiind või kompenseeritama selle omandamise kulud. Sooviti, et Eesti riik hüvitaks emigrantide Eestisse jääva elamispinna turuhindades). „Eesti pool, saades küll aru vajadusest vabatahtlikku väljarännet stimuleerida, ei pidanud võimalikuks võtta riigieelarvele sellist koormust.”¹⁶⁰ Samuti hakkas muret valmistama teatud artiklite aegumisest tingitud vastuolulisus Eesti seadusandlusega. Mõnes punktis oli leping ebaselge ja mitmeti tõlgendatav. Ratifitseerimist vastustavaid põhjendusi toodi teisigi.¹⁶¹ Hoolimata aastate möödumisega lepingu parlamendis kinnitamise suhtes toetavamaks muutunud riiklike agentuuride (KMA) Toompeale lähetatud seletuskirjadest ning Vähi valitsuse programmistest manifestatsioonidest, sellest koostööprojektist asja ei saanud. Huvi puudus oli ilmselt sümptomaatilistem pigem isegi vastaspoolele. Ka Tallinna Vene Kodanike Liit pöördus 1994. a. oktoobri keskel üleskutsega Venemaa erinevate ametkondade poole, et see rajaks Venemaale rännata soovijate abistamiseks oma Tallinna saatkonna juurde migratsioonikeskuse, ent suur riik ei olnud „kaasmaalaste” tagasikutsumise osas esialgu kuigi entusiastlik. Jeltsini valitsus pelgas, et võimalik venelaste voog võib maad, mis oli juba piisavalt üle ujutatud Kesk-Aasia vabariikidest pärit põgenikega, sotsiaalmajanduslikult veelgi destabiliseerida.¹⁶²

Riikidevahelise ühistöö lünki püüdsid ehk seda agaramalt täita mitmesugused otseselt ümberasujate abistamisega tegelevad mittetulundusühingud, erafirmad ja -organisatsioonid. Esimesed niisugused omaalgatuslikud ettevõtted tekkisid juba enne Eesti taas maailmakaardile ilmumist. Näiteks grupp „Kanada”, kelle eesmärgiks oli korraldada inimeste väljarändamist Põhja-Ameerikasse või selgemalt mitte-eestlastele orienteeritud Ühiskondlik Komitee „Emigratsioon” (*Эмиграция*). 1991–92 lisandusid neile tuntumatest koondistest Vene Väli (*Русское поле*), Lätted (*Истоки*), Venemaalane (*Россиянин*), Koostöö (*Сотрудничество*) jt,

¹⁵⁸ H. Talving. „Ignar Fjuk: kodakondsusest”, *Rahva Hääl*, 19.10.1991; A. Лапшов. „„Родные просторы” встречают русских”, *Российская газета*, 27.11.1991; Kolstø. *The New Russian Diaspora*, 201.

¹⁵⁹ Lepingu eestikeelne tekst asub nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 163, l. 185–190. 1993. a. novembris sõlmiti samalaadne üld-sõnaline kokkulepe Venemaa ja Läti vahel. // J. Prikulis. *Migration and Repatriation Issues in Post-Soviet Countries: the Latvian Case*. Final Report (Riga: NATO Democratic Institutions Fellowships Programme, 1997), 19. <http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/prikulis.pdf> (vaadatud 9.08.2014).

¹⁶⁰ Endise diplomaadi P. Kapteni valitsusele antud selgitus. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 163, l. 191, vt lepingust samas, l. 188

¹⁶¹ Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 36, l. 61–62; ERA, f. 5040, n. 2, s. 163, l. 180–181, 198–199, 202–203, 206.

¹⁶² BNS. „Таллиннский союз граждан России призывает президента Ельцина создать в Эстонии миграционный центр”, *Эстония*, 17.10.1994, с. 3; Skolnick. *Grappling*, 409. Taolise tõrksuse võimalike täiendavate allikate kohta vt alapeatükist 5.4.2.

vahendades muuhulgas informatsiooni ümberasumise võimalike piirkondade kohta.¹⁶³ Nende eraalgatuslike agentuuride jõupingutuste tulemuslikkuse hindamiseks napib siinkirjutajal paraku andmeid. Küll on ajakirjanduse põhjal teada, et neid perekondi, keda sel viisil Venemaa erinevatesse rajoonidesse kolida aidati, oli vähemalt paar tuhat. Samas leidub väiteid, mille kohaselt kogu taoline „ümberasumistööstus” oli stiihiline, regulatsioonivaba, Eesti vastavate ametkondade tegevusega kooskõlastamata ning tihti liigse omakasu või otsese pettuse peal väljas.¹⁶⁴

Ehkki arvukas venekeelne kogukond tundis end 1990-ndate esimese poole rahvastavatest ümberkorraldustest mõneti häirituna, eelistas enamik neist siiski Eestisse jääda. Väljarände haripunktiks kujunes 1992. aasta, mil Eestist emigreerus 37 375 inimest, ületades sellega kogu eelneva kümnendi keskmist ligi kolm korda. Väga sageli olid need endise Nõukogude armee, sealhulgas sõjalis-tööstusliku kompleksi liikmed ühes perekondadega. Kokkuvõttes kahanes 1989. ja 2000. aasta rahvaloenduste vahelisel ajal mitte-eestlaste arv rände tõttu 145 000 võrra, neist lõviosa toodud perioodi esimese kuue aasta vältel. Üleüldiselt tähendas see seda, et Eesti keeleliste vähemuste koguhulk alanes niiviisi umbkaudu neljandiku ulatuses.¹⁶⁵ Valdavalt siirduti ida poole, Venemaale ja teistesse SRÜ riikidesse, hiljem, eeskätt uuel sajandil hakkasid tasapisi kasvama rändevood ka Lääne ühiskondadesse.¹⁶⁶ Etniliste venelaste kogukond vähenes mainitud ajavahemikul – ning enamalt jaolt just väljarände tõttu – enam kui neljandiku, ukrainlaste ja valgevenelaste oma enam kui kolmandiku ning teised vähemusgrupid, esmajärjekorras ingerisoomalsed, juudid ja Venemaalt pärit sakslased, kokku peaaegu poole võrra.¹⁶⁷ Selles osas oli Eesti venelaste väljaränne üsna samast klassist lõunapoolsete Balti riikidega, ent jäi tublisti alla näiteks Tadžikistanile, Aserbaidžaanile või Gruusiale, kust üheksakümnendail aastail emigreerusid vägivalla ning üha halveneva majandusliku olukorra eest ligi pooled, Armeenia puhul aga koguni kolmveerand sealsetest venelastest.¹⁶⁸ Tolle perioodi emigrantide täpsem sotsiaalne, vanuseline ja hariduslik profiil on kahjuks paljuski läbi uurimata, ühtlasi kipub kirjanduses esinev informatsioon olema siin sisult küllalt vastuoluline. 1990-ndate aastate keskpaigaks oli venekeelse vähemuse väljavool Eestist suuresti lakanud. Kusagil alates 1996. aastaga piiritletavast rändeprotsesside stabiliseerumisest on riigi etnilise koosseisu proportsioonid püsivad suhteliselt muutumatuks ning põhirahvuse spekulatiivset „turvalist enamust” ei saavutatud: Eesti rahvastik jäi pea sama multietniliseks kui enne „mariikluse taastamist”.¹⁶⁹ Ühest küljest võib ütelda, et teatud määral tasusid Eesti valitsevate ringkondade

¹⁶³ ERA, f. 1608, n. 2, s. 453, l. 1; Toots. Immigration in Estonia, 70; „Vene fond abistab ümberasuajaid”, *Õhtuleht*, 6.05.1994, 7.

¹⁶⁴ Vt nt J. Olep. „Kaks organisatsiooni juba tegelevad venelaste remigratsiooniga”, *Hommikuleht*, 17.02.1993; Laitin. *Identity in Formation*, 124, 168–169.

¹⁶⁵ *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, 105: 3 (2000/2001), 122; T. Tammaru, H. Kulu. „The Ethnic Minorities of Estonia: Changing Size, Location, and Composition”, *Eurasian Geography and Economics*, 44: 2 (2003), 108–109. Eesti Statistikaameti jooksva arvepidamise järgi kujunes aastail 1989–1999 mitte-eestlaste välisrände saldoks kõigest –83 800 inimest, mis rahvaloenduse tulemusest (NB!) ligi 60 000 võrra erineb. Erinevad uurijad on hinnanud toonast jooksvat rändestatistikat meetodilistel põhjustel ebausaldusväärseks, viidates iseäranis just emigratsiooninäitajate alaregistreeritusele. // Vt nt I. Kask. *Eestlaste tagasiränne Eestisse aastatel 1989–2000*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Geograafia instituut, 2006), 35; Tiit. Eesti rahvastikust, 2587.

¹⁶⁶ *Демографический ежегодник России: Статистический сборник* (Moskva: Госкомстат России, 1998), 331; *Российский статистический ежегодник 2005: Статистический сборник* (Moskva: Росстат, 2006), 129; *Kodakondsus- ja Migratsiooniamet* (Tallinn: Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, 1998), 15; Rannala et al. Eesti demograafiline areng, 16.

¹⁶⁷ *2000. aasta rahva ja eluruumide loendus*, II, 64. Soome ja Iisraeli repatrieerimispoliitika kohta vt A. Vikat, V. Notkola. *Keitä he ovat? Virosta ja entisestä Neuvostoliitosta Suomeen muuttaneet vuosina 1988 ja 1992* (Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus, 1996); E. Alatalu. „Eestis jääb juute vähemaks”, *Postimees*, 12.12.1996.

¹⁶⁸ T. Heleniak. „Migration of the Russian Diaspora After the Breakup of the Soviet Union”, *Journal of International Affairs*, 57: 2 (2004), 106; M. Gibney, R. Hansen (eds.). *Immigration and Asylum: From 1900 to the Present*. Entries J to Z, Volume 2 (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005), 536. Eesti Vabariigi kohta käivad arvnäitajad tuginevad antud uurimustes samuti rahvaloendustulemuste valguses ebatäpseks osutunud jooksvale rändestatistikale.

¹⁶⁹ 2000. a. rahvaloenduse põhjal suurenes eestlaste suhtarv püselanikkonnas kümne aastaga siiski 61,5%-lt 67,9%-le. // Vt lisa, tabel 3.

jahedavõitu hoiak ja mõningad peibutuslikud demograafilise natsioonikujunduse meetmed end ära, sest arvestatav osa vähemustest ju ikkagi läks. Teisalt said opositsioonilised jõud juba piisavalt varakult nentida, et Eesti „väiklane pisikiusamise poliitika”, mis seadis sihiks muulaste füüsilise „väljapigistamise” (vene *выдавливание*) ehk väljatõrjumise (*вытеснение*), on läbi kukkunud.¹⁷⁰

Millised olid mitte-eestlaste emigratsiooni peamised tõuketegurid ning miks osutus see viimaks võrdlemisi tagasihoidlikuks? Teatavasti mõjutavad inimeste rändekäitumist nii nende personaalsed kui sotsiaalsed, poliitilisest või ökoloogilisest kontekstist tingitud ajendid, mis kipuvad erinevatel eluetappidel teisenema. Mitmed analüütikud peavad mitte-eestlaste üheksakümnendate aastate väljarännet ennekõike Eesti rahvastavate diskursuste, praktikate, poliitikate ja protsesside tagajärjeks. Rõhutatatakse ideoloogilist rahulolematust, tajutud pingeid nimirahvusega, võimaliku etnilise diskrimineerimise või konflikti puhkemise hirme, ebakindlust (laste) tuleviku ees, Eesti keele-, kodakondsuse-, välismaalaste- ning haridusega seonduvast seadusandlusest lähtuvat psühholoogilist ebamugavust.¹⁷¹ Eelneva kõrval leidub korduvaid tähelepanekuid, et minekumotiivid olid vähemasti osaliselt majandusliku iseloomuga. Sageli suunduti pärast (endiste liidulise alluvusega) tehaste sulgemist või tootmismahtude kahanemisest johtuvat koondamist (vt ptk 3.1) samalaadset tööd jätkama kuhugi piiri taha või pöörduiti kunagisse koduregiooni tagasi. Aastail 1992–93 läbi viidud sotsioloogilistes küsitlustes viitasid venekeelsed emigrandid enda Eestist lahkumise kõige olulisema stiimulina mõneti üllatuslikult just tööpuudusele.¹⁷² Ilmselt võib mitte-eestlaste postkommunistlikust Eestist emigreerumise põhjuseid lugeda kompleksseteks. Kuigi statistika näitab, et suurimad rändevood leidsid aset juba enne 1993. a. keskpaika, mil võeti vastu etnopolitiilises plaanis ühed tähtsaimad õigusaktid, soodustasid mittekodanike staatus ja rahvusriigiga kaasnenud „ebamugavused” keeleliste vähemuste väljarännet tõenäoliselt siiski omajagu. Iseäranis nende isikute korral, kellele elamine iseseisvas Eestis ei olnud vastuvõetav, või kes olid riigi rahvuspoliitika lahenduskäikude peale solvunud. Kindlasti ei olnud vähemtähtsad varakapitalistlikus keskkonnas hakkamasaamise, tööhõive ning sotsiaalse toimetulekuga haakuvad probleemid, ühtlasi mindi ära perekondlikel põhjustel. Ehk teisisõnu, erinevate inimeste puhul toimisid erinevad impulsid.

Mis puudutab väljarännet enim pärssinud aspekte, siis siin võib tuvastada kuute eraldiseisvat motivatsioonikogumit: a) etnilise julgeoleku dilemma vähene aktuaalsus; b) ajalooliste emamaade majanduslike tõmbetegurite nõrkus; c) venekeelsete kultuuriinstitutsioonide tugevus; d) ahenevad isiklikud ja ärisedemed endiste liiduvabariikidega; e) uute lokaalsete identiteetide teke; ning f) muud konjunktuursed mõjurid. Esimese punkti all tuleks mõista seda, et Eesti riik oli piisavalt haldussuutlik, vägivalda ennetamisel edukas ja panustas seega olulisel määral struktuursetesse kontrollimehhanismidesse, mis võimaldasid ka etnilistel vähemustel tunda end füüsilises mõttes turvaliselt. Teisel juhul mängisid rolli slaavi vähemuste etniliste emamaade üldise elukvaliteedi madalam atraktiivsus ning majanduslikud väljavaated võrreldes Eestiga. Näiteks oli Venemaa majandusseis just 1990-ndatel aastatel küllalt keeruline ja paljusid heidutas seal valitsenud kohati ulatuslik tööpuudus. Toona teostatud monitooringute põhjal püsis enamik Eestis elavaid venelasi järjepidevalt positsioonidel, et tingimused seal on nende jaoks etemad kui

¹⁷⁰ Nt M. Hint. „Eesti Vene-poliitika õppetunnid: Eesti muulaste-poliitika ummik 2”, *Eesti Sõnumid*, 04.02.1995; „Не принимайте поспешных решений. Коммюнике расширенного заседания Президиума Представительной Ассамблеи с участием Нарвского профцентра”, *Вечерние Весты*, 29.02.1996, 1; М. Петров. „Дезинтеграция”, *Эстония*, 5.02.1997.

¹⁷¹ Z. Zaionchkovskaia. „Interethnic Tensions and Demographic Movement in Russia, Ukraine, and Estonia”, Drobizheva et al. *Ethnic Conflict*, 336; I. Külmoja. „Vene keel Eestis”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 516; Пароль. Особенности, 28; Brubaker. Nationalizing States Revisited, 1790, 1806. Mõni kvalitatiivne uuring kinnitab venekeelsete emigrantide rändemotiivide puhul säärase tausta esinemist ka 2000-ndail aastail. // S. Aptekar. „Contexts of Exit in the Migration of Russian Speakers from the Baltic Countries to Ireland”, *Ethnicities*, 9: 4 (2009), 507–508, 519–522.

¹⁷² A. Kuddo. „Immigratsioon ja Eesti majandus”, *Hommikuleht*, 22.04.1993; Kirde-Eesti linnaelanike suhtumisest Eestis toimuvasse. Käsitliri, Tartu Ülikooli turu-uurimisrühma uuring, oktoober 1993, 17; L. Tepp. „Rahvastikuränne Eestisse ja Eestist välja”, *Eesti Statistika*, 9 (1994), 25; Hallik. Nationalising Policies, 69.

Venemaal ning Euroopa Liidule lähenev Eesti pakub tulevikus oma elatustaseme tõstmiseks märksa paremaid perspektiive.¹⁷³ Kolmandaks keetsid suurearvulise venekeelse elanikkonna jaoks paljuski edasi mitmed Nõukogude perioodil loodud privileegid nagu paralleelne oma-keelne haridussüsteem, meediamaastik või hästi sissetöötatud kultuuriinstitutsioonid. Võimalikku isoleerituse tunnet hajutav telekommunikatsioonivahendite areng, rahvuskaaslaste rohkus ja koondumine etnilistesse enklavidesse (kus igapäevaselt saab hakkama vene keeles), kahan-dasid samuti vajadust asuda Venemaale, et end n-õ koduselt tunda. Lisaks eelnevale, kui mitmete mastapsete uuringute kohaselt säilitavad immigrandid harilikult oma päritoluriigiga materiaalsed ning sentimentaalsed sidemed¹⁷⁴, siis Eestis aastakümneid resideerinud muulaste osas olid need paljudel juhtudel jäänud juba suhteliselt nõrgaks. Mõned nooremapoolded vene-lased ei olnud Venemaal kunagi käinudki. Väga paljudel polnud enam võõrsil alles mingit kindlat kohta, kuhu soovi korral naasta. Enamik oli kujundanud siin oma sotsiaalse võrgustiku, hakanud juurduma ja pidas Eestit oma kodumaaks.¹⁷⁵ Seega võib „repatrieerumise” mõiste kohaldamine olla mitmendat põlve Eestis elavate või seal sündinud vähemuste suhtes ülimalt eksitav. Ühtlasi asus nende seas silmapaistvamaid võrseid ajama juba NSV Liidu ajal idanema läinud teatav „Balti” identiteet ühes kohalike karakteristikutega. „Ka need, kes ei olnud sündinud ja kasvanud Baltikumis, vaid hiljem sisse rännanud, ei olnud suutnud täielikult vältida nende maade kultuuride mõju”.¹⁷⁶ Rida uurijaid on täheldanud, et Eestis paiknevad venelased on interetniliste kontaktide tõttu muutunud aastatega temperamendi, tarbimise, kultuurilise käitumise, hoiakute, väärtuste jms osas põhirahvusega üha sarnasemaks ning samal ajal järjest eemaldunud Venemaa venelaste n-õ keskmistest standarditest. Filoloogid tuvastavad muutusi ka nende keelekasutuses. Eestivenelaste vene keelt iseloomustab teatav „konserveeritus”, sellele on lisandunud nn baltikumi aktsent, eesti päritolu leksikaalsed laenud, eesti keele mõjud lauseehituses, sõna-järjestuses ja muud lokaalsed jooned.¹⁷⁷ Eestis elavad venelased, iseäranis noored, tajuvad sageli ennast Venemaa venelastest vägagi erinevatena, kusjuures vastav emotsionaalne distantseerumine on sotsioloogiliste seirete järgi vastastikune.¹⁷⁸ Nii tabasid mitmeid kohalikke Venemaale elama siirdunud venelasi arvestatavad adapteerumiskused. Tihti ei tunnistanud neid enam „omadena” (свои), keda ei oodatud, ning kelles nähti eeskätt konkurente niigi nappide ressursside pärast ja/või võõraid, veidi teistsuguse eluviisi ja lahknevate kultuurikoodidega.¹⁷⁹

¹⁷³ Kolstoe. *Russians*, 297; R. Rose, W. Maley. *Nationalities in the Baltic States: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 1994), 57; R. Rose. *New Baltic Barometer II: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 1995), 48; R. Rose. *New Baltic Barometer III: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 1997), 50.

¹⁷⁴ Nt hoiavad sisserännanute perekonnad kontakti oma sealelavate lähedaste, sugulaste ja sõpradega. Käiakse külas, jälgitakse vastavat meediat, lüüakse kaasa päritolumaaga seotud institutsioonides, poliitilises, kultuurilises või vabasektori tegevustes. // L. Guarnizo et al. „Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants”, *The American Journal of Sociology*, 108: 6 (2003); N. Vasu. *How Diasporic Peoples Maintain Their Identity in Multicultural Societies: Chinese, Africans, and Jews* (Lewiston: Edwin Mellen Press, 2008).

¹⁷⁵ Küsitlustulemusi: ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 59; *Mitte-eestlaste perspektiivid*, 15. Samas aimub mõnedest kvalitatiivsetest uuringutest ja venekeelse elanikkonna elulugudest, et kodumaa (родина) mõtestamine oli/on neil tihti hägune ning sisult varieeruv. // Vt nt Laitin. *Identity in Formation*, 169; Jaago. Esiisa tuli..., 179.

¹⁷⁶ Fredén. *Tagasitulekud*, 90.

¹⁷⁷ Laitin. *Identity in Formation*, 158–161; Dose. *Nationale Minderheiten*, 255; И. Кюльмоя. „О современном состоянии языка русской диаспоры Эстонии”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000); A. Verschik. „Interferentsi mehhanismidest ja vene-eesti kontaktidest”, *Keel ja Kirjandus*, 8 (2001).

¹⁷⁸ Vt nt O. Brednikova. „‘Smuggled’ Ethnicity and ‘Other’ Russians. Construction of Identities in Post-Soviet Estonia”, *Curtains of Iron and Gold: Reconstructing Borders and Scales of Interaction*, eds. H. Eskelinen et al. (Aldershot: Ashgate, 1999), 162; Сидельников. *Русская община Эстонии*, 164; *Mitte-eestlaste perspektiivid*, 4, 17; Novikova. *The Image of Russia*, 350; Kirch et al. *Etics*, 13–14.

¹⁷⁹ P. Hanson. „Estonia’s Narva Problem, Narva’s Estonian Problem”, *RFE/RL Research Report*, 2: 18 (1993), 20; H. Pilkington. *Migration, Displacement and Identity in Post-Soviet Russia* (London: Routledge, 1998), 177; E. Фишкина. „Есть ли будущее у русской культуры в Эстонии?”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000), 179; Симонян. *Россия и страны Балтии*, 147.

Viimase ehk kuuenda mitte-eestlaste emigratsiooni pidurdanud asjaolude rühma raames tasub vast märkida väljarände kõrgajaga kattunud ebasoodsat olukorda elamuturul. Mõned konkreetsete lahkumisplaanidega isikud ei suutnud oma kortereid Eestis kuidagi maha müüa. Samuti polnud Venemaa (pagulaste pärast eriti ülerahvastatud) linnades ja harjumuspäraste tööstusettevõtete lähedal sobivaid elamispindu pakkuda, mistõttu riske ei võetud.¹⁸⁰ Ka Eesti riikliku migratsioonifondi ning ümberasumisorganisatsioonide rahaline toetus oli ühekordne ja paljudele siiski suhteliselt vähemotiveeriv. Muu seas takistas sel perioodil määratlemata kodakondsusega inimeste võimalikku läände minekut riigi välismaalastepoliitika, mis kuni ajutise reisidokumendi seaduse jõustumiseni tegi selle pikka aega tunduvalt komplitseeritumaks.

Vaatamata mõningatele eelkirjeldatud kaudsetele seadusandlikele meetmetele, külvasid Vabariigi Valitsuse avaliku retoorika ning otsese dekoloniseerimistegevuse vahelised dissonantsid radikaalsemate rahvuslaste hulgas kuhjaga meelehärmi. Veel 1994. a. kevadel kinnitas peaminister Laar taas, et valitsusel tuleb välja töötada ja „ellu rakendada vabatahtliku remigratsiooni programm, mis aitaks muulastel tagasi pöörduda oma ajaloolisele kodumaale. Paremini tuleb tööle panna Migratsioonifond, suurendades ühtlasi sellele eraldatavaid rahasid”.¹⁸¹ Tegelikuses mingit erilist enesekindlat entusiasmi siin üles ei näidatud, Migratsioonifond vaevles tihtilugu ebapiisava riigipoolse finantseerimise käes ning elamisloa taotlemise tähtaegu üha pikendati. Viimatimainitud praktika taga oli suuresti haldusbürokraatlik saamatus, ent ka kartused muidu kaela langevate kohustuste ees seadusrikkujatega tegelema hakata. Nimelt puudus Eestis pikka aega välisriikide kodanike maalt väljasaatmise täielik õiguskord.¹⁸² Peale üksikute erandite ei suudetud lahkuma sundida isegi Eesti põhiseadusliku režiimi õõnestamise, kodanikuallumatuse ja etnilise vaenu õhutamise eest vastava ettekirjutuse saanud isikuid.

Küsimus, kuivõrd on n-ö dekoloniseerival ühiskonnal võimalik või vajalik pöörduda tagasi koloniseerimiseelse elukorralduse juurde, on olnud laiemalt üks postkoloniaalsete uuringute tüüpprobleeme.¹⁸³ Erinevalt poliitilistest äärmusrühmitustest ei näinud Eestit valitsenud eliidi enamus vähemustest uusasunike ning nende järeltulijate vabatahtlikku *en masse* kolimist oma etnilisele kodumaale kuigi realistliku perspektiivina. Sihipäraste hüvitussummade märkimisväärses töstmiseks polnud noorel riigil küllaldaselt ressursse. Määratlemata kodakondsusega isikute jõuga väljasaatmiseks praktiliselt puudus ka mehhanism, sest ühtegi riiki ei saanud sundida vastu võtma inimesi, kes tema kodanikud ei ole.¹⁸⁴ Liiatigi võis täheldada tendentse, et mitmed 1990-ndate aastate esimesel poolel Eesti hüljanud venekeelsed isikud hakkasid aja jooksul üha enam sinna tagasi pöörduma. Laiem arusaam, et nõukogude ajal Eestisse rännanud teiste rahvuste esindajad on otsustanud suuremas osas Eestisse jääda, saabus Eesti avalikkuses nii ametlikul kui mitteametlikul tasandil kusagil päris 21. sajandi alguses, mil esimene riiklik integratsiooniprogramm oli juba käivitunud (vt ptk 4.3). Teatav sotsiaalne tellimus muulaste n-ö väljasuunamispoliitikale polnud kindlasti veel sugugi kadunud. 2000. a. märtsis läbi viidud ja meedias avaramat kõlapinda tekitanud esindusliku valimiga monitooringu järgi toetas 46% eestlastest rohkem või vähem väidet, et teistest rahvustest inimeste lahkumine oleks Eestile kasulik.¹⁸⁵ Saades säarastest signaalidest innustust, hakkasid möödunud aastatuhande vahetu-

¹⁸⁰ Kolstoe. *Russians*, 295–297; Laitin. *Identity in Formation*, 168.

¹⁸¹ M. Laar, T. Sinissaar. „Isamaast” ja isamaast – kevad 1994”, *Hommikuleht*, 9.05.1994. Vastavate praktiliste sammude astumist kinnitab valitsuse 17.05.1994 istung. // ERA, f. 5046, n. 1, s. 695, l. 254–255.

¹⁸² Väljasõidukohustuse ja sissesõidukeelu seadus (*Riigi Teataja* I, 98, 1575 (1998)) võeti vastu alles 21. oktoobril 1998 ja jõustus 1. aprillil 1999.

¹⁸³ Vt P. Peiker. „Postkoloniaalsed uuringud”, 20. *sajandi mõttevoolud*, toim. E. Annus (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009), 867.

¹⁸⁴ Ю. Лившиц. „Правовой статус граждан Эстонии и иностранцев”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000), 100.

¹⁸⁵ Kruusvall, Integratsioonist arusaamine, 18. Hiljem on venekeelse elanikkonna emigreerumise riikliku soodustamise sõnumit levitanud väiksemad eesti rahvuslaste ühendused nagu nt Eesti Rahvuslik Liikumine ning ajendatuna Venemaa presidendi algatusest meelitada välismaal elavaid „kaasmaalasi” Vene Föderatsiooni ümber asuma, ka mõned vastavad

mise paiku siseministeeriumis uue hooga ringlema ideed, kuidas mitte-eestlaste soikuma kippuvat väljarännet ergutada. 2000. aasta keskpaigaks koostas selle välismaalaste osakonna juhataja J. Valge seitsme leheküljelise muulaste vabatahtliku emigratsiooniprogrammi kavandi, mis 20 000-le Eesti kroonile tõstetava rändetoetuse korral prognoosis kuni 50 000 inimese lahkumist. Kui seda valdavalt elu hammasrataste vahele jäänud ning halvasti kohanenud Venemaa kodanikele orienteeritud eelnõu aga avalikkusele esitleti, distantseerisid juhtivad poliitikud, kaasa arvatud rahvastikuminiister K. Saks, peaminister M. Laar ja siseministeeriumi asekancler T. Sepp end sellest resolutselt. Siseministeeriumi esindajate sõnul polnud nende üksus antud programmi tellinud ning seda rakendada ei kavatse. Varasemat paradigma muutnud peaminister Laari väitel ei haakunud Valge plaanid mingil kombel valitsuse (integratsioonist lähtuva) poliitikaga ja teatas koguni peatselt Migratsioonifondi sulgemisest.¹⁸⁶ Nii oli valitsuste remigratsiooni mahitamise retoorika reaalsele tarvitusele võetud abinõude paistel enamjaolt võrdlemisi õnes ning erakondade üheksakümnendate aastate, reeglina valimiste eelsed, ulatuslike dekoloniseerimiskavade väljatöötamise lubadused osutusid pigem rahvuspopulistlikeks katteta loosungeiks.

Ajapikku juurdusid eesti ühiskonnas järjest enam vaated, et teise kodukeelega püsielanike massiline väljaränne ei pruugi olla Eestile ka kasulik. Osalt eesti kultuuri kestvuse tagamist ja rahvastavate projektide teostamist hõlbustava mitte-eestlaste väljarände puhul nähti teisalt juurde tekkimas uusi probleeme. Tänapäeva oludes, kus riigid konkureerivad üksteisega aktiivselt muuhulgas inimressursside pärast, võib – eeskätt nooremate, haritumate ning kvalifitseeritumate – inimeste väljavool, sõltumata nende etnilisest taustast, kujuneda niigi vananeva ja kahaneva rahvastikuga riigi jaoks arvestatavaks kaotuseks. Eksperthinnangute järgi tooks see eelkõige kahju Eesti majandusele, süvendaks kohaliku tööturu spetsiifikat arvestades tehnilise väljaõppega personali puudujääke, annaks hoobi transpordisektorile ning põlevkivienergeetika toimimisele. Tõenäoliselt kaasneb emigratsiooni intensiivistumisega üldine elatustaseme langus, millega võitlemine sünnitab ahvatlusi tuua võõrtõojõudu sisse mujalt. Samas võivad minejate asemele tulla teiste (kaugemate) kultuuride kandjad, kes tunnevad põhiraHVuse keelt ja meelt antud hetkel veelgi vähem.¹⁸⁷ Kindlasti kammitseb ning mõjutab 90-ndate lõpuks pigem taolise tonaalsuse võtnud mõttevahetus ka poliitikuid, kel pealegi tuli varsti järjest sagedamini rinda pista küsimusega, kuidas inimeste üha hoogustuvat Eestist väljarännet hoopis pidurada. Käesolevaks saajandiks dekolonisatsiooni diskursus taandus. Liisk oli langenud esmajoones kaasavate rahvuse-ehitamise programmide kasuks.

4.1.3. Siserände suunamisest

Vähemusteemade julgeolekustamine toob tihti päevakorrale ka etnilisi asustumustreid ja riigisisest rahvarännet puudutavad aspektid. Maades, kus ebaühtlaselt domineerib mingi kindel etniline grupp, on saanud küllalt tavapäraseks nähtuseks nende liikmete püüe anda kogu hallatavale territooriumile nn riigirahvuslikku iseloomu, et kontrollida ning vajadusel ohjata etniliste vähemuste võimalikku poliitilist mobilisatsiooni. Sealjuures rakendab riigiparaat ruumi rahvastamiseks sageli migratsiooni suunamist, otseselt keskvoimudele alluva bürokraatliku

---

idanaabri agentuurid. // Vt Riigikantselei arhiiv, 06-04634; 06-05491; A. Чепурин. „Собираем Русский Мир”, *Региональная конференция российских соотечественников Прибалтики: сборник материалов*. Таллинн, 28 августа 2007 г., сост. С. Сергеев (Таллинн: Ingrid, 2007), 28.

¹⁸⁶ ERA, f. 5040, n. 2, s. 163, l. 205; J. Valge. „Migratsioonifond vajab rohkem raha”, *Postimees*, 23.08.2000; J. Püttsepp, T. Sildam. „Siseministeerium loodab pooled Vene kodanikud lahkuma panna”, *Postimees*, 23.08.2000; K. Kalamees, O. Rand. „Muulaste kolimise plaan suri sündides”, *Eesti Päevaleht*, 24.08.2000; T. Sildam. „Mart Laar sulgeb migratsioonifondi”, *Postimees*, 24.08.2000.

¹⁸⁷ Vt nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 22–23, 25; ERA, f. 5040, n. 2, s. 292, l. 2; E. Soosaar. „Üherahvuseline Eesti kui sinine unistus”, *Eesti Päevaleht*, 21.09.2001; R. Sikk. „Muulaste lahkumine võrdub katastroofiga”, *Eesti Päevaleht*, 14.09.2000.

võrgustiku rajamist ja viib ellu eeskätt enamuse huvidest lähtuvaid regionaalseid arengukavu. Iseäranis etniliselt heterogeensetel piirialadel on vähemusgruppid olnud läbi ajaloo intensiivsema kultuurilise homogeniseerimise objektideks, sest rahvusriigid soovivad enamasti etnilisele kriteeriumile argumenteerivat separatismi maksimaalselt takistada.¹⁸⁸

Post-totalitaarse Eesti üldisi rändeprotsesse märgitses üha hõrenev asustus maapiirkondades ning laialdane valglinnastumine.¹⁸⁹ Taasiseseisvumise järel paisus oluliselt rahvastiku koondumine Tallinna, selle eeslinnadesse ja teistesse regionaalsetesse tõmbekeskustesse, mis eriti teravalt puudutas Ida-Virumaad ning selle okupatsiooniaastail suhtarvulises lõikes väikese-mööduliseks kahanenud eestlaskonda (vt etnodemograafilisest situatsioonist pkt 3.1). Eestlased kaldusid kõrge vene immigrantide kontsentratsiooni, võõraks muutuva kultuurikeskkonna, eneseteostuse piiratuse, madala elatustaseme, kuritegevuse, reostuse jms tõttu sealt muust rahvusest inimestest märksa enam mujale siirduma juba nõukogude perioodil. Või siis kippusid Kirde-Eesti venekeelsete tööstuslinnade asemel valima elu ja tööpaigaks suhteliselt suurema põlisrahva osakaaluga asulaid nagu Iisaku, Jõhvi, Toila või Voka.¹⁹⁰ Seega leidis teatud regionide puhul aset eesti reaalse etnilise asuala tuntav geograafiline ahenemine. Nimirahvuse esindajad olid potentsiaalselt setsessionistlikku laadi probleemide pärast, mida kompaktse vene elanikkonnaga tsoonid Venemaa piiri ääres põhjustada võivad, varakult mures. Ühelt poolt tunnetati, et eestlaste lahkumine Ida-Virumaalt süvendab veelgi riigi julgeoleku haavatavust. Teisalt tajuti vajadust siduda see eesti ühiskonnaga suhteliselt nõrgalt seotud piirkond tugevamini muu Eestiga. Osalt nähti säärase kompleksse integratsiooniprobleemi lahendamise päästerõngana Eesti nn sisekolonisatsiooni taasarendamist nii demograafilises, kultuurilises, majanduslikus kui poliitilises mõõtmes. Ning seda mitte ainult Kirde-Eestis kui peamises „eestluse kriisipiirkonnas”, vaid ka näiteks Harju- (Tallinn, Paldiski, Loksa) ning Lääne-Virumaani (Tapa) küündivas vöötmes.¹⁹¹ Ühtlasi oli eelkirjeldatud tendentside taustal ilmne, et niisuguste territooriumite (taas)eestistamise korral ei saa tegu olla isereguleeruva protsessiga ja riigil tuleks siin administratiivselt sekkuda.

Säilitamaks rahvustava riigi vaatevinklist probleemsetes piirkondades eestikeelset elanikkonda ning muutmaks nende rahvuslikku koosseisu, on aastate lõikes ilmavalgust näinud mitmesuguseid ettepanekuid. Rahvarinde asutamiskongressil vastu võetud resolutsioonis „Olu-korrast Ida-Virumaal” peeti vajalikuks sinna elama asuvate eesti perekondade tarbeks sisse seada erisoodustused, sealhulgas subsiidiumid ja palgalisad. Korteripoliitikas nõuti maakonda siirdunud Eesti „põliselanike” eelistamist. Samuti leiti, et Ida-Virumaale tuleks rajada sihtotstarbelisi „Eesti kultuurikeskusi eesti keele, ajaloo, rahvuskultuuri ning -kõnnete õpetamiseks ja propageerimiseks”.¹⁹² Ida-Viru Maakonna Volikogu hinnangul võinuks üheks eestlaste riigi kirdeosast lahkumise peatajaks olla regiooni üldise elatustaseme tõstmine, mida kõige kiiremal moel saaks teha maksusoodustuste rakendamise või maakonna eelarve suurendamise teel. Selleks esitaski Volikogu parlamendile ning keskvalitsusele 1990-ndate algul ettepanekuid anda kohalikule täidesaatvale võimule võimalus vähendada Ida-Virumaal üksikisiku tulumaksu, teha

¹⁸⁸ Vt O. Yiftachel. „The Homeland and Nationalism”, *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1, eds. A. J. Motyl et al. (San Diego: Academic Press, 2001), 372; Røter. Locating, 229.

¹⁸⁹ Linnastumise kasvust 1990-ndatel loe nt Ö. Sjöberg, T. Tammaru. „Transitional Statistics: Internal Migration and Urban Growth in Post-Soviet Estonia”, *Europe-Asia Studies*, 51: 5 (1999).

¹⁹⁰ Kala. Eesti rahvuslikust koosseisust, 532; M. Ainsaar. „Eestlaste Ida-Virumaalt lahkumist mõjutavad tegurid”, *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*, 30 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1997), 145, 160; H. Kulu, F. Billari. „Multilevel Analysis of Internal Migration in a Transitional Country: The Case of Estonia”, *Regional Studies*, 38: 6 (2004), 693. 1993. ja 1997. a. läbi viidud uuringute põhjal olid nii noorte kui tööealiste eestlaste Ida-Virumaalt lahkumise põhjused seotud valdavalt (parema) töökoha leidmise, õpingute ja perekonnaga. Mitte-eestlaste tajutud arvukus oli emigratsiooni tõuketegurina veidi vähem aktuaalne, kuid siiski oluline moment. // Ainsaar. Eestlaste Ida-Virumaalt, 150–151, 155–158; R. Vetik. „Eestlased Ida-Virumaal 1997. a. aprillis korraldatud arvamusuuringu valguses”, *Eestlased Ida-Virumaal. Sotsioloogiliste uurimuste materjalid*, koost. J. Sillaste (Tallinn: Hansar, 1997), 29.

¹⁹¹ Nt IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 43, l. 48; *VIII Riigikogu stenogramm*, 8.09.–9.10.1997, 95.

¹⁹² ERAF, f. 9599, n. 1, s. 10, l. 13.

maakonnale täiendavaid rahasüste ja finantseerida vajaminevate spetsialistide jaoks mõeldud elamuehitust.¹⁹³ Et põhiseaduses sätestatud ametlik kultuur ning riigi territoorium suuremal määral konvergeeruksid, tõi 1994. a. märtsist pärinev maakondlik arengustrateegia välja ka eestlaste füüsilise kohaloleku vajaduse integratsioonipoliitilised küljed. Eestikeelse keskkonna tekitamine stimuleeriks venekeelse rahvastiku riigikeele omandamist ja aitaks parandada kommunikatsiooni ülejäänud Eestiga.¹⁹⁴ Kümnendi esimesel poolel kõige kauem riigi juhtuobade juures püsinud võimukoalitsioon sekundeeris omakorda:

„Maapiirkonnad on eesti rahva ja kultuuri tugiala. Eesti riigi püsimiseks tuleb arendada eestlaste asustust kõikides Eesti piirkondades. [...] Erielist tähelepanu peab seejuures pöörama Kirde-Eestile, kehtestades Eesti kodanikele ümberasumistoetuse, suunates sinna ettevõtlus- ja koolitusabi ning tagades seal Eesti Televisiooni ja raadiolevi“.¹⁹⁵

Ajal, mil õhus ringlesid ideed Kirde-Eesti poliitilisest autonoomiast (vt alapeatükk 5.3.2), nägi põhikirjalises plaanis muuhulgas regiooni demograafilise situatsiooni ümberkujundamisele suunaandmisega tegelenud Virumaa Fond sealsete eestlaste positsioonide tugevdamiseks ühe õlekõrrana ka nn ruumiga manipuleerimist. Pöördudes 1992. a. juunis Vabariigi Valitsuse poole kavaga taastada Viru maakond „ajalooliselt ühtse ja etniliselt tasakaalustatud piirkonnana“, mis toonuks tolle kaheks jagatud haldusterritooriumi rahvuslikus koostises kaasa üsna radikaalseid nihkeid.¹⁹⁶

Valitsus alustas rahvastikuvahetuse edendamiseks, püüdes organiseerida Eestisse tuleku sooviga „liidueestlaste“ peredele elamispindu ühes kindlas Narva elamukooperatiivis, kust lahkuvad isikud saaksid enda käsutusse jälle esimeste vabanenud korterid Venemaal.¹⁹⁷ Seejärel toodi Narva Linnamuuseum kui oluline kohapealne eesti kultuuri tsitadell, vaatamata Vabariigi seaduste suhtes mässulise Narva linnavalitsuse vastuseisule, linna haldusalast Eesti kultuuriministeeriumi otsealluvusse.¹⁹⁸ Mõistagi on Eesti riik aastaid rahaliselt toetanud Ida-Virumaal tegutsevaid mitmesuguseid eestikeelseid kultuuriseltse ning -asutusi, pakkudes niiviisi sealsetele eestlastele kokkusaamispaikade ja rahvaharidusvõimaluste kõrval ka teatavat kohanemisabi uutele tulijaile.¹⁹⁹ Valitsus on ühtlasi murdnud pead, kuidas tekitada asunduspoliitika kaudu Vabariigi ja Vene Föderatsiooni vahelise kontrolljoonega külgnevatel aladel eesti nn piiritallude võõnd ning käskinud tagada seal „olukorra normaliseerimiseks vähemalt ühe riikliku raadio- ja televisioonijaama saatete normaalne levi“.²⁰⁰ Vähemal määral avitas keskorganeid venestunud piirkondade „eestistamisel“ ka Eesti Migratsioonifond.

Siserände kvalitatiivsel koordineerimisel on rõhku pandud esmajoones selliste riigiteenistujate ümberasumise kannustamisele, kellest regiooni enim puudust tuntakse. Esmalt tegi Valitsus kohalike omavalitsusorganite nõudlusel²⁰¹ põlisrahvusest ametnike arvu tõstmiseks episoodilisi rahaeraldusi, näiteks eesti soost spetsialistidele elamute ehitamiseks Narvas ning Sillamäel.²⁰² Loomaks tingimusi, kus keskvoim suudaks ennast vene immigrantide kõrge kontsentratsiooniga aladel kindlamini maksma panna ja seoks neid piirkondi tihedamalt Eestiga, finantseeriti Migratsioonifondi kaudu ka Ida-Virumaale ja Paldiskisse kolinud riigipalgalistele korterite ostmist. Alates üheksakümnendate lõpust on makstud Ida-Virumaal töötavatele

¹⁹³ IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 7, l. 108, 116; Samas, n. 1, s. 9, l. 62–63.

¹⁹⁴ IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 25, l. 6.

¹⁹⁵ *Eesti Rahvusliku Sõltumatus Partei, „Isamaa“ ja „Mõõdukate“ koalitsioonilepe*, 9.

¹⁹⁶ IVMA, Ida-Virumaa Arengufond, n. 1, s. 3, l. 9; IVMA, Virumaa Fond, n. 1, s. 1, l. 6.

¹⁹⁷ ERA, f. 5046, n. 1, s. 359, l. 183.

¹⁹⁸ EFA, f. 309, s. 1749, 1758–1759; ERA, f. 5046, n. 1, s. 683, l. 378.

¹⁹⁹ *VII Riigikogu stenogrammid*, 15.03.–6.05.1993, 1075; ERA, f. 5040, n. 2, s. 4, l. 17.

²⁰⁰ ERA, f. 5046, n. 1, s. 368, l. 337.

²⁰¹ Nt IVMA, Ida-Viru Maavalitsus, n. 1, s. 29, l. 10; IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 43, l. 96, 98.

²⁰² Nt ERA, f. R-1, n. 3, s. 4369, l. 200.

politseinikele, piirivalvuritele ning kaitsepolitseinikele täiendavaks motiveerimiseks tava-
pärastest palgamääradest kuni 15% kõrgemat lisatasu. Ühtlasi saavad nimetatud teenistujad, kes
tulevad tööle väljastpoolt regiooni, riigilt eluasemehüvitist.²⁰³ Lisaks jõuinstiitutsioonide
riigikeelsele personalile erisoodustuste tegemisele on Eesti võtnud vene dominandiga linnades
eestlaskonna suurendamiseks ja püsimiseks kasutusele mõningaid hariduskorraldusliku ise-
loomuga meetmeid. Kirde-Eesti vene koolidesse siirduvaid eesti keele aineõpetajaid varustati
korteritega ning üritati kompenseerida nende kommunaalkulusid.²⁰⁴ Haridusministeerium on
kandnud hoolt, et „kriisitsoonides” asuvate eesti koolide pedagoogidele oleksid tagatud üld-
normatiividest priskemad palgad. Valitsuse 26. oktoobri 1993. a. istungil nõustuti selle ette-
panekuga tõsta Narva ja Sillamäe eesti õppekeelega koolide õpetajatele makstava lisatasu
suurusjärk lausa 50%-ni kehtestatud palgamäärast.²⁰⁵ 1999. aastal 30%-le langetatud maksimum-
boonuse valguses peab aga mainima, et Paldiski ning Kirde-Eesti teatud riigikeelsete koolide
pedagoogide kõrgemad palgakoefitsiendid pole olnud mitte üksnes periooditi, vaid praktikas ka
haridusasutusesti varieeruvad.²⁰⁶

Vaatamata eelkirjeldatud abinõudele hakkas 1990-ndate kesksaigaks valitsuse kaela sadama
üha jämedam kriitika rahe, eriti maakondlikul tasandil. Kõlasid etteheited, et riigil tegelikult
puuduvad sisemigratsiooni juhtimise järele hüüdvate alade taaseestistamise programmid ja
keskvõim ei ole oma vastavates poliitilistes otsustes piisavalt selgelt määratlenud, „milline on
EV Valitsuse konkreetne poliitika Virumaa taastasustamiseks põlisrahvusega, seda nii sotsiaal-
setest kui ka regionaalsetest aspektidest lähtudes”.²⁰⁷ Valitsus reageeris sääraسته etteheidetele
lõpuks vastava retoorika reanimeerimisega. Riigikogu oli küll vahepeal heaks kiitnud Euroopa
Nõukogu „Vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni”, mille artikkel 16 sätestas, et „pooled
loobuvad meetmetest, mis muudavad elanikkonna proportsioone vähemusrahvustesse kuuluvate
isikute asualal ning mis võivad piirata käesoleva raamkonventsiooni põhimõtetest tulenevaid
õigusi ja vabadusi”²⁰⁸, kuid see ei takistanud enamuskultuuri demograafilise ekspordi sihte
(rahvuste lõimumise edendamise sildi all) ametlikes dokumentides ettevaatlikus sõnastuses üle
kordamast. Näiteks seadis 1998. a. veebruarist pärinev valitsuse integratsioonipoliitika peamisi
lähtekohti puudutanud ideoloogiline platvorm oluliseks riiklikuks prioriteediks etniliste
kogukondade eraldatuse kahandamise just rände kaasabil:

„Ergutada ja toetada tuleks nii eestlaste kui mitte-eestlaste riigisisest mobiilsust, et muuta praegust
arengusuunda valdavalt mitte-eestlastest elanikkonnaga piirkondade säilimisele (eelkõige Ida-
Virumaal). Eesmärgiks on mitmekultuurilise ja avatud suhtlemiskeskonna kujundamine Ida-
Virumaal”.²⁰⁹

Midagi kardinaalselt uut niisugustele manifestatsioonidele siiski ei järgnenud. Pisut laiendati
kõnealusel regioonil riigisektori kohalolekut (vt ptk 5.1) ning loodi seal juurde eestikeelseid
töökohti. Seda on pärssinud aga kroonilist laadi probleemid sobiva tööjõu leidmisel. Ida-
Virumaa negatiivse kuvandi tõttu ei taheta sinna kergekäeliselt elama minna. Erandit ei kujuta

²⁰³ ERA, f. 5046, n. 1, s. 55, l. 79; ERA, f. 5046, n. 1, s. 59, l. 49, 53; H. Rudi. „Riik jagab tühje lubadusi”, *Postimees*, 30.11.2012.

²⁰⁴ ERA, f. 5046, n. 1, s. 688, l. 13; ERA, f. 5040, n. 2, s. 4, l. 17–18, 21–22; U. Sats. „Riigikeele õpetamine Ida-
Virumaal vajab riiklikku regionaalpoliitikat”, *Päevaleht*, 4.03.1994.

²⁰⁵ ERA, f. 5046, n. 1, s. 693, l. 132.

²⁰⁶ *VII Riigikogu stenogramm*, 15.03.–6.05.1993, 1075; ERA, f. 5040, n. 2, s. 4, l. 21; ERA, f. 5046, n. 1, s. 76, l. 12.

²⁰⁷ IVMA, Virumaa Fond, n. 1, s. 1, l. 19. Vt nt veel IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 33, l. 15; ERA, f. 5046, n. 1, s. 5480, l. 28.

²⁰⁸ Vähemusrahvuste kaitse raamkonventsioon. *Riigi Teataja* II, 40, 154 (1996). Eesti Vabariigi poolt esitatud raam-
konventsiooni täitmise aruande kohaselt riigis ühtegi selles konventsiooni paragrahvis mainitud asuala määratletud pole.
Samuti vihjati, et Ida-Virumaal ei ole tegu ajaloolise, sajandeid püsinud vähemusega. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 33.

²⁰⁹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 1, l. 8. Põhjendusi vt ka *VIII Riigikogu stenogramm*, 8.–18.06.1998, 1715.

endast enamasti ka ülikooli lõpetanud arstid, õpetajad ja teised noored asjatundjad.²¹⁰ Ehk nagu meenutab akadeemik E. Lippmaa:

„Ma olen korduvalt olnud varasematel aegadel Tartu Ülikooli lõpetajate pedagoogilisel erialal tööle määramise komisjonis. Ja mis seal selgus – kui oli vaja kedagi saata tööle Narva või Kagu-Eestisse piiriäärsetele aladele, siis käsitleti seda umbes nagu viieks aastaks Siberisse saatmist ja keeldumine oli peaaegu 100-protsendiline.”²¹¹

Endise siseminister L. Pareki mälestuste järgi lootnud valitsus, et Eesti riigiametnikud ja jõustruktuuride esindajad, nt piirivalveohvitserid, tulevad koos peredega alaliselt Kirde-Eestisse, „aga oh ei, kõik käisid tööle oma eelnevast elukohast”.²¹² Muude ümberasumist komplitseerinud asjaolude lõikes tuleb kõne alla ka nende linnade kunagise liidukonservatiivse juhtkonna leige suhtumine. Mõnede ajakirjanduses ilmunud väidete kohaselt üritati Narvas 1990-ndate aastate alguses takistada või aeglustada eestlasest ametnikele linnas korterite andmist. Samuti ei tahetud etnilistele eestlastele tööd pakkuda.²¹³ Ühtlasi on riigivõim Ida-Virumaa pedagoogide lisatasustamist viimase kümnekonna aasta jooksul tublisti koomale tõmmanud, toetades täiendavalt üksnes Narva Eesti Gümnaasiumi õpetajaid.²¹⁴ Alates 2000. aastast ei ole raha puudumise tõttu sihtotstarbelist siserändetoetust enam maksnud ka Migratsioonifond.²¹⁵

Seega on sageli emotsionaalselt lahtirakendatud Kirde-Eesti ning mõningate teiste tagasihoidlikuma „eestilikuse” astmega piirkondade vaimne taasliitmine kulgenud võrdlemisi visalt. Mitte vähem ei piiranud vastavaid ränderesursse Eesti väikene rahvaarv, kahanev elanikkond ja negatiivne loomulik iive. Rändepoliitika sihiks olnud linnade etnilised proportsioonid on jäänud enam-vähem muutumatuks. Sama üldpilt kehtib ka maakondlikus arvestuses (vt pkt 3.1). Ajavahemikul 1989–2009 kasvas eestlaste osakaal Ida-Virumaal 1,18%, mis oli Eesti maakondade ning suuremate linnade lõikes tagantpoolt esimene tulemus.²¹⁶ Domineerivate keelerühmade ruumiline paiknemine pole kuigivõrd ühtlustunud. Sõltumata üksikute tulipunktidesse siirdunud nn elukutseliste eestlaste aktiivsetest ponnistustest põlisrahva elulaadi tutvustamisel ja nähtavamaks tegemisel, ei ole Eesti senisel sisemigratsioonil tervikuna olnud erilist rahvustavat efekti.

4.2. Kultuuriline unifitseerimine

Rahvuse-ehituse argipäev kulgeb kogu tänases maailmas enamasti siiski kultuuripoliitilistes dimensioonides. Taasiseseisvunud Eesti ei olnud siin erandiks ja pidi vabanedes ligi poole sajandi pikkuse okupatsiooni vältel toimunud ulatusliku sovetiseerimise tõttu vastavat tegevuspinget otsustavalt tõstma. Sestap on tagumine aeg asuda analüüsima ka Eesti laiemas kultuuri-sfääris toimuva natsioonilooma nurgakive, millestena püsivad keele- ja hariduspoliitika, meediakujundus ning avaliku ruumi täitmine rahvuslik-riikliku sisuga selle sümboltasandil.

²¹⁰ Vt nt M. Võõrmann, R. Võõrmann, „Eestlased Ida-Virumaal eesti noorte pilgu läbi”, *Eestlased Ida-Virumaal. Sotsioloogiliste uurimuste materjalid*, koost. J. Sillaste (Tallinn: Hansar, 1997), 54–56; A. Ammas, „Haiglad otsivad arste Venemaalt”, *Postimees*, 5.12.2011.

²¹¹ *VIII Riigikogu stenogrammid*, 11.09.–9.11.1995, 158–159.

²¹² L. Parek. *Mina ei tea, kust ma rõõmu võtan: mälestused* (Tallinn: Kunst, 2010), 369.

²¹³ „Narvas on nõukogude võim”, *Eesti Aeg*, 17.03.1993, 11.

²¹⁴ ERA, f. 5046, n. 1, s. 87, l. 103; N. Niitra, „Valitsus lükkas Ida-Viru tegevuskava kalevi alla”, *Postimees*, 22.12.2011; H. Rudi, „Ida-Virumaa õpetajad jäävad lubatud lisarahata”, *Postimees.ee*, 8.02.2012.

²¹⁵ *SA Eesti Migratsioonifond majandustegevus*, 12.

²¹⁶ Statistikaameti andmebaas RV0222 „Rahvastik soo, rahvuse ja maakonna järgi”.

4.2.1. Keelepoliitika

Modernse ühiskonna tõrgeteta funktsioneerimine eeldab ühtset standardiseeritud kirjakeelt, mis võimaldab sootsiumil, iseäranis selle bürokraatlikul osal, ilma suuremate infokadudeta operatiivselt suhelda, kasvatada majanduslikku ökonoomsust, maksimeerida inimressurse ja luua kõigile ühiskonna liikmetele võrdsemaid võimalusi.²¹⁷ Keel ei ole samas üksnes kommunikatsioonivahend, vaid ka oluline sotsiaalse identiteedi ning grupikuuluvuse tunnus. Ühine keel aitab luua kollektiivseid enesemääratlusi, jagatud sümpaatiad, solidaarsust ja lojaliteeti. Reeglina edendatakse elanikkonna *resp.* kodanikkonna kultuurilise homogeensuse tekitamiseks ning tõstmiseks poliitikaid, mis kutsuvad esile ühe või mitme keele institutsionaliseerimise. Siit tulenevalt on keel muuhulgas seotud teatavate sotsiaalsete hierarhiatega. Ametlik(ud) riigikeel(ed) viitab erinevate lingvistiliste gruppide staatuselisele positsioonile, määrates tihtipeale ära, millised etnilised kogukonnad riigis domineerivad ja millised mitte. Need, kelle kodust keelt kasutatakse haridussüsteemis, õigusvaldkonnas, tsiviilstruktuurides, sõjaväes või valitsuses, omavad tihti nende üle, kes on sunnitud hakkama saama teises keeles, nii selget praktilist kui mõningast psühholoogilist eelist. Kehtestatud keelekorraldust võib lugeda koguni sümboolse võimu tähiseks.²¹⁸ Seega on keele seadustamine ning sellest johtuvad tagajärjed küllalt tavapärase rahvastevaheline vaidlusküsimus, mis sageli kaasneb riigiloomega ja mille ümber käib märkimisväärne poliitiline võitlus.

Keeleküsimused on Eestis, kus nimirahvuse keel kannatas veel lähiminevikus tugeva surutise all, mõneti paratamatult tundlik teema, olles laetud omariikluse põhjendatuse, võimu ja etnilise eneseteadvuse konnotatsioonidega.²¹⁹ Eesti keelt saab pidada eestlaste rahvusliku identiteedi tähtsaimaks tugisambaks. Eeskätt selle kultuurilise kapitali valdamise alusel samastatakse isekeskis ning eristatakse end Teistest. Keel etendas kandvat osa eesti rahvuse konstitueerimisel, tolle sümboolne tähtsus etnilise identiteedi hoidmisel on aga kõrge tänini. Näiteks oli klammerdumine eesti kultuuri külge ja oma unikaalse väikese keeleruumi kiivas kaitsmine Nõukogude okupatsiooni aastatel üheks peamiseks personaalseks vastupanuvahendiks pealepressivale venestamisele. Igasugust survet eesti keelepiiridele käsitletakse seetõttu sageli ohuna rahvuslikule eksistentsile. Kuigi eesti keele positsioon pole seitsme viimase kümnendi jooksul olnud nii tugevalt seadustega turvatud kui praegu, ei ole mure selle eesti kultuuri ja rahva „ainukese elukindlustuse“²²⁰ saatuse pärast kuhugi kadunud. Paljud Eesti ühiskonnategelased, vaimueliidi esindajad, sealhulgas keeleteadlased on valutanud pikka aega avalikult südant, kuidas eesti etnokultuuriline identiteet globaliseeruva maailma pingetele vastu peab. Seda laiapõhjalist diskussiooni toidavad kartused, et koos eestlaste arvu pideva vähenemisega ähvardab eesti-keelset kultuuri ning teadusruumi vene ja inglise keele pealetung.²²¹ Ühtlasi kumavad neist aruteludest läbi vastassuunalised allhoovused, millest ühed näevad eesti keele elujõu tagamise (osalise) strateegiana selle n-ö isoleerimist ning võimalike võõr mõjude minimeerimiseks muu

²¹⁷ Keeleprotsesside ratsionaliseerimisest vt nt D. Laitin. *Language Repertoires and State Construction in Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).

²¹⁸ P. Bourdieu. *Language and Symbolic Power* (Cambridge: Polity Press, 1999).

²¹⁹ Aktuaalsuse tõttu on Eesti keelepoliitikat ka üksjagu käsitletud: Nt Raun. *The Estonian SSR Language Law*; Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*; M. Rannut. „Estonian Language Policy 1988–1997”, ROLIG-papir 61 (Roskilde: Roskilde Universitetscenter Lingvistgruppen, 1999); Tomusk. *Eesti keelepoliitika*; Siiner. *Planning Language Practice*; Hogan-Brun et al. *Language Politics*.

²²⁰ M. Hint. „Eesti keel on meie ainus elukindlustus”, *Sirp*, 26.09.2003.

²²¹ Nn geolingvistilisest vaatevinklist on mõned teadlased väitnud, et oma endeemilisuse tõttu (st keel eksisteerib jätkuvalt sisuliselt ainult ühel maal) ja ajaloo pärast (hiljutise „keelelise imperialismi” kontekstis) ei ole eesti keel tavaline enamuskeel, vaid „vähemustatud enamuskeel” (ingl *minorized majority language*) – enamuskeel, mis vajab samasugust kaitset, mis on muidu tüüpiline vaid ohustatud vähemuskeeltele. Samal ajal kui nt vene keel on Eestis „ülekaalustatud vähemuskeel” (*majorized minority language*) – kõnelejate hulgalt vähemuskeel, aga enamuskeele potentsiaaliga. Vt T. Skutnabb-Kangas. „Linguistic Human Rights in Education”, *Valodas politika Baltijas Valstīs/Language Policy in the Baltic States* (Riga: Krājumu sagatavojs, 1994), 178. // Viidatud Hogan-Brun et al. *Language Politics*, 128.

kodukeelega inimeste eest (mõõdukalt) kapseldamist. Teised seevastu peavad teistest rahvustest inimeste hõlmamiseks ja ühise avaliku sfääri loomisel vajalikuks eesti keele õpetamist võimalikult laiadele ringkondadele. Eesti Vabariigi taastuleku paiku olid tõsised väljakutsed veelgi ilmsemad. Eestlaste endi emakeelsus oli vaatamata NSV Liidu vene dominandiga keelepoliitikale jäänud silmapaistvalt kõrgeks²²², ent kohalikest mitte-eestlastest suutis uuringute järgi eesti keeles kõnelda kõige rohkem viiendik. Eestlaste igapäevasel tasemel vene keele oskus oli Nõukogude režiimi lagunemiseks ligi kolm-neli korda kõrgem, peegeldades ühiskonnamudelit, kus hoopis kohalik elanikkond pidi sisserännanutelega adapteeruma.²²³ Keeleoskuse alasest asümmeetriast ning vene keelele üleliiduliselt tagatud privileegidest johtuvalt oli eesti keele prestiiž kõikumata löödud ja selle instrumentaalne väärtus paiguti madalapoolne. Eesti keel langes marginaliseeritud seisundisse mitmetes Põhja-Eesti ning Ida-Virumaa linnades. Eestlased oma keelega paljudes kohtades, sealhulgas riigi pealinnas, ametlikus suhtluses, teeninduses ja olmesfääris enam hakkama ei saanud. Erinevalt Nõukogude Liidu *lingua franca* kasvavast üldhariduslikust kinnistamisest, oli mitte-eestlastele suunatud eesti keele õppe süsteem jäetud Eesti NSV-s sisuliselt välja arendamata. Niisiis nõudis olukord Eesti Vabariigilt selle suveräänsuse ennistamise aegu nn paksu (ingl *thick*) ning kompleksse keelepoliitika²²⁴ teostamist.

Esmajoones tähendasid vastavad rakenduslikud abinõud, mida paljud eesti keeleekspertid nimetavad kokkuvõtlikult ka „keelesituatsiooni normaliseerimiseks”, eesti keele üleriigilise sotsiolingvistikulise funktsionaalsuse ja ametliku staatuse taaskehtestamist. Mitmel pool maailmas, iseäranis Euroopa endises idablokis, on riigi enamusrahvuse keel institutsionaliseeritud teiste keelte suhtes eelispositsioonis asetsevana. Nn riigikeeltena kujutavad need endast hariduse, asjaajamise, teeninduse ning teabe kohustuslikke, õigusaktiga määratletud töökeeli, mis peavad kindlustama nii riigi kultuurilist ühtsust, keelelist identiteeti kui ühiskonnaelu tõhusat toimimist. Selle poole asuti perestroika tingimustes peagi pürgima ka Eestis. 7. detsembril 1988 võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu otsuse, millega ENSV konstitutsiooni paragrahv viiete viidi sisse muudatus, mis sätestas et „Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi riigikeel on eesti keel”.²²⁵ Riigikeele, vene ja teiste keelte kasutamise õiguslikud garantiid ja kord pidi määratletama Ülemnõukogu Presiidiumi eesti keele staatuse komisjoni eestvedamisel ette valmistatavas keeleseaduses. See läbis parlamendilugemised 18. jaanuaril 1989, kuulutades eesti keele ainsaks ametlikuks keeleks, võttes selle „riigi erilise tähelepanu ja kaitse alla” ning lubades tagada eesti keeles viljeletava kultuuri eelisarendamise.²²⁶ Eesti keele avalikult valitsevat asendit kordas üle riikliku vabanemise järel heaks kiidetud põhiseadus.²²⁷ Kuigi oma loomult oli esimese keelereglemendi näol tegemist nimirahvuse keele nn kaitseseadusega, mille raames loodeti eelnenud venestamist peatada ja tagasi pöörata, suruti sinna parteilise surve ning ähvarduste abil 1988. aasta lõpus sisse kompromissmuudatused, mis tõstsid vene keele riigikeele kõrval ikkagi eristaatusesse.²²⁸ Sisuliselt sätestas 1989. a. seadus, et *de facto* on Eesti NSV kakskeelne riik.

²²² 1989. aasta rahvaloenduse andmetel oli eestlaste emakeelsus 98,9%. // 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus, II, 150.

²²³ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15863, l. 15; K. Haav. „Internatsionalistliku rahvusteadvuse põhijoon – rahvuslik sallivus”, *Vikerkaar*, 5 (1988), 74; Rannut. Language Policy in Estonia, 2; T. Vihalemm et al. „Eesti kujunev keeleruum”, *Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse „Mina. Maailm. Meedia” tulemustest*, toim. V. Kalmus et al. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 60.

²²⁴ Keelepoliitikat võib määratleda ideede, õigusaktide ja haldusmeetmete kogumina, millega reguleeritakse keel(t)e funktsionaalset külge, fikseeritakse ametlikud kommunikatsiooninormid, ning mis kätkeb endas sageli ka keele mainekujunduslikke komponente. // Vt lähemalt nt R. Kaplan, R. Baldauf. *Language Planning from Practice to Theory* (Clevedon: Multilingual Matters, 1997); Rannut et al. *Keel*, ptk 5.

²²⁵ *Eesti NSV Ülemnõukogu stenogramm*, 5.–7.12.1988, 214, 271.

²²⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 14572; Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi keeleseadus. *ENSV Teataja*, 4, 60 (1989) preambula, § 1 ja 24.

²²⁷ „Eesti riigikeel on eesti keel.” // Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992), § 6.

²²⁸ Vt A. Eek. „Keeleseaduse raske sünn”, *Keel ja Kirjandus*, 9 (1989), 517; M. Rannut. „Kui keeleseadus tuli”, *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias*, toim. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997), 329.

Kodanikud võisid mitte üksnes riigivõimude ja -asutustega, vaid ka ettevõtete ning organisatsioonidega suhelda vabal valikul nii eesti kui vene keeles. Lisaks anti neile õigus saada dokumente vastavalt soovile emmas-kummas kirjas. Samasugune keeleline võrdväarsus kehtis ka töösuhtluses ja teenindussektoris.²²⁹ Vene keele riigisisese eripositsiooni kaotas 21. veebruaril 1995 vastu võetud ning sama aasta aprillist jõustunud järgmine keeleseadus, mis taandas selle ühele joonele teiste võõrkeeltega.²³⁰ Sealt alates on eesti keel olnud kõikide riigiasutuste, sealhulgas kohtute ja kohalike omavalitsuste ühene asjaajamiskeel. Haldusorganite ametnikega võib riigikeelt mittevaldav isik osapoolte kokkuleppel suhelda ka mõnes muus keeles. Kui aga ühist keelt ei leita, peavad need lävima tõlgi vahendusel, kusjuures vastavad kulud tuleb kanda eesti keelt mitte kõneleva isikul.²³¹

Endise privilegeritud keelerühmana on venelaste poliitilised esindajad väljendanud korduvalt soovi vene keele staatust institutsionaalsel tasandil tõsta. Kahe riigikeele nõudega tuli lagedale juba Interrinde esimene, 1989. a. märtsis peetud kongress. 1990-ndatel levitasid vene keele kui teise ametliku keele ideed praktiliselt kõik varasema elukorralduse kaitsele asunud russofoonsed ühiskondlikud liikumised ja etnilised parteid. Nende maksimumprogrammiks oli muuta vene keel samuti riigikeeleks, n-ö miinimumeesmärgina peeti vajalikuks anda sellele mingit sorti administratiivne eripositsioon kas siis ülemaaliselt või vähemalt teatud (venekeelse elanikkonna enamusega) regioonides.²³² Taolised seisukohad on kattunud ka Moskva pretensioonidega²³³, kelle huvide taga seisavad naaberriikides tugeva vene kultuuri ja keeleruumi säilitamise kõrval tükati veelgi kaugemad välispoliitilised ambitsioonid. Nimelt laiendaks mõnes Balti riigis vene keele riigikeeleks saamine tänapäeval oluliselt väljavaateid saavutada sellele ka Euroopa Liidu ametliku keele staatus. Paljud vene kodukeelega elanike nimel avalikus debatis osalejad on üldjuhul rõhunud lihtsalt kohalike russofoonide rahvastikust ligi kolmandikuni küündivale arvukusele ning eestlaste (vanema põlvkonna) suhteliselt heale vene keele oskusele. Sealjuures armastatakse viidata Soomele, kus vaatamata rootslaste vaid ligikaudu 5%-lisele osakaalule kehtib kaks riigikeelt – soome ja rootsi – ning seada niisugust mudelit Eestile eeskujuks.²³⁴ Vastuhääled tavatsevad reeglina esile tuua Soome ning Eesti ühiskonna reaalse kakskeelsuse täiesti erinevat tausta ja meenutavad lahknevusi kõnealuste vähemuste ajaloo pikkuses:

„Aeg küll hägustab need piirid, kuid praegu ei pane keegi tõsimeeli ette, et Prantsusmaal, Saksamaal või Hollandis peaks muutma araabia või türgi keele teiseks riigikeeleks vaid sellepärast, et nende rääkijaid on tänaseks Euroopas miljoneid. Ometi on Eesti venekeelne vähemus saavutanud oma arvukuse nende vähemustega umbes samal ajal, teise ilmasõja järgsetel aastakümnetel.“²³⁵

Nõukogude korra värske kogemus kindlustas varakult selle, et enamus eestlasi seisis järeleandmatult vastu igale kakskeelse riigi ettepanekule. Leidus „terve hulk ajaloolisi, poliitilisi ja emotsionaalseid põhjusi, miks seda toetada ei saa“.²³⁶ Peamiselt osundati okupatsiooniaegsete

²²⁹ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi keeleseadus. *ENSV Teataja*, 4, 60 (1989) § 2–3.

²³⁰ *VII Riigikogu stenogrammid*, 9.01.–7.03.1995, 521; Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 23, 334 (1995) § 2 lg 1.

²³¹ Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 23, 334 (1995) § 8.

²³² Vt nt A. Veski et al. „Первый съезд Интердвижения завершил работу“, *Советская Эстония*, 7.03.1989; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16875, l. 12; ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 33; ERA, f. 5040, n. 2, s. 38, l. 18; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, September–October 1998, 12, 38; January–March 1999, 82.

²³³ Hogan-Brun et al. *Language Politics*, 59.

²³⁴ Nt S. Vare. „Kaks riigikeelt?“, *Noorte Hääl*, 1.12.1988; *Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogrammid*, 14.–17.01.1991, 248; Фишкина. Есть ли будущее, 181–182.

²³⁵ I. A. Masso. „Soome ja kakskeelsuse poliitika“, *Postimees*, 17.08.2010.

²³⁶ I. Tomusk. „Kas inglise keel riigikeeleks?“, *Postimees*, 30.01.2012. Seni rohkem küll nn intellektuaalselt huvitavate mõtteavalduste tasandil on majanduslikele ja hariduspoliitilistele kaalutlustele rajanevalt esinenud arutelusid hoopis inglise keelele kuidagi kõrgema staatuse andmise vajaduse üle. Massimeediasse siginesid säärased arvamused valdavalt 21. sajandil, kuid väidetavalt kostus inglise keele teiseks riigikeeleks ülendamise ettepanekuid ka mõnede 90-ndate aastate Eesti tippametnike suust, kes lootsid niiviisi meelitada riiki rohkem välisinvestoreid ning kergitada selle konkurentsivõimet. // I. Tomusk. „Eesti keelepoliitikast eile, täna ja homme“, *Keelekaitse*, 3 (2003), 17.

keelekäitumuslike praktikate ülimalt tõenäolisele edasikestmisele, põlistades immigrantide ükskeelsust ning eestlaste ebavõrdset koormat suhelda nendega võõrkeeles. Ühtlasi oleks see põhjendamatu vastutulek neile, kes põhimõttelistel kaalutlustel või isiklikust mugavusest ajendatuna asukohamaa põliskeelt eiravad või seda oma loomulikuks õiguseks peavad. Väideti, et kakskeelsuse kehtestamine toob endaga kaasa ühiskondlikud pinged, mis pigem süvendaks konflikte kui aitaks kogukondlikke lõhesid kokku traageldada. Samuti kaotaks taoline poliitika Eesti kontekstis motivatsiooni eesti keelt õppida ja tsementeeriks kahe lingvistilise leeri sotsiaalset eraldatust ühes selle negatiivsete tagajärgedega. Pealegi tõlgendati oma emakeele kadu avalikust ruumist sügavalt eksistentsiaalse probleemina. Leiti, et ilma eesti keele ametlikult sanktsioneeritud monopolita hääbub kiirelt nii eesti(keelne) riik kui tagatipuks ka kultuur.²³⁷ Eesti eliidi enamik on seega püsinud uuringute järgi mitme riigikeele rakendamise suhtes selgelt eitaval seisukohal.²³⁸ Natsiooni-ehitamise senist ideoloogilist tagapõhja iseloomustab maksimum – „üks riik, üks keel” ning ühiskonna konsolideerimine on käinud eminentsest eesti keele alusel.

1989. a. keeleseaduse järgi anti kõigile avalikele teenistujatele, sealhulgas meditsiini-, teenindus-, kaubandus-, side- ja päästesektori personalile, nende töökohustuste täitmiseks vajalikul tasemel riigikeele valdamise tõendamiseks aega 1993. aasta 1. veebruarini. Sellega riputati seni kitsalt venekeelsete ametnike²³⁹ kohale Damoklese mõök, mis peagi saabunud Eesti Vabariigi kontekstis end üha enam teravalt meelde tuletas. Esialgul vaadati keeleseaduse täitmisele kvalifitseeritud kaadri puudusel paljuski läbi sõrmede, lükati osade elukutsete puhul selle rakendamist Valitsuse loal edasi ning lubati sõlmida mõningate riigikeele oskuse miinimumnõuetele mittevastavate spetsialistidega tähtajalisi töölepinguid. Eriti kriitiline olukord valitses siin riigi teatud piirkondade politseiprefektuurides, vanglates ja päästeteenistustes.²⁴⁰ Kusagil 1995. aastaks hakati avaliku sfääri keelekasutusega seotud õigusaktidest üle kogu maa siiski senisest hoolsamalt kinni pidama. Peagi pöörati suuremat tähelepanu ka eraettevõtluses toimuva suhtes. 1. juulil 1999 jõustunud seadusparandusega asuti rangemalt nõudma eesti keele oskust kõigilt erasektoris töötavalt inimestelt, juhul kui tegu on teenindamisest, müüki või kommunikatsiooni eeldava ametiga.²⁴¹ Lisaks töötajaskonna keelelisele atesteerimisele moodustasid vastavad nõuded olulisima osa naturalisatsiooniprotsessist. Eesti vabanedes looviti tasahilju ühtlasi selle poole, et tagada kõikidel kooliastmetel eestikeelne haridus ning viia vene gümnaasiumid viimaks üle eesti õppekeelele (vt alljärgnevas peatükis). Kokku teostatakse Eestis keelekorraldust (ingl *language planning*) tänaseks rohkem kui neljasaja, puhuti vägagi

²³⁷ Kokkuvõtlikult nt U. Espenberg. „Kakskeelsuse kehtestamine võrdub eesti rahvale näkku sülitamisega”, *Postimees*, 7.10.2009; Sillaste. *Mineviku mustad kastid*, 169–170. Täiendavaid põhjendusi, miks kakskeelsuse idee eestlaste seas äärmiselt ebapopulaarne on olnud, vt Raitviir. *Eesti üleminekuperioodi*, 268.

²³⁸ Schulze. *Estonia*, 377. Hea välise võrdlusmomendi Baltimaade nimirahvuste meelestatusest pakub Läti, kus 2012. a. veebruaris toimunud referendumil pandi hääletusele just vene keelele teise riigikeele staatuse andmine. Läti hääleõiguslikest kodanikest hääletas ligi 71 protsendi osalusaktiivsuse juures selle vastu 74,8% ja poolt 24,9%. // H. Suurkask. „Rahvas on rääkinud: vene keele kui teise riigikeele idee põrmustati”, *Eesti Päevaleht*, 20.02.2012.

²³⁹ Päril 1990-ndate algul leidis niisuguseid töötajaid, keda keeleseadus otseselt mõjutas, hinnanguliselt umbes 80 000. // M. Rannut. „Riigikeel ja palk”, *Postimees*, 6.07.2011.

²⁴⁰ 1994. a. kevadel polnud Sillamäel ühtegi riigikeelt rääkivat politseinikku. // Vt nt IVMA, Ida-Virumaa Oma-valitsuste Liit, n. 1, s. 43, l. 46–47, 96. Narva politseiprefekturi enam kui 200-st töötajast valdas samal ajal dokumentide järgi riigikeelt 19 inimest, kuid praktiliselt kõneles eesti keelt kõigest 12 töötajat. // NLA, f. 129, n. 1, s. 115, l. 69.

²⁴¹ Keelseaduse ja riigilõivuseaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 16, 275 (1999) § 1. Lääne VVO-de, esmajoonel Euroopa Komisjoni tugeval, majanduslikest huvidest kantud surve all muutis Riigikogu neid sätteid 2000. aasta juunis oluliselt ambivalentsemaks. Ühtlasi otsustati piiriülese äritegevuse soodustamiseks keelekompetentsi kohustust mitte kohaldada isikule, kes töötab Eestis tähtajaliselt väliseksperdi või välisspetsialistina. // Kriitikanäiteid pakub nt *Regular Report from the Commission on Estonia's Progress Towards Accession* (Brussels: European Commission, 1999), 15. http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1999/estonia_en.pdf (vaadatud 9.08.2014). Erasektoris hõivatute keeleoskustnõudeid täpsustavad Valitsuse määrused, esmajärjekorras 26. juunist 2008 pärinev: „Avalike teenistujate, töötajate ning füüsilisest isikust ettevõtjate eesti keele oskuse ja kasutamise nõuded.” // ERA, f. 5046, n. 1, s. 198, l. 87–88.

üksikasjaliku seaduse, normatiivi, määruse ja riikliku arengukava toel²⁴², mis kõneleb Eesti keelepoliitika rahvastavast iseloomust küllaltki ilmekalt. Alates 80-ndate lõpust on selle erinevate tahkudega tegelenud terve rida mitmesuguseid ametlikke institutsioone. Olgu tähtsamatest siinkohal mainitud keelepoliitika alase üldplaneerimise ning keeleseaduse täitmise eest vastutanud Keeleametit, mis 1997. aasta jooksul transformeeriti Keeleinspeksiooniks. See praegune riiklik järelevalveorgan, mille pädevusse kuulub õigusaktidest lähtuvate lingvistiliste ettekirjutuste tegemine ja kontroll, allub omakorda haridus- ja teadusministeeriumile, kuhu sajandivahetuse paiku koondus sisuliselt kogu keelepoliitika kavandamine ning seda reguleerivate seaduseelnõude väljatöötamine.²⁴³

Sedavõrd ulatusliku institutsionaalse raamistiku sihiks oli algusest peale nimirahvuse keele sotsiolingvistilise funktsionaalsuse tagamine. Taastada ja laiendada Eesti territooriumil eesti keele kasutusala, et inimene saaks kõik asjaajamised avalikus sfääris selle abil korda ajada. Muuta eesti keel „valdavaks ühiskondliku suhtlemise keeleks”, mille omandamine „aitab muukeelsetel elanikel kohaneda Eesti ühiskonnas ning õpetab neid tundma ja mõistma eesti kultuuri, ajalugu ja tavasid”.²⁴⁴ Puhtutilitaarsest vaatevinklist on seda peetud mitte-eestlaste isikliku karjääri lõikes üheks peamiseks edu pandiks, tõstes nende konkurentsivõimet tööturul ning suurendades valikuvabadusi õppimisvõimaluste leidmisel. Samas käsitleti riigikeele oskust ka etniliste vähemuste ühiskonda kaasamise vahendi ja sotsiaalse integratsiooni võtmena.²⁴⁵ Uuringute põhjal on muulaste eesti keele õppel olnud enamiku eestlaste jaoks tugev usaldust-loov tähendus. Selle oskus ei ole mitte lihtsalt eraldiseisev instrumentaalne väärtus, vaid ka kategooria, mis näitab sümboolselt inimese hoiakuid Eesti rahva ning riikluse suhtes.²⁴⁶ Samuti tihendab avarduv keelerepertuaar tõenäolisemalt sotsiaalseid kontakte, mõjutab abikaasavalikuid ja vanemlikke kooliotsuseid (millel on pikemaajaline kultuuriline toime). Eesti keelt valdavad mitte-eestlased saavad paremini jälgida riigikeelset meediat, olla toimuvaga kursis, tunda end potentsiaalselt rohkemal määral Eesti ühiskonna osana jms. Seega lubas juba T. Vähi üleminekuvalitsus rakendada „meetmeid eesti keele õpetamise parandamiseks, et soodustada mitte-eestlaste integreerumist eesti ühiskonda ning eesti traditsioonide ja väärtusnormide omaksvõtmist”.²⁴⁷

Esimesed riiklikud keeleõppeprogrammid olid käima lükatud juba enne võõrvõimu haardest vabanemist. Selleks otstarbeks asuti looma regionaalseid keelekeskusi, neid tehnikaga varustama, valmistama ette vastavaid pedagooge, trükkima vajalikke õppematerjale jms. Teine käik lülitati sisse 1998. a. kevadel kooskõlas integratsioonipoliitika institutsionaliseerumisega, mil Valitsus kiitis heaks haridusministeeriumi poolt välja töötatud „Muukeelse elanikkonna keeleõppestrateegia”. Samuti kehtestati siis valitsuse määrusega riigikeeleõpetaja staatus, kes lisaks otsesele pedagoogitööle ning asukohajärgse omavalitsusüksuse muukeelsete õppeasutuste eesti keele koolmeisterite nõustamisele ja juhendamisele tegeleb koha peal Eesti aja-, kultuuri- ning koduloo praktilise tutvustamisega.²⁴⁸ Muuhulgas korraldati eesti keele kui teise keele õpetajatele suunatud koolitusi, täienduskursuseid ja pakuti niisugustele Ida-Virumaal ametisse asuvatele kvalifitseeritud pedagoogidele stipendiumilepingute sõlmimise võimalust. Integratsiooniprojektidele eraldatud välisraha toel on riik toetanud noortele orienteeritud eesti keele

²⁴² Rannut. *Language Policy in Estonia*, 7. 23. veebruaril 2011 Riigikogus heaks kiidetud uus keeleseadus (*Riigi Teataja* I, 18.03.2011, 1) suuri muudatusi keelepoliitikas kaasa ei toonud, enamjaolt olid sinna sisse viidud täiendused seotud seaduse struktuuri korrastamisega.

²⁴³ Eesti keelepoliitiliste institutsioonide põhjalikumalt loetelu vt Siiner. *Planning Language Practice*, 164; Hogan-Brun et al. *Language Politics*, 82–83.

²⁴⁴ ERA, f. 5046, n. 1, s. 11, l. 185.

²⁴⁵ Nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 32.

²⁴⁶ Uuringutulemuste kohta loe nt J. Kruusvall. „Rahvusprobleemid rahva pilgu läbi 1996”, Järve. *Vene noored Eestis*; T. Vihalemm. „Usage of Language as a Source of Societal Trust”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 212; A. Lõhmus. „Eestlastele meeldivad eesti keelt rääkivad muulased”, *Postimees*, 18.03.2008.

²⁴⁷ *Peaminister Tiit Vähi valitsuse programm*, 15.

²⁴⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 715, l. 83; ERA, f. 5046, n. 1, s. 49, l. 225–226.

laagreid ning perevahetusprogramme. Ühtlasi laiendati järk-järgult eesti keele ja selle baasil antava aineõppe osakaalu üldharidusasutustes (vt edaspidi). Kõigile täiskasvanutele mõeldud riigikeele kursuste kõrval on eraldi tähelepanu pööratud meditsiinitöötajate ning avalike teenistujate eesti keele omandamisele. Taoliste sotsiaalselt prioriteetsete gruppide esindajate keeleõppe makseid on (osaliselt) kompenseeritud riigi eelarvest. Mõningatel juhtudel, eriti politseinike ja Eesti kirdenurga omavalitsusametnike puhul, praktiseeriti keelekümbuse eesmärgil tööjõu vahetust, lähetades neid paariks-kolmeks kuuks nt Hiiru- või Võrumaale. Organiseeritud keeleõpet on antud ka kaitseväe venekeelsetele ajateenijatele.²⁴⁹

Vaatamata eelmainitud abinõudele ei ole Eesti ühiskonna keeleline ühtlustamine läinud lihtsalt. Selle põhjustena on peale riigi keelepoliitiliste vajakajäämist välja pakutud üsna mitmesuguseid etnodemograafilisi, sotsiaalpsühholoogilisi, majanduslikke, väliseid jm tegureid, kuid lähtuvalt antud väitekirja pürgimustest lasub nende järgnev analüütiline rõhuasetus siiski selgelt keelekorralduslikul küljel. Probleemide²⁵⁰ kaardistamisel kerkis võrdlemisi aegsasti esile täiskasvanute eesti keele õppe riikliku rahastamise küsimus. Eesti Vabariigi tulles kippus keskvoimude positsioon olema, et tolle russofoonsed elanikud vastutavad ise selle eest, kas ja kuidas nad riigikeele endale selgeks teevad ning nende asjaomane harimine ei ole üldiselt eesti maksu- maksja mure. Riigi toetus piirdus peagi vaid kodakondsuse taotlejale ja eesti keele tasemeeksami sooritajale mõeldud kümne tunni ulatuses tasuta eksamieelsete konsultatsioonidega. Eelarvest otsustati finantseerida pelgalt Eestisse tagasipöörduvate eestlaste, Eesti kodanike ning nende pereliikmete ja immigratsioonikvoodi alusel Eestis elamisluba taotlevate isikute eesti keele õpet.²⁵¹ Keelehariduskeskused küll rajati, kuid sealsed riigikeele kursused olid hoolimata sihtotstarbelise välisraha juurdevoolust enamasti tasulised, mis pälvis etteheiteid nii mitmete vene poliitikute kui eesti keeleekspertide leerist.²⁵² Liites siia sageli kõlanud argumendid, mille järgi põliselanikest keskmiselt suuremat majanduslikku kitsikust kogevatele venekeelsetele immigrantidele ei ole keelekursustel osalemine tihtipeale taskukohane, võib oletada, et vastavad tõkendid halvendasid teatud kaasustel tõepoolest (pikaajalise) keeleõppe kättesaadavust.²⁵³ Poliitilist jääminekut ning võimusuhte sümboolset muutumist märgitsenud 1989. a. keeleseaduse reaalne ellurakendamine lükkus paljuski tulevikku. Selle täitmise kontrollimehhanismide pikaleveninud jõustamise tõttu olid seal kehtestatud sätted hulga inimeste jaoks esialgu üksnes formaalse iseloomuga. Eeskätt osutusid õigusaktides toodud nõuded deklaratiivseteks aga seepärast, et eesti keele massilise õpetamisega jäädigi esialgu tervikuna pisut hätta. Kuni üsna üheksakümnendate lõpuni puudusid riiklikult koordineeritud eesti keele õppe süsteem, kõiki keelepoliitika teostamise praktilisi nüansse omavahel kooskõlastanud keskne agentuur ning konkreetsed tegevuskavad. Sellega kaasnes (inim)ressursside nappus, paigutine korrupsioon, laialdane keeletunnistuste võltsimine, täiskasvanukoolituse ebahütlane tase ja nõrk kvaliteedi alane järelevalve.²⁵⁴ Samuti ei ole mitte-eestlaste riigikeele omandamisele ilmselt kaasa aidanud väga paljude teenuste, reklaami ja avaliku informatsiooni kättesaadavus vene keeles.

²⁴⁹ Vt nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 33, l. 21; ERA, f. 5040, n. 2, s. 170, l. 80p; ERA, f. 5040, n. 2, s. 174, l. 11, 25.

²⁵⁰ Tuleb arvesse võtta, et reeglina on elluviidava keelepoliitika efektiivsust võrdlemisi raske mõõta. Keele puhul on tegemist inimressursiga, mille mõjus korraldamine on äärmiselt aja- ja töömahukas, hõlmates sageli põlvkondi. (Eeldatav) tulemus ise ei pruugi olla tihtipeale täpselt fikseeritav, sama ebamäärased on võimalikud kulud ja tulud. // M. Rannut et al. *Keel*, 247.

²⁵¹ ERA, f. 5046, n. 1, s. 11, l. 186; ERA, f. 5046, n. 1, s. 17, l. 125.

²⁵² Nt С. Советников. „Решения правительства – для народа, а не для чиновников”, *Эстония*, 12.08.1995; Igor Sedašev: *VIII Riigikogu stenogramm*, 17.11.–18.12.1997, 1575–1576; I. Tomusk. „Avatud ühiskonna poole”, *Kultuurileht*, 05.07.1996.

²⁵³ Venelaste taolisi materiaalseid kaebusi kajastavad nt Лившиц. Правовой статус, 98; Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 550. 1996. aasta küsitluse põhjal ootas eesti keele õppimise juures mingisugust riiklikku finantstuge 36% mitte-eestlastest. // Kruusvall. Social Perception, 129.

²⁵⁴ Eesti keele kategoriaeksami jõudis 1999. aastaks sooritada kokku ligi 100 000 inimest. Keeleinspektiooni järelkontrollid tuvastasid aga, et umbes 10–12% keeletunnistuse omanikest ei saanud eesti keelest üldse aru ning üle poolte keeleoskuse tase oli reaalset madalam kui tõendile märgitud. // I. Tomusk. *Keel ja poliitika: artiklid ja ettekanded*

Kaugeltki mitte vähem olulised eesti keeleroumi taastamise pidurid on olnud: (a) nii elukutsete põhine, regionaalne kui rahvusgruppide vaheline eraldatus (vt peatükk 4.3), mis ahendab tuntavalt eesti keele praktiseerimisvõimalusi ning õpitu kinnistumist, iseäranis pea olematu keelekeskkonnaga Kirde-Eesti linnades. (b) Kvalifitseeritud pedagoogide defitsiit vene koolides ja eestlastest (keele)õpetajate tõrksus vene dominandiga piirkondadesse tööle minna.²⁵⁵ (c) Eestlaste kalduvus suhelda venekeelse inimesega valdavalt vene keeles ehk lülitada vestluse käigus kiiresti ümber võõrkeelele.²⁵⁶ Põhjuseks kas hädapärased, pragmaatilised, harjumuslikud valikud või siis lähiajaloost tuttav proteksionistlik loogika, mille raames varjuti oma „keelekindluse” müüride taha, laskmata „Teistel” sinna kultuuriruumi „meie” keele kasutamise kaudu siseneda, hoidmaks alal emakeele „puhtust” ning ka sümbolset etnilist eristamist.²⁵⁷ (d) Eelnevast tulenevalt püsib eesti keele instrumentaalne väärtus mitte-eestlaste silmis kohati ka võrdlemisi kesine. Tihti mõeldakse – saab ka ilma selleta hakkama, eriti suurema muulaste kontsentratsiooniga piirkondades. Keeleõppelist motivatsioonipuudust on süvendanud vene elanikkonna hulgas levivad arvamused, et avalikus sektoris eelistatakse etniliste eestlaste kandidatuuri kvalifikatsioonist ja keeleoskusest sõltumata (vt peatükis 5.2). (e) Individuaalne, vanadest sissesööbinud käitumismallidest kantud ükskõiksus, mugavus, laiskus ning tahtmatus, mida eesti avalikes diskursustes n-ö umbkeelsete mitte-eestlastega vast enim seotakse.²⁵⁸

Otsene opositsioon riigikeele omandamise suhtes oli siiski piiratud ja hääbus suhteliselt ruttu. Tasapisi võtsid maad hoiakud, et ainult vene keelega (kõikjal) Eestis (probleemideta) toime ei tule.²⁵⁹ Pühholoogilisel tasandil läks lõviosa venelastest 1990-ndate alguse reformide perioodil keelenõuetega kaasa ning püüdis hakata eesti keelt õppima. Samas tükib mingit riigikeelt edendav tegevus sattuma väga kergesti vastuollu mitte-ametlike keelte kõnelejate huvidega, sisaldades pea alati poliitilist allteksti. Haridusliku surve avaldamise kõrval toimisid ka Eesti keeleseadused olulisel määral võimu ümberjagamise mehhanismina. Üheks antud valdkonna etnopolitiiliste konfliktide kilda kuuluvaks heaks illustreerivaks näiteks, kus aastate vältel üsna tublisti tolmu üles keerutati, on rahvasaadikute keelenõuete debatt.

Enne Teist maailmasõda võisid vähemusrahvuse enamusega munitsipaaltasandi valitsusorganid sisemise asjaajamisekeelena ja avalikkusega suheldes kasutada selle minoriteedi keelt. Tingimusel, et tagatakse riigikeelne asutustevaheline kommunikatsioon ning kodanike eesti keelne teenindus kogu Vabariigi territooriumil.²⁶⁰ Restitutsioonilises Eestis võeti sõdadevahelistest seadustest hoolega eeskuju ja võimaldati samadel alustel vähemalt 50%-ni küündiva vähemus-

1996–2003 (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004), 155. Keelepoliitika kriitika kohta vt lähemalt nt I. Tomusk. „Eesti keelepoliitika põhimõtted ja nende rakendamine”, *Õiguskeel*, 1 (2003), 10; Rannut. 15 aastat keeleseadust, 52, 117, 120; Hogan-Brun et al. *Language Politics*, 146–147.

²⁵⁵ EFA, f. 309, s. 1668; NLA, f. 129, n. 1, s. 10, l. 57; ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 62.

²⁵⁶ Vastavatest uuringutest loe T. Vihalemm. „Eesti keele roll kultuuridevahelises kommunikatsioonis”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002), 248, 254–255; Siiner. *Planning Language Practice*, 162, 179; T. Vihalemm. „To Learn or not to Learn? Dilemmas of Linguistic Integration of Russians in Estonia”, *Ethnicity*, 2: 3 (2010), 76.

²⁵⁷ Samalaadset nn tõkestavat keelevahetusstrateegiat kasutasid 19. sajandil eestlaste suhtes baltisakslased: Balti parunid kõnelesid väidetavalt teadlikult pigem vigast eesti keelt, kui et lasid „alamkihtidel” rääkida puudulikku saksa keelt. // Vihalemm. *Crystallizing*, 490.

²⁵⁸ Endine rahvastikuminister K. Saks: „Põhimõtteliselt oleks pidanud hoopis rohkem keskenduma lastele, eriti just lasteaiast. Sellest oleks pidanud alustama. Kõige odavam ja efektiivsem meetod, aga meie kulutasime 90-ndatel tohutuid summasid, et õpetada neid, kes tegelikult ei tahtnudki õppida.” // Ernst & Young Baltic. *Riikliku integratsiooniprogrammi „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007” vahehindamisaruanne* (Tallinn, 2006), 114. http://www.meis.ee/raamatukogu?book_id=135 (vaadatud 9.08.2014).

²⁵⁹ Kui veel 1990. a. nõustus 15–40-aastastest venekeelsetest respondentidest kõigest 19% väitega, et Eestis elades tuleb eesti keelt osata, siis 1995 oli sellega päri 84%. // T. Vihalemm. „Eesti keele oskus ja selle kasutamine vene noorte toimetuleku tegurina ning nende enesemääratluse kujundajana”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 238.

²⁶⁰ Eesti Vabariigi Põhiseadus. *Riigi Teataja*, nr. 113/114, 9. augustil 1920, § 22; Eesti Vabariigi Põhiseadus. *Riigi Teataja*, 71, 590 (1937) § 31; Keeleseadus. *Riigi Teataja*, 93, 744 (1934) § 6 ja 10–13. Seda sätet rakendati mitmes Eesti venekeelses piirkonnas. // D. Loeber. „Language Rights in Independent Estonia, Latvia and Lithuania, 1918–1940”, *Ethnic Groups and Language Rights*, ed. S. Vilfan (Dartmouth: New York University, 1993), 231–232.

rahvustest püsielanikega omavalitsusüksustes riigiasutustelt ning kohalikelt võimudelt vastuseid saada ka tolle vähemuse keeles.²⁶¹ Regionaalsete haldusorganite töökeele valiku osas hoiti kontrollivamat joont: „Omavalitsusüksuses, mille püsielanike enamiku keel ei ole eesti keel, võib kohaliku omavalitsuse sisemise asjaajamise keelena vastava kohaliku omavalitsuse volikogu ettepanekul ja Vabariigi Valitsuse otsusel kasutada eesti keele kõrval omavalitsusüksuse püsielanike enamiku (moodustava vähemusrahvuse – 2011. a. redaktsioonis välja jäetud sõnapaar) keelt”.²⁶² Narva ning Sillamäe linnavolikogud püüdsid vastavaid õiguslikke võimalusi varakult ära kasutada. Esmalt otsustasid need 1992. a. sügisel esitada Valitsusele palve keeleseaduses toodud avaliku sektori keelenõuete täitmist oma haldusterritooriumeil paari aasta võrra edasi lükata.²⁶³ Peagi pärast 1995. a. keeleseaduse jõustumist pöördusid nimetatud volikogud Toompea poole soovivaaldustega võtta nende Kirde-Eesti linnade omavalitsusorganite sisese asjaajamisekeelena tarvitusele vene keel.²⁶⁴ Narva ja Sillamäe taotlustele öeldi ära ning seni pole ükski Eesti kohalik omavalitsus sellist luba saanud. Mitme töökeele seadustamisettepanekute tagasi lükkamist põhjendas Valitsus peamiselt kahel viisil: 1) kuigi enamus nende linnade elanikkonnast on venekeelsed, ei moodusta suurem osa sihtgrupist Eesti õigusaktide järgi etnilist vähemust, sest neil puudub Eesti pass; 2) ei ole sealsed rahvasaadikud üldjuhul suutelised eestikeelseid istungeid pidama ja avalikud teenistujad tihti riigikeelset asjaajamist piisaval määral tagama, mistõttu selline vene keelele vastu tulek „viiks eesti keele väljatõrjumiseni linna asjaajamisest ning vähendaks linnaametnike ja munitsipaalasutuste töötajate [...] eesti keele õppe motivatsiooni”.²⁶⁵ Erinevate monitooringute põhjal pole Ida-Virumaa russofoonsete poliitikute riigikeele oskus olnud tõepoolest kiita. Seega *de facto* on vene keel teatud kohalikes omavalitsustes, sealhulgas osaliselt mõnedes Tallinna linnaosade halduskogudes, funktsioneerinud kui administratsiooni töökeel. Taoliste volikogude rahvasaadikud arutavad sageli asjad ka eelnevalt mitteametlikul venekeelsel koosolekul või võetud tehnilisel vaheajal sisuliselt läbi. Seejärel koguneb otsuste hääletamiseks juba ametlik eestikeelne istung.²⁶⁶

Olukorra parandamiseks üritasid taasiseseisvunud Eesti esimesed parlamendikoosseisud kehtestada valitavatele rahvaesindajatele keeleksensust. 1993. a. kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse kohaselt pidid kandidaadid andma allkirja, et nende eesti keele oskus on seadusandlike organite töös osalemiseks küllaldane.²⁶⁷ Samalaadse liini hoidmist jätkas Riigikogu 1996. a. aprillis, kui kiitis veidi enne kohalikke valimisi heaks keeleseaduse parandused, mis sätestasid eesti koolis mitte õppinud munitsipaal- ning riigitasandi deputaatidele detailsemad eksamil demonstreeritavad keelenõuded. President jättis selle õigusakti välja kuulutamata, viidates niisuguse eelvaliku printsiibi vastolulisusele põhiseadusega ja saatis eelnõu parlamenti tagasi. Pisut muudetud kujul (testist loobuti), kuid endiselt eesti keele valdamise kohustust kinnitav seadus võeti parlamendis vastu 16. mail 1996, mille peale vene rahvasaadikud leidsid, et tegemist on poliitilise eesmärgiga luua mitte-eestlaste kandideerimisele täiendavaid takistusi ning neid võimu juurest eemale tõrjuda.²⁶⁸ Lähenevate uute parlamendivalimiste eel algatas Isamaaliit keelenõuete juriidilise täpsustamise protsessi ja seadis nüüd

²⁶¹ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) § 51; Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 23, 334 (1995) § 10 lg 1.

²⁶² Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 23, 334 (1995) § 11; Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 1 (18.03.2011) §11. Sealjuures uusima keeleseaduse kohaselt kehtib võimalik luba kuni vastava taotluse teinud volikogu volituste lõppemiseni.

²⁶³ NLA, f. 129, n. 1, s. 35, l. 13, 54; SLA, n. 1, s. 23, l. 74, 76.

²⁶⁴ NLA, f. 129, n. 1, s. 90, l. 49. Sillamäe Linnavolikogu 23. mai 1995. a. otsus nr 21/21-p „Vene keele kasutamisest kohalike omavalitsusorganite sisemises asjaajamises”. // Sillamäe Linna Keskraamatukogu. „Linnavolikogu 1995. a. õigusaktid”. Narva Linnavolikogu esitas Vabariigi Valitsusele analoogseid taotlusi veel 1999., 2002. ja 2004. aastal. // Riigikantslei arhiiv, 04-05991-1, 30.06.2004.

²⁶⁵ Riigikantslei arhiiv, 04-05991-3, 28.07.2004. Vt ka Tomusk. Vaidlused.

²⁶⁶ VIII Riigikogu stenogramm, 6.–30.05.1996, 1354; IX Riigikogu stenogramm, 22.10.–15.11.2001, 745, 811; „Keeleinspeksioon kontrollib, kuidas Narva linnavolikogu riigikeelt kasutab”, *Põhjarannik*, 14.06.2003; Agarin. *A Cat's Lick*, 111.

²⁶⁷ Kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seadus. *Riigi Teataja* I, 29, 505 (1993) § 18 lg 13.

²⁶⁸ VIII Riigikogu stenogramm, 6.–30.05.1996, 1424, 1426; Kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seadus. *Riigi Teataja* I, 37, 739 (1996) § 48.

eraldi luubi alla just Riigikogu liikme keelekompetentsuse kriteeriumid. Projekti pooldajad tõid välja, et taoline tsensus on põhiseaduse preambula kohaselt õigustatud, seda on tarvis Eesti rahvusriigi arengu kindlustamiseks ning väikese kõnelejate arvuga keele kaitsmisele tulebki rohkem tähelepanu pöörata. Keeleliste piirangute oponentide antud hinnanguil on valijal demokraatlikus süsteemis õigus valida endale n-õ ükskõik millist meelepärast kandidaati. Samuti jääks ilma keelekontrolli läbimise klauslita seadusmuudatus momendil puhtdeklaratiivseks.²⁶⁹ Vaatamata riigi esinduskogu esialgsele leigusele õnnestus eelnõu menetluse käimalükkajatel vastavad täiendused 15. detsembril 1998 viimaks jõusse hääletada. Ehkki Vabariigi Valitsus seda algatust ei toetanud, olles justiitsministeeriumi ekspertiisi põhjal seisukohal, et pakutud lahendus läheb konflikti nii riigi põhiseaduse kui ÜRO kodaniku- ja poliitiliste õiguste rahvusvahelise paktiga (1966), millega Eesti oli ühinenud juba 1991. aasta jaanuaris.²⁷⁰

Seoses Euroopa Liidu liikmelisuse käegakatsutavamaks muutumisele kerkiski probleem mõned aastad hiljem päevakorrale. OSCE, eesotsas ülemkomissar Max van der Stoeliga, oli kõnealuste keelenõuete kallal juba pikemat aega diplomaatiliselt võtnud, väites, et need pole Euroopa standardite ning Eesti rahvusvaheliste kohustustega kooskõlas. Samuti pidas van der Stoel seda valijate otsustada, kas nad tahavad valida parlamenti kedagi, kes eesti keelt (soravalt) ei valda. Antud seadusuuendused lisasid nüüd ainult õli tulle.²⁷¹ Liiatigi hakkasid poliitilistes kulaaarides liikuma jutud, et ilma kandidaatidele kehtestatud keeletsensuse kaotamiseta OSCE oma missiooni tegevust Eestis niipea ei lõpeta. Olid selle taga siis parajasti OSCE käsulauad, otsene Valitsuse surve ehk välisministeeriumi kaudu edastatud signaalid või mitte, ent 2001. a. oktoobri keskel esitasid toonast võimukoalitsiooni esindanud parlamendiliikmed K. Jätma (Isamaaliit), T. Kõiv (Möödukad) ja P.-E. Rummo (Reformierakond) Riigikogu menetluse saadikute keelenõuete tühistamise seaduseelnõu. Isikliku saadikuinitsiatiivina serveritud sammu toetas ka valitsuskabinet, saates parlamendisaali ettepanekut kaitsma välisminister Ilvese, mis arutelu avaraid telgitaguseid arvestades oli mõneti märgilise tähendusega käik. Järgmisel kuul alanud seaduslugemiste raames pidasid võimuerakondlased, kes veel paari aasta eest keeletsensuse kehtestamise nimel sõnu kokku ei hoidnud, eelnõu rahvusvahelist aspekti kolmandajärguliseks ning lähtusid üldjoontes samadest argumentidest, mida kasutas juba 1996. aasta teemakäsitlusel poliitilise teerulli alla jäänud vene fraktsioon.²⁷² Selgitati, et taolised Euroopa mastaabis ainulaadsed lisatingimused on sügavalt ebademokraatlikud, maailma õiguspraktikast hälbivad ega astu ühte jalga ka Eesti Vabariigi kodanike võrdse kohtlemise põhimõtetega. Riigi keelepoliitika peamised alused nende klauslite annulleerimisest ei muutu, eesti keele positsiooni see ohtu ei sea ja ainuüksi töökeele sätestamine peaks kogu probleemi lahendama. Debattide edenedes anti ühtlasi siiski korduvalt mõista, et mängus on Euroopa Nõukogu ning OSCE tahe, ehk seaduse vastuvõtmine saab olema Euroopa Liidu ja NATO-ga ühinemise teelt karide eemaldamisel hädavajalik. Keskerakond, kes opositsiooni juhtoinana võitles 1998. aastal ennemini saadikute keeletsensuse kehtestamise vastu, oli nüüd selle säilitamise pooldaja, tundes muret riigikeele seisundi võimaliku halvenemise pärast. Samuti kostus vastaliste tiivist hääli, et keelenõuded Eesti seadusi ning rahvusvahelisi normatiive õiguslikult ei riiva.²⁷³ Pärast kahte

²⁶⁹ VIII Riigikogu stenogrammid, 26.10.–26.11.1998, 957–959, 961–963.

²⁷⁰ VIII Riigikogu stenogrammid, 7.–17.12.1998, 1290–1291; Riigikogu valimise seaduse, kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse ja keeleseaduse muutmise ja täiendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 1, 1 (1999).

²⁷¹ Nt Zaagman. *Conflict Prevention*, 65–67; K. Kalamees, J. Piirsalu. „Komissar kärgib keeleseaduse kallal”, *Eesti Päevaleht*, 27.04.1999; Galbreath. *The Politics of European Integration*, 47.

²⁷² Vrd VIII Riigikogu stenogrammid, 11.03.–2.05.1996, 1065, 1072–1073.

²⁷³ Asjakohast kaasust *Podkolzina versus Läti* menetlenud Euroopa Inimõiguste Kohus jõudis 2002. a. aprillis tõepoolest järeldusele, et parlamendisaadikut puudutavad keelenõuded on seaduslikud ning Läti institutsioonide toimimise seisukohalt igati põhjendatud ja legitiimsed. Parlamendi töökeele kehtestamine oli kohtuotsuse hinnangul iga riigi poliitiline siseasi ja vastav otsus kuulub selle ainupädevusse. // European Court of Human Rights. *Case of Podkolzina v. Latvia*. Application no. 46726/99. 9 April 2002. <http://hudoc.echr.coe.int/sites/eng/pages/search.aspx?i=001-60417> (vaadatud 9.08.2014); Vt ka U. Ozolins. „The Impact of European Accession upon Language Policy in the Baltic States”, *Language Policy*, 2: 3 (2003), 224–226.

nädalasse jäänud ägedaid vaidlusi loobuski Riigikogu 21. novembril 2001 Eestile julgeoleku ja koostöö kaalutlustel oluliste VVO-de survele üleriigilistel ning kohalikel valimistel kandideerijate keeletegimustest, mis kuu aega hiljem kindlustas OSCE Tallinna kontori sulgemise.²⁷⁴

Kompensatsiooniks algatas Isamaaliit 2001. a. sügisel kaks eelnõu, mille sisuks oli veelgi reljeefsemalt turvata eesti keele positsioone nii Riigikogu kui kohalike omavalitsuste sisemise asjaajamise ja istungite keelena. Need läksid parlamendi menetlusest novembri lõpus-detsembri algul ka ilma suurema kärata edukalt läbi.²⁷⁵ See tekitas mõneti paradoksaalse olukorra, kus esinduskogude liikmekandidaadid riigikeelt oskama ei pea, küll aga tuleb neil valituks osutudes hakata seda istungitel kasutama. Seadusetähe ühe interpretatsiooni järgi on samas aktsepteeritav pruukida Riigikogu töös näiteks setu, võru, mulgi vms „murret”, kuna kehtiva keeleseaduse tõlgenduse kohaselt kõlab sellisel juhul saalis „eesti keele piirkondlik erikuju” (vt lähemalt alapeatükis 5.5.3) ehk siis eesti keel. Sedamoodi on parlamendi suulises tööpraktikas ka tege-likult aset leidnud.²⁷⁶ Igatahes viitasid sellised poliitilised kannapöörded, seaduseelnõude vahe- lised vastuolud ning varjamatu välisfaktoritele vihjamine Euroliidu eelse Eesti rahvastava keele- poliitika teatavale ebakindlusele.

Ühtlasi lisab see eesti keeleruumi laienemist pärssinud tegurite ritta lisaks eelnevalt esitatuile ka poliitika järjepidevusetuse probleemi. Keelenõuete ja vastavate tähtaegade sagedane muut- mine ning leevendamine võis tekitada sihtgrupi hulgas segadust, vähendada riigikeele õppe motivatsiooni ja seada ametlikud ettekirjutused deklaratiivsesse valgusesse.²⁷⁷ Kohustuste alase ebajärjekindluse tõttu Eesti Vabariigi seaduste autoriteet tõenäoliselt pigem kannatas kui et tõsis.

Kokkuvõttes on Eesti natsiooni-ehitamise projekt tuginenud suuresti just keelekorralduslikele meetmetele, mille teostamiseks asuti Eesti taasiseseisvumise järel viljelema võrdlemisi tugevaloomulist ning kontrollile suunatud keelepoliitikat.²⁷⁸ Eesti keeleseadused, esmajoones 1995. aastal jõustunud variant, täitsid riigi avalikus sfääris eesti keelele eripositsiooni tagamise ja ühiskonna üldise kultuurilise standardiseerimise vallas märkimisväärset rahvastavat otstarvet. Alates Nõukogude Liidu lagunemisest tegi eesti keele staatus läbi olulise tõusu, saavutades ainsa riigikeelena senisest tunduvalt mõjukama ning turvatuma asendi. Eesti liitumisel Euroopa Liiduga sai eesti keelest selle ühenduse ametlik keel. 2007. a. juulis täienes Eesti Vabariigi põhiseaduse sissejuhatus, mis seab nüüd riigi ülesandeks tagada lisaks eesti rahva ja kultuuri püsijäämisele sõnaselgelt ka eesti keele kestmine läbi aegade.²⁷⁹ Samuti kasvas märgatavalt eesti keele instrumentaalne ning sümbolväärtus ehk selle tähtsus sotsiaalse kapitalina. Kõik see avaldas toetavat mõju muust rahvusest isikute riigikeele oskuse paranemisele. Sotsiolingvistiliste uuringute järgi vähenes viimase paarikümne aastaga eesti keelt üldse mitte valdavate inimeste osakaal ja suurenes eesti keelt aktiivselt oskavate inimeste hulk. Samuti on muutunud mitme- külgsemaks nende enesehinnanguline eesti keele pädevus (täiustunud on eneseväljenduse, kirja-

²⁷⁴ Aruteludest loe *IX Riigikogu stenogrammid*, 22.10.–15.11.2001, 738–759; *IX Riigikogu stenogrammid*, 19.11.–20.12.2001, 1049–1973; Riigikogu valimise seaduse §-de 2, 2¹ ja 26 ning kohaliku omavalitsuse volikogu valimise seaduse §-de 3, 3¹ ja 26 muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 95, 588 (2001). Läti valitsus järgis VVO-de soovitusel siin Eesti eeskujul 2002. a. mais. // Budryte. *Taming Nationalism?*, 107, 122.

²⁷⁵ Riigikogu kodukorra seaduse muutmise seadus Riigikogu asjaajamiskeele sätestamiseks. *Riigi Teataja* I, 94, 581 (2001) § 1 lg 2; Kohaliku omavalitsuse korralduse seaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 100, 642 (2001).

²⁷⁶ Vt *XI Riigikogu stenogrammid*, 13.09.–14.10.2010, 459, 461, 468–469; *XII Riigikogu stenogrammid*, 10.09.–11.10.2012, 438–439.

²⁷⁷ Sellisele (kindlamale) järeldusele jõudsid nt riikliku integratsiooniprogrammi audiitorid. // Ernst & Young Baltic. *Riikliku integratsiooniprogrammi*, 66. Vt ka I. Tomusk. „Keeleseaduse täitmise järelevalve valupunktides”, *Õiguskeel*, 4 (2001), 4.

²⁷⁸ Kui nõrka iseloomustaksid harvad ja juhuslikud keelekorralduse katsed, siis tugevale keelepoliitikale on omane keele kuju, kasutust, staatust ja õpet reguleerivate seaduste ning neid ellu viivate institutsioonide suhteline arvukus. // T. Vihalemm, M. Siiner. „Balti riikide lõimumis- ja keelepoliitika Euroopa Liidu kontekstis”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2011), 119.

²⁷⁹ *XI Riigikogu stenogrammid*, 2.04.–14.06.2007, 46; Eesti Vabariigi põhiseaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 33, 210 (2007).

ning lugemisoskused), sagenenud riigikeele reaalne kasutamine ja interetniliste kontaktide puhul kahanenud üksnes venekeelne suhtlus. Täpselt kakskümmend aastat pärast taasiseseisvumist valitses Eestis järgmine situatsioon: „Ligikaudu iga kolmas inimene, kelle emakeel ei ole eesti keel, oskab riigikeelt aktiivsel tasandil, st peaks toime tulema ka keerukamat laadi suulise suhtluse ning teatud piires kirjaliku eneseväljenduse ning tekstide lugemisega. Umbes iga teine muu emakeelega inimene oskab riigikeelt peamiselt passiivsel tasemel, st saab eestikeelses keskkonnas ringlevast infost aru ning suudab ka piiratult end väljendada.”²⁸⁰ Parem on venekeelse vähemuse eesti keele oskus Eesti kodakondsete, naiste, kõrgema eestlaste osatähtsusega regionide elanike seas ja eriti selle nooremas segmendis (kuni 29-aastaste vanusgrupis).²⁸¹

Kuigi teatav keelekasutuse alane pööre kahtlemata toimus ning hoiakute tasandil väärtustavad mitte-eestlased riigikeelt võrreldes 1990-ndate aastate alguse veendumustega tunduvalt enam, ei ole selle omandamine muutunud kaugeltki „personaalseks normiks”.²⁸² Vaatamata eesti keele õppimise vajaduse laiemale teadvustamisele ja ühise keelekogukonna rajamise riiklikele ponnistustele on konstitutsioonipõhise kommunikatiivse kompetentsuse kasv olnud suhteliselt tagasihoidlik. Eesti keelt kõnelevate mitte-eestlaste osakaal kasvas 1989. aasta 18%-lt 1995. aastaks 37%-le, kuid seejärel vastavad näitajad stagneerusid, jäädes edaspidi monitooringutel kogutud subjektiivsete enesehinnangute lõikes „keskmisel” või „heal” oskustasemel toppama kusagil 40–45 protsendi juures.²⁸³ Riigikeele kasutamise keskmine suutlikkus on endist viisi kasin. Suur osa russofoonidest ei valda eesti keelt isegi minimaalseks suhtlemiseks vajalikul määral. Viimaste dekaadide vältel läbi viidud valikuuringud näitasid, et eesti keelt ka enam-vähem objektiivselt „edasijõudnute” tasemel valdavate mitte-eestlaste suhtarv kerkis 1990-ndate alguse 13–15%-lt 2000-ndate lõpuks kõigest 18–20%-i kanti.²⁸⁴ Etniliste vähemuste riigikeele oskus Eestis on Euroopa riikide keskmisest jätkuvalt oluliselt madalam.²⁸⁵ Põhjuseks eeskätt mitmesugused sotsiaal-psühholoogilised ja struktuurset laadi tegurid. Teostatud analüüside baasil on Eestis selgelt domineerinud eesti keele õppe instrumentaalne, isikliku töökarjääri edendamise lähtuv motivatsioon, millele praktiline väliskeskond iga kord kaasa ei aita. Ühtlasi hakkas venekeelse elanikkonna hulgas alates 2000-ndate aastate keskpaigast tublisti kahanema eesti keele sümboolne väärtus.²⁸⁶ Mis iganes takistused siin rolli ka ei mängi, ei võimalda ebapiisav riigikeele oskus paljudel mitte-eestlastel tänini ühiskonnaelus aktiivselt osaleda, soodustades vastastikust usaldamatust, häiritust, tõrjutust, vähemuste riigist võõrandumist ning loopides piltlikult öeldes kaikkaid kodaratesse pea kõigi valdkondade integratsiooniprotsessidele. Näiteks loob puudulik keelekompetents isiku jaoks arvestatavaid kitsendusi Eesti tööturul edukalt kandideerimisel, esmajoones avalikus sektoris.

Kuna keelealane seadusandlus osutas tõhusat kaasabi nn umbkeelsete mitte-eestlaste juhtivatelt ametikohtadelt kõrvaldamisele ja venelaste poliitilisele võimule ligipääsu kontrollimisele,

²⁸⁰ T. Vihalemm. „Keelepraktikad, kollektiivne identiteet ja mälu”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitika-uuringute Keskus Praxis, 2012), 119.

²⁸¹ Vt lähemalt M. Kirch et al. „Integration Processes in Estonia, 1993–1996”, Kirch. *The Integration of Non-Estonians*, 31; Proos. Eestivenelaste keeleoskus, 21–24; Hogan-Brun et al. *Language Politics*, 118.

²⁸² Vihalemm. Eesti keele roll, 250.

²⁸³ I. Proos, I. Pettai. *Venelased ja eesti keel. Kommenteeritud andmebaas* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 1999), 5; Rose. *New Baltic Barometer IV*, 20; Rannut. *Language Policy in Estonia*, 2; Proos. Eestivenelaste keeleoskus, 20, 32.

²⁸⁴ T. Vihalemm. *Keeleoskus ja hoiakud*. Üles laetud 26.02.2012, 1.

<http://www.andmemasin.eu/reports/failid/554-integratsiooni-monitooring-2008-keeleoskus.pdf> (vaadatud 9.08.2014). Testivad uuringud on tuvastanud, et inimesed ise kipuvad oma keelelise repertuaari ja käitumise hindamisel esitama sageli ebaadekvaatset või kallutatud informatsiooni. Seetõttu on rahvaloenduste jm meetoodiliselt enesekohastele hinnangutele tuginevate keeleuuringute tulemused alati problemaatilised, kuna võivad kajastada pigem soovmõtlemist kui vastaja tegelikku keeleoskust. Samuti tuleb nn objektiivsete keelepädevuste dünaamikate väljaselgitamisel arvestada võimalusega, et inimeste hindamiskriteeriumid ning arvamus oma keeleoskuse tasemest võivad aja jooksul muutuda. Ligikaudsete indikaatoritena pole aga ka isemääratud keeleoskusnäitajad teaduslikus plaanis üdini kasutatud.

²⁸⁵ Statistilisi võrdlusi pakub Vihalemm. *To Learn*, 75.

²⁸⁶ Vihalemm. *Keeleoskus ja hoiakud*, 7.

on keeleküsimumused olnud teravate vastuolude ning paiguti ka parlamentaarsete konfliktide allikaks. Just 1990-ndaid aastaid iseloomustas pidev lingvistiline kõievedu, kus üks huvigrupp püüdis maksimaalselt säilitada Eesti NSV olukorda ja teine ringkond ehitada rahvastavat riiki. Seega, ehkki eesti keel peaks riigikeelena ühiskonda liitma, toimib ta Eestis endiselt kultuuriliselt, sotsiaalselt ning poliitiliselt eraldava tegurina.

Nõukogude pärandi tõttu oli üldise keeleruumi „taasnormaliseerimispoliitika” teostamine keeruline ja see kulges võrdlemisi aeglaselt. Võib koguni järeldada, et kesise eesti keele oskuse või täieliku oskamatusel tõttu on oluline osa riigis elavatest mitte-eestlastest jäänud tänini Eesti rahvastavatest protsessidest välja ning ka mitmed vastavad suunatud projektid pole suuresti adreessadini jõudnud. Vaatamata oma ametlikule staatusele eesti keel Vabariigi elanikkonna ühine suhtlemisvahend sageli ei ole. Viimane ei puuduta üksnes haldusorganitega lävimist Eesti piirkondades, kus muukeelne vähemus moodustab enamuse ja see on ka seadusega korraldatud, vaid tihtipeale pole riiklikud asutused mujalgi kommunikatsiooni kiiruse ning täpsuse tagamiseks riigikeele kasutamise nõudest rangelt kinni pidanud. Vene keele kasutamise võimalused ja tegelik tarvitamine igapäevaelu eri valdkonnas on Eestis määratult laiem kui mistahes teisel võõrkeelel. Üheks olulisemaks teguriks, mis vene keele laialdast rakendamist säilitab, on muuhulgas ärihuvidega seonduv konkurents, millest tingituna trügib praktikas venekeelsete reklaamide ning teabe edastamise näol kohati avalikku sfääri sisse varjatud kaskkeelsus. Riik on jätkuvalt keeleliselt n-ö killustatud ja ainult eesti keelne asjaajamine võib osutada mitmetes Eestimaa paikades äärmiselt raskeks. Ühiskonnaliikmete keelelise repertuaari ühtlustamine ei ole olnud kogu situatsiooni arvestades tervikuna lihtne pätkel, pannes riigi natsiooniloome võimekust tõenäoliselt proovile ka edaspidi.

4.2.2. Hariduspoliitika

Haridusest, iseäranis selle kohustuslikus korras antavas vormis, on uusajal saanud keskne rahvuslikku ühtsust ja riiklikku kokkukuuluvust kujundav jõud, mille kaudu taastoodetakse ühiskonna sotsiaalseid süsteeme, poliitilisi mudeleid ning kultuurilisi mustreid. Avalik üldhariduskool võimaldab hõlpsamini riigi poolt soositud identiteetide, väärtushinnangute omandamist, mistõttu universaalset hariduskorraldust tuleb pea alati lugeda üheks rahvuse-ehitamise peamiseks tugisambaks. Taolised haridussüsteemid lähtuvad elanikkonna sotsialiseerimise agendid on harilikult mitmesugused formaalsed ja varjatud õppekavad (ingl *hidden curriculum*), õpikud, pedagoogid, nn klassiruumi rituaalid, koolivälised tegevused jms inimeste vaateid vormivad vahetalitajad. Koolid ei ole mitte ainult ühed olulisimad rahvuse sepikojad, vaid neis pakutav haridus määrab etniliste vähemuskogukondade kopeerimise kõrval paljuski ära ka viimaste sotsiaalse heaolu ning suutlikkuse kohalikul tööturul edukalt hakkama saada. Seega on kõiksugustes haridusasutustes töötavate õpetajate roll eri ühiskonnagruppide sidustamisel, hoiakute ühtlustamisel, kultuuripädevuste edastamisel ja (tulevaste) kodanike kujundamisel võrdlemisi kaalukas.²⁸⁷

Taasiseseisvunud Eesti sai nõukogude aja pärandina kaasa kaks, teineteisest nii keeleliselt kui ka ainekavade poolest lahus seisvat haridussüsteemi. Vene õppekeelega koolides toimus õppetöö üleliiduliste programmide alusel, samuti oli neis gümnaasiumiaste sarnaselt Venemaale aasta jagu lühem ehk kümneklassiline. See tähendas, et reeglina koolitati liiduvabariikides nimirahvusest ning venekeelsetesse rühmadesse kuuluvaid õpilasi eraldi, mida mõned uurijad on nimetanud „segregatsiooniks”. Riikliku suveräänsuse tulekuga kumas Eesti venekeelse elanikkonna esindajate puhul tugevalt läbi psühholoogiline ja praktiline inerts hariduse vallas paljuski vanaviisi jätkata.

²⁸⁷ Üldhariduse rollist sotsiaalse sidususe ja rahvusliku identiteedi kujundajana vt nt D. Gereluk. *Education and Community* (London: Continuum, 2008); U. Läänemets et al. „Haridus ja rahvuslik identiteet ühiskonna sidususe kujundajana”, *Riigikogu Toimetised*, 22 (2010).

Riigi rahvastavate sihtidega säärased väljavaated kuigi hästi käsikäes ei käinud. Üldise haridussüsteemi sihiks võeti selle järk-järguline „eestistamine”, Nõukogude ajal ülepaisutatud venekeelse hariduse osatähtsuse vähendamine, kodanikukasvatuse edendamine, eesti kultuuriruumi alalhoidmine ning elanike rahvus- ja poliitilise (Eesti) identiteedi tugevdamine.²⁸⁸ Ajaga on kultuuripõhiste hariduslike eelduste latti paberil pigem kergitatud kui madalamale toodud. Nt sätestavad hiliseimad riiklikud alusdokumendid, et gümnaasiumi lõpetades õpilane: „aitab teadlikult kaasa eesti rahvuse, keele, kultuuri ja Eesti riigi säilimisele ja arengule, mõistab eesti kultuuri Euroopa ja teiste rahvaste kultuuri kontekstis; mõistab, väärtustab ja austab oma ja teiste rahvaste kultuuritraditsioone”.²⁸⁹

Et kogu Eesti koolisüsteem töötaks nii struktuurselt kui sisuliselt ühtsete põhimõtete alusel, alustati 1992/93. õppeaastast vene koolides²⁹⁰ Vabariigi õppekavadele üleminekuga. Esmalt puudutas see koolihariduse kestvuse võrdsustumist. Enamik vene koole suutis uuele, 12-klassilisele korrale ümber lülituda 1994. aastal. Tervikuna saadi neis õppeaja pikkuse ühtlustamisega ühele poole järgmise haridusaasta alguseks.²⁹¹ Ainekavade standardiseerimisega olid lood märksa keerulisemad. Üheksakümnendate esimesel poolel kehtisid vene koolides veel siirdelise loomuga aineprogrammid, kus püüti arvestada riigi poolt esitatud nõudmiste ning Venemaa õppekirjandusega, mis seni neis osaliselt jätkuvalt kasutusel oli. Lõplikult hakkasid muukeelsed klassid Valitsuse 1996. a. septembris väljastatud määruse alusel Eesti riiklikest õppekavadest lähtuma alles 1998. aasta sügisest.²⁹²

Oluliselt varem asuti rakendama keelekorralduslikke meetmeid. Eesti keele õpetamine vene koolides muutus tänu keeleseaduse kehtestamisele aktuaalseks juba 1980-ndate lõpus. 1993. aastal tehti see alates kolmandast klassist kohustuslikuks.²⁹³ Tullles vastu mõnede vene lapsevanemate soovile, lubas haridusministeerium 1996/97. õppeaastast eesti keele õpetamisega pihta hakata koguni esimeses klassis, tingimusel et vastaval koolil on olemas kvalifitseeritud õpetajad, sobivad õppematerjalid ja ainekavad. Veidi hiljem muudeti esimesest klassist käivituv riigikeele õpe alates 2000. a. 1. septembrist kõigile vene haridusasutustele obligatoorseks.²⁹⁴ Umbes samal ajal laiendati eesti keele õppe kohustust lasteaedadele, kus see seadustati Euroopa Nõukogu inimõigusi jälgivate organite soovitusel kasvatustegevuse osana kõigepealt alates viiendast, ning 2009. aasta kevadest (mängulises vormis) juba kolmandast eluaastast saadik.²⁹⁵

Mõningad vene koolid võtsid ühtlasi varakult suuna minna ise tasahaaval üle kakskeelsele õpele, asudes osalise keelekümblyse eesmärkidel õpetama teatud aineid eesti keeles. Kavakindel keelekümbly (ingl *language immersion*; vene *языковое погружение*) kutsuti keele süvaõppe ametliku vormina, pärast mitut kunagiste valitsuste vastuseisu tõttu luhtunud katset, Kanada Eesti saatkonna initsiatiivil ja Soome ekspertide abiga viimaks ellu 2000. aastal.²⁹⁶ Siis alustas neljas üldhariduskoolis varajase täieliku keelekümblyse (*early total immersion*)

²⁸⁸ Eesti Vabariigi haridusseadus. *Riigi Teataja*, 12, 192 (1992) § 2 lg 3 p 1; Vt ka *Eesti keele arengukava 2011–2017*, 20.

²⁸⁹ Gümnaasiumi riiklik õppekava. *Riigi Teataja* I, 2 (14.01.2011) § 5 p 4.

²⁹⁰ Siin ja edaspidi on kasutatud mõistet *vene kool* tähenduses *vene õppekeelega kool*, ning mõistet *eesti kool* tähenduses *eesti õppekeelega kool* Eestis.

²⁹¹ V. Rajangu, M. Meriste. *Educational Institutions for Ethnic Minorities in Estonia* (Tallinn: Tallinn Technical University, 1996), 21, 26; L. Vassiltzenko et al. „Venekeelse kooli erinevate mudelitega seotud ootused ja kartused haridussubjektide seas”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 152.

²⁹² ERA, f. 5046, n. 1, s. 38, l. 26; ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 60. Rahvusliku identiteedi kujundamist läbi riiklike õppekavade on vaadeldud nt M. Kitsing. *Rahvusliku identiteeditunde kujundamine õpilastes*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Pedagoogika osakond, 2001).

²⁹³ Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus. *Riigi Teataja* I, 63, 892 (1993) § 9 lg 2; Erakooliseadus. *Riigi Teataja* I, 35, 547 (1993) § 14.

²⁹⁴ Haridusministri 2. mai 1996. a. käskkiri nr 91. // Haridus- ja Teadusministeeriumi arhiiv, sari 2-1-6, s. 2, l. 113–114; Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse § 9 muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 79, 730 (1999).

²⁹⁵ Koolieelse lasteasutuse seadus. *Riigi Teataja* I, 27, 387 (1999) § 8 lg 4; Koolieelse lasteasutuse riiklik õppekava. *Riigi Teataja* I, 23, 152 (2008) § 9 lg 2; Nt *ECRI Report on Estonia* (2010), 26.

²⁹⁶ ERA, f. 5040, n. 2, s. 29, l. 69–70; M. Rannut. „Estonianization Efforts Post-Independence”, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11: 3/4 (2008), 435.

põhimõttel septembris tööd viis esimest klassi ühtekokku 134 õpilasega. 2003. aastaks lisandusid põhikooli tasemel veel hiline (*late immersion*, võimalus liituda kuuendas klassis) ning ka laste-aedade keelekümbluse programm. Taolist kakskeelsuse kultiveerimise süsteemi, mis esmajoones on „mõeldud kasutamiseks arvukate ükskeelsete rahvusrühmade puhul, kus keskkond ise keele omandamist otseselt ei soodusta või ei võimalda”²⁹⁷, hinnati esimeste eksamitulemuste selgudes üha enam edukaks ja Eesti oludesse sobivaks projektiks.²⁹⁸ 2011/12. õppeaastaks oli keelekümblusprogrammiga liitunud ligi 30 lasteaeda ning 40 kooli ja säärases keeleõppes osales umbkaudu viiendik vene kodukeelega koolilastest.²⁹⁹

Vene koolidele eesti keele õpetajate ettevalmistamisega tehti algust toonases Tallinna Pedagoogikaülikoolis ning Tartu Ülikoolis vastavalt 1982. ja 1989. aastast. Üheksakümnendatel tulid selle funktsiooniga juurde veel Virumaa Kõrgkool ning Tartu Õpetajate Seminar. Haridusministeerium on välispartnerite kaasabil rahaliselt toetanud eesti keele õpetajate täienduskursuseid.³⁰⁰ Kümne esimese iseseisvusaasta vältel püüdis riik juurutada ka muukeelsete õppeasutuste eesti keel(set)le pedagoogidele mõeldud materiaalsete stiimulite süsteemi (vt alapeatükis 4.1.3). Lisaks õpetajakoolitusele on osades vene põhikoolides tegeletud teistest rahvustest lastele kohalikus kultuuriruumis paremate orientiiride andmiseks täiendavalt nn Eestimaa-õppe ehk *Estica* (*эстониеведение*) ainetekompleksi tutvustamisega.³⁰¹ Samuti on riik püüdnud täiendada keeleõppe metoodilist külge ja õppevara, anda vene koolide lõpetajaile tuge Eesti ülikoolidesse minekul, lihvida kodanikuõpetuse sisu, seada huviharidust ning sporti enam integratsiooniprotsesside teenistusse, arendada eesti ja vene koolide õpilaste/õpetajate vahelisi kontakte ning rakendada erinevaid nn pereõppe mudeleid.

Haridusküsimused, mis etniliselt võrdlemisi homogeensetes ühiskondades jäävad ennekõike sotsiaalsete ja pedagoogiliste probleemide pärusmaale, kipuvad rahvuslikult kirjumatel kooslustes kogu maailmas väga kergesti omandama (etno)poliitilisi varjundeid. Natsiooni-loomega seotud unifitseerivate jõupingutuste puhul saavad niisugused vastasseisud veelgi nähtavamaks. Sestap on haridus olnud ka Eestis üksjagu politiseeritud teema ning muukeelsete koolide tulevik üsna suurekaliibriline poliitilise võitluse objekt. Esiotsa põhjustasid teravaid ilmavaatelisi pörkumisi ainuüksi küsimused, kas Eesti rahvusriik on vastutav vaid eestikeelse või ka muudes keeltes antava hariduse korraldamise ees ja kes peaks selle kinni maksuma. Kas Eestile on kasulikum jätta vene koolid (nt gümnaasiumid) vene erakapitali hooleks ning Vene Föderatsiooni finantseerida või tuleks need julgeoleku- ehk võõrandumisriskide maandamiseks hoida Eesti riigi kontrolli all.³⁰² Veel pikemalt on aga vindunud multikulturalismi diskursusega haakuv teema, millised ja kui laialdased peaksid olema keeleliste vähemuste õppekavade erisused, või ei ole mitte-eestlaste peavoolühiskonda sotsialiseerimise huvides tarvilik kooliprogramme nende kultuurilistele eripäradele kohandada?

Eesti järjekorras teine lõimumiskava sõnastab haridusliku integratsiooni eesmärgina tagada ühtse koolisüsteemi raames kõigile Eesti elanikele võrdsed võimalused hariduse omandamisel,

²⁹⁷ S. Vare, „Kakskeelsus kakskeelse õpetuse kaudu”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 48.

²⁹⁸ Riikliku programmi „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007” lõpphindamine. Lõpparuanne (Ernst & Young, 2009), 6, 58. http://www.kul.ee/sites/default/files/kum_riikliku_programmi_integratsioon_eesti_yhiskonnas_2000_2007_lõpphindamine.pdf (vaadatud 9.08.2014); K. Sau-Ek et al. *Hilise keelekümbluse mõju. Uuringu tulemuste aruanne* (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011), 28, 62.

²⁹⁹ Keelekümbluskeskus. <http://kke.innove.ee/liitumine/programmiga-liitunud-asutused/koolid> (vaadatud 9.08.2014); A. Masso, K. Kello. „Üleminek eestikeelsele õppele Eestis”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2011), 129.

³⁰⁰ ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 64–65; J. Õispuu. „Õpetajakoolitus muukeelse hariduse uuenduse aspektist”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 127–128.

³⁰¹ Valdavalt eesti keele ja kirjanduse, koduloo, Eesti geograafia ning Eesti kultuuriloo õpetamine eesti keeles ja eesti päritolu õpetajate käe all. // L. Vassiltšenko. „*Estica*” vene koolis: eesmärgid, sisu ja perspektiivid”, *Estica vene õppekeelega koolis* (Tartu: Tartu Ülikool, 1997), 12–13.

³⁰² Vt nt Jakobson et al. Vene kooli reformi käsitlemine.

luues samas tingimused ka oma keele ja kultuuri säilitamiseks.³⁰³ Nende kahe, veidi vastandliku suuna vahel ongi Eesti Vabariigi etnilise koega hariduspoliitika tegelikult pikemat aega laveerida üritanud. Ühelt poolt on proovitud panustada etniliselt heterogeense rahvastiku ühisosa kasvata-misse ning teisalt kultuuriliste erinevuste taastootmisesse. Mõlemat elementi hõlmavad all-järgnevad valikulised näited puudutavad riiklikku ajalooõpet ja Eesti sotsiolingvistilise situatsiooni tõttu just selle venekeelse hariduse problemaatikat. Ennekõike pingeid, mis olid seotud antud koolides eestikeelsele õpetusele ülemineku ning kaasunud poliitiliste eri-meelsustega.

4.2.2.1. Ajalooõpe

Inimkonna minevik viitab, et ühiste identiteetide väljakujunemine vajab sageli ühendavat „kollektiivset mälu”. Domineerivad ajalookäsitlused annavad juuretise, mille pinnalt kommuni-taarsed enesemääratlused kerkivad.³⁰⁴ Ühised ajalootõlgendused, müüdid ja kangelased kuuluvad seega praktiliselt iga riigi natsiooniloome baasrelvastusse. Iseäranis ajaloo alastel õppekavadel on riiklikus ning rahvuslikus mäluoliitikas tavaliselt täita oluline suuri narratiive ülesehitav roll. Sarnaselt nt ühiskonnaõpetusele toetab ja kujundab ajalugu õppeainena aktiivselt kodanikuidentiteeti, olles reeglina üks kandvamaid „patriootilise kasvatus” tugitalasid.³⁰⁵

Paraku oodatakse koolidelt küll rohkem või vähem sotsiaalse sidususe tsementeerimist, ent kaasaegsete mosaiiksete ühiskondade indiviidide identiteetidid võivad olla reeglina üpris mitmekihilised, mis muudab kogu ülesande tunduvalt raskemaks. Pealegi tükitab see tundides edastatav dominantne kollektiivne mälu olema ühe etnose keskne, jäädes teiste rahvuste esindajatele tihti väheatraktiivseks, halvimal juhul lausa seesmisi lahkkelisid põhjustavaks. Eesti situatsioonis näitavad uuringud selle suuremate keelegruppide lõikes valitsevat märkimisväärset ajaloo-teadvuste vahelist lõhet. Nõukogude aegsed sisserändajad üldjoontes põlisrahva ajaloolist mälu ei jaganud. Erinevad interpreteeringud on kandunud edasi ka noorematesse põlvkondadesse ning eesti ja vene koolide lõpetajate arusaamad ajalooast sageli ei kattu. Eriti mis puudutab hinnanguid Teise maailmasõja järelmittele ning kommunistlikule režiimile.³⁰⁶ Põrkuvate minevikutõlgenduste tõttu eksisteerivad mõnede uurijate sõnul Eestis konfliktid „mälu kollektiivid”³⁰⁷ või leiab seal aeg-ajalt aset koguni „mälusõda”.³⁰⁸ Samuti on Eesti õpikuid raamistanud rahvusluse narratiiv, mis legitimeerib valdavalt etnilise enamuse hoiakuid, arvamusi, ideoloogiaid ja uskumusi.³⁰⁹ Traditsiooniliselt nn rahvusteaduste sekka loetud ajaloo õppekavades peegeldub pigem eesti rahva ajalugu (sks *Volksgeschichte*) kui minevikusündmuste regionaalne, kogu maa elanikkonda võrdselt kaasav käsitelu (sks *Landesgeschichte*). Nõnda on vene koolide õpetajad uurimuste põhjal väljendanud ühiskonnaõpetuse õppematerjalide kõrval suurimat rahulolematust

³⁰³ Eesti lõimumiskava 2008, 17.

³⁰⁴ Vt nt J. Liu, D. Hilton. „How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and their Role in Identity Politics”, *British Journal of Social Psychology*, 44: 4 (2005); S. Berger, C. Lorenz (eds.). *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010).

³⁰⁵ Identiteedipoliitikast läbi ajaloo õppekavade vt nt S. Ahonen. *Clio Sans Uniform: A Study of Post-Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia, 1986–1991* (Helsinki: Suomalainen Tiedekatemia, 1992); S. Ahonen. „Politics of Identity through History Curriculum: Narratives of the Past for Social Exclusion—or inclusion?”, *Journal of Curriculum Studies*, 33: 2 (2001).

³⁰⁶ Nt R. Roos. „Eesti ja vene koolide noorte erinevad arusaamad ajalooast Teise maailmasõja näitel”, *Haridus*, 2 (2010).

³⁰⁷ Tamm, Halla. Ajalugu, poliitika ja identiteet, 18–20, 47.

³⁰⁸ H. Pääbo. „War of Memories: Explaining ‘Memorials War’ in Estonia”, *Baltic Security & Defence Review*, 10 (2008).

³⁰⁹ J. Kivimäe. „Re-writing Estonian History?”, *National History and Identity: Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. M. Branch (Helsinki: Finnish Literature Society, 1999), 207; Ahonen. Politics of Identity; V. Kalmus. „Is Interethnic Integration Possible in Estonia?: Ethno-Political Discourse of Two Ethnic Groups”, *Discourse & Society*, 14: 6 (2003), 672.

just Eesti ajaloo õpikute suhtes.³¹⁰ Nurinaid ei ole kostnud üksnes venelaste hulgast. 2001. aastal tõstis Sillamäe ukrainlaste assotsiatsioon Eesti Ukraina saatkonna toetusel protesti 8. klassi ajalooõpikus sisalduva ainese kohta, kus nende arvates lubamatul kujul kajastatakse ukraina kasaklusega seonduvat.³¹¹

Küsimus riiklike õppekavade inklusiivsusest/eksklusiivsusest kerkis avalikesse aruteludesse siiski alles kusagil 1990-ndate lõpus. Vahetati mõtteid, kas õpetamine tervikuna peaks olema kultuuritundlik ning kas selleks, et olla sotsiaalselt ja poliitiliselt kaasatõmbav, tuleks ajaloo programmides enam tunnustada ka mineviku alternatiivseid seletusi. Vähemuste vaatenurkade arvestamise osas koorusid laias laastus esile kaks põhilist lähenemisviisi: 1) ajalugu ja ainekava on üks ning mingit etnilise kriteeriumi järgi ajaloo kohendamist lubada ei saa; 2) eestlaste ja venelaste ajalootunnetuse erinevuste tõttu on sihtrühma iseärasustega arvestamine möödapääsmatu; küsimus seisneb vaid selles, millisel määral ning kuidas seda teha.³¹² Valitsusi nõustanud eksperdid propageerisid samal ajal otse konsensuslikult nihkumist pluralistlikumale joonele:

„Arvestades muulaste ühiskondliku tausta erinevusega, tuleks tähelepanu pöörata meelsust kujundavate õppeainete (ajalugu, kodanikuõpetus) ainekavadele ja õppematerjali adapteerimisele muukeelsete noorte tarvis.”³¹³

„Eesti-kesksuse printsiip ei tohi riivata mitte-eestlaste tundeid. [...] peaks rõhk olema multikultuurilisusel, s.t. lisaks Eesti ajaloo ja kultuuri tundmaõppimisele peaks õppekavad sisaldama ka Eestis elavate vähemuste kultuuri ajalugu Eestis.”³¹⁴

„Eriti oluline on venekeelsetele koolidele sobivate ajalooõpikute väljatöötamine, mis ühendaks eestivenelaste ajaloo Eesti ajalooaiga viisil, mis ei sunniks Eestis sündinud ja kasvanud inimesi end määratlema okupantidena.”³¹⁵

2004. aasta oktoobris teatasidki keskvõimud uue ajalooküsimuste uurimiskomisjoni kokku kutsumisest, mis asus koolides kasutusel olevaid ajalooõpikuid üle vaatama ning haridusministeeriumile edaspidiseid soovitusi jagama. Viimased jõudsid ühtlasi riikliku integratsiooni-programmi kaante vahele, kus elanikkonna kaasavama riigiidentiteedi kujundamise huvides lubatakse koolide ajaloo ja ühiskonnaõpetuse tundides mitmekultuurilisuse käsitlemisele senisest enam kaasa aidata.³¹⁶ Praktikaks on õpikute vene keelde tõlgitud versioonid järjest süsteemsemalt pruukinud mitmeid eufemisme, olnud Eesti idanaabri poliitika suhtes vähem kriitilised ning jätnud teksti üldise tonaalsuse mahendamiseks osa eestikeelse lugeja silmale mõeldud asju välja.³¹⁷ Mõned nähtused, isikud, sündmused on teise kultuuritaustaga laste tarbeks rohkem lahti kirjutatud. Vahel tuuakse neis eraldi esile nt vene soost inimesi, kes jätnud Eesti kultuuriella ja selle riikluse ajalukku (eesti diskursuse kohaselt) positiivse jälje. Ühtlasi erinevad teatud rõhuasetused, eestivenelaste kultuuriloole on kuuluvustunde tekitamiseks pühendatud harilikult ruumi veidi enam. Esimest täiesti algupäraselt slaavi vähemuste jaoks kohandatud ajalooõpikut esindab ilmselt L. Vahre eestikeelne „Eesti ajalugu vene õppekeelele gümnaasiumile”, mis

³¹⁰ Masso, Kello. Üleminek eestikeelsele õppele, 131. Venelaste stereotüüpset kujutamist eestikeelsetes ajalooõpikutes puudutavad lähemalt Raudsepp, Hiiemaa. *The Image of the Other*.

³¹¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 38, l. 41.

³¹² Vt T. Karjahärm. „Eesti ajaloo õpetamise üldisi probleeme vene õppekeelele koolis”, *Eesti ajaloo pöördpunktid: Lisamaterjale õpetajale*, koost. T. Karjahärm, A. Adamson (Tallinn: Argo, 2008); M. Golubeva. „Different History, Different Citizenship? Competing Narratives and Diverging Civil Enculturation in Majority and Minority Schools in Estonia and Latvia”, *Journal of Baltic Studies*, 41: 3 (2010).

³¹³ ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 40.

³¹⁴ Asari. Eesti keele, 215.

³¹⁵ ERA, f. 5040, n. 2, s. 292, l. 2–3.

³¹⁶ *Eesti lõimumiskava 2008*, 18.

³¹⁷ Kalmus. *Is Interethnic*, 672, 686.

kõiki eelmainitud nüansse ka endas koondab.³¹⁸ Milliseks osutuvad etniliselt adapteeritud õppevara rakendamise tulemused, peavad vastust andma tulevikuanalüüsid.

4.2.2.2. Venekeelse hariduse probleemistik

Rahvustava riigi perspektiivist vaadates on Eesti muukeelse kooli tulitaivamaks valupunktiks olnud asjaolu, et nendes ei ole suudetud tagada piisavalt heal tasemel eesti keele õpet. Ehkki vene koolides õpetatakse 1996. aastast eesti keelt juba alates esimesest klassist ning riigikeele tundide arvu aegamööda suurendati, polnud keskmised tulemused kiita. Laskumata siinkohal (muudatusi läbi teinud) ametlike keeleoskuskatagooriade spetsiifikasse, võib uuringute taustal üldistavalt öelda, et väga sageli ei saada vene koolides eesti keelt selgeks isegi mitte gümnaasiumi lõpuks, põhikoolist kõnelemata.³¹⁹ Seeläbi kannatab venekeelsete noorte konkurentsivõime nii tööturul kui ka jätkuõpingutes, iseäranis eestikeelsete haridusasutuste puhul. Mõnede keeleteadlaste hinnangul kujutavad vene koolide lõpetajate nigelad eesti keele tulemused korralduslikku suutmatust täita seadustes võetud võrdsete võimaluste kindlustamise kohustust ja seega riigipoolset inimõiguste rikkumist.³²⁰

Paljud venekeelsed lapsevanemad viisid probleemi lahendamiseks, sotsiokultuurilise kapitali kogumiseks ning integreerumise kergendamiseks oma lapsed eesti lasteaedadesse ja/või koolidesse. Massilisemaks muutus taoline taktika üheksakümnedate aastate keskpaiku, mil nii mitmelgi juhul pandi tõsiselt proovile haridusasutuste vastuvõtvõime.³²¹ Vene perekondade erainitsiatiiv tuli riigile ootamatult ning põhjustas koolides, kes ei olnud erineva kultuuritausta, ema- ja eesti keele oskusega laste ühte klassiruumi kokku panemiseks sageli valmis, mitmesuguseid pedagoogilist laadi komplikatsioone (puudulik õpetajate ettevalmistus, meetodikate, õppematerjalide, tugisüsteemide, abiõppe võimaluste olemasolu jms). Üldises olelusvõitluses püsijäämiseks olid eestikeelsed koolid õppurite kao seesugusest korvamisest enamasti siiski huvitatud.³²² Haridusspetsialistid tundsid muret, et niiviisi jääb vene laps ilma oma rahvuslikust identiteedist, korralikust vene keelest ning kultuurikümblusest, „eestlaste eesti keel risustub russismidega” ja mõlemate hariduslik edasijõudmine satub õpetajate lisahõivavuse pärast ohtu. Ka poliitikud kaldusid antud aruteludes olema pigem seda meelt, et vene laps peaks käima vene koolis.³²³ Kõrgeimad haridusjuhid olid seetõttu taoliste multietniliste klasside võimalike negatiivsete kõrvalvõimaluste kartuses esiti küllalt tõrksad. Kultuuri- ja haridusminister Rummo 1994. a. 18. mail maakondade ja linnade haridusosakondadele saadetud ringkiri käskis otsesõnu viia eesti lasteaedades käivad vene keelt kõnelevad lapsed algavaks õppeaastaks üle vene

³¹⁸ L. Vahre. *Eesti ajalugu: vene õppekeelega gümnaasiumile* (Tallinn: Ilo, 2010).

³¹⁹ Nt M. Pavelson. „Noored mitte-eestlased: seisund ja integreerumise perspektiivid”, Järve. *Vene noored Eestis*, 220; *Riikliku programmi* (2009), 64; I. Kopõtin. „Kui õpilased ei mõista õpetajat”, *Eesti Päevaleht*, 14.08.2012.

³²⁰ Eesti riik toodab n-õ hariduspraaki. // M. Rannut. „Nigel keeleaasta 2009”, *Postimees*, 6.01.10.

Vt ka Inimõiguste Instituut. <http://www.eihr.ee/inimõiguste-instituut-juhiv-tahelepanu-olulisele-inimõigusrikkumisele-poordumine-kultuuriministeeriumi-haridus-ja-teadusministeeriumi-ning-misa-poole/> (vaadatud 9.08.2014).

³²¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 22; Kirch et al. *Integration Processes*, 66. M. Pajula. „Venelased panevad oma lapsed eesti lasteaeda riigikeelt selgeks õppima”, *Eesti Päevaleht*, 16.02.2000. Ametlikel andmetel õppis 90-ndate aastate lõpul eesti koolides umbes 7% vene kodukeelega lastest, ent kuna haridussüsteemi teave on selles küsimuses lünklik, siis võis see näitaja erinevate täiendavate analüüside kohaselt tegelikkuses küündida kuni 10%-ni. // M. Pavelson, T. Vihalemm. „The Russian Child in the Estonian Language School”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 265, 275. Tänapäevaks on vastav trend kasvanud ligi 21%-ni ehk jäänud viimaste aastate lõikes kuhugi 6000 õpilase kanti. // Vt nt I. Käosaar. „Kultuuride dialoog kui reaalsus”, *Kultuuride dialoog – võimalus või paratamatus?*, II, koost. M. Muldma (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2009), 9.

³²² ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 64; M. Pavelson, J. Jedomskihh. „Muulased eesti koolis kui pedagoogiline probleem”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 429–430.

³²³ Vt A. Jõesaar. „Vene kool Eestis: kas „lähivälismaa” või Eestimaa meelsuse kandja?”, *Postimees*, 7.01.1994; S. Jõemaa. „Püüame säilitada oma hariduse kvaliteeti”, *Eesti Haridusfoorum'97: Hariduse tugisüsteemid paljukultuurilises Eestis, Ida-Virumaal* (Jõhvi: Ida-Viru Maavalitsus, 1997), 45; *IX Riigikogu stenogrammid*, 20.03.–20.04.2000, 1034–1035, 1041–1043, 1068.

õppekeele lasteaedadesse või venekeelsetesse rühmadesse.³²⁴ Peagi muutusid poliitilised juhtnöörid tunduvalt leebemaks. Haridusministeeriumi regulatsioonid lubasid asuda eesti koolidesse mineku plaaniga koolieelikutele lasteaiarühmades ettevalmistavat riigikeele õpet andma. Kodukeelest erineva töökeele klassidega liitujailt nõuti lihtsalt õppekeele valdamist seal hakkamasaamiseks vajalikul tasemel, mida pidi eelnevalt kontrollima iga kooli direktsioon ise. Hiljem neidki nõudmisi lõdvendati ning ametlikult lapsevanematel oma last viimase puuduliku riigikeele oskuse korral eesti kooli panna ei keelata.³²⁵

Samuti valmistas Eesti haridusametnikele parajat peamurdmist vene koolide pikaldaseks veninud kalduvus lähtuda oma õppetöös tihti Venemaa haridusprogrammidest. Osaliselt oli viimane tingitud sellest, et Vabariigi Valitsus kiitis haridusministeeriumi poolt esitatud muukeelse kooli arengukava, mis need tervenisti Eesti riiklikule õppekavale üle viis, heaks alles 1998. a. jaanuarikuisel istungil.³²⁶ Suuremalt jaolt seostus see aga õpikute ja kaadri probleemidega. Kuigi madala iibe ning 1990-ndate esimese poole mitte-eestlaste ulatusliku väljarände tõttu hakkas õppurite³²⁷ ja koolide arv³²⁸ peagi tublisti kokku tõmbuma, on venekeelsete haridusasutuste (kvalifitseeritud) pedagoogidega varustamisel valitsenud kroonilised raskused. 1990/91. õppeaastal loendati Eestis 32 päevast vene üldhariduskooli, kus õpetajate puuduse tõttu jäi kokku ära 11 873 eesti keele tundi.³²⁹ Samalaadne olukord jätkus järgnevailgi aastail ja veel üheksakümnendate keskpaiku oli vene koolide ülekoormatud riigikeele õpetajaist eesti filolooge alla viiendiku.³³⁰ Põhjustena võib nimetada ebapiisavaid riiklikke investeeringuid õpetajate ettevalmistamisesse, mõningate ebapädevate pedagoogide klammerdumist oma sissetulekuallika külge, teisalt aga kõrgest tööpingest ning madalatest palkadest tulenevat kaadrivoolavust ja kohati ka mentaalseid barjääre venekeelsesesse keskkonda või olmeliselt väheatraktiivsesse regioonitööle minna. Muuhulgas lõpetati 2002. aastal maa äärealadele õpetama siirdujaile riiklike dotatsioonide maksmine, mis vastavaid stiimuleid oluliselt kahandas. Tagajärjeks alarmeerivad uuringutulemused, mille põhjal näiteks 1997. aastal oskas vene kooli eesti keele õpetajaist enesehinnangu kohaselt 45% eesti keelt vaid suuliselt, kirjalik oskus puudus. Osa riigikeele õpetajaist valdas enda ainet kõigest algtasemel.³³¹ Ka Keeleinspektiooni kontrollreidid on andnud ühtesoodu tunnistust, et rõhuva enamiku vene koolide pedagoogide reaalne keeleoskus ei ole vastavuses seaduses sätestatud nõuetega ja inspektorite eelnevate ettekirjutuste täitmiseega esineb suuri probleeme.³³² Liitigi oli lõviosa vene koolide õpetajatest omandanud

³²⁴ VIII Riigikogu stenogrammid, 13.11.–21.12.1995, 990.

³²⁵ Põhikooli ja gümnaasiumi õpilaste vastuvõtmise, ühest koolist teise ülemineku, koolist lahkumise ja väljaheitmise kord. *Riigi Teataja Lisa*, 39, (1994) p 3; R. Kempainen, S. Ferrin. „Parental Choice and Language-of-instruction Policies and Practices in Estonia”, *Education and Urban Society*, 35: 1 (2002), 82–83.

³²⁶ ERA, f. 5046, n. 1, s. 714, l. 41.

³²⁷ 1991. a. sügisel õppis päevastes üldharidusasutustes vene keeles 79 691 last (36,73% kõigist Eesti õpilastest). // K. Võlli. „Vene õppekeele koolid Eesti põhi- ja keskkoolide riiklikule õppekavale ülemineku eel”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 97. 2001. a. sügiseks oli vastav näitaja kahanenud 54 308 õpilase (26,16%) ning 2011/12. õppeaasta alguseks juba 26 185-ni (19,24%). // Eesti Hariduse Infosüsteem (EHIS).

³²⁸ Kui 1. oktoobril 1991 olid Eesti 666-st üldhariduskoolist vene või segaõppekeelega 136 (20,42%-line osakaal), siis 2001. aasta sügiseks langes niisuguste koolide arv 113 (17,28%) ning 2011. sügiseks 85-ni (15,74%). // Rajangu, Meriste. *Educational Institutions*, 22; EHIS.

³²⁹ *Eesti õppeasutused 1991/92. õppeaasta alguseks. Statistika aastaraamat* (Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1992), 58.

³³⁰ Vt Vare. Eesti hariduse keelepoliitika, 84; Ü. Tikk. „Venekeelsele gümnaasiumile anti armu”, *Õpetajate Leht*, 8.08.1996.

³³¹ S. Vare. „Eesti keel teise keelena vene õppekeele koolis”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*, 114, 116. Eesti keele õpetajate madalat eesti keele oskuse taset kinnitasid ka 1996. a. oktoobris Ida-Virumaal läbi viidud praktilise eesti keele testi tulemused, kus selgitati välja just kirjalikku keeleoskust. // R. Pärss. „Riigikeele õpetajate praktilise keeleoskuse testist”, *Rahvuste integreerumise eeldused Eesti ühiskonda Ida-Virumaal, 27.–29.11.1996: konverentsi materjalide kogumik*, koost. A. Piirimägi et al. (Jõhvi: Disantrek, 1997), 54.

³³² Nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 62; I. Tomusk. „Eesti keel on okei”, *Eesti Päevaleht*, 5.02.2005; U. Jaagant. „Eesti keele oskus ei vasta nõuetele 97%-l kontrollitud õpetajatest”, *Eesti Päevaleht*, 9.04.2008.

eriala väljaspool Eestit.³³³ See tähendas, et vene rahvusest õpetajad olid Eesti ühiskonda sageli sama vähe/veel vähem integreerunud kui need, keda nad õpetasid. Niisuguses olukorras ei suudetud olla „sillaks” kohaliku kultuuri juurde ning kodanikupädevuste edastamine muutus keerukamaks.

Õpikud tulid esialgu samuti Venemaalt. Sovetliku haridustaustaga vene pedagoogid kasutasid neid omal käel üsna meelsasti, ent haridusministeerium ostis vaatamata õppekavade erinevustele neid ka ise pikka aega idast sisse. Kõige murettekitavam pilt avanes 1990-ndatel just lõimumist mõjutavate ainete nagu eesti keele, kodu- või ajaloo õppematerjalidega varustatuse osas. Veel 1998. aastal puudusid kõikides vene koolides kodanikuõpetuse õpikud ja vastavad didaktilised vahendid. 21. sajandi algul ei olnud jätkuvalt ligi pooled russofoonsetele klassidele kätte jagatud õpikud välja antud Eestis.³³⁴

Ehkki viimaste rahvaloenduste andmed näitavad, et Eestis elavate eestlaste ning mitte-eestlaste formaalne keskmine haridustase on püsinud suhteliselt sarnane³³⁵, viitavad mõned äsjasemad võrdlevad süvauuringud haridusliku lõhe kasvule immigrantrahvastiku kahjuks.³³⁶ Seda on soodustanud lõpetajate riigieksamite tulemustest ja rahvusvahelistest PISA testidest ilmnev vene koolide viletsam tase, mille täpsed põhjused ei ole teada.³³⁷ Mitmed haridusspetsialistid nägid mahajäämuses ning eeskätt vene koolidest tulnute kehva riigikeele oskuse taga varakult Eesti etnolingvistilistesse tingimustesse ebasobiva koolimudeli tarvitamist.³³⁸ Kaks Euroopa mastaabis üsna erandlikku paralleelset üldharidussüsteemi, mis on omane pigem konsotsionaalsele riigikorrale, taastoodavad etnilist separatsiooni, kultuurierinevusi ja sotsiaalset ebavõrdsust. Ühtlasi pärsivad kaks eraldi koolivõrku ühise kommunikatsioonivälja ning meie-tunde teket, millega muutub vaevalisemaks ka riigispetsiifilise kodanikukultuuri kultiveerimine. Senised eesti kui võõrkeele õppe strateegiad ei andnud ligi paarikümneaastase juurutamise järel loodetud tulemusi. Märkimisväärne osa vene koolide abiturientidest jäi riigikeeles toimival olme- ja töösuhtlusel jätkuvalt jänni.

Venekeelsete noorte konkurentsivõime tõstmiseks idanes eesti avalikkuses peagi tajutud vajadus muukeelset haridust kuidagi kardinaalselt reformida. Peamiseks retseptiks, millega vähemalt sama tugevalt haakusid keele staatuse, elujõulisuse ning ühiskonna lingvistilise modelleerimise aspektid, ja millest kujunes pidev etnoliitiliste konfliktide tallermaa, oli siin minna vene koolides viimaks otsustavalt üle eestikeelsele õppele. Rõõpad selleks pandi paika 1993. a. sügisel, kui 15. septembril kiideti Riigikogus heaks põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse „radikaalsem” variant, mis nägi alates 2000. aastast kõikides vene riiklikes keskkoolides ette järsult täielikule eestikeelsele õpetusele ümberlülitumist.³³⁹ See samm pidi ergutama esmajoones riigikeele omandamise motivatsiooni ja kiirendama üldisi sotsiaalseid integratsiooniprotsesse.

Vastav hariduspoliitiline akt vene koolide „eestikeskseks muutumist” siiski oluliselt ei kiirendanud. Terve rea keeleteadlaste, hariduseksperptide, sihtgrupi liikmete ning nende kannul

³³³ Võlli. Vene õppekeele koolid, 92. Ida-Virumaa koolides lokaalse personalia defitsiidi tõttu ei ole noorte õpetajate Venemaalt importimise tendentsid samas tänini päris mineviku hõlma vajanud. // V. Aitsam. „Põlevkivimaa usub noortesse venelastesse”, *Maaleht*, 5.03.2009.

³³⁴ I. Käosaar. „Õpikud vene koolis – probleemid ja perspektiivid”, Lauristin et al. *Mitmekeeleline Eesti*, 311–313; H. Asser et al. „From Monolingual to Bilingual Russian Schools in Estonia 1993–2000: Problems and Perspectives”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 240–241.

³³⁵ Vt Tammaru, Kulu. *The Ethnic Minorities*, 114; ERA, f. 5040, n. 2, s. 170, l. 64p.

³³⁶ K. Lindemann, E. Saar. „Ethnic Inequalities in Education”, Vetik, Helemäe. *The Russian Second Generation*, 1984.

³³⁷ Vt E. Saar. „Haridus”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*, 54.

<http://old.meis.ee/book.php?ID=207> (vaadatud 9.08.2014); Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 320, 358–359; R. Sikk. „Venekeelsed koolid annavad selgelt kehvemat haridust”, *Eesti Päevaleht*, 24.08.2011.

³³⁸ Nt M. Pavelson, K. Trasberg. „Mitmekeeleline hariduse globaalset kontekstist”, Lauristin et al. *Mitmekeeleline Eesti*, 30; Vassiltšenko et al. Venekeelse kooli, 155; Ü. Rannut. *Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis: Analüütiline ülevaade* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2005).

³³⁹ *VII Riigikogu stenogrammid*, 13.09.–28.10.1993, 60; Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus. *Riigi Teataja* I, 63, 892 (1993) § 52 lg 2; Eelnõude kohta vt ka Jakobson et al. Vene kooli reformi käsitlemine, 188.

ka poliitiliste oponentide hinnangul olid kirja läinud sihid ebarealistlikud ja järgnenud ettevalmistused ebaadekvaatsed. Toodi esile eelmainitud sügavaid probleeme eesti keele õpetajate, õppematerjalide, koolide finantseerimise ning gümnaasistide keeleoskuse tasemega. Leiti, et tegu oli pelgalt propagandistliku sümboolse sõnumi edastamisega, mille elluviimise peale väga ei mõeldud: „Nõue jäi vaid deklaratiivseks aktiks, sest eesmärgi saavutamise tingimusi, abinõusid ja teid kindlaks ei määratud, samuti ka vastutajate ringi. Seaduse täitmiseks ei võetud vastu ühtki rakendusakti. Seetõttu ei edenenud ka üleminekuks vajalikud ettevalmistustööd ja eesmärgi saavutamine muutus iga aastaga ebatõenäolisemaks.”³⁴⁰

Seoses teatava Euroopa Nõukogu poolse survega asuti venekeelse keskkooli reorganiseerimise küsimusi taas läbi arutama 1990-ndate aastate keskpaiku. 1996. a. juunis otsustas Vabariigi Valitsus toetada Riigikogu vene fraktsiooni seaduseelnõu, millega eestikeelsele õppetööle üleminek lükataks 2000. a. asemel edasi 2007. aastale.³⁴¹ Vastavasisulised debatilised puhkesid uue hooga. Sätestatud gümnaasiumireformi vastased püsisid kindlal positsioonil, et venekeelsete keskkoolide likvideerimiseks ei olda veel valmis. See tooks endaga kaasa mitte üksnes kohaliku vene intelligentsi taastootmise hääbumise, vaid ka mitmesugused mitte-eestlaste „lumpeniseerumisest” tingitud sotsiaalsed probleemid. Muidu tõenäoliselt võrsuvad ja väliskapitalil tegutsema asuvad vene erakoolid võivad olla ebasoovitav vesi Vene „kaasmaalaspoliitika” veskile. Venekeelse gümnaasiumi alalhoidmine arvestaks vaesema kontingendiga (ehk muulaste enamikuga), kes oma laste eraharidust kinni maksta ei suudaks. Samuti võetaks taoliste riiklike keskkoolide kaotamisel vääramatut kurssi mitte-eestlaste sundassimilatsioonile.³⁴² Range ülemineku pooldajad, kes hindasid seda reaalseks, väljendasidki aga pigem ootust, et venekeelse keskhariduse korraldamise võtab enda peale erasektor, kuna Eesti riik ei ole kahe süsteemi vahel vahendite killustamiseks piisavalt rikas. Niisugune „keeleline šokiteraapia” tiivustab ühest küljest ehk migratsiooniprotsesse, aidates kaasa okupatsiooni tagajärgede silumisele ning vene keele ja kultuuri mõju vähendamisele. Teisalt annaks see tugeva impulsi venekeelse rahvastiku lõimimiseks Eesti ühiskonda. Seega ei ole riikliku venekeelse õppekorralduse täies ulatuses säilitamine Eesti rahvusriigi huvides ega selle ülesanne, ning kohalikus kultuurikontekstis toimetulekuks peab teisest rahvusest inimeste harimine toimuma maast madalast võimalikult ühtse koolisüsteemi kaudu.³⁴³

Raskelt sündinud kahe äärmusliku – kas nüüd või üldse mitte – suuna vahelise kompromissotsusega viidi 1997. aastal seadusesse sisse parandus, millega lükati ülemineku tähtaeg Reformierakonna ettepanekul edasi 2007. aasta sügisesse.³⁴⁴ Praktiliste põhjuste kõrval olid sel ka mitmed poliitilised ajendid. 2000. a. aprillis kinnitati eesti keeles toimuma saava õppe osakaaluks 60%, mis võrreldes esialgu välja pakutud märksa suuremate numbritega oli samuti üsna painedlik lähenemine. Vastava kavaga lagedale tulnud Riigikogu kultuurikomisjoni meelest tagatakse säärase vahekorra puhul nii konkurentsivõimeline eesti keele oskus kui vene noortele nende emakeele, kultuuri ja identiteedi piisav alalhoidmine.³⁴⁵ Veel enam, erinevalt Lätist, kus 2004. aastal toimunud samasisulise, ent äkilise koolireformiga kaasnesid ägedad tänavatele

³⁴⁰ S. Vare. *Eesti keel vene koolis* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004), 75. Vt ka nt ERA, f. 5046, n. 1, s. 5481, l. 27; V. Rajangu, M. Meriste. *Vähemusrahvaste õppeasutused Eestis* (Tallinn: Apinis, 1995), 21; I. Tomusk. „Avatud ühiskonna poole”, *Kultuurileht*, 12.07.1996; L. Vassiltšenko. „Venekeelse kooli reformimine: Lahendust ootavad probleemid”, Lauristin et al. *Mitmekultuuriline Eesti*.

³⁴¹ Ü. Tikk. „Venekeelsele gümnaasiumile anti armu”, *Õpetajate Leht*, 8.08.1996.

³⁴² *VIII Riigikogu stenogrammid*, 11.11.–19.12.1996, 1142–1143; *VIII Riigikogu stenogrammid*, 8.09.–9.10.1997, 87–88, 90, 95. Ka Vabariigi Presidendi akadeemilise nõukogu pöördumine eesti avalikkuse poole (26.11.1998). <http://vp1992-2001.vpk.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=3958> (vaadatud 9.08.2014).

³⁴³ *VIII Riigikogu stenogrammid*, 11.11.–19.12.1996, 1138–1141; *VIII Riigikogu stenogrammid*, 8.09.–9.10.1997, 89, 92–93; Jakobson et al. Vene kooli reformi käsitlemine, 189.

³⁴⁴ *VIII Riigikogu stenogrammid*, 8.09.–9.10.1997, 91–94, 98–99; Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse § 52 muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 69, 1111 (1997).

³⁴⁵ *IX Riigikogu stenogrammid*, 20.03.–20.04.2000, 1029, 1032, 1070; Põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse §-de 9 ja 52 muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 33, 195 (2000) § 1 p 3; K. Saks. „Koll number 2007”, *Postimees*, 19.04.2000.

kandunud protestilained, kallutati Eestis kaalukauss kaitsepolitsei analüüsikeskuste soovitusel „sujuva ülemineku” programmi rakendamise kasuks. Seadusmuudatuse kohaselt 1. septembril 2007 muukeelsete gümnaasiumite kümnendates klassides käivitunud siire oli järk-järguline. Tempoks valiti rahulikum üks aine aastas ning 60-protsendilise eesti keelse aineõppeni jõudmine võeti eesmärgiks alles 2011-ndaks, täiel määral koguni 2013. aastaks.³⁴⁶ Valitsuse määruse alusel alustati 2007. a. sügisel riigikeelse õppega kirjanduse tundide eesti kirjasõna puudutavas plokis.³⁴⁷ Neli aastat hiljem õpetati vene gümnaasiumis kohustuslikus korras lisaks kirjandusele eesti keeles muusikat, Eesti ajalugu, ühiskonnaõpetust ja geograafiat. Muude õppeainete valikul on koolidele antud normi täitmiseks vabad käed. Nendele koolidele, kes läksid riigikeelsele õppele üle ennaktempos, maksis haridusministeerium iga eesti keelele viidud aine põhjal toetuspreemiat.³⁴⁸ Seega sarnaselt näiteks elamislubade pikendamise saagale järgnesid siingi esialgsetele karmidele, kuid loomult pigem loosunglikele seadustele olude sunnil või siis Lääne poliitikute surve pehelt arvestatavat smendavad parandused, mis oma ebajärjekindluses tekitasid sihtrühmade peades ilmsegadust.

Aastate vältel teostatud nii kvalitatiivsed kui kvantitatiivsed uuringud näitavad, et reformiks valmisolek, selle individuaalsed motivatsioonid, tajutud kasud ning kahjud on olnud nii sihtgrupiti (õpilased, õpetajad ja koolijuhid) kui ka nende kategooriate endi lõikes erinevad.³⁴⁹ Valdavalt püsis mitte-eestlaste hoiak selles küsimuses kahtlev, kartlik ja negatiivne, sest nõukogude ajast pärit kord oli viimaste jaoks kultuuriliselt harjumuspärane ning psühholoogiliselt mugavam. Monitooringutulemused viitavad siiski, et vene koolide pedagoogide suhtumised on olnud reeglina õpilaste omadest pessimistlikumad. Hea eesti keele saavutamise vajadusega ollakse üldiselt nõus, aga kuidas antud eesmärgini jõuda, puudub ühene arusaam. Küsitlusest küsitluse kordunud soovina koorub esile pigem venekeelse koolivõrgu säilitamine, kus leiaks aset riigikeele süvendatud õpe või oleks eesti keeles edastatavate ainete osakaal ametlikest arvudest väiksem. Enamasti on vene kogukonnas väljendatud kooliuuenduste osas muret oma hariduse taseme ja identiteedi kestvuse pärast. Mõnede sotsioloogiliste seirete järgi kartis lausa üle poole mitte-eestlastest, et muulasnoorte side enda keele ning kultuuriga gümnaasiumireformi tagajärjel nõrgeneb. Tihti nähakse seda eestlaste poolt pealesurutud, otsese või varjatud assimilatsiooniprojektina, millega sunnitakse vene lapsed oma rahvuslikust eripäradest ja juurtest loobuma.³⁵⁰ Samuti peljatakse hariduse sisulise kvaliteedi ohtusattumist. Kogu koolipere kesise keeleoskuse taustal kannatab teadmiste omandamine, ainetunnid muutuvad keeletundideks ning konkurentsivõime langeb. Teises keeles õppimisest tuleneva intellektuaalse lisakoormuse tõttu võib väljalangevus kasvada, sotsiaalsed probleemid teravneda, hariduslik kihistumine suurened; või siis emigreeruvad paljud noored eos hoopis Venemaale õppima.³⁵¹ Seepärast ei tõusnud ülemineku eelsetel aastatel venekeelse vähemuse toetus eestikeelsele gümnaasiumiharidusele kunagi palju üle 30 protsendi respondentidest.³⁵²

Kui reformi reaalse käivitumise algaastatel näis, et venekeelse elanikkonna vastuseis hakkab tasapisi haihtuma, ootused muutusid positiivsemaks³⁵³ ning riigi rahvastava hariduspoliitikaga

³⁴⁶ Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus. *Riigi Teataja* I, 41, 240 (2010) § 89 lg 4. 60 protsendi arutamisel on aluseks minimaalne kohustuslik õppemaht.

³⁴⁷ ERA, f. 5046, n. 1, s. 191, l. 43.

³⁴⁸ Haridus- ja teadusministri 13. novembri 2007. a. käskkirj nr 1091 „Toetuse eraldamine vene õppekeelele gümnaasiumidele”. // Haridus- ja Teadusministeeriumi arhiiv, sari 1.1–2, s. 76.

³⁴⁹ Vt nt Vassiltšenko et al. Venekeelse kooli, 157, 161–162, 165–166; Kello et al. Eestikeelsele õppele.

³⁵⁰ Nt Proos. Eestivenelaste keeleoskus, 30–31; Фишкіна. Есть ли будущее, 178; Riigikantselei arhiiv, 10-02896, l. 4.

³⁵¹ Nt Riigikantselei arhiiv, 10-02896, l. 5; Kello et al. Eestikeelsele õppele üleminek, 4–5; *XII Riigikogu stenogramm*, 17.10.–17.11.2011, 265.

³⁵² Vt Proos, Pettai. *Venelased ja eesti keel*, 34; Proos. Eestivenelaste keeleoskus, 30; *ECRI Report on Estonia* (2010), 26.

³⁵³ 2006. a. sügisel hindas 94% vene kooli juhtidest seda sammu vajalikuks. // *Eesti lõimumiskava 2008*, 7. 2008. a. küsitluse järgi oli ülemineku positiivses mõjus ühel nöl üle 80% vastanud eestivenelastest. // H. Rudi. „Uuring: eesti-keelne aineõpe avardab mitte-eestlaste tulevikuvõimalusi”, *Postimees*, 16.04.2008.

enam-vähem lepitati, siis protsessi kulgemisega võtsid hoiakud taas skeptilisema ilme.³⁵⁴ Ülemineku järgmise faasi sisenemise aastatel, eriti vahemikus 2010–2012, püüdis venekeelse keskhariduse kärpimisest häiritud kontingent seda veelgi jõulisemalt politiseerida. Juba 2004. aastal Tartu-põhiselt asutatud mittetulundusühing Vene Kool Eestis (*Русская Школа Эстонии*) ja selle 2010. a. septembris ellu kutsutud 15-liikmeline nõukogu asusid reformile innukalt vastu töötama. Kaitsepolitseiameti andmetel Vene Föderatsiooni „kaasmaalaspoliitika” struktuuride tegevusse kaasatud MTÜ³⁵⁵ läkitas ridamisi petitsioone nii Vabariigi Valitsusele, haridusministrile, õiguskantslerile, Riigikogule, Euroopa valitsustevahelistele organisatsioonidele kui eesti rahvale, korraldas Toompeal miitinguid ning kogus 2012. a. kevadel ligi 36 000 protestiallkirja.³⁵⁶ 2011. aasta esimesel poolel kasutasid Tallinna ja Narva Keskerakonna juhitud linnavolikogud 2002. a. märtsis seadusesse lisatud õigust³⁵⁷ ning taotlesid koolide hoolekogude palvel Valitsuselt luba teha kokku kuueteistkümmele munitsipaalgümnaasiumile eestikeelsele õppele üleminekul erand.³⁵⁸ Valitsus küll mõõnis teatavate probleemide olemasolu ja venitas vastuse andmisega kaua, kuid jättis 2012. a. jaanuaris valdava enamiku taotlustest rahuldamata ning üleminekust ei taganenud. Põhjendades eitavat positsiooni meeldetuletusega, et reformi avalöök sooritati juba vähemalt viis aastat tagasi ja ainuüksi haridusministeerium on vahepealsel perioodil vene koole selles osas otseselt rahaliselt abistanud ligi 2,5 miljoni euroga.³⁵⁹ Seejärel kaebasid vastalised linnavõimud valitsuse korraldused kohtusse, mis esimeses ega teises astmes edukaks ei osutunud³⁶⁰ Veel enne juriidilise otsuse langetamist püüdis Tallinna linnavolikogu eesti õppekeele nõudest mööda hiilida erakooliseaduses ette nähtud võimaluse kasutamiseega. Muutes nt Tallinna Vene Lütseumi munitsipaalkoolist sihtasutuseks (ehk erakooliks), et jätkata seal eelarvelistest vahenditest hariduse andmist vene keeles.

Haridusoperatsiooni üldlähiviimise kindlustamiseks otsustas Riigikogu 2012. a. lõpus toetada õiguskantsler I. Tederi ettepanekut ning täiendada erakooliseadust klausliga, mis ei võimaldaks Eestis avaliku raha eest ülalpeetavas koolisüsteemis eesti keeles õpetamise kohustusest kõrvale hoida. 2013. a. aprilli keskel pälvis parlamendi kultuurikomisjoni poolt algatatud kava ka rahvasaadikute heakskiidu. Seadusesse lisati säte, et kui erakooli osanik, aktsionär, asutaja või liige on riik või omavalitsus, lähtutakse kooli õppekeele määramisel põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse nõuetest.³⁶¹

³⁵⁴ Sätestatud varianti toetas 2009. aastaks vaid iga kuues õpilane. // Masso, Kello. Üleminek eestikeelsele õppele, 131. 2011. a. novembri küsitluses leidis 800-st vastajast vaid kaheksa inimest, et üleminekuga on sujuvalt toime tulnud. // A. Ammas. „Vastuseis eesti keelele vene koolides kasvas”, *Postimees*, 12.12.2011.

³⁵⁵ Martin Arpo loeng Tartus, Rahvusvaheliste Suhete Ringis 16.11.2010, autori märkmed. Vt ka Kivirähk. The ‘Humanitarian Dimension’, 88.

³⁵⁶ MTÜ Vene Kool Eestis. http://www.venekool.eu/?page_id=68 (vaadatud 9.08.2014).

³⁵⁷ „Gümnaasiumiastmes on õppekeeleks eesti keel. Munitsipaalkooli gümnaasiumiastmes [...] võib õppekeeleks olla ka mis tahes muu keel. Loa muus keeles toimuvaks õppetööks annab Vabariigi Valitsus kohaliku omavalitsuse volikogu taotluse alusel. Vastava ettepaneku kohaliku omavalitsuse volikogule teeb [...] gümnaasiumi hoolekogu.” // Põhikooli-gümnaasiumiseaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 34, 205 (2002) § 2.

³⁵⁸ „Hoolekogude esindajate avaldus 21. juunist 2011.” Õiguskantsleri dokumendiregister, viit /1103325; I. Tokareva. „Viis Narva kooli taotleb vene õppekeele säilitamist”, *Postimees*, 18.04.2011; U. Gnadenreich. „Venekeelne haridus pani võimupartei proovile”, *Postimees*, 20.06.2012.

³⁵⁹ Nt *Eesti valitsuse kommentaarid nõuandekomitee kolmanda arvamuse kohta vähemusrhuvuste kaitse raamkonventsiooni rakendamise Eestis*. 09/2011, 20.

http://www.vm.ee/sites/default/files/FCNM_comments_of_EE_2011_ET_2_.pdf (vaadatud 9.08.2014).

³⁶⁰ Tallinna Halduskohtu kohtuotsus haldusasjas nr 3-12-422 „Tallinna linna kaebus Vabariigi Valitsuse 31. jaanuari 2012 korralduste nr 55, 56, 57 ja 59 tühistamise nõudes ning Aleksandr Jefimovi kaebus Vabariigi Valitsuse 31. jaanuari 2012 korralduse nr 57 tühistamise nõudes.”; Tallinna Ringkonnakohtu kohtuotsus haldusasjas nr 3-12-422 „Tallinna linna kaebus Vabariigi Valitsuse 31. jaanuari 2012. a korralduste nr 45–54 tühistamise nõudes; Narva linna kaebus Vabariigi Valitsuse 31. jaanuari 2012. a korralduste nr 55–57 ja 59 tühistamise nõudes ning Aleksandr Jefimovi kaebus Vabariigi Valitsuse 31. jaanuari 2012. a korralduste nr 57 tühistamise nõudes.”

³⁶¹ Erakooliseaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 3 (26.04.2013).

4.2.3. Infopoliitika

Massiteabevahendite olulist osa sotsiaalse reaalsuse kujundamisel on tänapäeval üsna keeruline alahinnata. Meedia kogu oma eripalgelisuses mitte ainult ei peegelda ühiskonnas toimuvaid protsesse ja selle „argiteadvust”, vaid teatud määral ühtlasi kujundab üldist arvamuskliimat ning sotsiaalseid representatsioone, (taas)toodab ja lihvib kollektiivseid identiteete, loob uusi minapilte ning edastab väärtusi.³⁶² Seega on meedia lisaks info vahendamisele ka oluline etnopolitiitika tegemise instrument. Meedium, mille abil saab vormida selle sihtmärgiks olevat ideoloogilist keskkonda ja legitimeerida vastavaid poliitilisi strateegiaid. Pidevate „infosõdade” kontekstis pole niisiis kuigi haruldane, et riigid püüavad enda ühiskonna konsolideerimiseks ning „ametliku hääle” võimendamiseks tihti saavutada meediamaaastikul teatavat kontrollipositsiooni. Näiteks erinevate seadusregulatsioonide, suunatud rahastamise, programmiliste tellimuste või omandi-osaluse teel.

Suveräänsuse taastanud Eestis on infopolitiitilised meetmed kui rahvuse-ehitamise abimehed olnud kohaliku meediavälja keelise lõhestatuse tõttu paljuski paralüseeritud. Juba nõukogude ajal kujunes keele alusel välja kaks eraldiseisvat kommunikatsiooniruumi, mille kokku- puutepunktid olid harvad, tarbijate eelistused ja orientatsioonid lahknevad. Ka edaspidi kaldusid eesti ning vene press toimima suuresti omasoodu, opereerima erinevate väidete ja sümbolitega, pakkuma isetõugu vaatenurki ning rakendama aeg-ajalt üsna diferentseid diskursuseid. Kuigi mõningad uuringutulemused näitavad, et tükati jagub muukeelseid tarbijaid kummagi süsteemi toodetele³⁶³, siis üldiselt need infoväljad alati hästi ei kattu. Enamjaolt viletsa riigikeele oskuse tõttu viibisid venelased 1990-ndatel aastatel visalt oma meediaruumis, vaatasid ülekaalukalt Venemaa telekanaleid, kuulasid kohalikke venekeelseid raadiosaateid ja lugesid eeskätt lokaalset venekeelset trükiajakirjandust.³⁶⁴ Kõik see kindlustas maailmapiltide jätkuvat kogukonnapõhist eristumist. Samuti rullusid iseäranis leheveergudel sageli lahti vastastikku välistavad konstruktsioonid, negatiivsed hoiakud, etnilised stereotüübid ning argimütoloogiad, kuna lisaks toona valitsenud emotsionaalsele arvamuskliimale (vt alapeatükis 3.2.4) polnud veel kuigi tugevalt kanda kinnitanud ka poliitilise korrektsuse žurnalistilised tavad. Eestikeelses pressis käsitleti nõukogude perioodil sisserännanuid „ebalojalsete okupantide”, „illegaalsete immigrantide”, „kultuuritute kolonistide“ umbisikulise kogumina, kes kujutavad eesti rahvale eksistentsiaalset ohtu ja keda inimkapitalina elik etnilise võõrkehana ei ole Eesti riigile tarvis.³⁶⁵ Kohalik vene meedia kujutas Eesti rahvuspolitiitika ja mitte-eestlaste olukorraga seotud küsimusi vähemalt sama tumedates värvides. Ühtlasi andsid seal uurijate hinnangul tihtipeale tooni vene poliitikut, kelle strateegiliseks sihiks oli nii keelerühmade kui venelaste ning Eesti poliitiliste institutsioonide vaheliste informatiivsete, sotsiaalsete ja kultuuriliste barjääride säilitamine.³⁶⁶ Seega tolleaegne meediamaaastik ühiskondliku integratsiooni edendamiseks just palju võimalusi ei pakkunud, pigem aitasid sellel triivivad diskursused vastastikust usalduskriisi ning etnopolitiitilisi pingeid süvendada.

³⁶² Taolist „sotsiaalkonstruktivistlikku” lähenemist esindab nt N. Luhmann. *Die Realität der Massenmedien* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996), 9, Kap. 11–12.

³⁶³ Eesti Sotsiaalteaduslik Andmearhiiv (ESTA), TELIRAD 0367, l. 6, 37–38; Hallik. Kodakondsus, 67; Vihalemm. Meedia ja infoväli, 172.

³⁶⁴ Kirch et al. *The Non-Estonian Population*, 17–19; Rose. *New Baltic Barometer IV*, 62.

³⁶⁵ Vt nt P. Petersoo. *Venelase konstrueerimine eestikeelses ajakirjanduses*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu: Tartu Ülikool, 1997); Raudsepp. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis; R. Kõuts, P. Tammpuu. „Changing Media Discourse on Minority Issues: From Ignorance towards Recognition”, Lauristin, Heidmets. *The Challenge*, 307.

³⁶⁶ „Minorities and Majorities in Estonia: Problems of Integration at the Threshold of the EU”, *ECMI Report 2* (Flensburg: ECMI, 1999), 20; Jakobson, Iljina. The Role of the Minority Press, 301–302; V. Jakobson. „Venekeelse ajakirjanduse roll Eesti ühiskonnas 1990. aastatel”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2003), 76.

Riigi juhtorganid, kes ühest küljest võisid olla esialgu rahul, et trükimeedias levinud ideetikud olid osaliselt heas kooskõlas domineerivate poliitiliste tõlgendusmallidega³⁶⁷, hakkasid veidi hiljem säärases „meie” ja „teiste” konstrueerimise praktikas järjest enam probleeme nägema. Üheksakümnendate lõpus käima lükatud integratsiooniprojektide tuules seati ametlikes poliitilistes programmides eesmärgiks etniliste eelarvamuste kasutamist meedias kahandada. Muuhulgas peeti vajalikuks integratsiooniga seotud positiivsete rollimudelite levitamist, vastastikuse sallivuse, avatuse ning indiviidi-kesksuse kujundamist jms.³⁶⁸ Kui vastav riikliku tasandi propaganda kandis peagi vilja ja alates 2000-ndatest aastatest on kirjutava pressi teemakäsitlused muutunud senisest märksa mitmeplaaniisemaks ning keel neutraalsemaks³⁶⁹, siis Eesti kommunikatsioonikeskkonna sisesed müürid on laias laastus säilinud. Meediaruumi suhteliselt selge jagunemine keele ja teabeallikate alusel taastoodab elanikkonna erinevat informeeritust ega lase riigil selle ideoloogilisi mõjusfääre kuigi lihtsalt laiendada. 2005. a. monitooringu järgi jälgis eestikeelseid tele- ning raadiokanaleid regulaarselt (ehk alates mõnest korrast nädalas kuni iga päev) 30% mitte-eestlastest, venekeelseid saateid Eesti tele- ja radiojaamades tarbis korrapäraselt 69% vastanuist ning Venemaalt transleeritavaid kaabeltelevisiooni programme vaatasid praktiliselt kõik eestivenelased.³⁷⁰ See tähendab, et suur osa russofoonsetest inimestest, kaasa arvatud Eesti kodakondsed, elavad endiselt venekeelse meedia poolt loodavas infoväljas ja nende maailmavaateli hoiakuid „vermivad praegu eeskätt Venemaa riigiteleviiooni propagandameistrid”.³⁷¹ Siit tulenevalt on läbi aastate aktuaalsed olnud ka probleemid mitte-eestlaste madala usaldusega eestikeelse/Eesti riikliku meedia suhtes.³⁷²

Kuidas vähemusrahvuste lõimimisele kaasa aidata, kahe teaberuumi vahelist lõhet pisendada, Eesti meedia mõju mitte-eestlaste seas suurendada ning nende orienteeritust Venemaa omale nõrgendada, püsib Eesti infopoliitika sõlmküsimuste nimistus juba pikemat aega. Seeläbi soodsama integratsioonikeskkonna loomise huvide kõrval haakub viimane ka nn psühholoogilise kaitse diskursusega. Ehk tajutud vajadusega võidelda välise vaenuliku informatsioonilise mõjutustegevuse ja väärkuulduste leviku vastu, seista riikliku renomee puhtuse eest, kindlustada „rahvahariduslike” või vastupropaganda meetmetega Eesti-keskset identiteeti, tagada valitsuse poolse kommunikatsiooni ühtsus ning ametlike sõnumite koordineeritus.³⁷³

Ringhäälinguseaduse kohaselt kuulub Eesti avalik-õigusliku raadio ja televisiooni ülesannete hulka „kõigi rahvastikurühmade, sealhulgas vähemuste, infovajaduste rahuldamine”.³⁷⁴ Kui jätta välja mitte-eestlaste seas pidevalt suhteliselt kõrge populaarsusega silma paistnud Eesti Raadio venekeelne programm, mis alates 1993. a. maist kannab nime Raadio 4 (Радио 4)³⁷⁵, on riigil aga paljuskümnendate puudunud muulastega suhtlemiseks hästi töötav infokanal. Erinevalt Lätist ei üllitanud Eesti riik üheksakümnendate algupoolel venekeelseid ajalehti ning ajakirjandusteadlaste sõnul ei kasutanud ametiasutused ja eesti poliitikud oma positsioonide selgitamiseks,

³⁶⁷ Kõuts. *Riikluse tõlgendusmallid*, 68; 71.

³⁶⁸ ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 11; *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000*, 64–65.

³⁶⁹ Sõnakasutust asuti kriitiliselt jälgima, kuvandid muutusid positiivsemaks, distantseerumine vähenes, abstraktne anonüümsus andis enam teed konkreetsetele inimestele. // Reinvelt. *Integration*, 92, 95; Kõuts, Tammpuu. *Changing Media Discourse*, 308, 311, 316; *Vähemuste kaitse seire* (2002), 89–90.

³⁷⁰ Hallik. *Kodakondsus*, 65.

³⁷¹ P. Vihalemm. „Venekeelse elanikkonna infoväli ja meediakasutus”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008), 79. Vt ka T. Vihalemm. „Meedia roll venekeelse elanikkonna informeerituse tagamisel ning identiteedi kujundamisel”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitooring 2000*, koost. M. Lauristin, R. Vetik (Tallinn: Illoprint, 2000); V. Jakobson. *Role of the Estonian Russian-language Media in the Integration of the Russian-speaking Minority into Estonian Society* (Tampere: University of Tampere, 2002), 18.

³⁷² Nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 98, l. 79; *Eesti lõimumiskava 2008*, 16.

³⁷³ Vt nt *Riigikaitse strateegia* (Tallinn, 2010), ptk 4.6. http://www.kaitseministeerium.ee/files/kmin/img/files/Riigikaitse_strateegia_2010.pdf (vaadatud 9.08.2014); J. Aaviksoo. „Infokonfliktid ja enesekaitse”, *Diplomaatia*, nr 91, märts 2011; U. Reinsalu. „Eestit tuleb kaitsta ka psühholoogilisel rindel”, *Eesti Päevaleht*, 8.02.2013.

³⁷⁴ Ringhäälinguseadus. *Riigi Teataja I*, 42, 680 (1994) § 25 lg 1 p 4.

³⁷⁵ ESTA, TELIRAD 0367, l. 11. 2011. a. kuulas seda regulaarselt 71% mitte-eestlastest. // Vihalemm. Meedia ja infoväli, 163. Piiratud mahus edastab Raadio 4 saateid ka mõningates teistes Eesti vähemuskeeltes.

dialoogi arendamiseks või informatsiooni edastamiseks ka vene erameediat peaaegu üldse. Sisuliselt lakkas kohalik vene press 1992. aastast olemast kommunikatsioonivahend venekeelse lugejaskonna ning riiklike instantside vahel³⁷⁶ ja võimuorganid kaotasid olulise hoova, millega sotsiaalseid protsesse selles Eesti ühiskonna osas mõjusalt reguleerida. Olukorra korvamiseks on kogu uue iseseisvusaja vältel korduvalt räägitud vajadusest venekeelsele elanikkonnale suunatud telekanali(te) järele. Et mitte jätta eesti keelt halvasti oskavaid kohalikke mitte-eestlasi pelgalt Venemaa inforuumi kütkeisse, panna vastu sealt lähtuvatele inforünnakutele, muuta sihtgruppi Vene propaganda suhtes immuunsemaks ning kokkuvõttes tagada sisejulgeolekut. Samuti parandaks see eeldatavalt riikliku teavitustöö tulemuslikkust, panustaks „eestivenelaste” identiteedi ehitusse ja annaks muu kodukeelega isikutele avaramaid võimalusi Eesti elu puudutavate probleemide juures kaasa kõnelda.³⁷⁷ Pessimistlikumad prognoosijad on sedastanud, et kohalik venekeelne meedia ei suuda arvukates Venemaa telekanalites toodetava meelelahutuse ega kultuurikavadega konkureerida, (kaheldava usaldatavusega) uudistesateid vaatab aga niigi võrdlemisi vähe inimesi. Täiemahulise vene televisiooniprogrammi ülevalpidamiseks pole inimressurssi, finantsilisi vahendeid, või oleks pikemas perspektiivis tegu maksumaksja raha tuuldepildumisega. Ühtlasi võib selline samm pärssida mitte-eestlaste riigikeele õppimise motiivatsiooni.³⁷⁸ Alternatiivsete soovitusena on kõlanud venekeelse ringhäälingu mahu suurendamine juba olemasolevate riiklike kanalite/programmide raames, ettepanekud lisada Eesti Televisiooni saadetele rohkem venekeelseid subtiitreid, arendada sünkroontõlke võimalusi või osta eetriaega menukatelt Venemaa telejaamadelt. Mõnede teiste arvamuste kohaselt oli teabevälja ühisosa suurenemine saavutatav näiteks mõne riigieelarve baasil tegutseva venekeelse ajalehe loomise, venekeelsete ajakirjanike koolitamise ja Eesti pressis sisese tööjõuvahetuse edendamise abil. Hilisema küberruumi arengu taustal sagesid seisukohad, mis pidasid tarvilikuks tõhustada erinevates keeltes info edastamist internetipõhiste portaalide või sotsiaalmeedia kaudu.³⁷⁹

Peamine, millele Valitsus rahvastava riigi eesotsas esialgu praktikas rõhku pani, oli leviküsimustega tegelemine. Iseseisvumise järel nõudis peagi lahendust asjaolu, mida teha Venemaa televisiooniprogrammide kaunis kulukate ülekannetega Eesti avalikku eetrisse. 1992. a. parlamendivalimistel võidutsenud erakondade koalitsioonilepe deklareeris, et tulenevalt riigi majanduslikest võimalustest saab edaspidi jätkata vaid ühe Vene telekanali transleerimisega.³⁸⁰ Lahendusi loodeti leida Venemaa esindajatega peetatavalt läbirääkimistelt ning 24. detsembrist pärineva Valitsuse korraldusega moodustati vastavate sammude planeerimiseks ka eraldi valitsuskomisjon. Kõnelused kuigi viljakaks ei osutunud ja 1993. a. mais lõpetasid Eesti riigijuhid lepingute puudumise tõttu Peterburi TV ning Venemaa TV saadete edastamise.³⁸¹ Ainsana jätkati Vene riikliku tele-raadiokompanii „Ostankino” retransleerimist, mille liidrid olid aktiivsemalt Eesti võimudega koostöövõimalusi otsinud juba vähemasti 1992. a. keskpaigast.³⁸² Viimase

³⁷⁶ Jakobson. *Role of the Estonian Russian-language Media*, 46.

³⁷⁷ Nt ERAF, f. 9599, n. 1, s. 33, l. 6, 12; ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 42; ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 37; Н. Китам. „Нужен ли в Эстонии телеканал на русском языке?”, *День за Днём*, 18.05.2007; A. Herkel. „Eestivenelaste Vene infoväljale jätmine on vastutustundetu”, *Eesti Päevaleht*, 14.07.2008; L. Kunnas. Paigalseis tähendab tagasilööki”, *Eesti Päevaleht*, 20.10.2008.

³⁷⁸ S. Stadnikov. „Integratsiooni keerdkäigud”, *Postimees*, 11.09.1998; M. Rannut. „Integratsioonist Eestis”, *Sirp*, 11.05.2007; В. Белобровцев. „Если вас нет в нашем телевизоре – вас нет вообще”, *День за Днём*, 18.05.2007; K. Tarand. „Keda need uudised huvitavad?”, *Eesti Päevaleht*, 28.10.2008; H. Suurkask. „Integratsioon kui raisatud raha”, *Eesti Päevaleht*, 5.12.2008.

³⁷⁹ A. Kallas. „Vene küsimus” venelase silmade läbi”, *Rahva Hääli*, 28.04.1993; Minorities and majorities, 20–21; J. Putting. „Lepp teeb venekeelset kaabeltelekanalit”, *Postimees*, 30.11.1999; *Eesti lõimumiskava 2008*, 24; *Ida-Virumaa tegevuskava 2010–2014* (Tallinn: Siseministeerium, 2011), 19. http://www.siseministeerium.ee/public/Ida-Virumaa_tegevuskava_ja_rakenduskava.pdf (vaadatud 9.08.2014).

³⁸⁰ *Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei*, „Isamaa” ja „Mõõdukate” koalitsioonilepe, 12.

³⁸¹ ERA, f. 5046, n. 1, s. 364, l. 239; ERA, f. 5046, n. 1, s. 365, l. 284.

³⁸² Vt ERA, f. 5046, n. 1, s. 8114, l. 4–5.

Vene kanali ülekandmisele pandi punkt 1994. aasta märtsi lõpul, viidates võlgnevustele ning andes Oostankinost vabanenud sageduse mõnede uute Eesti kommertskanalite käsutusse.³⁸³ Sellega tõkestati osaliselt väliste potentsiaalselt ebasõbralike infovoogude põhieetrisse jõudmist, kuigi Venemaa telejaamu sai jätkuvalt jälgida era kaabeltelevisioonifirmade või satelliitühenduse kaudu. Samuti oli riik 90-ndate aastate alguses sunnitud arvestama situatsiooniga, kus Eesti Televisiooni nähtavus ja Eesti Raadio kuuldavus ei olnud tehnilistel põhjustel maa kirde-nurgas kuigi hea. Laari valitsuses tunti seepärast mitu puhku muret, kuidas „olukorra normaliseerimiseks piirialadel” tagada Eesti Vabariigi ning Vene Föderatsiooni vahelise kontrolljoonega külgnevates tsoonides „vähemalt ühe riikliku raadio- ja televisioonijaama saadete normaalne levi” ning pandi alus ülekannete kvaliteedi oluliseks paranemiseks.³⁸⁴ Venekeelne teleprogramm ETV ekraanil tõmbus riigikorra muutudes võrreldes raadiosaadetega tublisti koomale, moodustades ligi paarikümne aasta jooksul riikliku kanali eetriaast kokku keskmiselt veidi vähem kui 5% ja ka selle sisulist klassi ei hinnatud ülemäära kõrgeks.³⁸⁵

2007. a. aprillirahutuste järellainetuses intensiivistus korraks suhteliselt üürikeseks jäänud debatt, mil moel venekeelset elanikkonda ikkagi Eesti informuumi tõmmata. Nüüd, vahetult pärast nn monumenditüli oli Vabariigi Valitsuses arutusel plaan avada kiiresti Baltimaade ühine avalikõiguslik venekeelne telekanal. Vähemalt hetkeliselt näis, et vastaval ideel on tugev poliitiline toetus olemas³⁸⁶, kuid valmisolek lahtus siiski õige pea. Eeldatavalt polnud riigil taas ei piisavalt raha ega poliitilist tahet. Materiaalsete kalkulatsioonide kõrval tuleks eestlaste tõrksuse ja passiivsuse põhjuseid otsida ka ehk nende võimalikus alateadlikus hirmus venekeelse meediaruumi laienemise ees ning kurjadest kahtlustest, et näiteks vene telekanali loomise varjus astutakse hoopis samme teise riigikeele kehtestamise suunas.³⁸⁷ Küll aga käivitati 2007. aasta aprillisündmuste ajal koheselt Eesti Rahvusringhäälingu venekeelne uudisteportaal, mis oli sees juba võimuerakondade värskes koalitsioonileppes ja pidi asuma parandama mitte-eestlaste Eesti asjadest informeeritust. Hiljem on lisatud riigi varal venekeelseid mooduleid ka mitmetele teistele Eesti veebilehekülgedele. Muuhulgas alustas 2008. a. sügisel tööd ETV teine kanal, kuhu tekitati senisest veidi mahukam venekeelsete saadete võõnd (paljud neist rahastatud integratsiooniprojektide raames) ning mille eetris jooksevad mõnede menukamate eestikeelsete saadete venekeelsete subtiitritega varustatud kordused. Kuna ETV2 mitte-eestlastest vaatajaskond on püsinud üsna väike, on rahvusringhäälingu venekeelne uudistesada „Aktuaalne kaamera” alates 2010. a. kevadest lastud ka kohaliku n-ö neutraalse kommertskanali TV3+ ekraanile.³⁸⁸ 1996. aastast hakati Tallinna Ülikoolis koolitama venekeelseid ajakirjanikke, erinevate infoväljade lähendamiseks on suunatud vene lehtede personali projektipõhiselt tööle eestikeelsetesse meediaväljaannetesse.³⁸⁹

Kokkuvõttes pole Eesti riik statistiliste näitajate poolest rahvastava infopoliitika vallas erinevatel põhjustel just palju korda saata suutnud. Meediaruum on kogu taasiseseisvusaja vältel püsinud küllaltki killustununa. Eesti massiteabe agentuuride mõjuväli aastate ja keeleoskuse kasvuga uuringute järgi pisut laienes, kuid meediavalikud on muutunud siiski väga vähesel

³⁸³ ERA, f. 5046, n. 1, s. 695, l. 8; „Vene pimedus pole poliitiline”, *Hommikuleht*, 6.04.1994.

³⁸⁴ ERA, f. 5046, n. 1, s. 368, l. 337; ERA, f. 5046, n. 1, s. 695, l. 328.

³⁸⁵ *Eesti kultuur/Culture in Estonia 1993* (Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1994), 83; Minorities and majorities, 20–21; N. Chuikina, A. Meimre. „The Russian Language in the Estonian Media”, *Mercator Media Monographs*, 3 (2007), 23. <http://www.aber.ac.uk/mercator/images/MonograffRwsEstaddasiedig.pdf> (vaadatud 9.08.2014).

³⁸⁶ S. Valner. „Venekeelse telekanali loomise ideed sündisid ja kustusid nädala jooksul”, *Postimees*, 26.07.2012.

³⁸⁷ Psühholoogilisi hüpoteese on esitanud nt P. Kuimet. „Lõimumise väljakutse: venekeelne eestimeelsus”, *Postimees*, 4.10.2007; Vihalemm. Venekeelse elanikkonna infoväli, 79.

³⁸⁸ Kivirähk. The ‘Humanitarian Dimension’, 91; http://err.ee/files/ERRajalugu_2010.pdf (vaadatud 9.08.2014).

³⁸⁹ Chuikina, Meimre. The Russian Language, 24; R. Kõuts. „Kahe vastastikku refleksiivse meediaruumi teke Eestis”, *Integratsioonikäsitluse muutumine meediapildis: integratsiooni meediamonitoring 1999–2003*, koost. R. Kõuts (Tartu: Balti Ajakirjandusuurijate Assotsiatsioon, 2004), 7.

määral.³⁹⁰ Võib vaid järeldada, et ühise teabe- ning kommunikatsioonikeskkonna puudumine on ilmselt oluliselt pärssinud nii elanikkonna poliitilistel kui kultuuritähenduslikel alustel samastumise teket, pannes seega kaikkaid kodaratesse ka natsiooniloome pürgimustele.

4.2.4. Sümboltasand

Oma kindlast sümboolikast ei saa üle ega ümber ükski riik. See esindab inimkollektiive, nende ajalugu ja kultuuri mitte ainult välispidisest küljest, vaid kätkeb endas ka märkimisväärseid seesmisi sotsiaal-psühholoogilisi mõjusid, aktiveerides sageli konkreetse grupiliikmelisusega assotsieeruvaid kontseptsioone ning vastavaid emotsionaalseid sidemeid. Sestap kasutatakse sümboolikat laialdaselt ära riigi elanikkonna erinevate segmentide ühtekuuluvustunde (taas)loomisel ja rahvuslike identiteetide sepiistamisel.³⁹¹

Sotsiaalse siduse alalhoidmisel otsitakse enamasti tuge teatava hoolikalt kaalutletud *riikliku ikonograafia*³⁹² rakendamisest. Traditsiooniliselt on riigid kogu maailmas natsiooniloome ehitusmaterjalina tarvitanud müüte, legende ja ajalugu ning kultiveerinud mitmesuguseid poliitilisest iseolemise inspireeritud sümboolikaid. Mingi atribuutikaga samastumist saab potentsiaalselt tugevdada ametlike ja mitteametlike sotsiaalsete rituaalide läbi, milles inimesed võivad leida oma jagatud veendumustele ehk väärtustele kinnitust ning antud kontekstis ühiselt kommunikeeruda. Taolised kollektiivselt konstrueeritud riitused või ka leiutatud traditsioonid hõlmavad muuhulgas nt riiklike tähtpäevade ja pühade tähistamist, (sõjaväe)paraade ning protsessioone, hümnilaulmisi, liputseremooniaid, mastaapseid kultuuriüritusi ja muid performatiivse iseloomuga talitusi. Harilikult on seesugused identiteedikujundamised korduvat laadi toimingud, mida tuleb perioodiliselt regenereerida, taasavastada või reinterpreteerida.³⁹³

Globaalsel tasandil enimlevinud konkreetse riikliku ikonograafia hulka, mille kaudu elanikele nende (rahvus)riiklust igapäevaselt meelde tuletatakse, kuuluvad lipud, vapid, hümniid, rahad, pangatähed, postmargid, mitmesugused monumentaalsed rajatised, isikutunnistused (passid, ID-kaardid), kaasaegsematest riigitunnustest ka nt triipkoodide tähised, internetidomeenid jms. Valdavalt samastavad „rahvuse-ehitajad” need sümbolid, traditsioonid ning ühendavad märgid riigi nimirahvusega. Ehkki igasugused sümboolikad kipuvad tihti olema mitmetähenduslikud ja mõtteliselt ajas muutuvad, pole paljud neist iial täiesti neutraalsena tõlgendatud instrumendid. Seepärast on lipp, vapp ning muud võimu võrdkujulist fassaadi kandvad embleemid sageli erinevate etniliste ja poliitiliste gruppide poolt vaidlustatud, seostudes esindusprobleemide, rühmakonkurentsi ning eksisteerivate lahkkelidega. Ehk teisisõnu, ühendamise asemel need hoopis lõhestavad rahvast, iseäranis politiseerunud rahvussuhete kliimas ja uutest riikides. Kes tajuvad, et *nende* grupp on võimul, identifitseerivad end tavaliselt riigi ning selle atribuutikaga märksa kergemini, kuna aga mitte-dominantsed grupid võivad tunda end (pigem) marginaliseerituna. Nii võib poliitiliselt laetud rahvussümboolika olla ühtelugu kaasatud ka rahulolematuse ja protestiaktisioonidesse, mõjudes teatud kontekstis kellelegi vahel piltlikult öeldes kui härjale punane rätik.³⁹⁴

³⁹⁰ Vt nt Hallik. Kodakondsus, 65–66; Vihalemm. Meedia ja infoväli, 172; K. Rannamäe. „93% venekeelsest elanikkonnast jälgib Vene telekanaleid”, *Eesti Päevaleht*, 17.03.2008.

³⁹¹ Vt nt R. Firth. *Symbols: Public and Private* (London: Allen & Unwin, 1973); Billig. *Banal Nationalism*; D. Butz. „National Symbols as Agents of Psychological and Social Change”, *Political Psychology*, 30: 5 (2009).

³⁹² E. Bergi kohaselt on riiklik ikonograafia „sümbolite süsteem, millesse inimesed usuvad, alates rahvuslipust ning lõpetades riigi poolt antud haridusega”. // Berg. Etnosotsiaalsed protsessid, 164.

³⁹³ G. Mosse. *The Nationalisation of the Masses* (New York: Howard Fertig, 1975); E. Hobsbawm, T. Ranger (eds.). *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983); Smith. *The Ethnic Origins*, 200–208; G. Uzela. „National Ceremonies: The Pursuit of Authenticity”, *Ethnic and Racial Studies*, 33: 10 (2010).

³⁹⁴ P. Kolstø. „Nationale Symbole in neuen Staaten: Zeichen von Einheit und Spaltung”, *Osteuropa*, 57: 7 (2003); Kolstø. National Symbols; E. Bornman. „National Symbols and Nation-Building in the Post-Apartheid South Africa”, *International Journal of Intercultural Relations*, 30: 3 (2006), 386; Butz. National Symbols, 792.

Okupatsiooni ajal rangelt keelatud Eesti riigitunnuste asemel hakkas poolametlik rahvus-sümboolika nõukogude rekvisiitide kõrvale siginema juba ENSV perioodil. 1962. a. novembris valis Eesti Looduseuurijate Seltsi ornitoloogiasektsioon Rahvusvahelise Linnukaitsenõukogu üleskutsel Eesti rahvuslinnuks kogu maal hästi tuntud ja eesti folklooris arvukalt kajastamist leidnud suitsupääsukese (*Hirundo rustica*).³⁹⁵ Tiivustatuna „rahvusliku linnu” valimise edust, lükkasid kohalikud looduskaitseühingud mõne aja pärast käima ka rahvuslille valimise kampaania. Televisioonis maha hõigatud arvamusküsitlus toimus aastail 1967–68 ning kroonis võitjaks rukkilille (*Centaurea cyanus*).³⁹⁶ Need kompenseerisid omal moel Vabariikliku ikonograafia kalevi alla lükatust ning on jäänud kasutusele tänaseni.³⁹⁷ 1988. a. jaanilaupäeval ilmunud Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi määrusega kinnitati suitsupääsuke ja rukkilill viimaks rahvus-sümboleiks ka ametlikul tasandil. Taas äsja rahva poolt avalikult päevavalgele toodud sinimustvalget värvikombinatsiooni juleti samas tunnistada veel pelgalt „eesti rahvusvärvidena”.³⁹⁸ Novembris ilmunud parlamendi juhtorgani vastavas õigusaktis räägiti juba samades värvides Eesti rahvuslipust, mida võis heisata kõrvuti ENSV lipuga. 1990. a. mais ülendati sinine, must ja valge Eesti „riigivärvide” staatusesse. Ning lõplikult ennistati Eesti Vabariigi riigilipu ja -vapina 1940. a. augustini kehtinud sümboolika Ülemnõukogu 1990. a. 7. augusti otsusega.³⁹⁹ 1991. a. võeti jälle kasutusele ka kunagine Paciuse/Jannseni loodud Eesti hümn, millega suveräänsuse esimese järgu tunnismärgid said laias laastus restaureeritud. Hiljem on massimeedias aeg-ajalt lahvatanud debatil, kas Eesti riigisümboolikat tuleks korrigeerida või see sootuks välja vahetada. Näiteks on leitud, et Eesti „Põhjamaa-identiteedi” tugevdamiseks ning mainekujunduslikel eesmärkidel tuleks end reklaamida Skandinaavia riigina ja võtta kasutusele ka eesti värvides ristilipp. Või kirjutada hümnile uued sõnad.⁴⁰⁰ Taolised ettepanekud pole olnud kuigi haruldased, kuid Eesti riikluse baasatribuutika on seni püsinud sisuliselt muutumatuna.

1991. aasta oktoobris tulid käibe esimesed Eesti postmärgid. Senise nõukogude rubla asemel võeti 20. juunil 1992 toimunud rahareformiga käibele sõjaeelsest perioodist tuttavad sendid ning kroonid, mille nominaalide puhul hoiti koguni teatavat värvivalikulist järjepidevust 1930-ndate Eesti pangatähtedega. Riigi ametlik valuuta põimub rahvuse-ehituse protsessiga enamasti õige mitmel moel. Seda saab lugeda mingi kindla poliitilise üksuse iseseisvuse nähtavaks tsementeerijaks, mis läbi visuaalse kujunduse peegeldab domineerivaid ideoloogiaid, väärtusi, kollektiivsete identiteetide „sisu” ja täidab laialdase ringluse kaudu märkimisväärset rahvahariduslikku rolli. Ühtlasi on rahadel esitletavail hästi kaalutletud motiividel potentsiaali süstida kohalikesse kasutajaisse patriootilisi tundeid.⁴⁰¹ Eestis pea paarkümmend aastat käibinud kroonid polnud siin erandiks. Kupüüridel kujutatud rahvuslikest ikoonidest olid esindatud

³⁹⁵ H. Veroman. „Rahvuslik lind” linnukaitse propageerimise uue töövormina”, *Eesti Loodus*, 4 (1963), 204; M. Uustal, E.-M. Talivee. „Eesti rahvuslinnu sünd”, *Tiirutaja*, nr 15, september 2011, 6.

³⁹⁶ A. Ader. „Eesti Vabariigi loodussümbolid”, *SL Õhtuleht*, 23.02.2001; K. Kalling. *Estonian National Symbols = Estonian Popular Symbols* (Tallinn: Estonian Institute, 2012), 5.

³⁹⁷ „Selliste märkide hulk on laienenud (rahvuskala, „Welcome to Estonia” kuusnurk jt), ent võrreldes algsetega pole uued sümbolid sedavõrd tuntud ning neil on kaubanduslikum varjund.” // Kalev, Roosmaa. Riikluse ülesehitamine, 32. Eesti talurahva sajanditepikkune oluline leivakõrvane – räim (*Clupea harengus membras*) – valiti üldise internetiküsitluse ja ekspertkomisjoni otsuse põhjal rahvuskalaks 2007. aastal. // „Rahvuskala konkursi võitis räim”, *Postimees*, 23.02.2007, 6; Kalling. *Estonian National Symbols*, 7. Veidi varem, 1992. aasta kevadel oli Eesti rahvuskivi kuulutatud paas. // R. Einasto, M. Koldits. „Kakskümmend aastat rahvuskivi sünnist”, *Horisont*, 3 (2012), 5.

³⁹⁸ ERA, f. R-3, n. 3, s. 14348, l. 1–2.

³⁹⁹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15107, l. 1; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15123, l. 1.

⁴⁰⁰ Nt K. Tarand. „Lippude vahetusel”, *Eesti Päevaleht*, 3.12.2001; Debatist vt E. Soosaar. „Eetland – ei, ristilipp – jah”, *Eesti Päevaleht*, 5.12.2001; V. Märka. „Eesti hümi sõnad on riikluse häbieplekk”, *Sirp*, 17.11.2006; J. Kaplinski. „Pseudomorfoos, hümn ja klaassammas”, *Sirp*, 25.07.2008; M. Salu. „Kuues Põhjala riik”, *Eesti Päevaleht*, 8.04.2010. Soovitusi kombineerida skandinaaviaaliku ristimotiivi ja sini-must-valgeid toone esines juba sõjaeelse Vabariigi algusaastail. // Vt nt I. Tõnisson. *Sini-must-valge kolmikvärvi ajaloost* (Tartu: „Postimehe” trükk, 1934), 19.

⁴⁰¹ J. Hymans. „The Changing Color of Money: European Currency Iconography and Collective Identity”, *European Journal of International Relations*, 10: 1 (2004); Y. Wallach. „Creating a Country through Currency and Stamps: State Symbols and Nation-Building in British-ruled Palestine”, *Nations and Nationalism*, 17: 1 (2011).

näiteks suitsupääsuke, pankrannik, eesti kultuuriheerosed, rahvusteater „Estonia”, talupoeglik elamukompleks ning Eestilikud loodusmaastikud. Vaatamata üldisele eesti rahvuse kesksusele ja kohati tugevale sümbolistlikule mõõtmele ei olnud mitte-eestlastel nende omaks võtmisega poliitiliselt suhteliselt neutraalse visuaalia tõttu ilmselt ülemääraseid raskusi. Osaliselt olid mõned rahatähed, millel portreeriti nt keskaegset saksapärase linnaarhitektuuri, Tartu Ülikooli või „etnilist Teist” K. E. von Baeri, võimelised funktsioneerima ka rahvusülese kollektiivse kultuuripärandi markeerijana. Igatahes, kui alates 1. jaanuarist 2011 vahetas Eesti krooni välja Euroopa Liidu ühisraha euro, võis nostalgilisi meeleolusid Eesti oma raha suhtes täheldada võrdlemisi laialt ühiskondlikul skaalal. Tõenäoliselt ei olnud sealjuures põhjuseks üksnes eelmise valuuta pikaajaline stabiilsus või geopoliitilist laadi skepsis, vaid ka taju, et taoline eraldiseisev vääringusüsteem on eripärase rahvusriikliku identiteedi säilitamisel mõneti elulise tähtsusega.

Eesti taasiseseisvumise järel pole selle baassümbolika n-ö etnilisi rindejooni enam praktiliselt tähistanud. Viimase rakendamise juurutamine kulges võrdlemisi valutult, seda ka maa valdavalt venekeelsetes enklaavides ja riikliku atribuutika (väärkasutamise) abil mingit sorti poliitiliste protestide väljendamine on olnud üsna vähene. Vahel harva, eriti mõningate emotsionaalselt rohkem laetud tähtpäevade lähedasel ajal, on tulnud teateid üksikutest vandalismi-aktidest Teise maailmasõja monumentide või Eesti lipu kallal. Tavaliselt on sinimustvalget trikoloori tagurpidi keeratud, varastatud, maha rebitud, põletatud ehk muul viisil teotatud (nt otsas trambitud). Tuvastatud süüdlaste, üldjuhul purjus noorukite, poliitilised motiivid jäid siiski sageli küllalt segasteks või suisa olematuteks.⁴⁰² Küll aga kaldub osa venekeelse kogukonna liikmetest midagi kohalikust peavoolust irduvat manifesteerima sellega, et eksponeerib oma autode salongides Vene Föderatsiooni lippu ning kannab idanaabri 2000-ndate aastate keskel algatatud ja ametlikult Teise ilmasõja võitu sümboliseeriva kampaania raames oranž-musti nn Georgi linte.

Sümbolväärtusi kinnistatakse ning arendatakse kollektiivsetes rituaalides, mis loovad sotsiaalset sidusust, ühismälu ja identiteete. Väga sageli puudutavad need riigi või rahva ajalooga seonduvate tähtpäevade tähistamist. Eestis seadustatud tähtpäevadest, kus üle kogu riigi toimuvad ametlikud isamaalised tseremooniad, on vast üldrahvalikus plaanis kõige tähtsamad Eestile edukat Vabadussõja lahingusündmustikku meenutav Kaitseliidu 23. juuli võidupüha paraad ning 24. veebruari Vabariigi aastapäev. M. Tamm kirjeldab kokkuvõtlikult nende avalikke kombetalitusi järgmiselt:

„Võidupüha mälestustseremoonia lätted ulatuvad 1930. aastatesse, mil Konstantin Pätsi algatusel kujundati võidupühast suur ülemaaline pidu võidutulede süütamise, sõjaväeparaadi ja pidulike kõnedega. Taasiseseisvunud Eestis on võidupüha paraad üks aasta vaatamängulisemaid riigirituaale, kus president peab esindusliku kuulajaskonna ees tavaliselt oma aasta olulisima mälupoliitilise kõne. Võidupüha tähistamine haarab kogu Eestit, sest esiteks on tegemist n-ö liikuva rituaaliga, mida igal aastal korraldatakse eri linnas, teiseks süüdatakse võiduparaadi keskse osana võidutule tõrvikud, mis seejärel kantakse laiali kõikidesse maakondadesse, et süüdata nendega jaanituled.

Kuid mõistagi tähistab riigivõim kõige suurejoonelisemalt Eesti iseseisvuspäeva 24. veebruaril. See pikk päev algab Toompeal riigilipu heiskamise tseremooniaga, kus päeva esimese kõne peab Riigikogu esimees, sellele järgnevad olulisimatest sündmustest pärgade asetamine Vabadussõja võidusamba jalamile, iseseisvuspäeva jumalateenistus Toomkirikus, Kaitseväge paraad Vabaduse väljakul, kus kõnega esinevad peaminister ja Kaitseväge ülemjuhataja, vabariigi aastapäeva tähistamise tseremoonia Jüriöö pargis ja päeva lõpuks iseseisvuspäeva pidulik kontsert ja Vabariigi

⁴⁰² Vt nt A. Karnau. „Haapsalus rebiti maha kaks riigilippu”, *Lääne Elu*, 29.06.2000; „Nõukogude tankilt leiti põlenud Eesti lipp”, *Põhjarannik*, 10.05.2011, lk. 1; BNS. „Liialt pikk eeluurimine vabastas lipurüvetajad süüst”, *Postimees.ee*, 2.12.2012.

Presidendi vastuvõtt, mis kulmineerub presidendi aastapäevakõnega. Mõistagi tähistatakse iseseisvuspäeva kõikjal üle Eesti”.⁴⁰³

Kui Tartu rahu aastapäev, massiküüditamise mälestuspäevad, 9. mai (võidupäev/Euroopa päev) või 23. august (Molotov-Ribbentropi pakti konnotatsiooniga „kommunismi ja fašismi ohvrite mälestuspäevana”) toimivad mälu- ja tähistamispraktikate lõikes Eestis kahte suuremat keele- rühma pigem lõhestavana, siis eelkirjeldatud näited pole ühiskonnas sümboleina kuigi poleemi- lised olnud. Erinevad 2011. a. teostatud uuringud demonstreerisid, et iseseisvuspäev ning võidu- püha on mitte-eestlaste hulgas enim tuntud ja tähistatud Eesti riiklusega haakuvad tähtpäevad. 24. veebruari pidas üldiselt oluliseks valdav enamik ning tähistas ligikaudu kolmandik muu kodukeelega inimestest. Erinevalt umbes pooltest eestlastest ei olnud võidupüha küll reeglina internaliseeritud mitte-eestlaste isiklikesse ja perekondlikesse praktikatesse, kuid jäi sellegi- pooldest passiivse tunnustamise tasandile.⁴⁰⁴ Järelikult võib öelda, et vähemalt nende tähtpäevade puhul on jagatud tähenduste sepiistamise väljavaated võrdlemisi head.

4.2.5. Avaliku ruumi eestistamine

Paikade, tänavate, linnade, hoonete ja loodusobjektide (ümber) nimetamine kuulub kogu maailmas identiteediloome levinud vahendite hulka. Kõikvõimalike -nüümide „rahvustamine” võib tähendada nii eraviisilist isikunimede muutmist kui kogu „keelelise maastiku” korraldamist viitade, reklaamide ja muu avaliku teabe edastamiskuju reglementeerimise läbi. Samuti on natsiooni ehitusprotsessi juures otsese sümboolika kõrval tihti silmapaistev osa ka kunstil ning arhitektuuripärandil. Neid mõlemat saab sageli käsitleda oluliste rahvuse n-õ visualiseerijatena või „rahvusliku vaimu” kandjatena, mida kasutatakse meelsasti ära kultuurilise identiteedi konstrueerimiseks ja kinnistamiseks.⁴⁰⁵

Keelepoliitikaga ühes rütmis hingav kohanimekorraldus, mis võtaks kaitsta ning edendada eesti rahvuslikku nimepärandit, osutus Eesti siirdeühiskonnas kaugeltki mitte viimaste seas tehtud liigutuste hulka kuuluvaks. Nõukogude süsteemist lahtirakendamise käigus leidis aset massiline kohanimede „derussifitseerimine” ja deideologiseerimine ehk vanade toponüümide taastamine. Ühtekokku muudeti ajavahemikul 1986–1991 erinevates Eesti linnades ära umbes kakssada tänavanime. Iseäranis sümboolne oli ENSV Ülemnõukogu Presiidiumi 1988. a. 23. juuni seadlus Kuressaare linna nime restauratsiooni kohta. Haldusjaotuse ümberkujundamise käigus said rajoonidest maakonnad, ühtlasi võeti 1990. a. alguses taas kasutusele ajaloolised maakonnanimed Järvamaa, Läänemaa, Saaremaa ning Ida- ja Lääne-Virumaa. Valdade taas- tulekuga muudeti ka mõningaid vallanimisid. Veidi hiljem, 1990-ndate teisel poolel, korrigeeriti ning ennistati hulgaliselt kunagisi külade ja asulate nimetusi.⁴⁰⁶

1989. aasta keeleseadus, mis kõigi järgnevate jaoks selles lõigus n-õ relsid suuresti paika seadis, sätestas et Eesti kohanimed peavad olema eestikeelsed ning ladinakirjalised. Erandeid lubatakse teha üksnes aja- ja kultuurilooliselt põhjendatud juhtudel, ent mitte tähestiku osas.⁴⁰⁷ Mõneti meenutasid taolised meetmed sõjaeelses Vabariigis toimunut: üldiselt kakskeelsed või ainult kirillitsas sildid kadusid suhteliselt lühikese aja jooksul pea täielikult. Ulatuslikum kohanimede alane õigusloome käivitus 1994. aastal. Arvestatavaks taganttõukavaks jõuks

⁴⁰³ Tamm. Mälupoliitika, 169–170.

⁴⁰⁴ St loetakse üldiselt oluliseks, aga ise ei tähista. // Vt Vihalemm. Keelepraktikad, 144–147.

⁴⁰⁵ Vt nt S. Bozdoğan. *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic* (Seattle: University of Washington Press, 2001); R. Quek et al. *Nationalism and architecture* (Farnham; Burlington: Ashgate, 2012); K. Kodres. „Meie ehituspärand: ajaloo õppetunnid”, *Postimees*, 20.03.2010.

⁴⁰⁶ Alender et al. *Nimekorralduse analüüs*, 41, 45.

⁴⁰⁷ Eesti Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi keeleseadus. *ENSV Teataja*, 4, 60 (1989) § 27; Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 23, 334 (1995) § 19, lg 1. Keelsuse määratlemisel lähtutakse Vabariigi Valitsuse poolt 4. septembril 1997 välja antud „Kohanimede eestikeelsuse kindlakstegemise korrast.” // ERA, f. 5046, n. 1, s. 44, l. 253–254.

Võrumaa kultuuri entusiastid, kes läkitasid valitsusasutuste poole mitmeid pöördumisi kirjutada sealseid kohanimesid nii, nagu need piirkondlikus murdekeeles – võru keeles kõlavad. Novembrikuus pani Vabariigi Valitsus kokku kohanimekomisjoni, mille esmatülesandeks sai kohanimeseaduse eelnõu koostamine. Vastav projekt jõudis ligi poolteist aastat hiljem valitsuse lauale ning hääletati 11. detsembril 1996 parlamendis ka seaduseks, koondades kõik riikliku kohanimekorralduse aluspõhimõtted ühte eraldiseisvasse õigusakti.⁴⁰⁸ See piirab suvaliste võõrapäraste kohanimede teket, reguleerib Eesti toponüümide määramist, kasutamist, seaduse järelevalvet jms.

Üks Eesti seadusandluse olulisi tahke on muuhulgas kohanimede ühekordsuse printsiip. Reeglina aktsepteeritakse igas paigas ühteainsat ametlikku nime, kuigi teatud ajalooliste vähemusrahvuste kultuuripärandi kaitsmise eesmärgil võivad nn põlisvõõrkeelsed toponüümid tulla teatud puhkudel kõne alla ka rööpnimedena. Prioriteediks on siin nende nõutav põlisus. Rahvuslike vähemuste asualadel mõõnduste tegemise juures arvestatakse vaid rahvastiku etnolingvistilist paiknemist 1939. aasta septembri seisuga.⁴⁰⁹ Nii kehtestati 1997. aastal kohaliku volikogu initsiatiivil mitmeid kakskeelseid külanimesid Noarootsis (nt Pürksi/Birkas, Riguldi/Rickul, Saare/Lyckholm, Väike-Nõmmküla/Persåker jne). Minevikus vene vanausuliste dominandiga Peipsi-äärsed vallad on oma küladele venepäraste rööpnimede taotlemisel olnud seni märksa tagasihoidlikumad. Liiatigi tuleb neil, kes soovivad taoliste asustusüksuste endisi nimekujusid tagasi võtta ja viitadele kanda, nüüd juba arvestada asjaoluga, et viimase seaduse kohaselt ei saa rööpnimesid kasutada asulate puhul, mille piirid ühtivad haldusüksustega.⁴¹⁰ Seetõttu lükati näiteks 2005. aastal siseministri poolt tagasi Kallaste linnavolikogu taotlus hakata ametlikult tarvitama ka linna venekeelset nime (Krasnõje Gorõ).⁴¹¹

Üldiselt on postkommunistlikus Eestis langetatud nimevalikuid iseloomustanud pigem avatus ning võõr mõjutustele vastuvõtlikkus, eriti mis puudutab isiku- ja ärinimede panekut. Kui enim eestilikke tulemeid saavutati spetsialistide hinnangul just riikliku kohanimekorralduse vallas, siis vähim tagajärjekalt on tegeletud ettevõtete nimedega.⁴¹² 1996. a. 28. mail vastu võetud äriseadustiku muudatus tunnistas kehtetuks keeleseaduse §-s 21 esitatud nõude, mille kohaselt pidid Eestis registreeritud asutuse, firma või organisatsiooni nimed olema eestikeelsed. Viimasega, st ettevõtete nimede potentsiaalselt rahvusvahelisema kõlaga, loodeti hõlpsamini ligi meelitada välisinvesteeringuid. Keeleametist tulnud äriseadustiku parandusettepanekud lükati tagasi.⁴¹³ Kuna sealt alates ei reguleeri ärinimede keelsust praktiliselt ükski paragrahv, muutusid need küllalt kiiresti märksa võõramoelisemaks.⁴¹⁴ Täieliku valikuvabaduse tingimustes eelistavad paljud ettevõtted ortograafiliselt võõrapärase kirja pildi ja artikulatsiooniga nimesid (nt *OÜ Gevatex*, *AS Balterex*), mis teinekord võivad olla kaunis düsgraafilised (nt *Zelluloos OÜ*, *Nordik Metall OÜ*) või segakeelsed (nt *Ehitus Service OÜ*, *Domoextra Europe OÜ*).

⁴⁰⁸ VIII Riigikogu stenogramm, 11.11.–19.12.1996, 1076; Kohanimeseadus. *Riigi Teataja* I, 1, 3 (1997). Vt ka Alender et al. *Nimekorralduse analüüs*, 42–43, 45.

⁴⁰⁹ Kohanimeseadus. *Riigi Teataja* I, 1, 3 (1997) § 14, lg 2; Kohanimeseadus. *Riigi Teataja* I, 73, 485 (2003) § 9, lg 3. Antud ajalist piiritlust on põhjendatud Nõukogude sõjaväebaaside rajamise algusega, mille tagajärjel asuti mitmeid piirkondi endisest elanikkonnast tühjendama ning okupatsioonivõimude kaasabil Eesti asustuspilti immigratsiooni teel põhjalikult muutma. Sellisena võimaldab seadus lisaks nt Loode-Eesti rannikualade eestirootsi kohanimedele kaitsta ka Ida-Võrumaa eestipäraseid toponüüme, ehkki mõlema piirkonna rahvuslik koosseis on viimase poole sajandi vältel oluliselt teisenenud. // Alender et al. *Nimekorralduse analüüs*, 49.

⁴¹⁰ Kohanimeseadus. *Riigi Teataja* I, 73, 485 (2003) § 11 lg 2.

⁴¹¹ *Euroopa Nõukogu rahvusvähemuste kaitse raamkonventsiooni nõuandekomitee. Kolmas arvamus Eesti kohta*. Vastu võetud 1. aprillil 2011, p. 119. http://vm.ee/sites/default/files/content-editors/3rd_OP_Estonia_ET.pdf (vaadatud 9.08.2014).

⁴¹² Alender et al. *Nimekorralduse analüüs*, 8.

⁴¹³ Äriseadustiku ja selle rakendamisega seotud seaduste muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 40, 773 (1996); H. Laasi. „Mõnest põhjusest, miks ärinimed on niisugused, nagu nad on”, *Õiguskeel*, 4 (2000), 37–38; I. Tomusk. „Avalik teave ja reklaam – mis keeles?”, *Õiguskeel*, 2 (2003), 12.

⁴¹⁴ Statistika kinnitab, et võrreldes Nõukogude perioodiga tegi selliste eesti omasõnalise struktuuriga nimede levik taasiseseisvumise järgsel ajal selget vähikäiku. // Vt lähemalt Alender et al. *Nimekorralduse analüüs*, 66.

Eesti rahvusriikluse aspektist on probleemseks valdkonnaks olnud ka avaliku teabe edastamise keelenormid. Keeleseaduse järgi peavad avalikku kohta paigaldatud sildid, viidad, juriidilise isiku teadaanded, ettevõtte liiginimetused ja igasugune välireklaam olema eestikeelsed, välja arvatud seaduses sätestatud erandid.⁴¹⁵ Selle nõude täitmisega ei ole alati suudetud korrektselt ja laitmatult toime tulla.⁴¹⁶ Tihtipeale pruugiti avalikus ruumis pelgalt vene keelt ning mida aeg edasi, seda enam hakkas üles seatud tekstides esinema (kaubandusliku sisuga) tõlkeid inglise, soome või mõnesse muude keelde. Ka Keeleinspeksioon kooskõlastas tegelikkuses õige mitmeid üleriigilisi või piirkondlikke kakskeelseid kampaaniaid, olgu tegemist näiteks russofoonsetele isikutele suunatud haridusreklaami, tööpakkumiste, üldise liiklusohutuse, meditsiinilise kontrolli, narko- ehk HIV-i ennetuse jms.⁴¹⁷ Taoline olukord legaliseeriti 2007. a. märtsis jõustunud keeleseaduse muudatusega, mille kohaselt võivad kõik eelmainitud informatsiooniliigid olla ka võõrkeelsed, tingimusel et rööbiti kohustuslik eestikeelne tekst asetseb esikohal ega ole vähem nähtav.⁴¹⁸

Otsese ruumikujunduse osas tuleb eeskätt mainida selle monumentaalset mõõdet, mis rahvusliku identiteedipoliitika olulise instrumentariumina ajalookäänakutes alatasa ideoloogiliste korrektiivide ohvriks langeb. Eestiski asuti veel enne omariikluse lõplikku teoks saamist maha võtma nõukogude maailmavaadet kandvaid monumente ning taastama okupatsioonirežiimi poolt hävitatud Vabadussõja mälestusmärke. Peagi lisandus neile aja jooksul teisigi Eesti riigi ja rahva jaoks tähenduslikke infotahvleid, skulptuure, mälestiskive, installatsioone jne. „Rahvusriikluse vaimu” omamoodi kollektiivseks apoteosiks sai aga ehk siiski Vabadussõja keskse memoriaali rajamine, mille võidusammas avati Tallinnas Vabaduse väljakul 23. juunil 2009. Ühiskonnas levinud mälupoliitilised konfliktid kajasis eelmise kümnendi keskpaiku tugevalt vastu ka mõningatelt lõhestunud tähendusväljaga monumentidelt. Seega vallandusid monumentaalkultuuri riikliku revideerimise käigus paiguti üpris ägedad tülid, mida ja kuidas mälestada ning mismoodi avalikku ruumi sellest kõigest lähtuvalt planeerida. Kuid nendest on pikemalt kirjutatud mujal.⁴¹⁹

4.3. Valitsuse integratsioonistrateegia

Demokraatlikes süsteemides kujundavad ühe või teise riigi olevikku ja tulevikku suuresti kõik need inimesed, kes sellel territooriumil elavad. Ühiskonna latusaks toimimiseks ehk mitmete üldiste poliitiliste ning majanduslike eesmärkide saavutamiseks on sotsiaalse sidususe eest hoolitsemine seetõttu paljuski hädavajalik. Solidaarsuse kasvatamine võib olla aktuaalne nt erinevate sotsiaal-majanduslike kihtide või poliitiliste gruppide lõikes. Kaasajal on vähemalt sama tugevateks ühiskondlikku polarisatsiooni põhjustavateks jõududeks etniline identiteet, keel ning religioon.⁴²⁰

Praktiliselt igal maal eksisteerivad omad erinevustega toimetuleku ja pingete kahandamise strateegiad, mis n-ö elimineerimispoliitikate („etniline puhastus”, assimilatsioon) kõrval võivad keskenduda ka separatsioonilistele või kultuuripaljusususe mudelitele. Tänapäeva Euroopas on niisuguseks taktikaks tõusnud üldiselt sotsiokultuurilise kohandamise soodustamine ehk

⁴¹⁵ Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 23, 334 (1995) § 23 lg 1; Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 1 (18.03.2011) § 16 lg 1. Vabariigi Valitsuse 29. jaanuari 1996. a. määrusega nr. 32 lubati turismi- ja teenindusettevõtetes, tootlustusasutustes ning infobüroodes kasutatavaile eestikeelsetele siltidele, kuulutustele, hinnakirjadele, menüüdele ja kataloogidele lisada võõrkeelseid tõlkeid. // ERA, f. 5046, n. 1, s. 33, l. 125.

⁴¹⁶ Vt nt Tomusk. Avalik teave, 9.

⁴¹⁷ ERA, f. 5040, n. 2, s. 38, l. 121.

⁴¹⁸ Keeleseaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 17, 82 (2007) § 13.

⁴¹⁹ Vt nt S. Burch, D. Smith. „Empty Spaces and the Value of Symbols: Estonia's 'War of Monuments' from Another Angle”, *Europe-Asia Studies*, 59: 6 (2007); Petersoo, Tamm. *Monumentaalne konflikt*; Brüggemann, Kasekamp. *The Politics of History*.

⁴²⁰ R. Dahl (ed.). *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven: Yale University Press, 1978).

integratsioon (ingl *integration*, vene *интеграция*, sm *kotouttaminen*, ee *lõimumine*). See tähistab laias laastus protsessi (või ka selle järelmit), kus migrandid muutuvad vastuvõtva ühiskonna aktsepteeritud osaks, omandavad selle dominantrühmale iseloomulikke hoiakuid ning käitumisnorme, osalevad takistusteta avalikus elus, ent säilitavad samaaegselt osa enda esialgsest etnokultuurilisest identiteedist.⁴²¹ Sotsiaalteadustes käsitletakse integratsiooni mõistet sageli veelgi laiema⁴²² ja vastavate poliitiliste diskursuste sisu lahkneb kohati üsna märkimisväärselt, kuid vähemalt teoorias tõlgendatakse seda reeglina kahepoolse, vastastikusel adapteerumisel põhineva arenguna.⁴²³

Integratsiooniprotsesside pealisülesandeks on ühiskondlike erisuste tasandamine, mis eeldatavalt tõstab mitmekultuurilise sootsiumi pingevaba lävimise tõenäosust. Seega saab lõimumistaktikaid vaadelda etniliste konfliktide ennetamise või siis nende ohjamise poliitikatena. Teisalt kipuvad siin nii enamuse kui vähemuse poolt (ning ka nende kategooriate siseselt) pörkuma erinevad tajud ja ootused, millest tingituna moodsas maailmas nn integratsiooniprobleemidest harilikult puudust ei tule. Nendega seonduvaid raskusi pole ilmselt kunagi võimalik täiesti ära lahendada, nagu on äärmiselt keeruline fikseerida ka kindlat lõimumise lõpp-punkti.

Luubi alla võetavat integratsioonipoliitikat, mis hõlmab väga erinevaid eluvaldkondi, võib pidada mõneti Eesti rahvuse-ehitamise (laadi paljastavaks) lakmustestiks. Kohati, ennekõike sotsiaalse suunamise sfääris, on aga tegu ka ühe eraldiseisva natsiooniloome komponendiga. Kahtlemata ei pretendeeri alljärgnev Vabariigi lõimumisproblemaatika ammendavale teaduslikule analüüsile. Fookustatud on pigem seda miks, kuidas ja millal süsteemse siduspoliitikani jõuti? Mil moel määratlevad taolisi sihte valitsuse programmilised dokumendid ning missugune on olnud realiseeritavate kavade tekstuur? Viimaks peegeldatakse ühtlasi integratsiooni-ideoloogia mõningaid enim poleemikat sünnitanud kontseptuaalseid kitsaskohti ja lahkkelisid.

Eesti NSV päevil laiunud ühiskonna etniline segregatsioon oli loomult võrdlemisi totaalne. Hoolimata nõukogude ametnike rahva ühtesulamise retoorikast viisid realselt aset leidnud majanduslikud ning poliitilised protsessid elanikkonna kiire põlisuse ja keelepõhise segmenteerumiseni. Kuigi kõrge ruumiline kontsentreeritus ongi immigrantrahvastikule sageli tüüpiline, komplitseeris Eesti ühiskonda sotsialiseerumist veelgi sisserändajate ülimalt suur arvukus. Kohaliku kultuuriga kohanemine polnud antud perioodil eriti vajalik ega tihti ka soovitud. Nii mõnigi kord eeldati sovetiseerimispropaganda taustal hoopis eestlastelt sissesõitnute keele ning kommete üle võtmist. Põlisrahva väiksus, tema n-õ allutatud seisund, ulatuslikud läbirändevood ja suhteliselt kõrged keelebarjäärid ei mõjunud uusasukate adapteerumismotivatsiooni tõstvalt.⁴²⁴ Kultuurivahetus jäi üldjoontes tagasihoidlikuks.⁴²⁵ Ehkki osaliselt tuleb etnilist separatsiooni lugeda võõrvõimude viljeletud asustus-, korteri-, tööhõive- ning hariduspoliitika tagajärjeks, oli tegemist valdavalt siiski mõlemapoolse vabatahtliku ja jahedalt diskreetse distantseeritusega, ilma suuremate avalike kokkupõrgeteta. Võrdlemisi vähe sõlmiti segaabielusid, mitte-formaalseid sõprussuhteid, elati rohkem „omas maailmas”. Nõukogude relvajõudude valvatud eritsoonid ning Kirde-Eesti venekeelsete linnaasurkondade territoriaalne eraldatus, mis aetas need praktiliselt eesti ühiskonnast välja, ainult süvendas etnolingvistilist lahutatust.

⁴²¹ W. Bernard. „Indices of Integration into the American Community”, *International Migration*, 11: 3 (1973), 87.

⁴²² Vt nt K. Bollen, R. Hoyle. „Perceived Cohesion: A Conceptual and Empirical Examination”, *Social Forces*, 69: 2 (1990); N. Friedkin. „Social Cohesion”, *Annual Review of Sociology*, 30: 1 (2004).

⁴²³ J. Berry. „Kuidas koos elada? Alternatiivsed vaated kultuuridevahelistele suhetele”, *Multikultuursus, integratsioon ja keeleõpe Eestis. Arutelusid ja visioone*, koost. K. Kallas (Tallinn: Mitme-eestlaste Integratsiooni Sihtasutus, 2003), 4–5. Vrd ka eesti filoloogilisi sõnaseletusi: „integratsioon” (< ld *integratio* taastamine, täiendamine) – „osade ühendamine või ühinemine tervikuks, ühtlustamine, ühtlustumine.” // E. Vääri et al. *Võõrsõnade leksikon* (Tallinn: Valgus, 2006), 443; „Integreeruma“ – „osadest tervikuks ühinema” // „integreerima” – „osadest tervikut moodustama, ühendama, lõimima”. // Langemets et al. *Eesti keele seletav sõnaraamat*, 1. kd, 615.

⁴²⁴ Misiunas, Taagepera. *Balti riigid*, 124; K. Hallik. „Eestimaa muulased: ajalooline ja demograafiline taust”, Heidmets. *Vene küsimus*, 14.

⁴²⁵ Muutusi, mida vene kontaktmõju nõukogude perioodi vältel (kaitseasendisse tõmbunud) eesti kultuuris põhjustas, on hinnatud üpriski väikesteks. // Ehala. *Etnolingvistilise arengu*, 540.

Eksisteeris terve rida majandusharusid nagu nt masinaehitus ja metallitööstus, elektrienergia tootmine, lennundus, raudtee, veetransport või sidekommunikatsioonid, kus ülekaalus olid sisserännanud ning (režiimile ebausaldusväärne) kohalik eesti tööjõud tugevasti alaesindatud.⁴²⁶ Üksteise seltskonda satuti harva. Tegutsesid eraldi lasteaiad, koolid, klubid, tarbiti erinevat meediat, käidi erinevatel kultuuri- ja meelelahutusüritustel, harrastati koguni erisuguseid spordialasid (nt lahterdati rahva seas korvpalli eestlaste, jäähokit või jalgpalli n-ö venelaste mänguks). Osaliselt oli kollektiivse endassetõmbumise taga venestamisele vaimset vastupanu osutavate eestlaste eneseisolatsioon kaitsmaks ning säilitamiseks oma etnilist identiteeti. Samas veeti nähtavaid ja nähtamatuid rahvuslikke piire üldjuhul mõlemapoolselt. Nõnda ei tekkinud võõrustajate ning immigrantide vahel mitte tüüpiline „horisontaalne”, vaid „vertikaalne stratifikatsioon” ehk kujunes kaks paralleelühiskonda omaenda klassilise jagunemise ning eraldiseisva eliidiga.⁴²⁷ Eesti Vabariigi tulles ei kadunud eesti ja venekeelse kogukonna sotsiaalne distantseeritus kuhugi ära ning paljuski jätkus nõukogudeaegne elukorraldus. Viibiti endiselt erinevas märkide, müütide ning sümbolite süsteemis, kiputi teineteist vältima, suhted olid pinnapealsed ning väljaspool tööd naljalt ei kontakteerunud. Mitmed 1990-ndail aastail läbi viidud sotsioloogilised uuringud kinnitasid üsna üheselt, et Eesti rahvastiku etnilisel alusel polariseeritus püsis pea kõigis mõõtkavades varasemast sugugi mitte vähem silmapaiste.⁴²⁸ See oli suuresti sisseharjunud ja võrdlemisi lihtne mõtte- ning käitumismall nii poliitikule kui „tavainimesele”.⁴²⁹

Taalised tendentsid ei soodustanud ka antud hetkel peamise negatiivse etnilise Teise psühholoogilist aktsepteerimist. Venekeelses vähemuses ei nähtud mitte „rikastavat võimalust Eesti eduks ja arenguks”⁴³⁰, vaid probleemi, ohuallikat või võõrkeha. Laialdast avalikku diskussiooni nende tuleviku teemal üldiselt ei toimunud. Massimeedias kõlas üheksakümnendate esimesel poolel sageli pigem radikaalsemate sõnavõtjate hääl, kes leidsid et integratsioonipoliitika asemel peab riik hoopis enam rõhku panema dekoloniseerimisprojektidele.⁴³¹ Pikka aega puudus siin valitsuste tasandil selge kontseptuaalne eesmärgipüstitus. Sensitiivse, mõneti ebaprestiižsse ning ressursse neelava teemana jäi lõimumisvaldkond erakondade poliitilistes platvormides üsna üldsõnaliseks või sisuliselt olematuks.⁴³² Sotsiaalpsühholoogilisel pinnal levis valdavalt probleemi ignoreerimine, „ebalev ja möödavaatav suhtumine”, mis ei ajendanud välja töötama ka mingeid põhjanevamaid riiklikke strateegiaid. Keskvõimud püüdsid vaoshoitud vormis keskenduda loomult lõimiva koega keele- ning naturalisatsiooninõuete edendamisele, ent esialgu ei osanud, suutnud ega tahtnud riik ühiskonna etnokultuurilise sidususe küsimustega süsteemselt ja üksikasjalikumalt tegeleda. Vajaka olid nii integratsiooni soodustav seadusandlik kontekst, konkreetne tegevusprogramm, vastavad rahalised vahendid kui üldine proaktiivne lähenemine. Majanduslike võimaluste piiratuse ning muude pakiliste riiklike murede tõttu ei peetud seda kõike ühest küljest kuigi prioriteetseks. Teiselt poolt üritati ilmselt „mängida ajale” ja loodeti, et rahvusprobleemid leevenevad paljuski iseregulatsiooni teel.⁴³³ Sageli käsitleti mastaapset etnilist segmenteeritust nõukogude pärandina, mistõttu ei nähtud Eesti riigil üldse otsest kohustust nende probleemidega rinda pista. Avalikus sfääris kanda kinnitanud individualismi paradigma valgel vaadeldi ühiskonnaga kohandumist eeskätt muulaste endi või siis (taamal kogu aeg vaikselt tegutsenud) huvitatud erasektori esindajate, mittetulundusühingute, välisdoonorite ning

⁴²⁶ Vt Kala. Eesti rahvuslikust koosseisust, 513, 521–530.

⁴²⁷ Shafir. *Immigrants and Nationalists*, 23–24.

⁴²⁸ Vt nt Aalto. *Post-Soviet Ethnic Conflicts*, 12–14; Evans. *Ethnic Schism*, 71.

⁴²⁹ Heidmets, Lauristin. *Mitmekultuurilise Eesti valikud*, 10.

⁴³⁰ *Erakonna Isamaa ja Res Publica Liit ning Eesti Reformierakonna valitsusliidu programm*, 39.

⁴³¹ Nt T. Tambi. „Dekoloniseerimise Algatuskeskus: meil puudub rahvastikupoliitika”, *Eesti Sõnumid*, 1.07.1994; *VII Riigikogu stenogramm*, 2.05.–2.06.1994, 1806.

⁴³² Vt Hallik. *Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides*.

⁴³³ Nt Päevalehe juhtkiri, 8.06.1993, 2. Säärast n-ö optimismi säilitas esiti ka asjaolu, et 90-ndate aastate algusega langes kokku mitte-eestlaste väljarände haripunkt. // Vt alapeatükis 4.1.2.

rahvusvaheliste organisatsioonide asjana. Samuti seati kahtluse alla riiklike integratsiooni- strateegiliste abinõude rakendamise tarvidus.⁴³⁴

Üheksakümnendate aastate teisel poolel leidis Eesti üldiste huvide teadvustamise juures aset teatav dominandi nihe. Senise suuresti demograafilise rahvustumise ootustele rajatud skeemide kõrvale tõusis üha laiemalt levima hakanud arusaam, et on ikkagi oluline „kaasata mitte- eestlased aktiivsete subjektidena ühiskondlikku ellu”.⁴³⁵ Eriti hästi võis poliitiliste lööklausete vahetumist toona jälgida eesti kirjutavas pressis. Hoiakute mõningase muutumise põhjused, millest osad haakusid rohkem riigi, teised rahvuse ülesehitamise aspektidega, olid enam-vähem järgmised:

- 1) *Separatsiooniline seisak*. Pelgalt iseseisvumise järel seadusandlusega paika saanud mängureeglid sotsiaalse sidususe ja immigrantide kultuurilise sihtkompetentsi osas erilist kvalitatiivset pööret kaasa ei toonud. Tasapisi hakati tajuma, et sissejuurdunud mudeli püsimine koos ühiskonnas levinud negatiivsete stereotüüpide, tunnetatud diskrimineerimise, kohati etnolingvistilise varjundiga sotsiaal-majanduslike hädade jms võib viimaks käivitada nn reaktiivse etnilisuse ning ohustada riigi julgeolekut.
- 2) *Probleemidepaleti laiem teadvustamine*. Eelkõige humanitaarse kallakuga teadlased nägid peagi tungivamat vajadust asuda rahvussuhetes toimuvaid protsesse riiklike vahenditega suunama ja esitasid avalikkusele integratsiooniideoloogia toetamisele orienteeritud üles- kutseid.⁴³⁶ Nende najal jõudis antud poleemika meediasse ning sealt juba laiemate massideni.
- 3) „*Pragmaatilisuse*” kasv. Eestlaste seas hakati pikkamisi leppima tõdemusega, et enamik muulasi jääb Eestisse ja sõltumata rahvusest või kodanikustaatusest on kõigi alaliste elanike näol tegemist ühe poliitilise territooriumi ning selle majandusliku välja liikmetega. Järelikult eksisteerib praktilist laadi tarvidus neid (paremini) enamusühiskonda lõimida. Ühest otsast oli see aktuaalne riikliku ja majandusliku arengu kiirendamiseks, et võimalikult nobedalt liituda Eesti jaoks oluliste euroatlantiliste institutsioonidega. Ning isegi kui põimumis- poliitika mistahes kujul tundus vastuvõetamatu, sooviti Eesti territooriumil eesti keeles toime tulla, laiendada eesti kultuuriruumi ja kahandada etnilise Teise nähtavust. Teisalt nõudis seda Eesti suguselt väikeriigilt tema julgeolek ning geograafiline asukoht ebastabiilse Venemaa naabruses. Maandamaks etnopolitiilisi pingeid, ennetamaks sisekonflikte, tagamaks riigi territoriaalset terviklikkust ja püüdmaks mitte-eestlasi Vene Föderatsiooni õnnestava mõjutustegevuse vastu piisavalt immuniseerida.⁴³⁷
- 4) „*Konflikti kliima*” teisenemine. Omariikluse stabiliseerumisega oli nimirahvuse jaoks loodud suurem institutsionaalne kindlustunne ning kartused eesti keele ja kultuuri kestmise osas ei olnud enam niivõrd esiplaanil. Muulased mõistsid, et Eesti rahvusriik üleöö ilmselt kuhugi ei kao.
- 5) *Nihked väärtushinnangutes*. Lääneliku tarbimisühiskonna teke ning piiride avanemine tingisid teatud muutusi mõlema keelerühma väärtushoiakutes või koguni identiteedis. Seniste peamiselt eksistentsiaalse alatooniga kollektiivsete huvide juurest pöörduti enam individualistlikuma ja pragmaatilisema elukäsitluse poole, mis seadis uude perspektiivi ka rahvussuhted tervikuna.⁴³⁸

⁴³⁴ Nt ERR, f. 2, n. 1, s. 85, l. 126; A. Langemets. „Eestil ei ole oma asjal!”, *Postimees*, 15.05.2000.

⁴³⁵ Kõuts. Rahvuslus, 1953.

⁴³⁶ Nt Vabariigi Presidendi akadeemilise nõukogu pöördumine eesti avalikkuse poole (26.11.1998). <http://vp1992-2001.vpk.ee/est/k6ned/K6ne.asp?ID=3958> (vaadatud 9.08.2014).

⁴³⁷ 1996. aastal toetas 26% eestlastest täielikult ideed, et mitte-eestlaste integratsioon on vajalik ning 40% nõustus, et see võib tarvilikuks osutuda. // I. Pettai. „Eestlaste ja mitte-eestlaste integratsiooniparadigma”, *Integratsioonimaastik – ükskõiksusest koosmeeleni*, koost. A. Laius et al. (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000), 98.

⁴³⁸ Vt T. Vihalemm, M. Lauristin. „Cultural Adjustment to the Changing Societal Environment: The Case of Russians in Estonia”, Lauristin et al. *Return to the Western World*; Ehala. Venekeelse, 99–101.

- 6) *Vastastikune psühholoogiline adapteerumine*. Mitmed uuringud viitasid, et terava antagonismi etapp oli hakanud suuresti selja taha jääma ning ühiskond jõudma järjest rohkem nn passiivse sallivuse faasi.⁴³⁹
- 7) *Sotsiaalne tellimus*. Arvestatav osa end Eestiga siduda otsustanud mitte-eestlastest oli asunud otsima teid Eesti ühiskonda sisse elamiseks, oodates riigi poolset tuge. Ametliku integratsioonipoliitika tulekuks aitasid pinda ette valmistada ka vastava suunitlusega kodanikuühendused, kes muutsid oma praktilise tegevusega seisukohti jaatavamaks.⁴⁴⁰
- 8) *Poliitiline konjunktuur*. Ideoloogiliste orientatsioonide muutumisel oli ühtlasi erakondlik värving. Antud vallas kasvasid poliitilised võimalused 1995. a. parlamendivalimiste järel märgatavalt. Samuti olid selleks ajaks tuliseimad vaidlused riigi kodakondsus- ja keelepoliitika põhialuste üle paljuski juba peetud, Kirde-Eesti setsessionismikolle kustutatud ning võidi pilgud teistele tahkudele suunata.
- 9) *Majandussituatsiooni paranemine*. End jalule ajava noore riigi suhteline vaesus lükkas esialgu kõik mastaapsemad „humanitaaroperatsioonid” mõneti paratamatult kalevi alla. Sotsiaalsed teemad ei olnud otseselt ka 90-ndate algul võimul olnud „õhukest” riiki (ingl *small government*) pooldavate paremerakondade pärusmaa.
- 10) *Välissurve*. Muuhulgas anti välispoliitilisel tasandil Eestile küllalt sageli mõista, et tema võimalik Euroopa Liidu liikmelisus on osaliselt seotud VVO-de lõimumist edendavate soovitude arvessevõtmisega.⁴⁴¹ Eeldati, et mida sisemiselt integreeritum ning seega stabiilsem riik Eesti on, seda rutemini aktsepteerivad Euroopa struktuurid Eestit liitumis- ja koostöövõimelise partnerina. Sellele lisaks – kuigi Ida puhul saab põhjendatult demonstreerida, kuidas Venemaa psühholoogilised operatsioonid töötavad „lähivälismaades” venekeelsete vähemuste lokaalse lõimimise vastu⁴⁴², siis tegelikult on idanaabri „kaasmaalaste” suunaline aktiivsus, kodakondsuspoliitika ning kriitikarahe pannud Eesti riiki samas integratsioonipoliitikaga märksa tõsisemalt tegelema.

Niisiis oli kusagil 1990-ndate keskpaigaks ka Valitsuse tasandil kasvanud poliitiline valmisolek siiani valdavalt erainitsiatiivile tuginevatesse integratsiooniprotsessidesse riiklikult sekkuda. Esimesed, kes Eesti uue aktsendiga etnopolitiika algprintsüübid välja töötasid, polnud siiski poliitilised parteid, vaid pigem akadeemilised ringkonnad. 1996. a. aprillis moodustas toonane haridusminister J. Aaviksoo ülikoolidevahelise uurimisgrupi (VERA), mis kaardistas nii ühiskonnas valitsevat hetkeolukorda kui pakkus riigi jaoks võimaliku lahendina integratsioonimudeli jõustamist.⁴⁴³ Teadlaste töö tulemustele viidates seati lõimumisküsimused nüüd üheks riiklikuks prioriteediks. M. Siimanni Koonderakonna tuumaga valitsus lubas sellele otsustavalt kaasa aidata⁴⁴⁴ ja äratas sõnade kinnituseks varjusurmast portfelli rahvastikuministri institutsiooni. Seda ametikohta asus 1997. a. mais täitma endine eurominister Andra Veidemann, kelle vastutusalasse lükati ennekõike integratsiooniküsimuste koordineerimine, naturalisatsiooniprotsesside edendamine ning riiklik migratsioonipoliitika.⁴⁴⁵ Ühtlasi loodi nende valdkondade kureerimise hõlbustamiseks Riigikantselei koosseisu kuulunud Rahvastikuministri Büroo. Uus minister kutsus Valitsuse 1997. a. 16. juuli korralduse nr 529-k alusel ellu 18-liikmelise

⁴³⁹ Lauristin, Vihalemm. *Recent*, 119; Pettai. Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus, 220–221.

⁴⁴⁰ ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 89.

⁴⁴¹ *Nt Agenda 2000 – Commission Opinion on Estonia's Application for Membership of the European Union*. DOC/97/12. Brussels, 15th July 1997, 113.

http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/dwn/opinions/estonia/es-op_en.pdf (vaadatud 9.08.2014).

⁴⁴² Nt Schulze. Estonia. Vt ka käesoleva töö alapeatükki 4.4.2.

⁴⁴³ Heidmets, Lauristin. Learning, 323–324. Antud projekti raames kogutud statistilised näitajad ja uuringutulemused olid edaspidi konkreetsete meetmete ja tegevuste planeerimisel olulised taustamaterjalid.

⁴⁴⁴ Vt Valitsuse tegevuse põhieesmärkide kinnitamine 1997. ja 1998. aastaks. *Riigi Teataja* I, 46, 766 (1997).

⁴⁴⁵ Peaministri 21. mai 1997. a. korraldus nr 145, „Minister Andra Veidemanni ülesannete kindlaksmääramine.” *Riigi Teataja* I, 41, 675 (1997).

„ajatundjate komisjoni”, mis tugines olulisel määral VERA-grupi ekspertidele ja valmistas ette lõimimisstrateegia esmased tööversioonid.⁴⁴⁶ Algne paarileheküljeline kondikava kandis pealkirja „Mitte-estlaste integratsioon Eesti ühiskonda: Eesti riikliku integratsioonipoliitika lähtekohad”.⁴⁴⁷ See pälvis läbi raskuste valitsuskabineti lõpliku heakskiidu 10. veebruaril 1998 ning esitati hiljem ka parlamendile, kes tulevase riikliku programmi seemne sama aasta 10. juunil kinnitas.⁴⁴⁸ Edasiseks paljuski kammertooni kätte andnud dokument visandas siiski vaid üldisi probleeme ning eesmärke ega kätkenud mingit konkreetset rakenduskava. Esmase tegevusplaani sai minister Veidemanni töörühm paika 1998. aastanumbri sees, mille Vabariigi Valitsus järgmise aasta 2. märtsil ehk kõigest mõned päevad enne parlamendivalimisi viimaks vastu võttis.⁴⁴⁹ Juba pisut varem õnnestus käivitada integratsiooni soodustavate tegevusprojektide järjepidev riigieelarveline finantseerimine, kusjuures märkimisväärne osa sellest kaeti välisvahendite toel (vt lähemalt alapeatükis 4.4.1). Suur väliskapitali hulk sundis Eesti valitsust looma rahastamist haldavat süsteemi eraldi riikliku sihtasutuse näol. Niisuguse fondi funktsioone asus Valitsuse 31. märtsist 1998 pärineva otsuse põhjal täitma Mitte-estlaste Integratsiooni Sihtasutus (MEIS), mis lisaks ressursside vahendamisele hoolitses ka lõimumisele suunatud avatud konkursside korraldamise ja tegevuste algatamise eest, menetles vastavaid taotlusi ning teostas rahade sihipärase kasutamise järelevalvet.⁴⁵⁰

1999. a. kevadel vahetunud valitsuses jätkas täiemahulise integratsiooniprogrammi koostamise koordineerimisega üle noatera säilinud rahvastikuministri ametipostil Katrin Saks, kes koondas enda ümber taas veidi reorganiseeritud ekspertkomisjoni. Too kirjutas peagi valmis eelnõu ja esitas selle laialdasele avalikule arutelule, tehes dokumendi muuhulgas kättesaadavaks rahvastikuministri interneti kodulehe kaudu. Tagasiside oli küllalt aktiivne ning Valitsuse ametliku raporti kohaselt võeti oluline osa laekunud ettepanekutest riikliku programmi lõppvarianti vormistades ka arvesse.⁴⁵¹ Mitmete vaatlejate hinnangul aga lasti vabasektoril kommenteerima asuda alles pärast seda kui kavandi peamised sihid ning eeldused olid juba paika seatud, ja rahvusvähemuste organisatsioonide võimalused lõppdokumendi koostamise juures reaalset kaasa rääkida olid konsultatsioonidele vaatamata piiratud.⁴⁵² Ehkki tegelikkuses olid integratsiooniprogrammi kallal vahetult vaeva nägeva Saksa valitsuskomisjoni kahekümnest liikmest viis alati mitte-estlased⁴⁵³, võib otsustavate kogude eesti dominandi tõttu teatud kontrollistrateegia elemente siin soovi korral muidugi leida. Kooskõlastusringidega paralleelselt pandi „integratsioonisoodsa avaliku arvamuse kujundamiseks” käima riiklikud sotsiaalreklaamikampaaniad. Välispartnerite õlul viidi inimeste probleemiteadlikkuse tõstmiseks, negatiivsete hoiakute ja stereotüüpide murdmiseks ning sallivuse edendamiseks läbi meediaprojektid

⁴⁴⁶ ERA, f. 5046, n. 1, s. 395, l. 4–5.

⁴⁴⁷ ERA, f. 5040, n. 2, s. 1, l. 6–8.

⁴⁴⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 714, l. 116; M. Sutrop. et al (koost.). *Eesti Vabariigi naisministrid: Koguteos naistest poliitika tipus* (Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2007), 208. Kuigi Riigikogus saavutati võrdlemisi laialdane konsensus, ei osalenud selle küsimuse hääletamisel Isamaaliit ega suuresti ka ühinenud vene fraktsioon. // *VIII Riigikogu stenogramm*, 8.–18.06.1998, 1723.

⁴⁴⁹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 22–29.

⁴⁵⁰ ERA, f. 5046, n. 1, s. 715, l. 16; ERA, f. 5040, n. 2, s. 29, l. 103–107. 2009. a. sügisel liideti Integratsiooni Sihtasutus kokku Eesti Migratsioonifondiga.

⁴⁵¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 46.

⁴⁵² Nt *Vähemuste kaitse seire* (2002), 72–73, 75, 81–82; G. Feldman. „Culture, State, and Security in Europe: The Case of Citizenship and Integration Policy in Estonia”, *American Ethnologist*, 32: 4 (2005), 686. Senitehtuga rahulolematu veneeelseid elanikke esindav Eestimaa Ühendatud Rahvapartei töötas välja koguni alternatiivse integratsiooniprojekti eskiisi. // Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 30–38.

⁴⁵³ ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 17; Vabariigi Valitsuse 16. juuli 1997. a. korralduse nr 529-k „Asjatundjate komisjoni moodustamine” muutmine. *Riigi Teataja Lisa*, 21, 277 (2000).

„Integreeruv Eesti” ja „Palju toredaid inimesi”.⁴⁵⁴ Sääraseid sotsiaalseid turundusnippe ühiskonna mentaalsuse muutmiseks telliti ka edaspidi.⁴⁵⁵

Vähemasti poliitilisel maastikul konsensus saavutati ning Laari valitsus kiitis programmi lõppversiooni 2000. aasta 14. märtsil ühehäälselt heaks. Tasakaalustatumaks korrigeeritud pealkiri oli nüüd sõnastatud kui „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007”.⁴⁵⁶ Selles riigipoolse järgneva tegevuse aluseks saanud aktis määratleti mitte üksnes peamised lõimumisvaldkonnad, eesmärgid, meetmed ja nende eest vastutavad ministeeriumid koos eelarvega, vaid raamdokumendiga kaasnes ka detailne tegevuskava. Ühtlasi alustas rahvastikuministri büroo egiidi all aasta lõpul tööd spetsiaalne kümneliikmeline integratsiooniprogrammi juhtkomitee. 2005. a. jõulude paiku tuli rahvastikuminister Paul-Eerik Rummo välja uue valdkondliku arenguplaani koostamise algatusega. Sündinud „Eesti lõimumiskava 2008–2013”, mis pandi tervikuna kokku juba minister Urve Palo ametiajal ning mille kujundamisse võimaldati Eesti ametivõimude kinnitusel rohkem panustada ka rahvusvähemuste organisatsioonide esindajatel⁴⁵⁷, võeti Valitsuse korraldusel vastu 10. aprillil 2008.⁴⁵⁸ Pärast rahvastikuministri institutsiooni kaotamist 2009. a. mais asus riiklikku integratsioonipoliitikat koordineerima Kultuuriministeerium, kes 2012. a. suvel tegi algust kolmanda järjestikkuse arengukava loomisega.

Tulles rahvuse-ehitamise iseloomu avavate lõimumisplaanide seesmise struktuuri juurde, siis on see jaotunud üldjoontes kolmele teljele: keelelis-kommunikatiivne, õiguslik-poliitiline ja sotsiaal-majanduslik integratsioon. Laias laastus püsisid need aastate lõikes enam-vähem muutumatuna. Esimese lõimumisprogrammi põhirõhk lasus ühiskonna keelelise lõimumise soodustamisel ning sellesse sambasse paigutati ka enim ressursse.⁴⁵⁹ Sotsiaal-majanduslik ja poliitiline ühtlustumise sfäär oli ühes oma vastavate meetmetega pigem tagaplaanil, et kesken- dutaks kõige akuutsematele valupunktilede, programmi juhtimine üle jõu käima ei hakkaks ega dubleeritaks mõningaid muid äsja ettevalmistatud sotsiaalse suunitlusega arengukavu. 2008. aastal käivitunud teine lõimumiskava püüdis planeeritud tegevusmahtude poolest eelmainitud valdkondi veidi enam järele aidata ning tuua täiendavalt rohkem sisse ka haridusliku ja kultuurilise integratsiooni aspekte.

Erinevates programmilistes dokumentides välja toodud integratsiooni üldisi määratlusi analüüsid koorub esile järgmine pilt: selle all mõeldakse pikaajalist protsessi, mille käigus kujuneks tugeva Eesti riigi identiteediga, ühiseid demokraatlikke väärtusi jagav ja riigikeelt valdav kultuuriliselt mitmekesine ühiskond. See tähendab Eesti kodakondsete arvu, sotsiaalse sallivuse ning ühtekuuluvustunde kasvu. Ehk ühtlasi nende barjääride järkjärgulist kadumist, mis võiksid takistada iga alalise elaniku konkurentsivõimet, hariduslikku eneseteostust ja lülitumist ühiskonna majanduslikku, sotsiaalsesse, poliitilisse ning kultuuriellu sõltumata konkreetse inimese etnilisest päritolust.⁴⁶⁰ Integratsiooni sihtrühma osas edastati (vastavalt teoreetilistele üldarusaamadele) küll varakult signaale, et see peaks puudutama nii eestlasi kui mitte-eestlasi⁴⁶¹, kuid tegelikkuses lepiti kiirelt kogu protsessi asümmeetrilise koega. Sisuliselt võeti algusest peale kavva, et vähemalt esialgu tegeletakse eeskätt kohalike mitte-eestlastega, eriti noortega, aidates neil Eesti ühiskonnas kohaneda ja toime tulla. Eestlased vene keele ning kultuuri õppega

⁴⁵⁴ ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 13, 142; T. Vihalemm, S. Taul. „Two Sides of Post-Modernisation: The Reception of the Campaign ‘Integrating Estonia’”, *Youth Around the Baltic Sea: Sharing Differences – Discovering Common Grounds?*, eds. V. Henze et al. (Örebro: Örebro University, 2004), 94.

⁴⁵⁵ Vt nt K. Velling. *Integratsioonikampaaniate „Palju toredaid inimesi” ja „Naeratuses algab sõprus” vastuvõtt ja efektiivsus*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2002); ERA, f. 5040, n. 2, s. 106; *XI Riigikogu stenogrammid*, 22.11.–16.12.2010, 129.

⁴⁵⁶ ERA, f. 5040, n. 2, s. 4, l. 34–123; *Riigi Teataja Lisa*, 49, 740 (2000).

⁴⁵⁷ *ECRI Report on Estonia* (2010), 33, 55.

⁴⁵⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 507, l. 199; „Eesti lõimumiskava 2008–2013” ja selle rakendusplaan aastateks 2008–2010 heakskiitmine. *Riigi Teataja Lisa*, 31, 463 (2008).

⁴⁵⁹ Statistika uuri Brosig. A Plan, 9.

⁴⁶⁰ ERA, f. 5040, n. 2, s. 1, l. 6; ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 174; *Eesti lõimumiskava 2008*, 3.

⁴⁶¹ Nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 1, l. 7; ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 26; *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000*, 5, 15–16.

vaeva nägema ei pea ja viimaste roll piirdub võõrustava kooslusena peamiselt üksnes mitme-rahvuselise ühiskonna aktsepteerimise ning sallivamate hoiakute omandamisega. Ehk põhi-mõtteliselt käivitus ikkagi ühepoolne „Mitte-eestlaste integratsioon Eesti ühiskonda” kõige esmasest strateegilises formuleeringus.

Taolise rahvustava poliitikavaliku kirjutasid paljuski ette juba Eesti põhiseaduses sõnastatud „eestlust” protežeerivad ülesanded ja rahvusriigi kontseptsioon. Riiklikult toetatava lõimumis-protsessi väljundiks seati ühiskond, mida kultuurilise pluralismi kõrval iseloomustavad tugeva etnilise varjundiga ühisosa ning eesti kultuuriruumi säilitamise ja arendamise printsiibid.⁴⁶²

„Eesti ühiskonna tugev ühisosa on territoriaalselt määratletud Eestiga ning tugineb ühisele keelele – eesti keelele, mis on avaliku sfääri institutsioonide toimimise aluseks. [...] Eesti ühiskonna tugev ühisosa koosneb järgmistest avaliku sfääri elementidest:

- (1) üldised humanistlikud ja demokraatlikud väärtused;
- (2) ühine teabeväli ja eestikeelne keskkond;
- (3) ühised riiklikud institutsioonid;
- (4) Eesti ajaloo põhifaktide tundmine, Eesti Vabariigi kodanikuks olemise väärtustamine ning Eesti ühiskonna mitmekultuurilisuse teadvustamine.

Eesti ühiskonna ühisosa kuuluvana *ei käsitleta erasfääri nähtusi* nagu etniliste vähemuste keel, etnilised traditsioonid, religioossed uskumused, perekondlikud traditsioonid ja isiklikud elustiilid. Nimetatud nähtused *ei pea* olema ühised kõigile ühiskonna liikmetele, sest kuuluvad iga indiviidi erahuvide valdkonda, kus on olemas võimalused nende edendamiseks.”⁴⁶³

Kui võrrelda postkommunistliku Eesti praktikaid alapeatükis 1.5.2 toodud D. Weinstocki natsiooniloome ideaaltüüpidega, siis võib kõige eelneva paistel järeldada, et nn sulamlikule (*transformative*) ning orgaanilisele (*organic*) sidususstrateegiale neis palju ruumi ei anta. Ennemini saab siin tuvastada teatavat segu enamusest lähtuvast (*majority nation-building*) ja poliitilisi väärtusi kilbile tõstvast konstitutsionaalse (*constitutional*) rahvuse-ehituse mudelist. Esileküündiv keelekesksus ning vähemuste omatraditsioonide taandamine selgelt erasfääri kuuluvaks asjaks lükkavad sotsiaalse konvergeerumise ametlikud alused siiski kergelt eesti kultuuridominandi poole kaldu. Valitsuse planeerimisdokument seletab seda lahti järgmiselt:

„Ühiskondlikus dialoogis on kõik Eestis toimivad kultuurid võrdsed. Suhetes riigiga on eesti kultuur eelisseisundis. Eesti omariikluse eesmärk ja mõte on eesti kultuuriruumi säilitamine ja areng. Demokraatliku riigina on Eesti riigi ülesandeks nii eesti kultuuri edenemise toetamine kui ka kultuuriliste vähemuste arenguvõimaluste tagamine. Kui ühiskond areneb mitmekultuuriliseks, siis riik on ja jääb eestikeskseks. Eesti rahvusriiklus väljendubki riigi vastutuses eesti kultuuriruumi säilimise ja arengu eest globaliseerivas mitmekultuurilises maailmas.”⁴⁶⁴

Seega päris võrdse kahe-suunalise liiklusena ega vastastikuse kultuurilise rikastumise elik lähenemisena lõimumist ei käsitletud. Kehtestatud normatiivaktide kohaselt pöörati integratsioonipoliitika esimese viieteistkümnepäevase aasta vältel ülekaalukalt tähelepanu hoopis teistest rahvustest alaliste elanike eesti keele oskuse parandamisele ning asukohariigi kultuurilise repertuaari omandamisele, mis mitmete uuringute järgi vastas ühtlasi etniliste eestlaste peamistele ootustele ja arusaamadele „sotsiaalsest õiglusest”.⁴⁶⁵

Kultuuriliselt suhteliselt nõudlike eelduste tõttu on kogu selle aja jooksul kostunud kõige erinevamate suundadest, peaausjalikult küll kohalike venelaste leerist, hulgaliselt väiteid, et Eesti riiklik integratsiooniprojekt kujutab endast assimilatsiooni kattevarju, mis näeb vähemusi

⁴⁶² Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000, 5.

⁴⁶³ Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000, 19–20.

⁴⁶⁴ ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 23.

⁴⁶⁵ Vt nt Kruusvall. Social Perception, 120; Taul. Sallivus, 1204.

kui objekte ega võimalda nende kultuurieliidil end pikemas perspektiivis taastoota.⁴⁶⁶ Osaliselt võis see olla tingitud integratsiooni-mõiste üsna ähmasest tähendusväljast ning kaasuvatest laia diapasoniga tõlgendustest nii rohujuure kui valitsevate ringkondade tasandil. Hästi peegeldus selline kontseptuaalne segadus Eesti 1990-ndate ja 2000-ndate alguse kirjutavas pressis, kus keelerühmade lõikes varieerusid mitte üksnes arusaamad vajalikest poliitilistest rõhuasetustest, vaid ka selle sõna enda sisu puhul. Ennekõike eestikeelses trükimeedias kiputi terminit „integratsioon” kasutama tihtipeale assimilatsiooni sünonüümina, mille all peeti silmas kultuuri vahetust ehk eestlaste keele, identiteedi ning ajalookäsitluse ülevõtmist.⁴⁶⁷ Igatahes viitasid mõned läbiviidud sotsioloogilised uuringud, et lõimumise n-ö ametlik mõtestamine ja selle rahvalik retseptsioon alati ei kattu.⁴⁶⁸

Nii võib küsida, kas Eesti valitsev integratsiooniparadigma on olnud suunatud assimilatsioonile? Püütakse kõnealuse riikliku etnopolitiika raames kohalikke venelasi, ukrainlasi, valgevenelasi jt ümber rahvustada ning meisterdada neist „(kehvemat sorti) eestlasi”? Selline seisukoht on vaieldav õige mitmesugustel põhjustel. Esmalt ei ole assimilatsioon pelgalt ühepoolne protsess, vaid eeldab vastuvõtva grupi valmisolekut assimileeruvat kontingenti absorbeerida. Mitte kõik etnilised enamused pole aga rahvuslike vähemuste esindajate oma identiteetirühma pööramisest või endaga liitmisest huvitatud. Tüüpmotiiviks kartus „võõraste” kultuurimõjude ees, mille korral võidakse ilmutada tõrksust isegi integratsioonistrateegiate aktsepteerimisel. Eriti puudutab see rahvusi, kelle identiteet on olemuselt valdavalt etnilist laadi ja kes peavad au sees herderlikku kultuurirahvusluse kontseptsiooni. Viimasega käivad sageli käsikäes ajaloolised müüdid rahvuslikust koherentsusest, järjepidevusest ning ehedusest, usk mingi rahvuse „bioloogilisse” pärandisse, mis eristab neid teistest etnilistest rühmadest. Seetõttu peab taoline maailmas küllaltki laialt levinud kultuuriline fundamentalism oma äärmuslikumas vormis tarvilikuks eraldatuse, nn etnilise hügieeni ja „rahvuskehandi puhtuse” järgimist.⁴⁶⁹ Paljud uurijad tõdevad, et eesti rahvuslik identiteet on seni, iseäranis eelnevail aastakümneil, olnud valdavalt etnilis-geneetilise näoga⁴⁷⁰, millest tingituna ei ole ka primordiaalne purism või kultuurilise „autentsuse” taotlus avalikes diskursustes kaugeltki tundmatu nähtus.⁴⁷¹ Kuigi Eesti aladel on ajaloo vältel assimileeritud üsna palju võõraid, tõlgendatakse võõra „vere” ja eluviisi juurdevoolu tänapäeval tihtipeale eesti identiteeti nõrgestavana:

Segunemine võib „kaasa tuua paremal juhul oma tõu muutumise ja halvemal juhul väljasuremise”.⁴⁷²

„Rajajoonte segiminekul „võõraga” ei ole „oma” eluvõimeline.”⁴⁷³

⁴⁶⁶ Riigikantselei arhiiv, 10-02896, lk 2; Сидельников. Русская община Эстонии, 163; M. Tamm. „Kuidas armastada venelast?”, *Eesti Ekspress*, 17.08.2006; P. Григорян. „Похороны интеграций”, *Вести Дня*, 10.07.2007; „Голос нацменьшинств”, *Молодежь Эстонии*, 22.01.2008; E. Голиков. „Межнациональный диалог в Эстонии: возможность продолжения”, *День за Днём*, 25.04.2008.

⁴⁶⁷ Vt Raudsepp. Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis, 117; Kõuts, Tammpuu. *Changing Media Discourse*, 312. „Assimilatsiooni” võimalike kontseptsioonide kohta loe lähemalt nt Brubaker. *The Return*, 533–535.

⁴⁶⁸ Nt A. Plotkin. „Integratsiooni mõiste ja mida teab elanikkond integratsiooniprogrammist”, *Integratsioon Tallinnas 2001: Sotsioloogilise uuringu andmete analüüs*, toim. A. Semjonov (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2002), 8–9; K. Hallik. „Integratsiooni soodustavad ja takistavad tegurid”, samas, 75–76.

⁴⁶⁹ V. Stolcke. „Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe”, *Current Anthropology*, 36: 1 (1995); Volkan. *Bloodlines*, 217; Norman. *Negotiating Nationalism*, 39.

⁴⁷⁰ Nt Jääts. Mapping Estonian Nationalism; Masso. Uuskonservatism, 117; E. Piirimäe. „Rahvusuhkusest Eestis”, *Mõte*, 27.02.2007. Näiteks on eesti identiteedi üheks põhitunnuseks peetud keelt. Samal ajal paljusid Eestis elavaid eesti keele perfektseid valdajaid eestlasteks ei nimetata. Kah väidetakse, et on olemas eestlasi, kes eesti keelt sugugi ei oska.

⁴⁷¹ Loe nt M. Feldman. „European Integration and the Discourse of National Identity in Estonia”, *National Identities*, 3: 1 (2001); M. Pesti. „Puhta Eesti mütoloogia”, *Eesti Ekspress*, 18.04.2008.

⁴⁷² A. Raid. „Poollibahundi ehk venelasest eestlase loomine”, *Eesti Ekspress*, 8.04.2010.

⁴⁷³ A. Aareleid. „Oma” saab olla vaid eestikeelne”, *Eesti Päevaleht*, 15.10.2007.

[Arvuka muulaskonna] „integreerimine Eesti ühiskonda lõpeb sisuliselt ühiskonna taasvenestamisega”.⁴⁷⁴

Ulatuslikku assimilatsiooni pole sageli peetud ka võimalikuks kas siis eestlaste ning slaavlaste vahelise tajutud (suure) kultuuridistantsi⁴⁷⁵ või nimirahvuse suhtelise vähesuse tõttu. Postkommunistliku Eesti demograafilise koosseisu juures ei ole venekeelsete vähemuste eestlaskonda sulatamist loetud lühiajalises plaanis kuigi realistlikuks. Arvestades kasvõi muulaste kõrget osakaalu, etnilisi asustumustreid elik vahetus läheduses paikneva Venemaa pidevaid kultuurilisi mõjutusi.⁴⁷⁶ Massilist assimilatsiooni pole ka tingimusteta soovitud ega tagant õhutatud, kuna kardetakse, et see võib mõlemale subjektile maksma minna nende rahvusliku eripära. Seesugune identiteedi ohustatuse taju ei ole omane üksnes eestlastele, vaid mõnede uuringutulemustele baseeruvate tõlgenduste järgi saab teatud „eksistentsiaalsetele” hirmudele viidata ühtlasi mitte-eestlaste puhul.⁴⁷⁷ Põlisrahva tõrjuvad hoiakud, summaarne soovimatus slaavlastega argiselt suhelda⁴⁷⁸, tugev eristumisvajadus, vastandumine ja etniline häiritus, mille taustal lasuvad olulisel kohal narratiivid „ajaloolisest vaenlasest”⁴⁷⁹ sulandumist kindlasti ei soodusta. Teiste seas tõkestab assimilatsioonikavade rakendamise tõenäosust eestlaste etniline endogaamia, milline nõukogude aegse psühholoogilise vastupanuga seostatav sotsiaalne norm on vähemalt eesti-vene võimalike segaabiellude kontekstis näidanud inertsust ka vabanenud oludes.⁴⁸⁰ Seega pigem on Eesti ühiskonnas valitsenud kord kergemad, kord jõulisemad etnilise dissimilatsiooni (ingl *ethnic dissimilation*) tendentsid.⁴⁸¹ Need kulgevad teineteist vastastikku toites nii individuaalsete valikute kui grupikäitumise tasandil. Alates 1990-ndate algusest läbi viidud arvamusküsitlused ei jäta kahtlust, et eestlaste tahe venekeelsete assimileerumist aktsepteerida on püsinud ülimalt madal. Kultuurierisuste kadumist enda ja muulaste vahel pooldas keskmiselt vaid kümnendik nimirahvuse esindajaist.⁴⁸² Mitte-eestlased ise pole olnud selles aspektis sugugi entusiastlikumad. Täielikku eestlastega sarnastumist väärtustab neist ligikaudu sama palju respondente (kohati on protsendipunktid isegi pisut madalamad) ning sõltumata kodakondsusest domineerisid järjepidevalt omaenda etnilise identiteedi säilitamist oluliseks pidavad hoiakud.⁴⁸³

⁴⁷⁴ ERA, f. 4983, n. 1, s. 18, l. 112.

⁴⁷⁵ Nt Pihlak, Beckelhimer. *More than Language*, 36; Sarv. *Õiguse vastu ei saa*, 235–236; Evans. *Ethnic Schism*, 60.

⁴⁷⁶ Nt ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 9; O. Samorodni. „Korporatiivse integratsiooni ohud”, *Postimees*, 27.03.1999; Järve. *Ethnic Democracy*, 11.

⁴⁷⁷ E. Rein, A. Vallik. „Integratsioonist Eestis traumateooria valguses”, *Eesti jätkusuutlikkus ja lõimumine: Metsaülikool Eestis 2005–2007*, toim. M. Kass et al. (Tartu: Metsaülikool, 2008), 257–258, 261; Vetik. *Integration Policies*, 42–43. Vt ka nt Пароль. *Особенности*, 32; П. Г. Варунин. „Об изучении культурного наследия староверов Эстонии и его сохранении”, *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии*. I (Tartu: Издательство Тартуского университета, 2004), 15.

⁴⁷⁸ Vt A. Valk. „Mitte-eesti noorte psühholoogiline kohanemine mitmerahvuselises klassis: enesehinnang ja etniline identiteet”, Lauristin et al. *Mittekultuuriline Eesti*, 414.

⁴⁷⁹ S.o häiritus, „mille puhul häirivad nähtused seostatakse oletatavate häirijate või häiritute etnilise kuuluvusega.” // Kruusvall. *Usaldus ja usaldamatus*, 36. Vt ka Kruusvall. *Social Perception*; Taul. *Sallivus*.

⁴⁸⁰ A. Küng. *A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia and Lithuania 1940–1980* (Cardiff: Boreas Publishing House, 1981), 188–189; Pettai, Proos. *Integratsioon*, 27; M. van Ham, T. Tammaru. „Ethnic Minority–Majority Unions in Estonia”, *European Journal of Population*, 27: 3 (2011), 327.

⁴⁸¹ Nähtusest loe lähemalt M. Yinger. „Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation”, *Ethnic and Racial Studies*, 4: 3 (1981); T. Kuran. „Ethnic Dissimilation and Its International Diffusion”, *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, eds. D. Lake, D. Rothchild (Princeton: Princeton University Press, 1998).

⁴⁸² Vt Evans. *Ethnic Schism*; ERA, f. 5040, n. 2, s. 170, l. 74; Pettai. *Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus*, 230–231.

⁴⁸³ Nt I. Pettai. „Kas koduvenelasest saab eestlane?”, *Postimees*, 26.07.2000; I. Proos, I. Pettai. *Rahvussuhted ja integratsiooni perspektiivid: Sotsioloogilise uurimuse materjalid* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 2007), 37; G. Nimmerfeldt. *Identificational Integration: Conceptualisation and Operationalisation on the Example of Second Generation Russians in Estonia* (Tallinn: Tallinn University, 2011), 37–38.

Samuti on sundassimileerimist aktiivse rahvuspoliitilise meetmena loetud minoriteetide suhtes amoraalseks ja ebapraktiliseks, sest vastav riiklik surve võib osutada kontraproduktiivseks ning vähemuste reaktiivseid identiteete, teadlikku vastupanu ja trotsi hoopistükki tugevdada.⁴⁸⁴ Liiatigi satub tugev assimilatsioonitaktika konflikti rahvusvahelise õigusega, mis tüüpiliselt toob endaga ühtlasi kaasa rahvusvähemuste etniliste emamaade proteste. Sestap ütleb Eesti Vabariigi põhiseaduse paragrahv 49, et igaühel on voli oma rahvuskuuluvust alal hoida. Veel enam, keelatud on rahvuskultuuri tavade ning usukommete täitmise takistamine ja igasugune tegevus, „mille eesmärgiks on vähemusrahvuse sunni viisiline ümberrahvustamine”.⁴⁸⁵ Kultuuriautonomia seadusega pakutavad toetavad meetmed (vt alapeatükis 3.3.4), harvaesinevalt avarad võimalused venekeelse koolihariduse omandamisel, meedia kasutamisel ning kohati sihilik vähemuste identiteedi riiklik kultiveerimine (vt ptk 4.5.4) ei käi eesti sulatusahju kontseptsiooniga kuidagi käsikäes. Muulaste eestlaseks hakkamist ei nõua ka ametlik integratsiooniprogramm. Kedagi mingeid võõraid eluviise, usku, keelt jm omaks võtma ei kohustata ning kultuurilise mitmekesisuse säilitamine või koguni edendamine on seatud üheks lõimumisprotsessi põhieesmärkide saavutamise tingimuseks.⁴⁸⁶ Valitsuse teed näitavas alusdokumendis seisab must valgel:

„Integratsioon *ei ole* etnilise identiteedi muutus, vaid nende barjääride mahavõtt, mis täna takistavad paljudel mitte-eestlastel täisväärtuslikult osalemast Eesti ühiskonnas.”⁴⁸⁷

Kuigi sageli on piiri tõmbamine – kust maalt lõpeb kultuuriline kohastumine ja mis hetkest algab assimilatsioon – võrdlemisi keeruline ning mõned indiviidid on tasahilju triivinud eestlastesse sulamise suunas⁴⁸⁸, seda riiklikul tasemel otseselt ei mahitata. Ametliku baaskultuuri kompetentsi osas elanikkonda unifikatsiooniliste elementide kõrval tagati võimalused peavoolust irduvat identiteeti soovi korral säilitada. Võrreldes näiteks sõdadevahelise Euroopaga on Eesti praegune natsionalism olnud selles osas suhteliselt liberaalne, jättes vähemuste kultuuritavade väljendamiseks (erasfääris) piisavalt ruumi. Nii et täpsemini väljendab ehk riigi integratsioonipoliitikat tuntud ladinakeelne väljend *e pluribus unum* – mitmekesisus ühtsuses.

Küll aga võib siin tuvastada mõningaid kontseptsiooni sisseprogrammeeritud vastuolusid, mida lõimumiskava loojad ka ise on tunnistanud ja mis on nii sünnitanud kui kajastanud laiemaid etnopolitiilisi erimeelsusi. Üheks enam kõneainet pakkunud momendiks saab pidada ühiskonna sisese konsolideerimise ning eristamise näilist vastukäivust. Ehk nagu selgitab Eesti lõimumispoliitikat sisuliselt korraldanud valitsuskomisjoni liige prof. R. Vetik:

„Vastuolulisus ei tähenda siin lihtsalt seda, et integratsiooni eesmärkide saavutamine on keerukas ja sellele on suuri takistusi, vaid pigem seda, et integratsiooni kui nähtuse peamised sisuelemendid – ühiskonna ühtsuse suurenemine ja eripärade säilitamine – eeldavad sageli samaaegset vastasuunalist liikumist. Seega, tegemist on konfliktiga integratsiooni kui nähtuse aluseks olevate protsesside olemuses. Järelikult ei saa integratsiooni üldeesmärgiks pidada sellise olukorra saavutamist, kus mõlema poole integratsioonilased ideaalid täielikult rahuldatakse, sest see ei ole

⁴⁸⁴ ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 18; Talve. Keeruline tee, 59.

⁴⁸⁵ Vähemusrahvuse kultuuriautonomia seadus. *Riigi Teataja* I, 71, 1001 (1993) § 3, lg 2. Viimast kordab mõnevõrra detailsemal kujul üle Riigikogu poolt 1996. aasta novembris heaks kiidetud Euroopa Nõukogu „Vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni” artikkel 5. // *Riigi Teataja* II, 40, 154 (1996).

⁴⁸⁶ ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 176; *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000*, 5, 15, 19: *Rahvastikupoliitika alused 2009*, artikkel 4.3.5.

⁴⁸⁷ ERA, f. 5040, n. 2, s. 1, l. 6.

⁴⁸⁸ Taolised „autoassimilatiivsed” tendentsid ei ole olnud kuigi massilised. Teatav muulaste eestistumine leidis juba nõukogude perioodil aset valdavalt eesti dominandiga maakohtades ja väikelinnades. // Ленсмент. Жизнь в эмиграции, 197; Kirch et al. *Integration Processes*, 47; „Viie aastaga muutus 1070 venelast eestlasteks”, *Delfi.ee*, 23.07.2010.

põhimõtteliselt võimalik. Integratsiooni üldiseks eesmärgiks saab olla vaid erinevate rahvusgruppide vastastikune kohanemine, milles tuleb paratamatult teha ka kompromisse.”⁴⁸⁹

Lisaks seesugusele pidevale tasakaaluasendi otsimisele ei taha omavahel hästi kokku klappida ka strateegias sõnastatud indiviidikesksuse ja eesti kultuuri dominantsuse põhimõtted. Kui esimene sisuliselt eitab mingite grupiõiguste olemasolu, siis teine, otse vastupidi, eeldab seda.⁴⁹⁰ Ühtlasi on kontseptuaalselt pinnalt rahulolematust külvanud näiteks integratsiooniliste (tegevus-)prioriteetide pingerida. Erinevalt eestlastest, kes kalduvad esiplaanile seadma muulaste keeleõpet, peavad russofoonid põhirõhu asetamisel olulisemaks hoopis integratsiooni poliitilis-õiguslikku või sotsiaal-majanduslikku valdkonda.⁴⁹¹ Suuresti haakub see valdavalt enamuse ning vähemuse (arvamus)liidrite vaheliste jooksvate vaidlustega, kas käsitleda Eesti kodakondsuse saamiseks nõutavat naturalisatsiooniprotsessi lõimumise tööriista või „autasuna”. Kumb on integratsiooni eeltingimus – kas kuuluvuse/ühtekaasatuse tunnet ja osalusvõimalusi potentsiaalselt kergitav (hõlpsasti saadav) pass, mis võib-olla motiveerib niiviisi rohkem õppima ka riigikeelt; või stimuleerib põimumist lõppkokkuvõttes paremini pigem „paksem” etnoliitiline pretensioonikus? Ehk kas enne peaks tulema keel või hoopis meel, või ehk puudub nende vahel üldse väga kindel seos? Arvamused ei lahkne siin siiski kaugeltki mitte üksnes rahvuste lõikes, vaid ka keelekogukondade siseselt.⁴⁹²

4.4. Rahvusvahelised kaasarhitektid

Jätkates Brubakeri vastasmõjude teooriast inspireeritud natsiooniloo peamiste välishoobade käsitletu, ei ole ka nende teemaplokkide raames reaalse tulemuslikkuse osas suurt midagi vastu panna Lääne VVO-de ja Vene Föderatsiooni ponnistustele. Isegi kui nende üksuste suunavate toimetuste praktiline edukus jäi tihtipeale küllalt napiks. Võrdlemisi eraldiseisva Eesti riigijuhte kaudselt survestava jõuna lülitus aga tasapisi üha enam mängu ka Venemaa enda rahvuslik konsolideerimispoliitika, mis üsna nähtavalt heitis varsti pea kõigile arvuka vene vähemusega naaberriikidele piisavalt suure kinda, mida päris käed rüpes eirata enam kuigi lihtne ei olnud.

4.4.1. Lääneriikide roll

Võttes aluseks temaatilise järjekorra ja meenutades Euroopa 20. sajandi etniliste puhastuste ajalugu, ei ole ilmselt ülemäära ekslik väita, et õhtumaade volitatud esindajate valvas silm sundis omalt poolt Eesti rändepoliitikat algusest peale suhteliselt mõõdukana hoidma. Millegi 1990-ndate algul näiteks endises Jugoslaavias toimunu matkimiseks puudus maailmas sel hetkel pea igasugune poliitiline toetus. Suuri raskusi oli seal isegi vabatahtlikkusel baseeruva „dekoloniseerimisdoktriini” aktsepteerimisega. Ehkki toonase Euroopa Ühenduse liikmesriigid tunnustasid Eesti iseseisvumist valdavalt juriidilise järjepidevuse aspektist lähtudes, anti siiski kohe piisavalt selgelt mõista, et minevikus aset leidnud okupatsioon ei anna rahvusvahelise õiguse taustal

⁴⁸⁹ Vetik. *Eesti ühiskonna*, 11.

⁴⁹⁰ Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 23; R. Vetik. „Rahvuspoliitika”, Vetik. *Eesti poliitika*, 124; Veidi teise nurga alt ka L. Fein. *Negotiating Integration in a Nationalizing State: Contested Boundaries of Belonging in Estonia* (Ann Arbor: ProQuest, 2010), 225–239.

⁴⁹¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 102p, 106p, 109; M. Петров. „Формула интеграции”, *Молодёжь Эстонии*, 30.03.2000; *Vähemuste kaitse seire* (2002), 73–74.

⁴⁹² Diskussiooni kohta loe nt R. Narits. „Topeltkodakondsusest”, *Juridica*, 9 (1996), 472; *VIII Riigikogu stenogrammid*, 8.09.–9.10.1997, 31; Poleshchuk. Accession, 24; I. Proos. „Venekelne eestimeelsus?”, *Postimees*, 5.10.2007; A. Aarelaid. „„Oma” saab olla vaid eestikeelne”, *Eesti Päevaleht*, 15.10.2007; S. Ivanov. „Kust tulevad eestimeelsed venelased?”, *Postimees*, 18.08.2009; M. Lauristin. „Kuidas portreterida lõimunuid”, *Postimees*, 4.04.2012.

lubatavat põhjust selle vältel riiki saabunud isikute sunniviisiliseks deporteerimiseks.⁴⁹³ Euroopa Parlamendi 1993. a. aprillist pärinev resolutsioon toonitas kindluse mõttes veel üle, et Eesti valitsuse mistahes vähemuste jõuga väljasaatmisele suunatud tegevus toob endaga kaasa iga-suguse abi ja toetuse täieliku katkemise.⁴⁹⁴

Tagasihoidlike väljarändetoetuste eraldamise kõrval tegeleti enamaltjaolt hoopis Eesti ühiskonda sidustavate mehhanismide töökorda sättimise ning tugevdamisega. Mõnikord püüti hoolitseda siiski sellegi eest, et need vähemustest sihtrühmade suhtes võimalikult leebed ja alahoidlikud oleksid. Näiteks hariduse vallas lükkas Eesti 1997. aastal oma planeeritud haridus-reformi jõustamise edasi muuhulgas erinevate Euroopa agentuuride tugeval survele. Veidi hiljem võeti kuulda Euroopa Komisjoni soovitusi, millega vene õppekeelega munitsipaalgüm-naasiumeid sajabrotsendilisel riigikeelse õppega jätkama ei kohustatud.⁴⁹⁵

Vaatamata tõigale, et keelepoliitiline maastik on üldjoontes iga riigi siseasi, saadeti Eesti teise keelesaaduse eelnõu mitmete Euroopa inimõiguslaste kokkulepete vaimu kindlamaks tabamiseks Euroopa Nõukogu juriidilisele ekspertisele.⁴⁹⁶ Nagu eelnevalt juba juttu oli, pöörati nii mõnedki järgnevatel aastail seadusesse sisse viidud muudatused VVO-de mahitusel tagasi.⁴⁹⁷ Antud juhul aga märksa olulisemaks momendiks võib pidada lääneriikide laialdast tuge mitte-estlaste keeleõppe korraldamisel. Kriitilisemate väidete kohaselt riiklikud keeleõppekeskused 1990-ndate aastate algul formaalselt küll loodi, ent jäeti sisuliselt rahastamata, mistõttu olid kohati kõrged ka kõiksugused õppemaksud. Neid keskusi suudeti tõhusamalt finantseerima asuda alles põhiliselt Rootsi, Saksamaa ja USA saatkondade eestvedamisel, mille üle muulas-probleemi maksimaalsele n-ö maalt väljavoolule lootev Eesti valitsus paari tolleaegse vaatleja sõnul erilist rõõmu ei tundnud, kuid sellisest sihtotstarbelisest välisabist „keelduda kah ei saanud”.⁴⁹⁸ Lisaks keeleõppeprogrammide fundeerimisele saatsid piiritagused partnerid Eestisse oma vastavaid spetsialiste ning püüdsid leida ressursse puuduolevate kvalifitseeritud eesti keele õpetajate ettevalmistamiseks. Õla pani siin võrdlemisi varakult alla ka Euroopa Liit. Eriti selle Phare programmi abipaketite vahendusel, mille raames kutsuti ühtlasi ellu eesti keele tasemeeksami edukalt sooritanute keeleõppekulude järelkompenseerimise süsteem.⁴⁹⁹

Seega ei tulnud rahvusvaheliste organisatsioonide tugev toetus juba täiesti korrapärase integratsioonipoliitika käivitamisele ilmselt kellelegi enam erilise üllatusena. Väga paljude Eesti elanike arvates oligi ükskõik milliste venekeelset elanikkonda kaasahaaravate strateegiate näol tegemist eeskätt nn europrojektiga. Tõsi ta on, et Euroopa võimukuluarides ei väsitud reeglina Eesti kolleege veenmast, et vene vähemuse siseintegratsiooni parandamisega tuleb midagi otsustavalt ette võtta. Esmased konkreetsemad lõimimisjuhtnõõrid laekusid Tallinnale ÜRO Arenguprogrammi (*United Nation's Development Programme*) Eesti büroost, mis saidki algeid valdkondlikke raamdokumente läbivaks selgrooks.⁵⁰⁰ Samuti toetati usinasti lõimumiskava reaalsel ellurakendamisel. Vastavad tagastamisele mittekuuluvad välissummad olid olnud juba ennegi märkimisväärsed: vahemikus 1993–1998 rahastasid ainukesti Soome, Rootsi, Taani ja Norra valitsused ühtekokku 46 erinevat mitte-estlaste integreerumisega seotud projekti, neist 32 puhul kandis raskust Rootsi Kuningriik üksinda.⁵⁰¹ Täiemõdulise riikliku tegevusplaani ette-

⁴⁹³ Vt nt *European Convention on Human Rights. Protocol No. 4 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, securing certain rights and freedoms other than those already included in the Convention and in the first Protocol thereto as amended by Protocol No. 11*, Strasbourg, 16.IX.1963, Art. 4. <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/046.htm> (vaadatud 9.08.2014); Ziemele. *State Continuity*, 259, 317.

⁴⁹⁴ Crols. *Old and New Minorities*, 195.

⁴⁹⁵ Jurado. *Complying; European Commission. Progress Report Estonia* (Brussels: European Commission, 2002), 33.

⁴⁹⁶ *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, December 1993, 34.

⁴⁹⁷ Vt veel nt Tomusk. *Eesti keelepoliitikast*, 17–19.

⁴⁹⁸ Laitin. *Identity in Formation*, 7, 94.

⁴⁹⁹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 31; *Vähemuste kaitse seire* (2002), 68, 82.

⁵⁰⁰ Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 16–50.

⁵⁰¹ T. Jõgeda. „Kas venelasest saab eestlase?”, *Eesti Ekspress*, 27.02.1998; G. Feldman. „Essential Crises: A Performative Approach to Migrants, Minorities, and the European Nation-state”, *Anthropological Quarterly*, 78: 1 (2005), 231.

näitamise võimalus laiendas välisdoonorite rahastamiskanaleid veelgi enam. Eesti esimese lõimumisprogrammi kulud kaeti peamiselt just võõrkapitali abiga.⁵⁰² Ühes euroliidu liikmelisuse lähenemisega hakkasid nii kõnealused finantssüstid kui Eesti sisulised seiramised vähehaaval hõrenema. Järgmise integratsioonitsükli käigus tugineti tegevuste läbiviimisel juba rohkem kohalike ministriumite eelarvetele, kuid loodeti jätkuvalt ka välistele, sealhulgas Euroopa Sotsiaalfondi ning Euroopa Kolmandate Riikide Kodanike Integreerimise Fondi vahenditele.⁵⁰³

Siiski ei ole VVO-de sekkumise tulemuslikkus alati üheselt hinnatav. Osade uurijate meelest jäi Euroopa institutsioonide projekteriv mõju kasvõi näiteks Eesti keeleseadusandlusele aastate lõikes tagasihoidlikuks.⁵⁰⁴ D. Budryte on leidnud, et põhirahvuste rahulolematuse ning kartuste valguses aitas Brüsseli dirigeerimisel toimunud õigusaktide mõningane liberaliseerimine, mis süvendas pigem ohvrimentaliteete, Baltimaade nimirahvuste ja venekeelsete kogukondade vaheliste sildade ehitamisele tõenäoliselt vähe kaasa.⁵⁰⁵ Teisalt ei ole sugugi põhjust alatahtsustada lääneriikide mitmekülgset tehnilist tuge ega nende pikemaajalise surve tagajärgi sihtriikide algse jäigema joone teataval pehmenemisel ja vähemusi kaasavate poliitikate kasutuselevõtul.

Samas ei saa säärast etnopolitiika „mahenemist” lugeda pelgalt Lääne diplomaatia teeneks, vaid see peegeldas osaliselt ka Eesti enda seestmistest arenguloogikatest ning debattidest välja kasvanud ideoloogilisi nihkeid. Olgugi et enamik Eesti järeleandmistest ei mõjunud ilmselt laiemale üldsusele eales riigipoolse suuremeelsuse või vastutulekuna, vaid paistsid alati pigem varjamatu välissurve all (n-õ häda sunnil) astunud sammudena. Niisiis on vahest naelapeale veel kõige kindlamalt pihta saanud Tartu Ülikooli politoloogid, kes ütlevad, et Lääne agentuurid noppisid tihti osavalt üles Eestis juba vallandunud sisemisi protsesse ja Euroopa Liidu poolt seatud tingimuslikkus võimaldas lõimumispolitiika sündi käigu pealt tagasipööramatuks muuta.⁵⁰⁶ Selles, miks rahvusvaheline tingimuslikkus mõnes punktis rohkem ning teises jälle vähem efektiivseks kujunes, oli oma kaalukas sõna sekka öelda aga ka Venemaa etnopolitiilisel aktivismil.

4.4.2. Venemaa konkureerivad impulsid

Sarnaselt mitmetele teistele siirdeühiskondadele leidis Vene Föderatsioon end 1990-ndate aastate algul peagi viibivat keset pingelisi identiteediotsinguid. Kui turumajandusele ümberlülitumine kulges seal võrdlemisi konsensuslikult ja ka demokratiseerumine näis esialgu tegevast siiski suhteliselt suuri edusamme, siis riigi ning rahvuse ehitustandril (siirdekomponentidest loe lähemalt ptk 2.3) valitses algusest peale kerge ideeline peataolek. Üsna ilmekalt väljendas säärast enesemääratluslikku segadust Venemaa vastuoluline riigisümboolika valik, mille juures lähtuti mitte üksnes mõnele rahvusriigile omastest traditsioonidest, vaid asuti küllalt varsti restaureerima ka tsaari ja nõukogude impeeriumi tunnuseid.⁵⁰⁷

Sümboolika üle peetud vaidlused peegeldasid siin muidugi kõigest jäämäe veepealset osa. Vahest veelgi rohkem kui Venemaa „õigustatud” füüsiliste piiride paiknemine, sünnitas erimeelsusi küsimus, keda need peaksid hõlmama ehk kes peaksid (psüühilisel tasandil) moodustama Vene rahvuse liikmeskonna, n-õ poliitilise „Meie”. Väljapoole Vene Föderatsiooni elama jäänud miljonitesse küündiv venekeelne rahvastik on selle määratlemisel paratamatult võtmetähtsusega element. Varastel üheksakümnendatel ringles Venemaa poliitilise ning vaimuelliidi seas erinevaid natsioonilooma sihtmärgilisi raamkontseptsioone, mis laias laastus lahkesid sellel pinnal, kas käsitleda vene rahvust kodanikupõhise (*гражданская нация* elik

⁵⁰² Vastavat eelarvelist statistikat vt Brosig. A Plan, 9.

⁵⁰³ Eesti lõimumiskava 2008, 33.

⁵⁰⁴ Nt A. Jonsson. „Nationalising State-Building and Language: The Case of Estonia”, Working Papers, 50 (Uppsala: Uppsala University, 1999), 42–43; Commercio. Systems of Partial Control, 84.

⁵⁰⁵ Budryte. *Taming Nationalism?*, 202.

⁵⁰⁶ Pettai, Kallas. Conditionality, 114.

⁵⁰⁷ Vt nt A. J. Хорошкевич. *Герб, флаг и гимн: из истории государственных символов Руси и России* (Moskva: Время, 2008); E. Hellberg-Hirn. „The Return of the Eagle”, *Idäntutkimus*, 6: 3/4 (1999).

российская нация) või eeskätt etnilise üksusena (русская нация).⁵⁰⁸ Mitmesugused diskursiivsed konstruktsioonid ei teinud keskmise inimese maailmapilti ilmselt oluliselt selgemaks, vaid pigem kindlustasid uuringutulemusi, mille kohaselt on Vene identiteedi kontuure ajloomisel tingimustel tajutud sageli üsna ähmastena.⁵⁰⁹ Seetõttu tuli koguni Venemaa toonastes riiklikes dokumentides ette niisuguseid hübriidseid mõisteid nagu nt „etnilised venemaalased” (этнические россияне).⁵¹⁰ Ida-Euroopale omaselt on tegelikult ka Venemaal tugevalt kanda kinnitanud rahvastiku etnokultuuriline mõtestamine ja mentaalne diferentseerimine⁵¹¹, ent NSV Liidu etnoliitilisest pärandist, pikalt esiplaanil püsinud riigiidentiteedist, tänase Venemaa paljurahvuselisest koostisest ning reaalpoliitilistest kammitsatest tulenevalt hakkas föderatiivne rahvuse-ehitamine praktikas võrdlemisi ruttu kalduma ikkagi selle kaasavamate vormide poole.⁵¹² Kogu protsess töötas „lähivälismaal” elavaid „vene” segmente mingil viisil igal juhul mõjutada, olgu siis Venemaa sulgunud parajasti klassikaliseks rahvusriigiks või püstitagu ta endale mingeid laiemaid eesmärke. Liitigi oli ülevenemaaliste küsitluste järgi varakult olemas ulatuslik „sotsiaalne tellimus” naaberriikidesse jäänud russofoonide huvide eest hoolt kanda⁵¹³, mistõttu vene vähemuste õiguste temaatika oli sisemaises plaanis igati tänuväärne poliitilise kapitali lõikamise allikas. Küsimusena tuli kõne alla pigem asjaolu millal, kuidas ja kui suurel määral see toime välismaadesse kohale jõuab.

Mil moel nn venekeelset diasporaad defineerida ning missugust osa suur riik sellest lõppude lõpuks kaitsmise ja toetamise väärsaks pidas, oli piisavalt vaidlusalune teema, mis läbis erinevaid faase. Algselt opereeriti nii akadeemilistes kui poliitilistes sfäärides väga mitmesuguste nimetustega nagu näiteks „meie rahvas” (наш народ), „Venemaal orienteeritud kogukond” (российско-ориентированная община), „venemeelselt mõtleval elanikkond” (русско-думающее население) või „kaaskodanikud” (сограждане). Kusagil 1992. a. lõpul piirdumine endise NSV Liidu/Vene Föderatsiooni võõrsil paiknevate kodanikega hüljati ning laiemasse tarbesse läksid mõisted nagu „venekeelsed” (русскоязычные) ja „kaasmaalased” (соотечественнику; ingl *compatriot*).⁵¹⁴ Viimane on muutunud ametlikuks terminiks, mis figureerib mitte üksnes Vene Föderatsiooni administratiivsetes dokumentides, vaid ka õigusaktides.⁵¹⁵ Päril esimesed riiklikud regulatsioonid mõiste sisu ei täpsustanud, kuid 1999. a. mais presidendi poolt

⁵⁰⁸ Venemaa rahvuse-ehituse kohta loe nt Tolz. *Conflicting*; V. Tolz. „The Search for a National Identity in the Russia of Yeltsin and Putin”, *Restructuring Post-Communist Russia*, eds. Y. Brudny et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004); Tishkov. *What Are Russia*; O. Malinova. „Defining and Redefining Russianness: The Concept of Empire in Public Discourses in Post-Soviet Russia”, *The Challenges of Ethno-Nationalism: Case Studies in Identity Politics*, ed. A. Guelke (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010); Shevel. *Russian Nation-building*.

⁵⁰⁹ Vt Zevelev. *Russia*, 62.

⁵¹⁰ Nt RKA, n. 4, s. 473, l. 6p. Ka Narva Linnavolikogu 27.05.1993. a. otsuses nr 14/161 kõneletakse taolise Eestis elava kategooria diskrimineerimisest. // NLA, f. 129, n. 1, s. 48, l. 33.

⁵¹¹ G. Simon. „Russländische Nation – Fiktion oder Rettung für Russland?”, *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. 11 (1999). <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/4396> (vaadatud 9.08.2014); „Россия для русских...?”, Левада-центр, 25.08.2006. <http://www.levada.ru/press/2006082500.html> (vaadatud 9.08.2014); Y. Shabaev. „Russian Nationalism Expands in the Regions”, *Russian Analytical Digest*, 14, (6 February 2007), 15. <http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/RAD-14-14-15.pdf> vaadatud 9.08.2014).

⁵¹² G. Breslauer, C. Dale. „Boris Yeltsin and the Invention of a Russian Nation-State”, *Post-Soviet Affairs*, 13: 4 (1997); Kosmarskaya. *Russia*, 59–62. Ka nt põhiseaduse paragrahv 3 räägib Vene Föderatsiooni „paljurahvuselisest rahvast” (многонациональный народ). // *Конституция Российской Федерации: принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.* (Москва: Юридическая литература, 1993), § 3 p 1.

⁵¹³ G. Guroff, A. Guroff. „The Paradox of Russian National Identity”, *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*, ed. R. Szporluk (New York: M. E. Sharpe, 1994), 91; Drobizheva. *Russian Ethnonationalism*, 144; W. Zimmerman. *The Russian People and Foreign Policy: Russian Elite and Mass Perspectives, 1993–2000* (Princeton: Princeton University Press, 2002), 91.

⁵¹⁴ Määratlustest vt nt N. Melvin *Forging the New Russian Nation: Russian Foreign Policy and the Russian-Speaking Communities of the Former USSR* (London: Royal Institute of International Affairs, 1994); Galbreath. *Nation-Building*, 191.

⁵¹⁵ 1994. aastal pälvis „kaasmaalaste” kontseptsioon välisministeeriumi eestvedamisel Venemaa valituse ametliku heakskiidu. // Zevelev. *Russia*, 142–143.

välja kuulutatud seaduses „Vene Föderatsiooni riiklikust poliitikast välismaal elavate kaasmaalaste suhtes”, antakse mõista järgmist: „kaasmaalastena” käsitletakse kõiki püsivalt väljaspool Venemaa territooriumi resideeruvaid Vene Föderatsiooni kodanikke, nagu ka kunagi NSV Liidu kodakondsust omanud, sinna kord kuulunud riikide passi saanud või üldse ilma kodakondsuseta jäänud indiviide ja kõigi aegade Vene emigrante, kes „omavad keele, religiooni, kultuurilise pärandi, traditsioonide ning kommete alaseid ühisjooni”. Samuti mainitud inimkategooriate järelsugu, välja arvatud välisriikide nimirahvuste esindajate järglased.⁵¹⁶ Seaduse paragrahv 3 deklareerib, et „kaasmaalaste” määratlemise põhikriteeriumiks peab olema inimese vastav eneseidentifitseerimine. Vaba seesmine valik säilitada oma juuri, kultuuri ja sidemeid Venemaaga ning ammutada sealt „hingelist” laadi tuge.⁵¹⁷ Vaikival kombel sihitakse „kaasmaalase” tiitliga eeskätt etnilisi venelasi, kuid otseselt Vene võimud seda paberil ei maini, jättes mõiste meelega märksa kaasavamaks. 2010. a. juulis „kaasmaalaste” seadust muudeti ja antud definitsioon muutus veelgi udusemaks. Lisaks vanale klassifikatsioonile hõlmas „kaasmaalaste” termin nüüd ka „väljaspool Vene Föderatsiooni piire elavaid isikuid ning nende järeltulijaid, kes langetasid vaba valiku Venemaaga vaimsete, kultuuriliste ja õiguslike sidemete hoidmise kasuks ning kes tavaliselt [как правило] kuuluvad ajalooliselt Vene Föderatsiooni territooriumil elavate rahvaste [народы] hulka”.⁵¹⁸ Ebamäärased definitsioonid on olnud Vene etnopolitiikale kasulikud, kuna pea igas endises liiduvabariigis eksisteerivad venekeelse elanikkonna seas märkimisväärsed sisemised lahknevused. Niisugune kaval poliitiline konstruktsioon võimaldab oma laialivalguses aga „kaasmaalasi” õige mitmeti interpreteerida, võtta sihikule väga eripalgelisi grupe ja püüelda erinevate poliitiliste eesmärkide poole. Seega otsustati potentsiaalsete „kaasmaalastena” mitte rõhutada pelgalt etnilisi venelasi, et sihtrühma arvukust, konsolideeritust ehk välispoliitilist ressursi mitte nõrgestada. Nn veresidemete asemel apelleeritakse eelkõige ühisele saatusele ning isamaale (*отечество*), mis sisulisest küljest on tunduvalt neutraalsem. Selline pragmaatiline poliititehnoloogiline võtte annab Venemaa valitsusele kätte rohkem (mõjutus)vahendeid kui mõnede kitsamate kategooriate kasutamine.⁵¹⁹

Ühtlasi tagas selliste avarate kontseptide tarvitamine, et praktiliselt kõik endised liiduvabariigid said Moskva suunalt tunda oma migratsioonivähemustesse puutuvat poliitilist survet ja nõudmisi. „Kaasmaalaste” õiguste ning huvide kaitse, mis taolises serveringus haarab sisuliselt kogu väljaspool Venemaad asuvat vene keelt kodukeelena kõnelevat elanikkonda, on föderaalvõimude platvormides kuulutatud korduvalt ka üheks Vene välispoliitika prioriteediks. B. Jeltsini ning Venemaa Valitsuse teedrajavad direktiivid 1994. a. augustist toonitasid turbe valdavalt diplomaatilist ja majanduslikku iseloomu. Muuhulgas kutsuti neis üles tugevdama „kaasmaalastega” kultuurilisi kontakte läbi venekeelse televisioonilevi, trükimeedia toetamise, kultuurikeskuste abistamise jms.⁵²⁰ 1996. a. aprillis allkirjastas president määruse, millega loodi

⁵¹⁶ „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом”, *Федеральный закон*, 24 мая 1999 г. № 99-ФЗ. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 22, 31 мая 1999), § 1 p 1 ja 2.

⁵¹⁷ Samas, § 3 p 2 ja 3; Vt ka nt A. Микитаев. „Комментарий”, *Дипломатический вестник*, 2 (1995), 52; Н. Кузнецова. „Кто кому соотечественник?”, *Эстония*, 14.08.2000.

⁵¹⁸ „О внесении изменений в Федеральный закон „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом””, *Федеральный закон*, 23 июля 2010 г. № 179-ФЗ. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 30, 26 июля 2010), § 1 p 3.

⁵¹⁹ С. Евгеньев. „Негры – тоже соотечественники”, *Независимая газета*, 16.08.2001; Pelnēns. *The 'Humanitarian Dimension'*, 46; Shevel. *Russian Nation-building*.

⁵²⁰ „Об основных направлениях государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников проживающих за рубежом”, *Указ Президента Российской Федерации*, 11 августа 1994 г. № 1681. // *Собрание Законодательства Российской Федерации*, № 16, 15 августа 1994; Основные направления государственной политики 1994, гл. I ja IV.

välismaiste „kaasmaalaste” hüvanguks eraldi riiklik sihtasutus.⁵²¹ Napilt kuu aega hiljem nägi ilmavalgust ka kõigile föderaalinstiitutsioonidele tegevusjuhisenä mõeldud „kaasmaalasi” toetavate meetmete programm.⁵²² President V. Putini poolt 2000. a. juunis heaks kiidetud riiklik välispoliitika kontseptsioon lubas aidata kaasa Vene Föderatsiooni positiivsele kuvandile maailmas ning vene keele ja Venemaa rahvaste kultuuri populariseerimisele välisriikides.⁵²³ 2001. a. ametlik diasporaa-suunaline tegevuskava nägi must-valgel ette „kaasmaalaste” abil Venemaa rahvuslike huvide (национальные интересы) tagamist.⁵²⁴ Eesti Kaitsepolitsei hinnangul ongi „kaasmaalaspoliitika” näol tihtipeale tegemist just Venemaa välispoliitilise tööriistaga. Selle kaudu tehakse katset ehitada naaberriikide rahvuskaslastega „emotsionaalseid sildu”, suunata nende abil Venemaale vajalikke majanduslikke investeeringuid, juhtida tähelepanu kõrvale enda siseprobleemidelt, laiendada informuumi, väetada poliitilist pinnast võõrsil jms. Ehk teisisõnu, „muuta välismaal elavad rahvus- ja mõttekaaslasted kontrollitud teabevälja abil ühtseks manipuleeritavaks massiks ja Venemaa välispoliitika instrumendiks”⁵²⁵, millele tuginedes oleks võimalik mõjutada venekeelse vähemuse asukohariikide poliitilisi otsuseid. Vaatamata tõigale, et üksikud Venemaa strateegilised dokumendid pidasid vajalikuks edendada russofoonide vabatahtlikku integratsiooni elupaiga ametliku kultuurikeskkonnaga⁵²⁶, konkureerib Vene Föderatsiooni „nelja K-poliitika”⁵²⁷ tegelikkuses samade sihtrühmade „mõistuse ning südamete” pärast, mida taotleavad näiteks Baltimaade keskvõimudki. Kuna Venemaa on üritanud end retooriliselt positsioneerida kunagistes liiduvabariikides elava venekeelse rahvastiku peamise identiteedi allika, eestkostja ja hääletoruna, töötab selle „kaasmaalaste” poliitika paljuski vastu ka Eesti ühiskonna lõimimise alastele ponnistustele. Võib isegi väita, et Vene Föderatsioon pakub oma lähimatele naabritele rahvuse-ehitamise vallas arvestatavat rivaliteeti.

Kultuurilise mõjusfääri säilitamiseks ning Venemaa poliitikatele tasahilju toetava fooni tekitamiseks on see püüdnud luua ja arendada vastavat instiitutsionaalset võrgustikku. Siinkohal peab aga koheselt mainima, et Venemaa initsiatiivid ei ole olnud alati rangelt piiritletud ega tsentraliseeritud. „Kaasmaalaste” projektide ümber tiirleb mitmeid erinevaid riiklikke ning valitsusväliseid toimijaid ja nii poliitika kui instiitutsioonid on pidevas muutumises. Kaalukamatest riiklikest struktuuridest tasub ära märkida näiteks 1994. aastast vahelduva eduga tegutsenud Riigiduuma SRÜ ja kaasmaalaste komiteed (Комитет Государственной Думы по делам СНГ и связям с соотечественниками), välismaal elavate kaasmaalaste asjade valitsuskomisjoni (Правительственная комиссия по делам соотечественников за рубежом) ning välisministeeriumi juures paiknevat kaasmaalaste ja inimõiguste osakonda (Департамент по делам соотечественников и правам человека). Välisministeeriumi liinis suunatakse läbi Vene Föderatsiooni saatkondade ka mitmesuguste valitsusväliste organisatsioonide, nagu näiteks Venemaa Kaasmaalaste Koordinatsiooninõukogu (Координационный совет российских

⁵²¹ „О создании фонда по поддержке соотечественников за рубежом „Россияне””, Указ Президента Российской Федерации, 13 апреля 1996 г. № 536. // *Собрание Законодательства Российской Федерации*, № 16, 15 апреля 1996.

⁵²² „Программа мер по поддержке соотечественников за рубежом”, *Постановление Правительства Российской Федерации*, 17 мая 1996 г. № 590. // *Собрание Законодательства Российской Федерации*, № 21, 20 мая 1996.

⁵²³ „Концепция внешней политики Российской Федерации”, *Утверждена Президентом Российской Федерации 28 июня 2000 года*, § I. <http://www.scrf.gov.ru/documents/25.html> (vaadatud 9.08.2014).

⁵²⁴ „Концепция поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на современном этапе”, *Утверждена Президентом Российской Федерации 30 августа 2001 года*, гл. 2.

http://www.council.gov.ru/kom_home/kom_sng/relation_compatriot/item638.html (vaadatud 9.08.2014).

⁵²⁵ *Kaitsepolitsei aastaraamat 2010* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2011), 8. Vt ka nt *Kaitsepolitsei aastaraamat 2006* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2007), 9; Zevelev. *Russia*, 72–73.

⁵²⁶ Nt *Основные направления государственной политики* (1994), lk 3289.

⁵²⁷ S.o (venekeelse elanikkonna) konsolideerimine, koordineerimine, kommunikatsioon, kaitsmine. // *Kaitsepolitsei aastaraamat 2009* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2010), 12.

соотечественников) tööd. Ühtlasi on „kaasmaalaspoliitikas” aktiivsed olnud mõned Venemaa suuremad kohalikud omavalitsused, iseäranis Moskva linnavõimud.⁵²⁸

Praktikas on Venemaa välisriikidele otsese välispoliitilise surveavaldamise kõrval kasutanud kultuuri ning hariduse läbi teostatavat „positiivse hõlmamise” taktikat. Finantseerides mitmesuguste otsetoetuste ja vahendusfondide kaudu venekeelsetele kogukondadele suunatud ajakirjandusväljaannete trükkimist ning levitamist; inimeste hariduse omandamist Venemaa koolides; „kaasmaalaste” organisatsioone ja vene parteisid. Aidates korraldada vene kultuuriüritusi, „kaasmaalaste” konverentse, venekeelsetele lastele mõeldud turismireise ning laagreid Venemaal. Osutades teatud sihtrühmadele (nt nõukogude sõjaveteranidele) sotsiaalabi, toetades juristide tööd „kaasmaalaste” õiguste kaitsmisel maailma erinevates kohtuasutustes jms.⁵²⁹ Riivamisi haakub „kaasmaalaste” poliitikaga ka Vene Föderatsiooni seadusandluse suur vastutulelikkus välismaal elavate endiste Nõukogude kodanike suhtes, kes soovivad Venemaale siseneda ja/või selle kodakondsust taotleda. Venemaa 28. novembrist 1991 pärineva kodakondsuse seaduse paragrahv 18 võimaldas neil Vene passi omandada lihtsustatud korras. Koos järgnevate pikendustega said määratlemata kodakondsusega isikud seda kuni 2000. aasta lõpuni Venemaa diplomaatilistes esindustes vormistada sisuliselt vaid registreerimise teel.⁵³⁰ Samaaegselt tehti kohalike vene poliitikute abil vastavat propagandat.⁵³¹ Edaspidi muutus Venemaa naturalisatsiooniprotseduur pisut jäigemaks, ent ka järgnevad kodakondsusaktid säärastelt apatriiidideks jäänud isikutelt paiksustsensusse, (valikuliselt) elatusallikate ega keeleoskuse tõendamist ei nõudnud.⁵³² Samuti väljastasid Baltimaade Vene saatkonnad välismaalaste passi omanikele Vene Föderatsiooni viisasisid soodustingimustel, mis 2008. a. juunis päädis nimetatud kategooria täieliku Venemaad puudutava viisavabadusega. Mõlemad momendid õnnestasid Eesti naturalisatsiooniprotsessi ning aitasid ka kodakondsuseta kontingenti Venemaaga tugevamini siduda. President V. Putini valitsusajal sai „kaasmaalaste” konsolideerimisele orienteeritud tegevus uue hingamise. Muuhulgas hakati enam tähelepanu pöörama sellele, kuidas luua välismaistele sihtgruppidele Venemaast võimalikult positiivne kuvand.⁵³³ Viimase osas panustati nüüd veelgi intensiivsemalt nn pehmele jõule ja kutsuti presidendi 2007. a. 21. juuni ukaasiga ellu spetsiaalne sihtasutus nimega „Vene Maailm” (*Русский мир*).⁵³⁴ Välis- ning haridusministeeriumi kureeritavat fondi finantseeritakse valdavalt Venemaa eelarvest. See jagab „kaasmaalaste” organisatsioonidele föderaalvahenditest eraldatud raha, mida süstitakse vene keele, kultuuri ning hariduse populariseerimisse ja edendamisse. Koordineerib välismaiste Vene keskuste (sh nt Puškini Instituut Eestis) asutamist, toimib infoagentuurina ning korraldab poliitilise maiguga üritusi.⁵³⁵ Hargmaises identiteedikonstrueerimise töös sekundeerib Vene

⁵²⁸ Vt Московский Дом соотечественника. <http://www.mosdos.ru/>; T. Kiilo. *Paradiplomacy and Intergovernmental Relations in the Case of Russian Diaspora Politics*. Master thesis. Manuscript (University of Tartu: Faculty of Social Sciences, 2006).

⁵²⁹ Vt nt Zhurjari-Ossipova. *Human Rights*, 24; T. Doroško. *Russian Diaspora Politics in the Context of Estonia: Diaspora Participation in the Policy-Making Process*. Bachelor Thesis. Manuscript (University of Tartu: Faculty of Social Sciences, 2003), 23; *Kaitsepolitsei aastaraamat 2003* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2004), 12; Kivirähk. The ‘Humanitarian Dimension’, 64; „Kaasmaalased.” <http://rusemb.ee/est/relations/compatriots/> (vaadatud 9.08.2014).

⁵³⁰ О гражданстве РСФСР (1991), § 18 д жа е; Vt ka samas § 36 lg 1 punkt a.

⁵³¹ Nt Ю. Мишин. „Обращение к российским соотечественникам, проживающим в Эстонии”, *Молодёжь Эстонии*, 13.07.2000; Hallik. *Nationalising Policies*, 81.

⁵³² „О гражданстве Российской Федерации”, *Федеральный закон*, 31 мая 2002 г. № 62-ФЗ, § 14. // *Собрание Законодательства Российской Федерации*, № 22, 3 июня 2002; „О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон „О гражданстве Российской Федерации””, *Федеральный закон*, 11 ноября 2003 г., № 151-ФЗ, § 14. // *Собрание Законодательства Российской Федерации*, № 46, 17 ноября 2003, Часть II.

⁵³³ Vt Чепурин. *Собираем Русский Мир*, 25–28.

⁵³⁴ „О создании фонда „Русский мир””, *Указ Президента Российской Федерации*, 21 июня 2007 г. № 796. // *Собрание Законодательства Российской Федерации*, № 26, 25 июня 2007).

⁵³⁵ Чепурин, *Собираем Русский Мир*, 35; *Kaitsepolitsei aastaraamat 2008* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2009), 25; T. Kiilo. „Arendud Venemaa Föderatsiooni kaasmaalaste poliitikas”, *Akadeemiline Balti ja Vene Uuringute Keskus*. Mõttepaber nr 1 (2011), 3–6. http://www.ut.ee/ABVKeskus/sisu/paberid/2011/pdf/KMP_Kiilo.pdf (vaadatud 9.08.2014).

Maailmale 2008. a. sügisel asutatud föderaalagentuur „Rossotrudnitšestvo” (*Россоотрудничество*), ehkki selle „humanitaarse kooperatsiooni” põhirõhk on seatud SRÜ riikidele. Tervikuna ongi just kunagised Nõukogude Liidu alad, sh Baltimaad, olnud Vene „kaasmaalaspoliitika” peamiseks tegevuspiirkonnaks, olgugi et viimastel aastatel on Moskva sealjuures sihikule võtnud ka mõned suuremate idaslaavlaste kogukondadega Lääne riigid.⁵³⁶

Konkreetselt Eestis panustavad ühest küljest Venemaa taolisesse „transnatsionaalsesse integratsiooniprojekti” kohalikud Vene kodanike ühendused. Neid on alates 1992. aastast registreeritud üsna mitu. Reeglina omatakse suuremates linnades tegutsevaid regionaalseid filiaale ja seistakse Vene Föderatsiooni kodakondsete sotsiaal-majanduslike ning kultuuriliste huvide eest. Siiski ei ole Vene kodanike liidud suutnud mitte alati jääda selgelt apoliitilistesse raamidesse ja mõned nende radikaalsemad liidrid on palunud Venemaalt Eesti venekeelse elanikkonna kaitset või tellinud viimase „halva kohtlemise” tõttu Moskvalt koguni Eesti Vabariigi vastaste sanktsioonide tarvitusele võtmist.⁵³⁷ Teisalt hakkasid 2000. aasta paiku pead tõstma juba erinevad vahetus vormis Vene „kaasmaalaste” Eesti assotsiatsioonid, mida koondab katusorganisatsioonina Venemaa Kaasmaalaste Ühenduste Liit (*Союз объединений российских соотечественников в Эстонии*).⁵³⁸ Eesti Kaitsepolitsei väitel kinnitas 2008. a. lõpus Vene Keskuse nime all Tallinnas kanda ka idanaabri diasporaa-projekti viimaste aastate peamise kaubamärgi „Vene Maailm” haru, kuigi igasuguseid otseseid seoseid siiani avalikult eitatakse.⁵³⁹ Ühtlasi on Venemaa välispoliitiliseks instrumendiks peetud näiteks Moskva patriarhaadile alluvat Vene Õigeusu Kirikut, mis aitab Kremlil „hoida ja laiendada oma mõjusfääri”.⁵⁴⁰

Nn Vene asja rahastamine on olnud üldjuhul suhteliselt läbipaistmatu, hillitsetud ning mittetulundusühingute kaudu kanaliseeritud. Usaldusväärsete allikate nappusele vaatamata saab siiski kinnitada, et vene poliitilised äärmusliikumised said Venemaalt materiaalset abi juba perestroika perioodil ja olid vähemasti eriteenistuste vahendusel Moskvaga pidevas kontaktis. Hiljem on nii mõnedki teenelised „kaasmaalased” eesotsas Juri Mišiniga ajakirjanduse veergudel oma organisatsioonide jaoks Venemaalt raha saamist avalikult tunnistanud. Samuti paistab, et Vene Föderatsioon maksis kohati kinni Eesti vene erakondade valimiskampaaniaid.⁵⁴¹ Üldiselt pole Eestis viljeletud „kaasmaalaspoliitika” kuigivõrd eristunud eelnimetatud universaalsetest komponentidest. Siingi on toetatud teatud venekeelset ajakirjandust (eriti temaatilisi poliitväljaandeid nagu „Sootetšestvennik” või „Baltiiski Mir”), kooliharidust, õpetajate täienduskursuseid, kultuurielu. Jagatud vene organisatsioonidele ja poliitikutele strateegilisi juhiseid. Pakutud vene gümnaasiumide lõpetajatele välisstipendiume ning noorsoole suviseid puhke-laagreid Venemaal. Varustatud „kaasmaalasühingute” ridadesse kuuluvaid Nõukogude armee Teise maailmasõja veterane soodushinnaga või humanitaarabi korras saadavate ravimitega, võimaldatud neile tuusikuid Eesti sanatooriumites, kantud nende Venemaal läbi viidud meditsiiniliste operatsioonide kulusid jms.⁵⁴²

⁵³⁶ Vt nt A. Byford. „The Russian Diaspora in International Relations: ‘Compatriots’ in Britain”, *Europe-Asia Studies*, 64: 4 (2012).

⁵³⁷ BNS. „Narva Vene Kodanike Liit korraldas miitingu”, *Päevaleht*, 11.10.1993, 3; E. Ашихмин. „Рецидив радикализма”, *Молодёжь Эстонии: Соотечественник*, 26.10.2001; Berg. *Ethnic Mobilisation*, 12, 20.

⁵³⁸ Л. Михайлов. „Собрание российских соотечественников”, *Молодёжь Эстонии*, 16.01.01; В. Юрманн. „Триста лет совместной жизни”, *Эстония*, 22.11.2003.

⁵³⁹ *Kaitsepolitsei aastaraamat 2008*, 25; A. Alas. „Vene kaasmaalased, julgeolek ja pronksiöö katlamaja”, *Eesti Ekspress*, 29.01.2009.

⁵⁴⁰ E. N. Kross. „Vene vaeuusu kirik”, *Eesti Päevaleht*, 1.10.2001; Conley et al. *Russian Soft Power*, 23; O. Самородный. *Бремя полuverок: особенности русской политики в Эстонии* (Таллинн: Vali Press, 2012), 81.

⁵⁴¹ Vt Simson. *Venekeelse elanikkonna äärmusliikumised; Kaitsepolitsei aastaraamat 2003*, 12; *Kaitsepolitsei aastaraamat 2005* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2006), 11; *Kaitsepolitsei aastaraamat 2009*, 12; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, April–May 1997, 43; Самородный. *Бремя полuverок*, 154, 165.

⁵⁴² O. Samorodni. „Rublad proletariaadi trükipressile”, *Eesti Ekspress*, 25.11.1995; В. Юрманн. „Триста лет совместной жизни”, *Эстония*, 22.11.2003; *Kaitsepolitsei aastaraamat 2003*, 12; *Kaitsepolitsei aastaraamat 2007*, 18;

Venemaa rahvastavate jõupingutuste ja informatsioonilise mõjutustegevuse tulemuslikkust on suhteliselt keeruline mõõta ning hinnata. Arvamused jagunevad siin laias laastus kahte lehte. Ühed analüütikud kalduvad olema seda meelt, et Vene Föderatsiooni propagandarünnakud ja probleemikäsitlused vormivad paratamatult venekeelse elanikkonna mõttelaadi ning häälestavad ka eestikeelset ühiskonda tõrjuvamale lainele. Moskva poliitika Eesti russofoonse rahvastiku ideoloogilisel mõjutamisel on olnud edukas ja selle välismaalt orkestreeritud konsolideerimiskatsed on töötanud vastu Eesti rahvuse-ehitamise projektidele ning pärssinud väikeriigi-keskset sotsiaalset integratsiooni.⁵⁴³

Teist masti hinnangute kohaselt on Venemaa psühholoogilised operatsioonid olnud seni pigem vastuolulised, järjepidevusetud ja ebaefektiivsed. Pikka aega puudus välisvenelaste teemale lähenemisel kindel strateegia. 1990-ndate keskel küpsema hakanud seadusandlus jäi oma loomult deklaratiivseks ning sel puudus tihtipeale igasugune rakenduslik külg. Vähesedki valitsusprogrammides ette nähtud meetmed ei tahtnud riiklike institutsioonide nõrkuse, eliidi seas vahva korruptsiooni ja avalikkuse apaatia tõttu alati korralikult toimida.⁵⁴⁴ Baltimaade võimudele adresseeritud verbaalsete ähvarduste ning reaalse tegevuse vahel haigutas sageli kuristik. Seda ei üritatud reeglina ületada osalt ka Venemaa valitsuse tõsise poliitilise tahte ja osaliselt ressursside puudusel.⁵⁴⁵ 21. sajandil on Kreml püüdnud asuda välismaiste „kaasmaalastega” süsteemsemalt tegelema, ent koordineeritusest kipub jääma endiselt vajaka. Nii riiklikud kui valitsusvälised diasporaaga asju ajavad arvukad struktuurid on olnud dubleerivad või ideoloogilist vankrit sootuks eri suundadesse vedavad. Tulemuseks olukord, kus ka sihtgrupp on lõhestunud, nende assotsiatsioonid vähearenenud ning etnilise emamaa üleskutsed langevad paljuski viljatule pinnale.⁵⁴⁶ Harvad läbiviidud süvauuringud näitavad, et Vene „kaasmaalaste” poliitika mõju ei ole Eesti venekeelsete seas tänaseks kuigi tugev ning ka vastavate kohalike „vene” organisatsioonide kandepind väga lai.⁵⁴⁷ 2010. a. algul leidsid 16–29-aastastest eestivene noortest enam kui pooled, et Vene valitsuse ponnistused ei ole nende olukorda mitte kuidagi mõjutanud ja Vene kaasmaalaspoliitika tulemusi pidas positiivseks vaid umbes viiendik vastanutest.⁵⁴⁸ Karmi poliitilise retoorika põhieesmärgiks ei paistnud olevat välismaal elavate rahvuskaslaste tegelike probleemide lahendamine, vaid esmajoones erinevate instantside Venemaa sisetarbimiseks mõeldud repertuaari edastamine. Seega on „lähivälismaade” venekeelsete kogukondade aktivistid ning reakodanikud läbi aastate alatasa kurtnud, et Moskva ekspluateerib neid üksnes oma kitsaste geopoliitiliste sihtide huvides ega mõista või ei taha aru saada nende tegelikest vajadustest. Kõige nõrduvad avaldused süüdistavad „etnilist patrooni” koguni hülgamises, reetmises ja „kuritegelikus ükskõiksuses”.⁵⁴⁹

Pealtnäha võib tunduda, et inimõiguste rindel peetud pikaajaline propagandasõda ei ole Venemaale seni mingeid arvestatavaid tulemusi toonud. Selle aastaid kestnud püüdlused suruda naaberriikidele oma mõju säilitamiseks peale topeltkodakondsuse kehtestamine kukkusid paari

---

Hallik. *Koos pole lihtne*, 280. Põhjalikumalt vt Venemaa vastavast tegevusest Eestis. // Doroško. *Russian Diaspora Politics*; Conley et al. *Russian Soft Power*, ch. 3.

⁵⁴³ Nt Kolstoe. *Russians*, 259–280; Brednikova. ‘Smuggled’ Ethnicity, 161, 163; E. Soosaar. „Muulaste lõimumise rajad”, *Postimees*, 22.10.2007; Piirimäe. Patriotism, 46.

⁵⁴⁴ Zevelev. *Russia*, 143, 149; Doroško. *Russian Diaspora Politics*, 26.

⁵⁴⁵ Lieven. *The Baltic Revolution*, 59; Алексахина. Конфликтная логика, 311. Üheksakümneendate teisel poolel kannatasid „kaasmaalaste” toetusprogrammid kroonilise alafinantseerimise käes. // Numbrilisi näitajaid vt Zevelev. *Russia*, 145.

⁵⁴⁶ Doroško. *Russian Diaspora Politics*, 26, 40; Kolstoe. Nation-Building in Russia, 16.

⁵⁴⁷ M. Gering. *Venemaa kaasmaalaste poliitika mõju ulatuse hindamine Brubakeri kolmikneksuse teooria põhjal: Narva näide*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Riigiteaduste instituut, 2012), 62–63, 65.

⁵⁴⁸ Conley et al. *Russian Soft Power*, 32. Vt ka E. Kaal. „Tallinna ja Ida-Viru eripärad lõimumise kontekstis”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauringute Keskus Praxis, 2012), 178.

⁵⁴⁹ Nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 29, l. 7–8; NLA, f. 129, n. 1, s. 34, l. 40; Симонян. *Россия и страны Балтии*, 133; Novikova. *The Image of Russia*, 336. Mõned Moskva ametiisikud on aga vastupidiselt avaldanud teatavat pettumust just „kaasmaalastes”: lootustega pärjatud parteisid ei saada edu, Venemaa huve ei lobeerita piisavalt jne. // Н. Кузнецова. „Мода или потребность?”, *Молодёжь Эстонии*, 27.08.2004.

üksiku erandiga läbi. Eestivenelaste etnoliitiline mobiliseerumine on jäänud siiski suhteliselt tagasihoidlikuks ning tugeva „Kreml meelse” muulaserakonna loomine pole Moskval siiani korda läinud. Varjamatult „kaasmaalaspoliitikaga” tegeleva seltskonnal ei ole Eesti venekeelses sootsiumis suuremat kandepinda saavutada õnnestunud. 2006. a. juunis president Putini määrusega heaks kiidetud riiklik programm piiritaguste „kaasmaalaste” Venemaale elama meelitamiseks käivitus mitmesugustest materiaalistest toetusmeetmetest hoolimata enam kui vaevaliselt ja iseäranis Eesti puhul põrus pea täielikult.⁵⁵⁰ Kohati saab Vene Föderatsiooni jõupingutusi lugeda isegi kontraproduktiivseteks. Käre patroneeriv retoorika on halvendanud riikidevaheliste suhete kliimat, süvendanud naabermaade ühiskondades niigi tooni andvaid rahvuslikke eelarvamusi ning tajutud vajadust nimirahvusi ja vastavat kultuuri veel enam kaitsta. Küsitluste põhjal tõlgendab suur osa eestlasi muukeelsete mistahes soovidele järeleandmist Moskva diktaadile allumisena ja seega raskendas Venemaa väljapaistev aktiivsus Eestis liberaalsemate etnoliitiliste rakendamist, isegi kui sarnased ettepanekud juhtusid tulema Euroopast.⁵⁵¹ Pigem pani deržavaliku varjundiga surve Eestit oma majandust hoogsalt endise impeeriumi küljest lahti haakima ning tõukas seda Lääne institutsioonidega lõimumisest täiendavaid julgeolekugarantiisid otsima. Vastutootlike momentide ritta mahub hõlpsasti ka näiteks asjaolu, et Venemaa reaktioonilised majandussanktsioonid nagu transiidikärped või topeltollide kehtestamine olid tööturu struktuuriliste iseärasuste tõttu kahjulikud eeskätt just Eesti etnilistele venelastele, mis kohalikele vene äri meestele ja poliitilistele juhtidele aeg-ajalt üksjagu tuska valmistas.⁵⁵² Aga nagu juba öeldud, on säärase manipulatsioonide resultatiivsust võrdlemisi raske kraadida. Eesti kodanikud võivad olla nendele üldjoontes immuunsemad kui näiteks Vene kodanikud või nn hallipassimehed. Pealegi avaldub inimeste hoiakuid ning meelsust kujundavate protsesside mõju tihtipeale alles vägagi pikaajalises perspektiivis.

Kahtlemata on Venemaa suutnud oma eelkirjeldatud „lähivälismaa” poliitikaga naaberriike pidevas pinges hoida. Paljuski kahandas see tublisti usaldust kaasavate rahvusideoloogiate praktiseerimise vastu. Samas ei jäänud idanaabri laiahaardelised ambitsioonid Eesti ühiskonna- teadlastele ja poliitilisele eliidile märkamata ning suunasid nende mõtteid tõenäoliselt üha sagedamini ka võimalikele vastusammudele. Nii oli Venemaa tegevuse üheks käesoleva töö kontekstis oluliseks tulemiks taoliste arusaamade läbimurre, mis pidasid Eesti sisestabiilsuse kindlustamisel tarvilikuks mitte-eestlaste identiteedi tugevamat sidumist justnimelt Eesti riigiga. Ehk vastavaid integratsioonipoliitikaid intensiivistati ning ametlik rahvuslik diskursus muutus paradoksaalsel kombel veidi kaasavamaks. Vähemasti selles plaanis võib Venemaa küll end võrdlemisi julgesti Eesti rahvuse-ehitamise kaudseks kaaskujundajaks pidada.

4.5. Identiteedistamisepoliitka

Paljurahvuseliste ühiskondade ühtsust tagatakse muuhulgas ühistes poliitilistes institutsioonides osalemise, kollektiivsete identiteetide seistamise ja jagatud väärtuste kultiveerimise kaudu. Makroperspektiivis seostubki natsiooniloome enamaltjaolt lakkamatu identiteediarenduse või eneseteadvuse konstrueerimisega (ingl *identity building*). Siinkohal on aga paslik teineteisest

⁵⁵⁰ „О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом”, Указ Президента Российской Федерации, 22 июня 2006 г. № 637. // *Собрание Законодательства Российской Федерации*, № 26, 26 июня 2006); K. Repson. „Ümberasujad saavad Vene riigilt tuhandeid rublasid rahaabi”, *Postimees*, 11.09.2008. Esimese nelja aastaga asus selle projekti raames Venemaale loodetud miljonite asemel ümber vaid 22 000 inimest, Eestist pelgalt paarkümmend perekonda. // „Saatkond: Venemaale ümberasumisest huvitub 40 inimest”, *Postimees*, 6.06.2007; „Vedomosti: Lähikukunud programm”, *Eesti Päevaleht*, 22.05.2009; Shevel. Russian Nation-building, 196.

⁵⁵¹ Vt K. Kallas, M. Lauristin. „Mitte-eestlaste osalemine Eesti ühiskondlikus elus ja poliitikas”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008), 58; Schulze. Estonia, 368, 386.

⁵⁵² Nt RKA, n. 4, s. 475, l. 99–101; K. Liik. „Kaasmaalased” käisid Moskvas oma muresid välja ütlemas”, *Postimees*, 13.10.2001.

eristada identiteedipoliitikat (*identity politics*) ning identiteedipõhist poliitikat ehk „identiteedistamispoliitikat” (*politics of identity*). Neist esimene kontseptsioon tõusis pinnale postmodernismi kiiluvees ja peegeldas eri sotsiaalsete gruppide püüdusi suurema sisemise koheventsuse ning avaliku tunnustuse suunas. Teine on aktualiseerunud just ennekõike viimasel kümnendil, millega üritatakse „tekkinud kirjuses luua mõistuslikku ühise tegevuse alusruumi ja jagatud riigiidentiteeti”.⁵⁵³ Kui identiteedipoliitika tugineb valdavalt rohujuuretasandi algatustele, siis identiteedistamispoliitika avaldub pigem institutsionaalsel (riigi) tasandil.

Sõltumata sellest, millisest suunast vastavad signaalid parasjagu lähtuvad, katsuvad laiemad rahvuse-ehitamise strateegiad harilikult esile kutsuda üle kogu elanikkonna võlvuvat kommunaalset identiteeti, mis peaks asendama ja/või hõlmama kitsamaid etnokultuurilisi enesemääratlusi. Viimane haakub suuresti ka integratsiooni identiteedilise mõõtmega (ingl *identificational integration*), milles kajastub emotsionaalne positiivne side konkreetse riigiga ning selle sotsiaalselt heterogeenset rahvastikku ühendav kuuluvustunne. Taolise katusidentiteedi konstrueerimist nähakse vajalikuna nii ühiskonna üldise sidususe kui (demokraatliku) riigikorra kindlustamiseks.⁵⁵⁴ Ühtlasi kaasneb säärase tegevuse käigus küllalt sageli ka vajadus modifitseerida või kujundada mõne ühiskonna segmendi, näiteks kas etnilise vähemuse või dominantgrupi identiteeti selliseks, et kõigil riigi alalistel elanikel oleks üldse võimalik end mingi avarama kollektiivse rahvakategooria osana tunda.⁵⁵⁵

4.5.1. Baaskomplikatsioonid

Ühise identiteedi loomes võtmetähtsusega väärtuseline ühisosa kipub kaasaja valikute ja võimaluste rohkuses tihtipeale pihustuma. Ka Eestis näitavad sotsioloogilised uuringud majandusliku klassi ning rahvuste lõikes (teatud ideoloogiliste põhiprintsiipide kattuvuse kõrval) arvestatavat lõhestumist/väärtuste lahknevust. Eri keelerühmi siduv ühiste kultuuriliste koodide ja narratiivide osakaal on püsinud madal nagu ka kollektiivne samastumine Eesti riikliku sümbolika või sealse rahvastikuga tervikuna.⁵⁵⁶

Politoloogide hinnangul on Eesti-suguses ilmalikus ning ülimalt individualistlikus riigis ühiskonda koos hoidev liim olnud suhteliselt nõrk ja rahvuslus pea ainus, mis suudab seda konsolideerida ning ühist identiteeti tekitada.⁵⁵⁷ Samas domineerivad tänapäeva Eestis selle rahvusluse mõtestamise juures välistavad etnokultuurilised komponendid. Oma ajaloo vältel on eestlased praktiseerinud ennekõike nn kaitseseisundis oleva vähemuse identiteedi (*defensive minority identity*) või ka vastupanuidentiteedi (*resistance identity*) konstrueerimise mudelit⁵⁵⁸, mida toetasid peamiselt keel ja kultuur. Võõra represseeriva riigi eest kapselduti enda etnilisse rahvusesse. Eesti keele ning kultuuri külge klammerdumine toimis n-õ ellujäämisstrateegia ning

⁵⁵³ L. Kalev. „Kuidas ehitada tugevat riiki?”, *Eesti Päevaleht*, 3.12.2009. Vt ka H. Sicakkan, Y. Lithman. „Politics of Identity, Modes of Belonging and Citizenship: An Overview of Conceptual and Theoretical Challenges”, *Changing the Basis of Citizenship in the Modern State: Political Theory and the Politics of Diversity*, eds. H. Sicakkan, Y. Lithman (Lewiston et al.: The Edwin Mellen Press, 2005), 27–29; M.-L. Jakobson. „Kodanikuidentiteet ühiskondlike protsesside analüüsis”, *Acta Politica*, 3 (2009), 44.

⁵⁵⁴ Vt F. Heckmann, D. Schnapper. „Introduction”, *The Integration of Immigrants in European Societies: National Differences and Trends of Convergence*, eds. F. Heckmann, D. Schnapper (Stuttgart: Lucius & Lucius, 2003), 10; Nimmerfeldt. *Identificational Integration*.

⁵⁵⁵ Nt Norman. *Negotiating Nationalism*, 24.

⁵⁵⁶ T. Vihalemm, A. Masso. „Kollektiivsed identiteedid siirdeaja Eestis”, *Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse „Mina. Maailm. Meedia” tulemustest*, toim. V. Kalmus et al. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004), 47–48; K. Korts. „Eestlaste ja venekeelse elanikkonna vahelised kontaktid”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008), 72; H. Kiuru. *Eri rahvusi ühendava riigiidentiteedi kujunemine eesti- ja venekeelsete koolide õpilastel*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool. Sotsiaal- ja haridusteaduskond, 2011), 25, 34.

⁵⁵⁷ Kalev et al. *Eesti poliitiline kultuur*, 99.

⁵⁵⁸ M. Castells. *The Power of Identity* (Malden, Oxford: Blackwell, 1997), 8.

rahvusliku enesekaitsena.⁵⁵⁹ Ka oma iseseisvuspüüdlustes õnnestus eestlastel edukalt panustada just oma kultuuri jõule. Seega on põlisrahva kollektiivne minapilt olnud „Teistele” vastuhaku ja forsseeritud etnilise eristamise keskne. Vastandumine on figureerinud eesti rahvusluse ideoloogilise maatriksina, milles kaasajal etendavad hiljutise venestamissurve ning sovetiseerimise taaga tõttu üht kandvaimat negatiivse etnilise Teise rolli venelased. Riigi taasvabanemine pakkus inimestele küll avaramaid võimalusi omandada komplementaarseid enesemääratlusi, endasse-sulguvaid identiteete taasmõtestada ja/või Eesti rahvuse kontseptuaalset välja laiendada, kuid uuringute järgi on etniline identiteet jätkuvalt Eesti elanike kollektiivsete enesemääratluste teljeks.⁵⁶⁰ Paljud eestlased käsitlevad ühtlasi Eesti riiki eesti rahva ainuomandina, kus kõik teised etnosed on (jäädavalt) külalised. Liiatigi ei ole nende tahe enda kodumaad kellegagi jagada ning valmisolek ehitada ühiskonda koos mitte-eestlastega olnud sageli üheselt mõistetav:

„Eestlastele, kes on ajaloos end riigirahvusena saanud tunda ainult kübekese, on niisugune olukord (kus rahvuslik ja poliitiline identiteet teineteist täiendavad – *R.L.*) harjumatu. Patriotism, isamaa-armastus ja etniline instinkt on sulandunud üheks kämbuks. Piltlikult väljendudes tajuvad eestlased teist oma „riigiruumis” kui mitte võõra, siis ometi külalisena, kes peab tunnistama siinseid kombeid ja mängureegleid. [...] Demokratismi retoorikale vaatamata näib seda riigikujutelma varjutavat pere- ja sugukondlik hõimuteadvus (st kõige varasemad identiteedikihistused). Tahaksime istuda oma riigis nagu linnuses, kuigi siin sagivad ringi nüüd ka teised.”⁵⁶¹

Teisisõnu lähtub eestlaste identiteediloome osalt vanaviisi väikese nõrgavõitu grupi kaitsmise ideest vaenulikus keskkonnas. Ning seda mitte üksnes Kirde-Eesti linnades. Nõukogude aegse vastupanuidentiteedi rutiini ületada on olnud raske, uus staatus tekitab võõristust ja seepärast ise-loomustab riigi mõlemat suurimat rahvusrühma kohati (nurkasurutud) vähemuse mentaliteet.⁵⁶²

Interetnilise natsiooniloome pinda need momendid mõistagi ahendasid. Eestlaste võrdlemisi kõrge rahvuslik „kaitsebarjäär” tegi muulaste kohanemise keerulisemaks ning osalt takistas immigrantide Eesti ühiskonda lõimumist.⁵⁶³ Lisaks alapeatükis 3.5.6 pikemalt välja toodud mitte-eestlaste poolt seadusandluse kontekstis tajutud suhtelisele ilmajaetusele, võimuinstiit-sioonide usaldamise, legitiimsuse ja võõrandumisprobleemidele pärssis tugev rahvuskeskne riigiteadvus olulisel määral ka Eesti riigi-identiteedi kujunemist ning kodanikuühiskonna arengut. Samas ei puudutanud see kindlasti üksnes vähemusi, kelle side valdavalt kultuurilisest aspektist defineeritud natsiooniga on tõenäoliselt hapram ja kes poliitilise juhtimise süsteemi teatava etnilise kontrolli tõttu üldjuhul riigiehituse esirinnas vahetult kaasa lüüa ei saanud. Johtuvalt kauaaegsest võitlusest kõiksugu võõraste administratiivsete struktuuride vastu kippusid inimeste enesemääratlused formeeruma riigile oponentlikult ning ka enamuse isevalitsemise saavutamise järel säilitas nende poliitiline identiteet tihti paljuski teisejärgulise laadi.

Uuringute alusel on olukorras, kus tunnetatakse põhietnose poolset sotsiaalsühholoogilist tõrjumist, tulemuseks sageli reaktiivne identiteet, millega kaasneb enese distantseerimine Eestist.⁵⁶⁴ Küsitlusandmed, mida (kasutatavuselt) leidub üheksakümnendatest aastatest vähem, ei anna riigiidentiteedi tugevuse osas ühest vastust. Kui ekstrapoleerida seda näiteks Eesti „oma riigina” käsitlemise, kodanikustaatus ja enese poliitilises tähenduses Eesti rahva hulka lugemise

⁵⁵⁹ „Kultuur oli meie viimane padrun.” // Meri. *Presidendikõned*, 287.

⁵⁶⁰ Nt E.-M. Asari. „Lõimumisega seotud hoiakud Eestis”, *Immigrantrahvastik Eestis*, toim. E. Saar, K. Pöder (Tallinn: Statistikaamet, 2009), 25; Vihalemm. *Keelepraktikad*, 134–135.

⁵⁶¹ R. Veidemann. „Eesti neuroos”, *Postimees*, 2.06.2007.

⁵⁶² Vt nt Järve. *Two Waves*, 95; Brüggemann, Kasekamp. *Ajaloopoliitika*, 88.

⁵⁶³ J. Berry. „Immigration, Acculturation, and Adaptation”, *Applied Psychology: An International Review*, 46: 1 (1997); T. Tammaru. „Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja kohanemist mõjutavad tegurid”, *Akadeemia*, 11 (1997); E. Ponarin. „The Prospects of Assimilation of the Russophone Populations in Estonia and Ukraine: a Reaction to David Laitin’s Research”, *Europe-Asia Studies*, 52: 8 (2000), 1539; J. Boman. „Kuidas on vene vähemus Eestis probleem?”, *Postimees*, 13.03.2007.

⁵⁶⁴ Nimmerfeldt. *Identificational Integration*.

pinnalt, võib väita, et etnilistel mitte-eestlastel on kohalik riigiidentiteet nõrgem. Võrreldes eestlastega ei ole ligi kaks-kolmandikku neist Eesti kodanikud, seotustunne Eestiga jääb märgatavalt lõdvemaks ning oluline osa end Eesti rahvaga ei samasta.⁵⁶⁵ Seega tajus nii mõnigi ühiskonnakujundamise hoobadele lähedal seisev isik iseseisvuse esimese dekaadi lõpuks teravat poliitilist väljakutset transformeerida Eesti vastupanu ehk kaitseidentiteet erinevaid etnilisi grupe hõlmavaks laiemaks kodanikuidentiteediks.

4.5.2. Kaasavate nihete lisandumine

Kindlasti oleks liig väita, et taastatud Eesti Vabariigi algusaastail rahvusülese kodanikuidentiteedi⁵⁶⁶ edendamisega kohe mitte kuidagi ei tegeletud, kuid reeglina seda avalikes sõnavõttudes siiski eraldi ei rõhutatud. Kantuna mitmesugustest muudatustest Eesti ühiskonna sees ja selle ümber, saavutas tsiviilsolidaarsuste tagantõukamine sajandivahetuseks oluliselt kiirema hoo kui enne. Iseäranis kõrgeid tuure kogus „võitlus hingede pärast” naturalisatsiooni vallas. Massilist apatriidide hulka hakati järjest enam tõlgendama probleemina, mida riik peab eeskätt ise aktiivselt lahendama ning Eesti kodakondsuse ridade täienemisega loodeti süvendada teatud emotsionaalset sidet passijärgse riigiga ehk tekitada sümboolselt tugevamat poliitilise kogukonna liikmeks olemise tunnet.

Nii astus Eesti riik 2000-ndatel aastatel terve rea naturalisatsiooniprotseduuri õiguslikke, finantsilisi, tehnilisi ja korralduslikke aspekte puudutavaid samme, et teha Eesti kodakondsuse omandamine soovijatele kättesaadavamaks.⁵⁶⁷ Valitsus vabastas 2000. a. suvel enne 1. jaanuari 1930 sündinud isikud kodakondsuse taotlemiseks sooritatava eesti keele tasemeeksami kirjalikust osast.⁵⁶⁸ Riigikogu viis kodakondsusseadusesse sisse parandusi, millega lihtsustati diferentseeritult naturalisatsioonitingimusi raske või mõõduka puudega taotlejale.⁵⁶⁹ 2004. a. 20. märtsist lühendati kodakondsuse saamise sooviavalduse registreerimisele järgnevat kohustuslikku ooteaega ühelt aastalt kuuele kuule.⁵⁷⁰ Euroopa Liidu Phare projekti toel töötati inimeste motivatsiooni tõstmiseks välja keeleõppe kulude tagasimaksete süsteem. Hüvitis-määrad, mida riikliku eesti keele tasemeeksami ning ka põhiseaduse ja kodakondsuse tundmise eksami positiivselt sooritajatele Valitsuse poolt kehtestatud ülemiste piirnormide raames kompenseerima asuti, kerkisid peagi 50-lt protsendilt 100%-le tasutud õppemaksust.⁵⁷¹ Ühtlasi kaotati ära riigilõivud eesti keele tasemeeksami registreerimise ning vastava oskustunnistuse väljastamise eest.⁵⁷² Peale selle kutsuti naturaliseerumise soodustamiseks ja dubleerimise vältimiseks ellu integreeritud eksamite korraldus. Alates 2000. aasta märtsist ei pea eesti keele tasemeeksamit enam ette võtma näiteks need muukeelsest keskkoolist tulevad mittekodanikud, kes koguvad eesti keele lõpueksamil vähemalt 60-punktilise tulemuse (sajast). Varsti laienes

⁵⁶⁵ Vt nt A. Rõigas. „Enamik vene noortest soovib Eesti kodakondsust”, *Sõnumileht*, 3.01.1997; *Eesti lõimumiskava 2008*, 11; Ehin. Poliitiline toetus, 91; Nimmerfeldt. *Identificational Integration*, 40; Kaal. Tallinna ja Ida-Viru eripärad, 177.

⁵⁶⁶ Kodanikuidentiteedi (ingl *civic identity*) konstrueerimise dünaamikatest teoreetiliselt vt Jakobson. Kodanikuidentiteet.

⁵⁶⁷ Lähemalt nt Riigikantslei arhiiv, 04-09626-2, 15.11.2004, l. 1–2.

⁵⁶⁸ ERA, f. 5040, n. 2, s. 170, l. 82p.

⁵⁶⁹ Nagu nt arengu-, nägemis-, kuulmis- või kõnepuue, kes saavad keele, põhiseaduse ja kodakondsuse seaduse tundmise eksameid anda üldkorras erinevas ulatuses ning viisil, või on nendest kohustustest üldse priid. // Kodakondsuse seaduse §-de 34 ja 35 muutmise seadus. *Riigi Teataja I*, 51, 323 (2000); Kodakondsuse seaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja I*, 84, 570 (2004).

⁵⁷⁰ Kodakondsuse seaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja I*, 12, 80 (2004) § 1 p 1.

⁵⁷¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 34, l. 41; Kodakondsuse seaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja I*, 82, 550 (2003); *Riikliku programmi* (2009), 90; *ECRI Report on Estonia* (2010), 12.

⁵⁷² Riigilõivuseaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja I*, 91, 543 (2001) § 1 p 28.

analoogne võimalus ka põhikooli lõpetavatele noortele.⁵⁷³ Samuti võrdsustasid Vabariigi Valitsuse määrused nii gümnaasiumi kui põhikooli ühiskonnaõpetuse riigieksami kodakondsuse saamiseks vajalike seaduste tundmise testi sooritamisega ning vähendasid viimase edukaks läbimiseks nõutavate õigete vastuste osakaalu.⁵⁷⁴

Eesti riigijuhid on naturalisatsiooni stimuleerimiseks teinud muuhulgas mittekodanikele adresseeritud üleskutseid otsustada Eesti kodakondsuse kasuks ja soovitanud eestlastel julgustada halli passiga kaasmaalasi end Eestiga poliitiliselt siduma.⁵⁷⁵ 2008. aastal alustati Rahvastiku-ministri Büroo eestvedamisel uue edendava meetmena kodakondsustunnistuste piduliku kätteandmise traditsiooniga. Eesmärgiga väärtustada Eesti Vabariigi kodanikuks saamist ning tunnustada naturalisatsiooniprotsessi läbinud isikuid. Tseremoonia käigus saavad vastsed kodanikud kõrgemate riigiametnike, maavanemate või ministrite juuresolekul presidendilt, parlamendi spiiikrilt ehk kultuuriministrilt lisaks tunnistustele ja tähelepanule kingiks Eesti põhiseaduse kõite ning sinimustvalge laualipu. Päevakangelastel on võimalus kutsuda (tihti Riigikogus toimuvatele) üritustele ka oma lähedasi, pereliikmeid, õpingu- või töökaaslasi.

Siseministeerium on korraldanud venekeelsetes koolides Eesti kodakondsuse omandamistingimuste alaseid infotunde ja teinud lapsevanemate poole personaalseid pöördumisi.⁵⁷⁶ Sallivuse suurendamisele suunatud sotsiaalreklaamide kõrval tellis riik aeg-ajalt koguni laiadele massidele mõeldud eraldi kodakondsuskampaaniaid. Näiteks viidi läbi propagandaprojektid „Riigi võrra rikkam” („На гражданина богаче”) või „Erinevad inimesed – üks rahvus”, mille raames olid tänavail üleval plakatid, raadios ning televisioonis jooksid klipid reklaamloosungitega: „Hoiame oma suurt perekonda”, „Sinu kodumaa hoolib sinust – Võta Eesti kodakondsus” või „Sinu riigil pole sinust ükskõik” („Ты не безразличен своей стране“).⁵⁷⁷ Iseäranis intensiivselt on sedasorti poliitilist hoogtööd teostatud seoses kodanikupäevaga (26. november), mida tähistatakse alates 1999. aastast.⁵⁷⁸

1998. a. lõpus äärmiselt raskelt sündinud seadusparanduse kohaselt saavad määratlemata kodakondsusega lapsevanemad mäletatavasti taotleda oma alla 15-aastasele lapsele Eesti passi pelgalt avalduse põhjal. 1999. aasta keskpaigast jõustunud muudatusest saadik kuni 2013. a. aprillini on taolise lihtsa registreerimise teel Eesti kodanikkonnaga liidetud 12 981 last, kuid veel ligikaudu dekaad hiljem küündis selline sihtgrupp umbes kolme tuhande apatriidini.⁵⁷⁹ Neid lisandub kõigele vaatamata aastatega pidevalt juurde ja selleks, et mitte lasta kodakondsusetusel niiviisi järgmistesse põlvkondadesse edasi kanduda, hakkas Riigikogu vasak-tsentriliku opositsiooni esindajate peades idanema idee viia seadusesse sisse kodakondsuse korrektiivid, millega võimaldataks Eestis sündinud mittekodanike lastele anda kodakondsus enam-vähem automaatselt. Puhkes viimaste aastate üks pikimaid etnopolitiilisi kemplusi.

⁵⁷³ Keeleseaduse ja riigilõivuseaduse muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 16, 275 (1999) § 2; Haridusministri 2. märtsi 2000. a. määrus: „Võõrkeelse põhikooli ja gümnaasiumi eesti keele lõpueksami ja eesti keele tasemeeksami ühitamise tingimused”. *Riigi Teataja Lisa*, 32, 425 (2000) § 2 lg 2; ERA, f. 5046, n. 1, s. 79, l. 193–196; Keeleseadus. *Riigi Teataja* I, 1 (18.03.2011) § 26, lg 1.

⁵⁷⁴ ERA, f. 5046, n. 1, s. 98, l. 63–66; Vabariigi Valitsuse 14. jaanuari 2002. a. määruse nr 14 „Kodakondsuse taotleja Eesti Vabariigi põhiseaduse ja „Kodakondsuse seaduse” tundmise eksami läbiviimise kord” muutmise. *Riigi Teataja* I, 53, 425 (2005).

⁵⁷⁵ Nt *Reformierakonna, Isamaa ja Res Publica Liidu ning Sotsiaaldemokraatliku Erakonna valitsusliidu programm aastateks 2007–2011*. Tallinnas, 2. aprillil 2007; A. Raun. „President Ilves: aidake sõber Eesti kodanikuks”, *Postimees*, 30.09.2008; *XI Riigikogu stenogrammid*, 18.10.–18.11.2010, 10.

⁵⁷⁶ Vt Riigikantselei arhiiv, 04-09626-2, 15.11.2004, l. 2, 5; ERA, f. 5040, n. 2, s. 98, l. 99; R. Berendson, K. Leppik. „Ministeerium värbab noori kodanikeks”, *Postimees*, 13.09.2010.

⁵⁷⁷ Vt Sink. *Integratsioonipoliitika kommunikatsioon*, 80–83; A. Günter jt. „Minister Palo püüab reklaamiga halli passi omanikke”, *Postimees*, 5.11.2008.

⁵⁷⁸ 26. novembrile langes antud tähtpäev seetõttu, et just siis 1918. aastal andis Maanõukogu välja määruse Eesti kodakondsuse kohta.

⁵⁷⁹ PPA vastuskiri autorile, 23.04.2013; R. Sulbi. „Riik asub kodakondsuse saamise võimalusi reklaamima”, *Postimees*, 30.10.2008.

Esmakordselt tuli kodakondsuse seaduse § 5-e muutmise seaduse eelnõuga 2008. a. juunis lagedale Eesti Keskerakond. Rahvastikuministri tugeval toetusel esitati Riigikogu menetlusse plaan anda määratlemata kodakondsusega ning pikaajalise elamisloa alusel Eestis elavate vanemate lastele sünnijärgne kodakondsus. Eelnõu algatajad viitasid erinevatele laste õigusi puudutavatele ÜRO konventsioonidele, nägid selles üldise kodakondsuseta isikute probleemi osalist lahendust ja võimalust tugevdada mitmete paiksete vähemuste sidet (edaspidi) just Eesti riigiga, mis eestlaste huve eeldatavalt kuidagi ei ohusta. Oktoobrikuus seadusprojekti arutanud Riigikogu põhiseaduskomisjon aga leidis, et rahvusvaheline õiguskord kodakondsuse automaatse saamise nõuet ette ei kirjuta, Eesti praegune kodakondsuse taotlemise protseduur on antud sihtgrupi osas niigi suhteliselt hõlbus, lapsevanematele tuleb jätta siin alles vaba otsustusõigus, automaatne süsteem tähendaks senises konservatiivses poliitikas kannapöörde tegemist (tuues sisse kodakondsuse omandamise *ius soli* printsiibi) ning pani ette Keskerakonna kava tagasi lükata. Nii ka läks ja parlament hääletas 306. numbrit kandva seaduseelnõu 4. novembril 2008 edasisest menetlusest välja.⁵⁸⁰

See ei heidutanud Keskfraktsiooni sisuliselt analoogsete algatustega 2010. a. sügisel ning 2012. a. kevadel taas õnne proovimast. Uute argumentidena lisandusid ettekannetes: vajadus kasvatada Eestis sündinud lastes kodanikutunnet, leevendada ühiskondlikke pingeid, süvendada integratsiooniprotsessi, kahandada tulevikus Venemaa kodakondsuse kasuks valikute langeamise tõenäosust, konkureerida maailma mastaabis edukalt inimressursside pärast, lõpetada vanemate ja riigi bürokraatlike toimingutega koormamine.⁵⁸¹ Viimasel katsel seati tingimuseks juba kõigest ühe halli passiga vanema olemasolu, kuna kehtiva lihtsustatud naturalisatsioonikorra kategooriasse (nii ema kui isa kodakondsusetus) mahub üha vähem Eestis sündinud lapsi ning hetkel Eesti riik n-ö kingib igal aastal ligi 100 last Vene Föderatsioonile (kui vanematest üks juhtub olema Vene kodanik).⁵⁸² 2011. aastal jõudis Keskerakonnale sekundeerida ka Sotsiaaldemokraatlik Erakond, kes käis juunis välja seaduseelnõu, mille kohaselt tekiks kahe kodakondsuseta vanema kuni 15-aastastel lastel võimalus saada Eesti kodakondsus taotlusi esitamata *naturalisatsiooni* raames (ehk mitte sünnijärgselt), kui nende vanemad ei ole kuu kuu vältel vastu ega soovi sellest loobuda. Lapse pooleaastaseks saamisel teeks valitsus siis kaalutusõiguse alusel otsuse talle kodakondsus anda.⁵⁸³ Sotsid põhjendasid ettepanekut muuhulgas momentidega, et taolisel juhul väheneksid olukorrad, kus laps peab hiljem vanemate teadmatuset tõttu kannatama, kahaneksid kulutused teavitustööle ja kasvaks poliitilises demokraatlikus protsessis kodanikena osaleda võivate inimeste osakaal:

„Me mõtleme tihti kodakondsusest nii (täiskasvanud inimeste puhul on see tõenäoliselt õigustatud), et inimesel peab olema tekkinud väga tugev side riigiga, ta peab olema siia integreerunud, selleks et saada selle riigi kodanikuks. See on meie kodakondsuspoliitika aluspõhimõte. Ma arvan, et laste puhul töötab see teistpidi. Me saame neid inimesi meie ühiskonnaga rohkem siduda, kui me anname neile kohe alguses kodakondsuse, misjärel on, ma väidan, tunduvalt suurem tõenäosus, et neist saavad Eestile lojaalsed kodanikud ja Eesti patrioidid.”⁵⁸⁴

Vahest autoriteetseima välise mõttekaaslase leidsid kodakondsusseadust liberaliseerida soovivad jõud Eesti Vabariigi õiguskantsler Indrek Tederi näol, kelle 2009. aasta sügisel Riigikogu ees kõneldes välja pakutud eede sai vasaktsentristidele paljuski omamoodi moraalseks majakatuleks ning strateegiliseks juhiseks. Esmajoones sotsiaaldemokraatide poolt käiku lastud lastevanemate võimaliku vastuseisu aspekti arvestamissüsteemi puhul. Riigi üldse suuremast kodanikukesksuse vajadusest jutlustanud õiguskantsleri meelest olnuks tegemist väikese sümboolse sammuga, mis

⁵⁸⁰ XI Riigikogu stenogrammid, 13.10.–13.11.2008, 308–313, 315, 318.

⁵⁸¹ XI Riigikogu stenogrammid, 18.10.–18.11.2010, 466–467.

⁵⁸² XII Riigikogu stenogrammid, 2.04.–17.05.2012, 59.

⁵⁸³ XII Riigikogu stenogrammid, 17.10.–17.11.2011, 118.

⁵⁸⁴ Eelnõu ettekandja Jevgeni Ossinovski, samas, 119.

ka Eesti mastaapides puudutaks suhteliselt tagasihoidliku suurusega inimeste hulka, kuid avaliku kaasava, kõiki lapsi väärtustava ja hea tahte žestina võiks potentsiaalselt soodustada venekeelse elanikkonna patriootilisust Eesti riigi suhtes.⁵⁸⁵

Kodakondsuseta laste naturalisatsioonireglemendi lihtsustamise oponentid, eesotsas Vabariigi Valitsuse ning Riigikogu põhiseaduskomisjoniga, võtsid taas sisse tõrjuva hoiaku. Vastulausete arsenal oli täienenud murega võimaliku mitmekordse kodakondsusega isikute arvu kasvu ja Eesti rahvusriiklike huvide riivamise pärast. Samuti arvati, et selline samm patriotismi ilmtingimata ei suurenda ning niiviisi „poolvägisi ja möödaminnes” kaela surutuna devalveerib see kodakondsuse statuuti. Liiatigi on olemas hoob, mis lapsevanemaid antud teemale varakult mõtlema sunnib – nimelt tuleb neil välismaalaste seaduse raames taotleda oma järelkasvule ju elamisluba. Peaasjalikult jäädi aga kõigi toodud esildiste juures jätkuvalt kindlaks seisukohale, et isiku või tema esindajate teadlikust tahteavaldusest loobumine tähendaks Eesti kodakondsuspoliitika põhialuste muutmist ja mingit vastuolu rahvusvahelise õigusega, sealhulgas ÜRO lapse õiguste konventsiooniga, ei eksisteeri.⁵⁸⁶ Seega vaatamata rahva suhteliselt liberaalsele suhtumisele⁵⁸⁷, VVO-de soovitudele ning situatsioonile, kus 2012. aastaks oli Eestis vastav sihtrühm sulanud ligikaudu 1500 alaealiseni⁵⁸⁸, hääletati kõik need viie aasta vältel esitatud neli võrdlemisi samasisulist eelnõu iga kord kohe esimesel parlamendilugemisel maha. Küll aga võttis Riigikogu 15. jaanuaril 2013 menetlusse õiguskantsleri ettepaneku muuta kodakondsuse seadust nii, et tulevikus oleks võimalik lihtsustatud tingimustel kodakondsust taotleda ka inimesel, kelle õiguslik staatus jäi tema seadusliku esindaja tegevusetuse tõttu alla 15-aastasena määratlemata.⁵⁸⁹

Ühtlasi on riik viimastel aastatel määratlemata kodakondsusega vanematele nende lapsele Eesti passi taotlemise võimalusi ja selle plusse aktiivselt reklaaminud. Alates 2008. a. kevadest hakkas siseministerium koostöös perekonnaseisuametnikega sihtgruppi personaalselt teavitama juba enne lapse sündi, et seda registreerides saab talle Eesti kodakondsust taotleda lihtsustatud korras. Sünnitusmajas antakse õnnelikele lapsevanematele kaasa vastav infoleht, edaspidi neile helistatakse, pakutakse isiklikku nõustamist jms. Soovitude jagamise käigus ei unustata vanemaidki, kellele selgitatakse võimalusi, kuidas nad ka ise võiksid naturalisatsiooniprotsessi läbida.⁵⁹⁰

4.5.3. Riigiidentiteedi paradigma

Pärast üheksakümnendate kõige teravaima etnilise vastandumisõhkkonna mõningast hajumist hakkas osa eliidist arutlema, kuidas sotsiaalsühholoogilisel maastikul edasi liikuda. Tunnetati, et Eestis elavatele mitte nimirahvusest inimestele ei saa välja pakkuda üksnes identiteedipaketti stiilis „meie ei ole venelased / eestlased / ...”. Üht päästerõngast nähti suuremas kodanikurahvuslikes kategooriates mõtlemises ja riigifilosoofia revideerimises. Tüüpiliselt tõlgendati vastava paradigmuuutuse sisuna üleminekut „(vähemus)rahva etnonatsionalismilt riigirahvuse kodanikessele rahvusideoloogiale, mille funktsiooniks on ühiskonna stabiilsuse, demokraatliku arengu ja integreerituse tagamine”.⁵⁹¹

Käsikäes eelnevaga asus järjest enam Eesti humanitaarteadlasi, sotsio- ning politolooge 2000-ndate aastate saabudes kõnelema vajadusest konstrueerida ja tugevdada laiema kande-

⁵⁸⁵ XI Riigikogu stenogrammid, 14.09.–22.10.2009, 348.

⁵⁸⁶ XI Riigikogu stenogrammid, 18.10.–18.11.2010, 468–469; XII Riigikogu stenogrammid, 17.10.–17.11.2011, 123–125.

⁵⁸⁷ Pettai, Proos. *Millal mitte-eestlasest saab Eesti kodanik*, 26.

⁵⁸⁸ *Eesti valitsuse kommentaarid* (2011), 4.

⁵⁸⁹ H. Ojamaa. „Kodakondsuse seadus läheb muutmisele”, *Postimees*, 16.01.2013.

⁵⁹⁰ XI Riigikogu stenogrammid, 18.10.–18.11.2010, 70; XII Riigikogu stenogrammid, 17.10.–17.11.2011, 123; *Eesti valitsuse kommentaarid* (2011), 4.

⁵⁹¹ Hallik. *Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides*, 98–99.

pinnaga riigiidentiteeti⁵⁹², mis ühendaks kõiki ühiskonnagruppe n-õ kõrgemal tasandil. See tasakaalustaks ehk pikemas perspektiivis seni domineerivaid eksklusiivseid etnolingvistilisi eneseteadvusi ning aitaks kõita neidki Eesti päritolu inimesi, kes ajutiselt või alaliselt mujal elavad. Samuti võimaldab riigiidentiteet pakkuda vähemustele teatud positiivset enesemääratlust (EV kodanikena), mille pinnalt on kergem tagada kodurahu, viljeleda koostööd, astuda vastu Venemaa suurriiklike ambitsioonidega segunenud „kaasmaalaspoliitika” ebasoovitavatele mõjudele jms.⁵⁹³ Teisisõnu kostus üha enam häáli, et rõhku tuleks panna poliitilise rahvuse kujundamisele. Integratsiooniideoloog R. Vetik on siinkohal rääkinud ka „natsiooniriigist” ning natsiooniks saamise tarvidusest.⁵⁹⁴ Mõnetist poliitilist eeskujut näitas selles vallas ühtlasi vastvalminud lõimumisprogramm, mis seadis eesmärgiks just nimelt „Eesti mitmekultuurilisuse respektierimisel põhineva riigi-identiteedi” tekitamise ja eeldas „Eesti kui rahvusriigi olemuse määratlemist mitte enam etnilisel, vaid poliitilisel alusel”.⁵⁹⁵

Kõige avaramas tähenduses on avalikud arutelud riigiidentiteedi üle kulgenud rahvusriikluse ning põhiseaduspatriotismi vahelise pinge tähe all. Põhiseaduspatriotism ei märgitse otseselt niivõrd inimestesse isamaa-armastuse süstimist ja haridussüsteemist lähtuvat noorsoo- ning kodanikukasvatust, mida on samuti aeg-ajalt oluliseks teemaks peetud⁵⁹⁶, vaid eeskätt vabariiklikku patriotismi poliitilise rahvusluse vormis. Frankfurti kriitilise koolkonna filosoof Jürgen Habermasi poolt populariseeritud „põhiseaduspatriotismi” (sks *Verfassungspatriotismus*) kontseptsiooni kohaselt võib kollektiivsete lojaalsuste ankruks kujuneda ka konstitutsiooniline kord, millel on potentsiaali asendada muid enesekategoriseerimisobjekte. Identiteedistamisstrateegiana suudab see manifesteeritud baasväärtuste abil, – mida Euroopas serveeritakse reeglina õigusriikluse, vabaduste ja demokraatlike institutsioonidena –, funktsioneerida sageli koguni esmase identiteediallikana ning luua multietnilistes ühiskondades riiklikku ühtsust.⁵⁹⁷ Mitmete kohalike õigusteadlaste ja arvamusiidrite hinnangul eksisteerib rahvastikust ligi kolmandikuni küündiva vähemuskogukonnaga Eestis taolise lepingulise „katusidentiteedi” järele eluline vajadus.⁵⁹⁸ 2009. a. oktoobri algul pakkus põhiseaduspatriotismile naalduvaid arenguideoideid välja õiguskantsler I. Teder. Märkides ühtlasi oma Riigikogu saalis peetud ettekandes, et seni liialt rahvuskeskne Eesti riik vajab uut käiku ning sujuvat üleminekut kodanikukesksele riigimõtlemisele. Mitte unustades Eesti põhiseaduse preambulas toodud herderlik-rahvuslikke aateid, ent pidades samaaegselt mõistlikuks selgemalt järgida ka kantilik-vabariiklikku suunda, kus:

„ühendajana tuleb põhiseadus enne rahvust. Kodanike side oma riigiga ja nende poliitiline identiteet peab olema ratsionaalne ja argumenteeritud väärtustel rajanev, mitte enam irratsionaalsetel rahvustunnetel ja kirgedel põhinev.”⁵⁹⁹

⁵⁹² „Riigiidentiteedi puhul on tegemist kodanike „Meie” tunnetusega, mis ühendab inimesi nende rahvuslikust, rassilisest, religioosest ja etnilis-kultuurilisest identiteedist sõltumata.” // Kallas. Õiguslik, 7.

⁵⁹³ Nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 292, l. 86; Vetik. Multikultuuriline, 68; M. Uba. „Eesti identiteedi surnud ring”, *Sirp*, 20.04.2000; M. Ehala. „Etnogenees Eestis”, *Eesti Ekspress*, 5.07.2007; L. Kalev. „Tugeva riikluse vaimsed alused. Eesti riigiidentiteet euroopaliku riigiehituse valguses”, *Acta Politica*, 3 (2009); J. Kivirähk. „Kuidas suhtuda Venemaa välispoliitika „humanitaarsesse dimensiooni”?”, *Diplomaatia*, nr 10/11, november 2009; G. Raagmaa. „Kas rahvusvähemused on Eesti inimvara?”, *Õhtuleht*, 24.07.2010.

⁵⁹⁴ R. Vetik. „Ühtsustunde ohtlik puudumine”, *Postimees*, 15.09.2010.

⁵⁹⁵ *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000*, 17–18.

⁵⁹⁶ Nt M. Hint. „Eesti rahvusluse moraalne tõus ja langus”, *Postimees*, 21.06.2008.

⁵⁹⁷ Põhiseaduspatriotismi filosoofiast vt Habermas. *The Inclusion of the Other*, 225–226. Esimesena võttis vastava mõiste 1979. aastal kasutusele küll Heidelbergi ülikooli politoloogiprofessor Dolf Sternberger (1907–1989) (vt D. Sternberger. „Verfassungspatriotismus”, *Schriften*, Band X (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1990), 13–16), kuid idee on maailmas nähtavaks kirjutanud Habermas.

⁵⁹⁸ Nt L. Mälksoo. „Riiklus, homogeensus ja sallivus”, *Postimees*, 13.10.2007; Mälksoo. Põhiseaduspatriotism, 132–133; M. Lauristin. Eesti poliitikat kummitab rahvuslik suletus”, *Postimees*, 24.10.2009.

⁵⁹⁹ *XI Riigikogu stenogrammid*, 14.09.–22.10.2009, 347.

Milliseid väärtusi ning sümboleid nn põhiseadusliku identiteedi juurutamisel rakendada, pole samas olnud kaugeltki selge. Aprioorset ühene arusaam, mis moodustab, võiks või saaks moodustada Eesti riigiidentiteedi sisulise alusstruktuuri, (etniliselt) heterogeenset elanikkonda kooshoidva sotsiaalse „liimi”, ei ole paljuski tänini veel välja settinud.⁶⁰⁰ Territoriaalsele identiteedile rõhuvad ühiskondlikud tõlgendused on kaldunud rahvusülestest liitvate ühishuvide ja jagatud väärtustena esiplaanile seadma demokraatia, turumajanduse, lääneliku orientatsiooni, kõigi kodanike võrdsuse ning vastastikuse sallivuse. Samuti on meedias sagedamini toonitatud uhkust Eesti ja selle elanike saavutuste üle, riiklike tähtpäevade tähistamist ning abstraktset seotustunnet Eesti maa ja loodusega.⁶⁰¹ Mõnede hilisemate valitsusprogrammide järgi vajab Eesti igal juhul sihipärast väärtusarendust, et vältida erinevate identiteetide konflikti sattumist. Riiklik strateegiline väärtusarenduse tegevuskava nimetab edendatavate üldnimlike moraalsete väärtuste kõrval tükati kergelt vastuokslike nn sotsiaalsete ühiväärtustena vabadust, demokraatiat, õiguspõhisust, solidaarsust, vastutust, rahvuslust, emakeelt, kultuurilist mitmekesisust, sallivust, soolist võrdõiguslikkust, eurooplust.⁶⁰²

Mõlemad heaks kiidetud integratsiooniprogrammid kriipsutavad paralleelselt konstitutsiooniliste alusväärtustega – nagu nt rahvasuveräänsus, õigusriiklus või sotsiaalne turvalisus – alla rahvusriigi põhimõtete omaksvõtmist.⁶⁰³ Veel teinegi spetsiifiline riiklik projekt mainib elanikkonda siduva ühisosana „eesti keele väärtustamist Eesti paljurahvuselise ühiskonna arenenud ja arenemisvõimelise suhtluskeelena”.⁶⁰⁴ Tegelikult viitab pea igasugune ametlik dokumentatsioon sellele, et riik peab enda eesmärgiks eeskätt domineeriva kultuuri väärtuste edastamist, mille ümber Eesti rahva kokkukuuluvustunnet ehitada ning poliitilist identiteeti laduda. Kodanikupõhise riigiidentiteedi tugevdamise olulisust ei jätnud aga seejuures mõistagi ära märkimata ka viimane lõimumiskava.⁶⁰⁵ Kõik need kontseptuaalsed jutud harmoneerusid küllalt kenasti eelkirjeldatud mitte-kodanikele kätt-ulatavate praktiliste sammudega, mis tihtipeale olid alguse saanud juba mõnevõrra varem.

Seega kinnitas riiklikes institutsioonides hiljemalt sajandivahetuseks jõuliselt kanda diskursus, et Eesti natsionalismiideoloogia „DNA” peab tasapisi muutuma, nii et kellegi erinev rahvuslik ja kultuuriline identiteet ei takistaks olla Eesti patrioot ega jätaks teda laiematest poliitilise „meie” piiridest välja. Ent nagu ühiskonnas ei eksisteeri siiani sügavutiminevat konsensust kodanikurahvuluse otsese vajaduse osas, lahknevad arusaamad ka poliitilise kogukonna konstrueerimise senisest edukusest. Kriitilisemad hinnangud ütlevad, et riigiidentiteet on Eestis samahästi kui olematu ning ühiskonda mõistetakse endiselt rahvuspõhiselt.⁶⁰⁶ Leebemate kohaselt ei saa märkimisväärseid nihkeid ühise kodanikuidentiteedi kujunemise suunas maha salata. Kvantitatiivsete uuringute tasandil osundab sellele naturaliseerunud mitte-eestlaste pidev kasv ja muukeelse elanikkonna enamuse enesemääratlemine Eesti rahva osana. Kvalitatiivses plaanis sekundeerivad neile ühtlasi tulemused, kus Eesti poliitiline eliit kipub seda Eesti rahvast käsitlema esmajärjekorras territoriaalsel alusel piiritletud sootsiumi ehk kõiki Eesti Vabariigi kodanikke hõlmava kooslusena.⁶⁰⁷

⁶⁰⁰ Ehk nagu kõlas L. Meri tõdemus 2004. a. Tampere: „Oleme olnud edukad kõiges peale Eesti väärtussüsteemi taasloomise.” // L. Meri. *Poliitiline testament* (Tartu: Ilmamaa, 2007), 190. Vt ka M. Sutrop. „Otsides Eesti ühiväärtusi”, *Eesti Päevaleht*, 4.10.2008.

⁶⁰¹ Nt M. Lauristin. „Eesti poliitikat kummitab rahvuslik suletus”, *Postimees*, 24.10.2009; L. Kalev. „Kuidas ehitada tugevat riiki?”, *Eesti Päevaleht*, 3.12.2009; A. Valk. „Minast, miteminast ja mitmik-identiteedist”, *Eesti Päevaleht.ee*, 13.05.2011.

⁶⁰² *Eesti ühiskonna väärtusarendus 2009–2013*, 1, 3. http://www.eetika.ee/arendus/riiklik_programm/riiklik_programm/ (vaadatud 9.08.2014).

⁶⁰³ *Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000, 5, 20; Eesti lõimumiskava 2008*, 14.

⁶⁰⁴ *Eesti ühiskonna väärtusarendus 2009*, 1.

⁶⁰⁵ *Eesti lõimumiskava 2008*, 4, 11. Vrd ka *Rahvastikupoliitika alused 2009*, 12.

⁶⁰⁶ Nt I. Kahro. „Kattel: meil pole riigi identiteeti, ainult rahvus”, *Eesti Päevaleht*, 15.07.2010.

⁶⁰⁷ Vt Hallik. *Kodakondsus*, 74; Kallas. *Õiguslik*, 3, 12; Kaal. *Tallinna ja Ida-Viru eripärad*, 177.

4.5.4. Kultuuripoliitika

„Ühine riigiidentiteet saab tekkida vaid tingimustes, kus vähemusgrupid tunnevad kindlust omaenda kultuurilise identiteedi säilimise suhtes”⁶⁰⁸, võiks kokku võtta maksimi, mida tänapäevase seisuga jagavad paljud Lääne poliitoloogid. Mitmed neist ei sule silmi ka asjaolu ees, et postmodernse riigi üheks tõsisemaks väljakutseks on igat masti identiteedikonkurentsi tihenemine. Järelikult lasub kaasaegsete ühiskondade võimukandjate õlul alaline komplitseeritud poliitiline ülesanne, kuidas leida tasakaal vajamineva natsioonilise ühtsuse ning muude võistlevate grupiidentiteetide nõudmistega vahel.

Eesti valitsuste elu nii lihtsustas kui raskendas siinkohal fakt, et selle praegune nn venekeelne asurkond ei ole kaugeltki kindlapiiriline monoliitne blokk, vaid individuaalsest etnilisest päritolust, vanusest, kodanikustaatusel, elu- ja sünnikohast, väärtushinnangutest, haridustasemest, sotsiaalsest kapitalist, majanduslikust positsioonist, kultuurilisest orientatsioonist, lõimumisastmest, poliitilisest poolehoiust jms sõltuvalt suhteliselt laialivalgav mosaiik.⁶⁰⁹ Sama heterogeense koosluse moodustavad konkreetselt „venelased”, kes lahknevad klassikuuluvuse, riikkondsuse, poliitiliste vaadete, keelelis-kultuurilise repertuaari, kohanemismäära, toimetulekustrateegiate, tulevikuplaanide ning paljude muude näitajate poolest.⁶¹⁰ Kaudne indikaator antud „kogukonna” killustatusest on ehk seegi, et Eestis ei ole suudetud ligi paarikümne aasta vältel luua näiteks vene kultuuriautonoomiat.

Kuigi identiteetid tükiavad iseäranis siirdeperioodil olema vägagi komplementaarsed, mitmenäolised ja pidevas teisenemises, on uurijad tuvastanud Eestis elavate venelaste puhul enamasti nelja domineerivat dünaamilist enesekategoriseeringut: 1) nõukogude (kodaniku/inimese); 2) etnilist; 3) regionaalset ja/või 4) ekstraterritoriaalset enesemääratlust. Empiirilised tõendid demonstreerivad, et Eesti Vabariigi ajal on nende seas varem laialdaselt levinud nõukogude identiteet (ingl *Soviet identity*; vn *советский идентитет*) nõrgenenud ning lokaalne-paikkondlik kuuluvustunne seevastu üha tugevnenud. Samamoodi on venelaste kollektiivsetes enesemääratlustes, tõenäoliselt kultuurirahvuslikus paradigmas elavate eestlaste mõjul, valdavaks saanud etniline tahk. Ekstraterritoriaalsed identiteetid, mis seostuvad näiteks mõistetega „baltivenelane” või „eurovenelane” ning on peegeldunud peamiselt nooremaid vanusgruppe puudutavates uuringutes, pole iial olnud kuigi prevaleerivad ja näivad hetkel tegevast hoopis vähikäiku.⁶¹¹ Iseseisvumise künnisel aga oli venelaste etniline identiteet johtuvalt mitmesugustest ajaloolistest ning nõukogude ideoloogilis-etnopolitiilistest iseärasustest⁶¹² võrreldes nimirahvusega tugevasti taandarenenud. Ühest küljest päris Eesti Vabariik nõukogude impeeriumilt ulatusliku venekeelse haridus- ja kultuuriasutuste võrgu. Teise kandi pealt oli Eesti sovetiseerimisperioodil peamine russifitseerimise element küll vene keele pealesurumine, kuid kohalikule (eesti)vene kultuuri arengule pöörati sihilikult vähe tähelepanu. Sõjaeelne vene

⁶⁰⁸ Vetik. *Eesti ühiskonna*, 10–11.

⁶⁰⁹ Vt nt D. Laitin. *Identity in Formation*; T. Vihalemm. „Group Identity Formation Processes among Russian-speaking Settlers of Estonia: A Linguistic Perspective”, *Journal of Baltic Studies*, 30: 1 (1999).

⁶¹⁰ Nt S. Issakov. „Venelased”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 533, 535; Brednikova. ‘Smuggled’ Ethnicity, 163; Алексахина. Конфликтная логика, 310.

⁶¹¹ Lähemalt uuri M. Kirch, A. Kirch. „Identity Changes and the Emergence of a New Integration Paradigm”, Kirch. *The Integration of Non-Estonians*, 156; E. Poppe, L. Hagendoorn. „Types of Identification among Russians in the ‘Near Abroad’.” *Europe-Asia Studies*, 53: 1 (2001); T. Vihalemm, A. Masso. „(Re)Construction of Collective Identities after the Dissolution of the Soviet Union: The Case of Estonia”, *Nationalities Papers*, 35: 1 (2007); Dose. *Nationale Minderheiten*, 359.

⁶¹² Terve rodu autoreid on toonud välja, kuidas Venemaa sagedane impeeriumi ehitamise protsess on käinud tihti paradoksaalselt etniliste venelaste rahvusidentiteedi arvelt. Vene NFSV oli administratiivselt kammitsatud, mil puudusid mitmed teiste liiduvabariikidega kõrvatavad võtmeinstituutsioonid. Nõukogude ideoloogia propageeris venelaste hulgas intensiivsemalt kosmopolitset töölisidentiteeti, mis osutus eriti atraktiivseks just (komandeeritud) migrantidele, kuna võimaldas leevendada ümberasumisest tingitud katkestust etnose ja territooriumi vahel ning identifitseerida end üldse pigem suure riigiga jne. // Vt nt Hosking. *Russia*, 478–481; V. Zaslavsky. „The Soviet Union”, Barkey, Hagen. *After Empire*, 91; Pilkington. *Migration*, 194.

kogukond, iseäranis selle intelligents lülitati sisuliselt tasa. Rahvuslikud vaimuelu traditsioonid said tugevasti kannatada, lokaalsest pärandist avalikult kõnelemine oli taunitav. Siit tulenevalt leidis eestivenelaste iseseisvas Eestis elanud ning tänaste migratsiooniliste põlvkondade lõikes aset arvestatav kultuurikatkestus⁶¹³ ja venelaste identiteet tervikuna oli kaheksakümnendate lõpuks suuresti konsolideerimata.

Lähtudes olukorrast, kus paljude venelaste side oma kultuuriga on kohati üsna nõrk ning puudub paikne nn positiivne identiteet, soovivad mitmed sotsiaalteadlased ja väliseksperdid juba aastaid seda kõike poliitiliste meetmetega arendada ning venelasi nende identiteediotsingutes abistada.⁶¹⁴ Esiti kumas slaavlaste etnilise identiteedi tugevdamise tagant vahetevahel läbi lootus soodustada niiviisi remigratsiooniprotsesse: „Me tervitame venelaste rahvuslikku ärkamist ja nendes tekkinud arusaama, et kõige loomulikum keskkond oma ja oma laste tulevikuks on siiski kodumaa”.⁶¹⁵ Üldjuhul aga nähakse vastavat vajadust eeskätt eelduses, et kui eestivenelane õpib korralikult tundma ning hindama oma keelt ja kultuuri, siis suudab ta paremini lugu pidada ka teistest keeltest ja kultuuridest. Taoline inimese eneseteadvuse ning enesehinnangu võimalik tõstmine loob pinnase ühiskondliku aktiivsuse kasvuks ja kiirendab psühholoogilise heaolu paranemise kaudu kokkuvõttes kohanemise kulgu. Samuti on etnilise identiteedi turgutamine seotud soositud (lojaalse) rahvusvähemuse kategooria tekkega, mille enesetajumisega esineb sihtgrupi seas monitooringute põhjal jätkuvalt probleeme.⁶¹⁶

Debatis – kes selle eest tasuma peaks – võib äärmustena tuvastada suhtumisi, et vähemuste, sh immigratsiooniliste minoriteetide identiteedi ehitamine tuleb üldjoontes kinni maksta nende asukohamaal; või siis et riigil tuleb siin luua üksnes tingimused, eelkõige tagada tegutsemisvabadus, ning põhimõtteliselt on see iga kultuurikollektiivi eraasi. Etniliste eestlaste enamik leidis 1990-ndate keskpaiku läbi viidud küsitluste järgi, et mitte-eestlaste kultuuriorganite subsideerimisse Eesti riigil sekkuda pigem ei tuleks, samal ajal kui muulased soovisid reeglina näha teatavat riigipoolset toetust.⁶¹⁷ Eestikeelses avalikus kirjasõnas ette tulnud etnotsentriliste seisukohtade lõikes ei ole mitte ühegi teise rahva säilimist tagavate abinõude arendamine Eesti Vabariigi kohustus. Võrreldes vene või mõne muu suurema rahvuse kultuuriga on eesti oma väike ja võitleb parajasti ise maailmas püsijäämise nimel. Kohalike venelaste kultuurilisi vajadusi peaks rahuldama, sealhulgas rahastama, hoopis nende etniline lähteriik ning eestkostja ehk Venemaa.⁶¹⁸ Oponentide meelest ei tohiks vähemuste identiteedipoliitikas initsiatiivi (täielikult) idanaabrile loovutada ja vältimaks Eestile alternatiivsete või vastanduvate enesemääratluste tugevnemist, peab riik taganema selle vene kogukonna kultuuri käsitlemisest vaid nende eraasjana.⁶¹⁹

Reaalses praktikas valisid Eesti võimud enam-vähem kesktee – vähemuste omaalgatus seati esikohale, ent ilma täiendava abita etnilisi vähemusrühmi ei jäetud. Riik on kulutanud märkimisväärsed summasid venekeelse haridusvõrgu üleval pidamiseks, toetanud Vene Draamateatri, vene muuseumite, seltside tegevust, kultuuriajakirjade väljaandmist jne. Etniliste venelaste kõrval ei ole sugugi ära unustatud ka mitte-vene vähemusi, kes moodustavad kokku umbes 5% Eesti rahvastikust. Ukrainlaste, valgevenelaste, sakslaste, aserite jt nn venekeelse konglomeraadi hulgast eraldamist saab isegi lugeda keskvalitsuse pikemalt püsinud strateegiliseks huviks.

⁶¹³ Vt Исаков. О мультикультурности эстонского общества, 124, 130.

⁶¹⁴ Nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 292, l. 88; Martin. Eesti kultuuripoliitika, 184–185; J. Prozes. „Teadlased andsid integratsioonipoliitikale karmi hinnangu”, *Eesti Päevaleht*, 27.06.2007.

⁶¹⁵ A. Kollist. „Migratsioon ja poliitika”, *Rahva Hää*, 3.06.1993.

⁶¹⁶ „Enamik venelasi ei tunneta end rahvusvähemusena”, *Päevaleht*, 30.07.1991, 3; Kirch et al. *The Non-Estonian Population*, 31; Михайлов. Культурная автономия русских, 56; Duvold. *Making*, 135–136.

⁶¹⁷ Kruusvall. *Social Perception*, 128; 344; Vt ka Aarelaid. *Mitmekultuursus*, 79.

⁶¹⁸ Nt A. Kirch, M. Kirch. „Kuidas jõuda Eestis kultuuriautonomiani?”, *Poliitika*, 9 (1991), 69; A. Ristkok, E.-M. Graf. „Kõige pakilisem on kodakondsusseadus”, *Rahva Hää*, 15.10.1991; M. Rannut. „Viltune integratsiooniprogramm”, *Eesti Päevaleht*, 24.09.2007.

⁶¹⁹ Nt Hallik. *Venemaa*, 48.

Mõistagi tavatsetakse niisugust metseenlust harilikult võtta kui ühiskondliku (liigi)rikkuse (moraalsed) hoidmist. Taoline erinevate etniliste identiteetide arengu kindlustamine on aga ühtlasi vaadeldav riigi taktikalise manöövriina killustada see justkui homogeenne „venekeelne elanikkond” pisemateks ning kergemini juhitavateks üksusteks.⁶²⁰ Kahandamaks viimase võimet eesti rahvastavaid programme mõjutada ja lootes suurendada nende kontrollimise ning integreerimise väljavaateid. Peab mainima, et tegu on küllalt spetsiifiliste poliitiliste motiividega⁶²¹, mida reeglina kusagil natsionalismi-alases teoreetilises kirjanduses antud võtmes ei käsitleta.

Toompea on alates Savisaare valitsusest püüdnud väiksemaid vähemusi, keda paljuski nõukogude repressiivsüsteemi tõttu iseloomustab endistviisi madal emakeelsus⁶²² ja sulandumine vene segmenti⁶²³, toibutada nende organiseerumise ning rahvuslike kultuuriseltside toetamisega. Nood saavad 1991. aastast saadik atesteerimise alusel jagatavat riiklikku annuaalset baasfinantseerimist, mida seni suunati peamiselt kultuuriministeeriumi kaudu. Lisaks on rahvusvähemuste mittetulundusühingule, sihtasutustele ja füüsilisest isikust ettevõtjatele eraldatud taotlustele tuginevat projektipõhist abi. 2008. aasta sügisest ei saa bürokraatia vähendamise ning mandaadi laiendamise põhjendusel eelarvelisele baasrahastamisele enam pretendeerida etnilised üksikühendused, vaid ainult vähemuste kultuuriseltside katusorganisatsioonid.⁶²⁴ Nende liikmete arv on ajas pidevalt kasvanud ja tänasel päeval sponsoreerib Eesti valitsus kokku enam kui 250 etnokultuurilist assotsiatsiooni.⁶²⁵ Samuti on rahvuslike vähemusi toetanud mitmed kohalikud omavalitsused. N-ö marginaalsemate rühmade leerist kostub aeg-ajalt nurinat, et Eesti riik rahastab rahvuskultuure proportsionaalsuse põhimõttel või vene seltse toetatakse justkui üle, mistõttu muud vähemused jäävad tagaplaanile.⁶²⁶ Taoliste väidete vettpidavus on mõneti kaheldav. Esiteks ei ole vähemasti 21. sajandil tuule tiibadesse saanud projektikeskne rahastamisskeem kuidagi seotud Eestis elavate rahvusgruppide esindajate arvuga. Teiseks ei kinnita seda statistika⁶²⁷, mis on valmistanud pahameelt mitmete kohalikele vene MTÜ-dele ning juriidilistele isikutele.⁶²⁸ Ennemini leiab Eestis aset n-ö venelaste arvelt toimuv vähemus-kultuuride baasfinantseerimise ebaproportsionaalsus, ehkki retoorikas keskendutakse muidugi endiselt venelastele kui riigi mitutpidi kaalukaimale kogukonnale.

Riik ise on tegelenud rahvusvähemuste olemasolu, keele, kultuuri, traditsioonide ja eluviiside tutvustamisega nii näituste, avalike ürituste, trükiste, veebilehekülgede, raadio- kui televisiooni-saadete kaudu.⁶²⁹ Mittevene vähemuste derussifitseerimiseks on Eesti kesk- ning munitsipaal-võimud püüdnud (võrdlemisi kesiste tulemustega) tööle saada ja käigus hoida mõningaid

⁶²⁰ Melvin. *Russians Beyond Russia*, 46–47; D. Smith. „Narva Region within the Estonian Republic: From Autonomism to Accommodation?”, *Region, State and Identity in Central and Eastern Europe*, eds. J. Batt, K. Wolczuk (London: Frank Cass, 2002), 102; Ehrenpreis. *Lingvistilised venelased*, 131, 133.

⁶²¹ Kaudseid tõendeid leiab nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 2, l. 26; ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 91.

⁶²² ERAF, f. 9599, n. 1, s. 91, l. 7; 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus, II, 150–151.

⁶²³ L. Terentjeva. „How Do Youths From Bi-National Families Determine Their Nationality?”, *Bulletin of Baltic Studies*, 1: 4 (1970), 7, 11; Valdmaa. *Eesti ühiskonna mitmekultuurilisus*, 13–14; E. Kün. „Vähemuskeeled Eestis ühe venekeelse piirkonna näitel”, *Akadeemia*, 8 (2010).

⁶²⁴ Riigikantselei arhiiv, 08-04765-22, l. 1–2; ERA, f. 5040, n. 2, s. 98, l. 102–103; *Eesti valitsuse kommentaarid* (2011), 5–6.

⁶²⁵ R. Ruutsoo et al. „Segmented Civil Society as Challenge for Democracy: The Russophone Minority in Estonia”, *Nation-Building in the Context of Post-Communist Transformation and Globalization: The Case of Estonia*, ed. R. Vetik (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012), 77.

⁶²⁶ Vt nt O. Kruus. „Timur Seifullen: enamik Eesti rahvusvähemusi ei kaeba, et nende inimõigusi siin rikutakse”, *Postimees*, 19.04.1995; A. Naulainen. „Väikerahvustel suured mured”, *Õhtuleht*, 2.10.1998. Nii on väitnud ka Tomusk. Eesti keelepoliitika, 5.

⁶²⁷ Nt 2011. aastal moodustas vene kultuuriseltside riiklik baasfinantseerimine kokku 132 552 eurot ehk 42% baasrahastamise aastaelarvest (313 167 eurot). // *Eesti valitsuse kommentaarid* (2011), 6.

⁶²⁸ Tunnetatud ebaõiglusest häiritud Slaavi Haridus- ja Heategevusühingute Liit arvutas välja, et 2003. a. said Eestis elavad venelased riiklikku toetust 2,64 krooni inimese kohta, teised vähemused aga 19,43 krooni *per capita*. Ehk väike-rahvaid toetati 7,36 korda rohkem kui venelasi. // ERA, f. 5040, n. 2, s. 34, l. 77; Vt ka nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 108p.

⁶²⁹ Vt lähemalt ERA, f. 5040, n. 2, s. 98, l. 103; Chuikina, Meimre. *The Russian Language*, 36.

rahvuslikke üldhariduskoole ning rahvuskeelseid klasse.⁶³⁰ Alates 2003. aastast avanes kooli õppekeelest lahkneva koduleelega õpilastel võimalus õppida seal nädalas minimaalselt kahe tunni ulatuses oma rahvuskultuuri valikainena, „kui selleks on kooli direktorile kirjaliku taotluse esitanud vähemalt kümme sama emakeelega õpilase lapsevanemat (eestkostjat)”.⁶³¹ Valdavalt pragmaatilistel põhjustel on kolmandate rahvuste omakeelne haridus ja kultuuri säilitamine piirdunud siiski peamiselt kooliväliste programmidega. Eriti huvi- ehk nn pühapäevakoolide raames, mis asutati osade etniliste seltside juurde juba 1989. aastal. Haridus- ja Teadusministeerium ühes kohalike omavalitsustega on nende tegevust süstemaatiliselt finantseerinud, koolitanud pühapäevakoolide õpetajaid (sh nende etnilisel kodumaal), toetanud emakeelsete õppematerjalide soetamist, aidanud katta administratiivseid kulusid jms.⁶³² 2007. a. juulis loodi Kultuuriministeeriumi haldusalasse eraldi kultuurilise mitmekesisuse osakond ning vastav asekancleri ametikoht, mis koordineerib rahvusvähemuste kultuurielu arendamist.⁶³³ Järgmisel aastal kutsus kultuuriminister kunagise Rahvusvähemuste kultuurinõukogu soonel taas kokku ka Rahvusvähemuste Kultuurinõukoja, mille eesmärgiks on nõuandva organina teha ministeeriumile ettepanekuid Eesti etniliste minoriteetide kultuuritegevuse edendamiseks.⁶³⁴

Kokkuvõttes, kui arvestada erinevate uuringute andmeid, mis viitavad et tänaseks on etniline kuuluvus mitte üksnes eestlastel, vaid ka mitte-eestlastel üks peamisi kollektiivse samastumise aluseid⁶³⁵, pole Eesti identiteedistamispoliitika seemned langenud ilmselt päris viljatule pinnale. Mõned vaatlejad on hinnanud riigi taktikat venekeelse elanikkonna segmenteerimisel üsna tulemuslikuks⁶³⁶, teised jälle loevad vastavat edu küsitavaks ja piiratuks.⁶³⁷ Kindlasti toimus koos Eesti taasiseseisvumisega ühtlasi selle etniliste vähemuste teatav taassünniprotsess, mida riiklik tähelepanu omajagu ergutas. Samas on administratiivorganite jaoks tihti mugavam suhelda ning tegeleda suurema massi kui iga väikese üksusega eraldi, millest tingituna ei ole ametlik etnopolitiitika erinevate sihtgruppidega „töötamist” kuigi palju kasutanud. Liiatigi jääb lahtiseks, kas ja millisel määral seisavad nende rahvusliku identiteedi taaselustumise taga konkreetselt Eesti riigi teened.

4.6. Paabeli torn: „ühise keele” leidmise edu, ebaedu ja tasapind

Kuidas on Eesti ühiskondlikud lõimumisprotsessid siis siia maani edenenud? Avalikkuses ringleb juba viimase kümne-viieteistkümne aasta jooksul seinast seina arvamusi, mis loevad riigisisest rahvuslikku integratsiooni nii täielikult läbikukkunuks, üksnes tagasihoidlikke või mõõdukaid tulemusi toonuks, kui suhteliselt edukaks valdkonnaks. Ametlikud ekspertiisid annavad Eesti

⁶³⁰ Rajangu, Meriste. *Vähemusrahvuste õppeasutused Eestis*, 39–42; „Начал работу первый в Эстонии белорусский класс”, *Ден за Днём*, 9.09.2010; A. Aidarov, W. Drechsler. „Estonian Russification of Non-Russian Ethnic Minorities in Estonia? A Policy Analysis”, *Trames*, 17: 2 (2013), 121.

⁶³¹ ERA, f. 5046, n. 1, s. 122, l. 139; Põhikooli- ja gümnaasiumiseadus. *Riigi Teataja* I, 41, 240 (2010) § 21 lg 5.

⁶³² ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 4; ERA, f. 5040, n. 2, s. 98, l. 106–107; A. Айдаров. „Поддержка культуры национальных меньшинства важна”, *Молодёжь Эстонии*, 20.10.2008.

⁶³³ Vabariigi Valitsuse 12. novembri 1996. a. määruse nr 284 „Kultuuriministeeriumi põhimääruse kinnitamine” muutmise. *Riigi Teataja* I, 46, 325 (2007).

⁶³⁴ Kultuuriministeeriumi dokumendiregister, nr 1.1-3/120: Kultuuriministri 17. märtsi 2008. a. käskkiri nr 120, „Rahvusvähemuste kultuurinõukoja koosseisu ja töökorra kinnitamine.”

⁶³⁵ Vt Vihalemm, Masso. Kollektiivsed identiteedid, 47–48; Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 293–295.

⁶³⁶ Nt Smith. Narva, 102. Ka Eesti vene organisatsioonide esindajad on nentunud, et Eesti riik on erinevate rahvuslike kultuuriorganisatsioonide toetamisega siinse venekeelse kogukonna liigendanud ja desintegreerinud. // Doroško. *Russian Diaspora Politics*, 25.

⁶³⁷ Nt Laitin. *Identity in Formation*, 277, 357–358. Aidarov ja Drechsler väidavad mitte-vene vähemuste osas, et Eesti riik on nende identiteetide toetamisepoliitikas läbi kukkunud. Viimased assimileeruvad sarnaselt Nõukogude ajale eeskätt vene kultuuri/keeleroumi ning valitud meetmed ja jagatavad vahendid venestumist ei tõkesta. // Aidarov, Drechsler. *Estonian Russification*.

senisele integratsioonipoliitikale tervikuna keskeltläbi *rahuldava* hinde.⁶³⁸ Just nagu on (täna sees identiteedikirevas maailmas) äärmiselt küsitav täiesti „integreerunud”, lõplikult valmis ühiskonna saavutatavuse idee, tekitab näiteks probleeme, millised peaksid olema need kindlad võrreldavad tulemusnäitajad, kuidas mõõta nn pehmeid väärtusi (Eesti-meelsus, kultuurilised orientatsioonid jms) või millal jõuab kätte sobiv aeg reaalset vägagi pika vinnaga kvalitatiivsete muutuste hindamiseks. Siiski võib ühiskonna lõimumise üldist kulgu takseerida analüütiliselt vähemalt nelja baaskategooria⁶³⁹ lõikes:

- a) strukturealne – kätkeb indiviidide õiguslikku staatust, positsiooni tööturul, sotsiaal-majanduslikel astmetel, ametialase mobiilsuse võimalusi, institutsionaalset kaasatust;
- b) kultuuriline – iseloomustab indiviidi kohandumist, kultuurilise kompetentsi omandamist, osaliselt ka vastavaid käitumuslikke/elustiili muutusi nii enamus- kui vähemusgrupi tasandil;
- c) sotsiaalne – puudutab erasfääri interaktsioone, etniliste rühmade vahelist suhtlust, sõprus- ja abielusidemeid, ühist osaluseltsides ning organisatsioonides;
- d) identiteediline – hõlmab subjektiivset kuuluvustunnet ning samastumist.

Esimese alusjaotuse puhul taanduvad Eestis paljud parameetrid kodakondsuse olemasolule. Rahvaloenduse andmeil langes määratlemata kodakondsusega isikute arv 1992. a. 32-lt protsendilt 2011. aastaks 6,5-le protsendile ja Eesti kodanike osakaal jõudis samaks ajaks kasvada 85,1%-ni kogu püsielanikkonnast (Vt lisa, tabel 4), mis formaalselt viimast märgatavalt ühtlustas ning kasvatas inimeste võimalusi ühiskonnas võrdsetel tingimustel kaastegev olla. Jätkuvalt Eesti passita kontingent, millest enamuse moodustab 8,1%-le kerkinud välisriikide alamate hulk, killustab kodakondsusstruktuuri aga endiselt suures ulatuses. Aidates ühtlasi osaliselt seletada, miks on tänini aktuaalsed eestlaste ja mitte-eestlaste vahelised erisused tööhõivelses jaotumuses, sissetulekute ning töötuse määras.⁶⁴⁰

Integratsiooni kultuurilises sfääris näitavad uuringud, et vaatamata rahva seas levinud etteheidetele omandavad muulased, eriti nende nooremad vanusrühmad, eestlaste kultuurilisi praktikaid, tavasid ja muidugi keelt. Tulenegu see siis inimeste majanduslikest-karjäärilistest kaalutlustest, isiklikust motivatsioonist või eeskätt riigipoolsetest jõupingutustest. Seega on kasvanud ka avaliku keskkonna ühisosa. Samas kulgeb põhirahvuse kultuurilise repertuaari selgeks saamine võrdlemisi aeglaselt, lünklikult ning valikuliselt. Statistikaameti andmeil ei osanud 2012. aastal ehk teise programmilise lõimumistsükli lõpuks eesti keelt üldse 33% Eesti 15–74-aasta vanusest immigrantrahvastikust, 18,7% sai riigikeelest aru igapäevase suhtlemise piires ja 16,5% oli suuteline sellel tasemel ka rääkima, ent mitte kirjutama.⁶⁴¹

Sotsiaalses mõõtkavas on interetniline lävimine teatud segmentides kahtlemata tihenunud, kuid üldises plaanis jäävad ühiskonna horisontaalsed sidemed endiselt pigem nõrgaks. Eestlaste ja venelaste kontaktid leiavad aset valdavalt instrumentaalses, kitsalt tööga seotud kontekstis või formaalsetes olmetingimustes (kaupluses, tänaval, ühistranspordis jms) ning eraelus üldjuhul kokku ei puututa. Töövälised suhtlusvõrgustikud on reeglina rahvuspõhised, läbikäimine minimaalne ja juhuslikku laadi ning sõpru või lähedasi tuttavaid teises grupis leidub vähestel.⁶⁴² Etnilised segaabiellud, mida sageli käsitletakse ühe olulise rahvusliku distantseerituse, ühis-

⁶³⁸ Vt lähemalt Ernst & Young Baltic. *Riikliku integratsiooniprogrammi; Eesti lõimumiskava 2008*, 13; *Riikliku programmi* (2009), 5.

⁶³⁹ Heckmann, Schnapper. Introduction, 10; W. Bosswick, F. Heckmann. *Integration of Migrants: Contribution of Local and Regional Authorities* (Dublin: Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2006), 9–10. <http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2006/22/en/1/ef0622en.pdf> (vaadatud 9.08.2014).

⁶⁴⁰ Vt ptk 5.2; *Riikliku programmi* (2009), 141.

⁶⁴¹ O. Kund. „Eesti muulastel on jätkuvalt raske tööd leida”, *Postimees*, 28.02.2013.

⁶⁴² „Vaid iga kolmas eestlane suhtleb Eesti venelastega”, *Postimees*, 10.11.2008; Korts. Inter-Ethnic Attitudes, 127–128. 2011. a. integratsioonimonitooringu järgi ei puutunud 45% eestlastest ja 20% muust rahvusest inimestest oma igapäevaelus teise rahvusrühma liikmetega sisuliselt üldse kokku. Samane situatsioon valitses ka nt etniliselt heterogeenses Tallinnas. // Lauristin. Kodakondsus, 42.

kondliku sidususe ja integratsiooni indikaatorina⁶⁴³, ei ole viimase poole sajandi vältel Eestis esinemistiheduse osas kuigi palju muutunud. Eestlaste ning mitte-eestlaste vahel ametlikult registreeritud liidud on aastate lõikes püsunud järjepidevalt kusagil 5–9% raames⁶⁴⁴ ja etniline endogaamia on olnud sotsiaalne norm. Sotsioloogide sõnul valitseb riigis endiselt mitmekülgne tolerantsi defitsiit või parimal juhul teistsuguste talumisele sarnanev „resigneerunud leppimine” ehk passiivne sallivus.⁶⁴⁵ Tugev rahvuslik eraldiolek kestab peaaegu kõigis eluvaldkondades. Laiahaardelise segregatsiooniga kaasneb tihti ka kõrge vastastikuse võõrustuse, usaldamatuse ning häirituse tase.⁶⁴⁶

Kui integratsiooni identiteedilise kategooria juures oli eelnevalt juttu signaalidest, mis viitavad sellele, et Eestis elavad inimesed peavad end põhiseaduslikus tähenduses ülekaalukalt Eesti rahva hulka kuuluvaks, siis uuringutest järelduvate negatiivsete tendentside kohaselt on mitte-eestlaste Eesti-keskne riigiidentiteet üldjoontes jätkuvalt nõrk sõltumata vanusest.⁶⁴⁷ Samuti ei ole viimase paarikümne aastaga kuigivõrd lähenenud eestlaste ja kohalike venelaste välispoliitilised orientatsioonid, julgeolekutajud ning mõningad sensitiivsed (lähi)ajaloo narratiivid. 2000-ndatest aastatest alates kipuvad venekeelsed Eestis domineerivast ajalooteadvusest isegi vaat et veelgi rohkem eemalduma, milles on ühtlasi aimatavad teatavad protesti-meelsuse tunnused.⁶⁴⁸

Summeeritud kujul saab mitte-eestlaste kohanemisprotsesside kulgu jälgida säärastele spetsiifilistele karakteristikutele tuginevate sotsioloogiliste koondindeksite alusel. 2007. aastal töötasid Tartu Ülikooli ühiskonnateadlased välja n-ö „hästi lõimunud muulase mudeli”, mis võttis selle tunnustena arvesse Eesti kodakondsuse omamist, enese tunnetamist Eesti rahva liikmena, Eesti riigi usaldamist, Vabariigi edule orienteeritust, eesti keele oskust ja eestlastega suhtlemise sagedust. Vastavalt konstrueeritud integratsiooniindeksi põhjal selgus monitooringuandmete analüüsimisel, et näiteks 2011. aastal oli 32% mitte-eestlastest tugevalt lõimunud, 13,2% täielikult lõimumata ning ülejäänud asetusid kuhugi mõõdukalt või osaliselt lõimunute lahtrisse.⁶⁴⁹ Võrdlused varasemate seirete tulemustega viitavad olukorrale, et alates 2000-ndate aastate keskpaigast ei ole integratsiooniprotsess eriti laienenud. Iseäranis Ida-Virumaa linnade elanike puhul. „Välja on kujunenud aeglaselt ja raskesti muutuv jagunemine paremini lõimunud eliidiks ja lõimumata või nõrgalt lõimunud alamkihtiks.”⁶⁵⁰ Ehk siis mingil määral kinnitavad viimase kümnendi statistilised näitajad rahvuse-ehitamise poliitikas teatavat paigaltammumist.

⁶⁴³ C. Peach. „Ethnic Segregation and Inter-marriage”, *Annals of the Association of American Geographers*, 70: 3 (1980), 372; M. Kalmijn. „Inter-marriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends”, *Annual Review of Sociology*, 24: 1 (1998); Z. Feng et al. „Neighbourhood Ethnic Mix and the Formation of Mixed-Ethnic Unions in Britain”, *Ethnicity and Integration. Understanding Population Trends and Processes*, eds. J. Stillwell, M. van Ham (Dordrecht: Springer, 2010), 83.

⁶⁴⁴ *Eesti NSV rahvamajandus 1969. aastal. Statistiline aastaraamat* (Tallinn: Kirjastus „Statistika” Eesti Osakond, 1970), 26; Park. *Ethnicity*, 72; T. Hagelberg, P. Ernits. „Ma armastan venelast”, *Luup*, nr 9 (1999), l. 10; 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus, V, 162–165; Ü. Valgma, K. Rootalu. „Abielud ja lahutused”, *Rahvastik 2005–2006* (Tallinn: Statistikaamet, 2007), 41; Statistikaameti info autorile, 29.04.2013.

⁶⁴⁵ Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 276–277; Pettai. Sallivus rahvussuhetes; Korts. *Inter-Ethnic Attitudes*, 125–126.

⁶⁴⁶ Nt A. Semjonov. „Rahvussuhted ja -kontaktid”, *Integratsioon Tallinnas 2001: Sotsioloogilise uuringu andmete analüüs*, toim. A. Semjonov (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2002), 44–45; Kruusvall. Hinnangud lõimumise edukusele, 53–54, 58.

⁶⁴⁷ Kiuru. *Eri rahvusi ühendava riigiidentiteedi kujunemine*, 3, 32, 37; Vetik. *Rahvuspoliitika*, 131.

⁶⁴⁸ Vt ERA, f. 5040, n. 2, s. 3, l. 59; U. Traat. „Vene reaalsus Eestis”, *Eesti Ekspress*, 24.03.1995; A. Saar. „One Society: Two Different Interpretations of History – the Estonian Case”, *Youth and History: A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*, eds. M. Angvik, B. von Borries (Hamburg: Körber-Stiftung, 1997); Evans. *Ethnic Schism*, 70; Vainu. *Avalik arvamus*, 15.

⁶⁴⁹ M. Lauristin. „Lõimumisprotsessi tulemuslikkus ja sihtrühmad: klasteranalüüs”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2012), 195. Analüütiliselt on „lõimklastreid” võimalik koostada mitmeti, sh „rühmaprofiile” märksa rohkem avavalt. // Vt nt samas, 200–203.

⁶⁵⁰ Samas, 206. Vt ka Kaal. Tallinna ja Ida-Viru eripärad, 179–180.

Iseenesest võib nõustuda nende autoritega, kes peavad Eesti etnopolitiikat võrdlemisi originaalseks⁶⁵¹, mistõttu ka selle edusammude muude riikidega kõrvutamine on mõneti keeruline. Selle rahvussuhete kujunemise taust on küllalt erinev, väiksus ning reaalne demograafiline situatsioon sundis Eestit algusest peale opereerima sootuks teistsugustes tingimustes kui näiteks seda teeb enamik Euroopa maid. Ühtlasi on mitmed hädakaitsestamise diskursusesse panustavad kohalikud kommentaatorid pidevalt rõhutanud, et Eesti (ja Läti) unikaalsed probleemid nõuavadki spetsiifilisi lahendusi. Sestap ei olnud keskvõimudel otsest põhjust ega tugevat rahva mandaati asuda mujal valitsevaid rahvuspoliitika mudeleid üks ühele matkima. Siiski on Eesti omapäradel olnud piirid. Sisulisest küljest kõige ebastandardsemaks vastuseks oli arvuka, ilma ühegi riigi kodakondsuseta alaliste elanike kategooria loomine, või vahest ka nt mitte-eestlaste vabatahtliku väljarände materiaalne stimuleerimine. Muus osas marsib Eesti tegelikult lähemal vaatlusel piisavalt samas taktis maailmas üldlevinud praktikatega. Ehkki selle poliitika intensiivsus on Lääne poolsete riikidega paralleelsele tõmmates olnud hetkel ilmselt mõnevõrra suurem.

Millise koega on aga Eesti senine natsiooni ülesehitamise tüpaaž? Kogu eelnevat arutelu arvestades võib öelda, et 1990-ndate algul oli riiklik strateegia üsna lahtine. Suuresti spontaanse võitu arengud toimusid valdavalt põhirahvuse liikmete konsolideerimise tähe all. Etnilisele Teisele suunatud poliitikad polnud veel täies mahus välja kujundatud ja sageli puudusid nende juures vajalikud rakendusmehhanismid. Keskse integratsioonipoliitika kui siiani Eesti tooniandvaima, laiapõhjaliseima ning koordineerituima rahvuse-ehitusliku abinõudepaketi tulekuga selgines pilt märgatavalt. Lõimumisprogrammi ja esimeses peatükis välja toodud Weinstocki klassifikatsiooni valguses kõigub Eesti natsiooniloome küllaltki avara tähendusväljaga konstitutsionaalse (*constitutional nation-building*) ning enamusest lähtuva (*majority nation-building*) ideaaltüübi vahel. Ühest küljest vormitakse elanikkonda n-ö nimirahvuse näo järgi ja riigi eestilikku iseloomu peavad tagama keele-, kodakondsus-, haridus- jmt seadused. Teisalt muudavad liigitamise raskemaks ajas üha sagenevad üleskutsed konstrueerida rohkem vähemuste rahvuskuluvuse säilimise suhtes kindlamat poliitilist identiteeti ning nende kultuuride süsteemne eelarveline toetamine. Kuigi kõik päevakorralised integratsioonikavad sisaldavad elemente mõlema suurema keelerühma diskursusest, „püüdes need ühendada terviklikuks tegevusjuhiseks“⁶⁵², lükati natsiooni sepistamise sünkretistlik (nn *transformative*) ja orgaaniline (*organic*) variant tegelikkuses vankumatult kõrvale. Kultuurilise sulatustiigli kontseptsioon Eesti puhul paika ei pea, uue eesti-vene ühisrahvuse sünteesimist ei näi ootavat eriti keegi ning ühiskondlikud algatused reeglina isevooluted ei triivi. Ehk ennekõike on Eestis kui „klassikalises“ rahvastavas riigis rakendanud poliitikaid, mis vastavad „positiivsele diskrimineerimisele“ etnilise enamuse kasuks. Teiste sõnadega on taasiseseisvumise järgselt püütud ehitada Eesti rahvast, mida hoolimata märkimisväärsest kodanikumõõtmest läbibastavad tugevad eesti etnokultuurilised konnotatsioonid.

4.7. Kokkuvõte

Võrreldes enamike teiste Euroopa riikidega on inimeste sisse- ja väljarände temaatika Eesti jaoks olnud ehk mõneti olulisem just rahvusliku identiteedi alalhoiu kontekstis. Migratsioonipoliitikat pruugiti rahvuse-ehitamise vahendina, püüdes selle tugevdamiseks rännet mitmeti reguleerida. Kooskõlas ühiskonnas valitsenud meeleoludega hakati Eestis üheksakümnendate aastate algul vastu võetud seadustega sisserännet kvootidega piirama ning loodi välismaalaste elamis- ja töөлubade süsteem. Seevastu võõrsil paiknevaid Eesti päritolu isikuid asuti kvoodivälises korras

⁶⁵¹ Nt Kymlicka. *Estonia's*, 46–50.

⁶⁵² Vetik. *Rahvuspoliitika*, 135.

riiklike tagasirändetoetustega „koju” meelitama. Niisugune ettevaatlik ning rahvustav immigratsioonipoliitika on püsinud iseseisvuse taastamisest saati suhteliselt stabiilsena.

Vähemuste väljarännet kiputakse kogu maailmas rahvuslaste poolt sageli käsitlema kui võimalust, mille abil n-õ puhastada mingi rahvus elementidest, mida see ei suuda ära seedida (elik assimileerida). Ka eesti meedia ja avalikkuse jaoks eksisteeris arvukas muulaskond esiti eelkõige häiriva probleemina. Loodeti võimalikult suure osa nõukogude aegsete sisserändajate ajaloolistele kodumaadele naasmist. Radikaalsemad ringkonnad ei teinud saladust faktist, et nad sooviksid näha enamikku venekeelsest elanikkonnast lahkumas. Idealiseeritumas võtmes kumas inimeste ootustest tihtipeale läbi igatsus saada tagasi etniliselt võrdlemisi homogeenne sõjaeelne „kaotatud paradüüs”. Paljud leidsid, et viimane on vajalik segregeeritud ühiskonna säilimise vältimiseks ning muulaste adapteerimisele energia kulutamine erilisi tulemusi ei too. Seega ei peetud 1990-ndatel aastatel mitte-eestlaste puhangulist väljarännet eriliseks mureküsimuseks. Otse vastupidi – keskvõimud lasid tol perioodil küllalt meelsasti immigrantrahvastikul maalt välja voolata ja soodustasid vastavaid protsesse Eesti Migratsioonifondi läbi suunatud sihtotstarbeliste rahasüstide kaudu. Põhimõtteliselt viljeles riik pooleldi etniliselt eristavat rändepoliitikat: dokumentatsiooni alusel tõendatud eestlaste või Eesti kodanike sisseränne ning välismaalasest vähemuste väljaränne on olnud eelarveliselt toetatud.

Taalised strateegiad haakusid Eestis valdavalt üheksakümnendate esimesel poolel laialdasemat kasutamist leidnud mitmetähendusliku „dekoloniseerimise” mõistega, mis omas sugemeid nii endise impeeriumi militaarüksuste väljaviimise, võimuvahetuse kui etnodemograafiliste arengutega. Ehkki reeglina jätsid käremeelsemad jõud tihti (nimme) üsna ebamääraseks, mida nad dekoloniseerimise all täpselt silmas pidasid, oli sisuliselt tegemist venelaste väljanügemist tähistava eufemismiga. Seda sai stimuleerida mitte üksnes minejaile mõeldud otsese kompensatsioonisüsteemi, vaid ka ebamugavatele legislatiivsetele nõuetele tugineva kaudse välise surve abil. Käesoleva uurimistöo tulemused ei võimalda väiteid, mille kohaselt oli Eesti etnopolitiilise varjundiga seadusandluse kulissidetagune loogika mittekodanike remigratsioonile kaasa aitamine, täielikult ümber lükata. Hellitati lootusi, et seaduste eksklusiivsed sätted praagivad halvasti kohanenud ja „ebalojaalse” kontingendi suuresti riigist välja. Samuti sooviti niiviisi lihtsustada siirdeprotsesse, leevendada Eesti etnilisi pingeid, ennetada potentsiaalseid konflikte ning natsioonikujundusega algust teha maksimaalselt ühetasastes tingimustes. Samas mingeid jõulahendusi ei planeeritud. Peale rahalise motiveerimise, mis üldise negatiivse iibe taustal pealegi üha loiumaks ja ebaühtlasemaks muutus, muid konkreetseid meetmeid tarvitusele praktiliselt ei võetud. Kokkuvõttes ei tundnud ilmselt paljud venekeelsed end Eestis teretulnuna, ent oma julgeoleku ning tuleviku suhtes siiski piisavalt kindlana. Riikliku suveräänsuse esimestel aastatel lahkus osa kõige lödvemalt Eestiga seotud inimestest (komplekssetel põhjustel) maalt. Minejate hulk – ligi neljandik kõigist muulastest – oli Eesti kasinat rahvaarvu arvestades küll võrdlemisi suur, kuid elanikkonna struktuuri väga oluliselt muutnud mitte-eestlaste emigratsioonist rääkida ei saa. Vene Föderatsiooni tõmbetegurid polnud kõigele vaatamata küllaldaselt paeluvad. Ühtlasi ei täitunud usk, et Vene vägede lahkumine haarab kaasa ka massid.

Vähemal määral üritas riik muuhulgas reguleerida siserännet. Olukorras, kus eesti asustus on teatud (piiriäärsetes) regioonides aegamisi kokku sulanud ja üldine rahvastikutihedus hõreneb, katsus Valitsus eesti kultuurivööndi taaslaiendamiseks kannustada etnilisi eestlasi sellistesse kriitilistesse paikadesse liikuma. Keskvõimud on rajanud näiteks Kirde-Eestisse riigiasutusi ning koole, luues töökohti eesti keele oskajaile. Erilist edu pole aga erinevate materiaalsete motivaatoritega seni saavutatud: „Nii eestlased kui ka eesti poliitikud hoiaavad sealt eemale, sest nad ei pea Ida-Virumaa endisi tööstuslinna enam eesti linnadeks.”⁶⁵³ Rahvuslikku ruumilist eraldatust vähendada püüdvad asustuspoliitikad ei ole toimunud ja Ida-Virumaa „eestistamine” näib praeguste demograafiliste tendentside jätkudes hetkel illusoorne.

⁶⁵³ M. Siiner, T. Vihalemm. „Keelepolitiika mõju keelekasutusele Eestis”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2011), 124.

Ühiskonna kultuurilise standardiseerimise kandvaima nurgakivina püsib ikkagi rahvastav keelekorraldus. Ilmavalgust näinud seadused on olnud eesti keele kui ainsa riigikeele staatust kindlustavad ja kaitsvad. Ametlikult rahvusliku integratsiooni teljena funktsioneeriva eesti keele õppimise ning õpetamise edendamise paigutas riik ühes välispartneritega kõige enam etnosotsiaalse sfääri unifikatsioonile mõeldud vahendeid. Muuhulgas võeti teravama luubi alla avalike teenistujate keelekompetentsi tõstmine. Ajendiks esmajoones põhirahvuse identiteedi julgeolek ning eestlaste soov elada eestikeelses ühiskonnas. Erinevad keelekõikumustega seotud konfliktid sisaldavad pea alati aga ka tugevat poliitilist allteksti, mistõttu Eestis on „lingvistiliseks lahinguväljaks” osutunud nii administratiivtasand, avalik ruum, erasektor kui haridusvaldkond.

Konkreetselt hariduse alal on pikemat aega peamise päästerõngana nähtud gümnaasiumireformi, mis 60%-lise eesti töökeele kehtestamise kaudu parandaks oluliselt vene kooli lõpetajate riigikeele oskust, kuid mille sotsiaalne tähendus kujuneks tunduvalt laiemaks kui kitsalt keeleõpe. Kuna vaatamata algsele survele häid eeldusi (nt ei töötatud välja meetodikaid ja rakendusakte, koolitatud küllaldaselt pedagooge, soetatud õppevara jms) reformi 2000-ndaks aastaks elluviimiseks ei paistnud, lükati selle läbiviimine edasi 2007. a. sügisesse, mil üleminek eesti õppekeelele viimaks järkude kaupa käivitus. Kiire ning järsk reform näiteks üheksakümnendatel ehk kõigest mõned aastad peale nõukogulikust haridusvõrgust väljumist, või hoopis alates esimesest kooliastmest, ei oleks olnud sihtgrupile ilmselt vastuvõetav ega Venemaa toonast retoorikat arvestades ka kuigi hõlpsasti teostatav ülesanne. Igal juhul on eraldiseisvad haridussüsteemid kohalikku rahvuse-ehitamist kasvõi ühise kommunikatsioonisfääri ning Eestile orienteeritud identiteedi väljakujunemise näol märkimisväärselt pärssinud.

Samamoodi lõhestunud on eestlaste ja mitte-eestlaste „ühine” meediaruum. Valitsuse hilise võitu infopoliitilised ponnistused erilist vilja ei kandnud ehk venekeelse vähemuse hoiakuid ning arusaamu kujundavad paljuski endiselt Moskva propagandatalitused. Võib isegi väita, et kesise eesti keele oskuse tõttu on oluline osa Eestis elavatest mitte-eestlastest jäänud meedia vahendusel kultiveeritavatest Eesti rahvastavatest projektidest puutumata.

Seevastu riigi sümboltahkude areng on olnud suhteliselt kiire: „sõjaeelne sümboolika osutus omaseks ja tuli kiiresti kasutusele”.⁶⁵⁴ Sellele lisandus ajapikku uusi, peamiselt praktilise loomuga vahendeid nagu nt käibemündid, rahatähed ja isikutunnistused, mis tõenäoliselt on siiski (taas)verminud ka kogukondlikku eneseteadvust, eriti monumentaalrajatiste või Euroopa Liidu sümboltähiste korral. Riiklik tähtpäevade kalender on kinnistanud Eesti identiteeti, kultuurimälu ning domineerivat ajalooteadvust. Neile sekundeerivad isamaalised kollektiivsed riitused, millest esinduslikumateks võib lugeda Kaitseliidu 23. juuli võidupüha paraadi ja 24. veebruari Vabariigi aastapäeva. Avalikus ruumis kaitseb ning arendab sätestatud keelepoliitiline kord ka Eesti põlist onomastilist pärandit kui tugevat territoriaalse identiteedi kandjat. Nimeregulatsiooni osas on seni kõige kaugemale jõutud riikliku kohanimekorraldusega. Eeskätt linnade välisilme muutus tublisti eestikeelsemaks, kui kohati ehk reklaamipinnad välja arvata.

Nõukogude rahvuspoliitika tagajärjel sai Eesti heterogeense elanikkonna lõimumisest oluline, struktuurset lahendamist vajav küsimus. Esiti kulges taoline tegevus suhteliselt stiihiliselt, kuid 90-ndate päris lõpuaastatel hakati järjest enam tajuma, et ainuüksi aeg probleeme ei lahenda ning vajatakse senisest märksa aktiivsemat lähenemist. Täiesti uus tasand Eesti etnopolitiilises mõtlemises oli aastal 2000 aset leidnud riikliku integratsiooniprogrammi ellurakendamine, millega loodi kompleksne tegevuskava ja rahastamisskeemid nii välisvahenditest kui üha rohkem ka riigi enda eelarvest. „Lihtsustavalt võib öelda, et kui iseseisvuse algaastatel seisnes riigi etnopolitiitika nõudmiste formuleerimises (seaduste näol), siis tänane poliitika kujutab endast samme tõstmaks mitte-eestlaste võimet nendele nõudmistele vastata”.⁶⁵⁵ Ühest küljest on Eesti poliitiline eliit integratsiooniprotsessi eest vedanud katkendlikult, n-ö kuklas tiksumas, et

⁶⁵⁴ Kalev, Roosmaa. Riikluse ülesehitamine, 34.

⁶⁵⁵ Sink. *Integratsioonipoliitika kommunikeerimine*, 6.

kaugeltki mitte kogu Eesti ühiskond sellist lähenemisviisi ei toeta. Teisalt hakkasid etnilised sidusprogrammid toimima poliitiliselt siiski võrdlemisi sõltumatute instrumentidena. Esimene ametlik strateegia oli pigem kultuurilise rõhuasetusega ning peamiseks tegevusliiniks seati keeleõpe. Hiljem on (retoorikas) suuremat rõhku pandud ka lõimumisprotsessi sotsiaal-majanduslikule küljele. Ehkki Vabariigi Valitsus oli riigi eestlike elementide tugevdamisest kahtlemata huvitatud, ei saa kuidagi järeldada, et algatatud poliitikad oleksid (otseselt) assimileerivad. Eri rahvusgruppide vahesid koheldakse respektierivald ega üritata nende etnilist identiteeti muuta. Liiatigi on Eesti ühiskonnas tervikuna sügavalt juurdunud nn etnilise dissimilatsioonitendentsid, mis väljenduvad üldises plaanis teadliku soovina kultiveerida eelkõige omakultuuri, mitte teistega samastuda. Ehk kui avalikku sfääri loodetakse toimima panna eesti keele ja kultuuriruumi põhimõtete alusel, siis erasfääris ollakse erinevuste suhtes võrdlemisi sallivad, eeldades muust rahvusest isikutelt eeskätt x + eesti kakskeelsuse saavutamist.

Eestis paiknev „Vene diasporaa” asetseb suuresti situatsioonis, kus kaks riiki on eluliselt huvitatud selle sees kulgevate „humanitaarsete” protsesside suunamisest. Venemaa on föderaal-seaduste tasandil deklareerinud teatavat vastutust endistes liiduvabariikides elavate kunagise NSV Liidu kodanike ees, kes on jätnud oma kodakondsuse määratlemata või isegi kui nad peaksid olema omandanud asukohariigi passi. Venemaaga emotsionaalseid sidemeid säilitanud russofooni mõjutamiseks kujundati seal välja äärmiselt lödva ning laialivalgav „kaasmaalaste” kontseptsioon ja võeti kasutusele vastav poliitika, mis Eesti rahvuse-ehitamise ponnistustega kohati selgelt konkureerib. Venemaa naaberriikides resideeriva venekeelse konglomeraadiga manipuleerimise senist efektiivsust saab hinnata mitmeti. Mõningase hambutuse ning vastu-tootlikkuse taustal on Moskva kaasmaalaspoliitika kahtlemata hoidnud eesti ühiskonnas talle kõrgendatud ohutunnet, pannes (tahtmatult) muulaste Eesti-keskse identiteedi kasvatamiseks seda väikeriiki integratsiooniprojektidega intensiivsemalt tegelema ja soodustades muuhulgas osaliselt Läänest lähtuva tingimuslikkuse tulemuslikkust.

Kõige selle juures on ajalooline Eesti identiteet seisnud väljakutsete ees, mille ületamine võib nõuda teatavat paradigmanihet ehk etnilise rahvusluse muutumist kodanikurahvusluseks. Rahvuse herderliku kontseptsiooni tugevuse tõttu on elanikkonnaülene natsiooniloomine olnud Eestis igatahes üksjagu komplitseeritud. Seepärast sigines 21. sajandil riigi avalikesse diskursus-tesse jõulisemalt vaade, et elanikkonna ühtsus peaks baseeruma jagatud poliitilistel väärtustel elik spetsiifilisel konstitutsioonilisel kultuuril. Nn põhiseaduspatriotismi vaimus tehtigi mõningaid kaasamisele orienteeritud lükkeid, püüdes mitmesuguste tehniliste lihtsustamisega naturalisatsiooniprotsessi elavdada ning nii sihtrühmade personaalse informeerimise kui sotsiaal-reklaami kampaaniate näol Eesti kodanikkonda kasvatada.

Ühise riigiidentiteedi kujundamiseks on erinevates alusdokumentides ja võimukandjate suu läbi korduvalt kommenteeritud etniliste vähemuste enesemääratluste alalhoidu- ja korraldatud teiste kultuuride viljelemist Eesti riigi kulul. Lisaks liberaalsetele traditsioonidele ja moraalsele kaalutlustele üritatakse niiviisi kindlustada muuhulgas minoriteetide poliitilist lojaalsust. Samuti on üritatud seda küllalt kõrge üldistusastmega „venekeelset elanikkonda” väiksemateks etnilisteks kooslusteks killustada. Lootes, et mittevene vähemuste taaselustumisele kaasa aitamine ning muukeelse sootsiumi seesmise lagundamisega laienevad nende parema lõimimise ja kontrollimise väljavaated. Unustamata ühtlasi eraldi toetamast just eestivenelaste positiivse kultuurilise identiteedi teket.

Seega võib postkommunistliku Eesti rahvuse-ehitamise laadi pidada üldjoontes enamusest lähtuva ja konstitutsioonilise mudeli sünteesiks, kuigi kalle esimese poole on senimaani veel küllalt tugev.

5. RIIKILOOV EESTI

Suveräniteedi taastanud Eesti siirdeprotsessidega kaasnes kiire iseseisva riigi olemasoluks vajalike poliitiliste, õiguslike, majanduslike ja halduslike institutsioonide rajamine. ENSV administratiivseid allüksusi tähistanud „rajoonid” asendati alates 1990. aastast traditsioonilise eesti *maakonna* mõistega ning pöörduiti tagasi kunagise *valdade* põhimõtte juurde. Ajapikku on püütud kõikmõeldavaid avalikke infrastruktuure jõudu mööda edasi arendada. Riigi-ehituslikud meetmed, nende ulatus ja iseloom ei pruugi olla erinevatele elanikkonna rühmadele aga ühtviisi vastuvõetavad. Samuti seisab keskvõimust lähtuv territoriaalne integratsioon sageli silmitsi etnilise varjundiga perifeeria inkorporeerimise raskustega.¹ Äärealade elatustaseme tõstmise kõrval võib iseäranis Ida-Virumaa Eesti ühiskonnaga taasliitmist pidada kindlasti üheks riigi keerulisematest probleemidest.

Alljärgnevalt ongi rahvusterritooriumi konsolideerimise „kõvema” kategooria raames vaadeldud, kuidas kattub riigiloo mõningate keskadministratsiooni rahvastavate sihtide valgel oluliste regionaalpoliitiliste momentidega. Küsitud, kas postkommunistlike majanduslike ümberkorralduste taga haigutas eestlaste etniline natsionalism või saab keelekogukondade vahel suures plaanis tekkinud sotsiaal-majanduslikke lõhesid panna pigem muude nähtuste arvele? Ühtlasi harutatakse arhiivimaterjalidele tuginedes Eesti historiograafias esmakordselt lahti Kirde-Eesti separatismiteemaatikat. Analüüsitakse Kagu-Eesti etnoregionalismi arenguid ning Eesti riigi poolseid samme. Viimaks aga kombatakse mõningaid riigi-ehituse vallas esile kerkinud konflikte Valitsuse natsioonikujunduslike huvidega.

5.1. Regionaalpoliitika

Kitsamas ulatuses puudutab piirkonnepoliitika valitsussektori otsest haaret. Aastate vältel on ministrite tasandil kõneldud vajadusest suurendada Eesti riigi kohalolekut just Ida-Virumaal, viia sinna juurde Eesti riigiasutusi ning toetada seeläbi maakonna arengut, tõsta „rakendatavate humanitaarmedetmete efektiivsust”² ja siduda seda tugevamini ülejäänud Eestiga. Keskvõim on püüdnud kujundada regiooni keskuseks eeskätt Jõhvit, kus elab arvestataval hulgal eestlasi. 1993–2008 tegutses seal näiteks Viru Ringkonnakohus. 2013. a. esimestel päevadel alustas Jõhvis ühtlasi tööd justiitsministeeriumi vanglate osakond. Teistesse suurematesse Ida-Viru linnadesse seni avaliku sfääri töökohti tekitada eriti pole suudetud. Osalt on riigisektori laienemist Kirde-Eestis pärssinud eelkäsitletud (sobiva) tööjõu leidmise komplikatsioonid. Samas on viidatud ka Toompea ning Ida-Virumaa kohalike võimude pikaajase (partei poliitilise alatooniga) vastasseisu negatiivsele mõjule, mistõttu Eesti riik näiteks 2000-ndatel aastatel seal olemasolevaid riiklikke töökohti tükatati hoopis likvideeris.³

Laiemas mõõtkavas seostub regionaalpoliitika mõistagi eesmärgiga, et kõikjal riigi territooriumil oleks võimalik enam-vähem võrdväärse kvaliteediga elukeskkond. 1990-ndate aastate alguse Eesti regionaalpoliitikat⁴ iseloomustas üpris passiivne, turu isereguleerivatele jõududele

¹ Vt joonis 6; Berg, Sikk. Poliitilisest kultuurist, 704.

² ERA, f. 5040, n. 2, s. 36, l. 7.

³ Nt U. Palo. „Eestlaste osakaal kasvab”, *Eesti Ekspress*, 1.09.2011; K. Raik. „Narva: kas vene küla Euroopa piiril?”, *Eesti Päevaleht*, 9.11.2011.

⁴ Selle kohta loe lähemalt nt P. Ristkok. *Regionaalpoliitika areng Eestis*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool, Geograafia instituut, 1998); G. Raagmaa. „Regionaal- ja halduspoliitika Eestis”, *Eesti poliitika eile, täna, homme: reforme seitsmest valdkonnast*, toim. R. Tammist, H. Rumm (Tartu: Johannes Mihkelsoni Keskus, 2005); A. Kallasmaa. *Regionaalpoliitika teostamine Eesti Vabariigis*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool. Majandusteaduskond, 2007).

lootev liberaalmajanduslik lähenemine ilma suurema riigipoolse sekkumiseta.⁵ Ühest otsast polnud vastsel Vabariigil tol hetkel niisuguseid ressursse, mida kanaliseerides saanuks oma piirkondade majanduslikku arengut oluliselt kiirendada. Eriti mastaapseid kapitalimahutusi eeldas tööstuse reformimine just Ida-Virumaal (vt pkt 5.2). Teise kandi pealt näis Eesti valitsus olevat varastel üheksakümnendatel Kirde-Eesti probleemidest üldse vähe huvitatud. Enne valdavalt „vene enklaavile” tähelepanu pööramist eelistati keskenduda pigem „eesti regionide” kitsaskohti lahendavatele programmidele, investeeringutele ja poliitilistele algatustele.⁶ Igatahes pani Eesti keskadministratsiooni võrdlemisi vähene aktiivsus Ida-Virumaa olmeküsimuste lahendamisel mitmeid sealseid muulasi tundma, et nende muresid ignoreeritakse ning soositakse teistes maakondades elavaid etnilisi eestlasi.⁷

Käsitades portfelli regionaalministri ametikoha loomisega 1995. aastal hakati riigi idapoolsete äärealadega, sealhulgas Kagu-Eestiga, rohkem arvestama. Valitsuse strateegilised dokumendid pidasid siin vajalikuks erilist rõhku panna pea kõigile arvuka venekeelse elanikkonnaga asumitele, eesotsas Kirde-Eestile kui „majanduslikule ja etnilisele kriisipiirkonnale”.⁸ Üksjagu tegutsema sundivaid impulsse oli põhjustanud juba paar aastat varem Narvas ning Sillamäel toimunud autonoomiareferendum (vt alapeatükis 5.3.3), mis tõstatas pakiliste majanduslike investeeringute teema, hoidmaks toda regiooni jätkuvalt Eesti küljes. Juhindudes loogikast, et muidu süvendab Ida-Virumaad painav tööpuudus vaesust ja võib niiviisi kasvatada vaenulikkust pinnast ka Eesti riigi suhtes. Seepärast käivitati 1995. a. lõpus uus riigipoliitiline programm. Kaks neist – monofunktsionaalsete asunduste ning Kirde-Eesti oma – hõlmasid mitte-eestlasi vahetumalt.⁹ Ka järgnevad valitsusk koalitsioonid seadsid Ida-Virumaa sotsiaalsete pingete leevendamise, ettevõtluse arendamise, töökohtade loomise jms oma lepinguliseks prioriteediks. 1998. a. novembris kinnitas täidesaatev võim tulevaks viieks aastaks Ida-Viru regionaalse arengukava põhijooned.¹⁰ 2001. a. kevadel võeti vastu täiendav piirkondlik tööhõiveprogramm¹¹, mida paljuski koordineeriti hiljuti ellu kutsutud Ettevõtluse Arendamise Sihtasutuse kaudu. Ühtlasi moodustati 2009. a. lõpul majandus- ja kommunikatsiooniministeeriumi egiidi all eraldi SA Ida-Virumaa Tööstusalade Arendus. Samuti on Eesti regionaalpoliitika teostamisse paigutatud laialdaselt Euroopa Liidu vahendeid. 2010. a. septembris Vabariigi Valitsuse poolt heaks kiidetud uus, valdkonniti mitmekülgne ning lõimiva koega Ida-Virumaa tegevuskava¹² siiski selget rahalist katet enam ei leidnud.

⁵ P. Ristkok, J. Jauhiainen. „Development of Regional Policy in Estonia”, *Regional Policy and Migration*, ed. M. Ainsaar (Tartu: Tartu University Press, 1999), 76; Berg. *Ethnic Mobilisation*, 8.

⁶ Berg. *Ethnic Mobilisation*, 16. „Isamaa” valitsusametnikud kinnitanud 1990-ndate aastate esimesel poolel Eestis välitöödel viibinud D. Laitinile konfidentsiaalselt, et Kirde-Eesti majandusprobleemidele ning töötusele ei pööratud erilist tähelepanu, kuna peljati et majanduslikult elujõuline regioon võib vaatamata immigratsioonikvootidele esile kutsuda massilise sisserände Loode-Venemaalt. // Laitin. *Identity in Formation*, 97. Riigi vähest kohalolekut demonstreerisid ka selle kulutused ühe elaniku kohta: veel 1997. a. kevadel olid need Ida-Virumaal 166,71 krooni, millega paikneti maakondlikus üldarvestuses viimasel kohal (80,27% Eesti keskmisest). // ERA, f. 5040, n. 2, s. 36, l. 6.

⁷ Hanson. *Estonia's Narva Problem*, 20–21; Berg. *Ethnic Mobilisation*, 16.

⁸ ERA, f. 5040, n. 2, s. 28, l. 47–48; ERA, f. 5040, n. 2, s. 30, l. 12, 184.

⁹ Ristkok, Jauhiainen. *Development of Regional Policy*, 71.

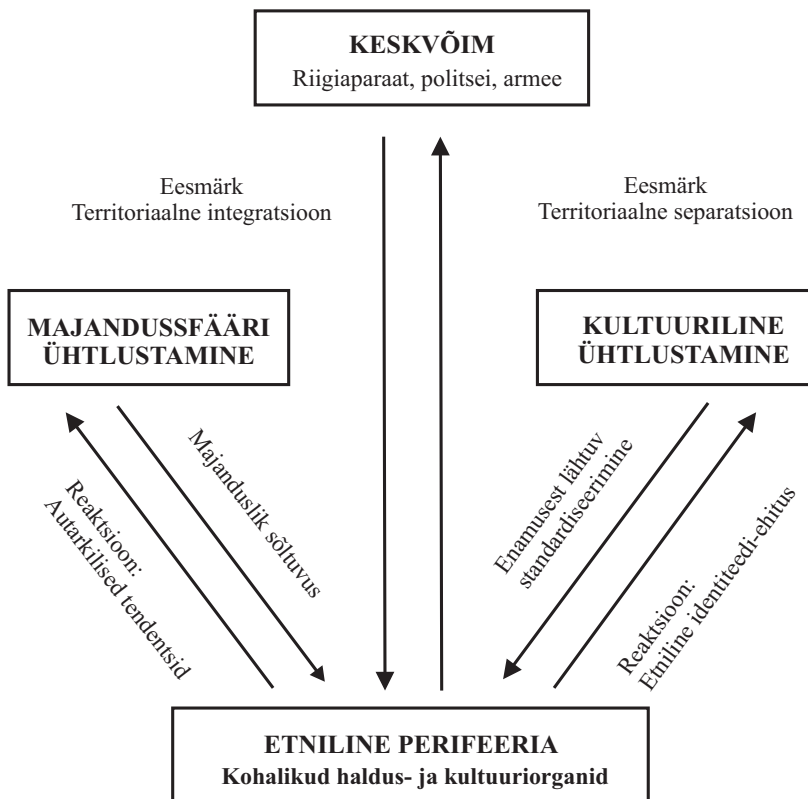
¹⁰ *Ida-Viru maakonna regionaalse arengukava põhijooned aastaks 1998–2003*. Jõhvi, 11. märts 1998.

http://axis.ivmv.ee/mv_kodulehe_failid/failid/204823/Regionaalarengu%20p%C3%B5hisuunad%2003.pdf (vaadatud 9.08.2014).

¹¹ *Ida-Virumaa riiklik tööhõiveprogramm 2001* (Majandusministeerium, Haridusministeerium, Sotsiaalministeerium, 2001). http://axis.ivmv.ee/mv_kodulehe_failid/failid/204823/Ida-Virumaa%20riiklik%20t%C3%B6h%C3%B5iveprogramm%202001.pdf (vaadatud 9.08.2014).

¹² *Ida-Virumaa tegevuskava 2010–2014*.

Joonis 6. Keskuse ja etnilise perifeeria vahelised võimalikud konfliktid. ¹³

5.2. Majandussfääri etnilised ebakõlad

Mitmed teadlased on märkinud, et riigi üldine majanduslik areng mõjub rahva sotsiaalsele sidu- susele reeglina positiivselt. Majandusala edukus jõustab ja tsementeerib kujuteldavat rahvus- ühtsust, polsterdab nii kultuurilisi kui poliitilisi identiteete ning kasvatab kokkuvõttes rahulolu keskviimuga.¹⁴ Postkommunistlik Eesti kujutas paljude Lääne vaatlejate raportites endast majandusliku siirde väljapaistvat edulugu. Esile on tõstetud selle õnnestumisi erastamisel, välis- investeeringute ja -kaubanduse suurendamisel, inflatsiooni ohjeldamisel ning fiskaalsüsteemide stabiliseerimisel.¹⁵ Tänu oma majanduse Ida-Euroopa keskmisest kiiremale kasvutempole oli Eesti ka Euroopa Liiduga liitumiskõneluste esirinnas, ühinedes 2011. a. jaanuaris muuhulgas endisest nõukogude blokist esimesena eurosooniga. Võib oletada, et keskmise elukvaliteedi kohati aeglane, ent siiski pidev paranemine ei ajendanud nt venelasi küll massiliselt Venemaale siirduma, kuid oli üheks oluliseks teguriks, miks mitte-estlaste poliitiline radikaliseerumine jäi

¹³ Allikas: S. Rokkan, D. Urwin. *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (London: Sage, 1983), 15 ja Berg. *Estonia's Northeastern Periphery*, 26 esitatud mudelite modifitseeritud versioon.

¹⁴ Nt G. Crane. „Economic Nationalism: Bringing the Nation Back In”, *Millennium: Journal of International Studies*, 27: 1 (1998), 59, 73–75; T. Nakano. „Theorising Economic Nationalism”, *Nations and Nationalism*, 10: 3 (2004), 222.

¹⁵ Nt J. Hansen, P. Sorsa. „Estonia: A Shining Star from the Baltics”, *Trade in the New Independent States*, eds. C. Michalopoulos, D. Tarr (The World Bank/UNDP: Washington, 1994); C. Michalopoulos, D. Tarr. *Trade Performance and Policy in the New Independent States* (Washington: World Bank, 1996), 17–18; *World Development Report: From Plan to Market*. World Bank (Washington: Oxford University Press, 1996), 30, 64, 172; R. A. Panagiotou. „Estonia's Success: Prescription or Legacy?”, *Communist and Post-Communist Studies*, 34: 2 (2001).

tervikuna võrdlemisi tagasihoidlikuks. Suhteline majanduslik stabiilsus lähinaabrite taustal ja n-õ ühised eduelamused aitasid erinevaid ühiskonna osi pisut liita, kohalike oludega kohaneda, Eesti riigijidentiteeti luua ning uue režiimiga leppida.

Samal ajal maksis Eesti 1990-ndate aastate kiirete reformide eest küllalt kõrget sotsiaalset hinda. Sündivus langes hüppeliselt, tööhõivenäitajad esialgu samuti, kasvas kuritegevus, narkootikumide tarvitamine, psühhiaatriliste häirete ja enesetappude osakaal. Need probleemid ei puudutanud pelgalt siirde algaastaid, mil riigi majanduses valitses sisuliselt eriolukord, vaid jätkasid elanikkonna sotsiaal-majandusliku lõhenemise näol teatavat kummitamist ka edaspidi. Eesti paistis silma Euroopa ühe kõrgema ühiskonna tulupõhise jagunemise ebavõrdsuse (nn Gini koefitsiendi) poolest ning 2000-ndate aastate alguseks elas ligi kolmandik selle rahvastikust elatusmiinimumi lähedal või allpool ametlikku vaesuspiiri.¹⁶ Eriti probleemseks piirkonnaks on olnud siin Ida-Virumaa tööstusele orienteeritud linnastud.

Kas ja kuivõrd suurel määral kattusid ühiskonna sotsiaal-majanduslikud eraldusjooned etniliste lahknevustega? Laias laastus mõjutas Eesti üleminek kapitalismile indiviide rahvusest sõltumata, kaotades vanad struktuurid ning tekitades intensiivse liikumise majandussektorite vahel. Siiski on venekeelse elanikkonna tööpuuduse määr¹⁷ olnud alates 1992. a. sügisest pidevalt eestlastest suurem. Kui viimase kahe kümnendi majanduslikel buumiaastatel sulasid erinevused eestlaste ja muude rahvuste esindajate tööhõive näitajate osas peaaegu kokku, siis keerulisematel aegadel kärisesid vahed kohati ligi kümne protsendipunktini (vt joonis 7). Sealjuures on ka pikaajaliste töötute rahvuslik koosseis olnud kaldu mitte-eestlaste kahjuks.¹⁸ Säärast statistikat on tugevalt kujundanud Kirde-Eesti sageli riigikeskmisest pea paar-kolm korda kõrgem registreeritud töötute osakaal.¹⁹ Ühtlasi kogesid kõrg- ja keskkaridusega mitte-eestlased keskemisest suuremat alaspidist sotsiaalset mobiilsust. Ehk et üleminekuperioodil paisus nende suhtarv kvalifitseerimata tööjõu segmendis ning ametihierarhia madalamatel astmetel. Juhtide ja tippspetsialistide ametikohad täitusid eelkõige etniliste eestlastega.²⁰ Taolise stratifikatsiooni tõttu on muude rahvuste esindajad võrreldes eestlastega olnud oma töökoha puhul märksa sagedamini üle kvalifitseeritud, piirdudes madalamat haridustaset eeldavate ametitega.²¹ Mõneti viitab see nn etnokultuurilise tööjaotuse (ingl *ethnic division of labour*) väljakujunemisele, kus eestlased asetsevad valdavalt „valge-“ ning mitte-eestlased „sinikraede“ rollis, ja mille juured ulatuvad tagasi juba nõukogude aegsesse tööturu segregatsiooni. Nii pole kuigi imeks pandav, et ka venekeelse elanikkonna ametlik netosissetulek jääb eestikeelsete inimeste palgatulule alla. Kui Eesti NSV-s etniliste gruppide vahel olulist palgalõhet ei olnud ning päris Vabariigi algaastail teenisid mitte-eesti pered eesti omadest keskmiselt isegi veidi rohkem, siis alates 1994. aastast pöördusid vastavad näitajad esimeste kahjuks. Eestlaste sissetulekud olid 1994–2011 keskeltläbi 12–22% muulastest kõrgemad, iseäranis ülikooliharidusega rühmades, ning seda sõltumata

¹⁶ *World Development Report* (1996), 68–69; Lauristin, Heidmets. Introduction, 26; R. Kõuts. *Social Integration in the Post-Socialist Society: The Case of Estonia* (Gdańsk, Berlin: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004), 10.

¹⁷ „Tööpuuduse määr“ (ehk tööpuudus) on töötute osakaal tööealiste inimeste hulgas.

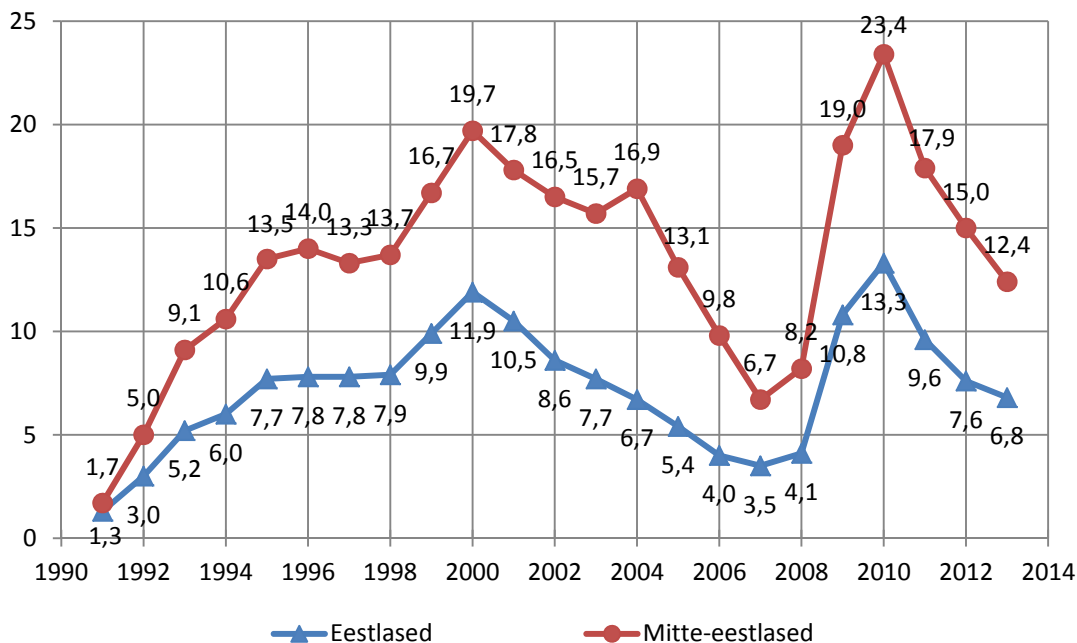
¹⁸ „Tööturu riskirühmad: pikaajalised töötud.“ Teemaleht, *Sotsiaalministeeriumi toimetised*, 2 (2006), 10–11.

¹⁹ Berg, Sikk. Poliitilisest kultuurist, 708; M. Pavelson. „Eestlaste ja eestivenelaste sotsiaal-majanduslik seisund: ootused ja muutused“, *Uuringu Integratsiooni monitoring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005), 5; L. Raus. „Ida-Virumaal tõusis registreeritud töötus üle 20 protsendi piiri“, *Postimees.ee*, 29.01.2010.

²⁰ Kui 1989. a. rahvaloenduse andmetel omas juhtivtöötaja või spetsialisti staatust 26% eestlastest ja 22% muulastest, siis 2009. aastaks oli see näitaja esimeste seas kasvanud 31%-le ning viimaste puhul langenud 18% peale. // K. Lindemann. „The Labour Market Success of Ethnic Groups: the Reality and Perceived Perspectives“, *Towards a Normal Stratification Order: Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*, ed. E. Saar (Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2011), 287; Statistikaameti andmebaas TT2149 „Hõivatud rahvuse ja ametiala pearühma järgi“. Vt ka T. Saarts. „Etnilise stratifikatsiooni ja segregatsiooni seostest tööturul“, *Trepist alla ja üles: Edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*, toim. E. Saar (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002); K. Kasearu, A. Trumm. „Mitte-eestlaste sotsiaal-majanduslik olukord“, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008), 49; Hallik. *Koos pole lihtne*, 20.

²¹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 170, l. 64p–65; Lindemann. *The Labour Market*, 299–300.

tegevusalast või soost.²² Eelnevast tulenevalt püsis venekeelse vähemuse töörahulolu määr eestlaste näidikute oluliselt madalamal ja nende suhteline vaesus võrreldes nimirahvusega on olnud levinum.²³

Joonis 7. Töötute protsentuaalne määr rahvuste lõikes, 1991–2013.²⁴

Akadeemilised hinnangud Eesti sotsiaal-majandusliku kihistumise etnilistele aspektidele varieeruvad märkimisväärselt. Ühed kinnitavad, et selle elanike heaolu mõjutab otseselt või kaudselt rahvuslik päritolu. Eestis etniliseks vähemuseks olemine tähendab suuremat töötuks jäämise võimalust. Mitte-eestlaste väljavaated teenida leiba kõrgel positsioonil, liikuda ametiredelil ülespoole ning kuuluda kõrgemasse palgasegmenti on sarnase soo, haridustaseme, kodakondsuse, elukoha ja hõivesektori korral reeglina väiksemad kui eestlastel.²⁵ Teised jälle toonitavad, et eraldusjoon „võitjate ning kaotajate” vahel ei kulge niivõrd piki etnilisi piire, kuivõrd iseloomustab ühiskonna lõhenemist näiteks vanuselisel, hariduslikul või maa *versus* linn teljel hoolimata inimese rahvuslikust kuuluvusest. Silmatorkavad vahed eestlaste ja muulaste majan-

²² Vt C. Kroncke, K. Smith. „The Wage Effects of Ethnicity in Estonia”, *Economics of Transition*, 7: 1 (1999); Krusell. Eestlaste ja mitte-eestlaste palkade erinevus, 207; K.-O. Leping, O. Toomet. *Ethnic Wage Gap and Political Break-ups: Estonia during Political and Economic Transition* (Tartu: University of Tartu, 2007), 13; K. Kasearu, A. Trumm. „Eesti- ja venekeelse elanikkonna ainealine olukord ja eluga rahulolu”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*, 7. <http://old.meis.ee/book.php?ID=207> (vaadatud 9.08.2014); Statistikaameti andmebaas ST16 „Elanike aasta ekvivalentnetosissetulek soo ja rahvuse järgi”.

²³ Pavelson. Eestlaste ja eestivenelaste sotsiaalmajanduslik, 7–12.

²⁴ Allikas: Pavelson, Luuk. Non-Estonians, 101; Statistikaameti andmebaas TT3331 „15–74-aastaste hõiveseisund rahvuse ja soo järgi”.

²⁵ Nt Leping, Toomet. Emerging Ethnic Wage Gap, 606; K. Lindemann, R. Võormann. „Venelaste teine põlvkond Eesti tööturul”, *Eesti inimarengu aruanne 2009* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2010), 101; M. Lagerspetz. „Immigrandid vastu tahtmist”, *Sirp*, 13.01.2012.

dusliku staatuse lõikes puuduvad ning etniline faktor Eesti majanduses endast erilist probleemi ei kujuta.²⁶

Rahva arvamuse peegeldamise osas on uurijate konsensus toekam. Enamus tunnetab eestlaste ja mitte-eestlaste vahelist üldist majanduslikku ebavõrdsust ning ligi pooled uuringutes osalenutest peavad rahvuslikku kuuluvust karjääritegemisel oluliseks teguriks.²⁷ Venekeelne rahvastik kaldub siinkohal tunduvalt rohkem tajuma nende ebaõiglast etnilist diskrimineerimist. Usutakse, et eestlastel on kandidaatide samaväärse profiili korral eelised nii töö saamise, ametikõrgenduse kui ka palgataseme puhul. Tööturu võimalusi ei peeta võrdseks ja seda isegi muust rahvusest isikute eesti keele oskuse juures. Ühtlasi nähakse selles kõiges süüd riigis kehtestatud seadusandluses.²⁸

Milliseks võib aga Eesti Vabariigi õiguskorralduse etnilist mõõdet ning tolle vastavaid kõrvalmõjusid hinnata? Kas eestlased „monopoliseerisid” taasiseseisvumise järel praktikas lisaks poliitilisele jõule ka majandusliku mõjuvõimu? Majandussfääri etnilisele kontrollile ja konkurentsi neutraliseerimisele orienteeritud meeolud ei olnud 1990-ndate algul sugugi tundmatud. Projekt „Vera” raames kümnendi keskel teostatud sotsioloogiline seire tuvastas, et neljandiku eestlaste arvates pidanuks riik muust rahvusest isikute eraettevõtlust takistama. Koguni kolmveerandi nimirahvuse esindajate vaatevinklist tulnuks käsi ette panna eelkõige muulaste poolsele maa ning kinnisvara omandamisele.²⁹ Ometigi on sisuliselt võimatu leida ainsatki otseselt majanduspoliitilist seadust, määrust või laiemat regulatsiooni, milles rahvuslikul pinnal mingeid eristusi tehtaks.³⁰ Otse vastupidi – rassilisel, rahvuslikul, keelelisel, poliitiliste veendumuste jt alustel positiivse või negatiivse diskrimineerimise keeldu kordavad muuhulgas eraldi üle ka näiteks Eesti töölepingu ja palgaseadused.³¹ Eesti üleminekuvalitsused lähtusid kõik üldjoontes kursist tagada riigis „alaliselt elavatele endise NSV Liidu ja teiste riikide kodanikele ning kodakondsuseta isikutele Eesti Vabariigi kodanikega võrdsed majanduslikud õigused koos õigusega osaleda riigi vara ja elamispinna privatiseerimises”.³²

Viimane punkt on siiski tekitanud üksjagu poleemikat. Näiteks on Taani politoloog Erik Andersen, kes uuris oma doktoritöös Eesti erastamisprotsessi etnilisi tagajärgi, leidnud et see toetas suuresti pigem eestlaste huve ning venekeelne vähemus oli siin üldjuhul jäetud põhimõtteliselt ebasoodsamasse positsiooni. Pidades muuhulgas võimalikuks, et eestlaste järsku keskmiselt suuremaks paisunud jõukust saab osalt panna nende privatiseerimise tulemusel tekkinud lisavahendite arvele.³³ Debatid Eesti erastamispoliitika aluste³⁴ ümber olid käivitunud Ülemnõukogus juba 1990. aasta juunis. Paljuski langes toetuse jagunemine erastamise võimalike

²⁶ Nt Heidmets, Lauristin. Learning, 326; A. Aasland. „Citizenship Status and Social Exclusion in Estonia and Latvia”, *Journal of Baltic Studies*, 33: 1 (2002); Kruusvall et al. The Strategies of Inter-Ethnic Adaptation, 15.

²⁷ Kruusvall. Social Perception, 131; K. Nurmela, T. Kriger. „Tööturg”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2012), 104–105.

²⁸ Vt nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 34; ERA, f. 5040, n. 2, s. 224, l. 148; M. Pavelson. „Sotsiaalmajanduslik integratsioon: tööhõive ja sisetulekud”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas: Monitooring 2000*, toim. M. Lauristin, R. Vetik (Tallinn: Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2000); J. Helemäe. „Tööalane eneseteostus ja selle võimaluste tajumine”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*.

<http://old.meis.ee/book.php?ID=207> (vaadatud 9.08.2014); Lindemann. The Labour Market, 301–302.

²⁹ R. Sikk. „Hirm varjutab rahvussuhteid”, *Eesti Päevaleht*, 30.11.1996; Kruusvall. Social Perception, 131.

³⁰ R. Kattel. „Majanduspoliitika”, Vetik. *Eesti poliitika*, 392.

³¹ Eesti Vabariigi töölepingu seadus. *Riigi Teataja*, 15, 241 (1992) § 10 lg 1; Eesti Vabariigi töölepingu seaduse ja Eesti Vabariigi Ülemnõukogu otsuse „Eesti Vabariigi töölepingu seaduse rakendamise kohta” muutmise seadus. *Riigi Teataja* I, 37, 256 (2004) § 1 p 8; Palgaseadus. *Riigi Teataja* I, 11, 154 (1994) § 5.

³² *Peaminister Tiit Vähi valitsuse programm*, 15.

³³ Andersen. *An Ethnic Perspective*, 93, 350, 403–406.

³⁴ Vt lähemalt V. Tali, A. Kein. *Ownership Reform and Privatization Process in Estonia*. Reform Round Table, Working Paper 5 (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1993); E. Terk (koost.). *Erastamine Eestis: ideoloogia, läbiviimine, tulemused* (Tallinn: Eesti Tuleviku-uuringute Instituut, 1999). Käsitlen siinkohal erastamist (ingl *privatisation*) mõiste laiemas tähenduses, mis hõlmab nii riigi omandi ümberjagamist, uue erasektori loomist kui vara tagastamist või kompenseerimist endistele omanikele.

viiside osas kokku rahvuslike eraldusjoontega. Eestlased kippusid pooldama restitutsioonil ja kompenseerivatel rahvakapitali obligatsioonidel põhinevat privatiseerimist. Venekeelne vähe-
mus soosis enimini varade vaba väljajaotamist nende praegustele subjektidele. Omandireformi
baasestaduse vastuvõtmiseni jõuti 13. juunil 1991, täpsustav erastamiseseadus jõustus 1993. aasta
juulis.³⁵ Kogu protsess hakkaski kulgema valdavalt õigusliku järjepidevuse printsiibil. Eesti
NSV perioodil loodud väärtused, peamiselt otsesed elamispinnad, privatiseeriti nende asukaile
erastamisosakute (EVP-de ehk nn kollaste kaartide) eest. Neile, kellele kunagise omandi
tagastamine võimatuks osutus, maksti erastamisväärtabereis välja hüvitis. Antud osakuid võis
nt müügi kõrval ära kasutada järjest hoogu koguvas maa ning ettevõtete erastamises. Massiivsem
erastamislaine saabus Eestisse 1992.–93. aastal, kusagil kümnendi keskpaigaks oli suurem
privatiseerimine laias laastus lõppenud.

Tarbekaupade tootmise, teenuste, kaubanduse ja toitlustamisega seotud riigiettevõtete erasta-
misel püüti kuni 1992. a. kevadeni kohalikele mitte-eestlastele sõela ette panna ostjatele kehtes-
tatud kümme aastat püsivalt Eestis elamise nõudega. See tingis olukorra, kus rohkem kui
neljandik täisealisest vene elanikkonnast oli väikeerastamise esimesest voorust – mil müüdi pea
pooled ettevõtted – välja lülitatud. Lisaks loodi hinnapoliitika abil iseäranis soodsad erastamis-
tingimused nn õigusjärgsetele ostjatele ehk siis peaaesjalikult etnilistele eestlastele.³⁶ Ühtlasi anti
1993. a. suvel vastu võetud erastamiseseadusega erastamise korraldajale voli piirata privatiseeri-
misel osalevate isikute ringi Eesti kodanikega või nende enamusosalusega ettevõtetega. Elu
näitas, et seda klauslit praktiliselt siiski ei rakendatud ning 1996. a. lõpus tunnistati viimane
hoopis kehtetuks. Küll aga sätestati 1993. a. seaduses Eesti alamatele ja nende enamusosalusega
juriidilistele isikutele võimalus tasuda erastatava vara eest järelmaksuga. Välismaised ettevõtjad,
kel piisavalt taipu, suutsid tegelikkuses antud pügalast võrdlemisi hõlpsalt mööda hiilida. Nii et
mõned aastad hiljem lõpetati selleski punktis kodanike eelistamine ning järelmaksu õigus muudeti
universaalseks.³⁷ Seevastu suurtööstusettevõtete erastamise puhul piirangud mittekodanike jaoks
peaaegu puudusid.³⁸

„Etniliselt” kõige neutraalsemaks on tavaliselt loetud eluruumide erastamise protsessi. Vasta-
vad seadusandlikud aktid tagasid selles osalejatele võrdsed võimalused sõltumata isiku
kodanikustaatusel.³⁹ Elamispindade privatiseerimiseks väljastatud rahvakapitali obligatsioone
(arvestuslikult 1 m² väärtuses osak ühe Eestis töötatud aasta kohta) said ka nõukogude aegsed
hilisimmigrandid, mis dekolonisatsioonile orienteeritud eesti survegruppe üksjagu häiris:

„Nõukogudeaegse kuritegeliku, suurt osa Eesti kodanikkonnast diskrimineeriva korteripoliitika
faktiline jätkamine (korterite jagamine „kollaste kaartide” eest esmajoones kolonistidele) kinnistab
Eestisse ka need migrandid, kes muidu ära sõidaksid.”⁴⁰

Maa erastamise õigus reserveeriti esialgu üksnes Eesti kodanikele.⁴¹ Sellega anti maa suuresti
eestlaste käsutusse. Esiteks tingis viimast restitutsiooniideoloogiale tuginev maaomandi
tagastamine ja kompenseerimine. Teiseks olulisemaks põhjuseks oli maaostu keelu kehtestamine
välismaalastele. Hirmust „Eestimaa välismaalastele mahamüümise” ning Vene riikliku kapitali

³⁵ Eesti Vabariigi omandireformi aluste seadus. *Riigi Teataja*, 21, 257 (1991); Erastamiseseadus. *Riigi Teataja* I, 45, 639 (1993).

³⁶ S. Oxenstierna. „Labour Market Policies in the Baltic Republics”, *International Labour Review*, 130: 2 (1991), 268; E. Andersen. „Erastamine soodustas Eestis ühiskonna etnilist jagunemist.” Konverentsile *Transformatsioon ja integratsioon Balti mere ja Barentsi mere aladel* esitatud referaat. Umeå 15–19 november 1997 (COPRI, 1997), publitseerinud Inimõiguste Teabekeskus, 8–9.

³⁷ V. Tali. „Erastamiseseadus”, *Erastamine Eestis: ideoloogia, läbiviimine, tulemused*, koost. E. Terk (Tallinn: Eesti Tuleviku-uuringute Instituut, 1999), 60.

³⁸ Vt ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 16–17; Andersen. *An Ethnic Perspective*, 9.

³⁹ Eluruumide erastamise seadus. *Riigi Teataja* I, 23, 411 (1993).

⁴⁰ *Dekoloniseerimise Algatuskeskus*, 69.

⁴¹ Eesti Vabariigi Maareformi seadus. *Riigi Teataja*, 34, 426 (1991) § 21.

poliitiliste mõjude ees⁴² mittekodanikel kuni 1993. a. kevadeni maa soetajate ringi otseselt asja ei olnud. Siis kiideti 15. aprillil parlamendis heaks maareformi seaduse parandus, mis lubas välismaalasel osta oma Eestis paikneva ettevõtte alust maad, tehes Eestist ühtlasi esimese endise Nõukogude Liidu vabariigi, kes taolise ümberkorralduse abil Lääne investoreid peibutama asus.⁴³

Seega kokkuvõttes leidis aset märgatav väärtuste (taas)koondumine põliselanike kätte. Riigi poolt jagamisele läinud EVP-de kogumaksumusest umbes 80% läks eestlastele ning 20% muulastele⁴⁴, millest tulenevalt oli neil vara erastamisel olulisi makseeelseid, rohkem vabu vahendeid investeeringute tegemiseks, ja nad said uues majanduskeskkonnas tunduvalt karmemalt opereerima asuda. Mitte-eestlaste võimalused väikeste ning keskmise suurusega ettevõtete ostmisel kaasa lüüa olid 1992. a. maini piiratumad. Riigivara lahtirakendamise protsessis langes eestlastele ligikaudu 83% erastatud objektide väärtusest.⁴⁵ Nemad olid üheksakümnendail äride omanike seas üleesindatud nii avaliku kui erasektori puhul, kaasa arvatud Ida-Virumaa linnades.⁴⁶ Ehk Anderseni järgi soosis Eesti poliitika enamikes erastamisvaldkondades etnilisi eestlasi, sõltumata sellest, kas analüüsitakse seadusandlust või statistilistele andmetele tuginevaid lõpptulemusi, luues ebavõrdse majandustegevuse ja ettevõtlusalase lähtealuse. Talle sekundeerivate arvamuste kohaselt ei olnud see kaugelgi juhuslik, vaid seadusandjate poolt sihilikult planeeritud.⁴⁷

Anderseni järeldustega on mõningaid probleeme: selle asemel et vaadelda privatiseerimisprotsessi subjekte õigusjärgsete omanike, paiksuse või kodakondsuse kategoorias, kannab ta kogu erastamispoliitika paiguti ehk pisut liiga etnilisele tasapinnale, rõhutab seda ülemäära ning käsitleb nt mitte-eestlastest elanikkonda suuresti homogeense sootsiumina. Tegelikult leidis nende seas nii isikuid, kellele kohaldati sarnaselt teiste sõjaeelse Eesti kodanikega nõukogude perioodil sundvõõrandatud vara tagastamist, kui ka neid, kes olid ENSV-s töötanud vähem aega kui kinnisvaraosakute saamiseks vajalik. Vastavate väärtpaberite jagunemine baseerus eeskätt ajaloolise omandiõigluse jaluleseadmisele ja valdavalt alles okupatsiooniaastail sisserännanud venekeelsetel inimestel polnud lihtsalt kuigi palju riigilt tagasi saada. Ühtlasi näib Pettai ning Halliku hinnangul nappivat tõendeid, et Eesti valitsus püüdis erastamispoliitikat teadlikult mitte-eestlaste võimaliku diskrimineerimise vahendiks kujundada.⁴⁸ Samas ei saa säärase põlisrahva jalgealust kindlustavate kalkultatsioonide olemasolu sootuks välistada. Siiski hajutab Andersen müüdi, mis eestlaste seas on tänini võrdlemisi laialt levinud, et muulased lõikasid oma nõukogude aegsete poliitiliste, töö- ja majandussidemete tõttu erastamisprotsessist tunduvalt rohkem kasu kui põhirahvuse esindajad.⁴⁹

Teine majandussfääri toimimise „etniline” moment seostub Eestis seadustatud keelekorraldusega, mida venekeelse vähemuse liikmed on tõlgendanud võimukandjate tahtliku teona voolida majanduskonkurentsi tingimusi siseturul eestlastele soodsamaks. Mitte-eestlaste keskmiselt nigelamat inimese kohta arvestatavat sissetulekut põhjustavateks asjaoludeks peetakse antud vallas üldjuhul avalikus ning osalt ka erasektoris kehtestatud keeleoskuskõnõudeid. Kahtlustatakse, et ühe riigikeele jõustamise poliitiliseks kõrvaleesmärgiks oli viia haldusaparaadis läbi etnilisi

⁴² Nt VII Riigikogu stenogrammid, 15.03.–6.05.1993, 1056; Andersen. Erastamine, 9.

⁴³ „Eesti Vabariigi maareformi seaduse” ja muude maareformiga seonduvate õigusaktide muutmise ja täiendamise seadus. *Riigi Teataja* I, 20, 354 81993) § 8; *Business Europa*, August–September (1993), 35.

⁴⁴ E. Andersen. „The Legal Status of Russians in Estonian Privatisation Legislation 1989–1995”, *Europe-Asia Studies*, 49: 2 (1997), 306. Sundvõõrandatud vara eest väljastatud kompensatsiooniosakud võisid minna isegi 90% ulatuses eestlaste kasuks. // Samas.

⁴⁵ C. Daatland, H. Svege. „The Russian-speakers in Estonia”, *Politics and Citizenship on the Eastern Baltic Seaboard: The Structuring of Democratic Politics from North-West Russia to Poland*, eds. F. Aarebrot, T. Knutsen (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2000), 262.

⁴⁶ Andersen. *An Ethnic Perspective*, 306–329.

⁴⁷ Nt Andersen. The Legal Status, 308–309; S. Stadnikov. „Majandustegevus kui eneseteostuse võimalus”, *Sirp*, 19.06.1998; Minorities and majorities, 22; Järve. Re-Independent Estonia, 70.

⁴⁸ Pettai, Hallik. Understanding Processes of Ethnic Control, 518.

⁴⁹ Galbreath. *Nation-Building*, 113.

vangerdusi ja luua eestlastele teatud majanduslõikudes uusi töökohti ning paremaid hõivevõimalusi.⁵⁰

Taolised kahtlused ei pruugi olla alati päris alusetud, ent Eesti seadused ei erine siin millegi poolest maailma rahvusriikide üldaktsepteeritud normidest. Vaatamata keelerühmade vahelistele sotsiaal-majanduslikele erinevustele ei saa rääkida süsteemsest etniliselt diskrimineerivast majanduspoliitikast isegi päris üheksakümnendate hakul. Eestlaste keskeltläbi paremat palka ja positsiooni tuleks panna pigem mitmete muude makromajanduslike, geograafiliste, individuaalsete ning sotsiaalsete tegurite arvele. Postkommunistliku Eesti puhul on korduvalt demonstreeritud, et kultuurilise alatooniga rahvuslust saab liberaalse turumajanduse ja vabakaubandusega igati edukalt kombineerida.⁵¹

Kuidas neid tekkinud lahknevusi siis täpsemalt seletada? Kõigepealt tasub taaskord meenutada migratsiooni aspektide ning sellega kaasuvate sotsialiseerumiskeskuste olulisust. Uurijad on tuvastanud, et enamikes arenenud tööstusriikides jääb immigrantide ja mõnda aega ka nende järeltulijate palgatase selles paigas sündinud põliselanike omast madalamaks. Tööpuudus vaevab sisserännanuid rängemalt. Sarnaselt neile kipuvad ka etnilistel või rassilistel vähemustel olema kesisemad elamistingimused, nende pea kohal ripub suurem risk kuuluda sotsiaalselt tõrjutute hulka ning nad on majanduslikult haavatavamad kui nt riigi dominantrahvuse esindajad.⁵² Nähtuse toiteallikad võivad peituda üsna erinevate kivide all. Alates indiviidide peavoolust lahknevatest oskustest, kogemustest ja kesisemast sotsiaalsest kapitalist kuni struktuuriliste, poliitiliste ning maailmamajanduslike faktoriteni välja. Küllalt tihti jäävad käärde põhjused ka teadmatuks.⁵³

Eesti Vabariigi suurimate keelerühmade vahelise sotsiaal-majandusliku seisundi erinevuste, iseäranis palgalõhede selgitamiseks on püstitatud mitmeid teooriaid, mida üldistavalt võiks lahterdada: (a) negatiivsele sotsiaalsele vahetegemisele; (b) inimkapitali keskele mikro-; ja (c) majanduskeskkonna ning selle struktuursete muudatuste ehk makrotasandi argumentatsioonile taanduvalt.

Esimene puudutab võimalikku rahvuslikku diskrimineerimist tööturul. Eesti majandusteadlased Toomet ja Leping, kes uurisid lähemalt eestlaste ja venekeelse vähemuse vahelisi palgaerinevusi aastail 1989–2005, on väitnud, et kusagil 1994. a. ringis alanud märkimisväärne palgavahe kasv eestlastest (mees)tööjõu kasuks on loogiliste diferentsidega täielikult ära põhjendamiseks liialt suur. Mitte-eestlased teenivad vähem mitte seetõttu, et nad töötavad viletsates ettevõtetes, mis asuvad majanduslikult halvemal järjel olevates piirkondades, vaid kohati isegi vastupidi (nt Harjumaa statistika puhul). Seletamatu lõhe püsib ka inimeste vanuse, hariduse, sünnimaa, riigikeele oskuse, hõivesektori ning ameti lõikes näiliselt võrdset stardipositsiooni arvesse võttes. Nimetatud analüütikute hinnangul viitavad andmed seega vähemalt osaliselt tööandja stereotüüpsetele suhtumistele värbamissituatsioonis ja kandidaatide teatud valikulisele ning diskrimineerivale sõelumisele (ingl *screening discrimination*) etnilisel alusel.⁵⁴ Samalaadsetele seisukohtadele on jõudnud mõned teisedki Eesti tööturu sisenemisbarjääridele osundanud

⁵⁰ Vt nt ERA, f. 5040, n. 2, s. 31, l. 34; S. Stadnikov. „Integratsiooni keerdkäigud”, *Postimees*, 11.09.1998; Poleshchuk. Accession, 18; Järve. Language Battles, 86.

⁵¹ E. Piirimäe. „Liberalism, vabaturumajandus ja rahvuslus”, *Sirp*, 20.10.2006; H. Vogt. „Estonia – Ever More Firmly in the Nation-Liberal Course?”, *Baltic Rim Economies Quarterly Review*, 2 (31.05.2011), 40. <http://www.tse.fi/FI/yksikot/erillislaitokset/pei/Documents/BRE2011/BRE%202-2011%20final%2030.5.2011.pdf> (vaadatud 9.08.2014).

⁵² Nt C. Tilly. *Durable Inequality* (Berkeley: University of California Press, 1999); A. Adsera, B. Chiswick. „Are There Gender and Country of Origin Differences in Immigrant Labor Market Outcomes Across European Destinations?”, *Journal of Population Economics*, 20: 3 (2007). Ka Venemaa pole siin erandiks – 2010. a. uuringu järgi valitses sealsete mittevenelaste hulgas nimirahvuse näitajatest ligi poole kõrgem tööpuudus ja madalamad sissetulekud. // Conley et al. *Russian Soft Power*, 26.

⁵³ Vt nt J. Altonji, R. Blank. „Race and Gender in the Labor Market”, eds. D. Card, O. Ashenfelter *Handbook of Labor Economics*, Volume 3C (Amsterdam: North-Holland, 1999); D. Black et al. „Why Do Minority Men Earn Less? A Study of Wage Differentials among the Highly Educated”, *The Review of Economics and Statistics*, 88: 2 (2006).

⁵⁴ Leping, Toomet. *Ethnic Wage Gap*; Leping, Toomet. *Emerging Ethnic Wage Gap*.

autorid.⁵⁵ Vahel on väidetavalt nõukogude päevist elus püsivad töötajaskonna palkamise „tribalistlikud” praktikad tulnud jutuks ühtlasi n-ö venekeelsete ettevõtete puhul.⁵⁶

Empiirilist tõendusmaterjali diskrimineerivat laadi rahvusliku selektsiooni kohta Eestis paraku napib. Olemasolevad kvantitatiivsed andmebaasid ei võimalda seda teaduslikult kuigi hästi testida. Sestap on uurijatel tulnud senimaani läbi ajada valdavalt kvalitatiivsete intervjuudega ning panna tähele mustreid, mis toda võrdlemisi delikaatset ja sageli varjatud nähtust kuidagi kaudselt kinnitada võiksid.⁵⁷ Üks 2012. a. algul Eestis ellu viidud eksperiment, kus 250-ne Tallinna ettevõtte tööpakkumistele saadeti ühtekokku 500 eesti ning 500 vene nimega sarnast fiktiivset CV-d, tuvastas et venepäraste nimedega kandidaadid said 30% vähem tööintervjuukutseid kui täpisealt sama isikuprofiliga eestimoeliste nimedega kohataotlejad. Sealjuures ei ilmnenud vahet, kas venelike nimedega elulookirjeldusse oli märgitud eesti keele oskuseks „keskmine” või „väga hea”.⁵⁸ Seega peegeldavad vähemasti Eesti vastavate pilootuuringute tulemused paljuski mujal maailmas valitsevaid tendentse. Lääneriikide tööturul ette tulevast rassilisest/etnilisest diskrimineerimisest, kus võrdse kvalifikatsiooni korral saab isikutele osaks asümmeetriline kohtlemine, leidub tõendeid teatavasti üsna arvukalt.⁵⁹ Viimast on täheldatud ka Baltikumist pärit majanduslike õnneotsijate, näiteks Iirimaale siirdunud võõrtöölise puhul.⁶⁰

Mikrotasandi teooriad toonitavad majandusliku hakkamasaamise osas indiviidide personaalsete objektiivsete omaduste ning sotsiaalse ehk inimkapitali tähtsust. Iseäranis oluline on sealjuures just n-ö riigispetsiifiline inimkapital (*country-specific human capital*)⁶¹, tähendades peaaesjalikult keeleoskust, kodakondsust, haridust, sotsiaalset võrgustikku jms. Neis aspektides esineb mitte-eestlastel keskmiselt märksa suuremaid vajakajäämisi kui põhirahvusesse kuuluvatel inimestel. Venekeelse elanikkonna tagasihoidlikul või suisa olematul eesti keele oskusel peatuti pikemalt eespool (vt alapeatükis 4.2.1). Akadeemilistes analüüsid on aga täheldatud tugevaid seoseid riigikeele valdamise ning majandusliku konkurentsivõime vahel. Uuringute järgi suurendab eesti keele alane kõrge meisterlikkus, eriti kirjutamisoskus, üha enam märgatavalt mitte-eestlaste väljavaateid Eesti tööturul pea võrdsetel alustel rinda pista. (Avaliku sektori) juhtivatele kohtadele pääsemisel on see sisuliselt hädavajalik.⁶² Kehv keeleoskus takistab karjääri paljudel ametialadel, olles üheks põhimiseks töötust soodustavaks riskifaktoriks.⁶³ Samuti mõjutab eesti keele pädevus positiivselt

⁵⁵ A. Aasland, T. Fløtten. „Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia”, *Europe-Asia Studies*, 53: 7 (2001), 1024–1025, 1034; Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 182; Lindemann. *The Labour Market*, 303–304.

⁵⁶ M. Vadi. „Organisatsioonikultuuri ja väärtuste seosed eestlastel ja venelastel”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002), 83–84; R. Ruutsoo. „Kodanikuühiskond ja kodanikukultuur”, *Acta Politica*, 3 (2009), 237.

⁵⁷ Näiteks vihjab antud juhul diskrimineerimiskäitumisele asjaolu, et majanduslanguse ja -surutise perioodidel on rahvusgruppide tööpuuduse erinevus suur ning buumi aegadel suhteliselt väike. // O. Toomet. „Eestlaste ja venelaste tööpuudus 1989–2007”, *Vikerkaar*, 4/5 (2009), 124.

⁵⁸ Kandidateeriti eeskätt noortele sobilikele ametikohtadele müügi-, teenindus- ja administratiivtöö valdkondades, mis kuigi suurt töökogemust ei nõua. // E. Uudmäe. *Eesti- ja venepäraste nimede roll tööle kandideerimise protsessis Tallinna näitel*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool, Majandusteaduskond, 2012), 55, 73–74.

⁵⁹ Ülevaadet vt nt P. Riach, J. Rich. „Field Experiments of Discrimination in the Market Place”, *The Economic Journal*, 112: 483 (2002); M. Bertrand, S. Mullainathan. „Are Emily and Greg More Employable than Lakisha and Jamal? A Field Experiment on Labor Market Discrimination”, *The American Economic Review*, 94: 4 (2004).

⁶⁰ T. Dundon et al. „Bitten by the Celtic Tiger: Immigrant Workers and Industrial Relations in the New ‘Glocalized’ Ireland”, *Economic and Industrial Democracy*, 28: 4 (2007); Aptekar. *Contexts of Exit*, 508.

⁶¹ B. Chiswick. „The Effect of Americanization on the Earnings of Foreign-born Men”, *Journal of Political Economy*, 86: 5 (1978).

⁶² Kasearu, Trumm. *Mitte-eestlaste sotsiaalmajanduslik*, 49; Lindemann, Vöormann. *Venelaste*, 101.

⁶³ M. Kuldjärv. „Mitte-eestlastele suunatud tööturuprojektide tulemused”, *Sotsiaalministeeriumi toimetised: poliitika-analüüs nr 7* (Tallinn: Sotsiaalministeerium, 2008), 2, 13; Toomet. *Eestlaste ja venelaste tööpuudus*, 123–124. Samas näitavad mõned hilisemad uuringud, et konkurentsiolekorrast, kus muu kvalifikatsioon on võrdne, eelistavad tööandjad sageli just kakskeelseid (nii eesti kui vene keelt valdavaid) inimesi. // Nurmela, Kriger. *Tööturg*, 98. Seades nii halvemasse positsiooni eesti noored, kes oskavad vene keelt järest vähem.

palganumbreid.⁶⁴ Eesti kodakondsuse omamine Eesti tööturul sedavõrd suurt tulu ei ole toonud. Uurijad kinnitavad, et passi mõju inimese sissetulekutele on olnud statistiliselt pigem väheoluline.⁶⁵ Siiski laiendab Eesti kodakondsus selgelt tööhõive võimalusi, esmajoones riigiteenistuses. Näiteks aastal 2000 oli Eesti kodanike töötuse määr Statistikaameti andmeil ligi kaks korda ja 2010. aastal üle kahe korra väiksem kui Venemaa kodanike ning määratlemata kodakondsusega isikute rühmal.⁶⁶

Teisalt võis muulaste majandusliku edu saavutamist kammitseda segregeeritud koolisüsteem. Vene koolides antava hariduse sisu tõenäoliselt osaliselt piiras asukohamaa-põhise kultuurilise kapitali omandamist ja selle humanitaarainete õpetuse kvaliteet jättis lõpetanud kohalikul tööturul konkureerimisel kehvemasse positsiooni.⁶⁷ Paralleelne haridussüsteem omakorda reprodutseerib eraldiseisvaid sotsiaalseid võrgustikke, piirates kogukonnaväliseid sidemeid ning kitsendades tööalaseid tulevikuperspektiive.⁶⁸ Eestis on taoline separatsioon kippunud üle kanduma ka ettevõtlustasandile. Eksperdid räägivad siinkohal isegi keeleliselt polariseerunud tööturust, kus usaldatakse ja palgatakse eeskätt enda rahvuskaaslast. Vene tööturg on väiksem, suletum, madalamate palkade, ahtamate valikute, kõrgemate töötusriskidega ning jääb eesti omaga konkureerides sageli hätta.⁶⁹ Otse loomulikult sõltub majanduslik edukus paljuski ka inimese individuaalsetest väärtushoiakutest ja tema enda saavutusvajadustest. Monitooringud näitavad, et eestlaste ettevõtlusaktiivsus tervikuna on olnud suurem kui muulastel, ehkki põhjused ei ole siin ilmselt kinni üksnes isiklike orientatsioonide nõrkuses.⁷⁰ Igatahes pakutakse vahel ühtlasi välja, et tulenevalt sovetiseerimispoliitika ajalisest kestvusest võis nn nõukogude mentaliteediga sisserännanuil olla turumajanduslike reformidega kohanemisel mõneti tõsisemaid raskusi.⁷¹

Makrotasandi seletused pööravad esimeses järjekorras tähelepanu vabaturusuhetele üleminekuga kaasnenud majanduslikule ümberstruktureerimisele. Erinevalt eestlastest kuulusid venelased Nõukogude majanduspoliitilise pärandi tõttu enim urbaniseerunud ja suurtööstusliku tootmisega seotud rahvastikuossa, keda Eesti üheksakümnendate alguse laialdane deindustrialiseerimine kõige valusamalt puudutas.⁷² Mõni Vene autor on olnud veendunud, et rasketööstuse lagundamine oli „rahvusradikaalsete” poliitikute teadlik käitumine, mis võimaldas riigil arvestatavast hulgast võõrtöõjõust lahti saada.⁷³ Olukorda komplekssemalt analüüsides tuleb endisele NSV Liidule orienteeritud tootmise ümberprofileerimist lugeda siiski majanduslikus mõttes paljuski paratamatuks. Pidev varustus ida poolt imporditud toormega katkes, monstroossed üleliidulised ettevõtted ning nõukogude sõjatööstust teeninud tehased langesid ära. Valdavalt venekeelse töötajaskonnaga tootmisüksustele, mille sisseseade oli liialt vananenud, pidamine ebarentaabel, või mõlemat kokku, saabusid keerulised ajad. Õige mitmed seni sekundaarsektoris

⁶⁴ Vt täpsemalt T. Rõõm, E. Kallaste. *Naised-mehed Eesti tööturul: palgaerinevuste hinnang*, Poliitikaanalüüs nr 8 (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2004), 13.

http://praxis.ee/fileadmin/tarmo/Publikatsioonid/PA_nr_8.pdf (vaadatud 9.08.2014).

⁶⁵ Nt K. Lindemann. „Explaining Different Returns from Human Capital in the Labour Market”, Vetik, Helemäe. *The Russian Second Generation*, 114.

⁶⁶ Statistikaameti andmebaas TT335 „15–74-aastaste hõiveseisund kodakondsuse ja soo järgi”.

⁶⁷ R. Noorkõiv et al. „Employment and Wage Dynamics in Estonia, 1989–95”, *Economics of Transition*, 6: 2 (1998), 495; Leping, Toomet. *Ethnic Wage Gap*, 28–29.

⁶⁸ Eesti muulaste madalama sotsiaalse kapitali kohta vt Pavelson, Luuk. Non-Estonians; A. Masso. „Etnilised erisused rahulolu hinnangutes: Eesti eripära Euroopa kontekstis”, *Eesti inimarengu aruanne 2008* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2009), 85.

⁶⁹ ERA, f. 5040, n. 2, s. 224, l. 151; Pavelson, Luuk. Non-Estonians, 99; R. Võõrman, J. Helemäe. „Ethnic Relations in Estonia’s Post-Soviet Business Community”, *Ethnicities*, 3: 4 (2003).

⁷⁰ Vt Pavelson. Eestlaste ja eestivenelaste sotsiaalmajanduslik, 13; K.-O. Leping. „Miks muulased on eestlastest vähem ettevõtlid?”, *Eesti Päevaleht*, 13.03.2008.

⁷¹ Ленсмент. Жизнь в эмиграции, 201; Raitviir. *Rahvuste Tallinn*, 157.

⁷² Nt ainuüksi 1992. a. esimese 9 kuuga kukkus tööstustoodangu maht ligi 40%. // A. Hansson. „Transforming an Economy while Building a Nation: The Case of Estonia”, WIDER Working Papers 113, July 1993, 5. http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/previous/en_GB/wp-113/ (vaadatud 9.08.2014).

⁷³ Nt Симонян. *Россия и страны Балтии*, 122.

hõivatud isikud pidid hakkama otsima uusi elatusallikaid. Viimane polnud sugugi lihtne, sest inimeste kohati liigkitsalt spetsialiseeritud kutseoskuste kõrval leidsid töötleva majanduse vallas aset märkimisväärsed kokkutõmbuvad muutused. Et küsimus ei olnud siin kuigi etnoliitiline, demonstreerivad ilmekalt ka tugevalt kahanevad arengud põllumajandussfääris, mis mõjutasid negatiivselt eeskätt eestlaste tööturuvõimalusi. Kui 1989. aastal moodustas primaarsektoris leiba teenivate inimeste osakaal pea 21% kõikidest hõivatutest, siis 2008. aastaks oli see kukkunud pelgalt 3,9%-le.⁷⁴ Süvendades oluliselt näiteks Kagu-Eesti agraarsete piirkondade probleeme, kus elab muust rahvusest inimesi suhteliselt vähe. Hankivas ja töötlevas majanduslõiguses toimunud töökohtade kadumise tõttu tuli mõlema rahvuse liikmetel senisest tunduvalt enam rakendust leida teenindussfääris, ent eestlased olid eeltoodud põhjustel tertsiaarsektori vajadustega kohanemisel muulastest mõnevõrra edukamad.⁷⁵

Ühtlasi sõltub inimeste sotsiaal-majanduslik heaolu tihtipeale suuresti konkreetsete piirkondade majanduskeskkonnast tervikuna. Kirde-Eesti kiratsev tööturg, (noorte) inimeste lahkumine ning sealsete kobarlinnakute monofunktsionaalsus mõjus nende rajoonide ettevõtlusele uutes oludes kahtlemata pidurdavalt.⁷⁶ Ida-Virumaa võrdlemisi halb maine (esialgne poliitiline käärimine, ökoloogilised probleemid, kuritegevus, nõrk infrastruktuur) on peletanud eemale nii välisinvesteeringuid kui kohalikku kapitali, mis eelistab stabiilsemat ärikeskkonda.⁷⁷ Neile teguritele sekundeerivad suhteliselt ebaefektiivsed riikliku regionaalpoliitika majanduslikud toetusmehhanismid ja tööhõivestrateegia.⁷⁸ Siit ka maakonna kohati keskmisest kesisem üldine konkurentsivõime.

Mil määral peitub mitte-eestlaste viletsama sotsiaal-majandusliku staatuse taga nende piiratud inimkapital ning kuivõrd tuleneb see riigi poliitikast? Küsimusele vastata ei ole kerge, mingite täpsemate matemaatiliste vahekordade esitlemine oleks mitmeski mõttes n-ö õhukesele jääle minek. Individuaalsed hõivesuutlikkusega seotud komplikatsioonid ja töövõimaluste regionaalsed aspektid on kindlasti äärmiselt asjakohased ning on aastate möödudes endiselt aktuaalsed. Esineb ju immigrantidel tihtilugu keskmisest enam ainelisi probleeme isegi suhteliselt stabiilsetes ühiskondades. Postsotsialistlikus Eestis aga lisandus majanduslikele pööretele veel ka poliitilist laadi võimuvahetus. Selle tagajärjel eksisteeris üldjoontes poliitiline tahe eestlaste positsioonide parandamiseks, mis seadusandluses väljendus Eesti kodanikele ja endistele omanikele mitmete eesõiguste andmisel. Kehtestatud riigimudel ning ideoloogilised suundumused sünnitasid uudse võimaluste struktuuri, aidates kaasa uut tüüpi majanduslikule ja etnilisele eba-võrdsusele. Võib ühineda Eesti sotsiaalteadlaste tähelepanekuga, et restitutsiooniprintsiibi viljaks oli teatav mitte-eestlaste majandusliku sõltuvuse – nt läbi omandisuhete ümbervaatomise, kapitali akumulatsiooni, muutunud tööturusiituatsiooni – teke/kasv.⁷⁹ Seega, kui mõned välisautorid kipuvad taasiseseisvunud Eestit käsitlema „osalise kontrolli süsteemi” näitena, kus poliitilist sektorit valitsev enamusrahvus jagab vähemustega täielikult majandussektori kontrolli⁸⁰, siis vähemalt 1997. aastani ehk vastavate õigusaktide liberaliseerimiseni see alati päris niimoodi ei olnud. Just nagu Eesti kodakondsuspoliitika puhulgi, olid ka selle majandusvaldkonna seadused näiliselt üdini neutraalsed, kuid mõjutasid paljuski eri rahvuste elu erineval määral. Sotsiaal-majanduslike ning etniliste eraldusjoonte mõningane kokkulangevus ei idanenud

⁷⁴ Statistikaameti andmebaas TT207 „Hõivatud soo, elukoha ja majandussektori järgi”.

⁷⁵ Pavelson. Sotsiaal-majanduslik integratsioon.

⁷⁶ Liialt ühetaolise tootmiskonjunktuuri probleemid kumasid vastu ka 1990-ndate teisel poolel vene dominandiga töölisasulate (Oru, Aseri, Püssi, Kiviõli) vabrikuid rängalt tabanud pankrotilainetest. // Vt nt A. Sombri. „The Oru Peat Factory Bankruptcy Crisis: 1996–1997”, *Crisis Management in Estonia: Case Studies and Comparative Perspectives*, eds. E. Stern, D. Nohrstedt (Stockholm: Swedish Agency for Civil Emergency Planning, 2001); Raitviir. *Eesti üleminekuperioodi*, 274–275.

⁷⁷ Hanson. Estonia's Narva Problem, 22; Berg, Sikk. Poliitilisest kultuurist, 708.

⁷⁸ Pavelson. Eestlaste ja eestivenelaste sotsiaal-majanduslik, 5–6

⁷⁹ Saar, Helemäe. Conclusions and Discussion, 510.

⁸⁰ Nt Commercio. Systems of Partial Control, 89, 91.

puhtalt juhuse tõttu, vaid oli osaliselt tingitud Eesti rahvastavate poliitikate käikulaskmisest. Hiljem on tolle erastamist puudutava komponendi osatähtsus järk-järgult hääbunud.

Mõistagi ei saa vabaturu süsteemis ilmselt kunagi olema täielikku inimeste vahelist majanduslikku võrdsust. Seepärast on kaasaegsed demokraatiad püüdnud sotsiaalsete või ka poliitiliste pingete maandamiseks vältida ja tasandada olukordi, kus mitte ainult nähtamatut nn klaaslage karjääriredeli kõrgemate pulkade eel, aga ka rikkust elik vaesust on võimalik selgelt ning järjepidevalt taandada rahvustunnustele. Kinnistamiseks ja säilitamiseks riigivõimu legitiimsust ning loomaks elanikkonnaülest solidaarsust. Iseäranis sageli püütakse potentsiaalset etnilis-regionaalset rahulolematust summutada üldise majanduslike (miinimum)tagatiste süsteemi ehk riikliku sotsiaalpoliitika (ingl *welfare policy*) rakendamise kaudu. Samuti proovitakse niiviisi tekitada suuremat samastumist konkreetse riigi kui ühiskondliku heaolu ühe olulisima garandiga.⁸¹

Ehkki Eestis ringles 1990-ndatel aastatel hulgaliselt ideid piirata näiteks esmatähtsate toiduainete jaotamist, pensioniõiguslikkust, peretoetuste saajaid jms ainult etniliste eestlaste ja/või Eesti kodanikega⁸², on riik sotsiaalsete hüvede tagamisel ajanud silmapaistvalt erapooletut joont. Õigus riigi abile töötuse, vanaduse, töövõimetuse, toitjakaotuse, puude ja puuduse korral eksisteerib sõltumata inimese rahvusest või tema kodakondsusstaatuselt.⁸³ Muuhulgas on Eesti sõlminud mitmeid kahepoolseid riikidevahelisi sotsiaalkindlustuse leppeid, kaasa arvatud Ukraina ning Vene Föderatsiooniga. Ühiskondlike plahvatusohtude ennetamiseks asus Valitsus 2000-ndatel aastatel senisest innukamalt tegelema lõimumisele suunatud haridus- ja tööturu-poliitika planeerimisega. Järjekorras teise üleriigilisse integratsiooniprogrammi võeti näiteks eraldi plokina sisse sotsiaal-majanduslikku integratsiooni toetavad meetmed.⁸⁴ Samasse ritta sobituvad hästi ka eelkäsitatud regionaalpoliitilised algatused. Kui efektiivseks need osutuvad, näitab tulevik.

5.3. Kirde-Eesti separatismitendentsid

Tavaliselt kipuvad nimirahvuse esindajad nägema riiki enda omandi või pikendusena, ehkki regionaalsel tasandil võib sama kehtida ka etniliste gruppide kohta. Enamik nn vähemus-separatismi juhtudest, mis 1980-ndate aastate lõpul ja 1990-ndate algul endise NSV Liidu aladel (nt Aserbaidžaanis, Gruusias, Moldovas, Ukrainas jm) aset leidsid, olid algselt muuhulgas vastu-reaktsioonid uute riikide enamuste poolt hoogsalt käivitatud rahvuse-ehitamise projektidele.⁸⁵ Midagi sarnast ei olnud välistatud ka Eestis.

Elkõige kardeti territoriaalsete probleemide tõstatumist majandussurutise käes vaevlevas Kirde-Eesti industriaalpiirkonnas, mille puhul sai rääkida mitmete perifeerseks poliitiliseks mobilisatsiooniks vajalike eeltingimuste täidetusest.⁸⁶ (a) Mitte-eestlaste kontsentratsioon on seal suhteliselt kõige tihedam; (b) Kultuurilised kontrastid ülejäänud Eestiga on piisavalt suured, et süvendada arusaamu oma „teistsugususest”. Teatud linnade nagu näiteks Narva või Sillamäe elanike seas levis juba nõukogude perioodil massiliselt ka arvestatav paikkondlik identiteet. „Enklaaviline” eluviis ning esiti võrdlemisi madal lääne-suunaline mobiilsus toitsid Eesti võimu tulekul sääras kapseldatust veelgi, muutes seal kultuuriliste ühisväärtuste ja riikliku identiteedi juurutamise keerulisemaks; (c) Materiaalsete ressursside poolest on Ida-Virumaa jätkuvalt nii

⁸¹ Vt nt Bloom. *Personal Identity*, 146–147; Crane. *Economic Nationalism*, 61.

⁸² ERA, f. 4983, n. 1, s. 18, l. 26p, 76; S. Niitra. „Tegu pole niivõrd majandusliku, kui võrd poliitilise ja riikluse kriisiga”, *Õhtuleht*, 23.01.1992; *VII Riigikogu stenogramm*, 15.03.–6.05.1993, 732–733, 739. Rahvaküsitluste tulemusi pakuvad: Evans. *Ethnic Schism*, 67; Rose. *New Baltic Barometer IV*, 40.

⁸³ Eesti Vabariigi põhiseadus. *Riigi Teataja*, 26, 349 (1992) § 28.

⁸⁴ Vt *Eesti lõimumiskava 2008*, 21–22.

⁸⁵ Vt *Ethnic Conflict and Migration in Europe: First Report of the Ethnobarometer Programme* (Rome: CSS-CEMES, 1999), ch 2. <http://www.ethnobarometer.org/images/pdf/rep01.pdf> (vaadatud 9.08.2014).

⁸⁶ Loe lähemalt nt Rokkan, Urwin. *Economy*; Connor. *Ethnonationalism*; Berg. *Estonia's Northeastern*.

Eesti energeetika süda, oluline toorainebaas ning tööstuskompleks kui arenenud teedevõrgu, raudteeühenduse ja sadamaga „Tallinnast võõrandunud”⁸⁷ rajoon; (d) Mitte-estlaste, iseäranis muu kodakondsusega isikute suhe Eesti riigiga on olnud selle etnopolitiilise joone tõttu kohati küllalt pingeline.

Eesti kirdenurgas kaheksakümne date lõpus pihta hakanud perifeerse identiteedi politiseerumine, nn etniline partikulariseerumine (ingl *ethnic particularization*) või lihtsamalt öeldes etnoregionalism (*ethnoregionalism*) põhjustas Vabariiklikule üldkorrale peagi parajat peavalu. Lisaks ülalmainitud teguritele näisid perifeerse rahvusluse tõusuks pinda ette valmistavat poliitikateooriast tuntud majanduslikus plaanis ebaühtlase arengu (*uneven development*) ja sisekolonialismi (*internal colonialism*) momendid. Need tuginevad laias laastus arusaamale, et etnokultuurilised ning majanduslikud erinevused on teineteist vastastikku tugevdavad. Regioonide sotsiaalmajanduslikud lõhed ja suhtelise ilmajaetuse emotsioonid soodustavad keskusest etniliselt eristuva perifeeria puhul rahvuslikke konfrontatsioone ning autonoomiapürgimusi. Eriti ajendab konkureerivate natsionalistlike ideoloogiate väljakujunemist ühiskonna „kultuuriline tööjaotus”, milles teatud etnilised rühmad on surutud tööturul n-ö alamasse positsiooni ja kus riigi tuumik kaldub antud piirkonna ressursse eeskätt oma majandusliku heaolu huvides eksploateerima.⁸⁸ Etnoregionalistlik liikumine võib esineda nii majanduslikult arenenud kui vähearenenud üksustes, kuid reeglina iseloomustab see regioone, kelle juhtkonna pääs riigi tsentraalsetesse poliitilistesse institutsioonidesse on piiratud.⁸⁹ Seega tuleb siin sageli mängu ka võitlus poliitilisest sõltuvusest vabanemise ning mitmesuguste privileegide eest. Sõltuvalt poliitilistest asjaoludest võib vastav nähtus aja jooksul muutuda separatistlikuks rahvusluseks või hajuda järk-järgult domineerivasse riiklikku raamistikku.⁹⁰

Kirde-Eesti venekeelse rahvastiku ülekaaluga ja Venemaaga vahetult külgnevaid rajamaid on peetud ohuks Eesti Vabariigi territoriaalsele terviklikkusele. Mitte ainult poliitikud, vaid ka akadeemikud pelgasid 1990-ndate algul suisa kodusõda ühes Vene armee sekkumisega ning tõmbasid paralleele Põhja-Iirimaa, Krimmi või Moldova Dnestri-äärse situatsiooniga.⁹¹ Murelik suhtumine pole olnud võõras jõustruktuuridele.⁹² Teisisõnu vihjati, et piirkonna kohal lasub potentsiaalne setsessionismi või irredentismi vari, mis kujutab endast tõsist väljakutset riigiehitusele, seades kõige halvimal juhul vaekausile koguni Eesti eksistentsi. Kui esimene mõiste tähistab riigi administratiivüksus(t)e eraldumispuuet kesk võimu alluvusest ja iseseisvale staatusele pretendeerimist⁹³, siis irredentistlike konfliktide eesmärgiks on selle territooriumi

⁸⁷ Hanson. Estonia's Narva Problem, 18–19.

⁸⁸ M. Hechter. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966* (London: Routledge & Kegan Paul, 1978); A. Mughan. „Modernization and Regional Relative Deprivation: Towards a Theory of Ethnic Conflict”, *Decentralist Trends in Western Democracies*, ed. L. Sharpe (London: Sage, 1979). Mõnede Eesti politoloogide arvates on Kirde-Eestis tõepoolest võimalik täheldada mõningaid märke etnilise ja sotsiaalse klassi haakumisest. // Berg, Sikk. *Ethnic Claims*, 165.

⁸⁹ P. Gourevitch. „The Reemergence of ‘Peripheral Nationalisms’: Some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth”, *Comparative Studies in Society and History*, 21: 3 (1979), 306.

⁹⁰ Yiftachel. *The Homeland and Nationalism*, 373.

⁹¹ Nt U. Lehepuu. „Püsiastuka loast põhiseadusliku assambleeni: Päevapoliitiline kõnelus prof. Rein Taagepera”, *Rahva Hää*, 12.09.1991; T. Alatalu. „Vastasseis omandab ohtliku ilme”, *Päevaleht*, 7.05.1992; R. Brubaker. „Nationhood and the National Question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia. An Institutional Account”, *Theory and Society*, 23: 1 (1994), 68; Kalev, Ruutsoo. *Kodakondsus*, 186.

⁹² Kirde-Eesti relvastatud vastasseisu teket ja Venemaa toetavat sekkumist mängiti mh läbi 2012. a. mais Ida- ja Lääne-Virumaal toimunud Eesti Kaitseväge iga-aastasel suurõppusel „Kevadorm”. // Suuline informatsioon, 19.05.2012. Allikas autori teada.

⁹³ Sellisena on põhjust setsessionismi (ingl *secessionism*) ja separatismi teineteisest eristada. Viimane viitab olukorrale, kus poliitiline üksus avaldab tuumikule oma tihedamale inkorporeerimisele vastupanu, ning mis võib väljenduda provintsiaalõiguste ehk mingit masti autonoomia nõuetes, kuid see ei soovi eksisteeriva poliitilise kesk võimu raamest väljuda. // J. Wood. „Secession: A Comparative Analytical Framework”, *Canadian Journal of Political Science*, 14: 1 (1981), 110; Hechter. *The Dynamics of Secession*, 267.

ühendamine naaberriigiga, enamasti etnilisel alusel.⁹⁴ Edasi tulebki arutlusele, mida need Kirde-Eesti tsentrifugaalsed tendentsid endast täpsemalt kujutasid, kui tugevad need tegelikult olid, kuidas arenesid ning mil moel viimaks summutati.

5.3.1. Narva erimajandustsoon

Kahekümnenda sajandi vältel kujunes Ida-Virumaa kirdeosas välja võrdlemisi kompaktnel territoriaalne tootmiskompleks, mis kätkes endas elektrienergia-, kütuse-, keemia-, põlevkivikeemia- ja kergetööstust. Seepärast sütitasid perestroika päevil maad haaranud mõtted isemajandavast Eestist ka mõningaid antud industriaalbaseini jõude teostamiseks midagi sarnast ühtlasi madalamate allüksuste tasandil. Kusagil 1988. a. keskpaiku sõnastasid sealsed põlevkivienergia tootmist koordineerivad isikud avalikult idee anda Kirde-Eestile isemajandava regiooni staatus.⁹⁵ Poliitilisel pinnal võttis initsiatiivi esialgu enda kätte Kohtla-Järve täitevkomitee, kelle 1989. a. 29. novembri istungil kiideti heaks ning pandi laiemale arutelule linna regionaalse isemajandamise tingimustele üleviimise kontseptsioon, mis oli väidetavalt kokku kirjutatud kohapealse Põlevkivi Instituudi tehnika- ja majandusuuringute laboratooriumis.⁹⁶ Vastava plaani tagant hakkas aga suhteliselt varakult välja paistma Interbloki saba⁹⁷, mille leeris asuti üha valjemalt kõnelema teatava eri- ehk vabamajandustsooni loomise vajadusest.

Maailma mastaabis on mitmesuguseid vabamajandusrežiime viimase poole sajandi jooksul regionaal- või majanduspoliitilistel eesmärkidel ellu kutsunud üsna arvukalt, iseäranis Hiina Rahvavabariigis ning Indias. Harilikult toimivad need riigi seadustega määratud siseterritooriume, kus ettevõtetele rakendatakse üldregulatsioonist erinevaid maksu-, tolli- ja krediidsuodustusi, madalamaid maarendi määrasid, odavamate teenuste võimalusi, spetsiaalset piirkondlikku viisarežiimi jms. Vastavad meetmed peaksid aitama ligi meelitada välisinvesteeringuid, kindlustada neis üksustes valmiva toodangu rahvusvahelist konkurentsivõimet, edendada piiriülest kaubandust, stimuleerida töökohtade teket, soodustada äritegevust ning konkreetsete regioonide/riikide arengut.⁹⁸ Taolisi territoriaalseid erimajandussüsteeme on palju ja paraku puudub siin ühtne globaalne klassifitseerimistraditsioon. Tüüpiliste liikidena esinevad pea igal kontinendil remissionilise maksukorraldusega tollilaod (ingl *bonded warehouses*), maksuvabad tsoonid (*free retail zones*), vabasadamad (*free ports*), tehnopargid (*techno-parks*), erimajandustsoonid (*special economic zones*), vabakaubandustsoonid (*free trade zones*) jne. „Vabamajandustsoonid” või eesti kõnekeeles ka „vabatsoonid” on mõiste, mida küllalt sageli kõigi nende nähtuste katuserminina kasutatakse⁹⁹, kuigi funktsionaalsest küljest kipuvad eri kategooriate vahelised lahknevused olema üsna märkimisväärsed. Alljärgnevas tekstis võib küllalt hõlpsasti tuvastada, kuidas Kirde-Eesti poleemika puhul peeti silmas mitte niipalju mõne suhteliselt piiratud vabasadama või tehnopargi rajamist, kui võrd mitmeid eeltoodud elemente endasse

⁹⁴ N. Chazan (ed.). *Irredentism and International Politics* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1991); S. Saideman, W. Ayres. *For Kin or Country: Xenophobia, Nationalism, and War* (New York: Columbia University Press, 2008); M. Kornprobst. *Irredentism in European Politics: Argumentation, Compromise and Norms* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).

⁹⁵ J. Vassiljev, N. Kutašov. „Regionaalne isemajandamine: miraaž või reaalsus?”, *Leninlik Lipp*, 19.–20.07.1988.

⁹⁶ „Eesti NSV Kohtla-Järve linna regionaalse isemajandamise tingimustele üleviimise kontseptsioon”, *Leninlik Lipp*, 5.12.1989, 1–3.

⁹⁷ Vt nt „Kohtla-Järve töökollektiivide ühendnõukogu põhikiri”, *Leninlik Lipp*, 28.12.1988, 3; L. Jalonen. *Poliitiline ebastabiilsus Kirde-Eestis, selle mõju regionaalsele arengule*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Geograafia Instituut, 1994), 14.

⁹⁸ Vt nt J. Litwack, Y. Qian. „Balanced or Unbalanced Development: Special Economic Zones as Catalysts for Transition”, *Journal of Comparative Economics*, 26: 1 (1998); O. Павук. *Свободные экономические зоны в мире и Балтии* (Рига: JUMI, 2003); D. Farole, G. Akinci (eds.). *Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions* (Washington: World Bank, 2011).

⁹⁹ M. Niit. „Mis on vabatsoon ja kuidas seal tegutseda?”, *Eesti Majanduse Teataja*, 3 (2002); Павук. *Свободные экономические зоны*, 15, 80–81.

koondavat ning administratiivse autonoomia ja pindala suuruse poolest tunduvalt kaugemale minevat „erimajandustsooni” (*special economic zone*). Praktikas hõlmavad säärased tsoonid sageli terveid linnu, mis tihtipeale asetsevad ühtlasi riikide sotsiaalmajandusliku arengupeatusega piirkondades.¹⁰⁰

Eestis läks majandusliku erikorra kehtestamise initsiatiiv peagi üle Narva majandus- ning omavalitsusringkondadele. 3. aprillil 1990 võttis Narva linnavolikogu vastu avalduse, milles teatati, et asutakse liikuma vabamajandustsooni loomise suunas.¹⁰¹ Tasapisi sigines puhtmajanduslike taotluste juurde ka ähmaseid poliitilisele autonoomiale pretendeerimise signaale.¹⁰² Tunduvalt laiemaks territoriaalseks probleemiks kiskus asi sama aasta 23. mail kui Narva, Kohtla-Järve ja Sillamäe linnavolikogud oma ühisistungil mingi (kollektiivse) eritsooni rajamise plaani juba selgemalt välja käisid.

Enamasti serveeriti vabamajanduspiirkonna vajadust siiski ökonoomilises võtmes. Narva munitsipaalvõimu esindajate meelest tähendanuks see väljapääsu keerulisest majandussituatsioonist, aidanuks kaasata väliskapitali, tõsta tootmise tehnoloogilist ning regiooni elatustaset, leevendada keskkonnamuresid jpm.¹⁰³ Narvalased kaasasid ettevalmistustöödesse ka rühma Peterburi majandusspetsialiste, kes koostasid esialgse kontseptuaalse alusdokumendi, mis saadeti ühtlasi Stockholmi Ülikooli majandusosakonda ekspertiisi.¹⁰⁴ Samuti püüdis Narva Linnavalitsus luua kontakte mitmete välisfirmade ja -pankadega, sealsed ettevõtted sondeerisid koostöökokkulepete osas omakorda agaramalt pinda Ida pool.¹⁰⁵

Tsooni piiride suhtes võeti varakult sisse oportunistlikud hoiakud. Oli ilmne, et ilma sadamata ning pelgalt tööstusele orienteeritud Narvast teatavat „linnriiki” luua läheks raskeks. Seejärest soovisid Narva juhid kujuteldava erimajandustsooniga liita muuhulgas ümberkaudseid põllumajanduspiirkondi. Sama tugevasti ihuti hammast Narva-Jõesuule, mis alates 1934. aastast oli olnud halduslikult Narva linna osa.¹⁰⁶ Kohtla-Järve ja Sillamäe, kelle volikogud (majandusliku) autonoomia plaanidest sugugi vähem huvitatud ei olnud ning mida kammitsete analoogne sõltuvus maakondlikest agraarressurssidest, olid samuti sageli varmad kinnitama, et tsoon ei peaks piirduma Narvaga, vaid hõlmama kogu Kirde-Eestit kui sarnase sotsiaalse taustaga ühtset energeetilist kompleksi. Küll aga väljendasid kõigi eelmainitud linnade volikogude esimehed tahet püsida Eesti koosseisus, ehkki seades sihiks olla samal ajal ka „avatud NSV Liidu suunas”.¹⁰⁷ 1990. a. sügisel – 1991. a. kevadel pidasid Kirde-Eesti vene dominandiga linnade volikogud tõepoolest ühisistungeid Kingissepa, Slantsõ ja Ivangorodi rahvasaadikutega ning kuulutasid ühise eraldi majanduspiirkonna loomise ettevalmistuste algust. Liikus koguni jutte, et seda kavatsetakse venitada (kujunemisjärgus) Leningradi vabakaubandusregioonini välja.¹⁰⁸

¹⁰⁰ Павук. *Свободные экономические зоны*, 80. Näiteks on Eesti Vabariigis hiljem loodud mitmeid vabatsoone Muuga, Sillamäe ja Paldiski sadamas ning mõningates Lõuna-Eesti piiriäärsetes linnades (Valgas, Võrus), ent sisuliselt ei ole need tähendanud muud kui vaid soodsama maksurežiimiga tollivabu tarastatud laoplatse. // Vabatsooni loomine ASi Tallinna Sadam Muuga sadamas. *Riigi Teataja I*, 75, 1275 (1997); Vabatsooni loomine Sillamäel. *Riigi Teataja I*, 5, 85 (1999); Paldiski vabatsoon. *Riigi Teataja III*, 7 (21.12.2010); Vabatsooni loomine Võru maakonnas. *Riigi Teataja Lisa*, 40, 534 (1999); Vabatsooni loomine Valga maakonnas. *Riigi Teataja Lisa*, 40, 545 (1999).

¹⁰¹ NLA, f. 129, n. 1, s. 7, l. 6.

¹⁰² Territooriumi kohalikest eripäradest lähtumise kõrval on põhieesmärgiks „soodsate tingimuste loomine kõigi elanikegruppide vabaks rahvuslik-kultuuriliseks arenguks”. // „Eesti NSV Kohtla-Järve linna regionaalse isemajandamise tingimustele üleviimise kontseptsioon”, *Leninlik Lipp*, 5.12.1989, 1.

¹⁰³ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15819, l. 135; А. Гамазин. „Свободная экономическая зона в Нарве? Да!”, *Советская Эстония*, 8.08.1990.

¹⁰⁴ ERA, f. R-2375, n. 1t, s. 823, l. 15, 39; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 110; Г. Комлев. „Эксперты готовы помочь”, *Советская Эстония*, 2.11.1990.

¹⁰⁵ ERA, f. R-1, n. 3, s. 4395, l. 259; EFA, f. 309, s. 1730. Iseäranis suurt huvi näitasid Narva vabatsooni väljaarendamise kontekstis üles mõningate Saksamaa firmade esindajad. // Vt lähemalt ERA, f. 5046, n. 1, s. 791, l. 114, 123–137.

¹⁰⁶ ERA, f. R-3, n. 5, s. 266, l. 2; ERAF, f. 9599, n. 1, s. 150, l. 1.

¹⁰⁷ T. Sildam. „Võimukonflikt”, *Päevaleht*, 17.07.1991; IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 7, l. 30, 32.

¹⁰⁸ Vt V. Akimov. „See kõik on juba olnud...”, *Leninlik Lipp*, 13.10.1990; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15819, l. 153–155; A. Ukleika. „Veel üks alternatiivlahendus Kirde-Eestile”, *Põhjarannik*, 20.03.1991.

Üksuse finantseerimisallikateks pidid Narva poliitikute sõnul saama eelkõige ettevõtete enda tulud. Peale selle arvestati välispartneritelt laekuva kapitaliga, laenude, aktsiate müügist saadavate sissetulekute ja erinevate sihtotstarbeliste riiklike rahasüstidega (esmajoones tööstusliku infrastruktuuri arendamise ning looduskaitse vallas). Majanduskliima hüppelisemaks parandamiseks sooviti nõutada tsoonis tegutsevatele firmadele majanduslikke, juriidilisi ja administratiivseid privileege, mis laieneksid ühtlasi kõikidele Narva asutustele.¹⁰⁹ Kindel teadmine, mida see potentsiaalne moodustis endast täpsemalt kujutama hakkab, kas ning millised saavad olema riiklikud tagatised, on see tervikuna üldse majanduslikult rentaabel või mitte, puudus aga kohalikel huvigruppidel veel vähemalt 1990. aastal.

E. Savisaare valitsus, kelle kõrvu jõudsid venekeelsete ida-virumaaalaste ideed paljuski minister A. Kuznetsovi vahendusel, kes selles osas oma sümpaatiat ei varjanud, läks erimajandustsooni plaanidega kaasa.¹¹⁰ Juba 1990. aasta kevadest pärinev valitsusprogramm deklareeris, et:

„lähtudes Eesti piirkondade erinevast demograafilisest ja majanduslikust olukorrast [...] peab Valitsus otstarbekaks, et kompaktse muukeelse asustusega piirkondades loodaks elanike endi osavõtul arendusprogramme ja regionaalse majandamise mudeleid, mis lisaks Eestis läbiviidavas haldusreformis ettenähtud detsentraliseeritud omavalitsuse ja piirkondliku isemajandamise põhimõtetele lähtuvad ka kohaliku elanikkonna kultuurautonoomilistest õigustest”.¹¹¹

Esimesed konkreetsemad korraldused majandusministeeriumile ennast teemaga kurssi viia edastati 1990. a. mai keskel. 16. juulil moodustati „Narva vabamajandustsooni ja tehnopargi” loomise ning väljaarendamise valitsuskomisjon, mida juhtis majandusminister Jaak Leimann, ja mis pidi koostöös Narva Linnavalitsusega hakkama vastavaid kavandeid paberile panema. Komisjon ei rahuldunud üksnes vastutava ministeeriumi jõududega, vaid sinna kuulusid ka Eesti Välismajandusameti töötajad ning muud eksperdid.¹¹² Sügiseks valmisid esimesed Valitsuse põhimõtteid valgustavad dokumendid, mille tonaalsuse võtab üldjoontes kokku vabariikliku töörühma novembrikuine õiend:

„Vabariigi majanduslik olukord on nii keeruline ja raske, et on vaja otsida ja ära kasutada kõik võimalused selle parandamiseks, eriti selles suhtes, mis puudutab välisinvesteeringute kaasamist olemasoleva majandusbaasi moderniseerimiseks. Seepärast võib Narva vabamajandustsooni moodustamises näha Narva piirkonna rahumeelse perspektiivi ja kogu vabariigi majandusliku olukorra pehmendamise šanssi. Ei ole mingit kahtlust, et selle šanssi peab ära kasutama.”¹¹³

Taolise suhtumisega mindi kergelt konflikti maakondlike võimuorganitega, kes olid keskvalitsusest märksa ettevaatlikumal positsioonil. 1990. a. sügisel andis Ida-Viru Maavalitsus mitmeid kanaleid pidi korduvalt mõista, et nende arvates ületavad planeeritava eritsooni poliitilised eesmärgid tunduvalt majanduslikke kaalutlusi. Oma 25. septembri istungi otsusega Ida-Viru Maakonna Volikogu mingisugust regionaalset koostööd vabatsooni loomiseks võimalikuks ei pidanud. Kuu aega hiljem teatas ka Maavalitsus, et nemad Narva vabamajandustsooni ellu kutsumist hetkel ei toeta.¹¹⁴ Vältimaks võimalikke separatistlikke arenguid, anti n-õ eesti-meelsemale Narva-Jõesuu alevile Ülemnõukogu Presiidiumi 1990. a. 6. detsembri seadlusega hoopis omavalitsuslik staatus¹¹⁵, mis Narva potentsiaalset tagamaad tublisti kärpida ähvardas.

¹⁰⁹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 110, 114–115.

¹¹⁰ ERA, f. 5046, n. 1, s. 1, l. 217; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 44; Made. *Ükskord*, 317.

¹¹¹ *Eesti valitsuse programm* (1990), 9.

¹¹² ERA, f. R-1, n. 3, s. 4356, l. 171; ERA, f. R-1, n. 3, s. 4368, l. 250–252.

¹¹³ ERA, f. R-1, n. 3, s. 4395, l. 260–261.

¹¹⁴ IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 7, l. 54; IVMA, Ida-Viru Maavalitsus, n. 1, s. 488, l. 24; ERA, f. R-3, n. 5, s. 266, l. 15–16.

¹¹⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 14998, l. 14.

Vabariigi Valitsus tegeles tsooni loomise kavadega vaatamata ida-virumaaalaste esinduskogude vastuseisule edasi. Otseseid eeskujusid maailmast leida polnud lihtne.¹¹⁶ Projekti sisuline külg varieerus pidevalt muutuvate ühiskondlike olude tõttu üsna laias skaalas. Leimanni komisjon jõudis analüüside käigus järeldusele, et laias laastus võiks Narva erimajanduspiirkonna rajamine toimuda kahes etapis. 1991. aasta vältel ehk ettevalmistavas faasis leiaks aset kontseptsiooni, vastava seadusandluse ja direktiivide väljatöötamine ning vastuvõtmine. 1992–1997 otsitaks intensiivsemalt partnereid ja algaks tsooni reaalne väljaarendamine. Ühtlasi tõsteti esile antud maa-alal talitavatele välisettevõtlusega seotud firmadele mitmesuguste maksusoodustuste tegemise tarvidust.¹¹⁷ Kooskõlas eelnevaga väljastas Valitsus 18. veebruaril 1991 määruse nr 35¹¹⁸, mis nägigi ette vähemalt 25%-lise väliskapitali osakaaluga ettevõtete tulumaksust vabastamist, valuuta sovetliku sundmüügi kohustuse leevendamist ning tollisoodustusi erinevate materjalide, pooltoodete ja tehnoloogiliste kaupade osas. Enamik äsjanimetatud soodustusi kehtestati viieks aastaks. Kõik sätestatud privileegid pidid rakenduma vaid siis, kui Narva linnas paiknevad ettevõtted ja organisatsioonid täidavad Eesti Vabariigi seadusi ning teisi normatiivakte. Tsooni piiride suhtes jäid Valitsuse teesid napolisõnaliseks. Kabineti istungitel oli selle suuruse asjus ühisele seisukohale jõudmisega raskusi. Kuigi ajuti ei välistatud, et vabasoone võib olla otstarbekas moodustada ka teistes Eesti piirkondades¹¹⁹, peeti antud juhul silmas siiski vaid Narva linna territooriumi. Narva poolseid visalt korduvaid ettepanekuid lülitada erimajandustsooni (EMT) koosseisu ka näiteks Balti soojuselektrijaamad ja Narva-Jõesuu ei aktsepteeritud. Samuti ei lugenud Valitsus esialgu vajalikuks mingi spetsiaalse vabamajanduspiirkonna administratsiooni moodustamist.¹²⁰ Lisaks eraldas täidesaatev võim veebruari keskel oma reservfondist täiendavad 130 000 rubla töörühmale, mis pidi koostama eritsoonini jõudmise detailsema kava.¹²¹

Millest Toompea toonased algatused lähtuda võisid? Vene valijaid püüda ei olnud siis veel erilist põhjust ning pigem paistab neist läbi üldine pingete maandamise siht. Savisaar leiab oma memuaristikasugemetega teoses, et Eesti Vabariigile pisut vastuvõetavamaks kohaldatud Narva EMT idee lansseerimisega suudeti vältida Kirde-Eesti poliitilise autonoomia kujunemist ja õõnestada vene radikaalide jalgealust.¹²² Kui esimene väide on verifitseeritav võrdlemisi halvasti, siis majanduslike erihuvide pinnal interrinde lõhestamine oli peaaegu kindel tagajärg. Ilmselt proovitigi niiviisi vene poliitikute vahele kiilu lüüa ning mõõdukamaid jõude, eeskätt ärimeestest pragmaatikuid enda poole võita. Erinevate infokildude põhjal loodeti Valitsuses ühtlasi Narvale vastutulekuga panna tolle juhte viimaks Eesti Vabariigi seadusi täitma (vt alapeatükis 5.3.2). Traageldada see okupatsiooni aegu ennemini Leningradi kui Tallinna tagalaks olnud linn tugevamini Eestimaa majanduse külge ja tuua paljude eestlaste arvates juba „minetatud” piirkond Eestile tagasi. Eeldades, et riigile majandusliku erisoodustusrežiimi kaudu mõneti lähedamal seisva vabasooni eraldumisoht on ehk väiksem.¹²³ Seega saab toda avantüüri käsitleda muuhulgas rafineeritud etnopolitiilise strateegiana.

¹¹⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 105. NSV Liidus oli esimese vabasooina jõutud 1990 oktoobris luua Nahhodka vabamajanduspiirkond Primorje kraisis. Enne Eesti iseseisvuse taastumist järgnesid sellele Sahhalini, Novgorodi ja Juudi autonoomse oblasti ning Altai krai vabamajandustsoonid. // Vt A. Urgel. „Vabamajanduspiirkonnad N. Liidus”, *Äripäev*, 24.–30.07.1991; *OECD Economic Surveys: Russian Federation 1997* (Paris: OECD, 1997), 193–196.

¹¹⁷ ERA, f. R-1, n. 3, s. 4395, l. 259–260; „Narva vabamajanduspiirkonnaks Eesti Vabariigi Valitsuses”, *Rahva Hääli*, 13.02.1991, 2.

¹¹⁸ „Narva linna territooriumil paiknevatele ettevõtetele ja organisatsioonidele välismajandustegevuseks antavate soodustuste ning Narva vabamajanduspiirkonna moodustamise eeltööde kohta.” // ERA, f. 5046, n. 1, s. 1, l. 212–215.

¹¹⁹ Nt ERA, f. 5046, n. 1, s. 1, l. 218; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15983, l. 7.

¹²⁰ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15983, l. 5, 7–8; ERA, f. 5046, n. 1, s. 1, l. 213, 219, 221.

¹²¹ Muuli. *Isamaa tagatuba*, 166.

¹²² Savisaar. *Peaminister*, 581–582.

¹²³ Vt ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 78; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15827, l. 91, 95; Savisaar. *Peaminister*, 583; Vahter. *Vaba riigi tulek*, 62.

Tugevatele poliitilistele avaldustele vaatamata võtsid EMT loomise küsimuses varakult võimust teravad valitsuse sisesed vastuolud. Eriti väljapaistvaks osutus portfelli minister E. Lippmaa vastuseis, kes oli Virumaa eest innukalt võidelnud juba 1980-ndatel peetud nn fosforiidisõjas. Lugupeetud akadeemik hoiatas, et kui Narva linnas peaksid palgad majanduslike eeliste tulemusena Eesti keskmisest oluliselt kõrgemaks kasvama ja tööstus õitsele puhkema, loob see võimalused uue hiiglasliku immigratsioonisurve tekkeks. Halvimal juhul võib lõpptagajärjeks olla maavaraderikka maalapi Eestist lahkulöömine, mille läänepiirid ulatuvad vähemasti Kohtla-Järveni, ent võib-olla isegi veel kaugemale. Pidades sel moel toimuvat Kirde-Eesti „äraandmist” rahvuslikuks reetmiseks ega hoidnud ennast ajakirjanduse veergudel tagasi.¹²⁴ Ka majandusminister J. Leimanni puhul on leitud, et ta oli skeptiline selles suhtes, nagu oleksid investeeringud Narva võrreldes ülejäänud Eestiga kuidagiviisi efektiivsemad, kuid valitsuskabinetis küllalt mõjukas majandusdoktor olevat mõistnud riigi kirdenurgale raha andmise poliitilist tähtsust.¹²⁵

Väljaspool valitsuskorpust kujunes peaministril EMT ära tegemise osas toetuspinna saavutamise veelgi keerulisemaks, vähemalt eesti võimumaastikku silmas pidades. Skeptikud avaldasid arvamust, et Narva finantseerimisel puudub objektiivne majanduslik alus. Majanduslik erikord võib tähendada veel suuremat kontsentreeritud tööstuse astet, millega võib kaasneda täiendav elanike juurdetulv ning koormus looduskeskkonnale. Ei ole välistatud mitmepalgeline huvide konflikt tsooni administratsiooni ja kohaliku omavalitsuse vahel. Ning üleüldse on Eesti erimajanduspiirkondade loomiseks liialt väike.¹²⁶ Tulisemad oponendid nägid tsooni apologeetikas salakavalaid katseid Eesti küljest tükki lahti kangutada ning pidasid Valitsuse „kapitulantlikke” samme kolossaalseid majanduslikke, poliitilisi ja kõlbelisi probleeme põhjustavaks. Eesti nn varivalitsus maalis olukorrast kurjakuulutava pildi:

„Eesti Komitee loeb Narva vabamajanduspiirkonna loomise kava suunatuks Eesti Vabariigi territoriaalse terviklikkuse lõhkumisele ning Kirde-Eesti integreerimisele Loode-Vene majandus-süsteemi. Selle kaugemaks eesmärgiks on Kirde-Eesti eraldamine Eesti Vabariigi maa-alast”.¹²⁷

Ajakirjanduses kiputi niisuguseid riigi lammutamise hirme üldjuhul jagama ja räägiti Tartu rahulepingu ning „Eesti suveräänsuse väljamüüki panemisest”.¹²⁸ Kõik see peegeldas tagasi eesti rahvale, kelle hulgas täheldati antud punktis valdavalt ärevaid meeleolusid või siis täiesti eitavaid seisukohti.¹²⁹ Viimast iseloomustas ka pea kogu küsimuse päevakorral püsimise aja väldanud ja peamiselt EV Ülemnõukogu eelarve- ja majanduskomisjonile adresseeritud lakka-matu protestikirjade vool. Neist absoluutne enamus peab Narva EMT loomist riskantseks Vene separatismi ilminguks, mis viib selle Eesti mõjusfäärist väljalibisemiseni.¹³⁰

Säärases õhkkonnas Narva vabamajandustsooni moodustamise otsuse eelnõuga parlamendi ette astumine ei tõotanud selle esitajatele ning valitsuse populaarsusele head. Valitsuse pooled ettekandjad rõhusid 1991. a. aprillis alanud lugemistel ekspordisuutliku tootmispotentsiaali genereerimisele. Sedastades, et Eesti riigil lähimatel aastatel Narvale mingite arvestatavate rahasüstide tarbeks jaksu ei jätku, mistõttu sealsetele ettevõtetele pakutakse n-ö õngena seadusandlikke võimalusi ja stiimuleid nii endale kui riigile ise „kõva” valuutat teenida. Ühtlasi

¹²⁴ E. Lippmaa. Kas Narva kuni Kunda jõeni?”, *Postimees*, 17.04.1991; B. Viiding. „Endel Lippmaa: Ma ei poolda piiri piki Kunda jõge”, *Rahva Hääli*, 18.04.1991.

¹²⁵ Vahter. *Vaba riigi tulek*, 57.

¹²⁶ Vt nt IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 7, l. 26–27; ERA, f. 5046, n. 1, s. 8112, l. 38; Eesti Komitee Pressitoimikond. „Eesti Komitee süüdistab jälle Savisaart”, *Õhtuleht*, 27.02.1991.

¹²⁷ ERA, f. 2, n. 1, s. 116, l. 36.

¹²⁸ Tesnov. *Eesti rahva lühiajalugu*, 163.

¹²⁹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15827, l. 85.

¹³⁰ Vt ERA, f. R-3, n. 13, s. 314, l. 86–125.

võib sellest tõusta tulu Kirde-Eesti saasteprobleemide lahendamisel.¹³¹ Ka Narva linnapea Vladimir Mižui toonitas Ülemnõukogu ees esinedes projekti majanduslikke aspekte: regiooni tööstus on kriisis, tööpuudus ning sotsiaalsed pinged kasvavad, kuritegevus hoogustub – muud alternatiivi kriisist väljumisele ei olevat.¹³²

Vastasrind, keda parlamendis esindasid ennekõike „vabariiklaste”, „kristlike demokraatide” ja „maasaadikute” grupp, avaldas kartust, et Narva sotsiaalmajandusliku elujärje võimalik paranemine hakkab teisi Eesti piirkondi inimestest tühjaks tõmbama ning muudab linna veelgi isepäisemaks. Riigi kasinad ressursid kuluksid ehk marjaks ära kusagil mujal, näiteks põllumajandussektoris. Ilma energeetikata satub Eesti Vabariigi majanduslik iseseisvus küsimärgi alla. Deklareerides, et on nii ajaliselt vara kui ka keeruline ja väär tegeleda ühe Eesti siseregiooni staatuse reformimisega, mil kogu Eesti enda staatus püsib savijalgadel ning puudub NSV Liidu poolne tunnustus. Ehk kutsudes kolleege üles Narva juhtide poliitiliste taotluste osas mitte lühinägelikud olema.¹³³ Rahvarindele ja venekeelsetele saadikutele toetuv valitsusleer niisama lihtsalt siiski alla ei andnud, vaid üritas EMT temaatikaga mitme kuu vältel visalt edasi liikuda. Protestide omamoodi kulminatsiooniks kujunes dramaatiline žest E. Lippmaalt, kes pärast emotsionaalseid vastukõnesid palus end 23. mail idasuhete ministri ametikohalt vabastada.¹³⁴ Usalduse langusele oli tublisti kaasa aidanud Narva volikogu tegevus, kes näiteks oma 11. detsembri 1990. a. otsuses „Linna staatusest” teatas, et Narva territoorium jääb igal juhul NSV Liidu koosseisu, seal jätkab kehtimist vastav õiguskord, mõningaid Eesti Ülemnõukogu seadusandlikke akte ei kavatseta täita¹³⁵ ning keelduti edaspidi antud otsuse tühistamisest. Taolised päevapoliitiliselt furoori tekitavad Eesti võimuorganite direktiividele allumatusmomendid, mida järgnevas peatükis kohe lähemalt puudutatakse, muutsid kõikvõimalikud eritsooni esildised hoobilt äärmiselt kahtlasteks. Seega tuldi ridamisi välja ettepanekutega igasugused EMT arutelud/eeltööd peatada, vähemalt kuniks Narva võimud ei ole oma riiki lõhkuvaid resolutsioone ümber vaadanud. Sest „oleks ju äärmiselt veider anda soodustusi administratsioonile, kes sisuliselt võitleb Eesti Vabariigi vabaduse ja iseseisvuse vastu”.¹³⁶

Niisiis kuigi Narva kõrgemad ametnikud mingit „okastraadiga” piirirežiimi vajalikuks ei pidanud ning lubasid EMT kehtestamise korral lähtuda Eesti Vabariigi seadustest¹³⁷, leidis Ülemnõukogu, et sellesuunalist tööd pole hetkel vaja edasi teha ja hääletas 6. juunil 1991 viimasedki vabamajandustsooni ellukutsumisega seotud eelnõud ning täiendavad algatused maha.¹³⁸ 1991. a. juuli keskel nõudsid Narva ja Sillamäe linnavalitsused parlamendile ning peaministrile saadetud märgukirjades oma regioonile taas majanduslikku eristaatust, mis seisaks küll EV koosseisus, ent oleks orienteeritud NSV Liidule.¹³⁹ Pärast 1991. a. pöördelisi augustisündmusi Eesti valitsus Narva või mõnest muust eripiirkonnast kõnelda enam ei soovinud.

¹³¹ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 76, 85.

¹³² Samas, 109, 117.

¹³³ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 69, 89–90; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15819, l. 156–158, 164; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15827, l. 101.

¹³⁴ ERAF, f. 9599, n. 1, s. 150, l. 3.

¹³⁵ NLA, f. 129, n. 1, s. 10, l. 77.

¹³⁶ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15819, l. 162.

¹³⁷ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15817, l. 119, 121; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15819, l. 135.

¹³⁸ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15827, l. 173.

¹³⁹ „За экономическую самостоятельность”, *Советская Эстония*, 24.07.1991, 1; *The Monthly Survey of Estonian and Soviet Politics*, August 1991, 18–19.

5.3.2. Kirde-Eesti autonoomia

Vähemusrahvuste osalise iseseisvuse taotlused laotuvad harilikult kahte lehte: kultuurilise või territoriaal-poliitilise autonoomia nõueteks. Alapeatükis 3.3.4 käsitletakse neid tüüpe pisut lähemalt ning näidatakse, et postkommunistliku Eesti Vabariigi kontekstis oli kultuuriautonomia perspektiivide realiseerimine päevakorral juba võrdlemisi varakult, ent „venekeelse” elanikkonna seas esines kohati huve ka millekski enamaks. Mõned vene radikaalid on alates liidumeelse interrinde aegadest esitanud vahetevahel ideid luua Eestis vene territoriaalne autonoomia ja osad Kirde-Eesti omavalitsused seadsid 1993. a. sügiseni riigi territoriaalse terviklikkuse kohale arvestatavaid küsimärke. Taolise autonoomialikumise ning vastavate kampaaniate puhul tõmmatakse kirjanduses sageli aastasse 1991 mõtteline piir, vaadeldes olukorda enne ja (pigem) pärast Eesti iseseisvuse taastamist. Kuigi poliitiline taustsüsteem muutus siis kahtlemata märkimisväärselt, pole seesugune sügava mõttelise kraavi kaevamine nähtuse enda seisukohalt põhjendatud, sest selle juured ulatuvad kindlalt välja varasemasse perioodi.

4.–5. märtsil 1989 pealinna kunagises Poliitharidusmajas toimunud Internatsionaalse Liikumise ametlikul asutamiskongressil kõlas ajakirjanik O. Morozovi ettepanek, mille kohaselt tuleks rahvusprobleemide lahendamiseks luua venekeelse elanikkonna kompaktselt asustusega aladel (enam kui 40% kohalikust elanikkonnast) eraldi poliitiliselt autonoomne piirkond. Kõneleja pidas silmas eelkõige Kirde-Eestit, kuid ei välistanud, et selline „oblast” võiks administratiivselt hõlmata ka Tallinna ja veel mõnede linnade rajooni, kus russofoonne rahvastik on arvulises enamuses.¹⁴⁰ „Enesemääramisõigusega” Kirde-Eesti autonoomse vabariigi moodustamise võimalus läks „äärmise abinõuna” ühtlasi sisse avakongressil vastu võetud lõppresolutsiooni.¹⁴¹ Osade vaatlejate arvates lülitati vastav punkt Interrinde dokumentatsiooni rohkem n-õ hoiatuse mõttes, takistamaks Eesti eraldumist NSV Liidust.¹⁴² Liikumise liider Jevgeni Kogan ei lükanud aga veidi hiljem ümber, et jutud Kirde-Eesti autonoomiast olid esialgu mõeldud diplomaatilise survetaktikana muutmaks ära mõningaid mitte-estlaste jaoks häirivaid seaduspügalaid.¹⁴³

Džinn oli igatahes pudelist välja lastud. 1989. a. juulis nõuti Interliikumise poolt vastu võetud otsuses ning Eesti NSV ja NSV Liidu Ülemnõukogudele saadetud kirjaesituses õigust moodustada rahvusvabariikide territooriumidel oma etnilis-territoriaalsed üksused, muutes nende poliitilist alluvusvahekorda.¹⁴⁴ Kevadel õhku heidetud mõtet korrati 16. novembril 1989 Tallinna Linna-halli juures aset leidnud intrite organiseeritud meeleväljendusel. Seal kutsuti üles moodustama Eesti territooriumil Nõukogude konstitutsiooni järgivat vene ANSV-d, millel oleks oma sümboolika ja valima planeeritava föderatiivse üksuse esinduskogu.¹⁴⁵ Separatismi küsimus sai programmilisema kuju 1990. aasta algul, kui Interliikumise ning Töökollektiivide Ühendnõukogu üldassamblee miitingutel manifesteeritud idee 27. jaanuaril heaks kiitis. Kongressi resolutsioonis rõhutati, et Eesti NSV Liidust lahkumise korral muutub möödapääsmatuks Eestimaa (Эстляндская) Nõukogude Sotsialistliku Vabariigi loomine, mis tugineks Nõukogude seadusandlusele ja oleks mõneti nagu Vabadussõja perioodil lühikest aega tegutsenud Eesti Tööraha Kommuuni mantlipärija.¹⁴⁶ Kogani kommentaaride kohaselt hakatakse seal rangelt jälgima kakskeelsuse printsiipi, tööle pannakse kahekojaline parlament ning ühelegi rahvusele

¹⁴⁰ „Из выступления тов. Морозова”, *Советская Эстония*, 10.03.1989, 2; Morozov. Memoirs, 58.

¹⁴¹ T. Sildam. „Vastasseis?”, *Noorte Hääl*, 7.03.1989.

¹⁴² Nt T. Kõrda. „Ennastmäärav Kirde-Eesti? Miks ka mitte?”, *Noorte Hääl*, 12.03.1989.

¹⁴³ E. Hion. *Kes on kes Eesti poliitikas* (Tallinn: Olion, 1990), 147–148.

¹⁴⁴ I. Eylandt, T. Sildam, T. H. Liiv. „Kellel on Eesti maal halb elada?”, *Noorte Hääl*, 22.07.1989.

¹⁴⁵ ERA, f. R-1, n. 3, s. 4381, l. 64; Ü. Born, T. H. Liiv. „Kuidas edasi?”, *Noorte Hääl*, 17.11.1989; Laar, Ott, Endre. *Teine Eesti*, 628.

¹⁴⁶ J. Ruus. „Patterns of Estonian Opposition 1987–1992”, *The Politics of Transition in the Baltic States: Democratization and Economic Reform Policies*, eds. J. Dellenbrant, O. Nørgaard (Umeå: Umeå University, 1994), 40; R. Toomla. *Eesti erakonnad* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999), 226.

privileege ei antavat.¹⁴⁷ Eesti valitsusjuht Savisaarele teada olevatel andmetel pidi autonoomne moodustis sündima juba 1990. a. suvel.¹⁴⁸

Aktivistide poolt välja pakutud autonoomse regiooni rajajooned varieerusid aja jooksul pidevalt. Paljuski kattusid need retoorikas paralleelselt arenevate erimajandustsooni visioonidega. See tähendas, et kõige ambitsioonikamate ideede puhul võinuks uus poliitiline kehand hõlmata Eesti NSV osas Narva, Sillamäe ja Kohtla-Järve ühes lähima ümbruskonnaga ning Vene NSV lõikes Ivangorodi (Jaanelinna), Kingissepa ja Slantsõ. Ida-Viru maakondliku vastuseisu ilmnedes asuti tihedamini rääkima vabatahtliku võrgustiku põhimõtetest, millega saaksid liituda nii kohalikud omavalitsused kui koguni eraettevõtted. Igal juhul pidi aga Narva ning sellega külgnevad alad koos kahe elektrihaamaga olema autonoomse piirkonna keskmeks.¹⁴⁹

Algatuse laiemat haaret markeeris ka 26. mail 1990 NSV Liidule lojaalsete rahvaesindajate Kohtla-Järvel toimunud kongressil ellukutsutud ENSV Rahvasaadikute ja Töötajate Regioonidevaheline Nõukogu (*Межрегиональный Совет народных депутатов и трудящихся ЭССР*). See kahekojaline institutsioon, mille esimeheks sai NSV Liidu dessantväelaste kaitse all läbi viidud valimiste järel Eesti Ülemnõukogu deputaat Vladimir Lebedev, üritas pretendeerida omamoodi Nõukogude kodanike variparlamendi staatusele.¹⁵⁰ Ehkki Regioonidevaheline Nõukogu osutus aja möödudes „pabertiigriks”¹⁵¹, oli kahtlemata tegemist esimese tõsisema piirkondliku alternatiivse poliitilise struktuuri jõustamiskatsega. Samuti moodustasid Narva, Kohtla-Järve ja Sillamäe 1990. a. keskel omavalitsuste nn regionaalse ühenduse, kuhu kuulus peale nende munitsipaalorganite ühtlasi mitmeid üleliidulisi ettevõtteid.¹⁵² Alates 1990. a. märtsist korraldasid nimetatud Kirde-Eesti linnad järgneva pooleteise aasta vältel ridamisi volikogude ühisistungeid.

Antud kolmik ei deklareerinud mitte ainult nõukogude seaduste ülimuslikkust, vaid lubas sellest johtuvalt Toompealt tulevatesse direktiividesse ka vastavalt suhtuda. Valikuline lähene mine ei lasknud ennast kaua oodata. 1990. a. aprilli esimesel nädalal kuulutasid Narva, Kohtla-Järve ja Sillamäe linnavolikogud Eesti Vabariigi Ülemnõukogu sama aasta 30. märtsi määruse „Eesti riiklikust staatusest” kehtetuks ning oma haldusterritooriumeil täitmisele mittekuuluvaks.¹⁵³ Narva rahvasaadikute nõukogu keeras vinti veelgi trammimale ja teatas, et peab end linna haldusalal ainukeseks seadusandlikuks võimuks ning peatas seal mõni päev hiljem muuhulgas vabariikliku „seaduse kvootidest ja litsentsidest” ellurakendamise. Samalaadseid samme korraldati Eesti idapoolseimas punktis 1990. a. detsembris.¹⁵⁴ Volikogude sõnade kinnituseks lehvisid Kohtla-Järve, Narva ning Sillamäe kohalike omavalitsuste hoonetel vaatamata 1990. a. mais riiklikku sümbolikat muutnud Ülemnõukogu määrusele edasi Eesti NSV siniste merelainetega punalipud. Taoline teguviis sütitas automaatselt konflikte ka maakonna tasandil. Näiteks pea iga kord, kui Narva linnavõimud manifesteerisid allumatust Eesti Vabariigi seadusandlusele, lükkas Narva-Jõesuu alevivolikogu niisuguste poliitiliste aktide legitiimsuse avalikult ümber ja proklameeris omakorda allumatust Narva valitsusorganite vastavatele otsustele.¹⁵⁵

Üheks markantseimaks vastuoksliku lojaalsuse aktiks oli kindlasti Kirde-Eesti kunagise nomenklatuuri poolt toetatav võitlus Eesti tolli- ja piiriteenistusega. 1990. a. augustis tegid

¹⁴⁷ M. Kokk. „NSVL rahvasaadikud autonoomia ideest”, *Rahva Hääli*, 17.01.1990.

¹⁴⁸ Savisaar. *Peaminister*, 226.

¹⁴⁹ ERA, f. R-3, n. 5, s. 266, l. 7; E. Капов. „Нарва против экономической границы”, *Советская Эстония*, 5.10.1990; Горохов. *Городское самоуправление Нарвы*, 18; Smith. Narva, 94.

¹⁵⁰ ERA, f. R-1, n. 3, s. 4368, l. 227; P. Балева. „Противостояние”, *Советская Эстония*, 29.05.1990.

¹⁵¹ V. Pettai. *Elections in Estonia, 1990–1992: Transitional and Founding. Analyses, Documents and Data* (Berlin: Edition Sigma, 2012), 54.

¹⁵² NLA, f. 129, n. 1, s. 8, l. 23. Ühenduse põhikirja vt ERA, f. R-3, n. 5, s. 266, l. 3, 13.

¹⁵³ NLA, f. 129, n. 1, s. 7, l. 3, 6; Kohtla-Järve Linnakantselei arhiiv (KJLA), Linnavolikogu 20. koosseisu 3. istungjärk, protokoll nr 3, l. 63; ERA, f. R-3, n. 3, s. 15471, l. 5–7, 11.

¹⁵⁴ Vt NLA, f. 129, n. 1, s. 7, l. 6, 19; NLA, f. 129, n. 1, s. 10, l. 77.

¹⁵⁵ IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 5, l. 51; ERA, f. R-3, n. 5, s. 266, l. 5, 102–104.

vastloodud Kodukaitse divisjonide ülemad valitsusjuht E. Savisaarele ettepaneku võtta Eesti idaning lõunapiir majanduspiirina enda kontrolli alla.¹⁵⁶ Sihiks pidurdada piiranguliste kaupade väljavedu, kaitsta siseturgu, tõkestada illegaalset immigratsiooni ja kurjategijate piiriületust, jälgida Nõukogude sõjaväe liikumisi. Seega läks sisuliselt lahti nn varipiiri loomine ehk majandusliku kontrolljoone sildi varjus Eesti järk-järguline füüsiline eraldamine NSV Liidust. Piiri kui iseseisva riigi ühe põhitunnuse taastamine oli riigi-ehituslikus plaanis otse vältimatu vundamendiservade paika sättimine. Nii mindi praktiliste meetmetega edasi küllalt kiiresti. Valitsuse 1990. a. 15. oktoobrist pärineva korraldusega nr 305-k moodustati kodanikualgatuse korras majanduspiiri kaitseteenistus. Nädalapäevad hiljem vastu võetud EV majanduspiiri seadus kehtestas selle üldise kontrollisüsteemi ning esimesed Eesti kontrollpostid alustasid majanduspiiril tööd 25. oktoobril 1990.¹⁵⁷ Viimaseid mehitati valdavalt Eesti Kodukaitse ja Kaitseliidu vabatahtlikega, kes käisid tööl nädalaste vahetustega, lõunapiiril julgestas piirikaitsejaid aeg-ajalt relvastatud miilits. Esialgu teostati valveteenistust vaid ühtekokku 27-s Valitsuse direktiiviga Iklast Narva-Jõesuuni kindlaks määratud piiripunktis, nende vahelisel alal kontroll puudus.¹⁵⁸

Seda kõike oli siiski piisavalt palju, et puhkeks äge poliitiline kemplus. Vene rahvasaadikud mõistsid suurepäraselt, et majanduspiiri seaduse ellurakendamisel pole tegu pelgalt tollirežiimi kehtestamise, vaid faktiliselt riigipiiri sulgemisega, millega kaasneb välja kujunenud majanduslike, sotsiaalsete ja/või kultuuriliste sidemete osaline katkemine. Protestiv Narva volikogu soovitas vastava juriidilise raamistiku parlamentaarse menetlemise sinnapaika jätta ning ähvardas välja kuulutada erakorralise seisukorra. Linnavalitsusel keelati ära majanduspiiri rajamisele mistahes vormis kaasa aidata. Õigustamaks keskvõimude uute jõustruktuuride, sh Kodukaitse tegutsemise takistamist, ei lubatud „võimalike intsidentide vältimiseks” Narva haldusterritooriumile ilma volikogu nõusolekuta ilmuda mitte mingitel „relvastatud ja teistel moodustistel”. Ka Sillamäe ning Kohtla-Järve munitsipaalorganid tõstsid häält ja süüdistasid Valitsust Kirde-Eestit kahjustavas majandusblokaadis.¹⁵⁹ Pingete maandamiseks otsustas Vabariigi Valitsus novembris Narva jõge ületava „Sõpruse” silla kontrollpunkti linna piirest välja nihutada ning püstitada see ajutiselt Tallinna maantee Narva-Jõesuu teeristile.¹⁶⁰ Osapoolte vaheliste tihedate konsultatsioonide tagajärjel saadi sillapealne post peagi taas tööle ja 20. novembriks funktsioneerisid kõik piiripunktid ööpäevaringselt.

Näiline rahu ei kestnud aga kuigi pikalt. Järgmise aasta kevadel hakkasid mõned tollirajatised salapärasel asjaoludel maha põlema. Narva linnavolikogu esimees V. Tšuiкин, kes Nõukogude režiimi lõpupäevil oli resoluutne Eesti iseseisvuse vastane, kohustas oma 7. mai 1991. a. otsuses nr 5 piirivalveosakonna Narva esindust kontrollima üksnes vormistatud raskeveokeid. Ivangorodi ettevõtetele ja organisatsioonidele suunatud koormad, samuti eraisikud pidid saama piiri ületada täiesti takistamatult. Samuti käskis Tšuiкин lõpetada tolliregulatsiooniga seotud liiklusmärkide paigaldamise ning piirivalvetöötajate riietuses väliste eraldusmärkide kasutamise.¹⁶¹ 27. mail 1991 saatis linnavolikogu eesistuja Eesti Tolliametile kirja, milles seisis, et erinevalt Kaubalitsentsiameti ametnikest ei ole vabariiklik piiriteenistus Narvas teretunud.¹⁶² Samal ajal leidsid sarnaselt Lätis ja Leedus toime pandud veristele rünnakutele aset intsidendid EV majanduspiiri Murati, Luhamaa ja Ikla alalistes kontrollpunktides. Relvastatud sõjaväevormis isikud peksid läbi vaid kumminuiade ning süütepudelitega varustatud piirikaitsejaid ja rüüstasid põhjalikult kordoneid. Eesti välisministeerium kahtlustas vandalismiaktide toimepanemises NSV

¹⁵⁶ T. Leis (koost.). *Piirivalve päevik 1990–2000* (Tallinn: Piirivalveamet, 2000), 2.

¹⁵⁷ ERA, f. R-1, n. 3, s. 4357, l. 132; P. Õun (koost.). *Tollilugu* (Tallinn: Tolliamet, 2001), 20.

¹⁵⁸ ERA, f. R-1, n. 3, s. 4334, l. 313; Leis. *Piirivalve päevik*, 3.

¹⁵⁹ E. Капов. „Нарва против экономической границы”, *Советская Эстония*, 5.10.1990; E. Kalda. „Majanduspiirist”, *Leninlik Lipp*, 11.10.1990; V. Akimov. „See kõik on juba olnud...”, *Leninlik Lipp*, 13.10.1990.

¹⁶⁰ EFA, f. 309, s. 1682.

¹⁶¹ NLA, f. 129, n. 1, s. 24, l. 4.

¹⁶² Vt Õun. *Tollilugu*, 35.

Liidu siseministeriumi eriuksust OMON (*Отряд милиции особого назначения*)¹⁶³, mis oli formeeritud 1988. aastal rahvarahutuste mahasurumiseks. Varsti jõudis järg Ida-Virumaa kätte – 1991. a. 9. juuni hilisõhtul rünnati tolli Narva jõe sillal.¹⁶⁴

Juuni lõpul teatas NLKP-meelse EKP Narva sektsiooni juhtkond, et linna majandus tuleb orienteerida NSV Liidu majanduskompleksile.¹⁶⁵ Just kohalike kommunistide liider A. Ovtšinnikova tegigi 2. juulil toimunud Narva volikogu istungil heaks kiidetud ettepaneku „Sõpruse” tollipunkt likvideerida, põhjendades seda vastasel korral linnarahva toiduainetega varustamise ning liiduvabariikide vahelise kaupade vaba liikumise pärsitusega.¹⁶⁶ Aega asjade kokku pakkimiseks anti tollitalitusele kolm päeva. Siis saabus korraldus kohaliku politsei poolt tollitöötajatele osutatud kaitse peatada. Julgestuseta jäänud ametnikud asusid oma vara evakueerima ja olid 5. juuli keskpäevaks Narva kontrollüksustest lahkunud.¹⁶⁷ Eesti valitsuse esimehe ülesandeid täitev J. Leimann andis veel samal päeval käsu inspekteerimist jätkata. Tollipunkt koliti jälle tükk maad lääne poole ehk Narva-Tallinna maantee 19. kilomeetril paiknevasse Hiiemetsa bussipeatusesse. Isikkoosseisu julgeoleku tagamiseks saadeti sinna toetuseks ka piiriteenistujad.¹⁶⁸

Ajutist kontrollpunkti asusid peagi kimbutama Nõukogude armee vormis töölissalklaste löögirühmad, kes Tšuikini kinnitusel allusid Narva volikogu ettekirjutustele ega lasknud majanduspiiri valvajatel oma ülesandeid täita. Ehkki tolliametnikele oli antud käsk füüsilise kokkupõrke ohu korral taanduda, näis konflikt 13. juuli hommikul eskaleeruma kippuvat. Tollimeeste töö katkestati täielikult ning neid sunniti vastase arvulise ülekaalu ja kumminuiadega ähvardades autodes istuma.¹⁶⁹ Igasuguseid asjamehi saabus päeva peale juurde ning pinevus üha kuhjus,

„Kui otse teeäärsele põllule hakkas hirmsa mürinaga maanduma punaste viisnurkadega Vene piirivalve helikopter, ei saanud keegi enam aru, mida oodata. Treppuks lasti alla ja sellest hakkasid laskuma peaminister Edgar Savisaar, siseminister Olev Laanjärv, riigiminister (kaitseministri ülesannetes) Raivo Vare, politseiülem Jüri Nurme ning piirikaitseülem Andrus Öövel. Sellise raskekahurväe saabumine ja veel Vene kopteriga oli šokk ennekõike kohalikule nõukogude võimule ja nende käsilastele.”¹⁷⁰

Niisiis peeti pärastlõunal Hiiemetsa kontrollpunktis suhteliselt kõrgetasemelisi läbirääkimisi. Kõrvalolevasse metsa oli varjunud Kaitseliidu Alutaguse malev, et võimaliku rünnaku puhkedes piirikaitsetele appi söösta. Esialgu ei saavutatud kõnelustega suuremat edu, ent pika peale jõuti siiski kompromissini: kohale jääb kaheksa piiriteenistujat ning neli töölissalklast; toll lõpetab erasõidukite inspekteerimise ja töölismalevlased ei sega riiklike ettevõtete veoste läbivaatamist. Kokkulepe pidi kehtima 15. juulini ning õhtu lähenedes hakkasid mõlemad leerid hõrenema.¹⁷¹

16. juulil kohtus peaminister Savisaar taaskord kolme vastalise Kirde-Eesti omavalitsuse juhtidega, kuid mingeid nähtavaid tagajärgi see enesega kaasa ei toonud. Majanduspiiri vajadusse kategoorilise eitusega suhtunud Sillamäe linnavolikogu võttis samal päeval ühehäälselt vastu otsuse Narva seisukohta toetada ja kõik Tallinna maanteel asetsevad tollitakistused likvideerida. Ülesanne delegeeriti kohalikule politseiprefektuurile, keda survestati töötajate palku puudutavate sanktsioonide võimaliku käikulaskmisega, ning kes õhtul nii ka talitama

¹⁶³ ERA, f. 1608, n. 2, s. 69, l. 30. OMON-i rünnakutest Eestis 1991. a. kevadsuvel vt H. Karits, A. Jõgiaas. *Leegitseval piiril: Varipiirist ja sidesõjast vabaduseni 1990–1991* (Tallinn: MTÜ Eesti Kodukaitse Ajaloo Selts, 2012), 103–105.

¹⁶⁴ Õun. *Tollilugu*, 36.

¹⁶⁵ H. Talving. „Eelkõige omavalitsustest ja Narvast”, *Rahva Hää*, 12.07.1991.

¹⁶⁶ NLA, f. 129, n. 1, s. 22, l. 127; T. Sildam. „Närvide mäng majanduspiiril”, *Päevaleht*, 14.07.1991; A. Gaškov. „Narva loodab N. Liidu majandusele”, *Postimees*, 6.07.1991.

¹⁶⁷ J. M. Ots. „Eesti Vabariigi idapiiri lahti”, *Postimees*, 6.07.1991.

¹⁶⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 360, l. 62; Vahter. *Vaba riigi tulek*, 148.

¹⁶⁹ T. Sildam. „Närvide mäng majanduspiiril”, *Päevaleht*, 14.07.1991; Õun. *Tollilugu*, 37.

¹⁷⁰ Eesti Piirivalve ülema asetäitja Henn Karitsa meenutused. // Karits, Jõgiaas. *Leegitseval piiril*, 106–107.

¹⁷¹ Samas, 107; Vahter. *Vaba riigi tulek*, 149.

asus.¹⁷² Lõpetamaks „regiooni blokaadi”, liitus 17. juulil veidi leebemas sõnastuses oma kolleegide otsustega Kohtla-Järve linnavolikogu.¹⁷³ Peale seda mindi ühiste jõududega, eesotsas lokaalse politseiga, uuesti Narva-Tallinna maantee 19.-le kilomeetrile. Keskväim suunas tolliametnike turvamiseks teeristile Eesti piirivalve täiendava üksuse. Neile vastukaaluks saabus lisaks postil patrullivatele töölismalevlastele kohale veel viis bussitait erariides mehi Kohtla-Järvelt ja Sillamäelt. Kahe poole vastasseis meenutas lahingueelset olukorda. Savisaarelt erivolitused saanud siseminister Laanjärvel õnnestus siiski Tšuikini, Tsvinjovi, Maksimenko ning teiste kohalike liidritega kokku leppida, et verevalamise vältimiseks lahkuvad kontrollpunktist mõlemad osapooled. Paigale jäi ainult kohalik politsei, kes pidi ajutiselt Eesti ja Venemaa vahelist kaubavedu jälgima asuma, kuid ülemäära tihe see sõel erinevatel põhjustel edaspidi mõistagi enam ei olnud.¹⁷⁴

Seega 1991. a. suvel, vahetult riigi iseseisvuse ennistamisele eelnenud nädalatel, valitses Ida-Virumaal paiguti olukord, kus Eesti keskväim oli kontrolli kogu oma territooriumi üle kaotanud. Kirde-Eesti majanduspiiri sisuliselt enam ei eksisteerinud. See taastati alles peale augustiputši 25. augusti hilisõhtul, mil piirikaitse Valitsuse korralduse alusel suurte jõududega otsustavalt Narva linna sisse marssis ning ennast positsioonidele seadis.¹⁷⁵ Tõrksus riigipiiri suhtes ei olnud sellega veel lõplikult lahtunud. Näiteks blokeeris Narva volikogu 29. detsembril 1992 maa eraldamise uute piiri- ja tollipunktide ehitamiseks.¹⁷⁶

Autonoomiaprojektide tsementeerimiseks astusid separatistlikud ringkonnad mitmesuguseid praktilisi samme. Laiendamaks otsustusõigust oma vahendite kasutamise üle, kinnitas Narva linnavolikogu 2. juulil 1991 resolutsiooni „Narva elanike sotsiaalsest kaitsest ja toiduainetega varustamise programmist”, milles nõuti Vabariigi Valitsuselt, et ettevõtete sotsiaalmaksust laekuvad tulud läheksid linna eelarvesse ning riik lõpetaks Narva territooriumil põllumajandus- ja saadustelt 7%-lise käibemaksu kasseerimise.¹⁷⁷ Kui Sillamäe rahvasaadikud leidsid, et regiooni maksupoliitilisi printsiipe tuleks alles ühiselt kooskõlastama asuda¹⁷⁸, siis Kohtla-Järve järgis Narva eeskujuga ja teatas kaks nädalat hiljem oma haldusalal seitsmeprotsendilise käibemaksu ära kaotamisest. Valitsusele soovitati seadusmuudatused ise 1. augustiks sisse viia, sest edaspidi lubati seda maksu igal juhul Vabariigi eelarvesse enam mitte kanda.¹⁷⁹ Juba Eesti juriidilise iseseisvumise järgsetes oludes löid kohalikud ettevõtjad ning omavalitsusjuhid Narva Panga, mida on peetud tulevasele Kirde-Eesti autonoomsele piirkonnale keskpanga moodustamise katseks.¹⁸⁰

23. juulil 1991 esitasid kolme linna vanameelsed EV Ülemnõukogu esimees A. Rüütli ja peaminister E. Savisaarele adresseeritud avaliku memorandum, kus seisus muuhulgas väide, et „piirkonna elanike seas muutuvad üha populaarsemaks ideed Narva jõe äärsest sotsialistlikust vabariigist (Принаровская советская социалистическая республика) ja Eesti koosseisust lahkumisest VNFSV alluvusse, mis võib muuta teravnevad vastuolud ületamatuks”. Väljapääsu tekkinud olukorrast nägid pöördumisele alla kirjutanud separatistlike volikogude esimehed V. Tšuikin, A. Tsvinjov ning A. Maksimenko Kirde-Eestile eristaatuse andmises. See väljendus õiguses määrata ise oma sotsiaal-majanduslikku arenguteed ja kohandada Eesti seadusi vastavalt regiooni (rahvuslikule – R.L.) spetsiifikale.¹⁸¹ Ühtlasi organiseeriti separatistlike suunitluste toe-

¹⁷² SLA, n. 1, s. 14, l. 149; Vahter. *Vaba riigi tulek*, 151.

¹⁷³ KJLA, Linnavolikogu 20. koosseisu 16. istungjärk, protokoll nr 16, l. 25.

¹⁷⁴ Vt nt J. M. Ots. „Narva piirikonfliktis osapooled võtsid mõtlemissaja”, *Rahva Hääli*, 18.07.1991; T. Sildam. „Kirde-Eesti: Pärast vaherahu väljakuulutamist”, *Päevaleht*, 19.07.1991; E. Gamzejev. „Nädal majanduspiiril”, *Rahva Hääli*, 20.07.1991; Vahter. *Vaba riigi tulek*, 157, 159.

¹⁷⁵ ERA, f. 5046, n. 1, s. 360, l. 138; Karits, Jõgiaas. *Leegitseval piiril*, 107.

¹⁷⁶ BNS. „Narva linnavolikogu otsustas keelustada piirirajatiste ehitamise kesklinna”, *Päevaleht*, 30.12.1992, 4; Jalonen. *Poliitiline ebastabiilsus Kirde-Eestis*, 19.

¹⁷⁷ NLA, f. 129, n. 1, s. 22, l. 126.

¹⁷⁸ SLA, n. 1, s. 14, l. 147.

¹⁷⁹ KJLA, Linnavolikogu 20. koosseisu 16. istungjärk, protokoll nr 16, l. 24.

¹⁸⁰ Muuli. *Isamaa tagatuba*, 169.

¹⁸¹ „За экономическую самостоятельность”, *Советская Эстония*, 24.07.1991, 1; ERA, f. R-3, n. 5, s. 267, l. 1.

tuseks läbi üheksakümnendate algaastate erinevaid pikette, miitinguid ning poliitilisi hoiatusstreike. Iseäranis eredalt paistsid nende korraldamisel silma Venemaa kodanikke koon-
davad poliitilised ühendused. Esines koguni meelevaldusi, kus kuulutati solidaarsust Moldova
Dnestri-äärse vabariigiga.¹⁸² 1992. sügisel moodustus ka salapärane Kirde-Eesti Autonomiamia
Komitee, mis omas Narva linnavõimude selget poolehoidu ja kutsus üles tihendama sidemeid
idanaabriga.¹⁸³

Milline oli taoliste etnoregionaalsete pürgimuste täpsem olemus? Otseselt setsessionistlikku
retoorikat tuli siirdeaastatel ette suhteliselt vähe. Eelmainitud Interrinde resolutsioonid ning
mõnede vene poliitikute avaldused piirdusid peamiselt ebamääraste nappide loosungitega.
1990. a. detsembri algul arutati Narva linnavolikogu kuluarides tõepoolest pikemalt Kirde-Eesti
sõltumatu riikliku üksuse loomise küsimust, kuid lõppotsusesse, mis kandis pealkirja „Linna
staatusest”, midagi sellist sisse ei läinud.¹⁸⁴ 1991. a. juulis lükkasid Kirde-Eesti linnade esindus-
kogude esimehed mingi uue vabariigi moodustamise plaanid pressi ees sünkroonselt ümber.¹⁸⁵
Siiski võis jutte Eesti kirdeosa suveräänsusest siin ja seal kuulda.¹⁸⁶ Enamasti, eriti enne Eesti
taasiseseisvumist, kõlasid aga ettepanekud lülitada seesugune venekeelse elanikkonna üle-
kaaluga administratiiv-territoriaalne autonoomia pigem NSV Liidu (Leningradi oblasti) koos-
seisu¹⁸⁷, mis andis neile Eesti riigi vaatevinklist üksjagu irredentistliku varjundi.

Analüüs näitab, et tegelikkuses ei olnud ei separatistliku orientatsiooniga poliitikutel ega ka
tavainimestel sageli kuigi selge, kas soovitakse minna Vene Föderatsiooni jurisdiktsiooni alla,
jääda autonoomse staatusega Eesti koosseisu või hakata päris iseseisvaks. Praktikas ongi piirid
setsessionismi ja irredentismi vahel tihtipeale ähmased, neid on (just algfaasis) küllalt keeruline
diagnoosida ning nende interaktiivne kalduvus üheks ehk teiseks nähtuseks ümber muunduda
püsib võrdlemisi kõrge. Osaliselt on irredentistmitendentsid¹⁸⁸ antud juhul läbipõimunud NSV
Liidu või Suur-Venemaa säilitamise/taastamise püüetega. Venemaa poolt vaadates haakuvad
sellega mitmed poliitiliste radikaalide üleskutsed ja „eraldatud rahva” (vene „разделённый
народ”) kontseptsioon (vt alapeatükki 4.4.2). Eesti kontekstis asetused irredentistlikku voolu-
sängi näiteks Kohtla-Järve, Sillamäe ning Narva volikogude 1990. a. aprillikuised palved NSV
Liidu võimudele võtta nende linnade korrakaitseorganid vahetult Nõukogude Liidu sise-
ministeeriumi alluvusse ja selle finantseerimisele.¹⁸⁹

Samas ei ole vähemasti Eesti iseseisvuse taastamise eelse aja kohta ei legaal-poliitilises ega
sotsiaalses plaanis ilmselt päris korrektne kõnelda niivõrd irredentismist, kui võrd n-õ reakt-
sioonilisest konservatismist. Peljates Eesti rahvusriiki ja mõningatel puhkudel ka oma (partei-
liste) ametikohtade kaotust, iseloomustas paljusid mitte-estlasi tahe jääda kas siis terve Eesti
või üksnes kirdenuka raames edasi reformitud NSV Liidu koosseisu. Seda peegeldasid poliiti-
lisel rindel peetud võitlus nn liidulepingu sõlmimise eest, soov säilitada suunatus Nõukogude

¹⁸² Vt nt *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, June 1992, 21; A. Siig. „Kuhu küll Eesti riik on
jäänud?”, *Eesti Aeg*, 2.12.1992; Hallik. Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides, 83.

¹⁸³ Smith. Narva, 96.

¹⁸⁴ NLA, f. 129, n. 1, s. 10, l. 41, 77.

¹⁸⁵ Nt E. Gamzejev. „Kirde-Eesti linnad kavatsesid hakata vabariigile maksu maksma”, *Rahva Häääl*, 19.07.1991;
E. Gamzejev. „Veel V. Tšaikini, A. Maksimenko ja A. Tsvinjovi 23. juuli pressikonverentsilt”, *Rahva Häääl*, 25.07.1991.

¹⁸⁶ Vt В. Иванов. „Тринадцать вопросов Евгению Когану”, *Советская Эстония*, 30.09.1989; Hion. *Kes on kes*,
147–148.

¹⁸⁷ Nt *RFE/RL Research Institute: Report on the USSR*, 1: 11, March 17 (1989), 35; Г. Комлев. „Опасный дрейф”,
Советская Эстония, 13.12.1990; Г. Канаев. „Статус Нарвы”, *Ведомости: Русская газета Вурумаа*, № 4, 1991.

¹⁸⁸ Termin „irredentism” tuleneb itaalia keelest (*terra irredenta* ehk „vabastamata maa”) ning väljendas algselt itaalia
rahvuslaste territoriaalseid nõudmisi peamiselt Šveitsis ja Austria-Ungaris. // M. Anderson. *States and Nationalism in
Europe since 1945* (London: Routledge, 2000), 74–75. Tänapäeval markeeritakse selle mõistega poliitilisi olukordi,
milles teatud riik üritab endaga liita rajatagust territooriumi, kus elab selle „hõimuvendadeks” kui mitte lihaseks osaks
tunnistatud vähemus. // Sanguin. *Les minorités ethniques*, 211.

¹⁸⁹ KJLA, Linnavolikogu 20. koosseisu 3. istungjärk, protokoll nr 3, l. 64; NLA, f. 129, n. 1, s. 7, l. 19; ERA, f. R-3, n.
3, s. 15471, l. 5.

majanduskompleksile, hoida kinni nõukogude perioodil valitsenud etnoliitilisest režiimist, sõdida vastu Eesti keskvoimude poolt püstitatud (tolli)piirile ning erinevad Liidust lahkumist mitteaktsepteerivad ametlikud deklaratsioonid.¹⁹⁰ Ühtlasi üritasid Ida-Virumaa vene domineerivate linnad Eesti NSV Liidust väljumist torpedeerida oma eelarvetest kaetavate sellekohaste regionaalsete eelreferendumite korraldamisega 1991. a. veebruaris.¹⁹¹ Nõukogude lojalismi suhtelist tugevust demonstreeris ka 17. märtsil toimunud üleliiduline rahvahääletus, kus osalenutest ligi 95% tõmbas risti NSV Liidu säilimist pooldavasse kasti.¹⁹² Kui enne impeeriumi lõpliku lagunemise algust oli aktuaalne Eesti territooriumil etnilise alatooniga nõukogude võimu reservaadi rajamine ja riigist eraldumise oht püsis üsna teravalt õhus, siis hiljem võeti avalik suund eeskätt eristaatusele Eesti koosseisus, mille puhul arvestatakse piirkonna demograafilist, majanduslikku ning poliitilist olukorda.

Okupatsiooni tingimustes ei olnud keskvoimudel separatismi summutamiseks vahendeid just kuigi palju. ENSV Ülemnõukogu Presiidium tegi vene autonoomiakavadele vastukaaluks avaldusi Eesti territoriaalsest terviklikkusest, milles teatas näiteks et:

„ENSV terviklikkuse lõhestamine on lubamatu, Eesti on ühtne ja jagamatu. [...] Eesti maa-ala saatuse üle otsustab rahvusvahelise õiguse kohaselt tema põlisrahvus. Püüe [...] teatud piirkondi riiklikult eraldada kujutab endast sisuliselt katset koloniseerida osa Eesti territooriumist ning põlistada anneksiooni. Sellisel aktsioonil õiguslikku alust ega moraalselt õigustust ei ole. [...] Eesti majandusliku iseseisvuse, turvalisuse ja jõukuse eelduseks saab olla ainult tema territoriaalne terviklikkus”.¹⁹³

Kohe pärast 1991. a. augustiputši võttis Ülemnõukogu vastu otsuse „NSV Liidus ja Eesti Vabariigis toimepandud riigipöördekatse tagajärgede likvideerimise kohta”, mille alusel alustati vanameelset Riikliku Erakorralise Seisukorra Komiteed toetanud isikute suhtes terve rida kriminaalasju. Nn „uuenduskursi vastased” ametnikud, asutuste, organisatsioonide ja liidutehaste juhtkond vahetati välja. Valitsuse korraldustega keelustati Interliikumise ning Töökollektiivide Ühendnõukogu tegevus ja saadeti laiali erivahenditega varustatud nn töölistmalevad.¹⁹⁴ Oma 25. augustil toimunud istungi järel esitas valitsuskabinet parlamendile ettepaneku lõpetada seoses Narva, Kohtla-Järve ning Sillamäe volikogude „Eesti ühiskonda destabiliseeriva tegevusega” nende toimimine ja viia seal regioonides kolme kuu jooksul läbi ennetähtaegsed valimised. Ülemnõukogu tõrksaid rahvaesindusi laiali küll ei saanud, ent määras valimispäevaks 1991. a. 20. oktoobri. Kuni nende uute koosseisude kokkukutsumiseni olid Kohtla-Järve, Narva ning Sillamäe omavalitsusorganite volitused Ülemnõukogu Presiidiumi otsusega märkimisväärselt piiratud.¹⁹⁵

Senimaani tagas sarnaselt 1920-ndate aastate alguse Petserile¹⁹⁶ Kirde-Eestis „korda ja stabiilsust” Vabariigi Valitsuse erivolitustega esindaja, kelleks kinnitati 30. augustil transpordiminister Tiit Vähi.¹⁹⁷ Linnanõukogude uute koosseisude esimese istungini ametisse seatud

¹⁹⁰ Vt NLA, f. 129, n. 1, s. 10, l. 38–39, 77; SLA, n. 1, s. 14, l. 28, 79; M. Graf. *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991* (Tallinn: Argo, 2012), 132–133.

¹⁹¹ Küsimusega: „Kas Te soovite, et suveräänne Eesti jääks NSV Liidu koosseisu?” // KJLA, Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe linnavolikogude 7.02.1991. a. ühisistungi protokoll, l. 4, 22–24; SLA, n. 1, s. 14, l. 1–2, 29.

¹⁹² A. Rütel, A. Almann. „Tähiseid ja karisid Eesti iseseisvuse taastamise teel”, *Mitme tule vahel: meenutusi, pildistusi, arutlusi, analüüse*, koost. L. Hainsalu, R. Järlik. (Tartu: 20. Augusti Klubi, 2011), 35.

¹⁹³ ERA, f. R-3, n. 3, s. 14955, l. 5–6. Varasematest vt nt „Eesti NSV Ülemnõukogu Presiidiumi avaldus poliitilisest olukorrast Eesti NSV-s”, *Rahva Hääl*, 20.04.1989, 1.

¹⁹⁴ ERA, f. R-3, n. 3, s. 16074, l. 1; ERA, f. 5046, n. 1, s. 360, l. 134–137, 202; ERA, f. 5046, n. 1, s. 684, l. 56.

¹⁹⁵ ERA, f. 5046, n. 1, s. 684, l. 57; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16077, l. 1; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16218, l. 1–3.

¹⁹⁶ Vt Alenius. *Dealing with the Russian Population*, 169.

¹⁹⁷ ERA, f. 5046, n. 1, s. 4, l. 64–67; ERA, f. 5046, n. 1, s. 684, l. 24. Ida-Viru Maavalitsus oli pidanud Kirde-Eesti kriitiliste probleemidele tähelepanu pööramiseks spetsiaalse valitsuse esindaja olemasolu vajalikuks juba 1990. a. oktoobris. Alternatiivina soovitati siis selle töö korraldamiseks suurendada toonase ministri A. Kuznetsovi aparaati. // IVMA, Ida-Viru Maavalitsus, n. 1, s. 488, l. 24.

eriesindaja, keda kohalikud irooniliselt ka „kuberneriks” tavatsesid kutsuda, kontrollis vahetult Narva, Sillamäe ja Kohtla-Järve linnavalitsuste ning politseiprefektuuride toiminguid. Talle anti õigus võtta selle piirkonna kodurahu puudutavates küsimustes ainuisikuliselt vastu Vabariigi Valitsuse korraldustena vormistatud otsuseid, peatada või tühistada Ida- ja Lääne-Virumaa omavalitsusorganite normatiivakte ning määrata sealsetele poliitilistele juhtidele distsiplinaar karistusi. Samuti võis erivolinik Vähi Virumaa valitsemissektori, ettevõtete ja asutuste lõikes teenistujaid ning direktoreid ametisse nimetada või sealt tagandada, ja lahendada organisatsioonide ümberkujundamise ehk likvideerimise küsimusi. Operatsioonide läbiviimise kindlustamiseks moodustati lisaks veel 10-liikmeline nn koordinaatsiooniastaap, mis koosnes valdavalt EV Valitsuse nõunikest ning erinevatest EV aseministritest.¹⁹⁸ Taoline erikomisjon ei jäänud sugugi viimaseks. Näiteks kutsus keskvalitsus 31. juulil 1992 informatsiooni kogumiseks, situatsiooni analüüsimiseks, Eesti põhiseadusliku korra tagamiseks, regiooni sotsiaal-majandusliku seisundi stabiliseerimiseks ja piiriäärsete suurte tööstusettevõtete jätkuva funktsioneerimise toetamiseks ellu nn Narva komitee transpordi- ja sideminister Enn Sarapi juhtimisel. Temalegi anti volitused piirilinna võimude seadustega vastuollu minevaid otsuseid protestida ning reguleerida kaadri küsimusi. Ühtlasi pidi valitsuskomisjon kindlustama „Narvas tõstatatud probleemide objektiivse kajastamise ajakirjanduses ning Narva elanike tõese informeerimise Eesti Vabariigi Valitsuse poliitikast ja Eesti ees seisvate probleemide lahendamisest”.¹⁹⁹ 1992. a. novembrist oli analoogsete ülesannetega erikomitee eesotsas keskkonnaminister Andres Tarand, mille tööine ampluaa ulatus Paldiski küsimusteni välja.²⁰⁰

Muuhulgas esitasid Ida-Viru Maakonna Volikogu ja Vabariigi Valitsus Eesti Ülemnõukogu presiidiumile taotluse taastada Kohtla-Järve mõjuvõimu nõrgestamiseks Jõhvi linnaõigused, mida valitsuse istungitel oli arutatud juba 1991. a. juulis²⁰¹ ning anda see Ida-Viru maakonna hallata. Nii ka läks, ja 27. augustil 1991 eraldati Jõhvi iseseisva üksusena Kohtla-Järve satelliitlinnakust.²⁰² Selle kõigega oli esimene suurem etnoliitiline tulekahju kustutatud.

Ennetähtaegsete munitsipaalvalimiste järel väga palju siiski ei muutunud. Keskvalitsus lubas pea kogu Kirde-Eesti vanal kaardiväel takistusteta kandideerida ning Tallinna poliitikute pettumuseks valiti linnade tüüri juurde tagasi endised juhtivad isikud.²⁰³ Hoolimata teatud ulatuses teostatud kaadripuhastustest oli Eesti riigi haare selle perifeerses kirdetsoonis kohati katkendlik. Narva linnavolikogu käitus juba 1992. a. kevadel aeg-ajalt jälle nii, nagu oleks ta ainus kõrgeim seadusandlik organ. Keeldudes näiteks täitmast täies mahus EV Ülemnõukogu otsust, mis puudutas Eesti põhiseaduse eelnõu rahvahääletusele panekut. Venitades vastavate ettevalmistustöödega ja suvatsedes lülitada plebistsiidi nimekirjadesse kõik Narva täisealised elanikud, mitte üksnes EV kodanikud, nii kui oli kirjas valimisseaduses.²⁰⁴ Siirdeprotsessidest tingitud sotsiaal-majanduslikud raskused löid soodsa pinnase protestimeeleolude signemiseks. Mitmed majanduslikud mured, mis olid analoogsed teistele Eesti kiratsevatele piirkondadele, said Ida-Virumaal selga poliitilise kuue. Paljud varasemad probleemid ei haihtunud, Eesti rahvuse-ehitamise strateegiaga lisandus uusi ja detsentraalsed tendentsid ilmutasid end taas. Narva linnavolikogu otsustas oma 14. aprillil 1992 toimunud koosolekul, reaktsioonina hiljutisele kodakondsusseaduse rakendamisele, pöörduda tagasi vabamajandustsooni moodustamise

¹⁹⁸ ERA, f. 5046, n. 1, s. 4, l. 64–65; ERA, f. 5046, n. 1, s. 684, l. 24, 57.

¹⁹⁹ ERA, f. 5046, n. 1, s. 11, l. 277. Osa Sarapi meeskonnast kattus seejuures „koordinaatsiooniastaabi” isikkoosseisuga. // Vt samas, 278.

²⁰⁰ ERA, f. 5046, n. 1, s. 364, l. 162–165; ERA, f. 5046, n. 1, s. 693, l. 392.

²⁰¹ EFA, f. 309, s. 1753.

²⁰² ERA, f. R-3, n. 3, s. 15761, l. 8.

²⁰³ Mõõdukad reformid leidsid aset vaid Kohtla-Järve juhtkonnas, kus volikogu esimeheks sai riigiettevõtte Eesti Põlevkivi peadirektor Väino Viilup ning linnapeaks Ain Kalmaru. // J. Laas (koost.). *Eesti kroonika 1992* (Tallinn: AS Esintell, 1992), 37.

²⁰⁴ NLA, f. 129, n. 1, s. 33, l. 79; ERA, f. R-3, n. 3, s. 16904, l. 4–5.

küsimuse läbivaatamise juurde.²⁰⁵ Kohalikud ametiühinguliidrid lubasid luua Narvas eraldi „kodukaitse”.²⁰⁶ Sama aasta juuliks oli Vabariigi Valitsuse nõunik A. Altoaare kinnitusele laekunud andmeid tulirelvade salakaubaveost Narvas ning „relvastatud formeeringute loomisest ja terroristide ettevalmistamisest, keda on saadetud sõdima Moldovasse sealse seadusliku riigivõimu vastu”.²⁰⁷

Ühtlasi oldi eestlasi õige mitu aastat hirmutatud ideega, et potentsiaalselt autonoomsetes regionides tuleks elanike tahte väljaselgitamiseks korraldada referendum. Niisuguseid ettepanekuid kostus Interrinde kogunemistel kui ka Kirde-Eesti linnade omavalitsuslike esindusorganite saalides. Nüüd said vastavad mõttekäigud sisse uue hoo. 1992. a. aprilli keskel teatas Narva volikogu, et linna staatuse määratlemiseks on referendumi läbiviimine hädavajalik.²⁰⁸ Õli valas tulle 1. juulil 1992 jõustunud viisarežiim, mis inimeste Venemaa vahet reisimist oluliselt komplitseeris. 9. juuli istungil kordasid Narva rahvasaadikud üle oma varasemaid seisukohti ja pidasid tarvilikuks teha rahvahääletuse plaan teoks tingimata enne oktoobrikuseid Riigikogu valimisi, sest muidu ähvardavat neid laialisaatmine. Lisaks võeti siis vastu maailma laiemale üldsusele adresseeritud avaldus, milles väljendati rahulolematust Eesti keskvoimude erinevate poliitiliste sammude suhtes ning algatati piirkondlik allkirjade kogumine linna tulevikustaatus puudutava referendumi korraldamise toetuseks.²⁰⁹ Narva volikogu 1992. a. 17. septembri istungil avalikustati, et neid õnnestus alates juulist kuni augusti lõpuni ligi 64 000 hääleõigusega inimeste hulga taustal koguda vaid 8000. See põhjustas deputaatide seas üksjagu mõtteainet ja „referendumi küsimuse formuleerimist” käsitleva päevakorrapunkti raames jooksid arvamused lahku. Skeptilisemad saadikud leidsid, et referendum kõiki probleeme ei lahenda ning aeg selle läbiviimiseks ei ole sobiv. Referendumi korraldamist peeti momendil koguni kontraproduktiivseks, kuna rahva meelsus ei näi hetkel olevat kuigi autonoomiasõbralik. Täpsem olukord tuleks eelnevalt välja selgitada hoopis rahvaküsitluse või mõne sotsioloogilise uuringu teel.²¹⁰ Eesistuja J. Mišini arvates oli referendumi organiseerimine siiski vajalik, sest Eesti Vabariigi tänane juhtkond ei soostu venekeelse elanikkonna huve arvesse võtma. Andes mõista, et võrdväärseid kodanikuõigusi ja teisi Narva valitsejate poliitilisi eesmärgi muul moel realiseerida võimalik ei ole. Peale selle ei rahuldavat neid praegused sotsiaal-majanduslikud meetmed ning idapoolsete turusidemete takistamine, mida linna eristaatuse kehtestamise kaudu saaks ehk paremini lahendada. Mišin tegi ettepaneku toetusallkirjade kogumist jätkata ja moodustada referendumi küsimus(t)e väljatöötamiseks eraldi töögrupp, mis kiideti volikogu otsusega ka heaks.²¹¹ Üsna varsti hakkasid Narvas levima separatistliku sisuga lendlehed. Näiteks võisid narvalased 17. novembril 1992 leida oma postkastidest trükipressi alt tulnud läkituse:

„Narvakad! Te elate külmas ja näljas. Te olete kerjused ja õigusetud, Eestis tulevikuta. Kõik see, mis te loote, parseldatakse maha Eesti võimumeeste poolt. Kuidas teha lõpp sellele omavolile? Vaid Narva kuulutamisega vabalinnaks. Nõudke Narva linnavolikogult ülelinnalise referendumi läbiviimist Narva kuulutamise kohta vabalinnaks ja omaenda saatuse iseseisva otsustamise kohta. Need, kes on referendumi poolt, andku endast teada Narva linnavolikokku telefonidel ... (loetelu, nr kuulused Narva linnavolikogu esimees Tšuiकिनиле, aseesimees Kusnetsovile ja linnaepea Mižuile) või aadressil (Narva linnavolikogu oma). Kirde-Eesti Autonoomia Komitee”.²¹²

²⁰⁵ NLA, f. 129, n. 1, s. 33, l. 27.

²⁰⁶ A. Siig. „Streigiõhutajatel raskusi kvoorumiga”, *Rahva Hääl*, 17.04.1992.

²⁰⁷ ERA, f. 5046, n. 1, s. 841, l. 408.

²⁰⁸ NLA, f. 129, n. 1, s. 33, l. 29.

²⁰⁹ NLA, f. 129, n. 1, s. 34, l. 36, 40, 49–51.

²¹⁰ NLA, f. 129, n. 1, s. 35, l. 16, 18–19.

²¹¹ NLA, f. 129, n. 1, s. 35, l. 16–17, 19–20, 56.

²¹² A. Siig. „Kuhu küll Eesti riik on jäänud?”, *Eesti Aeg*, 2.12.1992; Lendlehe veidi varieeruv eesti keelne tõlge on toodud S. Hallik. „Kogan Jaanilinnas, lendlehed Narvas”, *Päevaleht*, 19.11.1992

Samal ajal toimusid süvenevate majandusprobleemide valgel²¹³ Kirde-Eesti linnades 1992. a. sügisest alates valdavalt majandusliku iseloomuga piketid ja miitingud, kus ei puudunud aga ka etnoliitilist laadi nõudmised. Samuti korraldati Narvas sealse Kodanikuõiguste Kaitse Komitee eestvedamisel 15. septembril ligi tuhande osalejaga eraldi poliitiline meelevaldus autonoomiareferendumi läbiviimise toetuseks.²¹⁴ Olukord näis 1993. a. varakevadel hetkeks rahunevat, et siis muude sündmuste arenedes uuesti kriitilisemaks minna.

5.3.3. 1993. aasta kriis

Tagantjärele vaadates võib teleajakirjanikust Ülemnõukogu liikme Enn Leissoni sõnadest välja lugeda midagi prohvetlikku, kui ta mõned kuud pärast taasiseseisvumist lausus: „Mulle näib, et me peame Eestis selleks, et jõuda euroopalikult avatud ühiskonda, elama läbi rahvusriigi kriisi, sügava, raske rahvusvahelise kriisi. Ja sellest ise välja rabelema, et Eesti Vabariik jääks püsima”.²¹⁵ Olgu selle rahvusriikliku ning rahvusvahelise mõõtmega kuidas on, ent 1993. aasta poliitiliselt kuumal suvel võttis Kirde-Eestis võimust küllalt plahvatusohtlik olukord. Põhjustatuna kas otseselt või kaudsemalt toonastest päevakajalistest rahvastavatest protsessidest, oli jõutud punkti, kus Ida-Virumaal kääris ja Eesti territoriaalse ühtsuse kohale kerkisid vägisi taas mustad pilved.

Sel kevadel keerduisid etnoliitilised dispuudid laias laastus ühe teema ümber – kohalike mitte-kodanike staatus –, kuid mitte ainult. Mäletatavasti läbis 19. mail 1993 viimased parlamendilugemised munitsipaalvalimiste seadus, mis keelustas Eesti passita isikutel volikogudesse kandideerimise. Juuni algul hääletati Riigikogu saalis põhikooli- ja gümnaasiumiseaduse teisel lugemisel eelnõusse sisse vene keskkoolidele seitsme aasta pärast kohustuslikuks saama pidanud eesti keelne aineõpe. Uus erastamise seadus 17. juunist sätestas, et võrreldes kodanikega kehtivad mitte-kodanikele erastamisprotsessis teatud piirangud. Mõningate meediasse tilkunud vihjete kohaselt²¹⁶ olnud Kirde-Eesti venekeelsete enklavide isepäistele juhtidele pinnuks silmas ka 29. juunil Riigikogu spiikri haamri alt tulnud maakonna valitsemiskorralduse seadus, mis selle allüksuste separatismile täiendavad juriidilised päitsed pähe pani. Omamoodi kulminatsioon saabus siiski 21. juunil 1993, mil parlament kiitis heaks välismaalaste seaduse esialgse versiooni (vt alapeatükis 3.3.3), mida paljud mitte-estlased pidasid diskrimineerivaks.

Iseenesest oli välismaalaste seaduse jõustamine antud hetkeks juba kaunis pakilise iseloomuga. Seisid ju peagi ukse ees sügisese kohalikud valimised, kuid soovijate valimise nimekirjadesse registreerumiseks pidi saama seaduse alusel määratleda nende Eestis viibimise õiguspärast. Seetõttu hindas taolise Eesti kodakondsuseta isikute staatust reguleeriva akti kiiret vastuvõtmist vajalikuks ka näiteks venekeelse elanikkonna Esindusassamblee.²¹⁷ Küll oli niisuguse bürokratlikus plaanis suhteliselt nõudliku, osaliselt ebamäärase sõnastuse, ametnike volile ruumi jätvana ning dekolonisatsioonideoloogiaga seostatava normatiivi kinnitamine 1993. aasta keskpaiga poliitilises kliimas riski peale minek. Toonasele võimuparteile lähedal seisvad isikud on märkinud, et teatav väljakutsuv moment oligi tegevusse mingil määral sisse planeeritud, „provotseerides Eestile vaenulikke jõude vastuhakule olukorras, mis polnud neile enam soodne, oli võimalik nendega arveid õiendada ning eestimeelne või vähemalt eestimeelsem

²¹³ Nt 1992. aasta oktoobri algul oli sunnitud tootmise lõpetama Kreenholmi tekstiilivabrik, mis andis toona tööd ligi 10 000 inimesele, kuna polnud enam raha, mille eest toormaterjali soetada. Samal ajal seiskusid liinid ka teises suures Narva tehases Baltijetsis, kus Eesti Energia võlgnevuste tõttu elektri välja lülitas. // K. Muuli. „Viimane istung”, *Postimees*, 13.10.2012; Muuli. *Isamaa tagatuba*, 164–165.

²¹⁴ E. Kalda. „Narvas nõuti referendumit korraldamist linna staatuse määratlemiseks”, *Päevaleht*, 16.–17.09.1992; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, October 1992, 5.

²¹⁵ ERA, f. R-3, n. 3, s. 15869, l. 116.

²¹⁶ Nt J. Kõre. „Kuhu lähed, lähivälismaa?”, *Postimees*, 6.10.1993.

²¹⁷ H. Talving. „Üheksa teesi kodakondsusest”, *Rahva Hääl*, 16.04.1993.

seltskond võimule mängida”.²¹⁸ Ka sel ajal peaministri toolil istunud Mart Laari väitel lootnud Valitsus, et mitte ülearu kaasav välismaalaste seadus ahvatleb etnoregionalistlike kollete juhte oma tegelikku palet paljastama ja massu tõstma, mis laseks neid omakorda juriidiliste vahenditega poliitiliselt neutraliseerida.²¹⁹

Etnopoliitiline mobiliseerumine ei jäänudki tulemata. Eesti kaitsestavate kontrollimehhanismide tihendamise tõttu terendas paljudel vene poliitikutel silme ees oma praeguse karjääri lõpp. Seega läks nende energia vaatamata mitmetele uutele häirivatele õiguskorraldustele esitsa peamiselt valimisreeglite üle protestimisele. Narva ning Sillamäe linnavolikogud avaldasid nõrdimust, et parlamendierakonnad on enda varasemad lubadused unustanud, ligi 95% nende elektoraadist tulevastel kohalikel valimistel kandideerida ei saa, selline süsteem riivavat konstitutsioonis sätestatud passiivset valimisõigust ja taotlesid oma 27. mai otsustes Vabariigi Presidendilt vastse valimisseaduse seiskamist.²²⁰ Iseäranis tugevat võitlusvaimu demonstreerisid Sillamäe rahvaesindajad, kes 1993. a. juunis pommitasid korduvate pöördumistega Riigikogu ning palusid õiguskantslerit anda küsimusele juriidiline hinnang ja suunata see vajadusel Riigikohtu ekspertiisi. Samas vihjati võimalusele, et Sillamäe territooriumil viiakse valimisseaduse kehtivuse osas läbi rahvahääletus ja/või moodustatakse alternatiivne linnavõimuorgan, mis isegi ametlikku võimu mitte omades saab kohalikku elu mõjutama. Ühtaegu nägid volikogu liikmed toimuvas märke, mis justkui reedavad selgelt läbimõeldud ning järjepideva „monoetnilise riigi” ülesehitamise ja muulaste väljatõrjumise taktika olemasolu. Ehk et dekoloniseerimise loosung hakkab seaduste abil muutuma reaalsuseks.²²¹

Tervikuna seostusid venekeelse vähemuse suurimad mured aga välismaalaste seaduse ellurakendamisest johtuvate deporteerimishirmudega.²²² Nimelt sätestas see esialgu üsna ebamääraselt, et elamislube võib anda üksnes välismaalastele, „kelle legaalne sissetulek tagab tema äraelamise”.²²³ Ja kuigi Eesti tippametnikud püüdsid võrdlemisi episoodiliselt inimeste ebakindlust hajutada, viidates antud kontekstis näiteks töötü abirahale ning teistele riiklikele toetustele, ringles mitte-estlaste seas massiliselt kuulujutte, et see klausel avab ukse nende peatseks maalt väljasaatmiseks.²²⁴ Liiatigi valitsesid majanduses endiselt keerulised ajad ning töötusnäitajad Kirde-Eestis olid kõrged. Samuti süvendasid ärevust kahtlused, et mitte-kodanike senist alalise elaniku staatust tahetakse neilt registreerimisprotseduuri kattevarjus võõrandada ja üleüldse ei pruugita uut elamisluba väljastada või ajutise kehtivuse puhul selle järgmist pikendamistaotlust rahuldada. Kartusi aitas lõkkele puhuda Narva linnavolikogu, kes esines avaldustega, nagu ähvardaks nüüd Eesti vene kogukonna „absoluutset enamust” küüditamine, pensionite kaotamine jms.²²⁵ Samalaadset desinformatsiooni kippus levitama kohalik venekeelne ajakirjandus.²²⁶ Vabariigi Valitsus oli avalike suhete koordineerimisel suhteliselt saamatu ning olukorra selgitamisel üksjagu loid.²²⁷ Riiklik informatsioonipoliitika kippus puudulikuks jääma ja valitsuskabineti kontaktid Kirde-Eestiga olid probleemkomisjonidest hoolimata napid, millest

²¹⁸ M. Marran, E. Vungo. *Eesti pöördub Läände. Laari valitsus* (Tallinn: Avita, 1999), 104.

²¹⁹ Laar. *Eesti uus algus*, 170. Vrd Saksa suursaadiku meenutusi: Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 405. Siiski olevat olnud neil päevil „ebamugavustunne seadusega rappamineku pärast Tallinnas tajutat kõikjal”. // Samas, 402.

²²⁰ NLA, f. 129, n. 1, s. 48, l. 33–34; SLA, n. 1, s. 24, l. 15, 22–23.

²²¹ SLA, n. 1, s. 24, l. 34–35, 48–49.

²²² Vt nt RKA, n. 2, s. 249, l. 73–74; *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 1913–1914, 1775, 2004.

²²³ RKA, n. 2, s. 249, l. 54.

²²⁴ Toona levinud tõlgendusvõimaluste kohta, kuidas töötust venelastest juriidiliselt korrektselt lahti saada, vt täpsemalt // Andersen. *The Legal Status*, 312. Segadust võis külvata ka seaduseelnõu algne väidetavalt ebakorrektnene vene keelne tõlge. // NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 25.

²²⁵ Nt NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 13, 59–60.

²²⁶ ERAF, f. 9601, n. 1, s. 136, l. 6. Nt „Нарвская интеллигенция о референдуме”, *Молодёжь Эстонии*, 14.07.1993, 3.

²²⁷ Rootsi diplomaadi sõnul arvati Toompeal, et muidu võiks see jahutada mittekodanike huvi enda registreerimise ja välismaalaste passide taotlemise vastu. // Fredén. *Tagasitulekud*, 138. Kes soovib, võib siinkohal kahtlemata väita, et võimaliku väljatõrjumisstrateegiaga oli niisugune käitumine mõneti sobivamas kooskõlas.

tulenevalt sai venekeelne elanikkond puhuti vaid üpris ühekülgset ning kahtlase väärtusega allikatest pärinevat teavet. Nii nägi toimuv ülimalt lihtsustatud skeemi näol rahva enamuse osas välja üldjoontes järgmine:

Kommunikatsiooni defitsiit → hirmud (julgeolekudilemmad) → etnoliitiline mobilisatsioon.

Viimane tõi kaasa ridamisi protestiaktsioone. Venekeelse elanikkonna Esindusassamblee nõudis Riigikogult välismaalaste seaduse lõppfaasis eelnõu õigusaktiks hääletamise peatamist. 19. juunil kogunes Narva Peetri väljakule seadusprojekti jõustamise vastu meelt avaldama 7–10 000 inimest. Demonstrandid deklareerisid, et välismaalaste seaduse lõplikku heakskiitu võetakse kui venekeelsele kogukonnale sõja kuulutamist. Muuhulgas ähvardati sulgeda riiki varustavad elektrijaamad, alustada kõigis tehastes üldstreiki, blokeerida teed ja kuulutada välja kodanikuallumatuse kampaania. Koguti allkirju rahvusvahelistele organisatsioonidele adresseeritud apellatsioonide tarbeks. Järgnevatel päevadel leidsid sarnased survepiketid oluliselt väiksemas mahus aset ka Tallinnas.²²⁸

Venemaa reaktsioon oli paljuski etteaimatav. Intensiivistusid Eesti pihta suunatud propagandarünnakud ning välisminister Kozõrev ja tema asetäitja Tšurkin üritasid Eesti võime kordamööda majanduslike, poliitiliste jm sanktsioonidega heidutada. Oli valas tulle president Jeltsin, kes diplomaatide väitel uskunud tõsikindlalt, et Eesti seadusandlus on üles ehitatud „etnilisel alusel”.²²⁹ 24. juunil võrdles Venemaa esimene mees välismaalaste seaduse rakendumist „etnilise puhastusega”, teatades et Eesti juhtkond on unustanud „geopoliitilised ja demograafilised realiteedid”, kuid Venemaa võib neid talle meelde tuletada. Lubades ühtlasi kasutusele võtta meetmed, mille eesmärgiks saab olema „meie kaasmaalaste au, väärikuse ning seaduslike õiguste kaitse”.²³⁰ Järgmisel hommikul järgnesid majandussanktsioonid. Osundades võlgnevustele peatas energiakompanii Gazpromi Peterburis paiknev tütarettevõtte tõenäoliselt Kremli korraldusel paariks päevaks Eestisse suunduvad gaasitarred.²³¹ Venemaa parlament otsustas 1. juulil 1993 katkestada väeüksuste Eestist väljaviimise. Samuti kuulutas naaberriigi Ülemnõukogu, et juhul kui Eesti seadused jäävad muutumatuks, võib Venemaa selle kehtivate piiridega mitte leppida, sest oluline osa Eesti territooriumist jääb asustatuks Vene kodanike poolt.²³² Peagi pärast seda püüti kinni signaale vägede manöövritest Narva jõe idapoolsel kaldal, mida eesti trükimeedias tõlgendati kahtlaste sõjaliste õppustena.²³³

Vene Föderatsiooni jäine vastus, nagu ka inimeste teadmatuse ja erinevad hirmud olid vesi referendumiplaneerijate veskile. Ajendavate seaduste kuhjumine võimaldas neil kõnelda „enesekaitsemeetmetest” ning pingeid kergemini üles kruvida. Otsa tegi lahti Narva, mille volikogu otsustas põhimõtteliselt oma 28. juuni kinnisel erikoosolekul autonoomiareferendum linnaelanike „Eesti õigusruumist väljatõrjumise” vältimiseks juba juuli keskpaiku läbi viia. Aktivistide antud lubaduste kohaselt pidi selle tulemus olema nende edaspidise tegevuse jaoks „püha”. 30. juuni istungil moodustati plebistsiidi korraldamise jaoskonnad, kinnitati ettevalmistusi kureeriv töögrupp ja hääletussedeli vorm küsimusega: „Kas Te soovite, et Narva linn saaks rahvuslik-territoriaalse autonoomia staatuse Eesti Vabariigi koosseisus? / Хотите ли Вы,

²²⁸ A. Gaškov. „Narva ametiühingud ähvardavad üldstreiki ja kodanikuallumatusega”, *Postimees*, 21.06.1993; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, July 1993, 10, 12; A. Aklaev. *Democratization and Ethnic Peace: Patterns of Ethnopolitical Crisis Management in Post-Soviet Settings* (Aldershot: Ashgate, 1999), 162; E. Tammer. (koost.). *20 aastat uut Eestit. 2. osa. Pöörased 1993–1996* (Tallinn: Tammerraamat, 2012), 38, 40.

²²⁹ Nt Fredén. *Tagasitulekud*, 384 (viide 21).

²³⁰ Заявление Президента Российской Федерации от 24 июня 1993 года. *Российская газета*, № 120, 25 июня 1993, с. 2.

²³¹ *RFE/RL News Briefs*, 28. June–2. July 1993, 11, 15; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, July 1993, 14.

²³² Самородный. *Бремя полуправды*, 25.

²³³ „Tšetšeenia lubab vajaduse korral Eestile abi”, *Postimees*, 5.07.1993, 1. Rootsi sõjaväeluure oletuste kohta vt Fredén. *Tagasitulekud*, 139.

чтобы г. Нарва имела статус национально-территориальной автономии в составе Эстонской Республики?” (Vastusevariandid: jah/ei).²³⁴ Jaatava resultaadi puhul kavandasid linnaisad võimalikult kähku oma reeglite järgi toimuvate kohalike valimiste maha pidamist, kus võiksid osaleda kõik narvalased sõltumata kodakondsusstaatusest.²³⁵

Samal päeval kogunes Sillamäe linnavolikogu hoone ette ligi 6000 miitingulist, kes toetasid Narva algatust, nõudsid „diskrimineerivate” seadusesätete ära muutmist ning survestasid Sillamäe saadikuid langetama ka seal referendumi läbiviimise suhtes positiivset otsust.²³⁶ 6. juulil võttiski Sillamäe linnavolikogu üksmeelselt vastu resolutsiooni „1993. aasta 30. juuni miitingust osavõtnute juhiste täitmisest”, mille esimeses punktis määrati referendum toimumisaajaks 17. juuli 1993. Küsimus püstitati analoogne: „Kas Te soovite, et Sillamäe linn omaks rahvus-territoriaalse autonoomia staatust EV koosseisus, mille territooriumil oleksid tagatud kõigi elanike võrdsed õigused?” Ka referendumikomisjoni ja hääletusjaoskondade moodustamise osas järgiti Narva kolleegide eeskujut.²³⁷

Narva munitsipaalvõimud ise kandsid põues tunduvalt enam kahtlusi kui ehk ametlikest dokumentidest välja paistis. Linnapea V. Mižui viibis võimalikest ebaameeldivustest hoidumiseks otsustavatel nädalatel üldse puhkusel. Kõhklevamate deputaatide arvates langetati liisk referendum kasuks liiga rutakalt. Leiti, et taoline käitumine väljub kohaliku omavalitsuse kompetentsi raamest, autonoomia läheb vastuollu Eesti põhiseadusega ega võimalda „kvalifitseeritud väljapääsu kriisiolukorrast”. Isegi referendumiprojekti üks põhiautoreid N. Kulikov pidas pingete hajutamiseks ning läbirääkimiste edendamiseks targemaks lükata selle toimumistähtaeg augustisse ja tegi veel 13. juuli istungil ettepaneku nimetada eelseisev sündmus ümber küsitluseks.²³⁸ Volikogu sõjakamate liidrite meelest oli pärast juba hilja ning rahvas enam järgi ei tule. Arvestades keskvõimude pikemaajalist kuuldavõtmatud ja paindumatut etnopolitiilist joont oleks territoriaalaunoomia ainus väljapääs. Samuti ei minda referendum korraldamisega konflikti Eesti seadustega.²³⁹

Lumepall oli aga juba veerema lükatud ning 7. juulil nägi ilmavalgust otsus nr 15/166 „Referendumi (rahvahääletuse) läbiviimisest Narva linnas 16.–17. juulil 1993. aastal”. Muuhulgas täiendati ja täpsustati selles 21-punktilises määruses lisaks tärminitele plebistsiidi üldtingimusi. Näiteks anti referendumil osalemise õigus kõikidele Narva alalistele elanikele, kes referendum päevaks on saanud vähemalt 18-aastaseks. Referendumi läbiviimise kulud lubati katta kohalikust eelarvest ning ettevõtete, organisatsioonide ja erasikute annetustest. Referendum loeti toimuks kui sellest võtab osa 50% + 1 hääleõigust omavatest elanikest ja „kui pooltolevate häälte arv ületab vastuolevate häälte arvu”. Ühtlasi märgiti, et referendum tulemused on Narva Linnavolikogu edaspidise tegevuse aluseks.²⁴⁰ Autonoomia sisu ja selle territoriaalsed piirid olid linna juhtkonna jaoks jätkuvalt lahtised ning pidid sõltuma tulevases dialoogist Tallinnaga.²⁴¹ Üldiselt rõhutati nii referendumiküsimustes endis kui Kirde-Eesti vene poliitikute päevakajalistel pressikonverentsidel jäämist Eesti Vabariigi koosseisu. Täielikku eraldumist ei soovitavat ja riigi territoriaalset terviklikkust lõhkuda keegi ei kavatsevat.²⁴²

²³⁴ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 14, 19, 27, 30–31.

²³⁵ A. Gaškov. „Narvalased nõuavad taas eristaatust”, *Postimees*, 29.06.1993.

²³⁶ SLA, n. 1, s. 24, l. 54–55; ERA, f. 5046, n. 1, s. 692, l. 125.

²³⁷ SLA, n. 1, s. 24, l. 52–53, 59–61.

²³⁸ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 36, 47. Vrd ka samas l. 24, 44.

²³⁹ Samas, l. 26–27, 36, 45–46.

²⁴⁰ Samas, l. 39–41.

²⁴¹ Nt avati hiljem üks hääletuspunkt ka Ida-Viru maakonnas asuvas Narva sovhoosis. // H. Talving. „Narva referendum on lõppenud”, *Rahva Häääl*, 19.07.1993.

²⁴² Vt nt „Нарвская интеллигенция о референдуме”, *Молодёжь Эстонии*, 14.07.1993, c. 3; E. Ашихмин. „Нарвский кризис: возможен компромисс?”, *Молодёжь Эстонии*, 14.07.1993; H. Talving. „Referendumist nii ja teisiti”, *Rahva Häääl*, 17.07.1993.

Kohtla-Järve ametlikud instantsid soovisid keeldusid referendumit organiseerimast. Millised poliitilised protsessid seal juuli esimestel nädalatel lahti hargnesid, pole allikate vähesuse tõttu lihtne rekonstrueerida. On teada, et referendumist huvitatud kildkond oli seal täiesti olemas ning kodanikuinitsiatiivi korras viidi Kohtla-Järvel ja Jõhvis antud perioodi sees läbi isegi mingisugune „rahvahääletus”. 15. juulil 1993 rivistus Kohtla-Järve administratiivhoone esisele trepile umbes kümnekond piketeerijat, kes nõudsid kohe istungiga alustavalt linnavolikogult selle rahvaküsitluse „vahekokkuvõtete” kinnitamist. Samal ajal üritas referenduminiitsiatiivgrupp nõukogu saalis meeletult Kohtla-Järve plebistsiidis küsimust koosoleku päevakorda suruda või siis vähemalt olukorda avalikult arutada. Narva teisitöötajatega samu vaateid jaganud oponente see ei kõigutanud ning volikogu otsustas referendumipunkti päevakavva mitte lisada.²⁴³ Ilmselt peitub põhjus, miks Kohtla-Järve sündmusest kõrvale jäi, linnavõimu organeis tegutsevate eestlaste suuremas mõjukuses.

Õhus võis sellest hoolimata tunda elektrit. Liikus kõmu Kirde-Eestisse kavandatavatest sabotaažiaktidest, sepietatavatest atentaatidest, Vene armee Eesti suunalisest koondumisest jms. Äsja Ameerika Ühendriikidest presidendi kutsel Eestisse kaitseväge juhatajana teenima saabunud kindralmajor A. Einseln jõudis väidetavalt koguni Eesti kirderegionis paiknevad relvajõud täielikku lahingvalmidusse seada. USA erukolonel saatnud laiali telefonogrammi, milles anti kõikidele kõrgematele ohvitseridele käsk oma väeosa staapi ilmuda. Narva jõe lähedalt Eesti piirivalvekaater ning luurelendudele sisuliselt kogu riigi õhuvägi ehk mõlemad lennukid.²⁴⁴ Peaminister Laari, kelle koduukse taha kindral niisuguse ootamatu sõnumiga 25. juuni õhtupoolikul ilmus, meenutuste kohaselt teatas Einseln, et on:

„välja kuulutanud mobilisatsiooni ning saadab Eesti väed idapiirile. Kaitselehed ja piirivalvele olevat juba antud korraldus asuda Narva jõe ääres kaitserajatisi kaevama [...] A. Einseln oli piirivalveülemales admiral T. Kõutsile andnud korralduse Narva jõel kaitse sisse võtta ning takistada Vene vägedel jõe ületamist. T. Kõuts asus tuntuks tõhususega tööle ning peagi olid piirivalvurid ajaloolistel positsioonidel kohad sisse võtnud.”²⁴⁵

Ärakahkunud peaminister nõudis põhiseaduslikust käsuliinist kinnipidamist ja sõjaliste korralduste viivitamatut tühistamist, mille peale ärritunud kaitseväge juhataja lubas „mobilisatsiooni” ümber nimetada treeningoperatsiooniks.²⁴⁶ Ärevust hoidsid ülal ka kõlakad relvastatud kasakatest või vene noortest, kes ootavad teisel pool piiri märguannet, et vajadusel oma „kaasmaalastele” appi söösta. Samasuguseid jutte levitasid innukalt Narva vanameelsed liidrid.²⁴⁷ Veidi enne referendumialgust tulvas ühtlasi Venemaa mitmete „patriootiliste” ühenduste leerist avaldusi, milles kinnitati valmisolekut saata Eestisse vabatahtlikud paramilitaarsed üksused, kui Eesti valitsus peaks proovima vene elanikkonda kuidagi jõuga mõjutada.²⁴⁸

Füüsilist jõudu kasutada Vabariigi Valitsus kogu kriisi vältel väga tõsiselt ei planeerinud. Küll aga tugevdas 1993. a. kevadel Kirde-Eestis haaret Kaitsepolitsei, kes võttis tasahilju enda kontrolli alla elektrijaamad ja mitmed muud strateegilised objektid.²⁴⁹ Esialgu püüti referendumit

²⁴³ KJLA, Linnavolikogu 21. koosseisu 14. istungjärgu protokoll nr 14, l. 1–3; BNS. „Kohtla-Järvel küsitletakse”, *Rahva Hääl*, 14.07.1993, 3; A. Gaškov. „Ka Kohtla-Järvel nõutakse referendumit korraldamist”, *Postimees*, 16.07.1993.

²⁴⁴ Laar. *Eesti uus algus*, 172; Muuli. *Isamaa tagatuba*, 182–183.

²⁴⁵ Laar. *Eesti uus algus*, 171.

²⁴⁶ Samas, 172; Elling. The 1993 Narva Referendum, 78. Einseln ise on aastaid hiljem seda Laari mälestusteraamatus kirjeldatud idapiiri intsidenti täielikult eitunud ning kahelnud kunagise peaministri terves mõistuses. // P. Ernits. „Parem surra vaba mehena kui elada orjaahelais”, *Maaleht*, 27.10.11.

²⁴⁷ Vt Laitin. *Identity in Formation*, 178; Elling. The 1993 Narva Referendum, 67.

²⁴⁸ Nt „Саша с нами!”, *Молодёжь Эстонии*, 14.07.1993, 1; T. Tambi. „Venemaa ja Eesti võimud Narva ja Sillamäe referendumit võimalikult takistamisest”, *Rahva Hääl*, 16.07.1993; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, July 1993, 22.

²⁴⁹ Marran, Vungo. *Eesti pöördub Läände*, 105; Muuli. *Isamaa tagatuba*, 177.

toimumist siiski takistada. Laar peljanud selle teoks saamisel lausa valitsuse kukkumist.²⁵⁰ Sestap pandi peagi esmalt käima nn tuletõrjediplomaatia. Pärast välismaalaste seaduse vastuvõttu väisasid president, erinevad ministrid, nende nõunikud ning ministeeriumi ametnikud korduvalt Ida-Virumaa poliitilisi probleemkoldeid ja võõrustasid kohalikke vene delegatsioone. Tegeleti pingeid sünnitavate seaduste eesmärkide, sisu ning loogika selgitamisega, püüti inimeste sotsiaalseid garantiisid puudutavaid kartusi hajutada, lubati otsida täiendavaid võimalusi Kirde-Eesti majandusolukorra parandamiseks, rõhutades samas autonoomiareferendumi illegaalsust ning potentsiaalsest ebastabiilsuse tõusust tulenevat majanduslikku kahju.²⁵¹ Kavandatavad rahvahääletusele tulevad küsimused kuulutati põhiseadusega vastuolus olevaiks ja mõlemad juhtumid anti juuni lõpus olukorra rahustamiseks õiguskantsleri menetlusse, kes palus 30. juunil Narval ning veidi hiljem ka Sillamäel oma referendumini viivad otsused 20 päeva jooksul üle vaadata.²⁵² Diplomaatiliste ponnistuste krooniks nõustus Valitsus 1. juulil minister J. Luige ettepanekuga saata Narva dialoogi vahendamiseks järjekordne valitsuskabineti eriesindaja. Selleks määrati mõned päevad hiljem noor ajaloolane Indrek Tarand. Ühtlasi alustas 12. juulist Sillamäel tööd valitsuse Ida-Virumaa komisjoni ekspert Viktor Korrovits, kelle ülesandeks sai kahesuunaline info edastamine, kohalike võimudega kontakti hoidmine ja linnaelanike seas selgitustöö tegemine.²⁵³

Kui hakkas paistma, et suhtekorralduslikud meetmed separatistide hoogu ei peata, rakendas keskvoim nende ürituse põhja laskmiseks märksa rafineeritumaid abinõusid. Kõigepealt käivitati 6. juulil Narva-Jõesuu alevi Narvast omaette linnaks eraldamise protsess.²⁵⁴ Seejärel sukelduti ülepeakaela „infosõtta”. 9. juulil käskis Valitsus anda senise Narva linnavolikogu hääletoru „Narva Raadio” viivitamatult üle riigiettevõttele „Viru Infokeskus”, kes pidi ametisse seadma peatoimetaja ning tagama eestikeelsete raadiosaadete kvaliteetse transleerimise.²⁵⁵ Linna kohaliku lehe „Narvskaja gazeta” vahele lisati keskvalitsuse infokandja „Pravitelstvennaja ekstra”, mida toimetas ja tõlkis kodanike komiteede entusiasti kuulsusega Valeri Kalabugin.²⁵⁶ Muuhulgas lasti mainitud ja ka mitmete teiste meediakanalite kaudu käiku hirmutamistaktika, levitades kuuldusi, et Narvas taastatakse rublatsoon. Või loovutatakse linn Tarandi nutika improvisatsiooni kohaselt elanike tahtmisi mööda üldse Venemaale.²⁵⁷ Kumbki väljavaade ei tundunud paljudele olukorras, kus idanaabri majandus oli mõõnas, seal lокkas hüperinflatsioon ning kuritegevus, tõenäoliselt kuigi ahvatlev. Mõõdukamates avaldustes väideti, et referendum halvendab oluliselt piirkonna materiaalsel elatustaset ja mõningate võimalike välisinvesteeringute osas on kahju juba sündinud.²⁵⁸ Referendumi taustajõudude kompromiteerimiseks haarati valitsusringkondades kinni pea igast õlekõrrest, püüdes kogu ettevõtmist mitmesuguste psühholoogiliste operatsioonide abil diskrediteerida. Näiteks kasutati nii referendumiga naeruvääristamise kui ebaseduslikkuse toonitamise kaarti, andes mõista, et hääletanute nimekirjad saavad olema vastavatele instantsidele teada. Raadiosaadete inimesi seda boikoteerima ja koju

²⁵⁰ Nii valitsuse sisese kui väljapoolt tuleva kriitika tõttu. // Fredén. *Tagasitulekud*, 150.

²⁵¹ Vt nt NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 21, 23–25, 27–28; BNS. „Narva sündmused vähendavad Lääne investeringuid Eestisse, kinnitab Eesti peaminister”, *Päevaleht*, 2.07.1993, 3; Tammer. *20 aastat uut Eestit. 2. osa*, 40–41.

²⁵² Õiguskantsler E.-J. Truuväli leidis, et vastavate otsustega formuleeritud referendumiküsimused läksid vastuollu põhiseaduse §-s 2 sätestatud Eesti unitaarsuse printsiibiga, mis välistab riigis mõne eraldi territoriaal-autonoomse üksuse olemasolu. Samuti ei kuulu kohaliku omavalitsuse võimupädevusse üldriiklikku korraldust puudutava plebistsiidi algatamine. // M. Saarmann et al (koost.). *15 kaastust* (Tallinn: Õiguskantsleri Kantslelei, 2008), 2–3.

²⁵³ ERA, f. 5046, n. 1, s. 692, l. 104; ERA, f. 5046, n. 1, s. 366, l. 106; „Viktor Korrovits selgitab Sillamäel Eesti poliitikat”, *Põhjarannik*, 17.07.1993, 1.

²⁵⁴ ERA, f. 5046, n. 1, s. 692, l. 126.

²⁵⁵ ERA, f. 5046, n. 1, s. 366, l. 127; A. Alaküla. „Narvakad ei saa eestimeelset teavet”, *Postimees*, 14.07.1993.

²⁵⁶ Muuli. *Isamaa tagatuba*, 176.

²⁵⁷ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 45, 63; BNS. „Valitsuse esindaja Narvas ei pea võimatuks, et Eesti annab linna Venemaale üle. Tarand eitab seda”, *Põhjarannik*, 17.07.1993, 1; Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 66–67.

²⁵⁸ Vt nt „Заявление премьер-министра Эстонской Республики”, *Молодёжь Эстонии*, 14.07.1993, 3; „Narva referendum tähendab jätkuvat majanduslikku ebastabiilsust”, *Põhjarannik*, 15.07.1993, 2.

jääma. Tänavatele kleebiti vastavasisulisi plakateid ning müürilehti, mis korraldajate poolse osalema kutsuva toodanguga tihedalt konkureerisid.²⁵⁹ Lisaks levitas kesk võimu aparaat fantaasiaküllaseid lendlehti, millest paljud olid teadlikult vastukäiva ja üsnagi desinformeeriva sisuga. Neist kõige intrigeerivamad eksemplarid levisid Tallinnas ning Narvas vahetult referendumile. Näiteks kutsus tundmatu Vastupanurinne Eesti Fašismile 1993. a. juunis venekeelses lendlehes kõiki „alandatud, solvatuud ja ka ausaid eestlasi” üles osutama „eesti fašismile” aktiivset vastupanu ja hoiatas mitmete kohalike vene organisatsioonide tegevuse eest:

„Nõndanimetatud Venekeelse Elanikkonna Esindusassamblee, mis on loodud Eesti valitsuse tiiva all, täidab vene liikumises Trooja hobuse rolli. Selle assamblee liidrid Barabaner, Semjonov, Jugantsov ja Lebedev viivad läbi rahvusvahelise sionismi poliitikat ega hakka kunagi täiel määral, nii nagu seda nõuab olukord, kaitsma venelaste huve.” [...] Jääb üle vaid üks tee – relvastatud vastupanu!”²⁶⁰

Mõned neist soovitasid referendumile mitte minna, sest tegu olevat provokatsiooniga, mille on organiseerinud massoonid koostöös Iisraeli luureagentuuriga Mossad:

„Kindlastest allikatest on teada, et Eesti fašistliku peaministri Laari klikk pidas mõni päev tagasi Iisraelis südamlikke kõnelusi ülemaailmse sionistide liikumise esindajatega. Lisaks niisugustele kingitustele nagi 50 miljoni dollari eest relvi Eesti fašistlikule armeele, mida juhib Pentagoni Pistrik* (viide: * 1985. aastal USA armeest erru läinud Eesti kaitseväge juhataja kindral A. Einseln), lepiti kokku ka erakorralises abis Eesti salapolitseile. Eestisse on juba teel lennuk, mis on pilgeni täis laaditud kõige verejanulisema salateenistuse – Mossadi – eritehnikat salajaseks jälgimiseks ja videosalvestuste tegemiseks. On ilmne, et valmistatakse ette massilisi provokatsioone, õigustamaks venelaste väljasaatmist Eestis. Ära kasutades fašistliku salapolitseie agenti Tšaikinit on vabamüürlastel õnnestunud õnge võtta Narva volikogu tobutused. Narvakad! Ärge laske end meelitada halastamatule referendumile, mille on korraldanud rahvusvaheline vabamüürlaste loož! Eesti oli Venemaa provints ja saab uuesti Venemaa provintsiks – aga alles pärast muutusi Kremli. Meie üritus on õige!”²⁶¹

Kõige äratuntavamalt viitasid Eesti poliitilise juhtkonna skeemile lendlehed, millelt võis muuhulgas lugeda: „Te hääletate rahvastevahelise vaenu teravnemise eest, kapitali linna ligitõmbamise vastu. Kas tahate tõesti jätkata Narvas sotsialismi ehitamist?”²⁶²

Peale selle keelas kultuuri- ja haridusminister Paul-Eerik Rummo Narva linnavalitsuse haridusosakonna juhataja Galina Ojal koolimajade hääletusjaoskondadena kasutamise. Esimees Tšaikin nõudis resoluutselt vastupidist. Kahe tule vahele jäänud Oja viidi pisarateni ning vastutus soovitati viimaks asetada volikogu enda õlule. Nii tehtigi, ja kooli- ning kultuurimajade direktoreid kohustati 7. juulist pärineva otsusega referendumile tarbeks ruume eraldama. Tingituna haridusministeeriumist tulnud käsust esines viimasega edaspidi siiski arvestatavaid probleeme. Tõrkuma hakkasid isegi need koolijuhid, kes varem olid oma nõusoleku andnud, ning mõnes paigas jäigi hääletuspunkt avamata.²⁶³ Tõelised katsumused tabasid aga organiseeritavat valimisjaoskonda nr 16 ehk Narva-Jõesuu tsooni. Sealne alevivalitsus oma haldusterritooriumil referendumit läbi viia ei lubanud, mistõttu korraldajad olid sunnitud soovijate autonoomiat puudutavaid suhtumisi fikseerima Narva-Jõesuu piiril asunud hääletusbussis.²⁶⁴ Samuti ei eraldanud

²⁵⁹ SLA, n. 1, s. 24, l. 67; NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 45–46, 57; Elling. The 1993 Narva Referendum, 66.

²⁶⁰ BNS. „Vastupanurinne Eesti Fašismile” kutsub üles relvastatud vastupanule”, *Põhjarannik*, 10.07.1993, 2.

²⁶¹ Muuli. *Isamaa*, 188–189. Vrd ETA. „Lendlehed süüdistavad Tšaikinit”, *Põhjarannik*, 17.07.1993, 1.

²⁶² ETA. „Lendlehed süüdistavad Tšaikinit”, *Põhjarannik*, 17.07.1993, 1.

²⁶³ Vt NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 38, 49, 57. A. Ivanen. „Referendum proletariaadi relvana”, *Põhjarannik*, 10.07.1993; A. Siig. „Narvas keeb sõnasupp”, *Rahva Hääl*, 12.07.1993.

²⁶⁴ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 57, 61. A. Gaškov. „Narvas ja Sillamäel toetas hääletajate enamus autonoomiat”, *Postimees*, 19.07.1993.

jaoskondade valveks oma töötajaid Narva politsei, millest tõukvalt püstitas linnapea Mišin hiljem küsimuse „munitsipaalmiilitsa” loomise vajadusest, kes sarnastes ekstreemsetes situatsioonides linnavõimude palveid tingimusteta täidaks.²⁶⁵

Vaatamata õiguskantsleri ettepanekutele ja OSCE ülemkomissar Max van der Stoeli, presidendi rahvusvähemuste Ümarlaua ning Narva volikogu aseesimees Kuznetsovi taotlustele referendum edasi lükata²⁶⁶ toimus see ajalises mõttes igati plaanipäraselt. Narvas avati 12. juulil eelhääletuspunkt ja referendum pöhipäevadel ehk 16.–17. juulil töötas linnas lisaks Narva-Jõesuu liikuvale urnile viisteist statsionaarset valimisjaoskonda. Kuigi kuulujutud kõnelesid M. Lössenko juhitud ja plebistiiti vargsi n-õ turvavast (Afganistani ning Moldova konflikti karastusega) „omakaitsest”, Eesti snaipritest Narva-Jõesuus, Tallinna poolt lähenevatest soomukitest, Kaitseliidu valmisolekust vastuaktsioonideks jms²⁶⁷, kulges referendum kõikjal rahulikus õhkkonnas ilma ekstsessideta. Linnaruumi täitsid vastandlikud propagandistlikud afišid. Esialgu rippus valimisjaoskondades ka plakateid, millel demonstreeriti, kuidas sedelil püstitatud küsimusele vastata tuleb. Lähtuvalt Narva volikogu ametlikust lubadusest tagada kogu protsessi juures avalikustatus (*гласность*) ning üldsuse kontroll, akrediteeriti ligi 70-ne erinevatest riikidest pärit ajakirjaniku ja ühiskondlike organisatsioonide esindaja vaatleja staatus, kes jagati hääletusjaoskondade vahel enam-vähem võrdselt ära. Teiste seas said kohalikelt võimudelt loa referendumit jälgida Keskerakond ning Eesti Liberaaldemokraatlik Partei.²⁶⁸

Tunnistajate „silma järgi” osalesid Kirde-Eesti referendumil valdavalt vanemaalised inimesed²⁶⁹ ja valimisaktiivsus jäi tervikuna suhteliselt madalaks. Narvas tuli 61 661-st hääleõiguslikust kodanikust valimiskastide juurde 33 816 ehk 54,8%. Sillamäel väljendas 14 770-st täiskasvanud elanikust oma tahet 9003 inimest ehk 61%.²⁷⁰ See-est oli autonoomia pooldajate osakaal nende hulgas peaaegu absoluutne. Narvas vastas referendumikomisjoni andmetel esitatud küsimusele jaatavalt 32 885 inimest (97,3% osalenuist) ning Sillamäel 8880 hääletajat (98,6%). Eitavaid kehtivaid sodelele kogunes Narvas viimaks 787 (2,3% hääletanuist) ja Sillamäel 113 (1,3%).²⁷¹

Niisiis leidsid korraldajad vastavalt oma reglemendile, et valijate arvamus sai edukalt välja selgitatud ning referendum „toimus”, ehk selle tulemused on 50%-lise osavõtukünnise ületamise tõttu siduvad. Kohalikud võimud saavutasid väidetavalt selge rahva mandaadi, mis peegeldas enamiku kõnealuste linnavolikogude saadikute vaatevinklit.²⁷² Kuluaaride tasandil olid referendumite resultaadid, mille kujunemise osas ka südasuvine puhkuste aeg kaugeltki tähtsusetu rolli ei mänginud, toonaste poliitiliste jälgijate meenutuste põhjal siiski kõigile pigem pettumuseks. Eesti valitsus oli ägedat vastupropagandat tehes salamisi lootnud, et referendumil osalejate protsent jääb alla viiekümne. Separatistide liidrid omakorda arvestasid aga märksa suurema toetusega.²⁷³ Toompea kinnitusel jäi see ametlikust statistikast veelgi kiduramaks, Kirde-Eesti linnavõimud olid segatud laiaulatuslikesse valimispettustesse ja tegelikult käis hääletamas alla poole sihtgrupist.²⁷⁴ Vähemalt aktiivsuse näitajad võisid olla sedastatud arvudest

²⁶⁵ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 57.

²⁶⁶ „Заявление премьер-министра Эстонской Республики”, *Молодёжь Эстонии*, 14.07.1993, 3.

²⁶⁷ Vt A. Siig. „Mišin on ka ohvitseride liidu ülemjuhataja!”, *Rahva Hää*, 16.07.1993; H. Talving. „Narva referendum on lõppenud”, *Rahva Hää*, 19.07.1993; A. Ivanen. „Mihhail Lössenko jätkab”, *Päevaleht*, 20.07.1993; B. Stuf. „Referendumi ajal oli 20 natside partei relvastatud meest Narvas”, *Päevaleht*, 9.09.1993.

²⁶⁸ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 40, 46, 57.

²⁶⁹ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 59.

²⁷⁰ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 46, 56; SLA, n. 1, s. 24, l. 66.

²⁷¹ NLA, f. 129, n. 1, s. 54, l. 1; SLA, n. 1, s. 24, l. 66; A. Gaškov. „Narvas ja Sillamäel toetas hääletajate enamus autonoomiat”, *Postimees*, 19.07.1993.

²⁷² NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 57; SLA, n. 1, s. 24, l. 65–66.

²⁷³ Vt Elling. The 1993 Narva Referendum, 57; Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 409. Nt eeldanud Narva volikogu esimees Tšuiquin, et referendumist võtab osa umbes 80% hääleõiguslikest kodanikest, kellest omakorda 80% peaks hääletama autonoomia poolt. // Tesnov. *Eesti rahva lühiajalugu*, 197.

²⁷⁴ „Eesti Vabariigi peaministri pöördumine narvalaste poole”, *Rahva Hää*, 19.07.1993, 1.

tõesti reaalset mõnevõrra madalamad. Juba enne valimisi ringles informatsiooni elektraadi personaalsest santazeerimisest nn hääletekogujate poolt.²⁷⁵ Pressiteadete kohaselt tuvastati mitmesuguseid rikkumisi nii hääletamise kui häälte lugemise protsesside juures. Näiteks lastud valima Narva ja Sillamäele mitte sissekirjutatud isikuid, Kaitsepolitsei andmeil sealhulgas koguni Venemaa elanikke. Mõned inimesed saanud võltsida andmeid, hääletada mitu korda, ilma dokumenti esitamata või pärast hääletusaja lõppu.²⁷⁶ Kahtluste kerkimist ning võimalikku korduvhääletamist soodustas asjaolu, et puudusid üldised valijate nimekirjad ja need loodi jooksvalt alles hääletamise hetkel. Peale lokaalsete referendumikomisjonide neid kellelegi ei näidatud ning liiatigi otsustati valimisnimistud inimeste repressioonide eest kaitsmise ettekäändel peagi hävitada.²⁷⁷ Samuti ei olnud urnid, mis ööseks jaoskondadest linnavolikogu ruumidesse viidi, organiseerijate sõnul (algelt) pitseeritud.²⁷⁸ Välisvaatlejailt samas ühtegi ametlikku pretensiooni ei laekunud ning ka OSCE missiooni Ida-Viru filiaali töötajad eraviisilistes diplomaatilistes vestlustes mingeid rikkumisi ei täheldanud.²⁷⁹

21. juulil 1993 kinnitas Sillamäe volikogu üksmeelselt referendumitulemused ja võttis nõuks paluda Vabariigi Valitsusel töötada ühes volikogu liikmetega välja linna eristaatuse projekt, mis tagaks kõigile alalistele elanikele võrdsed õigused ning piiraks selle territooriumil mittekodanikke diskrimineerivate seaduste kehtivust. Järgmisel päeval matkis oma läänepoolset naabrit Narva, kes otsustas sealhulgas muulasi enim häirivate rahvastavate õigusaktide rakendumise osas keskvõimudega läbirääkimistesse asuda ja pani kokku vastava kümneliikmelise rahvasaadikute delegatsiooni. Poliitilistest kõnelustest keeldumise või viimaste venimise korral kavatseti pöörduda rahvusvaheliste organisatsioonide poole, et nood tuleksid appi vahetalitajatena. Ühtlasi kiideti heaks resolutsioon, et nii ühiskondlikud organisatsioonid, liikumised kui eraisikud esitaksid volikogule oma ettepanekud, kuidas autonoomiaprojektiga edasi minna.²⁸⁰

Kuna Narva omavalitsus õiguskantsleri poolseid põhiseadust riivavate haldusaktide tühistamissoovitusi kehtestatud ajavahemikul ei täitnud, asus asja menetlema Riigikohus. See otsustas 11. augustil 1993 õiguskantsleri taotluse rahuldada ning tunnistas Narva linnavolikogu 28. juuni referendumitulemuse nr 15/163 täielikult kehtetuks. Analoozne saatus tabas Sillamäe volikogu 6. juuli resolutsiooni, mille sisu liigitati põhiseaduse järelevalve kohtukollegiumi 6. septembri istungil konstitutsiooniga vastuolus olevaks. Leiti ka, et kõik muud järgnevad autonoomiareferendumitulemused korraldamist reguleerinud sammud olid õigustühised ja rahvahääletuse tulemus ise ei oma õiguslikku jõudu. Riigikohtu otsused hakkasid kehtima väljakuulutamise päeval ega kuulunud edasikaebamisele.²⁸¹ 22. juulil 1993 Tallinnas peaministriga kohtunud Narva ning Sillamäe volikogude esimehed olid Laarile lubanud, et kavatsevad kolmanda astme kohtuotsuse jõustumisel sellele alluda²⁸² ja pidasid sõna. Pärast Riigikohtu veskite kiireloomulist jahvatustööd avaldasid volikogude juhid küll nõrdimust, kuid austusest õigusasutuse suhtes siiski aktsepteerisid nende jaoks negatiivset lahendit ilma suurema kärata.²⁸³ Referendumitulemuste rakendamise toetuseks organiseeritud piketid jäid osavõtjate poolest hõredaks ning kriisi haripunkt oli möödas.

²⁷⁵ Vt NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 48; A. Alaküla. „Narvakad ei saa eestimeelset informatsiooni”, *Postimees*, 14.07.1993.

²⁷⁶ H. Talving. „Narva referendum on lõppenud”, *Rahva Hää*, 19.07.1993; H. Rumm. „Vladimir Tšuikein ähvardab korraldada rööbiti kahed valimised”, *Postimees*, 19.07.1993; E. Suits. „Narva referendumikomisjoni liige kritiseerib rahvaküsitluse käiku”, *Päevaleht*, 20.07.1993.

²⁷⁷ SLA, n. 1, s. 24, l. 68; NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 48, 57; Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 57.

²⁷⁸ E. Suits. „Narva referendumikomisjoni liige kritiseerib rahvaküsitluse käiku”, *Päevaleht*, 20.07.1993.

²⁷⁹ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 55; Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 409.

²⁸⁰ SLA, n. 1, s. 24, l. 68, 70; NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 62, 71.

²⁸¹ Riigikohtu otsus nr III-4/1-2/93, 11.08.1993; Riigikohtu otsus nr III-4/1-3/93, 6.09.1993.

²⁸² „Peaminister kohtus venekeelse elanikkonna esindajatega”, *Rahva Hää*, 23.07.1993.

²⁸³ „Narva linnavõimud pole Riigikohtu otsusega rahul, ent alluvad sellele siiski”, *Rahva Hää*, 13.08.1993, 1; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, September 1993, 61.

Kirde-Eesti mässuliste linnade võimulolijad üritasid veel parlamendilt tulutult välja kaubelda peagi ukse ees seisvate kohalike valimiste edasilükkamist ja nende korraldamise eritingimusi, eeskätt probleemsete haldusüksuste kõigile püselanikele igakülgse valimisõiguse andmise näol. Narva juhtkond näiteks ähvardas vanadel kandideerimisalustel toimuvate ennetähtaegsete valimiste läbiviimisega ning otsustas juuli lõpus teha kõigile linna alalistele elanikele ettepaneku end valijatena arvele võtta.²⁸⁴ Samal ajal asuti jonnakalt koostama Narva eristaatuse projekti, mis põhineks Narva „ajaloolistel, rahvuslikel ja kultuurilistel printsiipidel”. Selle 24. augusti versioonis sooviti, et praktiliselt kogu sisepoliitika, sotsiaal-majanduslik süsteem, eelarve- ning maksupoliitika, kaubandussuhted jne läheksid „olukorra stabiliseerimiseks” Narva kontrolli alla. Kohalikule volikogule antaks õigus täita Eesti Vabariigi seadusi valikuliselt oma äranägemise järgi. Ühtlasi peaks linna eestseisusele olema tagatud võimalus osaleda alaliselt Riigikogu töös, omada seal nõuandva loomuga hääleõigust ning koguni voli seadusi algatada.²⁸⁵ Siiski hakkas Tšuikini ja tema lähikondlaste poliitiline jalgealune linna eliidi hulgas üha enam murenema. 1993. a. septembris lahvatanud verine konflikt Venemaa võimuladvikus ning selle tagajärjed aitasid kindlustada, et Moskva surve Eestile rauges ja autonoomialikumine kaotas kiiresti nii oma aktuaalsust kui prioriteetsust. Võrreldes 1991. a. erakorralistega muutsid 1993. aasta oktoobrikuised kohalikud valimised oluliselt Narva ja Sillamäe volikogude poliitilisi jõujooni²⁸⁶, viies tublisti lähemale kogu situatsiooni rahunemisele. Lisaks võimuvahetusele soodustas Kirde-Eesti „dopolitiseerumist” ka see, et mitmed vene radikaalid suundusid pärast munitsipaalorganite reformeerimist hoopis äritegevusse. Pinged lahtusid ning separatismiretoorika taandus. Toonase valitsusjuhi hinnangul muutus meelsus Ida-Virumaal paari aastaga tundmatuseni: „Kui keegi oleks nüüd Narvas soovitanud Eestist lahku lüüa, oleks ta võinud kergesti kolki saada. Narva venelased muutusid mõnes küsimuses vaata et suuremaks Eesti patriootideks kui eestlased ise.”²⁸⁷

Millega oli siis kokkuvõttes tegemist? 1993. aasta nn suvekriisi olemust on interpreteeritud üsna erinevate nurkade alt, puudutades reeglina viite enimkorduvat motiivi. Esiteks muidugi seletus, et juulireferendumid olid märk tugevast toetusest territoriaalsele autonoomiale või sootuks setsessionismist. Teiseks on seda tõlgendatud ebaõiglasena tajutud seadusandluse vastase protestiliikumisenä, mis ajendas kolmanda momendina avaldama sel viisil survet Eesti rahvastava õiguskorra ümberõiglemiseks. Ka Kirde-Eesti linnade liidrid üritasid saavutada oma regioonile etnopolitiilisi järeleandmisi ja juhtida referendumid teel Tallinna tähelepanu venekeelse elanikkonna murede lahendamisele. Neljandaks on esile tõstetud rahulolematust siirdeperioodi tempokate sotsiaalsete muutuste ning Ida-Virumaa majandusliku olukorraga. Viieandaks kiputakse antud sündmusi nägema endise kommunistliku nomenklatuuri meelegeitliku võimu külge klammerdumisenä.

Informatsiooni süvaanalüüs viitab sellele, et kriisi põhjused olid kompleksed ja ühte ainuvalitsevat tegurit välja tuua on raske. Soov Eestist lahku lüüa või Venemaaiga liituda ei kajastu eriti ei perifeerse eliidi poliitilises retoorikas ega sotsioloogilistes seiretes (vt lähemalt järgmises alapeatükis).²⁸⁸ Samas meeldinuks ilmselt nii mõnelegi inimesele mõte rahvus-territoriaalsest autonoomiast, mille piires kehtiks ametlikult vene keel, toetatakse esmajärjekorras vene kultuuri ja valitavad võimuorganid komplekteeritaks ka Eesti passita isikute tahtest lähtuvalt. Tõenäoliselt kõige täpsemalt iseloomustab Kirde-Eestis 1993. aasta teises-kolmandas

²⁸⁴ Vt SLA, n. 1, s. 24, l. 84; NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 86; H. Rumm. „Vladimir Tšuikin ähvardab korraldada rööbiti kahed valimised”, *Postimees*, 19.07.1993.

²⁸⁵ NLA, f. 129, n. 1, s. 50, l. 34–38, 87–89.

²⁸⁶ 25. oktoobri avaistungil valiti volikogu esimeheks Balti Soojuselektrijaama direktor Anatoli Paal, kes esindas Narva Eesti Seltsi. 17. novembril hääletas volikogu Narva uueks linnapeaks senise Narva-Jõesuu sanatooriumi direktori Raivo Murdi. Sillamäel võidutses kohalikel valimistel Koonderakonna nimekirja, saades 21 mandaadist 13 ja võttes linnas ka võimu. // Tammer. *20 aastat uut Eestit. 2. osa*, 43–44.

²⁸⁷ Laar. *Eesti uus algus*, 173.

²⁸⁸ Isegi kohalik venekeelne press ei toetanud 1993. aastal kuigivõrd Narva regionaalse autonoomia ideed. // Jakobson. *Civic*, 179.

kvartalis toimunud käärimist klassikaline etnilise alatooniga keskuse-perifeeria vaheline vägikaikavedu ning sihtrühma poliitilise mobiilsuse blokeerimisest tingitud ärevus²⁸⁹, kus n-õ auru väljalaskmisega käsikäes domineerib lootus omapoolsete survemetoditega riiklikke rahvuse-ehitamise protsesse külmutada või tagasi pöörata ja kuhu on segatud võimukonflikt. Viimast reetis asjaolu, et poliitiline kontroll kippus reformide käigus paljudel kohalikel liidritel ilmselgelt vaikselt käest libisema ning valimistega seonduvad seaduspügalad olid neil pidevalt pinnuks silmas. Siia juurde tuleks kindlasti lisada ka eelnevalt käsitletud (venekeelse) kommunikatsiooni defitsiidist tulenevad hirmud, mis võimaldasid oponeerivatel omavalitsusjuhtidel riigikeelsest infost ära lõigatud inimesi võrdlemisi hõlpsalt keskvõimude vastu üles keerata.

5.3.4. Summutavad sisemised põhjused

Maa on poliitilise moodustise peamine toetuspind ja tihtipeale ei heiduta kindlakskujunenud piiridega riiki miski rohkem kui selle potentsiaalne territoriaalne lagunemine. Uurijad on täheldanud, et enamasti kalduvad riigid mõne oma regiooni asemel loovutama pigem osa enda rahvastikust.²⁹⁰ Kõnealusel juhul õnnestus Kirde-Eesti kõige kriitilisemal siirdeperioodil väliselt võrdlemisi valutult riigi rüppe jätta. Vaatamata situatsioonile, kus setsessionistlikke tendentse silmati nii Eestis kui piiri taga²⁹¹ ning võimalik oht Vabariigi territoriaalsele terviklikkusele oli Eesti juhtivkaatri esindajate väitel vähemalt 1993. a. suvekuudel täiesti reaalne.²⁹² Eksisteerisid ju etnopolitiilise häirituse laiema leviku, suures naaberriigis domineerivate patroneerivate rahvaskaaslaste olemasolu ja „kultuurilise tööjaotuse” algete valguses detsentraalsete protsesside käivitumiseks teooriate järgi suhteliselt soodsad väljavaated. Irredentismialdisuse kahtlustamise kasuks kõneles muuhulgas fakt, et seda peale Teist maailmasõda üleliidulise alluvusega ettevõtete kaudu tihedalt Nõukogude impeeriumi majandussüsteemi poogitud piirkonda, iseäranis Narvat, loeti jätkuvalt esmajärjekorras Leningradi oblasti mõjusfääri kuuluvaks. Ometi põrusid mõne aasta jooksul praktiliselt kõik pead tõstnud separatistlikud initsiatiivid, mis paneb küsima – millised tegurid selle Eestist eraldumise poole libisemist siis tõkestasid?

Esitatud küsimusele vastates tuleb esmalt kindlasti esile tõsta regiooni (a) *demo-geograafilist olukorda*. Maailmas läbiviidud analüüsid demonstreerivad, et sihtgrupi omadused, kaasa arvatud selle suhteline suurus ja territoriaalne kontsentratsioon on setsessionismi tugevusastmega vastastikusel seoses, kujundades olulisel määral elanikkonna pretensioonide iseloomu. Mida arvukam vähemus, seda tugevam on üldjoontes tema võimekus riigi raamest väljuda või neid piire muuta. Ühtlasi tähendab see seda, et laialihajunud gruppidel on keerulisem iseseisva territooriumi poole püüelda.²⁹³ Mõni välisautor mõistab siinkäsiteldavat etnodemograafilist struktuuri niiviisi, et venelaste kontsentreerumine Kirde-Eestisse loob võimalikele setsessionistlikele poliitilistele ambitsioonidele suurepärase aluse.²⁹⁴ Tegemist on siiski pooliku tõega. Ühest küljest ei ela kaugeltki kõik mitte-eestlased Ida-Virumaal. Teisalt paiknevad slaavlased Kirde-Eestis n-õ liiga kompaktselt linnalistes keskustes, milline asustumusmuster kaldub olema märkimisväärne setsessionismi pidur.²⁹⁵ Taoline etnodemograafiline pilt lihtsustas küll osaliselt

²⁸⁹ Vrd Melvin. *Post-Imperial Ethnocracy*, 151.

²⁹⁰ Stavenhagen. *Ethnic Conflicts*, 123.

²⁹¹ Nt K. Hallik, D. Vseviov. „Rahvastik ja selle kujunemine”, *Ida-Virumaa: Inimene, majandus, loodus*, koost. T. Kaasik (Tallinn: Stockholmi Keskkonna Instituut, 1995), 15; Mölder. *Rahvusriik*, 2029; Smith, Wilson. *Rethinking Russia's Post-Soviet Diaspora*.

²⁹² Sh Savisaar. *Peaminister*, 283; *Peaministrid: Eesti Vabariigi poliitiline lähiajalugu*, toim. E. Sepp (Tallinn: Akadeemia Nord, 2007), 48; I. Tarand. „Võta naine, kui võimalik, Narvast...” (R. Valgre), *Eesti Päevaleht*, 16.07.2008.

²⁹³ Loe lähemalt D. Freidman. „A Theory of the Size and Shape of Nations”, *Journal of Political Economy*, 85: 1 (1977); Saideman, Ayres. *Determining*; M. Toft. *The Forgotten Meaning of Territory: Geographic Concentration and Violent Rebellion by Ethnic Populations* (Princeton: Princeton University Press, 2003).

²⁹⁴ Zevelev. *Russia*, 104.

²⁹⁵ Vt Gurr. *Peoples versus States*, 75–76.

lokaalse poliitilise mobilisatsiooni läbiviimist, kuid ei võimaldanud kuigi hästi esineda eesti dominandiga maapiirkondade nimel, kelle jaoks igasugune separatism oli vastuvõetamatu. Eestikeelsed vallad ning eestimeelse juhtkonnaga asulad (nt Narva-Jõesuu, Jõhvi, Iisaku) lõhkusid paratamatult mistahes laiema „eritsoonid“ ühtsust.²⁹⁶ Venekeelsete „saarte“ Narva, Sillamäe, Kohtla-Järve ja nende agraarse tagamaa vahelised sidemed olid haprad. Mingisugune territoriaal-autonoomne moodustus oleks ilma maakondliku toetuseta kujutanud endast parimal juhul vaid teineteisest isoleeritud urbaanseid enklave või mõttelist „linnriikide“ ketti keset Ida-Virumaad. Kohtla-Järvel asetsesid isegi linnaosad üksteisest eraldi ning nende vahele kiilus valdade maa. Põllumajanduslike alade puudumisest tingitud komplikatsioonid kutsusid autonoomia entusiastides juba varakult esile arvestatava „maanälja“. Vastav poliitiline aktiiv tegi seepärast ka näiteks ridamisi katseid lülitada Sillamäe või Narva koosseisu ümberkaudseid külasid ja kolhoose, mida Ida-Viru Maakonna Volikogu järjepanu edukalt pareeris.²⁹⁷

Mitte vähem pärssivalt ei mõjunud separatismile konjunktuurne (b) **poliitiliste võimaluste struktuur**. Riiklikult sisse seatud „etniline kontroll“, mis keelas Eesti kodakondsuseta isikud erakondadesse koondumise ning valimistel kandideerimise ära, halvas oluliselt Kirde-Eesti venekeelse elanikkonna poliitilist teovõimet. Institutsionaalsel pinnal keskviimudega kembelda muutus peagi märgatavalt keerulisemaks. Süvendades osaliselt ida-virumaalaste poliitilist loidust ja jättes jälje (c) **parteilisele maastikule**, kust on puudunud spetsiifilised etnoregionaalsed erakonnad. Põletavaid probleeme püüti klaarida üleriigiliste vasakpoolsete nn eesti parteide või siis nõrgavõitu vene erakondade kaudu, kes olid võrdlemisi pealinnakesksed ega taganud territoriaalse iseseisvuse trummi.²⁹⁸

Samas ei nähtud (d) **mitte-eestlaste ühiskondlikku asendit** kogukondade siseselt tervikuna ilmselt piisavalt mustades värvides. Hoolimata osade poliitiliste jõudude dramaatilisest retoorikast ei nõustunud 1993. a. septembris läbi viidud esindusliku valimiga uuringu põhjal 58% mitte-eestlastest väitega, et Eestis elavaid mittekodanikke ja vähemusrahvuseid koheldakse kuidagi halvasti.²⁹⁹ Inimeste (e) **sotsiaalsed julgeolekutajud** püüsid turvalisuse tsoonis. Puudus (massiline) etniline vägivald kui konventsionaalne setsessionistlike suundumuste etteennustaja. Rahval polnud otsest põhjust püüda end relvastada ning ka regiooni (f) **militaarressursid** olid praktiliselt olematud. Ehkki Nõukogude armee jääkidega käidi kohati lohakalt või kuritegelikult ümber, Venemaa paiknes lähedal ja okupatsiooniüksused resideerusid riigis 1994. a. augustini, ei viibinud Kirde-Eestis enam Vene sõjaväeosi, kes võinuks sarnaselt Transnistria konfliktile tõsta piirkondlike radikaalide materiaalsel ja psühholoogilisel võitlusvõimet. Erinevalt Moldovast suutis Eesti piirivalve piiri enam-vähem efektiivselt sulgeda, mis hoidis eemal väliskülastest vabatahtlikud „pistrikud“ ning paramilitaarsed rühmitused. Konflikt ei eskaleerunud ning seega jäi üks eraldumise baastingimusi – eeldatav oht grupi julgeolekule ja identiteedile³⁰⁰ – korralikult täitmata.

Venekeelse vähemuse (g) **identiteet** ise võis olla võrrandis kaunis oluline tegur. Ühest käest oli Ida-Virumaa muulaste enesemääratluse territoriaalne komponent Eesti taasiseseisvumise päeviks vägagi hästi arenenud (vt alapeatükis 4.5.4). Samas nappis neist paljudel seal ajaloolist põlisust, rahvastik oli küllaltki amorfne, atomiseerunud ning heterogeenne, inimeste etniline identiteet sovetiseerimise käigus suuresti räsida saanud, mistõttu mõne otseselt rahvuspopulistliku liikumise kandepind ei olnud sugugi nii lai. Teisest käest hakkas kusagil 1990-ndate aastate keskpaigaks Kirde-Eestis siiski veidi enam kanda kinnitama ka riigi-identiteet. Tunnetati

²⁹⁶ 1997. a. moodustasid eestlased Ida-Virumaa kogurahvastikust 18%, kuid maaelanikkonna seas küündis nende osatähtsus 67%-ni. // ERA, f. 5046, n. 1, s. 5480, l. 54.

²⁹⁷ Vt IVMA, Ida-Virumaa Omavalitsuste Liit, n. 1, s. 6, l. 42; Samas, n. 1, s. 7, l. 12.

²⁹⁸ Erakondliku maastiku iseärasuste kohta vt nt Berg. Ethnic Mobilisation, 21–23, 25.

²⁹⁹ Rose, Maley. Nationalities in the Baltic States, 56.

³⁰⁰ Vt Wood. Secession, 120–122.

end järjest enam Eesti osana, muuhulgas Eesti rahva liikmetena ega soovitud identiteetide vahel negatiivseid valikuid langetada.³⁰¹

Vahetud ja vettpidavad tõendid (h) *elanikkonna separatismimeelsuse* kohta on enamasti suhteliselt harva saadaval. Lisaks mitut masti kollektiivsete tegevuste (demonstratsioonid, streigid, piketid jms) visuaalsele mastaapsusele võivad vastavate indikaatoritena funktsioneerida valimistulemused ning sotsioloogilised uuringud. Meediasse ilmuvad arvamused võivad maalida populaarsete hoiakute tegelikust levikust eksliku pildi, ent kajastavad küllalt hästi tema aktuaalsust ja poliitilise diskursuse evolutsiooni. Näiteks ei puudunud eestikeelses pressis sugugi ka territoriaalsete muudatuste tarvilikkuse ideed. Enne Eesti suveräänsuse taastamist kohtas ajakirjanduse veergudel korduvalt mõtteid, et Kirde-Eestist või üksnes Narvast loobumine võib olla riigi iseseisvumise eeltingimusena aktsepteeritav.³⁰² Samapalju kui selles usuti peituvat lahendusi Eesti keerulistele rahvussuhetele, lähtusid taolised teoreetilised skeemid suhtumistest, et see „Venemaa eesruum” pole enam kultuurilises plaanis Eesti orgaaniline osa. Ning lastes etniliselt teistsugustel piirialadel minna, liigutaks demograafiliselt lähemale etnilise rahvusriigi ideaalile. Arusaamad, mille kohaselt efektiivseim „dekoloniseerimine” saakski toimuda mõnedest vene dominandiga linnadest loobumise teel, said uut hoogu 1993. a. suvesündmuste aegu:

„Vahest peaks ka teistes Eesti osades korraldama referendumi, milles küsida, kas soovime Narvat ja Sillamäed näha Eesti koosseisus ka edaspidi. Lõpeks vajadus maksta okupatsioonivõimude poolt kunstlikult moonutatud majanduse tänastele ohvritele – töötutele – muu Eesti maksumaksjate arvelt abiraha. Eesti demograafiline situatsioon muutuks oluliselt. Pärast eestlaste osakaalu sellist tõusu elanikkonna hulgas ei tohiks keegi enam viriseda ka keelenõude üle kodakondsuse taotlemisel.”³⁰³

Venemaaga otsekontakti omav „Narva on vene tsiviilgarnisoni staap, kust lähtuvad suunised teistesse vene kogukondadesse. [...] Narva lahkumine kahandaks Ida-Virumaa venekeelset elanikkonda 43% võrra [...] ning tõstaks eestikeelse maaelanikkonna mõjulepääsu selles piirkonnas. Ilmselt lõpeks ka eestlaste äravool. [...] Ohtliku kasvaja peamiste kollete operatsioon võib suurendada organismi vastupanujõudu tema siiretega toimetulemisel.”³⁰⁴

Statistika rääkis siiski teist keelt. 1994. a. detsembris leidis 95% küsitletud eestlastest, et Kirde-Eesti peaks olema tavaline Eesti osa, 2% pooldas territoriaalse autonoomia andmist ning 2% muud lahendust (sh Venemaale loovutamist); märtsis 1996 leidis nii vastavalt 99%, 1% ja 0%.³⁰⁵ Numbrite taha vaadates võetuks territooriumi kadu kui järjekordset Venemaa poolset vallutust, poliitilise omavalitsuse sisseseadmist peeti aga ohtlikuks (ainuüksi paigalejääva põlisetnose heaolu silmas pidades), moraalselt kõlbmatuks (venelased juba saavad oma enesemääramisõigusi realiseerida Venemaal) ning eesti rahvuslike huvide reetmiseks.³⁰⁶

Venekeelsete puhul näitasid erinevad üheksakümnendate aastate esimesel poolel läbi viidud küsitlused, et erilist vaimustust nad mõnede Eesti alade etnilisel printsibiil Venemaa külge liitmise suhtes üles ei näidanud. Narvalastest pooldas oma linna Venemaa alluvusse andmist 1990. a. detsembris 7% respondentidest, 1996. a. märtsis kõigest 1%.³⁰⁷ Kusagil antud perioodi

³⁰¹ Vrd Norman. *Negotiating Nationalism*, 74.

³⁰² Nt T. Kõrda. „Ennastmäärav Kirde-Eesti? Miks ka mitte!”, *Noorte Hää*, 12.03.1989; H. Sits. „Veel kord majandustsoonist?”, *Leninlik Lipp*, 4.12.1990; K. Kulbok. „Mida teha Narvaga?”, *Päevaleht*, 17.07.1991.

³⁰³ Päevalehe juhtkiri, 21.07.1993, 2. Vt ka nt H. Kivimets. „Mulle pole Narvat vaja”, *Postimees*, 22.07.1993, 6; K. Kägi. „Idapiiri on vaja korrigeerida”, *Päevaleht*, 19.11.1993.

³⁰⁴ A. Teder. „Narva dilemma”, *Päevaleht*, 4.11.1993.

³⁰⁵ Kirch, Kirch. *Identity Changes*, 146.

³⁰⁶ L. Vahre. „See hirmus üks kolmandik ehk rahvaste sõprus ilma roosade prillideta”, *Edasi*, 17.05.1989; Valton. *Rahvusluse vaateid*, 127.

³⁰⁷ S. Gorohhov. „Integration in Practice: The Case of Narva”, Kirch. *The Integration of Non-Estonians*, 128.

keskel, 1994. aastal, oli kogu riigi ulatuses venelaste toetus Kirde-Eesti irredentismile 3%.³⁰⁸ Välisuurijad ei tuvastanud sealjuures mingeid märkimisväärseid erinevusi vastanute vanuselise, haridusliku või sotsiaalse klassi lõikes.³⁰⁹ Pea sama liialdatuteks osutusid oletused Virumaa idaosast kui vene setsessionistlikust oasist. Sotsioloogilised monitooringud viitasid, et ajavahemikul 1991–1996 kandis piirkonna elanikest iseseisvumismeeleolusid hinges umbkaudu üks inimene kümnest.³¹⁰

Seevastu Kirde-Eestile poliitilise autonoomia andmist jaatas terve trobikonna uuringute järgi tunduvalt suurem hulk mitte-eestlasi. Üleriigilisel tasandil küündis see näitaja üheksakümmendate algul neljandikust kuni pooleni (maksimumina mõõdeti 1993. a. oktoobris välja 43%), pöördudes dekaadi keskpaigast alates kergete fluktuatsioonidega langustrendi (joonis 8). Kui 1991. a. oli kindlalt territoriaalse autonoomia vastu 25% Eesti etnilistest venelastest, siis 1995. aastaks kasvas niisuguste hoiakute osakaal 34%-ni.³¹¹ Referendumini jõudnud linnades olid toetusmäärad mõnevõrra kõrgemad. Näiteks Narvas pooldas 1990. a. lõpus autonoomiat või eristaatust 39% respondentidest. 1992. a. sügiseks kasvas niimoodi leidnute osatähtsus 50%-ni, kuid kukkus juba 1996. a. kevadeks kõigest 17%-le.³¹² Osalise iseseisvuse idee atraktiivsus oli pigem ajutise loomuga ega osutunud ilmselt mitte ühelgi ajahetkel kuigi valdavaks, mis põhjustas linnavalikogu istungeil läbi aja korduvaid kurtmisi, et inimesed on poliitiliselt passiivsed ning ei tule nõukogu separatistlike algatustega kaasa. Neid sõnu kinnitas ilmekalt seik 1993. aasta jaanuarist, mil „Kirde-Eesti Autonoomia Komitee” kutsus rahvast üles asetama poliitilise autonoomia toetuseks Narva linnavalitsuse hoone ette kive. Taoline proklamatsioon erilist järgimist ei leidnud, umbes keskpäevaks olid kaks pensionäri suutnud sinna kohale tassida kõigest viis „kartulisuurust” kivi.³¹³ Sotsioloogilised küsitlused näitasid sedagi, et Ida-Virumaa elanikud tunnetasid teatavat territoriaalset „äraldõigatust” ja pidasid Eesti keskadministratsiooni tähelepanu nende suhtes ebapiisavaks. Vähemasti majanduslike probleemide puhul on venekeelsed elanikud kaldunud toetama ennekõike tugevalt tsentraliseeritud riiki, jättes etno-regionalismile või autonoomianõuetele mõneti vähem ruumi.³¹⁴

Eelnevad momendid olid tihedalt seotud separatistliku piirkonna tajutatavat sisemist arengupotentsiaali ning elujõulisust koondava (i) **haldussuutlikkusega**. See ei puuduta niivõrd kõiksugu (kahtlemata olulisi) kvantitatiivseid parameetreid, kui just võimaliku iseseisva poliitilise moodustise kvalitatiivset võimekust tagada avalikku heakorda, pakkuda oma elanikkonnale põhimisi tarbeid, teenuseid ja hüvesid ning kanda välja peamisi riiklikke funktsioone. Ainuüksi Ida-Virumaa venekeelse enklaavi suuremale isolemisele pürginud liidrite osas oli kohaliku rahva usk nende pakiliste olmemuredega toime tulekusse ja laiemate majandusprobleemidega hakkamasaamisesse võrdlemisi vähene. 1993. a. juuni keskel Kirde-Eesti linnades läbi viidud EMOR-i uuring näitas, et sealsete võimude arendustegevuse suhtes oldi küllaltki kriitilised.³¹⁵ Kuna üldjuhul moodustavad setsessionistliku liikumise tugevaima (sütitava) toetusbaasi haritlased, valgekraed ning teenindussektoris hõivatud palgalised³¹⁶, ei pakkunud regiooni ebahühtlane sotsiaal-majanduslik struktuur, kus domineeris pigem proletaarne telg,

³⁰⁸ A. Kirch, M. Kirch. „Ida-Virumaa eestlaste ja venelaste kollisioonidest (Eesti venelaste integratsiooniprotsesside taustal)”, *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik. Konverentsi materjalid*. Mustvee, 21.–22. november 1995 (Jõgeva: AS Tartumaa, 1996), 63.

³⁰⁹ Mõningaid positiivseid korrelatsioone leiti üksnes seoses elukohaga, ehk linnastunud isikud ja Narva kodanikud jagasid irredentistlikke vaateid veidi enam. // Evans. *Ethnic Schism*, 69, 71.

³¹⁰ Vt Smith, Wilson. *Rethinking Russia's*, 857; Evans. *Ethnic Schism*, 60, 68; Горохов. *Городское*, 11–12.

³¹¹ T. Vihalemm. „Who Supported Russian Opposition?”, *EMOR – Reports*, 2: 1 (1992), 12; Evans. *Ethnic Schism*, 68.

³¹² Gorohhov. *Analysis*, 11; Gorohhov. *Integration in Practice*, 128.

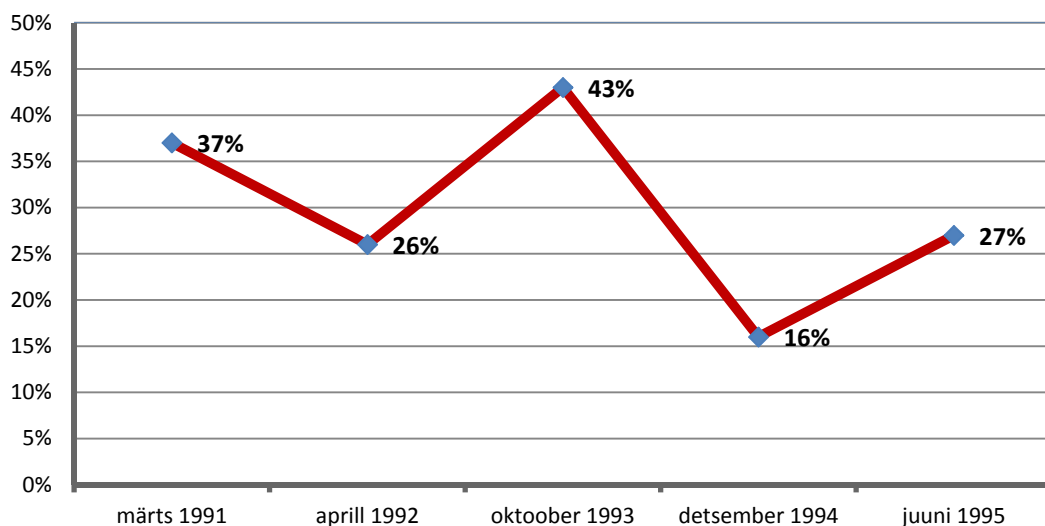
³¹³ Jalonen. *Poliitiline ebastabiilsus Kirde-Eestis*, 19; Ishiyama, Breuning. *Ethnopolitics*, 99; Самородный. *Время полуверок*, 24.

³¹⁴ Vt Berg. *Ethnic Mobilisation*; Berg, Sikk. *Poliitilisest kultuurist*, 716.

³¹⁵ Narvas leidis sealjuures lausa 47%, et kohalike võimuorganite koosseis tuleks kohe sügisestel valimistel välja vahetada. // Vt E. Gamzejev. „Mitte-eestlaste avalik arvamus poliitiliste hoiakute suhtes”, *Põhjarannik*, 10.07.1993.

³¹⁶ Hechter. *The Dynamics of Secession*, 275.

lahtirebivaks poliitikaks kuigi häid väljavaateid. Sama ebaproportsionaalne oli piirkonna majanduslik areng. Eesti kirdenurga majanduspilt kippus jääma liialt ühekülgses, et kindlustada seal autonoomselt piisavat ja kõikehõlmavat sotsiaalse heaolu taset. Keskvalitsuse poolt tulevaid ressursse peeti paljuski siiski hädavajalikeks.³¹⁷ Ehk ratsionaalse valiku teooriate vaatepunktist ei nähtud ilmselt setsessionistlikust asjade käigust tõusvat enamasti isiklikku materiaalistet kasu.

Joonis 8. Eesti venekeelsete elanike toetus territoriaalsele autonoomiale.³¹⁸

Eestist eraldumiskirgi jahutas ka põhjendatud arusaam, et riik on suuteline tagama kiirema majandusliku arengu ning kõrgema (j) *elatusaseme*. Venemaa teravad sotsiaalmajanduslikud probleemid, inflatsioon, kuritegevus, raskused demokratiseerimisel, korrupsioon, nõukogude-pärasem elukeskkond jms tegid selle vähem atraktiivseks neilegi, kes jagasid sealse rahvastikuga etnolingvistilist tausta või väärtustasid idanaabriga sidemete tugevdamist. Võrreldes nt keskmise Ivangorodi pensionäriaga oli kõrvalpaikneva Narva oma juba mõni aasta pärast NSV Liidu lagunemist tõeline „kröösus”.³¹⁹ Järjest süvenev majanduslik lõhe kahandas venekeelsete inimeste irredentistliku entusiasmi peaaegu miinimumini. Hoopis Jaanlinna või Petseri elanikud läkitasid riikide valitsustele palvekirju, soovides enda piirkonda Eestiga taasühendada.³²⁰

Mõistagi ei tasu detsentralsete tendentside ohjeldamise juures kuidagi alahinnata Eesti (g) *valitsuse tegevust*. Pingete kuhjudes lubasid keskvalitsused kohaliku rahva veenmiseks teha kõik endast oleneva, et Ida-Virumaa majanduslikku olukorda stabiliseerida ning tuua sinna elulise tähtsusega välisinvesteeringuid. Detailsemad regionaalsed arengukavad pidid veel veidi ootama, kuid kriisi laineharjal õnnestus Laari valitsusel eraldada näiteks Narva Kreenholmi manufaktuurile USA laenu abil puuvillahangeteks krediiti, mis võimaldas sel pankrotist pääseda. Sääraste sammudega osteti ära lokaalset vene ärieliiti, toodi neid n-ö Tallinna kursile, löödi arvestatavaid

³¹⁷ Nt NLA, f. 129, n. 1, s. 35, l. 35.

³¹⁸ Allikas: Vihalemm. Who Supported, 12; A. Kirch et al. „Russians in the Baltic States: To be or not to be?”, *Journal of Baltic Studies*, 24: 2 (1993), 183; Raitviir. *Eesti üleminekuperioodi*, 269; Kirch, Kirch. *Ida-Virumaa*, 63; Evans. *Ethnic Schism*, 68.

³¹⁹ Taolisi kõrvutavaid perspektiive pakuvad nt Vt J. Sillaste, Ü. Purga. „Majanduse olukord ja potentsiaal”, *Ida-Virumaa: Inimene, majandus, loodus*, koost. T. Kaasik (Tallinn: Stockholmi Keskkonna Instituut, 1995), 27; Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 67; Fredén. *Tagasitulekud*, 150, 154.

³²⁰ Laar. *Eesti uus algus*, 173.

poliitilisi kiile ja võidi lõppkokkuvõttes ennetada suuremaid rahutusi.³²¹ „Jaga ja valitse” taktikat laiendati samaaegselt poliitilise koopteerimise valdkonda, andes (mõõdukamatele) oponentidele ning eeldatavalt usaldusväärsed peetavatele võtmeisikutele „eriteenete” eest Eesti passe. Iseäranis heldekäeline oli siin T. Vähi ajutine valitsus, kes omistas sel moel kodakondsuse ligi kolmesajale inimesele, oma viimasel istungil teiste seas Narva linnaapea V. Mižuile.³²² 1993. aasta oktoobrikuiste munitsipaalvalimiste eel ülendati Eesti Vabariigi alamate seisusesse mitmeid aktsepteeritavaid Venekeelse Elanikkonna Esindusassamblee poliitikuid, et nad saaksid erinevalt paljudest autonoomiareferendumi organisatoritest valimistel kandideerida.³²³

Samuti aitas Kirde-Eesti industriaalõlmede üle kontrolli taastada ja/või säilitada ning konservatiivsete „kommunistide” poliitilist selgroogu murda nende sihilik eiramine.³²⁴ Võimaluste piires üritasid keskvoimud režiimile vaenulikke suurettevõtete direktoreid ja mässajate kulisside-taguseid niiditõmbajaid ametist minema lüüa ehk eestimeelsemate juhtide vastu välja vahetada.³²⁵ Muuhulgas asendati 1993. a. hilissuvel uute inimestega Narva Panga nõukogu ning juhatus, kuulutati välja selle moratoorium ja võeti varsti igasugune tegevusluba üldse ära.³²⁶

Lisaks ülalkirjeldatud propagandarünnakutele viidi Virumaa idaosas läbi ka mõningaid kaitsepolitseilisi jõudemonstratsioone, kus äärmuslaste liidrite pitsitamisest tegutses kohati demokraatlike mängureeglite piirima.³²⁷ Sabotaažiaktide ennetamiseks hoidis Valitsus ühe Balti jõujaama töötaja hooletuse tõttu juhtunud avarii ettekäändel ning metallivarastega võitlemise maski taha varjudes Narva elektrijaamades eriüksusi.³²⁸ Ehkki Toompea ei hakanud referendumi toimumist jõuga takistama ja selle aspekti üheks eduka kriisijuhtimise võtmeotsuseks liigitamisele³²⁹ kirjutab käesoleva töö autor alla, sest tõelise etnilise julgeoleku dilemma väljakujunemisele pani rõhutatult tsiviilne lahendus ikkagi tugevalt päitses pähe. Samas suudeti Kirde-Eesti päästa tõenäoliselt tänu kõigi ülaltoodud tegurite koosmõjule. Liialt lihtsustatud lähenemine oleks jätta aga riigi territoriaalse terviklikkuse tagamisel tähelepanuta ka VVO-de sekkumine ning Vene Föderatsiooni suhteline vaoshoitus, mille pinnalt sai hiljem rahvusehitamisega ilma suuremate tagasilöökideta tasapisi edasi liikuda.

5.4. Välisagentuuride panus

Eesti enam-vähem endistes füüsilistes piirides kulgeva riigilooma jätkumise edukus sõltus esmajärjekorras seesmisest asjaolude seisundist. Eesti demokraatlike keskinstitutsioonide efektiivse tegutsemiseta ning kogu elanikkonna lõviosa enesevalitsuseta vaevalt et riik sellest kriisist sedavõrd terve nahaga pääsenuks. Venemaa käitumine oli siin mõneti kahepalgeline, kuid vähemalt nädalapäevad pärast referendumit välisriikide suursaadikutega kohtudes tõdenud Eesti peaminister avameelselt, et kujunenud keerulisest situatsioonist oli riik jagu saanud üksnes tänu Euroopa valitsustevaheliste organisatsioonide abile.³³⁰ Milles viimaste toetus täpsemalt seisnes, saab lugeda järgnevalt.

³²¹ Marran, Vungo. *Eesti pöördub Läände*, 101; Hardo Aasmäe: Raadio Kuku saates „Magneet”, 20.11.08.

³²² K. Muuli. „Viimane istung”, *Postimees*, 13.10.2012; Muuli. *Isamaa tagatuba*, 167.

³²³ Teatud strateegilist paindlikkust demonstreeriti sellegagi, et Riigikogu pikendas augustis Valitsuse ettepanekul hääleõiguslike mittekodanike kohustuslikku registreerumistähtaega. // *VII Riigikogu stenogrammid*, 10.05.–17.06.1993, 2050.

³²⁴ Vt Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 57–58.

³²⁵ Vt nt K. Muuli. „Baltijetsi vallutamise”, *Postimees*, 10.11.2012.

³²⁶ Muuli. *Isamaa tagatuba*, 170.

³²⁷ Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 47; Simson. *Venekeelse elanikkonna äärmusliikumised*, 22.

³²⁸ Muuli. *Isamaa tagatuba*, 185.

³²⁹ Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 62.

³³⁰ Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 412.

5.4.1. VVO-d konfliktijuhtijaina

21. juunil 1993 parlamendis heaks kiidetud Eesti kodakondsuseta püasjukate õiguslikku staatust määratlev välismaalaste seadus ajas erevile mitte ainult venekeelse elanikkonna ja Venemaa poliitilise ladviku, vaid tõi endaga kaasa teatava ärevuse ka Lääne diplomaatide seas. Kahe-teistkümmne Euroopa Ühendusse kuuluva riigi esindajad edastasid Eesti valitsusele mureliku ametliku kirja.³³¹ Kremli diplomaatilisest tulepursetest oli alapeatükis 5.3.3 alles äsja pikemalt juttu.

Pingete maandamiseks esitas osavõtliku Rootsi välisministeeriumi töötaja Lars Fredén peaminister Laarile kärmelt ettepaneku saata välismaalaste seadus Euroopa Nõukogu ekspertiisi, andes presidendile sobiva aluse see vajadusel parlamendile tagasi pörgatada ning viia sinna sisse täiendavaid parandusi.³³² Asjasse pühendati president L. Meri, kes teataski 25. juunil, et esitab välismaalaste seaduse enne võimalikku ratifitseerimisotsust Euroopa Nõukogu ja OSCE spetsialistidele täiendavaks hindamiseks. Tuginedes erapooletute ekspertide juuli esimesteks päevadeks valminud arvamustele, leidsid mainitud organisatsioonide kõneisikud Catherine Lalumiere ning Max van der Stoel enamiku seadusesätetest Euroopa juriidilise praktikaga vägagi sarnase olevat. Siiski kritiseeriti osade punktide ebamäärast sõnastust, iseäranis sihtrühmas vast enim närveerimist põhjustanud elamisloa taotlemise, selle rahuldamise, mitterahuldamise või tühistamise aluste puhul. Normatiivsed ebatäpsused, ametnike suur tegevusvabadus, nendepoolse menetlusprotsessi olematu institutsionaalne järelevalve, otsuse kohtuliku vaidlustamisvõimaluse puudumine jms momendid pakkusid soodsaid perspektiive bürokraatlikul tasandil toimuda võivateks meelevaldseteks lõplikeks tõlgendusteks. Sestap tehti Eesti võimudele arvukaid muudatusettepanekuid ning soovitati presidendil õigusakti sellisel kujul mitte välja kuulutada.³³³

President panigi seadusele veto ja saatis 6. juulil lohakavõitu töö Riigikokku tagasi, kes sinna kaks päeva hiljem Euroopa näpunäidete kohaselt paarkümmend parandust sisse hääletas. Välismaalaste seaduse kontseptsiooni parlamendi 8. juuli eriistungil sündinud uus versioon siiski ei muutnud. Tähtsamatest korrektiividest anti inimestele võimalus taotleda ka alalist elamisluba ning täpsustati elamisloa saamiseks vajalikku legaalse piisava sissetuleku klauslit, mis viitas nüüd laias spektris muuhulgas kõige erinevamatele toetuse liikidele ja perekondlikule abile. Üldjoontes pidas parlamendi riigiõiguskomisjon aga otstarbekaks sisse viia vaid redaktsioonilist laadi tähelepanekuid ning lihvida veel pisut õigusterminoloogiat. See sobis nii valitsuskooalit-sioonile kui president Merile, kes välismaalaste seadusele 1993. a. 11. juulil käe alla pani.³³⁴ Iseenesest oli tegemist osava poliitilise manöövriga, millega saadi kohendada mitmeid tehnilisi fopaasid, andes valitsusele lisavõimalusi Kirde-Eesti separatistidega läbi rääkida.³³⁵ Tehtud järeleandmiste argumenti võis seetõttu välja käia mitte üksnes koduse laua taga, vaid pruukida ka rahvusvahelisel areenil, et lasta selle huvitatud instantsidel enda n-ö nägu säilitades kergemini maha rahuneda. Ühtlasi olid seaduse teksti „kosmeetilised” parandused ja VVO-de surveel mõningate sätete selgem lahtikirjutamine sisulises plaanis ikkagi küllalt oluline, hajutades tublisti venekeelse vähemuse mustemaid hirme.

Setsessionistlike liikumiste edukus sõltub paljuski rahvusvahelise tunnustuse pälvimisest. Ei rahvusvaheline õigus ega laiem üldsus pole demokraatlike õigusriikide korral eraldumis-pürgimuste osas kuigi vastutulelikud³³⁶, kartes suuresti vallandada doominoefekti teistes

³³¹ VII Riigikogu stenogramm, 10.05.–17.06.1993, 2014.

³³² Fredén. *Tagasitulekud*, 142.

³³³ Vt RKA, n. 2, s. 249, l. 72–81.

³³⁴ VII Riigikogu stenogramm, 10.05.–17.06.1993, 2002–2003, 2027; RKA, n. 2, s. 249, l. 124. Seadusesse sisse viidud paranduste kokkuvõtet vt „Integrating Estonia’s Non-Citizen Minority”, *Human Rights Watch/Helsinki*, vol. 5, issue 20 (New York: Human Rights Watch/Helsinki, 1993), 10.

³³⁵ Elling. *The 1993 Narva Referendum*, 62.

³³⁶ Vt nt Norman. *Negotiating Nationalism*, ch. 3.

piirkondades. Tõenäoliselt pidasid etnoregionalistid ka antud juhul sisimas ülimalt kahtlaseks, kas mingisugune Kirde-Eesti poliitiline moodustis oleks lahkulöömisel ÜRO liikmetel (arvestatava) õnnistuse saada suutnud. Euroopa ametlik suhtumine Eesti lagundamisse oli igatahes eitav. Venemaa pingutas oma ähvardustega üle ja kuigi välismaalaste seadus Läänes just vaimustust ei tekitanud, asuti kujunenud olukorras pigem väikeriigi poolele. Autonoomiareferendumi eelses faasis tegi kriisi reguleerimiseks kulisside taga pidevalt olulisi jõupingutusi Rootsi diplomaatiline korpus eesotsas peaminister Carl Bildtiga.³³⁷ Sarnaselt temale sõlmis kohapeal kontakte ja pidas Narva opositsiooniliste liidritega pikemaid kõnelusi Robert Frasure, kes USA saadikuna Eestis esines muuhulgas korduvalt Vabariigi unitaarsust toetavate avaldustega.³³⁸ 6. juulil 1993 väisas ühepäevase kiirvisiidi raames Eestit mõnevõrra üllatuslikult Ukraina peaminister Leonid Kutšma, kes andis võõrustaja edusammude kiitmisega Vene Föderatsiooni propagandistidele paraja tagasilöögi.³³⁹ 11. juulil saabus kahepäevasele ametlikule visiidile ka nt Saksamaa president Richard von Weizsäcker abikaasaga. Taolistel kohtumistel oli eeskätt tugev sümbolne tähtsus, mis demonstreerisid, et Eesti keskvalitsust toetatakse.³⁴⁰ Lääneriigid, eriti USA, Rootsi ja Soome aitasid finantseerida ka EV Presidendi Rahvusvähemuste Ümarlaua tegevust, mille ideed ringlesid õhus juba tükk maad varem ning mis L. Meri otsustaval initsiatiivil 10. juulil 1993 Kadrioru lossis esmakordselt presidendi juures kokku tuli.³⁴¹ Tegu oli umbes kord kvartalis koguneva nõuandva konsultatiivorganiga, kuhu toona kuulus võrdset viis esindajat Venekeelse Elanikkonna Esindusassambleest, Riigikogust ja Eestimaa Rahvuste Ühendusest. See alaline nõukoda aitas vahendada infot, kompenseerida osaliselt etniliste vähemuste alaesindatust riigi juhtasutustes, esitada konkreetseid ettepanekuid ning võimaldas pidada seni äärmiselt nappi institutsionaliseeritud dialoogi. Kriisi haripunktis võis taolisest pingeid maandavast foorumist kindlasti rohkem kasu kui kahju tõusta.

Iseenesest haaras välisagentuuridest kriisijuhtimisel (ingl *crisis management*; sks *Krisenführung*) valjad enda pihku OSCE eesotsas selle rahvusvähemuste ülemvolinikuga (High Commissioner on National Minorities), kelle peamiste tööülesannete hulka etnilist laadi konfliktienetus justnimelt kuulus.³⁴² OSCE esindajate esmased visiidid Eestisse leidsid aset juba 1992. a. detsembris – 1993. a. jaanuaris, paar kuud hiljem avati oma büroo Narvas, mistõttu oldi küllalt varakult sündmuste keskmes ja suutelised eri tasandil väärtuslikke kontakte sõlmima. Missiooni alaline kohalviibimine võimaldas aktiivselt sidemeid luua nii Eesti ametnike, poliitikute, venekeelse elanikkonna liidrite, rahvusvaheliste organisatsioonide, diplomaatide kui tavainimestega. Samuti organiseeris OSCE konflikti neutraliseerimisele orienteeritud poliitilisi kohtumisi, seminare ning mõttetalguid.³⁴³ Vaatamata ponnistustele ei suutnud ülemkomissar Max van der Stoel referendumi toimumist küll ära hoida, kuid 12. juuliks õnnestus tal jõuda vähemalt mitmete oluliste kompromissihõnguliste kokkulepeteni. Etnoregionalistid lubasid Riigikohtu vastavale, veel sündimata otsusele alluda ja keskvalitsus omakorda vältida plebistsiidi puhul mingite takistavate jõumeetodite tarvituselevõttu.³⁴⁴ Ühtlasi oli OSCE kriisireguleerijate „kehastusel” arvestatavaid personaalseid teeneid selles, et Laari valitsus soostus viimaks andma 1993. a. suvel kiirmenetluse korras Eesti kodakondsuse mõnedele isikutele, kes

³³⁷ Loe lähemalt Fredén. *Tagasitulekud*, 135–158.

³³⁸ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 43; *RFE/RL News Briefs*, 26. July–6. August 1993, 14.

³³⁹ Laar. *Eesti uus algus*, 172.

³⁴⁰ Referenduminädalal piketeerisid Riias asuva Vene saatkonna ees Eesti toetuseks lätlased. // *RFE/RL News Briefs*, 19.–23. July 1993, 12; BNS. „Riias nõutakse jõupoliitika lõpetamist”, *Rahva Hääli*, 14.07.1993, 3.

³⁴¹ ERA, f. 5046, n. 1, s. 574, l. 155; A.-E. Lõhmus. „Eestimaa Rahvuste Ühendus”, Viikberg. *Eesti rahvaste raamat*, 123; H. Rumm. „Venelaste pikk tee enesemääratlemisel”, *Hommikuleht*, 7.04.1994.

³⁴² Vastavast institutsionaalsest süsteemist ja VVO-de Eestit puudutavast konfliktipreventsioonist laiemalt vt Lokk. *The Role of International Governmental Organisations*.

³⁴³ ERA, f. 1608, n. 2, s. 480, l. 2, 23–24; Törnudd. *The Role of the CSCE*, 77; Neukirch. *Konfliktmanagement*, 219, 224–225.

³⁴⁴ NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 43; Zaagman. *Conflict Prevention*, 66–67.

soovisid jõudsalt lähenevatel kohalikel valimistel kandidaatidena üles astuda.³⁴⁵ Organisatsiooni kohapealne võrgustik funktsioneeris märkimisväärse kommunikatsioonisõlme, infokanali ning piksevardana, olles ikkagi pigem erapooletuna tajutavaks instantsiks, kuhu inimesed oma küsimuste ja kaebustega pöörduda võisid. Dialoogi edendavat vahendustegevust kombineeriti olukorra üldise jälgimise ning potentsiaalsete ohumärkide otsimisega.³⁴⁶ Loomulikult ei olnud poliitiliste süte kustutamisel sugugi vähemtähtsad ka OSCE edasised seadusandlust liberaliseerivad näpunäited, mis puudutasid näiteks elamislubade taotlemistähtaja pikendamist või keelenõuete lihtsustamist.

Seega loevad uurijad reeglina VVO-de Eestis harrastatud tegevusi tõsiste etniliste kokkupõrgete vältimise osas võrdlemisi efektiivseiks. Iseäranis stabiliseerivat mõju omistatakse siin OSCE-le kui teiste Euroopa poliitiliste agentuuride peamistele „silmadele ja kõrvadele”. Muuhulgas pakkusid selle missioonide raportid välismaailmale Eesti situatsioonist suhteliselt tasakaalustatud kirjeldusi, aitasid mitte-eestlaste häält Tallinnale paremini kuuldavaks teha ja pidurdasid mõlema osapoole „pistrike” marurahvuslikke ideid. Mõni autor on leidnud, et ainuüksi rahvusvahelise üldsuse tähelepanu võis olla oluline etnopolitiilist kraahi ennetav tegur.³⁴⁷ Toonane valitsuse poolt Narva saadetud eriesindaja on vihjanud jälle Euroopa „ülepingutatud” tähelepanule kui kriisi süvendajale, mis julgustas Kirde-Eesti vanameelset opositsiooni „üha šarmantsematele sammudele oma piinatud vähemuse rolli etendamisel”.³⁴⁸ Mõistagi on konfliktiennetuse tulemuslikkust ning rakendatavate abinõude kasutegureid ülimalt keeruline mõõta. Ei saa olla kunagi päris kindel, et ilma VVO-de sekkumiseta oleks Eestis 1993. aastal puhkenud näiteks etniline vägivald. Ideeliste konfliktide juhtimist ja riigi ühiskondlikke arenguid mõjutasid nimetatud välisjõud tõenäoliselt siiski rahunemise ehk positiivses suunas.

Samamoodi võib oletada, et OSCE rahvussuhete ülemvolinik van der Stoeli tihedad kontaktid kohalike vähemuste etniliste emamaade tippametnikega³⁴⁹ osutasid pingete maandamisel konstruktiivseteks. Rahvusvaheline rambivalgus sundis vähemasti Venemaad enam mõõdukusele mõtlema. Liiati kui autoriteetsed VVO-d asusid selle karmi kriitikat Eesti etnopolitiika aadressil selgesõnaliselt ümber lükkama. Võrreldes lääneriikidega on Venemaa roll eelkirjeldatud separatistlike protsesside juures tunduvalt suurem küsimärk.

5.4.2. Venemaa: „karu” kes möirgas, ent ei äianud?

Erialases kirjanduses on saanud peaaegu trafaretseks märkida, et sarnaselt VVO-dele on vähemuste väliste emamaade poliitiline tegevus naaberriigi natsionalismi(de) olemuse ja etniliste minoriteetide nõudmistele kujundamisel ning konfliktide dünaamikas sageli kriitilise tähtsusega.³⁵⁰ Politoloogide empiirilise vundamendiga mudelite kohaselt muudab tugeva etnilise kodumaa või mistahes muu välisjõu ilmse toetuse tunnetamine vähemuse mobiliseerumise tõenäolisemaks ja ajendab tublisti selle etnilist radikaliseerumist sõltumata tegelikult valitsevast rahvuspoliitilisest situatsioonist.³⁵¹

³⁴⁵ Vt Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 444.

³⁴⁶ Näiteks nuhiti Narva radikaalidega kohtumiste kaudu välja ühe suuremat sorti kodanikuallumatuse kampaania kavandamine ja hoiatati venelaste liidreid plaani ellurakendamise negatiivsete tagajärgede eest. // Lahelma. *The Role of the CSCE Missions*, 98.

³⁴⁷ C. Neukirch. „Russia and the OSCE: The Influence of Interested Third and Disinterested Fourth Parties on the Conflicts in Estonia and Moldova”, *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. P. Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers, 2002), 243.

³⁴⁸ I. Tarand. „Võta naine, kui võimalik, Narvast...” (R. Valgre)”, *Eesti Päevaleht*, 16.07.2008.

³⁴⁹ Vt W. Kemp (ed). *Quiet Diplomacy in Action: The OSCE High Commissioner on National Minorities* (The Hague et al.: Kluwer Law International, 2001), 60–61, 144.

³⁵⁰ Vt nt Houten. *The Role of a Minority's Reference State*.

³⁵¹ Jenne. *A Bargaining Theory*; E. Jenne. *Ethnic Bargaining: The Paradox of Minority Empowerment* (Ithaca: Cornell University Press, 2006).

Kirde-Eesti autonoomia projekti taga on nii mõnigi kord nähtud Moskva suunavat kätt. 1993. aastal vabariigi valitsusnõunikuks olnud A. Altosaar tõmbab suvekriisi meenutades paralleele koguni aasta varem Vene relvajõudude poolt toetatud separatistlike operatsioonidega Moldovas ning Gruusias ja väidab, et sündmusi orkestreeriti Venemaalt, kus Eesti „iga hinna eest” lõhkumise plaanid ilmselgelt juba varem ette valmistatud olid.³⁵² Probleemaatikat akadeemilises plaanis pisut sügavamalt uurinud autorite meelest Eesti venekeelsed separatistid idanaabritl mingit erilist toetust ei saanud. Venemaa liidrid ei teinud üheksakümnendate aastate alguse pingelises õhkkonnas väidetavalt katset vägivaldseid rahutusi või täiemõõdulist mässu üles puhuda ning piirdusid separatistide aktiivse patroneerimisega mujal endises NSV Liidus.³⁵³

Mida näitab kasutatava teabe koondanalüüs? Umbisikuliste väidete tasemel leidub mõningaid vihjeid, mille kohaselt survestas Moskva enne 1991. a. augustiputši Narva liidreid, et ka seal moodustataks midagi Dnestri-äärse piirkonna sarnast.³⁵⁴ Täiendav info kõneleb sellest, et kui Moskva toona Eesti venekeelseid separatiste toetaski, siis tuli see eelkõige konservatiivsete kommunistide ridadest ja mitte tasapisi Boris Jeltsini kontrolli alla mineva Vene valitsuse leerist. 23. novembril 1990 käisid Narva, Sillamäe ning Kohtla-Järve ning kolme Vene NFSV linna – Ivangorodi, Kingissepa ja Slantsõ – esindajad lausa ühiselt Jeltsini jutul, sondeerimaks pinda, kuidas suhtub Venemaa juhtkond Kirde-Eestis ehk formaalselt NSV Liidu loodeosas territoriaalse autonoomia väljakuulutamisesse. Too vastanud, et kõnealune Eesti kirdenurk kuulub ajalooliselt sellele vabariigile, mistõttu VNFSV noile separatistlikele jõududele vähimatki abi osutada ei kavatse. Võõrustaja lubanud küll kaitsta venekeelse elanikkonna kodanikuõigusi, kuid mitte hakata esimeste pärast Eestiga sõdima.³⁵⁵ Sündmuste arenedes, 1991. a. suveks võtsid nii Jeltsin kui näiteks ka Peterburi linnapea Anatoli Sobtšak Kirde-Eesti poliitilise autonoomia osas sisse suhteliselt selge negatiivse hoiaku.³⁵⁶ Arvatavasti oli see käremeelseimatele vene etno-regionalistidele piltlikult öeldes üsnagi mõru pill alla neelata.

Eesti Vabariigi kontekstis jätkasid Narva ja Sillamäe võimud esimestel aastatel intensiivselt Venemaa kõrgemate ametiisikute ning piiritaguste naaberomavalitsuste juhtidega poliitiliste konsultatsioonide pidamist. Iseäranis sagedaseks muutusid need kohtumised 1993. a. kevadel ja suvel, kus Eesti keskvalitsuse esindajate sõnul arutati muuhulgas Venemaa abi autonoomia-referendumite läbiviimisel.³⁵⁷ Kõnelused näisid olevat siiski võrdlemisi väheviljakad³⁵⁸ ning kõige innukamaks Ida-Viru separatistide poolehoidjaks osutus kriisi vältel hoopistükki Moskva linnavalitsus. Selle toetus ei piirdunud pelgalt diplomaatilise tegevusega, vaid jõudis Eesti Kaitsepolitsei ameti peadirektor Jüri Pihli sõnutsi oma võitlevate Eesti kolleegideni koguni reaalsete rahakohvrite kujul.³⁵⁹ Kahtlemata ei saa välistada, et varjatud moel panid autonoomialiidumisele mingil määral õla alla ka Venemaa keskvalitsus, ent Kremli avalikkusele mõeldud sõnumite sisu oli kõike muud kui separatismi õhutav. 1992. a. oktoobri algul peetud

³⁵² A. Altosaar. „Narva õppetunnid”, *Postimees*, 16.07.2013. Vt ka nt K. Kukk. „On Economic and Geographical Development of Estonia in 1945–1990”, *Publications of the Estonian Geographical Society VI* (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1991), 30; M. Nutt. „NSV Liidu muumia kummitab edasi”, *Postimees*, 23.12.2011.

³⁵³ Nt Kramer. NATO, 733; Graf. *Impeeriumi lõpp*, 166.

³⁵⁴ NLA, f. 129, n. 1, s. 35, l. 38.

³⁵⁵ Graf. *Impeeriumi lõpp*, 194–195.

³⁵⁶ „Estonia and Russia, Estonians and Russians: A Dialogue”, The Olof Palme International Center. Research Paper No. 1 (Tallinn: The Institute of International and Social Studies, 1996), 15; Gorohhov. *Integration in Practice*, 129.

³⁵⁷ Vt nt SLA, n. 1, s. 24, l. 12–13; NLA, f. 129, n. 1, s. 49, l. 43; H. Rumm, T. Paju. „Valitsus süüdistab Venemaad Narva referendumi ettevalmistamises”, *Postimees*, 10.07.1993.

³⁵⁸ Eesti kirjutav press võttis küll korra üles teema, et plaanitava plebistsiidi hääletusdelid on trükitud Venemaal, kuid V. Tšuiкин asus seda väidet kohe kummutama ning ka Kaitsepolitsei lähem uurimine kinnitas, et vähemalt osaliselt oli kogu referendumiga seotud dokumentatsioon toodetud Narva munitsipaaltrükkikojas „Koit”. // ETA. „Referendumi büllետäänid on trükitud Venemaal”, *Postimees*, 9.07.1993, 3; BNS. „Tšuiкин eitab, et Narva referendumi läbiviimiseks taotletakse abi Venemaalt”, *Päevaleht*, 10.07.1993, 6; ETA. „Kaitsepolitsei uurib Narva sündmusi”, *Postimees*, 13.07.1993, 3.

³⁵⁹ Simson. *Venekeelse elanikkonna äärmusliikumised*, 24.

kohtumisel andis Vene Föderatsiooni kohalik diplomaatiline korpus eesotsas suursaadik Aleksandr Trofimoviga Narva juhtkonnale mõista, et see linn on Eesti Vabariigi osa ja nemad mingisuguse Narva eritsooni poolt agiteerimist õigeks ei pea.³⁶⁰ 1993. a. juuni keskpaiku Narvas toimunud pressikonverentsil üles astunud Vene Ülemnõukogu riikliku ülesehituse ning rahvusuhete komisjoni esimees Nikolai Medvedevi resümee järgi võivad Venemaa kodanikud ja muu venemeelne rahvas soovi korral Vene Föderatsiooni elama tulla ning aitab Vene ja Eesti juhtkonna süüdistamisest.³⁶¹ Üle idapiiri valguvatest paramilitaarsetest „turvameestest” rääkivate kuulujuttude paljunemise paistel lubas Vene võimuaparaat nende territooriumil tegutsevatel äärmusrühmitustel hoolikamalt silma peal hoida ning vastavaid ennetusmeetmeid tõhustada.³⁶² 16. juulil teatas Venemaa välisministeeriumi infojuht Sergei Jastržembski, et isegi kui käima läinud referendumil jõutakse rahvuslik-territoriaalset autonoomiat pooldava tulemuseni, ei pea Vene Föderatsioon piirilinna enda koosseisu haaramist võimalikuks. Järgnevatel päevadel korrutasid suure idanaabri erinevad välisministeeriumi esindajad lisaks veel riburadamisi üle, et Venemaa käsitleb referendumeid puhtalt Eesti siseasjana.³⁶³

Kui säaraste avalduste näol ka oli tegemist mingite eriooperatsioonide teostamist looritava suitsukattega, siis vähemalt meediat jälgivate masside jaoks pidid need setsessionismi eitavad hoiakud andma paratamatult küllalt selge signaali. Diplomaatilise sõnumi, et vähemasti Kirde-Eesti poliitilise autonoomia osas Venemaa abile väga loota ei maksa. Kõik see kahandas mõistagi oluliselt separatistlike vähemusaktivistide poliitilist kauplemisjõudu. Moskva ei eksportinud sinna väga teravaid, otseselt riigivõimu kukutamisele orienteeritud aksioone, või oli nende realiseerimisel üüratult saamatu. Toetus mitte-eestlastele näis piirduvat üksnes Eesti üldise rahvastamistaktika verbaalse nüpeldamise ja majandusliku survega, mis kokkuvõttes võis külvata vene kogukonnas mõnevõrra segadust, kuid muutuda etniliste kokkupõrgete vältimisel lõpuks oluliseks. Loomulikult ei ole endiselt alust väita, et pinged Eestis jäid allapoole vägivalla künnist just Venemaa välispoliitika *tulemusena*³⁶⁴, aga oma osa ennustamatute tagajärgedega konfliktispiraali langemisest pääsemisel või territoriaalse *status quo* tagamisel sel ilmselt ikkagi oli.

Lääneriikide saadikute mälestuste kohaselt ei olnud mitmesuguste pakiliste probleemidega niigi koormatud Venemaa Valitsus hetkel kriisi süvenemisest huvitatud. Seepärast võeti seal idavirumaalaste referendumini triige pigem ebasoovitava tulega mängimisena.³⁶⁵ Mõnede eesti autorite meelest eelistas Venemaa strateegilises plaanis üleüldse säilitada tugeva vene domineeriva linna välispoliitilise mõjutusvahendina ennemini naaberriigis kui liita see poolenisti või täielikult Föderatsiooni külge.³⁶⁶ Käesoleva töö spetsiifika ning tulemuste foonil peab samas siiski märksa rohkem rõhutama Venemaa rahvuslik-riikliku enesekuvandi ambivalentsust (vt alapeatükis 4.4.2), mis selle välispidist aktiivsust üksjagu pidurdama kippus. Esines ju 1990-ndail arvestatavaid raskusi kasvõi Vene „kaasmaalaste” määratlemise ja vastava identiteedipoliitika väljakujundamisega, puudus konsensus, millise riikliku korralduse, missuguste piiride jms poole püüelda.

Üldjoontes on tänapäevaste riikide valitsejatel, sealhulgas Venemaa omadel, olnud muidugi poliitiliselt kasulik esineda välismaal elavate hõimuvendade kaitsja ning eestkostjana. Taolisel diasporaapoliitikal on siiski piirid. Nii mõnigi kord ei pruugi vähemusgrupi eraldumisplaanid olla selle etnilise emamaa vaatevinklist tervitatavad. Neid võidakse tajuda ohuna välise

³⁶⁰ A. Siig. „Venemaa suursaadik deklareeris narvakaile: Narva on Eesti Vabariigi osa”, *Rahva Hää*, 5.10.1992.

³⁶¹ RKA, n. 4, s. 475, l. 100.

³⁶² T. Tambi. „Venemaa ja Eesti võimud Narva ja Sillamäe referendumini võimalikust takistamisest”, *Rahva Hää*, 16.07.1993; *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, July 1993, 24.

³⁶³ „Venemaa ei taha Narvat endale”, *Rahva Hää*, 17.07.1993, 1; „Briefing at the Russian Ministry of Foreign Affairs on 20 July”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, August 1993, 29; *RFE/RL News Briefs*, 19.–23. July 1993, 20; „Vassili Svirin: referendum on Eesti siseasi”, *Rahva Hää*, 23.07.1993, 1.

³⁶⁴ Neukirch. *Russia and the OSCE*, 242.

³⁶⁵ Wistinghausen. *Vabas Eestis*, 406; Fredén. *Tagasitulekud*, 147.

³⁶⁶ Sillaste, Purga. *Majanduse olukord*, 27.

patronaazriigi julgeolekule, või vähemalt suhetele setsessionistliku minoriteedi asukohamaa ja rahvusvahelise kogukonnaga.³⁶⁷ Samuti võivad inimlik hirm, vihkamine ning umbusk kõige välismaise vastu, mis paljusid natsionalismi (äärmuslikke) vorme iseloomustavad, irredentismi tiibu üksjagu kärpida. Tihti toob riigipiiride etnilisel printsibil laiendamine endaga kaasa ka kultuuriliselt võõraste, soovimatute sotsiaalsete rühmade kaasamise, mida tavakodanikud reeglina väga ei tolereeri ja mis nende liidrite käitumist sel moel tublisti mõõdukamatele radadele suunab.³⁶⁸

Venemaa 1995. aastast pärineva rahvaküsitluse järgi leidis 33% respondentidest, et Vene Föderatsioon peaks pürgima niisuguste endiste liiduvabariikide vahetus naabruses paiknevate territooriumite liitmisele, kus elanikkonna enamuse moodustavad venelased. 46% suhtus sellisesse varianti taunivalt.³⁶⁹ Eeskätt irredentismi eitavad meeolud haakuvad paradoksaalselt Venemaa siirdeühiskonda peatselt tabanud ksenofoobia ning neonatsismi kiire kasvuga. Viidates ühtlasi tendentsile, et Venemaad hakati psühholoogilises plaanis üha enam nägema mitte niivõrd impeeriumi kui rahvusriigina, „kus venelased moodustavad üle 80 protsendi elanikkonnast ja millest ühisteadvus kipub välja jätma isegi poliitiliselt Venemaa koosseisu kuuluvad, kuid kultuuriliselt igati võõrad Põhja-Kaukaasia vabariigid”.³⁷⁰ Sealjuures ei ole negatiivsete etniliste Teiste rollis olnud üksnes lõunamaist päritolu Vene kodanikud. Mitmesugused immigrantidega seotud hirmud (vene *мигрантофобия*) puudutasid ka sadu tuhandeid kunagistest liiduvabariikidest ajaloolisele kodumaale naasnud nn võõrvenelasi.³⁷¹ Venemaalaste stabiilselt tõrjuv poliitiline suhtumine kõiksugu sisserändajatesse kajastub arvukates sotsioloogilistes monitoringutes.³⁷² Järelikult aitasid ksenofoobsed hoiakud kummalisel kombel kaasa Eesti territoriaalse terviklikkuse säilitamisele. Näiliselt on vastav seos küllalt irooniline – „võõraviahi” võib teatud kontekstis hoida rahu.³⁷³

Föderatiivne ülesehitus, lahendamata seismised rahvuskonfliktid ning tuure koguv vastasseis Tšetšeenias sundisid Moskvat juba iseenesest kõrgendatud ettevaatlikkusele. Venemaa teisedki separatistlikud piirkonnad nagu nt Adõgee, Baškortostan, Dagestan, Inguššia, Kabardi-Balkaaria, Karatšai-Tšerkessia või Tatarstan muutsid etnilise emamaa kõvakäelise poliitika tunduvalt problemaatilisemaks. Naaberriikide lagundamine võinuks koheselt legitimeerida mõnede tema enda regioonide iseseisvusnõudeid ja käivitada analoogseid ahelreaktsioone. Seepärast oluks Eestis separatistlike konfliktide kehtamine Venemaa jaoks „enesetapjalik”.³⁷⁴ Vene rahvuslased ei olnud radikaalsema välispoliitika läbisurumisel ka kuigi edukad. Pärast 1993. a. sügisel Jeltsini kasuks käändunud võimuvõitlust pidi Venemaa Valitsus nende (pluralistlike) vaadetega veel vähem arvestama.

Niisiis ei viita olemasolevad andmed, et 1993. a. kriis oli Vene keskaparaadi poolt tekitatud ja sihiks seati ilmingimata Eesti Vabariigi tükeldamine. Täpsemalt väljendudes pole selle kohta kontrollitavat infot. Ennemini näitab ajalooline aines, et Ida-Viru autonoomia nurjas muuhulgas

³⁶⁷ Vt Cordell, Wolff. *Ethnic Conflict*, 86.

³⁶⁸ Uuringute põhjal on vastavate järeldusteni jõudnud nt Saideman, Ayres. *For Kin or Country*.

³⁶⁹ Ühendamise idee oli populaarsem väiksema haridustasemega (keskharidusest madalam) inimeste hulgas, kellest umbes pooled taolist praktikat pooldasid. Samuti sumpatiseerisid venelaste etnilise ühendamise mõttet teistest sotsiaalsetest gruppidest enam pensionäridele ja agraarsektoris hõivatutele. // Zevelev. *Russia*, 61.

³⁷⁰ J. Maloverjan. „Uue Vene uus natsionalism”, *Postimees*, 1.07.2013.

³⁷¹ Venemaa sotsioloogid on vaenu seletanud nii majanduslikest raskustest tingitud konkurentsitaju kui kultuurilist autentsust taga ajava etnilise natsionalismi postulaatide tugevusega. // Vt V. Juškin. „Võõrad”, *Eesti Päevaleht*, 28.10.2006; A. Verkhovsky. „Future Prospects of Contemporary Russian Nationalism”, *Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia*, ed. M. Laruelle (London: Routledge, 2009), 95–96, 98; A. Leonova. „Electoral Choice, Cultural Capital, and Xenophobic Attitudes in Russia, 1994–2006”, samas, 147.

³⁷² Laitin. *Identity in Formation*, 315; „Россия для русских...?”, 25.08.2006.

<http://www.levada.ru/press/2006082500.html> (vaadatud 9.08.2014).

³⁷³ Vrd Saideman, Ayres. *For Kin or Country*, 2.

³⁷⁴ Vene välisministeeriumi Euroopa osakonna juht Aleksei Gluhhov 25.06.1993. // *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, July 1993, 13–14.

Vene Föderatsiooni poliitiline passiivsus. Osalt jääb suure idanaabri tegevus muidugi kuni arhiivide avanemiseni tahes-tahtmata müsteeriumiks. „Vene karu” võis vargsi ka Eestit kannast pureda. Selle konkreetseid hambajälgi näeb laiem üldsus taolisel juhul aga võib-olla ehk kaugemas tulevikus.

5.5. Kagu-Eesti etnoregionalism

Peale Kirde-Eesti on etnoregionalism³⁷⁵ ühel või teisel moel pead tõstnud mujalgi riigi ääremadel. Vaatamata sellele, et nõukogude võimud püüdsid paikkondlike (keeleliste) identiteetide külvi igati takistada, taaselustusid need taasiseseisvunud Eestis käsikäes kodukandiliikumistega võrdlemisi kiiresti. Mulgi, Kihnu või Kodavere pärandkultuuri entusiastide kõrval on kõige poliitilisema alatooniga nn perifeerseteks huvigruppideks olnud kahtlemata võrukesed ja setud, kes tänase seisuga on oma identiteedi edendamise nimel enim ja pikemat aega vaeva näinud. Ning kelle kultuurilist ja territoriaalset konsolideerumist Eesti riik kõige suuremas mastaabis kord soodustanud, kord jälle jahutanud on.

5.5.1. Setud

Setud (omanimega *setod*) on siiani mõnevõrra segase kujunemislooga etniline rühm³⁷⁶, kelle põline asuala jaguneb hetkel Põlva- ja Võrumaa ning Vene Föderatsiooni jurisdiktsiooni alla jääva Petseri rajooni vahel kaheks.³⁷⁷ Nende identiteedi tuumiku moodustavad traditsiooniliselt eeskätt setu keel, eripärane rahvakultuur ja (vene) õigeusk. Kuna nii nõukogude kui taasiseseisvunud Eesti perioodil toimunud rahvaloendustel liigitati setud eestlaste hulka, on setude täpne arv praegusel ajal teadmata. Vägagi varieeruvatel hinnangutel elab neid Eesti Vabariigis ühtekokku 5–20 tuhat inimest.³⁷⁸ Tsaari-Venemaal, ilmasõdade vahelises Eestis ning nõukogude režiimi tingimustes setude rahvusidentiteet erinevatel põhjustel täiel määral välja kujuneda ei jõudnud³⁷⁹ ja puhuti leidsid nende seas aset pigem eesti või vene suunalised autoassimilatsioonilised protsessid. Setu identiteet hakkabki taas elujõudu koguma eelkõige pärast Eesti omariikluse taastamist, mil avanesid uued võimalused mõningate ääremaade etnilist laadi „ärkamiseks”.

Setu-liikumine, mida on vedanud suuresti humanitaarkallakuga haritlased, sai alguse 1980-ndate aastate lõpus. Seda iseloomustab valdavalt seltsi- ja kultuuritegevus, millele on omane teatav nostalgiline suhtumine traditsioonilisse talupojajühiskonda ning setu rahvapärandsusse. Neile elementidele tuginedes püütakse siiski konstrueerida ka kaasaegsemat setu identiteeti. Näiteks on tegeletud varasemate lõunaeesti tekstide baasil ühtse (moderniseeritud) setu kirjakeele loomisega. Lisaks omakeelse kirjasõna, sh ajalehe avaldamisele kõlas 1990-ndate aastate teisel poolel Lõuna-Eestis setu raadioprogramm. 2010. aasta kevadel asutati Värskas

³⁷⁵ Siinkohal mõistan viimase all eeskätt püüdlemist teatud etnilise iseolemise poole kas kultuurilisel, majanduslikul ja/või administratiivsel tasandil.

³⁷⁶ Vt I. Jääts. *Setude etniline identiteet* (Tartu: Tartu Ülikool, 1998); H. Lay. *Die Setukesen in Geschichte und Gegenwart Estlands: Herkunft, Lebensweise, Sprache und Kultur* (Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008).

³⁷⁷ Setumaa ajalugu puudutavad lähemalt nt S. Laul. „Eesti kapupeer ja Setumaa kujunemine”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1988–1993* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1995); L. Reissar. *Setumaa läbi sajandite. Petserimaa* (Tallinn: AS Kupar, 1996); K. Tähepõld et al. *Setumaa: ida ja lääne vahel* (Tallinn: Ecce Revelia, 2008).

³⁷⁸ I. Jääts. „Ethnic Identity of the Setus and the Estonian-Russian Border Dispute”, *Nationalities Papers*, 28: 4 (2000), 651; Eesti Regionaal- ja Vähemuskeelte Liit. <http://www.estblul.ee/EST/Keeled/seto.html> (vaadatud 9.08.2014); BNS. „Moskva peab setusid eestlastest eraldi rahvuseks, Eesti setud mitte”, *Postimees.ee*, 6.07.2010. Võrdluseks võib märkida, et kahe maailmasõja vahel loendati Eesti territooriumil enam-vähem täpselt 15 000 setut. // *Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis: 1922. a. üldrahvalugemise andmed*, vihk I (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924), 31; *Valdade rahvastik: I. III 1934 rahvaloenduse andmed*, vihk I (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1934), 46.

³⁷⁹ Vt I. Jääts. „Setud eestlaste regionaalse alajaotuse ja iseseisva etnose piiril”, *Õdagumeresoomõ veeremaaq*, toim. K. Pajusalu, T. Tender (Võru: Võro Instituut, 1999), 35–36.

sihtasutus Seto Instituut, mis koondab setusid ja Setumaad puudutavat informatsiooni, koordineerib setu kultuuri alast teadustööd ning püüab edendada vastavat paikkondlikku identiteeti.

Eesti etnopolitiilisel maastikul võrdlemisi ainulaadse setu rahva esinduskoguna tuleb iga kolme aasta tagant kokku Setu Kongress. See iversearki setude „parlament”, mille töös osalevad nii Eesti kui Petserimaa Vene poolele jäävate setu külade ja ühenduste delegaadid, taastas oma tegevuse 1993. aasta oktoobris. Setudel on olemas enda lipp, hümn ning eepos. Kord aastas mängivad setud Norra metsasoomlaste eeskujul ühtlasi oma riiki – Setu Kuningriiki. Esma-kordselt toimus Setu Kuningriigi päev 1994. a. 20. augustil ning on sealt alates igal aastal veidi varasematel kuupäevadel erinevate setu külade võõrustamisel järjepidevalt ka aset leidnud.³⁸⁰

Mõnede käsitluste järgi on kõik need setu-liikumise alla mahtuvad toimingud, (mis on põhjutanud setude etnilises rühmaidentiteedis kohati arvestatavat segadust³⁸¹), vaadeldavad rahvuse ülesehitamise püüdlustena.³⁸² Leidub inimesi, kes peavad tõepoolest setusid eraldi rahvuseks ja setu dialekti omaette keeleks. 1996. a. oktoobris otsustas Setu Kongress esitada setude taotluse Esindamata Rahvaste Organisatsiooniga (*Unrepresented Nations and Peoples Organization*) ühinemiseks.³⁸³ 1999. a. plenaaristungil võttis setude esinduskogu vastu resolutsiooni, mille kohaselt moodustavad setud erilaadse identiteediga etnilise vähemuse, mille üle tuleks eraldi arvestust pidada ka peatselt saabuval üleriigilisel ametlikul rahvaloendusel.³⁸⁴ Osad setud on avaldanud soovi registreerida setud vähemusrahvuse kultuuriautonomia seaduse alusel.³⁸⁵ Radikaalsemate setu poliitiliste aktivistidega unisoonis on püsinud ka Venemaa riigi-ametnikud. 2002. ning 2010. aastal fikseeriti setude enesemääratlust sealsel rahvaloendusel. 17. juunil 2010 lülitati Vene Föderatsiooni valitsuse otsusega Venemaa väikesearvuliste põlis-rahvaste nimekirja ka setud.³⁸⁶

Küsimuses, kas setud moodustavad eraldiseisva etnilise grupi või on tõusmas koguni rahvuse tasapinnale, puudub siiski üksmeel ka setu-liikumise liidrite seas. Enamus setu asja ajajatest, näiteks N. Põdramägi, leiab pigem, et setude näol on tegu eestlaste ühe alarühmaga ja Setumaa on osa Eestist:

„Tahaksin rõhutada, et seto on samavõrd eestlane kui saarlane, mulk või keegi teine eestlane, ja et Setumaa on samavõrd Eestimaa osa kui seda on Saaremaa, Mulgimaa või mõni teine Eestimaa nurgake. [...] Meie, setod, oleme soome-ugrilased, aga mitte slaavlased.”³⁸⁷

Etnograafiliste välitööde andmete järgi neid setusid, kes end selgelt eestlaste sekka mitte-kuuluvaks peavad, kaasajal kuigi palju leidunud ei ole. 1996. aastal jäi taoliste isikute arv nii Eesti kui Venemaa poolsetes Setumaa küldes 12–17% vahele.³⁸⁸ Ka trükiajakirjanduse veergudel on setud üldjuhul toonitanud oma kuuluvust eestlaste hulka.³⁸⁹ Ehk tänaseks päevaks on setud üsna hästi eesti rahvusesse lõimitud ning enamjaolt kannavad nad paralleelset setu-eesti

³⁸⁰ Loe nt R. Laurisaar. „Setude veretu võimuvahetus”, *Eesti Päevaleht*, 11.08.2007.

³⁸¹ A. Reinson. *Identiteedikonfliktid noorte setude seas*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2004), 67.

³⁸² Jääts. Setude etniline identiteet, 126.

³⁸³ *IV Seto Kongress: 9. oktoobril 1996. a. Värskas* (Värskas: Seto Kongressi Vanemate Koda, 1997), 71; BNS. „Setud loodavad oma probleemidele rahvusvahelist abi”, *Postimees*, 11.10.1996.

³⁸⁴ *V Seto Kongress: 9. oktoobril 1999. a. Värskas* (Värskas: Seto Kongressi Vanemate Kogu, 2000), 63.

³⁸⁵ *VI Seto Kongress 9. oktoobril 2002. a. Verskah* (Verska: Seto Kongressi Vanõbidõ Kogo, 2003), 26.

³⁸⁶ „О внесении изменения в Единый перечень коренных малочисленных народов Российской Федерации”, *Постановление Правительства Российской Федерации*, 17 июня 2010 г. № 453. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 26, 28 июня 2010).

³⁸⁷ *Kolmas Seto Kongress: 9.10.1993 Värskas* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994), 55–56.

³⁸⁸ Jääts. *Ethnic Identity of the Setus*, 663.

³⁸⁹ A. Toe. *Setode kui etnilise grupi meediarepresentatsioon trükimeedias aastatel 1992–2012*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituut, 2013), 56.

topeltidentiteeti. Kui aga lähtuda aktivistide haralihooidvamatest arusaamadest, pole ekslik väita sedagi, et selle rahvakillu sees on üritatud konstrueerida omalaadset vähemuse eneseteadvust.

Setude identiteeti ning ühishuve on konsolideerinud kindlasti Eesti ja Venemaa vaheline piiriprobleem, mis setu-liikumist poliitiliselt üksjagu mobiliseeris.³⁹⁰ Seda eriti 1990-ndate aastate esimesel poolel, mil piiriküsimus näiliselt veel iseäranis lahtine oli. Eesti taasiseseisvumise järel sisse seatud ajutine kontrolljoon jättis suurema osa endisest Petseri maakonnast ehk n-ö Setumaa südamest Vene Föderatsiooni poolele. Rahvast eraldava piirirežiimi kehtestamine on lõhknud perekondlikke, majanduslikke, sotsiaalseid ning kultuurilisi sidemeid ja takistanud setude ajaloolise asuala administratiivset koondumist.

Seetõttu on setu organisatsioonid esinenud aastate jooksul terve rea eri riikide võimu-institutsioonidele ning laiemale avalikkusele suunatud pöördumiste, pikettide ja demonstratsioonidega, milles nõutakse Tartu rahu järgse piiri taastamist ning endise Petserimaa idaosa Eesti trikoloori alla tagasitoomist.³⁹¹ Hilisemal ajal on Setumaa lõhestatuse püsimise tõttu soovitud valdavalt kehtiva kontrolljoone viisavaba ületamisvõimaluse sisse seadmist, vastavaid soodustusi või viisarežiimi lihtsustamist.³⁹² Samuti on Värskas kogunev Setu Kongress Vabariigi Valitsuselt nõudnud, et see toetaks Vene poolele jäänud Petserimaal elavaid Eesti kodanikke nii materiaalselt, sotsiaalselt, meditsiiniliselt, hariduslikult, kultuuriliselt kui juriidilistes küsimustes.³⁹³

Kuigi Venemaa esindajad ei olnud piiriproblemaatikas Tartu rahulepingust lähtuvateks kompromissideks valmis, on Setu Kongress ühes Vanematekoguga Eesti riigi piiripoliitikat ägedasti sarjanud. Tallinnale heideti ette setudele selja keeramist ja endiselt välisriigi hõlma all viibivate Eesti kodanike kaitseta jätmist. Leiti, et Eesti võimud pole piiriläbirääkimistel olnud piisavalt järjekindlad ning aktiivsed ega ole suutnud setude probleemi rahvusvahelisele üldsusele selgeks teha. Lisaks „kapitulantlikule” piirilepingu sõlmimisele sai setude rahulolematuse allikaks asjaolu, et välisministeeriumil ei õnnestunud idapiiril kehtvalt tagada nimekirjade alusel toimivat soodusviisade süsteemi.³⁹⁴

Palju kriitikanooli lasti setude kui nn mahajäänud agraarse perifeeria elanike poolt eelmise aastatuhande lõpukümnendil lendu ka keskvalitsuse regionaalse majanduspoliitika aadressil. Ilmselt Kirde-Eesti eeskujul 1993. a. sügisel Setu Kongressil korra ringelnud projektid Petserimaa vabamajanduspiirkonna loomisest soikusid siiski üsna pea.³⁹⁵ Jutud mingisuguse ühtse Setu halduspiirkonna rajamisest ei ole aga päris vaibunud tänaseni. Esiialgu olid nii setude poliitilised organid kui Riigikogu Ida-Petserimaa toetusgrupp seda meelt, et taastada tuleb Petseri maakond – kasvõi järk-järgult, valdada kaupa. Ning pöördusid Vabariigi juhtinstitutsioonide poole ka vastava ettepanekuga.³⁹⁶ Kui aga kaheks lõhestatud Setumaa ühendamise väljavaated järjest ebatõenäolisemaks muutusid, hakkas jõudu koguma idee setude administratiivse omavalitsuse loomisest kitsamalt Eesti Vabariigi territooriumil. Mõte moodustada Setu maakond kõlas tegelikult juba kolmandal Setu Kongressi kogunemisel. 1990-ndate aastate keskel arutati seda mõnda aega ka Eesti parlamendi koridorides ja valitsusringkondades, kuid

³⁹⁰ Setude etnilisest identiteedist ja Eesti-Vene piirivaidlustest vt E. Berg. „National Interests and Local Needs in a Divided Setumaa: Behind the Narratives”, *Curtains of Iron and Gold: Reconstructing Borders and Scales of Interaction*, eds. H. Eskelinen et al. (Aldershot: Ashgate, 1999); I. Jääts. „Seto-liikumine ja Eesti-Vene piiriprobleemid Setumaal”, *Eestlane ja tema maa*, koost. A. Jürgenson (Tallinn: Ajaloo Instituut, 2000).

³⁹¹ Nt *Kolmas Seto Kongress*, 81–82, 88; *V Seto Kongress*, 58; *VI Seto Kongress*, 84.

³⁹² *IV Seto Kongress*, 68; *V Seto Kongress*, 59; *VI Seto Kongress*, 85.

³⁹³ *IV Seto Kongress*, 68–69; *V Seto Kongress*, 59.

³⁹⁴ Vt nt I. Vananurm. „Petserimaa tahab ellu jääda”, *Rahva Hää*, 13.12.1993; E. Tammer. „Petserimaa vajab erihalduskorda, nõustub Peeter Olesk”, *Postimees*, 10.08.1994; I. Taro. „Setod nõuavad valitsuselt lihtsustatud piiriületust”, *Postimees*, 15.11.2008.

³⁹⁵ S. Karja. „Setud pidasid kolmanda kongressi”, *Postimees*, 11.10.1993.

³⁹⁶ *Kolmas Seto Kongress*, 82, 87; A. Sandre. „Petseri maakonna saaks moodustada aasta lõpuks”, *Hommikuleht*, 17.01.1994.

Põlva- ning Võrumaa teatud valdade baasil inimeste silme ette maalitud moodustis ei leidnud sihtrühma seas kuigi palavat poolehoidu.³⁹⁷

Küll sõlmisid 1994. aastal arendustegevuse ühiseks planeerimiseks neli põlisele Setumaale jäänud Eesti Vabariigi valda – Meremäe, Mikitamäe, Misso ja Värska – Setomaa Valdade Liidu. See reaktiveerus mittetulundusühingu vormis 2000-ndate aastate keskel ning on seadnud omale üsna mitmeid kultuurilisi ning sotsiaalmajanduslikke sihte.³⁹⁸ Setumaa oli esimene Eesti pärimuskultuuri piirkond, mis tähistas 1998. aastal ajaloolis-kultuurilise Setumaa piirid „Setomaa” siltidega kõigil suurematel rajajoonet ületavatel teedel. Setu aktivistid, sh Riigikogu liikmed, on väljendanud soovi võtta paralleelselt riikliku valuutaga Setumaal reaalse maksevahendina käibele ka oma raha.³⁹⁹ Vaatamata sellele on setude territoriaalne identiteet saanud Setumaa tükeldatuse tõttu kindlasti arvestatava tagasilöögi ja nende administratiivne etno-regionalism püsib hetkel mõõdukana.

5.5.2. Võrukesed

Setude sihtidega osalt kattuvaks, ent samas eraldiseisvaks nähtuseks võib lugeda ka võrukeste liikumist. Võrukestena (omanimega *võrokõsõq*) tuntakse Kagu-Eestis asuva Võrumaa (praegune Põlva ja Võru maakond) põliselanikke, keda tavatsetakse pidada üheks etniliste eestlaste allkultuuriks. Iidsete rahvakommete kõrval on nende identiteet ennekõike keeleline.⁴⁰⁰ Seepärast esineb kirjanduses toodud võrukeste ligikaudse arvu osas märkimisväärseid lahknevusi ja vastav number kõigub 30 kuni 90 tuhande vahel.⁴⁰¹ Niisugused erinevused tulenevad peaaesjalikult sellest, kas arvutustesse kaasatakse üksnes võru keelt igapäevaselt kõnelevad isikud või kõik traditsioonilisel võru murdealal elavad inimesed. Samuti külvab segadust argitasandil küllalt levinud tendents asetada deklareeritud murdeoskuse ning paikkondliku etnilise identiteedi vahele võrdusmärk.

Võru keelepruugi lingvistilise liigitamise vallas eksisteerivad siiani erimeelsused, millele kipub lisanduma poliitiline alatoon. Võrukesed (ja ka setud) ise on oma kommunikatsioonivormi enamasti keeleks, mitte (madalama staatusega) murdeks nimetanud.⁴⁰² Eesti keeleteadlased, sh dialektoloogid aga võru, setu, mulgi või näiteks kihnu „keelt” reeglina eraldi keeleks ei pea. Nende hinnangul on tegemist eesti keele Lõuna-Eestis tarvitavate murrete ehk lihtsalt eesti keele piirkondlike erikujudega.⁴⁰³ Ka 2011. a. üleriigilisel rahvaloendusel kodeeriti emakeele kohta antud vastused eelmainitud „murrete” korral automaatselt ümber eesti keeleks. Samas on nn võru standardse eesti keele kõnelejate jaoks ilma piisava hariduseta tihti arusaamatu või raskesti mõistetav, kuna eksisteerivad nii olulised grammatilised, fonoloogilised kui leksikaalsed

³⁹⁷ Vähemasti Mikitamäe valla külades korraldatud rahvaküsitluse järgi ei olnud rõhuv enamik setusid säärasest haldusreformist huvitatud, kuna logistiline asjaajamine muutunuks neile keerulisemaks (keskust kavandati Värskasse). Ühtlasi peljati, et uus üksus ei too niigi tööpuudusega maadlevalle maanurgale kaasa kergendust, vaid lisab halduslikku segadust. // Vt lähemalt T. Ritari. „Setud tahavad anda allkirju Seto maakonna moodustamise vastu”, *Postimees*, 30.01.1995.

³⁹⁸ Vt <http://www.setomaa.ee/index.php?id=d3d9446802a44259755d38e6d163e820> (vaadatud 9.08.2014).

³⁹⁹ S. Silm. „Ennekuulmatu: setud tahavad käibele võtta oma raha!”, *Õhtuleht*, 22.02.2010.

⁴⁰⁰ Vt nt A. Valk. „Võrokeste identiteedist”, *A kiilt rahvas kynõlõs: võrokeste keelest, kommetest, identiteedist*, toim. K. Koreinik, J. Rahman (Võro: Võro Instituut, 2000); K. Eichenbaum, K. Pajusalu. „Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist”, *Keel ja Kirjandus*, 7 (2001).

⁴⁰¹ Rannut. Language Policy in Estonia, 1; K. Kama. „Võru asi ja vene värk”, *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat V* (Tartu, 2006), 66; Eesti Regionaal- ja Vähemuskeelte Liit.

<http://www.estblul.ee/EST/Keeled/voru.html> (vaadatud 9.08.2014).

⁴⁰² Vt K. Kama. „Võru asi”, *Vikerkaar*, 7/8 (2005), 120; U. Seaver. „Võrulased ja setud tahavad õigust pöörduda ametniku poole omas keeles”, *Postimees.ee*, 22.08.2009.

⁴⁰³ Nt Ü. Mattheus. „Sutrop: lõunaeeesti keel pole keel, vaid murre”, *Postimees*, 15.03.2004; K. Pajusalu et al. *Eesti murded ja kohanimed* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009).

erinevused.⁴⁰⁴ Sestap leiavad mõned lingvistid, et võru asetseb „kusagil keele ja murde piirimail”⁴⁰⁵, või et teatud normide ning reaalse sotsiokultuurilise konteksti olemasolu tõttu saab siiski rääkida võru keelest.⁴⁰⁶ Keele, murrete ja murrakute eristamine on paraku suhteliselt keeruline ja erinevates riikides käibivad selles osas erinevad kontseptsioonid. Kas mingi kogukonna poolt kasutatav varieteet on keel või murre, on sageli paljuski ühiskondliku kokkuleppe küsimus. Probleem ei ole mitte ainult lingvistiline, vaid maailmapraktika valguses suuresti ka poliitiline, kaasa arvatud Eesti puhul.⁴⁰⁷

Vaatamata „oma keelele” võrukesed valdavas enamuses eraldi rahvaks/rahvuseks olemisele ei pretendeeri. Täna on peaaegu kõik võru keele kõnelejad kakskeelsed, nende kollektiivne identiteet mitmetahuline ning riigi nimirahvusele reeglina ei vastanduta. Näiteks kinnitas 1998. aastal ajaloolisel Võrumaal läbi viidud uuring, et ennast võrukestena määratlenud inimestest pidas end omakorda eestlaseks 99%.⁴⁰⁸

Võrukeste identiteedi keelelise tuuma tõttu on nende kultuuri aktivistid keskendunud põhiosas võru (laiemalt „lõunaeesti”) keele säilitamisele, kaitsmisele ja arendamisele. Sarnaselt setude etnilisele ärkamisele ulatuvad võru-liikumise juured 1980-ndate aastate lõppu, mil tööd alustas Võrumaa Muinsuskaitse Seltsi keeleteoimkond. 1988. a. novembris asutati Kanepis Võro Keele ja Kultuuri Fond. Pisut hilisemast ajast ehk 1995. aastast tegutseb Võru linnas kohalike kultuuritraditsioonide uurimiseks ning edendamiseks Võru Instituut. Vabariikliku keelepoliitika aspektist on oluline märkida, et regionaalsed entusiastid on püüdnud viimase paarikümne aasta vältel luua Lõuna-Eesti keelemurrete põhjal ka võru kirjakeelt, kuigi kõiki rahuldavat kokkulepet selle ortograafia reeglite osas pole õieti praeguseni sündinud.⁴⁰⁹ Koolides võru keelt kohustusliku õppekeelena ei kasutata, ent seda õpetatakse eraldi valikainena pea kahekümne viies koolis, mis ajaloolisel Võrumaal asetsevatest üldhariduskoolidest moodustab ligikaudu 75%.⁴¹⁰ Keele alalhoidmiseks ja taaselustamiseks on alates 2009. aastast rajatud Vana-Võrumaa lasteaiades Võru Instituudi toel nn keelepesi (*võro keelepesi*) ehk väikelaste hoide, kus nendega räägitakse mõned korrad nädalas päev läbi võru keelt. Sõmerpalu ettevalmistuskoolis töötab ka läbinisti võrukeelne lasteaiarühm.⁴¹¹

Võru kirjaviisis on välja antud mitmesuguseid trükiseid, sealhulgas aabitsaid ning kooliõpikuid. 2000-ndast aastast üllitatakse võrukeelset ajalehte „Uma Leht”, mille tiraaž ulatub juba pikemat aega 10 000 eksemplari kanti. Võru keeles tehakse kirjandust, muusikat, teatrit. Raadiost on peale 2003. aastat võinud kuulata programmilisi võrukeelseid uudistesasteid. 2013 valisid võrukesed oma lipuks tumerohelisel kangapõhjal kujutatud valge kaheksakanna, mis sümboliseerib Võrumaa kunagist kaheksat kihelkonda.

Võru liikumise juureski on kõneldud nii kultuuriautonomiast, võru keelele riigikeele staatuse andmisest kui (Ugandi) iseseisvast riiklusest.⁴¹² Radikaalsed loosungid on olnud siiski võrdlemisi haruldased ja üldiselt iseloomustab võru aatekaaslaste suhteline alalhoidlikkus. Tõstmaks murrete mainet ning laiendamaks nende kasutusfääri ja kõnelejaskonda, on Lõuna-Eesti etnoregionalistid teinud seadusandjale ettepanekuid, mille kohaselt eesti keele lokaalseid vorme

⁴⁰⁴ M. Ehala, K. Niglas. „Empirical Evaluation of a Mathematical Model of Ethnolinguistic Vitality: The Case of Võro”, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 28: 6 (2007), 431.

⁴⁰⁵ A. Künnap. „Kust on pärit võru keel?”, *Akadeemia*, 2 (1998), 247.

⁴⁰⁶ Rannut et al. *Keel*, 125.

⁴⁰⁷ Vt H. Sulkala. „Uus keel või vana murre?”, *Kiil ja hindätiidmine*, toim. K. Pajusalu, J. Rahman (Võru: Võro Instituut, 2004); T. Tender. „Võru keelepruuk: keel või murre?”, *Akadeemia*, 4 (1996). Käesolevas väitekirjas kasutatakse üldjuhul Kagu-Eesti etnoregionalistide mahitusel avalikku diskursusesse sisenenud väljendit „võru keel” (*võro kiil*), lähtumata seejuures mingist kindlast lingvistilistest mõõdupuust.

⁴⁰⁸ Valk. Võrokeste identiteedist, 42.

⁴⁰⁹ R. Kukk. „Akadeemilised võrokesed pidasid Sulbis suvõülükuuli”, *Postimees*, 16.08.1993; Kama. Võru asi, 118.

⁴¹⁰ Ehala, Niglas. Empirical Evaluation, 431.

⁴¹¹ M.-A. Leht. „Võru Instituudi tegemised: keelepesadest soomekeelsete lasteraamatute tõlgeteni”, *Lõunaleht*, 14.02.2013.

⁴¹² Vt K. Ülle. „Veski püha jõe peal ehk kuidas materialiseerida võru vaimu”, *Sirp*, 24.09.1993.

(nagu nt võru, setu või kihnu „keelt“) käsitletak ametlikult millegi murrete ning keelte vahepealsena. Parimal juhul loodetakse, et riik tunnustaks lõunaeesti keelt eraldi keelena⁴¹³, kuid sellest kaugemale seni mindud ei ole.

Enim poliitilist pinget on põhjustanud Kagu-Eesti etnokultuuriliste liikumiste entusiastide soov, et Eesti ratifitseeriks Euroopa Nõukogu poolt välja kujundatud Euroopa Regionaal- või Vähemuskeelte Harta (*European Charter for the Protection of Regional and Minority Language*) ning annaks võru (ja setu) keelele regionaalkeele staatuse.⁴¹⁴ See tõstaks mainitud keelte prestiiži ning suurendaks nende püsijäämise tõenäosust. Piirkonnakeeli võidakse kasutada viimaste kehtimisterritooriumil paiknevates ametiasutustes asjaajamiskeelena. Vastavas regionis tekiks õigus tarvitada paralleelselt riigikeelsetele ka näiteks võru keelseid pitsateid, templeid, kirjanke ja koostada avalikke teateid. Samuti saaks võru keel regionaalkeelena taotleda Euroopa väikeste vähemuskeelte toetussüsteemide raames välisfinantseerimist. Murrete või murrakute puhul otsene rahvusvaheline kaitse aga ei rakendu.⁴¹⁵

5.5.3. Riigi reaktsioonid

Võrreldes Kirde-Eestiga on maa kagunurga etnoregionalism olnud riigi jaoks teisejärgulisem ja marginaalsem teema, mille vaoshoidmisega on keskviimudel tulnud ikkagi üksjagu tegelda. Ühest küljest demonstreeriti küllalt varakult, et paikkondlike kultuuriidentiteetide hoidmine, tutvustamine ning arendamine on Eesti juhtkondade jaoks poliitiline prioriteet. 2. detsembril 1997 kiitis Valitsus heaks „Kagu-Eesti regionaalse arengu programmi“, mis seadis lisaks piirkonna majanduselu edendamisele eesmärgiks ka regiooni eneseteadvuse tõstmise ja kultuuripärandi säilimise tagamise.⁴¹⁶ Sellele järgnes kahe aasta pärast riiklik programm „Lõunaeesti keel ja kultuur 2000–2004“ ning viimase viie aastane jätk. 21. sajandi esimestel aastatel läksid arengukavad ühtlasi veidi spetsiifilisemaks. Setu- ja Vana Võrumaa kultuuri-programmid löödi lahku ning piirkonna turunduse, ettevõtluse, infrastruktuuri ja investeeringute ehk majandusega seotud arenguprojektid samuti. Kui esimeste üldise koordineerimise eest vastutab kultuuriministeerium, siis teised jäävad siseministeeriumi haldusalasse.⁴¹⁷

Nende sihtprogrammide abil on rahastatud kultuuri vallas nn lõunaeestikeelset meediat, kooliharidust, setu ja võru vaimset ning ainelist pärandit talletavaid muuseumide, teadusuuringuid, isetegevust ja pärimuskultuuri festivale. Doteeritud on laste keeleõpet, erinevate trükiste väljaandmist, piirkondlike iseärasusi tutvustavate filmide, tele- ning raadiosaadete tootmist.⁴¹⁸ Setu raadioprogramm, mis levis strateegilistel põhjustel ka teisel pool Eesti-Vene kontrolljoont, käivitati kultuuriministeeriumi initsiatiivil ja toetuste najal juba 1996. a. suvel.⁴¹⁹ „Eestluse säilitamiseks Ida-Petserimaal“ finantseeriti muuhulgas internetipunkti loomist eesti õppekeelela

⁴¹³ U. Seaver. „Võrulased ja setud tahavad õigust pöörduda ametniku poole oma keeles“, *Postimees.ee*, 22.08.2009; O. Heinapuu. „Uus keelseadus võib võru keele maa ja taeva vahele jätta“, *Eesti Päevaleht.ee*, 4.12.2009; K. Koreinik. „Public Discourse of (De)Legitimation: The Case of the South Estonian Language“, *Journal of Baltic Studies*, 42: 2 (2011), 244.

⁴¹⁴ *XI Riigikogu stenogramm*, 7.–23.02.2011, 287–288. European Charter for the Protection of Regional and Minority Languages. Strasbourg, 5. XI. 1992. <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/148.htm> (vaadatud 9.08.2014). Vastava staatuse on Euroopa riikides saanud nt rootsi ja saami keeled Soomes, kašuubi keel Poolas, alamsaksa keel Saksamaal, šoti keel Suurbritannias või baski, katalaani ja galeegi keel Hispaanias.

⁴¹⁵ Vt Keeleseadus 808 SE III. http://www.riigikogu.ee/?page=en_yaade&op=ems2&id=1147471&u=20121027054256 (vaadatud 9.08.2014); K. Kama. „Võrokeisi hindäitidmine ja Eesti keelepoliitiga“, *Kiil ja hindäitidmine*, toim. K. Pajusalu, J. Rahman (Võru: Võro Instituut, 2004), 218–219.

⁴¹⁶ ERA, f. 5046, n. 1, s. 713, l. 81.

⁴¹⁷ Lisaks Setu- ja Võrumaale toimivad riiklikud kultuuriprogrammid tänaseks veel Mulgi- ja Virumaal, saartel ning Peipsi vanasuliste küldes.

⁴¹⁸ Vt K. Kama. „Riiklik programm „Lõunaeesti keel ja kultuur““, *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuri-uuringute keskuse aastaraamat I* (Tartu, 2002), 49–51; Siiner et al. Piirkondlike keelekujude tunnustamisest, 213; „Setod said toetust“, *Lõunaleht*, 17.03.2011, 6.

⁴¹⁹ A. Lõhmus. „Riik otsib setu raadio eetrisseandjat“, *Postimees*, 8.11.1995; *VI Seto Kongress*, 35.

Petseri lingvistilises gümnaasiumis (end. Petseri 2. keskkoolis).⁴²⁰ 2009. aastal rahuldab UNESCO Eesti kultuuriministeeriumi 2006. aastast pärineva taotluse kanda setu leelo maailma vaimse kultuuripärandi nimistusse. Riigi toel on korraldatud Setu Kongressi istungjärke, selle Vanemate Kogu tegevust ning Setu Kuningriigi päevi. Ka näiteks Võru Instituut on Vabariigi Valitsuse poolt ellu kutsunud riiklik teadus- ja arendusasutus, mida rahastatakse suures osas riigieelarvest.⁴²¹

Teisalt saab riigi seniseid regionaalsete allkultuuride jõutamisega seonduvaid samme võtta kokku sõnaga – ettevaatlikud. Sarnaselt venekeelse vähemuse poliitilistele ambitsioonidele on kiivalt jälgitud, et setude/võrukeste iseolemispuüetest ei kasvaks välja midagi separatistlikku. Püütud tagada, et Kagu-Eesti etnilisi liikumisi turgutades välditaks samas rahvusriigi ja selle huvide kahjustamist. Või suunata neid administratiivsete meetmetega eesti rahvastavatele projektidele sobivamasse voolusängi.

Üheks taoliseks valdkonnaks on rahvaloendus. Mitmed teadlased on juhtinud tähelepanu, et riiklikud protseduurid identifitseerimaks, loendamaks ja kategoriseerimaks oma rahvastikku, ei ole sageli sotsiaalse reaalsuse neutraalsed ning transparentsed peegeldajad, vaid aitavad sedasama reaalsust luua.⁴²² Ametlikku etnopolitiilist diskursust kajastavate rahvaloenduste abil saab inimeste rahvuslikke ja keelelisi identiteete teatud määral kujundada ning taastoota. Näiteks võib riik „loendusel kasutatavate etniliste kategooriate kaudu saavutada mõne etnilise rühma killustumise, näiteks tunnustades selle osi eraldi rühmadena, või soodustada selle ümberrahvustumist, keeldudes tunnustamast rühma olemasolu“⁴²³ või seda loendamast. Seega vallandavad need esmapilgul apoliitilised toimingud aeg-ajalt tõsisid dispuute, millega võivad kaasneda küsimused meetoditest, temaatikast, sõnastusest; süüdistused andmetega manipuleerimises, tahtlikus tulemuste alarvestuses või ülespaisutamises, informatsiooni võltsimises jms.

Eesti ei ole siin erandiks. Setud soovisid juba enne 2000. aasta rahvaloendust, et nad seal üle loetaks. Nende esinduskogud tegid setu identiteediga isikute arvu väljaselgitamiseks korduvaid taotlusi nii Riigikogule kui Valitsusele.⁴²⁴ Keskvõimude esindajad ei tahtnud selles punktis aga vedu võtta ning käisid setu aktiivi viimaste kongressidel varakult manitsemas. Olgu siinkohal ära toodud üks stiilinäide peaminister T. Vähilt:

„Riikluse mõttes ei tohi eestlased [...] ennast jagada saarlasteks, võrokesteks, mulkideks, hiidlasteks, setudeks jne., vaatamata sellele, et kõigil meil on oma kodumurre, paiguti erinev usutunnistus ja ajalooline ning geograafiline asuala. Eesti lähitagamaal asuvate oponentide hulgas liigub juba mõnda aega teooria, mida ka teile, setudele, on kõrva sosistatud – kuulutage end eestlastest eraldiseisvaks rahvaks, nii saate oma kuningriigi, vähemalt Andorra Vürstiriigi moodi.“⁴²⁵

Mida lähemale taasiseseisvunud Eesti esimene rahvaloendus jõudis, seda enam sekundeerisid riik ja statistikud alates 1990-ndatest avalikkuses domineerivale arusaamale⁴²⁶ ning käsitlesid setusid eestlaste etnograafilise allrühmana. Hingerevisjoni korraldajad ei pidanud paikkondlikku etnokultuurilist identiteeti puudutavat lisaküsimust tarvilikuks, praakisid selle välja ega kogunud lõpuks andmeid ka eesti murrete leviku kohta.

2011. aasta rahvaloenduse eel mindi teisele katsele. Setu Kongressi Vanemate Kogu asemel haaras läbirääkimistel juhtohjad nüüd Setumaa Valdade Liit, keda peagi asus toetama Võru

⁴²⁰ Eesti Migratsioonifondi arhiiv (MIFA), sari 8-1, s. 1, l. 154. Eesti õppekeel kaotati seal 2005. aastal.

⁴²¹ Võro Instituut. <http://www.wi.ee/> (vaadatud 9.08.2014).

⁴²² Nt Anderson. *Imagined Communities*, ch. 10; D. Kertzer, D. Arel (eds.). *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).

⁴²³ Jääts. Lugege meid üle, 1078.

⁴²⁴ *V Seto Kongress*, 63.

⁴²⁵ *IV Seto Kongress*, 35.

⁴²⁶ Vt Kaiser, Nikiforova. *Borderland Spaces*, 944; Toe. *Setode kui etnilise grupi*, 50–51.

Instituut. 2010. a. kevad-suvel tehti lobitööd parlamendiliikmete seas ja saadeti Statistikaametile kirju, milles paluti võimalust täiendada esitatavat küsitlusankeeti, et saada „usaldusväärseid andmeid Eesti põlise pärimuskultuuri kandjate”, sealhulgas Eestis kasutatavate keelte, murrete ning murrakute kohta. Initsiaatorite sõnul sooviti sel moel välja selgitada oma võimalike sihtrühmade suurust ja leviala mustrit. Samuti loodeti, et regionaalsete etniliste kildkondade ülesloendamine mõjub nende iseteadvusele kosutavalt.⁴²⁷

Riikliku statistikaameti otsustajad püsisid Kagu-Eesti aktivistide meelehärmiks jätkuvalt eitavatel positsioonidel, pareerides mainitud sooviavaldusi eelkõige väitega, et uute klassifikaatorite lisamine muudab andmetöötluse keerulisemaks.⁴²⁸ Pärast pikemat vägikaikavedu olid rahvaloenduse ettevalmistajad nõus lisama ankeeti kohaliku „keelekujutu” oskuse küsimuse, kuid piirkondliku (teise) etnilise kuuluvuse arvestamise võimalust siiski igaks juhuks ei antud. 2010. a. lõpul ja 2011. a. algul toimusid järgnevalt ägedad vaidlused murdeküsimuste sõnastuse üle.⁴²⁹ Ning kui 2011. a. rahvaloendus viimaks peetud sai, selgus, et Võru Instituudi poolt meedia veergudel veetud kampaania kaasabil deklareeris oma võru keele oskust 87 048 ja setu keele oskust 12 549 inimest.⁴³⁰ Etnoregionalistid olid saavutanud visa tööga tulemuse, mille alusel fikseeriti Eesti rahvaloendusel esmakordselt eesti murrete tundmist. Riigivõim võis olla rahul, et sedavõrd ebamäärase sisuga andmeid ei saanud kokkuvõttes ikkagi välja jäetud rahvusküsimuse kvaliteetse aseainena võtta.

Vene Föderatsiooni rahvaloendustel setude identiteedile väljundit võimaldav praktika, väikesearvulise põlisrahva staatusega kaasnevad mitmesugused sotsiaal-majanduslikud toetuspaketid ja setude pärandkultuuri subsideerivad programmid⁴³¹ on seega vaadeldavad poliitilise propagandasõja või iselaadse duellina setude riikliku patrooni kuvandi nimel. Eesti, kes rahvastava riigi retoorika vallas setusid (erinevalt idanaabrist) vähemalt praeguseks „idapoolsemaks lõunaesti hõimuks” peab, on „välise etnilise kodumaa” topeltrolliga seni Venemaast pisut paremini hakkama saanud. Teatud rahulolematuse tõttu Tallinna poliitikaga esineb setude seas kohati mõningast eestlastele vastandumist, kuid reeglina loetakse Eestit „oma riigiks”, millega soovitakse siduda enda tulevikku ning kellelt oodatakse tähelepanu ja abi.⁴³²

Taoline Eesti-keskne levinud poliitiline narratiiv näis vägagi hästi sobituvat Tartu rahu järgse idapiiri taastamise ideega. Ehkki see võiks olla Eesti Vabariigi õigusliku järjepidevuse printsiibi põhielement, ei ole riigi esindajad setude eluruumi ennistamise suhtes erilist initsiatiivi üles näidanud. Suuresti kammitses vanades piirides riigi-ehitamise soove sellise stsenaariumiga kaasneda töötav demograafilise rahvastamise süvenev problemaatilisus. Narva-taguste alade ning Petseri rajooni maade tagasinõudmine tähendaks Eestis venekeelse elanikkonna suht- ja absoluutarvu olulist kasvu. Muret on valmistanud ka võimalik Vene kodanike automaatne lisandumine, mis erinevaid lõimimisprotsesse veelgi raskendaks.⁴³³ Seega polnud setude eestkõnelejad alati kindlad, kas Eesti ametivõimud siiralt isegi sõlmregiooni piiriületuse (universaalse) hõlbustamise poolt seisid.⁴³⁴

Praktika kõneles seda keelt, et Euroopa Liiduga liitumise orientiiri tugevnedes asus keskvõim tõepoolest Ida-Petserimaa probleemile pigem alternatiivseid lahendusi otsima. Päevakorrale

⁴²⁷ Jääts. Lugege meid üle, 1080–1083.

⁴²⁸ M. Nutov. „Haani keel ei kõlba loendusel emakeeleks”, *Maaleht*, 12.01.2012; Jääts. Lugege meid üle, 1084.

⁴²⁹ Lõpuks esitati 2011. a. rahvaloendusel küsimus (A19A) sõnastuses: „Kas Te oskate / ta oskab mõnda kohalikku keelekujutu, murret või murrakut?” Jaatava vastuse korral eeldati vastust ka küsimusele A19B: „Palun nimetage see kohalik keelekujutu, murre või murrak, mida Te oskate / ta oskab (kõige paremini)?” Järgnesid variandid: Kihnu, Mulgi, Saare, Setu, Võru, Kodavere, Hiiu, Muu (märkige)... // Jääts. Lugege meid üle, 1093.

⁴³⁰ Statistikaameti pressiteade, 30.08.2012. http://www.stat.ee/64628?parent_id=32784 (vaadatud 9.08.2014).

⁴³¹ Vt BNS. „Moskva peab setusid eestlastest eraldi rahvuseks, Eesti setud mitte”, *Postimees.ee*, 6.07.2010; Peeter Ernits. „Venemaa kaitseb setusid nagu haruldasi tiigreid”, *Maaleht*, 23.02.2012.

⁴³² Nt *Kolmas Seto Kongress*, 56, 75, 88; *IV Seto Kongress*, 67; A. Hörn. „Järgmisel aastal näeme Jeruusalemmas!”, *Postimees*, 02.02.2010.

⁴³³ Vt nt ERA, f. 4969, n. 1, s. 61, l. 125.

⁴³⁴ S. Karja. „Setumaa sügisel 1995”, *Postimees*, 10.11.1995.

tõusis plaanatud kui „eestluse“/eesti rahva üks osa piiri tagant Eestisse ümber asustada. Mõttekorrektiivide taustaks mõistagi olukord, kus piirikõnelused Venemaaga ei edenenu ja kontrollriba näis muutuvat lõplikult rajajooneks. Samuti oli eestlaste-setude, eriti nooremate inimeste massilisem Petseri rajoonist lahkumine hoogustunud juba 1980-ndatel aastatel⁴³⁵ ning leidis poliitilist taset neid tihti peale inimlikult raskeid samme kompenseerima asuda. Liitigi olid mõned petserimaalased jõudnud Eesti Migratsioonifondilt juba 1990-ndate keskpaigaks vastavat sihtfinantseerimist paluda ja 1996. a. oktoobrikuine Setu Kongress nõudis: „Neile, kes ei suuda oma elu kujunenud olukorras jätkata, tuleb tagada riigi täielik toetus ümberasumiseks Eesti jurisdiktsiooni all olevale territooriumile. Sellise ümberasumise korraldamiseks on tarvis riiklikult rahastatud sihtprogrammi“⁴³⁶.

Viimast enam kuigi kaua oodata ei tulnud. 23. detsembril 1996 moodustati Eesti ja Venemaa vahelise piirilepingu sõlmimisega seonduvate Kagu-Eesti piirialade elanike probleemide lahendamiseks Vabariigi Valitsuse asjatundjate komisjon, mis pidi muuhulgas analüüsima Ida-Petserimaa setude lääne poole üle kolimise võimalikku soodustamist.⁴³⁷ 8. mail 1997 toimunud Migratsioonifondi koosolekul kinnitati „Setode ümberasumisprobleemi lahendamise Eesti Migratsioonifondi komisjon“ ning selle põhikiri.⁴³⁸ Puutuvate vallavanemate, Setu Kongressi Vanematekogu ja siseministeeriumi esindajate baasil komplekteeritud üheksaliikmelise organi, mille esimeheks sai Põlva maavanem Kalev Kreegipuu, põhiülesandeks oli ümberasujate⁴³⁹ avalduste menetlemine ning nende toetuseks eraldatud raha jagamise korraldamine.

Rahalist abi oli õigus saada kõigil Eesti kodanikel, nende perekonnaliikmetel ja Eesti kodakondsust mitteomavatel eestlastel ning nende perekonnaliikmetel⁴⁴⁰, kes asusid Vene poolele jäänud Petserimaalt alaliselt elama Eesti Vabariiki. Toetuse saamiseks tuli vormistada vajalikud dokumendid ja esitada vastav taotlus. Neid oli ette nähtud kolme sorti:⁴⁴¹ 1) *Kolimistoetus* 3000 krooni isiku kohta + 1000 krooni iga täiendava pereliikme pealt; 2) *Eluaseme soetamise toetus*, mis võidi eraldada pärast korteri või maja ostmist ning mille suuruseks oli 25 000 krooni + 10 000 krooni iga täiendava perekonnaliikme kohta. Sealjuures korrutati Meremäe, Mikitamäe, Misso ja Värskla valda ümberasujate eluaseme soetamise toetus koefitsiendiga 1,5. Stimuleerimaks setude dislotseerumist just piiriäärsetesse ehk Eesti poolele jäänud põlis-Setumaa valdadesse.⁴⁴² 3) *Ühekordne sisseelamistoetus* 10 000 + (n-1)5000 krooni. Viimast toetuse liiki maksis Migratsioonifond välja alles pärast seda kui ümberasuja oli loobunud Venemaa kodakondsusest ning seda ka dokumentaalselt tõendanud. Võib koheselt mainida, et (reeglina) topeltkodakondsusest lahti ütlemine endastmõistetavaks ei kujunenud, iseäranis tööealiste inimeste puhul.⁴⁴³

Kogu süsteem käivitus 1997. a. juunist. Arvesse läksid avaldused, mis olid tehtud peale sama aasta 1. jaanuari. Valdavalt vanemaaliste ümberasujate numbrilised näitajad hakkasid esitsa jõudsalt kasvama: kui 1997. aastal siirdus Migratsioonifondi rahalisel toel Eestisse elama 43 setut, siis 1998. aastal juba 89 ja 1999. aastal 137 isikut.⁴⁴⁴ Riik eraldas esimestel aastatel

⁴³⁵ P. Runnel. „Elu võimalikkusest piiri ääres“, *Postimees*, 2.07.1996.

⁴³⁶ *IV Seto Kongress*, 69.

⁴³⁷ Vabariigi Valitsuse korraldus nr 1001-k. „Asjatundjate komisjoni moodustamine“. *Riigi Teataja* I, 4, 15 (1997).

⁴³⁸ MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 5, 12.

⁴³⁹ Sihtrühm fikseeriti siiski laiemalt: „Ümberasujaks võib olla Eesti kodanik, tema perekonnaliige ja Eesti kodakondsust mitteomav eestlane ning tema perekonnaliige, kes elas Vene Föderatsiooni poolt hallataval Petserimaal juba enne Eesti taasiseseisvumist 20.08.1991. a.“ // MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 8.

⁴⁴⁰ Perekonnaliikmena käsitleti kõnesoleva korra raames abikaasat, lapsi ja vanemaid. Komisjonile oli antud õigus erandjuhtudel nimetatud perekonnaliikmete ringi laiendada (nt abikaasa vanem). // Samas, l. 11.

⁴⁴¹ Vt MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 9.

⁴⁴² 1999. a. aprillis otsustati vastava koefitsiendi kasutamisest loobuda, sest suurem rahasumma põhjustas mitmeid petuhõngulisi spekulatsioone (nt kirjutas ümberasuja end piiriäärseesse valda sisse, ostis elamispinna, müüs selle pärast raha kättesaamist maha, vahel koguni järgmisele ümberasujale, ja lahkus vallast). // MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 113.

⁴⁴³ Loe lähemalt MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 191, 278.

⁴⁴⁴ Samas, l. 190.

nende kulude katteks annuaalselt ca. 3 miljonit krooni, mis võeti Setumaa regionaalarengu programmi eelarverealet.⁴⁴⁵

1999. aastal tekkisid toetuste maksmisega aga märkimisväärsed raskused. Riigi rahaline tugi projektile oli muutunud järsult õhemaks⁴⁴⁶ ning mitmed taotlused jäid vahendite vähesuse tõttu rahuldamata. Viimaks pidi Migratsioonifondi erikomisjon 2000. aasta keskel üle minema säästuvariandile, eraldades toetusi vaid lähisugulaste juurde kolivatele pensionäridele ja invaliididele, ning sedagi tublisti kärbitud mahus. Sama aasta kevadeks oli vahetult vastutavates institutsioonides veidi hämaratel põhjustel tasapisi võrseid ajanud koguni arusaam, et Ida-Petserimaalt ümberasujate programm tuleks õige pea üldse ära lõpetada. Vabariigi Valitsuse Setumaa Asjatundjate Komisjoni 10. mai istungil, kus projekti tulevikku arutati, otsustatigi sellele mõningaste vaidluste järel 2000-nda aastaga joon alla tõmmata.⁴⁴⁷ Tegevusele punkti paneku peamiste põhjustena võib kahtlemata nimetada tugevamaid finantsilisi piiranguid. Samuti probleemi teravuse järk-järgulist kadu.⁴⁴⁸ Ilmselt võrdväärseks või pisut isegi otsustavamaks momendiks saab lugeda aga ka drastilisi muutusi elukohariigi vahetajate etnilises koosseisus. Venelaste suhteline osakaal ümberasujate seas suurenes aastatega pidevalt, küündides 1997. a. 22%-lt lõpuks 72%-ni 2000. aastal.⁴⁴⁹ See asjaolu osutus programmi halduritele üksjagu häirivaks. Kodakondsus- ja Migratsiooniameti kirjalikus sisekommunikatsioonis toonitatakse varsti teatava meelegibedusega abipaketi setude-keskset algideed ning tõdetakse, et olukorda ei muudaks ka nt sünnikoha ümberasumistoetuse saamise eeltingimuseks seadmine, sest rõhuv enamuse immigrerunud venelastest on sündinud Petserimaal.⁴⁵⁰ Pealekauba panid ametnikke nõrdima täheldused, et erinevalt eestlastest ümberasunud venelased enam kui pooltel juhtudel eesti keelt ei osanud⁴⁵¹, mis samuti rahvastava riigi üldsihtidele otse risti vastu käis.

Ühtekokku sai aastatel 1997–2000 vädanud projekti raames ligi 7,7 miljoni Eesti krooni väärtuses rahalist toetust 316 ümberasujat. Koondstatistika kohaselt moodustasid neist 46% eestlased ja 54% venelased.⁴⁵² 92% ümberasujatest olid ilmale tulnud Petserimaal, 8% mujal Eestis või Venemaal. Vene võimu alt lahkujate keskmiseks vanuseks kujunes 50 aastat, kusjuures eakama segmendi puhul oli tegu valdavalt eestlaste ning nooremate inimeste või laste puhul venelastega. Sissekirjutuste põhjal siirduti Eestis elama enamasti Põlva- ja Võrumaale, kusagil kolmandik seadis ennast sisse Tartumaal, Tallinnas, Ida-Virumaal jm. Praktiliselt kõigil, välja arvatud kolmel ümberasunud isikul, oli olemas Eesti kodakondsus.⁴⁵³

Võrukestega on riigil esinenud suurimaid konfliktsituatsioone peaasjalikult nende „keele” juriidilise staatuse pinnal. Laiendamaks „lõunaeesti keelemurde” prestiiži ning kasutusala, esitasid eestkõnelejad eesotsas Lõuna-Eesti keele ja kultuuri programmi nõukoguga Vabariigi Valitsusele ettepanekuid tunnustada seda eraldiseisva keelena. 2004. a. alguses tuligi valitsuse korraldusel kokku kultuuriminister Urmas Paeti poolt juhitud asjatundjate komisjon, mis asus lõunaeesti keele õigusliku staatuse kindlaksmääramise küsimuses poliitilisi positsioone kujundama.⁴⁵⁴ Too *ad hoc* valitsuskomisjon siiski üksmeelse otsuseni ei jõudnud ja seadusandlikul tasandil jätkati Lõuna-Eesti lingvistiliste variatsioonide käsitlemist eesti keele

⁴⁴⁵ Samas, l. 211.

⁴⁴⁶ 2000. aastal eraldas riik setude ümberasustamiseks pea kaks korda vähem raha kui eelnevail aastail. // MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 243.

⁴⁴⁷ Samas, l. 217–218.

⁴⁴⁸ Näiteks registreeris end Venemaa 2002. a. rahvaloendusel setuna veel kõigest 197 inimest. // *Российский статистический ежегодник* (Москва: Федеральная служба государственной статистики, 2006), 92.

⁴⁴⁹ MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 82, 277.

⁴⁵⁰ Samas, l. 90.

⁴⁵¹ Samas, l. 278.

⁴⁵² Ümberasujate hulgas oli ka üks lätlane ja üks moldaavlane, kes analüüsi lihtsustamise huvides arvati eestlaste hulka. // MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 277.

⁴⁵³ MIFA, sari 8-1, s. 1, l. 276–278.

⁴⁵⁴ ERA, f. 5046, n. 1, s. 454, l. 77–78.

lokaalsete erikujudena.⁴⁵⁵ Ühtlasi pareeris Eesti kõik esildised allkirjastada 1998. a. 1. märtsist jõustunud Euroopa Regionaal- või Vähemuskeelte Harta.⁴⁵⁶

Võru keele regionaalkeeleks ülendamisest keeldumise motiivid on kompleksed. Kogu analüüsitud infost ei kooru kuidagi välja, et lõunaesti piirkonnakeel(t)e kehtestamise tagajärjena kardetakse mõne uue rahvusühendi või reaalse separatismiohu teket, ehkki esineb ka sääraseid seletusi.⁴⁵⁷ Pigem on „keelelise sektantluse” võimalikke kahjustavaid mõjusid tajutud mõnevõrra avaramas kontekstis. Eeskätt puudutavad need (a) normikeele autoriteedi õõnestamist; (b) soovimatute kulude lisandumist; ning (c) eesti ja vene keele etnopolitiilisi vahekordi.

Kaks esimest, teineteisega haakuvat aspekti taanduvad paljuski kartustele, et sedasorti regionalism eesti rahvuslikku ühtsust ikkagi mingil määral lõhestab ning eesti (kirja)keele seisundit tahtmatult nõrgestab. Hartaga liitumisel tekiksid (veel ühe) väikese keele arendamiskohustused nii hariduses, meedias kui kultuuri vallas. Samuti tooks piirkonnas kakskeelsete haldusteenuste kehtestamine kaasa paratamatuid administratiivkulusid. Plaani tõrjuva argumentatsiooni kohaselt napib Eesti riigil aga ressursse ja kahte kirjakeele staatuses keelt riik rahastada ei suuda. Mõneti analoogse Euroopa Nõukogu vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooniga ühinemise kogemuse põhjal pelgavad poliitikud väidetavalt ka rahvusvaheliste seiremehhanismide rakendumist, vastavaid ettekirjutusi ning märkusi, mis muuhulgas võivad anda vett Venemaa propagandaveskitele.⁴⁵⁸

Kolmandas punktis mainitud kõhklused Harta ratifitseerimisel seostuvad lühidalt öeldes hirmuga, et see samm võib tugevdada vene keele ametliku kasutusvälja laiendamise eest võitlejate jalgealust. Kuigi kõnesolev dokument immigrantide ehk välispäritolu keeli ei kaitse, satuksid vähemasti vene ajaloolise asustusega alad, nt Peipsi veerel, ilmselt samuti regionaalkeele staatust puudutavatesse debattidesse.⁴⁵⁹ Võimalikud poliitilised pinged ei oleks siin igatahes sugugi välistatud.⁴⁶⁰ Seega on Eesti parlamendiliikmed siinamaani kõik viited võru või setu piirkonnakeelele seaduseelnõudest hoolega välja filtreerinud.⁴⁶¹

Eelnevast lähtuvalt tuleb Eesti keelepoliitilisi toimetamisi maa kagunurgas lugeda mõneti vastuoluliseks. Ühest käest ei ole juletud perifeersete kõnepruukide juriidilise tunnustamisega liiga kaugele minna ning on turvatud eelkõige ühtset ja standardiseeritud eesti keele versiooni.

Teisalt on eesti keele murretes nähtud „tagatist ja ammendamatu allikat eesti ühiskeele kestvale arengule”⁴⁶², käsitletud võrukesi-setusid-mulke pigem eesti senise kollektiivse identiteedi rikastajana ning toetatud mitmeid sihtotstarbelisi arendusprogramme. Ehk tekkinud on paljuski huvitav situatsioon, kus kogupildis põrkuvad nii eesti kui Eesti rahva keelelise ja kultuurilise unifikatsioonidele ning nende lokaalsete eripärade velmamine.

⁴⁵⁵ Vt A. Künstler „Pealelend”, *Sirp*, 29.01.10; Koreinik. Public Discourse, 244.

⁴⁵⁶ Nt Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Inimõiguste Nõukogu üldise korrapärase läbivaatamise töörühm. Kümnes istungjärg, Genf, 24. jaanuar – 4. veebruar 2011. Soovitused Eestile (projekt), 20. <http://www.vm.ee/sites/default/files/UPR%20soovitused%20%28est%29.pdf> (vaadatud 9.08.2014).

⁴⁵⁷ Nt M. Hint. „Setu küsimus ning Eesti-Vene piiriprobleem võivad jõuda Euroopa Nõukogusse”, *Postimees*, 15.11.1994; Siiner et al. Piirkondlike keelekujude tunnustamisest, 213–214.

⁴⁵⁸ J. Valge. „Eesti keel rahvusvahelistumise ja murdeliikumise elavnemise tingimustes”, *Emakeel ja teised keeled*, V (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007), 289–291, 294; *Keelehariduspoliitika ülevaade: Eesti raport* (Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2008), 15. www.hm.ee/index.php?popup=download&id=9075 (vaadatud 9.08.2014); Vikerraadio. „Keelekõrv”, 20.06.2009. http://vikerraadio.err.ee/helid?main_id=1165811.

⁴⁵⁹ Piirkonnakeelte harta allkirjastamisest on vene organisatsioonid tõepoolest huvitatud olnud. // Riigikantselei arhiiv, 10-02896, l. 2; Dose. *Nationale Minderheiten*, 281.

⁴⁶⁰ Nt Kultuurikomisjoni istungi protokoll nr 223, 15. november 2010. http://www.riigikogu.ee/?page=pub_ooc_file&op=emsplain2&content_type=text/html&u=20130208101838&file_id=1253754&etapp=15.11.2010&fd=07.12.2010 (vaadatud 9.08.2014).

⁴⁶¹ *XI Riigikogu stenogramm*, 7.–23.02.2011, 206, 208–209, 288. Küll lülitati viimasesse keelesaadusesse sisse õigus kasutada „eesti keele piirkondlike erikujudid” nende põlistel asualadel ka ametlikes tekstides rööbiti kirjakeelega. // *Keelesaadus. Riigi Teataja I*, 1 (18.03.2011) § 4, lg 1.

⁴⁶² *Erakonna Isamaa ja Res Publica Liit ning Eesti Reformierakonna valitsusliidu programm*, 38.

5.6. Achilleuse kand: riigi-ehitamise tagajärgi ja põkkekohti

Eesti riigi-ehitamisega on jõutud aastatega võrdlemisi kaugemale: rajatud on riiklikud baasstruktuurid ning administratiivsed institutsioonid, mis võimaldavad kontrollida riigi piire, jõumonopoli, sisekorda, maksude laekumist. Toimivad kohtu- ja õigussüsteem, üldised kommunikatsioonivõrgustikud, mitmesugused avalikud teenused, sotsiaalsed garantiid jne.⁴⁶³ 1990-ndate aastate lõpuks tõusti maailma kõige kõrgema inimarengu tasemega riikide kannule.⁴⁶⁴

Sajandivahetuse paiku selgemalt ilmnenud etnilised lõhed inimeste igapäevase toimetuleku lõikes hakkasid möödunud dekaadil näitama mõningasi vähenemise märke. Venekeelse elanikkonna sotsiaal-majanduslik seisund lähenes eestlaste omale, kahanesid ka erinevused sissetulekutes.⁴⁶⁵ Pea kogu taasiseseisvusaja kestnud võrdlemisi püsikindel finants-, äri- ning kaubanduskeskkond ja Eesti suhteline majanduslik edukus on selle ühiskonda kahtlemata stabiliseerinud. Omades tsentripetaalseid ehk kesktõmbelisi tagajärgi muuhulgas etno-regionalistlikus sfääris.

Vabariigi (rahvastaval) poliitikal on aga olnud ka mõnesuguseid tsentrifugaalseid elik kesktõukelisi järelemeid. Reaalsed makrostatistilised näitajad ühes venekeelse vähemuse seas levinud tendentsiga seletada majanduslikke toimetulekuprobleeme enda etnilise diskrimineerimisega ning tunnetada Eesti tööturгу korporatiivsena (vt peatükis 5.2) ühiskonna sotsiaalset sidusust ilmselt mingil määral kahandasid. Rahulolematus, nagu rahulolugi, võib ühest eluvaldkonnast kergesti teise üle kanduda. Viimastel aastatel läbi viidud uuringud näitavad tõepoolest, et hõivesituatsioonis mitte-eestlaste ebaõiglase kohtlemise tajumine on pärssinud ka nende eesti keele (täiendava) õppimise motivatsiooni.⁴⁶⁶ Seega vähemalt osaliselt avaldasid niisugused veendumused negatiivset mõju Eesti riigile orienteeritud kuuluvustunde tekkimisele, naturalisatsioonile ja keelelisele integratsioonile. Komplitseerides Valitsuse etnopolitiiliste eesmärkide saavutamist ning asetades sellele uusi ülesandeid.

Siirdelise iseloomuga majandusraskused, mis olid kombineeritud riigi puuduliku regionaalpoliitika ja lokaalse võimuvõitlusega, õhutasid Eesti kirdeperifeerias ka separatistlikke vastureaktsioone. Keskadministratsioonist lähtuvad unifitseerimis- ning homogeniseerimispraktikad ühes poliitiliste ambitsioonidega seadsid seal 1990-ndate aastate algul ohtu riigi territoriaalse terviklikkuse ja unitaarsuse. Häiritus Eesti rahvastavatest protsessidest võimaldas Ida-Virumaa linnades läbi viia arvestatava etnopolitiilise mobilisatsiooni. Lootuses viia kohalik venekeelne elanikkond üleriiklikest rahvuse-ehitamise projektidest kas osaliselt või täielikult välja. Kuigi Eesti võimud said välisjõudude kaasabil poliitilise tulekahju kustutamiseks hakkama, teravdas Kirde-Eesti autonoomiareferendumite toimumine etnilist laadi vastasseise, toitis stereotüüpe ning süvendas usaldamatust. Nii demonstreerib Eesti lähiajalugu veelkord, et rahvusriiklikust vaatevinklist paratamatu süsteemide tsentraliseerimine võib lõhestunud ühiskonnas eraldusjooni tugevdada, sattudes (ajutiselt) konflikti natsioonikujunduslike huvide ja seeläbi halvimal juhul tagatipuks ka riigi kindlustamise püüdlustega.

Kagu-Eestis, kus rahvastiku riigiidentiteet on laias laastus tugevalt Eesti-keskne, suudeti kõik halduspiire muutvad suunited Tallinna poolse „jaga ja valitse“ poliitikaga võrdlemisi hõlpsalt summutada. Kirde-Eesti rajamaadel veerandsajandiga saavutatud senist režiimi tsementeerivad tulemused jäävad mitmesugustel objektiivsetel põhjustel märksa hapramateks. Teoreetiliselt on see jätkuvalt Eesti riikluse peamine Achilleuse kand, mille puhul tuleb arvestada keerukamate probleemidega keskvõimu autoriteedi tagamisel ning regiooni teistega efektiivsemalt kokku sulandamisel. Rivaalitsevate rahvuse-ehitamise projektide esile kerkimine ja separatistlikud

⁴⁶³ Eesti riigi ülesehitamise edukusest detailsemalt vt Kalev, Roosmaa. Riikluse ülesehitamine, 56–58.

⁴⁶⁴ *Human Development Report 2000* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2000), 157.

⁴⁶⁵ *Uuringu Integratsiooni Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005), 3; B.-H. Lamp. „Eestlased ja venelased on tööturul võrdsed“, *Postimees*, 10.11.2008.

⁴⁶⁶ Nt BNS. „Eesti venekeelsed peavad eesti keele oskust oluliseks“, *Postimees*, 25.10.2013, 5.

liikumised ei ole seal välistatud ka tulevikus. Iseäranis ühiskondlike pingete akumulereedes, piirkondade vahelise sotsiaal-majandusliku ebavõrdsuse püsides/kasvades või rahvusvahelise julgeolekusituatsiooni halvenes.

5.7. Kokkuvõte

Vaatamata kõrgemate ametiisikute korduvatele üleskutsetele on Eesti riigil olnud Ida-Virumaale jõudmisega tõsiseid raskusi. Seda ei demonstreeri mitte üksnes kohapealsete riiklike asutuste vähesus, vaid ka alles üheksakümnendate aastate teisel poolel küllalt vaevaliselt käivitunud regionaalpoliitika. Puudusid ressursid ja osaliselt ka poliitiline tahe seda „vene enklaavi” majanduslike toetusmehhanismidega otsustavalt (uue)le järjele aidata. Nn probleemipiirkonna sotsiaal-majanduslikud näitajad on vähehaaval paranenud koos Eesti üldiste (Euroopa Liiduga lõimumisest tingitud) edusammudega, ent statistilised lõhed eestlaste ja muulaste toimetulekunäitajates püsivad. Üleriigilisel tasandil iseloomustavad venekeelset elanikkonda juba paarkümmend aastat nimirahvuse esindajatest kõrgem tööpuuduse määr, madalam palgatulu, suurem haridustaseme mittevastavus töökohta nõuetele ning vähesem jõudmine juhtivatele ametipostidele.

Taolise asümmeetria põhjusi võib pidada multikausaalseteks. Nõukogude impeeriumi lagunemisele ja vabaturusuhetele üleminekuga kaasnenu paratamatu majanduslik ümberstruktureerimine tabas valusalt nii Kirde- kui näiteks Kagu-Eesti paljuski monofunktsionaalseid hankiva ehk töötleva sektoriga piirkondi. Liberaalse turumajanduse kontekstis tuleb eestlaste keskeltläbi paremat palka ja/või positsiooni panna üsna mitmete makromajanduslike, geograafiliste, individuaalsete ning sotsiaalsete tegurite arvele. Iseäranis selgelt paistavad silma teatavad puudujäägid russofoonse rahvastiku riigispetsiifilises inimkapitalis, mis hõlmab keeleoskust, kodakondsust, haridust, sotsiaalset võrgustikku jms. Paljud inimesed on siiski tunnetanud ka etniliste eestlaste eelistamist tööturul ning kippusid dominantrahvuse ja muulaste vahelist majanduslikku ebavõrdsust ühtlasi majanduskeskkonna sihiliku juriidilise kujundamise tulemiks lugema.

Sarnaselt Eesti kodakondsuspoliitikale olid selle sotsiaaltoetuste süsteem ning majandusvaldkonda reguleerivad seadused *per se* etniliselt üdini neutraalsed. Demonstreerigu seda siis nt vähemusrahvustest sõjaeelsete kodanike omandiõiguste ennistamine või eesti soost sundüürnike probleemid. Õiguskorralduse rahvastav mõõde ilmutas end aga siingi kaude, tulles esile 1990-ndate algaastatel langetatud poliitiliste otsuste kaugemates tagajärgedes. Majandussfääri etnilist kontrolli teostati avalikus ja osalt ka erasektoris kehtestatud keeleoskuse nõuete ning restitutsioonilise privatiseerimise abil. Riigikeele positsioonide tugevdamine tähendas paljude venelaste jaoks alaspidist sotsiaalset mobiilsust haldusaparaadis ja lõi eestlastele teatud majandussegmentides soodsamaid konkurentsi- ning hõivetingimusi. Ajaloolist omandiõigust austav ja kompenseerivatel rahvakapitali obligatsioonidel põhinenud erastamine piiras venekeelse elanikkonna enamuse võimalusi väikeste ehk keskmise suurusega ettevõtete privatiseerimisel kaasa lüüa. Kuni 1992. a. kevadeni kasutati selleks muuhulgas paiksustsensust, kombineerides seda hiljem kodanikest ostjaid eelistava hinnapoliitika ning järelmaksu alternatiividega. Maa erastamine oli 1993. a. aprillini rangelt üksnes Eesti kodanikke puudutav asi. Sundvõõrandatud vara eest väljastatud kompensatsiooniosakud läksid peaaegu täielikult eestlastele. Seega leidis kirjeldatud restitutsioonipoliitika tagajärjel aset märgatav väärtuste (taas)koondumine põliselanike kätte. Nii oli viimastel vara erastamisel kasutada olulisi makse-eeliseid ja rohkem vabu vahendeid investeringute tegemiseks, mis võimaldas neil uues ettevõtluskeskkonnas startides mõningast edumaad saavutada.

Samas ei saa Eesti puhul rääkida mingist süsteemsest etniliselt diskrimineerivast majanduspoliitikast. Potentsiaalset immigrandide/vähemuste negatiivset diskrimineerimist (võrdsete) kandidaatide töölevärbamis-situatsioonis pole ka mujal maailmas levinud tendentside taustal küll

võimalik välistada, kuid sellistes olukordades on vastutus reeglina individuaalne. Suuresti oli tegemist keeruka sattumuste kompleksiga, kus nõukogude režiimi pärand, tööturu regionaalsed aspektid, poliitiline võimuvahetus ning maksvusele pääsenud riiklik ideoloogia sünnitasid uudse võimaluste struktuuri, milles mitte-eestlaste kohanemiskeskused osutusid keskeltläbi suuremaiks. Nende majanduslik sõltuvus kasvas ja erinevalt Lääne akadeemilises kirjanduses esinenud väidetest, et Eestis etniline kontrollisüsteem erasektorisse ei ulatunud, see vähemalt üheksakümnendate aastate teise pooleni päris tõele ei vastanud. Riigi rahvuslik enamus hoidis „ebasoovitavat elementi” lisaks poliitilisele sfäärile teatud määral jagamisest eemal ka majandusvallas. Antud momendid olid kõigest üks, ehkki (algelt) oluline põhjus, miks mitte-eestlaste asend seal üldjoontes haavatavamaks muutus. Võib järeldada, et mõnetised etniliste koosluste vahelised sotsiaal-majanduslikud lõhed said osaliselt alguse ka Eesti rahvastavate poliitikate praktiseerimisest.

Vastavalt üldistele kartustele kujuneski riigi-ehituse peamiseks proovikiviks siirde käigus majandusraskustesse sattunud Kirde-Eesti urbaanne industriaalbasein, kuhu juba 1980-ndate lõpus hakkasid kogunema etnoregionalistlikud ideed. Esialgu võeti Narva eestvedamisel konkreetsemalt plaani ebamääraste piiridega privilegeeritud erimajandustsoon, mis tihedates sidemetes NSV Liidu naaberregioonidega pidi asuma stimuleerima piirkonna majanduselu, kuid tasapisi sigines sellele üha enam juurde poliitilisi pretensioone.

E. Savisaare valitsus läks erimajandustsooni kavadega ootamatult kaasa, moodustades 1990. aasta suvel laiapõhjalise „Narva vabamajandustsooni ja tehnopargi” loomise ning väljaarendamise komisjoni. Lootes piirkonna majandusolukorra leevendamise kõrval initsiatiivi haaramisega pingeid maandada ning vältida majandusliku erisoodustusrežiimi kaudu poliitilise autonoomia või eraldumissoovi teket. Valitsuse poolt 18. veebruaril 1991 vastu võetud määrus nägi vähemalt 25%-lise väliskapitali osakaaluga linna ettevõtetele ette mitmesuguseid maksu- ja tollisoodustusi.

Taalise strateegiaga mindi konflikti eitava seisukoha võtnud maakonnataaleste ning Narva-Jõesuu võimuorganitega, kelle arvates ületasid planeeritava eritsooni poliitilised eesmärgid tunduvalt majanduslikke kaalutlusi. Ka Eesti Ülemnõukogu ei kippunud liikumist Narva eripiirkonna moodustamise suunas aktsepteerima. Nii parlamendis kui eesti avalikkuses olid levinud arusaamad, et „intriid” tahavad laiendada piirilinna eritsooni kogu Kirde-Eestile ja kehtestada seal omad reeglid. Kahtlused projekti majanduslikus edukuses polnud tegelikult kuigi aktuaalsed, peaaegselt pelgasid oponendid hoopis Ida-Viru vene dominandiga alade Eestist (tükikaupa) lahtirebimisele avalöögi andmist. 1991. a. kevadel hääletas Ülemnõukogu kõik erimajandustsooni ellukutsumiseks seotud eelnõud ning täiendavad algatused maha.

Samaaegne allumatus keskadministratsiooni direktiividele ja Eesti Vabariigi seaduste valikuline täitmine ei mõjunud mis tahes vabatsooni idee jõustamisele samuti just positiivselt. Vene poliitilise autonoomia kehtestamine kuulus aeg-ajalt nõukogude unionistlike liikumiste ning osade Kirde-Eesti omavalitsuste repertuaari, ehkki selle sisu ja territoriaalne haare varieerusid. Keskusena kujutleti tavaliselt Narvat kui Eesti „energeetika süda”, millega liituisid Sillamäe ning Kohtla-Järve ühes lähima ümbruskonnaga, ent esines ka tunduvalt ambitsioonikamaid territoriaalseid visioone. Tehti katseid luua piirkondlikke alternatiivseid poliitilisi struktuure. Peeti võitlust Eesti tolli- ja piiriteenistusega, kes püüdsid majandusliku kontrolljoone sildi varjus Eestit järk-järgult NSV Liidust füüsiliselt lahti haakida. See võitlus oli kohalike jõustruktuuride toel paiguti üsna edukas, mistõttu Tallinn minetas 1991. a. suvel Eesti taasiseisvumisele eelnenud nädalatel kontrolli Ida-Viru territooriumi idaserva üle. Läbi üheksakümnendate algusaastate organiseerisid nimetatud kolme linna vanameelsed ja Venemaa kodanike ühendused Kirde-Eestile autonoomia andmise toetuseks erinevaid pikette, miitinguid ning poliitilisi hoiatusstreike.

Teabe analüüs lubab järeldada, et tegelikkuses ei olnud sageli ei separatistliku orientatsiooniga poliitikutel ega ka tavainimestel kuigi selge, kas soovitakse minna Vene Föderatsiooni

jurisdiktsiooni alla, jääda autonoomse staatusega Eesti koosseisu või hakata päris iseseisvaks. Enne augustiputši viitas sündmustik paljuski pigem n-õ reaktsioonilisele konservatismile: ühest küljest kasutati Eesti täieliku suveräänsuse suunas liikumise peatamiseks setsessionismiga ähvardamist. Teisalt nägid huvigrupid alternatiivina riigi kirdenurka nõukogude võimu (etnilise varjundiga) reservaadid loomist. Peale Eesti vabanemist nõuti kõige häälekamalt regiooni poliitilist ja finantsautonoomiat, mis püsiks küll senise koduvabariigi koosseisus, kuid kuhu eesti rahvastavad seadused (täiel määral) ei ulatuks.

Taasiseseisvumise järel piiras keskvõim riigi terviklikkuse säilitamiseks Kohtla-Järve, Narva ning Sillamäe omavalitsusorganite volitusi, viis seal läbi ennetähtaegsed kohalikud valimised ja saatis Kirde-Eestisse „korda ning stabiilsust” tagama Vabariigi Valitsuse eriõigustega esindajaid. Ühtlasi tõsteti osade vastupanukollete jõu kahandamise eesmärgil omaette linna staatusesse Jõhvi ja Narva-Jõesuu. Need poliitilised meetmed esitsa separatismi selgroogu ei murdnud. Teatavat rahulolematuse leeki võimaldasid alal hoida regiooni majanduslikud komplikatsioonid, halvenevad tööhõivenäitajad, eksklusiivne kodakondsusmudel ning näiteks ka Venemaaga viisarežiimi kehtestumine. 1992. a. kevadest said hoogu juurde Kirde-Eesti autonoomiareferendumi korraldamise ideed, mida paljuski enda poliitilise karjääri pärast muretsevad isikud avalike kampaniatega levitama asusid.

1993. aasta varasuvel läks olukord Eesti unitaarsust kindlustavate ja rahvastavate õigusaktide, eesotsas välismaalaste seaduse vastuvõtmise järel päris plahvatusohtlikuks. Rahva seas apellatsioonide, pikettide ning protestide kuju võtnud etnopolitiiline mobilisatsioon tugines arvestataval määral mitmesuunalisele kommunikatsioonivaegusele, mis põhjustas venekeelse elanikkonna hulgas teatud ärevust kuni deporteerimishirmudeni välja. Teadmatuses viibivate inimeste erinevad kartused, nagu ka Venemaa jäine retoorika olid vesi referendumiplaneerijate veskile. Vaatamata tugevatele seesmistele kõhklustele otsustasidki Narva ja Sillamäe linnavolikogud juuni lõpu–juuli algul autonoomiaküsimuse kiiresti rahvahääletusele panna.

Vabariigi Valitsus püüdis plebistiidi toimumist takistada nn tuletõrjediplomaatia, kohapealse poliitilise selgitustöö ning majandusliku abi lubadustega. Kui selgus, et üritusi siiski vältida ei õnnestu, võeti kasutusele hirmutamistaktika ja sukelduti tuure koguvasse „infosõtta”. Kutsuti meedia vahendusel üles referendumit boikoteerima, lasti külvata (kohati teadlikult segadust tekitava sisuga) lendlehti ning kleepida plakateid. Vastupropaganda kõrval keelati ühtlasi ära kooli- ja kultuurimajade hääletusjaoskondadena tarvitamine.

16.–17. juulil 1993 aset leidnud referendum tulemused olid kõigile pettumuseks. Eesti valitsuse esindajad lootsid, et referendumil osalejate protsent jääb vastutegevuse toel alla viiekümne. Separatistide liidrid omakorda arvestasid märksa suurema valimisaktiivsusega kui Narva 55%, mis osadelt vaatlejatel laekunud informatsiooni põhjal võis mitmete protseduuriliste rikkumiste tõttu olla reaalselt veelgi madalam. See-eest soovis ligi 97% hääletamas käinud narvalastest ning 99% sillamäelastest enda linnadele „rahvuslik-territoriaalset autonoomiat”. 21. juulil kinnitas Sillamäe volikogu üksmeelselt referendum tulemused. Järgmisel päeval talitas samamoodi Narva, kes asus peatselt koostama linna „ajaloolistel, rahvuslikel ja kultuurilistel printsiipidel” põhinevat eristaatuse projekti.

Rahvusvahelise kriisijuhtimise toonane avangard – OSCE alaline missioon – ei suutnud küll autonoomiareferendumeid ära jätta/edasi lükata, kuid selle üleüldine vahendustegevus avaldas raskete konfliktide ennetusele tõenäoliselt pigem soodsat mõju. Rahvusvähemuste ülemkomissar van der Stoelil õnnestus saavutada mõningaid kompromissihõngulisi kokkuleppeid, mis aitasid hoida poliitilist mõõdukust ning tõkestada vägivaldsete meetodite käikulaskmist. Ka mitmed lääneriigid, iseäranis Rootsi ja USA diplomaatiline korpus, tegid dialoogi edendamiseks ning kriisi reguleerimiseks kulisside taga pidevalt märkimisväärseid jõupingutusi. Muuhulgas algatati osava poliitilise manöövriina Eesti välismaalaste seaduse Euroopa Nõukogu ekspertiisi suunamine, millega võimaldati siluda normitehnilist praaki, lasta olukorral rahuneda, hajutada venekeelse vähemuse hirme ja vältida konflikti eskaleerumist.

Võrreldes VVO-dega on Venemaa roll eelkirjeldatud separatistlike protsesside juures tunduvalt suurem küsimärk. Hetkel teadaolevatel andmetel survestasid Moskva vanameelsed ringkonnad Kirde-Eesti etnoterritoriaalset radikaliseerumist eeskätt enne 1991. a. augustiputši. Vene valitsuse liidrid olid juba veidi varem võtnud sisse sealset poliitilist autonoomiat pigem tauniva hoiaku, mis jätkus ka Eesti Vabariigi algusaastatel. Vaatamata arvukatele piiriülestele poliitilistele konsultatsioonidele mingeid setsessionismi toetavaid ametlikke avaldusi sellest kandist ei tulnud. Venemaa kesk võimu esindajad ilmselt keeldusid Narva autonoomia eest võitlejaid nende püüdlustes abistamast ega pidanud vähemasti retoorikas piirilinna Vene Föderatsiooni koosseisu haaramist mõeldavaks. Taolise positsiooni kujunemise puhul tuleb rõhutada ühtlasi Venemaa rahvuslik-riikliku enesekuvandi ambivalentust ja sotsioloogiliste uuringute järgi suhteliselt madalat toetust välisvenelastega tihedamalt asustatud alade liitmisele. Laiemaks tagapõhjaks venemaalaste seas küllalt levinud ksenofoobia, tõrjuv suhtumine immigrantidesse ning kultuurilistesse võõrmõjudesse. Ka Venemaa enda föderaalne struktuur ja regionalistlikud pinged põhjakaukaaslastega jätsid välismaal separatismi õhutamiseks vähem ruumi. Samuti lagundasid Eestis autonoomialiikumise jalgealust 1993. a. sügisel Venemaa võimuladviskus lahvatanud verise vastasseisu tagajärjed. Seega täitsid Vene Föderatsiooni (ootamatu) passiivsus ning regionalistide indu jahutavad signaalid autonoomia nurjumisel oma osa.

Lääne agentuuride ja Venemaa käitumine võis kokkuvõttes olla üks oluline põhjus, miks Narva ning Sillamäe volikogud Riigikohtu otsusele võrdlemisi ruttu allusid. See tunnistas kõik referendumid korraldamist reguleerinud munitsipaaltasandi resolutsioonid põhiseadusega vastuolus olevaks ja õigustühisteks, mistõttu rahvahääletuste tulemused juriidilist jõudu ei evi. Erinevalt 1991. a. erakorralistest muutsid 1993. aasta oktoobrikuised kohalikud valimised ka märksa enam mässuliste volikogude poliitilisi jõujooni ning territoriaalne opositsioon rauges.

Separatismi summutavate seesmiste põhjustena peab samuti mainima veel venekeelse elanikkonna valdavalt linnalistesse eraldiseisvatesse punktidesse kontsentreerunud demo-geograafilist asustuspiilt ja etnoregionalistide aktiivi suutmatust eestikeelseid agraarpiirkondi kaasata. Vabariigis kehtima pandud poliitiliste võimaluste struktuur pärssis mittekodanike poliitilist mobiliseerumist. Vägivaldsete konfliktidega sageli kaasnevat nn etnilise julgeoleku dilemma tekkimist suudeti edukalt vältida. Liiatigi oli venekeelne vähemus sotsiaalses plaanis üsnagi heterogeenne kooslus ning Kirde-Eesti linnastuteski hakkas tasapisi juurduma asukohariigi-identiteet. Statistiliste näitajate järgi oli russofoonide separatismimeelsus suhteliselt loid: irredentistlikke lahendusi toetas 1990-ndate aastate esimesel poolel Venemaa teravate sotsiaal-majanduslike probleemide taustal orienteeruvalt üks inimene kahekümnest; setsessionistlikke umbkaudu üks inimene kümnest. Territoriaalset autonoomiat pooldasid liikumise kõrgajal, 1993. a. varasügisel, korra küll ligi pooled vabariigi mitte-estlastest, kuid osalise iseseisvuse idee atraktiivsus oli siiski pigem ajutise loomuga. Ei kõnealuse piirkonna sisemist arengupotentiaali ega haldussuutlikkust hinnatud ülearu kõrgeks ja vähemasti majanduslikus sfääris polnud selle elanikud detsentraliseerimisest kuigi huvitatud. Siinkohal saab esile tõsta ka keskvalitsuse tegevust, kes asus regiooni elatustaseme tõstmiseks vahendama mitmesuguseid sihtotstarbelisi rahasüste, millega „osteti ära” lokaalset vene ärieliiti. Lisaks jagati eeldatavalt usaldusväärseteks peetud võtmeisikutele nn eriteenete eest Eesti passe ning viidi juhtkohtadel võimaluse korral läbi poliitilise koega kaadrivahetusi.

Kagu-Eestis ilmutasid enim etnoregionalistlikke tendentse võrukesed ja setud. Laias laastus on nende liikumiste eesmärgiks olnud oma hääbuma kippuva spetsiifilise kultuuri taaselustamine. Eesti ning Venemaa vahelised piiriküsimused on setude identiteeti ehk mõnevõrra rohkem politiseerinud, ent üldjuhul peavad mõlema grupi liikmed end eestlaste sekka kuuluvaks.

Riigi reaktsioonid sellele teemaikale on olnud vastuolulised. Ühest küljest püütakse sihipäraste regionaalarengu ja kultuuriprogrammidega Eesti paikkondlikke identiteete alal hoida. Teisalt on vastavate etniliste liikumiste turgutamisel oldud ettevaatlikud ning püütud tagada, et setude/võrukeste iseolemispüüetest ei kasvaks välja midagi separatistlikku ega kahjustataks Eesti

riigi huve. Näiteks jäädi demograafilise rahvustamise tõenäolise raskendamise tõttu kurdiks endise Petserimaa idaosa puudutavate irredentistlike ideede suhtes. Selle asemel aidati ajavahe-
mikul 1997–2000 Vene piiri taha jäänud setusid erinevate rahaliste toetustega Eestisse ümber
asuda. Või juhindudes kujundlikult paljuski printsiibist „üks rahvus – üks keel”, pole lastud eesti
regionaalsete allkultuuride kandjaid viimastel rahvaloendustel üle lugeda. Samuti keelduti võru
(ja setu) perifeerset kõnepruuki eraldiseisva keelena tunnustamast ega antud neile piirkonnakeelte
staatust. Viimase osas on n-õ lõunaeesti asja ajamine olnud mõnes mõttes vene keele võimalike
ambitsioonide vang. Aga ka põrganud kartustele, et sedasorti suunitlused lõhestavad eestlaste
rahvuslikku ühtsust, nõrgestavad eesti (kirja)keele seisundit ning toovad riigile kaasa täiendavaid
kulusid.

Summa summarum oli Eesti riigi-ehituslikel poliitikatel (mentaalses plaanis) nii tsentri-
petaalseid kui tsentrifugaalseid tagajärgi. Taasiseseisvunud Eesti suhteline makromajanduslik
edukus ei mõjunud magnetina mitte ainult etniliselt teistsuguse koloriidiga piiriregioonidele,
vaid stabiliseeris kogu ühiskonda, vormis elanike riigiidentiteeti ja aitas neil uue režiimiga
paremini kohaneda. Osad riigi-ehitamise alused ning kaasnevad praktikad läksid siiski konflikti
kaasava natsiooniloome üldiste sihtidega. Näiteks komplitseeris nn majanduslik rahvustamine
teatud määral mittekodanike majanduslikku toimetulekut, süvendades (ajutiselt) sotsiaalset
desintegratsiooni. Erinevad siirdeprobleemid, võimuvõitlus ja keskadministratsioonist lähtuvad
unifitseerimismeetmed viisid 1990-ndate algul Ida-Viru venekeelsetes linnades arvestatava
etnoliitilise mobilisatsioonini, mis seadsid mõneks ajaks ohtu koguni riigi territoriaalse
terviklikkuse.

Eesti juhtum demonstreerib, kuidas (rahvus)riiklike kaanonite kohaselt paratamatu
poliitiliste/juriidiliste/majanduslike institutsioonide kujundamine võib käsikäes teiste teguritega
etniliselt lõhestunud ühiskonnas eraldusjooni tugevdada, pärssides rahvuse- ning takkapihta
omakorda ka riigi-ehitamist.

ÜLDJÄRELDUSED

Käesoleva töö sihiks on suurendada teadmisi postsovetliku Eesti riigi ja rahvuse ülesehitamise – mida kõige laiemas plaanis võib määratleda ühiskonna kui terviku kultuurilise ning sotsiaalse ühtlustamisena – aluste ja praktikate kohta. Iseäranis teravdatud tähelepanu alla on võetud selle raames esile kerkinud etnopolitiilised konfliktid.

Uurimise kestel lähtusin arusaamast, et natsiooniloome ning riigi-ehituse mõistete selgem eritlemine ja täpsem piiritlemine pakub kaasaegse ühiskonna analüüsil täiendavaid kontseptuaalseid skeeme. Tegeleb ju iga iseseisev poliitiline üksus paratamatult mitte ainult riigi-, vaid ka alalise ühiskonnakujundusega. Seega võimaldab taoline kvalitatiivselt liigendatud taustsüsteem, ühes vastavate ehitusvahendite detailsema käsitlemisega, natsionalismi mitmeid igapäevaseid avaldumisvorme hõlpsamini kategoriseerida, dekonstrueerida ning nimetatud kujundamisprotsesside süvastruktuure ja omavahelisi vastasmõjusid tõhusamalt tuvastada. Ehk teiste sõnadega saab riikide etnopolitiilisi maastikke niiviisi märksa üksikasjalikumalt kaardistada.

Ühtlasi aitab eelkirjeldatud vaatluspõhimõtte kaasa selle muidu paljuski paralleelselt toimiva tandemi teatud konfliktsete allhoovuste mõistmisele. Nimelt osundavad empiirilised andmed, et riigi- ning rahvuse-ehituste näol võib tegemist olla sageli vaidlustatud, isegi vägivaldsete protseduuridega. Pole sugugi harvad juhtumid, kus need kõrge sünkroonsussoodumusega projektid kipuvad olema üpris raskesti ühildatavad või teatud määral koguni kontraproduktiivsed. Eriti keerukas on „rahvustava riigi” initsiatiive ellu viia etnilisel pinnal lõhestunud ühiskonnas ja mõne suurema sotsiaalse siirdeperioodi tingimustes. Näiteks nn identiteedikonfliktide kõrval on siin küllalt tüüpilisteks probleemseteks momentideks ka viimastega sageli kaasnev poliitiline konkurents ning etnoregionalism.

Eesti sobitub ühiskonnaelu reformimise suhtes Euroopa üldistesse muustritesse. Siiski olid selle tajutud vajadused 20. sajandi lõpuks tekkinud olude sunnil komplekssemad ja nende rahuldamine keskmisest intensiivsemat takti nõudev. Sarnaselt teistele siirdeprotsesse läbima asunud kommunismijärgsetele maadele pidi Eesti hakkama tegelema riigi- ning rahvuse ülesehitamisega käsikäes demokratiseerimise ja turumajandusele ümberlülitumisega. Mõneti analoogne nt Teise maailmasõja eelsele perioodile oli seegi, et arvukate (sageli endiste imperiaalsete jõududega seostatavate) rahvusvähemuste olemasolu mõjus Ida-Euroopa iseseisvunud riikide uuele poliitilisele eliidile rohkem või vähem alarmeerivalt. Eesti nõukogude aegse massilise sisserände tulemusel kujunenud etnodemograafilist situatsiooni loeti kohati poliitiliselt sama plahvatusohtlikuks kui „Molotovi kokteili”. Sestap ei jäänud Vabariigi keskvoimud kuigi pikalt käed rüpes ootama, vaid asusid selle nimirahvuse huvidest juhendumisele apelleerides tegutsema. Tihti peale alustati „enda” subjekti keelelis-kultuurilise (taas)kehtestamisega veel enne kui poliitiline suveräänsus käegakatsutavana paistis.

Etnopolitiiliste alusprintsipiide väljatöötamisel vaadeldi toona maailma läbi üsna tugevate rahvusluse prillide ning Eesti riikluse ideeliseks vundamendiks valiti varakult rahvusriik. Osaliselt oli see tingitud Eesti omariikluse traditsioonidest ja nõukogude režiimi painetest. Samas mängis orientiiride paikaseadmisel üksjagu kaasa „laulva revolutsiooni” aegse poliitilise mobilisatsiooni rahvuslik vorm. Nii eesti rahva kui selle poliitilise eliidi toetus föderalismile, multikultuursele või mõnele nn kaasühiskondlikule süsteemile jäi sisuliselt olematuks. Konstitutsioonis määratleti aegsasti ära, et Eesti Vabariigi avalikus sfääris on eesti keelel ja kultuuril privileeeritud staatus.

Rahvusriigi ideoloogia ei määra isenesest veel kindlaks vastavate poliitikate kaasavustmeid. Eesti puhul on oluline märkida, et kõik etniliste identiteetide lahknevustega seonduv on olnud seal küllalt pikalt n-õ julgeolekustatud temaatika seisundis. Võõrvõimu mõju alt väljarabelemise aegu ei nähtud vene keelt kõnelevates mitte-estlastes mitte niivõrd riigi arengupotentsiaali või „inimvara”, vaid pigem ohtu eesti rahvuse ning kultuuri püsijäämisele, Eesti kaitsevõimele ja iseseisvusele. Vene vähemuse kohta käivates grupistereotüüpides käsitleti seda

küsitava lojaalsusega sootsiumina, riigi läänesuunalise lõimumise ning turumajanduslike reformide pidurina, kelle poliitilisi õigusi peeti tarvilikuks igaks juhuks piirata. Alates 1980-ndate lõpust eesti avalikes aruteludes tooni andnud „eksistentsiaalsed hirmud” valmistasid ette emotsionaalselt viljaka pinnase etnilist Teist välistava ehk eksklusiivse etnopolitiika ellurakendamiseks. Sisepoliitilistes mõõduvõttudes suutsidki eksklusionistlikumad jõud eestlaste okupatsioonide ääsitules karastunud psühholoogilisest kaitseesiseisundist sündinud meelestatuse kaasabil inklusiivsemad platvormid 1990-ndate aastate algul reeglina ümber lükata. Negatiivsete sotsiaalsete representatsioonide ja vastastikusest etnilisest ärevusest/häiritusest tingitud retoorikate kõrval toitis usaldamatust ka nõukogude režiimi (nähtuseid) toetavate (vene) äärmuslaste tegevus. Kõik see kokku kujundas sotsiaalse õhustiku väljasulgevate meetmete korduva rakendamise kasuks. Ehkki teatav mõtteline konfliktsituatsioon poliitiliselt suletumaid ning avatumaid rahvastavaid praktikaid pooldavate tiibade vahel eksisteerib Vabariigis mõistagi tänini.

Eksklusiivsed taotlused olid rüütatud paljuski õigusliku järjepidevuse kostüümi. Eesti ametivõimud asusid positsioonile, et ehkki nõukogude aegne immigratsioon oli kooskõlas imperiumisisese ühendatud tööturu reeglitega, kujutavad sel perioodil Eesti NSV-sse sisserännanud isikud endast okupeeritud Vabariigi vaatevinklist kutsumata illegaale. Niisugusest eestlaste hulgas üsna populaarsest loogikast lähtus edaspidi õige mitmete rahvastava sisuga seaduste olemus. Esimesed suuremad kivid Eesti restitutsioonipoliitika alusmüüris asetati paika 1992 ja 1995. aasta kodakondsusaktide vastuvõtmisega. Viimastega otsustati anda Eesti kodakondsus automaatselt üksnes sõjajärelse Eesti Vabariigi alamatele ning nende järeltulijatele, seades pea kõigile teistele ENSV alalistele elanikele kodakondsuse saamise eeltingimuseks naturalisatsiooniprotsessi läbimise. Restitutsiooniline kodakondsuspoliitika oli peamine õiguslik hoob, mis võimaldas enamiku venekeelsetest immigrantidest üleriigilisest poliitilisest osalusest välja lülitada. Korrastamaks tagantjärele Eesti riigi suhteid nõukogudeaegsete sisserändajatega, pidid Eesti kodakondsust mitteomanud isikud asuma 1993. a. suvel ilmavalgust näinud välismaalaste seaduse põhjal taotlema elamis- ja töölube, mida enne 1998. aastat väljastati tihtipeale ajutistena.

Vormiliselt puhtjuriidilise õigusliku järjepidevuse printsiibi rakendamise ühiskondlikud tagajärjed kandsid endas arvestatavaid etnilisi konnotatsioone ning selle tõrjuv etnopolitiiline efekt oli ilmne. Erinevalt mitmete autorite väidetest omas inimese rahvuslik päritolu Eesti poliitilises ruumis algselt ka teatavat õiguslikku tähendust. Üheksakümnendate aastate esimesel poolel võisid kogu maailma etnilised eestlased kodakondsust taotleda ilma paiksustsensuse ja keeleoskuse nõudeta. Samuti sätestati „eesti soost” isikutele soodustused Eestisse tagasipöördumisel. Nimelt on riiklikus seadusandluses kestvalt fikseeritud, et sisserände piirarv etniliste eestlaste suhtes ei kehti. See ei puudutanud ka nt alalise sissekirjutusega välismaalasi või alates 1997. a. sügisest Euroopa Liidu ning Põhjamaade kodanikke, kuid kunagine lahtiste uste poliitika lõpetati siinkohal otsustavalt. Enne 2000-ndate aastate tulekut ei lastud immigratsioonikvoodi alt vabaks isegi Eesti kodanike registreeritud abikaasasid ja nende alaealisi lapsi. Peale selle kehtestati väljastpoolt Euroopa Liitu riiki siseneva tööjõu selekteerimiseks palga miinimumnorme ning heidutati maailma mastaabis võrdlemisi üksikuid pagulasi üsna kõrgete tagasilükatud varjupaigataotluste protsentidega. Paralleelselt võrdlemisi tagasihoidliku sotsiaaltoetuste poliitika ja välismaalastele pikaajalise elaniku staatuse andmise juures nõutava eesti keeleeksami lisandumisega ei praktiseerinud Eesti 2012. a. sügiseni ka (ulatuslikke) uusimmigrantidele suunatud kohanemisprogramme, nagu seda tehakse nt jõukamates lääneriikides.

Siinsed uurimistulemused ei võimalda kummutada levinud hüpoteesi, et Eesti rahvastava koega seadusandluse üheks oluliseks n-õ kulissidetaguseks sihiks oli esiotsta venekeelsete elanike ning muulastest mittekodanike lahkuma survestamine. Tõenäoliselt proovisid õigusandjad sel moel põlisrahva osakaalu riigi etnodemograafilises struktuuris tõsta ja rahvuspingeid leevendada. Loodeti, et varjatud tagamõttega tõrjesüsteem paneb halvasti kohanenud kontingenti Eestimaa tolmu ise vabatahtlikult jalgelt pühkima või siis paigalejääjaid aktiivsemalt naturali-

seeruma. Teisisõnu eelistati rahvuse ülesehitamisega tegelema asuda etniliselt võimalikult homogeensetes tingimustes. „Võõrast” elemendist vabanemisega sooviti lihtsustada nii ühiskonna integratsiooni- kui siirdeprotsesse tervikuna.

Poliitika iseloom on olnud igal juhul kontrolliv. Venekeelsete immigrantide osalusvõimalusi piirati siin mitte ainult juriidilistel motiividel, vaid ka psühholoogilis-pragmaatilistel kaalutlustel. Soovimatute mõjude kahandamiseks võeti kasutusele erinevad keele- ja paiksustsensused, mis russofoonid enamaltjaolt riigitasandi poliitikategemisest eemaldas. Ehk eeskätt kodakondsusklausel ning keelenõuded olid peamiseks kilbiks, millega pareeriti parlamendivalimistel hääleõiguse saamist ja ohjati kodanikkonna juurdekasvu. Protektiivne etnopolitiika on püsinud ajas ka suhteliselt stabiilsena. Põhjuseks suuresti minevikust kantud hirmude ning kollektiivsete stereotüüpide visadus. Samuti võimuerakondade järjepidevad künniste lõimivat efekti väärtustavad positsioonid ja spetsiifilised sisepoliitilise varjundiga kalkulatsioonid. Ajuti vägagi erinevaid maailmavaateid kätkenud valitsuskoalitsioonid jätsid taasiseseisvuse kahel esimesel kümnendil kodakondsuspolitiika aluspõhimõtted sisuliselt muutumatuks. Arutelusid on peetud reeglina vaid seaduste mõningate tehniliste aspektide üle ning kompromissivalmidus on olnud ka võrdlemisi kosmeetiliste parandusettepanekute puhul kasin. Valitud välistamismetoodika tagajärjel „eestistused” avalikud institutsioonid märgatavalt ja riigijuhtimine koondus juba pärast 1992. a. parlamendivalimisi kindlalt Eesti nimirahvuse kätte. See lubab toimunut käsitleda muuhulgas eestlaste eduka võimustrateegiana. Endine venekeelne eliit kõrvaldati juhtivatelt kohtadelt, mitte-eestlased laiemalt seisis aga silmitsi hüppelise poliitilise marginaliseerumisega ning olid elimineeritud ka mõningatest erastamisprotsessi etappidest.

Sedavõrd kontrollitud natsiooniloome baasmehhanismide tööle saamine kujutas endast keskadministratsiooni jaoks siiski parajat proovikivi. Venekeelsete sisserändajate nõukogude aegsed keelelised privileegid kadusid ja mingis ulatuses olid nende reaktsioonid paratamatult ettearvamatud. Nihked mittekodanike sotsiaalses staatuses tõid endaga peagi kaasa teatavaid „relatiivse deprivatsiooni” ilminguid. Osa neist, iseäranis vanemate generatsioonide esindajad, võtsid uue rahvustava korra tulekut pigem kaotaja positsioonilt.

Eesti riik alustas rahvuse-ehitamist komplekssest keelekorraldusest. 1989. ning 1995. a. keelseadused tõstsid eesti keele riigikeele staatusesse, mille ainuvalitsusest hoidis kiivalt kinni kogu eesti eliidi enamik. Vastava ideoloogia põhjal hakati kõigilt avalikelt teenistujailt, sealhulgas meditsiini-, teenindus-, kaubandus-, side-, politsei- ja päästesektori personalilt nõudma tööülesannete täitmiseks vajalikul tasemel eesti keele valdamist. Taastamiseks ning laiendamaks Eesti territooriumil riigikeele kasutusala, rakendati meetmeid eesti keele õpetamise parandamiseks, mis okupatsioonirežiimi päevil oli jäänud russofoonide osas praktiliselt välja arendamata. Selleks otstarbeks asuti looma regionaalseid keelekeskusi, valmistama ette pedagooge, trükkima tarvilikke õppematerjale ja lükati käima riiklikke keeleõppeprogramme. Eesmärgiks taastada vähehaaval eesti keele kui ülemaalse *lingua franca* funktsioonid, mille omandamine aitaks muu kodukeelega elanikel eestipärase ühiskonnaga kohaneda, avardaks nende haridus- ja karjäärivõimalusi, võimaldaks neil jälgida riigikeelset meediat ning tihendaks eri rahvuste sotsiaalseid kontakte.

Teiseks ühiskonna kultuurilise standardiseerimise, kodanikukasvatuse edendamise, hoiakute ühtlustamise ja/või sotsiaalsete rühmade sidustamise peamiseks klassikaliseks tugisambaks on haridussüsteem. Selles vallas käivitus 1990-ndate aastate algul vene koolide järk-järguline Eesti Vabariigi õppekavadele üleminek. Rahvustavate reformide õnnestumiseks suunati ressursse õppevara soetamise ning kaadrite koolitusse, iseäranis vene haridusasutuste eesti keele õpetajate täiendõppesse, kelle töemotivatsiooni püüti üheksakümnendatel säilitada ka mõningate materiaalsete lisastiimulitega. Ühtlasi hakati loovima tasahilju selle poole, et tagada kõikidel kooliastmetel kohustuslik eestikeelne haridus ja viia vene gümnaasiumid viimaks üle kakskeelsele õppele.

Infopoliitika raames lõpetasid Eesti riigijuhid aastatel 1993–94 võimaliku välise vaenuliku informatsioonilise mõjutustegevuse tõkestamiseks Venemaa telekanalite transleerimise. Ametlike sõnumite päralejõudmiseks tegeleti samal ajal Eesti ja Vene Föderatsiooni piirialadel leviprobleemide käes kannatanud Eesti Televisiooni nähtavuse ning Eesti Raadio kuuldavuse parandamisega. Venekeelne teleprogramm ETV enda ekraanil kärbiti riigikorra vahetudes peaaegu olematuks. Küll aga hakati üheksakümnendate keskel erinevate infoväljade põimimiseks harima Tallinna Ülikoolis eraldi venekeelseid ajakirjanikke.

Natsiooniloo sümbooltasandil asuti suhteliselt intensiivselt arendama nn riiklikku ikonograafiat. Rahvussümboolika vallas kasutati hoolsalt nii vanu märgiseid kui leiutati uusi. 1990–91 taastati sammhaaval maailmasõdadevahelise Eesti riigilipp, -vapp ning hümn. Vabane-mise järgselt lasti peagi käibele Eesti postmargid, rahatähed, isikutunnistused jms poliitilise iseseisvuse tunnused, mis toimivad tihtilugu eripärase riigiidentiteedi arvestatavate tsementeeri-jatena. Samuti kinnistatakse ning kultiveeritakse sümbolväärtusi riikliku tähtpäevade kalendriga seotud kollektiivsetes rituaalides, mida rahvusliku eneseteadvuse, kultuurimälu ja domineeriva ajalooteadvuse toetamiseks Eestis varakult välja kujundama hakati. Ei unustatud ka nt riigi monumentaalarhitektuuri ning keelilise välisilme ümberkorraldamist. Eesti rahvusliku isiku-nimede pärandi edendamise kõrval ennistati, muudeti, „derussifitseeriti” ja deideologiseeriti siirdeperioodil hulgaliselt Eesti koha- ning erinevate haldusüksuste nimesid. Avaliku ruumi eestistamiseks tehti kohustuslikuks sealsete siltide, viitade, asutuste nimetuste, teadaannete ja välireklaami riigikeelsus.

Üheks kaalukaimaks rahvuskujunduse vahendiks sai rändepoliitika. Keerulise etnodemog-raafilise olukorra ning nn dekolonisatsiooni retoorika foonil asus riik viljelema suuresti etniliselt eristavat migratsiooni suunamist. Lisaks suhteliselt õhukestele iga-aastastele immigratsiooni-kvootidele, ja esiti veel sisserändajatele kehtestatud regionaalsetele kvootidele, on välis-maalastest vähemuste vabatahtlik väljaränne olnud riigieelarveliselt toetatud. Eesti soost isikute ning Eesti kodanike puhul on aga finantseeritud üksnes Eestisse naasmist. Vastav rändetoetuste süsteem rakendus Eesti Migratsioonifondi koordineerimisel 1993. a. mais, olles esialgu just etniliste eestlaste osakaalu kasvu soodustamise poole kaldu. Näiteks Ida-Petserimaa kireva rahvastikukoosseisuga territooriumite Venemaalt tagasisaamist loeti integratsiooniprobleemide võimaliku süvendamise valguses pigem kahjulikuks ja selle asemel rahastati aastatel 1997–2000 hoopis sealsete setude kui nn eesti hõimu Eestisse ümberasumist. Mingil määral üritas riik samaaegselt oma venestunud piirkondade „eestistamiseks” suunata ka siserännet. Keskvõim püüdis enamuskultuuri n-ö demograafiliseks ekspordiks riigisektori kohalolekut nt Kirde-Eestis kasvatada ning luua seal töökohti eestikeelsetele spetsialistidele. Selleks on episoodiliselt finant-seeritud Ida-Virumaal ehk Paldiskis leiba teenivatele riigiametnikele, sh politseinikele, piirivalvuritele või ka eesti (kee)le õpetajatele eluasemete soetamist, hüvitatud nende elu-kohavahetusega seonduvaid väljaminekuid, kompenseeritud kommunaalkulusid ja/või makstud neile tavapäraestest palgamääradest kõrgemaid lisatasusid.

Riigi-ehituslikus mõtmes iseloomustas 20. sajandi lõpu Eestit üldine institutsiooniloo me. Vormiti ümber haldusjaotust, rajati iseseisvale riigile hädavajalikke infrastruktuure, kindlustati sise- ning välisjulgeolekut, töötati välja õigus- ja kohtusüsteemi. Regionaalpoliitilised meetmed jäid kohati küll võrdlemisi tagasihoidlikeks, eriti Eesti venekeelsetes regioonides, ent laias laastus prooviti siiski luua kogu maal ühtviisi stabiilset majanduskeskkonda. Analüüsi käigus selgus, et ehkki otseselt rahvuslikul pinnal diskrimineerivast majanduspoliitikast Eesti puhul rääkida ei saa, teostati avalikus ning osalt erasektoris kehtestatud keeleoskusnõuete ja varade erastamisreeglite abil vähemalt 90-ndate esimesel poolel kaudselt teatud etnilist laadi kontrolli ka majandussfääris. Eelkõige ajaloolise omandiõiguse väärtustamisel põhinenud privatiseerimis-protssid, millele sekundeerisid valdkonniti muuhulgas paiksustsensus, Eesti kodakondsuse nõue ning viimast omanud isikuid eelistav hinnapoliitika, diskvalifitseerisid mõnedest olulistest

erastamisvoorudest enamuse kohalikest muulastest ja voolisid majanduslikke konkurentsi-tingimusi eestlastele keskeltläbi soodsamaks.

N-õ aktiva poole pealt aitas valitud etnopolitiiline mudel eesti ühiskonda konsolideerida. Eesti keele staatus tegi läbi märgatava tõusu, avaldades ainsa riigikeelena toetavat mõju selle oskuse paranemisele. Samuti kasvas Eesti kodakondsete arv. Nõukogude eruohvitseridest vabanemine üldjoontes nurjus, kuid sisuliselt võib suuresti Lääne mahitusel toimunud okupatsiooniar mee riigist välja viimist lugeda nn rahumeelse dekolonisatsiooni musternäidiseks. Sisemajanduse kogutoodangu ning keskmise elatustaseme kohati heitlik, ent siiski selge kasvutrend aitas tõkestada elanikkonna poliitilist radikaliseerumist, viia ellu pakilisi reforme, väetada Eesti riigiidentiteeti, erinevaid ühiskonnaosi kokku traageldada ja uut rahvusriiklikku režiimi vähemasti passiivselt aktsepteerida. Vaatamata väljundile munitsipaalvalimistel, olid mitte-eestlaste enamiku poliitilised ressursid mobiliseerumiseks ka üksjagu pärsitud. Väga võimalik, et paljuski just tänu taolisele etnilisele kontrollile suudeti riigis tervikuna pingeid maandada ning vägivaldse etnilise konflikti spiraalist hoiduda.

Samas hakkasid kusagil üheksakümnendate kesksajaks muuhulgas nähtavamaks muutuma ka mõningad Eesti senise rahvuspoliitika kitsaskohad ehk küsitava väärtusega kõrvalmõjud. Kõigepealt osutusid illusoorseteks niisugused lootused, et mitte-eestlased Vene vägede sabas massiliselt emigreeruvad. Riikliku suveräänsuse esimestel aastatel lahkus erinevatel põhjustel Eestist küll ligi neljandik kõigist muulastest ja Eestisse siirdus alaliselt elama umbes kolm tuhat eestlast, kuid see ei teise danud kuigi oluliselt riigi rahvuskoosseisulisi proportsioone. Veelgi kasi nam on olnud riiklikult kannustatud sisemigratsiooni senine „rahvustav” toime. Samuti kippus pärast teatavat algedu kinni jooksmata valdavalt erainitsiatiivile tuginenud laiem riigikeele omandamise süsteem. Lisaks rakenduslikele puudujääkidele lükkas see asjaolu korduvalt edasi natsiooniloome osas hädavajalikke haridusreformet. Panustades negatiivselt võrdlemisi vaevaliselt kulgenud ühiskonnaliikmete kultuurilise kapitali ühtlustamisesse ning soodustades etnilise segregatsiooni püsimit. Naturalisatsioonitempo aeglustus ja Venemaa kodanike arv hakkas kiiresti kasvama. Venekeelsete seas uuringute põhjal kaasnenud teatav tajutud sotsiaalne tõrjutus, „etnilise hierarhia” teke või majanduslik ning poliitiline marginaliseerumine aitas osaliselt kaasa nende Eesti riigist võõrandumisele. Toites omakorda eestlaste usaldamatust muukeelse ja ebamäärase meelsusega inimhulga ees.

Arusaam, et rahvuspinged antud juhul peagi iseregulatsiooni teel ei leevene ning mitmete probleemide hind võib olla kokkuvõttes kallis, pani kesk võime eelmise sajandi lõpus rahvusehitamise strateegilist arsenalit täiustama, selle rõhuasetusi ja mingil määral isegi üldist suunatust veidi muutma. Kui riigi taastamispunktile lähedastel aastatel käsitleti selle venekeelset elanikkonda mitte niivõrd (kultuurilisest aspektist mõistetud) Eesti rahva osa, vaid pigem ebasoovitava võõrkehana ning püüti kinnitada eelkõige nimirahvuse liikmete identiteeti, siis hiljem olukord pisut teises. Erinevalt varasemast käämus Eesti etnopolitika oma rahvuskultuurilise mitmekesisusega toimetuleku, riigi elujõulisuse ja sisejulgeoleku kindlustamisel sajandivahetuse paiku mõneti kaasavamaks. Ühtlasi tähendas see seda, et natsiooniloome võrdlemisi vaieldamatuks objektiks sai sisuliselt kogu alaline elanikkond, iseäranis mitte-kodanikud, unustamata teiste seas ka välisriikides asuvaid eestlasi või eesti juurtega inimesi. Riigi senise suhteliselt passiivse, äraootava ning ükskõikse suhtumise ja üsna stiihiliselt kulgenud tegevuste asemel seati ühiskonna lõimumisküsimused nüüd üheks poliitiliseks prioriteediks. Valitsusülealt proaktiivsemat lähenemist iseloomustas administratiivse tugisüsteemi (rahvastikuminiater, MISA) ellukutsumine, pikemaajaliste rahaliste vahendite leidmine ning ühiskonna kultuurilist sidusust edendava seadusandliku raamistiku väljatöötamine, mida kroonis 2000. a. jõustunud riiklik integratsiooniprogramm ühes konkreetsete rakenduskaavadega. Neis kirjeldatud kolme valdkondliku – keelelis-kommunikatiivse, õiguslik-poliitilise ja sotsiaal-majandusliku – samba najal hakati koordineeritult sepi stama ühiskonna, valdavalt eesti keele kasutamisel põhinevat ühisosa. Muuhulgas pandi ühise poliitilise kogukonna tunde genereerimiseks

käima riiklikud sotsiaalreklaamikampaaniad. Kutsudes ühelt poolt venekeelset vähemust eesti keelt õppima ning naturaliseeruma. Teisalt aga prooviti eestlaste ajaloolistel põhjustel sotsiaalpsühholoogilises plaanis küllaltki kõrgeks kasvanud rahvuslikku „kaitsebarjääri” veidi langetada. Võib nentida, et sihipärase integratsioonipoliitika näol on olnud tervikuna tegemist Eesti laiapõhjaliseima rahvuse-ehitusliku meetmetepaketiga.

Uue kaasavama ideoloogia juurdumise taga oli kombinatsioon teatava poliitilise ummiku tunnetamisest, (sotsiaal)teadlaste tegevusest, nihetest avalikus arvamuses ja kindlasti ka aktuaalsetest välispoliitilistest teguritest. Euroopa valitsustevaheliste organisatsioonide vastav tingimuslik surve suunas Eestit kui Euroopa Liidu kandidaatmaad integratsioonipoliitikat intensiivsemalt teostama. Selle esimese lõimumisprogrammi kuludki kaeti peamiselt just välisdoonorite, eriti Põhjamaade, abiga. Juba varasemalt pakuti laialdast tuge mitte-eestlaste keeleõppe korraldamisel ning pedagoogilise kaadri ettevalmistamisel. Samuti võtsid Lääne struktuurid, eesotsas OSCE kohapealsete missioonidega, Eestis edukalt osa konfliktiennetusest ja kriisijuhtimisest. Andes Eestile diplomaatilist toetust, tehes pingete maandamiseks selle rahvastavatele seadustele õiguslikke ekspertiise, hoides riigi poliitikat mõõdukana ning kallutades seda kaasavamate strateegiatega kasuks otsustama.

Teisest küljest on ka Vene Föderatsiooni „kaasmaalaspoliitika”, ulatuslikud propaganda-rünnakud ja kriitikarahe säilitanud eesti ühiskonnas kõrgendatud ohutunnet, pannes Eesti võime mitmesuguste integratsiooniprojektidega tõsisemalt tegelema ning soodustades muuhulgas osaliselt Läänest lähtunud tingimuslikkuse tulemuslikkust. Saab isegi väita, et Vene Föderatsioon pakub oma lähimatele naabritele natsioonilooime vallas arvestatavat rivaliteeti. Konkureerides sageli samade sihtrühmade „mõistuse ja südamete” pärast, on Moskva võimaldanud nt sealsel venekeelsel diasporaal saada Vene passi lihtsustatud korras või reisida määratlemata kodakondsusega isikutele Venemaale viisavabalt. Säärased momendid õnnestasid tuntuvalt Eesti naturalisatsiooniprotsessi ning aitasid ka kodakondsuseta kontingenti tugevamini Venemaaga siduda. Ühtaegu peab mainima, et paljuski on suure idanaabri Eestile adresseeritud imperiaallikliku alatooniga venekeelse rahvastiku huvide kaitse retoorika, majandussanktsioonid või välispoliitilist mõjutustegevust harrastavate „kaasmaalorganisatsioonide” rahastamine töötanud Eesti riiklikele lõimimistaotlustele ja enam kaasavate poliitiliste praktikate käikulaskmise vastu.

Ühiskonna sidustamisele orienteeritud paradigma süvenemisega käivitas Eesti valitsus 1998. a. kevadel laiahaardelise muukeelse elanikkonna keeleõppestrateegia. Õige varsti lisandus sellele mitmesugused noorte kakskeelsuse kultiveerimiseks mõeldud keelekümblusprogrammid. Järkjärgult kasvutati eesti keele baasil antava aineõppe osakaalu vene üldharidusasutustes. Mittekodanikele seni ajutiste elamislubade väljastamiselt mindi üle valdavalt alaliste elamislubade süsteemile. 2000-ndatel aastatel astus riik terve rea naturalisatsiooniprotseduuri juriidilisi, finantsilisi, tehnilisi ning korralduslikke aspekte puudutavaid samme, et teha Eesti kodakondsuse omandamine soovijatele kättesaadavamaks. Keskvõimud on püüdnud Eesti passiga isikute hulka suurendada ka sihtrühmade personaalse informeerimise ja erinevate sotsiaalreklaamide mõjul. Ühtlasi hakati tihedamini arutlema, kuidas mitte-eestlasi rohkem Eesti inforuumi tõmmata. 2007. a. aprillisündmuste ajal avati inimeste Vene propaganda suhtes immuniseerimiseks Eesti Rahvusringhäälingu venekeelne uudisteportaal ning katsuti tekitada venekeelsete saadete võõndi ETV teisel kanalil. Rahvastiku poliitilise staatuse ühtlustamise kõrval tegeleti 2008. aastal alanud teise ametliku lõimumiskava realiseerimise raames tunduvalt enam ka elanikkonna sotsiaal-majanduslike näitajate võrdsemaks muutmise ülesannetega, seda muuhulgas riigiehituse üldiseks edendamiseks.

Kõige eelneva taustal asuti küllalt laial rindel kommunikeerima tajutud vajadust liikuda kitsalt etnilisel alusel mõistetud riikluselt rohkem kodanikukeskse rahvusriigi ideoloogia poole. Ehk panna rõhku poliitilise natsiooni kujundamisele. Nn põhiseaduspatriotismi vaimus koorusid ametlikes programmides rahvusüleste jagatud väärtuste juurutamisel esile nt nii demokraatia,

õigusriikluse, sotsiaalse turvalisuse kui „eestiliku” riigi märksõnad. Ühtlasi on Eesti valitsusorganid proovinud ühise riigiidentiteedi ja lojaalsuse tekke stimuleerimiseks kasvatada mastaapse muukeelse haridusvõrgu ülevalpidamise ning kultuurielu rahastamisega (eesti)venelaste eripärase identiteedi. Vähemalt sama hoolsalt, ehkki hariduse vallas reeglina vaid nn pühapäevakoolide toetamise näol, on turgutatud mitte-vene minoriteetide etnilist eneseteadvust. Mille puhul kumas lisaks moraalsetele kaalutlustele läbi ka taktikaline soov lõhustada seda kõrge üldistusastmega massiivset „venekeelset elanikkonda” veidi väiksemateks etnilisteks kooslusteks, et lihtsustada nende lõimumist dominantühiskonnaga. Kunagisi liberaalseid traditsioone jätkava kultuuriautonomiasse statuudi taastamisega sillutati vähemuste endi identiteedi loome projektide arendamiseks teed põhimõtteliselt juba üpris 1990-ndate aastate algul.

Sellele vaatamata leidis Eesti rahvastavate poliitikate suhtes aset kohati arvestatav venelaste reaktsioonilisus. Suurel määral seoses nende nõukogude aegse privilegeeritud positsiooniga, eeldati harjumuspärase venekeelsete institutsioonide endises mahus säilitamist, Eesti kodakondsuse taotlemisel äärmiselt madalaid esitatavaid nõudmisi ja vene keele territoriaalse staatuse olulist laiendamist. Üheks pidevaks etnopolitiiliste konfliktide tallermaaks osutus vene koolide haridusreform, kus eesti keelse õpetuse sisseviimisega kaasnenud teravad pinged löid välja 90-ndate keskpaigas ning kestavad mõneti tänini. Samuti on lahkhelisid põhjustanud nt integratsiooniprotsessi sihtide tõlgendused või vastavate poliitiliste (tegevus)elistuste pingerida. Märksa harvem tekitasid vastasseise riikliku kohanimekorralduse või monumentaalsümboolika revideerimisega haakuvad erimeelsused, kuigi päris viimased on olnud eskaleerudes kaunis tugeva purustusjõuga.

Ilmselt raskeim konfliktide ahel kujunes Eesti keskadministratsiooni Kirde-Eesti venestunud linnade vanameelsete munitsipaalvõimudega, kelle etnoregionalistlikud pürgimused seadsid seal taasiseseisvumise algusaastatel ohtu riigi territoriaalse terviklikkuse. Jäänud seni paradoksaalsel kombel aga uuringutest pea täiesti kõrvale. Analüüs näitab, et toona ei olnud väga selged ega püsivad mitte ainult planeeritud separatistliku moodustise piirid, vaid ka see, kas soovitakse jääda/kuuluda NSV Liidu/Vene Föderatsiooni koosseisu, saavutada autonoomne staatus Eesti haldusalas või hakata täiesti iseseisvaks. Rahulolematu Vabariigi unifikatsioon- ning homogeniseerimispraktikatega, mis oli kombineeritud siirdelise iseloomuga majandusraskuste, poliitilise võimuvõitluse ja kommunikatsioonivaegusest tingitud populaarsete kartustega, viisid 1993. a. juuli keskel Narvas ning Sillamäel autonoomiareferendumiteni.

Esiotsa üritas Eesti keskvalitsus separatismi summutada kabinetisiselset suuremat sorti vastuolusid külvanud Narva erimajandustsooni kehtestamise ideega. Moskva 1991. a. augustiputši läbikukkumise järel piirati Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe omavalitsusorganite õigusi, korraldati seal ennetähtaegsed kohalikud valimised ning lähetati maa kirdenurka stabiilsust tagama Vabariigi Valitsuse erivolitustega esindajaid koos vastavate erikomiteedega. Ühtlasi kärbiti mässuliste linnade mõjuvõimu nõrgestamiseks nende haldusala Jõhvi ja Narva-Jõesuu arvelt. 1993. a. kevad-suvel lahvanud kriisi ajal rakendati tekkinud infopõua leevendamiseks esmalt kohapealset „tuletõrjediplomaatiat”. Seejärel jagati valitud võtmeisikute poliitiliseks koopteerimiseks eriteenete eest Eesti passe, viidi läbi teatavaid vangerdusi probleemsete ettevõtete juhtkonnas ning Kaitsepolitsei erioperatsioone. Pealekauba astuti nii tavapäraseid meetmeid kui varjatud desinformatsioonikampaaniat, hirmutamist- ja heidutustaktikat kasutades n-õ infosõtta. Riiklikult sisse seatud etniliste kontrollimehhanismide, Eesti Venemaast kõrgema elatustaseme, venekeelse rahvastiku killustunud identiteedi, nende suhteliselt nõrga setsessio-nismimeelsuse ning ühiskonna üldise turvatunde säilitamise kõrval lämmatas detsentraalseid leeke ka Ida-Virumaa demo-geograafiline situatsioon. Russofooniid paiknesid enamaltjaolt liialt ühekülgsel majandusstruktuuriga teineteisest isoleeritud linnalistes enklavides ja Ida-Viru Maakonna Volikogu suutis kõik separatistide eesti dominandiga agraarpiirkondade liitmiskatsed edukalt pareerida. Muuhulgas ei tasu etnopolitiilise tulekahju kustutamisel alahinnata välisjõudude panust. Ennekõike OSCE vahetalituste stabiliseerivat mõju. Venemaa rollist ei saa

antud kriisi puhul teadaolevate andmete põhjal teha kuigi kaugeleulatuvaid järeldusi. Ometi näib, et Vene Föderatsiooni enda toonane tugev regionaalne käärimine, rahvuslik-riikliku identiteedi ambivalentsus ning sellest tulenenud suhteline passiivsus või koguni Kirde-Eesti autonoomiat ametlikult taunivad hoiakud aitasid territoriaalset *status quo*'d pigem kindlustada.

Konflikti mitmekesiste allikate tagapõhjal paljastus ühtaegu ka rahvuse- ja riigi-ehituse sfääride teatud omavaheline vastutotlikkus, mis etniliselt lõhestunud ühiskonnas on ilmselt paratamatu. Näiteks soodustas Eesti kultuuriliselt nõudlik natsioonilooma osa sihtgrupi riigist võõrandumist või seadis ajuti löögi alla selle maa unitaarsuse. Mõned riigikujunduslikud praktikad, nagu valitsussüsteemide tsentraliseerimine või n-ö etniliselt kontrollitud erastamispoliitika, pärssisid aga ühiskondlike eraldusjoonte (mööduva) laienemise läbi omakorda rahvuse-ehitamise protsesse.

Millist tüüpi natsiooniloomet on taasiseseisvunud Eestis siis viljeletud? 1990-ndate algul, mil riiklik strateegia oli veel üsna lahtine, toimusid suuresti spontaanse võitu arengud valdavalt nimi-rahvuse liikmete konsolideerimise tähe all. Siiski ei järgitud kasvõi juba kodanikuühiskonna nõrkuse tõttu rahvuse-ehituse nn orgaanilist mudelit ega aktsepteeritud eesti-vene ühisrahvuse sünteesimise mõttes ka selle sünkretistlikku varianti. Alates ametlike lõimumisprogrammide tulekust võib kindlamalt öelda, et see on kõikunud küllaltki avara tähendusväljaga „konstitutsionaalse” ja riigi enamusrahvuse kultuurist lähtuva ideaaltüübi vahel. Ehk püütud on kujundada Eesti rahvast, mida hoolimata märkimisväärsest kodanikumõõtmest ning vähemuste rahvusidentiteete alalhoidvatest abinõudest läbistavad avalikus sfääris tugevad eesti etnokultuurilised konnotatsioonid. Nii et vahest täpsemalt väljendab riigi poliitikat tuntud ladinakeelne väljend *e pluribus unum* – mitmekesisus ühtsuses.

Selle tulemuslikkust võib lugeda mitmetahuliseks. Ühest küljest ei ole Eesti ühiskonna keeleline ühtlustamine kulgenud lihtsalt. Riik on jätkuvalt lingvistiliselt lõhestatud ja eesti keelne asjaajamine võib osutuda kohati äärmiselt raskeks. Taolise olukorra püsimise põhjused peitusid ka algselt vägagi kammitsetud riiklikus keele(õppe)korralduses. Paralleelse haridussüsteemi laialtlevitamine säilitamine lükkas probleemide lahendamist aastaid edasi. Ühise kommunikatsiooniruumi jagamine ei võtnud erilist vedu ning eri etnilisi rühmi siduvate kollektiivsete kultuuriliste koodide ning narratiivide osakaal on jäänud kasinaks. Mitte-eestlaste Eesti-keskne riigiidentiteet on üldjoontes endiselt eestlastest nõrgem, ligi kaks kolmandikku neist ei oma Eesti kodakondsust ja umbkaudu kolmandik ei samasta end Eesti rahvaga. Kogu püsielanikkonna ühtekuuluvustunne on arenenud visalt. Eesti võimuväli on vanaviisi etniliselt polariseeritud. Laiahaardelised rahvuslikud segregatsioonimustrid jooksevad mööda sissetallatud radu. Lahknevused eestlaste ning muulaste sissetulekute ja töötuse näitajates pole tänini oma aktuaalsust minetanud. Viimase kümnendi sotsioloogiliste andmete võrdlus viitab ühtlasi ka sellele, et alates 2000-ndate aastate keskpaigast on lõimumisprotsessid Eestis mõneti takerduma kipunud.

Teiselt poolt ei maksa mööda vaadata „avaliku keskkonna ühisosa” pisitasasest kasvust, eriti nooremates vanusgruppides. Määratlemata kodakondsusega isikute arv langes 1992. a. 32-lt protsendilt paarikümne aastaga kuue protsendi kanti ning Eesti kodanike osakaal jõudis kerkida pisut üle 85% kogu püsielanikkonnast. Kodanikuidentiteedi aeglane kasv, ent võib-olla isegi veel enam kordaminekud stabiilse ja toimiva riigi ülesehitamise vallas osundavad natsioonilooma puhul ikkagi teatavatele edusammudele. Mõnes mõttes on postkommunistliku Eesti valitsused rahvusenamuse nõudmiste ning venekeelsete vähemuste huvide vahel balansseerides toime tulnud omamoodi köietrikiga. Ilma et suurem jagu neist mõlemast end liigselt kannatajana tundnuks. Mingit lõplikku hinnangut alles lapsekingades natsioonilooma loomulikult anda ei saa, nagu pole ka põhjust eeldada, et Nõukogude Eestilt päritud rahvuslikud lõhed ühiskonnas väga kiiresti kinni kasvavad.

Küll aga kinnitasid uurimistöö resultaadid hüpoteesi, mille kohaselt on rahvuse- ja riigi-ehitamise näol tegemist kaasaegse ühiskonna toimimise kahe, vastasmõjulise protsessiga, mida tuleks analüüsida diferentseeritult. Erinevate mõisteparaatide kasutamine pakub meile kontseptuaalse läatse, millega vastavate poliitiliste strateegiatega komponente, iseloomuomadusi

ning vastuolusid paremini fookusesse koondada. Käesolev väitekiri viitab ka mitmetele edasistele uurimisvajadustele. Näiteks tuleks antud käsitlusviisi selle ajastuliste kontekstide, globaalsete erisuste ja sarnasuste registreerimiseks tulevikus täiendavalt testida võimalikult paljude riikide etnopolitiiliste situatsioonide võrdlemise kaudu.

Nii 20. sajandi algul kui selle lõpuosas löi ehk taastas Eesti riigi paljuski kultuurikeskne rahvuslus. Ning mõlemal iseseisvusperioodil käivitus peagi ka vastassuunaline protsess – riik hakkas rahvast ja rahvuslust vormima. Postsovetlikku ajajärku on iseloomustanud nn tugevamate ning pehmemate rahvuse-ehitamise versioonide vahelised tasakaalupunkti otsingud. Kokkuvõttes on selle suund olnud eksklusiivsemalt poliitikalit inklusiivsemale. Mõistagi ei kulge ükski nendest protsessidest seejuures mingi lõpliku finiši joone poole. Eesti rahvuskujundus ei ole kaugeltki valmis ja võimalik natsiooniks kasvamine seisab suuresti veel ees.

KASUTATUD ALLIKAD JA KIRJANDUS

Arhiiviallikad

Eesti Ajalooarhiiv (EAA):

Fond M-599 (Viljandi Rajooni TSN Täitevkomitee)

Eesti Filmiarhiiv (EFA):

Fond 309 (Eesti NSV Ministrite Nõukogu)

Eesti Rahvusraamatukogu arhiiviosakond (ERRA)

Fond 2 (Eesti Kongress)

Eesti Riigiarhiiv (ERA):

Fond R-1 (Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu)

Fond R-3 (Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantselei)

Fond R-2324 (Eesti Vabariigi Põhiseaduslik Assamblee)

Fond R-2327 (Eesti Kongressi ettevalmistamise ja valimistega seotud dokumentatsioon)

Fond R-2375 (Eesti Majandusarengu Instituut)

Fond 1608 (Eesti Peakonsulaat New Yorgis)

Fond 4969 (Eesti Vabariigi Valitsus eksiilis)

Fond 4972 (Eesti Maa-Keskerakond)

Fond 4973 (Eesti Sotsiaaldemokraatlik Partei)

Fond 4983 (Eesti Rahvuslik Eduerakond)

Fond 5040 (Rahvastikuministri Büroo)

Fond 5046 (Riigikantselei)

Fond 9601 (Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei)

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF):

Fond 9599 (Eestimaa Rahvarinne)

Narva Linnaarhiiv (NLA):

Fond 20 (Narva Linnavalitsus)

Fond 129 (Narva Linnavolikogu)

Riigikogu arhiiv (RKA):

Nimistu 1 (Riigikogu deklaratsioonide, avalduste ja pöördumiste originaalid)

Nimistu 2 (Riigikogu otsuste, seaduseelnõude ja seaduste originaalid)

Nimistu 4 (Vene Föderatsiooni ja Eesti Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste lepingu täitmise kontrolli komisjoni materjalid)

Eesti Migratsioonifondi arhiiv (MIFA):

Sari 8-1 (Setude ümberasumisprobleemi lahendamise Eesti Migratsioonifondi komisjoni materjalid)

Eesti Sotsiaalteaduslik Andmearhiiv (ESTA):

TELIRAD nr 0367 (Eesti muukeelse elanikkonna suhtumine Eesti Raadiosse ja Eesti Televisiooni. Ankeetküsitluse aruanne 1992)

Ida-Viru Maavalitsuse arhiiv (IVMA):

Fond: Ida-Virumaa Arengufond

Fond: Ida-Viru Maavalitsus

Fond: Ida-Viru Omavalitsuste Liit

Fond: Virumaa Fond

Kohtla-Järve Linnakantselei arhiiv (KJLA):

Kohtla-Järve Linnavolikogu 20. koosseisu istungjärgude protokollid ja otsused:
protokoll nr 3 (4. ja 11. aprill 1990)
protokoll nr 16 (17. juuli 1991)
Kohtla-Järve Linnavolikogu 21. koosseisu istungjärgude protokollid ja otsused:
protokoll nr 14 (15. juuli 1993)
Kohtla-Järve, Narva ja Sillamäe linnavolikogude ühisistungi protokoll (7.02.1991)

Sillamäe Linnakantselei arhiiv (SLA):

Sillamäe Linnavolikogu istungite protokollid, otsused ja määrused:
nimistu 1, säilik 14 (17. veebruar – 16. juuli 1991)
nimistu 1, säilik 23 (2. juuli 1992 – 21. aprill 1993)
nimistu 1, säilik 24 (11. mai – 12. oktoober 1993)

Sillamäe Linna Keskraamatukogu

Sillamäe Linnavalitsuse määrused 1994–1995

Publitseeritud allikad

2000. aasta rahva ja eluruumide loendus: Kodakondsus, rahvus, emakeel ja võõrkeelte oskus, II (Tallinn: Statistikaamet, 2001).
2000. aasta rahva ja eluruumide loendus: Perekonnaseis ja sündimus, V (Tallinn: Statistikaamet, 2002).
- IV Seto Kongress: 9. oktoobril 1996. a. Värskas (Värskas: Seto Kongressi Vanemate Koda, 1997).
- V Seto Kongress: 9. oktoobril 1999. a. Värskas (Värskas: Seto Kongressi Vanemate Kogu, 2000).
- VI Seto Kongress 9. oktoobril 2002. a. Verskah (Verska: Seto Kongressi Vanõbidõ Kogo, 2003).
- Agenda 2000 – Commission Opinion on Estonia's Application for Membership of the European Union. DOC/97/12. Brussels, 15th July 1997.
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/dwn/opinions/estonia/es-op_en.pdf
- Audit of Russian Officer Resettlement Program under USAID Project 110-0008. Audit Report No. 8-118-96-001. 4.12.1995. http://pdf.usaid.gov/pdf_docs/PDABM346.pdf
- Bratinka, József. Report on the Application of the Republic of Estonia for Membership of the Council of Europe, PACE Doc. 6810, 1403-8/4/93-1-E, 14 April (1993),
<http://assembly.coe.int/nw/xml/XRef/X2H-XrefViewHTML.asp?FileID=7163&lang=EN>
- Convention (IV) relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Geneva, 12 August 1949, Art. 49. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/FULL/380?OpenDocument>
- Council of Europe Parliamentary Assembly, forty-fourth ordinary session (fifth part), 10–14 May 1993. Official Report of Debates. Volume IV, sittings 30 to 37 (Strasbourg: Council of Europe, 1993).
- Council of Europe Parliamentary Assembly, 1996 ordinary session (first part), 22–26 January 1996. Official Report of Debates. Volume I, sittings 1 to 8 (Strasbourg: Council of Europe, 1996).
- Council of Europe Parliamentary Assembly, 1997 ordinary session (first part), 27–31 January 1997. Official Report of Debates. Volume I, sittings 1 to 8 (Strasbourg: Council of Europe, 1997).
- Council of Europe Parliamentary Assembly, Recommendation 1201 (1993) on an additional protocol on the rights of national minorities to the European Convention on Human Rights.
<http://assembly.coe.int/Main.asp?link=/Documents/AdoptedText/ta93/EREC1201.htm>
- Dekoloniseerimise Algatuskeskus. Dokumente ja artikleid 1993–1996 (Tallinn: Dekoloniseerimise Algatuskeskus, 1996).
- Document of the Copenhagen Meeting of the Conference on the Human Dimension of the CSCE, held in Copenhagen from 5 to 29 June, 1990 (Copenhagen, 1990), paragraphs 30–31.
<http://www.osce.org/odihr/elections/14304>
- ECRI Report on Estonia (fourth monitoring cycle). Adopted on 15 December 2009, published on 2 March 2010 (Strasbourg: Council of Europe, 2010).
<http://www.coe.int/t/dghl/monitoring/ecri/Country-by-country/Estonia/EST-CbC-IV-2010-003-ENG.pdf>
- Eesti keele arengukava 2011–2017. <http://ekn.hm.ee/eesti-keele-arengukava-2011-2017>
- Eesti Keskerakonna põhikiri ja programm (Tallinn: Eesti Keskerakond, 1994).
- Eesti Komitee dokumendid 1990–1991 (Tallinn: Transpordi Infokeskuse trükikoda, 1991).
- Eesti Kongressi materjalid (Rakvere: Ühistöö, 1990).

- Eesti Koonderakonna juhatus. *Eesti Koonderakonna programmilised seisukohad* (Tallinn: Hansar, 1993).
- Eesti kultuur/Culture in Estonia 1993* (Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1994).
- Eesti lõimumiskava 2008–2013*. Kinnitatud Vabariigi Valitsuse 10.04.2008 korraldusega nr. 172.
- Eesti NSV rahvamajandus 1969. aastal. Statistiline aastaraamat* (Tallinn: Kirjastus „Statistika” Eesti Osakond, 1970).
- Eesti rahvastik rahvaloenduse andmetel*, V (Tallinn: Statistikaamet, 1997).
- Eesti Rahvusliku Sõltumatuse Partei: põhikiri & programm* (Tallinn, 1989).
- Eesti rahvuspoliitika: vaade väljast. Dokumentide kogumik* (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2007).
- Eesti Sotsiaaldemokraatliku Partei (ESDP) programm* (Tallinn: ESDP Kirjastus, 1993).
- Eesti Vabariigi maakondade, linnade ja alevite rahvastik*. I. osa. Rahvaarv rahvuse, perekonnaseisu, hariduse ja elatusallikate järgi. 1989. a. rahvaloenduse andmed (Tallinn: Eesti Vabariigi Riiklik Statistikaamet, 1990).
- Eesti valitsuse kommentaarid nõuandekomitee kolmanda arvamuse kohta vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni rakendamisel Eestis*. 09/2011.
http://www.vm.ee/sites/default/files/FCNM_comments_of_EE_2011_ET_2_.pdf
- Eesti õppeasutused 1991/92. õppeaasta alguseks. Statistika aastaraamat* (Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1992).
- Eesti ühiskonna väärtusarendus 2009–2013*.
http://www.eetika.ee/arendus/riiklik_programm/riiklik_programm/
- Eestimaa Rahvarinde IV kongress*, Tallinn, 12. aprill 1992 (Tallinn: Eestimaa Rahvarinne, 1992).
- Ernst & Young Baltic. *Riikliku integratsiooniprogrammi „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007” vahehindamisaruanne* (Tallinn, 2006). http://www.meis.ee/raamatukogu?book_id=135
- Ethnic Conflict and Migration in Europe: First Report of the Ethnobarometer Programme* (Rome: CSS-CEMES, 1999). <http://www.ethnobarometer.org/images/pdf/rep01.pdf>
- Euroopa Nõukogu rahvusvähemuste kaitse raamkonventsiooni nõuandekomitee. Kolmas arvamus Eesti kohta*. Vastu võetud 1. aprillil 2011.
http://vm.ee/sites/default/files/content-editors/3rd_OP_Estonia_ET.pdf
- European Commission. *Progress Report Estonia* (Brussels: European Commission, 2002).
- European Convention on Human Rights. Protocol No. 4 to the Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms, securing certain rights and freedoms other than those already included in the Convention and in the first Protocol thereto as amended by Protocol No. 11*, Strasbourg, 16.IX.1963. <http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/046.htm>
- Ida-Viru maakonna regionaalse arengukava põhijooned aastaks 1998–2003*. Jõhvi, 11. märts 1998.
http://axis.ivmv.ee/mv_kodulehe_failid/failid/204823/Regionaalarengu%20p%C3%B5hisuunad%202003.pdf
- Ida-Virumaa riiklik tööhõiveprogramm 2001* (Majandusministeerium, Haridusministeerium, Sotsiaalministeerium, 2001). http://axis.ivmv.ee/mv_kodulehe_failid/failid/204823/Ida-Virumaa%20riiklik%20t%C3%B6h%C3%B6h%C3%B5iveprogramm%202001.pdf
- Ida-Virumaa tegevuskava 2010–2014* (Tallinn: Siseministeerium, 2011).
http://www.siseministeerium.ee/public/Ida-Virumaa_tegevuskava_ja_rakenduskava.pdf
- Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007: Riiklik programm*. Kiidetud heaks Vabariigi Valitsuse poolt 14.03.2000. a. (Tallinn: Minister Katrin Saksa büroo, 2000).
- Isamaa valimisprogramm 1992* (Tallinn: Vaba Maa, 1992).
- Keelehariduspoliitika ülevaade: Eesti raport* (Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2008).
www.hm.ee/index.php?popup=download&id=9075
- Keynote Address of Mr Max van der Stoep CSCE High Commissioner on National Minorities at the CSCE Human Dimension Seminar on ‘Case Studies on National Minority Issues: Positive Results’* (Warsaw, 24 May 1993). <http://www.osce.org/hcnm/38038?download=true>
- Kolmas Seto Kongress: 9.10.1993 Värskas* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994).
- Koonderakonna ja Maarahva Ühenduse ning Keskerakonna valitsuskoalitsiooni programmilised põhisuukohad* (Tallinn, 31. märts 1995).
- Kultuurikomisjoni istungi protokoll nr 223, 15. november 2010.
http://www.riigikogu.ee/?page=pub_ooc_file&op=emsplain2&content_type=text/html&u=20130208101838&file_id=1253754&etapp=15.11.2010&fd=07.12.2010
- „Majorities’ Attitudes towards Minorities in (Former) Candidate Countries of the European Union: Results from the Eurobarometer in Candidate Countries 2003”, *Report 3 for the European Monitoring Centre*

- on *Racism and Xenophobia*. Ref. No. 2003/04/01 (University of Nijmegen: Department of Sociology, 2003). http://fra.europa.eu/sites/default/files/fra_uploads/150-Report-3.pdf
- Mitte-eestlaste integratsioon Eesti ühiskonda: Eesti riikliku integratsioonipoliitika lähtekohad*. Võetud vastu 10. veebruaril 1998.
- Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei programm: (vastu võetud NLKP XXII kongressi poolt)* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1961).
- Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu konstitutsioon (põhiseadus)*. Vastu võetud NSV Liidu Ülemnõukogu üheksanda koosseisu erakorralisel, seitsmendal istungjärgul 7. oktoobril 1977. aastal (Tallinn: Eesti Raamat, 1977).
- Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights. General Comment No. 23: *The Rights of Minorities*, Art. 27, 08/04/1994. <http://www.refworld.org/docid/453883fc0.html>
- Rahva demograafiline koosseis ja korteriolud Eestis: 1922. a. üldrahvalugemise andmed*, vihk I (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1924).
- Rahvastikupoliitika alused 2009–2013* (Tallinn, 2009).
- Rahvuskaaslaste programm: Programm väljaspool Eesti Vabariigi territooriumi elavate eestlaste toetamiseks ja koostööks (2004–2008)* (Tallinn: Rahvuskaaslaste programmi nõukogu, 2007).
- Rahvuskaaslaste programm 2009–2013* (Tallinn, 2009).
- „Recommendations by the CSCE High Commissioner on National Minorities, Mr Max van der Stoep, upon his visits to Estonia, Latvia and Lithuania.” *Letter to the Minister of Foreign Affairs of Estonia, Mr Trivimi Velliste*. The Hague, 6 April 1993. *Human Rights Law Journal*, 14: 5/6 (1993), 216–218.
- Regular Report from the Commission on Estonia's Progress Towards Accession* (Brussels: European Commission, 1999).
http://ec.europa.eu/enlargement/archives/pdf/key_documents/1999/estonia_en.pdf
- Report of the CSCE Meeting of Expert on National Minorities, Geneva, 19 July 1991* (Geneva, 1991), part IV. <http://www.osce.org/hcnm/14588>
- Riigikaitse strateegia* (Tallinn, 2010). http://www.kaitseministeerium.ee/files/kmin/img/files/Riigikaitse_strateegia_2010.pdf
- Riigikogu valimine 5. märts 1995* (Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 1995).
- Riigikogu valimine 7. märts 1999* (Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 1999).
- SA Eesti Migratsioonifond majandustegevus*. Kontrolliaruanne nr 2–5/04/118, 19.11.2004 (Tallinn, 2004).
- Riikliku programmi „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007” lõpphindamine*. Lõpparuanne (Ernst & Young, 2009). http://www.kul.ee/sites/default/files/kum_riikliku_programmi_integratsioon_eesti_yhiskonnas_2000_2007_l6pphindamine.pdf
- Senate Amendment No. 2240 to H.R.4426, Foreign Operations, Export Financing, and Related Programs Supplemental Appropriations Act, 1994. <http://thomas.loc.gov/cgi-bin/query/D?r103:2:./temp/~r103B8TqVf:>
- Sihtasutuse Eesti Migratsioonifond tegevusemärgid aastateks 2008–2010*. Kinnitatud nõukogu 23.11.2007 otsusega.
- „Situation of Human Rights in Estonia and Latvia: Report of the Secretary-General”, *United Nations General Assembly*. A/48/511. 26 October 1993.
<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/GEN/N93/567/60/PDF/N9356760.pdf?OpenElement>
- Statistika aastaraamat 1992* (Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1992).
- United Nations General Assembly. Forty-seventh session. *Provisional Verbatim Record of the 17th Meeting*. New York, 29 September 1992. A/47/PV.17.
<http://daccess-dds-ny.un.org/doc/UNDOC/PRO/N92/612/67/PDF/N9261267.pdf?OpenElement>
- UN Declaration on the Rights of Persons Belonging to National or Ethnic, Religious and Linguistic Minorities*. A/RES/47/135, 92nd plenary meeting, 18 December 1992.
<http://www.un.org/documents/ga/res/47/a47r135.htm>
- Valdade rahvastik: 1. III 1934 rahvaloenduse andmed*, vihk I. (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1934).
- Vähemusrahvuste Kaitse Raamkonventsiooni Nõuandekomitee teine arvamus Eesti kohta*. ACFC/OP/II(2005)001. Strasbourg, 24. veebruar 2005.
http://web-static.vm.ee/static/failid/051/2nd_OP_Estonia_est_24.02.2005.pdf
- Vähemusrahvuste kultuurielu Eesti Vabariigis 1918–1940: dokumente ja materjale*. Koost. A. Matsulevitš (Tallinn: Olion, 1993).
- World Development Report: From Plan to Market*. World Bank (Washington: Oxford University Press, 1996).

Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni Inimõiguste Nõukogu üldise korrapärase läbivaatamise töörühm.
Kümnes istungjärk, Genf, 24. jaanuar – 4. veebruar 2011. Soovitud Eestile (projekt).
<http://www.vm.ee/sites/default/files/UPR%20soovitud%20%28est%29.pdf>

Eesti NSV Ülemnõukogu stenogrammid, 5.–7.12.1988, 11. koosseis, 9. istungjärk (Tallinn: Olion, 1989).
Eesti NSV Ülemnõukogu stenogrammid, 24.07, 8.08.1989, 11. koosseis, 12. istungjärk (Tallinn: Olion, 1990).
Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogrammid, 25.–28.06.1990, 12. koosseis, 12. istungjärk (Tallinn: Eesti Vabariigi Ülemnõukogu, 1990).
Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogrammid, 14.–17.01.1991, 12. koosseis, 27. istungjärk (Tallinn: Eesti Vabariigi Ülemnõukogu, 1991).
Eesti Vabariigi Ülemnõukogu stenogrammid, 6.–9.04.1992, 12. koosseis, 69. istungjärk (Tallinn: Eesti Vabariigi Ülemnõukogu, 1992).
VII Riigikogu stenogrammid, 5.10.–17.12.1992, 1. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1994).
VII Riigikogu stenogrammid, 11.01.–11.03.1993, 1. kd., 2. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1994).
VII Riigikogu stenogrammid, 15.03.–6.05.1993, 2. kd., 2. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1994).
VII Riigikogu stenogrammid, 10.05.–17.06.1993, 3. kd., 2. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1994).
VII Riigikogu stenogrammid, 13.09.–28.10.1993, 4. kd., 3. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1994).
VII Riigikogu stenogrammid, 2.05.–2.06.1994, 3. kd., 4. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1995).
VII Riigikogu stenogrammid, 6.–16.06.1994, 4. kd., 4. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1995).
VII Riigikogu stenogrammid, 7.11.–15.12.1994, 6. kd., 5. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1995).
VII Riigikogu stenogrammid, 9.01.–7.03.1995, 1. kd., 6. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1996).
VIII Riigikogu stenogrammid, 29.05.–15.06.1995, 3. kd., 1. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1996).
VIII Riigikogu stenogrammid, 11.09.–9.11.1995, 4. kd., 2. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1996).
VIII Riigikogu stenogrammid, 13.11.–21.12.1995, 5. kd., 2. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1996).
VIII Riigikogu stenogrammid, 11.03.–2.05.1996, 2. kd., 3. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1997).
VIII Riigikogu stenogrammid, 6.–30.05.1996, 3. kd., 3. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1997).
VIII Riigikogu stenogrammid, 11.11.–19.12.1996, 6. kd., 4. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1997).
VIII Riigikogu stenogrammid, 8.09.–9.10.1997, 4. kd., 6. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1998).
VIII Riigikogu stenogrammid, 17.11.–18.12.1997, 6. kd., 6. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1998).
VIII Riigikogu stenogrammid, 8.–18.06.1998, 4. kd., 7. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1999).
VIII Riigikogu stenogrammid, 26.10.–26.11.1998, 6. kd., 8. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1999).
VIII Riigikogu stenogrammid, 7.–17.12.1998, 7. kd., 8. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1999).
VIII Riigikogu stenogrammid, 8.–25.02.1999, 2. kd., 9. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 1999).
IX Riigikogu stenogrammid, 14.02.–16.03.2000, 2. kd., 3. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2000).
IX Riigikogu stenogrammid, 20.03.–20.04.2000, 3. kd., 3. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2000).
IX Riigikogu stenogrammid, 22.10.–15.11.2001, 8. kd., 6. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2002).
IX Riigikogu stenogrammid, 19.11.–20.12.2001, 9. kd., 6. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2002).
IX Riigikogu stenogrammid, 25.02.–11.04.2002, 2. kd., 7. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2002).
XI Riigikogu stenogrammid, 2.04.–14.06.2007, 2. kd., 1. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2008).
XI Riigikogu stenogrammid, 13.10.–13.11.2008, 6. kd., 4. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2009).
XI Riigikogu stenogrammid, 23.02.–26.03.2009, 2. kd., 5. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2009).
XI Riigikogu stenogrammid, 14.09.–22.10.2009, 6. kd., 6. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2010).
XI Riigikogu stenogrammid, 13.09.–14.10.2010, 6. kd., 7. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2011).
XI Riigikogu stenogrammid, 18.10.–18.11.2010, 7. kd., 8. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2011).
XI Riigikogu stenogrammid, 22.11.–16.12.2010, 8. kd., 8. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2011).
XI Riigikogu stenogrammid, 7.–23.02.2011, 2. kd., 9. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2012).
XII Riigikogu stenogrammid, 17.10.–17.11.2011, 6. kd., 2. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2012).
XII Riigikogu stenogrammid, 2.04.–17.05.2012, 3. kd., 3. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2012).
XII Riigikogu stenogrammid, 10.09.–11.10.2012, 5. kd., 4. istungjärk (Tallinn: Riigikogu Kantselei, 2013).

Демографический ежегодник России: Статистический сборник (Москва: Госкомстат России, 1998).
Конституция Российской Федерации: принята всенародным голосованием 12 декабря 1993 г.
(Москва: Юридическая литература, 1993).

„Концепция внешней политики Российской Федерации”, *Утверждена Президентом Российской Федерации 28 июня 2000 года.* <http://www.scrf.gov.ru/documents/25.html>

- „Концепция поддержки Российской Федерацией соотечественников за рубежом на современном этапе”, *Утверждена Президентом Российской Федерации 30 августа 2001 года.*
http://www.council.gov.ru/kom_home/kom_sng/relation_compatriot/item638.html
- „О внесении изменений и дополнений в Федеральный закон „О гражданстве Российской Федерации””, *Федеральный закон*, 11 ноября 2003 г., № 151-ФЗ. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 46, 17 ноября 2003, Часть II).
- „О внесении изменений в Федеральный закон „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом””, *Федеральный закон*, 23 июля 2010 г. № 179-ФЗ. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 30, 26 июля 2010).
- „О внесении изменений в Федеральный закон „Об обороне””, *Федеральный закон Российской Федерации* от 9 ноября 2009 года № 252-ФЗ. *Российская газета*, № 5038, 13 ноября 2009 г.
- „О внесении изменения в Единый перечень коренных малочисленных народов Российской Федерации”, *Постановление Правительства Российской Федерации*, 17 июня 2010 г. № 453. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 26, 28 июня 2010).
- „О государственной политике Российской Федерации в отношении соотечественников за рубежом”, *Федеральный закон*, 24 мая 1999 г. № 99-ФЗ. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 22, 31 мая 1999).
- „О гражданстве РСФСР.” Закон РСФСР от 28 ноября 1991 года № 1948-1. *Российская газета*, № 30, 6 февраля 1992 г.
- „О гражданстве Российской Федерации”, *Федеральный закон*, 31 мая 2002 г. № 62-ФЗ. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 22, 3 июня 2002).
- „О мерах по оказанию содействия добровольному переселению в Российскую Федерацию соотечественников, проживающих за рубежом”, *Указ Президента Российской Федерации*, 22 июня 2006 г. № 637. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 26, 26 июня 2006).
- „О порядке решения вопросов, связанных с выходом союзной республики из СССР”, Закон Союза Советских Социалистических Республик, 3 апреля 1990 г. // *Известия*, 7.04.1990, 1–2.
- „О создании фонда по поддержке соотечественников за рубежом „Россияне””, *Указ Президента Российской Федерации*, 13 апреля 1996 г. № 536. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 16, 15 апреля 1996).
- „О создании фонда „Русский мир””, *Указ Президента Российской Федерации*, 21 июня 2007 г. № 796. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 26, 25 июня 2007).
- „Об основных направлениях государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников проживающих за рубежом”, *Указ Президента Российской Федерации*, 11 августа 1994 г. № 1681. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 16, 15 августа 1994).
- „Основные направления государственной политики Российской Федерации в отношении соотечественников, проживающих за рубежом”, *Постановление Правительства Российской Федерации*, 31 августа 1994 г. № 1064. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 21, 19 сентября 1994).
- „Программа мер по поддержке соотечественников за рубежом”, *Постановление Правительства Российской Федерации*, 17 мая 1996 г. № 590. // *Собрание Законодательства Российской Федерации: официальное издание* (Москва: Юридическая литература. № 21, 20 мая 1996).
- Заявление Президента Российской Федерации от 24 июня 1993 года. *Российская газета*, № 120, 25 июня 1993 г.
- Российский статистический ежегодник* (Москва: Федеральная служба государственной статистики, 2006).
- Российский статистический ежегодник 2005: Статистический сборник* (Москва: Росстат, 2006).

Kirjandus

- Aalto, Pami. „Post-Soviet Ethnic Conflicts and the Level of Everyday Life”, *Idäntutkimus*, 4: 3 (1997), 8–27.
- Aarelaid, Aili. „Mitmekultuursus osutub tsiviilühiskonna osaks”, *Kodanikualgatus ja seltsid Eesti muutuval kultuurimaastikul*, koost. A. Aarelaid (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituudi Kirjastus, 1996).
- Aasland, Aadne. „Citizenship Status and Social Exclusion in Estonia and Latvia”, *Journal of Baltic Studies*, 33: 1 (2002), 57–77.
- Aasland, Aadne; Fløtten, Tone. „Ethnicity and Social Exclusion in Estonia and Latvia”, *Europe-Asia Studies*, 53: 7 (2001), 1023–1049.
- Adamson, Andres; Valdmaa, Sulev. *Eesti ajalugu gümnaasiumile* (Tallinn: Koolibri, 1999).
- Adsera, Alicia; Chiswick, Barry. „Are There Gender and Country of Origin Differences in Immigrant Labor Market Outcomes Across European Destinations?”, *Journal of Population Economics*, 20: 3 (2007), 495–526.
- Agarin, Timofey. *A Cat's Lick: Democratisation and Minority Communities in the Post-Soviet Baltic* (Amsterdam: Rodopi, 2010).
- Ahlander, Dag S. *Spelet om Baltikum* (Stockholm: Norstedts, 1992).
- Ahonen, Sirkka. *Clio Sans Uniform: A Study of Post-Marxist Transformation of the History Curricula in East Germany and Estonia, 1986–1991* (Helsinki: Suomalainen Tiedeakatemia, 1992).
- Ahonen, Sirkka. „Politics of Identity through History Curriculum: Narratives of the Past for Social Exclusion – or inclusion?”, *Journal of Curriculum Studies*, 33: 2 (2001), 179–194.
- Aidarov, Aleksandr; Drechsler, Wolfgang. „Estonian Russification of Non-Russian Ethnic Minorities in Estonia? A Policy Analysis”, *Trames*, 17: 2 (2013), 103–128.
- Ainsaar, Mare. „Eestlaste Ida-Virumaalt lahkumist mõjutavad tegurid”, *Eesti Geograafia Seltsi aastaraamat*, 30 (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1997).
- Aklaev, Airat. *Democratization and Ethnic Peace: Patterns of Ethnopolitical Crisis Management in Post-Soviet Settings* (Aldershot: Ashgate, 1999).
- Alender, Eve et al. *Nimekorralduse analüüs* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2003).
- Alenius, Kari. *Ajan ihanteiden ja historian rasitteiden ristipainessa: Viron etniset suhteet vuosina 1918–1925* (Rovaniemi: Pohjois-Suomen historiallinen yhdistys, 2003).
- Alenius, Kari. „The Birth of Cultural Autonomy in Estonia: How, Why, and for Whom?”, *Journal of Baltic Studies*, 38: 4 (2007), 445–462.
- Alenius, Kari. „Dealing with the Russian Population in Estonia, 1919–1921”, *Ajalooline Ajakiri*, 1/2 (2012), 167–182.
- Allik, Jüri. *Psühholoogia keerukusest* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009).
- Allport, Gordon. *The Nature of Prejudice* (Garden City: Doubleday, 1958).
- Almond, Gabriel; Coleman, James (eds.). *The Politics of Developing Areas* (Princeton: Princeton University Press, 1960).
- Althusser, Louis. „Ideoloogia ja ideoloogilised riigiaparaadid”, *Akadeemia*, 7 (2006), 1451–1479.
- Altonji, Joseph; Blank, Rebecca. „Race and Gender in the Labor Market”, eds. D. Card, O. Ashenfelter *Handbook of Labor Economics*, Volume 3C (Amsterdam: North-Holland, 1999).
- Andersen, Erik André. „Erastamine soodustas Eestis ühiskonna etnilist jagunemist.” Konverentsile *Transformatsioon ja integratsioon Balti mere ja Barentsi mere aladel* esitatud referaat. Umeå 15–19 november 1997 (COPRI, 1997).
- Andersen, Erik André. „The Legal Status of Russians in Estonian Privatisation Legislation 1989–1995”, *Europe-Asia Studies*, 49: 2 (1997), 303–316.
- Andersen, Erik André. *An Ethnic Perspective on Economic Reform: The Case of Estonia* (Aldershot: Ashgate, 1999).
- Anderson, Benedict. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism* (London, New York: Verso, 1991 [1983]).
- Anderson, Barbara; Silver, Brian. „Demographic Sources of the Changing Ethnic Composition of the Soviet Union”, *Population and Development Review*, 15: 4 (1989), 609–656.
- Anderson, Malcolm. *States and Nationalism in Europe since 1945* (London: Routledge, 2000).
- Andeweg, Rudy. „Consociational Democracy”, *Annual Review of Political Science*, 3: 1 (2000), 509–536.
- Anniste, Kristi. „Eesti välisränne aastatel 2000–2007”, *Ränne=Migration*, toim. T. Tammaru, A. Tammur (Tallinn: Statistikaamet, 2009).

- Annus, Epp. „Postkolonialismi pealetung post-sovetoloogias: kas paradigmuuutuse künnisel?“, *Methis*, 7 (2011), 10–25.
- Annus, Ruth. „Eesti võimalused ja valikud immigratsioonipoliitika kujundamisel“, *Riigikogu Toimetised*, 20 (2009), 101–107.
- Anton, Lembit. *Selles sõjas mina ei sure* (Tallinn: L. Anton, 2007).
- Aptekar, Sofya. „Contexts of Exit in the Migration of Russian Speakers from the Baltic Countries to Ireland“, *Ethnicities*, 9: 4 (2009), 507–526.
- Ariely, Gal. „Nationhood across Europe: The Civic-Ethnic Framework and the Distinction between Western and Eastern Europe“, *Perspectives on European Politics and Society*, 14: 1 (2013), 123–143.
- Armijo, Leslie et al. „The Problems of Simultaneous Transitions“, *Journal of Democracy*, 5: 4 (1994), 161–175.
- Armstrong, John A. *Nations Before Nationalism* (Chapel Hill: University of North Carolina Press, 1982).
- Asari, Eva-Maria. „Eesti keele oskuse ja kodakondsuse mõju mitte-estlaste tööturvõimalustele“, *Trepist alla ja üles: Edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*, toim. E. Saar (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002).
- Asari, Eva-Maria. „Lõimumisega seotud hoiakud Eestis“, *Immigrantrahvastik Eestis*, toim. E. Saar, K. Pöder (Tallinn: Statistikaamet, 2009).
- Ashcroft, Bill et al. *Post-Colonial Studies: The Key Concepts* (London: Routledge, 2003).
- Asser, Hiie et al. „From Monolingual to Bilingual Russian Schools in Estonia 1993–2000: Problems and Perspectives“, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Azrael, Jeremy (ed.). *Soviet Nationality Policies and Practices* (New York: Praeger, 1978).
- Atwood, J. Brian. „Nation Building and Crisis Prevention in the Post-Cold War World“, *Brown Journal of World Affairs*, 2: 1 (1994), 11–17.
- Auer, Stefan. „Nationalism in Central Europe. – A Chance or a Threat for the Emerging Liberal Democratic Order?“, *East European Politics and Societies*, 14: 2 (2000), 213–245.
- Aun, Karl. *Der völkerrechtliche Schutz nationaler Minderheiten in Estland von 1917 bis 1940* (Hamburg: Hansischer Gildenverlag Joachim Heitmann & Co., 1951).
- Aun, Karl. „The Cultural Autonomy of National Minorities in Estonia“, *Yearbook of the Estonian Learned Society in America*, I, 1951–1953 (New York, 1954).
- Auvinen, Juha. „Political Conflict in Less Developed Countries 1981–89“, *Journal of Peace Research*, 34: 2 (1997), 177–195.
- Averkorn, Raphaela. „The Process of Nationbuilding in Medieval Germany. A Brief Overview“, *Nations and Nationalities in Historical Perspective*, ed. G. Hålfdanarson, K. Isaacs (Pisa: Università di Pisa, 2001).
- Avikson, Annika. *Estonia on Its Way towards a Multicultural Society*. Bachelor Thesis. Manuscript (University of Tartu: Department of Political Science, 2000).
- Ballentine, Karen; Sherman, Jake (eds.). *The Political Economy of Armed Conflict: Beyond Greed and Grievance* (Boulder: Lynne Rienner, 2003).
- Bamberger-Stemann, Sabine. *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Grossmachtinteressen* (Marburg: Verlag Herder-Institut, 2000).
- Banton, Michael. *Racial and Ethnic Competition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).
- Banton, Michael. „Ethnic Conflict“, *Sociology*, 34: 3 (2000), 481–498.
- Barkey, Karen. „Thinking About Consequences of Empire“, *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, eds. K. Barkey, M. von Hagen (Boulder, Oxford: Westview Press, 1997).
- Bar-Tal, Daniel. „Delegitimization: The Extreme Case of Stereotyping and Prejudice“, *Stereotyping and Prejudice: Changing Conceptions*, eds. D. Bar-Tal et al. (New York: Springer-Verlag, 1989).
- Bar-Tal, Daniel. „From Intractable Conflict Through Conflict Resolution to Reconciliation: Psychological Analysis“, *Political Psychology*, 21: 2 (2000), 351–365.
- Barkey, Karen; Hagen, Mark von (eds.). *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires* (Boulder, Oxford: Westview Press, 1997).
- Barry, Brian. „The Consociational Model and its Dangers“, *European Journal of Political Research*, 3: 4 (1975), 393–412.

- Barth, Fredrik. „Introduction”, *Ethnic Groups and Boundaries. The Social Organization of Culture Difference*, ed. F. Barth (Boston: Little, Brown & Co., 1969).
- Beck, Ulrich; Beck-Gernsheim, Elisabeth. *Individualization: Institutionalized Individualism and its Social and Political Consequences* (London: Sage, 2002).
- Beckman, Ludvig. „Citizenship and Voting Rights: Should Resident Aliens Vote?”, *Citizenship Studies*, 10: 2 (2006), 153–165.
- Beller, Manfred. „Stereotype”, *Imagology: The Cultural Construction and Literary Representation of National Characters: A Critical Survey*, eds. M. Beller, J. Leerssen (Amsterdam: Rodopi, 2007).
- Belobrovstsev, Vadim. „Kuidas me kaotasime integratsiooni”, *Vikerkaar*, 4/5 (2008), 121–127.
- Bendix, Reinhard. *Nation-Building and Citizenship: Studies of our Changing Social Order* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1996 [1964]).
- Berent, Moshe. „The Ethnic Democracy Debate: How Unique is Israel?”, *Nations and Nationalism*, 16: 4 (2010), 657–674.
- Berg, Eiki. „Etnosotsiaalsed protsessid”, *Akadeemia*, 1 (1994), 162–179.
- Berg, Eiki. „Peipsivenelased”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Berg, Eiki. *Estonia's Northeastern Periphery in Politics: Socio-Economic and Ethnic Dimensions* (Tartu: Tartu University Press, 1999).
- Berg, Eiki. „National Interests and Local Needs in a Divided Setumaa: Behind the Narratives”, *Curtains of Iron and Gold: Reconstructing Borders and Scales of Interaction*, eds. H. Eskelinen et al. (Aldershot: Ashgate, 1999).
- Berg, Eiki. „Ethnic Mobilisation in Flux: Revisiting Peripherality and Minority Discontent in Estonia”, *Space & Polity*, 5: 1 (2001), 5–26.
- Berg, Eiki; Meurs, Wim van. „Borders and Orders in Europe: Limits of Nation- and State-Building in Estonia, Macedonia and Moldova”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 18: 4 (2002), 51–74.
- Berg, Eiki; Sikk, Allan. „Poliitilisest kultuurist Eesti kirdeperifeerias”, *Akadeemia*, 4 (1998), 702–722.
- Berg, Eiki; Sikk, Allan. „Ethnic Claims and Local Politics in Northeastern Estonia”, *Beyond Post-Soviet Transition: Micro Perspectives on Challenge and Survival in Russia and Estonia*, eds. R. Alapuro et al. (Helsinki: Aleksanteri Institute, 2004).
- Berger, Mark (ed.). *From Nation-Building to State-Building* (London: Routledge, 2008).
- Berger, Peter; Luckmann, Thomas. *The Social Construction of Reality: A Treatise in the Sociology of Knowledge* (London: Penguin Books, 1991 [1966]).
- Berger, Stefan; Lorenz, Chris (eds.). *Nationalizing the Past: Historians as Nation Builders in Modern Europe* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010).
- Berezin, Mabel. „Postnationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007).
- Berghe, Pierre L. van den. *Race and Racism: A Comparative Perspective* (New York: John Wiley and Sons, 1967).
- Berghe, Pierre L. van den. „Race and Ethnicity: A Sociobiological Perspective”, *Ethnic and Racial Studies*, 1: 4 (1978), 401–411.
- Berghe, Pierre L. van den. *The Ethnic Phenomenon* (New York; Oxford: Elsevier, 1981).
- Berlin, Isaiah. *Four Essays on Liberty* (Oxford: Oxford University Press, 1969).
- Bernard, William. „Indices of Integration into the American Community”, *International Migration*, 11: 3 (1973), 87–103.
- Berry, John W. „Immigration, Acculturation, and Adaptation”, *Applied Psychology: An International Review*, 46: 1 (1997), 5–34.
- Berry, John W. „Kuidas koos elada? Alternatiivsed vaated kultuuridevahelistele suhetele”, *Multikultuursus, integratsioon ja keeleõpe Eestis. Arutelusid ja visioone*, koost. K. Kallas (Tallinn: Mitteenestlaste Integratsiooni Sihtasutus, 2003).
- Berry, John W. et al. *Multiculturalism and Ethnic Attitudes in Canada* (Ottawa: Supply and Services Canada, 1977).
- Berry, John W. et al. „Immigrant Youth: Acculturation, Identity, and Adaptation”, *Applied Psychology: An International Review*, 55: 3 (2006), 303–332.

- Bertrand, Marianne; Mullainathan, Sendhil. „Are Emily and Greg More Employable than Lakisha and Jamal? A Field Experiment on Labor Market Discrimination”, *The American Economic Review*, 94: 4 (2004), 991–1013.
- Bethlehem, Jelke. *Applied Survey Methods: A Statistical Perspective* (Hoboken: John Wiley, 2009).
- Beyme, Klaus von. *Systemwechsel in Osteuropa* (Frankfurt am Main: Suhrkamp, 1994).
- Billig, Michael. *Social Psychology and Intergroup Relations* (London: Academic Press, 1976).
- Billig, Michael. *Banal Nationalism* (London: Sage, 2006 [1995]).
- Binder, Leonard et al. (eds.). *Crises and Sequences in Political Development* (Princeton: Princeton University Press, 1971).
- Birckenbach, Hanne-Margret. *Preventive Diplomacy Through Fact-Finding: How International Organisations Review the Conflict over the Citizenship in Estonia and Latvia* (Hamburg: LIT, 1997).
- Black, Dan et al. „Why Do Minority Men Earn Less? A Study of Wage Differentials among the Highly Educated”, *The Review of Economics and Statistics*, 88: 2 (2006), 300–313.
- Bloom, William. *Personal Identity, National Identity and International Relations* (Cambridge: Cambridge University Press, 1993).
- Bogdandy, Armin von et al. „State-Building, Nation-Building, and Constitutional Politics in Post-Conflict Situations: Conceptual Clarifications and an Appraisal of Different Approaches”, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 9 (2005), 579–613.
- Bollen, Kenneth; Hoyle, Rick. „Perceived Cohesion: A Conceptual and Empirical Examination”, *Social Forces*, 69: 2 (1990), 479–504.
- Bollerup, Søren Rinder; Christensen, Christian Dons. *Nationalism in Eastern Europe: Causes and Consequences of the National Revivals and Conflicts in Late-Twentieth-Century Eastern Europe* (Basingstoke: Macmillan, 1997).
- Bornman, Elirea. „National Symbols and Nation-Building in the Post-Apartheid South Africa”, *International Journal of Intercultural Relations*, 30: 3 (2006), 383–399.
- Bosswick, Wolfgang; Heckmann, Friedrich. *Integration of Migrants: Contribution of Local and Regional Authorities* (Dublin: Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions, 2006).
<http://www.eurofound.europa.eu/pubdocs/2006/22/en/1/ef0622en.pdf>
- Bozdoğan, Sibel. *Modernism and Nation Building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic* (Seattle: University of Washington Press, 2001).
- Bouchard, Gérard. *Genèse des nations et cultures du Nouveau Monde: Essai d'histoire comparée* (Québec: Boréal, 2001).
- Bourdieu, Pierre. *Language and Symbolic Power* (Cambridge: Polity Press, 1999).
- Bouwsma, William. *A Usable Past: Essays in European Cultural History* (Berkeley: University of California Press, 1990).
- Bova, Russell. „Political Dynamics of the Post-Communist Transition: A Comparative Perspective”, *World Politics*, 44: 1 (1991), 113–138.
- Brass, Paul. *Ethnicity and Nationalism: Theory and Comparison* (London: Sage, 1991).
- Brednikova, Olga. „Smuggled Ethnicity and ‘Other’ Russians. Construction of Identities in Post-Soviet Estonia”, *Curtains of Iron and Gold: Reconstructing Borders and Scales of Interaction*, eds. H. Eskelinen et al. (Aldershot: Ashgate, 1999).
- Breslauer, George; Dale, Catherine. „Boris Yeltsin and the Invention of a Russian Nation-State”, *Post-Soviet Affairs*, 13: 4 (1997), 303–332.
- Breuilly, John. *Nationalism and the State* (Manchester: Manchester University Press, 1993).
- Brogan, Patrick. *World Conflicts: Why and Where They Are Happening* (London: Bloomsbury, 1989).
- Brosig, Malte. „A Plan for the Future? The Estonian State Integration Programme on National Minorities 2000–2007”, *Journal on Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*, 2 (2008), 1–19.
- Brown, Annette (ed.). *When is Transition Over?* Kalamazoo: W. E. Upjohn Institute for Employment Research, 1999).
- Brown, David. „Are there good and bad nationalisms?”, *Nations and Nationalism*, 5: 2 (1999), 281–302.
- Brown, Michael. „Introduction”, *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. E. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993).
- Brzezinski, Zbigniew. „Post-Communist Nationalism Foreign Affairs”, 68: 5 (1989), 1–25.
- Brubaker, Rogers. „Citizenship Struggles in Soviet Successor States”, *International Migration Review*, 26: 2 (1992), 269–291.

- Brubaker, Rogers. „Nationhood and the National Question in the Soviet Union and post-Soviet Eurasia. An Institutional Account”, *Theory and Society*, 23: 1 (1994), 47–78.
- Brubaker, Rogers. *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- Brubaker, Rogers. „The Return of Assimilation? Changing Perspectives on Immigration and its Sequels in France, Germany, and the United States”, *Ethnic and Racial Studies*, 24: 4 (2001), 531–548.
- Brubaker, Rogers. *Ethnicity Without Groups* (Cambridge, London: Harvard University Press, 2004).
- Brubaker, Rogers. „Nationalizing States Revisited: Projects and Processes of Nationalization in post-Soviet States”, *Ethnic and Racial Studies*, 34: 11 (2011), 1785–1814.
- Brubaker, Rogers; Cooper, Frederick. „Beyond 'Identity'”, *Theory and Society*, 29: 1 (2000), 1–47.
- Brubaker, Rogers; Laitin, David. „Ethnic and Nationalist Violence”, *Annual Review of Sociology*, 24: 1 (1998), 423–452.
- Brubaker, Rogers; Loveman, Mara; Stamatov, Peter. „Ethnicity as Cognition”, *Theory and Society*, 33: 1 (2004), 31–64.
- Brunner, Georg. *Nationalitätenprobleme und Minderheitenkonflikte in Osteuropa* (Gütersloh: Bertelsmann, 1993).
- Brüggemann, Karsten. „Võidupüha: Võnnu lahing kui Eesti rahvusliku ajaloo kulminatsioon”, *Vikerkaar*, 10/11 (2003), 131–142.
- Brüggemann, Karsten; Kasekamp, Andres. „Ajaloopoliitika ja „monumentide sõda” Eestis”, *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis*, koost. P. Petersoo, M. Tamm (Tallinn: Varrak, 2008).
- Brüggemann, Karsten; Kasekamp, Andres. „The Politics of History and the ‘War of Monuments’ in Estonia”, *Nationalities Papers*, 36: 3 (2008), 425–448.
- Budryte, Dovile. *Taming Nationalism? Political Community Building in the Post-Soviet Baltic States* (Aldershot: Ashgate, 2005).
- Bugajski, Janusz. „The Fate of Minorities in Eastern Europe”, *Journal of Democracy*, 4: 4 (1993), 85–99.
- Burch, Stuart; Smith, David. „Empty Spaces and the Value of Symbols: Estonia’s ‘War of Monuments’ from Another Angle”, *Europe-Asia Studies*, 59: 6 (2007), 913–936.
- Burr, Vivien. *Social Constructionism* (London: Routledge, 2003).
- Buzan, Barry et al. *Security: A New Framework for Analysis* (Boulder: Rienner, 1998).
- Butenschøn, Nils. *Politics of Ethnocracies: Strategies and Dilemmas of Ethnic Domination*, Working Paper no. 1/93 (Oslo: University of Oslo, 1993).
- Butler, Kim. „Defining Diaspora, Refining a Discourse”, *Diaspora*, 10: 2 (2001), 189–219.
- Butler, Nicholas M. *The Building of the Nation*. Address delivered at the Annual Luncheon of the Associated Press at the Waldorf-Astoria, New York, April 25, 1916.
- Butler, Nicholas M. *Building the American Nation: An Essay of Interpretation* (New York: Charles Scribner’s Sons, 1926 [1923]).
- Butz, David. „National Symbols as Agents of Psychological and Social Change”, *Political Psychology*, 30: 5 (2009), 779–804.
- Byford, Andy. „The Russian Diaspora in International Relations: ‘Compatriots’ in Britain”, *Europe-Asia Studies*, 64: 4 (2012), 715–735.
- Cadwallader, Martin. *Migration and Residential Mobility: Macro and Micro Approaches* (Madison: University of Wisconsin Press, 1992).
- Caldwell, John. *Demographic Transition Theory* (Dordrecht: Springer, 2006).
- Calhoun, Craig. *Nationalism* (Buckingham: Open University Press, 1997).
- Cannon, Gordon. „Consociationalism vs. Control: Canada as a Casestudy”, *Western Political Quarterly*, 35: 1 (1982), 50–64.
- Castells, Manuel. *The Power of Identity* (Malden, Oxford: Blackwell, 1997).
- Castles, Stephen; Miller, Mark. *The Age of Migration: International Population Movements in the Modern World* (Basingstoke: Macmillan, 1993).
- Chazan, Naomi (ed.). *Irredentism and International Politics* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 1991).
- Chesterman, Simon. *You, The People: The United Nations, Transitional Administration, and State-Building* (Oxford: Oxford University Press, 2004).
- Chinn, Jeff; Truex, Lise. „The Question of Citizenship in the Baltics”, *Journal of Democracy*, 7: 1 (1996), 133–147.

- Chipman, John. „Managing the Politics of Parochialism”, *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. E. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993).
- Chiswick, Barry. „The Effect of Americanization on the Earnings of Foreign-born Men”, *Journal of Political Economy*, 86: 5 (1978), 897–921.
- Chua, Amy. „Markets, Democracy, and Ethnicity: Toward a New Paradigm for Law and Development”, *The Yale Law Journal*, 108: 1 (1998), 1–107.
- Chuikina, Natalia; Meimre, Aurika. „The Russian Language in the Estonian Media”, *Mercator Media Monographs*, 3 (2007). <http://www.aber.ac.uk/mercator/images/MonograffRwsEstaddasiedig.pdf>
- Cichock, Mark. „Interdependence and Manipulation in the Russian-Baltic Relationship: 1993–97”, *Journal of Baltic Studies*, 30: 2 (1999), 89–116.
- Cichock, Mark. „Transitionalism vs. Transnationalism: Conflicting Trends in Independent Latvia”, *East European Politics and Societies*, 16: 2 (2002), 446–464.
- Clarke, James et al. „New Europeans: Naturalisation and Citizenship in Europe”, *Citizenship Studies*, 2: 1 (1998), 43–67.
- Clemens, Walter C. Jr. *Baltic Independence and Russian Empire* (New York: St. Martin’s Press, 1991).
- Clemens, Walter C. Jr. „Ethnic Peace, Ethnic Conflict: Complexity Theory on Why the Baltic is not the Balkans”, *Communist and Post-Communist Studies*, 43: 3 (2010), 245–261.
- Clifford, James. „Diasporas”, *Cultural Anthropology*, 9: 3 (1994), 302–338.
- Cohen, Anthony P. *The Symbolic Construction of Community* (London; New York: Routledge, 1992).
- Cohen, Frank S. „Proportional Versus Majoritarian Ethnic Conflict Management in Democracies”, *Comparative Political Studies*, 30: 5 (1997), 607–630.
- Cohen, Robin. „Diasporas and the Nation-State: From Victims to Challengers”, *International Affairs*, 72: 3 (1996), 507–520.
- Collier, Paul; Hoeffler, Anke. „On Economic Causes of Civil War”, *Oxford Economic Papers*, 50: 4, (1998), 563–573.
- Collier, Paul. „Economic Causes of Civil Conflict and Their Implication for Policy”, *Turbulent Peace: The Challenges of Managing International Conflict*, eds. C. Crocker et al. (Washington: United States Institute of Peace Press, 2001).
- Commercio, Michele E. „Systems of Partial Control: Ethnic Dynamics in Post-Soviet Estonia and Latvia”, *Studies in Comparative International Development*, 43: 1 (2008), 81–100.
- Conley, Heather A. et al. *Russian Soft Power in the 21st Century: An Examination of Russian Compatriot Policy in Estonia* (Washington: Center for Strategic and International Studies, 2011).
- Connor, Walker. „Nation-Building or Nation-Destroying?”, *World Politics*, 24: 3 (1972), 319–355.
- Connor, Walker. „A Nation Is a Nation, Is a State, Is an Ethnic Group, Is a ...”, *Ethnic and Racial Studies*, 1: 4, (1978), 377–400.
- Connor, Walker. „The Ethnopolitical Challenge and Governmental Response”, *Ethnic Diversity and Conflict in Eastern Europe*, ed. P. F. Sugar. (Santa Barbara: ABC-Clio, 1980).
- Connor, Walker. *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy* (Princeton: Princeton University Press, 1984).
- Connor, Walker. *Ethnonationalism: The Quest for Understanding* (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- Connor, Walker. „From a Theory of Relative Economic Deprivation Towards a Theory of Relative Political Deprivation”, *Minority Nationalism and the Changing International Order*, eds. M. Keating, J. McGarry (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Connor, Walker. „Ethnonationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. III, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007).
- Conversi, Daniele. *The Basques, the Catalans and Spain: Alternative Routes to Nationalist Mobilisation* (Reno: University of Nevada Press, 1997).
- Cordell, Karl (ed.). *Ethnicity and Democratisation in the New Europe* (London; New York: Routledge, 1999).
- Cordell, Karl; Wolff, Stefan. *Ethnic Conflict: Causes – Consequences – Responses* (Cambridge: Polity Press, 2010).
- Cornell, Svante. *Autonomy and Conflict: Ethnoterritoriality and Separatism in the South Caucasus – Cases in Georgia* (Uppsala: Elanders Gotab, 2001).
- Coser, Lewis A. *The Functions of Social Conflict* (New York: Free Press, 1956).

- Cox, Lloyd. „Nation-state and Nationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007).
- Crane, George. „Economic Nationalism: Bringing the Nation Back In”, *Millennium: Journal of International Studies*, 27: 1 (1998), 55–75.
- Crawford, Keith. *East Central European Politics Today: From Chaos to Stability?*, (Manchester: Manchester University Press, 1996).
- Crols, Dirk. „Old and New Minorities on the International Chessboard: From League to Union”, *The Baltic States and Their Region: New Europe or Old?*, ed. D. Smith (Amsterdam: Rodopi, 2005).
- Croucher, Sheila L. „Perpetual Imagining: Nationhood in a Global Era”, *International Studies Review*, 5: 1 (2003), 1–24.
- Daatland, Christer; Svege, Hans. „The Russian-speakers in Estonia”, *Politics and Citizenship on the Eastern Baltic Seaboard: The Structuring of Democratic Politics from North-West Russia to Poland*, eds. F. Aarebrot, T. Knutsen (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2000).
- Dahl, Robert. *Polyarchy: Participation and Opposition* (New Haven: Yale University Press, 1971).
- Dahl, Robert (ed.). *Political Oppositions in Western Democracies* (New Haven: Yale University Press, 1978).
- Dahl, Robert. *Democracy and its Critics* (New Haven: Yale University Press, 1989).
- Dahrendorf, Ralf. *Class and Class Conflict in Industrial Society* (London: Routledge, 1957).
- Daly, Erin; Sarkin, Jeremy. *Reconciliation in Divided Societies: Finding Common Ground* (Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2007).
- Deacon, Bernard et al. *Mebyon Kernow and Cornish Nationalism* (Cardiff: Welsh Academic Press, 2003).
- Deets, Stephen. „Constitutionalism and Identity in Eastern Europe: Uncovering Philosophical Fragments”, *Nationalities Papers*, 33: 4 (2005), 489–516.
- Delanty, Gerard; O'Mahony, Patrick. *Nationalism and Social Theory: Modernity and the Recalcitrance of the Nation* (London: Sage, 2002).
- Demuth, Andreas. *Politics, Migration and Minorities in Independent and Soviet Estonia, 1918–1998*. Universität Osnabrück, 2000. http://repositorium.uni-osnabrueck.de/bitstream/urn:nbn:de:gbv:700-2003120619/2/E-Diss241_thesis.pdf
- Deutsch, Karl W. *Nationalism and Social Communication: An Inquiry into the Foundations of Nationality* (Cambridge: MIT Press, 1969).
- Deutsch, Karl W.; Foltz, William (eds.). *Nation-Building* (New York: Atherton Press, 1963).
- Diez, Thomas et al. „The European Union and Border Conflicts: The Transformative Power of Integration”, *International Organization*, 60: 3 (2006), 563–593.
- Dijk, Teun A. van. *Ideology: A Multidisciplinary Approach* (London: Sage, 2000).
- Donnan, Hastings; Wilson, Thomas. *Borders: Frontiers of Identity, Nation and State* (Oxford; New York: Berg, 1999).
- Donskis, Leonidas. *Armastus, vihkamine ja vastuseis: uurimusi filosoofia, poliitikast ja kirjandusest* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2010).
- Doroško, Tatjana. *Russian Diaspora Politics in the Context of Estonia: Diaspora Participation in the Policy-Making Process*. Bachelor Thesis. Manuscript (University of Tartu: Faculty of Social Sciences, 2003).
- Dose, Inken. *Nationale Minderheiten im Ostseeraum: Geschichte und Gegenwart, Identität und territoriale Anbindung* (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2011).
- Drobizheva, Leokadia. „Russian Ethnonationalism”, *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*, eds. L. Drobizheva et al. (Armonk: M. E. Sharpe, 1996).
- Drobizheva, Leokadia et al. (eds.). *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis* (Armonk: M. E. Sharpe, 1996).
- Duin, Pieter van; Poláčková, Zuzana. „Democratic Renewal and the Hungarian Minority Question in Slovakia: From Populist to Ethnic Democracy?”, *European Societies*, 2: 3 (2000), 335–360.
- Dundon, Tony et al. „Bitten by the Celtic Tiger: Immigrant Workers and Industrial Relations in the New ‘Glocalized’ Ireland”, *Economic and Industrial Democracy*, 28: 4 (2007), 501–522.
- Durkheim, Émile. *The Elementary Forms of Religious Life* (New York: Free Press, 1965 [1915]).
- Duvold, Kjetil. „From Homo Sovieticus to Balts: Colonisers, Migrant Workers or a New Diaspora?”, *Politics and Citizenship on the Eastern Baltic Seaboard: The Structuring of Democratic Politics from North-West Russia to Poland*, eds. F. Aarebrot, T. Knutsen (Kristiansand: Høyskoleforlaget, 2000).

- Duvold, Kjetil. *Making Sense of Baltic Democracy: Public Support and Political Representation in Nationalising States* (Örebro: Universitetsbiblioteket, 2006).
- Eamets, Raul; Philips, Kaia. *Tööjõu vaba liikumine Euroopa Liidus ja selle mõju Eesti tööturule* (Tartu: Tartu Ülikooli Euroopa Kolledž, 2004).
- Eber, Martin. „Tagasipöördumise riiklik toetamine: sihtasutuse Eesti Migratsioonifond rollist Eestisse tagasipöördumisel”, *Tagasi koju? Konverents eestlaste repatrieerumisest*, toim. O. Lukason (Tartu: Korporatsioon Rotalia, 2008).
- Eckstein, Harry. „Case Study and Theory in Political Science”, *Handbook of Political Science, vol. 7: Strategies of Inquiry*, eds. Fred I. Greenstein, Nelson W. Polsby (Reading: Addison-Wesley, 1975).
- Edinger, Michael; Kuklys, Mindaugas. „Ethische Minderheiten im Parlament: Repräsentation im osteuropäischen Vergleich”, *Osteuropa*, 57: 11 (2007), 163–175.
- Eek, Arvo. „Keeleseaduse raske süünd”, *Keel ja Kirjandus*, 9 (1989), 513–523.
- Eesti Venemaa-poliitika lähtealused*. Ekspertiisi koostatud Eesti Välispoliitika Instituudi ja Eesti Vabariigi Riigikogu väliskomisjoni tellimisel Akadeemilise Balti ja Vene Uuringute Keskuse poolt. Tartu, 30.09.2004.
- Ehala, Martin. „Etnolingvistilise arengu ökoloogia: teesid”, *Akadeemia*, 3 (2007), 511–553.
- Ehala, Martin. „Venekelse põlisvähemuse süünd”, *Vikerkaar*, 4/5 (2008), 93–104.
- Ehala, Martin. „Etnogenees Eestis”, *Acta Politica*, 3 (2009), 65–87.
- Ehala, Martin; Niglas, Katrin. „Empirical Evaluation of a Mathematical Model of Ethnolinguistic Vitality: The Case of Võro”, *Journal of Multilingual and Multicultural Development*, 28: 6 (2007), 427–444.
- Ehin, Piret. „Poliitiline toetus ja poliitiline osalemine: eestlaste ja mitte-eestlaste võrdlus”, *Eesti inimarengu aruanne 2008* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2009).
- Ehrenpreis, Kristina. „Lingvistilised venelased uue identiteedi otsingul”, *Riigikogu Toimetised*, 10 (2004), 131–135.
- Eichenbaum, Külli; Pajusalu, Karl. „Setode ja võrokeste keelehoiakutest ja identiteedist”, *Keel ja Kirjandus*, 7 (2001), 483–489.
- Einasto, Rein; Koldits, Maie. „Kakskümmend aastat rahvuskivi sünnist”, *Horisont*, 3 (2012), 5.
- Ellemers, Naomi; Knippenberg, Ad van. „Stereotyping in Social Context”, *The Social Psychology of Stereotyping and Group Life*, eds. R. Spears et al. (Oxford: Blackwell, 1997).
- Elling, Indrek. „The 1993 Narva Referendum Crisis”, *Crisis Management in Estonia: Case Studies and Comparative Perspectives*, eds. E. Stern, D. Nohrstedt (Stockholm: Swedish Agency for Civil Emergency Planning, 2001).
- Elliott, Jane. *Using Narrative in Social Research: Qualitative and Quantitative Approaches* (London: Sage, 2009).
- Enloe, Cynthia. *Ethnic Soldiers: State Security in Divided Societies* (Athens: University of Georgia Press, 1980).
- Erelt, Tiiu (toim.). *Eesti õigekeelsussõnaraamat ÕS 2006* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2006).
- Eriksen, Thomas H. *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives* (London: Pluto Press, 1993).
- Erikson, Erik H. *Identity: Youth and Crisis* (New York: Norton, 1968).
- Erk, Jan. „Is Nationalism Left or Right? Critical Junctures in Québécois Nationalism”, *Nations and Nationalism*, 16: 3 (2010), 423–441.
- Esman, Milton. „Economic Performance and Ethnic Conflict”, *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, ed. J. Montville (New York: Lexington Books, 1991).
- Esman, Milton. „Political and Psychological Factors in Ethnic Conflict”, *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, ed. J. Montville (New York: Lexington Books, 1991).
- Esman, Milton. *Ethnic Politics* (Ithaca, London: Cornell University Press, 1994).
- Esman, Milton. *An Introduction to Ethnic Conflict* (Cambridge; Malden: Polity Press, 2004).
- Ester, Jane. „Välismaalaste õigussuhted Eestis: *denizenshipi* väljakutsed riigivõimule”, *Acta Politica*, 3 (2009), 155–175.
- „Estonia and Russia, Estonians and Russians: A Dialogue”, The Olof Palme International Center. Research Paper No. 1 (Tallinn: The Institute of International and Social Studies, 1996).
- Evans, Geoffrey. „Ethnic Schism and the Consolidation of Post-Communist Democracies: The Case of Estonia”, *Communist and Post-Communist Studies*, 31: 1 (1998), 57–74.
- Evera, Stephen van. „Hypotheses on Nationalism and War”, *International Security*, 18: 4 (1994), 5–39.
- Faist, Thomas. *The Volume and Dynamics of International Migration and Transnational Social Spaces* (Oxford: Clarendon Press, 2000).

- Farole, Thomas; Akinci, Gokhan (eds.). *Special Economic Zones: Progress, Emerging Challenges, and Future Directions* (Washington: World Bank, 2011).
- Fearon, James; Laitin, David. „Ethnicity, Insurgency, and Civil War”, *American Political Science Review*, 97: 1 (2003), 75–90.
- Fein, Lisa C. *Negotiating Integration in a Nationalizing State: Contested Boundaries of Belonging in Estonia* (Ann Arbor: ProQuest, 2010).
- Feldman, Gregory. „Culture, State, and Security in Europe: The Case of Citizenship and Integration Policy in Estonia”, *American Ethnologist*, 32: 4 (2005), 676–694.
- Feldman, Gregory. „Essential Crises: A Performative Approach to Migrants, Minorities, and the European Nation-state”, *Anthropological Quarterly*, 78: 1 (2005), 213–246.
- Feldman, Merje. „European Integration and the Discourse of National Identity in Estonia”, *National Identities*, 3: 1 (2001), 5–21.
- Feldman, Merje. „Russia and Europe in the Estonian Security Discourse”, *Regional Dimensions of Security in Border Areas of Northern and Eastern Europe*, eds. P. Joenniemi, V. Jevgenia (Tartu: Tartu University Press, 2001).
- Feng, Zhiqiang et al. „Neighbourhood Ethnic Mix and the Formation of Mixed-Ethnic Unions in Britain”, *Ethnicity and Integration. Understanding Population Trends and Processes*, eds. J. Stillwell, M. van Ham (Dordrecht: Springer, 2010).
- Figueiredo, Rui de; Weingast, Barry. „The Rationality of Fear: Political Opportunism and Ethnic Conflict”, *Civil Wars, Insecurity, and Intervention*, eds. B. Walter, J. Snyder (New York: Columbia University Press, 1999).
- Fink, Clinton F. „Some Conceptual Difficulties in the Theory of Social Conflict”, *Journal of Conflict Resolution*, 12: 4 (1968), 412–460.
- Firth, Raymond. *Symbols: Public and Private* (London: Allen & Unwin, 1973).
- Flick, Uwe. *An Introduction to Qualitative Research* (London: Sage, 2006).
- Fournier, Anna. „Mapping Identities: Russian Resistance to Linguistic Ukrainisation in Central and Eastern Ukraine”, *Europe-Asia Studies*, 54: 3 (2002), 415–433.
- Fowkes, Ben. *Ethnicity and Ethnic Conflict in the Post-Communist World* (New York: Palgrave, 2002).
- Fraser, Nancy. „From Redistribution to Recognition? Dilemmas of Justice in a ‘Post-Socialist’ Age”, *New Left Review*, 212 (1995), 68–93.
- Fredén, Lars Peter. *Tagasitulekud: Rootsi julgeolekupoliitika ja Balti riikide iseseisvuse uus algus 1991–1994* (Tallinn: SA Kultuurileht, 2009).
- Freidman, David. „A Theory of the Size and Shape of Nations”, *Journal of Political Economy*, 85: 1 (1977), 59–77.
- Friedkin, Noah. „Social Cohesion”, *Annual Review of Sociology*, 30: 1 (2004), 409–425.
- Frodeman, Robert (ed.). *The Oxford Handbook of Interdisciplinarity* (Oxford: Oxford University Press, 2011).
- Fukuyama, Francis. *State-Building: Governance and World Order in the 21st Century* (London: Profile, 2004).
- Furtado, Charles; Hechter, Michael. „The Emergence of Nationalist Politics in the USSR: A Comparison of Estonia and the Ukraine”, *Thinking Theoretically about Soviet Nationalities: History and Comparison in the Study of the USSR*, ed. A. Motyl (New York: Columbia University Press, 1992).
- Galbreath, David J. „The Politics of European Integration and Minority Rights in Estonia and Latvia”, *Perspectives on European Politics and Society*, 4: 1 (2003), 35–53.
- Galbreath, David J. *Nation-Building and Minority Politics in Post-Socialist States: Interests, Influence, and Identities in Estonia and Latvia* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2005).
- Galbreath, David; Muižnieks, Nils. „Latvia: Managing Post-imperial Minorities”, *Minority Rights in Central and Eastern Europe*, ed. B. Rechel (London: Routledge, 2009).
- Geertz, Clifford. „Primordial Ties”, *Ethnicity*, eds. J. Hutchinson, A. D. Smith (Oxford: Oxford University Press, 1996).
- Gellner, Ernest. *Nations and Nationalism* (London: Phoenix, 1997 [1983]).
- Gereluk, Dianne. *Education and Community* (London: Continuum, 2008).
- Gering, Margus. *Venemaa kaasmaalaste poliitika mõju ulatuse hindamine Brubakeri kolmikneksuse teooria põhjal: Narva näide*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Riigiteaduste instituut, 2012).
- Gibney, Matthew; Hansen, Randall (eds.). *Immigration and Asylum: From 1900 to the Present*. Entries J to Z, Volume 2 (Santa Barbara: ABC-CLIO, 2005).

- Giddens, Anthony. *Sociology* (Cambridge: Polity Press, 1993).
- Gilley, Bruce. „Against the Concept of Ethnic Conflict”, *Third World Quarterly*, 25: 6 (2004), 1155–1166.
- Ginkel, John. „The Reconstruction of Independent States”, *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe*, R. Petersen (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).
- Giordano, Christian. „Lex Talionis. Zur variablen Geometrie baltischer Staaten”, *Zeitschrift für sozialwissenschaftlichen Diskurs*, 11: 5/6 (2000), 111–124.
- Goetze, Catherine; Guzina, Dejan. „Peacebuilding, Statebuilding, Nationbuilding – Turtles All the Way Down?”, *Civil Wars*, 10: 4 (2008), 319–347.
- Golikov, Jevgeni. „Vene poliitika võimatuses Eestis”, *Rahvuste Tallinn: Statistilis-sotsioloogiline ülevaade*, koost. T. Raitviir (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 2009).
- Golubeva, Maria. „Different History, Different Citizenship? Competing Narratives and Diverging Civil Enculturation in Majority and Minority Schools in Estonia and Latvia”, *Journal of Baltic Studies*, 41: 3 (2010), 315–329.
- Gorohhov, Sergei. „Analysis of Changing Social Statement and Socio-Political Activity in Narva”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, June (1994), 3–14.
- Gorohhov, Sergei. „Integration in Practice: The Case of Narva”, *The Integration of Non-Estonians into Estonian Society: History, Problems and Trends*, ed. A. Kirch (Tallinn: Estonian Academy Publishers, 1997).
- Gourevitch, Peter. „The Reemergence of ‘Peripheral Nationalisms’: Some Comparative Speculations on the Spatial Distribution of Political Leadership and Economic Growth”, *Comparative Studies in Society and History*, 21: 3 (1979), 303–322.
- Graf, Mati. *Impeeriumi lõpp ja Eesti taasiseseisvumine 1988–1991* (Tallinn: Argo, 2012).
- Grant, Robert; Clarence, Emma. „The Implications of Globalization in the Construction of the Australian ‘Nation’: Multiculturalism and Democracy”, *Contemporary Politics*, 4: 2 (1998), 127–141.
- Greenfeld, Liah. *Nationalism: Five Roads to Modernity* (Cambridge et al.: Harvard University Press, 1993).
- Greenfeld, Liah. „Etymology, Definitions, Types”, *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1, eds. A. J. Motyl et al. (San Diego: Academic Press, 2001).
- Grosby, Steven. „The Verdict of History: The Inexpungeable Tie of Primordiality – A Response to Eller and Coughlan”, *Ethnic and Racial Studies*, 17: 2 (1994), 164–171.
- Guarnizo, Luis et al. „Assimilation and Transnationalism: Determinants of Transnational Political Action among Contemporary Migrants”, *The American Journal of Sociology*, 108: 6 (2003), 1211–1248.
- Guevara, Berit B. de. „The State in Times of Statebuilding”, *Civil Wars* 10: 4 (2008), 348–368.
- Guibernau, Montserrat. „Nations without States: Catalonia, A Case Study”, *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration*, eds. M. Guibernau, J. Rex (Cambridge: Polity Press, 1999).
- Guibernau, Montserrat; Rex, John (eds.). *The Ethnicity Reader: Nationalism, Multiculturalism and Migration* (Cambridge: Polity Press, 1999).
- Guroff, Gregory; Guroff, Alexander. „The Paradox of Russian National Identity”, *National Identity and Ethnicity in Russia and the New States of Eurasia*, ed. R. Szporluk (New York: M. E. Sharpe, 1994).
- Gurr, Ted R. *Why Men Rebel* (Princeton: Princeton University Press, 1972).
- Gurr, Ted R. „Peoples Against States: Ethnopolitical Conflict and the Changing World System”, *International Studies Quarterly*, 38: 3 (1994), 347–377.
- Gurr, Ted R. *Peoples versus States: Minorities at Risk in the New Century* (Washington: United States Institute of Peace Press, 2000).
- Gurr, Ted R.; Harff, Barbara. *Ethnic Conflict in World Politics* (Boulder et al.: Westview Press, 1994).
- Gutmann, Amy (ed.). *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition* (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- Haab, Mare. „Potentials and Vulnerabilities of the Baltic States: Mutual Competition and Cooperation”, *The Baltic States in World Politics*, eds. B. Hansen, B. Heurlin (Richmond: Curzon Press, 1998).
- Haas, Ain. „Non-Violence in Ethnic Relations in Estonia”, *Journal of Baltic Studies*, 27: 1 (1996), 47–76.
- Haav, Kaarel. „Internatsionalistliku rahvusteadvuse põhijoon – rahvuslik sallivus”, *Vikerkaar*, 5 (1988), 72–77.
- Haav, Kaarel. „Eestlaste ja muulaste rahvusteadvus”, *Horisont*, 3 (1989), 7–11.

- Haav, Kaarel. „Venelaste suhtumine eesti rahva enesemääramisõigusesse”, *Eesti rahvas ja stalinlus. Ajalugu ja tänapäev*, K. Haav, R. Ruutsoo (Tallinn: Olion, 1990).
- Habermas, Jürgen. *The Inclusion of the Other: Studies in Political Theory* (Oxford: Polity, 1998).
- Haerpfer, Christian et al. *Democratization* (Oxford: Oxford University Press, 2009).
- Hagendoorn, Louk; Pepels, Jose. „European Nations and Nationalism: An Introductory Analysis”, *European Nations and Nationalism: Theoretical and Historical Perspectives*, eds. L. Hagendoorn et al. (Aldershot: Ashgate, 2000).
- Hale, Henry. „Explaining Ethnicity”, *Comparative Political Studies*, 37: 4 (2004), 458–485.
- Hallik, Klara. „Venemaa poliitilise arengu ja Baltipoliitika mõjust Eesti etnopolitiilise arengule”, *Ethnic Minorities or Citizens? – Issues of Etnopolitics in Baltic Countries*, ed. R. Blom (Tampere: University of Tampere, 1995).
- Hallik, Klara. „Ethnopolitical Conflict in Estonia”, *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*, eds. L. Drobizheva et al. (Armonk: M. E. Sharpe, 1996).
- Hallik, Klara. „Eestlaste ja venelaste poliitiliste hoiakute ja geo-ajaloolise teadvuse polarisatsioon 1991. aastal”, *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik*, koost. P. Järve (Tallinn: Avita, 1997).
- Hallik, Klara. „Eestimaa muulased: ajalooline ja demograafiline taust”, *Vene küsimus ja Eesti valikud*, koost. M. Heidmets (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998).
- Hallik, Klara. „Eestimaa venelased: kas Eestimaa või Venemaa vähemus”, *Vene küsimus ja Eesti valikud*, koost. M. Heidmets (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998).
- Hallik, Klara. „Rahvuspoliitilised seisukohad parteiprogrammides ja valimisplatvormides”, *Vene küsimus ja Eesti valikud*, koost. M. Heidmets (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998).
- Hallik, Klara. „Rahvuslikult jaotunud Eesti”, *Eesti inimarengu aruanne 1999* (Tallinn: Eesti Ekspressi Kirjastus, 1999).
- Hallik, Klara. „Integratsiooni poliitiline mõde”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitooring 2002*, koost. K. Hallik (Tallinn: Tallinna Pedagoogikaülikooli kirjastus, 2002).
- Hallik, Klara. „Integratsiooni soodustavad ja takistavad tegurid”, *Integratsioon Tallinnas 2001: Sotsioloogilise uuringu andmete analüüs*, toim. A. Semjonov (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2002).
- Hallik, Klara. „Nationalising Policies and Integration Challenges”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Hallik, Klara. „Kodakondsus ja poliitiline kaasatus”, *Uuringu Integratsiooni Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005).
- Hallik, Klara. *Koos pole lihtne aga eraldi ei saa: põimik Eesti rahvussuhete teemal* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2010).
- Hallik, Klara; Vseviõv, David. „Rahvastik ja selle kujunemine”, *Ida-Virumaa: Inimene, majandus, loodus. (Ülevaade maakonna probleemidest säästliku arengu kontekstis)*, koost. T. Kaasik (Tallinn: Stockholmi Keskkonna Instituut, 1995).
- Ham, Maarten van; Tammaru, Tiit. „Ethnic Minority – Majority Unions in Estonia”, *European Journal of Population*, 27: 3 (2011), 313–335.
- Hansen, John; Sorsa, Piritta. „Estonia: A Shining Star from the Baltics”, *Trade in the New Independent States*, eds. C. Michalopoulos, D. Tarr (The World Bank/UNDP: Washington, 1994).
- Hanson, Philip. „Estonia’s Narva Problem, Narva’s Estonian Problem”, *RFE/RL Research Report*, 2: 18 (1993), 17–23.
- Hansson, Ardo. „Transforming an Economy while Building a Nation: The Case of Estonia”, WIDER Working Papers 113, July 1993. http://www.wider.unu.edu/publications/working-papers/previous/en_GB/wp-113/
- Hardin, Russell. *One for All: The Logic of Group Conflict* (Princeton: Princeton University Press, 1995).
- Haruõja, Merle; Kull, Rein. „Põgenik ja pagulane õigusterminina”, *Õiguskeel*, 1 (1997), 35–37.
- Hasselblatt, Cornelius. „Minderheitenpolitik in der Republik Estland in Geschichte und Gegenwart”, *Zeitschrift für Ostforschung*, 43: 4 (1994), 553–566.
- Hayes, Carlton J. *Essays on Nationalism* (New York: Macmillan, 1933).
- Heater, Derek. *A Brief History of Citizenship* (New York: New York University Press, 2004).
- Hechter, Michael. *Internal Colonialism: The Celtic Fringe in British National Development, 1536–1966* (London: Routledge & Kegan Paul, 1978).
- Hechter, Michael. „The Dynamics of Secession”, *Acta Sociologica*, 35: 4 (1992), 267–283.

- Heckmann, Friedrich; Schnapper, Dominique. „Introduction”, *The Integration of Immigrants in European Societies: National Differences and Trends of Convergence*, eds. F. Heckmann, D. Schnapper (Stuttgart: Lucius & Lucius, 2003).
- Heidmets, Mati (koost.). *Vene küsimus ja Eesti valikud* (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998).
- Heidmets, Mati; Lauristin, Marju. „Mitekultuurilise Eesti valikud”, *Mitekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Heidmets, Mati; Lauristin, Marju. „Learning from the Estonian Case”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Heinsalu, Alo et al. (koost.). *Valimised Eestis 1992–2011: statistikat ja selgitusi* (Tallinn: Vabariigi Valimiskomisjon, 2011).
- Helemäe, Jelena. „Tööalane eneseteostus ja selle võimaluste tajumine”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*. <http://old.meis.ee/book.php?ID=207>
- Heleniak, Timothy. „Migration of the Russian Diaspora After the Breakup of the Soviet Union”, *Journal of International Affairs*, 57: 2 (2004), 99–117.
- Hellberg-Hirn, Elena. „The Return of the Eagle”, *Idäntutkimus*, 6: 3/4 (1999), 47–59.
- Henno, Kairit. „Riiklikust isikunimekorraldusest aastatel 1918–1940”, *Õiguskeel*, 4 (2002), 33–42.
- Heywood, Andrew. *Politics* (Houndmills, New York: Palgrave MacMillan, 2002).
- Hinnom, Arnold. *Põlise vaenlase vastu. Soomusrongide diviisi heitlusi Landeswehriga* (Tallinn: Uudisleht, 1933).
- Hint, Mati. „State Nation vs Ethnic Nation: A Comparison of Western and Eastern European Tradition”, *The Baltic Review*, 17 (1998), 42–43.
- Hion, Ene. *Kes on kes Eesti poliitikas* (Tallinn: Olion, 1990).
- Hippler, Jochen. *Ethnicity, State, and Nation-Building – Experiences, Policies and Conceptualization*. 2002. <http://www.jochen-hippler.de/Aufsätze/Nation-Building/nation-building.html>
- Hippler, Jochen. „Nation-states for Export? Nation-building between Military Intervention, Crisis Prevention and Development Policy”, *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?* ed. J. Hippler (London: Pluto Press, 2005).
- Hippler, Jochen. „Violent Conflicts, Conflict Prevention and Nation-building – Terminology and Political Concepts”, *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?* ed. J. Hippler (London: Pluto Press, 2005).
- Hirschman, Albert. *Exit, Voice, and Loyalty: Responses to Decline in Firms, Organizations, and States* (Cambridge: Harvard University Press, 1970).
- Hislope, Robert. „Ethnic Conflict and the ‘Generosity Moment’”, *Journal of Democracy*, 9: 1 (1998), 140–153.
- Hjerm, Mikael. „National Sentiments in Eastern and Western Europe”, *Nationalities Papers*, 31: 4 (2003), 413–429.
- Hobsbawm, Eric. *Nations and Nationalism since 1780: Programme, Myth, Reality* (Cambridge: Cambridge University Press, 1990).
- Hobsbawm, Eric; Ranger, Terence (eds.). *The Invention of Tradition* (Cambridge: Cambridge University Press, 1983).
- Hofstede, Geert. *Culture’s Consequences: Comparing Values, Behaviors, Institutions, and Organizations Across Nations* (Thousand Oaks: Sage, 2000).
- Hogan-Brun, Gabrielle et al. *Language Politics and Practices in the Baltic States* (Tallinn: Tallinn University Press, 2009).
- Hogan-Brun, Gabrielle; Wright, Sue. „Language, Nation and Citizenship: Contrast, Conflict and Convergence in Estonia’s Debate with the International Community”, *Nationalities Papers*, 41: 2 (2013), 240–258.
- Horowitz, Donald L. *Ethnic Groups in Conflict* (Berkeley et al.: University of California Press, 1985).
- Horowitz, Shale. „Explaining Post-Soviet Ethnic Conflicts: Using Regime Type to Discern the Impact and Relative Importance of Objective Antecedents”, *Nationalities Papers*, 29: 4 (2001), 633–660.
- Hosking, Geoffrey. *Russia: People and Empire, 1552–1917* (Cambridge: Harvard University Press, 1997).
- Hough, William J. „The Annexation of the Baltic States and Its Effect on the Development of Law Prohibiting Forcible Seizure of Territory”, *New York Law School Journal of International and Comparative Law*, 6: 2 (1985), 301–484.

- Housden, Martyn. „Cultural Autonomy in Estonia: One of History’s ‘curiosities’?”, *The Baltic States and Their Region: New Europe or Old?*, ed. David J. Smith (Amsterdam, New York: Rodopi, 2005).
- Houten, Pieter van. „The Role of a Minority’s Reference State in Ethnic Relations”, *Archives européennes de sociologie*, 39: 1 (1998), 110–146.
- Hovi, Kalervo. *Kuld Lõwi ja Kultase ajal: Tallinna restoranikultuuri ajalugu 1918–1940* (Tallinn: Varrak, 2003).
- Hroch, Miroslav. *Social Preconditions of National Revival in Europe: A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations* (New York: Columbia University Press, 2000).
- Hroch, Miroslav. „Uus rahvuslus” ja selle ajalooline taust. Vanade ja uute rahvuslike liikumiste võrdlus”, *Vikerkaar*, 10/11 (2005), 85–96.
- Human Development Report 2000* (New York, Oxford: Oxford University Press, 2000).
- Huntington, Samuel. *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century* (Norman, London: University of Oklahoma Press, 1991).
- Huntington, Samuel. „The Clash of Civilizations?”, *Foreign Affairs*, 72: 3 (1993), 22–49.
- Hutchinson, John. *The Dynamics of Cultural Nationalism: The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State* (Boston: Unwin Hyman, 1987).
- Ignazi, Piero. *Extreme Right Parties in Western Europe* (Oxford: Oxford University Press, 2003).
- Huysmans, Jef. *The Politics of Insecurity: Fear, Migration and Asylum in the EU* (London: Routledge, 2006).
- Hvostov, Andrei. „Tolerantse rahvuspoliitika võimalikkusest Eestis”, *Sallivus*, II Avatud Ühiskonna Foorum. Tallinn, 18. aprill 1997, toim. K. Kurg (Tallinn: Avatud Eesti Fond, 1998).
- Hymans, Jacques. „The Changing Color of Money: European Currency Iconography and Collective Identity”, *European Journal of International Relations*, 10: 1 (2004), 5–31.
- Ignatieff, Michael. *Blood and Belonging: Journeys into the New Nationalism* (Toronto: Penguin Book Canada, 1994).
- Ilves, Toomas Hendrik. „The OSCE Mission in Estonia”, *Helsinki Monitor*, 13: 4 (2002), 320–325.
- Ingram, Alan. „Broadening Russia’s Borders? The Nationalist Challenge of the Congress of Russian Communities”, *Political Geography*, 20: 2 (2001), 197–219.
- Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni raportid: Nõukogude okupatsioon 1940–1941, Saksa okupatsioon 1941–1944* (Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2005).
- „Integrating Estonia’s Non-Citizen Minority”, *Human Rights Watch/Helsinki*, vol. 5, issue 20 (New York: Human Rights Watch/Helsinki, 1993).
- Ishiyama, John. „Representational Mechanisms and Ethnopolitics: Evidence from Transitional Democracies in Eastern Europe”, *East European Quarterly*, 33: 2 (1999), 251–279.
- Ishiyama, John; Breuning, Marijke. *Ethnopolitics in the New Europe* (Boulder, London: Lynne Rienner, 1998).
- Isin, Engin; Wood, Patricia. *Citizenship and Identity* (London: Sage, 1999).
- Issakov, Sergei. „Venelased”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Iverson, Duncan. „Introduction: Multiculturalism as a Public Ideal”, *The Ashgate Research Companion to Multiculturalism*, ed. D. Iverson (Farnham: Ashgate Publishing Limited, 2010).
- Jaago, Tiiu. „Esiisa tuli...” Kodukoha mõiste päritolujutustustes”, *Eestlane ja tema maa*, koost. A. Jürgenson (Tallinn: Ajaloo Instituut, 2000).
- Jackson, Jay. „Intergroup Attitudes as a Function of Different Dimensions of Group Identification and Perceived Intergroup Conflict”, *Self and Identity*, 1: 1 (2002), 11–33.
- Jakobson, Valeria. „Civic, Political and Ethno-Cultural Collective Identities Constructed in the Russian Press of Estonia since 1947”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Jakobson, Mari-Liis. „Kodanikuidentiteet ühiskondlike protsesside analüüsis”, *Acta Politica*, 3 (2009), 28–55.
- Jakobson, Valeria. *Role of the Estonian Russian-language Media in the Integration of the Russian-speaking Minority into Estonian Society* (Tampere: University of Tampere, 2002).
- Jakobson, Valeria. „Venekeelse ajakirjanduse roll Eesti ühiskonnas 1990. aastatel”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 2000–2001* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 2003).

- Jakobson, Valeria; Iljina, Jelena. „The Role of the Minority Press in the Process of Integration”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Jakobson, Valeria et al. „Vene kooli reformi käsitlemine Riigikogus ning eesti- ja venekeelses ajakirjanduses”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Jalonen, Lauri. *Poliitiline ebastabiilsus Kirde-Eestis, selle mõju regionaalsele arengule*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Geograafia Instituut, 1994).
- Janmaat, Jan G. „Popular Conceptions of Nationhood in Old and New European Member States: Partial Support for the Ethnic-Civic Framework”, *Ethnic and Racial Studies*, 29: 1 (2006), 50–78.
- Janmaat, Jan G. „Nation Building, Democratization and Globalization as Competing Priorities in Ukraine’s Education System”, *Nationalities Papers*, 36: 1 (2008), 1–23.
- Jansen, Ea. „Natsionalismist”, *Looming*, 3 (1991), 380–390.
- Jansen, Ea. „Rahvas ja rahvus”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Jansen, Ea. *Vaateid Eesti rahvusluse sünniaegadesse* (Tartu: Ilmamaa, 2004).
- Jary, David; Jary, Julia. *Collins Dictionary of Sociology* (London: HarperCollins, 1991).
- Jenkins, Richard. *Social Identity* (London, New York: Routledge, 1996).
- Jenkins, Richard. „Ethnicity”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007).
- Jenne, Erin. „A Bargaining Theory of Minority Demands: Explaining the Dog that Did not Bite in 1990s Yugoslavia”, *International Studies Quarterly*, 48: 4 (2004), 729–754.
- Jenne, Erin. *Ethnic Bargaining: The Paradox of Minority Empowerment* (Ithaca: Cornell University Press, 2006).
- Jervis, Robert. *Perception and Misperception in International Politics* (Princeton: Princeton University Press, 1976).
- Jervis, Robert. „Cooperation Under the Security Dilemma”, *World Politics*, 30: 2 (1978), 167–214.
- Jessop, Bob. *State Theory: Putting the Capitalist State in Its Place* (Cambridge: Polity Press, 1990).
- Johansson, Rune. „Varieties of Conflict Development: Ethnic Relations and Societal Change in Belgium, Finland and Switzerland”, *Regions in Upheaval: Ethnic Conflict and Political Mobilization*, ed. S. Tågil (Stockholm: Esselte, 1984).
- Johnston, Jill. *Lesbian Nation: The Feminist Solution* (New York: Simon and Schuster, 1973).
- Jones, Frank; Smith, Philip. „Diversity and Commonality in National Identities: An Exploratory Analysis of Cross-National Patterns”, *Journal of Sociology*, 37: 1 (2001), 45–63.
- Jonson, Lena. „Russia and the ‘near abroad’: Concepts and Trends”, *The Baltic States in World Politics*, eds. B. Hansen, B. Heurlin (Richmond: Curzon Press, 1998).
- Jonsson, Anna. „Nationalising State-Building and Language: The Case of Estonia”, Working Papers, 50 (Uppsala: Uppsala University, 1999).
- Judd, Charles; Park Bernadette. „Definition and Assessment of Accuracy in Social Stereotypes”, *Psychological Review*, 100: 1 (1993), 109–128.
- Jurado, Elena. „Complying with European Standards of Minority Education: Estonia’s Relations with the European Union, OSCE and Council of Europe”, *Journal of Baltic Studies*, 34: 4 (2003), 399–431.
- Juss, Satvinder. „Nationality Law, Sovereignty, and the Doctrine of Exclusive Domestic Jurisdiction”, *Florida Journal of International Law*, 9: 2 (1994), 219–240.
- Jussim, Lee et al. „Introduction: Social Identity and Intergroup Conflict”, *Social Identity, Intergroup Conflict and Conflict Resolution*, eds. R. Ashmore et al. (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Jõemaa, Sirje. „Püüame säilitada oma hariduse kvaliteeti”, *Eesti Haridusfoorum’97: Hariduse tugi-süsteemid paljukultuurilises Eestis, Ida-Virumaal* (Jõhvi: Ida-Viru Maavalitsus, 1997).
- Jõgi, Mall (koost.). *Eesti NSV loominguliste liitude juhatuste ühispleenum 1.–2. aprillil 1988* (Tallinn: Eesti Raamat, 1988).
- Jänes-Kapp, Kärt et al. *Demograafiast ja rahvastikuarengu seaduspärasustest* (Tallinn: Koolibri, 2005).
- Järve, Priit (koost.). *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik* (Tallinn: Avita, 1997).
- Järve, Priit. „Ethnic Democracy and Estonia: Application of Smootha’s Model”, *ECMI Working Paper # 7* (Flensburg: ECMI, 2000).
- Järve, Priit. „Two Waves of Language Laws in the Baltic States: Changes of Rationale?”, *Journal of Baltic Studies*, 33: 1 (2002), 78–110.

- Järve, Priit. „Language Battles in the Baltic States: 1989 to 2002”, *Nation-Building, Ethnicity and Language Politics in Transition Cultures*, eds. F. Daftary, F. Grin (Budapest: Open Society Institute, 2003).
- Järve, Priit. „Re-Independent Estonia”, *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, eds. S. Smooha, P. Järve (Budapest: Open Society Institute, 2005).
- Järve, Priit. „Estonian Citizenship: Between Ethnic Preferences and Democratic Obligations”, *Citizenship Policies in the New Europe*, eds. R. Bauböck et al. (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2007).
- Järvesoo, Elmar. „The Postwar Economic Transformation”, *A Case Study of a Soviet Republic: The Estonian SSR*, eds. T. Parming, E. Järvesoo (Boulder: Westview Press, 1978).
- Jääts, Indrek. *Setude etniline identiteet* (Tartu: Tartu Ülikool, 1998).
- Jääts, Indrek. „Setud eestlaste regionaalse alajaotuse ja iseseisva etnose piiril”, *Õdagumeresoomõ veeremaaq*, toim. K. Pajusalu, T. Tender (Võru: Võro Instituut, 1999).
- Jääts, Indrek. „Ethnic Identity of the Setus and the Estonian-Russian Border Dispute”, *Nationalities Papers*, 28: 4 (2000), 651–670.
- Jääts, Indrek. „Seto-liikumine ja Eesti-Vene piiriprobleemid Setumaal”, *Eestlane ja tema maa*, koost. A. Jürgenson (Tallinn: Ajaloo Instituut, 2000).
- Jääts, Indrek. „Mapping Estonian Nationalism”, *Etnisk komplexitet: Nordliga länder – kulturvetenskapliga perspektiv*, red. M. Berg et al. (Göteborg: Etnologiska föreningen i Västsverige, 2002).
- Jääts, Indrek. *Etnilised protsessid Vene impeeriumi siseperifeerias 1801–1904. Komi rahvusluse süünd* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005).
- Jääts, Indrek. „Lugege meid üle! Kagu-Eesti etnoregionalistlikud liikumised ja viimane rahvaloendus”, *Akadeemia*, 6 (2013), 1076–1110.
- Kaal, Esta. „Tallinna ja Ida-Viru eripärad lõimumise kontekstis”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauringute Keskus Praxis, 2012).
- Kaiser, Robert; Nikiforova, Elena. „Borderland Spaces of Identification and Dis/location: Multiscalar Narratives and Enactments of Seto Identity and Place in the Estonian-Russian Borderlands”, *Ethnic and Racial Studies*, 29: 5 (2006), 928–958.
- Kala, Kulno. „Eesti rahvuslikust koosseisust pärast Teist maailmasõda”, *Akadeemia*, 4: 3 (1992), 508–535.
- Kalev, Leif. *Rahvussuhete ja integratsioonipoliitika hetkeolukorra analüüs* (Tallinna Ülikool, 2007).
- Kalev, Leif. „Tugeva riikluse vaimsed alused. Eesti riigiidentiteet euroopaliku riigiehituse valguses”, *Acta Politica*, 3 (2009), ?–?
- Kalev, Leif; Liana Roosmaa. „Riikluse ülesehitamine”, *Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011*, koost. R. Vetik (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012).
- Kalev, Leif; Ruutsoo, Rein. „Kodakondsus ja mitmikkodakondsus euroopastavas Eestis”, *Acta Politica*, 3 (2009), 176–217.
- Kalev, Leif et al. „Eesti poliitiline kultuur: alusväärtused”, *Riigikogu Toimetised*, 18 (2008), 94–106.
- Kallas, Kristina. „Õiguslik ja poliitiline integratsioon”, *RIP 2008–2013: Vajadus ja teostatavusuuringu lõpparuanne*. IV osa (Tartu, 2008).
- Kallas, Kristina; Lauristin, Marju. „Mitte-eestlaste osalemine Eesti ühiskondlikus elus ja poliitikas”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008).
- Kallasmaa, Arvo. *Regionaalpoliitika teostamine Eesti Vabariigis*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool. Majandusteaduskond, 2007).
- Kalling, Ken. *Estonian National Symbols = Estonian Popular Symbols* (Tallinn: Estonian Institute, 2012).
- Kalmijn, Matthijs. „Intermarriage and Homogamy: Causes, Patterns, Trends”, *Annual Review of Sociology*, 24: 1 (1998), 395–421.
- Kalmus, Veronika. „Is Interethnic Integration Possible in Estonia?: Ethno-Political Discourse of Two Ethnic Groups”, *Discourse & Society*, 14: 6 (2003), 667–697.
- Kama, Kaido. „Riiklik programm „Lõunaeesti keel ja kultuur””, *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat I* (Tartu, 2002), 49–52.
- Kama, Kaido. „Võrokeisi hindätiidmine ja Eesti keelepoliitiga”, *Kiil ja hindätiidmine*, toim. K. Pajusalu, J. Rahman (Võru: Võro Instituut, 2004).
- Kama, Kaido. „Võru asi”, *Vikerkaar*, 7/8 (2005), 115–123.
- Kama, Kaido. „Võru asi ja vene värk”, *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat V* (Tartu, 2006), 62–68.
- Kangilaski, Jaak. „The Integration of the Russian Minority in Estonia”, *Racial Discrimination and Ethnicity in European History*, ed. G. Hålfdanarson (Pisa: Università di Pisa, 2003).

- Kangur, Juhan. „Rahvusiseloorm”, *Looming*, 9 (1993), 1265–1280.
- Kaplan, Cynthia. „Political Culture in Estonia: The Impact of Two Traditions on Political Development”, *Political Culture and Civil Society in Russia and the New States of Eurasia*, ed. V. Tismaneanu (Armonk: Sharpe, 1995).
- Kaplan, Robert; Baldauf, Richard. *Language Planning from Practice to Theory* (Clevedon: Multilingual Matters, 1997).
- Karits, Henn; Jõgiaas, Aadu. *Leegitseval piiril: Varipiirist ja sidesõjast vabaduseni 1990–1991* (Tallinn: MTÜ Eesti Kodukaitse Ajaloo Selts, 2012).
- Karjahärm, Toomas. „The Image of Russia According to Estonian National Movement Leaders (until 1917)”, *Ethnic Images and Stereotypes – Where is the Border Line (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations)*, ed. J. Nõmm (Narva: Tartu Ülikooli Narva kolledž, 2007).
- Karjahärm, Toomas. „Eesti ajaloo õpetamise üldisi probleeme vene õppekeeleaga koolis”, *Eesti ajaloo pöördpunktid: Lisamaterjale õpetajale*, koost. T. Karjahärm, A. Adamson (Tallinn: Argo, 2008).
- Karklins, Rasma. *Ethnopolitics and Transition to Democracy: The Collapse of the USSR and Latvia* (Washington et al.: Woodrow Wilson Center Press, 1994).
- Karklins, Rasma. „Ethnopluralism: Panacea for East Central Europe?”, *Nationalities Papers*, 28: 2 (2000), 219–241.
- Karu-Kletter, Kristel. „Tajutud kultuuridistants: Teooria ja empiirika. Israeli venekeelse vähemuse näitel”, *Akadeemia*, 1 (2011), 83–119.
- Karu-Kletter, Kristel; Valk, Aune. „Eestlaste identiteet Eestis ja Roots: Eri kontekstide ja põlvkondade võrdlus”, *Akadeemia*, 9 (2005), 1972–2008.
- Kasearu, Kairi. *Sotsiaalne sidusus ja rahvusl põhinev tajutud diskrimineerimine Eestis* (Tartu Ülikool: Sotsioloogia ja sotsiaalpoliitika instituut, 2007). <http://www.sotsioloogia.ee/esso4/30202.pdf>
- Kasearu, Kairi; Trumm, Avo. „Eesti- ja venekeelse elanikkonna aineiline olukord ja eluga rahulolu”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*. <http://old.meis.ee/book.php?ID=207>
- Kasearu, Kairi; Trumm, Avo. „Mitte-eestlaste sotsiaalmajanduslik olukord”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008).
- Kasekamp, Andres. „Extreme-right Parties in Contemporary Estonia”, *Patterns of Prejudice*, 37: 4 (2003), 401–414.
- Kask, Inga. *Eestlaste tagasiränne Eestisse aastatel 1989–2000*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Geograafia instituut, 2006).
- Kask, Inga; Tammaru, Tiit. „Eestlased maailmas ja tagasiränne kodumaale”, *Suur põgenemine 1944. Eestlaste lahkumine läände ning selle mõjud*, K. Kumer-Haukanõmm et al. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2006).
- Kask, Peet. „National Radicalization in Estonia: Legislation on Citizenship and Related Issues”, *Nationalities Papers*, 22: 2 (1994), 379–391.
- Katus, Kalev. „Eesti demograafiline areng läbi sajandite”, *Rahvastiku-uuringud*, seeria B, nr 9 (Tallinn: Eesti Kõrgkoolidevaheline Demouuringute Keskus, 1989).
- Katus, Kalev. „Õigus valida naabreid”, *Aja Puls*, 23 (1989), 4–7.
- Katus, Kalev. „Migratsioon ja selle mõju demograafilise olukorrale Eestis”, *Poliitika*, 5 (1990), 44–57.
- Katus, Kalev (toim.). *Mitmekeelne demograafiasõnastik: Eesti väljaanne* (Tallinn: Eesti Demograafia Assotsiatsioon, 1993).
- Katus, Katus; Mängel, Toivo. „Kodakondsus – neitsi või lõbutüdruk?”, *Looming*, 7 (1990), 976–982.
- Katus, Kalev; Puur, Allan. „Rahvastikuteadus ja Eesti rahvastikuarengu pöördpunktid”, *Akadeemia*, 3 (2006), 491–522.
- Katus, Kalev; Puur, Allan; Sakkeus, Luule. „Development of National Minorities in Estonia”, *The Demographic Characteristics of National Minorities in Certain European States*. Volume 2. Eds. Werner Haug et al. (Strasbourg: Council of Europe Publishing, 2000).
- Kaufman, Stuart. *Modern Hatreds: The Symbolic Politics of Ethnic War* (Ithaca: Cornell University Press, 2001).
- Kaufmann, Eric. „Domineeriv rahvus ja integratsioon: Eesti juhtum”, *Integratsiooni kontseptuaalsed alused ja parimad praktikad*. Rahvusvaheline konverents Tallinnas, 18.–19. oktoobril 2007 (Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus, 2008).
- Kaupilla, Laura. *The Baltic Puzzle: Russia's Policy towards Estonia and Latvia 1992–1997*. Pro Gradu Thesis (Helsinki: University of Helsinki, 1999).

- Keating, Michael. „Stateless Nation-Building: Quebec, Catalonia and Scotland in the Changing State System”, *Nations and Nationalism*, 3: 4 (1997), 689–717.
- Kedourie, Elie. *Nationalism* (London: Hutchinson University Library, 1974).
- Keerberg, Liis. *Eesti Vabariigi Ülemnõukogu poolt ratifitseeritud välislepingute staatus Eesti õiguskorras: Eesti Vabariigi ja Vene Nõukogude Föderatiivse Sotsialistliku Vabariigi riikidevaheliste suhete aluste leping 12. jaanuarist 1991*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Õigusteaduskond, 2001).
- Kellas, James G. *The Politics of Nationalism and Ethnicity* (London: The Macmillan Press, 1994).
- Kelley, Judith Green. *Ethnic Politics in Europe: The Power of Norms and Incentives* (Princeton: Princeton University Press, 2004).
- Kello, Katrin et al. „Eestikeelsele õppele üleminek vene õppekeelega gümnaasiumis: erinevad perspektiivid, erinevad valmisolekud”, *Haridus*, 11/12 (2009), 1–7.
- Kemp, Walter (ed). *Quiet Diplomacy in Action: The OSCE High Commissioner on National Minorities* (The Hague et al.: Kluwer Law International, 2001).
- Kemppainen, Raija; Ferrin, Scott. „Parental Choice and Language-of-instruction Policies and Practices in Estonia”, *Education and Urban Society*, 35: 1 (2002), 76–99.
- Keres, Harald. „Kas ohverdada ettureid?”, *Horisont*, 5 (1988), 22–24.
- Kertzer, David; Arel, Dominique (eds.). *Census and Identity: The Politics of Race, Ethnicity, and Language in National Censuses* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).
- Khrychikov, Sergey; Miall, Hugh. „Conflict Prevention in Estonia: The Role of the Electoral System”, *Security Dialogue*, 33: 2 (2002), 193–208.
- Kiin, Sirje et al. *40 kirja lugu. Katse portreeterida neostalinismi* (Tallinn: Olion, 1990).
- King, Gary et al. *Designing Social Inquiry: Scientific Inference in Qualitative Research* (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- Kirch, Aksel (ed.). *The Integration of Non-Estonians into Estonian Society: History, Problems and Trends* (Tallinn: Estonian Academy Publishers, 1997).
- Kirch, Aksel; Kirch, Marika. „Kuidas jõuda Eestis kultuurautonoomiani”, *Poliitika*, 9 (1991), 65–72.
- Kirch, Aksel; Kirch, Marika. „Ida-Virumaa eestlaste ja venelaste kollisioonidest (Eesti venelaste integratsiooniprotsesside taustal)”, *Etnilised vähemused Eestis, nende tänased probleemid ja tulevik. Konverentsi materjalid*. Mustvee, 21.–22. november 1995 (Jõgeva: AS Tartumaa, 1996).
- Kirch, Aksel; Kirch, Marika; Tuisk, Tarmo. *The Non-Estonian Population Today and Tomorrow: A Sociological Overview* (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1992).
- Kirch, Aksel; Kirch, Marika; Tuisk, Tarmo. „Russians in the Baltic States: To be or not to be?”, *Journal of Baltic Studies*, 24: 2 (1993), 173–188.
- Kirch, Aksel; Kirch, Marika; Tuisk, Tarmo. „Vene noorte etnilise ja kultuurilise identiteedi muutused aastatel 1993–1996”, *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik*, koost. P. Järve (Tallinn: Avita, 1997).
- Kirch, Marika; Kirch, Aksel. „Ethnic Relations: Estonians and Non-Estonians”, *Nationalities Papers*, 23: 1 (1995), 43–60.
- Kirch, Marika; Kirch, Aksel. „Identity Changes and the Emergence of a New Integration Paradigm”, *The Integration of Non-Estonians into Estonian Society: History, Problems and Trends*, ed. A. Kirch (Tallinn: Estonian Academy Publishers, 1997).
- Kirch, Marika et al. „Integration Processes in Estonia, 1993–1996”, *The Integration of Non-Estonians into Estonian Society: History, Problems and Trends*, ed. A. Kirch (Tallinn: Estonian Academy Publishers, 1997).
- Kirde-Eesti linnaelanike suhtumisest Eestis toimuvasse*. Käsikiri, Tartu Ülikooli turu-uurimisrühma uuring, oktoober 1993.
- Kirss, Tiina. „Mälujäljed ja tõlgendamisvõimalused: eestlaste elulood Saksa okupatsiooni ajast”, *Vikerkaar*, 4/5 (2006), 136–149.
- Kitsing, Maie. *Rahvusliku identiteeditunde kujundamine õpilastes*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Pedagoogika osakond, 2001).
- Kivimäe, Jüri. „Re-writing Estonian History?”, *National History and Identity: Approaches to the Writing of National History in the North-East Baltic Region Nineteenth and Twentieth Centuries*, ed. M. Branch (Helsinki: Finnish Literature Society, 1999).
- Kivirähk, Juhan. „The ‘Humanitarian Dimension’ of Russian Foreign Policy in Estonia”, *The ‘Humanitarian Dimension’ of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine, and the Baltic States*, ed. G. Pelnēns (Riga: Centre for East European Policy Studies, 2010).

- Klein, Julie T. *Interdisciplinarity: History, Theory, and Practice* (Detroit: Wayne State University Press, 1990).
- Kocka, Jürgen. „Comparison and Beyond”, *History and Theory*, 42: 1 (2003), 39–44.
- Kodakondsus- ja Migratsiooniameti aastaraamat* (Tallinn: Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, 2003).
- Kodakondsus- ja Migratsiooniameti aastaraamat* (Tallinn: Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, 2006).
- Kohn, Hans. *The Idea of Nationalism: A Study in Its Origins and Background* (New York: Macmillan, 1944).
- Kohn, Hans. *The Age of Nationalism: The First Era of Global History* (Westport: Greenwood Press, 1962).
- Kolstoe, Paul. *Russians in the Former Soviet Republics* (Bloomington: Indiana University Press, 1995).
- Kolstø, Pål. „The New Russian Diaspora: Minority Protection in the Soviet Successor States”, *Journal of Peace Research*, 30: 2 (1993), 197–217.
- Kolstø, Pål. *Political Construction Sites: Nation-building in Russia and the Post-Soviet States* (Boulder, Colorado: Westview Press, 2000).
- Kolstø, Pål. „Introduction”, *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. P. Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 2002).
- Kolstø, Pål. „Conclusion”, *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. P. Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 2002).
- Kolstø, Pål. „Nationale Symbole in neuen Staaten: Zeichen von Einheit und Spaltung”, *Osteuropa*, 57: 7 (2003), 995–1014.
- Kolstø, Pål. „Nation-Building in Russia: A Value-Oriented Strategy”, *Nation-Building and Common Values in Russia*, eds. P. Kolstø, H. Blakkisrud (Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers, 2005).
- Kolstø, Pål. „National Symbols as Signs of Unity and Division”, *Ethnic and Racial Studies*, 29: 4 (2006), 676–701.
- Kolstø, Pål; Blakkisrud, Helge. „Living with Non-recognition: State- and Nation-building in South Caucasian Quasi-states”, *Europe-Asia Studies*, 60: 3 (2008), 483–509.
- Kolstø, Pål; Melberg, Hans Olav. „Integration, Alienation, and Conflict in Estonia and Moldova at the Societal Level: A Comparison”, *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. Pål Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers, 2002).
- Koopmans, Ruud; Olzak, Susan. „Discursive Opportunities and the Evolution of Right-Wing Violence in Germany”, *American Journal of Sociology*, 110: 1 (2004), 198–230.
- Kopstein, Jeffrey; Wittenberg, Jason. „Beyond Dictatorship and Democracy: Rethinking National Minority Inclusion and Regime Type in Interwar Eastern Europe”, *Comparative Political Studies*, 43: 8/9 (2010), 1089–1118.
- Kornprobst, Markus. *Irredentism in European Politics: Argumentation, Compromise and Norms* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008).
- Kosmarskaya, Natalya. „Russia and Post-Soviet ‘Russian Diaspora’: Contrasting Visions, Conflicting Projects”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 17: 1 (2011), 54–74.
- Kostić, Roland. „Nationbuilding as an Instrument of Peace? Exploring Local Attitudes towards International Nationbuilding and Reconciliation in Bosnia and Herzegovina”, *Civil Wars*, 10: 4 (2008), 384–412.
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2001* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2002).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2002* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2003).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2003* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2004).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2005* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2006).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2006* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2007).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2007* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2008).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2008* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2009).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2009* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2010).
- Kaitsepolitsei aastaraamat 2010* (Tallinn: Kaitsepolitsei, 2011).
- Kalev, Leif; Roosmaa, Liana. „Riikluse ülesehitamine”, *Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011*, koost. R. Vetik (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012).
- Kattel. „Majanduspoliitika”, *Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011*, koost. R. Vetik (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012).

- Kiilo, Tatjana. *Paradiplomacy and Intergovernmental Relations in the Case of Russian Diaspora Politics*. Master thesis. Manuscript (University of Tartu: Faculty of Social Sciences, 2006).
- Kiilo, Tatjana. „Arendud Venemaa Föderatsioon kaasmaalaste poliitikas”, *Akadeemiline Balti ja Vene Uuringute Keskus*. Mõtetpaber nr 1 (2011), 1–14.
http://www.ut.ee/ABVKeskus/sisu/paberid/2011/pdf/KMP_Kiilo.pdf
- Kirch, Aksel et al. *Etics, Emics, Estonians and Russians in Contemporary Estonia: Is the Past still Dominating the Present?* Presentation at IACCP Congress 27–31 July, 2008, Bremen. Tallinn: International University Audentes, 2008.
- Kiuru, Heidi. *Eri rahvusi ühendava riigiidentiteedi kujunemine eesti- ja venekeelsete koolide õpilastel*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool. Sotsiaal- ja haridusteaduskond, 2011).
- Kodakondsus- ja Migratsiooniamet* (Tallinn: Kodakondsus- ja Migratsiooniamet, 1998).
- Koreinik, Kadri. „Public Discourse of (De)Legitimation: The Case of the South Estonian Language”, *Journal of Baltic Studies*, 42: 2 (2011), 239–261.
- Korhonen, Anna. „International Dimensions in the Position of the Russian-Speaking Minority in Estonia”, *Beyond Post-Soviet Transition: Micro Perspectives on Challenge and Survival in Russia and Estonia*, eds. R. Alapuro et al. (Helsinki: Aleksanteri Institute, 2004).
- Korostelina, Karina V. „Readiness To Fight in Crimea: How It Interrelates with National and Ethnical Identities”, *Identity Matters: Ethnic and Sectarian Conflict*, eds. J. L. Peacock et al. (New York: Berghahn Books, 2007).
- Korts, Külliki. „Eestlaste ja venekeelse elanikkonna vahelised kontaktid”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008).
- Korts, Külliki. „Inter-Ethnic Attitudes and Contacts Between Ethnic Groups in Estonia”, *Journal of Baltic Studies*, 40: 1 (2009), 121–137.
- Korts, Külliki; Kõuts, Ragne. „Rahvustevaheline kommunikatsioon Eesti meedias”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002).
- Kosmarskaya, Natalya. „Russia and Post-Soviet ‘Russian Diaspora’: Contrasting Visions, Conflicting Projects”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 17: 1 (2011), 54–74.
- Kozyrev, Andrei. „Russia and Human Rights”, *Slavic Review*, 51: 2 (1992), 287–293.
- Kovalenko, Julia. „Situation of New Immigrants in Estonia”, *New Immigrants in Estonia, Latvia and Lithuania* (Tallinn: Legal Information Centre for Human Rights, 2010).
- Kramer, Mark. „NATO, the Baltic States and Russia: A Framework for Sustainable Enlargement”, *International Affairs*, 78: 4 (2002), 731–756.
- Krieger, Hubert. *Migration Trends in an Enlarged Europe* (Luxembourg: Office for Official Publications of the European Communities, 2004).
- Krieken, Peter van. *Migration Acquis Handbook: The Foundation for a Common European Migration Policy* (The Hague: T.M.C. Asser Press, 2001).
- Kriesberg, Louis. *Constructive Conflicts: From Escalation to Resolution* (Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 2003).
- Kroncke, Charles; Smith, Kenneth. „The Wage Effects of Ethnicity in Estonia”, *Economics of Transition*, 7: 1 (1999), 179–199.
- Krusell, Siim. „Eestlaste ja mitte-eestlaste palkade erinevus”, *Trepist alla ja üles: Edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*, toim. E. Saar (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002).
- Krusell, Siim. „Kogumiku aluseks olevad andmed ja immigrantrahvastiku üldiseloostus”, *Immigrantrahvastik Eestis*, toim. E. Saar, K. Pöder (Tallinn: Statistikaamet, 2009).
- Kruus, Hans. „Väikerahvalik tunnetus eesti ühiskondlikus mõttes”, *Ajalooline Ajakiri*, 3 (1939), 136–147.
- Kruus, Oskar. „Eesti rahvuslik poliitika pankroti äärel”, *Looming*, 12 (1996), 1677–1681.
- Kruusvall, Jüri. „Rahvusprobleemid rahva pilgu läbi 1996”, *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik*, koost. P. Järve (Tallinn: Avita, 1997).
- Kruusvall, Jüri. „Usaldus ja usaldamatus rahvussuhetes”, *Vene küsimus ja Eesti valikud*, koost. M. Heidmets (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998).
- Kruusvall, Jüri. „Integratsioonist arusaamine Eesti ühiskonnas”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitoring 2000*, koost. M. Lauristin, R. Vetik. (Tallinn: Iloprint, 2000).
- Kruusvall, Jüri. „Social Perception and Individual Resources of the Integration Process”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).

- Kruusvall, Jüri. „Hinnangud lõimumise edukusele, tulevikuohud ja tõrjuva suhtumise ilmingud”, *Uuringu Integratsiooni Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005).
- Kruusvall, Jüri. „Rahvussuhete tajumine”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*. <http://old.meis.ee/book.php?ID=207>
- Kruusvall, Jüri et al. „The Strategies of Inter-Ethnic Adaptation of Estonian Russians”, *Studies of Transition States and Societies*, 1: 1 (2009), 3–24.
- Kuhl, Mara. „Siirdeloogika juured”, *Acta Politica*, 3 (2009), 56–64.
- Kukk, Kalev. „On Economic and Geographical Development of Estonia in 1945–1990”, *Publications of the Estonian Geographical Society VI* (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1991).
- Kukk, Kalev. „Majanduskahjud”, *Valge raamat: eesti rahva kaotustest okupatsioonide läbi 1940–1991*, toim. V. Salo et al. (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2005).
- Kuldjärv, Maarja. „Mitte-eestlastele suunatud tööturuprojektide tulemused”, *Sotsiaalministeeriumi toimetised: poliitikaanalüüs nr 7* (Tallinn: Sotsiaalministeerium, 2008).
- Kulu, Hill. „Policy towards the Diaspora and Ethnic (Return) Migration: An Estonian case”, *GeoJournal*, 6: 3 (2000), 135–143.
- Kulu, Hill. „Sõjajärgne sisseränne Eestisse võrdlevas perspektiivis”, *Akadeemia*, 11 (2001), 2379–2395.
- Kulu, Hill, Billari, Francesco. „Multilevel Analysis of Internal Migration in a Transitional Country: The Case of Estonia”, *Regional Studies*, 38: 6 (2004), 679–696.
- Kulu, Hill; Tammaru, Tiit. „Ethnic Return Migration from the East and the West: The Case of Estonia in the 1990s”, *Europe-Asia Studies*, 52: 2 (2000), 349–369.
- Kuran, Timur. „Ethnic Dissimilation and Its International Diffusion”, *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, eds. D. Lake, D. Rothchild (Princeton: Princeton University Press, 1998).
- Kurvits, Oskar (toim.). *Vabadusmonument I. Vabadussõja Mälestamise Komitee sõjaajalooline album* (Tallinn: A.-S. Ühiselu, 1933).
- Kuzio, Taras. „‘Nationalising States’ or Nation-Building? A Critical Review of the Theoretical Literature and Empirical Evidence”, *Nations and Nationalism*, 7: 2 (2001), 135–154.
- Kuzio, Taras. „Transition in Post-Communist States: Triple or Quadruple?”, *Politics*, 21: 3 (2001), 168–177.
- Kuzio, Taras. „The Myth of the Civic State: A Critical Survey of Hans Kohn’s Framework for Understanding Nationalism”, *Ethnic and Racial Studies*, 25: 1 (2002), 20–39.
- Kuzio, Taras. „The Nation-Building Project in Ukraine and Identity: Toward a Consensus”, *Dilemmas of State-Led Nation Building in Ukraine*, eds. T. Kuzio, P. D’Anieri (Westport: Praeger, 2002).
- Kuzio, Taras. *Theoretical and Comparative Perspectives on Nationalism: New Directions in Cross-Cultural and Post-Communist Studies* (Stuttgart: Ibidem-Verlag, 2007).
- Kutsar, Dagmar. „Social Change and Stress in Estonia”, *Scandinavian Journal of Social Welfare*, 4: 2 (1995), 94–107.
- Kutsar, Dagmar. *Transformation in Estonia as Reflected in Families: Insight into Social Stress and Poverty* (Tartu: Tartu University Press, 1995).
- Kõlves, Kairi. *Estonians’ and Russian Minority’s Suicides and Suicide Risk Factors: Studies on Aggregate and Individual Level* (Tartu: Tartu University Press, 2006).
- Kõresaar, Ene. „Mäletamise kultuurist eestlaste elulugudes: Nõukogude okupatsioon kui „mälufilter””, *Vikerkaar*, 4/5 (2006), 150–159.
- Kõuts, Ragne. *Riikluse tõlgendusmallid Eesti ajakirjanduses enamuse-vähemuse suhete taustal*. Magistri-töö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Sotsioloogia osakond, 2002).
- Kõuts, Ragne. „Kahe vastastikku refleksiivse meediaruumi teke Eestis”, *Integratsioonikäsitluse muutu-mine meediapildis: integratsiooni meediamonitooring 1999–2003*, koost. R. Kõuts (Tartu: Balti Ajakirjandusuurijate Assotsiatsioon, 2004).
- Kõuts, Ragne. „Rahvuslus, multikultuurilisus ja liberaalne lähenemine enamuse-vähemuse suhetes ning meedias”, *Akadeemia*, 9 (2004), 1951–1986.
- Kõuts, Ragne. *Social Integration in the Post-Socialist Society: The Case of Estonia* (Gdańsk, Berlin: Wydawnictwo Uniwersytetu Gdańskiego, 2004).
- Kõuts, Ragne; Tamppuu, Piia. „Changing Media Discourse on Minority Issues: From Ignorance towards Recognition”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).

- Käosaar, Irene. „Õpikud vene koolis – probleemid ja perspektiivid”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Käosaar, Irene. „Kultuuride dialoog kui reaalsus”, *Kultuuride dialoog – võimalus või paratamatus?*, II, koost. M. Muldma (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2009).
- Külmoja, Irina. „Vene keel Eestis”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Küng, Andres. *A Dream of Freedom: Four Decades of National Survival versus Russian Imperialism in Estonia, Latvia and Lithuania 1940–1980* (Cardiff: Boreas Publishing House, 1981).
- Künnap, Ago. „Kust on pärit võru keel?”, *Akadeemia*, 2 (1998), 247–251.
- Küün, Elvira. „Vähemuskeeled Eestis ühe venekeelse piirkonna näitel”, *Akadeemia*, 8 (2010), 1455–1479.
- Kymlicka, Will. *Multicultural Citizenship: A Liberal Theory of Minority Rights* (Oxford: Clarendon Press, 1995).
- Kymlicka, Will. „Misunderstanding Nationalism”, *Theorizing Nationalism*, ed. R. Beiner (Albany: State University of New York Press, 1999).
- Kymlicka, Will. „Estonia’s Integration Policies in a Comparative Perspective”, *Estonia’s Integration Landscape: From Apathy to Harmony* (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000).
- Kymlicka, Will. „Nation-building and Minority Rights: Comparing West and East”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 26: 2 (2000), 183–212.
- Kymlicka, Will. „Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe”, *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, eds. W. Kymlicka, M. Opalski (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Laar, Mart. *Eesti uus algus* (Tallinn: Konrad Adenaueri Fond, 2002).
- Laar, Mart. *Äratajad. Rahvuslik ärkamisaeg Eestis 19. sajandil ja selle kandjad* (Tartu: Eesti Rahvusarhiiv, 2005).
- Laar, Mart; Ott, Urmas; Endre, Sirje. *Teine Eesti: Eesti iseseisvuse taassünd 1986–1991* (Tallinn: SE&JS, 1996).
- Laas, Jaan (koost.). *Eesti kroonika 1992* (Tallinn: AS Esintell, 1992).
- Laas, Kaljo. „Muulased Eestis”, *Riigikogu Toimetised*, 5 (2002), 132–135.
- Laasi, Helga. „Mõnest põhjusest, miks ärinimed on niisugused, nagu nad on”, *Õiguskeel*, 4 (2000), 36–39.
- Lagerspetz, Mikko. *Constructing Post-Communism: A Study in the Estonian Social Problems Discourse* (Turku: Turun Yliopisto, 1996).
- Lagerspetz, Mikko. „From ‘Parallel Polis’ to ‘The Time of the Tribes’: Post-Socialism, Social Self-Organization and Post-Modernity”, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 17: 2 (2001), 1–18.
- Lahelma, Timo. „The Role of the CSCE Missions in Preventive Diplomacy – The Case of Estonia (August 1993 – June 1994)”, *The Challenge of Preventive Diplomacy: The Experience of the CSCE*, ed. S. Carlsson (Stockholm: Ministry for Foreign Affairs, 1994).
- Laherand, Meri-Liis. *Kvalitatiivne uurimisviis* (Tallinn: Infotrükk, 2008).
- Laineste, Liisi. „Vaenunimedest eesti internetis”, *Mäetagused*, nr 38 (Tartu: EKM rahvausundi ja meedia töörühm, 2008).
- Laitin, David D. *Language Repertoires and State Construction in Africa* (Cambridge: Cambridge University Press, 1992).
- Laitin, David D. *Identity in Formation: The Russian-Speaking Populations in the Near Abroad* (Ithaca, London: Cornell University Press, 1998).
- Laitin, David D. *Nations, States, and Violence* (Oxford; New York: Oxford University Press, 2007).
- Lake, David; Rothschild, Donald. „Containing Fear: The Origins and Management of Ethnic Conflict”, *International Security*, 21: 2 (1996), 41–75.
- Lake, David; Rothchild, Donald. „Ethnic Fears and Global Engagement”, *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, eds. D. Lake, D. Rothchild (Princeton: Princeton University Press, 1998).
- Lake, David; Rothchild, Donald. „Spreading Fear: The Genesis of Transnational Ethnic Conflict”, *The International Spread of Ethnic Conflict: Fear, Diffusion, and Escalation*, eds. D. Lake, D. Rothchild (Princeton: Princeton University Press, 1998).
- Lakoff, Sanford. „Democracy”, *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1, eds. A. J. Motyl et al. (San Diego: Academic Press, 2001).

- Lane, David; Ross, Cameron. „Limitations of Party Control: The Government Bureaucracy in the USSR”, *Communist and Post-Communist Studies*, 27: 1 (1994), 19–38.
- Lange, Peer H. „Estonia’s Security: Consolidating Forces and Growing Uncertainties”, *World Affairs*, 157: 3 (1995), 131–136.
- Langemets, Margit et al. (toim.). *Eesti keele seletav sõnaraamat*. 1. kd., A–J (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009).
- Langemets, Margit et al. (toim.). *Eesti keele seletav sõnaraamat*. 6. kd., U–Y (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009).
- Laponce, Jean. „Research on Ethnies and Nations: Comparing is the Way, But Comparing What?”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 14: 2 (2008), 223–238.
- Latham, Edward. *Famous Sayings and Their Authors: A Collection of Historical Sayings in English, French, German, Greek, Italian, and Latin* (London: Swan Sonnenschein & Co., 1906).
- Laul, Silvia. „Eesti kagupiiir ja Setumaa kujunemine”, *Õpetatud Eesti Seltsi aastaraamat 1988–1993* (Tartu: Õpetatud Eesti Selts, 1995).
- Lauristin, Marju. „Contexts of Transition”, *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*, eds. M. Lauristin et al. (Tartu: Tartu University Press, 1997).
- Lauristin, Marju. „Maailmavaade ja toetus erakondadele”, *Eesti inimarengu aruanne 2006* (Tallinn: Ühiskondliku Leppe Sihtasutus, 2007).
- Lauristin, Marju. „Mitte-eestlased Eesti rahvastikus ja kodanikkonnas”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008).
- Lauristin, Marju. „Lõimumisprotsessi tulemuslikkus ja sihtrühmad: klasteranalüüs”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2012).
- Lauristin, Marju; Heidmets, Mati. „Introduction”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Lauristin, Marju; Heidmets, Mati (eds.). *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia* (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. „Recent Historical Developments in Estonia: Three Stages of Transition (1987–1997)”, *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*, eds. M. Lauristin et al. (Tartu: Tartu University Press, 1997).
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. „Postkommunistlik siirdeaeg Eestis: Tõlgendusvõimalusi”, *Akadeemia*, 4 (1998), 675–701.
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Peeter. „Eesti siirdeaeg tagasivaates: periodiseering ja arengutegurid”, *Eesti Vabariik 90*, Konverentsi kogumik, Pärnu 27.–28. august 2008, koost. M. Oja (Tartu: Haridus- ja Teadusministeerium, 2008).
- Lauristin, Marju; Vihalemm, Triin. „Changing Value Systems: Civilizational Shift and Local Differences”, *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*, eds. M. Lauristin et al. (Tartu: Tartu University Press, 1997).
- Lauristin, Marju et al. (eds.). *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition* (Tartu: Tartu University Press, 1997).
- Lauristin, Marju et al. (toim.). *Mitmekultuuriline Eesti: väljakutse haridusele* (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Lauristin, Marju et al. „Kodakondsus, kodanikuühiskond ja rahvussuhted”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2012).
- Lay, Heldi. *Die Setukesen in Geschichte und Gegenwart Estlands: Herkunft, Lebensweise, Sprache und Kultur* (Saarbrücken: VDM Verlag Dr. Müller, 2008).
- Leff, Carol; Mikula, Susan. „Institutionalizing Party Systems in Multiethnic States: Integration and Ethnic Segmentation in Czechoslovakia, 1918–1992”, *Slavic Review*, 61: 2 (2002), 292–314.
- Lehtsaar, Tõnu. *Suhtlemiskonfliktid psühholoogia* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).
- Leis, Tiiu (koost.). *Piirivalve päevik 1990–2000* (Tallinn: Piirivalveamet, 2000).
- Leonova, Anastassia. „Electoral Choice, Cultural Capital, and Xenophobic Attitudes in Russia, 1994–2006”, *Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia*, ed. M. Laruelle (London: Routledge, 2009).
- Leoussi, Athena. „Nationalism”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007).

- Leping, Kristjan-Olari; Toomet, Ott. *Ethnic Wage Gap and Political Break-ups: Estonia during Political and Economic Transition* (Tartu: University of Tartu, 2007).
- Leping, Kristjan-Olari; Toomet, Ott. „Emerging Ethnic Wage Gap: Estonia during Political and Economic Transition”, *Journal of Comparative Economics*, 36: 4 (2008), 599–619.
- LeVine, Robert; Campbell, Donald. *Ethnocentrism: Theories of Conflict, Ethnic Attitudes and Group Behaviour* (New York: John Wiley & Sons, 1972).
- Lewis, Robert; Rowland, Richard. „East Is West and West Is East... Population Redistribution in the USSR and its Impact on Society”, *International Migration Review*, 11: 1 (1977), 3–29.
- Liebich, Andre. „Must Nations Become States?”, *Nationalities Papers*, 31: 4 (2003), 453–469.
- Lieven, Anatol. *The Baltic Revolution: Estonia, Latvia, Lithuania and the Path to Independence* (New Haven, London: Yale University Press, 1993).
- Lijphart, Arend. *The Politics of Accommodation: Pluralism and Democracy in the Netherlands* (Berkeley: University of California Press, 1968).
- Lijphart, Arend. *Democracy in Plural Societies: A Comparative Exploration* (New Haven: Yale University Press, 1977).
- Lijphart, Arend. *Democracies: Patterns of Majoritarian and Consensus Government in Twenty-One Countries* (New Haven: Yale University Press, 1984).
- Lindemann, Kristina. „Explaining Different Returns from Human Capital in the Labour Market”, *The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve: The TIES Study in Estonia*, eds. R. Vetik, J. Helemäe (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011).
- Lindemann, Kristina. „The Labour Market Success of Ethnic Groups: the Reality and Perceived Perspectives”, *Towards a Normal Stratification Order: Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*, ed. E. Saar (Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2011).
- Lindemann, Kristina; Saar, Ellu. „Ethnic Inequalities in Education”, *The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve: The TIES Study in Estonia*, eds. R. Vetik, J. Helemäe (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011).
- Lindemann, Kristina; Võormann, Rein. „Venelaste teine põlvkond Eesti tööturul”, *Eesti inimarengu aruanne 2009* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2010).
- Linz, Juan; Stepan, Alfred. *Problems of Democratic Transition and Consolidation: Southern Europe, South America, and Post-Communist Europe* (Baltimore: The Johns Hopkins University Press, 1996).
- Litwack, John; Qian, Yingyi. „Balanced or Unbalanced Development: Special Economic Zones as Catalysts for Transition”, *Journal of Comparative Economics*, 26: 1 (1998), 117–141.
- Liu, James; Hilton, Denis. „How the Past Weighs on the Present: Social Representations of History and their Role in Identity Politics”, *British Journal of Social Psychology*, 44: 4 (2005), 537–556.
- Loeber, Dietrich. „Language Rights in Independent Estonia, Latvia and Lithuania, 1918–1940”, *Ethnic Groups and Language Rights*, ed. S. Vilfan (Dartmouth: New York University, 1993).
- Lokk, Reigo. „The Russian Minority in Post-Communist Estonia: A Comparison with Czech-Sudeten German Relations between the Wars”, *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*, eds. C. Lévai, V. Vese (Pisa: Università di Pisa, 2003), 217–239.
- Lokk, Reigo. Etnopoliitilised konfliktid riigi-ehitamisel: sõdadevaheline Tšehhoslovakkia ja post-kommunistlik Eesti Vabariik. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajaloo osakond, 2005).
- Lokk, Reigo. „The Role of International Governmental Organisations in Conflict Prevention in Post-Communist Estonia”, *Immigration and Emigration in Historical Perspective*, ed. A. K. Isaacs (Pisa: Pisa University Press, 2007).
- Lokk, Reigo. „Post-kommunistliku Eesti Vabariigi rändepoliitika rahvuskujunduse komponendina”, *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (2014), 207–235.
- Lokk, Reigo. „Taasiseseisvunud Eesti etnodemograafiline „dekoloniseerimine”: diskursusest ja praktikast”, *Tuna*, 1 (2015) [ilmumas].
- Loomba, Ania. *Colonialism/Postcolonialism* (London: Routledge, 1998).
- Loone, Eero. „Pluralism”, *Konflikt, konsensus, moraal: uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*, E. Loone et al (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000).
- Lotman, Juri. *Kultuur ja plahvatus* (Tallinn: Varrak, 2001).
- Lotman, Juri. *Hirm ja segadus: esseid kultuurisemiootikast* (Tallinn: Varrak, 2007).
- Luhmann, Niklas. *Die Realität der Massenmedien* (Opladen: Westdeutscher Verlag, 1996).
- Luoma-Aho, Mika. „Body of Europe and Malignant Nationalism: A Pathology of the Balkans in European Security Discourse”, *Geopolitics*, 7: 3 (2002), 117–142.

- Lustick, Ian. „Stability in Deeply Divided Societies: Consociationalism versus Control”, *World Politics*, 31: 3 (1979), 325–344.
- Lõhmus, Ants-Enno. „Vähemusrahvuste kultuuriautonomiam ajaloolis-õiguslikud traditsioonid Eestis”, *Eesti Jurist*, 2 (1994), 42–44.
- Lõhmus, Ants-Enno. „Eestimaa Rahvuste Ühendus”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Läänemets, Urve et al. „Haridus ja rahvuslik identiteet ühiskonna sidususe kujundajana”, *Riigikogu Toimetised*, 22 (2010), 136–143.
- Macartney, C. A. *National States and National Minorities* (London: Milford, 1934).
- Mack, Raymond; Snyder, Richard. „The Analysis of Social Conflict – Toward an Overview and Synthesis”, *Journal of Conflict Resolution*, 1: 2 (1957), 212–248.
- Made, Tiit. *Eesti tee* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1989).
- Made, Tiit. *Rahvusvahelised suhted. Leksikon* (Tallinn: Valgus, 2002).
- Made, Tiit. *Ükskord niikuinii: 1986–1991* (Tallinn: Argo, 2006).
- Made, Tiit. *Alasi ja haamri vahel: Ajaloolise tõe otsingud* (Tallinn: Argo, 2007).
- Made, Vahur. *Külalisenä maailmapoliitikas: Eesti ja Rahvasteliit 1919–1946* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1999).
- Madon, Stephanie et al. „Ethnic and National Stereotypes: The Princeton Trilogy Revisited and Revised”, *Personality and Social Psychology Bulletin*, 27: 8 (2001), 996–1010.
- Máiz, Ramón. „Politics and the Nation: Nationalist Mobilisation of Ethnic Differences”, *Nations and Nationalism*, 9: 2 (2003), 195–212.
- Majstorovic, Steven. „Politicized Ethnicity and Economic Inequality: A Subjective Perspective and a Cross-National Examination”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 1: 1 (1995), 33–53.
- Malinova, Olga. „Defining and Redefining Russianness: The Concept of Empire in Public Discourses in Post-Soviet Russia”, *The Challenges of Ethno-Nationalism: Case Studies in Identity Politics*, ed. A. Guelke (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2010).
- Malkki, Liisa. „National Geographic: The Rooting of Peoples and the Territorialization of National Identity Among Scholars and Refugees”, *Cultural Anthropology*, 7: 1 (1992), 24–44.
- Malloy, Tove H. „Social Cohesion Estonian Style: Minority Integration Through Constitutionalized Hegemony and Fictive Pluralism”, *Minority Integration in Central Eastern Europe: Between Ethnic Diversity and Equality*, eds. T. Agarin, M. Brosig (Amsterdam, New York: Rodopi, 2009).
- Mann, Michael. *The Sources of Social Power. Volume II. The Rise of Classes and Nation-States, 1760–1914* (Cambridge: Cambridge University Press 1993).
- Maripuu, Lee; Ainsaar, Mare. *Ülevaade Eesti rahvastiku olukorrast ja rahvastikupoliitikast 1990–2008* (Tallinn: Rahvastikuminiistri büroo, 2008).
- Maripuu, Meelis. *Omavalitsuseta omavalitsused: halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2012).
- Marran, Mikk; Vungo, Eve. *Eesti pöördub Läände. Laari valitsus* (Tallinn: Avita, 1999).
- Marshall, Thomas. *Citizenship and Social Class and Other Essays* (Cambridge: Cambridge University Press, 1950).
- Martin, Brian (koost.). „Eesti kultuuripoliitika: Euroopa ekspertrühma aruanne”, *Eesti kultuuripoliitika Euroopa Nõukogu Kultuurikomitees*, toim. H. Lagerspetz, L. Uustalu (Tallinn: Kultuuriministerium, 1995).
- Martinez-Herrera, Enric. „From Nation-building to Building Identification with Political Communities: Consequences of Political Decentralisation in Spain, the Basque Country, Catalonia and Galicia, 1978–2001”, *European Journal of Political Research*, 41: 4 (2002), 421–453.
- Massey, Douglas et al. „Theories of International Migration: A Review and Appraisal”, *Population and Development Review*, 19: 3 (1993), 431–466.
- Masso, Anu. „A Readiness to Accept Immigrants in Europe? Individual and Country-Level Characteristics”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 35: 2 (2009), 251–270.
- Masso, Anu. „Etnilised erisused rahulolu hinnangutes: Eesti eripära Euroopa kontekstis”, *Eesti inimarengu aruanne 2008* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2009).
- Masso, Anu; Kello, Katrin. „Üleminek eestikeelsele õppele Eestis”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2011).
- Masso, Iivi. „Uuskonservatism ja rahvuslik identiteedikriis”, *Vikerkaar*, 2/3 (2002), 117–122.

- Matz, Johan. *Constructing a Post-Soviet International Political Reality: Russian Foreign Policy towards the Newly Independent States 1990–1995* (Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis, 2001).
- McAdam, Doug et al. (eds.). *Comparative Perspectives on Social Movements: Political Opportunities, Mobilizing Structures, and Cultural Framings* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996).
- McVeigh, Robbie. „Theorising Seditarism: The Roots of Anti-Nomadism”, *Gypsy Politics and Traveller Identity*, ed. T. Acton (Hatfield: University of Hertfordshire Press, 1997).
- Mearsheimer, John. „Back to the Future: Instability in Europe After the Cold War”, *International Security*, 15: 1 (1990), 5–56.
- Melo, Martha de; Gelb, Alan. „A Comparative Analysis of Twenty-Eight Transition Economies in Europe and Asia”, *Post-Soviet Geography and Economics*, 37: 5 (1996), 265–285.
- Meinecke, Friedrich. *Weltbürgertum und Nationalstaat: Studien zur Genesis des deutschen Nationalstaates* (München, Berlin: Oldenbourg, 1922 [1907]).
- Melvin, Neil J. *Forging the New Russian Nation: Russian Foreign Policy and the Russian-Speaking Communities of the Former USSR* (London: Royal Institute of International Affairs, 1994).
- Melvin, Neil J. *Russians Beyond Russia: The Politics of National Identity* (London: Royal Institute of International Affairs, 1995).
- Melvin, Neil J. „Post-Imperial Ethnocracy and the Russophone Minorities of Estonia and Latvia”, *The Politics of National Minority Participation in Post-Communist Europe: State-Building, Democracy, and Ethnic Mobilization*, ed. Jonathan P. Stein (Armonk, New York: M. E. Sharpe, 2000).
- Meri, Lennart. *Presidendikõned* (Tartu: Ilmamaa, 1996).
- Meri, Lennart. *Poliitiline testament* (Tartu: Ilmamaa, 2007).
- Merkel, Wolfgang. *Systemtransformation: Eine Einführung in die Theorie und Empirie der Transformationsforschung* (Opladen: Leske & Budrich, 1999).
- Merrill, John; Owens, John. „Self-Poisoning Among Four Immigrant Groups”, *Acta Psychiatrica Scandinavica*, 77: 1 (1988), 77–80.
- Merritt, Martha. „A Geopolitics of Identity: Drawing the Line Between Russia and Estonia”, *Nationalities Papers*, 28: 2 (2000), 243–262.
- Mertelsmann, Olaf. „How the Russians Turned into the Image of the ‘National Enemy’ of the Estonians”, *The Russian Speaking Minorities in Estonia and Latvia*. Pro Ethnologia 19 (Tartu: Estonian National Museum, 2005).
- Mertelsmann, Olaf. „Ida-Virumaale sisserändamise põhjused pärast Teist maailmasõda”, *Ajalooline Ajakiri*, 1 (2007), 51–74.
- Mertelsmann, Olaf. „Turumajanduselt käsumajandusele”, *Eesti NSV aastatel 1940–1953: Sovetiseerimise mehhanismid ja tagajärjed Nõukogude Liidu ja Ida-Euroopa arengute kontekstis*, koost. T. Tannberg (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2007).
- Messmer, Heinz. *Der soziale Konflikt: Kommunikative Emergenz und systemische Reproduktion* (Stuttgart: Lucius & Lucius, 2003).
- Metsmaa, Kadri. *Estonian Immigration Politics in the European Context: An Inquiry into Current Debates*. Bachelor Thesis. Manuscript (Tartu: Faculty of Social Sciences, 2007).
- Mettam, Collin; Williams, Stephen. „Internal Colonialism and Cultural Divisions of Labour in the Soviet Republic of Estonia”, *Nations and Nationalism*, 4: 3 (1998), 363–388.
- Mettam, Collin; Williams, Stephen. „A Colonial Perspective on Population Migration in Soviet Estonia”, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27: 1 (2001), 133–150.
- Michalopoulos, Constantine; Tarr, David. *Trade Performance and Policy in the New Independent States* (Washington: World Bank, 1996).
- Mihkelson, Marko. „Eesti ja Venemaa – mitemõistmise paratamatus”, *Kaks algust: Eesti Vabariik – 1920. ja 1990. aastad*, koost. J. Ant (Tallinn: Umara Kirjastus, 1998).
- Mikkel, Evald. „Proximities of Respondents’ Opinions in Various Population Categories in Estonia”, *Changing Identities in Estonia. Sociological Facts and Commentaries*, eds. M. Kirch, D. Laitin (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1994).
- Miller, Arthur et al. „Group Consciousness and Political Participation”, *American Journal of Political Science*, 25: 3 (1981), 494–511.
- Miller, David. *On Nationality* (Oxford: Clarendon Press, 1995).
- Miller, David. *Citizenship and National Identity* (Cambridge et al: Blackwell Publishers, 2000).
- „Minorities and Majorities in Estonia: Problems of Integration at the Threshold of the EU”, *ECMI Report 2* (Flensburg: ECMI, 1999).

- Misiunas, Romuald; Taagepera, Rein. *Balti riigid: sõlтеаastad 1940–1990* (Tallinn: Koolibri, 1997).
- Mitchell, Christopher. *The Structure of International Conflict* (London: MacMillan, 1981).
- Moloney, Gail; Walker, Iain (eds.). *Social Representations and Identity: Content, Process, and Power* (New York: Palgrave Macmillan, 2007).
- Mitte-eestlaste perspektiivid*. Elanikkonna küsitlus: kevad 2006.
ec.europa.eu/ewsi/UDRW/images/items/docl_10602_587834142.doc
- Monroe, Kristen et al. „The Psychological Foundations of Identity”, *Politics Annual Review of Political Science*, 3 (2000), 419–447.
- Moore, Margaret. „On National Self-determination”, *Political Studies*, 45: 5 (1997), 900–913.
- Morozov, Oleg. „Memoirs of a Leader of the Intermovement of Estonia”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, January 1994.
- Moscovici, Serge. „The Phenomenon of Social Representations”, *Social Representations*, eds. R. Farr, S. Moscovici (Cambridge: Cambridge University Press, 1984).
- Mosse, George. *The Nationalisation of the Masses* (New York: Howard Fertig, 1975).
- Motyl, Alexander J. „Thinking About Empire”, *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, eds. K. Barkey, M. von Hagen (Boulder, Oxford: Westview Press, 1997).
- Mudde, Cas. *Populist Radical Right Parties in Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Mughan, Anthony. „Modernization and Regional Relative Deprivation: Towards a Theory of Ethnic Conflict”, *Decentralist Trends in Western Democracies*, ed. L. Sharpe (London: Sage, 1979).
- Mutt, Mihkel. *Eestlusest: Essee* (Tallinn: Fabian, 2003).
- Muuli, Kalle. *Isamaa tagatuba: Mart Laari valitsus 1992–1994* (Tallinn: Tulimuld, 2012).
- Mäe, Andres. „Iisraeli „etnilise demokraatia” mudel ja võimalused selle rakendamiseks Eestis”, *Akadeemia*, 8 (1995), 1571–1583.
- Mäkinen, Ilkka; Wassermann, Danuta. „Suicide Mortality Among Immigrant Finnish Swedes”, *Archives of Suicide Research*, 7: 2 (2003), 93–106.
- Mälksoo, Lauri. „Keel ja inimõigused: Eesti keelepoliitika rahvusvahelise õiguse normide paistel”, *Akadeemia*, 3 (2000), 451–474.
- Mälksoo, Lauri. *Nõukogude anneksioon ja riigi järjepidevus: Eesti, Läti ja Leedu staatus rahvusvahelises õiguses 1940. a.–1991. a. ja pärast 1991. a. Uurimus pingest normatiivsuse ja võimu vahel rahvusvahelises õiguses* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2005).
- Mälksoo, Lauri. „Põhiseaduspatriotism – kas ka Eesti jaoks?”, *Vikerkaar*, 10/11 (2009), 129–134.
- Männik, Erik. „Size and Historical Experience in Estonia’s Threat Perceptions and Integration Efforts”, *Estonian Foreign Policy at the Cross-Roads*, eds. E. Medijainen, V. Made (Helsinki: Kikumora Publications, 2002).
- Mätlik, Tanel. „Kultuurikogukondade huvidekaitse”, *Konflikt, konsensus, moraal: uurimusi pluralistliku diskursuse filosoofiast*, E. Loone et al (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2000).
- Mölder, Holger. „Rahvusriik ja etnilisus tänapäeva maailmas”, *Akadeemia*, 10 (1997), 2024–2044.
- Müüripeal, Evelin. *Kultuuriautonomia: Eesti Vabariigi vähemusrahvuste haridus- ja keelepoliitika aastail 1918–1940*. Magistritöö. Käsikiri (Tallinna Pedagoogikaülikool, 1999).
- Nationalism: A Report by A Study Group of Members of the Royal Institute of International Affairs* (London: Oxford University Press, 1939).
- Mylonas, Harris. *The Politics of Nation-Building: Making Co-Nationals, Refugees, and Minorities* (Cambridge: Cambridge University Press, 2012).
- Nakano, Takeshi. „Theorising Economic Nationalism”, *Nations and Nationalism*, 10: 3 (2004), 211–229.
- Narits, Raul. „Topeltkodakondsusest”, *Juridica*, 9 (1996), 472–474.
- Narusk, Anu; Hansson, Leeni. *Estonian Families in the 1990s: Winners and Losers* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1999).
- Nestra, Kadri. *Rahvusvähemuste esindatuse kaardistamine ja analüüsimine Eesti riigiasutustes: võrdlus parimate praktikate Rootsi ja Suurbritanniaga*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Riigiteaduste Instituut, 2008).
- Nestra, Kadri. *Rahvusvähemuste esindatus Eesti riigiasutustes*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool. Riigiteaduste Instituut, 2010).
- Neukirch, Claus. „Russia and the OSCE: The Influence of Interested Third and Disinterested Fourth Parties on the Conflicts in Estonia and Moldova”, *National Integration and Violent Conflict in Post-*

- Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. P. Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield Publishers, 2002).
- Neukirch, Claus. *Konfliktmanagement und Konfliktprävention im Rahmen von OSZE-Langzeitmissionen: Eine Analyse der Missionen in Moldau und Estland* (Baden-Baden: Nomos Verlagsgesellschaft, 2003).
- Neumann, Iver B. *Uses of the Other: 'The East' in European Identity Formation* (Manchester: Manchester University Press, 1999).
- Nevers, Renée de. „Democratization and Ethnic Conflict”. *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993).
- Nieguth, Tim. „Beyond Dichotomy: Concepts of the Nation and the Distribution of Membership”, *Nations and Nationalism*, 5: 2 (1999), 155–173.
- Nielsen, Kai. „Cultural Nationalism, Neither Ethnic nor Civic”, *Theorizing Nationalism*, ed. R. Beiner (Albany: State University of New York Press, 1999).
- Niit, Marge. „Mis on vabatsoon ja kuidas seal tegutseda?”, *Eesti Majanduse Teataja*, 3 (2002), 12–14.
- Niitsoo, Viktor. *Müüdimurdjad: MRP-AEG ja ERSP lugu* (Tallinn: OÜ Ortwil, 2002).
- Niklus, Mart. *Mind ei tapetud õigel ajal: artikleid, kõnesid, avalikke kirju ja intervjuusid aastaist 1992–2003* (Tartu: Iseseisvus, 2004).
- Nimmerfeldt, Gerli. „Kodakondsus”, *Integratsiooni Monitooring 2008. Aruanne* (Tallinn, 2008). www.meis.ee/raamatukogu?action=download2&book_id=196
- Nimmerfeldt, Gerli. *Identificational Integration: Conceptualisation and Operationalisation on the Example of Second Generation Russians in Estonia* (Tallinn: Tallinn University, 2011).
- Nimni, Ephraim (ed.). *National Cultural Autonomy and its Contemporary Critics* (London: Routledge, 2009).
- Nodia, Ghia. „Nationalism and Democracy”, *Nationalism, Ethnic Conflict, and Democracy*, eds. L. Diamond, M. Plattner (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1994).
- Nodia, Ghia. „Rethinking Nationalism and Democracy in the Light of Post-Communist Experience”, *National Identity as an Issue of Knowledge and Morality*, eds. N. V. Chavchavadze et al. (Washington: Paideia Press, 1994).
- Noorkõiv, Rivo et al. „Employment and Wage Dynamics in Estonia, 1989–95”, *Economics of Transition*, 6: 2 (1998), 481–503.
- Norman, Wayne. *Negotiating Nationalism: Nation-Building, Federalism, and Secession in the Multi-national State* (Oxford: Oxford University Press, 2006).
- Novikova, Irina. „The Image of Russia in the ‘New Abroad’: The Russian-speaking Diaspora along the Baltic”, *Beyond the Empire: Images of Russia in the Eurasian Cultural Context*, ed. T. Mochizuki (Sapporo: Hokkaido University, 2008).
- Nurmela, Kristi; Kriger, Tanja. „Töötgur”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2012).
- Nutt, Mart. „Kes te olete, muulased?”, *Kultuur ja Elu*, 9 (1992), 26–29.
- Nõmm, J.; Ottenson, A. *Rahvakongress. Eestimaa Rahvarinde Kongress 1.–2. oktoobril 1988. Materjalide kogumik* (Tallinn: Perioodika, 1988).
- OECD Economic Surveys: Russian Federation 1997* (Paris: OECD, 1997).
- Offe, Claus. „Capitalism by Democratic Design? Democratic Theory Facing the Triple Transition in East Central Europe”, *Social Research*, 58: 4 (1991), 865–892.
- Offe, Claus. *Varieties of Transition: The East European and East German Experience* (Cambridge, Oxford: Polity Press, 1996).
- O’Donnell, Guillermo; Schmitter, Philippe. *Transitions from Authoritarian Rule: Tentative Conclusions About Uncertain Democracies* (Baltimore: Johns Hopkins University Press, 1986).
- Oja, Katrin. *Ajude väljavool avaliku arutelu objektina*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Sotsiaalteaduskond, 2005).
- Ojala, Heli. *Etniline tagasiränne: Abhaasia eestlaste juhtum*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Geograafia instituut, 2003).
- Ojamaa, Triinu; Labi, Kanni. „Natsioon, natsionalism ja muusika: Eesti näide”, *Akadeemia*, 11 (2007), 2343–2369.
- Olson, Mancur. *The Logic of Collective Action: Public Goods and the Theory of Groups* (Cambridge: Harvard University Press, 1971).
- Olzak, Susan. *The Dynamics of Ethnic Competition and Conflict* (Stanford: Stanford University Press, 1992).

- Olzak, Susan; Nagel, Joane (eds.). *Competitive Ethnic Relations* (Orlando: Academic Press, 1986).
- Orridge, Andrew W. „Varieties of Nationalism”, *The Nation-State: The Formation of Modern Politics*, ed. L. J. Tivey (Oxford: Martin Robertson, 1981).
- Ozolins, Uldis. „The Impact of European Accession upon Language Policy in the Baltic States”, *Language Policy*, 2: 3 (2003), 217–238.
- Ott, Attiat F. et al. „Ethnic Anxiety: A Case Study of Resident Aliens in Estonia (1990–1992)”, *Journal of Baltic Studies*, 27: 1 (1996), 21–46.
- Ottaway, Marina. „Nation Building”, *Foreign Policy*, 132 (2002), 16–24.
- Oxenstierna, Susanne. „Labour Market Policies in the Baltic Republics”, *International Labour Review*, 130: 2 (1991), 255–274.
- Paavle, Indrek. *Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009).
- Pain, Emil. „Imperial Nationalism in Russia”, *Russian Analytical Digest*, no. 14, 6 February 2007. www.res.ethz.ch.
- Pajupuu, Hille. „Eestlaste ja soomlaste kommunikatsioonikäitumise tagamaadest”, *Keel ja Kirjandus*, 11 (1995), 767–776.
- Pajusalu, Karl et al. *Eesti murded ja kohanimed* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2009).
- Paklar, Volita (koost.). *Mu kodu on Eestis: Eestimaa rahvaste elulood* (Tallinn: Tänapäev, 2009).
- Panagiotou, R. A. „Estonia’s Success: Prescription or Legacy?”, *Communist and Post-Communist Studies*, 34: 2 (2001), 261–277.
- Parek, Lagle. *Mina ei tea, kust ma rõõmu võtan: mälestused* (Tallinn: Kunst, 2010).
- Parekh, Bhikhu. *Rethinking Multiculturalism: Cultural Diversity and Political Theory* (Basingstoke: Macmillan, 2000).
- Park, Andrus. „Ethnicity and Independence: The Case of Estonia in Comparative Perspective”, *Europe-Asia Studies*, 46: 1 (1994), 69–87.
- Park, Andrus. „Explaining Estonian Citizenship Policy: A Case Study in Post-Imperial Relationships”, *Proceedings of the Estonian Academy of Sciences. Humanities and Social Sciences*, 44: 3 (1995), 354–377.
- Patton, Michael Q. *Qualitative Research & Evaluation Methods* (Thousand Oaks: Sage, 2002).
- Pavelson, Marje. „Noored mitte-eestlased: seisund ja integreerumise perspektiivid”, *Vene noored Eestis: sotsioloogiline mosaiik*, koost. P. Järve (Tallinn: Avita, 1997).
- Pavelson, Marje. „Sotsiaalmajanduslik integratsioon: tööhõive ja sissetulekud”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas: Monitooring 2000*, toim. M. Lauristin, R. Vetik (Tallinn: Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2000).
- Pavelson, Marje. „Eestlaste ja eestivenelaste sotsiaalmajanduslik seisund: ootused ja muutused”, *Uuringu Integratsiooni monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005).
- Pavelson, Marje; Jedomskihh, Jelena. „Muulased eesti koolis kui pedagoogiline probleem”, *Mitme-kultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Pavelson, Marje; Trasberg, Karmen. „Mitmekultuurilise hariduse globaalsest kontekstist”, *Mitme-kultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Pavelson, Marje; Luuk, Mai. „Non-Estonians on the Labour Market: A Change in the Economic Model and Differences in Social Capital”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Pavelson, Marje; Vihalemm, Triin. „The Russian Child in the Estonian Language School”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Peach, Ceri. „Ethnic Segregation and Inter-marriage”, *Annals of the Association of American Geographers*, 70: 3 (1980), 371–381.
- Peaministrid: Eesti Vabariigi poliitiline lähiajalugu*, toim. E. Sepp (Tallinn: Akadeemia Nord, 2007).
- Peiker, Piret. „Postkoloniaalsed uuringud”, *20. sajandi mõttevoolud*, toim. E. Annus (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2009).
- Peled, Yoav. „Ethnic Democracy and the Legal Construction of Citizenship: Arab Citizens of the Jewish State”, *American Political Science Review*, 86: 2 (1992), 432–443.

- Pellerin, Hélène. „Migration and Border Controls in the EU: Economic and Security Factors”, *Soft or Hard Borders? Managing the Divide in an Enlarged Europe*, ed. J. DeBardeleben (Aldershot et al.: Ashgate, 2005).
- Peln ens, Gatis (ed.). *The ‘Humanitarian Dimension’ of Russian Foreign Policy Toward Georgia, Moldova, Ukraine, and the Baltic States* (Riga: Centre for East European Policy Studies, 2010).
- Peters, Rita. „Baltic States Diplomacy and the League of Nations Minorities System”, *The Baltic in International Relations between the Two World Wars*, eds. J. Hiden, A. Loit (University of Stockholm. Stockholm: Centre for Baltic Studies, 1988).
- Petersen, Roger. *Understanding Ethnic Violence: Fear, Hatred, and Resentment in Twentieth-Century Eastern Europe* (Cambridge: Cambridge University Press, 2002).
- Petersoo, Pille. *Venelase konstrueerimine eestikeelses ajakirjanduses*. Bakalaureuset o. Käsikiri (Tartu: Tartu  likool, 1997).
- Petersoo, Pille. „Rassism ja diskrimineerimine”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Petersoo, Pille. „Kas „teine” on alati negatiivne?”, *Vikerkaar*, 10/11 (2005), 109–117.
- Petersoo, Pille. „Reconsidering Otherness: Constructing Estonian Identity”, *Nations and Nationalism*, 13: 1 (2007), 117–133.
- Petersoo, Pille; Tamm, Marek (koost.). *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis* (Tallinn: Varrak, 2008).
- Pettai, Iris. „Eestlaste ja mitte-eestlaste integratsiooniparadigma”, *Integratsioonimaastik –  ksk oiksusest koosmeeleni*, koost. A. Laius et al. (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000).
- Pettai, Iris. „Eestlaste ja mitte-eestlaste vastastikune sallivus”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu  likooli Kirjastus, 2002).
- Pettai, Iris. „Sallivus rahvussuhetes Eestis”, *Uuringu Integratsiooni Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005).
- Pettai, Iris; Proos, Ivi. *Integratsioon kui kokkulepe kahe rahvusrühma vahel. Kommenteeritud andmebaas* (Tallinn: Eesti Avatud  hiskonna Instituut, 1999).
- Pettai, Iris. Proos, Ivi. *Millal mitte-eestlasest saab Eesti kodanik? Kommenteeritud andmebaas* (Tallinn: Eesti Avatud  hiskonna Instituut, 1999).
- Pettai, Vello. „Estonia: Old Maps and New Roads”, *Journal of Democracy*, 4: 1 (1993), 117–125.
- Pettai, Vello. „Emerging Ethnic Democracy in Estonia and Latvia”, *Managing Diversity in Plural Societies: Minorities, Migration and Nation-Building in Post-Communist Europe*, ed. M. Opalski (Ottawa: Forum Eastern Europe, 1998).
- Pettai, Vello. „Competing Conceptions of Multiethnic Democracy: Debating Minority Integration in Estonia”, Paper presented at the European Consortium for Political Research, Joint Sessions workshop on *Competing Conceptions of Democracy in the Practice of Politics*, April 14–19, (Copenhagen, 2000).
- Pettai, Vello. „Definitions and Discourse: Applying Kymlicka’s Models to Estonia and Latvia”, *Can Liberal Pluralism be Exported? Western Political Theory and Ethnic Relations in Eastern Europe*, eds. W. Kymlicka, M. Oplaski (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Pettai, Vello. „Estonia: Positive and Negative Institutional Engineering”, *Democratic Consolidation in Eastern Europe*, Volume I, Institutional Engineering, ed. J. Zielonka (Oxford: Oxford University Press, 2001).
- Pettai, Vello. *Framing the Past as Future: The Power of Legal Restorationism in Estonia* (Columbia University, 2004).
- Pettai, Vello. „ he poliitilise doktriini konstruksioon:  iguslik järjepidevus Eesti taasiseseisvumispoliitikas”, *Vikerkaar*, 1/2 (2007), 152–161.
- Pettai, Vello. *Elections in Estonia, 1990–1992: Transitional and Founding. Analyses, Documents and Data* (Berlin: Edition Sigma, 2012).
- Pettai, Vello; Hallik, Klara. „Understanding Processes of Ethnic Control: Segmentation, Dependency and Co-optation in Post-Communist Estonia”, *Nations and Nationalism*, 8: 4 (2002), 505–529.
- Pettai, Vello; Kallas, Kristina. „Conditionality Amidst a Legal Straightjacket”, *Minority Rights in Central and Eastern Europe*, ed. B. Rechel (London, New York: Routledge, 2009).
- Pfaff-Czarnecka, Joanna. „Democratisation and Nation-building in ‘Divided Societies’”, *Nation-Building: A Key Concept for Peaceful Conflict Transformation?*, ed. J. Hippler (London: Pluto Press, 2005).
- Pettai, Vello et al. „Poliitiline areng”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koost o Kogu, 2011).

- Pia, Emily; Diez, Thomas. *Conflict and Human Rights: A Theoretical Framework*. SHUR Working Paper Series 1/07 (University of Birmingham, 2007).
- Pihlak, Ants; Beckelhimer, Michael. „More than Language: A Comparison of Estonian and Russian Psyches”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, March (1993), 26–37.
- Piirimäe, Eva. „Patriotism, rahvuslus, liberalism. Sissejuhatus”, *Rahvuslus ja patriotism: Valik kaasaegseid filosoofilisi võtmetekste*, koost. E. Piirimäe (Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2009).
- Pilkington, Hilary. *Migration, Displacement and Identity in Post-Soviet Russia* (London: Routledge, 1998).
- Pisarenko, Olga. „The Acculturation Modes of Russian Speaking Adolescents in Latvia: Perceived Discrimination and Knowledge of the Latvian Language”, *Europe-Asia Studies*, 58: 5 (2006), 751–773.
- Pilon, Juliana G. *The Bloody Flag: Post-Communist Nationalism in Eastern Europe. Spotlight on Romania* (New Brunswick: Transaction Publishers, 1992).
- Plamenatz, John. „Two Types of Nationalism”, *Nationalism: The Nature and Evolution of an Idea*, ed. E. Kamenka (London: Edward Arnold, 1976).
- Plotkin, Aleksandr. „Integratsiooni mõiste ja mida teab elanikkond integratsiooniprogrammist”, *Integratsioon Tallinnas 2001: Sotsioloogilise uuringu andmete analüüs*, toim. A. Semjonov (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2002).
- Podgórecki, Adam et al. (eds.). *Social Engineering* (Ottawa: Carleton University Press, 1996).
- Polese, Abel. „Language and Identity in Ukraine: Was it Really Nation-Building?”, *Studies of Transition States and Societies*, 3: 3 (2011), 36–50.
- Poleshchuk, Vadim (ed.). „Accession to the European Union and National Integration in Estonia and Latvia”, *ECMI Report 8* (Flensburg: ECMI, 2001).
- Poleshchuk, Vadim. *Advice not Welcomed: Recommendations of the OSCE High Commissioner to Estonia and Latvia and the Response* (Münster: LIT Verlag, 2001).
- Poleštšuk, Vadim; Semjonov, Aleksei. „Rahvussuhted ja ebavõrdne kohtlemine”, *Eesti: rahvussuhted ja ebavõrdse kohtlemise probleemid Tallinnas* (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2006).
- Ponarin, Eduard. „The Prospects of Assimilation of the Russophone Populations in Estonia and Ukraine: a Reaction to David Laitin’s Research”, *Europe-Asia Studies*, 52: 8 (2000), 1535–1541.
- Poppe, Edwin; Hagendoorn, Louk. „Types of Identification among Russians in the ‘Near Abroad.’” *Europe-Asia Studies*, 53: 1 (2001), 57–71.
- Posen, Barry. „The Security Dilemma and Ethnic Conflict”, *Survival*, 35: 1 (1993), 27–47.
- Prager, Carol; Govier, Trudy (eds.). *Dilemmas of Reconciliation: Cases and Concepts* (Waterloo: Wilfried Laurier University Press, 2003).
- Popovski, Vesna. *National Minorities and Citizenship Rights in Lithuania, 1989–1993* (Houndmills: Palgrave, 2000).
- Potšeptsov, Georgi. *Propaganda trummipõrin: uus külm sõda ja infokonfliktid postsovetlikus ruumis* (Tallinn: Olion, 2009).
- Poulsen, Jørgen. „Nationalism, Democracy and Ethnocracy in the Baltic Countries”, *The Politics of Transition in the Baltic States: Democratization and Economic Reform Policies*, eds. J. Dellenbrant, O. Nørgaard (Umeå: Umeå University, 1994).
- Praks, Eve. *Vähemusrahvuste kultuuriautonomiamia taasiseseisvunud Eestis*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Politoloogia osakond, 1999).
- Preece, Jennifer J. *National Minorities and the European Nation-States System* (Oxford: Clarendon Press, 1998).
- Premdas, Ralf. „Ethnic Conflict”, *The SAGE Handbook of Race and Ethnic Studies*, eds. P. Collins, J. Solomos (Los Angeles et al.: Sage, 2010).
- Prikulis, Juris. *Migration and Repatriation Issues in Post-Soviet Countries: the Latvian Case*. Final Report (Riga: NATO Democratic Institutions Fellowships Programme, 1997).
<http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/prikulis.pdf>
- Proos, Ivi. „Eestivenelaste keeleoskus ja suhtumine 2007. aasta gümnaasiumireformi”, *Uuringu Integratsiooni Monitooring 2005 aruanne* (Tallinn: TLÜ Rahvusvaheliste ja Sotsiaaluuringute Instituut, 2005).
- Proos, Ivi; Pettai, Iris. *Venelased ja eesti keel. Kommenteeritud andmebaas* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 1999).
- Proos, Ivi; Pettai, Iris. *Rahvussuhted ja integratsiooni perspektiivid: Sotsioloogilise uurimuse materjalid* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 2007).

- Punga, Victoria. *Euroopa Nõukogu vähemusrahvuste kaitse raamkonventsiooni rakendumise võrdlev analüüs*. Magistritöö. Käsikiri (Tallinn Ülikool: Sotsiaalteaduskond, 2005).
- Puur, Allan. „Noored põlvkonnad: rahvastikuarenguline kontekst”, Seminar *Noorte kohanemisstrateegiad* materjalid. Tallinn, 17. september 2008. www.tallinn.ee/est/g6210s41565
- Puur, Allan; Rahn, Leen. „Teine demograafiline üleminek ja Eesti rahvastiku nüüdisareng”, *Akadeemia*, 12 (2011), 2225–2272.
- Pärnaste, Eve. „Eesti Kongress arvudes”, *Eesti Kongress 15. Teaduskonverents 12. märtsil 2005 Eesti Rahvusraamatukogus*, koost. E. Pärnaste (Tallinn: Hirvepark, 2005).
- Pärss, Reet. „Riigikeele õpetajate praktilise keeleoskuse testist”, *Rahvuste integreerumise eeldused Eesti ühiskonda Ida-Virumaal, 27.–29.11.1996: konverentsi materjalide kogumik*, koost. A. Piirimägi et al. (Jõhvi: Disantrek, 1997).
- Pääbo, Heiko. „War of Memories: Explaining ‘Memorials War’ in Estonia”, *Baltic Security & Defence Review*, 10 (2008), 5–28.
- Pye, Lucian W.. *Politics, Personality and Nation-Building: Burma’s Search for Identity* (New Haven: Yale University Press, 1962).
- Quek, Raymond et al. *Nationalism and architecture* (Farnham; Burlington: Ashgate, 2012).
- Ra’anan, Uri. „The Nation-State Fallacy”, *Conflict and Peacemaking in Multiethnic Societies*, ed. J. V. Montville (New York; Toronto: Lexington Books, 1991).
- Raag, Raimo. „The Multilingual Parliament: Language Choice by non-Estonian Members of Parliament in Parliamentary Debates in Estonia 1919–1934”, *The Ethnic Dimension in Politics and Culture in the Baltic Countries 1920–1945*, ed. B. Metuzāle-Kangere (Huddinge: Södertörns högskola, 2004).
- Raagmaa, Garri. „Regionaal- ja halduspoliitika Eestis”, *Eesti poliitika eile, täna, homme: reforme seitsmest valdkonnast*, toim. R. Tammist, H. Rumm (Tartu: Johannes Mihkelsoni Keskus, 2005).
- Rabushka, Alvin; Shepsle, Kenneth. *Politics in Plural Societies: A Theory of Democratic Instability* (Columbus: Merrill, 1972).
- Račevskis, Kārlis. „Toward a Postcolonial Perspective on the Baltic States”, *Journal of Baltic Studies*, 33: 1 (2002), 37–56.
- Ragin, Charles. *The Comparative Method: Moving Beyond Qualitative and Quantitative Strategies* (Berkeley: University of California Press, 1989).
- Rahi-Tamm, Aigi. „Deportation und Verfolgung in Estland 1940–1953”, *Vom Hitler-Stalin-Pakt bis zu Stalins Tod: Estland 1939–1953*, hrsg. O. Mertelsmann (Hamburg: Bibliotheca Baltica, 2005).
- Rahi-Tamm, Aigi. „Küüditamised Eestis”, *Kõige taga oli hirm: Kuidas Eesti oma ajaloost ilma jäi*, koost. S. Oksanen, I. Paju (Tallinn: Eesti Päevaleht, 2010).
- Raitviir, Tiina. *Eesti üleminekuperioodi valimiste (1989–1993) võrdlev uurimine* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996).
- Raitviir, Tiina (koost.). *Rahvuste Tallinn: Statistilis-sotsioloogiline ülevaade* (Tallinn: Eesti Avatud Ühiskonna Instituut, 2009).
- Rajangu, Väino; Meriste, Mai. *Vähemusrahvuste õppeasutused Eestis* (Tallinn: Apinis, 1995).
- Rajangu, Väino; Meriste, Mai. *Educational Institutions for Ethnic Minorities in Estonia* (Tallinn: Tallinn Technical University, 1996).
- Rakfeldt-Leetmaa, Helle; Rakfeldt, Jaak. „Rahvusliku identiteedi säilitamine okupeeritud Eestis”, *Akadeemia*, 8 (1996), 1571–1590.
- Rannala, Helerin et al. „Eesti demograafiline areng ja selle jätkusuutlikkus”, *Eesti inimarengu aruanne 2008* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2009).
- Rannut, Mart. „Kui keeleseadus tuli”, *Eesti filoloogia poolsajand Teaduste Akadeemias*, toim. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Keele Instituut, 1997).
- Rannut, Mart. „Estonian Language Policy 1988–1997”, ROLIG-papir 61 (Roskilde: Roskilde Universitycenter Lingvistgruppen, 1999).
- Rannut, Mart. „15 aastat keeleseadust”, *Keel ja Kirjandus*, 1–2 (2004), 46–57; 117–123.
- Rannut, Mart. „Language Policy in Estonia”, Noves SL, *Revista de Sociolingüística*, Spring – Summer (2004). <http://www6.gencat.net/llengcat/noves/hm04primavera-estiu/docs/rannut.pdf>
- Rannut, Mart. „Estonianization Efforts Post-Independence”, *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism*, 11: 3/4 (2008), 423–439.
- Rannut, Mart et al. *Keel. Võim. Ühiskond. Sotsiolingvistika ja keelepoliitika õpik* (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2003).

- Rannut, Ülle. *Keelekeskkonna mõju vene õpilaste eesti keele omandamisele ja integratsioonile Eestis: Analüütiline ülevaade* (Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2005).
- Rauch, Georg von. *Geschichte der baltischen Staaten* (Hannover: Hirschheydt, 1986).
- Raud, Rein. „Multikultuuralse Eesti eeldused”, *Eesti identiteet ja iseseisvus*, koost. A. Bertricaud (Tallinn: Avita, 2001).
- Raudsepp, Anu; Hiimaa, Karin. „The Image of the Other: The Example of the Russians and Germans on the Basis of an Analysis of Estonian History Textbooks”, *The Yearbook of International Society for History Didactics*, 34 (2013), 45–55.
- Raudsepp, Maaris. „Rahvusküsimus ajakirjanduse peeglis”, *Vene küsimus ja Eesti valikud*, koost. M. Heidmets (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998).
- Raun, Toivo Ülo. „Ethnic Relations and Conflict in the Baltic States”, *Ethnic Nationalism and Regional Conflict: The Former Soviet Union and Yugoslavia*, eds. R. Duncan, P. Holman Jr. (Boulder: Westview Press, 1994).
- Raun, Toivo Ülo. „The Estonian SSR Language Law (1989): Background and Implementation”, *Nationalities Papers*, 23: 3 (1995), 515–534.
- Realo, Anu. „Comparison of Public and Academic Discourses: Estonian Individualism and Collectivism Revisited”, *Culture & Psychology*, 9: 1 (2003), 47–77.
- Realo, Anu et al. „Mechanisms of the National Character Stereotype: How People in Six Neighbouring Countries of Russia Describe Themselves and the Typical Russian”, *European Journal of Personality*, 23: 3 (2009), 229–249.
- Reiman, Hugo. „Rahvused Eestis”, *Eesti Statistika*, 158(1)–169(12) (Tallinn: Riigi Statistika Keskbüroo, 1935).
- Rein, Eva; Vallik, Aidi. „Integratsioonist Eestis traumateooria valguses”, *Eesti jätkusuutlikkus ja lõimumine: Metsaülikool Eestis 2005–2007*, toim. M. Kass et al. (Tartu: Metsaülikool, 2008).
- Reinikainen, Jouni. *Right against Right: Membership and Justice in Post-Soviet Estonia*, (Stockholm: University of Stockholm, 1999).
- Reinvelt, Riina. „Integration, Multinational Estonia and Estonian-Language Press. Soviet-Time Immigrants in Newspaper *Edasi/Postimees* in 1988–2000”, *Whose Culture?* Pro Ethnologia 14 (Tartu: Estonian National Museum, 2002).
- Reinvelt, Riina. „Rahvusprobleem taasiseseisvunud Eestis”, *Eesti rahvakultuur*, koost. A. Viires, E. Vunder (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2008).
- Reinson, Ave. *Identiteedikonfliktid noorte setude seas*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2004).
- Reissar, Leo. *Setumaa läbi sajandite. Põhjarannik* (Tallinn: AS Kupar, 1996).
- Renan, Ernest. „Mis on rahvus?”, *Vikerkaar*, 2/3 (2002) [1882], 95–108.
- Riach, Peter; Rich, Judith. „Field Experiments of Discrimination in the Market Place”, *The Economic Journal*, 112: 483 (2002), F480–F518.
- Rich, Roland. „Recognition of States: The Collapse of Yugoslavia and the Soviet Union”, *European Journal of International Law*, 4: 1 (1993), 36–65.
- Richards, Jeff. „Ethnicity and Democracy”, *Ethnicity and Democratisation in the New Europe*, ed. K. Cordell (London; New York: Routledge, 1999).
- Ristkok, Priidu. *Regionaalpoliitika areng Eestis*. Magisträtöö. Käsikiri (Tartu Ülikool, Geograafia instituut, 1998).
- Ristkok, Priidu; Jauhiainen, Jussi. „Development of Regional Policy in Estonia”, *Regional Policy and Migration*, ed. M. Ainsaar (Tartu: Tartu University Press, 1999).
- Robbins, Keith. *Nineteenth-century Britain: England, Scotland, and Wales. The Making of a Nation* (Oxford, New York: Oxford University Press, 1989).
- Roe, Paul. *Ethnic Violence and the Societal Security Dilemma* (London: Routledge, 2005).
- Rohtmets-Aasa, Helen. *Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2013).
- Rokkan, Stein. „Dimensions of State Formation and Nation-Building: A Possible Paradigm for Research on Variations within Europe”, *The Formation of National States in Western Europe*, ed. C. Tilly (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1975).
- Rokkan, Stein. *State Formation, Nation-Building, and Mass Politics in Europe*. Oxford: Oxford University Press, 1999).

- Rokkan, Stein; Urwin, Derek. *Economy, Territory, Identity: Politics of West European Peripheries* (London: Sage, 1983).
- Roos, Reet. „Eesti ja vene koolide noorte erinevad arusaamad ajaloost Teise maailmasõja näitel”, *Haridus*, 2 (2010), 19–21.
- Roots, Ave. „Kas siire Eestis on lõppenud?”, *Vaateid teelahkelt: Sotsioloogia, sotsiaaltöö ja sotsiaalpoliitika aktuaalseid probleeme Eestis*, toim. A. Rämmer (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).
- Ropers, Norbert. „Die friedliche Bearbeitung ethno-politischer Konflikte: Eine Herausforderung für die Staaten- und Gesellschaftswelt”, *Friedliche Konfliktbearbeitung in der Staaten- und Gesellschaftswelt*, hrsg. N. Ropers; T. Debiel (Bonn: Stiftung Entwicklung und Frieden, 1995).
- Rose, Richard. *New Baltic Barometer II: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 1995).
- Rose, Richard. *New Baltic Barometer III: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 1997).
- Rose, Richard. *New Baltic Barometer IV: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 2000).
- Rose, Richard. *New Baltic Barometer VI: A Post-Enlargement Survey* (Glasgow: University of Strathclyde, 2005).
- Rose, Richard; Maley, William. *Nationalities in the Baltic States: A Survey Study* (Glasgow: University of Strathclyde, 1994).
- Rosimannus, Rain. „Do People Trust the Authorities?”, *EMOR-Reports: Quarterly of Estonian and Opinion Research Centre*, 2: 4 (1992), 5–10.
- Ross, Marc H. „The Relevance of Culture for the Study of Political Psychology and Ethnic Conflict”, *Political Psychology*, 18: 2 (1997), 299–326.
- Ross, Marc H. *Cultural Contestation in Ethnic Conflict* (Cambridge: Cambridge University Press, 2007).
- Roter, Petra. „Locating the ‘Minority Problem’ in Europe: A Historical Perspective”, *Journal of International Relations and Development*, 4: 3 (2001), 221–249.
- Roth, Michèle. *Der Einfluss des Europarats auf die demokratische und menschenrechtliche Transformation der Baltischen Staaten* (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2004).
- Rothschild, Joseph. *Ethnopolitics: A Conceptual Framework* (New York: Columbia University Press, 1981).
- Rummo, Paul-Eerik. *Eesti riik ja rahvusvahemused – vaade tulevikku*. Rahvastikuminister Paul-Eerik Rummo kõne Eestimaa Rahvuste Ühenduse XVII Foorumil Rahvusraamatukogus (Tallinnas, 24.09.2005). http://www.reform.ee/UserFiles/File/rummo_kone_24_09_05_.pdf
- Rustow, Dankwart A. „Transitions to Democracy: Toward a Dynamic Model”, *Comparative Politics*, 2: 3 (1970), 337–363.
- Ruus, Jüri. „Patterns of Estonian Opposition 1987–1992”, *The Politics of Transition in the Baltic States: Democratization and Economic Reform Policies*, eds. J. Dellenbrant, O. Nørgaard (Umeå: Umeå University, 1994).
- Ruus, Jüri. „Democratization in Estonia”, *Democratization in Central and Eastern Europe*, eds. M. Kaldor, I. Vejvoda (London: Continuum, 2002).
- Ruutsoo, Rein. „Rahvuslik identiteet ja riikliku iseseisvuse taastamine”, *Looming*, 9 (1994), 1267–1279.
- Ruutsoo, Rein. „Vaevaline tee memuaristikast ajaloo uurimisse”, *Vikerkaar*, 8 (1995), 83–95.
- Ruutsoo, Rein. „Constituting of Political Nation of Estonian Republic”, *Revue Baltique*, 7 (1996), 19–35.
- Ruutsoo, Rein. „Eesti kodakondsuspoliitika ja rahvusriigi kujunemise piirjooned”, *Vene küsimus ja Eesti valikud*, koost. M. Heidmets (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 1998).
- Ruutsoo, Rein. „Euroopa Liit ja Eesti rahvusriik”, *Eesti Euroopa Liidu lävepakul*, koost. R. Ruutsoo, A. Kirch (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1998).
- Ruutsoo, Rein. „Identiteet”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Ruutsoo, Rein. *Civil Society and Nation Building in Estonia and the Baltic States: Impact of Traditions on Mobilization and Transition 1986-2000 – Historical and Sociological Study* (Rovaniemi: Lapin Yliopistopaino, 2002).
- Ruutsoo, Rein. „Discursive Conflict and Estonian Post-Communist Nation-Building”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Ruutsoo, Rein. „Tagasivaateid „vabaduse teele” – Eestimaa Rahvarinde roll Eesti ajaloos 1988–1993”, *Rahvarinne 1988: (Kakskümmend aastat hiljem)*, toim. A. Veskimäe (Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, 2008).
- Ruutsoo, Rein. „Kodanikuühiskond ja kodanikukultuur”, *Acta Politica*, 3 (2009), 218–242.

- Ruutsoo, Rein et al. „Segmented Civil Society as Challenge for Democracy: The Russophone Minority in Estonia”, *Nation-Building in the Context of Post-Communist Transformation and Globalization: The Case of Estonia*, ed. R. Vetik (Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012).
- Rõõm, Tairi; Kallaste, Epp. *Naised-mehed Eesti tööturul: palgaerinevuste hinnang*, Poliitikaanalüüs nr 8 (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2004).
http://praxis.ee/fileadmin/tarmo/Publikatsioonid/PA_nr_8.pdf
- Rüütel, Arnold; Almann, Arno. „Tähiseid ja karisid Eesti iseseisvuse taastamise teel”, *Mitme tule vahel: meenutusi, pildistusi, arutlusi, analüüse*, koost. L. Hainsalu, R. Järlik. (Tartu: 20. Augusti Klubi, 2011).
- Rychard, Andrzej. „Beyond Gains and Losses: In Search of ‘Winning Losers’”, *Social Research*, 63: 2 (1996), 465–485.
- Saar, Andrus. „One Society: Two Different Interpretations of History – the Estonian Case”, *Youth and History: A Comparative European Survey on Historical Consciousness and Political Attitudes among Adolescents*, eds. M. Angvik, B. von Borries (Hamburg: Körber-Stiftung, 1997).
- Saar, Andrus. „Nõukogude pärand rahvussuhete hoiakute mõjutajana”, *Eesti: rahvussuhted ja ebavõrdse kohtlemise probleemid Tallinnas* (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2006).
- Saar, Ellu. „Haridus”, *Uuringu „Eesti Ühiskonna Integratsiooni Monitooring 2008” aruanne*. <http://old.meis.ee/book.php?ID=207>
- Saar, Ellu; Helemäe, Jelena. „Conclusions and Discussion”, *Towards a Normal Stratification Order: Actual and Perceived Social Stratification in Post-Socialist Estonia*, ed. E. Saar (Frankfurt am Main et al.: Peter Lang, 2011).
- Saar, Jüri. „Tsiivilisatsioonide kokkupõrke teooria retseptisioonist Eestis”, *Akadeemia*, 7 (1998), 1512–1518.
- Saar, Jüri. „Kurjad konstandid ja Eesti”, *Akadeemia*, 7 (2010), 1155–1180.
- Saarmann, Merike et al (koost.). *15 kaasust* (Tallinn: Õiguskantsleri Kantselei, 2008).
- Saarts, Tõnis. „Etnilise stratifikatsiooni ja segregatsiooni seostest tööturul”, *Trepist alla ja üles: Edukad ja ebaedukad postsotsialistlikus Eestis*, toim. E. Saar (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2002).
- Saarts, Tõnis. *Eesti kodakondsuspoliitika kujunemine 1988–1998 läbi eestkostekoalitsioonide raamistu*. Magistritöö. Käsikiri (Tallinna Pedagoogikaülikool, 2005).
- Saarts, Tõnis. „Pronksiöö – sünduroopastamise läbikukkumine ja rahvusliku kaitsedemokraatia sünd”, *Vikerkaar*, 4/5 (2008), 105–110.
- Saarts, Tõnis. „Eesti ja Läti kodakondsuspoliitika võrdlus taasiseseisvusajal”, *Acta Politica*, 3 (2009), 132–154.
- Saarts, Tõnis; Kalev, Leif. „Poliitiline kultuur ja Eesti ühiskonna uuenemine”, *Vikerkaar*, 4/5 (2009), 95–104.
- Safran, William. „Diasporas in Modern Societies: Myths of Homeland and Return”, *Diaspora*, 1: 1 (1991), 83–99.
- Said, Edward W. *Orientalism* (New York: Vintage Books, 1979).
- Saideman, Stephen. „Inconsistent Irredentism? Political Competition, Ethnic Ties, and the Foreign policies of Somalia and Serbia”, *Security Studies*, 7: 3 (1998), 51–93.
- Saideman, Stephen; Ayres, William. „Determining the Causes of Irredentism: Logit Analyses of Minorities at Risk Data from the 1980s and 1990s”, *The Journal of Politics*, 62: 4 (2000), 1126–1144.
- Saideman, Stephen; Ayres, William. *For Kin or Country: Xenophobia, Nationalism, and War* (New York: Columbia University Press, 2008).
- Sakkeus, Luule. „Migratsioon ja selle mõju Eesti demograafilisele arengule”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvähemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Sakkeus, Luule. „Rahvastiku areng sidusrühmade kaudu”, *Sotsiaaltrendid* 4 (Tallinn: Statistikaamet, 2007).
- Sambanis, Nicholas. „Using Case Studies to Expand Economic Models of Civil War”, *Perspectives on Politics*, 2: 2, (2004), 259–279.
- Sampson, Edward. *Celebrating the Other: A Dialogic Account of Human Nature* (Boulder: Westview Press, 1993).
- Sanguin, Andre-Louis. „Les minorités ethniques en Europe. Quelques problématiques spatiales”, *Bulletin de l'Association de Géographes Français*, 66: 3 (1989), 205–212.

- Sapper, Manfred. „Konflikte in der Transformation Osteuropas: Zur Spezifik der Konfliktkonstellation und Konfliktkultur“, *Der Osten Europas im Prozeß der Differenzierung: Fortschritte und Mißerfolge der Transformation* (München: Carl Hanser Verlag, 1997).
- Sarv, Enn. *Õiguse vastu ei saa ükski: Eesti taotlused ja rahvusvaheline õigus* (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1997).
- Sau-Ek, Kristiina et al. *Hilise keelekümbluse mõju. Uuringu tulemuste aruanne* (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011).
- Sauvigny, G. de Bertier de. „Liberalism, Nationalism, and Socialism: The Birth of Three Words“, *The Review of Politics*, 32: 2 (1970), 147–166.
- Savisaar, Edgar. Peaminister: Eesti lähiajalugu 1990–1992 (Tartu: Kleio, 2004).
- Scheepers, Peer et al. „Ethnic Exclusionism in European Countries: Public Opposition to Civil Rights for Legal Migrants as a Response to Perceived Ethnic Threat“, *European Sociological Review*, 18: 1 (2002), 17–34.
- Schelling, Thomas. *The Strategy of Conflict* (Cambridge: Harvard University Press, 1960).
- Schmidt, Carmen. *Der Minderheitenschutz in den baltischen Staaten. Dokumentation und Analysen – Estland, Lettland und Litauen* (Bonn: Kulturstiftung der deutschen Vertriebenen, 1993).
- Schmidt, Thomas. *Die Aussenpolitik der baltischen Staaten: Im Spannungsfeld zwischen Ost und West* (Wiesbaden: Westdeutscher Verlag, 2003).
- Schmitt, Carl. *Der Begriff des Politischen: Mit einer Rede über das Zeitalter der Neutralisierungen und Entpolitisierungen* (München: Duncker & Humblot, 1932).
- Schneider, Silke. „Anti-Immigrant Attitudes in Europe: Outgroup Size and Perceived Ethnic Threat“, *European Sociological Review*, 24: 1 (2008), 53–67.
- Schoch, Bruno. „Lernen von den Eidgenossen? Die Schweiz – Vorbild oder Sonderfall?“, *Osteuropa*, 57: 11 (2007), 27–46.
- Schöpflin, George. *Nations, Identity, Power* (London: Hurst & Company, 2000).
- Schöpflin, György. „Rahvusriik, moodsus, demokraatia“, *Vikerkaar*, 10/11 (2005), 97–108.
- Schulze, Jennie L. „Estonia Caught Between East and West: EU Conditionality, Russia’s Activism and Minority Integration“, *Nationalities Papers*, 38: 3 (2010), 361–392.
- Semjonov, Aleksei. „Estonia: Nation-Building and Integration – Political and Legal Aspects“, *National Integration and Violent Conflict in Post-Soviet Societies: The Cases of Estonia and Moldova*, ed. P. Kolstø (Lanham et al.: Rowman & Littlefield, 2002).
- Semjonov, Aleksei. „Rahvussuhted ja -kontaktid“, *Integratsioon Tallinnas 2001: Sotsioloogilise uuringu andmete analüüs*, toim. A. Semjonov (Tallinn: Inimõiguste Teabekeskus, 2002).
- Semjonov, Aleksei. „Ethnic Limits of Civil Society: The Case of Estonia“, *Civil Society in the Baltic Sea Region*, eds. N. Götz, J. Hackmann (Aldershot: Ashgate, 2003).
- Seton-Watson, Hugh. *The East European Revolution* (New York: Frederick A. Praeger Publishers, 1956).
- Seton-Watson, Hugh. *Nations and States: An Enquiry into the Origins of Nations and the Politics of Nationalism* (Boulder: Westview Press, 1977).
- Shabaev, Yury. „Russian Nationalism Expands in the Regions“, *Russian Analytical Digest*, 14, (6 February 2007), 14–15.
<http://www.css.ethz.ch/publications/pdfs/RAD-14-14-15.pdf>
- Shafir, Gershon. *Immigrants and Nationalists: Ethnic Conflict and Accommodation in Catalonia, the Basque Country, Latvia, and Estonia* (Albany: State University of New York Press, 1995).
- Shaw, R. Paul; Wong, Yuwa. *Genetic Seeds of Warfare: Evolution, Nationalism, and Patriotism* (Boston: Unwin Hyman, 1989).
- Shevel, Oxana. „Russian Nation-building from Yel’tsin to Medvedev: Ethnic, Civic or Purposefully Ambiguous?“, *Europe-Asia Studies*, 63: 2 (2011), 179–202.
- Shils, Edward. „Primordial, Personal, Sacred and Civil Ties: Some Particular Observations on the Relationships of Sociological Research and Theory“, *British Journal of Sociology*, 8: 2 (1957), 130–145.
- Shulman, Stephen. „Nationalist Sources of International Economic Integration“, *International Studies Quarterly*, 44: 3 (2000), 365–390.
- Sicakkan, Hakan; Lithman, Yngve. „Politics of Identity, Modes of Belonging and Citizenship: An Overview of Conceptual and Theoretical Challenges“, *Changing the Basis of Citizenship in the Modern State: Political Theory and the Politics of Diversity*, eds. H. Sicakkan, Y. Lithman (Lewiston et al.: The Edwin Mellen Press, 2005).

- Siiner, Maarja. „Planning Language Practice: A Sociolinguistic Analysis of Language Policy in Post-Communist Estonia”, *Language Policy*, 5: 2 (2006), 161–186.
- Siiner, Maarja; Vihalemm, Triin. „Keelepoliitika mõju keelekasutusele Eestis”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2011).
- Siiner, Maarja et al. „Piirkondlike keelekujude tunnustamisest Eestis ja Prantsusmaal Euroopa Liidu keelepoliitika taustal”, *Emakeele Seltsi Aastaraamat*, 53 (2007) (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 2008).
- Sillaste, Juhan. „Eesti Venemaa massimeedias”, *Kaitse Kodu!*, 6 (2001), 13–15.
- Sillaste, Juhan. *Mineviku mustad kastid: perestroika laborandi mälestused* (Tallinn: Varrak, 2009).
- Sillaste, Juhan; Purga, Ülle. „Majanduse olukord ja potentsiaal”, *Ida-Virumaa: Inimene, majandus, loodus. (Ülevaade maakonna probleemidest säästliku arengu kontekstis)*, koost. T. Kaasik (Tallinn: Stockholmi Keskkonna Instituut, 1995).
- Similä, Matti. „Kas mitmekultuuriline rahvusriik on oksüümoron?”, *Integratsiooni kontseptuaalsed alused ja parimad praktikad*. Rahvusvaheline konverents Tallinnas, 18.–19. oktoobril 2007 (Tallinn: Integratsiooni Sihtasutus, 2008).
- Simonsen, Sven Gunnar. „Raising „The Russian Question”: Ethnicity and Statehood – *Russkie* and *Rossija*”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 2: 1 (1996), 91–110.
- Simmel, Georg. *Soziologie. Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung* (Leipzig: Duncker & Humblot, 1908).
- Simmel, Georg. *Conflict: The Web of Group-Affiliations* (New York: Free Press, 1955).
- Simon, Gerhard. *Nationalismus und Nationalitätenpolitik in der Sowjetunion: von der totalitären Diktatur zur nachstalinischen Gesellschaft* (Baden-Baden: Nomos, 1986).
- Simon, Gerhard. „Russländische Nation – Fiktion oder Rettung für Russland?”, *Berichte des Bundesinstituts für ostwissenschaftliche und internationale Studien*. 11 (1999). <http://www.ssoar.info/ssoar/handle/document/4396>
- Simonian, Renal'd. „The Russian Diaspora in the Baltic Countries”, *Russian Politics and Law*, 42: 4 (2004), 67–88.
- Simson, Priit. *Venekeelse elanikkonna äärmusliikumised Eestis aastatel 1988–1993. Allakäigu ja lagunemise põhjused*. Bakalaureusetöö. Käsikiri. (Tartu Ülikool. Sotsiaalteaduskond, 2005).
- Singh, Gurharpal. *Ethnic Conflict in India: A Case-Study of Punjab* (London: Palgrave Macmillan, 2000).
- Sink, Marrit. *Integratsioonipoliitika kommunikatsiooniline 1997–2001*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2001).
- Sjöberg, Örjan; Tammaru, Tiit. „Transitional Statistics: Internal Migration and Urban Growth in Post-Soviet Estonia”, *Europe-Asia Studies*, 51: 5 (1999), 821–842.
- Skolnick, Joanne. „Grappling with the Legacy of Soviet Rule: Citizenship and Human Rights in the Baltic States”, *University of Toronto Faculty of Law Review*, 54: 2 (1996), 387–417.
- Skutnabb-Kangas, Tove. „Linguistic Human Rights in Education”, *Valodas politika Baltijas Valsīs/Language Policy in the Baltic States* (Riga: Krājumu sagatavojs, 1994).
- Smith, Anthony D. „War and Ethnicity: The Role of Warfare in the Formation, Self-Images and Cohesion of Ethnic Communities”, *Ethnic and Racial Studies*, 4: 4 (1981), 375–397.
- Smith, Anthony D. *The Ethnic Origins of Nations* (Oxford; Cambridge: Blackwell, 1995 [1986]).
- Smith, Anthony D. „A Europe of Nations – or the Nation of Europe?”, *Journal of Peace Research*, 30: 2 (1993), 129–135.
- Smith, Anthony D. *National Identity* (Reno et al.: University of Nevada Press, 1993).
- Smith, Anthony D. *Nationalism and Modernism. A Critical Survey of Recent Theories of Nations and Nationalism* (London; New York: Routledge, 1998).
- Smith, Anthony D. *The Nation in History: Historiographical Debates about Ethnicity and Nationalism* (Hanover, NH: University Press of New England, 2000).
- Smith, Anthony D. *Nationalism: Theory, Ideology, History* (Cambridge: Polity Press, 2001).
- Smith, Anthony D. *Ethno-symbolism and Nationalism: A Cultural Approach* (London; New York: Routledge, 2009).
- Smith, David J. „Russia, Estonia and the Search for a Stable Ethno-Politics”, *Journal of Baltic Studies*, 29: 1 (1998), 3–18.
- Smith, David J. „Cultural Autonomy in Estonia: A Relevant Paradigm for the Post-Soviet Era?”, Working Paper 19/01 of the ESRC Programme *One Europe of Several?* (University of Sussex, 2001).

- Smith, David J. „Framing the National Question in Central and Eastern Europe: A Quadratic Nexus?“, *The Global Review of Ethnopolitics*, 2: 1 (2002), 3–16.
- Smith, David J. „Narva Region within the Estonian Republic: From Autonomism to Accommodation?“, *Region, State and Identity in Central and Eastern Europe*, eds. J. Batt, K. Wolczuk (London: Frank Cass, 2002).
- Smith, David J. „Managing Multiculturalism: The Regulation of Ethnopolitical Disputes in Post-Soviet Estonia and Latvia“, *The Baltic as a Multicultural World: Sea, Region and Peoples*, ed. M. Lehti (Berlin: Berliner Wissenschafts-Verlag, 2005).
- Smith, Graham. „The Ethnic Democracy Thesis and the Citizenship Question in Estonia and Latvia“, *Nationalities Papers*, 24: 2 (1996), 199–216.
- Smith, Graham. „Transnational Politics and the Politics of the Russian Diaspora“, *Ethnic and Racial Studies*, 22: 3 (1999), 500–523.
- Smith, Graham et al. „Statehood, Ethnic Relations and Citizenship“, *The Baltic States: The National Self-Determination of Estonia, Latvia and Lithuania*, ed. G. Smith (Basingstoke: Macmillan, 1994).
- Smith, Graham et al. *Nation-Building in the Post-Soviet Borderlands: The Politics of National Identities* (Cambridge: Cambridge University Press, 1998).
- Smith, Graham; Wilson, Andrew. „Rethinking Russia’s Post-Soviet Diaspora: The Potential for Political Mobilisation in Eastern Ukraine and North-East Estonia“, *Europe-Asia Studies*, 49: 5 (1997), 845–864.
- Smith, Rogers M. *Civic Ideals: Conflicting Visions of Citizenship in U.S. History* (New Haven: Yale University Press, 1997).
- Smootha, Sammy. „Control of Minorities in Israel and Northern Ireland“, *Comparative Studies in Society and History*, 22: 2 (1980), 256–280.
- Smootha, Sammy. „Minority Status in an Ethnic Democracy: The Status of the Arab Minority in Israel“, *Ethnic and Racial Studies*, 13: 3 (1990), 389–413.
- Smootha, Sammy. „Ethnic Democracy: Israel as an Archetype“, *Israel Studies*, 2: 2 (1997), 198–241.
- Smootha, Smootha. *The Model of Ethnic Democracy and Its Application to Israel and Estonia*. Lecture at Tartu University, 14 September 1998, manuscript, 15 pp.
- Smootha, Sammy. „The Model of Ethnic Democracy“, *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, eds. S. Smootha, P. Järve (Budapest: Open Society Institute, 2005).
- Smootha, Sammy. „The Non-Emergence of a Viable Ethnic Democracy in Post-Communist Europe“, *The Fate of Ethnic Democracy in Post-Communist Europe*, eds. S. Smootha, P. Järve (Budapest: Open Society Institute, 2005).
- Snyder, Jack. „Nationalism and the Crises of the post-Soviet State“, *Ethnic Conflict and International Security*, ed. M. E. Brown (Princeton: Princeton University Press, 1993).
- Snyder, Jack. *From Voting to Violence: Democratization and Nationalist Conflict* (New York: Norton Books, 2000).
- Sombri, Allan. „The Oru Peat Factory Bankruptcy Crisis: 1996–1997“, *Crisis Management in Estonia: Case Studies and Comparative Perspectives*, eds. E. Stern, D. Nohrstedt (Stockholm: Swedish Agency for Civil Emergency Planning, 2001).
- Soosaar, Enn. „Võõrasteväsimus ja kolmas põlvkond“, *Akadeemia*, 9 (2006), 1919–1933.
- Sootla, Georg; Maiste, Margus. *Tähtaasta 1988. Filosoofilisi ja politoloogilisi etüüde* (Tallinn: Eesti Raamat, 1989).
- Spindler, August. *Vähemusrahvuste kultuuriline autonoomia* (Tallinn: Eestimaa Trükikoja A. S., 1922).
- Stavenhagen, Rodolfo. „Ethnic Conflicts and Their Impact on International Society“, *International Social Science Journal*, 43: 1 (1991), 117–131.
- Stavenhagen, Rodolfo. *Ethnic Conflicts and the Nation-State* (New York: St. Martin’s Press, 1996).
- Steen, Anton. „The New Elites in the Baltic States: Recirculation and Change“, *Scandinavian Political Studies*, 20: 1 (1997), 91–112.
- Steen, Anton. „Ethnic Relations, Elites and Democracy in the Baltic States“, *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, 16: 4 (2000), 68–87.
- Steen, Anton. „Accessioning Liberal Compliance? Baltic Elites and Ethnic Politics under New International Conditions“, *International Journal on Minority and Group Rights*, 13: 2/3 (2006), 187–207.
- Stepan, Alfred. „When Democracy and the Nation-State Are Competing Logics: Reflections on Estonia“, *European Journal of Sociology*, 35: 1 (1994), 127–141.
- Stern, Eric et al. „Crisis Management in Transitional Democracies: The Baltic Experience“, *Government and Opposition*, 37: 4 (2002), 524–550.

- Sternberger, Dolf. „Verfassungspatriotismus”, *Schriften*, Band X (Frankfurt am Main: Insel Verlag, 1990).
- Stewart, Susan. *Explaining the Low Intensity of Ethnopolitical Conflict in Ukraine* (Münster: LIT-Verlag, 2005).
- Stolcke, Verena. „Talking Culture: New Boundaries, New Rhetorics of Exclusion in Europe”, *Current Anthropology*, 36: 1 (1995), 1–24.
- Stone, John; Piya, Bhumika. „Ethnic Groups”, *The Blackwell Encyclopedia of Sociology*, Vol. VII, ed. G. Ritzer (Malden et al.: Blackwell Publishing, 2007).
- Su, Aaron. *Nationalism and Nation Building in Africa* (Basel: Basilea Publications, 1992).
- Sumner, William G. *Folkways: A Study of the Sociological Importance of Usages, Manners, Customs, Mores, and Morals* (Boston: Ginn & Co., 1906).
- Subka, Viljar. *Pagulaspoliitika Eesti Vabariigis (1992 aastast tänapäevani)*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Õigusteaduskond, 2004).
- Sulkala, Helena. „Uus keel või vana murre?”, *Kiil ja hindäitidmine*, toim. K. Pajusalu, J. Rahman (Võru: Võro Instituut, 2004).
- Supporting Statebuilding in Situations of Conflict and Fragility: Policy Guidance* (Paris: OECD, 2011).
- Sutherland, Claire. „Nation-Building through Discourse Theory”, *Nations and Nationalism*, 11: 2 (2005), 185–202.
- Sutrop, Margit. et al (koost.). *Eesti Vabariigi naisministrid: Koguteos naistest poliitika tipus* (Tartu: Eesti Keele Sihtasutus, 2007).
- Zaagman, Rob. *Conflict Prevention in the Baltic States: The OSCE High Commissioner on National Minorities in Estonia, Latvia and Lithuania* (Flensburg: European Centre for Minority Issues, 1999).
- Zaionchkovskaia, Zhanna. „Interethnic Tensions and Demographic Movement in Russia, Ukraine, and Estonia”, *Ethnic Conflict in the Post-Soviet World: Case Studies and Analysis*, eds. L. Drobizheva et al. (Armonk: M. E. Sharpe, 1996).
- Zamascikov, Sergei. „Soviet Methods and Instrumentalities of Maintaining Control over the Balts”, *Journal of Baltic Studies*, 18: 3 (1987), 221–234.
- Zariski, Raphael. „Ethnic Extremism among Ethnoterritorial Minorities in Western Europe: Dimensions, Causes, and Institutional Responses”, *Comparative Politics*, 21: 3 (1989), 253–272.
- Zaslavsky, Victor. „The Soviet Union”, *After Empire. Multiethnic Societies and Nation-Building: The Soviet Union and the Russian, Ottoman, and Habsburg Empires*, eds. K. Barkey, M. von Hagen (Boulder, Oxford: Westview Press, 1997).
- Zelinsky, Wilbur. „The Hypothesis of the Mobility Transitions”, *Geographical Review*, 61: 2 (1971), 219–249.
- Zernatto, Guido. „Nation: The History of a Word”, *Review of Politics*, 6: 3 (1944), 351–366.
- Zetterberg, Seppo. *Viron historia* (Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, 2007).
- Zetterberg, Seppo. *Eesti ajalugu* (Tallinn: Tänapäev, 2010).
- Zevelev, Igor. *Russia and Its New Diasporas* (Washington: United States Institute of Peace Press, 2001).
- Zhuryari-Ossipova, Olga. „Human Rights as the Political-Juridical Issues of the Estonian-Russian Inter-State Relations”, *NATO Research Fellowships Programme 1995/1997* (Tallinn, 1997).
<http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/zurjari.pdf>
- Ziemele, Ineta. *State Continuity and Nationality: The Baltic States and Russia. Past, Present and Future as Defined by International Law* (Leiden: Nijhoff, 2005).
- Zimmerman, William. *The Russian People and Foreign Policy: Russian Elite and Mass Perspectives, 1993–2000* (Princeton: Princeton University Press, 2002).
- Zonov, Sergei. „Eesti Kongress ja mittekodanikud”, *Eesti Kongress 15. Teaduskonverents 12. märtsil 2005 Eesti Rahvusraamatukogus*, koost. E. Pärnaste (Tallinn: Hirvepark, 2005).
- Taagepera, Rein. „Building Democracy in Estonia”, *Political Science and Politics*, 24: 3 (1991), 478–481.
- Taagepera, Rein. „Ethnic Relations in Estonia, 1991”, *Journal of Baltic Studies*, 23: 2 (1992), 121–132.
- Taagepera, Rein. *Estonia: Return to Independence* (Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press, 1993).
- Taagepera, Rein. *Homme nägin ma Eestimaad: Esseid ja artikleid* (Tallinn: Eesti Foorum, 1995).
- Taagepera, rein. „Eesti- ja venekeelsed eestlased”, *Eesti jätkusuutlikkus ja lõimumine: Metsäülikool Eestis 2005–2007*, toim. M. Kass et al. (Tartu: Metsäülikool, 2008).
- Tajfel, Henri. „Social Identity and Intergroup Behaviour”, *Social Science Information*, 13: 2 (1974), 65–93.

- Tajfel, Henri. *Human Groups and Social Categories: Studies in Social Psychology* (Cambridge: Cambridge University Press, 1981).
- Tajfel, Henri. „Social Psychology of Intergroup Relations”, *Annual Review of Psychology*, 33 (1982), 1–39.
- Taklaja, Andres. „Rusj, Russia, Russland, Vene, Venemaa, Rossia”, *Vikerkaar*, 2 (1994), 87–92.
- Tali, Veiko. „Erastamiseseadus”, *Erastamine Eestis: ideoloogia, läbiviimine, tulemused*, koost. E. Terk (Tallinn: Eesti Tuleviku-uuringute Instituut, 1999).
- Tali, Veiko; Kein, Alar. *Ownership Reform and Privatization Process in Estonia*. Reform Round Table, Working Paper 5 (Tallinn: Estonian Academy of Sciences, 1993).
- Talve, Juhan. „Keeruline tee problemaatilisse rahvusriiki”, *Vikerkaar*, 2 (1995), 55–60.
- Tammaru, Tiit. „Venelased Eestis: Ränne ja kohanemine”, *Akadeemia*, 8 (1997), 1657–1677.
- Tammaru, Tiit. „Venelaste kohanemise regionaalsed erisused ja kohanemist mõjutavad tegurid”, *Akadeemia*, 11 (1997), 2283–2301.
- Tamm, Marek. „Mälupoliitika”, *Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011*, koost. R. Vetik (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012).
- Tamm, Marek; Halla, Saale. „Ajalugu, poliitika ja identiteet: Eesti monumentaalsest mälumaastikust”, *Monumentaalne konflikt: mälu, poliitika ja identiteet tänapäeva Eestis*, koost. P. Petersoo, M. Tamm (Tallinn: Varrak, 2008).
- Tammaru, Tiit; Kulu, Hill. „The Ethnic Minorities of Estonia: Changing Size, Location, and Composition”, *Eurasian Geography and Economics*, 44: 2 (2003), 105–120.
- Tammer, Enno (koost.). *20 aastat uut Eestit. 1. osa. Valimised, valitsused, peaministrid, presidendid* (Tallinn: Tammerraamat, 2011).
- Tammer, Enno. (koost.). *20 aastat uut Eestit. 2. osa. Pöörased 1993–1996* (Tallinn: Tammerraamat, 2012).
- Tammpuu, Piia. „Kodakondsus, identiteet ja kuuluvus: erinevad tõlgendusviisid ning nende muutumine Eesti avalikkuses”, *Integratsioonikäsitluse muutumine meediapildis: integratsiooni meediamonitoring 1999–2003*, koost. Ragne Kõuts (Tartu: Balti Ajakirjandusuurijate Assotsiatsioon, 2004).
- Tarand, Andres. „Nõukogude aeg”, *Eesti identiteet ja iseseisvus*, koost. A. Bertricaud (Tallinn: Avita, 2001).
- Taras, Raymond; Ganguly, Rajat. *Understanding Ethnic Conflict: The International Dimension* (New York: Longman, 2002).
- Tarn, Sven. „Kollektiivne protest Eestis aastatel 1996–2000”, *Eesti sotsiaalteaduste II aastakonverents: Teeside kogumik*, koost. K. Roosma (Tartu: Tartu Ülikool, 2001).
- Tarrow, Sidney. *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics* (Cambridge: Cambridge University Press, 1994).
- Taru, Marti. *Some Aspects of Political Participation in Estonia*. Master Thesis. Manuscript (University of Tartu: Department of Sociology, 1997).
- Taul, Saale. „Sallivus – äraootav teineteise talumine?: Eestlaste ja eestivenelaste vastastikuse kuvandi loomise strateegiad”, *Akadeemia*, 6 (2005), 1189–1235.
- Taylor, Charles. „Can Canada Survive the Charter?”, *Alberta Law Review*, 30: 2 (1992), 427–447.
- Taylor, Charles. „The Politics of Recognition”, *Multiculturalism: Examining the Politics of Recognition*, ed. A. Gutmann (Princeton: Princeton University Press, 1994).
- Tender, Tõnu. „Võru keelepruuk: keel või murre?”, *Akadeemia*, 4 (1996), 643–651.
- Tepp, Lembit. „Rahvastikuränne Eestisse ja Eestist välja”, *Eesti Statistika*, 9 (1994), 18–35.
- Tepp, Lembit. „Välismigratsiooni põhjused, migrantide paikus ja Eesti rahvastiku sünnikohad 1989. aasta rahvaloenduse andmetel”, *Eesti Statistika*, 11 (1994), 16–24.
- Terentjeva, Ludmila. „How Do Youths From Bi-National Families Determine Their Nationality?”, *Bulletin of Baltic Studies*, 1: 4 (1970), 5–11.
- Terk, Erik (koost.). *Erastamine Eestis: ideoloogia, läbiviimine, tulemused* (Tallinn: Eesti Tuleviku-uuringute Instituut, 1999).
- Terk, Erik. „Kommentaariid IV kongressi kõnele: kevad 1992”, *Rahvarinne 1988: (Kakskümmend aastat hiljem)*, toim. A. Veskimäe (Tallinn: Tallinna Linnavalitsus, 2008).
- Terracciano, Antonio et al. „National Character Does Not Reflect Mean Personality Trait Levels in 49 Cultures”, *Science*, 310: 5745 (2005), 96–100.
- Tesnov, Boris. *Eesti rahva lühiajalugu* (Vancouver, Tartu: OÜ Greif, 2001).
- Thiele, Carmen. *The Criterion of Citizenship for Minorities: The Example of Estonia*, ECMI Working Paper 5 (1999).
- Tolz, Vera. „Conflicting ‘Homeland Myths’ and Nation-State Building in Postcommunist Russia”, *Slavic Review*, 57: 2 (1998), 267–294.

- Tolz, Vera. „The Search for a National Identity in the Russia of Yeltsin and Putin”, *Restructuring Post-Communist Russia*, eds. Y. Brudny et al. (Cambridge: Cambridge University Press, 2004).
- Toomet, Ott. „Eestlaste ja venelaste tööpuudus 1989–2007”, *Vikerkaar*, 4/5 (2009), 120–126.
- Triandafyllidou, Anna. „National Identity and the ‘Other’”, *Ethnic and Racial Studies*, 21: 4 (1998), 593–612.
- Tiit, Ene-Margit. „Eesti rahvastikust 21. sajandi algusaastail”, *Akadeemia*, 12 (2008), 2563–2593.
- Tilly, Charles. „Reflections on the History of European State-Making”, *The Formation of National States in Western Europe*, ed. C. Tilly (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1975).
- Tilly, Charles (ed.). *The Formation of National States in Western Europe* (Princeton, New Jersey: Princeton University Press, 1975).
- Tilly, Charles. *Durable Inequality* (Berkeley: University of California Press, 1999).
- Ting, Helen. „Social Construction of Nation – A Theoretical Exploration”, *Nationalism and Ethnic Politics*, 14: 3 (2008), 453–482.
- Tishkov, Valery. „What Are Russia and the Russian People?”, *Russian Politics and Law*, 47: 2 (2009), 30–59.
- Toe, Anu. *Setode kui etnilise grupi meediarepresentatsioon trükimeedias aastatel 1992–2012*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni instituut, 2013).
- Toft, Monica. *The Forgotten Meaning of Territory: Geographic Concentration and Violent Rebellion by Ethnic Populations* (Princeton: Princeton University Press, 2003).
- Tomusk, Ilmar. „Keeleseaduse täitmise järelevalve valupunktidest”, *Õiguskeel*, 4 (2001), 3–7.
- Tomusk, Ilmar. *Eesti keelepoliitika põhimõtted ja dünaamika eurointegratsiooni ning rahvusvaheliste inimõiguste kontekstis* (Tallinn: Tallinna Tehnikaülikooli Kirjastus, 2002).
- Tomusk, Ilmar. „Riigikeel on riigi keel”, *Õiguskeel*, 1 (2002), 10–15.
- Tomusk, Ilmar. „Eesti keelepoliitika põhimõtted ja nende rakendamine”, *Õiguskeel*, 1 (2003), 3–13.
- Tomusk, Ilmar. „Avalik teave ja reklaam – mis keeles?”, *Õiguskeel*, 2 (2003), 9–14.
- Tomusk, Ilmar. „Eesti keelepoliitikast eile, täna ja homme”, *Keelekaitse*, 3 (2003), 17–25.
- Tomusk, Ilmar. *Keel ja poliitika: artiklid ja ettekanded 1996–2003* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004).
- Tomusk, Ilmar. „Vaidlused kohaliku omavalitsuse asjaajamiskeeles üle Narvas ja Sillamäel”, *Õiguskeel*, 4 (2004), 19–27.
- Toomepuu, Jüri. „Eestlus hävingu lävel”, *Kultuur ja Elu*, 1 (2009), 16–20.
- Toomla, Rein. *Eesti erakonnad* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Toots, Anu. „Immigration in Estonia: Politics and Policy”, *The Monthly Survey of Baltic and Post-Soviet Politics*, April 1994, 70–79 & May 1994, 68–81.
- Traat, Imbi, Inno, Jaano. *Tõenäosuslik valikuuring* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1997).
- Triandis, Harry. „Collectivism and Individualism as Cultural Syndromes”, *Cross-Cultural Studies*, 27: 3/4 (1993), 155–180.
- Tulviste, Peeter. „Vana ja uus sallimatus ning sallivus”, *Akadeemia*, 10 (1997), 2019–2023.
- Turner, John C. „Social Comparison and Social Identity: Some Prospects for Intergroup Behaviour”, *European Journal of Social Psychology*, 5: 1 (1975), 5–34.
- Tõnisson, Ilmar. *Sini-must-valge kolmikvärvi ajaloost* (Tartu: „Postimehe” trükk, 1934).
- Tähepõld, Kadri et al. *Setomaa: ida ja lääne vahel* (Tallinn: Ecce Revelia, 2008).
- Tägil, Sven. „Ethnic and National Minorities in the Nordic Nation-Building Process: Theoretical and Conceptual Premises”, *Ethnicity and Nation Building in the Nordic World*, ed. S. Tägil (Carbondale: Southern Illinois University Press, 1995).
- Tõrmud, Klaus. „The Role of the CSCE Missions in Preventive Diplomacy – The Case of Estonia”, *The Challenge of Preventive Diplomacy: The Experience of the CSCE*, ed. S. Carlsson (Stockholm: Ministry for Foreign Affairs, 1994).
- Uba, Mari. *Rahvusliku enesemääratluse muutumise võimalused: Rahvusliku identiteedi konstrueerimine Teise maailmasõja järgse Eesti, Soome, Ida-Saksa, Lääne-Saksa, Austria ja Šveitsi ajakirjanduses*. Magistritöö. Käsikiri. (Tartu Ülikool: Sotsioloogia osakond, 2000).
- Uibopuu, Henn-Jüri. „Die rechtliche Stellung der Minderheiten in Estland”, *Das Minderheitenrecht europäischer Staaten*, Teil 2, eds. Jochen A. Frowein et al. (Berlin, New York: Springer, 1993).
- Uibopuu, Henn-Jüri. „The Baltic States and their Minorities”, *Annuaire Européen/European Yearbook*, 40 (1994), 47–64.
- Uzelac, Gordana. „National Ceremonies: The Pursuit of Authenticity”, *Ethnic and Racial Studies*, 33: 10 (2010), 1718–1736.

- Utz, Raphael. „Nations, Nation-Building, and Cultural Intervention: A Social Science Perspective”, *Max Planck Yearbook of United Nations Law*, 9 (2005), 615–647.
- Uudmäe, Evelyn. *Eesti- ja venepäraste nimele roll tööle kandideerimise protsessis Tallinna näitel*. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool, Majandusteaduskond, 2012).
- Vadi, Maaja. „Organisatsioonikultuuri ja väärtuste seosed eestlastel ja venelastel”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002).
- Vahter, Tarmo. *Vaba riigi tulek 1991. Kuus otsustavat kuud* (Tallinn: Eesti Ekspress, 2011).
- Vahtré, Lauri. *Vabanemine: Eesti 1987–1992* (Tallinn: IM Meedia, 1996).
- Vahtré, Lauri. *Teine lugemine* (Tallinn: Virgela, 1998).
- Vahtré, Lauri. *Eesti ajalugu: vene õppekeelega gümnaasiumile* (Tallinn: Ilo, 2010).
- Vainu, Vaike. *Avalik arvamus ja riigikaitse* (Tallinn: Kaitseministeerium, 2010).
- Valdmaa, Sulev. *Eesti ühiskonna mitmekultuurilisus: kvalitatiivne hinnang* (Tallinn, 2003).
- Valge, Jüri. „Eesti keel rahvusvahelistumise ja murdeliikumise elavnemise tingimustes”, *Emakeel ja teised keeled*, V (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2007).
- Valgma, Ülle; Rootalu, Kadri. „Abielud ja lahutused”, *Rahvastik 2005–2006* (Tallinn: Statistikaamet, 2007).
- Valk, Aune. „Mitte-eesti noorte psühholoogiline kohanemine mitmerahvuselises klassis: enesehinnang ja etniline identiteet”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Valk, Aune. „Ethnic Identity, Ethnic Attitudes, Self-Esteem, and Esteem Toward Others Among Estonian and Russian Adolescents”, *Journal of Adolescent Research*, 15: 6 (2000), 637–651.
- Valk, Aune. „Võrokeste identiteedist”, *A kiilt rahvas kynõlõs: võrokeste keelest, kommetest, identiteedist*, toim. K. Koreinik, J. Rahman (Võro: Võro Instituut, 2000).
- Valk, Aune; Karu, Kristel. „Ethnic Attitudes in Relation to Ethnic Pride and Ethnic Differentiation”, *The Journal of Social Psychology*, 141: 5 (2001), 583–601.
- Valk, Aune; Realo, Anu. „Eessõna”, *Eesti ja eestlased teiste rahvuste peeglis*, koost. A. Valk, A. Realo (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).
- Valton, Arvo. „Venelastest”, *Vikerkaar*, 5 (1989), 62–66.
- Valton, Arvo. „Eestlastest”, *Vikerkaar*, 8 (1989), 66–70.
- Valton, Arvo. *Rahvusluse vaateid* (Tallinn: Virgela, 1997).
- Vare, Silvi. „Eesti keel teise keelena vene õppekeelega koolis”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Vare, Silvi. „Kakskeelsus kakskeelse õpetuse kaudu”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Vare, Silvi. „Eesti hariduse keelepoliitika”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Vare, Silvi. *Eesti keel vene koolis* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2004).
- Vassiltšenko, Larissa. „„Estica” vene koolis: eesmärgid, sisu ja perspektiivid”, *Estica vene õppekeelega koolis* (Tartu: Tartu Ülikool, 1997).
- Vassiltšenko, Larissa. „Venekeelse kooli reformimine: Lahendust ootavad probleemid”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Vassiltšenko, Larissa et al. „Venekeelse kooli erinevate mudelitega seotud ootused ja kartused haridus-subjektide seas”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Vasu, Norman. *How Diasporic Peoples Maintain Their Identity in Multicultural Societies: Chinese, Africans, and Jews* (Lewiston: Edwin Mellen Press, 2008).
- Veidemann, Andra. „Eesti rahvus- ja rahvastikupoliitika”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Veit-Brause, Irmeline. „Rethinking the State of the Nation”, *The State in Transition: Reimagining Political Space*, ed. J. A. Camilleri et al. (Boulder; London: Lynne Rienner Publishers, 1995).
- Velling, Karmo. *Integratsioonikampaaniate „Palju toredaid inimesi” ja „Naeratusest algab sõprus” vastuvõtt ja efektiivsus*. Bakalaureusetöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajakirjanduse ja kommunikatsiooni osakond, 2002).
- Verkhovsky, Alexander. „Future Prospects of Contemporary Russian Nationalism”, *Russian Nationalism and the National Reassertion of Russia*, ed. M. Laruelle (London: Routledge, 2009).

- Veroman, Heinrich. „Rahvuslik lind” linnukaitse propageerimise uue töövormina”, *Eesti Loodus*, 4 (1963), 204.
- Verschik, Anna. „Interferentsi mehhanismidest ja vene-eesti kontaktidest”, *Keel ja Kirjandus*, 8 (2001), 529–542.
- Veskimägi, Kaljo-Olev. *Kuidas valitseti Eesti NSV-d: Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee büroo 162 etteastumist 1944–1956 vahemängude ja sissejuhatusega* (Tallinn: Varrak, 2005).
- Vetik, Raivo. „Ethnic Conflict and Accommodation in Post-Communist Estonia”, *Journal of Peace Research*, 30: 3 (1993), 271–280.
- Vetik, Raivo. „Eestlased Ida-Virumaal 1997. a. aprillis korraldatud arvamusuuringu valguses”, *Eestlased Ida-Virumaal. Sotsioloogiliste uurimuste materjalid*, koost. J. Sillaste (Tallinn: Hansar, 1997).
- Vetik, Raivo. „Multikultuuriline Eesti: mida me soovime?”, *Integratsioonimaastik – üksikõiksusest koosmeeleni*, koost. A. Laius et al. (Tallinn: Jaan Tõnissoni Instituut, 2000).
- Vetik, Raivo. „Multicultural Democracy as a New Model of National Integration in Estonia”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Vetik, Raivo. *Eesti ühiskonna integratsiooniprogrammi 2008–2013 üldideoloogia kontseptuaalne põhjendamine* (Tallinn: MEIS, 2007).
- Vetik, Raivo. *Kahe vabaduse piiril* (Tallinn: K-Print, 2007).
- Vetik, Raivo. „Integration Policies”, *The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve: The TIES Study in Estonia*, eds. R. Vetik, J. Helemäe (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011).
- Vetik, Raivo. „Rahvuspoliitika”, *Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011*, koost. R. Vetik (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012).
- Vetik, Raivo; Helemäe, Jelena (eds.). *The Russian Second Generation in Tallinn and Kohtla-Järve: The TIES Study in Estonia* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 2011).
- Vetik, Raivo (koost.). *Eesti poliitika ja valitsemine 1991–2011* (Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2012).
- Vihalemm, Peeter. „Venekelse elanikkonna infoväli ja meediakasutus”, *Eesti inimarengu aruanne 2007* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2008).
- Vihalemm, Peeter. „Meedia ja infoväli”, *Integratsiooni monitooring 2011*, (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2012).
- Vihalemm, Triin. „Who Supported Russian Opposition?”, *EMOR – Reports*, 2: 1 (1992), 12–19.
- Vihalemm, Triin. „Eesti keele oskus ja selle kasutamine vene noorte toimetuleku tegurina ning nende enesemääratluse kujundajana”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Vihalemm, Triin. „Estonian Language Competence, Performance, and Beliefs on Acquisition among the Russian-speaking Inhabitants of Estonia 1989–1997”, *International Journal of Sociology of Language*, 139: 1 (1999), 69–85.
- Vihalemm, Triin. „Group Identity Formation Processes among Russian-speaking Settlers of Estonia: A Linguistic Perspective”, *Journal of Baltic Studies*, 30: 1 (1999), 18–39.
- Vihalemm, Triin. „Meedia roll venekelse elanikkonna informeerituse tagamisel ning identiteedi kujundamisel”, *Integratsioon Eesti ühiskonnas. Monitooring 2000*, koost. M. Lauristin, R. Vetik (Tallinn: Ilõprint, 2000).
- Vihalemm, Triin. „Eesti keele roll kultuuridevahelises kommunikatsioonis”, *Eesti ja eestlased võrdlevas perspektiivis: Kultuuridevahelisi uurimusi 20. sajandi lõpust*, koost. A. Valk (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2002).
- Vihalemm, Triin. „Usage of Language as a Source of Societal Trust”, *The Challenge of the Russian Minority: Emerging Multiculturalism Democracy in Estonia*, eds. M. Lauristin, M. Heidmets (Tartu: Tartu University Press, 2002).
- Vihalemm, Triin. „Crystallizing and Emancipating Identities in Post-Communist Estonia”, *Nationalities Papers*, 35: 3 (2007), 477–502.
- Vihalemm, Triin. „To Learn or not to Learn? Dilemmas of Linguistic Integration of Russians in Estonia”, *Ethnicity*, 2: 3 (2010), 73–97.
- Vihalemm, Triin. „Keelepraktikad, kollektiivne identiteet ja mälu”, *Integratsiooni monitooring 2011* (Tallinn: Poliitikauuringute Keskus Praxis, 2012).
- Vihalemm, Triin. *Keeleoskus ja hoiakud*. Üles laetud 26.02.2012.
<http://www.andmemasin.eu/reports/failid/554-integratsiooni-monitooring-2008-keleoskus.pdf>

- Vihalemm, Triin; Lauristin, Marju. „Cultural Adjustment to the Changing Societal Environment: The Case of Russians in Estonia”, *Return to the Western World: Cultural and Political Perspectives on the Estonian Post-Communist Transition*, eds. M. Lauristin et al. (Tartu: Tartu University Press, 1997).
- Vihalemm, Triin; Masso, Anu. „Identity Dynamics of Russian-speakers of Estonia in the Transition Period”, *Journal of Baltic Studies*, 34: 1 (2003), 92–116.
- Vihalemm, Triin; Masso, Anu. „Kollektiivsed identiteedid siirdeaja Eestis”, *Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse „Mina. Maailm. Meedia” tulemustest*, toim. V. Kalmus et al. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).
- Vihalemm, Triin; Masso, Anu. „(Re)Construction of Collective Identities after the Dissolution of the Soviet Union: The Case of Estonia”, *Nationalities Papers*, 35: 1 (2007), 71–91.
- Vihalemm, Triin; Siiner, Maarja. „Balti riikide lõimumis- ja keelepoliitika Euroopa Liidu kontekstis”, *Eesti inimarengu aruanne 2010/2011* (Tallinn: Eesti Koostöö Kogu, 2011).
- Vihalemm, Triin; Taul, Saale. „Two Sides of Post-Modernisation: The Reception of the Campaign ‘Integrating Estonia’”, *Youth Around the Baltic Sea: Sharing Differences – Discovering Common Grounds?*, eds. V. Henze et al. (Örebro: Örebro University, 2004).
- Vihalemm, Triin et al. „Eesti kujunev keeleruum”, *Eesti elavik 21. sajandi algul: ülevaade uurimuse „Mina. Maailm. Meedia” tulemustest*, toim. V. Kalmus et al. (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2004).
- Viikberg, Jüri. „Estonians in Russia – Russians in Estonia”, *Oral Memory & National Identity*. Papers of the International Conference held in Tallinn, September 18–19, 1993 (Tallinn: Vagabund, 1994).
- Viikberg, Jüri. „Akulturatsioon”, *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud*, koost. J. Viikberg (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Viikberg, Jüri (koost.). *Eesti rahvaste raamat. Rahvusvahemused, -rühmad ja -killud* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1999).
- Viikberg, Jüri. „Vähemusrahvus. Terminist, selle tähendusest ja kasutamisest”, *Keel ja Kirjandus*, 3 (2001), 197–201.
- Vikat, Andres; Notkola, Veijo. *Keitä he ovat? Virosta ja entisestä Neuvostoliitosta Suomeen muuttaneet vuosina 1988 ja 1992* (Helsinki: Helsingin kaupungin tietokeskus, 1996).
- Visek, Richard C. „Creating the Ethnic Electorate through Legal Restorationism: Citizenship Rights in Estonia”, *Harvard International Law Journal*, 38: 2 (1997), 315–373.
- Vogt, Henri. „Estonia – Ever More Firmly in the Nation-Liberal Course?”, *Baltic Rim Economies Quarterly Review*, 2 (31.05.2011), 40. <http://www.tse.fi/FI/yksikot/erillislaitokset/pei/Documents/BRE2011/BRE%202-2011%20final%2030.5.2011.pdf>
- Volkan, Vamik. *Bloodlines: From Ethnic Pride to Ethnic Terrorism* (Boulder: Westview Press, 1998).
- Vujačić, Veljko. „Gennadiy Zyuganov and the ‘Third Road’”, *Post-Soviet Affairs*, 12: 2 (1996), 118–154.
- Vseviiov, David. „Endiste narvakate mõistatus”, *Tuna*, 2 (2001), 60–67.
- Vseviiov, David. *Nõukogudeaegne Narva: elanikkonna kujunemine 1944–1970* (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 2001).
- Vseviiov, David. *Kirde-Eesti urbaanse anomaalia kujunemine ning struktuur pärast Teist maailmasõda* (Tallinn: TPÜ Kirjastus, 2002).
- Võlli, Kai. „Vene õppekeele koolid Eesti põhi- ja keskkariduse riiklikule õppekavale ülemineku eel”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Vähemuste kaitse seire Euroopa Liiduga liitumise protsessis. Riikliku programmi „Integratsioon Eesti ühiskonnas 2000–2007” hinnang (Tallinn: Avatud Ühiskonna Instituut, 2002).
- Värnik, Airi; Kõlves, Kairi. *Eestlaste ja mitte-eestlaste enesetapud. = Estonian's and non-Estonian's suicides* (Tallinn, Tartu: Eesti-Rootsi Suitsidologia Instituut, 2001).
- Värnik, Airi et al. „Suicide Mortality and Political Transition: Russians in Estonia Compared to that of the Estonians in Estonia and to the Population of Russia”, *Trames*, 10: 3 (2006), 268–277.
- Väyrynen, Tarja. „Ethnic Communalism and Conflict Resolution”, *Cooperation and Conflict*, 33: 1 (1998), 59–80.
- Vääri, Eduard et al. *Võõrsõnade leksikon* (Tallinn: Valgus, 2006).
- Vöörmann, Mai; Vöörmann, Rein. „Eestlased Ida-Virumaal eesti noorte pilgu läbi”, *Eestlased Ida-Virumaal. Sotsioloogiliste uurimuste materjalid*, koost. J. Sillaste (Tallinn: Hansar, 1997).
- Vöörmann, Rein; Helemäe, Jelena. „Ethnic Relations in Estonia’s Post-Soviet Business Community”, *Ethnicities*, 3: 4 (2003), 509–530.
- Wæver, Ole. „Securitization and Desecuritization”, *On Security*, ed. R. Lipschutz (New York: Columbia University Press, 1995).

- Wallach, Yair. „Creating a Country through Currency and Stamps: State Symbols and Nation-Building in British-ruled Palestine”, *Nations and Nationalism*, 17: 1 (2011), 129–147.
- Waller, Michael; Linklater, Andrew. „Introduction: Loyalty and the Post-National State”, *Political Loyalty and the Nation-State*, eds. M. Waller, A. Linklater (London: Routledge, 2003).
- Walter, Barbara; Snyder, Jack (eds.). *Civil Wars, Insecurity, and Intervention* (New York: Columbia University Press, 1999).
- Walter, Hannes. „Julgeolek ja võimalikud ohud”, *Eesti uue aastatuhande lävel. Väikerahva võimalused ja valikud*, toim. E. Rääts (Tallinn: TEA Kirjastus, 2000).
- Weber, Eugen. *Peasants into Frenchmen: The Modernization of Rural France, 1870–1914* (Stanford: Stanford University Press, 1976).
- Weber, Max. „The Nation”, *From Max Weber: Essays in Sociology*, eds. H. H. Gerth, C. W. Mills (New York: Oxford University Press, 1958).
- Weber, Max. *Gesammelte politische Schriften* (Tübingen: Mohr, 1971).
- Weinstock, Daniel. „Four Kinds of (Post-)nation-building”, *The Fate of the Nation-State*, ed. M. Seymour (Montreal: McGill – Queen’s University Press, 2004).
- Wimmer, Andreas. „Who Owns the State? Understanding Ethnic Conflict in Post-Colonial Societies”, *Nations and Nationalism*, 3: 4, (1997), 631–665.
- Wistinghausen, Henning von. *Vabas Eestis: Esimese Saksa suursaadiku mälestused 1991–1995* (Tallinn: Eesti Keele Sihtasutus, 2008).
- Wodak, Ruth et al. *The Discursive Construction of National Identity* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2009).
- Wolff, Larry. *Inventing Eastern Europe: The Map of Civilization on the Mind of the Enlightenment* (Stanford: Stanford University Press, 1994).
- Wolff, Stefan; Cordell, Karl. „Introduction: Ethnopolitics in Contemporary Europe”, *The Ethnopolitical Encyclopaedia of Europe*, eds. K. Cordell, S. Wolff (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004).
- Wood, John. „Secession: A Comparative Analytical Framework”, *Canadian Journal of Political Science*, 14: 1 (1981), 107–134.
- Worchel, Stephen. *Written in Blood: Ethnic Identity and the Struggle for Human Harmony* (New York: Worth Publishers, 1999).
- World Development Report: From Plan to Market. World Bank* (Washington: Oxford University Press, 1996).
- Õispuu, Jaan. „Õpetajakoolitus muukeelse hariduse uuenduse aspektist”, *Mitmekultuuriline Eesti: Väljakutse haridusele*, toim. M. Lauristin et al. (Tartu: OÜ Vali Press, 1998).
- Õun, Peep (koost.). *Tollilugu: Eesti Tolliameti areng 1991–2001* (Tallinn: Tolliamet, 2001).
- Öst, Anna-Carin. „Who is Citizen in Estonia, Latvia and Lithuania?”, *Human Rights in the Baltic States*, ed. T. Dahlgren (Helsinki: Finnish Helsinki Committee, 1993).
- Özkirimli, Umut. *Theories of Nationalism: A Critical Introduction* (Basingstoke: Palgrave, 2000).
- Özkirimli, Umut. *Contemporary Debates on Nationalism: A Critical Engagement* (New York; Oxford: Palgrave Macmillan, 2005).
- Yack, Bernard. „The Myth of the Civic Nation”, *Theorizing Nationalism*, ed. R. Beiner (Albany: State University of New York Press, 1999).
- Yiftachel, Oren. „Israeli Society and Jewish-Palestinian Reconciliation: ‘Ethnocracy’ and Its Territorial Contradictions”, *The Middle East Journal*, 51: 4, (1997), 505–519.
- Yiftachel, Oren. „‘Ethnocracy’: The Politics of Judaizing Israel/Palestine”, *Constellations*, 6: 3 (1999), 364–390.
- Yiftachel, Oren. „The Homeland and Nationalism”, *Encyclopedia of Nationalism*, Vol. 1, eds. A. J. Motyl et al. (San Diego: Academic Press, 2001).
- Yin, Robert K. *Case Study Research: Design and Methods* (Thousand Oaks: Sage, 2003).
- Yinger, Milton J. „Toward a Theory of Assimilation and Dissimilation”, *Ethnic and Racial Studies*, 4: 3 (1981), 249–264.
- Young, Crawford. „The Temple of Ethnicity”, *World Politics*, 35: 4 (1983), 652–662.
- Акимов, Вячеслав. *Ида-Вирумаа: на окраине европейской цивилизации, или, очень субъективный рассказ о том, как живут, о чем думают и чего хотят инородцы* (Kohtla-Järve: Alprinter, 2001).
- Алексахина, Маргарита. „Конфликтная логика формирования идентичности „русских” в Эстонии: между транснациональным воздействием и национализирующими стратегиями”, *Ethnic Images*

- and Stereotypes – Where is the Border Line (Russian-Baltic Cross-Cultural Relations)*, ed. J. Nõmm (Narva: Tartu Ülikooli Narva kolledž, 2007).
- Бромлей, Юлиан В. *Национальные процессы в СССР: в поисках новых подходов* (Москва: Наука, 1988).
- Варунин, Павел Г. „Об изучении культурного наследия староверов Эстонии и его сохранении”, *Очерки по истории и культуре староверов Эстонии. I* (Тарту: Издательство Тартуского университета, 2004).
- Вишневский, Анатолий Г.; Волков, Андрей (ред.). *Воспроизводство населения СССР* (Москва: Финансы и статистика, 1983).
- Горохов, Сергей. *Городское самоуправление Нарвы: за десять лет перемен 1989–1999* (Нарва: Нарвское городское собрание, 2000).
- Гусарова, Е. П. „Хельсинкский процесс во внешней политике России”, *Дипломатический вестник*, 7 (2000), 92–94.
- Демурина, М. В.; Симиндя, В. В. (ред.). *Современная европейская этнократия: нарушение прав национальных меньшинств в Эстонии и Латвии* (Москва: Фонд „Историческая память”, 2009).
- Заренков, Андрей. „Анализ ситуации и актуальные задачи Российских соотечественников”, *Региональная конференция российских соотечественников Прибалтики: сборник материалов*. Таллинн, 28 августа 2007 г., сост. С. Сергеев (Таллинн: Ingrid, 2007).
- Зима, В. Ф. *Голод в СССР 1946–1947 годов: происхождение и последствия* (Москва: Институт Российской Истории РАН, 1996).
- Зубкова, Елена. „Проблемная зона: особенности советизации республик Балтии в послевоенные годы. 1944–1952 гг.”, *Новый мир истории России: форум японских и российских исследователей*, ред. Г. Бордюгова et al. (Москва: АИРО-XX, 2001).
- Исаков, Сергей Г. „О мультикультурности эстонского общества: прошлое и настоящее”, *Радуга*, 4 (1998), 121–134.
- Исаков, Сергей Г. *Очерки истории русской культуры в Эстонии* (Таллинн: Aleksandra, 2005).
- Караганов, Сергей А. „Проблемы защиты интересов российско ориентированного населения в „ближнем” зарубежье”, *Дипломатический вестник*, 21/22 (1992), 43–45.
- Кирх, Аксель; Кирх, Марика. „Нужна ли региональная национальная политика”, *Национальные процессы в СССР*, ред. М. Н. Губогло (Москва: Наука, 1991).
- Крумминг-Сухарев, Борис. *Русские в Прибалтике: рубеж XXI века* (Санкт-Петербург: Международная ассоциация „Русская культура”, 2001).
- Кюльмоя, Ирина. „О современном состоянии языка русской диаспоры Эстонии”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000).
- Лебедева, Надежда М. *Новая русская диаспора: социально-психологический анализ* (Москва: Институт этнологии и антропологии, 1995).
- Ленсмент, Анжелика. „Жизнь в эмиграции социально-психологические черты сознания постсоветского эмигранта”, *Audentese Ülikooli Toimetised*, 7 (2005), 195–206.
- Лившиц, Юзеф. „Правовой статус граждан Эстонии и иностранцев”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000).
- Микитаев, Абдулла. „Комментарий”, *Дипломатический вестник*, 2 (1995), 52.
- Михайлов, Дмитрий Р. „Культурная автономия русских Эстонии: предпосылки и перспективы интеграции”, *Радуга*, 12 (1995), 52–62.
- Нелисова, Ирина. „Возможности мультикультурализма”, *Audentese Ülikooli Toimetised*, 7 (2005), 263–272.
- Павук, Ольга. *Свободные экономические зоны в мире и Балтии* (Рига: JUMI, 2003).
- Пароль, Владимир. „Особенности межэтнической социально-политической ситуации в Эстонии и основные пути ее нормализации”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000).
- Рихтер, Елизавета В. *Русское население западного Причудья: очерки истории, материальной и духовной культуры* (Таллинн: Валгус, 1976).
- Самородный, Олег. *Бремя полуверок: особенности русской политики в Эстонии* (Таллинн: Vali Press, 2012).

- Семенов, Юрий И. „Этнос, нация, диаспора”, *Этнографическое обозрение*, 2 (2000), 64–74.
- Сидельников, Олег. „Русская община Эстонии на XX и XXI веков”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000).
- Симонян, Ренальд Х. *Россия и страны Балтии* (Москва: Academia, 2003).
- Трофимов, В. Н. „Россия – Прибалтика: как жить дальше?”, *Дипломатический вестник*, 13/14 (1992), 76–80.
- Успенский, Николай Н. „Приветствие участникам региональной конференции соотечественников стран Прибалтики”, *Региональная конференция российских соотечественников Прибалтики: сборник материалов*. Таллинн, 28 августа 2007 г., сост. С. Сергеев (Таллинн: Ingrid, 2007).
- Фишкина, Екатерина. „Есть ли будущее у русской культуры в Эстонии?”, *Русские в Эстонии на пороге XXI века: прошлое, настоящее, будущее*, сост. В. Бойков, Н. Бассель (Таллинн: Русский исследовательский центр в Эстонии, 2000).
- Хорошкевич, Анна Леонидовна. *Герб, флаг и гимн: из истории государственных символов Руси и России* (Москва: Время, 2008).
- Чепурин, Александр В. „Россия и Российская диаспора”, *Региональная конференция российских соотечественников Прибалтики: сборник материалов*. Таллинн, 28 августа 2007 г., сост. С. Сергеев (Таллинн: Ingrid, 2007).
- Чепурин, Александр В. „Собираем Русский Мир”, *Региональная конференция российских соотечественников Прибалтики: сборник материалов*. Таллинн, 28 августа 2007 г., сост. С. Сергеев (Таллинн: Ingrid, 2007).

LISAD

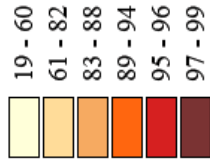
Tabel 2. Eesti rahvastiku välismigratsiooniline liikumine 1946–1991*

Aastad	Saabunud	Lahkunud	Rändesaldo
1946–1990**	1 105 544	791 218	314 326
1946–1955**	298 894	193 802	105 092
1956–1960	149 364	118 862	30 502
11–1965	111 268	70 833	40 435
1966–1970	135 891	93 398	42 493
1971–1975	130 389	98 629	31 760
1976–1980	114 262	85 864	28 398
1981–1985	95 095	66 959	28 136
1986–1990	70 382	62 872	7 510
1956	40 471	29 310	11 161
1957	32 378	26 713	5 665
1958	28 744	21 862	6 882
1959	24 404	19 101	5 303
1960	23 367	21 876	1 491
1961	22 632	14 507	8 125
1962	22 287	14 863	7 424
1963	21 729	13 575	8 154
1964	22 345	13 339	9 006
1965	22 275	14 549	7 726
1966	23 112	16 712	6 400
1967	21 903	18 261	3 642
1968	28 011	18 547	9 464
1969	31 936	20 318	11 618
1970	30 929	19 560	11 369
1971	29 283	19 374	9 909
1972	25 541	18 266	7 275
1973	26 434	19 227	7 207
1974	25 003	21 428	3 575
1975	24 128	20 334	3 794
1976	23 772	19 315	4 457
1977	24 500	17 642	6 858
1978	23 033	17 271	5 762
1979	22 088	17 189	4 899
1980	20 869	14 447	6 422
1981	20 575	13 990	6 585
1982	19 712	14 032	5 680
1983	18 177	13 564	4 613
1984	17 502	12 754	4 748
1985	19 129	12 619	6 510
1986	18 461	12 349	6 112
1987	16 874	12 591	4 283
1988	14 168	13 203	965
1989	12 497	12 326	171
1990	8 381	12 402	–4 021
1991	5 203	13 237	–8 034

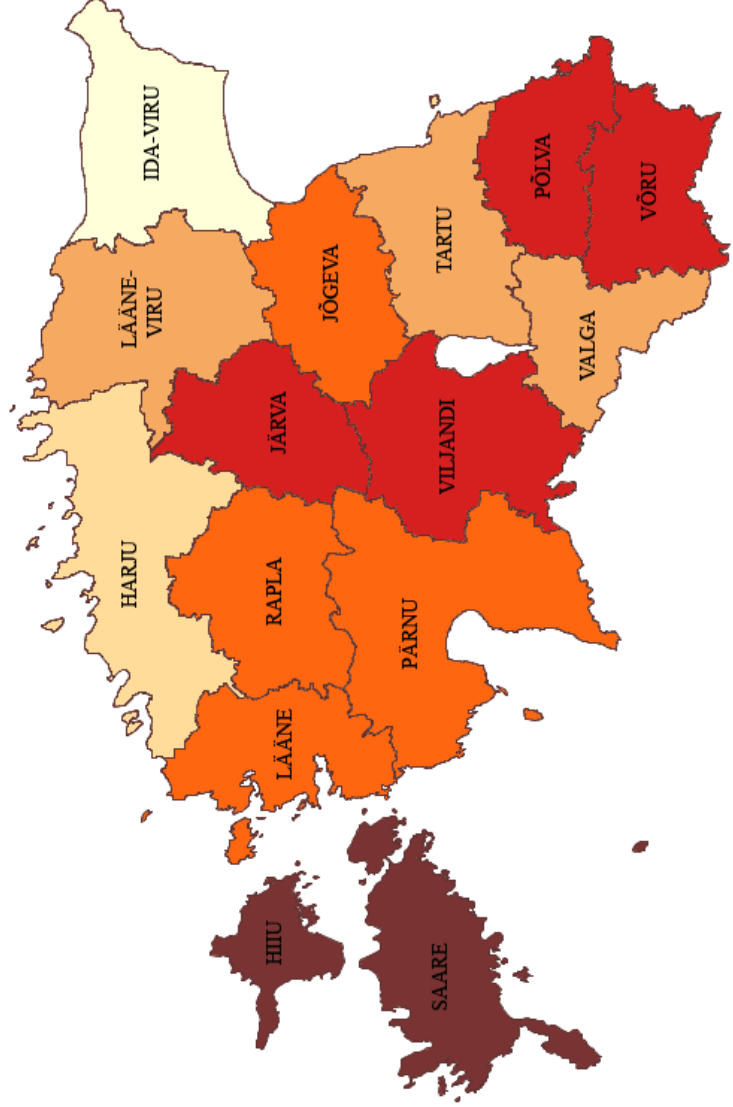
*Allikas: *Statistika aastaraamat 1992* (Tallinn: Eesti Statistikaamet, 1992), 39; ESA info.

**Aastate 1946–1950 ja 1952 rändeandmed on osalised – maarahvastiku rände kohta arvestust ei peetud.

Ida-Virumaa	19,5%
Harjumaa	61,7%
Valgamaa	83,1%
Tartumaa	84,7%
Lääne-Virumaa	86,9%
Pärnumaa	88,9%
Läänemaa	89,1%
Jõgevamaa	91,2%
Raplamaa	94,0%
Järvamaa	94,7%
Põlvamaa	95,1%
Võrumaa	95,3%
Viljandimaa	95,4%
Saaremaa	98,1%
Hiiumaa	98,5%

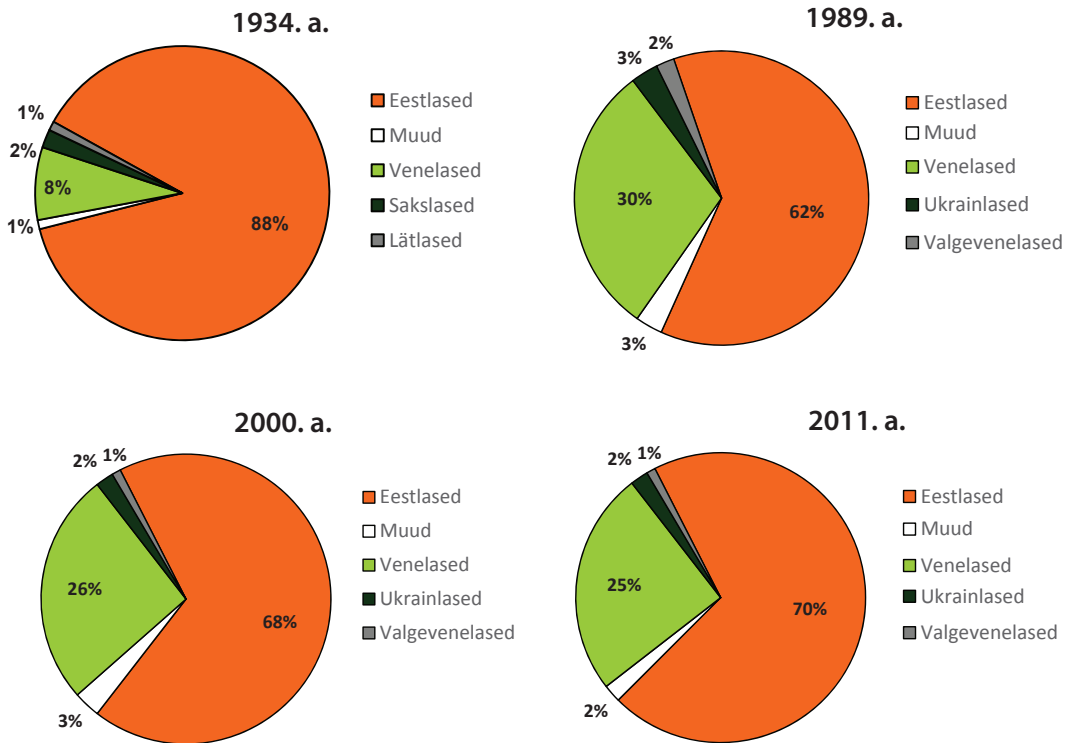

Allikas: REL 2011

Kaart 1. Eestlaste potentsiaalne osatähtsus rahvastikus maakonniti 2011

Tabel 3. Eesti elanikkonna rahvuslik koosseis 1934, 1989, 2000, 2011*

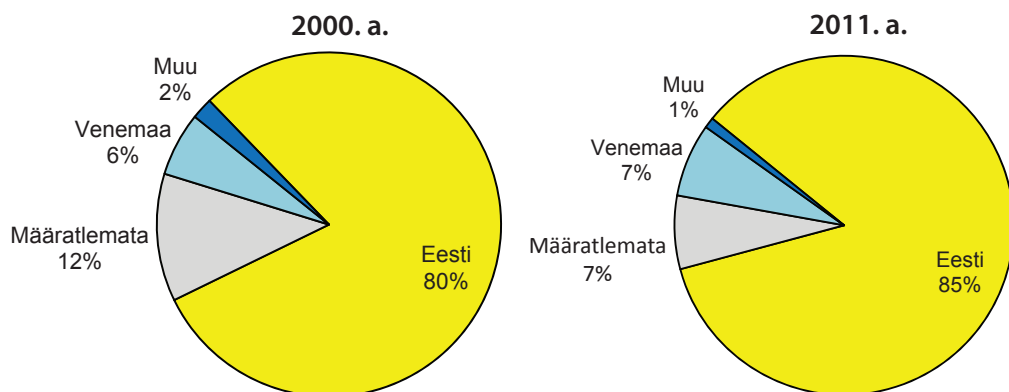
Rahvus	1934		1989		2000		2011	
	arv	%	arv	%	arv	%	arv	%
Kokku	1 126 431	100,0	1 565 662	100,0	1 370 052	100,0	1 294 455	100,0
Eestlased	992 520	88,1	963 281	61,5	930 219	67,9	902 547	69,7
Venelased	92 656	8,2	474 834	30,3	351 178	25,6	326 235	25,2
Ukrainlased	92	0,0	48 211	3,1	29 012	2,1	22 573	1,7
Valgevenelased	...	...	27 771	1,8	17 241	1,3	12 579	1
Soomlased	1 088	0,1	16 622	1,1	11 837	0,9	7 589	0,6
Sakslased	16 346	1,5	3 466	0,2	1 870	0,1	1 544	0,1
Muud	23 711	2,1	27 477	2,0	28 695	2,1	21 388	1,7

*Allikas: 2000. aasta rahva ja eluruumide loendus, II, 9; REL 2011.

Tabel 4. Eesti rahvastik kodakondsuse järgi, 2000 ja 2011*

Kodakondsus	2000		2011	
	arv	%	arv	%
Eesti	1 095 743	80,0	1 102 618	85,2
Venemaa	86 067	6,3	90 510	7
Ukraina	2 867	0,2	4 756	0,4
Valgevene	1 438	0,1	1 488	0,1
Läti	1 412	0,1	1 762	0,1
Leedu	1 105	0,1	1 354	0,1
Soome	926	0,1	1 519	0,1
Teiste riikide	1 193	0,1	4 487	0,4
Määratlemata	170 349	12,4	85 961	6,6

*Allikas: 2000. Aasta rahva ja eluruumide loendus, II, 7; REL 2011.

SUMMARY

Forging the Nation: Ethnopolitical Conflicts in Post-Communist Estonia

This study examines the ethnopolitical contradictions of the Estonia that regained its independence in August 1991, attempts to make sense of which generally occur within the context of the concepts of nation-building and state-building. Notwithstanding certain semantic and interpretive complications, this study is based on the assumption that so-called structural discourse represents a valuable analytical tool in the study of socio-political processes. As such, the aim of this dissertation is not only to chart the nation-building practices of the Republic of Estonia, but also to more broadly contribute to the clarification of this conceptual space.

The fashion for nationalism studies in the second half of the 20th century led to the publication of a large number of works looking at the rise and spread of nationalism, the placement of ideological emphasis therein, how nationalism was expressed, its social impact and more. To this day, however, relatively little has been written about the specific ways in which nation-building functions. Paradoxically, not even the nation-building and state-building metaphors that are employed with relative frequency in the portrayal of the social, cultural, political and economic integration processes that occur as part of the formation of a modern nation-state have been clearly defined in the majority of academic debate. The theoretical background system here remains surprisingly lacking, particularly in terms of whether and how nation-building and state-building are interrelated. It is for this reason that this dissertation attempts to explore the different layers of 'nationalising states' in much greater depth in order to prevent methodological confusion.

There are also significant shortcomings in the historiographical plane. Some aspects that dovetail with the rebuilding of Estonia's nation-state have so far been studied more in works related to other disciplines, such as political science or sociology, based on regime-centric points of view or methods and, as a rule, one facet at a time. For the first time then, this dissertation presents the bigger picture of the dynamics of post-Communist Estonia's state- and nation-building from an historical perspective. It breaks the country's 'everyday nationalism' down into parts and examines its internal constructions and practical operating mechanisms in greater detail. It studies both the inclusive and exclusive features of the forging of the Estonian nation. It also looks at the background to political decisions and the (initial) consequences of these decisions being made. In the case of the latter, however, any analysis that failed to take into consideration the interactions of different forms of nationalism and the broader international context would be necessarily limited in scope. For this reason, separate attention is turned in this study to the role played in influencing local political processes by the Russian Federation as the 'external national homeland of a minority' and the way European intergovernmental organisations helped shape Estonia's ethnic policy.

Nevertheless, this dissertation does not claim to present an exhaustive overview of the nationalising measures implemented by Estonia. It focusses on the process of development of the state's official ethnic policy, the qualitative shifts connected to it and a variety of (discursive) conflicts. It also seeks to gain some idea of the philosophy of statehood and of the precise nature of practices related to the homogenisation of society by examining the prominent features of the history of Estonia's citizenship, language, education, migration, identity and other policies.

In terms of methodology, the most broadly implemented research strategy in the dissertation is qualitative, enabling a variety of social contexts to be taken into account and human developments to be interpreted. A combination of case studies, narrative inquiries, the comparative method and source criticism is used more narrowly as a method of analysis. The text presents recent political history by field of science.

Forming the primary basis of sources for the dissertation are the materials held by Estonia's public archives. Numerical data collected from national statistics offices and in the course of

related sociological studies support empirical analysis that is qualitative in nature. Normative acts also have an important place in the research, with the State Gazettes of both Estonia and the Russian Federation referenced, as well as print media from the period under study.

I. Nation and nationalism

The first chapter acknowledges that since the forging of any collective identity is in many ways a permanent and unending process, all nation-states can essentially also be viewed as nationalising states. They not only strive to develop functioning institutions and ensure territorial security, but also to achieve a certain social and cultural uniformity in a society which is often fragmented or only loosely interlinked or which consists of ethnic groups that are antagonistic towards one another. On the whole, the measures that are implemented in such situations are not ethno-culturally neutral. For this reason, such tasks are by their very nature complex in cases involving pre-modern or post-imperial political formations – as well as new formations experiencing a variety of transition phases in parallel – where the identities of the state and its generally heterogeneous population do not necessarily coincide. The expressions that are sometimes used to designate such social and political processes include ‘nation-building’ and ‘state-building’.

One of the main reasons why there are such divergences at times in the meaning attributed to these terms and why their use can create such complications is likely the result of the terminological confusion that reigns in Anglo-American cultural space regarding the words ‘nation’ and ‘state’. These two words, which have become linguistically highly synonymous, have been stretched out of shape to such an extent that from an analytical point of view they have become virtually devoid of meaning. At the same time, such a flabby approach diverts attention from the complexity and manifold nuances of the ‘construction process’ under discussion.

To remedy this conceptual indeterminacy, the underlying mechanisms of a ‘nationalising state’ are divided into two qualitatively independent components in this dissertation: nation-building and state-building. The core elements of these phenomena are classified and the typical strategic techniques that are used today to ensure the success of a state, the reproduction of identities, the cultivation of values and the incorporation of society are highlighted. The engines and primary target groups of nation-building are also analysed, as are the most common forms of nation consolidation. Finally, the relationship (dependence) that exists between these processes is examined, drawing attention to the fact that attempts at state-building and nation-shaping can start working against both objectives in a culturally pluralistic environment.

II. Ethnopolitical conflicts

The second chapter discusses the nature of conflict – including ethnic and ethnopolitical conflict and their forms of expression – before outlining central socio-psychological, instrumental and constructivist explanations to more effectively ascertain the sources of conflict.

Since political mobilisation tends to gather pace in transitional societies, the transition moment (which has received extraordinarily little coverage to date) is also introduced in the context of the development of social discord. This is of crucial importance in understanding the escalated ethnic problems of post-communist countries like Estonia, where against a backdrop of democratisation, the switch to a market economy and the establishment of state institutions a new quality also had to be extended to the foundations of cohesion among the populace.

The reasons for the rise in influence of nationalism ideology (with an ethnic undertone) in transitional societies in Eastern Europe are also examined, and the way in which national identities were rather quickly politicised in Estonia as a country that at the same time held

comparatively individualistic values is likewise demonstrated. The most important factor here is the shift in status of what was once the dominant nation and minority in the Soviet Union caused by changes in the ethnopolitical balance of power and also related to post-imperial patterns.

III. Estonia's ethnopolitical basis

The third chapter focusses on the demarcation of the foundations of ethnic policy in a culturally heterogeneous Estonia. Their development is clearly linked to the consequences of Soviet-era population processes, which were decisive in shaping the climate in ethnic relations at the time. Economic, political and in some respects more innovative demographic models of explanation are used in identifying the push factors of one of the most important of these processes – internal migration within the Soviet Union.

In addition, the formation of the underlying ideology of the Republic of Estonia is examined, analysing the structure and components of the foundations on which the country's nation-building and state-building would be based. The collective psychology backgrounds and social representations that wielded the greatest influence on political debate are studied, followed by the ideas on the basis of which the *demos* with the highest decision-making powers in the once more independent state was defined. Almost as important as historical circumstances in the steering of these discussions was the international dimension, which is why the results of both Russian diplomatic and economic pressure and the intervention of Western agencies are explored. Finally, the type of ethnopolitical regime represented by Estonia is appraised in light of the country's legal practice.

In terms of results it should be mentioned that in the case of Estonia – a country that saw its sovereignty restored with the titular nation comprising slightly more than 61% of the total population – everything connected to ethnopolitics has had the status of a so-called securitised subject for a relatively long time. While the country was extricating itself from the sphere of influence of Russia, Russian-speaking non-Estonians were not viewed as 'human capital' or as representing development potential for the state, but rather as a danger to the survival of the Estonian nation and Estonian culture and to the country's defences and independence. In collective stereotypes about the Russian minority they were regarded generally as a group with dubious loyalties; one that impeded the reforms that would enable Estonia to adopt a market economy and otherwise align itself with the West, and whose political rights should be restricted just in case. This was done on psychological, pragmatic and legal motives.

Exclusive applications were commonly dressed in the garb of legal continuity. The Estonian authorities assumed the position that although Soviet-era immigration had been consistent with the rules of the single labour market that existed within the empire, from the point of view of the occupied republic those who had migrated to the Estonian SSR during this period represented illegal (and uninvited) aliens. The first sizeable bricks were cemented into place in the supporting wall of Estonia's restitution policy with the adoption of the 1992 and 1995 Citizenship Acts, with which it was decided that Estonian citizenship should only be automatically extended to the passport holders of the pre-war republic and their descendants – requiring virtually all other permanent residents of the former SSR to acquire citizenship by way of naturalisation. This restitutive citizenship policy was the primary legal lever with which the majority of Russian-speaking immigrants were divorced from national politics. Retrospectively establishing the relationship between the Estonian state and Soviet-era immigrants, the Aliens Act passed in summer 1993 required those who had not obtained Estonian citizenship to apply for residence and work permits, which until 1998 were frequently issued on a temporary basis.

The social consequences of the implementation of the principle of legal succession, which was purely judicial in form, carried with them significant ethnic connotations, and due to the limited Estonian language skills of Russophones its ostracising political effect was readily

apparent. The administrative apparatus became markedly Estonian-centric, with leadership of the country very obviously passing into the hands of the core nation as early as the parliamentary elections of 1992. It was due largely to the influence of intergovernmental organisations abroad that the exclusive nature of the country's citizenship policy was soon balanced out with relatively liberal social regulations and those pertaining to voting rights at the local level. This ensured that non-citizens enjoyed the same socioeconomic rights as citizens, although the nature of politics generally remains rather controlling.

Among the Estonian political elite there was next to no support for federalism or a consociational system. The main national credo for Estonians was very clearly a unitary state – or more precisely a nation-state expressed, due to the obligations set out in the constitution, in a situation where the Estonian language and Estonian culture held a privileged status in the public sphere within the Republic of Estonia.

IV. A nationalising Estonia

The fourth chapter examines the main pillars of the nationalising Estonia, demonstrating the measures employed to foster national unity, solidarity among the populace and a shared state identity. Estonia's migration policy is observed within the demographic dimension, as is the discursive background that supported the management of related processes. The language, education and information policy spheres are examined from the cultural perspective of nation-shaping alongside attempts to symbolically Estonianise public space. Attention is also turned to the rise of integration policy as an umbrella system covering a number of different areas of life, studying the texture of these central authority-coordinated plans. These were influenced not only by Western intergovernmental organisations, but also by the competing 'compatriot policies' of the Russian Federation. This chapter also looks at how nation-building strategies are connected to inclusion and/or exclusion practices. A particularly fierce 'battle for souls' can be perceived in the field of naturalisation, although certain exertions can be highlighted in the shaping of national identity as well. Answers are also sought to the question as to the character such nation-building has displayed in general terms.

Research revealed that the resources used to build the Estonian nation were extensive. In line with the protective mindset that dominated at the time, the early 1990s saw the introduction of restricted annual quotas on migration (with the limit being set at 1000 on average) and a stringent system of work permits. At the same time, the state began to promote migration along clearly distinguishable ethnic lines: the voluntary emigration of foreign minorities was financed from the state budget, whereas ethnic Estonians and Estonian citizens only received monetary support to return to the country. The behind-the-scenes logic of other Estonian legislation with an ethnopolitical bent could also have been to contribute to the voluntary re-migration of non-citizens. Hopes were fostered that the exclusive provisions of the law would to a large extent squeeze the poorly assimilated and 'disloyal' contingent out of the country. In this way it was also hoped that social integration and transition processes would be simplified, ethnic tension within Estonia would be assuaged, potential conflict would be prevented and that subsequent nation-building could commence on a playing field that was as level as possible. In the early years following the restoration of independence some of those least connected to Estonia (for complex reasons) left the country. Their numbers – almost a quarter of all non-Estonians living in the country at the time – were relatively large given the modest size of the overall population, but it cannot be claimed that the structure of the populace changed significantly as a result.

To a lesser extent the state also attempted to regulate internal migration. The central authority sought to boost the presence of the state sector in russified regions as a form of 'demographic exporting' of the majority culture, creating jobs there for Estonian-speaking specialists, compensating the cost of relocation and paying them higher than ordinary bonuses.

It was in fact nationalising language planning that became the most steadfast cornerstone of the cultural standardisation of society. The Language Acts of 1989 and 1995 elevated Estonian to the status of official language. In order to shore up its position further, measures were implemented in cooperation with foreign partners to improve the teaching of Estonian, which under the occupying regime had gone practically undeveloped concerning Russophones. Regional language centres were established, teachers were trained, the required teaching materials were published and national language learning programmes were launched. The objective was to progressively reinstate Estonian as the *lingua franca* nationwide, attaining fluency in which would help those who lived in the country but spoke another language to adapt to a fully Estonian society – opening up opportunities in terms of work and education, enabling them to follow the media in the state language and strengthening social ties between people from different ethnic backgrounds.

The early 1990s saw the step-by-step transition of schools with Russian as the language of instruction to the curricula established by the Republic of Estonia. Resources were allocated to the acquisition of teaching supplies and to the training of teachers – Estonian-language teachers from Russian-language education institutions in particular, attempts to sustain whose motivation were made throughout the decade by offering them, from time to time, additional financial stimulus. These gradual steps formed part of an overarching plan to ensure mandatory Estonian-language education at all levels of schooling and to implement bilingual studies in Russian-language secondary schools.

The reform of secondary schools has been seen as the main life-buoy in the success of nationalising reforms for quite some time. Establishing a requirement that schools make a transition to 60% of all studies taking place in Estonian, it is designed to significantly improve skills in the official language among graduates of schools with Russian as a language of instruction. However, its social meaning is likely to be far broader than simply language-learning. Due to a lack of political will and organisational readiness to introduce the reform in 2000 as originally intended, despite initial pressure, it was postponed until the start of the 2007-2008 academic year, during which the transition to Estonian-language studies was made in stages. In any case, standalone education systems have had a substantial stymieing effect on nation-building, be it in the form of a shared sphere of communication or the development of an identity oriented towards Estonia.

Within the framework of information policy, Estonia's leaders took the decision in 1993–1994 to end transmissions of Russian television channels in order to thwart any potential external subversive leverage. At the same time, in order for official information to reach the entire population, active steps were taken to improve the reception of Estonian Television and Estonian Radio in areas close to the Russian border, which were plagued by signal problems.

Both old state iconography and newly devised symbols were carefully employed at the symbolic level of nation-building. Between 1990 and 1991 the Estonian flag, state coat of arms and national anthem that had been used in the years between the World Wars were reinstated, one symbol at a time. Shortly after independence was regained, Estonian stamps, banknotes, ID cards and other badges of political sovereignty were issued, which often have the effect of cementing a particular state identity. The calendar of public holidays and other important days, to which attention was turned at a very early stage, and the collective rituals they entail cultivated Estonia's identity, cultural memory and prevailing historical awareness. Reorganisation of, for example, the state's monumental architecture and external linguistic appearance was not forgotten, either. Alongside the promotion of the ethnic heritage of Estonian personal names, a large number of place names and titles of administrative units were reinstated, changed, 'derussified' and deideologised during the transition period. In order to Estonianise public space it was made mandatory for all signs, advertising, notices and names of agencies to be provided in the national language.

Successes led to a marked rise in the status of Estonian which, as the only official language, now exerted a supportive influence on improvements in people's ability to use it. There was also a rise in the number of people obtaining Estonian citizenship. Ridding the country of its retired Soviet military officers failed on the whole, but the expulsion of the occupying army – which largely took place under the aegis of the West – can be viewed as a template for peaceful 'decolonisation'. Although at times inconstant, the nevertheless clear indications of growth in gross domestic product and the average standard of living helped to prevent the political radicalisation of the populace, implement much-needed reforms, nurture Estonia's political identity, consolidate disparate sections of society and generate at least passive acceptance of the new nation-state regime. Also, despite having a voice in municipal elections, non-Estonians were restricted in terms of mobilisation by a lack of political resources. It is very possible that it is thanks in large part to this kind of ethnic control that tension was eased throughout the country and that a spiral of violent ethnic conflict was prevented.

However, by the mid-1990s bottlenecks in the country's ethnic policy and outcomes of questionable value had begun to emerge. Firstly, it became clear that hopes that non-Estonians would emigrate from the country en masse on the coattails of the Russian forces were illusory. Secondly, the 'nationalising' effect of the internal migration encouraged at the state level proved minimal. And thirdly, after some initial success the broader system of Estonian language training – which was predominantly based on private initiatives – began to founder. Apart from the limitations it faced in terms of application, this had the effect of repeatedly stalling education reforms that were vital from the point of view of nation formation, contributing negatively to the standardisation of the cultural capital of society (which itself was a comparatively arduous process) and lending itself to the protraction of ethnic segregation. The naturalisation rate slowed and the number of Russian citizens quickly began to increase. The rise of a certain 'ethnic hierarchy' which surveys showed was perceived among Russian-speakers and which manifested itself in political and economic marginalisation contributed significantly to the alienation of this section of the population from the Estonian state. This in turn fed the mistrust of Estonians regarding the Russian-speaking mass, whose position and views they considered indeterminate.

A large proportion of Estonia's elite began to realise in the last few years of the 1990s that time alone would not solve these problems and that a far more pro-active approach was required. The national integration programme launched in 2000 represented a completely new level in the country's ethnopolitical thinking. It created a complex plan of action – one that touched not only on the language and communication sphere but also the socio-economic, legal and political spheres – and financing schemes involving both external funding and an ever-increasing amount from the state's own budget. The object of nation-building essentially became the permanent population of the country as a whole, and its non-citizens in particular.

A number of steps oriented towards inclusion were taken in the spirit of 'constitutional patriotism': attempts were made to breathe new life into naturalisation by simplifying the process from a technical perspective and to boost the number of Estonian citizens by providing personalised information to the target groups and launching social advertising campaigns. The state has also consistently supported the promotion of national minorities, with the aim of securing not only liberal traditions of cultural autonomy and following moral calculations but also the political loyalty of minorities in doing so. This move has also been designed to break down the rather overgeneralised 'Russian-speaking populace' into smaller ethnic communities in the hope that contributing to the revitalisation of non-Russian minorities will increase the prospects of their effective integration.

Behind this new, inclusive ideology taking root was a combination of factors: the recognition of a political cul-de-sac of sorts; the research and findings of social scientists; shifts in public opinion; and of course actual foreign policy factors. The conditional pressure exerted by

Europe's intergovernmental organisations in this respect compelled Estonia, as an accession country of the European Union, to more intensively implement its integration policy. The cost of the first integration programme was primarily covered with the assistance of foreign donors, the Nordic countries in particular.

At the same time, the 'compatriot policy' of the Russian Federation, its widespread propaganda strikes and its hail of criticism have preserved a heightened threat awareness among Estonians, prompting those in power in the republic to take a more rigorous approach to a variety of integration projects and favouring the success of a partly Western-inspired conditionality. The nation-building efforts of Estonia and Russia in some ways compete for the same target groups. It should be mentioned here that the rhetoric aimed at Estonia by its vast neighbour regarding the protection of the interests of its Russian-speaking population (in which a distinct imperial undertone is detectable), along with the economic sanctions it has imposed and the financing it has provided to 'compatriot organisations' involved in subversive leverage have worked against Estonian attempts at integration at the national level and the introduction of more inclusive political practices to a significant extent.

V. A state-building Estonia

The fifth chapter focusses on the 'harder' facets of the consolidation of ethnic territory, looking at state-building actions of an administrative and economic nature and those related to power structures. Examined first are regional policy programmes, a secondary objective of which has been to increase the presence of the Estonian state in outlying areas, primarily Ida-Viru County. A number of economic investments have fulfilled similar tasks designed to ensure territorial cohesion, although socioeconomic chasms tend to widen rather rapidly in ex-communist space. It is for this reason that clarification is sought as to whether the state's ethnically tinged economic policy – in particular its privatisation process – could have been behind the asymmetric indicators that emerged in regard to the ability of the two large language communities to cope.

The subject of north-eastern Estonian separatism is also unravelled in much greater detail than in any previous study. How strong were these tendencies? What form did they take? Where did they spring from? In what way were they counteracted? External influence is assessed more closely in the waning of the 1993 crisis while touching on the ethno-regionalism of north-eastern Estonia and the state's reaction to it. Finally, the centripetal and centrifugal consequences of Estonia's state-building are studied, highlighting some of the more demonstrable ways in which it undermines the objectives of its nation-building.

The findings reveal that the reasons behind the inequality that exists to some extent in the economic indicators of Estonians and Russians can be considered multi-causal. The economic restructuring that inevitably accompanied the collapse of the Soviet Union and the transition to a free market dealt a painful blow not only to the industrial north-east of the country but also to its Estonian-dominated agrarian regions in the south-east. In the context of the liberal market economy the better pay and/or positions that ethnic Estonians enjoy on the whole has been attributed to a variety of macroeconomic, geographic, individual and social factors. Certain deficiencies in the state-specific human capital of the Russophone population – taking in language skills, citizenship, education, the social network and more – are especially discernible. Like Estonia's citizenship policy, its system of social support and the laws regulating the economic field were *per se* ethnically neutral.

It can still be concluded nevertheless that some socioeconomic rifts were partly also the result of Estonia's nationalising control policies. Ethnic control of the economic sphere was wielded via the language requirements established for both the public and (to a lesser extent) the private sectors, which for many Russians meant downward social mobility in the administrative

apparatus while creating more propitious conditions of competition and employment for Estonians in certain segments of the economy. Furthermore, through census results and Estonian citizenship requirements, the country's privatisation policy – which favoured historical rights of ownership – disqualified the majority of local non-Estonians from involvement in privatising small and medium-sized companies and land. The compensation vouchers issued for property that had been expropriated were almost entirely distributed among Estonians, granting them more resources with which to invest and making it somewhat easier for them to establish themselves in the new entrepreneurial environment.

The main challenge to state-building came in the shape of the urban industrial basin of north-eastern Estonia, which had fallen into economic difficulty in the course of the transition. It was here that ethno-regionalist ideas had begun to foment as early as the late 1980s. The conflict situations that would prove to be the greatest test for the country's central administration involved the Russian-minded municipal authorities in the russified towns in the north-east, whose regionalist ambitions presented a threat to the territorial integrity of the republic in the early years of its restored independence. Analysis indicates that neither the boundaries of the planned separatist formation nor its intentions (whether it wished to remain in the Soviet Union/form part of the Russian Federation, achieve autonomous status within the administrative territory of Estonia or declare full independence) were particularly clear or indelible at the time. Dissatisfaction with the unification and homogenisation practices of the republic – commingled with economic problems, a political power struggle and popular fears stoked by an absence of communication – led to autonomy referendums in Narva and Sillamäe in July 1993.

At first the central government sought to counter the separatism with an idea that met with a great deal of dissent in the cabinet: establishing a special economic zone in Narva. Following the failed coup in Moscow in August 1991 the rights of the local government bodies in Kohtla-Järve, Narva and Sillamäe were restricted, snap elections were held there and state government representatives who had been issued with special powers were sent to the north-east of the country to guarantee its stability, accompanied by special committees. In order to weaken the influence wielded by the rebellious towns, their administrative areas were pruned with the separation of Jõhvi and Narva-Jõesuu. 'Firefighter diplomacy' was implemented at the time of the crisis that erupted in spring and summer 1993 in order to alleviate the information drought that had developed. Next, Estonian passports were awarded for services rendered in order to politically co-opt selected key figures, problematic members of company boards were replaced and the Security Policy carried out special operations. Finally, an 'information war' was declared – one which employed a variety of ordinary methods, but also a veiled campaign of disinformation, scare tactics and deterrents. In addition to the ethnic control mechanisms established at the national level, the higher standard of living in Estonia compared to Russia, the fragmented identity of the Russian-speaking population, its relatively weak will in terms of secession and the fact that a general sense of security prevailed in society, the demographic situation in Ida-Viru County also smothered the flames of decentralisation. Russophones were predominantly located in urban enclaves marked out by their isolation from one another and their disproportionately one-sided economic structures, while the Ida-Viru county government was able to parry every attempt by the separatists to unite Estonian-dominated rural regions.

The contribution of foreign powers in extinguishing ethnopolitical fires should not be underestimated. Western structures, headed up by the permanent missions of the OSCE, played a key role in crisis management and the prevention of conflict. They lent Estonia their diplomatic support, offered legal expertise on its nationalising laws in order to reduce tension, helped to moderate the state's politics and steered it towards decisions that favoured more inclusive strategies.

The relative passivity of the Russian Federation, combined with its attitude of disapproval at the official level towards the notion of autonomy in north-eastern Estonia, dampened the spirits

of the regionalists and in fact assisted in reinforcing the territorial *status quo*. To a certain extent this apathy is likely to have stemmed from the ambivalence of the ethnic and territorial identity of post-communist Russia. The regional tension the federation was actually facing in the northern Caucasuses left it little room to incite separatism in other countries. The autonomy movement in Estonia was also wrong-footed by the outcome of the bloody showdown within the echelons of power in Russia in autumn 1993. Whether and to what extent Russian government circles were involved in the separatist undertakings in Ida-Viru County is not, however, a question to which any definitive answers can be found due to the fragmented nature of the information that is available.

Conclusions

This dissertation claims that distinguishing between the ‘building sites’ of nation and state enables certain ethnopolitical landscapes to be mapped in much greater detail. Systematic study of the tools used for construction allows us to better understand the qualities of political regimes and to more effectively identify the reciprocal impact of the processes in question. Nation-building and state-building should be viewed as two sides of the same coin. At the same time, they are not tautological terms, despite them partially overlapping and developing in tandem. Nation-shaping primarily represents a package of specific ethno-cultural dimensions which is sufficiently different in nature from the more administrative character of state-building.

Comprehensive examination of the phenomena presented also helps to provide further explanation for a number of sources of social tension. State- and nation-building processes can be somewhat incompatible or to a certain extent even counterproductive in a society polarised along ethnic lines.

It is nation-shaping in particular that can be a permanently contentious and sometimes even violent process which touches on the (re-)defining of the physical and mental boundaries that exist between communities. Typical problems that arise here, based on empirical evidence, are identity conflicts, ethnopolitical mobilisation and/or ethno-regionalism.

The example of the post-communist Estonia also confirms the fact that to some extent the spheres of nation-building and state-building work against each other. The republic’s culturally comparatively exacting nation-building, for instance, favoured the alienation of part of the target group from the state and at times dealt a blow to its unitary status. Some state-shaping practices – including the centralisation of government systems and the ‘ethnically controlled’ privatisation policy – in turn restrained national consolidation processes through the (passing) expansion of social exclusion lines. Unification measures stemming from the central administration, in combination with specific transition problems and a battle for power, led to significant ethnopolitical mobilisation in the Russian-speaking centres in north-eastern Estonia in the early 1990s, which presented challenges to the overall territorial integrity of the country.

In spite of the conceptual conflicts between the politically more closed and more open wings that were carried over into an Estonia that had restored its independence with little fuss, the ‘existential discourse’ that had taken hold at the end of the 1980s created a background that was emotionally ripe for the implementation of a more exclusive ethnic policy. Alongside negative social representations and rhetoric generated by mutual ethnic tension, distrust was also fed by the actions of (Russian) extremists supporting (manifestations of) the Soviet regime. As such, the door to the watertight internal walls of Estonia’s state ship was, as a rule, kept firmly closed. Needless to say a certain notional tug-of-war persists in the republic today in regard to the degree of inclusivity of nationalising practices.

The nature of Estonia’s nation-building can be considered manifold. In the early 1990s, when this political strategy was still somewhat vague, spontaneous developments occurred in the main, predominantly in the consolidation of members of the titular nation. It was upon the

advent of official integration programmes that it could more confidently be claimed to have been a synthesis of a 'constitutional' ideal (with its broad field of meaning) and an ideal based on the culture of the majority population of the country. In other words, attempts were made to shape an Estonian nation which, regardless of the remarkable civic dimension and measures designed to preserve the identities of minorities, saw strong Estonian ethno-cultural connotations penetrating into the public sphere. The state's politics are expressed perhaps most precisely of all by the Latin phrase *e pluribus unum* – 'one from many', or diversity in uniformity.

Its effectiveness can be regarded as multi-faceted. On the one hand, the linguistic harmonisation of Estonian society has not gone smoothly: the country remains divided along language lines, and obtaining service in Estonian can prove extremely difficult in places. The reasons for such a situation persisting were also initially concealed within the significantly fettered organisation of language (training) at the state level. The large-scale maintenance of a parallel education system deferred the resolution of problems for years. A shared communication space never really eventuated and the proportion of collective cultural codes and narratives binding different ethnic groups was meagre. The Estonian-centred territorial identity of non-Estonians remains, in general terms, weaker than that of Estonians, with almost two-thirds of the former lacking Estonian citizenship and around a third failing to associate themselves with the Estonian people in political terms. A sense of belonging shared by the population as a whole has been slow to develop. The field of power in the country remains ethnically polarised. Broad-ranging patterns of ethnic segregation continue to follow the same paths. Variance in the income and employment indicators of Estonians and non-Estonians remains as topical today as ever. Comparison of sociological data from the last decade also suggests that integration processes in Estonia have stalled somewhat since the mid-2000s.

Conversely, the relative macroeconomic success of Estonia as a newly independent country once more did not merely act as a magnet to border regions with a different ethnic palette, but stabilised society as a whole, shaping the national identity of its residents and helping them to adapt more successfully to the new regime. The slow but steady growth in the shared section of the public sphere (especially among younger age groups) cannot be overlooked either. From a level of 32% in 1992, the number of people with undetermined citizenship has fallen to around 6% in the last two decades, while the proportion of Estonian citizens in the total population has risen to just over 85%. The gradual growth in civic identity and perhaps more importantly the accomplishments in forging a stable, well-functioning state are even indicative of a certain degree of success in terms of nation-building. In a sense, the governments of post-communist Estonia have pulled off their own version of the Indian rope trick in striking a balance between the demands of the national majority and the interests of the Russian-speaking minority – without the bulk of either feeling short-changed as a result.

The post-Soviet period in Estonia has been marked by a quest for a point of balance between hard and soft versions of nation-building. In short, this has seen it move from largely exclusive politics to a more inclusive kind. However, a final assessment cannot be given of any attempt at nation-building which has barely learnt to walk, let alone run. There is no reason to assume that the social 'rifts' the republic has inherited from its Soviet predecessor will close any time soon. On the contrary: nation-building should be described as a dynamic, ultimately undefined process with unpredictable results and no clear end in sight. Just as ethnic identity can never be considered a finished product, so nation-building is a process that is likely to continue forever.

ELULOOKIRJELDUS

Nimi: Reigo Lokk
Sünniaeg: 6.03.1980
Kodakondsus: Eesti
Aadress: Ajaloo ja arheoloogia instituut, Tartu Ülikool, Lossi 3, Tartu 50090
E-post: reigo.lokk@ut.ee

Hariduskäik

2015 Tartu Ülikool, doktoriõpe
2005 Tartu Ülikool, M.A. (lähiajalugu)
2003 Tartu Ülikool, B.A., *cum laude*
1998 Tallinna 21. Keskkool

Teaduslik tegevus

Peamised uurimissuunad: Natsionalism, etnilised konfliktid, rahvussuhted Ida- ja Kesk-Euroopas, riigi ülesehitamise problemaatika siirdeühiskondades.
Ameerika Ühendriikide 20. sajandi ajalugu.

Doktoriväitekirjaga seotud publikatsioonid:

- Reigo Lokk. „Taasiseseisvunud Eesti etnodemograafiline „dekoloniseerimine“: diskursusest ja praktikast”, *Tuna*, 1 (2015) [ilmumas].
- Reigo Lokk. „Post-kommunistliku Eesti Vabariigi rändepoliitika rahvuskujunduse komponendina”, *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (2014), 207–235.
- Reigo Lokk. „The Role of International Governmental Organisations in Conflict Prevention in Post-Communist Estonia”, *Perspectives on European Integration and European Union History: A Cliohworld Reader*, eds. A. K. Isaacs et al (Pisa: Pisa University Press, 2011), 257–276.
- S. Beer, A. Andresen, S. Jacobson, R. Lokk, M. Muigg. „Practices of Citizenship in Multi-layered Polities”, *Citizenships and Identities: Inclusion, Exclusion, Participation*, ed. A. K. Isaacs (Pisa: Pisa University Press, 2010), 36–49.
- Reigo Lokk. Etnopoliitilised konfliktid riigi-ehitamisel: sõdadevaheline Tšehhoslovakkia ja postkommunistlik Eesti Vabariik. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajaloo osakond, 2005).
- Reigo Lokk. „The Russian Minority in Post-Communist Estonia: A Comparison with Czech-Sudeten German Relations between the Wars”, *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*, eds. C. Lévai, V. Vese (Pisa: Università di Pisa, 2003), 217–239.

CURRICULUM VITAE

Name: Reigo Lokk
Date of birth: 6.03.1980, Tallinn
Citizenship: Estonian
Address: Institute of History and Archaeology, University of Tartu, Lossi 3, Tartu 50090, Estonia
E-mail: reigo.lokk@ut.ee

Education

2015 University of Tartu, doctoral studies
2005 University of Tartu, M.A. (modern history)
2003 University of Tartu, B.A., *cum laude*
1998 Tallinn Secondary School No. 21

Research activity

Main research areas: nationalism, ethno-political conflicts, inter-ethnic relations in Eastern and Central Europe, state-building challenges in transitional societies.
History of the United States (20th century).

Publications connected with the thesis:

- Reigo Lokk. „Taasiseseisvunud Eesti etnodemograafiline „dekoloniseerimine“: diskursusest ja praktikast”, *Tuna*, 1 (2015) [ilmumas].
- Reigo Lokk. „Post-kommunistliku Eesti Vabariigi rändepoliitika rahvuskujunduse komponendina”, *Ajalooline Ajakiri*, 2/3 (2014), 207–235.
- Reigo Lokk. „The Role of International Governmental Organisations in Conflict Prevention in Post-Communist Estonia”, *Perspectives on European Integration and European Union History: A Clotworld Reader*, eds. A. K. Isaacs et al (Pisa: Pisa University Press, 2011), 257–276.
- S. Beer, A. Andresen, S. Jacobson, R. Lokk, M. Muigg. „Practices of Citizenship in Multi-layered Polities”, *Citizenships and Identities: Inclusion, Exclusion, Participation*, ed. A. K. Isaacs (Pisa: Pisa University Press, 2010), 36–49.
- Reigo Lokk. Etnopoliitilised konfliktid riigi-ehitamisel: sõdadevaheline Tšehhoslovakkia ja postkommunistlik Eesti Vabariik. Magistritöö. Käsikiri (Tartu Ülikool: Ajaloo osakond, 2005).
- Reigo Lokk. „The Russian Minority in Post-Communist Estonia: A Comparison with Czech-Sudeten German Relations between the Wars”, *Tolerance and Intolerance in Historical Perspective*, eds. C. Lévai, V. Vese (Pisa: Università di Pisa, 2003), 217–239.

DISSERTATIONES HISTORIAE UNIVERSITATIS TARTUENSIS

1. **Olaf-Mihkel Klaassen.** Eesti Vabariigi konsulaarpoliitika Aasias ja Aafrikas 1918–1940. Tartu, 1991.
2. **Jüri Linnus.** Maakäsitöölised Eestis 16. sajandist kuni 19. sajandini. Tartu, 1991.
3. **Vahur Made.** Eesti ja rahvasteliit. Tartu, 1999.
4. **Martin Hallik.** Tartu ülikooli õppejõudude ja kasvandike osast humanitaarorientalistikas (1802–1940). Tartu, 2001.
5. **Anti Selart.** Liivimaa ja Vene 13. sajandil. Uurimus poliitilisest ajaloost. Tartu, 2002.
6. **Aldur Vunk.** Ristisõjad ja palverännakud Eestis 12.–16. sajandil. Uurimus nende iseloomust ja alatüüpidest. Tartu, 2003.
7. **Andres Andresen.** Luterlik territoriaalkirik Eestimaal 1710–1832. Riigivõimu mõju kirikuvalitsemisele, -institutsioonidele ja -õigusele. Tartu, 2004.
8. **Katri Raik.** Eesti- ja Liivimaa kroonikakirjutuse kõrgaeg 16. sajandi teisel poolel ja 17. sajandi alul. Tartu, 2004.
9. **Aigi Rahi-Tamm.** Teise maailmasõja järgsed massirepressioonid Eestis: allikad ja uurimisseis. Tartu, 2004.
10. **Anu Raudsepp.** Ajaloo õpetamise korraldus Eesti NSV eesti õppekeelega üldhariduskoolides 1944–1985. Tartu, 2005.
11. **Lea Leppik.** Tartu ülikooli teenistujate sotsiaalne mobiilsus 1802–1918. Tartu, 2006.
12. **Karin Hiimaa.** Aafrika retseptatsioon eestikeelses trükisõnas (kuni 1917). Tartu, 2006.
13. **Людмила Дубьева.** Историческая наука в Тартуском университете в конце XIX – начале XX вв. Tartu, 2006.
14. **Sirje Tamul.** Eraalgatuslikest stipendiumidest Tartu Ülikoolis 1802–1918. Tartu, 2007.
15. **Marten Seppel.** Näljaabi Liivi- ja Eestimaal 17. sajandist 19. sajandi alguseni. Tartu, 2008.
16. **Mati Kröönström.** Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920. Tartu, 2008.
17. **Märt Läänemets.** *Gaḍḍavyūha-sūtra* kui ajalooallikas. Tartu, 2009.
18. **Epi Tohvri.** Valgustusideede mõju Tartu arhitektuurikultuurile 19. sajandi alguses. Tartu, 2009.
19. **Indrek Paavle.** Kohaliku halduse sovetiseerimine Eestis 1940–1950. Tartu, 2009.
20. **Aivar Põldvee.** Bengt Gottfried Forselius ja rahvahariduse lätted Eesti- ja Liivimaal. Tartu, 2010.
21. **Vladimir Sazonov.** Die Königstitel und -epitheta in Assyrien, im Hethiterreich und in Nordsyrien (*Ugarit, Emar, Karkemiš*) in der mittellassyrischen Zeit: Strukturelle Gemeinsamkeiten, Unterschiede und gegenseitige Beeinflussung. Tartu, 2010.
22. **Andres Seene.** Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940. Tartu, 2011.
23. **Piret Õunapuu.** Eesti rahva muuseumi loomine ja väljakujunemine. Tartu, 2011.
24. **Ilmar Rootsi.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. Tartu, 2011, 282 lk.
25. **Kaja Kumer-Haukanõmm.** Teisest maailmasõjast tingitud Balti pagulaste probleematika aastatel 1945–1952 Eesti pagulaste näitel. Tartu, 2012, 202 lk.
26. **Meelis Maripuu.** Omavalitsuseta omavalitsused Halduskorraldus Eestis Saksa okupatsiooni ajal 1941–1944. Tartu, 2012, 332 lk.

27. **Kaarel Vanamölder.** Kommunikatsiooniväli Rootsi Läänemere-provintsidel 17. sajandi lõpul – Revalsche Post-Zeitung varauusaegse informatsioonikandjana. Tartu, 2012, 221 lk.
28. **Laine Randjärv.** Loovisiksuse roll Eesti laulupeoliikumises aastatel 1940–1980. Tuudur Vettiku ja Roland Laasmäe epistolaarse pärandi põhjal. Tartu, 2013, 305 lk.
29. **Meelis Saueaok.** Nõukogude julgeolekuorganite ja Eestimaa Kommunistliku Partei koostöö Eesti sovetiseerimisel aastatel 1944–1953. Tartu, 2013, 355 lk.
30. **Ivo Juurvee.** Riigisaladuse kaitse Eesti Vabariigis 1918–1940. Tartu, 2013, 282 lk.
31. **Mari Nõmmela.** Stiiliajaloolise ja marksistliku käsitluse konflikt Voldemar Vaga kunstiajalookirjutuses 20. sajandi II poolel. Tartu, 2013, 213 lk.
32. **Kristi Kukk.** Väikerahvuste ajalookäsitluste genees ja narratiivid: Eesti võrdluses teiste Põhjala ja Baltikumi mittedominantsete rahvustega 19. sajandist kuni Teise maailmasõjani. Tartu, 2013, 180 lk.
33. **Helen Rohtmets-Aasa.** Eesti Vabariigi sisserändepoliitika aastatel 1920–1923. Tartu, 2014, 166 lk.
34. **Olev Liivik.** Eesti NSV Ministrite Nõukogu institutsionaalne areng ja kaadrid 1940–1953. Tartu, 2014, 349 lk.